

CASTRUM CAMENECENSIS
ФОРТЕЦЯ КАМ'ЯНЕЦЬ

ОЛЬГА
ПЛАМЕНИЦЬКА

ОЛЬГА ПЛАМЕНИЦЬКА

CASTRUM CAMENECENSIS

ФОРТЕЦЯ КАМ'ЯНЕЦЬ

Міністерство культури України
Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури
Кафедра теорії, історії архітектури та синтезу мистецтв

ОЛЬГА ПЛАМЕНИЦЬКА

CASTRUM CAMENECENSIS.
ФОРТЕЦЯ КАМ'ЯНЕЦЬ
(пізньоантичний – ранньомодерний час)

Кам'янець-Подільський – Київ

ФОП Сисин О.В.
АБЕТКА

Фото А. Обчарука

*Світлій пам'яті моєї Мами Євгенії Пламеницької,
дослідниці і реставратора Кам'янця-Подільського
п р и с в я ч у ю*

УДК 725.172(477-43)+623.1/3

ББК 85.113(4УКР)

ПЗ7

Рецензенти: *М. Дьомін*, доктор архітектури, професор;
З. Мойсеєнко, доктор архітектури, професор;
П. Ричков, доктор архітектури, професор.

Схвалено кафедрою теорії, історії архітектури та синтезу мистецтв
Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури
Міністерства культури України

Затверджено до друку Вченою радою Національної академії
образотворчого мистецтва і архітектури Міністерства культури України
(протокол № 1 від 6 жовтня 2009 р.)

ПЗ7 Пламеницька О. *Castrum Camenecensis*. Фортеця Кам'янець : (пізньоантичний – ранньомодерний час) / Ольга Пламеницька. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2012. – 672 с. : іл.

ISBN 978-617-539-118-1

Монографія є першим фундаментальним виданням, присвяченим фортифікаційній спадщині історичної столиці Поділля – Кам'янця-Подільського, культурний ландшафт якого номінується до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

За матеріалами натурних досліджень та корпусу архівних джерел XV–XIX ст. представлено нову концепцію еволюції міста-фортеці в контексті розвитку європейської фортифікації та в широкому хронологічному діапазоні від пізньоантичного до ранньомодерного часу (II–XVIII ст.). Значну увагу приділено проблемам дослідження і реставрації пам'яток оборонного будівництва міста. Працю супроводжує 470 ілюстрацій, в тому числі 43 авторські реконструкції.

Наукове видання, розраховане на істориків архітектури і урбаністики, археологів та істориків, мистецтвознавців і краєзнавців, буде також цікавим для шанувальників фортифікації та архітектурної спадщини України.

Бібліографія: 673 джерела.

The monograph is a first fundamental publication devoted to the fortification heritage of Podolia's historical capital – Kamyanets-Podilsky, whose cultural landscape has been nominated to the UNESCO World Heritage List.

Based on the materials of field research and a body of archive sources of 15th–19th cc, the publication represents a new concept of the town-fortress' evolution in the context of European fortification development in a broad chronological range from late antiquity to early modern times (2nd–18th cc.) Significant attention is paid to the problems of researching and restoring the monuments of the town's defensive construction. The work is supplemented with 470 illustrations including 43 author's reconstructions.

The scientific publication is intended for historians of architecture and urbanism, archaeologists and historians, art critics and ethnographers, and will also be interesting for enthusiasts of fortification and architectural heritage of Ukraine.

Bibliography: 673 sources.

УДК 725.172(477-43)+623.1/3

ББК 85.113(4УКР)

ЗМІСТ

ВСТУП	17
Розділ 1. ЕТАПИ ІСТОРІЇ: НОВИЙ ПОГЛЯД	13
1.1. Терени.....	14
1.2. Пізньосарматська доба (II–V ст. після Різдва Христового).....	23
1.3. Слов'янська доба (VI–X ст.).....	32
1.4. Літописні часи (XI – сер. XIII ст.).....	33
1.5. Ординська доба (сер. XIII – сер. XIV ст.).....	38
1.6. Литовська доба. Ранньолитовський період (1340-і рр. – 1394 рр.).....	42
1.7. Пізньолитовський період. («Сорокалітня війна» 1394–1434 рр.).....	69
1.8. Рання польська доба та «епоха сарматизму» (1434–1672 рр.).....	73
1.9. Турецька окупація (1672–1699 рр.).....	86
1.10. Пізня польська доба (1699–1793).....	93
Розділ 2. КАСТЕЛЬ-ГРАД (ЕВОЛЮЦІЯ ФОРТИФІКАЦІЙ ПІЗНЬОАТИЧНИХ ТА РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ ЧАСІВ)	101
2.1. Історико-топографічні передумови виникнення поселення.....	102
2.2. Кастель II–III ст.....	110
2.3. Комунікація військового поселення II–III ст.	130
2.4. Військове поселення II–III ст.....	144
2.5. Град IX–XI ст.	154
2.6. Місто XII – сер. XIII ст.	157
2.7. Формування поліцентричної міської структури та фортифікацій Ординської доби (др. пол. XIII – сер. XIV ст.).....	166
Розділ 3. ТВЕРЖА – ARX – CASTRUM (ФОРТИФІКАЦІЇ ДОБИ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ)	175
3.1. Civitas Samuenyecz (литовська доба, сер. XIV – сер. XV ст.).....	176
3.2. «Твержа» Кор'ятовичів»	187
3.3. Arx Camenecensis: формування і розвиток замку за литовської доби.....	200
3.4. Pons Arcis: середньовічний віадук	272
3.5. Porta Ruthenica, Porta Polonica: формування оборонно-гідротехнічної системи в каньйоні Смотрича в другій половині XV століття	279
3.6. Оборонні храми міста-фортеці	310
Розділ 4. МІСТО-ФОРТЕЦЯ У РАННЬОМОДЕРНИЙ ЧАС	317
4.1. Модернізація замку в XVI столітті	318
4.2. Aedificiis Castri Camenecensis.....	364
4.3. Горнверк	392
4.4. Фортифікації міста за часів турецької окупації (1672–1699).....	410
4.5. Занепад міста-фортеці у XVIII ст.	434

Розділ 5. ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ ОБОРОННОЇ СИСТЕМИ МІСТА	531
5.1. Гіпотези про заснування міста-фортеці	532
5.2. Історіографія дослідження кам'янецьких фортифікацій	533
5.3. Реставрація оборонних споруд Старого міста в 1945–2010 рр.	536
5.4. Науково-методичні засади реставрації укріплень Кам'янця-Подільського	568
5.5. Фортифікаційна система Кам'янця-Подільського як складова об'єкта номінації до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО	578
ПІДСУМКИ	587
AD FONTES.....	597
Посилання.....	598
Додатки.....	606
Додаток 1. Характеристика будівельних розчинів.....	606
Додаток 2. Хронологічна періодизація типів будівельних розчинів I-ої групи (до середини XIV ст.)	608
Додаток 3. Опис Кам'янецького замку 1494 р.....	609
Додаток 4. Опис башти Ружицької 1544 р.	612
Додаток 5. Назви основних укріплень Кам'янця протягом XV–XVIII ст.	613
Додаток 6. Описи ділянки башти Нової Західної 1494 та 1544 рр.	618
Додаток 7. Опис ділянки Пільної брами 1613 р.	620
Додаток 8. Опис башти Стефана Баторія 1565 р.	620
Додаток 9. Перелік найвідоміших майстрів-мулярів, які працювали в 1544–1547 рр.	621
Додаток 10. Документи стосовно ремонтів Замкового мосту	622
Бібліографія та джерела	626
Уживані скорочення.....	647
Словник термінів	648
Резюме	652
Резюме	655
Summary	658
Resume	661
Streszczenie	664
Rezumat	667

ВСТУП

Серед різних видів архітектурного мистецтва фортифікація завжди найтісніше взаємодіяла з природою. Від ефективності цієї взаємодії залежали життя і безпека людини. Природа творила підоснову, людина її використовувала і вдосконалювала. Природа являла свій творчий геній на початку творення, людина ж працювала постійно, вдосконалюючи прийоми захисту і штурму фортець. Вся історія фортифікації – це історія взаємодії Природи й Людини та змагання людського інтелекту. Енциклопедією цієї творчої взаємодії та творчого змагання являють міста-фортеці.

З-поміж найвизначніших міст-фортець, створених людством, є український Кам'янець-Подільський – історична столиця Поділля, що лежить у Середній Наддністрянщині. Високий скелястий острів, сформований геологічним розломом каньйону річки Смотрич, став п'єдесталом для архітектурного комплексу, який без перебільшення можна назвати Подільським Акрополем. Процес творчої взаємодії Людини і Природи на острові – великий природний фортеці – розпочався ще за часів трипільської цивілізації, в IV–III тисячоліттях до Різдва Христового.

Історична доля та геополітична роль Кам'янця була визначена його місцезнаходженням – спочатку на межі пізньоантичного і

праслов'янського світів, згодом на пограниччі давньоруського Галицько-Волинського князівства з кочовим степом, а за часів Середньовіччя – між християнським Заходом та мусульманським Сходом. Завдяки цій функції – порубіжної, або як ще її називали, «кресової» фортеці – Кам'янець був відомий у Європі та на Сході.

CASTRUM CAMENECENSIS – так називали легендарне місто-фортецю в період його розквіту за часів Середньовіччя.

Оборонна система Кам'янця розвивалася в рідкісній прогресивній тенденції європейської фортифікації, синхронно реагуючи на зміни у техніці й тактиці штурму та облоги фортець. До столиці Поділля запрошували кращих військових фахівців, тут народжувалися унікальні винаходи військово-інженерного мистецтва.

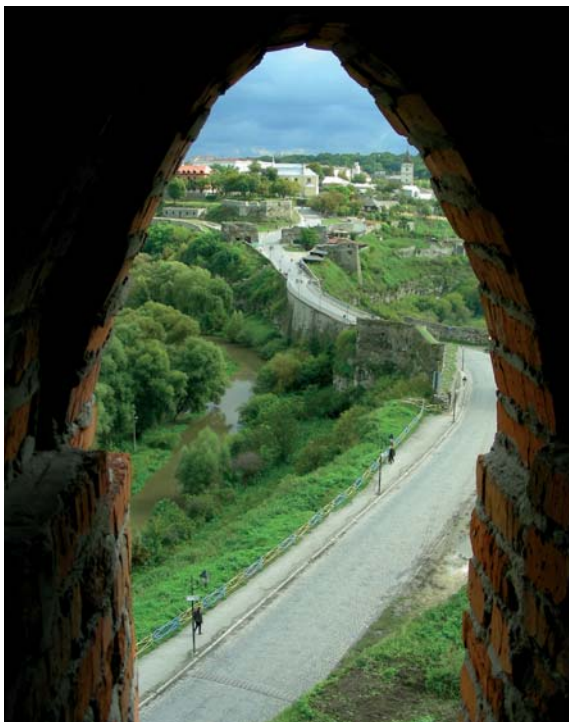
Експерти ЮНЕСКО, визнаючи унікальність міста-фортеці та оцінюючи його за світовою шкалою культурних цінностей, ініціювали на початку XXI ст. номінування до Списку всесвітньої культурної та природної спадщини ЮНЕСКО спільного витвору Природи й Людини – каньйону р.Смотрич з уні-

кальною системою фортифікацій. А 2011 року Кам'янець-Подільський замок очолив національний рейтинг «Сім чудес України». Цьому сприяли, зокрема, і проведені українськими фахівцями реставраційні роботи.

Історія міста вивчається вже майже два століття. Водночас фортифікаційна спадщина Кам'янця ніколи не була предметом спеціального міждисциплінарного дослідження в контексті еволюції історичної топографії, архітектури та урбаністики. Створена протягом ХІХ – першої половини ХХ ст. історіографічна база у 1960–1990-х рр. була доповнена комплексом архітектурно-археологічних досліджень оборонних споруд Кам'янця, здійснених архітектором-реставратором Євгенією Пламеницькою (1927–1994), за проектами якої було реставровано переважну більшість міських укріплень.

З 1994 р. тему дослідження та реставрації фортифікацій Кам'янця продовжила автор цих рядків: у 1999 р. було опрацьовано концепцію та перспективну програму реставрації і адаптації комплексу Старого і Нового замків та Замкового мосту, затверджену 2000 року Міністерством культури України та Держбудом України. В контексті

програми у 2003–2011 рр. проводились роботи з консервації та реставрації об'єктів Старого замку за проектами Є.Пламеницької та автора. Зокрема вивчення Замкового мосту – найстаршого мосту Центрально-Східної Європи – завершилось розробленням 2001 року проекту його інженерної реставрації в рамках програми співробітництва провідних фахівців Києва та Варшави.

У перебігу досліджень 1994–2010 рр. було істотно доповнено базу знань про фортифікації Кам'янця. Відтак назріла потреба аналітичного узагальнення величезного джерельного та натурного матеріалу, який стосується міста-фортеці, що і стало задачею цієї книги.

2004 року в науково-популярній серії «Малі історичні міста України» (видавництво «Абрис») вийшла монографія автора «Кам'янець-Подільський», найбільший розділ якої був присвячений місту-фортеці. З огляду на інтерес, який викликала ця книжка, директор Кам'янець-Подільського видавництва «Абетка» Ярослав Сисин у 2008 році запропонував її перевидати. Втім, за час що минув, стало очевидним, що накопичений за останні роки величезний дослідницький матеріал по фортифікаціях Кам'янця не вписується у формат одного

розділу. Оскільки ж 2005 року видавництво «Абетка» спільно з автором здійснило видання монографії «Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі», традицію фундаментальних видань про Кам'янець було продовжено. Відтак виник новий спільний проєкт видавництва і автора про місто-фортецю Кам'янець, здійснений у науковому форматі з масштабним ілюстративним супроводом, який пропонується читачеві.

У книзі вперше представлено цілісну концепцію розвитку міста-фортеці, що охоплює пізньоантичний, середньовічний та ранньомодерний час – від зародження фортеці в перші століття після Різдва Христового до виключення Кам'янця на початку ХІХ ст. зі штату прикордонних фортець Російської імперії. Концепцію представлено в контексті розвитку *architectura militaris* в Європі. Деякі її аспекти є дискусійними, тобто такими, що не підтверджені науковою статистикою. За цих обставин вони сприймаються з різних позицій – від повного заперечення до вдумливого і зацікавленого аналізу. Залишається предметом гіпотез і проблема початкової історії міста, яка хвилює не одне покоління вчених. Маємо надію, що книга спонукатиме до з'ясування цих спірних, а втім, надзвичайно важливих питань.

Певний консерватизм і упередженість сучасної історичної науки, яка неохоче сприймає факти, що не вписуються в рамки ustalених історичних періодизацій, зумовив насичення окремих розділів фактографічним матеріалом, пред'явлення якого, на наш погляд, є єдиним способом доведення наукової позиції. З огляду на це в роботі особливо акцентуються малодосліджені явища.

У першому розділі книги подано авторське бачення загальної історії Кам'янця-Подільського. Увагу зосереджено на малодосліджених, втім важливих аспектах розвитку міста-фортеці. У наступних трьох розділах представлено авторську концепцію виникнення, розвитку та занепаду міста-фортеці в хронологічному діапазоні сімнадцяти століть. Як архітектор-реставратор авторка не могла оминати історію досліджень та реставрації фортифікацій міста за тривалий період 1945–2010 рр. Цим проблемам присвячено останній, п'ятий розділ книги, в якому вперше представлено концепцію реставрації провідних оборонних комплексів Кам'янця та опубліковано нереалізовані проєкти реставрації. Окрему увагу приділено унікальному об'єкту номінації до

Списку всесвітньої спадщини – каньйону р.Смотрич.

Книга підсумовує роботу, яка стала можливою завдяки допомозі й сприянню колег, рідних, друзів і однодумців, а також жорсткій апробації опонентів.

Мій приємний і почесний обов'язок згадати у першу чергу тих, хто відійшов у Вічність. Мою маму Євгенію Пламеницьку, архітектора-реставратора, яка майже сорок років присвятила дослідженню і відновленню архітектурних пам'яток Кам'янця, була незмінним колегою і сподвижником і назавжди залишилась моїм учителем і натхненником. Доктора архітектури Оганеса Халпах'яна, головного редактора щорічника «Архитектурное наследство» (Москва), який перший підтримав публікацію у 1980 році сміливої на той час гіпотези про дако-римське походження містобудівної структури Кам'янця. Олександра Рибалка, головного редактора часопису «Пам'ятки України: Історія та культура», який завжди сприяв публікації важливих матеріалів про Кам'янець і Поділля. Професора Варшавської Політехніки Анджея Грушецького – ініціатора багаторічної співпраці з польськими фахівцями-мостобудівниками,

Януша Богдановського, професора Краківського Технологічного Університету і блискучого знавця фортифікації, а також українських мостобудівників – доцента Українського транспортного університету Анатолія Шкуратовського та професора Київського інженерно-будівельного інституту Георгія Фукса, які надавали неоціненну допомогу в дослідженнях Замкового мосту. Я вдячна моїм опонентам, кам'янецьким історикам професорам Іону Винокуру та Миколі Петрову, які стимулювали збір доказової бази дослідження.

Результати роботи були би значно скромнішими без підтримки доктора архітектури, професора Миколи Дьоміна – директора Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування, який 1990 року ініціював створення в інституті відділу реставрації, очолюваного мною до 2006 року, і активно сприяв дослідженням Кам'янця-Подільського. В їх проведенні неоціненну допомогу надавали колеги – кандидати архітектури Лілія Гнатюк і Анатолій Ізотов та архітектор Алла Кургаєва. Коло наукових проблем було істотно розширено завдяки участі у роботах технологів-реставраторів Державного науково-технологічного центру «Конкрест» – директора центру заслуженого будівельника

України Юлії Стріленко та хіміків-петрографів Наталії Шевченко і Олександра Кравченка. У проектних роботах вагомою була участь інженера-реставратора Анатолія Кучерявого та архітектора-реставратора, заслуженого архітектора України Євгена Осадчого. Дослідженням сприяли консультації співробітників Інституту археології НАН України доктора історичних наук Сергія Крижицького та кандидатів історичних наук Валентини Крапівіної та Сергія Буйських.

Значну організаційну допомогу у проведенні досліджень, реставраційних робіт та міжнародній співпраці завжди надавав міській голова Кам'янця-Подільського (1998-2008 рр.), нині заступник голови Київської міської державної адміністрації Олександр Мазурчак. У реалізації проектів реставрації була вагомою професійна підтримка директора Кам'янець-Подільської реставраційної виробничої майстерні Раїси Розум'як, керівника організації - замовника реставраційних робіт Бориса Кириченка, реставраторів-виробничників Володимира Федоренка та Оксани Мельник. Щиро подяку за співпрацю хочу висловити історика Олександру Карбовському, а також співробітникам Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» - завідуючій науковим відділом Ганні Ківільші, завідуючій реставраційним відділом Ларисі Рудюк, архітектору Лілії Свінціцькій та інженеру-будівельнику Ганні Кулешовій.

Особлива подяка патронам і організаторам українсько-польської співпраці в 1997-2001 рр. за сприяння у наданні Урядом Польщі солідної методичної та фінансової підтримки для проведення науково-дослідних і проектних робіт в рамках діяльності українського фонду «Замковий міст» та польської фундації «Most» - Прем'єр-Міністру Республіки Польща (1997-2001) Єжи Бузеку, Надзвичайному і Повноважному Послу Республіки Польща в Україні (1997-2001) Єжи Бару, першому секретареві Посольства Республіки Польща в Україні Богуславу Вожняку, а також незмінному координатору проекту «Замковий міст» Директору Департаменту Канцелярії Прем'єр-міністра Республіки Польща Войтеху Чайці.

Моя величезна вдячність польським колегам, які допомагали у закордонних дже-

релознавчих студіях і сприяли апробації результатів досліджень. Це професор Інституту мистецтв Польської Академії Наук, головний редактор «Бюлетеня Історії Мистецтв» Єжи Ковальчик, який ініціював мої джерелознавчі студії в архівах Варшави та Кракова у рамках наукової стипендії Каси ім. Юзефа Мянвського Польської Академії Наук. Їх проведенню активно сприяли директор Королівського замку на Вавелі в Кракові професор Ян Островський, директор Музею архітектури у Вроцлаві професор Ольгерд Чернер, професор Анджей Корзон, Президент (1993-2003), а нині віце-президент Польського національного комітету ICOMOS професор Кшиштоф Павловський, директор Варшавського науково-дослідного інституту доріг і мостів професор Лешек Рафальський, голова відділення доріг і мостів цього інституту доктор-інженер Януш Римша, історик-медієвіст доктор Ян Секліцький, співробітники Центру документації пам'яток у Варшаві Міхал Смоктунович та Юліан Колодзей. Я щиро вдячна Польському Національному комітету ICOMOS за відзначення проведених мною робіт у Кам'янці-Подільському Міжнародною премією ім. професора Яна Захватовича (2001).

Пошуки прадавніх коренів Кам'янця завжди підтримували і стимулювали моя колега, фортифікатор-медієвіст, доктор мистецтвознавства, віце-президент Академії наук Молдови Мар'яна Шлапак, а також мій чоловік Ярослав-Олег Мокану, який допомагав в опрацюванні румунських джерел та був незмінним помічником у обмірах та польових дослідженнях.

Окрема подяка за сприяння у виданні цієї монографії кафедрі теорії, історії архітектури та синтезу мистецтв Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури в особі її завідуючого професора Леоніда Прибєги, почесного Президента Українського національного комітету ICOMOS.

Книга вийшла завдяки зусиллям невеличкого, але згуртованого колективу редакції видавництва «Абетка», який виявив всіляке сприяння авторським ідеям, неабияке терпіння й розуміння і став повноцінним співавтором видання. Робота з Любов'ю Скоб'як, Наталею Топоровською і Ярославом Сисиним залишила найприємніші враження і бажання співпрацювати надалі.

I. ЕТАПИ ІСТОРІЇ

НОВИЙ ПОГЛЯД

I.I. ТЕРЕНИ

«На пограниччі Росії, Австрії та Туреччини, на дикій прямовисній скелі, зусібіч облитій каламутними водами Смотрича, що впадає у чистий швидкоплинний Дністер, прадавній Тірас, тісниться колись славетний, а тепер призабутий Кам'янець, головне місто розкішного Поділля» [Сементовський: 1]. Так починає розповідь про одне з найдавніших і найкрасивіших міст України та Європи історик Олександр Сементовський. Різні автори, мандрівники і прочани, дипломати і поети, які писали про Кам'янець, сходилися в оцінці довершеності цього унікального місця, подібних якому небагато в світі.

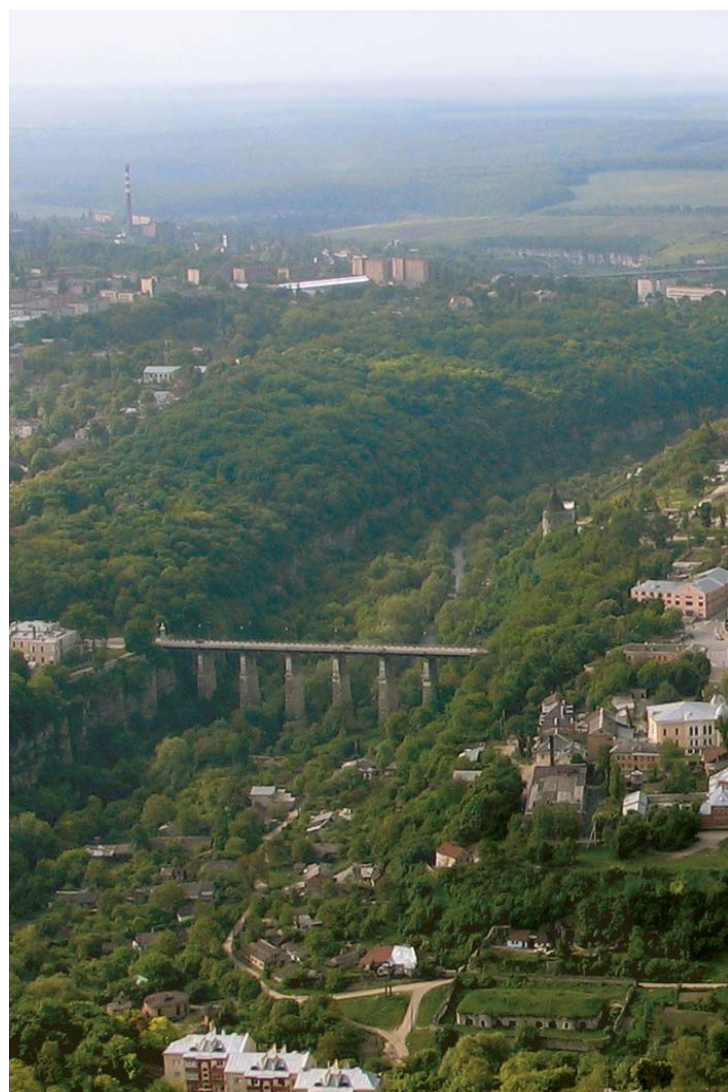
Місто постало на півдні Волино-Подільської височини, у Середній Наддністрянщині, на невеличкому острові, утвореному омега-подібною петлею північного допливу Дністра – річки Смотрич (іл. 1). Мільйони років тому цей терен вкривало Сарматське море. Його вапнякове дно, утворене коралами й устрицями, після висихання вкрилося глиною та ґрунтами. Тож особливістю подільських ґрунтів є чималий відсоток глинистих (лесових) порід після льодовикового періоду. Про далеке геологічне минуле регіону нагадує вапняковий кряж, утворений понад 160 гостроверхими кораловими пагорбами – залишками вапнякових рифів дна Сарматського моря, що тягнеться з південного сходу на північний схід. Його називають Товтри, або Медобори¹ (іл. 2).

Топографія терену, що м'яко знижувався на південь, у бік Дністра, спричинилася до назви краю, що за літописних часів був відомий як Пониззя, а з XIV ст. – Поділля.

«Подільський край дуже великий, – писав 1611 року історик Олександр Гваньїні. – Він лежить біля волоського та молдавського кордону на півдні. На сході він межує з рікою Доном, що

біля Меотійського озера та Евксинського моря, тягнеться до перекопських татар. Він має дуже великі порожні поля. Ця країна родюча і багата всім, що родить земля. Коли орач будь-як кине насіння в землю, все одно буде мати у сто разів більше користі. Поля і луки там родючі напрочуд, а з трави ледве побачиш роги вола. Однак ця земля настільки тверда і так довго лежала цілиною, що орачі мусять впрягати у ярма по дванадцять волів, і все одно неймовірну тяжкість праці побачиш із втомленого дихання волів. Ліси дуже багаті на мед і пасіки, скрізь у дуплястих деревах і пнях повно бджіл, котрі накопичують там мед. Великі стада і зграї різних тварин і птахів дуже любляють цю країну. Тут спочатку жили алани, готи, гети, кумани, половці і роксолани» [Гваньїні: 416].

Здавня Подільський край відзначався родючими землями, густими лісами, багатою флорою й фауною, покладами будівельного

Іл. 1. Старе місто. Загальний вигляд з північного боку. Фото О.Макарової

¹ Деякі дослідники етнімії та лінгвісти пов'язують назву Медобори з іллірійським «меду» (між) та «баріс» (вода, болото) – міжріччя. Назва Товтри була поширена в першій половині I тис. н.е. у східній частині Римської імперії: так фракійці та римляни називали гостроверхі гори [Павлюченко, Сапарова: 21].

каменя – вапняку, пісковика, кольорового мармуру, алебастру. Завдяки Товтрам, що стали своєрідним бар'єром для північно-східних холодних вітрів, тут утворилася зона з м'яким теплим мікрокліматом. Неповторний і мальовничий ландшафт Поділля відрізняється від інших регіонів горбистою місцевістю з широкими й глибокими долинами і звивистими скелястими каньйонами, в яких майже рівнобіжно течуть з півночі на південь невеличкі річки – допливи Дністра, розділяючи наддністрянський терен на пасма завширшки від 7 до 20 км (іл. 3). Річки утворюють на своєму шляху безліч звивин та закрутів, зручних для мисових городищ і замків. Під їх захистом тут з прадавніх часів виростили поселення (іл. 4, 5), що ховалися між пагорбами від численних завойовників, які впродовж століть турбували цей багатий край грабіжницькими нападами. З часом городища перетворювалися на потужні

замки (іл. 6). Жоден інший регіон України не має такої кількості фортифікаційних споруд. Масштабна програма оборони краю визначила військово-стратегічний феномен Поділля, краю замків і фортець, який без перебільшення можна назвати «Подільським щитом Європи» [Пламеницька О. 2008б: 167]. Його головними форпостами були міста-фортеці – Бар на сході, Язловець на заході, Кам'янець на півдні.

Містку характеристику Поділля дала відомий український історик Олександра Єфименко: «Відроги Карпат, заходячи з півночі, надавали ландшафту рідкісної своєрідності й краси, земля відзначалася родючістю, ліси були багаті на звірину; в красивих річках, допливах Дністра, ловили перли. Але головною була безпосередня близькість Дністра й торгових шляхів, які Бог знає з яких часів проходили цим краєм, з'єднуючи азійський Схід з європейським північним заходом» [Єфименко: 16].

Лл. 2. Товтри поблизу Кам'яця-Подільського. Фото І.Шиманського

Упродовж останніх століть ландшафтна топографія та гідрографія Поділля зазнали істотних змін. Їх аналіз допомагає зрозуміти деякі історичні події, про які сперечаються дослідники. Про характер цих змін свідчить порівняння пізньоантичних текстових джерел та середньовічних карт Європейської Сарматії, укладених згідно з «Географією» давньогрецького астронома і картографа Клавдія Птолемея (II ст. після Р.Х.) та картами литовсько-польської доби XV – початку XVII ст., що зображують територію України за часів перед появою картографічних робіт французького інженера і картографа Гійома Левассера де Бошлана [Ptolemei: 434; Геродот 1993: 192; Кордт; Szaniawska: 12, 32].

Як впливає з цих матеріалів, на півночі Поділля, у верхів'ях Південного Бугу, ще за часів Геродота (V ст. до Р.Х.) і Птолемея (II ст.) існувало величезне озеро (за деякими джерелами болото). В описі Геродота, вміщеному у четвертій книзі його «Історій», що має назву «Мельпомена», про це озеро сказано: «...ріка Гіпаніс випливає зі Скіфії і пливе з великого озера... Це озеро цілком правильно називається «матір'ю Гіпаніса» [Геродот 1992: 46]². У «Географії» Птолемея озеро

називається «Amadosa lacus» (озеро Амадока) [Ptolemei : 420]. На картах Ніколауса Германуса (Ніколо Тодеско Картоларо, 1420–1490), що видавалися в Римі у 1478 та 1490 рр., Флоренції у 1482 р., Ульмі у 1486 та Страсбурзі у 1513 р. [Szaniawska: карти №№ 20, 21, 22, 23], а також картах Бернарда Ваповського 1540 р., Якуба Гастальді 1562 р., Каспра Вупеля 1566 р., Вацлава Гродецького 1558, 1570 та 1592 рр., Себастьяна Мюнстера 1559 та 1578 рр., Андреаса Пограбіуса 1570 р., Абрагама Ортеліуса 1638 р. (іл. 7) [Кордт; Вавричин, Дашкевич, Кришталонович], це водоймище у витoku Південного Бугу (Гіпаніса) показане під назвами «Амадока», «озеро Амадока» або «болото Амадока» (Amadosa, Amadosa lago, Amadosa palus, Amadosce paludi). З нього брали початок північні допливи Дністра – Збруч, Смотрич, Студениця, Ушиця; на схід витікав Південний Буг, на північ – Случ і Горинь. Факт існування Амадоцького озера, попри віднесення деякими дослідниками цих топонімів і відомостей середньовічної картографії до «фантастичних» [Дашкевич Я. 1990: 161–162; Білецька 2004: 49, 68], є очевидним при аналізі як картографічних матеріалів, так і опублікованих матеріалів картографу-

² Гіпаніс – Південний Буг. Перший перекладач IV книги «Історій» Геродота українською мовою Теофіл Коструба вказує, що йдеться, очевидно, про болота коло джерел Бугу [Геродот 1992: 46]. Натомість у коментарях до нового перекладу «Істо-

рій», виданого 1993 р., перекладач А.О.Білецький не надає значення цьому повідомленню: «Про ріку Скіфії Геродот уважав, ніби вони витікають із великих озер. Це внаслідок його апріорної географічної концепції» [Геродот 1993: 475].

вання археологічно досліджених поселень у регіоні [Трубчанінов, Винокур: 22, 38, 52, 64, 69]. У межах певної території, що співпадає з верхів'ями Південного Бугу, майже немає поселень у хронологічному інтервалі від IV–III тис. перед Р.Х. до XIII ст. після Р.Х., і це може бути опосередкованим свідченням існування в межах цієї території озера [Пламеницька О. 1999: 43–44]. З часу нашої першої публікації ми тримаємося цієї версії, оскільки вона узасаднена картографічними і топографічними даними; наявність озера у Призбруччі стверджують також молдавські вчені на підставі обстеження вищезгаданого терену.

Молдавська дослідниця В.Веріна, яка обстежувала північні терени Поділля, пише: «Места бывшего озера *Atadoca palus* были нами обследованы в 1969 году. По нашему мнению, оно

располагалось между поселком Кузьмин и г.Скала-том. От г.Скалата (Тернопольская область) и почти до Каменец-Подольска простирается тол-тровая гряда (общая протяженность 250 км), которая представляет собой барьерный риф средне-миоценового моря, огибающий карпатские горы. Этот риф имеет форму дуги, которая на территории Молдавии простирается на юг – юго-запад [...]. В окрестностях г.Сатанова Хмельницкой области главная толтровая гряда вместе с боковыми гребнями составляет неполное кольцо, через которое прорывается на юг река Збруч, образуя наиболее живописные облесенные скалы. Внутри этого толтрового полукольца поверхность совершенно плоская и сложена, видимо, озерно-лагунными отложениями. В обрывах Збруча и двух его малых притоков этой чаши обнаруживаются озерные отложения. Природная обстановка у города

Лл. 3. Околиці Кам'янця-Подільського.

Карта Адама Длуського, поч. XIX ст. Національний музей Кракова, зб. Чарториских

Сатанова напоминает ископаемые атоллы, обнаруженные также в грядках толтр на территории Молдавии в Бричанском и Единецком районах. [...] Внутри этого атолла или чаши существовавшего некогда озера находится значительная часть г. Сатанова. В исторических документах впервые упоминается г. Сатанов в XV веке. Защищаясь от татаро-турецких набегов, жители г. Сатанова использовали крепость, сохранившуюся и поныне на высоком берегу бывшего озера Амадок. В 20-х годах XVIII столетия крепость Сатанов была капитально переоборудована, но склоны ее омывались р.Збруч. Видимо, озеро к этому времени уже высохло» [Верина: 165–166].

Зауважена нами незаселеність упродовж значного часу цієї території віднедавна привернула увагу археологів, які пробують дошукатися причин цього явища, висловлюючи гіпотези щодо «політичного підґрунтя» [Войнаровський 2008: 174].

За даними картографування місцевостей і поселень по берегах озера його розміри за часів, коли воно покривало найбільший обшпир (в межах сучасної Хмельницької та Тернопільської областей, між Хмельницьким і Збаражем), становили близько 130 км завдовжки (в напрямі схід – захід) й понад 30 км завширшки (в напрямі північ – південь) [Пламеницька О. 1999: 146, 149; Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999: 43–44] (іл. 8). Аналіз зміни меж озера за середньовічними картами дозволяє говорити про поступове зменшення розмірів водоймища; це може пояснюватися процесом висихання озера, перетворенням його на болото і поступового зникнення упродовж XV–XVI ст. Назва «palus» (болото)

характеризує наявну вже на початку I тис. після Р.Х. тенденцію до висихання озера.

Зміни морфологічної структури ландшафту Волино-Подільської височини пов'язують з наявністю нестійких ділянок земної кори, зумовлених утворенням інтерференційної лінзи в межах долин правих допливів Прип'яті (Стиру, Горині, Случі) та лівих допливів Дністра (Серета, Збруча, Смотрича, Ушиці) [Бортник: 16–18], а також геологічними процесами підняття Балтійської плити, що призвели до зниження рівня води у водоймищах і річках. Як встановили вчені, перше підняття відбулося у ранньому плейстоцені. В цей час Дністер протікав північніше теперішньої долини, яка тоді ще не була чітко вираженою. Внаслідок наступних піднять річище Дністра змістилося на південь [Шевчук: 450]. Друге підняття охопило всю територію Волино-Поділля. Наддністрянське Поділля має тенденцію до найінтенсивніших піднять порівняно з навколишньою територією, показником чого можуть бути характерні меандри лівобережних допливів Дністра [Палиєнко]. Швидкість піднять наддністрянського лівобережжя за висновками вчених становить 6–8 мм на рік [Соколовський, Волков]. На думку дослідників, саме неотектонічні рухи Наддністрянського Поділля спричинили як особливості рельєфу території – унікального пологохвилястого ландшафту з каньйоноподібними долинами Дністра та його допливів, так і появу значної кількості підземних карстових порожнин (карстових печер), характерних для цього регіону [Шевчук: 452].

Лл. 4. Городище в с.Стіна на Східному Поділлі (Вінницька область). Фото А.Кирій

Лл. 5. Покровська церква-донжон і замок у с.Сутківці на Хмельниччині. Фото О.Пламеницької

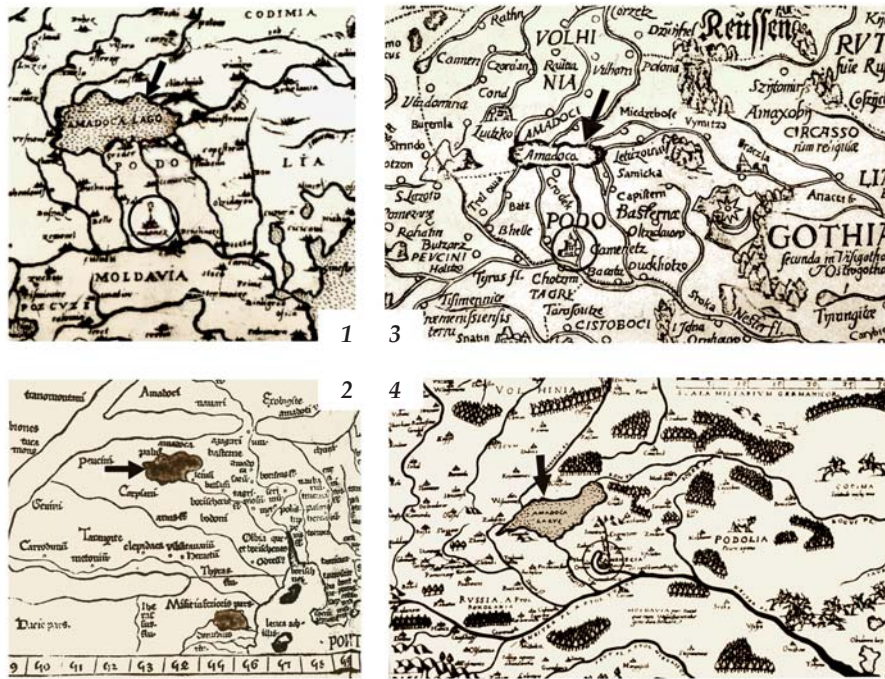

Зменшення розмірів озера Амадоки фіксується на середньовічних картах з XVI ст., хоча, гадаємо, відображення на них реальної ситуації відбулось із запізненням щонайменше у століття. Процес зменшення водоймища, як випливає з досліджень тектонічних рухів, був спричинений карстоутворенням; на місці колись значної обводненої території залишалися озера і болота (частина з них існує й досі), а після їх висихання виникали поселення, які почасти увійшли в межі Поділля у складі Королівства Польського, почасти – в межі Волині у складі Великого Князівства Литовського. Щодо невизначеної адміністративної приналежності таких новоутворених поселень виникали суперечки під час складання 1546 р. за наказом польського короля Зигмунта Августа «Попису»

кордону між Королівством Польським і Великим Князівством Литовським в частині розмежування по заболочених місцевостях Поділля з Волинню. Як зазначає М.Крикун, *«західні, північні та східні рубежі воєводства не мали настільки вираженого природного характеру, який був притаманний південному його кордону по Дністру»*. На підтвердження цієї, як вважаємо, помилкової тези, дослідник наводить джерельну інформацію щодо проблеми врегулювання північного міждержавного кордону між Королівством Польським (Короною) та Великим Князівством Литовським, яка постала вже наприкінці XV ст. Гострота прикордонних зіткнень спричинила складання документу про розмежування кордонів двох держав, якому передував об'їзд теренів спеціально призначеними

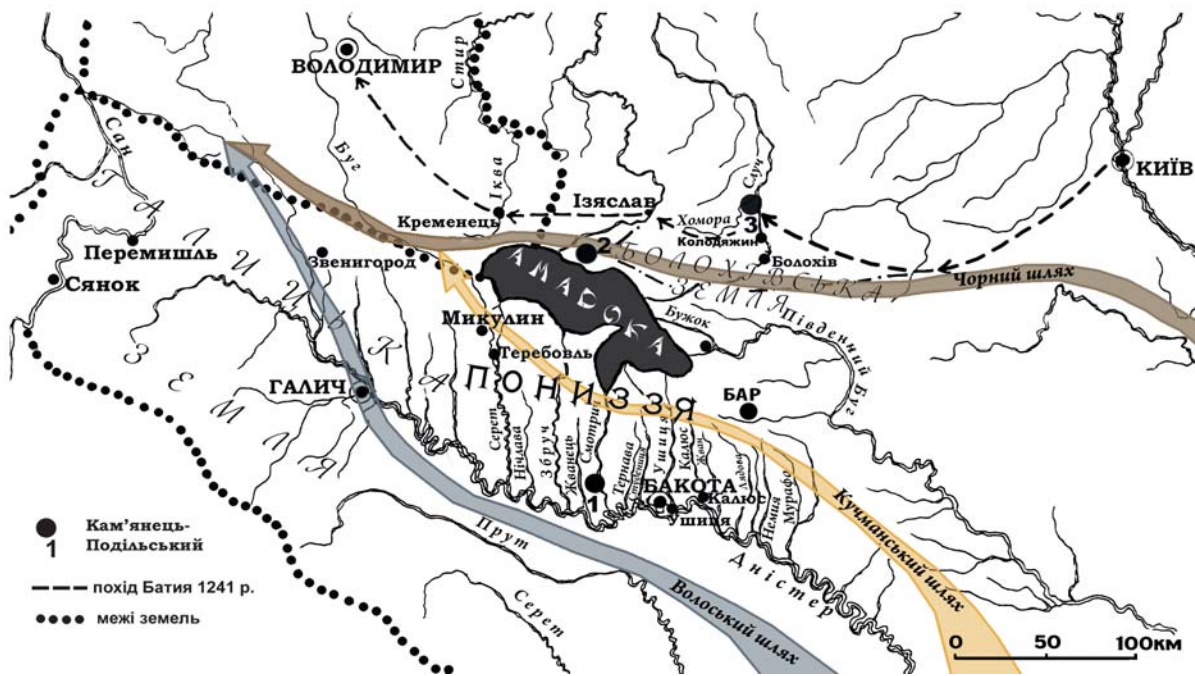

Лл. 6. Замок у с.Сидорів на Тернопіллі. Фото О.Пламеницької

Л. 7. Фрагменти карт XV-XVI ст. з зображенням озера Амадоки:

1 – карта Польщі Якова Гастальді, 1562 р.; 2 – карта Європейської Сарматії Ніколауса Германуса, видана в Ульмі в 1486 р.; 3 – карта Європи Каспра Вонеля, 1566 р.; 4 – карта Європейської Сарматії Андреаса Пограбіуса 1570 р. [Кордт; Вавричин, Дашкевич, Кришталович]. Озеро показане стрілкою, Кам'янець – кружком

Л. 8. Межі Амадоцького озера та основні напрямки військових походів кочовиків через Пониattia в XIII-XV ст. Топографічна реконструкція О.Пламеницької

прокурсорами (procursores). Результатом цього об'їзду коронно-литовського кордону став «Попис» 1546 р. Як зазначає М. Крикун, дослідники зіткнулися зі складністю ідентифікації визначеного прокурсором кордону, що проходив суходолом [Крикун 1992: 15–17]. Причиною цього, на наш погляд, є численні згадки про вже неіснуючі маркувальні пункти, пов'язані з заболоченими та обводненими територіями (зокрема «врочище Пустолівського болота», «болото Бога», «болото Божка», «Басарабів брід», «болото врочища Митника» та ін.), а також «дубровами» (лісами). В «Пописі» йдеться про виникнення нових поселень у межиріччі річок, приналежність яких до Поділля чи Волині не була підтверджена їх мешканцями. Все це, за нашим переконанням, є свідченням інтенсивних процесів освоєння нових теренів, що став можливим після зникнення озера Амадоки.

Отже, Амадоцьке озеро було своєрідним водним кордоном між землями Поділля й Волині. Воно належало до типу водоймищ-біфуркацій, зв'язуючи басейни південних та північних річок Центрально-Східної Європи, а відтак з'єднуючи водним шляхом Поділля з Волинню, Литвою та Польщею і Чорне море з Балтійським. Про існування цього водного шляху писав у середині IX століття Анонімний баварський географ [Херрман: 165–166]. Турецький хроніст Саад-ед-Дін, описуючи в своїй хроніці похід турків у 1498 р. на землі Західної України, згадував

«озеро, подібне до моря, на берегах якого було багато визначних міст» [Szkowski: 78]. Папський нунцій у Польщі, Руджері, у звіті до Риму, складеному 1565 р., відзначав, що на Поділлі є «найбільше в тамтих краях озеро Амадока, з якого бере початок багато річок, а на його берегах є кілька сіл і містечок» [Ruggieri: 121]. Географ А.Теве у виданій 1575 р. «Космографії» писав, що «головне місто Кам'янець, резиденція єпископа, розташоване над річкою Стиром³, що витікає з болота, яке зветься Амадока, на Поділлі. Далі воно з'єднується з Бористеном, який звуть Найменшим»⁴ [Thevet: 884].

Річки, що витікали з Амадоцького озера, були не лише зручними водними комунікаціями, мережа яких охоплювала всю Європейську Сарматію, а згодом Поділля й Волинь, але й перешкодами у просуванні ворожих загонів. Найбільш вразливі ділянки терену укріплювались городищами і замками, які контролювали околиці і були місцем порятунку навколишніх мешканців. Відтак вважаємо, що розглядати важливі історичні процеси без урахування змін у гідрографії досліджуваних ареалів, зокрема Середньої Наддністрянщини, – це значить припускати помилки в аналізі формування територій, мережі поселень, городищ, замків і фортець, у визначенні напрямків торгових і військових шляхів.

³ Назву річки Стир на Волині переплутано з річкою Смотрич на Поділлі.

⁴ Йдеться про західний доплив Дніпра-Борисфена – річку Прип'ять.

1.2. ПІЗНЬОСАРМАТСЬКА ДОБА (II–V ст. ПІСЛЯ РІЗДВА ХРИСТОВОГО)

Завдяки своїм природним багатствам Середня Наддністрянщина, що лежала на півдні Європейської Сарматії, здавна приваблювала переселенців. У VIII–VII ст. до Р.Х., в епоху раннього заліза, сюди мігрували племена фракійського гальштату, які були носіями високорозвиненої економіки, чорної металургії, металообробки, гончарного виробництва. Вони сформували на терені Середньої Наддністрянщини військово-політичний союз для захисту від степових кочовиків зі сходу. Матеріальним доказом існування такого

союзу була потужна укріплена лінія з кількох десятків дерево-земляних, з використанням каміння, городищ, яку дослідники розглядають як єдину оборонну систему. Характерною особливістю городищ була наявність не лише валових конструкцій, але курганоподібних насипів («щовб») [Гуцал].

В середині I ст. до Р.Х. фракійські племена були розгромлені гето-дакійськими племенами Трансільванії під проводом царя Буребисти. За свідченням Страбона гето-дакам підкорилася більша частина їх сусідів,

Іл. 9. Певтінгерова карта. II-III ст. після Р.Х. Фрагмент (за [Подосинов: 309])

а римський історик Діон Кассій пише, що Бурібіста встановив дакійське панування на всьому Північному Надчорномор'ї аж до гирла Дніпра. На декілька десятиліть даки стали провідною силою в ареалі Трансильванії, проникли у Верхнє Потисся, де створили на комунікаційних шляхах ряд городищ [Козак 1999: 163–164]. Політику Бурібісти продовжував дакійський цар Котис, який підтримував тісні зносини з римським імператором Октавіаном Августом і мав великий вплив на тогочасній політичній арені [Котигорошко 1992; Râvan: 157; Светоний: 59]. Історики припускають, що, з огляду на значні масштаби дакійської держави, від неї залежало все населення Карпато-Дністровського регіону [Павленко: 231]. Антична картографія (починаючи з «Хорографії» Марка Віпсанія Агріппи I ст. до Р.Х. до Певтінгерових карт II-III ст. після Р.Х.), дає чимало цікавих свідчень про межі Дакії та Європейської Сарматії. Південною межею Дакії античні автори вважали р. Дунай, північною – океан, західною – р. Віслу, східною – пустелі Сарматії («deserta Sarmatiae»). Зокрема на Певтінгерових картах лівобережжя Дністра (який виступає під назвою Agalungus) показане як територія «петопорових даків» [Подосинов: 67–88, 309] (іл. 9).

У першій половині I ст. після Р.Х. частина гето-дакійського населення перейшла через північно-східні передгір'я Карпат і оселилася на раніше заселених сарматами й роксоланами найродючіших землях – у регіоні українського Закарпаття [Пеняк: 274], уздовж допливів верх-

ньої та середньої течії лівобережного Дністра (іл. 10), а також на сучасному Західному Поділлі; тут його репрезентує археологічна липищка культура [Циглик: 163; Павленко: 257–265; ЕІДУ: 124–129, 149–150; Козак 2000: 124–129, 149–150]. Історики вважають, що це було дакійське плем'я костобоків, яких географ II ст. К. Птолемей назвав «костобокими з-за гір», а римський історик III ст. Діон Кассій – «вільними даками» [Козак 1999: 163–165; 2000: 122–129]. Зв'язок наддністрянських теренів з даками простежується також за назвами дакійських племен, яких географ локалізує на цих землях, зокрема з карпами; ця назва, за дослідженнями О. Стрижака, досі побутує у топоніміці Поділля [Стрижак: 163–165]. Про зв'язок подільської топоніміки з Дакією свідчать назви поселень, які походять від дакійського слова «дава», що означає «укріплене місто» (Лядава, Летава, Видава, Витава, Шатава тощо). Не менш цікава й назва «Амадока»⁵, яку мали вже згадуване вище озеро-болото у верхів'ях Південного Бугу (Amadosa palus), Придніпровська височина (Amadosi montes) та місто на Дніпрі (Amadosa) приблизно на широті південних околиць Києва. На нашу думку, не можна не брати до уваги, що ім'я «Amadokus» носили два фракійські царі, що правили на початку та в кінці IV ст. до Р.Х.; між ними був період правління царя Котиса I, вбитого у 359 р.

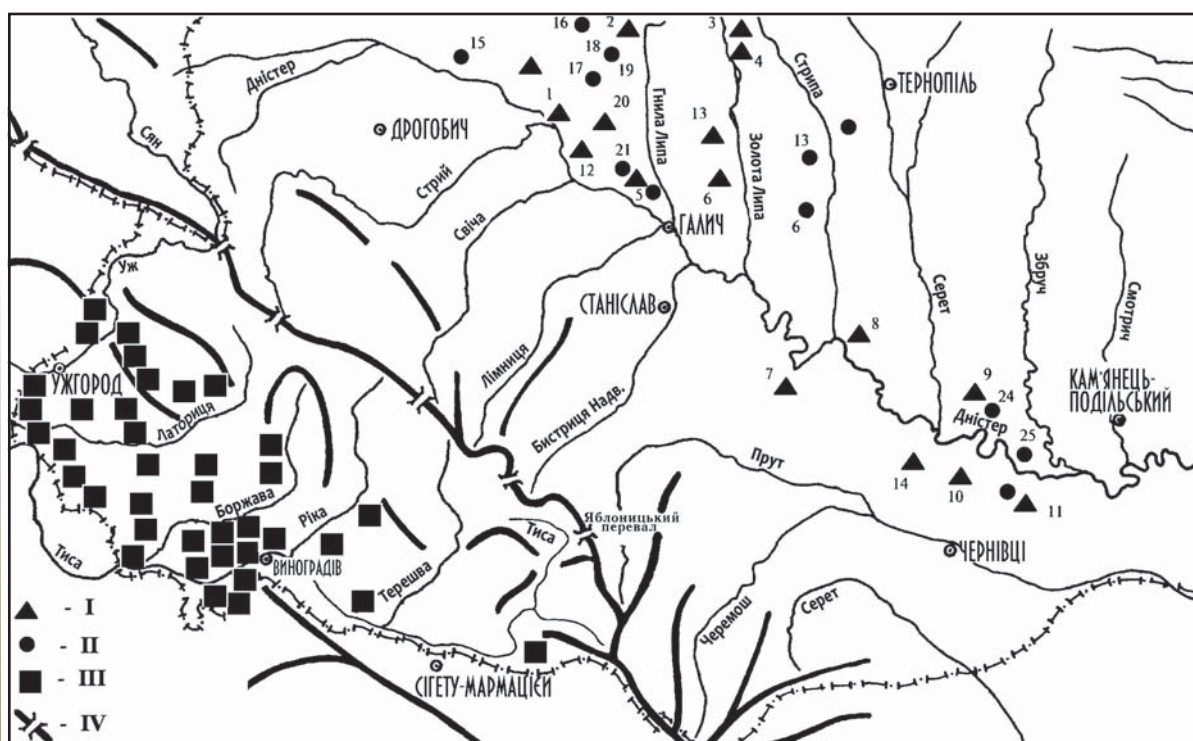
⁵ О. Стрижак пов'язує цю назву зі скіфським етнонімом «amaadaka» («сироїд») та братом Сванхільди на ім'я Аммії [Стрижак: 79].

після Р.Х. [AHZAAE: Tab. Naamlyst en Geslachttafel der Koningen van Thracie; VI II: 143–145].

Даків приваблювали сприятливий клімат та родючі землі Наддністрянщини, вкритої мережею водних шляхів. Стосунки даків з сарматами були мирними, і невдовзі наддністрянські сармати стали союзниками у боротьбі Дакії з Римом. Римські легіони зазнали від них кілька відчутних поразок. Протистояння Дакії та Риму досягло апогею в останній чверті I ст. після Р.Х., коли імператор Доміціан у 89 р. змушений був укласти з дакійським царем Децебалом мир з умовою сплати дакам щорічної данини. Таке становище дратувало римлян, і наступник Доміціана Траян здійснив дві масштабні військові кампанії проти Дакії (101–102 та 105–107 рр.), відомі в історії як Траянові війни. Вони закінчилися поразкою даків, смертю Децебала і перетворенням Дакії на римську провінцію.

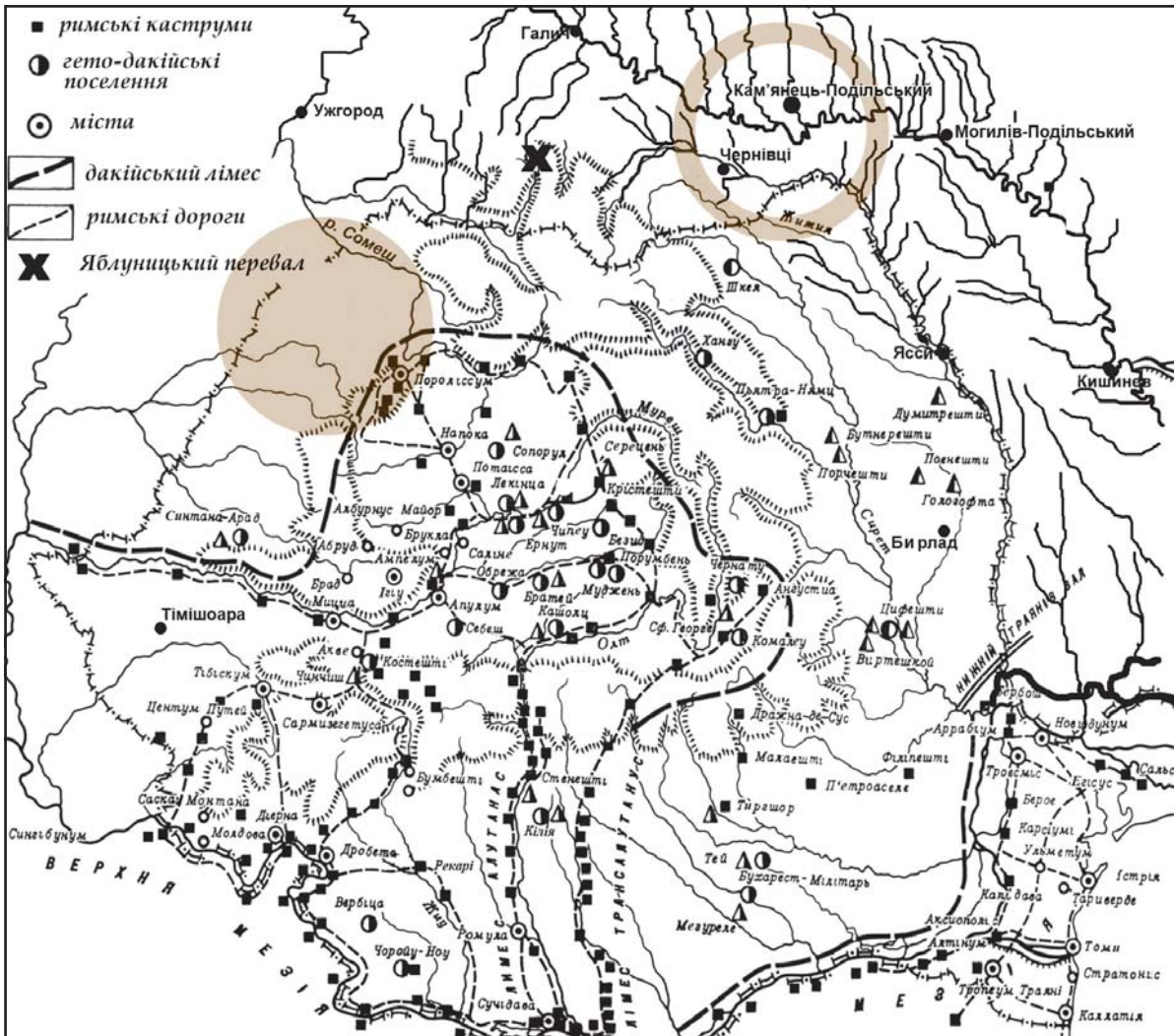
Після завоювання у 107 р. Дакії імператором Траяном на її терені було утворено

провінцію Римської імперії. Під контроль римлян попала не тільки Дакія в межах держави Децебала, але й уся територія колишньої величезної держави Буребісти, яка простягалася уздовж долини Дністра [Pârvan: 159, 198]. Про її кордони є прямі свідчення, вміщені у п'ятому розділі «Географії» Птолемея під назвою «Міста Європейської Сарматії» («*Tyras fluvius terminat partes Daciae Sarmatiaeque ab inflexione cuicus position est 53° 48'30'...*» («ріка Тирас розділяє частини Дакії та Сарматії, починаючи від повороту, місцезнаходження якого є 53° [східної довготи. – О.П.] та 48°30'» [північної широти. – О.П.]...») [Ptolemei: 420]), а також в описі готського історика VI ст. Йордана, вміщеному у його книзі «Про походження та діяння готів» [Йордан: 74]. Є.Сіцінський у своїй неопублікованій розвідці, присвяченій стародавнім племенам і народам на Поділлі, пише: «Як далеко сягали границі цієї римської провінції Дакії – не відомо. Деякі історики (Лелевель та ін.) допускають, що ця границя переходила за Дністер, а значить, частина Поділля вхо-

Лл. 10. Поширення пам'яток дакійського етносу на території Закарпаття та Західного Поділля:

I – пам'ятки липицької культури; II – пам'ятки зубрицької культури; III – пам'ятки дакійської культури Закарпаття; IV – гірські перевали. За Д.Козаком [Козак 1999: 197]

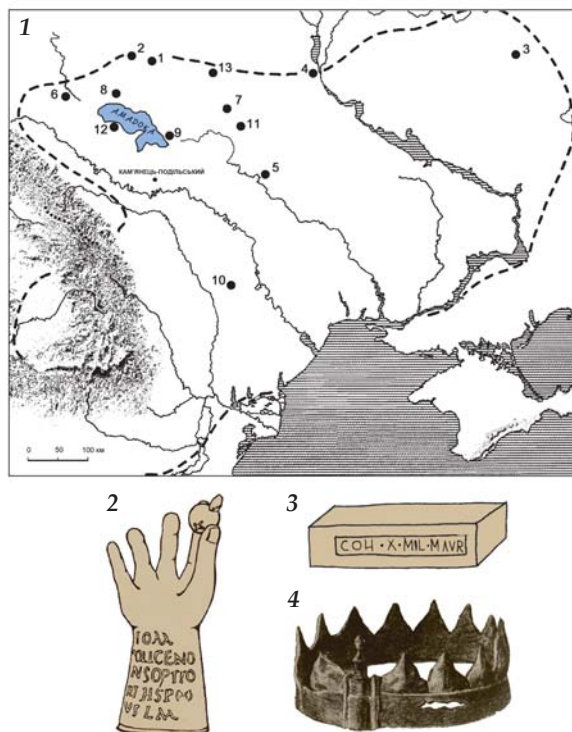

Іл. 11. Дакія з прилеглою територією за римських часів. За Г.Федоровим та Л.Полевим [Федоров, Полевой: 178] з доповненням автора. Суцільним тонуванням позначено т.зв. область Самум

дила до складу Дакії. В самих назвах подільських річок – Збруча та Серету – цей вчений вбачає відгук мови дакійської. Гадають, що границя Дакії обозначалася валами» [Сіцинський 2000: 51]. Отже, під контролем римлян мала опинитися частина Дакії, що лежала на лівобережній Наддністрянщині.

Інтерес римлян до Середньої Наддністрянщини був зумовлений як стратегічними чинниками, так і природними ресурсами цього краю. Зберігся датований другою чвертю III ст. документ з Дакії, який засвідчує, що за часів правління римського імператора Гордіана проводився збір податків на пів-

ніч від дакійського лімесу, територію якого було визначено як «...Самум разом з областю за валом» [Бандрівський, Бандровський: 18]. Римський військовий пункт (форт) Самум знаходився у верхів'ях річки Самус (нині р.Сомеш, Румунія), лівого допливу р. Тиси [Венець: карта]. Річка Самус-Сомеш у середній та нижній течії знаходилася вже поза дакійським лімесом (можливо, саме він у тексті названий «валом») і впадала до Тиси за 40 км від м. Виноградова (Севлюша) на Закарпатті. Саме з долини Тиси відкривався прямий шлях на Яблуницький перевал, а далі – у Середню Наддністрянщину (іл. 11).

Іл. 12. Археологічні знахідки, пов'язані з римським військовим побутом на терені Поділля:

- 1 – ареал поширення металевого римського посуду перших століть після Р.Х. (за М.Левадою) [Левада]; 2 – вотивний предмет з с.Мишків на Тернопільщині, II ст. після Р.Х. Прорис за О.Бандрівським [Бандрівський, Бандровський]; 3 – цеглина з клеймом X Мавританської когорти з с.Мишків, II ст. після Р.Х. (прорис за О.Бандрівським); 4 – римська бронзова корона з с.Залісся на Тернопільщині. За О.Чоловським [Czotowski, Janusz: таб. VII]

Лише 250 км відділяло перевал від Кам'янець. Збирачів податків цікавив імпорт зерна, солі, коней, великої рогатої худоби. Для здійснення своєї місії вони створювали спеціальні військові підрозділи, опорними пунктами яких на теренах за лімесом були табори вексіяцій – каструми. Вони контролювали військову ситуацію, провадили охорону військових валок, супроводжували офіційних осіб, вели закупівлю харчів [Бандрівський].

У щоденнику фризського дипломата Ульріха фон Вердума, який 1670–1671 рр. перебував з місією на лівобережному Поділлі, занотовано переказ про римлян-легіонерів, які під час військової кампанії Траяна проти Дакії пере-

селилися на цю територію: «Жінки в тих околицях, як і в усій Молдові, дуже зухвалі й поривчасті. Вони, хоч якби злиденно не жили й одягалися, все одно завжди виглядають привабливо й поважно, так що походження від римлян, яким гордяться, що можна частково з цього впізнати. Справа в тім, що імператор Траян, підкоривши Дакію, звани тепер Молдовою й Волощиною, помістив тут, аби тримати її в покорі, два римських легіони, які внаслідок... бігу часу поодружувалися серед цього народу і змішалися з ним» [Вердум: 102].

Військова присутність римлян у Середній Наддністрянщині підтверджується низкою предметів римського військового побуту, знайдених на Поділлі. У селі Мишків Борщівського району на Тернопільщині, на терені Призбруччя, за 54 км західніше Кам'янець, в XIX ст. було знайдено вотивний предмет, присвячений Юпітеру-Доліхену [Czotowski, Janusz: 10; Бандрівський] – бронзову руку, що тримає кулю, увінчану крилатою Вікторією з лавровим вінком у руках (іл. 12: 2). З дедикації на знаку зрозуміло, що власником його був Гай, помічник центуріона Першої Іспанської кінної п'ятисотенної когорти. У тому ж селі Мишків було знайдено цеглину місцевого виробництва з клеймом X Мавританської когорти («COH.X.MAVR.») (іл. 12 : 3). На думку М.Бандрівського, клеймо є свідченням організації римлянами, за усталеною традицією, місцевої бази виробництва будівельного матеріалу [Бандрівський: 36–38]. З когорт, розміщених у Дакії в II столітті, на території Західної України знаходилися військові з'єднання Першої Іспанської когорти (Cohors I Hispanorum Quingenaria Pia Fidelis) і X Мавританської когорти. Історики вважають, що в першій половині III ст. воїни цих когорт, які на терені Дакії базувалися в Ларгіані та Пороліссумі [Beneš: 36–37], мали за межами лімесу свій табір в околицях Борщева і Заліщиків (усього за 40–60 км на захід від Кам'янець), неподалік гирла Збруча [Бандрівський, Бандровський: 19]. Зокрема X Мавританська когорта могла перебувати на Поділлі ще наприкінці II ст., коли римські легіони просунулися далеко на північ Дакії.

Цікавими археологічними знахідками, що походять з другої половини II–III ст. і мають відношення до військового побуту, є римська бронзова корона, знайдена в с. Залісся над р. Збруч [Czotowski, Janusz: 10; Шнайдер: 95]

Іл. 13. Римська військова атрибутика з Поділля:

а) військовий диплом легіонера; Чемеровецький район Хмельницької області: аверс, реверс; б) прорис напису диплому з Чемеровецького району; в) уламок диплому легіонера з черняхівського поселення у Дунаєвецькому районі Хмельницької області: аверс, реверс (публікується вперше; фото надано О.Погорільцем); г) знахідки фібул з місця знахідки римського диплому, Дунаєвецький район Хмельницької області. Перші століття після Р.Х.

(за О.Погорільцем та Р.Саввовим) [Погорілець, Саввов 2007а]

(іл. 12: 4), та декілька бронзових казанів римських легіонерів, зокрема один – з могильника, розкопаного на Вінниччині в с.Черепашинці над річкою Постоловою, неподалік її впадіння в Південний Буг, який датується за європейськими аналогами 210–320-ми рр.; у зв'язку з цим становить особливий інтерес картографування знахідок металевого римського посуду в Південно-Східній Європі (іл. 12: 1) [Левада: 13, 17].

На користь припущення про перебування римських військових таборів на терені Поділля свідчать знахідки двох римських військових дипломів, зроблені у 2006 та 2009 рр. у Чемеровецькому та Дунаєвецькому районах Хмельницької області, в регіоні, безпосередньо прилеглому до Кам'янця-Подільського. Вони становлять уламки бронзових пластин завтовшки 1 мм з написами латиною

на обох боках (іл. 13: а, б, в)⁶. Диплом, знайдений у Чемеровецькому районі разом з тогочасними прикрасами (іл. 13: г), був виданий 207 р. після Р.Х., за часів правління римського імператора Септимія Севера (193–211 рр.) легіонеру преторіанської когорти з фракійським ім'ям Дрібал з Дуростору (сучасне місто Сілістра на нижньому Дунаї) і засвідчував право легіонера-преторіанця на один законний шлюб з однією жінкою, а якби жінка була іноземкою, давав право їхнім дітям вважатися громадянами Риму [Погорілець, Саввов 2007 а]. В контексті повідомлень Ульріха фон Вердума про два римські легіони, розміщені Траяном на лівобережжі Дністра, які асимілювалися з

⁶ Матеріали фотофіксації знахідок, в тому числі ще неопубліковані фото дунаєвецького диплому, люб'язно надано О.Погорільцем.

місцевим населенням [Вердум: 102], знахідки дипломів набувають особливого змісту.

Краєзнавча література XIX ст. рясніє згадками про численні знахідки на землях Поділля монет римських імператорів і значних монетних скарбів. Частина з них залишаються неперевіреними, але правдоподібно, що півтора століття тому в розпорядженні дослідників було набагато більше речового матеріалу, ніж після спустошливих воєн і катаклізмів XX століття. Краєзнавці давно звертали увагу також на етимологію назв подільських місцевостей, що походять від імен римських імператорів (Антоніни, Гордіївці, Гордіївка, Северини, Северинки, Северинівна, Троянів, Троянівка тощо), а також імен римських легіонерів. Це явище стало предметом ґрунтового фахового етнотонімічного дослідження і отримало назву «імператорський фрактал» [Тищенко: 77]. К.Тищенко встановив, що найгустіша мережа поселень, назви яких походять від римських імен, знаходиться саме на території Поділля. Етномовні дослідження свідчать також про тривалий час побудування імені Траjanus як топооснови у слов'янському середовищі. Серйозним аргументом на користь хронологічної прив'язки назв сіл з похідним від імені Траjanus коренем «Траян» («Троян») до історичного періоду Траjanових воєн є знахідки в околицях майже кожного з сіл скарбів римських монет [Тищенко: 46]. Краєзнавцями помічено також, що на Поділлі «ніколи не зустрічалось на одному місці монет кількох імператорів, але монети кожного імператора належать виключно одній якійсь місцевості», отже, «римські поселення міняли свої місця за різних імператорів» [Шевич]. Це дає можливість простежити в часі рух римської експансії вглиб Середньої Наддністрянщини. К.Тищенко зіставив локалізацію розглянутих поселень з історичною картою меж римської провінції Дакії і з'ясував, що вказані назви не заходять на її терени, а розміщені в безпосередньому сусідстві навколо Дакії, на землях, які певний час перебували поза прямим адміністративним підпорядкуванням Риму. Про те, що такий порівняно безпечний для проживання «пас близького зарубіжжя» римських провінцій існував, говорять, наприклад, знахідки фундаментів римських вілл, виявлені на території сучасної Словаччини в

м. Мілановце біля Нітри, за 50 км від Дунаю, по якому проходив римський кордон [Тищенко: 48].

В околицях Кам'янця неодноразово знаходили окремі монети та величезні монетні скарби, датовані в межах I–V ст. після Р.Х. Найбільша кількість монет припадає на 138–193 рр. – час правління імператорів Антоніна Пія, Марка Аврелія та Коммода [Сіцінський 2000: 54]. У самому Кам'янці окрім близько 170 римських монет [Шкурко 1965] знайдено предмети побуту римлян – кістяну паличку «стиль», що використовувалася римлянами для письма, голку, гральну битку [Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999: 59–60].

Подільський краєзнавець В.Шевич 1855 р. писав: «Кам'янець-Подільська губернія зберегла у своїй землі монети давно зниклої римської імперії в такій великій кількості, що хіба що припущення про володарювання римлян у тутешньому краї може пояснити їх походження. Місцеві перекази свідчать, що тут були поселення римлян-провинників; один з переказів вказує також на наявність на місці теперішнього Кам'янця головної місця вигнання» [Шевич].

Слід також звернути увагу на дослідження історичних умов поширення латинської мови на терені Середньої Наддністрянщини. Порівняльно-історична граматики латинської та української мов свідчить про мовну єдність населення України з предками носіїв латинської мови. Дослідники відзначають значний вплив латинської мови в зоні розселення черняхівських племен, і визнають, що ця зона після романізації Дакії могла опинитися в межах контрольованої Римом території як місце заслання [Осетрова: 178–180].

К.Птолемей, описуючи Європейську Сарматію, розмістив на лівому березі Дністра п'ять міст (Герактум, Гігентаваріум, Клепідаву, Метоніум, Кародунум), зазначаючи їхні географічні координати і обумовлюючи їхню приналежність до Дакії характеристикою «*supra Tyram prope Daciam*» («над Дністром у володінні Дакії») [Ptolemeai: 434] (іл. 14)⁷. Історики XVII ст. ототожнювали з Кам'янцем

⁷ У краєзнавчій і науковій літературі часто можна зустріти інформацію про те, що Кам'янець є дакійським містом Петридавою (від грецького петрос – камінь, скеля). Однак, це помилка: два дакійських міста подібної назви (Петридава та Патридава) за поданими в «Географії» Птолемея географічними координатами знаходились на правому боці Дністра, на терені теперішньої Молдови й Румунії.

на річці Смотрич Клепідаву, Метоніум та Кародунум, але найчастіше – Клепідаву [AA: таб. XVII]. Назва «Клепідаву» зазвичай тлумачиться як «місто злодіїв» – від грецького «κλεπτις» (злодій) і дакійського «*da*» (укріплене місто). Втім, цю назву можна читати і як «Ляпідаву» – від латинського «*lapis*» – камінь, прикордонний камінь, межовий камінь. І тоді вона звучить як «прикордонне кам'яне місто», а відтак – Кам'янець [Гериневич: 55].

За свідченням візантійського імператора Константина Порфирогенета в середині X ст. на лівобережжі Дністра існувало п'ять запусканих фортець: «*по цю сторону ріки Дністра, в краю, зверненому до Булгарії, біля переправ через цю річку, є пусті фортеці; перша фортеця названа починакитами [печенігами – О.П.] Аспрон через те, що її камені здаються зовсім білими; друга фортеця Тунгати, третя фортеця Кракнакати, четверта фортеця Салмакати, п'ята фортеця Сакакати, шоста фортеця Гіеукати*⁸. Посеред самих будівель давніх фортець помітні деякі ознаки церков і хрести, вирізьблені в пісковнику, тому дехто зберігає перекази, що ромеї [римляни – О.П.] мали там поселення» [Багрянородний: 157, 391]. Не можна не звернути увагу на те, що п'ять фортець Порфирогенета відповідають п'яти дакійським містам, названим Птолемеем.

Проведений нами аналіз географічних координат міст, позначених у Птолемее⁹ в регіоні Кам'янця, підтвердив, що саме координати Клепідави з мінімальною похибкою відповідають Кам'янцю [Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999: 8, 61].

⁸ Назви фортець мають тюркську основу і означають відповідно: мирна фортеця, сторожова фортеця, патрульна фортеця, фортеця на палях, військова фортеця. Друга частина цих назв («гатий», «катий») значить «укріплення». Назви запозичені з давньоіранських говірок і мають дуже давнє походження. Назва першої фортеці не пов'язана з тюркською мовою; походить від грецького «Біла» і ідентифікується з Білгородом-Дністровським.

⁹ Оскільки система географічних координат К.Птолемея відрізняється від сучасної, ми зіставили координати п'яти відомих міст для визначення різниці в показниках [Пламеницька О., Пламеницька Є.: 61]. Різниця виявилася не постійною; вона збільшувалася в міру віддалення міст на схід. За основу в розрахунках узяті відстань між Римом і Євпаторією, різниця між сучасними та птолемеевими координатами яких за довготою становить відповідно 24°11' та 27°9'. Довготі зони Кам'янця, який лежить приблизно на віддалі 1/3 від Євпаторії та 2/3 від Риму, відповідає різниця близько 26°. Цю різницю застосовано при порівнянні координат Кам'янця з координатами гіпотетичних міст, що з ним ототожнюють.

Це видно з наведеної таблиці 1.

Назва міста	Північна широта	Східна довгота	Різниця за широтою	Різниця за довготою
Кам'янець-Подільський	49°39'	26°35'	–	–
Клепідаву	48°40'	52°30'	0°1'	25°55'
Метоніум	48°30'	51°	0°9'	24°25'
Кародунум	48°40'	49°30'	0°1'	22°55'

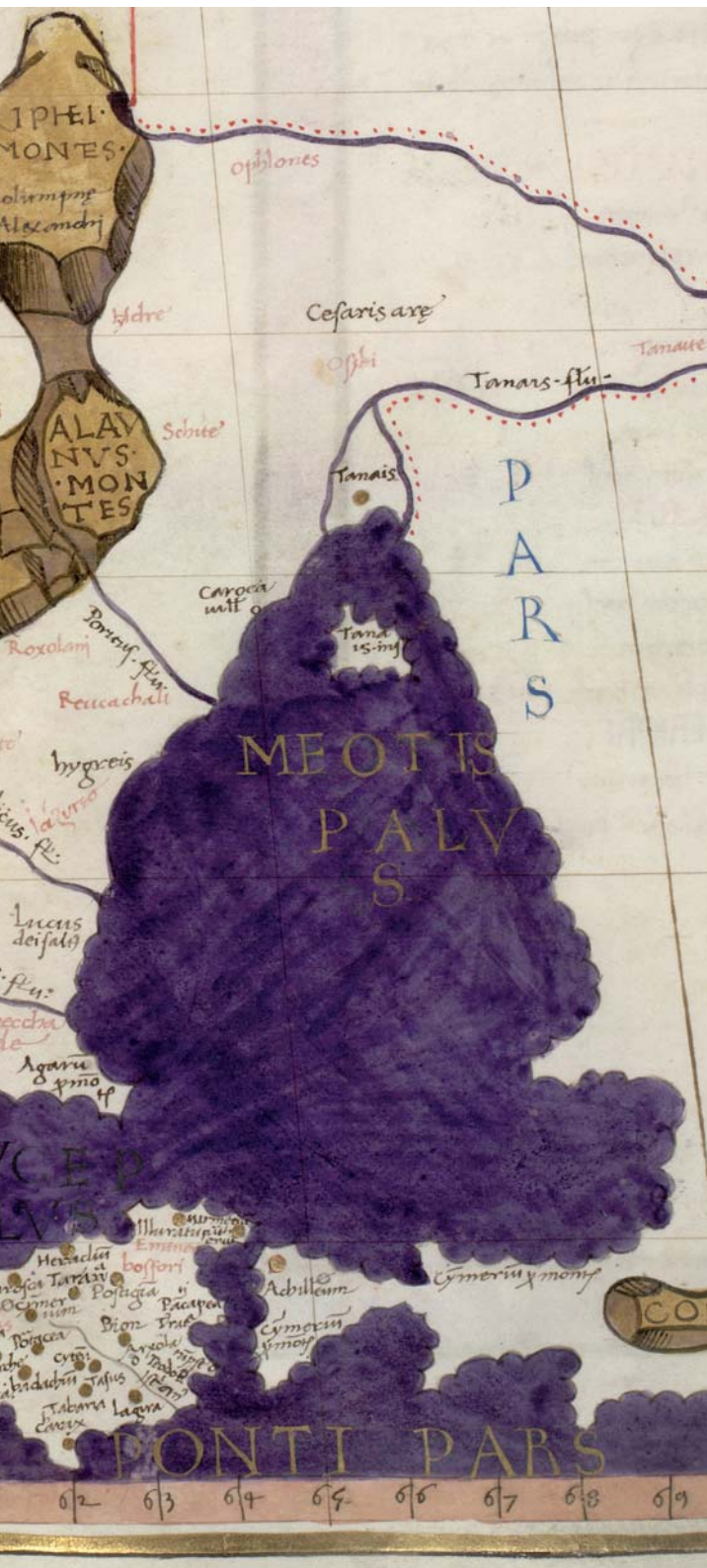
Таблиця 1. Порівняння географічних координат Кам'янця-Подільського з дакійськими містами (за Птолемеем)

1659 р. у Амстердамі було видано книгу про Королівство Польське авторства німецько-голландського математика, картографа і теоретика фортифікації Андреаса Келлера (1596–1665), відомого під іменем Целларія. Окремий розділ книги присвячено Подільському воєводству, а один з численних краєзнавчих нарисів – Кам'янцю. Розповідь про Кам'янець на Поділлі містить інтригуючу інформацію: «*Каменеція, Каменецум, Кам'янець, Кам'янець-Подільський також звані, є головним містом усього Поділля, яке багато вчених вважають давньою Клепідавою і гадають, що збудоване воно було даками до того, як вони уклали угоду з бастарнами... Дивись римську книгу Фреліхія, книга III, частина I, стор. 265*» [Cellarius: 347]. Римська книга Фреліхія, на яку покликається А.Келлер, невідома сучасним історикам¹⁰. Можливо, вона не збереглася, як багато давніх рукописів, відомих з нечисленних джерел, яким пощастило дійти до наших днів. Але за часів А.Келлера, як стверджує цей автор, її знало «багато дослідників».

Ще одне джерело, видане в Авгсбурзі 1687 р. анонімно, – своєрідний краєзнавчий путівник під назвою «*Syanaeae order die am Bosphoro Thracio liegende Steinklippen*», містить таку розповідь: «*Угорі на північ по Дністру лежать на Поділлі дуже міцні міста й замки, серед яких найбільшим є Кам'янець, званий Подільським. Був заснований Дакийцями, а укріплений за короля Зигмунта*» [Січинський: 118]. Ця інформація доповнюється вміщеною у книзі романтичною гравюрою з зображенням міста на скелі, легенда якої в перекладі з німецької звучить: «*Каменецьк. Ця незрівнянна*

¹⁰ Кам'янець-Подільський краєзнавець О.Будзей провів бібліографічні пошуки з метою з'ясування особи Фреліхія, які він не вважає остаточними. Разом з цим він не виключає ототожнення Фреліхія з угорським фізиком, астрономом і географом Давідом Фреліхом (1595–1648), сучасником А.Келлера, автором відомих на той час праць з географії, виданих у 1639 та 1644 рр.

фортеця Каменецьк, головне місто Подільської землі, на річці Шмерцук [Смотрич. – О.П.] розташована, даками збудована...» [1]* (іл. 15).

Архітектурно-археологічним підтвердженням правдоподібного існування в перші століття після Р.Х. на острові Старого міста в каньйоні Смотрича дако-римської Клепідави є залишки фортифікацій і комунікацій, що датуються цим часом [Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999: 24–26; Пламеницька Є., Пламеницька О. 1995: 24–26; Платієніцка О., Платієніцка Е. 1998: 190–193; Пламеницькая О. 1998 а: 52–53]. Яким було в цей час поселення на острові і яку воно виконувало функцію в системі римських форпостів Європейської Сарматії – проблема майбутніх досліджень.

Наприкінці II – на початку III століть почався активний рух великих етнічних масивів, що увійшов в історію під назвою великого переселення народів. Водним шляхом, що пролягав з півночі на південь (через землі Європейської Сарматії та Амадоцьке озеро), правдоподібно скористалося східногерманське плем'я готів на чолі з королем Філімером. За археологічними даними готи прямували на Рим землями Волині й Поділля. Частина готів (візиготи) перейшла на правий бік Дністра саме в районі Кам'янець-Подільського – Хотина, після чого пішла далі на південь, на територію Дакії. Візиготів називали «трулами», а «Трул», як відомо, – одна з найдавніших назв Дністра. На терені Поділля, як і всієї України, готи перебували з кінця II до межі IV–V ст. Під тиском готів даки залишили лівобережжя Дністра: за повідомленням римського історика Діона Кассія на поч. III ст. у межі Римської імперії (очевидно, романізованої Дакії) було прийнято 12 тисяч «вільних даків» [Козак 1997 а: 3–4].

На зміну готам в кінці IV ст. з Алтаю прийшли гуни – кочове азійське плем'я. Вони витіснили готів з Сарматії і поклали початок майже тисячолітній епосі завойовницьких походів тюркомовних племен, які кількома хвилями накочувалися зі сходу. Сліди гунських племен археологічно простежено на величезному євразійському просторі аж до Рейну й Сени. Триумфом панування гунів в

* Посилання в квадратних дужках див. в кінці книги.

Іл. 14. Карта Європейської Сарматії за Птолемеем. Ніколаус Лаурентті, 1480 р., Флоренція. Манускрипт з Бібліотеки Гантінгтон, США, № 1092, VIII карта Європи, фрагмент

Лл. 15. Кам'янець-Подільський. Романтична гравюра 1691-1695 рр.
(Хронологічна атрибуція Я.Дашкевича)

Європі стали завоювання їхнього царя Атіли, якому вдалося захопити провінції Риму і похитнути могутню імперію, що прискорило її кінець. Війна гунів з готами – найдовша з ранньосередньовічних війн – почалася на землях Європейської Сарматії, в українських степах, і закінчилася двома рішучими поразками гунів – в 453 р. у битві з римлянами і візіготами в Шампанії, на Каталунських полях Франції і в 455 р., вже після смерті Атіли, в Панонії, на річці Недао [Козак 1997 б: 11]. Одна з вирішальних битв гунів і готів відбулася на землях Середньої Наддністрянщини. Прокопій Кесарійський у книзі «Війна з готами» повідомляє, що остроготи та візиготи намагалися об'єднатися у війні проти гунів. Свій військовий табір вони розмістили на берегах Дністра. Але гуни обійшли розвідників, що їх вислав готський цар Атанаріх і, перейшовши Дністер, несподівано напали на готів, які розбіглися, а основне їхнє військо відійшло на Дунай. Отже, гуни були на Дністрі. Звідти вони повернулися в Північне

Надчорномор'я, де утворили політичне об'єднання племен [Козак 1997 б: 7].

Історики висловлюють припущення щодо перебування гунів в околицях Кам'янця-Клепідави: джерело, що знаходиться у міському парку, недалеко від Новопланівського мосту, має назву Гунська криниця. Колиш вода текла тут великим струмком і славилася цілющими властивостями. Згодом тут утворився невеличкий ставок, посеред якого ще в 1950-ті роки стояла красива альтанка. Є.Сіцінський вважав Гунську криницю найстаршою в Кам'янці, згадуваною ще в документах кінця XIV ст. як «міську криницю». Ю.-А.Ролле називав криницю Ганською (від слова han – хан) і пов'язував її назву з татарською окупацією XIII ст. [Сіцінський 1994: 54]. Подільський регіон лежить в центрі обширу, на якому знаходили археологічні пам'ятки гунів; отже, він не міг залишитися осторонь руху кочовиків, як і заселений острів навряд чи міг залишитися ними непоміченим.

І.3. СЛОВ'ЯНСЬКА ДОБА (VI-X ст.)

Протягом першої половини I тисячоліття етнічний склад населення Подільського регіону був доволі строкатим. Тут жили гетодакійські, кельтські, сарматські, слов'янські й германські племена. У регіоні Середньої

Наддністрянщини та на Прикарпатті етнічне обличчя населення на початку I тисячоліття визначали носії археологічної липицької культури – дакійське плем'я, яке в III ст. після Р.Х. під тиском гунів поступово відійшло на

терени Пруто-Дністровського межиріччя. У III-IV ст. Середня Наддністрянщина стала одним з найважливіших регіонів поширення черняхівської культури, яка, на думку дослідників, включала фракійські та готські компоненти. Повне зникнення дакійської культури співпадає з приходом давньослов'янського населення [Козак 2000: 149-159; Винокур: 324]. Починаючи з сер. III до др. пол. IV ст. у наддністрянському регіоні значно збільшилася чисельність слов'ян, а з кін. IV до тр. чв. VI ст. слов'янська колонізація охопила землі сучасної Молдови, східні райони Волощини й Трансільванії до Нижнього Дунаю.

Слов'янський період історії Поділля, за браком джерел, простежується досить пунктирно. Середню Наддністрянщину в середині I тисячоліття населяли племена антів і склавинів; антські поселення концентрувалися у наддністрянській смузі. Вірування й уявлення про оточуючий світ, а також сакральний ритуал слов'ян-язичників багато в чому наслідували традиції черняхівських племен. Слов'яни мали свій пантеон богів, яким приносили жертви на спеціальних жертовниках-капищах, прикметою яких є сакральні кам'яні антропоморфні скульптури. На Поділлі відомо близько 30 знахідок таких антропоморфних ідолів, а в околицях Кам'янця їх знайдено у селах Ставчани,

Іванківці, Бакота. Найвідомішим є чотиригранний фалічний стовп, який за місцем знахідки на р. Збруч отримав назву Збручанський ідол. Він відображає пантеон слов'янських богів і водночас будову Всесвіту з трьома світами – небесним, земним і підземним. Найправдоподібніше, саме в ці часи колишнє дакійське місто Клепідава перетворилося на невеличке поселення з руїнами давніх мурованих фортифікацій, зведених на початку тисячоліття романізованими даками.

Наприкінці I тисячоліття після Р.Х. за Літописом Руським у наддністрянській смузі жили племена тиверців. Назва «тиверці» походить від стародавньої назви Дністра – Тірас. Анонімний Баварський географ в середині IX ст. зазначає, що на землях тиверців було 148 укріплених градів, а Літопис Руський додає: «*суть грады их и до сего дне*» [Федоров: 250]. У Кам'янці в ці часи правдоподібно існувало поселення, яке функціонувало під охороною укріплення, розташованого на терені Старого замку. На головному замковому дворі архітектурно-археологічними дослідженнями було відкрито залишки оборонного рову, датованого щонайпізніше VIII-IX ст. (див. іл. 70, 105, 106), а також пальчасту бронзову фібулу VI-VIII ст. [Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999: 65].

1.4. ЛІТОПИСНІ ЧАСИ (XI – СЕР. XIII ст.)

Назва міста – Кам'янець – з'явилась на сторінках історії в другому тисячолітті. Вперше вона зустрічається в Літописі Руському. Однак, міст з такою назвою за давньоруських часів на теренах Південно-Західної Русі було щонайменше чотири. Впродовж XIX-XX ст. серед істориків точилася дискусія щодо відношення літописних свідчень саме до Кам'янця на Поділлі, яке за давньоруських часів іменувалося Пониззям. Більшість істориків трималася думки, що згадуваний у літописі Кам'янець слід отожднювати з містом на р. Случ, на півночі Пониззя, в Болохівських землях; найбільш ґрунтовний аналіз джерел з цього питання зробив М.Дашкевич [Дашкевич Н.: 51-52]. Нечисленні сучасні прихильники версії

щодо тотожності Кам'янця, згадуваного в літописі, з Кам'янцем-Подільським ґрунтувалися на назві та наявності у Кам'янці-Подільському археологічно виявлених давньоруських кам'яних укріплень [Винокур, Петров 1996: 113-120].

Новий погляд на цю проблему з урахуванням топо-географічного чинника, зокрема наявності вищеописаного Амадоцького озера, запропонувала автор цих рядків [Пламеницька О. 1999: 145-155]. Аналіз літописних повідомлень (зокрема про похід Батия в середині XIII ст.), «покладених» на карту з величезним Амадоцьким озером-болотом, показує, що пересування швидкої монгольської кінноти по території Пониззя, порізаної численними допливами Дністра та

відокремленій від основного театру воєнних дій Амадоцьким озером, було вкрай незручним і практично означало форсування численних річок (див. іл. 8), що затягнуло би військовий рейд монголів у Європу. Між тим, перебіг літописних подій не дає необхідного часового резерву для здійснення такої тривалої експедиції. Отже, згадуваний у літописі Кам'янець в контексті військових подій XII-XIII ст., не мав відношення до Кам'янця на Пониззі-Поділлі і найімовірніше стосувався Кам'янця на р.Случ. Зрештою, переконливу аргументацію щодо розміщення літописного Кам'янця на півдні Волині, поблизу літописного Ізяслава, навів у XIX ст. М.Дашкевич [Дашкевич Н.: 52].

Існування Кам'янця на р.Смотрич перед золотоординською навалою було доведено архітектурно-археологічними дослідженнями. В 1964-1969 рр. Є.Пламеницька відкрила фрагменти мурованих фортифікацій XII-XIII ст. у Старому замку, а в 1980-1981 рр. – залишки дерево-глинобитних жител XII-XIII ст. під середньовічною мурованою житловою забудовою Старого міста [Пламеницька Є. 1969 а, 1982].

Втім, наукова проблема, яку досі не розв'язано істориками, полягає у з'ясуванні кількох взаємопов'язаних питань: ролі Пониззя у військово-політичній ситуації в Галицько-Волинській Русі; ролі Кам'янця на Пониззі на геополітичній арені доординської Русі; складу осіб, які здійснювали в ньому управління; адміністративних засад цього управління. У краєзнавчій та спеціальній літературі побутує думка, що Кам'янець у складі давньоруського Пониззя належав до Галицького, а з 1199 р. – до Галицько-Волинського князівства [Баженов 2009: 173-177]. А тому фортифікаційну й містобудівну діяльність на Пониззі й у Кам'янці пов'язують виключно з політикою Галича. Втім, ситуація виглядає значно цікавішою і складнішою.

Передусім слід визначитись з територією, що її називають Пониззям. Цей макротопонім проіснував з XII до сер. XIV ст. Л.Баженов вважає, що «Пониззя» як історично-топографічна область почало формуватися в свідомості населення Наддністрянщини в X-XI ст., коли край належав до Київської Русі

[Баженов 2004: 139]. Опорними пунктами Пониззя, згідно з джерелами, вважалися міста Микулин на р.Сереті, Студениця, Ушиця, Калюс, Кучелмин та Бакота.

За історіографічною традицією, що ґрунтується на скупих літописних повідомленнях, першою столицею Пониззя вважають Ушицю. Пізніше нею стала Бакота (іл. 16, див. іл. 8) [Крин'якевич 1984: 36]; на це опосередковано вказує розповідь з літопису, коли Доброслав Суддич, «ввійшовши в Бакоту, все Пониззя забрав». М.Грушевський піддав сумніву таке категоричне твердження щодо «столичності» Бакоти, вважаючи її лише «одним з визначних центрів» Пониззя [Грушевський П.: 471]. Архітектурно-урбаністична специфіка Бакоти як столиці Пониззя досі залишилася нез'ясованою дослідниками. Причину того, що Бакоту вважають за столицю, дослідники вбачають в її розташуванні на самому Дністрі, на важливому водному шляху [Винокур, Горішній: 37; Баженов 2009: 95]; цим шляхом найкоротше було дістатися з наддністрянського Галича.

Якщо одні дослідники ототожнюють географічні межі Пониззя й пізнішого Поділля [Гуменюк; Крикун 1992: 7], то інші вважають, що Пониззя стало ядром майбутнього Поділля і територіально було значно меншим від нього; вперше цю точку зору висловив Н.Молчановський [Молчановский: 69]. Ще одна група дослідників схильна відносити до Пониззя територію на правому березі Середньої Наддністрянщини від м.Василева до м.Кучелмина, яка входила до Галицько-Волинського князівства [Винокур, Горішній: 252-253; Раппопорт 1967: 177; Баженов 2009: 91-92]. Мотивація цих вчених є зрозумілою: здавна території по обох берегах Дністра мали тісний історичний зв'язок, і Дністер не був серйозною перешкодою.

За узагальненням джерельних повідомлень та праць попередніх дослідників О.Білецька конкретизувала межі Пониззя, визначивши їх у межах річчї п'яти лівобережних дністровських допливів – Серету, Збруча, Смотрича, Ушиці та Калюса; північну межу цієї території вона проводить по лінії м. Бар – смт. Солобківці – м. Гусятин [Білецька 2004: 71]. Визнаючи, що європейські вчені були непо-

гано обізнані зі східнослов'янськими землями, а їхні карти доволі адекватно відбивали реалії [Білецька 2004: 49], дослідниця разом з цим не надає значення картографічній інформації про Амадоцьке озеро, вважаючи його «нереальним». Відтак вона відкидає картографічну аргументацію запропонованих нею меж Пониззя. Якщо ж взяти до уваги визначені нами межі Амадоцького озера і порівняти їх з територією, яку О.Білецька відносить до Пониззя, стає очевидним: Пониззя мало чітко окреслений ареал, зумовлений існуючими на той час топографічними чинниками. З півдня межею Пониззя була середня течія Дністра, з півночі – Амадоцьке озеро-болото. І саме довжина цього озера в напрямі схід–захід визначила з-поміж понад двадцяти допливів, що перерізають Подільську височину, п'ять (Серет, Збруч, Смотрич, Ушицю та Калюс), що витікали з озера і утворювали межиріччя терену, що йменувався Пониззям. Його розміри в напрямі схід–захід становили

близько 110 км, в напрямі північ–південь – від 70 км (на сході) до 100 км (на заході). Крайнім західним пунктом Пониззя було місто Теревовля на р.Серет (див. іл. 8).

Як оповідає літопис під 1230 р., «Галицька земля» включала територію «од ріки Бобрки і аж до ріки Ушиці і Пруту» [ГВЛ: 30]. З цього роблять висновок, що номінально до її складу входило й Пониззя [Баженов 2009: 91-94]. В останніх публікаціях знаходимо інформацію про те, що у 1240 р. володарем Кам'янця був князь Ізяслав Володимирович [УЛД: 104]. Такий висновок, очевидно, зроблено на тій підставі, що цей князь з династії Рюриковичів (Ольговичів) княжив у Теревовлі (1210–1211), яка належала до Пониззя. Втім, Ізяслав Володимирович пізніше княжив у Путивлі (1212–1223) і загинув 1223 р. у битві на Калці [Крип'якевич 1984: табл. 4; Войтович 2000: табл. 8], а отже, у 1240 р. не міг бути кам'янецьким удільним князем.

Ил. 16. Скельний берег Бакоти над Дністром. Фото Н.Топоровської

Теребовля виступає як зона дотику Пониззя й Галицької землі, але її відношення до Пониззя, хоч і простежується пунктирно, сумнівів не викликає. Наприкінці XI ст. вперше зустрічаємо в літописі Теребовлю в якості резиденції князя Василька Ростиславича, одного з двох синів князя Ростислава Володимировича. За князювання Василька центр Галицької землі перемістився до Галича, а по смерті Василька його сини Юрій та Іван успадкували Галич та Теребовлю [Грушевський II: 417]. Після смерті Юрія Іван Василькович об'єднав Галицьку й Теребовлянську землі, які після його смерті (1141 р.) відійшли його двоюрідному брату Володимиркові, сину Володаря Ростиславича. Онук Володаря Ростиславича звенигородський князь Іван Ростиславич не задовольнився таким розподілом і, підмовлений галицькими боярами, зробив невдалу спробу зайняти Галич. Зазнавши поразки, він змушений був до втечі – спочатку на Пониззя, а звідти на Дунай. Вотчину бунтівного звенигородського князя забрав собі Володимирко, об'єднавши таким чином усю Галицьку землю.

Перебуваючи у вигнанні, князь Іван Ростиславич заснував у нижній течії Дунаю, в половецькому степу, над річкою Бирладом (допливом Дунаю), княжу волость Берладь, яку історики називали «популярнішою з дунайських волостей» «Січчю XII століття» [Грушевський II: 420–421, 521]. Через це князь дістав прізвисько Берладник. Припускають, що Іван Берладник заснував у Молдавії, недалеко від Бирлада, місто Малий Галич (тепер місто Галац у Румунії), назва якого відома з його грамоти від 1134 р.

Жадаючи від Галича сатисфакції за своє вигнання, Іван Берладник зібрав у придунайських містах військо «берладників», відоме тим, що грабувало кораблі галицьких купців на Дністрі та човни галицьких рибалок. За часів князювання сина Володимирка Ярослава Осмомисла Іван Берладник організував похід на Галичину, в якому взяли участь 6000 «берладників». Військо проходило теренами Пониззя, і населення дуже прихильно ставилося до опозиційно налаштованого проти Галича князя. Мешканці Пониззя приєднувалися до «берладників»: «смерди скакаха через заборолу к Иванови, а перебеже их 300». Втім, залога Ярослава Осмомисла, що

«кріпко» боронила міста по обидва береги Дністра, встояла [Грушевський II: 440].

Ярославу Осмомислу впродовж свого правління вдалося тримати під контролем усі галицькі землі від Угорщини до Дунаю. Після його смерті Галич за заповітом мав перейти до його молодшого сина Олега. Втім, похід Берладника пробудив опозиційні сили в самій Галичині, які активізувалися після смерті князя Осмомисла у 1187 р. Заповіт було порушено: поховавши князя, його старший син Володимир з боярами прогнали Олега, і Володимир укняжився на Галицькому столі. Невдала боротьба Олега з Володимиром закінчилася тим, що бояри отруїли Олега, а заодно вигнали й Володимира. Правління династії Ігоревичів на Галичині скінчилося.

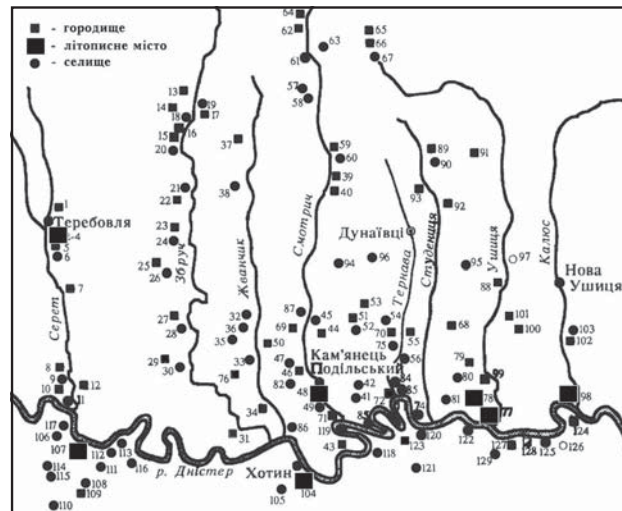
Нестабільною політичною ситуацією на Галичині скористався володимирський князь Роман з династії Мономаховичів. Він віддав Володимир братові Всеволоду і на запрошення галицьких бояр сів у Галичі. В період його правління й пізніше бояри набули політичної впливовості: князівство шматувала боротьба за владу. Галицько-Волинський літопис, що починає розповідь з 1205 року, змальовує динамічну картину внутрішньополітичної боротьби на Галичині – спочатку між Ігоревичами й Романовичами, згодом між галицькими боярами та синами Романа – князями Данилом і Васильком. За висловом літописця, «бояри ж галицькі Данила князем собі називали, а самі всю землю держали» [ГВЛ: 40]. Данилові Галицькому протистояла сильна боярська опозиція, і ареною боротьби за владу періодично ставало те або інше місто чи «земля». Через це утримувати в підвладному статусі землі на околицях князівства, як це робив Ярослав Осмомисл, Данилові було надалі важче.

Переслідуючи мету об'єднання земель, що ними колись володів Ярослав Осмомисл, Данило Галицький намагався уфортифікувати номінально підвладні йому території. Літопис повідомляє, що Данило, «прагнути встановити лад у землі, поїхав до Бакоти і Калиуса», збираючись «установити землю»; Василька послав до Володимира, а «двірського» Андрія відрядив до Перемишля, де в той час князував Костянтин Рязанський [ГВЛ: 42]. Отже, і Бакота з Калюсом, і Володимир, і Перемишль на той час належали Данилові лише номінально.

Втім, кожна з цих територій становила загрозу інтегральності князівства як потенційно особня політична одиниця. Одною з таких територій, що вийшла з-під контролю Данила, була Болохівська земля. Як оповідає літопис, «печатник» (хранитель князівської печатки) Курило з «трьома тисячами піших воїв і трьомастами кінників», узятими ним з Пониззя, приєднався до каральної акції Данила проти болохівських князів, які уклали сепаратний договір з монголами [ГВЛ: 41]. Як бачимо, Пониззя було зобов'язане поставляти князеві вояків; це свідчить, що Данило мав ще певну владу над Пониззям.

Разом з цим, розташоване в середній та нижній течії Дністра Пониззя належало до тих віддалених бунтівних територій, які періодично переходили до опозиційних сил. Ще у 1228 р. Пониззя взяв собі князь Мстислав Удатний, однак того ж року помер. Через два роки Пониззям намагався заволодіти боярин Судислав Бернатович, один з представників князівської опозиції, але рішучі дії Данила перешкодили його політичним планам. З 1241 р. інший опозиційно налаштований боярин Доброслав Суддич «укняжився був і грабував усю землю, а ввійшовши в Бакоту, все Пониззя забрав без княжого повеління» [ГВЛ: 41]. Данило схопив «невірного» Доброслава, який інтригував між боярами, і послав до Бакоти печатника Курила — «списати грабунки нечестивих бояр». У 1250-ті роки правителем Бакоти літопис вже називає Милію. Як вважають історики, Милій не був звичайним військовим чиновником галицького князя, маючи право незалежно ухвалювати рішення. А втім, коли прийшли монголи (в літописі «татари»), Милій «прилучився» до них. Очевидно, будучи повноважним представником Данила, Милій очолював місцеву боярську верхівку і мав на неї вплив. Правдоподібно, що Милій був удільним князем Пониззя. Саме через це бояри прийняли його політичну позицію.

Скупі повідомлення літопису свідчать про дуже неоднозначну картину політичного статусу Пониззя. Ця земля має неабиякий військовий потенціал: вона надає Даниловому представнику печатнику Курилові для участі в каральній експедиції проти болохівців три тисячі піших вояків і триста кінників — доволі велике військо. Сам факт участі в цій каральній

Іл. 17. Поселення Пониззя XI–XIII ст.

За І.Винокуром, Горішнім [Винокур, Горішній: 176]

експедиції свідчить, що розташовані поряд Болохівська земля та Пониззя не мають спільної політичної позиції по відношенню до монголів і що номінально Пониззя ще тримається політики галицького центру. А водночас розташована на самому дністрівському березі Бакота періодично переходить в руки князівської опозиції. Це викликає зрозумілий дієвий спротив князя Данила.

Втім, завоювати усе Пониззя, узявши Бакоту, можна було винятково декларативно: так здебільшого відбувалася зміна влади за тих часів.

Привертає увагу ще одна цікава обставина. Коли літописець пише про землі Галицько-Волинського князівства, то замість власної назви «Галичина» або «Волинь» вживає слово «земля» або називає окремі міста. Натомість інші країни він називає «Ляхи» (Польща) чи «Угри» (Угорщина), підкреслюючи цим чужу, негалицьку територію. Так само, як про окрему країну, самостійну адміністративну одиницю, літописець говорить про «Пониззя». Ця насичена поселеннями територія, в межах якої археологічно підтверджено існування понад 50 давньоруських поселень (іл. 17), його майже й не цікавить; вона лише декілька разів згадується в літописі й лише в контексті окремих військових акцій. У літописі немає жодної згадки про внутрішній устрій Пониззя. З якої причини така густо заселена земля випала з поля зору літописця? Літопис називає лише три з численних поселень Пониззя, розташовані на самому березі Дністра: це Бакота, Калос і Ушиця.

Кам'янець, який за давньоруських часів мав потужні укріплення й був значним містом (що незаперечно доведено архітектурно-археологічними дослідженнями), серед поселень Пониззя взагалі не згадується. Складається враження, що, крім згаданих трьох міст, решта території в глибині Пониззя літописцю невідома.

Ми пояснюємо це тим, що Пониззя підтримувало з Галицько-Волинськими князями переважно дипломатичні стосунки, і в поле діяльності галичан попадала лише прибережна смуга краю. У глиб території, де була сконцентрована більшість міст, і серед них Кам'янець, вони не заходили. Очевидно, існувала якась перешкода, яка дозволяла Пониззю впродовж значного часу зберігати автономність. На нашу думку, цією перешкодою було згадуване вище велике Амадоцьке озеро-болото, що становило водний кордон між Пониззям та Волинню, простягаючись на довжину близько 130 км з заходу на схід – від р.Серету до р.Ушиці. Не менш істотною перешкодою були глибокі й повноводні допливи Дністра, що протікали в долинах і каньйонах і ділили терен Пониззя на вузькі пасма – удільні землі. Крайнім доступним з заходу, від стольного Галича містом Пониззя була Теревовля на річці Серет. На південний схід від неї пролягала глибока каньйоноподібна долина Збруча. З півдня Пониззя було ізольоване від решти Галицької землі Дністром. Опанувати таку територію силою зброї було непросто [Пламеницька О. 1999: 152].

Н.Молчановський, аналізуючи скупі літописні дані про Пониззя, яке майже завжди протиставлялося галицькому центру, дійшов

логічного висновку: Пониззя не входило до Галицько-Волинського князівства, залишаючись своєрідною «буферною зоною» між Галичиною та степами, де кочували половці [Молчановський: 103]. Саме в цій ролі Пониззя було вкрай потрібне Галичині. Втім, була і зворотна сторона незалежності Пониззя. Літопис під 1223 р. згадує про «вигонців галицьких» (переселенців з Галичини), які брали участь у битві на Калці, пливучи по Дністру «тисячею човнів». Історики вважають, що місцем «вигону» галичан було саме Пониззя. Це дуже важливо: тут, на топографічно ізольованому Пониззі, поділеному річками на окремі удільні землі та укріпленому ще з тиверських часів численними «градами», існувала сильна опозиція князівському центру, сформована значною мірою з опозиційно налаштованих бояр – «вигонців галицьких». На чолі цієї опозиції можна поставити кількох відомих за літописом осіб: звенигородського князя Івана Берладника, галицьких бояр Судислава Бернатовича, Доброслава Суддича, місцевого боярина Милія.

Роль Кам'янця в історії Пониззя за часів Галицько-Волинського князівства поки що залишається загадковою. Майже 300 років історії міста, надійно репрезентованих залишками фортифікаційних споруд та жител на великому острові, не підкріплені першоджерелами. Порівняно з Кам'янцем, столиця Пониззя Бакота була невеликим містом площею 10 га, але літописні звістки про неї залишилися. Причину цього можна шукати лише у порубіжному статусі Пониззя – буферної території між Галицько-Волинським князівством та половецьким степом.

1.5. ОРДИНСЬКА ДОБА (СЕР. XIII ст. – СЕР. XIV ст.)

Зміна політичного вектору Пониззя і його курс на автономізацію не влаштували Данила Галицького, який все ще намагався об'єднати руські землі для боротьби з монголами. Ще з 1240–1241 рр. протистояння Орді стало справою не тільки Південно-Західної Русі, але й Західної Європи, яка вічна-віч зіткнулася з Ордою 1241 р. у Польщі під Легніцею. Тоді відсіч орді намагався організувати польський король Генрик Побожний; разом з польським військом, яке залишилося без підтримки сусідніх держав,

до бою стали рицарі ордену Хрестоносців і Тамплієрів Угорщини, Славонії та провінції Риги. Битва закінчилася поразкою поляків та їх союзників: в ній загинув як сам король, так і чимало хрестоносців та півтисячі рицарів-храмовників [КККР: 61; Мельвиль: 194]. Відтак Русь залишилася сам на сам з Ордою. Пошуки союзників проти Орди стали одним з провідних векторів зовнішньої політики Данила Галицького, який намагався встановити тісні контакти з римською курією. За домовленістю з папою Інокентієм IV,

який обіцяв допомогу проти Орди, Данило 1253 р. пройшов обряд коронації. Заохочуючи його до цієї важливої для Риму акції, папа писав до князя: «Якщо тобі буде відомо про те, що військо татар збирається напасти на християн, передай про це улюбленим синам, братам Тевтонського ордену, які мешкають в землях руських. Це повідомлення через братів дійде до нас, що дозволить нам продумати, як з Божою допомогою організувати мужній опір означеним татарам» [Большакова: 129]. Втім, папська курія не дотримала слова, і Данило залишився без обіцяної допомоги Риму [Головко, с. 10–12].

Під час першого руйнівного походу на Русь і Європу (1240–1241 рр.) монголи, правдоподібно, оминули Пониззя, відокремлене Амадоцьким озером від основного театру військових дій. Легка й швидка монгольська кіннота не затримувалася надовго для переправ через повноводні допливи Дністра й облоги невеличких міст; вона обійшла озеро Амадоку з півночі. Через це маршрут Батия з Києва на Володимир пройшов по дотичній до північного берега озера найкоротшим шляхом (див. іл. 8). Ординці повернулися на Пониззя вже після завоювання західних земель. Але й тоді вони не спустошили край. Його врятувало визнання 1255 року тогочасним правителем Пониззя Милієм протекторату Золотої Орди. Милій змушений був стати намісником (баскаком) хана [Молчановский: 156–157]. Гадаємо, це був прояв військової дипломатії, якою завжди керувався Пониззя — незалежний край фортець і замків. Літопис оповідає, що монголи примушували руйнувати укріплення міст і забороняли спорудження нових фортифікацій. У Кам'янці, однак, збереглися муровані фортифікації ще з дако-римських часів. Отже, умови, за яких Поділля було підпорядковане Орді, не були надто жорсткими. Завойовники були лояльними до місцевого населення: як оповідає літопис, невдовзі «татари» стали «отчичами й дідичами Подільської землі» [ГВЛ: 55].

Данило Галицький, шукаючи в боротьбі з Ордою опори серед номінально підвладних земель, зробив спробу політичного тиску на Милія. «Данило... послав він сина свого Льва на Бакоту, а Лев послав двірського перед собою.

Напавши зненацька, схопили вони Милія баскака, і привів Лев Милія до отця свого, і стала знову Бакота королевою [приналежною до короля. — О.П.], отця його». Лев поручився за Милія, і Данило відпустив боярина. Втім, Милій розумів: Данило був далеко, і Пониззя було йому потрібне лише як буферна зона, яка прийме на себе перший удар монголів. Орда ж була поряд, і для збереження територіальної цілісності Пониззя Милій, тримаючись власного дипломатичного курсу, прийняв протекторат Орди. Літопис прямо пише про це: «Але коли знову приїхали татари, то він [Милій. — О.П.] учинив обман і оддав її, Бакоту, знову татарам» [ГВЛ: 55].

В останні роки роль монгольської навали в історії Давньої Русі переглядається. З опосередкованих свідчень літопису та з натурального вивчення пам'яток архітектури дослідники доходять висновку, що занепад на українських землях по першій спустошливій хвилі монгольської навали не був довгим. М.Максимович вважає, що «міста і села розорювалися і знов відбудовувалися; люди розбіглися й знову сходилися в свої міста й села: таке тривожне життя було долею багатостраждальної України на кілька століть вже після того, як з відвоюванням київської землі Гедиміном у татар (1320 р.) минула їхня воля...» [Максимович: 183].

Про адміністративно-політичний устрій Пониззя за часів золотоординської окупації у др. пол. XIII – пер. пол. XIV ст. відомо небагато. Тут існувало кілька удільних земель, розташованих, як гадаємо, в окремих пасмах терену між допливами Дністра. Саме ці удільні землі правдоподібно стали адміністративними одиницями Пониззя за монгольських часів: джерела згадують про поділ краю на округи-«тьми», на чолі яких стояли «отамани» (місцева боярська еліта). Факт такого адміністративного поділу з метою контрольованої виплати данини говорить про те, що монголами було проведено на Пониззі щось на кшталт перепису населення і запроваджено податкову систему [Молчановский: 156]. Дослідники навіть висловлювали припущення, що монголи, яких джерела називають «отчичами й дідичами Подільської землі», зіграли для Пониззя-Поділля певною мірою консолідуючу роль. За пізнішими

джерелами початку XVI ст., що свідчили про адміністративний поділ пізнішого Поділля, відомо, що до складу «Подільської тьми» входили Кам'янецька, Брацлавська та Соколицька «тьми», які очолювали «князі темні» [Шабульдо: 64–65; Білецька 2004: 191]. Тож правдоподібно, що «Кам'янецька тьма» як територіальна одиниця існувала ще з часів золотоординської окупації Пониззя.

Щодо осіб князів, які стояли на чолі Пониззя під протекторатом Золотої Орди, наразі можна опертися лише на інформацію Л.Войтовича, який називає володарем цих земель в останні роки золотоординської доби нащадка болохівських князів Дмитра, представника волинської гілки Мономаховичів; князь тримав Пониззя на правах васала Золотої Орди і був данником хана Гаджибея [Войтович 2000: табл. 16, № 60].

Під політичною владою Орди Пониззя обрало особливий історичний шлях: воно стало своєрідним анклавом між золотоординськими й галицько-волинськими землями, а столиця Пониззя Бакота – адміністративним центром цього анклаву. Безпосередньо до території Золотої Орди Пониззя не входило, маючи окремий адміністративно-політичний статус, відмінний від суміжних володінь галицьких князів [Молчановский: 156, 167–168; Егоров: 36–37]. Подібний статус мала також Болохівська земля до її розгрому Данилом Галицьким. Цікаво, що, на відміну від Болохівщини, яка за свою непокору була знищена Данилом, Пониззя зберегло свій особливий статус і за часів князювання Данила, і пізніше. На нашу думку, Пониззя як окрема територіальна одиниця набуло прав федеральної одиниці Галицько-Волинського князівства та певної державної (не лише територіальної!) цілісності саме в ординський період історії. В умовах монгольської окупації, яка тривала майже століття, це було необхідною умовою збереження автономії. Корінним населенням на Пониззі були православні русини (тогочасна самоназва українців). Монголи, які відзначалися релігійною толерантністю, надали Пониззю можливість відносно вільного розвитку.

Відокремлене з півночі від волинських земель Амадоцьким озером, порізане на вузькі пасма глибокими дністровськими допливами та укріплене боярськими замками, Пониззя

жило незалежним військово-політичним життям. Його військовий потенціал був потрібен Європі. Після двох спустошливих рейдів монголів на чолі з Бурундаєм та Батием на Угорщину, Польщу й Сілезію аж до Адріатики і після страшної поразки 1241 р. під Легніцею [Гваньїні: 108–109; Яковенко 2006 : 93–94; Мельвиль: 194] Європа воліла мати Русь в якості буферної зони. Галицько-Волинське князівство, в свою чергу, в такій якості бачило Пониззя. Через це воно змирилося з васалітетом Пониззя по відношенню до Золотої Орди.

На Пониззі ще з тиверських часів сформувалася мережа військових «градів», навколо яких виростили міста й містечка. Зауважимо, що Кам'янець, хоча і був одним з найпотужніших градів Пониззя (правдоподібно, центром одного з удільних князівств), але не вважався столицею. Столиця Пониззя Бакота своїм статусом була зобов'язана вигідному розташуванню на березі Дністра – артерії, що зв'язувала Пониззя з Галичем. Втім, уже в др. пол. XIV ст. статусу столиці краю послідовно набувають Смотрич та Кам'янець. Вихід Кам'янця на політичну арену був пов'язаний з вигіднішим розташуванням на перехресті сухопутних шляхів, що з'єднували Пониззя з іншими землями¹¹. Натомість Бакота наприкінці XIV ст. втратила значення і залишилась осторонь військово-політичних процесів, які перемістилися в центр регіону.

За доби ординської окупації на Пониззя з Молдавії й Волощини, які теж входили до складу Золотої Орди, почали переселятися тюркомовні вірмени (кипчаки), інтегруючись у середовище корінних мешканців – русинів. Історики пов'язують переселення вірменів у сусідні країни із занепадом держави Багратидів (886–1045 р.) зі столицею в місті Ані. Шлях їхнього переселення на Русь проходив через Північне Надчорномор'я, де вірменську колонію у Кафі було засновано ще в XI ст. Упродовж значного часу датою першого переселення вірменів на Пониззя-

¹¹ Напрямки цих шляхів, визначені за джерелами XIV–XVI ст.: Львів – Кам'янець – Сучава – Яси – Тягиня (суч. Бендери) – Акерман (суч. Білгород-Дністровський); Київ – Черкаси – Звенигород – Соколиць – Каравул – Брацлав – Кам'янець – Львів; Львів – Кам'янець – Брацлав – Вітовтів Брід – Давидовий Брід; Кам'янець – Олесько – Луцьк; Кам'янець – Кременець – Луцьк [Білецька 2004: 238–239].

Поділля вважали 1062 рік, яким було датовано знайдену В.Восканяном копію грамоти князя Федора Дмитровича про запрошення вірменів на Русь. Цю дату українські історики заперечують, вважаючи грамоту пізньою фальсифікацією, а особу князя – «міфічною» [Дашкевич Я. 1984: 9]. Тому в питанні появи вірменів у Кам'янці повернулися до раніше запропонованої дати – XIII століття [Доронович 1880: 18; Gromnicki: 9; Baliński., Lipiński: 213; Тюпич, Хотюн: 423], коли, як відомо, були наступні хвилі вірменської еміграції на Русь. Дату XIII ст. опосередковано підтверджує опублікований О.Гаркавцем вірменський документ 1620 р. [Гаркавець: 290]¹².

Втім, з огляду на дослідження Л.Войтовича, особа князя Федора Дмитровича отримала ідентифікацію. Дослідник вважає, що 1062 рік за вірмено-григоріанським літочисленням приблизно відповідає 1362 року, і що в латинській копії при датуванні грамоти було помилково названо дату за вірменським календарем. А тоді князь Федір Дмитрович міг бути сином подільського князя Дмитра з роду Мономаховичів, який правив Пониззям під золотоординським протекторатом і був ленником хана Гаджибея [Войтович 1996: 106–107; 2000, розд. 3.15, табл. 17, № 61]¹³.

Неподалік Кам'янця виникли перші на Пониззі невеличкі вірменські поселення – села Великі й Малі Вірмени. Звідси прибульці невдовзі переселилися до міста, де заснували першу велику колонію. В деяких історико-літературних джерелах будівництво першої вірменської церкви у Кам'янці в ім'я Благовіщення Пресвятої Богородиці датують 1250 та 1280 рр. [SGKP : 756; Siarczyński; Barącz; Сементовский: 17]. Другу вірменську церкву було споруджено вірменином Синаном, си-

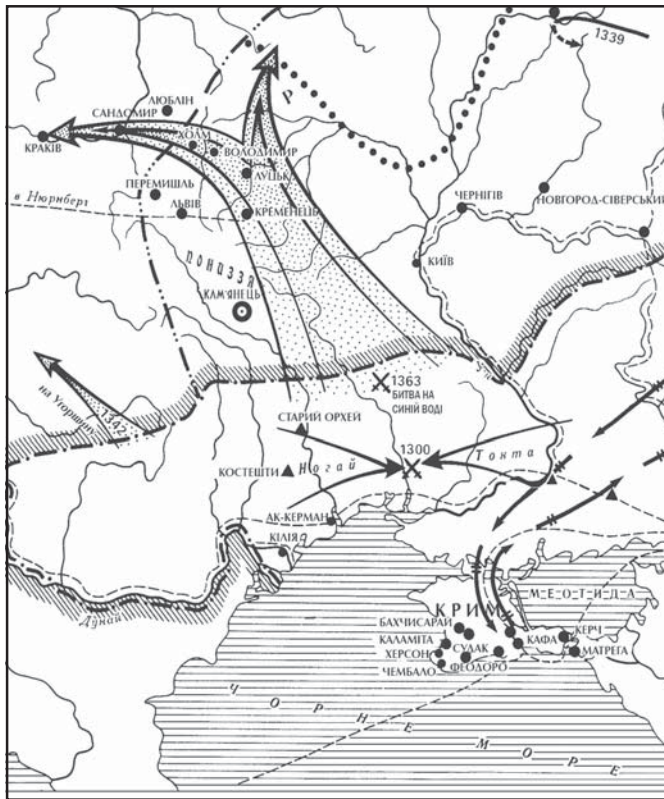
ном Хутлубея і 1398 р. передано вірменській громаді міста. Правдоподібно, що походження Синана було напівмонгольське. В тому, що вірмени заселили Кам'янець вже у XIII ст., за часів ординської окупації Пониззя, були переконані Ю.-А.Ролле та М.Ролле, які вважали, що в цей період «Кам'янець став татарсько-вірменським» [Antoni 1878: 125]. Завдяки володінню кипчацькою мовою кам'янецькі вірмени легко підтримували зносини з монголами (яких називали татарами), відтак місцева торгівля скоро стала пріоритетним напрямком їхньої діяльності.

Противником версії щодо переселення вірменів до Кам'янця раніше середини XIV ст. виступав Я.Дашкевич [Дашкевич Я. 1971]. Аргументація історика зводилась до заперечення повідомлень авторів XIX ст. (М.Бжшк'янца, С.Рошки, Ф.Сярчинського та ін.) які, посилаючись на джерела, що не збереглись, писали про існування у Кам'янці у 1250 р. вірменської церкви, надання у 1344 р. Казимежем Великим привілеїв вірменській громаді та діяльність у 1350 р. вірменського суду [Григорян: 55]. Беззастережне відкидання подібних повідомлень, лише з огляду на те, що вони не ґрунтуються на збережених автентичних джерелах, веде до створення штучних тупиків у дослідженнях: відтак надалі заперечувати доведеться все, що не узгоджується з аргументами прийнятою парадигмою. На нашу думку, подібна інформація заслуговує на спеціальну увагу і підлягає перевірці іншими методами, зокрема археологічними та архітектурними дослідженнями.

Натурне вивчення пам'яток архітектури та містобудування свідчить про активні будівельні процеси, що розпочалися в Кам'янці в ординську добу. Будівництво було другим, поряд з торгівлею, пріоритетним напрямом діяльності вірменів Кам'янця. Вірменські будівничі досконало володіли технікою мурування, і саме це зумовило їх активну участь у розбудові міста, яка розпочалася ще за «татарщини», найвірогідніше наприкінці XIII ст. Завдяки будівельній активності вірменів у Кам'янці з'явилося перше муроване житло [Пламеницька Є. 1982; Пламеницька О. 1990 б: 223–226; 2008а: 8, 11–12], було реконструйовано давні фортифікації та мурований міст [Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999: 17, 41, 42;

¹² Наводимо фрагмент запису, датованого 1620 роком з актової книги вірменського магістрату (переклад О.Гаркавця): «Я, неправедний священник Агон, син архієпископа Крікора й онук архієпископа Ованеса, написав цю Четью Мінею... Бо має бути відомо, що з давніх часів ми... прагнули мати Четью Мінею нового зразка, оскільки вже більше чи менше 300 років, як вірмени оселилися в місті Кам'янці...».

¹³ Ці дослідження, які, з нашої точки зору заслуговують на увагу, були невідомі або невраховані М.Петровим, який в роботі, присвяченій вірменській громаді у Кам'янці, чимало місця присвятив переказу змісту статей Я.Дашкевича, зокрема про грамоту-фальсифікат та особу князя Федора Дмитровича, яку «не вдалося ідентифікувати» [Петров 2007 б: 141–142].

Кордон Золотої Орди

Лл. 18. Золота Орда в XIV ст. За В.Єгоровим [Єгоров: 232-233]

Пламеницька О. 2009б], збудовано два храми, один з яких був кафедральним [Пламеницька О. 2001а: 31-36; 2005: 45-55]. Місто почало відроджуватися, вірменська колонія Кам'янець швидко зростала. У XIV ст. вона вважалася найбільшою в Україні.

Через політичні негаразди всередині Золотої Орди в першій третині XIV ст., зокрема в результаті перемоги хана Токти над Ногаєм, розгрому його армії в 1300 р., та після смерті 1342 р. хана Узбека Орда була знекровлена внутрішніми суперечками за владу і одночасно утримуванням величезних підвладних територій. Почалося поступове скорочення південно-західних кордонів Орди між Дунаєм і Дністром (іл. 18). Молоде Молдавське князівство, використавши внутрішні суперечки між монгольськими ханами, поступово витіснило ординців в межиріччя Дністра й Дніпра [Єгоров: 47-51]. І відразу ослаблення ординського впливу в наддністрянському регіоні спричинилося до поживавлення політичної боротьби сусідніх держав за володіння Пониззям. Не зважаючи на те, що впродовж XIV ст. загроза з боку монгольських ханів залишалася актуальною, ще номінально залежне від Золотої Орди Пониззя стало предметом політичного інтересу відразу двох впливових держав – Литви й Польщі.

І.6. ЛИТОВСЬКА ДОБА. РАННЬОЛИТОВСЬКИЙ ПЕРІОД (1340-І РР. – 1394 Р.)

Поділля як історико-географічна і адміністративно-політична одиниця сформувалося на основі давньоруського Пониззя. Територіально оформившись за давньоруських часів, Пониззя, перебуваючи у складі Золотоординської держави, утримало свій статус і стало ядром значно більшої території, відомої з середини XIV ст. як Подільська земля або Поділля. З цього часу назва Пониззя на завжди зникає з історичних джерел. На думку дослідників, які вивчали нарагивні джерела та правові документи XIV ст., макротопонім «Поділля» географічно був ширшим за територію Пониззя і з'явився синхронно з початком нового історичного періоду, який історики називають литовським [Батура; Шабельдо; Войтович 1996, 2000; Білецька 2004].

Одним з перших істориків, який окреслив територію Поділля на ранньому етапі його формування, був Н.Молчановський. На підставі аналізу повідомлень середньовічних істориків (Гваньїні, Стрийковського, Длугоша) та архівних джерел щодо меж Поділля він дійшов висновку, що «Поділля в XIV ст. обіймало терен, обмежений з заходу Джурином, або навіть р. Стрипою, середньою течією Дністра – з півдня. Від поворота на південь, утвореного Дністром, сухопутна межа повинна була тягнутися через р. Мурафу до Брацлава й Сокильця на Бузі. Вздовж по цій ріці на північ гадане Поділля могло включати смугу на лівому березі, що тягнулася, вірогідно, до Брацлава, Сокильця та Вінниці. Північна межа могла проходити по вододілу Бугу й Случі, отже, приблизно збігається в цьому місці

з межами теперішньої Подільської та Волинської губерній. В Галичині до Поділля XIV ст. міг відноситися південно-східний кут Тернопільського округу та Чортківський округ, за виключенням задністрянської його частини та вузької смуги з заходу» [Молчановский: 7-8, 12-13]; з цього впливає, що західна межа Поділля співпадала з межею Пониззя, натомість східна посунулась на схід майже вдвічі.

Доповнимо цю інформацію. Топографічним рубезем, який на початковому етапі формування Поділля в XIV ст. визначив його північний кордон, а заодно розмежував його з Волиню, було озеро-болото Амадока (див. іл. 7, 8). За картографічними матеріалами середини XVI - третьої чверті XVII ст. [2], межі Поділля, яке розділялося на Верхне

Поділля (Alta Podolia) та Нижне Поділля (Bassa Podolia), на заході змінювалися на обширі між річкою Збруч та м. Рогатином Івано-Франківської області [Кордт; Вавричин, Дашкевич, Кристалович; Верина] (іл. 19). Чіткість північного кордону стала стиратися в XV-XVI ст., в процесі висихання озера, утворення на його місці боліт і лісів та поступового залюднення цього великого терену (іл. 20). Відтоді північна межа не мала стало-го топографічного рубезу; її формування тривало в часі і орієнтовно визначилося приблизно по лінії Збараж - Старокостянтинів - Хмельник. Зникнення чіткого північного кордону спричинило нівелювання західних та східних кордонів. До західного Поділля (як адміністративної одиниці, що мала назву

Іл. 19. Карта Польщі та Угорщини. Б.Вановський, С.Мюнстер, 1570 р. [БЗ: табл. II.10]

«Подільське воєводство») в XV ст. відносили південні терени нинішньої Тернопільщини, обмежені на заході р.Стрипою¹⁴. Східні кордони, на межі з кочовим степом, в процесі зменшення територій кочовиків рухалися від м. Бара Вінницької області до м. Очакова Одеської області. Незмінно залишалася південна межа, що співпадала з середньою течією Дністра [Пламеницька О. 1994: 40].

Втім, долю так званого «Великого Поділля», що в XVI–XVII ст. простягалось до Чорного моря¹⁵, вирішувала значно менша область – так зване Мале Поділля. Р.Батура визначив його як територію з містами Кам'янцем, Смотричем, Червоноградом, Скалою, Бакотою, північною межею якої був Південний Буг [Батура]; з ним солідаризується Ф.Шабульдо [Шабульдо]. О.Білецька ототожнює Мале Поділля з Пониззям [Білецька 2004: 155–156, 195–196]. В цілому поділяючи цю думку¹⁶, ми вважаємо, що саме тут, на відносно

¹⁴ Річка Стрипа у внесеному до галицької земської книги акті 1469 р. про розділ маєтків шляхтичів братів Михайла та Яна Бучацьких зазначена як межа між Галицькою землею Руського воєводства та Поділлям, крайнім західним пунктом якого вказано місто Язловець [AGZ: 329; Крикун 1992: 21].

¹⁵ Навряд чи можна погодитись з дослідниками, які некритично приймаючи повідомлення М.Меховського та А.Гваньїні, визначають межі Великого Поділля у складі Золотоординської держави, які «на заході сягали верхів'їв Дністра, а на сході – Дону й Оки» [УЛД: 98]; джерела не дають надійних підстав для такого твердження. Межі Подільської землі за часів її найбільшого територіального розвитку достатньо обґрунтовано визначила О.Білецька: вони охоплювали межиріччя Дністра (від гирла до р.Стрипи) та Дніпра (від гирла до м.Черкас) [Білецька 2004: 298].

¹⁶ О.Білецька вважає, що є підстави ототожнювати Мале Поділля з Західним Поділлям, до якого відносить територію округів з п'ятьма містами – Червоноградом на р.Стрипі, Скалою на р.Збруч, Смотричем і Кам'янцем на р.Смотрич та Бакотою на Дністрі. Велике Поділля, на думку дослідниці, обіймало Східне Поділля з містами Меджибожем, Божьським, Брацлавом, Сокильцем та Вінницею [Білецька 2004: 155, 156, 195, 196]. З незрозумілих причин дослідниця не розглядає зафіксований на картах XVII ст. поділ Поділля на Верхнє та Нижнє (Alta Podolia, Bassa Podolia), який відповідає давній частині Поділля (Верхнє Поділля) та частині, яка увійшла до складу Поділля після виходу південного кордону Великого Князівства Литовського до Чорного моря (Нижнє Поділля). На нашу думку, Велике Поділля включало Верхнє та Нижнє Поділля. Що стосується Малого Поділля, то його доречніше ототожнювати з найдавнішою частиною території Поділля, яку О.Білецька, на наш погляд, правильно вважає Пониззям [Білецька 2004: 297].

невеличкій території, межі якої ми визначили вище і де були зосереджені найдавніші міста Пониззя, знаходилася арена основних політичних та військових баталій, які вже невдовзі перекроїли карту Східної Європи.

Л.Войтович поставив слушне питання: як і чому на середину XIV ст. сформувалась така географічна область, як Поділля, і сам дає на нього відповідь: ця територія була сформована ще з другої половини XIII ст. як улус певної гілки Чингізидів, перебуваючи в управлінні нащадків болохівських князів, які втілювали після карального походу Данила Романовича в 1256 р. на Болохівщину. Це були, на думку дослідника, князь Дмитро з Мономаховичів та його син Федір Дмитрович [Войтович 1996: 106]. Наразі, не маючи доказів ані на підтвердження, ані на спростування цієї тези, можемо прийняти її як таку, що не суперечить основній схемі розвитку міста і заповнює певну інформаційну прогалину. Можливо, в подальшому з'явиться конкретизуюча її інформація.

Ще перебуваючи в номінальній залежності від Золотої Орди, ця територія, колишнє Пониззя, опинилась у фокусі політичних і територіальних претензій Королівства Польського, Великого Князівства Литовського та Угорського королівства. В середині XIV ст. Литва першою стала супроти Золотої Орди, яка ще намагалася утримати окупаційне становище Пониззя. Це протистояння тривало близько 20 років і завершилося перемогою литовців. Територіальним правонаступником Пониззя стало Мале Поділля, розташоване в межиріччі п'яти дністровських допливів; крайнім з заходу містом, яке дослідники пов'язують з Пониззям, а згодом з Поділлям, була Теревовля¹⁷.

¹⁷ Теревовля була центром окремої землі, одним з найдавніших опорних пунктів Галицького князівства і, на думку дослідників, включала наддністрянські терени з містами Ушицею, Бакотою, Дерли, Немий, Ушиці, Студениці, Тернави, Смотрича, Жванця, Збруча, Нічлави, Серета. Цієї думки дотримувались М.Барсов, М.Грушевський, Г.Ловмянський [Барсов: 116–117, 287; Грушевський IV: 89; Łowmiański: 66], а з сучасних дослідників Л.Войтович [Войтович 1996: 106]. О.Білецька не погоджується з зарахуванням Теревовлянщини до складу Поділля [Білецька 2004: 24].

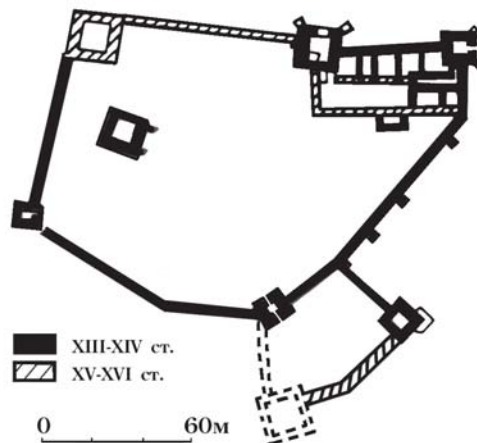
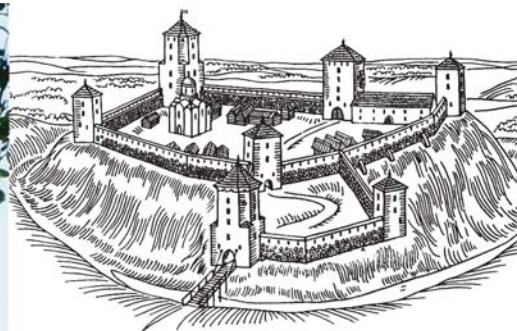
Іл. 20. Поділля на карті Польщі. В.Гродецький, 1570 р. Антверпен
[Вавричин, Дашкевич, Кришталович: 46–47]

За повідомленнями білорусько-литовських літописів, в середині XIV ст. литовські князі, внуки Гедиміна, сини князя Михайла-Кор'ята¹⁸, який тримав Новоградок Литовський (іл. 21), небожі великого литовського князя Ольгерда – брати Юрій, Олександр і Костянтин, а також Борис і Федір Кор'ятовичі прийшли на Пониззя. В засаді повідомлення збігаються, відрізняючись лише редакційно

¹⁸ У різних працях зустрічається різне написання цього імені. Переважає версія «Коріат» (або «Коріят»), що поширилася від неправильного прочитання знака «ia» як «ia», а також неточного перекладу «Koriai» з польської мови (польською мовою це ім'я читається як «Корят»). Виходячи зі старослов'янського написання імені за текстом грамоти XIV ст. – «Корьят» або «Кор'ят» [Грамоти: 29-32] та враховуючи правила передачі у староруській мові звуку «я» на письмі через «ia» [Смирнов], вважаємо, що староруському «Кор'ят» або «Корьят» має відповідати українське Кор'ят або Кор'ят.

та за датуванням, яке розходиться в межах 1332–1351 рр.

В одному з найстаріших літописів, Супрасльському, ці події викладено в наступному, на жаль, недатованому тексті: «Коли господар был на Литовскои земли князь велики Олгирд и, шед в поле с литовскимъ воискомъ, побиль татаров на Синъи воде, трех братов: князя Хочебия а Кутлубугу а Дмитрея. А то си три браты, татарскыя князи, отчичи и дедъчи Подолскои земли, а от них завъдали втамони а боискаки, приездяючи от них утамонъв, имывали ис Подольскои земли дань. А братъ великого князя Олгирдов держав Новъгородн Литовскыи, князь Кор'ятъ, а в него были четьри сыны: князь Юръи а князь Александро, князь Костентин, князь Федор. Ино тыи княжятя Кор'ятевечи три браты: князь Юръи а князь Александр, князь Костентин и князь Федор со князя великого Олгирдивым

Лл. 21. Замок в Новогрудку. Руїни башти. Реконструкція Р.Гюртлера та М.Ткачова

презволениемъ и с помощью Литовския земли пошли в Подольскую землю. И тогда в Подольской земли не былъ ни один город ни деревомъ рубленого, а ни каменемъ будованого. И тогда тые княжята Корятовичи пришли в Подольскую землю от татар, и боскакомъ выхода не почали давати. И на первое нашли собѣ твержю на рецѣ на Смотричи, а в другомъ мѣсте были черници в горе, и в томъ мѣсте наредили город Бакоту. И ловячи в ловех пригодилося имъ так: угонили много оленей в тот остров, гдеѣ нынѣ Каменское мѣсто лежить. И посекии лѣсъ город муровали Каменецъ, а ис того вси Подолски города умуровали и всю землю Подольскую осели. И затымъ [узнал] польскы король Казимир Локотъковичъ, што их три братья Корятовичи на Подольской земли, а люди мужьныи, и он прислал к князю Костентину клеитовныи листы, со великою твердостию и прося его, штобы к нему приѣхаль. А умыслив тое собѣ и своими паны, што в него сына не было, толко была одна дочька, захотель за него дочку дати. И князь Костентин на клеитовных листех к польскому королю ѣздил, и там какъ ся

ему посмотрѣло, не похотел к тои веѣре приступити, и опять на тых же листѣх отехал до Подольской земли и на своемъ господарствѣ умерл. А князя Юрѣя волохове взяли его собѣ воеводою и тамо его окормили, а князя Александра татарове убили. А здѣ братъ четвертьи, князь Федор Корятовичъ, Новгородок держал. И услышал то князь Федор, што братици его в Подольской земли не сътало в животе, и он, шед во Подольскую землю, засел Подольскую землю. А в тыя лѣта князь великыи Витовт господаремъ стал на Литовской земли, и Подольская земля не хотела была пошлушина быти князя великого Витовта и Литовской земли, как же пред тым послушна была. И князь великыи пошел со всими силами литовскими к Подолию. И то вслышал князь Федор Корятовичъ, выбегл ис Подольской земли ко Угромъ, а города осадил волохи, и вгорскыи князь Федору помощь дал» [ПСРЛ.ЛБЛ: 66].

Саме на основі цього літописного повідомлення народилася красива легенда про заснування Кам'янець-Подільського князями Кор'ятовичами, які під час полювання на оленів

випадково натрапили на острів – майбутнє місто; подібні легенди відомі в історіографії різних поселень та неодноразово знаходили відображення в іконографії (іл. 22).

Відправною точкою, від якої здебільшого ведеться відлік литовської доби на Поділлі, є згадана у білорусько-литовському літописі битва литовців з ординцями на Синій Воді, у даті визначення якої дослідники схиляються до 1362 року. Втім, прямий зв'язок між битвою та опануванням Кор'ятовичами Поділля¹⁹, а також її обставини і географічна локалізація досі є спірними. Наприклад, М.Грушевський датував битву 1363 роком [Грушевський IV: 81]. О.Білецька, вважаючи, що офіційне литовське володіння Подільською землею бере початок саме від битви на Синіх Водах, наголошує, що перші достовірні відомості про подільського князя Юрія Кор'ятовича з'являються не раніше 1352 р. [Білецька 2004: 82–83]. Ф.Шабульдо та Л.Войтович піддають сумніву вихідну тезу щодо прив'язки початку литовського панування до Синьоводської битви, вважаючи, що початки експансії Кор'ятовичів пов'язані не з наслідками битви, а з загальнополітичною ситуацією першої половини 1340-х років, коли Литовське князівство, приєднавши Галицьку землю, створило плацдарм для розгортання наступу на півдні [Шабульдо: 45–50; Войтович 1996: 109]. Польський дослідник Я.Куртика, відносячи початки литовського правління до 1345–1351 рр., вважає, що у пізніших писемних джерелах відбулася контамінація кількох подій, розтягнених в реальному часі на кілька десятиліть, а саме: самостійного або ініційованого великим литовським князем Ольгердом прийняття ослабленого на той час Поділля під владу князів Кор'ятовичів (1345–1351); перемоги великого литовського князя Ольгерда над татарами на р.Сині Води (Синюсі) та здобуття Києва (1362–1363); перемоги великого литовського князя Вітовта над трьома татарськими ханами у військовій кампанії, що передувала генеральній битві на Ворсклі 1399 р. [Kurtyka 2000: 14; 2004: 135].

Серед дослідників немає одностайності також у питанні локалізації битви литовців

¹⁹ Н.Молчановський звертає увагу на те, що літописи не згадують про участь Кор'ятовичів у Синьоводській битві [Молчановський: 192–193].

Іл. 22. Рицар на полюванні.
Краків, Вавельська катедрa, поліптих св. Трійці,
бл. 1467 р. [Nadolski: іл. 61]

з татарами. «Претендентами» на район битви є два північні допливи Південного Бугу, що відстоять між собою на 230 км – маленька річка Снивода завдовжки близько 40 км, що впадає у Південний Буг на 20 км східніше м.Хмільника Вінницької обл., та велика р. Синюха, що тече з півночі на південь через Черкаську та Кіровоградську області, впадаючи у Південний Буг у м. Первомайську Миколаївської обл. М.Грушевський надавав перевагу топографічній прив'язці битви до р. Сниводи, розташованої ближче до давньої території Пониззя, «на пограниччі Київщини, Волині й Поділля, при шляху татарським, звісної під іменем «Синьої Води» в люстраціях XVI в.» [Грушевський IV: 82]. Р.Батура, який вперше запровадив у науковий обіг історичне поняття «Мале Поділля» (як локальну територію околиць Кам'янця, Смотрича, Червонограда, Скали, Бакоти включно до Південного Бугу), не приймає аргументи М.Грушевського, солідаризуючись з Н.Молчановським, який локалізував битву при р.Синюсі [Молчановський: 291; Батура]; цієї ж думки дотримується О.Білецька, ґрунтуючись на непрямих

свідченнях наративних та картографічних джерел [Білецька 2004: 82–83].

Отже, дотепер за браком надійної джерельної бази дослідники досі не можуть визначитися щодо принципових моментів історії Поділля, пов'язаних з початком литовського правління. Дискусія ґрунтується на аналізі прямих і непрямих свідчень, вміщених в оригінальних актових і наративних, втім, різночасових і певною мірою контрверсійних джерелах. У числі найважливіших для розуміння історії краю і досі не розв'язаних проблем, окрім дати та місця битви литовців з татарами на «Синій воді», є дата приходу литовців на Поділля (розбіжність від початку 1330-х рр. до 1362 р.), кількісний та персональний склад клану литовських князів – братів Кор'ятовичів та черговість їх правління на Подільських землях. Не визначено також, які з подільських міст мали статус столиць удільних володінь братів Кор'ятовичів і чи існувала єдина столиця Подільської землі. Пошуки відповіді на ці питання змушують істориків вдаватися до певних реконструкцій. Разом з цим, ми переконані, що історичні студії не мають перспективи без урахування досліджень матеріальної культури, а також будівельної, фортифікаційної та урбаністичної діяльності. На жаль, в історичних дискусіях щодо Поділля архітектурно-містобудівний компонент істориками практично не береться до уваги, а втім, робляться висновки, що суперечать не лише даним архітектурно-містобудівних досліджень, але й методології вивчення історичних міст. Зокрема, більш ніж дискусійною є нічим не обґрунтована точка зору О.Білецької, яка вважає, що в XIV–XV ст. «ступінь урбанізації (мається на увазі розвиток ремісничих та торговельних промислів) Поділля взагалі і Кам'янець зокрема був дуже скромний» [Білецька 2004: 230]²⁰. Видана у 2000 р. монографія Л.Войтовича, попри вражаючий обсяг наукового апарату, демонструє повну необізнаність з численними публікаціями архітектурних та містобудівних досліджень Кам'янець-Подільського і стверджує, що «археологічні розкопки на території Кам'янець дозволяють говорити про окремі поселення ще в VIII–IX ст., але, схоже, що справді Кор'ятовичі застали тут пустку, де гуляли олені. Кам'янець почав будуватися після 1362 р.» [Войтович 2000, р. 4.17].

Отже, чому саме Кор'ятовичі? Не виключено, що претензії на Поділля їхнього батька Новогрудського князя Кор'ята-Михайла були пов'язані з давніми подіями, які мали місце за часів правління Данила Галицького, коли Новогрудок був предметом тривалого протистояння Данила і литовського князя Міндовга²¹. Це протистояння завершилося перемир'ям, скріпленим шлюбом сина Міндовга Войшелка з сестрою князя Шварна Даниловича, який володів Новогрудком з прилеглими землями [Баранаскас: 36]. І.Мицько пояснює появу Кор'ятовичів на Поділлі спадковими правами на Пониззя по жіночій лінії [Мицько]. Л.Войтович відзначає, що князь Михайло-Кор'ят, шостий з сімох синів литовського князя Гедиміна, у великій політиці себе нічим не проявив, тримаючи спадкову вотчину, Новогрудок Литовський, натомість виховав численне покоління, більшості членів якого судилося відіграти значущу роль в долі українських земель і «стати українськими патріотами» [Войтович 1996: 108]. Думку щодо важливої історичної місії Кор'ятовичів висловлював і Є.Сіцинський, який вважав, що «організаційну працю Кор'ятовичі проводили під прапором українсько-литовським, бо хоч вони були номінально литовськими князями, але по духу, по культурі були українськими князями» [Сіцинський 2009: 49]. Втім, поза сумнівом мав рацію Н.Молчановський, вважаючи, що невелика вотчина Кор'ята Новогрудського була затісна для його численних нащадків [Молчановський: 192].

Думки дослідників з приводу персонального складу князівського клану Кор'ятовичів та його внутрішньої ієрархії неоднозначні. Загальноприйнятою є версія, згідно з якою найстаршим з чотирьох братів вважається Юрій, за ним ідуть Олександр, Костянтин і

²⁰ Навряд чи можна погодитись, що поняття «ступінь урбанізації» тотожне «розвиткові ремісничих і торговельних промислів».

²¹ В результаті війни з литовським князем Міндовгом Данило відібрав Новогрудок у Міндовга, який попав під владу Литви після походу Батия 1254 р., в лен для свого сина Романа. В той же час Пониззя, хоча й на федеральних засадах, вважалось складовою князівства Данила.

Федір [Сіцінський 2009: 17–43]. Грунтуючись на літописному повідомленні щодо пропозиції польським королем Казимежем III руки своєї на той час незаміжньої доньки князю Костянтину Кор'ятовичу [ПСРЛ.ЛБЛ: 66], Н.Молчановський зробив висновок, що мова могла йти про незаміжню на той час Кунігунду, згодом одружену з князем Людовіком Венгерським, і відніс цю пропозицію до 1339 р.²² [Молчановський: 196–199]. Ф.Шабульдо розвиває цю тезу: королівську дочку за тогочасними правилами могли сватати лише за старшого з братів-князів, а подія ця мала місце до 1345 р.: саме цього року, отримавши відмову Костянтина²³, Казимеж III видав Кунігунду за Людовіка Венгерського [Шабульдо: 49–50]. Висновок щодо старшинства саме Костянтина, а не Юрія поділяє і Л.Войтович [Войтович 1996: 108–109], який іде далі і подає свою версію персонального складу князівського клану Кор'ятовичів-Гедиміновичів. Згідно з його версією виникають нові історичні постаті і, відповідно, нові питання. Старшим з Кор'ятовичів Л.Войтович називає Костянтина, за ним йдуть Юрій, Олександр, Федір, Борис (Семен-Борис), Лев-Гліб, Семен, Василь. На думку дослідника, який у своїй монографії оперує бодай найбільшою джерельною базою, у 1341–1342 рр. князі Кор'ятовичі отримали уділи у володіннях волинського князя Любарта Гедиміновича: Костянтин – Брацлавщину²⁴, Юрій – північно-східну частину Волині з центром у Любарі, Олександр – Тереховлю [Войтович 1996: 109].

Мале Поділля, яке становило своєрідний анклав в оточенні вищезазначених земель, у

²² Щоправда, Н.Молчановський піддає сумніву засадничу можливість такої пропозиції, оскільки не вважає Костянтина Кор'ятовича серйозною партією для Кунігунди і конкурентом для Людовіка Венгерського.

²³ Згідно з білорусько-литовськими літописами, інформацію яких, однак, дослідники піддають сумніву, король Казимеж хотів політично зблизитися з подільськими князями, для чого запросив до Кракова, тогочасної польської столиці, старшого з князів Кор'ятовичів Костянтина з наміром одружити його зі своєю дочкою. Відвідавши Краків, Костянтин, однак, відмовив королю, оскільки не хотів прийняти католицьку віру.

²⁴ З огляду на це повідомлення локалізація синьоводської битви на р. Сниводі втрачає сенс: ця територія опиняється в межах володінь Костянтина і Юрія, по відношенню до яких територія на р. Синюсі є пограничною.

цей час ще належало нащадку болохівських князів князю Дмитру з Мономаховичів. Після битви на Синій Воді князь Дмитро зникає з подільських обр'їв; згаданого в датованому 1368 р. документі угорського короля Людовіка «татарського князя Деметрія» Л.Войтович вважає князем Малого Поділля Дмитра, який після синьоводської битви втік з татарами разом зі своїм сином Федором Дмитровичем (загадковим князем, який довгий час бентежив дослідників «вірменської грамоти 1062 р.» [Войтович: р. 4.17, табл. 49]²⁵).

Отже, початковий період литовської експансії, якщо йти за висновками дослідників нарагивних і актових джерел, розпочався з прилеглих до Малого Поділля земель, які пізніше сформували Велике Поділля. В цей час Мале Поділля (історичне Пониззя), охоплене, мов підковою, з заходу півночі та сходу новими володіннями Кор'ятовичів, ще перебувало під протекторатом ослабленої Золотої Орди. Саме в цей період відбувся вихід на політичну арену Кам'янця, який, можливо, був укріпленим осередком останніх князів Пониззя – Дмитра та його сина Федора Дмитровича – в останні роки перед остаточною втратою золотоординського протекторату.

Причину занепаду попередньої столиці Пониззя Бакоти і одночасного зміцнення Кам'янця деякі дослідники вбачають у тому, що Бакота впродовж значного часу була адміністративним центром баскацтва і постійно знаходилась в полі зору ординців, натомість Кам'янець внаслідок сприятливого географічного положення залишався поза їх пильною увагою, що дало йому можливість розвиватися [Білецька 2004: 73]. Зауваження слухне, але лише певною мірою. Якби перші укріплення з'явилися у місті саме за ординських часів, така версія була би переконливою. Але, як ми покажемо нижче, на час ординської окупації в Кам'янці вже існували

²⁵ Л.Войтович висловлює припущення, що після наступу на Пониззя Великого Князівства Литовського, вирішальної битви литовців з ординцями на Синіх водах 1362 р. і поразки ординців князь Федір Дмитрович послав у Крим заклик по допомогу перед загрозою наступу литовців. Цей заклик відомий в історіографії як «вірменська грамота Федора Дмитровича 1062 року», визнана Я.Дашкевичем фальсифікатом [Дашкевич Я. 1971, 1984].

муровані укріплення з дако-римських часів. Не зауважити їх монголо-татари не могли. Отже, причиною «неуваги» до Кам'янця була, скоріше за все, вигідніша південно-східна локалізація Бакоти на березі Дністра, ближче до кордону з Золотою Ордою.

Поступово кільце литовських володінь навколо Малого Поділля зімкнулося, і воно було поглинуте Великим Поділлям. Після битви на Синій Воді до володінь Кор'ятовичів було приєднано територію лівобережжя Дністра в його нижній течії разом з містом Білгородом (Білгородом-Дністровським, на той час Акерманом, Мон Кастро), в результаті чого володіння Кор'ятовичів сягнули Чорного моря (іл. 23). Наскільки можна пов'язувати приєднання Малого Поділля з наслідками битви на Синій Воді, сказати важко: малоімовірно, щоб упродовж двадцяти років невеличка область з православним населенням, перебуваючи під номінальним протекторатом ослабленої Орди, протистояла величезним литовським володінням (Великому Поділлю) з етнічно і релігійно спорідненою людністю. І якщо це було саме так, повинна була бути якась вагома причина, яка би стримувала наступ литовців і забезпечувала ефективне протистояння Малого Поділля Великому. Наразі ми такої причини не бачимо.

Після приєднання Пониззя до складу Подільської землі повинен був відбутися перерозподіл удільних земель між князями Кор'ятовичами. Пониззя як історична область перестало існувати. Втім, у документах з'явилася інша територіальна одиниця – Мале Поділля, майже тотожна Пониззю, яка чимось заслужила на особливий статус, маючи окремого воєводу Іляшка, згадуваного в джерелах ще в 1433 р. [Білецька 2004: 155].

Відтепер нас цікавитиме лише Мале Поділля, територія, яка впродовж століть мала окремий адміністративний статус з центром у Кам'янці.

Було би помилкою вважати, що завершення ординської доби і початок доби литовської відбулися без жодного спротиву з боку подільян, виключно в режимі адміністративної зміни правлячих еліт. Джерела (в основному русько-литовські літописи) певною мірою

ідеалізують прихід литовців на Поділля, опускаючи реальні події неминучого протистояння за обставин зміни сюзеренітету. Адже попередники Кор'ятовичів²⁶ забезпечували існування Пониззя за татарщини і, очевидно, користувалися підтримкою місцевого населення.

Втім, більшість з нечисленних джерел стверджує, що свою політичну владу на Поділлі литовські князі реалізовували мирним шляхом. На причину цього вказує Л.Войтович: починаючи з хана Узбека, золотоординські хани перестали бути віротерпимими [Войтович 1996: 107]. Це, очевидно, вплинуло на ставлення подільського населення до монголів. Натомість відсутність намірів експансії, релігійна толерантність литовців по відношенню до місцевого населення та їхня військова підтримка у боротьбі з Ордою стали запорукою мирної інтеграції литовців у подільське середовище. Кор'ятовичі запропонували подільцям програму військового опору ординцям. Через союз з населенням та з місцевими боярами (які традиційно, з ординських часів називалися «отаманами» і виконували функції представників ординської адміністрації), з якими їх зблизило протистояння Золотій Орді, вони розпочали модернізацію старих і зведення нових оборонних укріплень і замків. Попри те, що на початку правління Кор'ятовичі називали себе «литовськими князями» [Грамоти: 30, 50], подільцями не вважали їх завойовниками; в джерелах про них збереглися згадки як про захисників краю від «татар».

Особиста присутність князів-рицарів на порубіжних з Ордою подільських землях зіграла вирішальну роль в опануванні ними цього багатого і стратегічно важливого краю. Документально підтверджено, що Кор'ятовичі налагодили тісні стосунки з місцевою боярською верхівкою, яка сформувала князівське оточення [Kurtyka 2000: 25–27; Михайловський 2009: 40–44]. За характером пізніших грамот, наданих Кор'ятовичами, спостерігаємо, як «литовські князі» перетворюються на «князів, дідичів і господарів Подільської землі» [Грамоти: 50] [3].

²⁶ Наразі з Поділлям пов'язуються, з певними застереженнями, лише дві особи – князь Дмитро з роду Мономаховичів та його син Федір Дмитрович [Войтович 1996: 106–107]; див. прим. 13.

Л. 23. Поділля на карті Росії. Гессель Геріци, Вілем Блау, 1614, Амстердам
[Вавричин, Дашкевич, Кристалович: 180]

Дослідження перебігу правління князів Кор'ятовичів на Поділлі та суміжних землях позбавлене надійних першоджерел. Ще Н.Молчановський, один з найбільших знавців джерельної бази Поділля, визнавав: «Ми не можемо точно встановити періоди князювання кожного з братів Кор'ятовичів і сказати щось впевнено щодо стосунків між ними» [Молчановський: 202]. Через понад століття після того, як було написано ці слова, версії щодо правління Кор'ятовичів на Поділлі, запропоновані різними дослідниками, надалі виглядають недостатньо аргументованими й значною мірою суперечливими [Шабульдо; Параска; Czumańska; Войтович 1996; Білецька: 2004].

Отже, окреслимо загальну картину, що вимальовується за публікаціями істориків і, на наш погляд, потребує суттєвого уточнення і коригування. За Є.Сіцинським, «брати

Кор'ятовичі, зайнявши Поділля, так поділили цю країну межі собою: Юрій взяв Кам'янець і його округу, Олександр – Смотрич з округою, Костянтин Бакоту, давню столицю Пониззя, а Федір – червоноградську округу» [Сіцинський 2009: 51]. На думку інших дослідників, князь Олександр Кор'ятович з 1340-х рр. правив у Теревовлі, а князь Костянтин – у Прославії²⁷, а після 1362 р. – у Смотричі [4], тогочасній столиці Поділля (іл. 24).

Л.Войтович вважає, що, заставши на місці Кам'янець «пустку, де гуляли олені», Костянтин розпочав будівництво міста Кам'янець²⁸ і прийняв перших переселенців – вірменів

²⁷ Територіальну характеристику Прославії дає О.Білецька, визначаючи її в межах Вінницької області – як Брацлавчину, з містами Брацлавом, Вінницею, Сокольцем та Хмільником [Білецька 2004: 74].

²⁸ Це твердження спростоване архітектурно-археологічними дослідженнями, згідно з якими місто існувало в XII–XIII ст.

Лл. 24. Смотрич на Поділлі.
Замчище та Домініканський кляштор.
Літографія Алоїза Місеровича за рисунком
Наполеона Орди (вгорі). Рисунок Наполеона Орди
(внизу). 1870-ті рр.

з Солхату, запрошених попереднім володарем Малого Поділля князем Федором Дмитровичем [Войтович 1996: 110]. Князь Юрій Кор'ятович з 1340-х рр. був правителем волинських земель з центром у Любарі, а з 1362 до 1374 рр. правив Білгородом-Дністровським (іл. 25) [Горовеї: 206; Бырня: 108; Шлапак: 25–26]; ця остання інформація належить до непевних. Також непевною є версія, згідно з якою з 1375 до 1386 рр. правителем Білгорода-Дністровського був Костянтин Кор'ятович, якого брати вигнали з Поділля [Параска: 105–110; Войтович 1996: 110]. Тотожність Костянтина з воєводою Білгорода «Константином» є спірною, як є непевною і дата смерті

Костянтина Кор'ятовича, «розтягнута» дослідниками в часі – від 1366 до 1386 рр.

Теребовлянський князь Олександр Кор'ятович після 1370 р. став васалом старшого брата Костянтина і отримав від нього уділ на Малому Поділлі з центром у Кам'янці, а з 1374 р. став подільським князем; при цьому столицею Поділля залишався Смотрич [Войтович 1996: 110–111]. Після «вигнання» у 1374 р. Костянтина зі Смотрича його заступив Юрій Кор'ятович. Він переніс столицю до Кам'янця, де впродовж року, до своєї смерті, правив спільно з Олександром [Войтович 2000: р. 4.17]. Проводячи з Молдавією спільну антиординську політику, Юрій Кор'ятович зблизився з молдавським господарем Лацку, одружився з його дочкою Анастасією, 1374 р. став господарем частини Молдавії з осередком у Бирладі, де 1375 р. був отруєний²⁹. Непевними є відомості щодо поховання князя Юрія: джерела вказують декілька однаково археологічно невідтверджених місць³⁰. Князь Олександр загинув у 1378 р. у сутичці з ординцями і був похований в домініканському костельі у Смотричі [Kurtyka: 22]; була папи римського Григорія XI від 1378 р. згадує князя Олександра як «*nobili viro Alexandro de Litwania domino de Kamnicz Ruscie*» (знаного мужа Олександра з Литви, володаря Кам'янця Русі), відзначаючи князя як захисника католицької віри «проти віроломних татар» [Білецька 2004: 115]. Незважаючи на прийняття Олександром католицької віри (близько 1349–1350 рр.) [Kurtyka 2004: 21; Kiryk: 69], православне населення Поділля також вважало його своїм захисником.

²⁹ Румунські дослідники доволі скептично ставляться до факту правління Юрія в Молдавії, втім не виключають епізоду подільсько-молдавського протистояння татарам [Czamańska : 42–49]. Хоча більшість істориків схильні вважати датою смерті Юрія 1375 р., поодинокі джерела датують правління Юрія Кор'ятовича в Молдавії періодом 1372–1377 рр. [СР: 466].

³⁰ Місце поховання князів Юрія й Олександра викликає суперечки: литовський літопис називає Смотрицький Домініканський монастир [Kurtyka 2000: 22], митрополит Петро Могила – замкову Покровську церкву в Кам'янці [ПЛП: 103], а польський історик XV ст. Мачей Стрийковський стверджує, що у 1575 р. бачив поховання князя Юрія в монастирі Васлуй у Молдавії [Czamańska: 43].

Ил. 25. Білгород-Дністровський. Цитадель фортеці. Фото О.Пламеницької

Князь Костянтин після смерті Юрія відіграв певну роль у молдавській політиці Кор'ятовичів [Czamańska: 42–49], а 1385 р.³¹ підтвердив купцям Кракова право вільної торгівлі з Поділлям, надане 1375 р. Олександром [Молчановський: 195–218]. Центром уділу Костянтина залишався Смотрич; князь називався «дідичем і господарем Смотрича», в зв'язку з чим дослідники вважають Смотрич удільним містом князя Костянтина Кор'ятовича та «другою столицею» Поділля [Погорілець, Саввов 2004, 2007]³². Князь Федір, який тримав батьківську вотчину, Ново-

грудок Литовський, після 1385 р. правив Поділлям спільно з Костянтином, а по смерті Костянтина 1390 або 1391 р. ще три роки залишався одноосібним володарем Поділля [Kurtyka 2004: 19, 22].

Четверо князів з клану Кор'ятовичів згадуються в джерелах епізодично. Найбільше довіри викликає в дослідників особа князя Бориса, відома з листа короля Людовіка, датованого 1377 роком. Л.Войтович вважає Бориса співправителем Олександра у Кам'янці після смерті князя Юрія 1374 р.³³. Князі Гліб та Семен Кор'ятовичі відомі з білорусько-литовських літописів як загиблі у Синьоводській битві [ПСРЛ.ЛБЛ: 52, 140, 161];

³¹ Л.Войтович вважає, що дата 1385 є помилковою – замість 1365 [Войтович 1996: 110].

³² Карбування монет є вагомим підтвердженням державного статусу Поділля. Монетних знахідок нараховується вже декілька. Дві останні монети знайдено нещодавно в смт. Дунаївцях Хмельницької області, за 20 км від містечка Смотрича, назву якого зазначено на монетах.

³³ Молдавський дослідник П.Параска і польська дослідниця І.Чаманська солідарні у припущенні, що в листі короля ім'я «Boris» було помилково написано замість «Yoris» (Юрій, Йоргеї), що і спричинило плутанину [Параска: 109; Czamańska: 48]. Цю версію не підтримує О.Білецька [Білецька 2004: 114].

докладнішої інформації про них немає. Так само непевно ідентифікується особа князя Василя Кор'ятовича, відомого лише з присяги Ягеллові 1403 р. [Wolff: 178; Войтович 2000: р. 4.17].

Отже, за століття історіографічних студій загальноприйнята доволі схематична та ідилічна картина, що первісно змальовувала трьох братів Кор'ятовичів, «обросла» новими подробицями і виявилася значно складнішою, менш однозначною, хоча й не менш заплутаною. Князівський клан Кор'ятовичів став більш чисельним. Твердження щодо специфіки правління князів на Поділлі як діархії (Юрій–Олександр, Олександр–Борис, Борис–Костянтин, Костянтин–Федір, Федір–Василь) [Білецька 2004: 121] останнім часом також було поставлено під сумнів [УЛД: 113]. Відповідно вирішення похідних питань, зокрема історії подільських міст та персоніфікації влади за литовських часів наразі ще не мають надійного підґрунтя.

Найголовнішим здобутком ранньолитовського періоду, пов'язаного з правлінням князів Кор'ятовичів, було формування на Поділлі засад державності, розбудова адміністративної системи та оборонної інфраструктури. Кор'ятовичі спирались передусім на місцеву українську (руську) боярську верхівку, намагаючись зміцнити її, прив'язуючи до нової феодалної системи шляхом надання земельних володінь [Сіцинський 2009: 53–54; Антонович В.: 313]. Надання містам і містечкам привілеїв, а монастирям грамот свідчить про створення в цей час сприятливих умов для залюднення краю, активізацію його господарського життя, розширення торгових контактів, задоволення потреб релігійних громад, ініціацію політичних зв'язків з країнами Європи. Влучну характеристику способу, в який литовці інтегрувалися в політичний, економічний та релігійно-культурний простір давньоруських Волині й Поділля, дав відомий дослідник Волині О.Цинкаловський: «Литовські князі, вийшовши з малокультурної країни, самі далекі від культурності, але військово сильні, вели за собою литовські полчища, одягнуті в шкiри й постоли, з невибагливою зброєю, але з дуже міцною військовою організацією. Займали вони волинські городи, що були знищені татарськими погро-

мами, але хоч і знищені, ці міста справляли на них враження своєю культурою. Як і треба було сподіватися, вони згодом почали проймаються тою культурою й, нарешті, литовська держава, як це відомо, перетворилася в литовську щодо влади і українську – своєю культурою. Найвищі достойники тої держави, князі, бояри, військо радо приймали православну віру й українську культуру; в державі заведено урядовою мовою тодішню мову українську... За той власне держави й за її князів з'являються на Волині й на Поділлі майже всі муровані замки... Литовці принесли з собою з Литви інші погляди про укріплювання міст, інший спосіб будови замків – запозичений у німців» [Цинкаловський: 176–177].

У Кам'янці, де на той час вже існували дві великі громади – українців-русинів та вірменів, а польська громада, правдоподібно, знаходилась в зародковому стані, Кор'ятовичі створили інститут адміністративного самоврядування. Основною новацією, яка характеризує литовську форму самоврядування, було відношення до землі. За стародавнім руським звичаєм, земля, що належала до міського поселення, була безумовною власністю громади; натомість литовці запровадили форму князівської власності на землю і надання місту землі лише з волі князя [Антонович: 315]. Першим документом, що дає уявлення про тогочасний Кам'янець, є грамота, видана князями Юрієм та Олександром Кор'ятовичами 7 листопада 1374 року, відома за двома пізнішими копіями [5]. Наводиться в перекладі авторки цієї книги:

«В ім'я Отця і Сина і Святого Духа. Амінь. Ми, князь Йоргей Кур'ятович Божою Ласкою Князь і Господар Подільської землі, з братом своїм князем Олександром, сповіщаємо своїм листом, і хай буде відомо кожному, хто цей лист побачить, що ми призвали до себе міщан до Кам'янецького міста, і далисьмо волю на двадцять літ і двісті ланів далисьмо до міста³⁴, а між Мукишею й Баговицею, від Тарнавської дороги ліс Откорів [або: од Корови], землі ті аж до Дністра дали ми місту, там ланів не міряючи [або: там лани виміряти], і дали ми берег ріки Дністра від гирла Мукиші до гирла Баговиці; ще, крім того, дали ми місту для пасовиська вигін від міської криниці до Мукиші,

³⁴ В іншій редакції – «на двадцять чотири роки» та «двісті й чотири лани».

а Мукишею низом до священницьких [варіант: попівських. – О.П.³⁵] нив. А коли висидять волю, міщани мають давати від ланів по 20 грошей широких плати. А судитися їм своїм правом, перед своїми райцями, а воеводі в то не треба вступати. Якщо якийсь боярин, або служебник княжий, або поміщик вчинить якусь провину в місті, і з тої вини буде заслуговувати на смерть, міщанам не сказувати його на князівську кару на замку, нехай сам Князь карає своїх людей. Якщо буде княжий землянин³⁶ або двірський мати суд з міщанином, тоді судити воеводі з війтом, і якщо буде винний княжий двірський або землянин, нехай воевода бере вини³⁷ з княжих людей, а якщо винним буде міщанин, тоді нехай війт візьме вини. А з усіх вин третина належатиме війту, а дві частини князь дає місту на поміч. А крамнички суконні і з товарами, шевські й хлібні, м'ясні й лазню, то князь віддав для міста, як придуть якісь гроші з того, то місту має належати. Міщанам – зміцнювати місто для себе, якби міщани не хотіли будувати міста за ці гроші, тоді ж ці гроші від міщан мають бути віддані князеві до скарбниці. А якщо грішним ділом, чого не дай Боже, станеться, що якомусь чоловікові Бог пошле смерть і з сім'єю всією і з жінкою, війту й міщанам тримати той будинок рік і шість тижнів й нічого з цього будинку не рухати, доки не знайдеться якийсь родич того племені. За той рік і шість тижнів, якщо не знайдеться ніхто з того покоління, тоді той будинок дати князю, то має бути його воля, кого захоче, того в той будинок поселить. А висидівши волю двадцять³⁸ років, міщани мусять давати плату, а війт і міщани мають мені, князеві, сприяти і бути справедливими й вірними, а з воеводою і бояри і двірські бути з нами разом при злому й при доброму і мають допомагати і вчинком, і словом, і приязню, і силою, і радою, без всіляких хитрощів. А на то підписали ми свій лист і печатку нависили свого князівства. Свідками того є Кам'янецький воевода Остап Матвій Малентович і з братом Своім Семеном, Гринько Червоногородський воевода, Олесько Смотрицький воевода, Олесько Голодович,

³⁵ Старопольське слово «*księzi*» (*księzi*) [SP, 11: 415] перекладено з урахуванням написання оригіналу староукраїнською мовою.

³⁶ Тут в значенні «сільський шляхтич».

³⁷ Тут в значенні «штраф», «повинність».

³⁸ За іншою версією – «двадцять чотири роки».

Васько Коб'як. Писаний цей лист на замку Кам'янецькому³⁹ 1374 від Різдва Христова місяця листопада⁴⁰ сьомого дня на Св. Іоана Хрестителя рукою Супруна, писаря княжого».

Треба відзначити, що грамоту було видано «на замку Кам'янецькому», у вже існуючій резиденції князя. Водночас з тексту грамоти постає не місцевість, де належало розпочати будівництво міста «на суровому корені», а вже існуюче повноцінне місто з усіма атрибутами військового і цивільного устрою: згадані в документі міські стани (бояри, земляни, міщани, дворяни), цивільна й військова адміністрація (війт, райці, воевода) є свідченням вже наявного соціального розширення та існування місцевої еліти. А це можливе лише за умови існування міста впродовж значного часу перед наданням привілею.

У науковий обіг надійно увійшла теза про надання князями Кор'ятовичами 1374 р. Кам'янцю Магдебурзького права. На нашу думку, це питання не є таким однозначним. За формою і змістом грамота значно відрізняється від типових локаційних привілеїв на німецькому праві [Зашкільняк, Крикун: 51–54]. Зрештою, в ній взагалі не йдеться про Магдебурзьке право, натомість сказано, що міщани мають судитися „своїм правом, перед своїми райцями». Так, польські вчені Ф.Кірик та А.Юречко не ототожнюють грамоту з «магдебурзьким правом», говорячи лише про «локаційний документ» або «локаційний привілей» [Jureczko; Kiryk: 69]. На думку М.Владимирського-Буданова Кам'янцю було надано звичайне для тих часів «неповне магдебурзьке право», тобто таке, привілеї якого стосувалися лише поляків і німців, а русини й вірмени керувалися своїми правами [Владимирській-Буданов: 178]. Тут доречно зробити відступ і пояснити мотивацію висновків історика.

Феноменом історії Поділля сер. XIV – сер. XV ст. була багатовекторність зовнішньополітичних стосунків. За часів Кор'ятовичів зовнішні зв'язки Поділля набули виразних ознак державної політики. Кор'ятовичі шукали в Європі потужних союзників для

³⁹ За іншою версією – «в Кам'янці».

⁴⁰ За іншою версією – «лютого».

Лл. 26. Королівська печатка Казимежа Великого з колекції Головного Архіву Давніх Актів у Варшаві, збірка пергаментних документів. Фото: web

організації опору татарам. Їм випала місія правити Поділлям в умовах все ще часткової залежності від Золотої Орди, одночасно підтримуючи дипломатичні стосунки з Молдавією, Угорщиною та Польщею. Найбільш складними були стосунки з Польщею. У 1333 р. польську корону отримав Казимеж III⁴¹ (лл. 26) – сильний і далекоглядний політик, який багато зробив для розбудови Королівства Польського. В історичних джерелах побутує вислів, що «Казимеж застав Польщу дерев'яною, а залишив мурованою»: король особливо заохочував будівництво укріплень, магістратів, костьолів і мурованих будинків у містах і містечках [Bobrzyński : 168]. Казимеж поставив за мету оволодіти Червоною Руссю й Поділлям: в 1340–1349 рр. він здійснив військові експедиції, що сягнули в глиб Галичини аж до подільського міста Тербовлі [Гваньїні: 122–124]. Гадаємо, що якби до цього часу Поділля не було зайняте литовцями, воно неодмінно стало би польським. Тому, мабуть, не мають рації дослідники, які вважають, що в 1360-ті рр. князі Кор'ятовичі тількино розпочали свою політичну діяльність на Поділлі.

⁴¹ Відомий як король Казимеж Великий, що правив у 1333–1370 рр.

У Головному Архіві Давніх Актів у Варшаві зберігаються архівні документи початку XVI ст., в яких йдеться про те, що Казимеж Великий ще до появи на Поділлі Кор'ятовичів надав Кам'янцю якийсь важливий привілей, про підтвердження якого періодично дбали представники польської громади. Польські дослідники вважають, що привілей стосувався перших поляків-католиків, які оселилися в місті на початку XIV ст. і організували громаду на засадах магдебурзького права [Kiryk: 70]. Також відомо, що 1344 р. Казимеж надав вірменській громаді Кам'янця право на окреме судочинство [Григорян: 55–56]. Все це відповідало духу зовнішньої політики Казимежа, який на той час майже впритул наблизив свої володіння до Поділля. А оскільки Литва саме в 1340-ті рр. випередила Польщу, зайнявши більшу частину краю, союз Казимежа з татарами у 1356 р. [Грушевський IV: 81] був спричинений фактом ранішого опанування литовцями цієї території.

Після розгрому литовцями татар на Синій Воді Казимеж Великий змінив тактику щодо Поділля, переорієнтувавшись на мирні стосунки з Кор'ятовичами. Вони, в свою чергу, відчуваючи постійну татарську загрозу з одного боку та силу і впливовість краківського двору – з другого, змушені були прийняти васалітет Польщі і 1366 р. склали присягу на вірність Казимежу. Діяльність Кор'ятовичів на Поділлі була вигідною Польщі, яка через литовських князів отримувала можливість включити Поділля у сферу своєї політики [Kurtyka 2000: 19].

Не виключено, що виданий Казимежем Великим кам'янецьким полякам привілей, про який згадувалося в документі початку XVI ст., став першим, хоч і нереалізованим, локаційним документом, де прямо вказувалося на «німецьке» або «Магдебурзьке» право. Втім, невеличка за тих часів польська громада Кам'янця ще не мала юридичного статусу і не могла втілити в життя цей акт, що залишився на папері. Відтак грамота Кор'ятовичів 1374 р. могла бути доповненням до попереднього магдебурзького привілею Казимежа Великого: зважаючи на специфіку міста, в якому чисельно переважали громади русинів-українців і вірменів, а поляки були в меншості, князі видали місту «універсальну»

Лл. 27. Монети князя Костянтина Кор'ятовича, знайдені на Поділлі (аверс, реверс)
[Погорілець, Саввов 2004; 2007 б]

грамоту, за якою кожній громаді дозволялося судитися, як сказано в грамоті, «за своїм правом» [Пламеницька О. 2004: 34].

Надаючи Кам'янцю привілеї, Кор'ятовичі прагнули забезпечити приплив подільського населення до міста на вигідних умовах, не ставлячи за мету масове переселення саме литовців. Міщан запрошували на поселення, на двадцять років звільняючи їх від податків і надаючи їм земельні угіддя, натомість зобов'язуючи їх брати участь у будівництві міських фортифікацій.

Як зауважили дослідники, боярська еліта Поділля, що оточувала Кор'ятовичів, складалася переважно з русинів-українців [Сіциньський 2009: 50–53]. Русинами були й міські урядовці та представники кам'янецької еліти. Це видно з прізвищ, названих у тогочасних документах на землеволодіння, виданих Кор'ятовичами [Kurtyka 2000: 24]. Адміністративний устрій та владна ієрархія за часів Кор'ятовичів також були типовими для руських земель.

Виразними ознаками князівської держави, якою стало Поділля за часів Кор'ятовичів, стало карбування місцевих подільських грошей; дослідники припускають, що саме ці монети згадуються в історичних джерелах як загадкова подільська грошова одиниця – «подільський полугриш» (іл. 27). Знахідки монет подільського князя Костянтина, ареал поширення яких, попри невелику кількість знайдених екземплярів, покриває на сьогодні Хмельниччину, Вінниччину і Черкащину [Погорілець, Саввов 2004; 2007б], розширюють фактографічну базу, що підтверджує встановлені істориками на підставі наративних джерел межі Поділля.

Явищем європейського значення було запровадження, правдоподібно ще за литовської доби, герба міста Кам'янця. Саме з Кор'ятовичами дослідники пов'язують геральдичні традиції Поділля: емблему-герб з зображенням вершника, що вбиває дракона, викарбувано на монетах князя Костянтина та на печатці князя Олександра Кор'ятовича, що збереглася на грамоті, виданій Смотрицькому домініканському монастирю (іл. 28, див. іл. 27). Стосовно атрибуції зображення вершника існують дві точки зору. О.Погорілець та Р.Саввов вважають, що на монетах і печатках викарбувано фамільний (родовий) герб князів Кор'ятовичів – Юрія Змієборця [Погорілець, Саввов 2004: 26; 2007б]⁴². Ю.Тенговський схильний вбачати у вершнику герб Великому Литовського Князівства «Погоню», використаний в якості князівського герба [Tęgowski: 192]. Питання цікаве: чи зображення вершника є «Погонею» чи Юрієм Змієборцем? Чи було воно гербом Кор'ятовичів і чи стало гербом Кам'янця?

⁴² Раніше ми також схилилися до ототожнення зображення зі Св.Юрієм [Пламеницька О. 2004: 34].

представлений вершником, а не спішеним, як його зображували за давніших часів [Kiryk: 81]. Зображення вершника з мечем відоме на печатках польського короля Мешка Старого (1173–1202), на печатках XIII ст. русько-литовського князя Міндовга (в обрамленні кириличного напису), Галицько-Волинського князя Юрія Львовича (1325–1340), польського князя Тройдена Мазовецького (1341), литовського князя Вітовта (1385). Вершник у шоломі, зі щитом та списом зображений на денарії польського короля Болеслава II Смялого (1058–1079). Зображення Юрія Змієборця – спішеного або верхи – відоме на печатках новгородського князя Олександра Невського XIII ст., на монетах польського короля Болеслава Кшивоустого (1102–1138), литовського князя Корибути (1385) (іл. 29), на міській печатці Володимира Волинського 1324 р. [Сокол-Кутыловский; Грушевський 1911: 141, 145; Пуцко; Kałkowski: 52, 165; Nadolski: il.23, 29, 30].

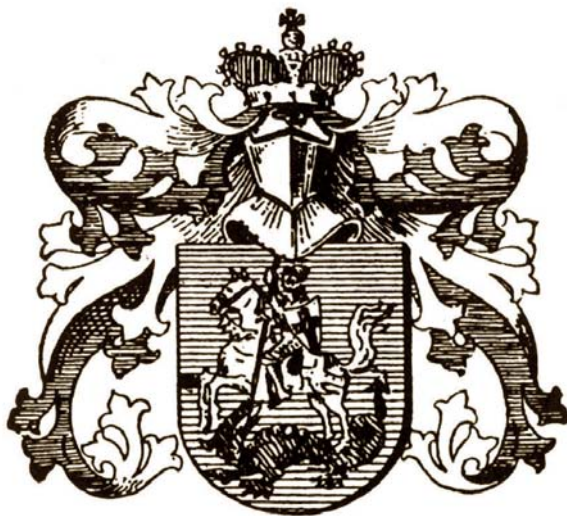
Вершник, відомий з гербів литовських князів Міндовга та Ольгерда, став головним атрибутом герба «Погоня» Великого Литовського Князівства. Литовський князь Ягайло, посівши 1386 р. польський трон, привніс «Погоню» в якості родового герба королівського дому Ягеллонів [KKKP: 100–101]. Оскільки ж брат Ягелла, великий литовський князь Вітовт, залишився правителем Великого Литовського Князівства, дехто з дослідників вважає, що з потреби відрізнити литовську «Погоню» від герба Ягеллонів на польському гербі з'явився дракон як атрибут перемоги християнства над язичництвом [Медведев]. Геральдика цього не підтверджує: герб «Погоня» у класичному вигляді зображений на гербах польських королів, а також на монетах – угорських півгрошах Владислава Ягелли, угорських дукатах та литовських півгрошах сер. XV ст. та грошах початку та середини XVI ст. Лише на талерах, карбованих в Нідерландах в сер. XVI ст., герб мав вигляд озброєного мечем вершника, що топче змія [Kałkowski: 117, 119, 123, 127, 154, 155, 165]. Разом з цим польська середньовічна традиція почитає святого Юрія (Єжи) і являє чимало іконографічних зображень його битви з драконом.

Основна різниця у канонічних зображеннях «Погоні» та св. Юрія – це напрямок руху вершника. Якщо вершник «Погоні» скаче

Іл. 29. Печатки:

- 1 – Міндовга (XIII ст.);
- 2 – князя Миколая Зембіцького (1343–1356);
- 3 – князя Тройдена Мазовецького (1341);
- 4 – Вітовта (1385);
- 5 – галицьких князів Юрія Львовича та Юрія Болеслава (поч. XIV ст.);
- 6 – польського короля Мешка Старого (1173–1202);
- 7 – новгородського князя Олександра Невського (поч. XIII ст.);
- 8 – Корибути [Грушевський 1911: 145; Nadolski: il. 23, 29, 30; Sokolowski].

Іл. 30. Герб «Руська Погоня» [Ostrowski: 456]

ліворуч (геральдично вправо⁴⁴), у шоломі з піднятим над головою мечем та зі щитом, у полі якого зображено п'ятираменний (подвійний) хрест, то напрямом руху Юрія Зміборця здебільшого праворуч (геральдично ліворуч, тобто з точки зору геральдичної традиції аномально) – зі списом і без щита. На печатці князя Олександра Кор'ятовича вершника зображують у німбі кінно, у русі геральдично праворуч, зі списом, що пронизує дракона (або без спису, але з драконом); це дає підстави ототожнювати його зі св. Юрієм. На монетах князя Костянтина Кор'ятовича вершник зображений у русі геральдично праворуч, у шоломі або без нього, кінно, зі списом (або без нього) та з драконом.

Як зазначають литовські дослідники-нумізмати, на перших литовських монетах наприкінці XIV ст. геральдична фігура та напрямом руху вершника мали кілька модифікацій і не були постійними. Вони

⁴⁴ В геральдиці сторони герба визначаються за принципом розміщення його зображення на щиті, що знаходиться у лівій руці воїна, а зображення визначається в напрямку по ходу воїна, який тримає щит. Європейській геральдичній нормі відповідає зображення вершника, що скероване ліворуч, а на щиті по відношенню до воїна – праворуч, тобто вперед. Навпаки, зображення, скероване праворуч від глядача, геральдично має рух в напрямку ліворуч, тобто назад по відношенню до руху воїна. Таке зображення з точки зору геральдики вважається аномальним [Медведєв]. Відповідно зображення на печатках належить розглядати з урахуванням дзеркальності відбитків.

виділяють три основні різновиди: з вершником, що скаче ліворуч або праворуч з піднятим догори мечем; з вершником що скаче ліворуч або праворуч зі списом; з вершником, що скаче ліворуч з мечем над головою [Aleksiejūnas: 94]. Фігуру вершника вони пов'язують з Ягайлом і відносять карбування такого типу монет до 1388–1392 рр. [Ремецас 2004: 130–131]. Лише на початку XV ст. вершник став символом литовської держави, а його зображення з піднятим над головою мечем стало канонічним [Rimša: 39–40; Ремецас 2006].

О.Погорілець та Р.Саввов відзначають на монетах князя Костянтина «характерний шолом» вершника [Погорілець, Саввов 2007б]. Якщо ці зображення мають елементи литовського герба «Погоні», то печатка Олександра тяжіє до іконографії св.Юрія. Польський геральдист XIX ст. Ю.Островський з-поміж кількох різновидів герба «Погоня» вирізняє так звану «Руську Погоню» (іл. 30), характерною відзнакою якої є рух вершника геральдично праворуч, спис замість меча, а також присутність у зображенні дракона [Ostrowski I: 456; II: 271].

На наш погляд, живучість литовської геральдичної традиції ставить під сумнів припущення, що князі Кор'ятовичі в період їх утвердження на Поділлі відмовилися від традиційної литовської геральдики, що походила з XIII ст. з Новоградка. Найвірогідніше, що саме прототип литовської «Погоні» став основою гербів удільних земель Поділля, зокрема їх центрів у Смотричі та Кам'янці. Можливо, однак, що герб було частково видозмінено ще за часів Кор'ятовичів і це якоюсь мірою пов'язано з правлінням Юрія (Йоргея) Кор'ятовича, який міг «персоніфікувати» литовську «Погоню», запровадивши замість литовського вершника свого покровителя – святого Юрія. Згодом після перемоги 1434 р. Польщі над Литвою і переходу Поділля й Кам'янця до складу Королівства Польського атрибути литовської «Погоні» було мінімізовано і гербом Кам'янця стало поширене на той час у християнському світі зображення св. Юрія – рицаря та воїна. Втім, навіть після переходу Поділля й Кам'янця під владу Польщі від герба «Погоня» відмовились не відразу. На знайденій реставраторами при дослідженні 1960-х рр. Польської брами у Кам'янці-Подільському білокам'яній

плиті, датованій за характером готичного напису кінцем XV ст., вирізьблено подвійний герб, який уживали Ягеллони: в лівій його частині зображено герб Королівства Польського – «Орла в короні», на правій – класичну литовську «Погоню» з п'ятираменним хрестом на щиті вершника та з мечем над головою. Зображення Юрія Зміборця було вміщено на білокам'яній плиті, встановленій на Руській брамі; плита становила два спарованих геральдичних щити, на одному з яких було зображено святого Юрія (геральдично ліворуч), що разить дракона списом; на другому – герб «Задора» (іл. 31).

Після смерті у 1370 р. польського короля Казимежа III вектор зовнішньої політики Кор'ятовичів було скеровано на короля Угорщини Людовіка Великого з династії Анжу, який 1370 р. став польським королем, відомим як Людвік (Лайош I) Венгерський (Анжуйський). Угорщина ще з часів правління його батька Карла I Роберта переживала епоху розквіту. Вона могла забезпечити Поділля реальну військову підтримку: з XIII ст. угорські королі мали тісні зносини з могутнім Орденом Тамплієрів. Після скасування 1314 р. цього ордену Людвік Венгерський забезпечив у Польщі всі умови для прибуткової торгівлі й процвітання іншого потужного рицарського ордену – хрестоносців, які до XVI ст. становили одну з найвпливовіших сил в Європі [Szajnoch I-II: 164–165]. Ймовірно, що саме після прийняття 1377 р. подільськими князями Олександром і Борисом присяги на вірність польсько-угорському королю [Łowmiański: 58; Kurtyka 2000: 19–22] герб французької династії Анжу з'явився на монетах Кор'ятовичів як ознака васальної залежності Поділля від польсько-угорської корони.

Факт тимчасової васальної залежності подільського князя Костянтина від угорської корони стверджують О.Погорілець та Р.Саввов на основі зображення анжуйського герба Людвіка Венгерського на реверсі ранніх монет Костянтина Кор'ятовича (див. іл. 27) [Погорілець, Саввов 2004: 28]. З монет пізнішого карбування анжуйський герб угорських королів XIV ст. зникає; його заступає композиція з короною – з характерними зубцями у вигляді лілій з анжуйського герба. Така графіка не має прямих

Іл. 31. Герби на Польській (вгорі) та Руській (внизу) брамах у Кам'яниці-Подільському. Фото Є.Пламеницької та зі збірки Національного музею Варшави

аналогів у європейській геральдиці; найбільш близьким аналогом стала монета Федора Кор'ятовича (1388–1394) зі скарбу кін. XIV ст. Дослідники пояснюють зникнення анжуйського герба на монетах смертю Людовіка Венгерського у 1382 р., а відтак припиненням васальної залежності від Угорської корони і підвищенням власного

Іл. 32. Кам'янець-Подільський замок. Панорама з південного заходу. Фото О.Ізотова

князівського статусу Костянтина. Якщо на більш ранніх монетах Костянтина названо князем і господарем Смотрича («*ducis heres et domini de Smotric*»), то на пізнішій монеті він виступає вже як князь і господар Поділля («*ducis et domini de Podolia*») [Погорілець, Саввов 2004: 25; 2007 б].

Пrawdopodobно, князі Кор'ятовичі мали декілька резиденцій, які одночасно були військовими опорними пунктами Поділля. Смотрич був центром князівського уділу Костянтина; цілком вірогідно, що разом з підвищенням статусу князя виріс і статус Смотрича, який деякі дослідники вважають першою столицею Поділля. У зв'язку з цим доречно згадати думку Є.Сіцінського, який вважав, що першим удільним містом князя Костянтина була столиця Пониззя Бакота [Сіцінський 2009: 51]. Логічно продовжуючи цю думку, не можна виключати, що саме Костянтин переніс столицю Пониззя-Поділля з Бакоти до Смотрича. На думку Л.Войтовича, Смотрич залишався столицею і тоді, коли Юрій і Олександр Кор'ятовичі 1374 року видали Кам'янець грамоту на самоврядування (іл. 32) [Войтович 1996: 110]. Як впливає з тексту грамоти, Кам'янець був спільною резиденцією князів

Юрія та Олександра, які «разом надали вірменам Кам'янець привілеї, згодом підтверджені польськими королями» [Przedziecki: 146]. 1375 р. Олександр Кор'ятович, вже після смерті Юрія, надав монастирю у Смотричі грамоту вже в якості «князя і господаря Подільської землі» (див. іл. 28), підтверджуючи попередні надання князя Юрія, [Білецька 2004: 113]; Л.Войтович робить з цього висновок, що Олександр переніс столицю Поділля до Кам'янця [Войтович 1996: 111].

За архівними джерелами князь Олександр в період 1375–1378 рр. був «володарем Кам'янця» і одночасно «князем і господарем Подільської землі». Князь Борис став «Князем Поділля» 1377 року, а Костянтин отримав цей титул prawdopodobно після смерті 1382 р. короля Людвіка Венгерського, васалом якого він був [Погорілець, Саввов 2007б]. 1385 р. князь Костянтин підтвердив купцям Кракова право вільної торгівлі з Поділлям, надане 1375 р. Олександром [Молчановский: 195–218]. Якщо припущення П.Параски та І.Чаманської щодо тотожності князів Юрія і Бориса є помилковим⁴⁵, то принаймні

⁴⁵ Див. прим. 33.

з 1377⁴⁶ до 1385 рр. на Поділлі спільно князували вже Олександр, Борис і Костянтин, після смерті Олександра в 1378 р. – Борис і Костянтин, а після смерті Бориса у 1385 р. – Костянтин з Федором; останній, який близько 1385 р. прийшов на Поділля, залишився його одноосібним володарем по смерті Костянтина (1390 або 1391 р.).

Аналіз цих суперечливих повідомлень дозволяє зробити висновок, що з Кам'янцем пов'язане правління князів Олександра (1370–1378), Юрія (1374–1375), Бориса (1375–1385) та Федора (1385–1393). Князь Костянтин, найвірогідніше, не залишав Смотрича принаймні до 1385 р. Після цієї дати він теоретично міг правити всім Поділлям, перебуваючи у Кам'янці. Версії щодо правління у Білгороді-Дністровському князів Юрія (1362–1374) та Костянтина (1375–1386 рр.) поки що залишаються припущеннями, основаними на непевних повідомленнях молдавських джерел.

⁴⁶ 1377 р. Людвік (Лайош) Венгерський у своєму листі до каррарського князя Франческа I писав: «...також пани Олександр і Борис, князі Подільські, разом з 11 замками, віддалися короні Угорського королівства і знову отримали феод від корони за наказом короля довічно з зобов'язанням служити проти усякого винятку» [Шабульдо: 66–67].

Питання щодо «столичності» Смотрича і Кам'янця є надзвичайно цікавим. Якщо про особливий статус Смотрича⁴⁷ говорять знахідки монет князя Костянтина (час карбування монет відносять до 1380-х рр. [Погорелец, Саввов 2005: 110]), то статус Кам'янця у 1374 р. підтверджується привілеєм Юрія та Олександра Кор'ятовичів на самоврядування, в якому йдеться про вже існуюче значне місто. При цьому залишається нез'ясованим питання – хто правив Кам'янцем і Смотричем до 1374 р. Дати на нього відповідь лише на підставі наявних писемних джерел, без дослідження архітектурно-містобудівної спадщини цих міст неможливо.

Незалежно від вирішення питання щодо столиці Поділля за доби Кор'ятовичів безумовним є те, що і Смотрич, і Кам'янець стали осередками удільних земель, яких на Поділлі правдоподібно було декілька. Саме вони стали центрами створеної Кор'ятовичами оборонної інфраструктури краю, репрезентованої боярськими укріпленими містами й замками. В ці часи розрослася мережа поселень на Поділлі. Вони засновувалися з дозволу як подільських князів, так і

⁴⁷ Смотрич отримав Магдебурзьке право 1448 р. від Казимежа IV Ягеллоньчика [АГ: 5].

Лл. 33. Замок у Скалі-Подільській на Тернопілі. Фото О.Пламеницької

великого литовського князя Вітовта, який також користувався правом надання земель на Поділлі⁴⁸.

Серед подільських замків, до зміцнення й будівництва яких доклали зусиль князі Кор'ятовичі, документи називають Кам'янець (див. іл. 32), Бакоту (див. іл. 16), Скалу-Подільську (іл. 33), Червоногород (Castrum rubrum) (іл. 34), Меджибіж (іл. 35), Сокилець, Ладжин, Смотрич (див. іл. 24), Брацлав, Вінницю [Молчановский: 235; Antoni 1880, I: 64–65].

Після загибелі князя Олександра влада на Поділлі перейшла одноосібно до старшого з Кор'ятовичів – Костянтина. Ф.Шабульдо відзначає цей факт, а на його підтвердження наводить надання Костянтином 1385 р. краківським купцям грамоти на право вільної торгівлі з Поділлям і

в 1388 р. (вже спільно з Федором) – пожалування Бакоти подільському боярину Немирі. Він припускає, що з приходом Костянтина змінився політичний вектор Поділля: Костянтин не підтримував поширення в краї католицизму, чому сприяли його попередники Юрій та Олександр [Шабульдо: 66–67]. Втім, подальші історичні події звели нанівець політику Костянтина.

З грамоти 1392 р., виданої Федором Кор'ятовичем як подільським князем відомо, що навіть в цей час Поділля продовжувало виплачувати татарам якусь данину. За цих умов воно не могло залишатися сам-на-сам з Ордою, без політичної підтримки Польщі та Угорщини. Тому дипломатичним кроком на шляху збереження Поділлям політичної незалежності стала підтримка князями Кор'ятовичами шлюбу литовського князя Ягайла з польською королевою Ядвігою. Цей шлюб як персональна унія Литви й Польщі передбачав інкорпорацію Великого

⁴⁸ Надання Вітовтом «своєму слугі» Василю Карачевському прав заснувати «на суровому корені в повіті Кам'янецькому на Поділлі» сіл Княжої Луки та Сімякова, зроблені відповідно у 1383 та 1386 рр. [KDBZNO: 143, № 410; АБС: 1].

Князівства Литовського до Королівства Польського; умови її було зафіксовано у договорі, відомому як Кревська унія 1385 р. [Зашкільняк, Крикун: 93]. Її наслідком стало політичне зближення Поділля з Польщею і активне проникнення католицизму на терени краю. Н.Молчановський не виключає, що Федір Кор'ятович склав присягу новому польському королю [Молчановський: 228]. В.Михайловський, не знаходячи відповідного документу серед численних присяг королю, королеві та Короні Польській, складених, починаючи з 1385 р. і до першої половини 1390-х рр., вважає, що факту присяги не було; саме це, на його думку, визначило стратегію Польщі щодо Поділля 1394 року [Михайловський 2010: 10]. Доля Костянтина не висвітлена

в джерелах до 1393 р., коли стає відомим, що після його смерті претензії на володарювання заявив його син Василь. Втім, цьому виявив спротив Федір Кор'ятович; можливо, йшлося саме про наміри Василя продовжувати політику батька. За джерелами, що, правда, непевними, Василь став володарем Вінницького уділу [Kurtyka 2000: 26].

Одноосібне правління Федора в якості Подільського князя тривало, однак, менше року: 1394 року великий литовський князь Вітовт іменем польського короля і силою зброї зайняв Мале Поділля з Кам'янцем, Сокильцем, Смотричем, Скалою і Червоногородом, а також частину Прославії з Брацлавом. Польський історик XVI ст. М.Стрийковський повідомляє, що Вітовтові вдалося оволодіти

Лл. 34. Замок у Червоногороді на Тернопіллі. Фото О.Пламеницької

Кам'янцем тільки через незгоди всередині гарнізону фортеці. Останній з Кор'ятовичів, князь Федір, змушений був утекти до Мукачева і прийняти васалітет Угорщини [Молчановський: 233; Білецька 2004: 120]. Півстолітньому правлінню Кор'ятовичів на Поділлі настав кінець.

Узагальнюючи дані щодо територіально-го розподілу Поділля в перебігу правління клану Кор'ятовичів та його персонального складу можна, з певними припущеннями, представити його в таблиці 2.

Даючи оцінку здобуткам півстолітнього періоду правління Кор'ятовичів, необхідно відзначити, що саме цей період (попри наявність потенційної військової загрози і часткової податкової залежності з боку Золотої Орди, а одночасно політичної залежності від Угорщини та Польщі) відіграв вирішальну роль у формуванні економічної та оборонної програми краю. Кор'ятовичі, балансує між

впливовими державами, якими були Литва, Польща й Угорщина, періодично змінюючи сюзеренів й регулюючи дипломатичні стосунки, зуміли зберегти соціально-економічну, релігійну й етнічну однорідність подільського краю, консолідували населення в обороні його територіальної цілісності, сформува-ли на базі давньоруських осередків та нових укріплених поселень кілька потужних удільних центрів, ініціювали розбудову системи оборонних замків [Пламеницька О.: 2011]. Кам'янець був одним з давніх форпостів Поділля, модернізацію якого здійснили князі Кор'ятовичі. Фортифікаційні роботи було проведено як у місті на острові (де постанала низка пристосованих до оборони храмів), так і в замку, який в цей період набув форми й розмірів, наближених до сучасних [Пламеницька О. 2004: 105–112; 2005: 56–84].

Значний прогрес намітився в цей період у формуванні урбаністичної програми міста.

Особа князя	Період правління	Місце правління	Статус
Дмитро з Мономаховичів (?)	невідомий	Пониззя	невідомий
Федір Дмитрович (?)	до 1362	Пониззя	невідомий
Костянтин	бл. 1341- 1375	Смотрич (<i>столиця</i>) Бакота (?)	«ducis heres et domini de Smotric» («князь, дідич і господар Смотрича»)
	1375 - 1386 (?)	Білгород-Дністровський	воєвода Білгорода-Дністровського (?)
	1386(?) - 1393 (+)	Кам'янець (<i>столиця</i>)	«ducis et domini de Podolia» (князь і господар Поділля)
Юрій	бл. 1341 - 1362	Любар	невідомий
	1362 - 1374(?)	Білгород-Дністровський (?)	невідомий
	1370 (?) - 1374	Кам'янець	невідомий
	1374	Кам'янець (<i>столиця</i>)	князь і Господар Подільської землі
Олександр	бл. 1341 - 1370	Теребовля	невідомий
	1370 - 1378 (+)	Кам'янець	«nobili viro Alexandro de Litwania domino de Kamnicz Ruscie» (знатний муж Олександр з Литви, володар Кам'янця Русі) (1378), Князь литовський, князь і Господар Подільської землі (з 1375), князь Поділля (1377)
Борис	1377 - 1385 (+)	Кам'янець (<i>столиця</i>)	«domini Aleksander et Borris, duces Podolie» («володарі Олександр і Борис, князі Поділля»), князь Поділля (1377)
Федір	бл. 1341 - 1385	Угорщина	невідомий
	1385 - 1393	Кам'янець(<i>столиця</i>)	князь Поділля
	1393-1414 (+)	Мукачево	князь Мукачівський

Таблиця 2. Правління князівського клану Кор'ятовичів на Поділлі

Тут відбулася містобудівна регуляція, розпочалося масштабне муроване будівництво – сакральне й цивільне, сформувалася основна типологія міського житла [Пламеницька О. 2002 а; 2005; 2008 а]. Значення цих явищ у розвитку Кам'янця й Поділля загалом дотепер ще належно не оцінено.

Через це ми не поділяємо вповні критичної оцінки О.Білецькою наслідків доби Кор'ятовичів, кінець якої вона охарактеризувала як «політичний крах», зумовлений специфікою діархічного правління князів [Білецька 2004: 121–122]. Натомість мусимо відзначити, що в умовах постійної військової загрози з боку Золотої Орди завдяки політиці Кор'ятовичів Поділля майже на півстоліття стало щитом для Литви, Польщі та Угорщини. І, на відміну від Галицько-Волинського князівства, яке вже в середині XIV ст. частково поглинула Польща, а частково Литва, Поділля найдовше з

західних руських (українських) земель вдалося зберегти територіальну інтегральність і статус окремого князівства. Що стосується специфіки діархічного правління Кор'ятовичів на Поділлі, то його представляють дещо схематизовано; воно, на наш погляд, не мало вирішального значення у розвитку Поділля.

Аналізуючи наслідки правління Кор'ятовичів, варто відзначити насамперед стабільність їх зовнішньополітичного курсу, орієнтованого на дипломатичні зносини з країнами Європи, і водночас незмінність воєнної доктрини в розвитку краю та консолідуючу роль військової еліти, силами якої було збережено цілісність і незалежність Подільської землі. Після усунення останнього з Кор'ятовичів, князя Федора, і входження на політичну арену великого литовського князя Вітовта Поділля стало «розмінною монетою» в політичних інтригах сусідніх держав.

Ил. 35. Замок у Меджибожі на Хмельниччині. Фото О.Пламеницької

І.7. ПІЗНЬОЛИТОВСЬКИЙ ПЕРІОД («СОРОКАЛІТНЯ ВІЙНА» 1394–1434)

1394 року дві потужні європейські держави – Литва й Польща – розпочали «сорокалітню війну» (1394–1434) за володіння колишнім князівством Кор'ятовичів. Специфікою війни було те, що це була війна між двома державами – Королівством Польським і Великим Князівством Литовським, – і одночасно родинна війна між трьома братами – литовськими князями Вітовтом, Свидригайлом і Ягайлом, які представляли дві гілки роду Великого литовського князя Гедиміна.

1385 року відбулася подія, яка на декілька століть змінила історію обох країн і карту Східної Європи. Литовський князь Ягайло, взявши шлюб з польською королевою Ядвігою, запанував на троні Польщі під іменем Владислава Ягелли (іл. 36). Цей шлюб, якому передувало чотирирічний період «безкоролів'я» і протистояння політичних партій, одну з яких очолював претендент на польський трон Земовіт IV Мазовецький, мав для Польщі особливе значення. Його супроводжувала міждержавна угода від 14 серпня 1385 р. (Кревська унія), за умовами якої Литовське князівство («литовська і руська землі

від моря Жмудського до Чорного, власне Литва, Волинь, Поділля, Україна Київська») було інкорпороване до складу Корони. Язичницька в основній масі Литва, отримуючи потужного союзника, мала стати на шлях християнства; це було головною умовою шлюбу, яку висунула побожна королева Ядвіга. Князь Ягайло першим прийняв хрещення за латинським обрядом, отримавши християнське ім'я Владислав [Зашкільняк, Крикун: 93; Szajnocha III–IV: 135–136]. Це загострило його стосунки з Вітовтом і Свидригайлом, які сповідували православ'я. Двоюрідний брат Вітовт, з огляду на королівський статус Ягелла, виявляв більше дипломатії, втім рідний брат Свидригайло зайняв відверто непримиренну позицію. Відтак війна Польщі й Литви за Поділля відбувалася на фоні родинної війни і саме через родинні зв'язки ворогуючих сторін була затяжною та суперечливою.

Після завоювання Вітовтом Поділля 1394 року Владислав Ягелло, як сюзерен Литви, юридично оформив «надання» завойованих братом земель йому же на правах феода, чим формально засвідчив свою зверхність. І вже невдовзі попросив у брата половину так званих «надань». Дипломатичний Вітовт уступив Ягеллові за двадцять тисяч грошів південно-західну частину Поділля (Мале Поділля) з Кам'янцем, Скалою, Смотричем, Червоногородом («Черленим городом»), залишивши собі Прославію – південно-східну частину Поділля з Брацлавом, Сокильцем та Вінницею [ПСРЛ.ЛБЛ: 39]. В такий спосіб відбувся перший історичний поділ Поділля на дві частини – Західне Поділля (яке згодом називалося Подільським воєводством) та Східне Поділля (пізніше Брацлавське воєводство).

Наступний крок Владислав Ягелло зробив 1395 року, передавши свою частину Поділля з замками Кам'янцем, Смотричем, Скалою, Червоногородом та Бакотою (фактично Мале Поділля) своїй довірній особі, краківському воєводі Спиткові з Мельшти на засадах ленного права, що передбачало вільне володіння, утримання, заставу, обмін,

Іл. 36. Королівська печатка Владислава Ягелли з колекції Головного Архіву Давніх Актів у Варшаві, збірка пергаментних документів.

Фото: web

продаж, дарування, відчуження цих земель Спитком та його спадкоємцями з умовою вічного служіння польській короні як Спитка, так і його нащадків. Це надання мотивувалося особливими заслугами Спитка перед королівською родиною [Молчановский: 236; Szajnocha III-IV: 226; Білецька 2004: 126–127]. Дехто з істориків, аналізуючи текст грамоти про надання Спиткові частини Поділля (перед тим приналежної до Литви), зробили висновок, що за фактом прийняття цих земель як литовського лену Спитек став литовським васалом. Саме ці васальні обов'язки визначили трагічну долю Спитка – його загибель у боротьбі з татарами [Грушевський IV: 475; Сіцінський 2009: 68].

Спитек з Мельштина гербу Леліва (іл. 37) був воєводою Кракова, тогочасної столиці Королівства Польського, представником одного з найдавніших і найславніших рицарських родів Польщі. В історії Кам'янець-Подільського він є третьою, після литовських князів Юрія і Олександра Кор'ятовичів, надійно ідентифікованою особою подільського князя. Проте, на відміну від двох його попередників, особа Спитка вимальовується з джерел більш рельєфно. Спитек став краківським воєводою у вісімнадцять років, здобув освіту правдоподібно в Італії і належав до нечисленних на той час високоосвічених осіб при королівському дворі, маючи неабиякий авторитет як впливовий політик і безстрашний воїн [Baliński: 279; Szajnocha I-II: 449]. Навіть попри певну героїзацію та ідеалізацію цієї особистості, всі джерельні та історико-літературні повідомлення відзначають відвагу й харизматичність молодого Лелівіта, який здобув славу завдяки військовій кампанії проти Владислава Опольського, упродовж якої силою зброї примусив до здачі кілька потужних замків [Starowolski: 142]. Історики стверджують, що польський король виявив до Спитка особливу прихильність за його відданість, зокрема за участь в організації у 1385 р. його шлюбу (тоді ще литовського князя Ягайла) з дочкою короля Людвіка Венгерського, польською королевою Ядвігою. Спитек належав до числа вельмож, які правили країною від імені тоді

Іл. 37. Герб Спитка Мельштинського. XIV ст.
[Szajnocha I-II: 465]

ще неповнолітньої королеви⁴⁹ [Baliński: 289–291; Szajnocha III-IV: 225]. Тож 1395 р. на прохання Спитка Владислав Ягелло надав йому Поділля – «*благословенну землю, що текла молоком і медом*»; це надання королева Ядвіга та частина вельмож краківського двору вважали надто великою винагородою для Спитка [Długosz III: 493; Baliński: 298]. В свою чергу, Ядвіга, нагадуючи про васальну залежність попередників Спитка, князів Кор'ятовичів, від її батька короля Лайоша I Венгерського (Людвіка Анжуйського), видала Спиткові окрему грамоту на володіння «*...землею нашою Поділлям, яка до нас відносилася, відноситься і, як видно, відносилася вже стільки часу... на повному князівському праві... Корони Польського королівства*», наголошуючи обов'язок Спитка проводити на Поділлі пропольську політику [ZDM: 465–466].

Новий господар Подільської землі, яка в тогочасних польських документах отримала ще одну назву, «*Нижня Русь*» (Russia inferior, Russia Bassa) [Szajnocha III-IV: 213, 571], хоч і не мав князівського титулу, належав до найвищої

⁴⁹ Шлюб Ягайла і Ядвіги, якого бажала частина польської верхівки, міг відбутися лише за умови скасування заручин Ядвіги з принцом Вільгельмом, старшим сином австрійського короля Леопольда III Габсбурга, шлюб з яким для Ядвіги був бажаним. Але під тиском прихильників Ягелла принц Вільгельм зрікся Ядвіги [KKKP: 96; Гваньїні: 129–130; Szajnocha III-IV: 135–136, 524–525].

еліти Корони. Незважаючи на молодий вік, він мав маєтності в Польщі та Червоній Русі (Галичині). Отримавши Поділля, до свого родового герба Леліва – півмісяця з зіркою – він додав сонце, герб Поділля (іл. 38). Попри те, що фактично Спитек володів лише частиною Малого Поділля, у тогочасних документах його називали титулом «*dominus Podolie universis*» («господар усього Поділля») [Baliński: 280; Szajnocha III-IV: 227-228].

Володіння нового подільського князя знаходилися на межі з Ордою: Кучманський та Волоський шляхи, якими татарські загони періодично вчиняли грабівницькі напади, мов підковою охоплювали Мале Поділля зі сходу, півночі й півдня. Втім, завдяки своїм військовим і дипломатичним здібностям Спитек Мельштинський зумів здобути повагу серед татар. Водночас, розуміючи, що кочовики будуть рахуватися лише з сильним сусідом, він, як і Кор'ятовичі, поставив за мету оборону краю, а в перспективі – «хрестові походи» проти татар. Попри своє недовге (1395–1399 рр.) панування на Поділлі, Спитек залишив по собі пам'ять як будівничий замків; джерела повідомляють, що, зокрема у Кам'янці, він призначив міщанам третину від помелу зерна на міському млині на потреби міста та його укріплення [ŽD: 16]. 1397 р. він їздив до столиці Молдавії, де зустрічався з господарем Стефаном чел Маре у справі боротьби з татарами [Kurtyka 2004: 138]. Фортифікаційна діяльність Спитка, за повідомленням істориків, навіть викликала занепокоєння Владислава Ягелли, який з побоюванням сприймав потенційну військову незалежність Поділля [Szajnocha III-IV: 228]. Втілюючи свій задум розбудови фортифікацій краю, Спитек, як і його попередники Кор'ятовичі, спирався на місцеву боярську верхівку, яка, судячи з джерел, складалася з рицарів – здебільшого місцевих бояр. За повідомленнями польських джерел, яким, з огляду на певну ідеалізацію та тенденційність, не можна беззастережно довіряти, подільське населення ставилося до володаря краю прихильно: Спитек «боронив землю від татар» [Молчановский: 251; Szajnocha III-IV: 417].

Реалізувати програму оборони краю Спитек Мельштинський не встиг. Під час невдалої

військової експедиції Великого литовського князя Вітовта проти хана Темір-Кутлука він загинув 12 серпня 1399 року у трагічній для литовців битві на р.Ворсклі⁵⁰ разом з численним рицарством Подільської землі, яке виступило з ним в похід як з подільським князем. Обставини загибелі Спитка детально описав Ян Длугош. Як розповідає польський хроніст, Вітовт здійснив цей авантюрний похід «в землю татарську», невдало розігравши політичну партію в боротьбі хана Тохтамиша за золотоординський престол. Королеві Ядвізі, яка бачила пророчий сон про поразку Вітовта, вдалося відмовити від участі у цій військовій експедиції більшість польських вельмож. Натомість Спитек Мельштинський, попри застереження Ядвіги, привів під знамена Вітовта найдостойніших рицарів з Поділля.

У порівнянні з чисельністю двох об'єднаних татарських армій, очолюваних ханами Едигем і Тимур-Кутлуком, військо литовців здавалося, як пише Я.Длугош, «дрібною й нікчемною купкою». Татари виграли час, об'єднали сили двох армій і мали тактичну й чисельну перевагу. Спитек, як досвідчений воїн, розумів, що литовці не мають шансів на перемогу і намагався переконати Вітовта у безсенсовності битви, яка означала би втрату військової еліти Литви. Татари не заперечували проти переговорів і навіть укладання миру, щоправда на принизливих для Вітовта умовах. Однак амбітний Вітовт, підтриманий нерозважливою військовою радою, не пристав на аргументи Спитка. Подільського князя звинуватили у боягузстві.

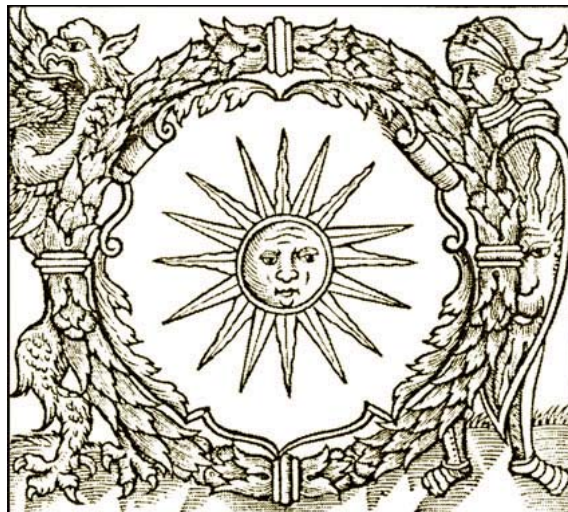
За наказом Вітовта литовське військо переправилося на лівий, татарський берег Ворскли. Хан Едигей, знаючи Лелівита як хороброго воїна і бачачи його щире прагнення врятувати литовську армію від розгрому, відрядив до нього посланця з пропозицією особисто уникнути битви, в чому його мала підстрахувати ханська відзнака – татарська шапка. Спитек не скористався ані з подарунка хана, ані з пропозиції Вітовта рятуватися разом з ним, коли повна поразка литовського

⁵⁰ Битва відбулася на кордоні з Кримським ханством, на широкій рівнині правого берега р.Ворскли, дещо на південь від м.Полтави [АНР: 17].

війська стала очевидною. Татари тактичним маневром виманили литовців з укріпленого табору і обійшли їх з тилу. Битва перетворилася на бійню, в якій загинув майже увесь цвіт литовського рицарства – понад сімдесят руських і литовських князів. Вітовта разом з наближеними до нього поляками та братом Ягелли, князем Болеславом Свидригайлом, встигли відпровадити з поля бою. Ніхто не бачив, як загинув Спитек Мельштинський, і тому в його загибель не вірили ще кілька десятків років, очікуючи його повернення з татарської неволі. Разом з подільським князем загинув майже увесь його двір: Бернард маршалек, Микола Чесник, Прокон писар, Пшеслав підскарбій, Доброгост Щепецький, Фрич, Ян Одерський. З подій далекого XIV століття майже не збереглося детальних описів. Одним з нечисленних винятків є історія краківського воєводи і подільського князя Спитка з Мельштина, що увійшла до кількох історичних хронік, зокрема до Никонівського літопису та «Історії» Яна Длугоша [Długosz III: 499–502; Baliński; Szajnocha III–IV: 403–418; УЛД: 41].

Причини участі Спитка у приреченій на крах військовій експедиції Вітовта, яких дошукуються дослідники, не виключаючи навіть «авантюрно-хрестоносного моменту» [Білецька 2004: 132], на наш погляд, не були позбавлені прагматизму (у розумінні середньовічної епохи). Спитек не був військовим найманцем, на кшталт рицарів, які шукали пригод у військових кампаніях. Для нього як володаря Поділля татарська загроза була буденною реальністю. Війна Вітовта значною мірою стосувалася безпеки Поділля: адже Спитек власними силами не зміг би зібрати військо проти татар. Зрештою, неучасть у такій масштабній військовій акції трактувалася б як прояв сепаратизму, який у період давньоруських князівських усобиць призвів до втрати державності. Отже, ми повністю виключаємо «авантюрні» мотиви як привід для участі Спитка в битві на Ворсклі.

У рік загибелі Спитка померла королева Ядвіга, яка ревно переймалася долею Поділля. І вже 1400 р. Владислав Ягелло викупив Поділля у вдови Спитка Ельжбети, дочки угорського магната Вейдафі-Емерика Бубека,

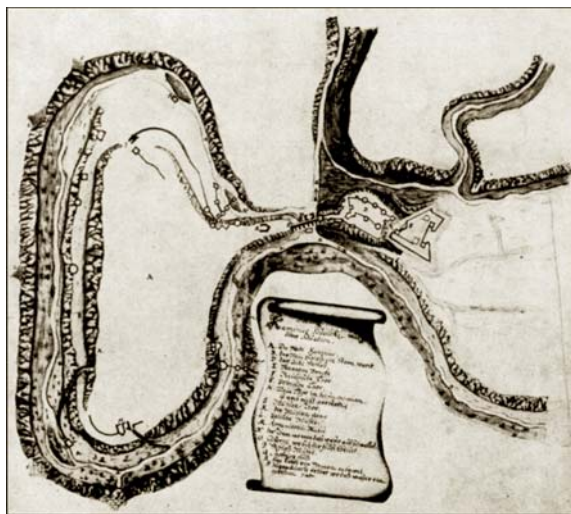

Лл. 38. Герб Поділля. XVI ст. [Гваньїні: 418]

та її синів Яна і Спитка за п'ять тисяч гривень чеських грошей. Він передав Поділля на правах васальної залежності своєму братові, литовському князю Свидригайлу, з яким його ситуативно об'єднувала неприязнь до Вітовта. У грамоті 1400 року Свидригайло іменував себе «*dei gratia Dux Podoliae*» (Божою милістю князь Поділля) [Сіцінський 2009: 71]. Подільська земля знову опинилася в руках литовців. Свидригайло не міняв своїх антипольських позицій і бачив Поділля православним. Він посадив у Кам'янці старостою Грицька Кірдеєвича. Втім, розуміючи, що боротьбу за Поділля не завершено, він 1402 р. уклав у Мальборку угоду з союзниками – рицарями-хрестоносцями. Ягелло довідався про це, а староста Грицько Кірдеєвич склав присягу королю Ягеллі⁵¹. Поділля перейшло до Польщі. 1403 р. невдалу спробу повернути Поділля Литві зробив Федір Кор'ятович зі своїм небожем Василем [Сецинский 1895 а: 14–16].

Питання щодо Поділля знову постало 1411 року і було вирішено шляхом викупу.

⁵¹ Грицько Кірдеєвич був з роду (можливо, сином) галицького рицаря Кірдея, якому 1377 р. польський король Людвік Венгерський, батько королеви Ядвіги, надав за військову доблесть герб із зображенням трьох лілій на блакитному полі (герб «Кірдея») [Яковенко 1993: 128]. Тому його присяга польському королю Владиславу Ягеллі виглядає скоріше як обов'язок роду Кірдеїв служіння польській короні, а не як зрада Свидригайлові, в чому переконаний Ю.Сіцінський.

Лл. 39. План Кам'яця-Подільського останньої третини XVII ст. Королівська бібліотека в Копенгагені [Nowak, Tomczak: лл. 4]

Великий литовський князь Вітовт, володіння якого на той час простягалися від Балтійського до Чорного моря, займаючи площу майже в один мільйон квадратних кілометрів, викупив у Владислава Ягелли Поділля з Кам'янцем, які перейшли до нього у довічне володіння. Майже двадцятилітній період правління Вітовта на Поділлі (1411–1430 рр.) став завершальним у литовській добі історії Кам'янця. Він відзначався відносним політичним спокоєм і, правдоподібно, не пройшов марно для міста. Двадцять років – значний часовий проміжок, якщо йдеться про розбудову міста, створення міського і фільваркового господарства. Метою Вітовта було створення противаги значному припливу польської шляхти на Поділля [Kurtyka 2000: 36–37]. За цей час він роздав багато подільських земель українським боярам: на сьогодні відомо вісім земельних надань у Кам'янецькому та Червоногородському повітах [Білецька 2004: 141].

І все ж таки литовська доба в Кам'янці завершилась неспокойно: війна між Польщею і Литвою за Поділля спалахнула знову. Підготовка до неї розпочалася ще за правління Вітовта, коли подільська польська шляхта відмовилася присягнути литовському князю. Грамота Ягелли з закликом до кам'янецьких поляків щодо складення

такої присяги була дипломатичним маневром, оскільки король не скасував попередньо прийнятих поляками зобов'язань стосовно польської корони. Водночас, видаючи за правління Вітовта 1430 р. привілей для руської шляхти Королівства Польського, він адресував його і подільській шляхті [Грушевський IV: 190–191].

Найбільшу інтригу містить введений у науковий обіг М.Грушевським документ, виданий у Кракові 1427 р. стосовно Кам'янецького замку, дослівний фрагмент з якого наводить О.Білецька: «Ми, Стефан з Бидлова, Ганко Хелінський з Качкович, Петро, по-іншому Кот із Котки, Клемент з Мошкожова, дідичі, доводимо до відомо, яким чином... за спеціальним розпорядженням... короля, замок, званий Кам'янецьким... повинні були б отримати, оскільки той самий [замок. – О.П.] Мартин вже передав і вручив своєму бурграбію в присутності нашої та вищевказаних свідків, щоб таким чином замок потрапив до наших рук». З подальшого тексту стає зрозумілим, що протягом шести тижнів четверо «дідичів» повинні були передати замок королю або його довірений особі. Отже, йдеться про зарані сплановану зраду кам'янецької військової верхівки, зокрема якогось Мартина, який, на думку О.Білецької, міг бути кам'янецьким старостою [Білецька 2004: 141–142]. Перехід замку до поляків означав здачу всього міста: з огляду на топографію острова замок був ключем до міста і міг не лише захищати його, але й тримати в облозі (лл. 39).

Завершальний чотирирічний етап «сорокалітньої війни» розпочався по смерті Вітовта 1430 р. і був запеклим, насиченим перипетіями боротьби за владу та інтригами між першими особами – польським королем Владиславом Ягеллом та литовськими князями Свидригайлом та Сигізмундом, за якими стояли їхні політичні партії та союзники (Гевтонський та Лівонський ордени, молдавські воеводи, татари). Ця боротьба призвела до остаточного поділу Поділля. Після смерті Вітовта Литва обрала своїм великим князем Свидригайла – формального правонаступника Вітовта щодо Поділля. Пропольська налаштована верхівка Кам'янця, очолювана кам'янецьким єпископом Павлом, та «панамі земель подільських» Грицьком

Кірдеєвичем та братами Федором, Михайлом і Мужилом Бучацькими⁵², не бажаючи зміни політичної орієнтації Поділля на користь Литви, організувала змову і захопила основне територіальне ядро Поділля – Мале Поділля з замками Кам'янцем, Смотричем, Скалою та Червоногородом. Дізнавшись про змову під час своєї коронації у Вільні, Свидригайло пригрозив Ягеллі ув'язненням, вимагаючи повернути замки. Але на цей момент Кам'янець і Поділля фактично вже знаходились у руках поляків, і Ягелло передав польському старості Кам'янця Михайлові Бучацькому два протилежні накази: офіційний – про здачу Кам'янця і Поділля українсько-литовському воєводі Свидригайла князю Михайлу Бабі і таємний – схопити Бабу і не здавати міста. В результаті цієї блискуче здійсненої інтриги Кам'янець залишився за поляками [Długosz IV: 397–400].

Навесні 1431 р. Свидригайло розпочав війну з Польщею за Поділля. На боці литовського князя виступили великий магістр Тевтонського ордену Павел де Русдорф та великий магістр Ливонського ордену Чиз де

⁵² Брати Бучацькі були представниками давнього подільського роду, який зрікся православної віри й спольщився, активно виступаючи на політичній арені Поділля в XV–XVI ст.

Рутемберг, а також молдавський господар Олександр і татари [Білєцька 2004: 149, 151, 155, 158]. З їхньою допомогою Свидригайло зайняв Східне Поділля і намагався повернути Західне. На боці Свидригайла виступило також українське населення Поділля. Рятуючи ситуацію, що виходила з-під контролю, 1432 року поляки ініціювали державний переворот у Литві та позбавили Свидригайла титулу великого литовського князя. Новий князь Сигізмунд Кейстутович, князь Стародубський, 1432 р. видав у Гродно грамоту (що отримала назву Гродненської унії), за якою зобов'язався відступити Поділля Польщі [Молчановский: 349–360; Сецинский 1895 а: 17–18; Kurtyka 2000: 41]. Гродненська унія, яку можна назвати другим поділом Поділля, визначила долю краю й Кам'янця на майбутні три з половиною століття.

1432 року Кам'янець отримав від короля Владислава Ягелли підтвердження «німецького, або магдебурзького права». Впродовж 1431–1434 рр., в період ще невизначеного політичного статусу Поділля, польський король, зміцнюючи свої позиції на Поділлі, зробив численні надання подільських земель представникам польської шляхти [Молчановский: 349–360; Сецинский 1895а: 17–18; Kurtyka 2000: 41].

1.8. РАННЯ ПОЛЬСЬКА ДОБА ТА «ЕПОХА САРМАТИЗМУ» (1434–1672)

Історія розпорядилася так, що предмет своїх довголітніх жадань – Поділля – Польща отримала 1434 року, в рік смерті короля Владислава Ягелли. «Сорокалітня війна» скінчилася. За два місяці до смерті король призначив Петра Одровонжа зі Спрови першим воєводою окремого Подільського воєводства, утвореного у складі Королівства Польського. Розпочався новий етап розвитку Поділля, адміністративним і юридичним центром якого став Кам'янець, від 1439 р. – місце скликання подільського сеймику. Подільський староста як військовий начальник воєводства, яке постійно перебувало під загрозою татарських нападів, отримав від польського короля виняткові повноваження, уособлюючи адміністративно-судову й військову владу не

тільки у Кам'янці, а й в усьому Подільському воєводстві [Kurtyka 2000: 55–56].

На момент юридичного переходу адміністративного центру Поділля до складу нової держави Кам'янець фактично був значним українським містом зі сформованою розпланувальною мережею та системою мікропарафій православних і вірменських церков, двома ринками – головним руським (українським) та вірменським, численними крамницями, комунальними спорудами (криницями, лазнями), міськими млинами, міськими й позаміськими городами, ланами, пасовиськами, лісами. У місті існувала розвинена ще з часів Кор'ятовичів інфраструктура, яка забезпечувала його життєдіяльність – адміністрації русько-литовської та

вірменської громад з двома незалежними магістратами. Місто мало розвинену оборонну систему. З останньої чверті XIV ст. тут вже існувало католицьке єпископство, постали перші католицькі храми й кляштори [Пламеницька О. 2005: 26-167]. У зародковому стані була й адміністрація польської юрисдикції. Такою була ситуація за часів, які можна назвати ранньою польською добою. Втім, ситуація доволі швидко почала змінюватися.

Наприкінці XV ст. загальний соціально-політичний фон у тогочасній Польщі, де провідною силою була шляхетсько-рицарська еліта, викликав до життя ідею «сарматизму», яка ґрунтувалася на теорії польських істориків Яна Длугоша (1415-1480) та Мачея Меховського (1457-1523) про походження польської шляхти від войовничих племен сарматів, що населяли Європейську Сарматію. Поляки вважали себе ядром сарматської спільноти. Ідеальним «сарматом» середньовічної епохи був мужній рицар, патріот, захисник християнської віри [Гваньїні: 15]. Втім, хоча українські землі і зокрема Поділля, також знаходились на теренах Європейської Сарматії, серед представників панівного класу Королівства Польського було поширене уявлення про винятковість польської шляхти, на відміну від магнатів білорусько-литовського та українського походження. Ідея «сарматизму» як національна ідея поляків проіснувала до XVIII ст., підживлюючи інкорпораційні наміри Польщі щодо Поділля.

На відміну від толерантних до місцевого населення і звичаїв литовців, поляки бачили зміцнення свого впливу на Поділлі шляхом чисельного росту польської громади і утвердження католицизму. Приплив польського населення розбалансував існуючий територіальний розподіл та структуру самоврядування міста з двома міськими ринками та двома магістратами – руським (українським) та вірменським (іл. 40). З впровадженням 1434 р. польського права сформувався третій орган самоврядування, який почав претендувати на домінуюче становище. Відтак у місті утворилися три окремі національні громади з окремими органами самоврядування і окремими печатками

(іл. 41). Але якщо свого часу вірмени прийшли до міста як прибульці й оселилися на найменш залюдненій південній околиці острова, не насаджуючи своєї віри й не претендуючи на владу, а литовці без особливих конфліктів змінилися з місцевим православним населенням, поляки прийшли як репрезентанти нової офіційної влади і нової офіційної релігії. Це спричинило серйозні зміни, а серйозні зміни не відбуваються без конфліктів. З 1434 р. розпочався процес перерозподілу сфер впливів, починаючи від соціального й релігійного устрою до території самого міста. На жаль, автентичних актів XV ст., які б відображали події внутрішньоміського життя, не збереглося. Судити про нього можна за опосередкованими даними.

Податкова система, запроваджена польською адміністрацією, була диференційованою для вірменів, русинів (українців) і поляків. Ця диференціація була встановлена, зокрема, 1519 р. Зигмунтом I Старим для податку «сош», який призначався для укріплення міста та ремонту його фортифікацій [АГ: 34-35]. Адміністративні реформи поляки розпочали з перетворення українсько-литовського (русько-литовського) магістрату на русько-польський. Але в об'єднаному русько-польському магістраті русини поступово втратили позиції, і він перетворився на польський. У XVII ст. русини були змушені відділитися адміністративно: джерела згадують «руську ратушу», яка розмістилася в будинку, наданому вйтом Кириком і офіційно призначеному королем Яном Казимежем для розміщення руського магістрату [Antoni 1907: 116, 323; Prusiewicz: 55-58; Пламеницькая О. 1990 а: 49].

Внаслідок утворення польської юрисдикції з середини XV ст. розпочався повільний, але незворотний процес перерозподілу сфер впливу – від соціального й релігійного устрою до розпланувальної організації міської території. Прагнення представників шляхетської еліти та польської міщанської верхівки оселитися в центрі міста, де з часів Кор'ятовичів знаходилася ратуша (центр міського самоврядування), головні храми, крамниці, найзаможніші будинки й найбільші ділянки, спричинило зміни соці-

альної топографії Кам'янця. За інформацією Ю.-А.Ролле, «польська громада почала задавати тон в місті, зайняла головний ринок» [Antonii 1907: 326–327]. Територія русинів-українців у центрі міста, з огляду на економічні чинники, поступово й невпинно зменшувалася. Під тиском польської еліти українці змушені були звільняти центральну частину міста й переселятися на околиці: «будинки їхні, покинуті або силоміць зайняті, усьому місту загрожували занепадом» [Przedzicki: 154]. І хоча 1555 р. король Зигмунт Август формально дозволив українцям і вірменам селитися між поляками-католиками [Сецинський 1895 а: 203], з огляду на економічні чинники українці вже не могли повернути втрачену нерухомість та міські території. В XVII столітті, коли з'явилися перші іконографічні зображення Кам'янця, процес перерозподілу житлового фонду міста перейшов у завершальну стадію: увесь центр був зайнятий поляками. Відтак народилася дотепер популярна серед істориків, втім не підтверджена жодним історичним джерелом, версія про споконвічну приналежність головного ринку міста польській громаді.

Становище вірменів у місті було зумовлене їхніми стабільними матеріальними статками і територіальною автономією. Вірменам вдалося зберегти цілісність своєї сельбищної зони, на яку не претендували поляки: через особливості топографії стрімкого південного схилу острова, він був малопривабливим для будівництва. У місті було багато зручніших територій, зокрема великий головний ринок, здавна заселений українцями. Заможність вірменів – будівничих, торговців та купців, які здебільшого здійснювали торговельні операції з країнами Сходу і Заходу, – дозволяла їм утримувати свою економічну стабільність і розширювала сферу впливу на внутрішньоміське життя в нових умовах, під рукою Польщі. Коли вірмени відчували небезпеку утиску своїх прав, вони відразу подбали про відповідний привілей. Вже через 9 років після формування польської юрисдикції польський король Владислав III Варненчик 1443 року підтвердив права вірменів на торгівлю, надані їм подільськими князями Кор'ятовичами [Przedzicki: 147]. В подаль-

шому привілеї вірменській громаді неодноразово підтверджували польські королі – в 1496, 1502, 1507, 1518, 1552, 1567, 1574, 1576, 1633, 1649, 1652, 1658, 1665 роках [Григорян: 55–58]. Вірменська громада була чисельною та впливовою. Вірмени забезпечували приплив товарів до міст, їхнім коштом зводили міські укріплення, будинки, храми. Втім, королівські привілеї не вирішували усіх суперечок, що виникали між юрисдикціями та релігійними громадами.

Майже відразу після переходу Поділля під владу Корони було розпочато програму «європеїзації» міста одразу в кількох сферах – соціальній, військовій, релігійній, містобудівній і архітектурній. Польща надавала великого значення Кам'янцю як форпосту католицизму на українських землях, дбаючи про архітектурну програму міста. Архітектура була матеріальним проявом релігійної ідеології, отже, православне місто належало перетворити на католицьке. І столиця Поділля поступово змінювала своє обличчя. У Кам'янці, де була сформована урбаністична схема, мережа вулиць і структура мікропарафій, це було непростим завданням. Однак польські зодчі вирішили його без перебільшення блискуче, сформувавши своєрідний «католицький фасад» Кам'янця лише з одного, але найголовнішого західного боку, звідки підходили до міста усі три шляхи. Вже у XVI ст. постала надзвичайно ефектна міська панорама з домінантами численних костьолів [Пламеницька О. 2005: 112–113].

Геополітична позиція Кам'янця на Поділлі була надзвичайно вигідною, через це володіння містом мало для Польщі виняткове військово-політичне значення. Це був форпост, висунутий на південно-східний кордон держави, на важливу водну артерію – Дністер, за якою були Молдавія і Волощина. Але ще більше значення мав Кам'янець як форпост католицького християнства супроти Ісламу. Для католицького Риму Кам'янець був головним місіонерським центром поширення на українських землях латинської віри. Отже, на цьому маленькому скелястому острові сфокусувалися інтереси Польщі та Європи, влади світської та духовної.

Лл. 40. Кам'янець-
 Подільський.
 Мідборит
 Ципріяна Томашевича.
 1673–1679.
 Львівська наукова
 бібліотека
 ім. В. Стефаника,
 кабінет мистецтв

Ил. 41. Печатки трьох магистратів. XVII ст.
Мідьорит Ц.Томашевича. Фрагмент

Кам'янець, висунутий на південно-східний рубіж Королівства, Польща планувала перетворити на найпотужнішу фортецю південно-східних «кресів», що межували з Ордою. Тому, перш за все, вона намагалася дбати про обороноздатність міста. В контексті цих інтересів ключова програма міста сформувалася, виходячи з його стратегічної ролі міста-фортеці. Вже невдовзі після утворення Подільського воєводства 1448 року король Казимеж Ягеллончик (іл. 42), відвідавши Кам'янець у справах стосунків з Молдавією, наказав вишукати засоби для зміцнення й укріплення міста. 1450 р., після чергового спустошливого нападу татар на Поділля й Червону Русь, папа римський Миколай V спеціальною буллою звільнив католиків Польщі від прощі до Риму з тим, щоб вони половину призначеної для цього суми внесли до спеціальної скарбниці; половину зібраних 1451 року грошей папа призначив на укріплення кам'янецького замку. Через кілька років папа Юлій II також пожертвував польському королю Александру Ягеллончику зібрану в Польщі данину Святого Петра на укріплення Кам'янця. 1460 р. Казимеж Ягеллончик вдруге відвідав Кам'янець і знову постановив зміцнити місто.

Втім, у цей час Кам'янець знаходився в заставі у кам'янецького магната Федора Бучацького. Джерела замовчують при-

чину, з якої місто попало в заставу, відтак Є.Сіцінський зробив припущення, що сини Владислава Ягелли, постійно воюючи з Тевтонським орденом та турками, заставили місто для поповнення державної казни [Сецинский 1895а: 21-22]. Тож питання кам'янецьких фортифікацій постало 1463 р. на Пйотрковському сеймі, за постановою якого було вирішено викупити місто з застави у Федора Бучацького. Оскільки королівська скарбниця на той час не мала потрібної суми, кошти забезпечила подільська шляхта.

З 1463 р. Кам'янець назавжди став королівським містом і найважливішою прикордонною фортецею Польщі. Викуп, а також укріплення Кам'янця як форпосту на межі з Волощиною організували троє військових фахівців – краківський каштелян Ян Тенчинський, сандомирський воєвода Дежислав з Ритвян та львівський воєвода Андрій Одровонж [Сецинский 1895 а: 21]. Найімовірніше, що саме вони запропонували оригінальну концепцію уфортифікування міста, в якій провідну роль мала відіграти унікальна

Ил. 42. Королівська печатка Казимежа Ягеллончика з колекції Головного Архіву Давніх Актів у Варшаві, збірка пергаментних документів. Фото: web

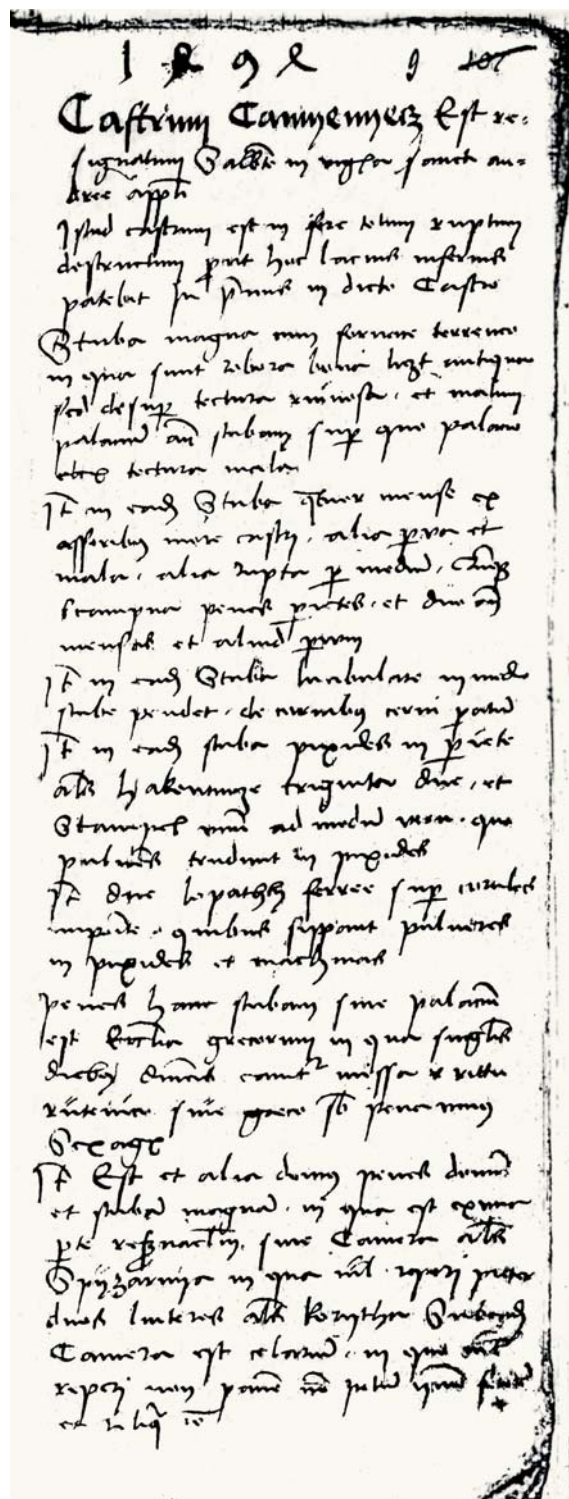
природна топографія острова – глибокий скелястий каньйон річки Смотрич.

В останній третині XV ст. розпочалися масштабні фортифікаційні роботи по спорудженню системи укрішень у нижньому рівні каньйону. Вона включала два аналогічних за принципом функціонування оборонно-гідротехнічних комплекси Руської та Польської брам і Замковий міст. Одночасно у верхньому рівні каньйону, на високих скелястих берегах Смотрича, було збудовано дві верхні брами – південну та північну – та кілька башт у найуразливіших місцях.

З огляду на нестабільне становище на кордонах Подільського воєводства викликав занепокоєння стан замку. 1494 року королівським ревізором було виконано опис замку⁵³ (іл. 43), який відобразив його слабе озброєння і занедбаність. Причину цього невідомий ревізор вбачав у загальній ситуації в місті, зокрема у складних міжнаціональних і міжконфесійних стосунках. Відверто жартівлива приписка в кінці опису свідчить про безліч проблем у місті: «Міст польський, солдат з півдня, ніп баварський, порука мадярська, рада литовська, віра пруська, присяга руська, піст німецький, а будівлі й у Скалі, й у Кам'янци – нікчемні» [6] [Грушевський 1895: 16].

1509 р. волоський господар Богдан взяв Кам'янець у облогу, але польський гетьман Миколай Кам'янецький розбив волоське військо і натомість спустошив Чернівці, Ботошани та Хотин. Втім, обороноздатність держави, хоч би якими досвідченими не були воєначальники, залежала передусім від якості оборонної системи. Кам'янець лежав на найбільш уразливому південно-східному кордоні Корони, і польський король Зигмунт I Старий (іл. 44) продовжив розпочату його батьком Казимежем Ягеллоньчиком програму спорудження фортифікації міста. 1510 р. королівська канцелярія офіційно затвердила в Кам'янци цех мулярів, основним завданням якого було оборонне будівництво. У 1519 р. король запровадив для кам'янецьких міщан податок «сош», призначений на ремонт і спорудження міських укріплень.

⁵³ Переклад опису див. у Додатку 3.

Іл. 43. Перший аркуш опису Кам'янецького замку 1494 р. Головний Архів Давніх Актів, Варшава.

Фотокопія

Цей податок він скасував 1540 р., натомість 1543 р. зобов'язав шляхту, яка мала будинки в місті, платити податок на укріплення міста [SGKP: 751].

Зібрані Зигмунтом Старим кошти дали можливість провести ґрунтовну модернізацію найзначніших оборонних комплексів міста. Вона розпочалася на початку XVI ст. і набула особливого розмаху в 1540-і рр. Найбільш масштабні фортифікаційні роботи було проведено в замку та на Польській і Руській брамах в період з 1544 до 1547 рр. під керівництвом королівського архітектора Іюба Претфуса [Пламеницька О. 2004: 132–143].

Населення Кам'янця в результаті припливу до міста поляків у XV–XVI ст. істотно збільшилося, забудова міста почала ущільнюватися. Значно збільшився відсоток мурованих будинків. Втім, дахи у середньовічному Кам'янці були здебільшого покриті гонтом, тому вони передусім страждали від сильних вітрів та пожеж. Коли траплялися пожежі (джерела нотують їх у 1552, 1562, 1604, 1616, 1620, 1672, 1846, 1848, 1858, 1862 рр.), вогонь швидко розповсюджувався, знищуючи щільну житлову забудову. Пожежа, що сталася в липні 1616 р, залишила яскраві описи у джерелах. Зокрема у вірменській актовій книзі записано: «Звершилася сувора кара господа Бога над нашим містом Кам'янцем і то – вогнем, який спалив півміста, виникнувши о 17 години і протривавши до 20 години. Ніхто не знає й не міг дізнатися, що було причиною пожежі [...]. І отак, починаючи від будинку священика Міхна згоріло аж до польської брами – як українські церкви, так і церкви польські з дзвіницями. А так само ринки з ратушами згоріли зовсім. Однак наші вірменські церкви Бог зберіг... і ще нижню вірменську вулицю – обійшлося без шкоди» [Vásáry: 144 – 145]. Після цієї події для запобігання в подальшому пожеж у місті 1618 р. польський король Зигмунт III Ваза видав магістрату розпорядження примушувати багатших міщан будувати лише муровані будинки, а бідніших, які не могли збудувати мурованого житла, продавати свої ділянки в центрі міста заможнішим мешканцям [Przedziecki: 159].

Великої шкоди завдавали місту бурі, які були доволі частими. «Великий вітер», що

Лл. 44. Королівська печатка Зигмунта I Старого з колекції Головного Архіву Давніх Актів у Варшаві, збірка пергаментних документів. Фото: web

пройшов над містом 1536 р., зруйнував дахи ратуші й понад 150 будинків [Deny: 40]. Повені також завдавали місту величезних збитків, враховуючи, що міські укріплення Польської та Руської брам, млини, мости, а також житлова забудова й городи міщан знаходилися у каньйоні, на березі Смотрича. Сильні повені були занотовані джерелами у 1444, 1545, 1587, 1595, 1598, 1619, 1621, 1649, 1720, 1765, 1805, 1806, 1829, 1865 рр. Про повінь 1619 р. у вірменських актових книгах зберігся запис: «31 березня навколо міста пройшла дуже велика вода. І отак підмила скелю, на якій стояв звідний міст фортеці, звалила скелю й знесла з усім два млини, що були під фортецею, так що й місця їхнього не знайти. Завдала великої шкоди також Руській брамі – знесла й їхній міст й повністю забрала стоги. І людей багато потопилося» [Vásáry: 147]. У 1621 році сталася велика повінь, яка спричинила багато значних руйнацій, що зачепили навіть муровані фортифікації.

«Сьогодні прибула дуже велика вода, так і зруйнувала Руську браму міста, а також перевернула вежі, що були на брамі, перевернула догори ногами, зруйнувала мури, знищила усі млини, що були довкола міста, зламала й забрала», – оповідає вірменська хроніка [Vasary: 149].

Кам'янець належав до багатолюдних середньовічних міст. За «Люстрацією Кам'янецького староства 1565 р.» місто було заселене представниками трьох народів, кожен з яких мав свої звичаї і керувався своїм правом. Польська громада була організована на засадах Магдебурзького права, русини-українці мали свого війта і судилися за правом руським, вірмени – за звичаєм вірменським і теж мали окремого війта. Від крамниць, землі та городів міщани платили річний податок (чинш) [СС 1565: 165–187]. До міста належали передмістя, де від кожного господарства платили «подимне». Податки платили також з міських млинів, пасік та пасовиськ. Дехто замість податку відробляв так зване «замкове», працюючи по кілька днів на тиждень на службі в замку. До міста за люстраціями 1565 та 1570 рр. належали села Довжок (за кам'янецьким замком), Підгороддя й Татарщице, а також фільварок при замку. Мешканці вказаних сіл також платили податок «подимне» [СС 1565: 174–177; СС 1570: 93–94]. Кам'янецький магістрат утримував і охороняв загальноміські стайні (equirea equitatis civitas), для чого існували спеціальні посади наглядачів та охоронців, зафіксовані в записках актових книг вірменського магістрату XVI ст. (1535 та 1544 рр.) [Kiryk: 80].

Оборонна функція міста накладала відбиток на міське життя. Польська громада утримувала стражів міських веж, а також міського сурмача [7]. В XVI ст. у Кам'янці нараховувалося 645 будинків: це число вказане в описі 1517 р. [Prusiewicz: 123] та люстрації 1570 р. За мирних часів у будинках міщан було розквартировано військо. Від постою за особливим королівським декретом звільнялися деякі верстви населення. Так польський король Зигмунт II Август 1567 р. звільнив вірменських купців від розквартирування жовнірів. Як стверджують польські історики, на той час дві третини міської забудови належало вірменській нації, а частина з решти

будинків – польській шляхті й духівництву, які також були звільнені від постою. Отже тягар розквартирування жовнірів ліг на сотню хат українців-русинів [Antoni 1907: 535].

В XVI–XVII ст. у Кам'янці було 16 ремісничих цехів, серед яких одним з найстарших вважався цех різників, затверджений королем Казимежем ще 1484 р. [Chmiel: 43]. Існували цехи мулярів, пушкарів, ковалів, ливарників, шаповалів, бондарів, стельмахів, колодіїв, ганчірників, кушнірів, ткачів. Цехи діяли за окремими статутами й мали чітку й доволі сувору організацію. Деякі цехи за своїми статутними зобов'язаннями повинні були будувати й утримувати міські фортифікації. Через це оборонні укріплення міста отримували назви цих цехів; так з'явилися назви башт Різницька, Слюсарська, Кушнірська в місті, Ковальські башти на Польській брамі, Пушкарська башта в замку [Antoni 1880, II: 36; Сецинский 1904: 14–15; Григорян: 71].

Кам'янець, розташований на перетині важливих торгових комунікацій, мав власну ремісничу базу і був учасником міждержавної торгівлі. Через місто в XIV–XVI ст. проходило шість значних торговельних шляхів – на Ярослав (Польща), Львів, Сучаву (Молдавія), Акерман, Київ, Брацлав, Кременець, Луцьк [Білецька 2004: 238–239]. Переважними напрямками торгівлі були захід і південь. Особливо жвавою була транзитна торгівля з південними сусідами – Молдавією, Волощиною й Туреччиною. Дністер та Південний Буг слугували водними комунікаціями з південно-східними землями, зокрема з Акерманом (Білгородом-Дністровським), а також з містами й містечками Поділля; кам'янецькі купці торгували в Язлівці, Червоногороді, Скалі-Подільській, Гусятині, Кудринцях, Сатанові, Зінькові, Летичеві, Меджибожі, Барі, Могилеві-Подільському, Шаргороді.

Відносно спокійним періодом розвитку Кам'янця була друга половина XV–XVI ст., хоча і в цей час татари-липки неодноразово турбували місто й околиці наїздами. Як оповідає Густинський літопис, 1474 року «в самую жатву приїдоша татарове по Подолу, идеже около Каменца, Галича, Дунайца, Глинян, Збаража, Голых Гор, вширь и вдовши мало не на

сто миль огнем и мечем поплениши, и христіан о сто тысяч в плен отведоши». Напад татар на околиці Кам'янця відбувся 1528 р., однак завдяки діям польських ротмістрів Язловецького й Скшицького закінчився поразкою. 1573, 1575, 1589 та 1615 рр. татари знову пограбували Поділля. Люстратори відзначали, що села й містечка спустошені й не приносять прибутків. Неодноразово у Кам'янці відбувалися перемовини польських уповноважених з татарами; це давало можливість на деякий час позбавити Поділля спустошливих нападів, щоправда, ціною виплати данини. Так, 1576 р. між польським королем Стефаном Баторієм та Девлет-Гіреєм було досягнуто угоду, за якою поляки в день Різдва Христового мали сплачувати татарам 20 тисяч талерів у прикордонних містах Кам'янці, Барі й Черкасах [Сецинский 1895 а: 24–25].

У період відносного спокою, в останні роки перед об'єднанням 1569 р. Королівства Польського з Великим Князівством Литовським і утворенням Речі Посполитої, тривала розбудова й реконструкція кам'янецьких фортифікацій. 1564–1566 рр. було проведено роботи по підсиленню міських брам на північному та південному кінцях острова. Ці брами отримали назви на честь польського короля Стефана Баторія (іл. 45), представника магнатської угорської родини, який 1576 року посів польський трон внаслідок шлюбу з останньою представницею дому Ягеллонів Анною, сестрою Зигмунта Августа. Стефан Баторій правив Польщею впродовж наступних десяти років [КККР: 128–131]. Як досвідчений воєначальник, він дбав про зміцнення фортифікацій міста. Правдоподібно, що саме в період його правління було замкнено кільце оборонної системи міста по верхній кромці берега каньйону. Польські фортифікатори зуміли використати переваги місцевості і підсилити їх настільки, що засоби тогочасної наступальної зброї і методи облоги не давали шансів здобути місто. Кам'янець було по праву визнано однією з найдосконаліших фортець Європи. Образ міста як неприступної твердині закарбувався в свідомості європейців.

Іл. 45. Королівська печатка Стефана Баторія з колекції Головного Архіву Давніх Актів у Варшаві, збірка пергаментних документів.

Фото: web

Усі три дороги, що провадили до Кам'янця, підходили з заходу: це було зумовлено специфікою острівного розташування міста та його одностороннього зв'язку з околицями. Столиця Поділля поставала перед подорожніми величною панорамою храмів і башт серед безмежного простору ланів і лісів. Основна дорога йшла верхнім рівнем каньйону, повз замок, через систему чотирьох міських брам та високий мурований арковий Замковий міст. Дві інші дороги підходили до міста знизу, дном каньйону, попід Замковим мостом, високі опори якого підносилися над скелястим перешийком, що з'єднував місто на скелі із замком на широкому плато. Дороги прострілювалися з замку, з мосту та з укріплень нижніх міських брам – Польської брами на північному заході та Руської на південному заході.

Мандрівники, прочани й дипломати, вражені розташуванням і архітектурою поділь-

ської столиці, залишали її описи й характеристики. Серед них найбільший інтерес становлять описи XVI ст.; вони належали польським історикам Олександру Гваньїні, Мачею Стрийковському та московському прочанину Трифону Коробейникову.

«Каменец – городок каменної с Можайск, – писав 1593 р. Трифон Коробейников, – стоить на каменном острову; под ним река с Язу, а от того города пошла она меж двух гор каменных, а берези у нее высоки, камень синей-синей, и утес, да

Лл. 46. Монета з портретним зображенням Зигмунта III Вази. 1601 р.

обошла та река около горы каменное же и пришла тутож к каменному городу. А на том месте, где та река сошлась от горда к тому острову, от которого обошла, мост деревянный на каменных столбах...» [ПС: 89].

Найвиразнішу характеристику неприступного Кам'янця дав Олександр Гваньїні, польський хроніст італійського походження, військовий топограф і інженер, учасник Лівонської війни і походів на Молдавію у 1560-х рр. У своєму видатному творі «Хроніка Європейської Сарматії», виданому 1578 рр., він так описував подільську столицю: «Це місто стоїть біля валаського кордону і збудоване, мабуть, Божою рукою між твердими й урвистими скелями. Воно має тільки дві брами. Внаслідок свого [вигідного] розташування замок теж напрочуд оборонний. Він скрізь оточений скелями, його, як і місто, омиває довкола річка Смотрич. Його оточує і дуже високий вал, створений природою. Сам замок добре укріплений муром, баштами і вогнепальною зброєю. Кам'яна скеля робить місто неприступним і неможливим до взяття. Вона так оточує місто, що будинки, навіть високі, не видно, ледве можна побачити їхні дахи. Часто турки, татари й молдавани, облягаючи місто по кілька років, мусили відступати від нього з великим соромом і втратами» [Гваньїні: 416–417].

Період XVI ст. можна назвати «золотим віком» Кам'янця. Зростання економічного і військового значення міста спричинилося до того, що 1594 р. польський король Зигмунт III Ваза (іл. 46) зрівняв його у правах зі Львовом. Як і у Львові, в Кам'янці була одна з найбагатших в Україні вірменських громад. Історико-літературні джерела повідомляють, що у XVI ст. в Кам'янці було близько 1200 вірменських родин, які мешкали в 900 будинках [Rolle M. 1891: 10]⁵⁴. Економічні можливості вірменів зумовили зростання їхнього впливу на внутрішньоміське життя. Скуповуючи у місті нерухомість, вони значно збільшили первісно невелику територію вірменського кварталу, який у період формування вірменської колонії не перевищував чверті

⁵⁴ Ці цифри не можна приймати без застережень, хоча за архівними документами відомо, що в одному будинку могло проживати кілька сімей, а на одній ділянці пересічно стояло по два будинки.

острова. Втім, на початку XVII ст. будинки заможних вірменів існували вже на головному Ринку [Описание: 557, 558, 563].

Серед вірменів були не тільки купці й багаті торговці. Відома в історії пізнього середньовіччя «Кам'янецька хроніка», що описує події з 1430 по 1652 рр. на Правобережній Україні, у Молдавії й Волощині, але здебільшого у Кам'янці-Подільському, була створена освіченими й літературно обдарованими братами Агопом і Аксентом – людьми духовного сану, нащадками вірменських в'їтів [КХ: 95–108].

Одним з найвідоміших для сучасних дослідників є ім'я радника, згодом віята польської громади міста та судді у цивільних справах Ципріана Томашевича – автора найвідомішого у середньовічній іконографії України панорамного виду Кам'янця (див. іл. 40), який за майстерністю виконання та документальністю належить до найкращих взірців європейської ведуги (міського пейзажу) XVII століття [Пламеницька О. 1996]. На думку дослідників, Ц.Томашевич мав освіту цивільного інженера й землеміра [Antoni 1892: 324].

Найбільш бурхливим і суперечливим у середньовічній історії міста стало XVII століття, перша й остання чверть якого принесли місту руйнації та спустошення. Початок століття був зловісним: нищівні пожежі 1604 та 1616 рр., великі повені 1613, 1619 та 1621 рр., напади буджацьких татар 1612 і 1613 рр., сильний землетрус 1620 р. «Кам'янецька хроніка» розповідає, що цей землетрус тривав чверть години: «трясло так, що кам'яні стіни тріснули й розсипалися» [КХ: 97].

Незважаючи на несприятливі умови, в місті тривали фортифікаційні роботи. На захід від замку за наказом польського короля Зигмунта III Вази 1617 р. почалося спорудження нових укріплень за проектом німецького військового інженера Теофіла Шомберга (див. іл. 39, 40). На той час в Європі змінилася тактика облоги фортець та засоби їх оборони. Набула поширення далекобійна артилерія, в зв'язку з чим з'явилася нова концепція бастионних фортифікацій. Кам'яно-земляні укріплення, збудовані Т.Шомбергом в 1617-1621 р., дістали назву

Горнверка, а пізніше – Нового замку, на відміну від укріплень старого мурованого замку. Метою спорудження цих фортифікацій було підсилення західного напільного фронту Старого замку.

Під час Хотинської між Річчю Посполитою та Оттоманською Портою 1621 року султан Осман не наважився взяти Кам'янець. 1633 року Абаза-паша з 25-тисячною турецькою армією став навколо Кам'янця супроти 12-тисячного війська великого коронного гетьмана Конєцпольського, що отаборилося на південно-східній околиці міста. Після невдалого штурму, почувши про підхід козацького війська, Абаза-паша зняв облогу і відступив [Сементовский: 53; Сецинский 1895 а: 26; Дорошенко: 16; Трубочанінов: 15]. Цей військовий епізод історії міста з його панорамою та планом розміщення двох армій відображено на малюнку 1633 р., – першому відомому іконографічному зображенні Кам'янця, оригінал якого зберігається в Бібліотеці закордонних справ у Парижі (іл. 47).

Насичена драматичними військовими подіями друга половина XVII століття підвела ризику під середньовічним етапом історії Кам'янця. 1648 року українське козацтво на чолі з Богданом Хмельницьким розпочало війну проти Польщі. Військові дії поступово перейшли з Лівобережної України на Правобережжя й розгорнулися на Поділлі, де були зосереджені значні польські сили. Намагання козацьких полків Максима Кривоноса, а згодом загону Гири й Вовка взяти Кам'янець виявилися безуспішними. У 1650-1651 рр. Кам'янець став головною штаб-квартирою польських військ на чолі з гетьманами Потоцьким і Калиновським. 1651 р. 40-тисячне козацьке військо Богдана Хмельницького впродовж двох тижнів тримало Кам'янець в облозі, яка, однак, не дала жодних результатів [Сецинский 1895 а: 27]. Наступного 1652 року, як оповідає «Літопис Самовидця», розбивши поляків і стративши гетьмана Калиновського, Богдан Хмельницький знову обложив місто, але епідемія, яка почалася у козацькому війську, змусила його зняти облогу [ЛС: 63-65]. 1653 р. військо Богдана Хмельницького з союзниками татарами зустрілося з польською армією, очолюваною королем Яном Казимежем.

Лл. 47. Вид Кам'янця з планом укріплень і таборів Абази-паші та С.Конєцпольського. 1633 р.
 Національний музей Кракова, зб. Чарториських. Фотокопія

Козаки й татари оточили основні польські сили під Жванцем (іл. 48), в той час як частина поляків стояла під Кам'янцем. Поляків, вже готових капітулювати, врятували татари, які, зрадивши козаків, уклали з Річчю Посполитою сепаратний мир [Полонська-Василенко: 20]. Третя невдала спроба Богдана Хмельницького оволодіти Кам'янцем відбулася вже після підписання Переяславської угоди, 1655 року,

коли упродовж трьох тижнів козаки разом з військом московського боярина Василя Бутурліна дев'ять разів безрезультатно штурмували місто [Сецинский 1895 а: 27-31]. Заради справедливості треба зазначити, що своєю неприступністю Кам'янець мав завдячувати не лише досконалості фортифікацій, але й тому, що ані козаки, ані татари не мали досвіду штурму фортець.

Іл. 48. Панорама околиць с. Жванця. Вид з замкового мису. Фото О.Пламеницької

І.9. ТУРЕЦЬКА ОКУПАЦЯ (1672-1699)

Після смерті Богдана Хмельницького Україна опинилася на політичному роздоріжжі. Реалізації ідеї об'єднання України – головної мети Хмельниччини – перешкождали амбіції українських гетьманів у боротьбі за владу. Коли 1667 р. Росія та Річ Посполита поділили між собою козацьку Україну, уклавши Андрусівський договір, гетьман Петро Дорошенко зробив відчайдушну і, зрештою, не всім зрозумілу спробу об'єднання України, відродивши один з політичних проєктів Богдана Хмельницького. Для цього йому був потрібен серйозний союзник проти Росії та Польщі – двох потужних держав Східної Європи. Таким союзником він обрав Оттоманську Порту. 1669 року султан затвердив Дорошенка «козацьким гетьманом об'єднаної Правобережної України». Річ Посполита не визнала гетьманства Дорошенка. 9 грудня 1671 р. до Варшави прибув

турецький посланець з листом-вимогою до польського уряду вивести польські війська з Подільського воєводства і Правобережної України; у листі зазначалося, що Порта бере під захист військо Дорошенка і контролювану ним територію. Це було оголошення війни Речі Посполитій [Запшкільняк, Крикун: 193]. Тогочасний польський король Міхал Корибут Вишневецький, обраний 1669 р. на польський трон з політичних мотивів, не був бажаним для більшості польських магнатів. Тож його бездіяльність, неадекватна загрозовий для Польщі ситуації, призвела до втрати 1672 р. поляками Кам'янця й Поділля, а самим королем вже наступного 1673 року – польського трону [КККР: 150–151].

Поділля випала роль головної арени у турецько-польській війні. Ключем до Поділля був Кам'янець. Зі здобуттям Кам'янця турки отримували основну стратегічну

позицію. 12 серпня 1672 р. турецька армія, чисельність якої дискутується дослідниками і коливається від 100 до 300 тисяч, розпочала двотижневу облогу Кам'янця (іл. 49). Під час облоги стали очевидними всі вади фортифікаційної системи міста. Результативні дії турецьких саперів, які пошкодили найуразливіші місця бастионних укріплень Горнверка і відкрили дорогу до мурованого замку, визначили успіх облоги. Систематичні прицільні обстріли міста, замку та мосту між ними спричинили значні руйнації, порушили комунікацію і постачання провіанту й зброї. Поступово турки повністю оволоділи ситуацією. 26 серпня стало вочевидь, що подальший опір не має сенсу. Поляки прийняли умови капітуляції, і вже 28 серпня султан Мехмед IV приймав поздоровлення як переможець [Relacya 1672: 207-247; Степанков].

Урочистому в'їзду султана до Кам'янця 2 вересня передували кількаденні приготування. Місто після бомбардування являло

собою майже суцільне згарище. Обидва ринки було зруйновано, а південну частину міста, розташовану на схилі, при обстрілі пошкоджено найбільше. Під час облоги було зруйновано п'ять українських й дві вірменські церкви, пошкоджено кілька костьолів. Укріплення міста після штурму й обстрілу вимагали відновлення. Замковий міст, через який пролягала головна дорога до міста, був пошкоджений настільки, що султан Мехмед IV не міг скористатися ним для урочистого в'їзду в місто: турки в'їжджали нижнім берегом Смотрича, по дну каньйону, через Руську браму [Kotodziejczyk 1994: 60].

Православні й католицькі святині Кам'янця турки перетворили на мусульманські, знищили християнські цвинтарі. За часів окупації в Кам'янці діяло десять мечетей. До мечетей, що були в церкві Св. Трійці, католицькій катедрі та францисканському костьолі, добудували мінарети (два останніх не збереглися) [Пламеницька О. 2005: 180-184]. Згідно з актом капітуляції, 30 серпня

частина населення (переважно вірмени і поляки) залишила місто. Після підписання 18 жовтня Буцацького трактату, згідно з яким Поділля передавалося падишахові, відбулася друга хвиля евакуації. З міста виїхала більшість вірменів і поляків [Relacya 1672: 257].

27 років частина Поділля з Кам'янцем знаходилися під окупацією турків. Кам'янець став головним містом новоутвореної провінції – Кам'янецького ейялету (іл. 50). Відразу після захоплення столиці Поділля турки зробили реєстр міської нерухомості. За реєстром населення 1681 року місто налічувало 3414 мешканців, причому більшість становили русини [Kotodziejczyk 1994: 71, 145–146].

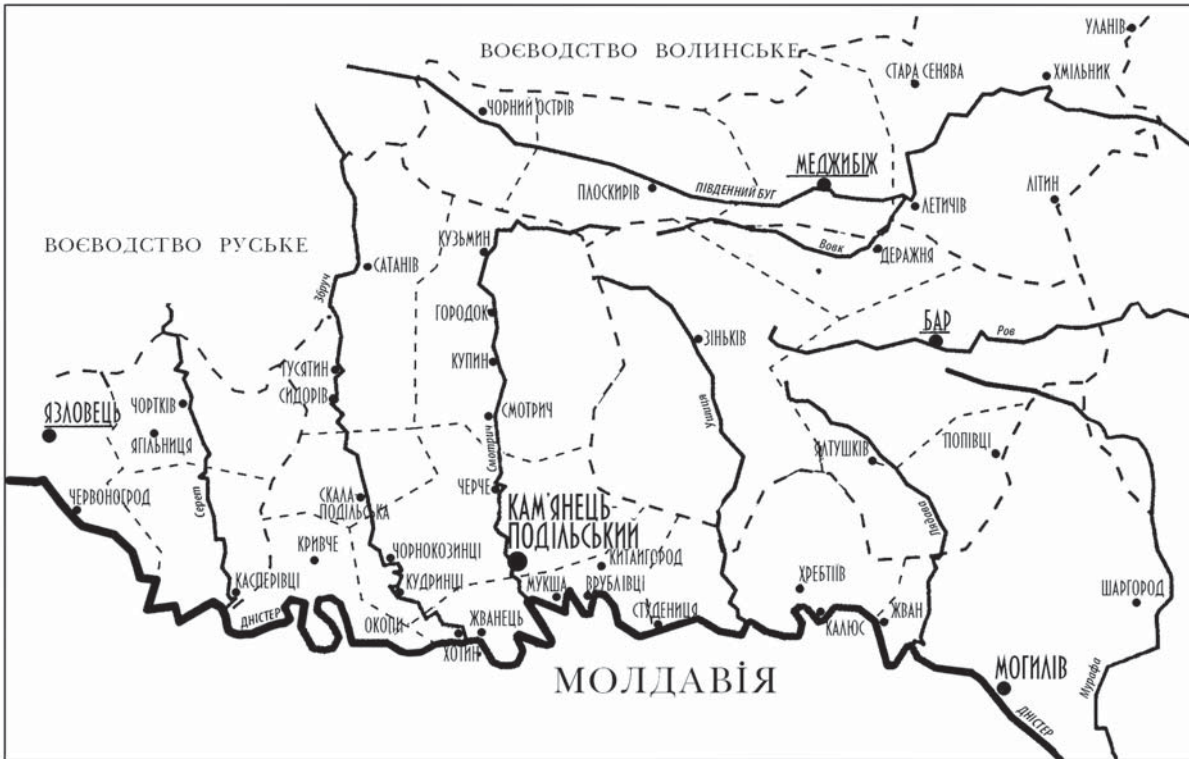
Кам'янець для Османської Порти був опорним військовим пунктом на північному сході, а Поділля – стратегічним плацдармом, висунутим у бік Польщі. Передусім турки дбали про використання подільських замків; менше за все їх цікавило налагодження на Поділлі нормального життя.

За Журавинською угодою 1676 року Польща визнала за Туреччиною міста Кам'янець, Бар, Меджибіж та Немирів. Саме в часи турецької окупації, коли Кам'янець поступово перетворювався на руїну, в Європі з'явилася серія майстерно виконаних гравюр з зображенням міста перед руйнацією. Це був своєрідний протест Польщі проти втрати Кам'янця, увічненого таким, яким він був у складі Польщі. Першим з'явився мідьорит, виконаний польським вейтом Ципріаном Томашевичем, за ним – інші гравюри, що наслідували мідьорит Томашевича (іл. 51, див. іл. 40). Вони друкувалися в Римі, Парижі, Авґсбурзі, Амстердамі, Франкфурті-на-Майні. Завдяки ним тогочасна Європа дізналася про місто-фортецю Кам'янець на Поділлі.

Гетьман Петро Дорошенко, переконавшись, що союз з Портою не приніс для України бажаних вигод і, зокрема, державної автономії, змінив політичну орієнтацію на Російську державу. Тоді турки вирішили

Іл. 49. Облога Кам'янця-Подільського 1672 р. Національна бібліотека, Варшава; відділ іконографії

Лл. 50. Кам'янецький ейлет. За Д.Колодзейчиком [Kołodziejczyk 1994: 255]

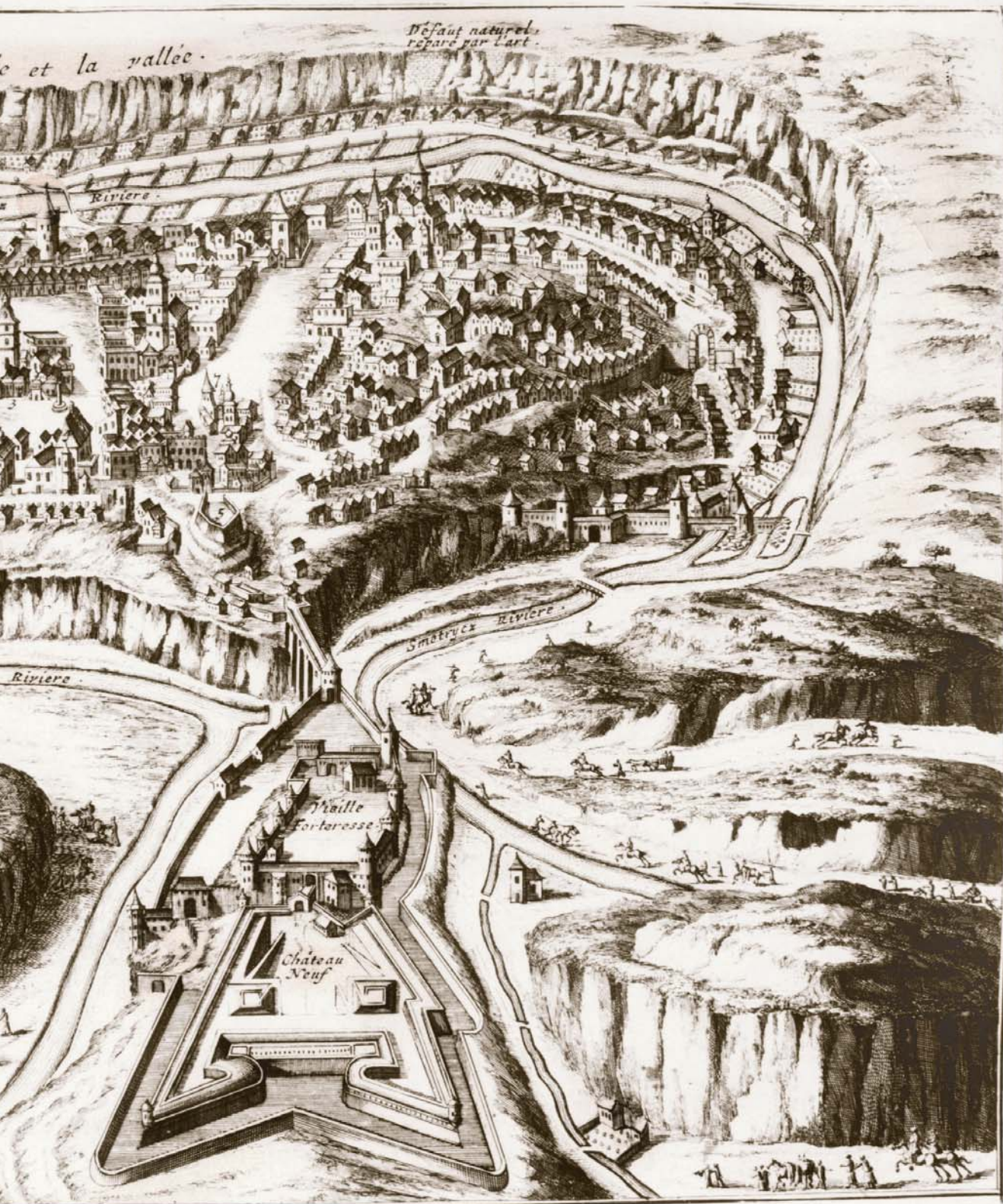
призначити українським гетьманом молодшого сина Богдана Хмельницького Юрася. Цей загадковий, авантюрний і психічно неврівноважений чоловік, почавши кар'єру гетьманом, згодом побував ченцем, архімандритом, три роки відсидів у польській тюрмі, після звільнення воював з татарами, потрапав у полон і був відправлений до Константинополя, де пробув у в'язниці ще шість років. А втім, він влаштував турків як маріонетка: вони гадали, що ім'я батька допоможе Юркові зіграти потрібну для них політичну гру. Турки дали Хмельниченкові звання гетьмана та титул «князя Сарматії й України, господаря Війська Запорозького», визначивши його резиденцією Немирів [Субтельний: 191–192]. Однак його нечуванна жорстокість до населення зруйнувала політичні плани турків; в Константинополі було вирішено судити сарматського князя. Син легендарного Богдана закінчив життя безславно, а втім, своєю смертю вписав ще один епізод в історію Кам'янця. 1685 року за вироком кам'янецьких суддів Юрка стратили

на Замковому мості й скинули у Смотрич [Сецинский 1895 а: 48–49].

Упродовж усього періоду окупації турки не почувалися у Кам'янці спокійно. Польські війська, що стояли у ближніх фортецях, майже постійно тримали місто в облозі, перешкоджаючи доставці провіанту й зброї. Час від часу вони здійснювали вилазки й бомбардували місто. Через це турки змушені були займатися здебільшого фортифікаційними роботами. В першу чергу вони відновлювали зруйновані укріплення. Фортифікаціями займалися переважно французькі інженери. 1685 року було нарешті розпочато ремонт Замкового мосту, пошкодженого при облозі 1672 р. [Kołodziejczyk 1994: 71, 125]. Ремонт і реконструкція цієї важливої для міста артерії сполучення тривали два роки. З нечисленних збудованих турками невійськових споруд відліла лише одна – мінарет при католицькій катедрі – свідчення майстерності турецьких будівничих. Однак на будівництво мечетей та відбудову житла в окупантів не вистачало можливостей і часу.

Лл. 51. Вид Кам'яця з заходу. Варіант мідьориту Ц.Томашевича. 1699 р., Амстердам. Вид. Коренс і Мортъє. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника, кабінет мистецтв

KAMINIEK,
*Capitale de la Haute Podolie,
 Centre de la Pologne.*

*a Amsterdam
 Chez J. Corons & C. Mertier*

Населення міста за часів окупації складалося переважно з турецького гарнізону. Більшість мешканців залишили Кам'янець ще в перші роки окупації, інші згодом втекли у навколишні села. Муровані житлові будинки здебільшого було зруйновано при штурмі 1672 року, а дерев'яні або спалено під час штурму, або розібрано протягом окупації самими ж турками на опалення. Для розквартирування гарнізону не вистачало міського житла; холод і голод спричиняли епідемії і смертність серед турецького гарнізону. Почалося дезертирство: той, хто міг, тікав за Дністер. Місто занепадало [Kotodziejczyk 1994: 125].

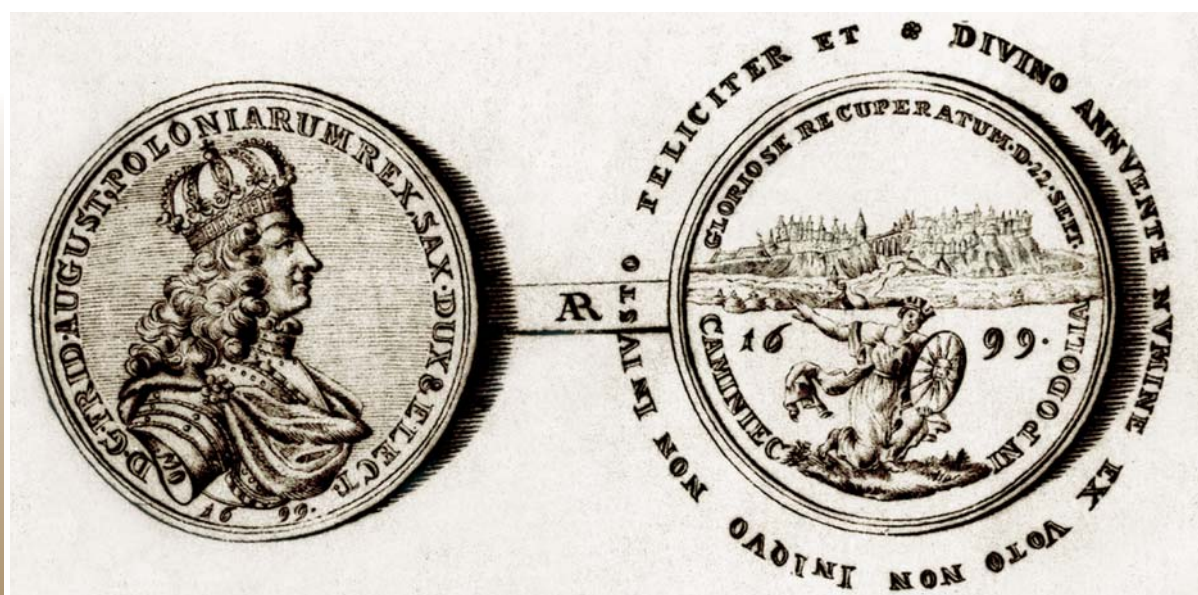
Подальшу долю Поділля визначила розстановка сил в Європі наприкінці XVII ст. На політичну арену вийшла Росія. Завоювання Петра Першого на північному узбережжі Чорного моря позбавили Османську імперію частини територій, а головне – політичної зверхності. 26 січня 1699 р. під впливом російського царя Петра Першого було підписано Карловицьку угоду між Росією, Польщею, Австрією, Венецією й Османською імперією, за якою остання відступила Польщі Поділля з Кам'янцем. На честь звільнення міста від турків було викарбувано пам'ятну медаль. На її аверсі було зображення польського короля Августа II, на реверсі – панорами

столиці Поділля та напис «GLORIOSE RECUPERATUM D 22 SEPT 1699 KAMIENIEC IN PODOLIA» («Славне визволення 22 вересня 1699. Кам'янець на Поділлі») [8] (іл. 52).

З травня по вересень 1699 р. тривав вихід турків з Кам'янця. Польські комісари підписали документ про передачу столиці Поділля та урочисто прийняли від Каграмана-паші ключі від міста й замок. Вислані наперед польські війська впродовж кількох днів знешкоджували закладену турками в будинках вибухівку [Сецинский 1895 а: 50–51].

Місто було спустошене, знищене, перебудоване. Хоча турки при здачі міста просили залишити мусульманські цвинтарі, поляки, увійшовши до міста, відслужили в катедрі урочисту літургію на знак подяки за повернення міста, після чого вчинили з мусульманськими похованнями так, як турки з християнськими могилами 1672 року. Втім, не руйнуючи збудованого при катедрі красивого мінарету, звінчаного турецьким півмісяцем, вони встановили поверх нього фігуру Діви Марії – символ перемоги Християнства над Ісламом [Kotodziejczyk 1994: 132].

Роль овіяного легендами турецького періоду в історії Кам'янця-Подільського дуже перебільшено. В числі основних причин

Іл. 52. Пам'ятна медаль на честь визволення Кам'янця-Подільського від турків. 1699 р. аверс, реверс. Національна бібліотека, Варшава; відділ іконографії

такої популярності слід зазначити політичний резонанс, який спричинило здобуття непереможного Кам'янца. Не останню роль відіграла й серія зображень міста, що з'явилася у хронологічно близький до турецького завоювання час і розійшлася по

Європі протягом кінця XVII–XVIII ст. При множення ролі турецького періоду спричинило поширену в історіографії міста версію, згідно з якою основну фортифікаційну діяльність у місті традиційно приписували й дотепер нерідко приписують туркам.

I.Ю. ПІЗНЯ ПОЛЬСЬКА ДОБА (1699–1793)

Останній період майже чотирьохсотлітньої польської доби в історії Кам'янца обіймає ціле XVIII століття – від звільнення 1699 р. Поділля від турецької окупації до другого поділу Польщі 1793 р. Цей період характеризує масштабна відбудова Кам'янца. Повернення мешканців до міста стримувала нестача житла, що значно уповільнювало процес відбудови. Проведена 1700 р. ревізія міста засвідчила катастрофічний стан житлового фонду [Описание]. Упродовж турецького панування було зруйновано більшість церков, костьолів і монастирів: старий та новий костьоли домініканок при Руській брамі й башті Стефана Баторія, костьол Босих Кармелітів біля Вірменського бастиону, кляштор кармеліток, п'ять українських церков (Онуфріївську, Спаську, Успенську, Вознесенську й Хрестовоздвиженську) і два головних вірменських храми (Благовіщенський та Миколаївський). Найбільше постраждала південна, вірменська частина міста, де за три десятиліття зникли майже всі вулиці. Після турецької окупації вірмени вже не змогли відродити колишню велич своєї середньовічної колонії.

Майже не стало у місті й колись чисельної громади русинів-українців, тим більше, що після повернення міста Польщі в 1700 р. було примусово впроваджено унію, проти якої православна українська та вірменська громади впродовж двох попередніх століть вели успішну боротьбу. Польські комісари, що приймали місто від турків, опечатали всі православні храми, залишивши двом ченцям-уніатам тільки Іоано-Предтеченську церкву. Внаслідок запровадження унії було обмежено права православних мешканців міста. Період Руїни дався взнаки: настала деградація української національної

еліти, занепали релігійні братства [Сецинский 1895 а: 119–120].

Поляки, повернувши розорене місто, хоч як важко не було їм усвідомлювати масштаб втрат, мали чітко окреслену мету – відродження католицької віри і відбудову столиці Поділля. І, на відміну від українців та вірменів, вони мали усі засоби для її реалізації, спираючись на реальну владу. Це значною мірою сприяло широкомасштабній містобудівній та архітектурній реконструкції міста. Впродовж XVIII століття в Кам'янці було проведено грандіозну за масштабами перебудову й розбудову костьолів і кляшторів та зведено низку нових, що сформували нове католицьке архітектурне обличчя міста [Пламеницька О. 2005: 242–311]. Значні роботи було проведено у XVIII ст. по реконструкції міського житла, яке набуло містобудівної ансамблевості та архітектурних рис європейського бароко [Пламеницька О. 2009 а].

У нових політичних умовах після Карловицької угоди ситуація в Європі була доволі напруженою. Відтак Кам'янець залишався важливим стратегічним форпостом. З 1765 р. було прийнято конституцію «Фортеці Речі Посполитої», згідно з якою у Кам'янці було розміщено постійний військовий гарнізон для оборони фортеці, що утримувався з державної скарбниці. Гарнізон складався з 30–50 драгунів, невеличкого загону кавалерії та піхоти – загалом близько 600–800 осіб. Втім, у період військової загрози кількість гарнізону мала збільшуватися до 3000 осіб [9]. Польська шляхта наполягала, щоб гарнізони прикордонних фортець були укомплектовані виключно польськими офіцерами та жовнірами, натомість до третьої чверті XVIII ст. офіцерський корпус Кам'янца, в тому числі артилерія,

складалися переважно з німців [Król-Mazur: 134–136]. Військовий обов'язок лежав також на кам'янецьких міщанах; магістрат періодично складав списки міщан та їхньої челяді, які мали ставати до оборони фортеці з власною зброєю. Наприклад, згідно реєстру кам'янецьких міщан, складеному 1734 р., у місті передбачалося формування шести дивізій загальною кількістю 360 осіб; дивізії очолювали кам'янецький війт Бакалович та радники магістрату Павліч, Фостик, Баранович, Шахін, Яроцький [10].

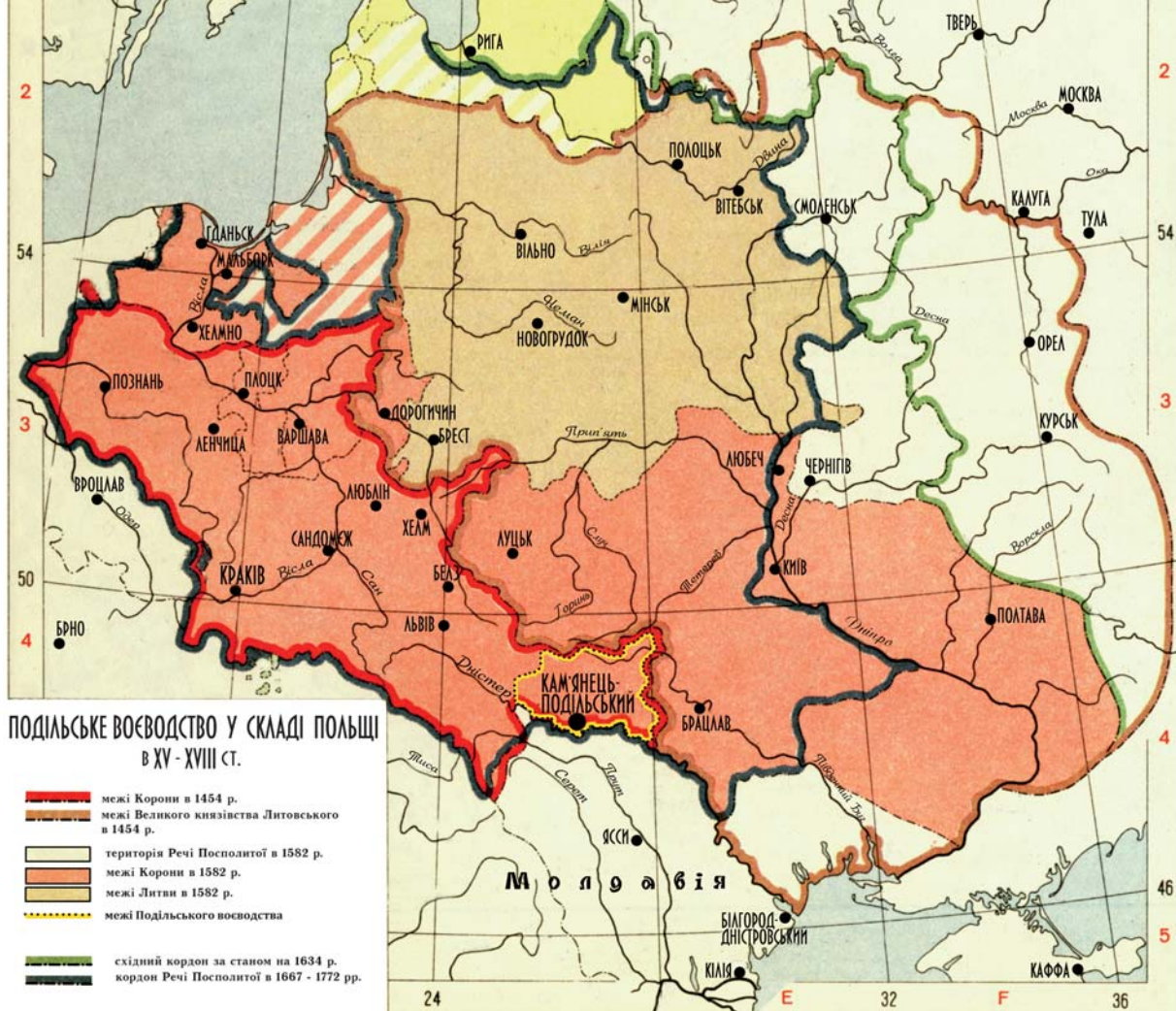
Все XVIII століття пройшло під знаком відбудови Кам'янця, а втім, наслідки були доволі скромними. Польща робила спроби здійснити масштабну реконструкцію укріплень міста відповідно до тогочасних засад фортифікації. Але впродовж усього XVIII ст. їй це вповні не вдалося. Коштів не вистачало, і військові коменданти фортеці обмежувалися ремонтами і реконструкцією середньовічних укріплень, відновленням дотурецьких і турецьких артилерійських батарей на території міста, спорудженням нечисленних нових. В цей час було збудовано декілька споруд військового відомства, в числі яких – величезні фортечні казарми. Втім, ці заходи можна вважати паліативними: концептуально і морально система фортифікації міста була застарілою [Пламеницька О. 2004: 165–167].

У другій половині XVIII ст. Польща почала робити спроби масштабної реконструкції укріплень міста. Інтелектуальні зусилля були скеровані для створення нової, сучасної системи фортифікації. В 1782 р. за розпорядженням короля Станіслава Августа до Кам'янця було направлено інженера Яна Бакаловича, завданням якого було реформування кам'янецької фортеці. Бакалович розробив детальний план фортифікації міста, який, попри найприхильніші відгуки видатних військових інженерів, таких, як Юзеф Орловський та Кароль Сераковський, і особисту підтримку короля, не вдалося реалізувати [Król-Mazur: 182–183]. Цей план, виявлений 1965 р. в Російському військово-історичному архіві Є.Пламеницькою (див. іл. 412), було нами атрибутовано і опубліковано як проект Яна Бакаловича, який перший запропонував створити навколо міста потуж-

ну систему бастионних фортів [Пламеницька О. 2004: 178–180].

Відсутність коштів зводила нанівець всі спроби реформування фортифікації Кам'янця. Залишалось підтримувати обороноздатність міста-фортеці силами гарнізону й міщан. Саме на мешканців міста було покладено обов'язок реконструкції укріплень; приписи щодо їх залучення до фортифікаційних робіт датовано 1705, 1730, 1742, 1762, 1773 та 1777 рр. Це викликало невдоволення: джерела нотують численні взаємні претензії міщан і комендатури. Найбільш обтяжливим для населення Кам'янця було розквартирування по будинках міщан військового гарнізону. Обов'язок утримання офіцерів і жовнірів, які часом приїжджали на службу до Кам'янця разом зі своїми родинами, лягав на кам'янецькі родини, чисельність яких часом була меншою, ніж кількість розквартированих у будинку військових. Зможні міщани, переважно поляки й багаті вірмени, знаходили способи уникнення обов'язку розквартирування війська, відтак цей тягар лягав на менш можних міщан. В актових книгах магістрату залишилося багато записів про свавілля, які чинили по відношенню до мешканців міста і навіть цілих міських цехів військові – від простих жовнірів до комендантів фортеці. Особливі кривди джерела нотують у період перебування на посаді коменданта Яна де Вітте, людини «твердої руки», методи якої включали арешти, побиття міських радників і навіть ув'язнення президента міста [Król-Mazur: 142–149].

Внутрішньополітична ситуація на Поділлі тим часом загострилася. Річ Посполита була дестабілізована боротьбою претендентів на престол Станіслава Лещинського та Августа III Саксонського. Політичний курс Польщі визначили інтереси Росії та особисті мотиви монархів: Станіслав Август Понятовський, колишній секретар англійського посла, 1764 р. отримав польську корону через зв'язок і спільну дочку з великою княжною Єкатериною, майбутньою російською імператрицею. Єкатерину II, яка вступила на престол 1762 р., відзначав винятковий політичний прагматизм. Кохання до неї романтичного і шляхетного поляка мало

Іл. 53. Подільське воєводство у складі Польщі в XV–XVIII ст.
Опрацювала О.Пламеницька за матеріалами [АНР]

для Польщі трагічні наслідки. Відтоді як Станіслав Август став королем Речі Посполитої, політичну позицію країни визначали послі Росії при польському дворі [Полонська-Василенко : 261–262; КKKP: 167].

Проросійська політика останнього польського короля спричинилася до створення 1768 р. опозиційної партії, що постала у м. Барі на Поділлі. На чолі Барської конфедерації став кам'янецький католицький єпископ Адам Крашінський і староста Пуласький. Конфедерація загрожувала не тільки польському королю, але й планам Єкатерини II щодо України й Поділля. Тому Росія організувала військовий розгром конфедератів. Конфедерати звернулися по допомогу до Оттоманської Порти, яка через формальний прикордонний інцидент оголосила Росії війну, що тривала шість років. В ході цієї війни для контролю над південно-західною Україною Росії

був потрібен вільний доступ до Кам'янця. Спочатку неформально – завдяки особистій підтримці польського короля, Росія отримала контроль над військовими установами Поділля, де вона почала втілювати свої військові і політичні програми. Одночасно Росія проводила свою політику під виглядом захисту православ'я на теренах Речі Посполитої. Зовнішньополітичний курс щодо Польщі, за підтримки Пруссії і Австрії, наприкінці XVIII ст. досяг заздалегідь поставленої мети: згідно з другим поділом Польщі 1793 р. Поділля у складі Правобережної України відійшло до Російської імперії [Субтельний: 227–228; Дорошенко: 30–31]. Відтак завершилася майже чотирьохсотлітня польська доба в історії Кам'янця (іл. 53). Втім, історія розпорядилася так, що не лише Корона, а згодом Річ Посполита визначали долю столиці Поділля. Кам'янцю, столиці Подільського воєводства

на «кресах» Речі Посполитої, теж судилося зіграти доленосну роль в історії польської держави упродовж XV–XVIII ст.

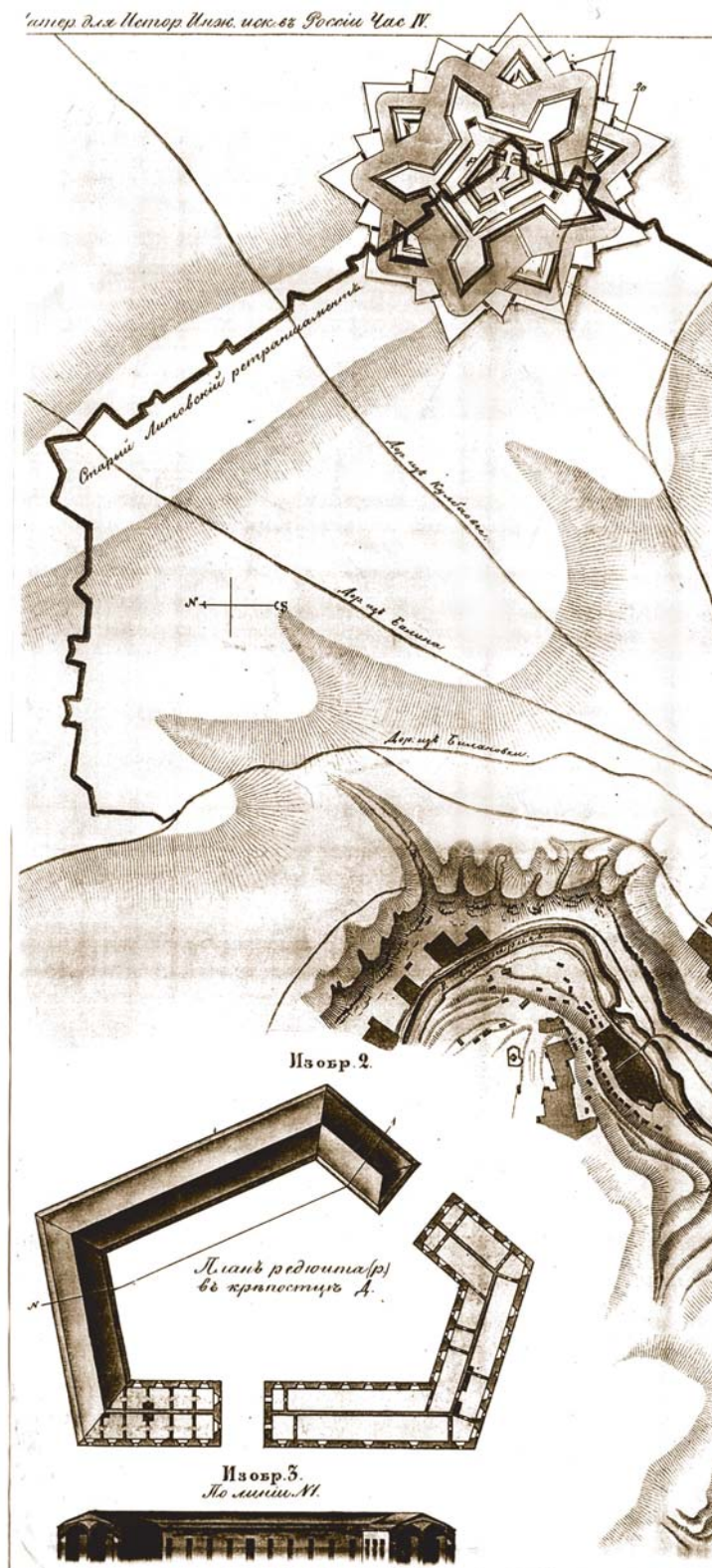
Наступні два століття (1793–1991) історія Поділля і Кам'янець була визначена політичними стратегіями двох імперій – Російської та советської.

Після другого поділу Польщі 1793 р. Кам'янець з форпосту на південно-східних «кресах» Речі Посполитої перетворився на форпост на південно-західних рубежах Російської імперії. Російське військово-командування, створюючи нову концепцію державної оборони західного кордону, залучило до цих робіт групу фортифікаторів, серед яких були інженер-капітан Карл Оперман, інженер-генерал-майор де Вітте та двоє голландських фахівців – інженер-генерал-майор Ф.П.Деволан та інженер-генерал-майор П.К. фон Сухтелен [Данілов 1993: 46–47]. Франц Деволан, займаючись проектом оборони кордонів уздовж Дністра до рубежів Галичини, 1793 р. проінспектував Кам'янець-Подільську фортецю з командуючим військами, дислокованими в раніше приналежних до Польщі губерніях князем Юрієм Долгоруким й підготував «доповідну записку, підкріплену креслениками проектів для Кам'яця» [11]. Правдоподібно, серед креслеників, про які згадує Ф.Деволан, був проект, виконаний капітаном К.Оперманом в 1794 р. (іл. 54) [12]. На ньому – майже точне повторення оборонної концепції Яна Бакаловича, однак спрощене та змінене в деталях. Це була спроба вирішити фортифікаційні задачі з меншими витратами. Однак і вона залишилася нереалізованою.

1796 р. раптово померла російська імператриця Єкатерина II, і престол посів її син Павел I. Під час його недовгого (1796–1801) правління було укладено російсько-турецький союз (1799) та підписано російсько-турецьку конвенцію (1800), які тимчасово зняли політичне напруження на південно-західних кордонах Росії. Головну увагу в цей час було сконцентровано на північних

Іл. 54. Проектний план укріпленя Кам'яця-Подільського капітана К.Опермана 1794 р. (не реалізований)

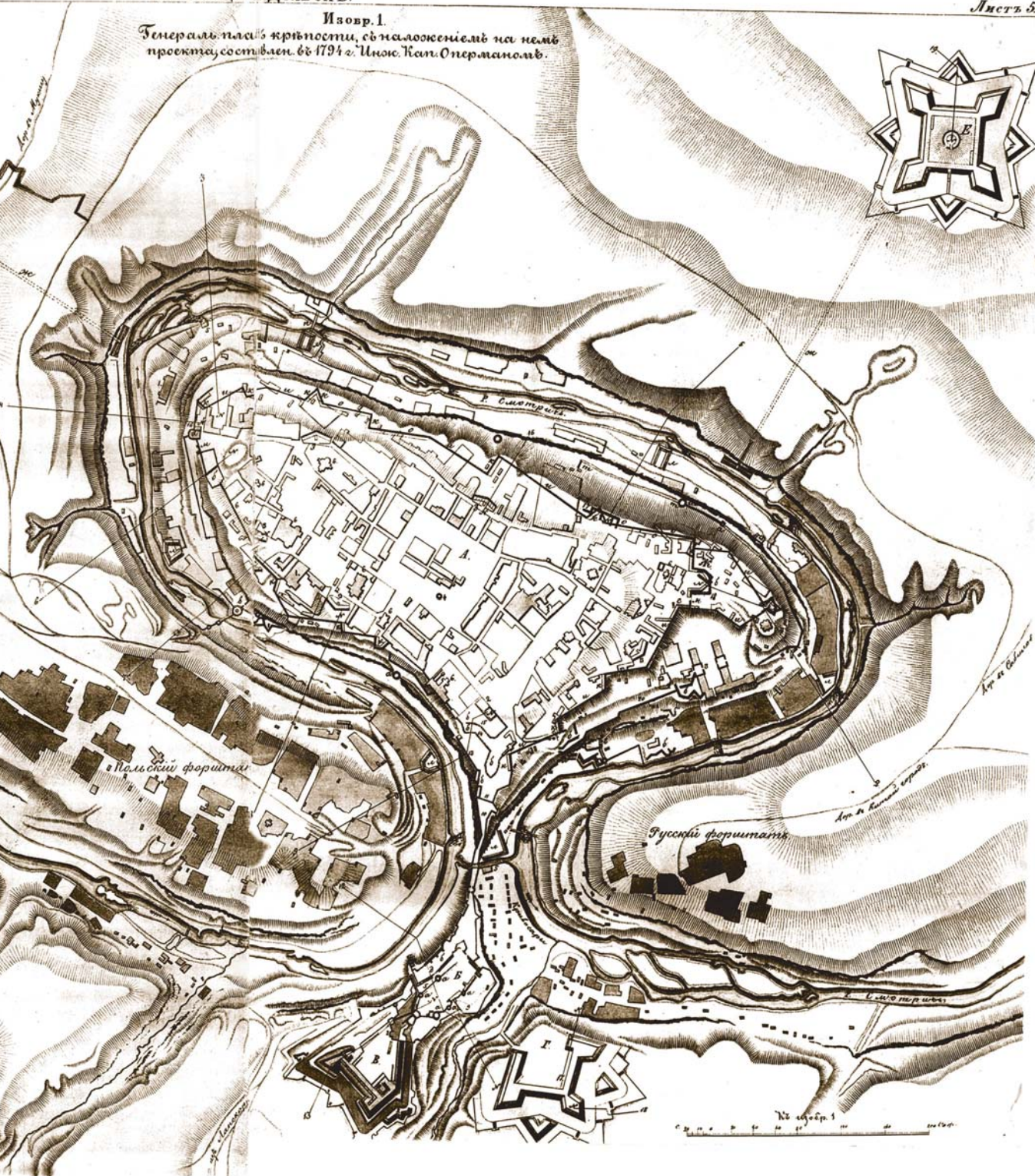
План для Петра III, імператора Росії Час IV

КАМЕНЕЦЪ ЛЮДОЛЬСКЪ.

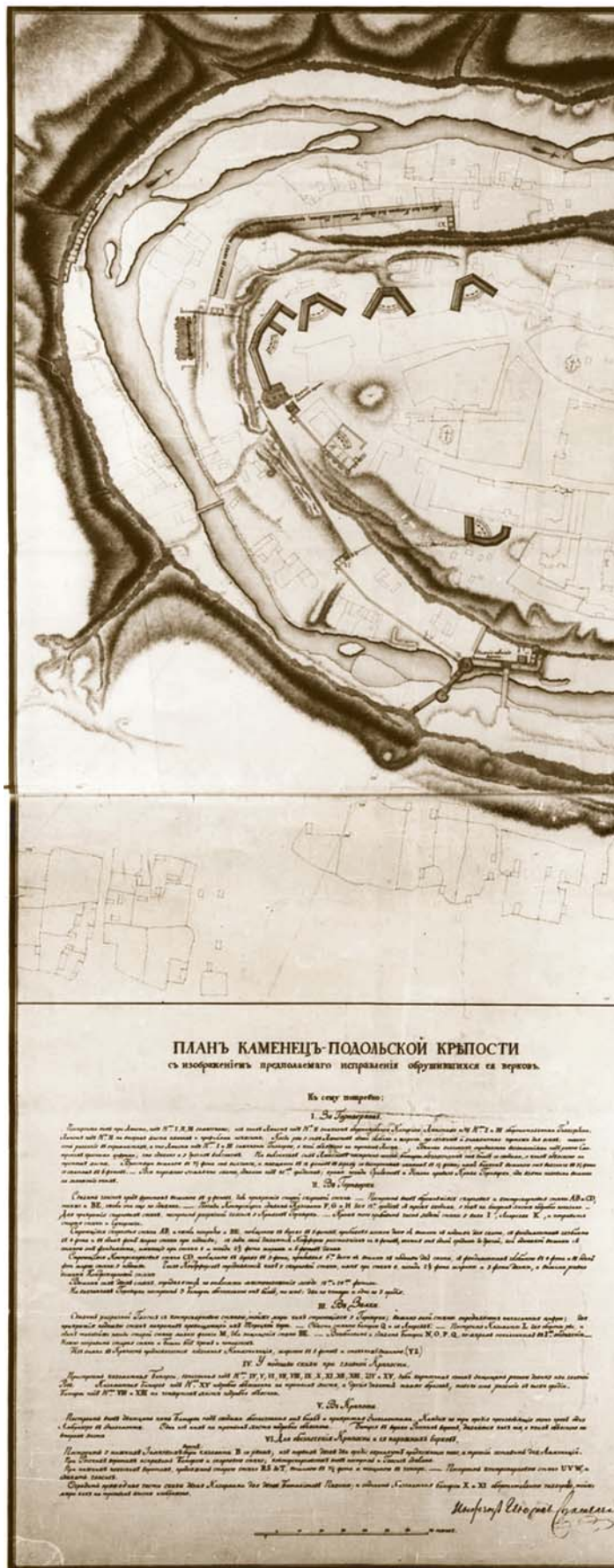
Листъ 5

Изобр. 1.
Генеральнъ планъ крѣпости, съ наложеніемъ на немъ
проекта, составленъ въ 1794 г. Инж. Кап. Опермановъ.

рубежах, де зіткнулися політичні інтереси Російської та Британської імперій, Франції, Пруссії та Швеції. В цей час російська влада займалася реформуванням прикордонної системи, в якій Кам'янець-Подільському відводилася роль одного з опорних пунктів. Втім, після 1794 р. від оборонної концепції головної фортеці з допоміжними фортами відмовилися. Військові інженери докладали чималих зусиль, шукаючи шляхів модернізації фізично і морально застарілих укріплень міста-фортеці. 1800 р. інженер-генерал-майор П.К. фон Сухтелен склав опис усіх укріплень кам'янецької фортеці і зробив аналіз усіх її вад, а 1801 р. інженер-генерал-майор Глухов виконав детальний план міста з прилеглими околицями [13]. На основі цих матеріалів генерал фон Сухтелен розробив проект нової системи кам'янецьких фортифікацій (іл. 55) [14], згідно з яким Старе місто підсилювалося шістьнадцятьма батареями, розосередженими вздовж кромки кам'яному по периметру острова, а на Польських фільварках, горі Татариська та західніше Нового замку мали постати три капоніри. Цей проект також залишився нереалізованим.

В центрі динамічної військово-політичної ситуації в Європі на початку XIX ст., після смерті 1801 р. Павла I, була Франція. В політику Наполеона було втягнуто більшу частину європейських держав. Прагнучи послабити позиції Росії в Європі, Наполеон ініціював Османську імперію до війни проти Росії, яка почалася 1806 р. 1807 року, після Тільзитського миру, російський імператор Олександр I заключив перемир'я з Портуєю, яке тривало до 1809 р. Військові дії велися мляво, але після призначення 1811 р. головкомандуючим Дунайським фронтом М.Кутузова турки відразу зазнали нищівної поразки. Але далекоглядний М.Кутузов, передбачаючи вторгнення Наполеона в Росію, намагався зняти напруження на півдні і уникнути війни на два фронти. 1812 р. він підписав з Портуєю Бухарестську мирну угоду, за умовами якої до Росії приєднувалася

Іл. 55. Проектний план укріплень Кам'янець-Подільського генерала фон Сухтелена 1803 р. (не реалізований). За матеріалами РДВІА.

Бесарабія з розташованими на її території фортецями, а російсько-турецький кордон відсувався на південь до р. Прут. Це кардинально змінило долю Поділля та її головної фортеці Кам'янець.

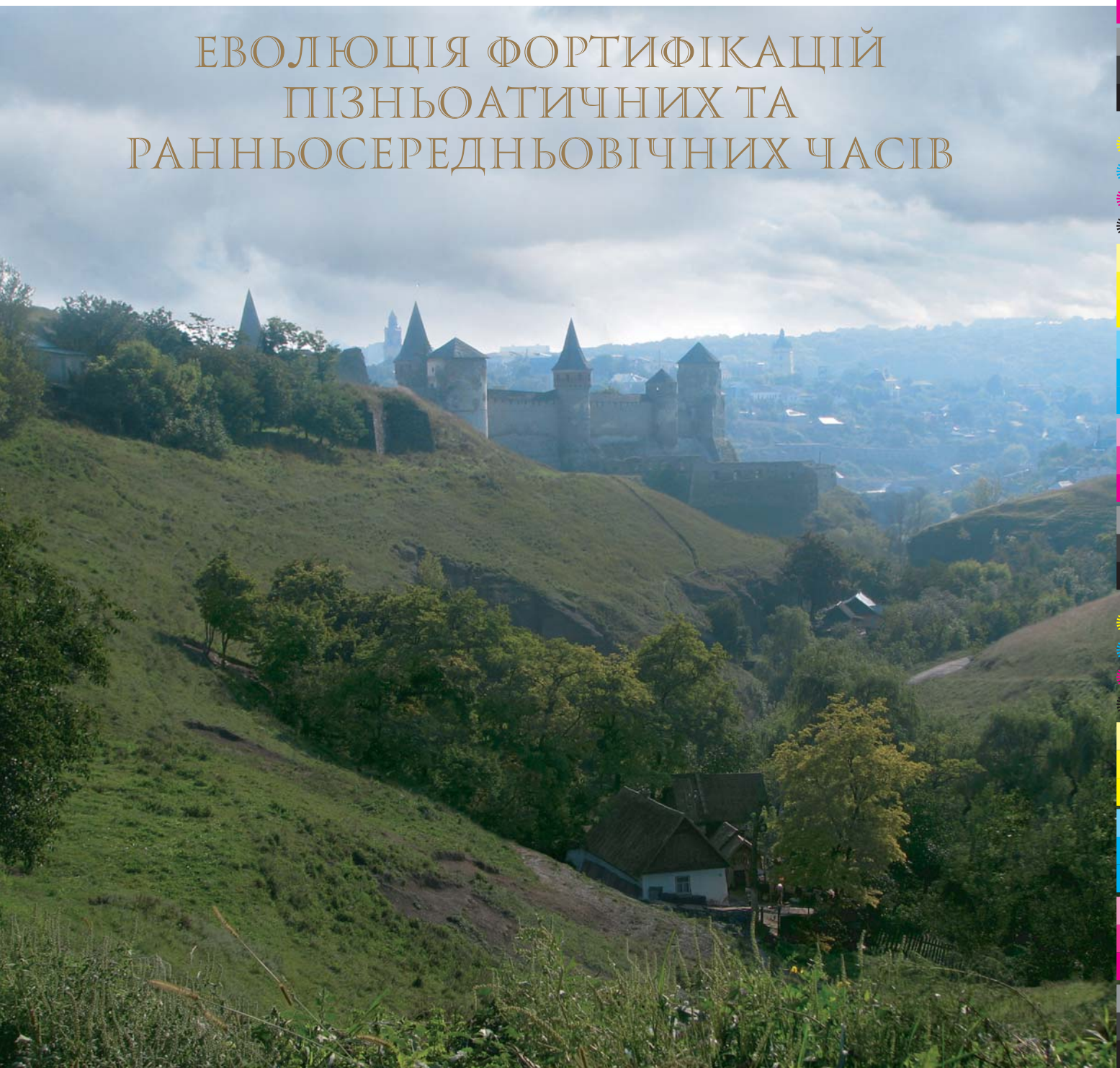
З 1812 р. Кам'янець, опинившись далеко від кордону Російської імперії, втратив функцію південно-західного форпосту. Його подальший розвиток як військової фортеці перестав цікавити російський уряд. Оборонні програми було згорнуто, а місто-фортецю виключено зі штату прикордонних фортець Російської імперії. З 1819 р. у Старому замку розмістилися військовий арсенал та губернська в'язниця, в якій утримувалося до 350 в'язнів. Ім'я одного з них дало другу назву башті Папській, яку частіше називають Кармалюковою: 1823 р. з неї вдалося втекти народному ватажку Устиму Кармалюку з товаришами. З 1859 р. в'язницю було переведено до новозбудованої споруди на Польських фільварках (збереглася дотепер), а в замку до 1914 р. розміщувалося арештантське відділення. 1919 р. тут перебував кінний підрозділ Української армії, а з 1921 до 1928 р. – кавалерійський взвод повітової міліції та інші військові формування. 1928 р. «Замок-фортецю в Кам'янці-Подільському в межах старовинних його стін, земляних валів з усіма

старовинними фортечними спорудами, Польською брамою і вежею Стефана Баторія» було оголошено державним історико-культурним заповідником в системі Наркомату просвіти республіки [Станіславська: 46–49].

Інші оборонні споруди міста після скасування фортеці використовувалися за різними призначеннями, а роботи на них носили переважно ремонтний характер. В 1830-ті рр. серію ремонтних робіт на деяких укріпленнях здійснив губернський архітектор Сімеон Учта. Втім, з середини XIX ст. замок став поступово занепадати; цей стан зафіксовано на серії гравюр, виконаних у другій половині XIX століття. В 1870-ті рр. у зв'язку з реконструкцією дороги, що провадила до Старого міста з боку Підзамча повз Старий та Новий замки, було розібрано браму Станіслава Августа та башту Св. Анни на Замковому мості, а також мурі Міської брами. Значних руйнацій зазнали Руська та Польська брами; остання була майже повністю похована під потужною засіпкою. Після Другої світової війни стан фортифікацій був катастрофічним. Лише з кінця 1940-х років розпочалися дослідження, консервація та реставрація кам'янецьких укріплень. Цій проблематиці присвячений останній розділ книги.

2. КАСТЕЛЬ-ГРАД

ЕВОЛЮЦІЯ ФОРТИФІКАЦІЙ
ПІЗНЬОАТИЧНИХ ТА
РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ ЧАСІВ

2.1. ІСТОРИКО-ТОПОГРАФІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ

В історії України та Європи Кам'янець-Подільський відомий як неприступне місто-фортеця. Розташування поблизу історичних кордонів, сухопутних шляхів та водних артерій, найважливішою з яких був Дністер, визначили його важливу геополітичну роль за мирних та за воєнних часів. Виняткову обороноздатність міста зумовило його розміщення на скелястому острові в оточенні глибокого і широкого річкового каньйону. Саме природна топографія стала основним чинником фортифікаційної концепції поселення впродовж тисячоліть, а острівне розташування забезпечило резерв обороноздатності міста аж до тих часів, коли далекобійна артилерія в десятки разів збільшила ефективність штурму укріплень.

Сучасні фахівці військової справи визнають фортифікаційну концепцію Кам'янця досконалою. Завдяки органічному поєднанню природних захисних властивостей рельєфу місцевості та штучних укріплень, що утворили два яруси оборони – на високих берегах каньйону та по дну його, виникла унікальна фортифікаційна система, аналогів якій немає в Європі та поза її межами. Польський історик XVII століття Мачей Стрийковський так описував природну твердиню: «...навколо нього [міста. – О.П.] є природний рів дуже стрімкий і глибокий, через який річка Смотрич, плиवучи, оббігає місто з двох боків, а навколо – скелі кам'яністі дуже стрімкі, як витесані, рів, річку й місто оточують, а від поля широким

проходом відділяють, то якщо з поля в рів на річку дивитись, він здається урвищем. З рову до кам'яної скелі, на якій лежить місто, підступ є дуже важким, незручним, а наверху неможливим, бо скелі кам'яні як дві стіни витесані як згори до низу, так і знизу догори високі; одна брама від замку через міст до міста, а друга до річки Смотрич у рові, там же в рові на ріці – башти між скелями змуровані; замок теж від міста відділений, баштами й мурами не найгірше укріплений, але місто саме в крацім місці» [Borek: 162].

Усі характерні особливості подільських поселень, яким притаманне розташування між пагорбами рельєфу й під прикриттям розміщених на високих мисах замків і фортець, уособлює місцезрозташування Старого міста. Воно розкинулось на острові, немов вирізаному меандром глибокого каньйону Смотрича у низинній частині плато, що має вигляд своєрідного амфітеатру. Острів з далеким підступів залишається непоміченим і виникає раптово: з-за пагорбів постає вишуканий силует коронки храмів та башт міської панорами (іл. 56).

Річка Смотрич, яка в глибокому тектонічному розломі утворила навколо острова річище, формою подібне до грецької літери «Ω» (омега), за прадавніх часів визначила долю місцевості, вирізнивши її з-поміж інших наддністрянських теренів. Підступитися до острова перешкоджає річковий каньйон з урвистими берегами (іл. 57) і потужний замок на мису (іл. 58), який гострим клином

Лл. 56. Панорама Кам'янця-Подільського з Нового замку. Фото О.Пламеницької

Лл. 57. Старе місто. Каньйон р.Смотрич. Фото О.Пламеницької

Іл. 58. Старий замок. Укріплення Північної батареї (показане стрілкою) та нижніх північних терас.
Вежі: Мала Південна № 3 (А), Мала Південна № 4 (Б), Мала Південна № 2 (В). Фото О.Пламеницької

підходить до скельного масиву острова. Саме заповнений водою каньйон – мокрий рів (лат. fossa) – зробив острів неприступним. Роль каньйону в житті поселення була провідною: він постачав будівельний матеріал – камінь і річковий пісок, слугував джерелом води, а річка була засобом комунікації. З розвитком поселення природні властивості каньйону почали підсилювати: тут з'явилися оборонні споруди.

Нині Смотрич є вузьким й мілким і течє дном каньйону. Втім, своєрідна структура скель каньйону з рівними горизонтальними тріщинами й уступами (див. іл. 57) зберігає сліди поступового зниження рівня води в ріці, який колись був набагато вищим: за прадавніх часів і до раннього середньовіччя

Смотрич витікав з великого озера Амадока⁵⁵ на півночі Поділля. Каньйон, мов підковою, оточував острів⁵⁶, залишаючи скелястий перешийок завдовжки близько 200 метрів; на ньому споруджено мурований міст між Старим замком і Старим містом (іл. 59). Тричотири тисячі років тому, задовго до появи мосту, цим перешийком користувались мешканці великого трипільського поселення, сліди якого відкрито на острові [Шкурко 1965; Винокур, Петров 1983: 6].

Друге трипільське укріплене поселення, репрезентоване потужним культурним шаром з численними знахідками керамічного матеріалу і слідами господарської та, правдо-

⁵⁵ Про Амадоцьке озеро ми писали в підрозділі 1.1.

⁵⁶ Ширина каньйону становить від 90 до 200 м.

подібно, фортифікаційної діяльності, існувало на замковому мисі. Матеріали трипільської культури було виявлено 1959 р. [Хотин] при розкопках у східній частині замку біля Папської башти [15], 1963 р. у західній частині замку біля башти Денної [16], а також 2008-2010 рр. на північному схилі замкового мису [Виногородська, Болтанюк], на якому в 1791 р. було споруджено Північну батарею (так званий Північний двір) (див. іл. 58). Тут при проведенні архітектурно-археологічних досліджень 2008 та 2010 рр. в процесі розроблення проекту реставрації батареї [17] було закладено три розкопи (біля башт Рожанки та Лянцкоронської) та траншею впоперек батареї з метою з'ясування профілю материкової скелі замкового мису (іл. 60).

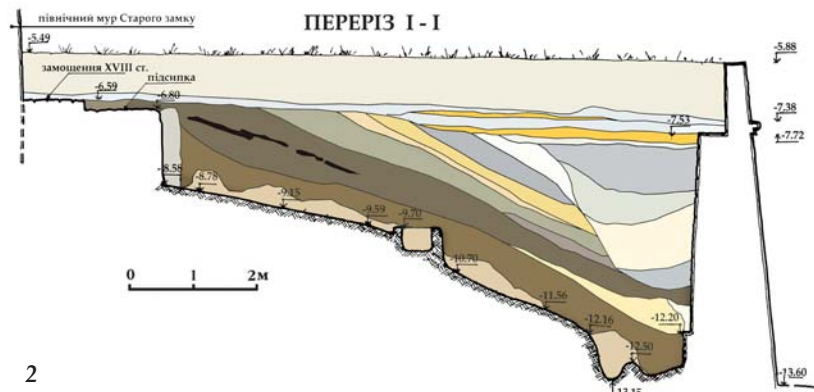
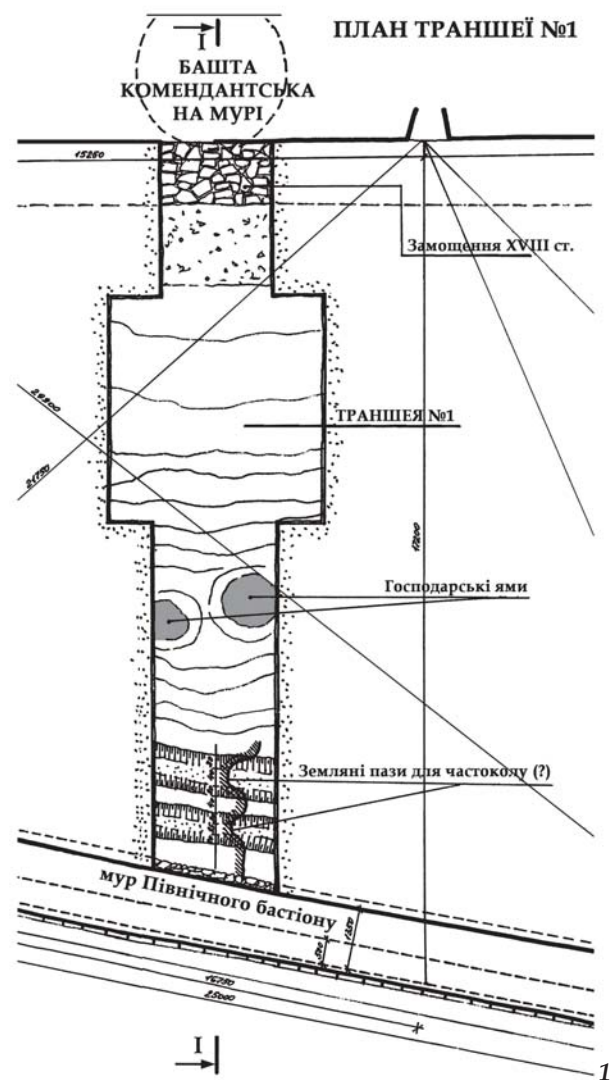
У траншеї на глибині від 5 до 7 м було виявлено потужний шар трипільської кераміки, що за стратиграфією повторював ухил материкової скелі. В передматериковому ґрунті, що знижувався від північного замкового муру до дороги, обмеженої муром нижньої північної тераси, знаходилися господарські ями трипільського часу та два паралельні штучно підтесані рівчаки, вириті у материк (іл. 61). За однією з версій, що пояснює їх призначення, це могли бути «пази» для дерев'яної огорожі-частоколу навколо укріпленого мису. Якщо припущення щодо оборонного призначення рівчаків підтвердиться, матимемо першу знахідку трипільського оборонного укріплення, яке захищало в'їзд на острів.

Іл. 59. Старе місто і перехийок з Замковим мостом. Фото О.Пламеницької

Лл. 60. а - Північна батарея Старого замку, західна частина. Архітектурно-археологічна фіксація О.Пламеницької, Я.-О.Мокану, А.Ізотова, К.Буцули; кресленик О.Пламеницької; б - схема Старого замку з позначенням Північної батареї; в - археологічні роботи по розкриттю траншеї №1. Фото О.Пламеницької, 2008

Іл. 61. Північна батарея Старого замку. Траншея № 1. 1 – План (обмір О.Пламеницької, Я.-О.Мокану); 2 – стратиграфія західного профілю траншеї (за матеріалами археологічних досліджень Л.Виногородської); 3 – траншея № 1 (погляд на південь): а – пази в передматериковому трипільському шарі, б – трипільські господарські ями; 4 – траншея № 1 (погляд на північ): а – пази в передматериковому трипільському шарі, б – трипільський шар; в – шар XIV – початку XVI ст. Фото О.Пламеницької, 2008

Поза сумнівом, за трипільських часів перешийок, на якому нині розташований Замковий міст, був значно ширшим і вищим, інакше комунікація з поселенням на острові була би неможливою⁵⁷. Оскільки перешийок був утворений природною скелею, його первісне укріплення за трипільських часів (IV–III тис. перед Р.Х.) міг становити поперечний вал. Отже, природна обороноздатність острова ще на світанку історії міста зумовила його роль –

⁵⁷ Перепад висот між островом та гребенем перешийку становить близько 15 м.

великого укріпленого поселення. Не виключено, що з огляду на його великі розміри – майже 50 га – воно належало до категорії трипільських протоміст.

Подальша доля цього поселення наразі залишається предметом гіпотез. Можна висловити припущення, що з висиханням Амадоцького озера річка Смотрич поступово мілішала, оголюючи перешийок між плато та островом і підмиваючи його. Оскільки ж верхні шари кристалічних вапняків, що формують скелястий каньйон Смотрича,

істотно міцніші за підстилаючі нижні, крип-токристалічної структури [18], нижня части-на перешийку руйнувалася інтенсивніше, і він обвалився разом з прилеглими скеля-стими терасами з боку острова й плато. В середній частині перешийку утворилася сідловина, яка майже зрівнялася з тогочас-ним рівнем води в ріці (див. іл. 85). Острів залишився без комунікації, і люди покинули його. Сталося це, ймовірно, на початку I тисячоліття перед Р.Х. [Пламеницька О. 1998 б: 88–89]. Підставою для такого припу-щення є те, що на території Старого міста знайдено пам'ятки трипільля (IV–III тис. пер-ед Р.Х.), бронзового віку (II–I тис. перед Р.Х.), але немає скіфських (VII–IV ст. перед Р.Х.); натомість скіфське городище досліджено поза межами Старого міста, вище за течією Смотрича, на мису, що відділяється від Під-замча Зіньковецьким потічком [Винокур, Пе-тров 1983]. Отже, в I тисячолітті перед Р.Х. комунікації з островом вже не було: мистецтво мостобудівництва, розвинене в країнах старо-давнього Сходу, ще не досягло цих теренів.

Поселення відродилося тоді, коли на ске-лястому перешийку було збудовано пер-ший міст і відновлено перехід на острів. Ста-лося це, правдоподібно, за часів освоєння наддністрянського терену даками-костобо-ками, які, як відомо, володіли технологією чорної металургії, каменярської справи й будівництва. Залишки тогочасних фортифі-кацій, виявлених на мисоподібному відрозу плато (так званому замковому мисі), що кли-ном підходить до скелястого перешийку з заходу, дають вагомий підстави говорити про існування в перші століття після Різдва Хри-стового дакійського військового поселення (за повідомленням джерел XVII ст. та істориків XIX ст. – дакійського міста Клепідави). Згідно з античними та середньовічними писемними джерелами, воно, як і територія лівобережжя Дністра, належало дакам [Ptolemeai: 420–421; Cellarius: 349–350].

З початком I тисячоліття після Р.Х., коли Середня Наддністрянщина перебувала в зоні дако-римських впливів, пов'язують фрагмен-ти земляних оборонних споруд, що зберег-лися на Поділлі й відомі під назвою «Тра-янових валів». Щодо походження назви валів висловлювалися різні припущення. Ця тема

має чисельну бібліографію і заслуговує на окрему розвідку. Зауважимо лише, що однією з найцікавіших робіт стосовно етимології назви Траянових валів є праця академіка М.Державіна, в якій переконливо доведено зв'язок наз-ви валів з іменем римського імператора Трая-на, а відтак – з періодом Траянових війн (поча-ток II ст. після Різдва Христового), в перебігу яких Дакія була завойована Римом [Державин]. Останні етимологічні дослідження [Ти-щенко] не менш переконливо, але вже на шир-шому колі джерел, підтверджують слушність аргументів М.Державіна.

М.Кучера, який археологічно досліджував вали на цих теренах, зазначає, що «назва «Траянові вали» охоплює в Середньому Подніст-ров'ї всі прямолінійні земляні вали невідомого по-ходження, зокрема ті, які не обмежують замкне-ну площину, не асоціюються з назвою «городище» чи «замчище» [Кучера: 53]. Серед досліджених численних валів Середньої Наддністрянщи-ни, що будувалися у різні історичні часи, включаючи пізнє середньовіччя, в окрему групу дослідник виділяє вали, внутрішня конструкція яких становить стіну-частокіл з дубових паль з потужним насипом, сформо-ваним багатьма тонкими втрамбованими го-ризонтальними шарами різного за складом ґрунту. Він зазначає, що «за цими валами мож-на закріпити умовну назву «Траянових» [Кучера: 54]. Вали описаної конструкції з дерев'яними стінами-крепідами досліджено ним по обид-ва боки Дністра. На лівому березі загаль-на довжина валів сягає 50 км. Вони прохо-дять у с. Білівці над Дністром, на західному березі Збруча (поблизу сіл Гермаківка, За-лісся, Кудринці, Завалля, Бедришківці), в ме-жіріччі дністровських допливів – Збруча та Смотрича (біля міст Сатанова та Городка, сіл Борщівка, Лісоводи, Велика Яромірка). На правому березі – між Дністром і Прутом – залишки валів загальною довжиною понад 25 км збереглися біля сіл Несвоя, Подвірне, Росошани та Грубне. Висота валів сягала 3–5 м (іл. 62). Іноді перед валами викопува-ли рови завглибшки з висотою валу, завдя-ки чому утворювалася перешкода майже 10-метрової висоти. Деякі вали не мали ро-ву; в цьому випадку вони мали завершу-ватися піхотним бруствером, а на певній відстані по гребеню валу ставили сторожові

Іл. 62. 1 – Траянів вал біля с. Завалля на Тернопільщині (фото О.Пламєницької);
 2 – Траянів вал римського лімесу, Німеччина;
 3 – відновлена мурована римська сторожова вежа, Рейнброль;
 4 – відновлена римська сторожова вежа фахверкової конструкції, Німеччина

вежі. М.Кучера вважає, що суспільство, яке споруджувало вали, мало змогу залучити для будівництва значні трудові ресурси [Кучера: 43–51]. Вали йшли в напрямі з південного сходу на північний захід, обриваючись на півночі в районі м. Сатанова – там, де починалося Амадоцьке озеро. Трасування валів свідчить про те, що вони призначалися для оборони Середньої Наддністрянщини (включаючи межиріччя Дністра й Прута) від небезпеки з півночі й сходу. Будівельна технологія, застосована для спорудження валів, говорить про наявність значного досвіду оборонного будівництва. Вали, аналогічні за технологією зведення, доповнені невеличкими баштами

мурованої, каркасної або змішаної конструкції, позначали кордони римського лімесу (див. іл. 62). Час появи валів пов'язують з пізньоримським періодом.

Крім валів, з періодом Траянових війн дослідники пов'язують також залишки інших укріплень, що збереглися на Поділлі. Зокрема краєзнавець і археолог XIX ст. А.Шнайдер описував баштоподібні земляні насипи, що мають назву «Траян» (Троян, Туріян). Один з насипів заввишки 50 м та завширшки 36 м знаходився в XIX ст. між селами Мишків та Більче-Золоте Борщівського району на Тернопільщині. Другий насип, розташований на правому березі Дністра, поблизу

с. Грушка Тлумацького району на Івано-Франківщині, за 80 км на захід від Збруча, був значно більшим. Сучасник А.Шнайдера археолог А.Кіркор розкопав один з подібних насипів, призначення якого пов'язував з римською сторожовою вежею; його конструкція складалася з вапняку, річкового гравію й гальки [Шнайдер: 95]. Крім земляних укріплень, пізньоримський період у регіоні репрезентують також залишки мурованих фортифікацій. Зокрема у с. Комарів Кельменецького району Чернівецької області, розташованому на правому березі Дністра (за 35 км на південний схід від Кам'янця-Подільського), археологи виявили кам'яні фундаменти мурованої оборонної вежі, яку датують III–IV ст. [Бандрівський: 36–38]. Чисельність пам'яток римського часу на території Північної Буковини приводить дослідників до висновку, що «Пруто-Дністерське межиріччя і лівобережжя Середнього Дністра (Західне Поділля) були, очевидно, буферною, прикордонною зоною, що розділяла слов'янське угруповання на півночі і північному сході та фракійське ядро племен (тут – не постійне, а як результат кількох гето-дакійських хвиль, що накрили з півдня і південного заходу Середнє Подністер'я за часів розквіту і занепаду фракійської державності на рубежі ери)» [Войнаровський 2005: 180]. Зауважимо також активну присутність дакійських городищ періоду I ст. до Р.Х. – I ст. після Р.Х. на Закарпатті [Котигорошко 1995].

На думку А.Шнайдера, у Призбруччі було декілька місць, де стояли римські військові загоны – в селах Мишкові, Заліссі, Городниці, Хотимирі, Шутроминцях. Дослідник звертає увагу на первісну назву Шутроминців – Центурії [Шнайдер: 96]. Заснування відомої Хотинської фортеці, розташованої на правому березі Дністра, за 20 км на південь від Кам'янця, в оточенні кількох відтинків Трая-

нових валів, джерела пов'язують з дакійським царем Котисом [Батюшков: 67]. Не виключено, що назву «Хотин» можна виводити саме від імені царя Котиса – сина дакійського царя Буребисти (перша половина I ст. після Р.Х.) – безпосереднього попередника царя Децебала.

Ще одна знахідка у Призбруччі нещодавно привернула увагу дослідників. У селі Збручанському, через яке проходить один з відтинків Траянового валу, було досліджено одну з найдавніших на Поділлі оборонних мурованих церков – Миколаївську, датування якої за усною традицією сягає часів введення християнства. Найпізнішим часом її будівництва вважають другу половину XIII ст., а період, коли храм було розписано фресками, датують XIII–XIV ст. В культурному шарі, що прилягав до церкви, зокрема у фундаментному рові, було знайдено шматки тиньку, що належали ще давнішій мурованій споруді, а у шарі періоду будівництва церкви – «уламки червоної дахівки рідкісного типу, застосування якого відзначено в античних римських пам'ятках... Римські аналоги мали розмір 45 x 65 см, проте їх часова і географічна віддаленість змушує залишити це питання відкритим. Покриття з дахівки такого типу не вдалося розшукати на доступних для порівняння пам'ятках» [Могитич І., Могитич Р., Мовчан: 26]. Зі спостережень, зроблених авторами при обстеженні території церковної садиби, заслуговує на окрему увагу, що серед зібраного археологічного матеріалу було два фрагменти грецьких амфор. Крім того, від церкви до річки провадила дорога, прорубана у скелі; її відкос був покритий товстим шаром глиняної обмазки. На момент дослідження храму в 1993 р. дослідники не наважилися заглибити його датування і залишили низку питань, пов'язаних з виявленими артефактами, без відповіді.

2.2. КАСТЕЛЬ II–III СТ.

З огляду на розглянуті вище артефакти перших століть після Р.Х., відкриття мурованих фортифікацій у Кам'янці-Подільському вписується у загальний військово-історичний контекст. Дакійське поселення (не виключено, що це була саме Клепідава) правдоподібно зазнало романізації, як і уся Дакія, і стало одним з опорних римських військових

пунктів. Основним матеріалом для спорудження укріплень слугував камінь, який добували в безпосередній близькості від острова Старого міста. Найзручнішою каменоломнею був сам каньйон р.Смотрич. Якщо пройти вздовж нижнього берега каньйону, можна помітити акуратні, ніби обтесані, а втім, природного походження кам'яні блоки, що

лежать по під скелями. Скелі каньйону заввишки близько 30 м мають надзвичайно цікаву структуру. На їх вертикальних стінках виразно читаються як глибокі горизонтальні, так і численні вертикальні тріщини, що глибоко заходять у скельний масив, утворюючи прямокутної форми брили; час від часу вони відшаровуються й відпадають у вигляді ніби спеціально витесаних для будівництва блоків. Процес природного відшарування скельних масивів відбувався завжди, відтак каньйон був місцем, де було зручно ламати камінь для будівництва; це зафіксовано у середньовічних джерелах. Технологія виготовлення тогочасних будівельних розчинів з високим вмістом подрібненого каменю-вапняку свідчить, що камінь у початковій фазі формування міста-фортеці був основним будівельним матеріалом.

Фортифікаційна концепція укріплення, збудованого в пізноримський час на замковому мисі, була зумовлена топографічною структурою та формою трикутного в плані мису, який східною вершиною впирався у перешийок між плато та островом (іл. 63). У напрямі перешийку скелястий мис звужувався до 4 м і знижувався уступами загальною висотою 27 м. В поперечному напрямі (північ-південь) мис формувався трьома терасами. Підпорядковуючись цій топографічній структурі, укріплення складалося з цитаделі, розміщеної на верхній терасі, та оборонного поясу на нижніх терасах мису; у середньовіччі на верхній терасі сформувався головний двір Старого замку, на нижній південній – батарея св. Урсули, а по нижній північній пройшла дорога (див. іл. 63: А, Б, Г).

Територію Старого замку археологічно досліджувала Є.Пламеницька. Перший етап архітектурно-археологічних досліджень припадає на 1963–1969 рр. В цей час загальна площа, відкрита розкопками, становила дещо понад 500 м² (іл. 64). В результаті досліджень було встановлено, що верхня тераса замкового мису в найвужчому місці була завширшки близько 20 м, а посередині нинішнього замкового двору – близько 25 м; у південному напрямі вона знижувалася на 15 м одним уступом, а в північному – кількома уступами, формуючи нижні – південну та північну – тераси, частково засипані в процесі зведення в

XIV–XVIII ст. споруд усередині та ззовні замкового двору, при мурах (іл. 65).

У межах західної частини сучасного головного двору замку, біля башт Ласької та Денної, в процесі досліджень виділилася територія протозамку площею до 700 м², обмежена мурами стародавнього укріплення. З півдня та заходу ці мури увійшли до складу пізньосередньовічних башт та мурів Старого замку між баштами Рожанкою, Денною, Лаською [Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999: 64–66] (іл. 66, № 14 та 16). Характерною ознакою стародавнього західного муру, що став стіною східного приміщення першого ярусу башти Денної та частиною пізньосередньовічного західного муру замку, були зубці та щілопоподібні бійниці, типологія яких відповідала довогнепальній лучній зброї (іл. 67, 68). На зламі мурів протозамку стояли вежі: дві з них було виявлено в підмурках башт Денної (вежа Денна)⁵⁸ (іл. 69, № 1; див. іл. 66, № 6) та Малої Західної (вежа Мала Західна)⁵⁹ (див. іл. 64; 69, № 3а), третю – названу вежею над Ровом⁶⁰, – в розкопі 7/69, на відстані близько 8 м на північ від башти Ласької (іл. 70, див. іл. 64: Рп 7/69). Характер стику мурів та веж протозамку свідчив про прибудову веж до вже існуючого західного муру. З півночі та сходу

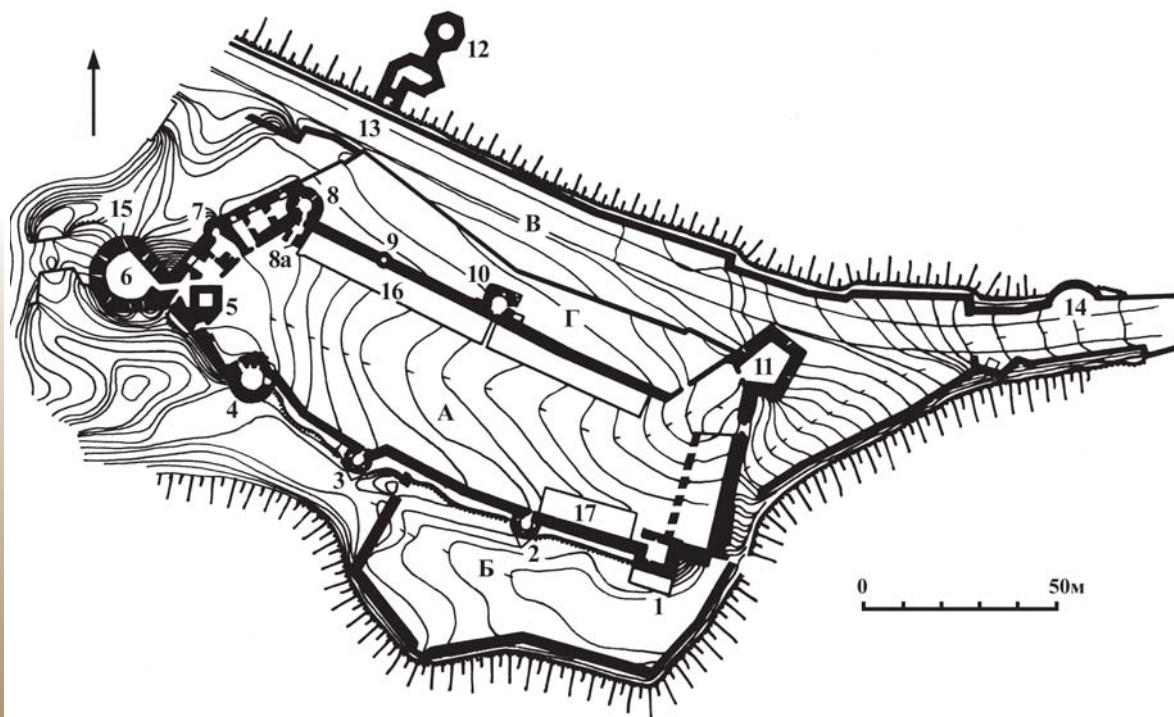
⁵⁸ Ядро башти Денної було утворене невеличкою спорудою, розміщеною на зламі стародавнього муру. Нині вона становить прямокутне приміщення першого ярусу башти. Її було умовно названо «вежею Денною» з огляду на її архаїчну типологію. Будівельні розчини, на яких було змуровано вежу Денну, відрізнялися; зокрема розчини західної та південної стін вежі відповідали розчинам стародавнього західного оборонного муру, що дало підставу зарахувати їх до першого етапу будівництва [Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999: 65, прим. 63]. Див. додаток 2.

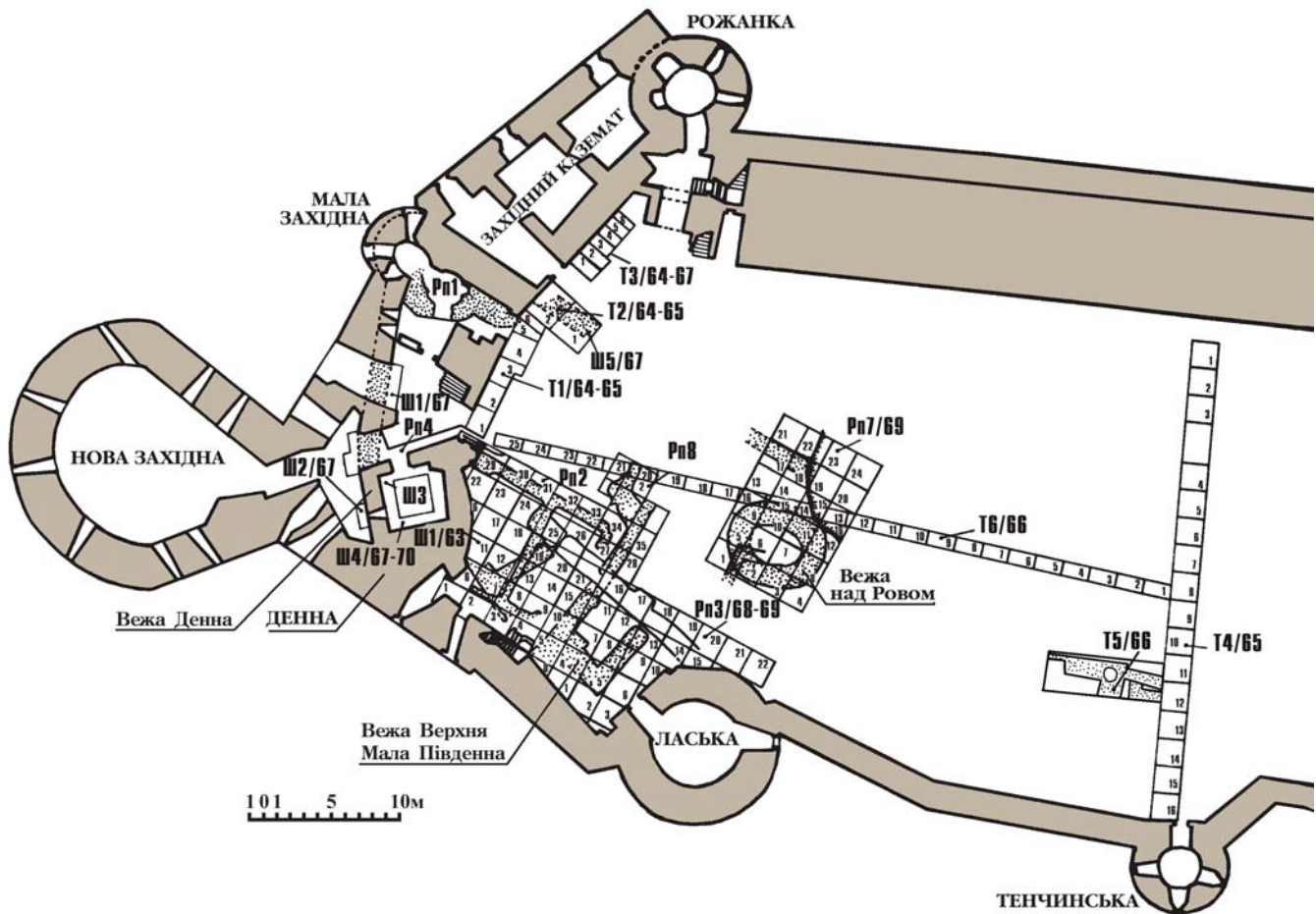
⁵⁹ Підмурки башти Малої Західної становили складний комплекс будівельних нашарувань, що свідчили про триразову перебудову первісної вежі (що отримала назву вежа Мала Західна), ідентичної за будівельними розчинами вежі Денної та стародавньому західному оборонному муру. Вежа Мала Західна в плані мала трапецієподібний абрис [Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999: 66].

⁶⁰ Рештки вежі над Ровом було виявлено у розкопі Рп 7/69 на глибині 1,07 м від сучасної денної поверхні (див. додаток 2). Вона була овальною в плані з зовнішнім діаметром 6,0–7,2 м і стінами завтовшки 1,6 м. Основа вежі була вирубана у скельному матеріку. Стратиграфічні нашарування біля стін вежі містили керамічний матеріал XI–XIII ст. у шарі чорно-брунатної землі з прошарками обпаленої глини і вугілля. Такий самий шар перекривав рештки північного муру протозамку, обмеженого ровом VIII–IX ст. [Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999: 66].

О. Пламеницька. CASTRUM SAMENECENSIS. ФОРТЕЦЯ КАМ'ЯНЕЦЬ

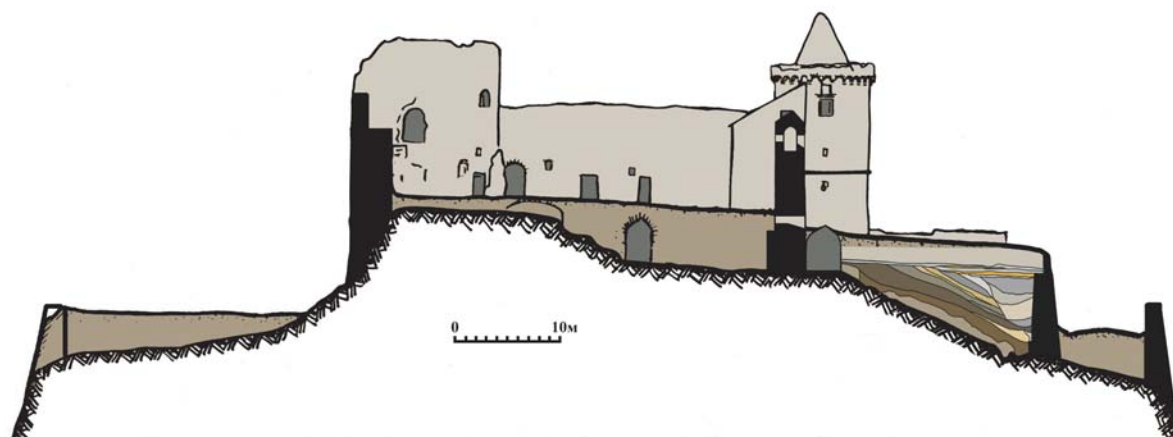

Іл. 63. Об'ємно-просторова і розпланувальна структура Старого замку: А – головний двір, Б – батарея св. Урсули (Південний двір), В – нижня північна тераса, Г – Північна батарея (Північний двір); 1 – башта Папська, 2 – башта Ковпак, 3 – башта Тенчинська, 4 – башта Ласька, 5 – башта Денна, 6 – башта Нова Західна, 7 – башта Мала Західна, 8 – башта Рожанка, 8а – башта Ружицька, 9 – вежа-бартизана Комендантська, 10 – башта Ляницькоронська, 11 – башта Нова Східна, 12 – башта Водна, 13 – місце розташування Пільної брами, 14 – напівбашта перед Замковим мостом, 15 – рів між Старим і Новим замками, 16 – Північні корпуси, 17 – Південний корпус. За Є.Пламеницькою [Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999: 13], (фото О.Макарової).

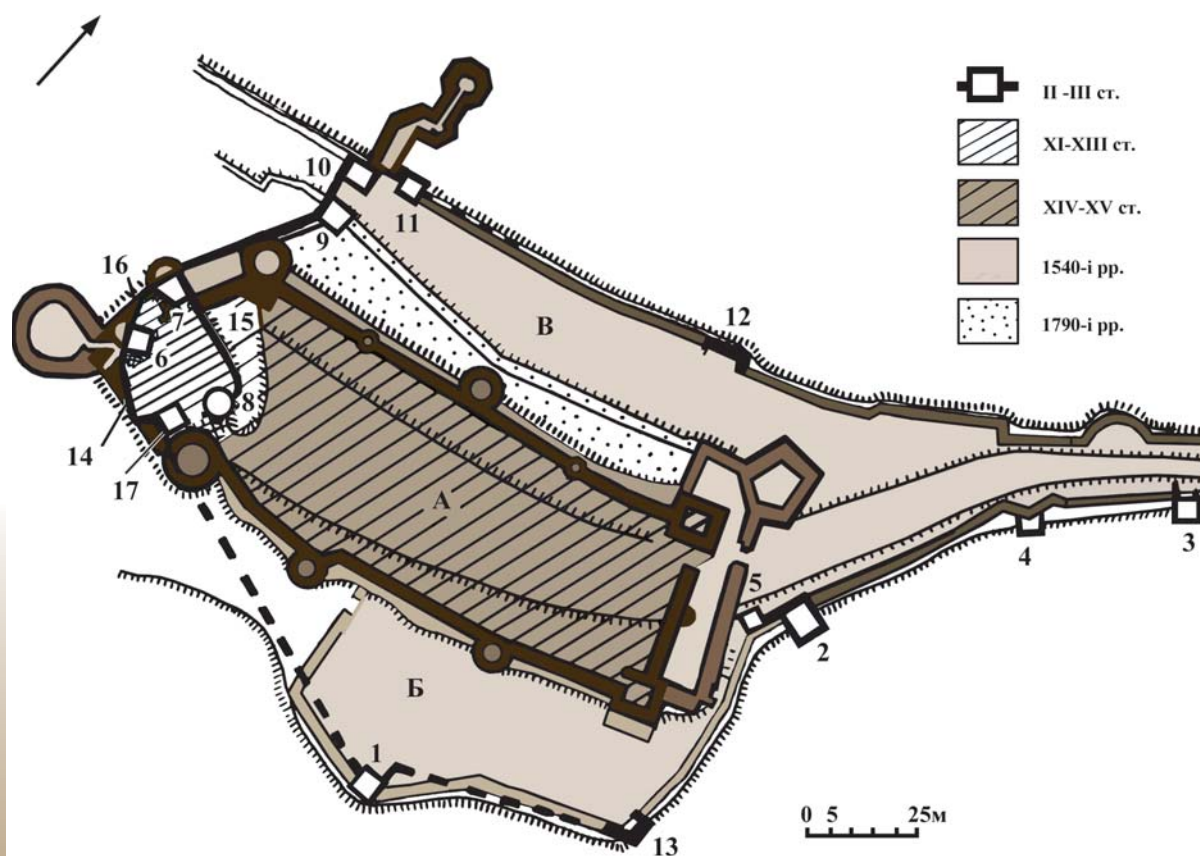
Іл. 64. Локалізація археологічно досліджених Є.Пламеницькою в 1964–1969 рр. траншей (Т), розкопів (Рп) і шурфів (Ш) в західній частині Старого замку [Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999: 24]

протозамок обмежував дугоподібний в плані рів VIII–IX ст.⁶¹ (див. іл. 64: Т6/66 та Рп7/69; іл. 66, № 15; іл. 105). Археологічний матеріал, виявлений в межах протозамку на етапі досліджень 1963–1969 рр., відносився до давньоруського часу (XI–XIII ст.) і локалізувався між баштою Денною, північним оборонним муром протозамку та вежею над Ровом; довжина ділянки з давньоруським культурним

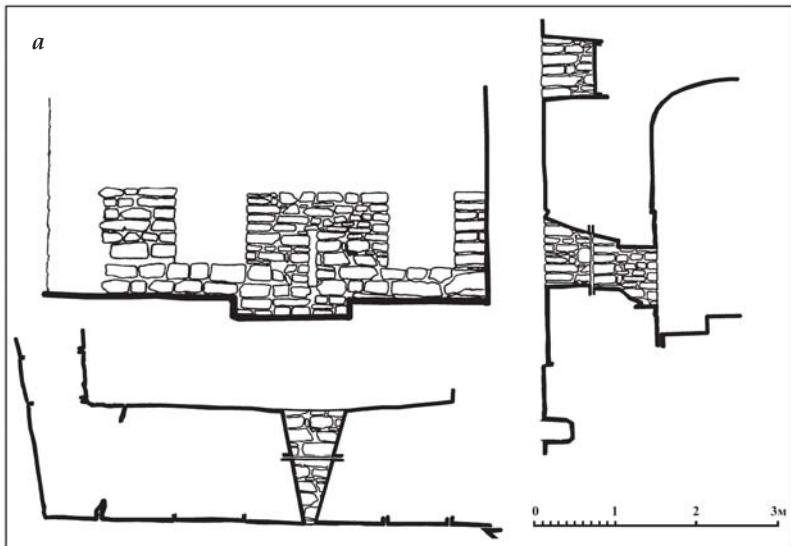
⁶¹ Рів заввишки 8 м дугою огинав північно-східний кут давньої укріпленої території і мав нахил стінок зовні 35°, зсередини – 45° та глибину близько 3 м (розчищений на 2 м), доходячи до скельного материка. Характер археологічного матеріалу свідчив, що рів було поступово засипано в період кінця XIV – початку XVI ст. Конструкція рову складалася з дерев'яного частоколузбрусів діаметром 18 см, щільно поставлених уздовж дна рову, і відома як «вовча яма». Стратиграфічно рів було продатовано не пізніше VIII–IX ст.: в ідентичному темно-брунатному шарі, в якому було викопано рів, у траншеї Т6/66 було знайдено пальчасту бронзову фібулу, ідентичну до надійно датованих фібул VI–VIII ст. [АрУРСР: 106, мал. 22 (1), 159, мал. 41 (1)]

Лл. 65. Поперечний переріз Старого замку в напрямі північ-південь, погляд на захід. За матеріалами досліджень Є.Пламеницької 1960-х рр. з доповненням за матеріалами досліджень О.Пламеницької 2007–2008 рр. Кресленик О.Пламеницької

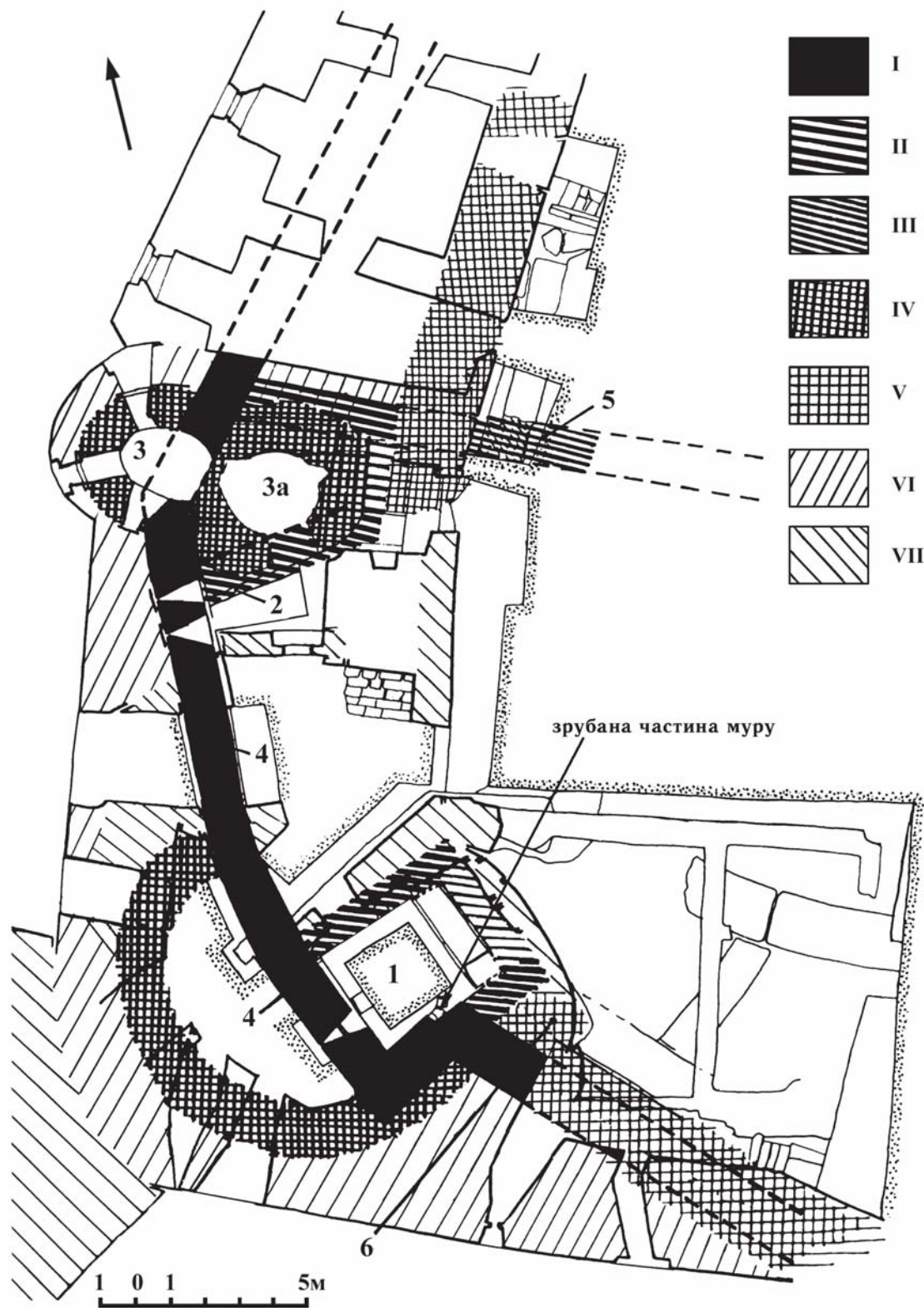
Лл. 66. Топографія і найдавніші укріплення Старого замку: А – головний двір, Б – батарея св. Урсули (Південний двір), В – нижня північна тераса; 1 – вежа Мала Південна № 1; 2 – вежа Мала Південна № 2; 3 – вежа Мала Південна № 3; 4 – вежа Мала Південна № 4; 5 – вежа Мала Південна № 5; 6 – вежа Денна; 7 – вежа Мала Західна; 8 – вежа над Ровом; 9 – вежа Стара Рожанка; 10 – вежа Пільна № 1; 11 – вежа Пільна № 2 (гіпотетична); 12 – північний мур нижньої північної тераса; 13 – вежа Мала Південна № 6 (гіпотетична); 14 – південний мур протозамку; 15 – північний мур протозамку; 16 – західний мур протозамку; 17 – вежа Верхня Мала Південна. Опрацювала Є.Пламеницька, доповнення О.Пламеницької

Лл. 67. Старий замок. Фрагмент стародавнього західного муру протозамку в межах башти Денної:
 а – план, переріз (дослідження і кресленик Є.Пламєницької), б – вид після зняття тиньку. Фото А.Тюпича

Лл. 68. Фрагмент стародавнього західного муру протозамку між баштами Денною і Малою Західною після часткового розкриття примурування з внутрішнього боку. Фото А.Тюпича

Іл. 69. Хронологічна періодизація південно-західної частини Старого замку за матеріалами архітектурно-археологічних досліджень 1970–1992 рр.: I – II–III ст.

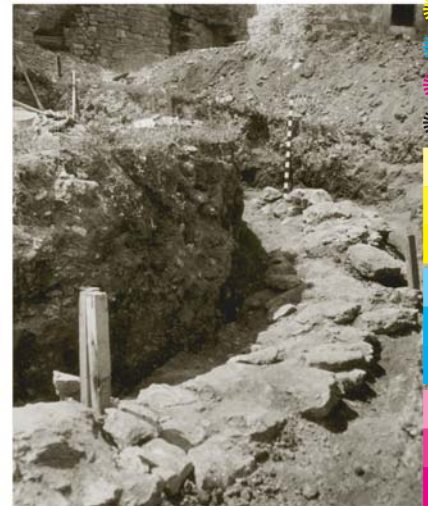
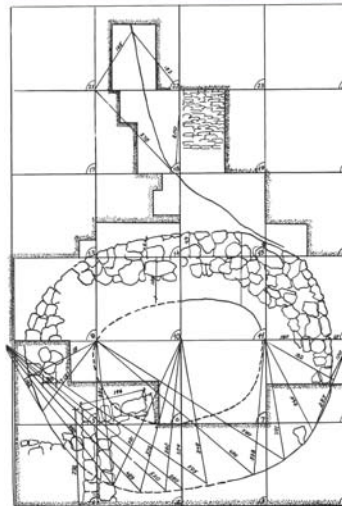
(I будівельний етап); II – II–III ст. (II будівельний етап); III – XI–XIII ст.; IV – 1370-ті рр.; V – кін. XIV – поч. XV ст.; VI – др. пол. XV ст.; VII – 1542–1544 рр; 1 – вежа Денна; 2 – вежа Мала Західна; 3, 3а – башта Мала Західна; 4 – західний оборонний мур протозамку; 5 – північний оборонний мур протозамку; 6 – південний оборонний мур протозамку. Архітектурно-археологічні дослідження і фіксація Є.Пламеницької [Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999: 27]

Іл. 70. Вежа над Ровом: а) локалізація вежі в межах головного двору Старого замку (показана стрілкою); підмурки вежі: б) обмір Є.Пламеницької; в) фото А.Тюпича

шаром становила близько 20 м; поза її межами стратиграфічні шари містили матеріал VIII–IX ст. [Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999: 64].

За особливостями будівельної стратиграфії та характером перев'язей мурувань, а також специфікою їх будівельних розчинів Є.Пламеницька виділила три початкові будівельні етапи замку: I – поява протозамку (до XIII ст.); II – перетворення його на вежове укріплення, що засадничо збігалось за територією (сер. XIII ст.); III – перебудова всередині останнього, пов'язана з потовщенням і підвищенням мурів та влаштуванням нових зубців з бійницями (кінець XIII ст.). Укріплення другого та третього будівельних етапів, на яких з'явилися перші вежі, було названо «замочком» [Пламеницька 1972] (іл. 71). Зіставлення невеличкої за площею давньої території замочку (700 м²) з територією середньовічного замку площею близько 1 гектара зумовило формування концепції відцентрового розвитку укріплення упродовж XIII–XVI ст.

На першому етапі досліджень (1963–1969) основною проблемою наукової атрибуції архітектурно-археологічних залишків укріплень Старого замку залишалось датування протозамку давньоруським часом: попри надійність комплексу артефактів, воно наптовхувалося на суперечності, що стосувалися послідовності будівельних та культурних нашарувань. Зокрема стратиграфія всередині

вежі Денної свідчила про формування її південної та західної стін на основі більш давнього оборонного муру (див. іл. 69, № 4), що виник набагато раніше, ніж XII–XIII ст.⁶²

⁶² Зокрема, південна стіна вежі складалася з двох відтинків, розділених вертикальним швом; західний відтенок включав фрагмент давнішого муру, зрубаного під час перебудови вежі або зруйнованого на час перебудови. Рівень зрубки відповідав денній поверхні XII–XIII ст. Площина зрубаного муру нижче денної поверхні XIII ст. була лицьовою і зберегла культурні нашарування у вигляді потужного (70 см) шару брунатної землі, що «наросла» in situ впритул до вже існуючого муру. Отже, мур не належав до фундаментної частини; інакше би його поверхня не була лицьовою, а стратиграфія відповідала би перекопу для влаштування фундаменту. Шар брунатної землі датувався в широких хронологічних межах – від доби бронзи й раннього заліза до VII–X ст. (Слід зауважити, що наявність у шарі матеріалу доби бронзи й раннього заліза навряд чи можна пов'язувати з часом виникнення муру: адже при його будівництві

*Ил. 71. Еволюція укріплень на замковому місці:
а – безвежовий протозамок; б – вежовий замочок.
Реконструкція Є.Пламеницької, 1969*

Враховуючи стратиграфічні особливості, правдоподібним часом його зведення були перші століття після Різдва Христового.

З огляду на пануючу в 1960-ті рр. теорію заснування Кам'янця в XIV ст., відкриття у замку давньоруського культурного шару та артефактів з більш давніх часів ставило під сумнів загально визнану дату виникнення міста. Водночас це відкриття викликало у науковців певну недовіру: адже укріплення, які супроводжував культурний шар XII-XIII ст., були мурованими. Авторитетні висновки П.Раппопорта, А.Кирпичникова та В.В.Косточкина щодо відсутності у давньоруському будівництві до середини XIII ст. бойових башт та появи їх з середини XIII ст. (в період інтенсивного розвитку оборонного

неодмінно мала викопуватися траншея під фундамент, через що шари у нижній частині було перекопано). Структура шару по всій його товщині, що не мала чітких горизонтів, свідчила про епізодичність господарської діяльності на території протозамку в цей тривалий період і про характер нашаровування природним шляхом.

будівництва Галицько-Волинської Русі у вигляді поодиноких мурованих веж-донжонів в структурі здебільшого овальних укріплень), а також поширення будівництва кам'яних замків лише з XV – початку XVI ст. [Раппопорт, Косточкин; 24–25; Раппопорт 1967: 217–218; Кирпичников 1958: 7] спричинилися до обережного датування Є.Пламеницькою в 1960-ті рр. мурованих укріплень кам'янецького замку: вони були віднесені до другої половини XIII ст. із застереженням можливості появи в XII столітті [Пламеницька Є. 1969 а: 144].

Значну роль у дослідженнях будівельної стратиграфії кам'янецьких укріплень було відведено будівельним розчинам мурувань. На відміну від цегляного будівництва, де опрацьована шкала хронотипологічних параметрів дає можливість датування споруд та їх частин за типорозмірами цегли, періодизацію будівель з природного каменю можна встановити лише за характером перев'язей мурувань та відмінностями технології приготування мурувальних розчинів. Для Кам'янця-Подільського, починаючи з 1960-х рр., такі дослідження проводили Є.Пламеницька⁶³ та автор [Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999: 70–72; Пламеницька О. 2008: 23; 2009 б: 260–264]. У розмаїтій палітрі найдавніших мурувальних розчинів було встановлено три основні групи, що відрізнялися за складом в'язучого та заповнювача: I – вапняно-карбонатні (з заповнювачем у вигляді подрібненого каменю-вапняку); II – вапняно-гіщані (з заповнювачем у вигляді кварцового піску); III – глинисті. Ці групи характеризують принципові зміни будівельної технології. Всередині кожної групи було виділено підгрупи, що характеризують

⁶³ Є.Пламеницька на основі досліджень перев'язей мурувань та будівельних розчинів мурувань опрацювала нову хронологію еволюції замку. Базовим матеріалом для датування будівельних етапів стали розчини мурувань споруд та їх фрагментів, чітко датованих за епіграфічними, архівними та археологічними дослідженнями. Будівельні розчини цих споруд стали еталонними для датування етапів 1395–1399 рр., 1404–1410 рр., 1505 р., 1542 р., 1544 р., 1621 р., 1672–1699 рр., початку XVIII ст., середини XVIII ст. та 1790-х рр. Датування замкових споруд та їх фрагментів ґрунтувалося на аналізі локалізації їх щодо хронологічно атрибутованих споруд комплексу. Ця методика, опрацьована Є.Пламеницькою і апробована на багатьох спорудах Кам'янця-Подільського, застосовувалася від початку вивчення укріплень замку.

Іл. 72. Вежа Мала Південна № 1 (показана стрілкою) в структурі укріплень нижньої південної тераси (батареї св. Урсули) Старого замку. Фото О.Ізотова

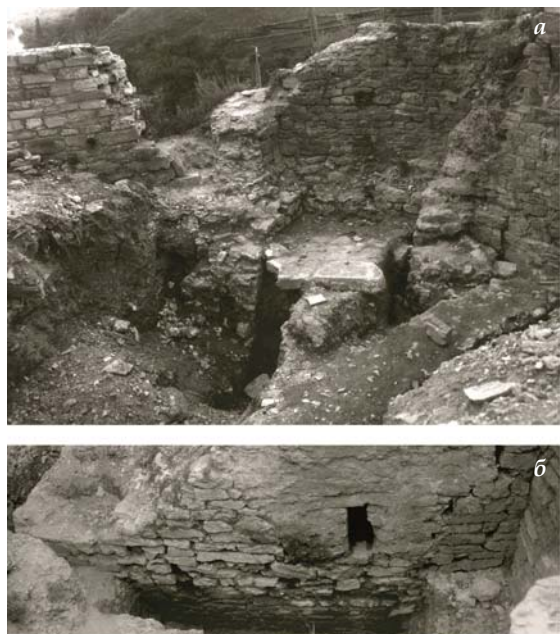
ли технологічні особливості, пов'язані зі значними хронологічними етапами. Всередині підгруп було визначено типи, характерні для певних будівельних періодів та груп об'єктів, збудованих у хронологічно близький час.

Зведення найдавнішої частини стародавнього західного муру протозамку, складеного на характерному вапняно-карбонатному будівельному розчині типу І-А2 (див. додаток 1), було гіпотетично віднесено до перших століть після Р.Х. без чіткої конкретизації. Цей мур становив основу південної та західної стін вежі Денної; пізніше до нього було прибудовано стіни на близькому, але не ідентичному розчині І-А3, що утворили вежу (див. іл. 69: 1, 4). Отже, датування муру і вежі першими століттями після Р.Х. спростовувало твердження, що давньоруський період у будівельній історії замку був першим. Було висловлено гіпотезу щодо наявності періоду, відлеглого в часі від давньоруського на тисячу років; враховуючи історичний контекст,

його було умовно названо дако-римським [Plamenytska O., Plamenytska E. 1992; Пламеницька Є., Пламеницька О. 1993].

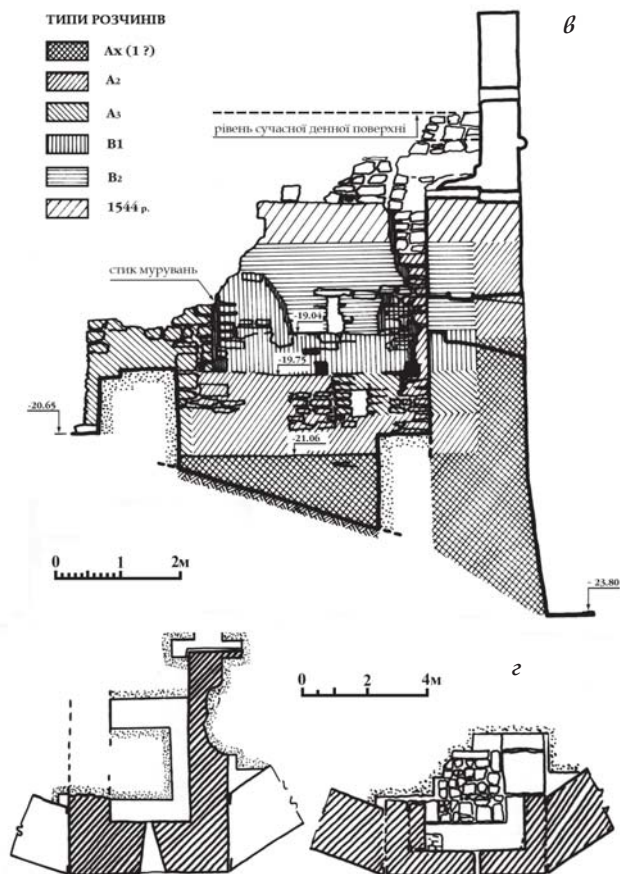
Подальші дослідження доповнили уявлення про топографію укріплень перших століть після Р.Х. [Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999]. На нижній південній терасі замку (батарея святої Урсули), яка у ХХ ст. отримала назву Південний двір (див. іл. 63: Б, іл. 66: Б), було досліджено ділянку на зламі найбільш висунутого на південь муру батареї, що стояв на краю скелі. Утворена між двома відтинками муру площа завширшки 3 м і заввишки понад 6 м виявилася південною стіною засипаної на всю висоту з внутрішнього боку стародавньої вежі, названої Малою Південною № 1⁶⁴ (іл. 72, див. іл. 66, № 1). Вежа була тристінною, відкритою зсередини

⁶⁴ Назва «Мала Південна № 1» – робоча назва вежі, прийнята за місцем її розміщення в системі укріплень замку. В подальшому нововідкриті вежі отримували назви відповідно до місця розташування та номери в порядку їх виявлення.

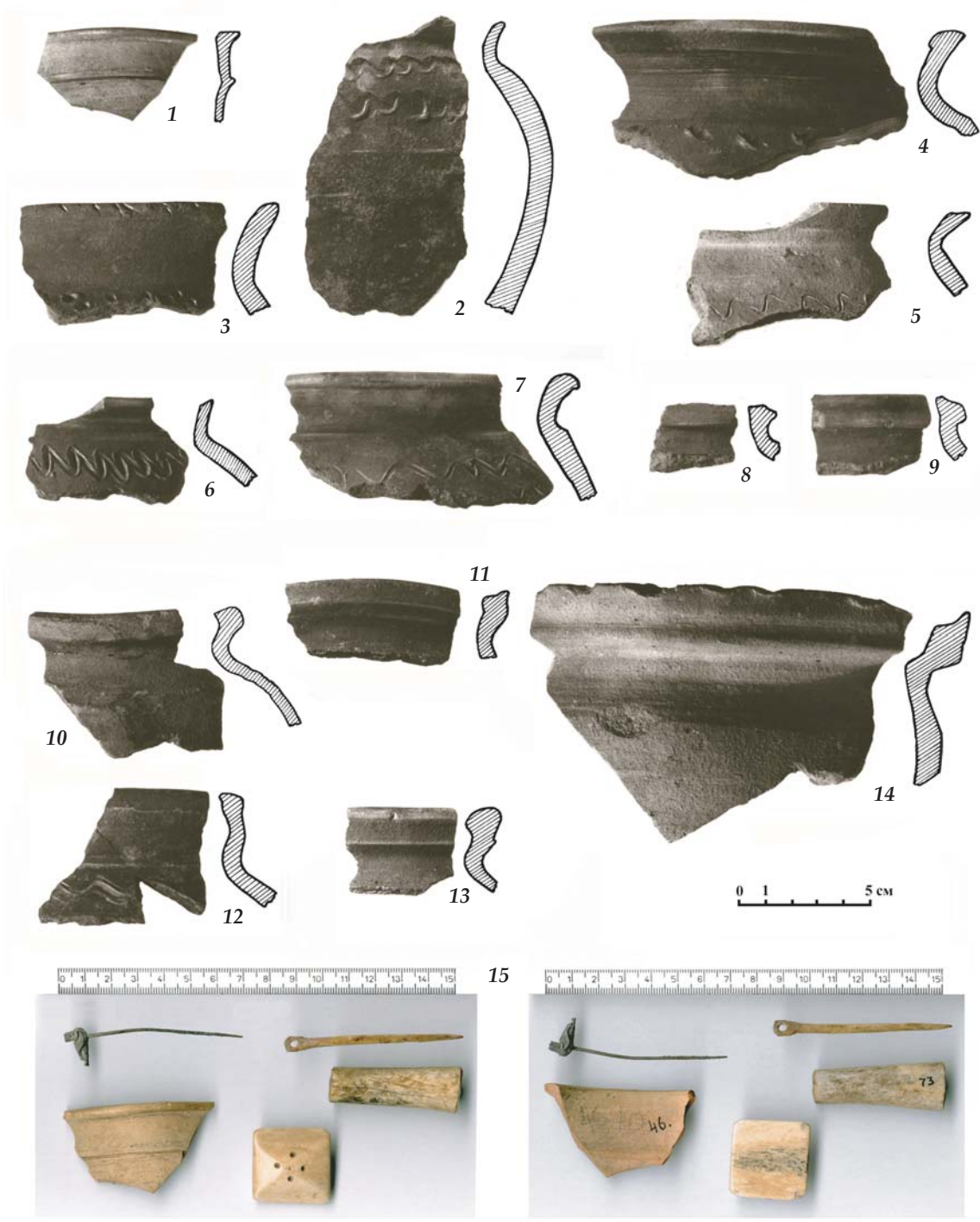
Іл. 73. Вежа Мала Південна № 1:
а – в процесі розкриття до рівня надмуровання 1544 р.; б – розкриття після заглиблення нижче рівня 1544 р. до материкового шару (фото Л.Гончара); в – переріз південь-північ, погляд на схід, обмір Є.Пламеницької, А.Тюпича; дослідження і будівельна періодизація Є.Пламеницької; г – плани на рівнях -19.00 та -16.50. Кресленики О.Пламеницької, А.Тюпича [Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999: 35, 36]

(іл. 73). Підлога долішнього ярусу мала ухил на південь близько 20° і становила штучно підтесану материкову поверхню скелі, покриту товстим шаром обмазки будівельним розчином типу І-А4. Під обмазкою на скельній поверхні було зафіксовано кіптяву, що свідчило про існування етапу, який передував обмазці підлоги. Розчин обмазки «напливав» на вертикальні стінки вежі, змуровані на розчині І-А1, потовщені на розчині І-А2 та надбудовані на розчині І-А3. Усі розчини підгрупи І-А були близькі за складом, а їхні незначні відмінності були класифіковані за типами (див додаток 1). За висновками хіміко-петрографічних досліджень [19] розчини підгрупи І-А відзначаються високою культурою й ретельністю виготовлення й містять, крім домішок товченої кераміки, рослинний клей та товчені корали, що походять з місцевої породи вапнякового кря-

жу Товтрів. На особливу увагу заслуговує той факт, що керамічне тісто в уламках, доданих до наповнювача розчинів, відповідало кераміці перших століть після Р.Х., знайденої в межах вежі (див. іл. 74: 1, 15).

Є. Пламеницька встановила, що три будівельні фази вежі Малої Південної № 1, що відрізнялися за розчинами, мали важливу архітектурну закономірність: метою перебудов вежі було потовщення її стін у нижній частині з одночасним надмурованням площадок бойового ходу та зубців попередніх етапів (ідентичний будівельний прийом було застосовано у стародавньому західному оборонному мурі протозамку). Дослідження стратиграфії в межах вежі показало, що всі культурні нашарування прилягали до її стін без пазухи, тобто утворювались у період існування вежі. Розглядаючи їх ретроспективно, можна виділити

Ил. 74. Археологічні знахідки з розкопу в межах вежі Малої Південної № 1:
 1 – II–III ст.; 2 – IX–X ст.; 3, 4 – X–XI ст.; 5, 6, 7 – XIII ст.; 8, 9, 10, 11 – XIII–XIV ст.; 12, 13, 14 – XIV–XV ст.;
 15 – вінець горщика II–III ст. після Р.Х.; трубчаста кістка з різьбленим орнаментом (перші століття після Р.Х.);
 кістяна голка (перші століття після Р.Х.); кістяна битка IX ст.; срібна шпилька з головкою у вигляді
 пташки XI ст. (лицьовий та зворотній бік знахідки). Прориси Є.Пламеницької, фото А.Тюпича,
 О.Пламеницької [Пламеницька О., Пламеницька Є.: 37]

наступні етапи. Під будівельним грузом XVI ст. (у межах висотних позначок від -19.45 до -19.80) було зафіксовано триразове за-сипання вежі з проміжними долівками на рівнях: -20.10 м, -20.60 м та -20.80 м (див. іл. 73). Ці рівні супроводжував археологічний матеріал відповідно XIV–XV, XIII–XIV та XIII століть (іл. 74: 5-14). Останній шар ліг на розвал каміння та будівельного розчину підгруп I-A та I-B. Товщина шару XIII ст. коливалася від 0,3 м посередині вежі до 0,4–0,6 м при стінах. По верхньому горизонту в ньому та серед обгорілого каміння подекуди траплявся матеріал початку першого тисячоліття після Р.Х. поруч з матеріалом IX століття. Під ним і до материка був майже стерильний шар чорної землі завтовшки 0,2–0,4 м, порушений у північній і західній частинах разом з обмазкою, де було знайдено матеріал XIV–XV ст. У шарі брунатної землі, що впритул, без пазухи підійшов до північного боку східної стіни вежі, було знайдено три фрагменти одного горщика IX–X ст. (іл. 74: 2).

Отже, до IX–X ст. вежа Мала Південна № 1 пройшла три будівельні етапи, яким відповідали три типи будівельних розчинів підгрупи I-A. Датуючи ці три етапи, Є.Пламеницька зважала на знайдений *in situ* у шарі обмазки долівки вежі вінець горщика початку III ст. після Р.Х. (див. іл. 74: 1, 15) та застосування в будівельному розчині типу I-A3 (третього будівельного етапу) товченої кераміки ідентичного тіста в якості наповнювача. Це дало підстави продатувати верхню хронологічну межу третього етапу вежі Малої Південної № 1 початком III століття після Р.Х. з відповідною кореляцією попередніх етапів (див. додаток 2).

Одночасно отримав датування початком III ст. після Р.Х. етап прибудови до стародавнього західного муру протозамку двох перпендикулярних стін на розчині типу I-A3, які утворили вежу Денну.

Будівельні нашарування невеличкої башти Малої Західної (іл. 75; див. іл. 63: 7; 64) засвідчили чотирифазовість її формування. Друга фаза була пов'язана з прибудовою до стародавнього західного муру протозамку (збудованого на розчині типу I-A2) трапецієподібної у плані вежі Малої Західної, яка шляхом дворазових перебудов

трансформувалася у башту Малу Західну (див. іл. 69; № 3а). Вежа була прибудована з внутрішнього боку муру в місці його повороту на північ. Її датування визначилося за ідентичністю будівельного розчину типу I-A3 розчинові вежі Денної, прибудованої аналогічним способом до західного муру в місці його повороту на південь.

При проведенні 1980 р. архітектурно-археологічних досліджень на нижніх північних терасах Старого замку (див. іл. 63; В, Г) Є.Пламеницька виявила ще один відтинок стародавнього західного оборонного муру, складеного на будівельному розчині типу I-A2. Становлячи продовження західного муру протозамку, він проходив у товщі мурів західного каземату та західного торця Північної батареї. Тут його фрагмент із залишками зубців відкрився під лицьовою примуровкою (іл. 76). Далі мур йшов у напрямку на північ, до башти Водної, перетинаючи впоперек нижню терасу, де його було виявлено в рівні нижче сучасної проїжджої частини вулиці Замкової [Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999: 30–33] (іл. 77; див. іл. 66, № 9, 10). Розташування муру впоперек головної дороги до міста, у місці зведеної 1544 р. міської Пільної брами, свідчить, що браму було прибудовано 1544 р. у створі давнього муру з внутрішнього боку: стик мурувань виразно прочитувався в межах проїзду Пільної брами (іл. 78).

Ще три стародавні вежі, синхронні групі найдавніших укріплень замку і збудовані на розчинах підгрупи I-A, були виявлені Є.Пламеницькою уздовж південно-східної кромки скелі, з зовнішнього боку середньовічного муру, що з'єднував замок із Замковим мостом. Вони отримали назви Малих Південних (див. іл. 66, №№ 2, 3, 4). Вежа Мала Південна № 2 виступає на самий обрив скелі у вигляді невеличкої платформи (див. іл. 59: В), вежа Мала Південна № 4 прочитується як напівзруйнований виступ в основі залому середньовічного муру (іл. 79, див. іл. 59: Б та іл. 66, №4), вежа Мала Південна № 3 виділяється за характером вивітреного мурування у прямокутному виступі у рівні нижче дорожнього

Іл. 75. Башта Мала Західна (показана стрілкою).

Фото О.Пламеницької

Іл. 76. Фрагмент західного муру Північної батареї з муруванням зубця стародавнього дако-римського муру між баштою Рожанкою та вежею Старою Рожанкою, розкритого під примуруванням (показане стрілкою).
Фото О.Пламеницької

Іл. 77. Розкриття залишків Пільного мосту на нижній північній терасі Старого замку. Стрілкою показано продовження стародавнього дако-римського муру, виявленого під дорожнім покриттям між вежею Старою Рожанкою та баштою Водною. Фото Л.Гончара, 1979 р.

Іл. 78. Дако-римський мур (показаний стрілкою) між баштами Рожанкою та Водною та залишки Пільної брами 1544 р. з колесовідбійниками у рівні нижче дорожнього покриття. Фрагмент (показаний стрілкою на іл. 77). Погляд на північ. Фото Л.Гончара

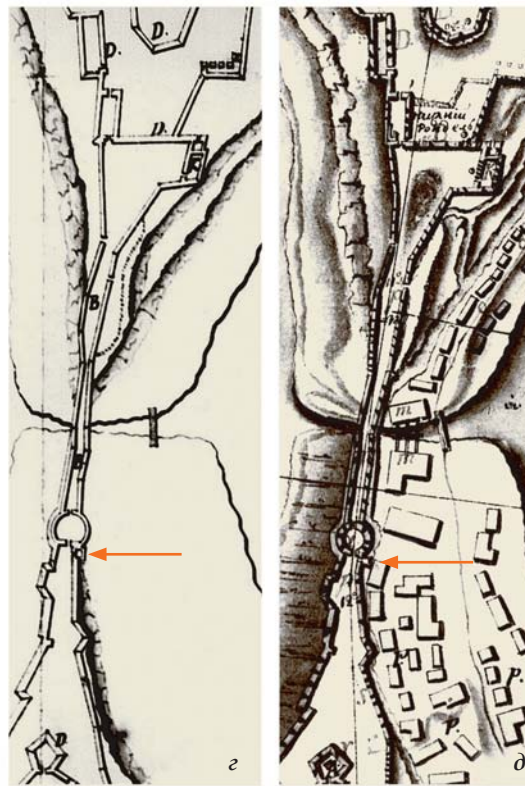
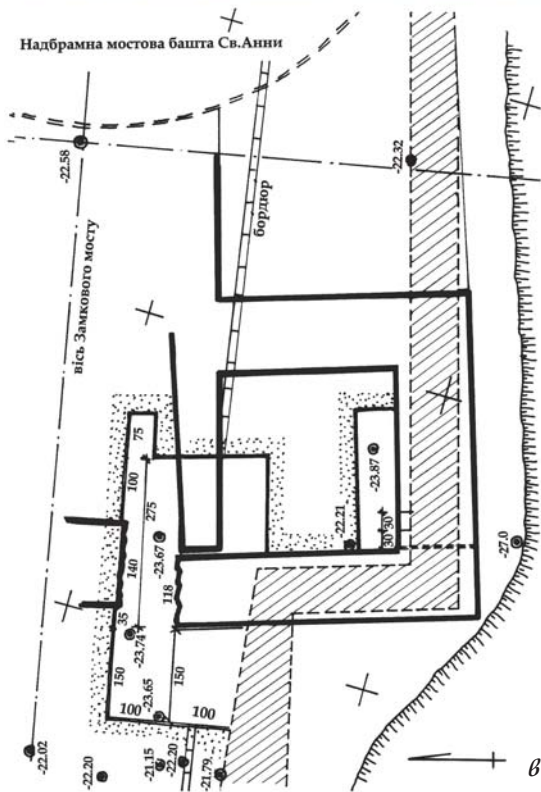

Іл. 79. Вежа Мала Південна № 4 (показана стрілкою) понід мурами Підземної галереї Старого замку.
Фото О.Карбовського

полотна на захід від Замкового мосту, впри- тул до залишків розібраної в XIX ст. надбрам- ної мостової башти св. Анни (іл. 80, див. іл. 59: А). Ця остання вежа згадується у вияв- леному нами в Державному архіві Кракова документі від 24 серпня 1791 р., підписаному архітектором Станіславом Завадським, в яко- му він давав вказівку «чотиригранну башточку спустошену, що знаходиться при круглій башті, розібрати і новий мур вивести» [20]. Цю башточ- ку, що стояла впригул до круглої надбрамної башти св. Анни на Замковому мості (остан- ня збереглася в частині підмурків), зобра- жено на низці архівних планів, починаю- чи з 1773 р. до 1811 р. (іл. 80: г, д) [21]. Це дає підстави стверджувати, що розпорядження С.Завадського не було виконано, башточ- ку не було розібрано, і залишки її дійшли до наших часів. Слід відзначити, що усі вежі виділяються в структурі середньовічних

мурів замку характерним вивітраним муру- ванням і вимитим будівельним розчином. Фрагмент південного передмостового обо- ронного муру, що відходив від вежі Малої Південної № 3 на захід, в напрямку до веж № 4 та № 2, було виявлено автором цих рядків 1999 р. Будівельний розчин цього му- ру виявився приналежним до підгрупи І-А; відтак мур також можна зарахувати до гру- пи стародавніх споруд замку [Пламеницька О. 2009 б]. На жаль, поспішно і непрофесійно виконаний того ж року ремонт лицьової поверхні цього муру з півдня позбавив можливості його повного дослідження.

Виявлені в межах замкового мису залиш- ки споруд – стародавніх мурів та веж – утво- рюють логічну систему. Трикутний у плані мис, що підходив гострою вершиною до пе- решийку, основою трикутника був зверну- тий до напільного боку. По лінії цієї основи,

Іл. 80. Вежа Мала Південна № 3 біля в'їзду на Замковий міст: а – південний фасад (між стрілками) фото О.Пламеницької; б – розкриття залишків вежі у межах тротуарної частини Замкового мосту (фото Є.Пламеницької); в – план відкритих залишків, обмір і дослідження Є.Пламеницької та Л.Хілая, кресленник О.Пламеницької; г, д – вежа на історичних планах 1799 та 1800 рр.

що відстояла на 240 м від перешийку і мала дугоподібний абрис, був протрасований оборонний мур, перед яким у скелі було вирубано рів. Мур відділяв укріплену мисову частину, топографічно розміщену на трьох терасах: нижню терасу по кромці скелі оточували прямокутні вежі, розміщені на відстані від

30 до 60 м і з'єднані оборонними мурами, а на верхній терасі знаходилась невеличка цитадель; цю систему укріплень ми пов'язуємо з періодом існування гіпотетичного міста Клепідави (іл. 81) [Пламеницька Є., Пламеницька О. 1993]. Цитадель (у нашій класифікації названа протозамком) мала площу близько

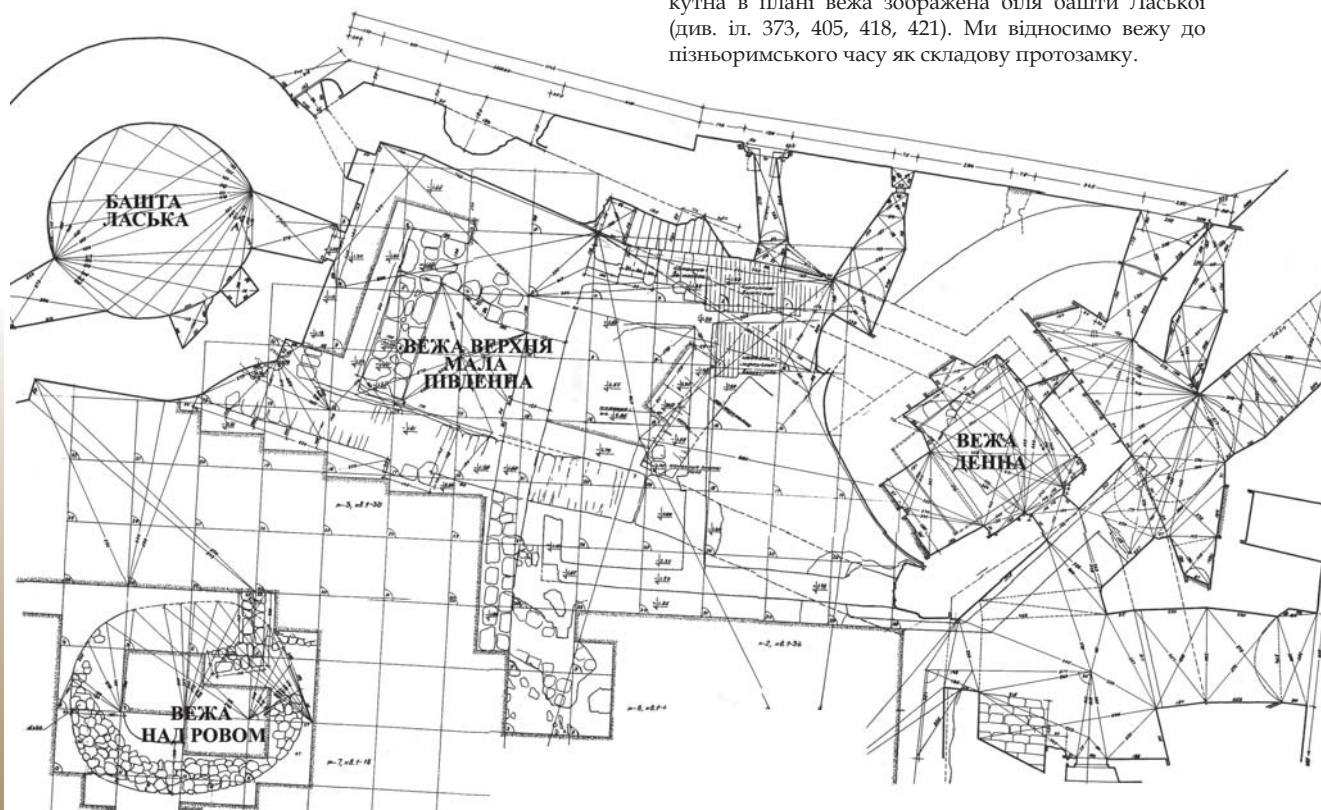

Лл. 81. Укріплення Клепідави II – III ст.
Гіпотетична реконструкція О.Пламеницької

700 м² і, правдоподібно, складалася з чотирьох веж: прямокутних Денної та Верхньої Малої Південної⁶⁵, трапецієподібної Малої Західної та овальної вежі над Ровом (іл. 82). Розміри боків прямокутних веж становили пересічно від 5 до 7 м.

Деякі міркування можна висловити з приводу в'їзду до цього укріплення. В умовах своєрідної топографії замкового мису варіантів трасування дороги, що йшла до острова повз стародавню фортецю, було небагато. Враховуючи характер рельєфу, єдиним можливим місцем для розміщення дороги була нижня північна тераса мису. В перебігу досліджень 1980 р. вже згаданого вище відтинку стародавнього західного оборонного муру, виявленого

⁶⁵ Верхня Мала Південна вежа – гіпотетична. Вона була фрагментарно розкрита Є.Пламеницькою в процесі архітектурно-археологічних досліджень 1969 р. (див. іл. 82), але на той час ще не ідентифікована як вежа, пов'язана з пізньоримським часом і не відображена на реконструкції. Пізніше Є.Пламеницька вважала її складовою вежового замочку. На низці архівних планів періоду 1773-1803 рр. ця невеличка прямокутна в плані вежа зображена біля башти Ласької (див. іл. 373, 405, 418, 421). Ми відносимо вежу до пізньоримського часу як складову протозамку.

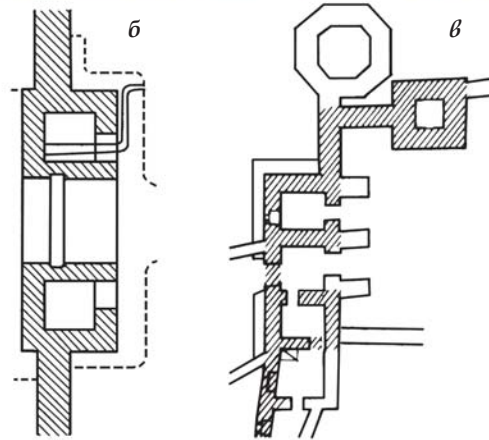

Лл. 82. План архітектурно-археологічних залишків укріплень південно-західної частини Старого замку.
Археологічні дослідження, обмірна фіксація і кресленик Є.Пламеницької

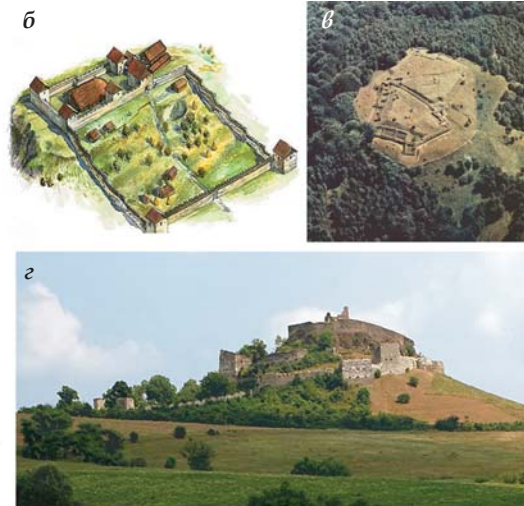
Іл. 83. а – Брама римської фортеці: парк Зальбург – римська фортеця (Німеччина), б – брама римської фортеці Гольцхаузен (Німеччина); в – Пільна брама у Кам'янці-Подільському (за планом кін. XIX ст.)

на нижній північній терасі замку, в місці розташування середньовічної Пільної брами, і складеного на розчині І-А2 (див. іл. 76-78), Є.Пламеницька висловила припущення, що саме в цьому місці в перші століття після Р.Х. могла знаходитись давня брама зовнішнього укріплення. Підставою для такого припущення стала подібність розпланувальної структури Пільної брами, відомої за архівними джерелами, та типових брам римських фортець, що мали вигляд двох прибрамних веж, фланкуючих в'їзд [Bernacka-Lubańska: 161, 169, 171] (іл. 83). Враховуючи, що перед в'їздом на Замковий міст також збереглася одна подібна вежа (складена на розчині типу І-А1), розташована збоку від осі мосту (див. іл. 63, № 3 та іл. 58:А; 80), таке припущення є цілком логічним.

Привертає увагу концептуальна подібність терасованого укріплення на замковому мисі до дакійських фортець. На відміну від римських військових таборів-каструмів (castrum romanum), що будувалися переважно на прямокутному плані і на зарані вирівняному майдані, фортеці-кастелі (castellum) мали довільну структуру, підпорядковану рельєфу місцевості, здебільшого розміщуючись на терасованих пагорбах і мисах з максимальним використанням природних умов місцевості [Прохненко: 10-11] (іл. 84). Вежі римських та дакійських фортець

Іл. 84. Дакійські фортеці:
а – Костешти;
б – П'ятра Рошіє;
в – Блідару;
г – Рупеа

засадничо не відрізнялися і були невеликими – квадратними, прямокутними (пересічно зі стороною від 4,3 до 5,5 м, іноді до 7,5 м) або трапецієподібними в плані (останні переважно були наріжними), замкненими чи тристінними (відкритими зсередини), мурованими, фахверковими або змішаної конструкції, перекривались або двохшлуким, або чотирисхлуким (наметовим) дахом (див. іл. 62: 3, 4) [Bernacka-Lubańska: 102; Antonescu 1984: 99–140; Vlădescu: 48–49, 70–72; Федоров, Полевой: 218–220].

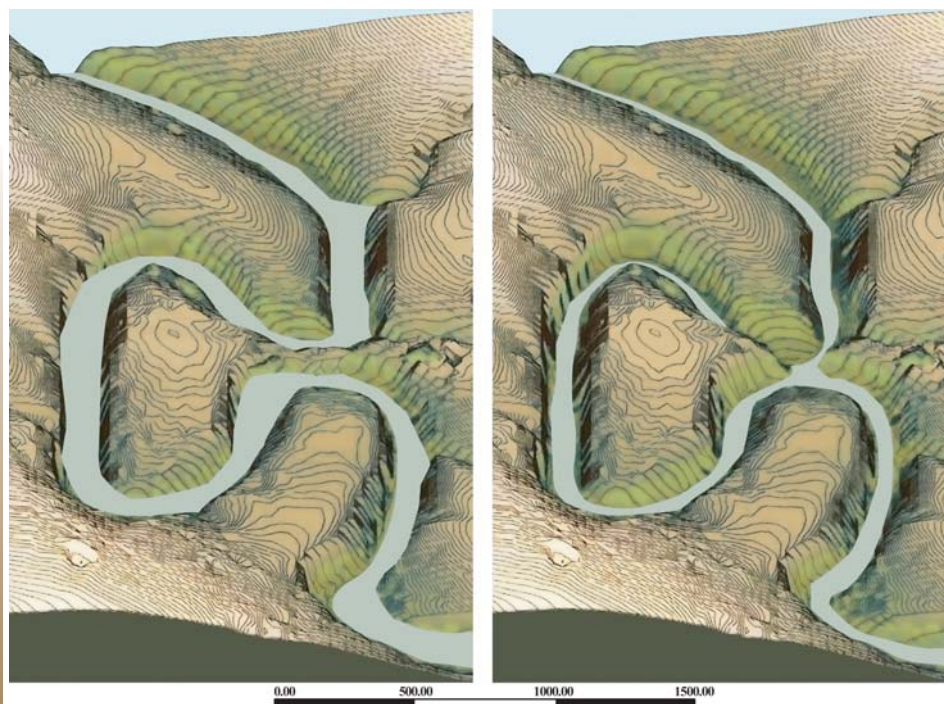
2.3. КОМУНІКАЦІЯ ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ II–III СТ.

В процесі висихання Амадоцького озера поступово мілішала річка Смотрич. Це призвело до змін гідрографії та топографії острова. Археологічні залишки трипільського поселення на острові свідчать про існування комунікації острова з околицями, відтак є всі підстави вважати, що до певного часу вона здійснювалась природним скелястим перешийком між плато і островом (іл. 85 а). Тривалий процес зниження води у ріці призвів до підмивання перешийку, нижні шари скельної породи якого, як було встановлено геологічними дослідженнями, виявилися істотно слабшими за верхні. Це спричинило

Отже, дорога до острова, на якому правдоподібно існувало військове поселення, а також судноплавний річковий каньйон навколо острова контролювалися розміщеним на верхній та двох нижніх терасах замкового мису укріпленням – кастелем. У його структурі вже на початкових етапах формування було закладено топографічну концепцію, засади якої залишалися незмінними впродовж наступних п'ятнадцяти століть.

обвал перешийку, який вкрила вода (іл. 85 б). Люди залишили острів. Поселення на ньому відродили ті, хто збудував кастель на замковому мисі та міст на острів, використавши перешийок вапнякової скелі як основу мостової конструкції.

Як з боку острова, так і з боку замкового мису скеля, що утворила перешийок, знижувалась до середини (див. іл. 1). Втім, навіть у найнижчому місці гребінь перешийку підвищується над сучасним дзеркалом води Смотрича на 9 м з північного боку (верхній б'єф) та на 15 м – з південного (нижній б'єф). Враховуючи тогочасний високий уріз води у

Іл. 85. Зміни рельєфу острова Старого міста та скельного перешийку:
а) на трипільські часи (IV–III тис. перед Р.Х.);
б) I–II ст. після Р.Х. Реконструкція О.Пламеницької

Смотричі⁶⁶, міст набував значення головної і єдиної комунікації. Отже, його поява була безпосередньо пов'язана з організацією сполучення з островом, а відтак вік мосту є ключовим у визначенні віку поселення. Не так важливо, за яким типом класифікується це поселення; важливо, що його існування супроводжувала будівельна діяльність, релікти якої – муровані фортифікації – дійшли до нашого часу. Дослідження мосту дало відповідь на поставлене вище ключове питання.

У теперішньому вигляді міст становить потужний кам'яний ескарповий мур (іл. 86), утім, гравюри та плани XVII-XVIII ст. показують кількапрогінний арковий міст з мурованими парапетами та бійницями (іл. 87). При дослідженні мосту [22] ця обставина стала предметом особливої уваги. В результаті вивчення споруди [23] було підтверджено, що графічні зображення мосту відображають його стан перед ґрунтовною реконструкцією, яка стала межею між двома значними будівельними періодами. До перебудови, яка відбулася у 1680-х рр., міст становив аркову конструкцію на мурованих опорах, після реконструкції набув форми ескарпового мур-батардо⁶⁷.

На даному етапі нас цікавить перший період. Його було досліджено глибоким шурфуванням мостової конструкції, яка складається з мурованих з каменю-вапняку пілонів пересічного розміру в плані 2x4 м, поставлених на гребені скельного переший-

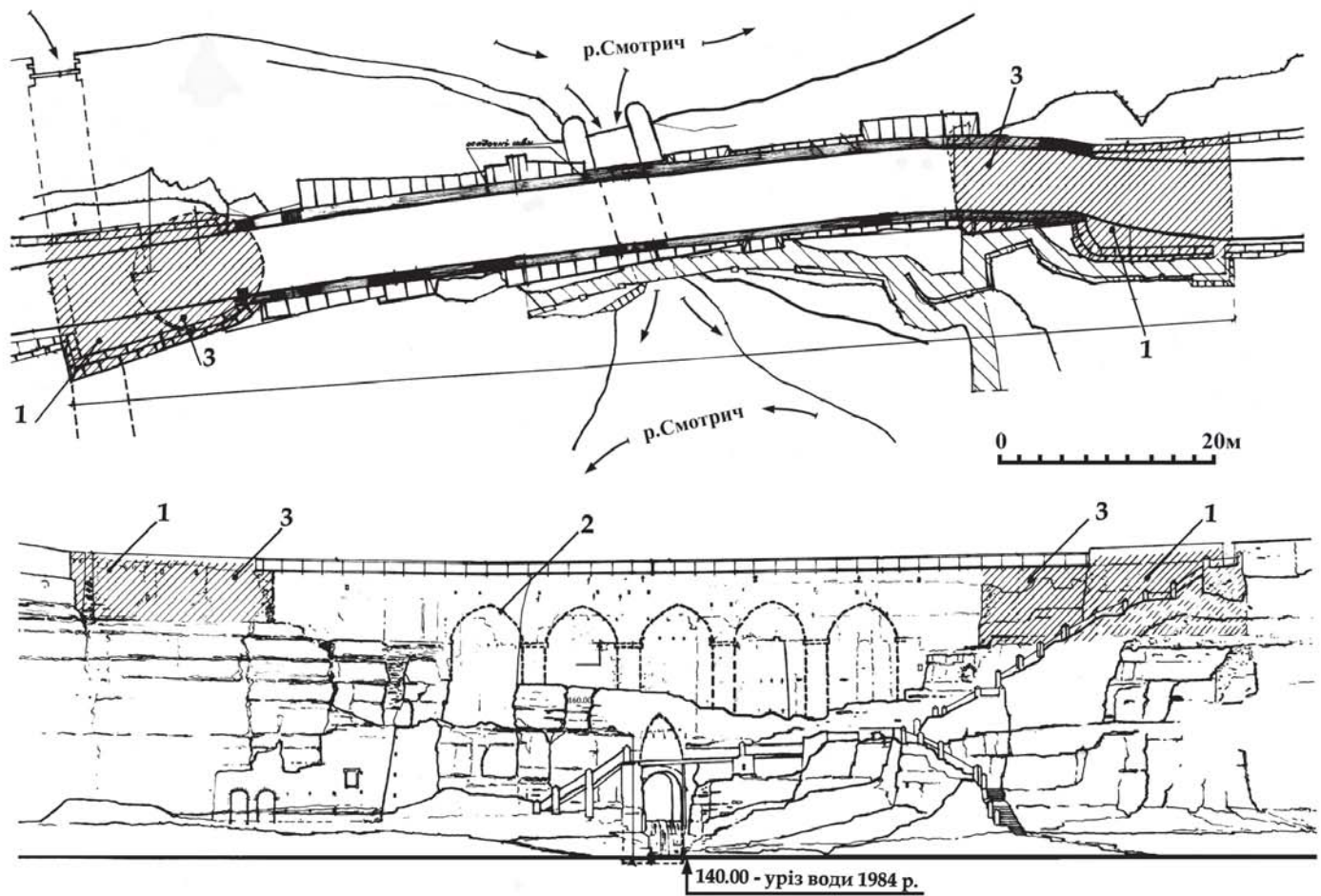
ку між замковим мисом і островом, без фундаменту. По верху пілони з'єднано двома поясами арок, розміщеними один над другим. Арки нижнього поясу мають готичний абрис, верхнього – більш пологий, завдяки чому проміжок між шелигами верхніх та нижніх арок становить заледве 0,3 м; він засипаний ґрунтом. Простір під нижніми арками заввишки понад 6 м забутовано камінням і землею в період обмурування мосту, а по верху верхнього поясу арок також лежить ще один потужний шар забутовки заввишки понад 3 м (іл. 88). Ширина гребеня перешийку – 5 м – визначила ширину мосту, що становить дещо понад 4 м. Вісь мосту була ламаною, оскільки через нерівності скельної основи та течію річки будівничі вибирали на скельному гребені зручні для зведення пілонів місця; з цієї ж причини відстань між пілонами коливалася від 4,5 до 7 м.

Особливу увагу привернув строкатий склад будівельних розчинів конструктивних елементів Замкового мосту (див. іл. 88: б). Зокрема, у мостових пілонах були присутні розчини трьох типів підгрупи 1-А, виявлені у вищерозглянутих вежах протозамку. Для їхнього складу є характерною архаїчність – вапно з невеликою кількістю карбонатного заповнювача, наявність органічного клею, високі фізико-механічні показники. В нижній частині пілонів було застосовано спеціальний розчин з домішками алевроліту, що надавали йому специфічних гідравлічних якостей (твердіння в контакт з водою). За висновками хіміко-петрографічних досліджень [Стріленко] цей розчин за складом віднесено до вапняно-алевритово-карбонатних [24] – тип I-A1 за нашою класифікацією (див. додаток 1) (іл. 89 а).

Становить інтерес порівняння складу мурувальних розчинів мостових пілонів зі складом розчинів, що застосовувалися при спорудженні римських укріплень. Дослідники відзначають, що для надання розчинам властивостей твердості й міцності значний відсоток їхнього заповнювача займає подрібнений вапняк. Мурувальні розчини поділяються на дві великі групи: такі, що застосовуються для мурувань, які перебувають в контакт з повітрям, та гідравлічні. Розчини

⁶⁶ Як ми з'ясували вище в підрозділах 1.1 та 2.1, Волино-Подільська плита в межах наддністрянського Поділля зазнала підняття, швидкість якого становила 6–8 мм за рік. Цим пояснюється та обставина, що за часів будівництва мосту рівень води у дністровських допливах значно перевищував сучасний. Орієнтовно за період від птолемеєвих часів (дата написання «Географії» – 144 р. після Р.Х.) і дотепер (виміри проводилися за топозіомкою 1984 р.) рівень знизився на 11,04 м (за умови швидкості підняття 6 мм на рік) або на 14,72 м (при швидкості 8 мм на рік). Отже, на час ймовірного спорудження мосту уріз води верхнього б'єфу Смотрича сягав в межах крайніх значень – від 157.34 до 161.02 м. Оскільки рівень скельної основи мосту виявлено на позначках в межах 154.8, більш ймовірною нам здається позначка 157.34 м.

⁶⁷ Батардо (італ., франц. – гребля) – споруда для утримання води або підтримання її заданого рівня, яка влаштована біля фортеці; мур у фортечному рові, що заважає переходу з одного боку на інший та захищає від притоку води.

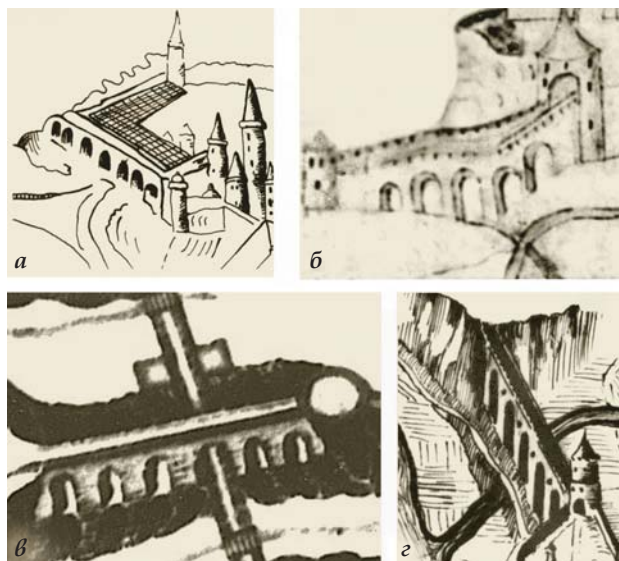
Лл. 86. Замковий міст. Вигляд з півдня. Фото Я.-О.Мокану. План, південний фасад:
 1 – залишки прибрамних мостових веж II–III ст.; 2 – нижні готичні арки мосту; 3 – залишки надбрамних мостових башт XV ст. Кресленики Є.Пламеницької [Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999: 41].

першого типу взаємодіють з повітрям, забираючи з нього вуглець, через що з часом зміцнюються свої властивості. Гідравлічні розчини тих самих якостей набувають завдяки карбонізації глини й кремнезему, що контактують з водою [Значко-Яворський: 110–114].

Порівняння результатів досліджень розчинів пілонів Замкового мосту з дослідженнями римських укріплень Нижньої Мезії та Північної Фракії (теперішні Румунія та Болгарія), проведеними польськими хіміками-технологами з Центральної лабораторії Інституту історії матеріальної культури Польської академії наук⁶⁸, показало, що у складі та структурі розчинів є багато спільних рис, головна з яких – переважно карбонатний склад заповнювача з домішками алевриту, що надає розчинам гідравлічних властивостей⁶⁹. Ці попередні висновки примушують звернути увагу на дослідження розчинів пілонів Замкового мосту, а також на деякі інші об'єкти Старого міста, які, на нашу думку, є перспективними з точки зору дослідження технологічних особливостей.

⁶⁸ Рішучий вплив на характеристику розчинів – їхній склад, структуру та текстуру – мали основні компоненти, серед яких головне місце займав карбонат кальцію з заповнювачем. В'язучою субстанцією було вапно, яке часто в незагашеному вигляді зустрічається великими фракціями. До гідравлічних розчинів разом з вапном додавалася глина. Пізніші розчини були більш різноманітними щодо складу й розмірів заповнювача і класифікуються за чотирма типами: звичайний мурувальний розчин (mortarium); цементний розчин (opus caementicium), який не слід плутати з сучасним цементом; гідравлічний розчин (opus signinum) з подрібненою керамікою або камінням; розчин типу бетону (rudus) з дрібним гравієм і камінням. Заповнювач звичайних розчинів складається з річкового або дюнового піску або гравію, а гідравлічних розчинів – з подрібненого каменю, мармуру або будівельної кераміки, а також глини (лесу, річкового мулу), подрібненого каміння й кераміки. В невеликих кількостях присутні мідь, залізо, титан. Структура розчинів за розмірами гранул – псефітова, псамітова та пелітова, які часто зустрічаються одночасно [Bernacka-Lubańska: 117–119].

⁶⁹ Вапняно-алевритово-карбонатні розчини мають псамітову структуру, світло-кремовий з сіруватим відтінком колір. В деяких з них підвищений вміст алевритової (лесової) фракції, завдяки чому вони набувають жовтуватого кольору. В розчинах пілонів присутні домішки кераміки, деревного вугілля, кварцу, гідроокису заліза, рудних включень, піриту, що також мають аналогії в описаних розчинах римських фортифікацій на теренах Румунії та Болгарії.

Іл. 87. Замковий міст за іконографічними матеріалами XVII – XIX ст.:

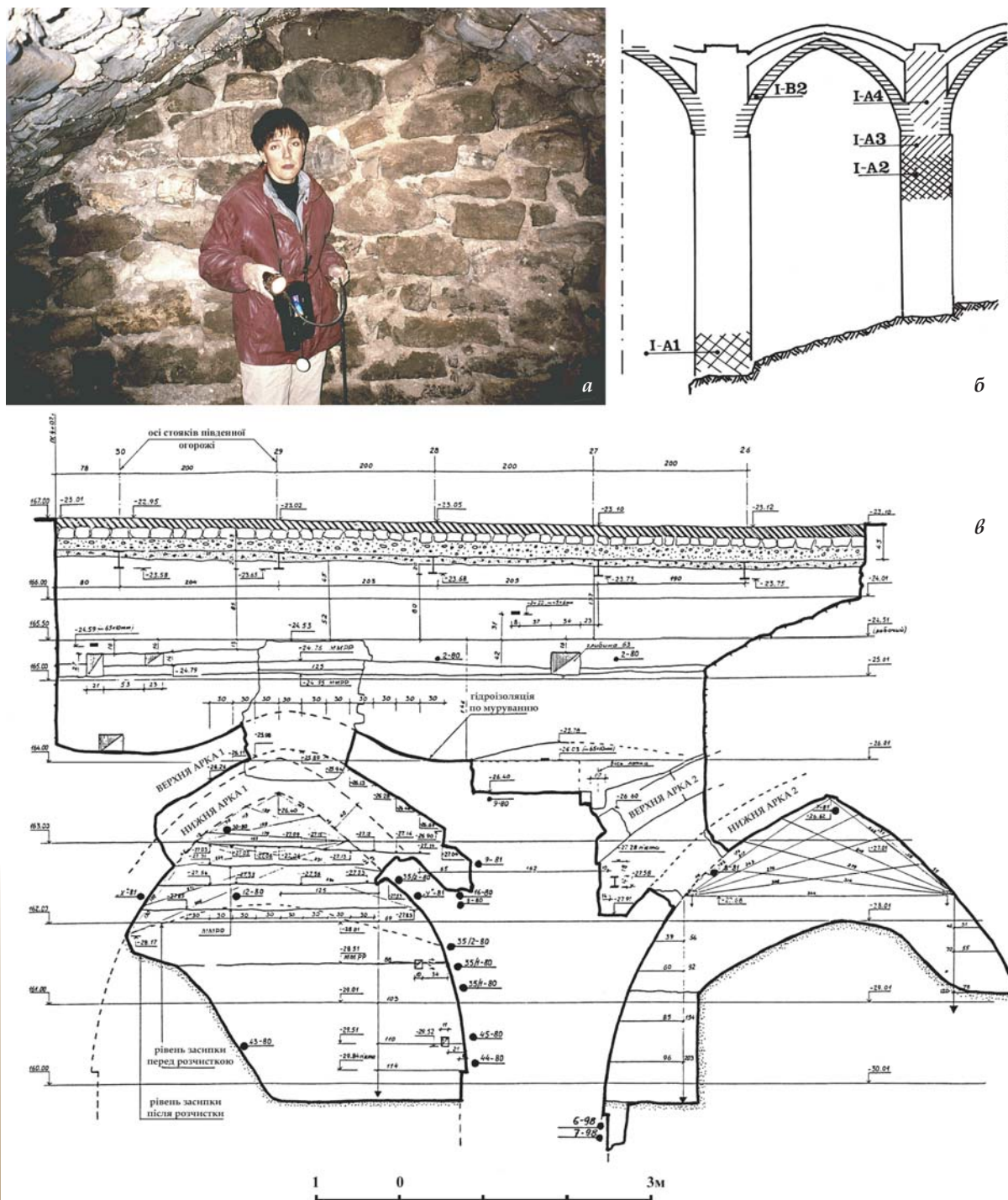
а – рисунок 1633 р.; б – рисунок 1651 р.;

в – план до 1672 р. г – аксонометричний план 1684 р.;

[Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999: 41]

Слід відзначити, що не завжди під рукою будівничих була така сама сировина, яку використовували у спорудах Риму (приміром пуцолана). У зв'язку з цим доречно навести зауваження І.Значко-Яворського: «Римські будівничі, де б вони не працювали, дотримувались вироблених тривалою практикою правил складання і виготовлення розчинів та бетонів з різноманітних вихідних матеріалів місцевого походження... Точне їх дотримання та належна якість робіт, знання властивостей місцевих матеріалів та вибір їх з урахуванням умов експлуатації споруд дотепер забезпечують довговічність і збереженість розчинів, бетонів та тиньків багатьох римських споруд різного призначення» [Значко-Яворський: 126]. Отже, на базі місцевої сировини будівничі добувалися необхідних властивостей мурувальних розчинів за допомогою децю інших домішок, які включали до місцевого арсеналу будівельних технологій. У зв'язку з цим не завжди перспективним шляхом є пошук у складі розчинів прямих паралелей.

Два пояси арок, що з'єднували пілони, та зовнішня обмурівка мосту, яка утворила своєрідний «саркофаг» для його внутрішньої аркової конструкції, були складені на відмінних будівельних розчинах (див. іл. 88).

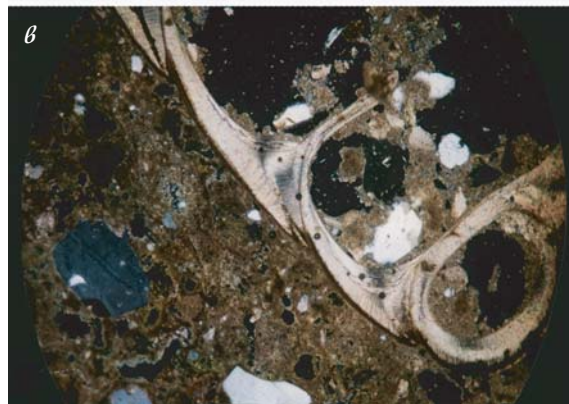
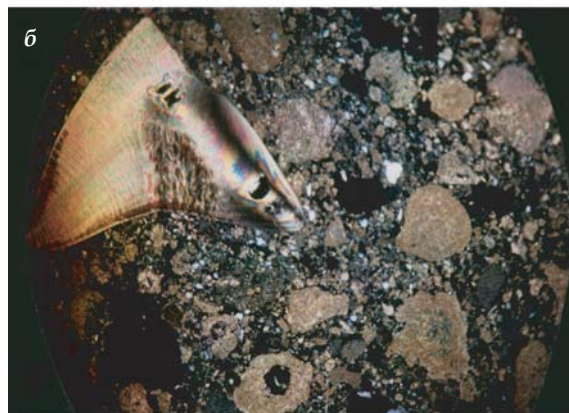
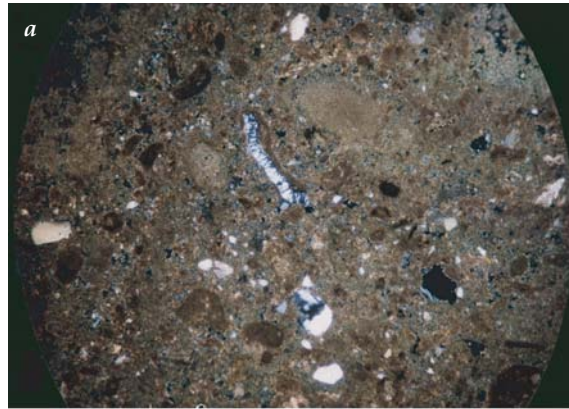

Л. 88. Внутрішня структура Замкового мосту: а) підарковий простір (фото Я.Римші); б) картограма будівельних розчинів (за Є.Пламеницькою); в) поздовжній переріз мостового прогону, обмір Є.Пламеницької, А.Тюпича, В.Полегого; дослідження конструкцій Є.Пламеницької, А.Тюпича, А.Шкуратовського, О.Пламеницької [Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999: 42]

Тип розчину нижніх стрілчастих арок мосту (I–B2) – вапняно-карбонатно-алевритовий (див. додаток 1)⁷⁰. За ознакою відмінності цього розчину від розчину пілонів було зроблено висновок про існування певного часового проміжку між зведенням пілонів та нижніх стрілчастих арок. Датування пілонів, з огляду на ідентичність їх розчинів раніше датованим розчинам Малих Південних веж визначилося першими століттями після Р.Х. (див. додаток 2) [25] [Пламеницька Є., Пламеницька О. 1993; Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999: 72].

Історичний контекст появи мосту, з огляду на розглянуті у попередньому розділі джерельні повідомлення щодо тотожності Кам'янця з дакійським містом Клепідавою, має відношення до Траянових війн початку II століття після Р.Х. Пошуки мостів-аналогів серед споруд, зведених у ті часи, ведуть до найвідомішого автентичного джерела інформації про побут, фортифікаційне мистецтво, містобудування та архітектуру Дакії – колони Траяна (іл. 90). Колону було встановлено 113 р. на форумі Траяна в Римі. Увінчану бронзовим орлом (згодом заміненим на статую Траяна, а в XVI ст. – на статую апостола Петра) колону суцільно вкривають скульптурні рельєфи, що тягнуться знизу догори спіраллю майже двохсотметрової довжини. На 155 майстерно вирізьблених рельєфах представлено найважливіші події двох військових походів Траяна проти Дакії у 101–102 рр. та 105–106 рр., які закінчилися 107 р. поразкою Дакії та перетворенням її на римську провінцію. Дослідники вважають, що рельєфи відображають хронологічний перебіг подій Траянових воєн; у рельєфах, виконаних у винятково реалістичній манері (іл. 91), вони намагаються відчитати послідовність маршруту Траяна. Не всі рельєфи хронологічно й географічно прив'язані

⁷⁰ Нижні мостові арки складені на розчині, який за складом компонентів належить до тієї самої, що й пілони, карбонатно-алевритової групи, втім, за співвідношенням складових істотно відрізняється (має значно більший вміст алевроліту), через що значно поступається розчинам пілонів за показниками міцності. Це є підтвердженням того, що з місцевих матеріалів можна отримати розчини різних властивостей і що ознакою високої будівельної культури є відповідний підбір співвідношення складових.

Іл. 89. Мікроструктура мурувальних розчинів Замкового мосту: а – розчин пілону; б – розчин нижньої стрілчастої арки; в – розчин цокольного муру. За матеріалами ДНТЦ «Конкрест»

дослідниками до мапи військових походів, однак деякі, як вважається, однозначно атрибутовані переважною більшістю вчених.

На рельєфі № ХСІХ (іл. 92) [Cichorius: taf. ХСІХ; Coarelli: tab. 74] показано міст,

1 Bussè fatte scavar da Sisto V. con recinto di mura, e scaltate divenute al piano della Colonna. *Colonna Trajana* 2 Chiesa del Nome di Maria 3 Palazzo Farnese

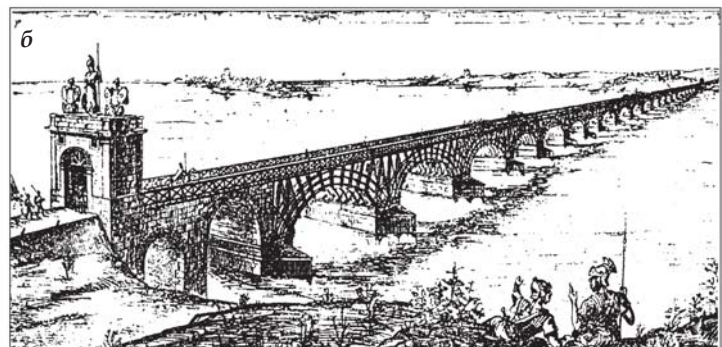
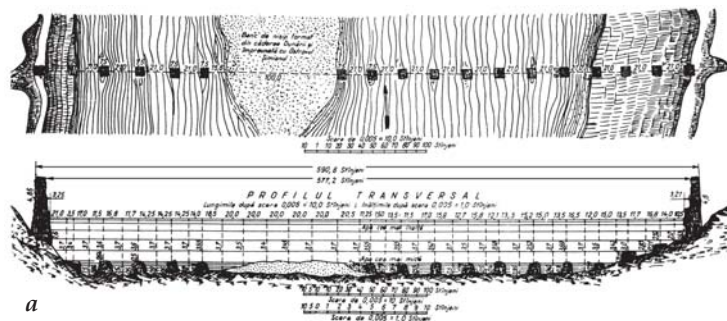
Лл. 91. Колона Траяна. Фрагмент. Фото: web.

Лл. 92. Зображення мосту на рельєфі колони Траяна в Римі [Cichorius, taf. XCIX]

який більшість дослідників вважає мостом через Дунай, зведеним 105 р. після Р.Х. архітектором і військовим інженером імператора Траяна сирийцем Аполлодором Дамаським біля дакійського міста Дробети⁷¹ [Gazzola: 9]. З-поміж численних прикладів римського мостобудівництва цей об'єкт становить інтерес у зв'язку з прямим відношенням до Траянових війн, а також специфікою конструктивного вирішення верхньої частини – з дерев'яними арковими фермами. Адже встановлена різночасовість будівництва пілонів та готичних арок Замкового мосту є підтвердженням того, що існував будівельний етап, коли арок ще не було [Плaменицька О., Плaменицька Є. 1999: 72].

Від пізньоримського мосту через Дунай дотепер зберігся фрагмент берегової мостової опори. Але у ХІХ ст. збереженість решток мосту була значно кращою, і в 1858 р. під час зниження рівня води в Дунаї дослідникам вдалося виконати обміри залишків зображених

⁷¹ Тепер м.Дробета-Гурну-Северин в Румунії.

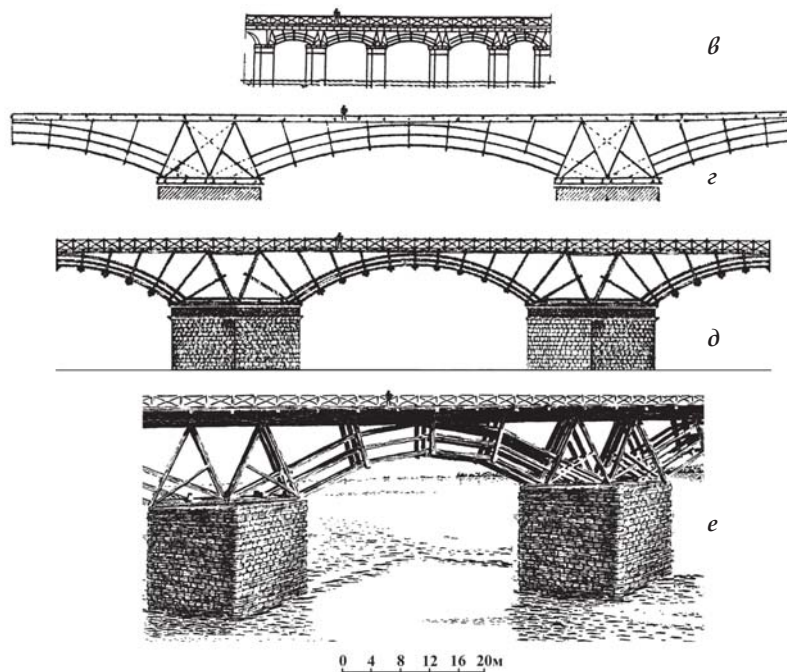
19-ти (за Ф.Дюстером) або 18-ти (за А.Поповичі) мостових пілонів (іл. 93: а). Загальна кількість пілонів становила 21 або 22, відстань між ними в світлі дорівнювала 21 сажень (близько 42 м), в осях – 28,5 сажнів (близько 56 м), відтак загальну довжину мосту визначають як 1134,9 (1184) м. Античні автори вважали міст мурованою спорудою. Зокрема історик Діон Кассій (III ст. після Р.Х.) писав, що 20 пілонів мосту, з'єднаних арками, було вимуровано з тесаного каменю; їх ширина становила 60 стіп (18 м), відстань між ними – 170 стіп (51 м), а висота без фундаменту дорівнювала 150 стіп (45 м)⁷². На час опису Діоном Кассієм міст не мав переходу, бо наступник Траяна імператор Адріан зруйнував його верхню частину, щоб ним не скористалися варвари. Цікава подробиця опису – нотатка історика про те, що йому забракло слів, щоб описати цю споруду, яка перевершила всі творіння Аполлодора [Tudor 1965: 25, 113].

П'ятипрогінний міст, зображений на рельєфі колони Траяна, має муровані пілони, з'єднані трьома поясами дерев'яних аркових ферм за концентричним принципом.

⁷² Ймовірно, висота 45 м стосувалася берегових опор разом з порталами.

Кожна ферма складається з чотирьох брусів, розміщених по дузі арки. Висота зображених з граничною деталізацією перил сумірна до людського зросту (близько 1,2 м) і є масштабним елементом, за яким визначаються габарити всього мосту: довжина – 38,5 м, ширина пілонів – 2,1 м, середній розмір прогону в осях між пілонами – 7,7 м. Отже, можна констатувати вражаючу розбіжність між розмірами мосту на рельєфі та реальними розмірами мосту через Дунай: увесь зображений на колоні Траяна міст уміщається в одному прогоні дунайського мосту (див. іл. 93: в-е)!

На нашу думку, конструктивну ідеологію зображених на колоні дерев'яних ферм, що перекидали прогін у 7-8 м, не можна автоматично переносити на прогін мосту через Дунай. Розуміючи, що при прогоні у 42-56 м виконати аркову ферму з чотирьох брусів неможливо, О.Шуазі, В.Гальяццо, Е.Дюпре, Даремберг, Сагліо та інші дослідники використали зображення на рельєфі скоріше як ідею, а не як іконографію реального мосту. Тому, пропонуючи свої версії реконструкції, вони адаптували зображену на рельєфі дерев'яну ферму до реальних розмірів дунайського мосту і змінили пропорції як

Іл. 93. Міст через Дунай:

- а – обмір плану та фасаду сер. XIX ст.;
- б – реконструкція Е.Дюпре [Tudor 1971: 55, 113].
- Приведені до одного масштабу реконструкції:
- в – мосту на рельєфі колони Траяна (кресленик О.Пламеницької) та мосту через Дунай;
- г – за О.Шуазі [Шуазі I:462];
- д – за В.Гальяццо [Galiazzo: 9];
- е – за О'Коннором [O'Connor]

окремих елементів конструкції, так і всього мосту: запропоновані ними варіанти схеми мостових ферм з інженерного погляду конструктивно реалістичні [Шуази: 462; Tudor 1965: 27; Galliazzo: 9; Dictionnaire des antiquites] (див. іл. 93: в–е). Разом з цим, вигляд мосту на запропонованих реконструкціях виявився далеким від того, що з архітектурною точністю та інженерною логікою зображено на колоні. О'Коннор, додержуючи наведених Діоном Кассієм розмірів, запропонував реконструкцію мосту з чотирьох-шести брусів, довжина яких визначається як 10,5 м [O'Connor: 143–144] (див. іл. 93: е). Втім, є очевидним, що в умовах швидкої течії Дунаю монтаж значної кількості дерев'яних ферм⁷³ з брусів завдовжки 10,5 м і перерізу не менше 0,4 м є на межі можливого.

Видатний архітектор і військовий інженер Аполлодор Дамаський, автор проекту мосту, як відомо, брав участь у виготовленні рельєфів і встановленні колони; також він відомий як автор трактату про будівництво мосту (останній, на жаль, не зберігся). Тож важко уявити, щоб досвідчений будівничий, автор проекту римського Пантеону, міг показати настільки неправдоподібну з технічного погляду конструкцію і свідомо схибити у масштабі споруди.

Дослідники колони Траяна, атрибууючи зображення як міст через Дунай, ніколи не проводили аналізу масштабу зображення. Вони а рїгогі ототожили невеличкий міст, показаний на колоні, з грандіозною спорудою на Дунаї, зауваживши лише розбіжність у довжині мосту (її виглумачили як зображення його фрагменту⁷⁴) та водночас не зауваживши різниці у розмірах прогонів та конструктивних елементів. Тож спосіб атрибуції зображення як мосту через Дунай вони звели виключно до пояснень низки розбіжностей між рельєфом і реальною спорудою⁷⁵. Не зна-

ходячи на колоні інших рельєфів, які би однозначно сприймалися як міст, дослідники, переконані, що дунайський міст мав конче бути відтворений на колоні, з великими на-тяжками «прив'язали» до нього зображення невеличкого мосту і тим самим припустилися наступної помилки: брак джерельної інформації щодо вигляду мосту через Дунай поповнили із зображення на колоні, а відтак перенесли на міст через Дунай технічне рішення верхньої частини мосту, зображеного на рельєфі – дерев'яні аркові ферми.

Зважаючи на те, що стародавній скульптор, дотримуючись римських мистецьких канонів, реалістично зображує на рельєфах колони Траяна побут, зброю, одяг, типи архітектурних споруд тощо (див. іл. 91), слід, на наш погляд, з більшою довірою поставитися і до зображення мосту, яке доцільно розглядати саме таким, як його показано на колоні. А за цих обставин нотатка Діона Кассія про вражаючу архітектуру мосту, який перевершив усі творіння Аполлодора, не може стосуватися скромної п'ятипрогінної споруди. Цілковитий незбіг параметрів мосту, зображеного на рельєфі Траянової колони в Римі та мосту Траяна через Дунай, примушує замислитись: чи власне дерев'яні арки дунайського мосту бачив Діон Кассій та чи саме дунайський міст зображено на рельєфі № ХСІХ. І якщо перше питання виходить за межі цієї монографії⁷⁶, то на друге ми спробуємо дати гіпотетичну відповідь.

⁷⁶ На наш погляд, античні автори не помилялись, характеризуючи міст через Дунай як «кам'яний» [Tudor 1971: 134]. Трудомісткість і алогічність зведення великопрогінних дерев'яних ферм на масивних кам'яних пілонах змусила деяких дослідників навіть піддати сумніву сам факт її існування [Gazzola: 137]. Отже, постає питання, чи справді Аполлодор, автор великопрогінного бетонного купола римського Пантеону (діаметр 43,5 м), поставив у військових умовах такий невинуватим дорогий експеримент і спорудив (попри досвід римлян у швидкому монтажі арок з каменю) велику кількість дерев'яних аркових ферм мосту через Дунай? Ми висунули гіпотетичну версію, згідно з якою міст через Дунай мав не дерев'яні, а бетонні арки і становив першу апробацію Аполлодором Дамаським знаменитого римського бетону на великопрогінних конструкціях. Відтак, на нашу думку, зображення мосту через Дунай вміщено на іншому рельєфі колони Траяна (№ LXXXVI). Саме цей бетонний арковий міст вразив сучасників своєю грандіозністю. Погана збереженість пілонів мосту, зведених у бетонній техніці, збільшує вірогідність того, що і бетонні мостові арки виявилися недовговічними, попри їх відбудову імператором Константином 328 року [Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999: 46–52].

⁷³ За приблизними підрахунками загальна кількість дерев'яних брусів перерізу 400 x 400 мм для монтажу мостової конструкції (21 прогін) в залежності від кількості сегментів аркових прогонів (від 4 до 11) коливатиметься від 800 до 3050. Приймається, що по ширині мосту укладається по три ферми (Е.Дюпре цю кількість збільшував до п'яти, див. іл. 93 в).

⁷⁴ Це суперечить зображенню, в якому показано обидва береги річки.

⁷⁵ За умови, що на колоні зображено дунайський міст, висота його перил, що дорівнює 1/5 прогону, становила би близько 8 м.

Попри те, що проблемі дослідження рельєфів Траянової колони присвячено чимало ґрунтовних праць відомих дослідників, які займалися топографічною, архітектурною та містобудівною інтерпретацією цього важливого джерела [Cichorius; Coarelli; O'Connor; Davies; Tudor 1965; Tudor 1971; Antonescu Th.; Antonescu D. 1967; Diacoviciu C., Diacoviciu H.; Gazzola; Galliazzo], ми вважаємо за можливе заперечити загальноприйнятну атрибуцію мосту на рельєфі як мосту через Дунай біля Дробети [Пламеницька Є., Пламеницька О. 1995; Пламеницька О. 1998 а; 1998 б; Płamienicka O., Płamienicka E. 1998; Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999; Plamienytska 2004], в чому маємо одностайність [Płamienicka, Rymsza 1997; Płamienicka, Rymsza 1998; Rymsza 1998; Данилов 2000]. Попри те, що у встановленому на сьогодні маршруті військової кампанії Траяна Дробета належить до чільних пунктів, ми стверджуємо, що атрибуція одного з ключових сюжетів є надзвичайно хисткою, а його важливі деталі досі не знайшли переконливого пояснень в істориків архітектури.

П'ятипрогінний міст, зображений на колоні Траяна, мав невеличкі розміри. Подібний тип невеликих військових мостів відомий у римському містобудівництві. Сучасник Траяна Пліній Молодший, згадуючи у своїх листах дакійські війни, говорив «про з'єднання берегів рік новими мостами, про табори, що розкинулись на стрімких гірських схилах...» [Письма Плінія: 4]. Міст через Дунай був не єдиний, що його збудували римляни в період Траянових військових кампаній [Gazzola]. Існувала велика кількість мостів, збудованих на численних річках Дації. Я.Римша, засадничо підтримуючи наведену нами аргументацію щодо невідповідності атрибуції мосту через Дунай, вважає, що Аполлодор Дамаський розробив типову конструкцію римського військового мосту [Rymsza 1997] і що «кожний міст був авторською копією типового вирішення з різницею тільки в масштабі. Незмінними елементами конструкції, незалежними від розміру прогону, були висота поруччя й розміри кам'яних блоків і пілонів. Різними могли бути також кількість прогонів і висоті пілонів, що визначалися відповідно до топографії місцевості» [Римша: 21]. Більшість цих мостів не збереглися.

Заперечення узвичаєної в науці атрибуції відомого рельєфу як зображення мосту через Дунай [Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999: 46–52] актуалізувало пошуки зображеного на колоні реального прототипу, пов'язаного з військовими кампаніями Траяна 101–107 рр. Теоретично припустивши можливість іншої атрибуції, ми порівняли зображення мосту на рельєфі з давнім ядром Замкового мосту в Кам'янці-Подільському і з певним подивом констатували подібність архітектурно-конструктивної структури обох мостів за шістьма параметрами: містобудівним оточенням, кількістю пілонів, їх постановці під кутом по фасадній площині, наявністю перед мостом ліворуч (на західному кінці) іншої споруди, пониженням середньої частини мосту та розміром і співвідношенням пропорцій прогонів. Зокрема виявилось, що п'ять центральних прогонів кам'янецького мосту мають загальну довжину близько 40 м, а ширина пілонів становить 2,1 м [Пламеницька Є., Пламеницька О. 1995; Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999].

Дослідники, обізнані з проблемою римських впливів у Центральній Європі, віддають належне обережності, з якою висновки щодо дако-римського походження кам'янецького мосту і укріплень на замковому мисі публікувалися автором та Є.Пламеницькою, і доповнюють їх іншими археологічними першоджерелами, які стосуються лівобережжя Дністра [Бандрівський]. Польський дослідник П.Оконь, також не заперечуючи в цілому запропонованої нами гіпотези щодо дако-римського походження Замкового мосту і вважаючи історичний контекст Траянових війн цілком імовірним історичним тлом розгортання подій на землях майбутнього Поділля, піддає гіпотезу виваженому багатоаспектному аналізу в окремій публікації [Окоі]. Він приймає як цілком імовірний час перебування римського гарнізону на теренах Поділля в період правління імператорів Антоніна Пія (138–161) та Коммода (180–192). Деякі застереження стосуються порівняльного аналізу мосту, зображеного на колоні Траяна, та кам'янецького Замкового мосту. Так, П.Оконь вважає, що, на відміну від кам'янецького мосту,

римські мости здебільшого підвищувалися в центральній частині. Втім, наведений ним приклад не висчерпує розмаїтості типології римських мостів, серед яких чимало мостів взагалі не мали підйому [O'Connor: 65, 67, 70, 82, 84, 85, 87, 95, 96, 98, 104–107, 110, 114, 115, 118]; існували також мости-греблі з перепадом б'єфів [O'Connor: 101], функціонально і топографічно подібні до кам'янецького мосту на перешийку. П.Оконь хотів би бачити в будівельних розчинах Замкового мосту пуцолану як компонент, властивий для класичної римської технології [Окоп: 83]. Втім, на це питання дає відповідь фахівець з історичних будівельних технологій І.Значко-Яворський, який на численних прикладах доводить, що римляни на теренах лімесу використовували для приготування розчинів та бетонів місцеві матеріали, досягаючи рівнозначних пуцолані властивостей [Значко-Яворський: 125–126]. Нарешті, П.Оконь виключає вірогідність зображення на колоні Траяна саме кам'янецького мосту (зрештою, такого припущення ми не висловлювали) на підставі незбігу дати встановлення колони (107–113) з періодом, коли було можливим здійснення військових рейдів римлян на Наддністрянщину – значно пізніше 113 року [Окоп: 85]. Втім, і ця обставина не змінює нашої гіпотези: адже йдеться не про зображення конкретного мосту, а про хронологію будівництва та про типове конструктивне вирішення римських військових мостів.

Визначення орієнтовного часу побудови кам'янецького мосту в межах перших століть після Р.Х. враховує, крім історичних, археологічних та петрографічних даних, також статистичний аналіз Є.Сіцінського⁷⁷, за яким термін обігу найбільшої кількості римських монет у регіоні визначається 138–180 рр. Враховано також обчислення зміни рівня Смотрича за період з часу побудови мосту і дотепер. Зокрема, застосовуючи дані геоморфологічних досліджень щодо

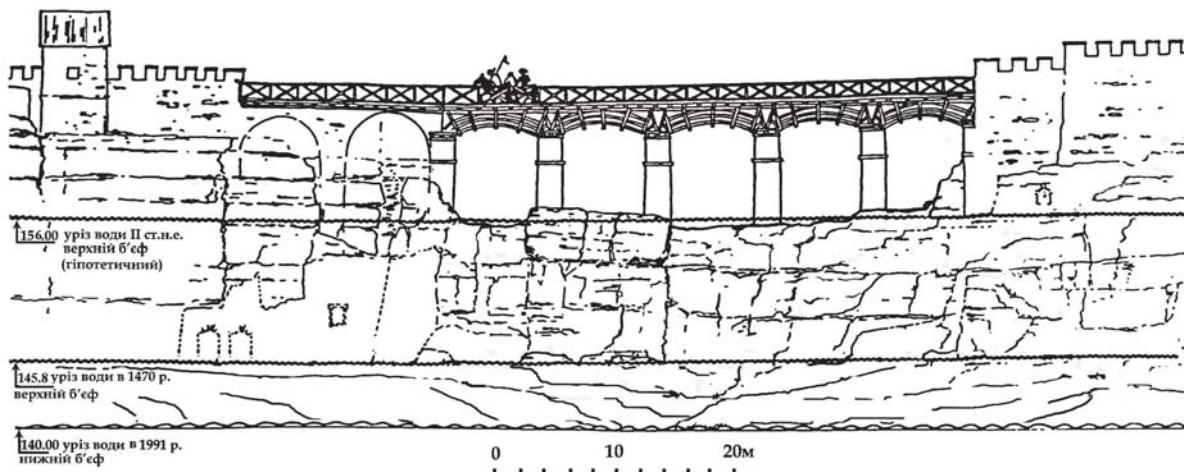
⁷⁷ Є.Сіцінський зробив статистичний аналіз знахідок римських монет, карбованих за різних імператорів [Сіцінський Є. 2000: 54]. Найбільша кількість знайдених у різних місцевостях монет належить імператорам Антонію Пію, Марку Аврелію, Луцію Веру і Коммоду, а хронологічний період їх обігу визначається 138–193 роками. Кількість знайдених монет подекуди досягає сотень і тисяч.

Наддністрянщини, отримуємо ймовірну дату побудови мосту в межах 95 року після Р.Х.⁷⁸ Заглиблення датування Замкового мосту не лише за матеріалами археології і петрографії, але й за даними геоморфології підтверджує нашу гіпотезу про походження мосту в перші століття після Р.Х. [Пламеницька Є., Пламеницька О. 1993].

Ймовірно, що саме після спорудження мосту було здійснено фортифікаційні й містобудівні роботи на замковому мисі та на острові, та сформовано оборонну й урбаністичну концепцію майбутнього міста. В цій концепції міст на скельному перешийку відігравав ключову роль. Багато деталей говорить на користь того, що його було збудовано за технічною концепцією військового мосту Аполлодора Дамаського⁷⁹.

⁷⁸ Метод перевірки ймовірної дати зведення мосту ґрунтується на дослідженнях геоморфологічних змін наддністрянського терену, пов'язаних з підняттям тектонічної Волино-Подільської плити і відповідним зниженням води в річках і озерах [Бортник; Шевчук; Палиєнко; Соколовський, Волков]. Середня швидкість підняття Волино-Подільської плити становить 6–8 мм на рік. За дослідженням Є.Пламеницької, позначка підніжжя Польської брами, зведеної близько 1470 р. на нижньому березі Смотрича – 145.88 м (в Балтійській системі координат), відповідно тогочасний рівень урізу Смотрича біля Польської брами мав становити не більше 145 м, а верхнього б'єфу біля Замкового мосту (враховуючи природний перепад річки між Замковим мостом і Польською брамою в 0,8 м) – 145.8 м. Нам відома позначка основи мостового пілону на гребені перешийку – 156.4 м. Враховуючи, що пілон за часів будівництва мосту був у нижній частині вкритий водою (про це свідчить склад будівельного розчину пілону І-А3), уріз Смотрича в цей період мав відповідати принаймні позначці 156.0 м. Отже, різниця урізу Смотрича за період між невідомим часом будівництва мосту та 1470 р. становить 11 м. Враховуючи встановлену дослідниками швидкість підняття Волино-Подільської плити 6–8 мм/рік (приймаємо максимальну швидкість) та застосовуючи нескладні обчислення, отримуємо період, за який рівень Смотрича опустився з позначки 156 м (часу будівництва мосту) до 145 м у 1470-ті рр. – 1375 років. Отже, дата будівництва мосту орієнтовно визначається як 95 рік після Р.Х. Можна прийняти рівень в ріці на момент зведення мосту більшим або меншим на кілька сантиметрів (або кілька десятків сантиметрів): це змінить хронологічний показник в межах століття; можна взяти не максимальне, а інше в межах встановлених параметрів значення швидкості падіння води; тоді дата коливатиметься в межах від 430 р. перед Р.Х. до 220 р. після Р.Х. Для нас є важливим доведення самого принципу – істотного хронологічного відриву в датуванні першого будівельного етапу мосту та його відношення до пізньоримського часу.

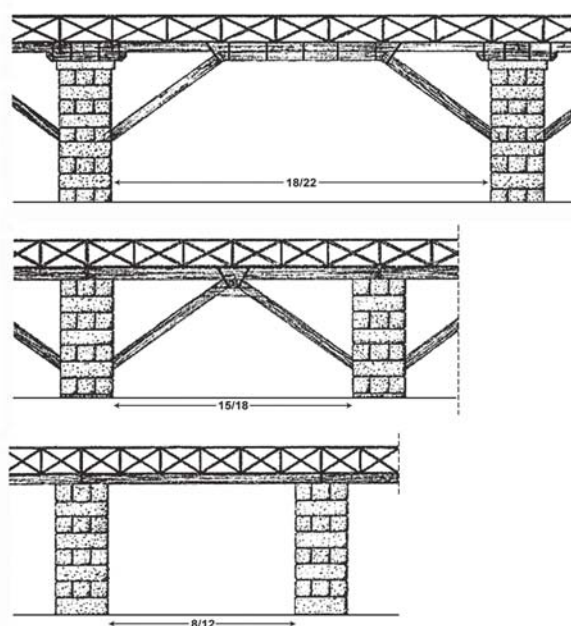
⁷⁹ Як відомо, Аполлодор Дамаський був учасником військових походів Траяна.

Лл. 94. Замковий міст. Гіпотетична реконструкція на II-III ст. Автори О.Пламеницька, Є.Пламеницька

З огляду на наведені вище міркування, зображення мосту на рельєфі було використано нами як аналог конструктивного рішення Замкового мосту першого будівельного етапу і покладене в основу його гіпотетичної реконструкції на II-III ст. (іл. 94) [Пламеницька Є., Пламеницька О. 1995; Рlатиєнська О., Рlатиєнська Е. 1998; Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999: 45-52]. Хідник мосту завширшки 4 м було влаштовано по дерев'яних аркових фермах, що лежали на пілонах: конструкція ферм могла бути такою, як зображено на колоні Траяна, або ж спрощеною, відомою у римських військових мостах (іл. 95), відповідаючи пересічній ширині римських військових доріг [Galliazzo: 7-9, 12; Lamprecht: 128-133]. З боку замку, на західному кінці мосту, де біля середньовічної надбрамної башти Святої Анни було виявлено залишки Малої Південної вежі № 3, вірогідно знаходилась друга, розташована симетрично відносно осі мосту, аналогічна прибрамна вежа. Ще одна пара веж мала знаходитись на східному кінці мосту, де за часів середньовіччя стояла друга надбрамна башта (див. іл. 86 б та іл. 85 : 3).

Дослідження мосту триватимуть і надалі. Теоретично можна припустити, що на колоні Траяна зображено військовий міст, збудований між римським укріпленням-кастелем на замковому мисі та військовим поселенням, що розміщувалося на острові Старого міста. Тоді Кам'янець-Подільський можна розглядати як найбільш висунутий на північ

Лл. 95. Типи римських мостів змішаної дерево-мурованої конструкції [Galliazzo: 8]

пункт військово-інженерної діяльності римлян або романізованих даків. В контексті усіх раніше наведених повідомлень щодо військової присутності римлян на Поділлі таке припущення кореспондується з переказами про Клепїдаву як місце вигнання римлян-провинників [Шевич], яке також можна відносити до категорій римських військових поселень.

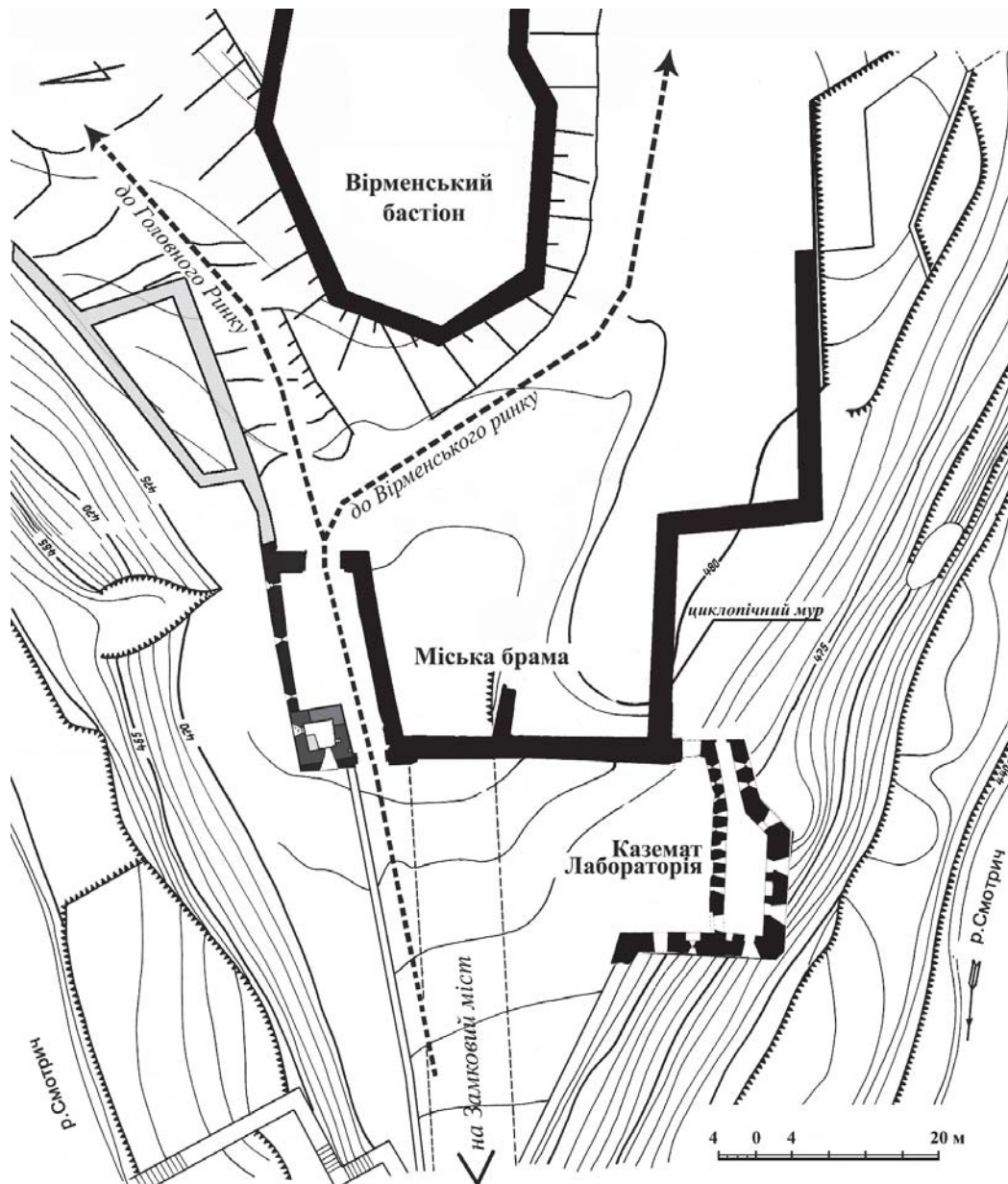
Іл. 96. Терасована скельна платформа при в'їзді до Старого міста. Фото О.Пламеницької

2.4. ВІЙСЬКОВЕ ПОСЕЛЕННЯ II–III ст.

Вигляд тогочасного військового поселення на острові Старого міста, гіпотетичної Клепидави, через відсутність археологічних розкопок залишається предметом наукових гіпотез, в основі яких – архітектурно-містобудівний аналіз, поодинокі археологічні знахідки та джерельні повідомлення. Кількісно ще бракує надійно датованого археологічного матеріалу. Через його відсутність⁸⁰ актуалізується потреба в об'єктивізації висновків, зокрема, у пред'явленні системи доказів, побудованих на інших видах натурних досліджень, в числі яких – лабораторні хіміко-петрографічні дослідження будівельних розчинів мурувань.

⁸⁰ Проведення стаціонарних археологічних досліджень гальмується відсутністю відповідних фахових ініціатив. На жаль, діяльність, що розгорнулася останнім часом по «відбудові» на території заповідного Старого міста зруйнованого під час та після Другої світової війни історичного житла, внаслідок грубих порушень методики ведення робіт призвела до знищення значної частини археологічного культурного шару саме в межах його центральної частини, зокрема ринкової площі.

З огляду на топографічний і функціональний зв'язок укріплення на мису, поселення на острові та моста-комунікації між ними, дослідження будівельних розчинів проводилися на об'єктах, розташованих по обидва боки мосту. В результаті хіміко-петрографічних лабораторних аналізів розчинів мурувань [26], відібраних з ширшого кола пам'яток, раніше визначений список об'єктів, змурованих на характерних вапняно-алевритопіщаних розчинах підгрупи I–A, доповнився новими спорудами: до їх числа потрапили укріплення і будівлі на острові Старого міста. Відповідно розширились межі території з ознаками будівельної діяльності періоду поширення розчинів підгрупи I–A [Пламеницька О. 2009 б: 263]; до неї увійшли перешийок між замковим мисом і островом, Замковий міст, а також прилегла до нього зі сходу терасована скельна платформа острова (іл. 96). Важливим доповненням до раніше визначеного ареалу

Іл. 97. Комплекс Міської брами та Вірменського бастиону. Опрацювала О.Пламеницька за матеріалами обмірів і досліджень Є. Пламеницькою Міської брами та каземату «Лабораторія», а також досліджень міських мурів, проведених НІАЗ «Кам'янець»

поширення цього типу розчинів став розташований на цій платформі при в'їзді з мосту до Старого міста оборонний комплекс Міської брами та Вірменського бастиону (іл. 97).

В системі укріплень Міської брами під потужною кількаметровою засипкою 1999 р. було відкрито південний мур, складений у техніці циклопічного мурування на розчи-

нах підгрупи І-А (іл. 98)⁸¹. Другим об'єктом, де було виявлено аналогічний розчин, став об'єм «вартівні» в будівлі Міської брами, яка може становити залишки давньої вежі (іл. 99, див. іл. 96, 97). Не менш інтригуючим є виявлення будівельного розчину підгрупи І-А

⁸¹ На жаль, внаслідок непрофесійної реставрації поверхні муру ці особливості було знівельовано.

Іл. 98. Міська брама. Південний фасад. Циклопічний мур. Фото О.Пламеницької

в муруванні невстановленого походження під фундаментом гранчастої апсиди вірменської церкви св. Нікола, значно віддаленої від мосту [27]. Це мурування атрибутоване автором цих рядків як невідома кругла або овальна в плані споруда, хронологічно відлегла від пізнішого храму, що отримала назву «ротонда» [Пламеницька О. 2005: 52–53] [28]. Для піднятої нами теми надзвичайно важливо також, що ареал поширення розчинів підгрупи І–А вийшов за межі Кам'янця: сліди подібної технології виготовлення будівельних розчинів виявлено у замку в селі Жванець над Дністром [29] (див. іл. 48)⁸².

В результаті хіміко-петрографічних лабораторних досліджень розчинів Старого замку було встановлено наявність групи розчинів, які відрізняються від переважної більшості відібраних зразків специфічною технологією виготовлення. Зокрема, зазна-

чалося, що «розчини першої групи⁸³ за складом і технологією різко відрізняються від розчинів другої групи. Зміна технології виготовлення будівельних розчинів може бути пов'язана з певними історичними подіями та змінами, що призвели до заміни майстрів-будівничих замку представниками нової школи у будівельній справі» [30]. Хронологічна межа цих розчинів опускала значно нижче давньоруського етапу, який на той час вважався першим. Відтак з'явилися нові підстави визнати наявність у архітектурно-містобудівному розвитку Кам'янця-Подільського більш ранньої фази, пов'язаної з місцевою, архаїчною за хронологією, а втім розвиненою за технологією будівельною школою, яка демонструє досвід використання місцевих матеріалів (вапняк, лесові породи) для досягнення міцності розчинів, які можна порівняти з римськими в'язучими матеріалами. Вражачою довговічність і міцність збережених у Кам'янці споруд змушує пильно придивитись до розчинів підгрупи І–А. Кількісна статистика досліджених об'єктів, зведених з викорис-

⁸² Є.Пламеницькою було висловлено припущення щодо генези замку в Жванці як укріплення, пов'язаного з дако-римським періодом на Поділлі [Пламеницька С. 1997: 90, 93]. Зауважимо, що відбір зразків будівельних розчинів було зроблено саме з того місця, яке за гіпотезою Є.Пламеницької було місцем стику розчинів дако-римського і середньовічного періодів.

⁸³ Йдеться про підгрупу розчинів І–А, див. додаток 1.

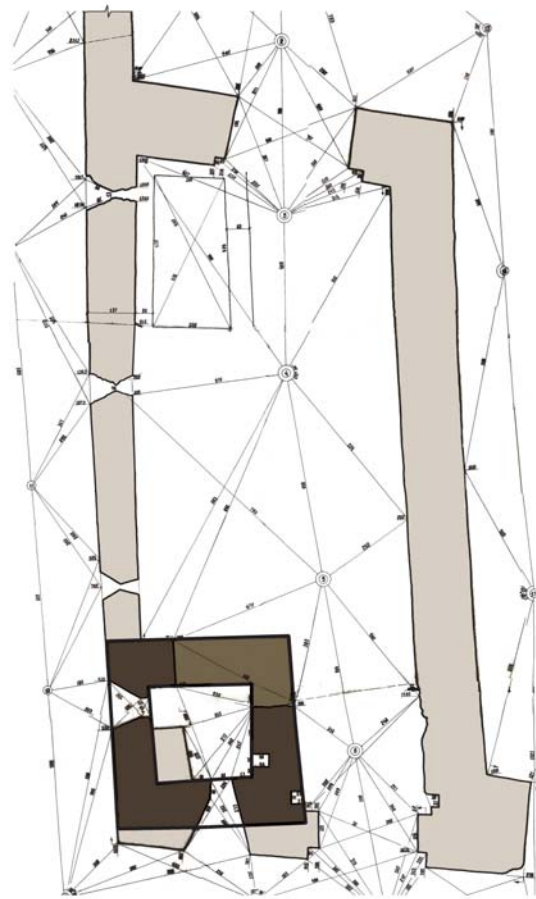
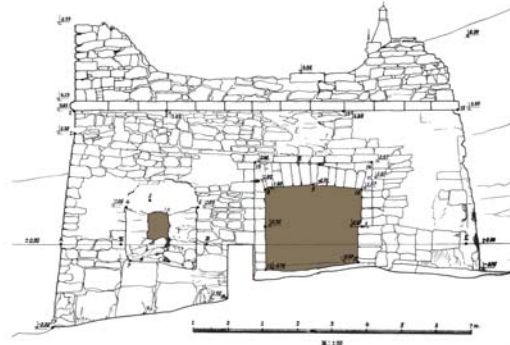
танням цих розчинів, об'єктивізує висновки щодо їх датування першими століттями після Р.Х. Виявлені ознаки високої будівельної культури, на сьогодні практично невивченої, а втім репрезентованої залишками значного урбаністичного-фортифікаційного комплексу, сигналізує потребу дослідження цього феномену, який можна вважати зародковою стадією в розвитку мурованого будівництва на Поділлі.

Військове поселення Клепідава починалось відразу за мостом, підходячи до нього гострим мисом у вигляді скельної платформи, що піднімалась вгору уступами; сліди уступів існують і досі в основі Вірменського бастиону та Міської брами. На початку I тисячоліття скеля була серйозною перешкодою для влаштування зручної дороги, тож первісна дорога мала пройти найзручнішим шляхом – по південному краю скельного мису – і вийти на верхній рівень за нинішнім Вірменським бастионом. В'їзд до укріпленого поселення захищали мурі та невеличкі квадратні вежі, що стояли вздовж дороги (іл. 100). Їхні фрагменти збереглися дотепер і визначаються за будівельними розчинами, що мають багато спільного з розчинами Замоквого мосту і стародавніх веж і мурів замку [Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999: 24].

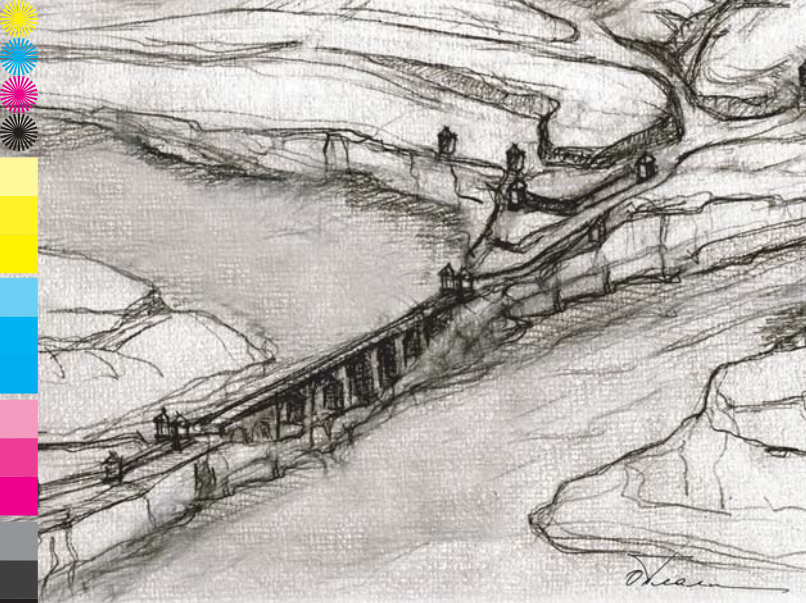
Центром військового поселення була територія головного ринку Старого міста (нині Польський Ринок⁸⁴), що знаходилась на підвищеній, майже рівній площадці посередині острова. Тут за ординсько-литовських часів сформувався пізньосередньовічний Ринок, орієнтований за сторонами світу. Після тривалих містобудівних трансформацій, які завершилися в середині XX ст., він набув вигляду прямокутника 155x176 м. Характер трансформацій, як було встановлено автором цих рядків, полягав у поступовому зменшенні розмірів колись великої (216x216 м) площі

⁸⁴ Тільки науковим непорозумінням можна пояснити поспішне і необгрунтоване перейменування на початку 2000-х рр. міською адміністрацією найдавнішого ринку давньоукраїнського міста на «площу Польський Ринок». Цю назву площа отримала в XVII столітті. Історична її назва за документами XV–XVI ст. – «ринок міста Кам'янець», «головний ринок» та «ринок кам'янецький» [Пламеницька О. 2008 а: 6]. Ми називаємо цю площу Ринок.

[Пламеницька О. 1985: 59–61]. По мірі зростання чисельності міського населення і потреби в додатковій сельбищній території житлова забудова поступово «наповзала» на незабудований ринковий простір, поглинаючи його – так завжди буває в містах, яким зовнішні межі не дають розростатися. У Кам'янці такою

Іл. 99. Мала вежа («вартівня») в структурі Міської брами. Обмір Є.Пламеницької, дослідження О.Пламеницької, Ю.Стріленко

Лл. 100. В'їзд до міста на початку III ст.
Гіпотетична реконструкція О.Пламеницької

межею був каньйон Смотрича, отже, розвиток міста, оточеного скелястим урвищем, йшов шляхом ущільнення забудови [Пламеницька О. 2002 а: 40–41].

Цей висновок в контексті гіпотетичного вигляду Клепїдави є цікавим з огляду на характер розміщення в міській структурі пізньосередньовічної ринкової площі. У Кам'янці ортогональність напрямів двох вододілів острова та в'їздів до Старого міста визначили дві взаємно перпендикулярні осі міста і, відповідно, – напрями головних вулиць. В такій структурі регулярна площа на перехресті цих вулиць виглядає цілком закономірно. Втім, регулярність у Кам'янці є специфічною. Місто виникло не на рівнині, а на острові, поверхня якого є нерівною – скрізь, крім центральної площадки. За межами цієї площадки ми не спостерігаємо слідів регулярної розбивки плану. Центральна частина становить структуру в певному сенсі осібно в міському організмі, бо, з одного боку, вона не зазнала впливу вільного розпланування периферійних кварталів, з другого – не справила на них жодного впливу. Оточена по периметру рядом прямокутних в плані кварталів, ця площа у нерегулярній мережі вулиць Старого міста вирізнялася жорсткою квадратною формою (303х307 м) (лл. 101: ABCD). Подібні ситуації виникають виключно з огляду на топографічні особливості. Майже ідеально спланована площадка в центрі острова з нерівним рельєфом може бути свідченням дуже давнього втручан-

ня в структуру його поверхні. Така форма і розміри, а також орієнтація за сторонами світу є типовими для римських військових таборів-каструмів (*castrum romanum*). Зокрема розміри квадрату, описаного навколо ринкової структури, відповідають одному із стандартів римських каструмів (пересічно 1000х1000 римських футів)⁸⁵ [Пламеницька О. 1985: 58–61]. Як відомо, основним правилом організації каструмів було вирівнювання території, надання їй абрису квадрата чи прямокутника, орієнтованого за сторонами світу та її розпланування на засадах чіткої геометрії з взаємоперпендикулярними осями-вулицями – *cardo maximus* та *Decumanus maximus*. Топографічні сліди таких регулярних структур у вигляді зручних для забудови площадок, як правило, зберігалися впродовж значного часу [Łobocki: 65].

За нашою гіпотезою саме форма регулярного в плані римського табору, військового осередку, про який згадують джерела XVII ст., зумовила надзвичайну «живучість» квадрату, покладеного пізніше, вже за давньоруських часів, в основу розпланування ринкової площі міста⁸⁶. Цією гіпотезою можна було би знехтувати (зрештою, квадрат є найбільш розповсюдженою формою в містобудуванні всіх часів, а більшість заснованих римлянами міст не зберегла слідів прямокутного розпланування [Бунин: 106]), якби не наполегливі свідчення авторів XVII ст. про Кам'янець як про дакійське місто та якби не збудовані на специфічних мурувальних розчинах стародавні мури й вежі у Старому замку та пілони Замкового мосту.

Думки з приводу ймовірності існування на території Старого міста римського табору неоднозначні. П.Оконь, в цілому позитивно сприймаючи цю гіпотезу, вважає однак, що більш правдоподібним було би розміщення на острові невеличкого табору –

⁸⁵ Римський фут дорівнює 29,5 см.

⁸⁶ На Ринку було відкрито археологічні залишки семи жител доординської доби, розташування яких свідчило про взаємну перпендикулярність вулиць (або боків площі), на яких вони знаходилися. Це дало нам підставу висунути гіпотезу про наступність містобудівних традицій впродовж II–XIV ст. та про існування за часів перед золотоординською навалою великого квадратного ринку [Пламеницька О. 1985: 58–59].

Ил. 101. Структурні елементи і закономірності розпланувальної схеми Старого міста:
 ABCD – гіпометричний castrum romanum II-III ст.; KMF D – проторинок XIII – поч. XIV ст.; Z – оборонний форпост II – III ст. на замковому місці; 1 – північна брама Ст. Баторія; 2 – надбрамна башта св. Анни на Замковому мості; 3 – південна брама Ст. Баторія; I – Іоано-Предтеченська церква; T – Троїцька церква. Концентричні кола мають радіуси 155 м (500 футів), 310 м (1000 футів), 600 м (2000 футів). Опрацювала О.Пламеницька

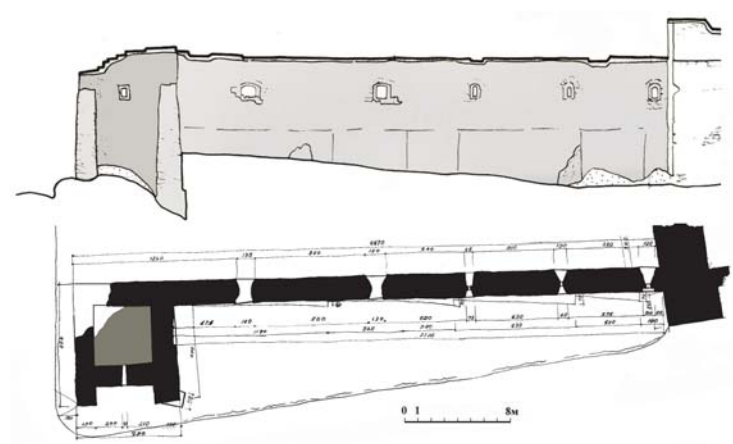
кастеля (castellum), а не великого каструма, оскільки останній був місцем базування легіону, на відміну від кастеля, де перебував римський гарнізон [Окоп: 80]. Натомість І. Данілов зауважує, що система захисту кордону в пізній Римській імперії будувалася на засадах формування уздовж нейтральної смуги (завширшки 15–25 км) трьох оборон-

них ліній – рово-вального укріплення, а також розміщених поблизу нього на відстані 12–15 км один від одного невеличких таборів-кастелів та великих таборів, що відстояли від лінії кастелів на 6–10 км. Відстань між таборами становила 20–25 км, що дорівнювало одноденному переходу військового підрозділу. Розглядаючи дако-римську Клепїдаву в системі

рово-валових укріплень лівобережжя Дністра (Траянових валів), І.Данілов стверджує, що між найближчим Траяновим валом і Кам'янцем пролягає відстань, яка звичайно дорівнювала відстані між рово-валовим укріпленням і великими кастелями [Данилов: 135-136]. Саме великі кастелі, за класифікацією, наведеною Я.Лобоцьким, типологічно належать до групи так званих «castra quadrata» (квадратних таборів), бік яких дорівнював від 300 до 450 м. Вони розміщувалися на відстані одного «етапу вершника» один від одного і контролювали прилеглу територію (так звану «territorium castris») в радіусі близько 30 км [Лобоцькі: 66, 71].

Габарити давнього кам'янецького ринку (303x307 м) вказують на особливу роль цієї структури в межах усього міста. Вона не

Іл. 102. Давні оборонний мур та вежа в системі укріплень Верхньої Польської брами.
Обмір Є.Лопушинської, 1955 р.
Дослідження Є.Пламеницької

*Іл. 103. Укріплення Верхньої Польської брами.
Загальний вигляд з півночі.
Фото О.Пламеницької*

виявила жодного впливу на розпланування інших частин міста і водночас не зазнала деформацій під впливом нерегулярної мережі вулиць північної та південної частини. Крім того, три брами, розміщені на трьох сторонах острова (південна та північна брами Стефана Баторія та прибрамна вежа Мала Південна на Замковому мості), знаходились на однаковій відстані (600 м або 2000 римських футів) від геометричного центру Ринку, за часів середньовіччя позначеного будинком українсько-литовського магістрату (див. іл. 101) [Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999: 11].

Північна башта Стефана Баторія, збудована 1564–1565 рр. в системі фортифікації північної частини острова, демонструє фрагменти давніших укріплень, збудовані на бу-

дівельних розчинах підгрупи I-B [31], що сягають правдоподібно XIII ст., а можливо, й давніших часів – оборонний мур і маленьку прямокутну вежу, що фланкує в'їзд через башту⁸⁷ (іл. 102, 103) [Пламеницька О. 2000 а: 262].

Південна брама Стефана Баторія на протилежному кінці Старого міста припинила існування наприкінці XVIII ст. Втім, її зафіксовано на мідьориті Ц.Томашевича 1673 р. та на плані міста 1761 р. [32] як архаїчну за типом оборонну споруду з двома

⁸⁷ Дослідження Є.Пламеницької. Матеріал не опубліковано. Про наявність давнього будівельного етапу свідчать фрагменти споруди, збудовані на будівельних розчинах підгрупи I-B (Стриленко Ю., Нестеренко Т. Заключение по результатам исследования строительных растворов Каменец-Подольской крепости. Отчет НРТО института Укрпроектреставрация. Киев, 1984. – Архів ДНТЦ «Конрест». – С. 4, 7).

прибрамними вежами (іл. 104). Містобудівні структури, побудовані на засадах симетрії та певних метричних закономірностей, не виникають випадково і, на наш погляд, є свідченням єдиного задуму, за яким було розплановано поселення на острові в початковий період його формування.

Слід взяти до уваги і археологічні знахідки двох сотень римських монет на території міста та археологічні артефакти перших століть після Р.Х. в замку (див. іл. 74) [Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999: 37] та на головному Ринку. Зокрема в межах західного ринкового кварталу було знайдено два цікавих артефакти: 1961 р. – кістяну ретушовану паличку «стиль», яку римляни використовували для письма [Шкурко 1968: 233], 1994 р. – уламок вінця керамічного горщика початку III ст.⁸⁸, ідентичного тому, що був знайдений на вежі Малій Південній № 1 (див. іл. 74, № 1, 15).

Яким був вигляд поселення, що мало назву Клепідава, – це питання поки що залишається без чіткої відповіді. Якби середньовічне місто виникло поруч, як це часто бувало в історії містобудування, ми мали би надію виявити елементи містобудівної структури та архітектурні об'єкти давньої Клепідави. Втім, інтенсивна будівельна діяльність на невеличкому острові впродовж сімнадцяти століть, зокрема специфічна технологія зведення середньовічних житлових будинків на глибоких двоярусних підвалах, залишають небагато шансів знайти *in situ* культурні нашарування та неушкоджені споруди давко-римського часу. Можемо сподіватися лише на фрагментарні знахідки, які наразі репрезентують залишки оборонних споруд на замковому мисі. Якщо термін перебування римлян у Наддністрянщині нараховував лише кілька десятиліть, шанси надалі зменшуються: військові поселення відрізнялися скромним побутом. І все ж, у разі проведення стаціонарних археологічних досліджень, існує вірогідність виявлення подібних артефактів.

⁸⁸ Цю останню знахідку, датовану С.Буйських, зроблено автором під фундаментом підвалу середньовічного будинку по вул. Старобульварній, 2-а, на глибині 3,85 м, що виключає можливість випадкового занесення знахідки в культурний шар.

В епоху переселення народів (кінець III–IV ст.) почався рух з півночі готських племен. Вони пройшли через Волинь, розділилися, як гадаємо, на північному березі Амадоцького озера, що стало на їх шляху, і рушили на південний схід (остроготи) та південний захід (візіготи). Не виключено, що остроготи дісталися до південних теренів саме водним шляхом – Південним Бугом (Гіпанісом), а візіготи – Збручем, Смотричем та Дністром. Археологи вважають, що перебування візіготів на подільських землях, здебільше – в прибережній Наддністрянщині – тривало понад століття, не супроводжуючись військовим протистоянням з місцевим населенням. Цей період на Поділлі археологічно представлений черняхівською культурою, в числі основних носіїв якої, як вважають археологи, були готи [Козак 2000: 159]. На жаль, стан археологічної науки наразі не дає можливості предметно говорити про готський період в історії Кам'янця, хоча теоретично можна припустити його наявність. Будівельне мистецтво готів в Європі демонструють відбудовані римські мости, де готи вперше почали застосовувати стрілчасті арки [Щусев: 40–41]. Тож чи могли готи залишити непоміченим міст на привабливий острів, який на той час, правдоподібно, не мав переходу? А відтак, існує імовірність замани в цей час дерев'яних арок мурованими⁸⁹.

Наприкінці IV ст., з приходом зі сходу гунів, Поділля перетворилося на арену їх війн з готами, які закінчилися поразкою готів [Козак 2000: 162–163, 170]. Втім, на відміну від готів, гуні не затрималися на Поділлі й рушили далі на південь, до Риму. Клепідава на три наступні століття залишилась в руїнах.

⁸⁹ Пілони Замкового мосту у рівні п'яти нижніх арок складені на розчині I-A3, на відміну від основної частини, змурованої на розчині I-A2. Це наводить на думку про наявність у близький до спорудження пілонів час ще одного, будівельного або ремонтного етапу, що зачепив верхню конструктивну частину мосту. Є.Пламеницька не виключала, що нижні стрілчасті арки на розчині I-B2 були зведені на місці зруйнованих попередніх, змурованих на розчині I-A3. Не виключено, що ці попередні арки було збудовано в III–IV ст. після Р.Х. готами. Ця гіпотеза потребує ґрунтовної перевірки.

Лл. 104. Південна брама Стефана Баторія на мідьориті Ц.Томашевича (вгорі) та на плані 1761 р.
(Biblioteka Narodowa, Warszawa)

2.5. ГРАД IX–XI СТ.

За давньоруських часів Середня Наддністрянщина між річками Серетом і Ушицею відома як Пониззя. Обмежене з півночі величезним Амадоцьким озером, а з півдня широким Дністром, порізане на вузькі пасма глибокими повноводними дністровськими допливами, Пониззя мало особливий політичний статус у складі Галицько-Волинського князівства. Це була земля, що складалася з удільних земель, укріплених боярськими замками – «градами» (див. іл. 17). Сформована ще з тиверських часів мережа військових «градів» Пониззя виконувала для Галицько-Волинської землі роль укріпленого кордону. Кам'янець був одним з таких градів, правдоподібно, центром однієї з удільних земель.

Відродження дако-римських укріплень Кам'янця тісно пов'язане з цим періодом і з початковою історією феодалного міста. Одним з аспектів дискусії на цю тему є питання: який тип поселення можна називати містом, а відтак – від якого часу коректно вести відлік історії міста Кам'янця. Подібне теоретичне питання ставили в своїх працях стосовно давньоруських міст М.Брайчевський, М.Тихомиров, І.Фроянов, П.Толочко та інші дослідники [Брайчевський 1951: 32–33; Тихомиров: 52–64; Фроянов: 216–243; Толочко 1989: 18–48]. Втім, досі в науці немає всеосяжного визначення специфіки міста, що задовольнило би всі дисципліни, які вивчають багатограний феномен міста. І якщо розв'язувати проблему походження Кам'янця з таких позицій, шукаючи класичні ознаки міста, зокрема у співвідношенні сільськогосподарського та ремісничого виробництва, наявності розвинутого товарообміну, інститутів адміністративного управління тощо, ми свідомо переведемо проблему в площину чистої дискусії. Не випадково М.Тихомиров перший розділ монографії, присвяченої давньоруським містам, розпочав з розгляду «слов'янських міст IX–X ст.» та численних «міст» слов'янських племен, згадуваних Баварським Анонімом, характеризуючи ці «міста» як «поселення, що знаходились близько одне від одного, але

були слабо укріплені». Він також звернув увагу на особливий тип укріплених городищ, які в літописних джерелах називаються «твердь», однак свідомо виключив цей тип поселень з розгляду, зосередивши увагу на так званих «містах нового типу», які більше відповідають ознакам класичного міста [Тихомиров: 10, 12].

П.Толочко, навпаки, звернув увагу саме на тип укріплених «градів», зазначаючи, що «увесь комплекс археологічних знахідок, що походять з укріплених центрів VI–VII ст., вказує на присутність у них ремісників та вищих шарів суспільства» [Толочко 1989: 31], що є невід'ємною ознакою міських осередків. Ще наприкінці 1960-х рр. він поставив слушне запитання: «Чи можна стверджувати, що місто од часу свого зародження повинне відповідати всім тим ознакам, які характеризують місто класичне» і висловив думку (на той час, однак, сприйняту критично), що зародження слов'янських міст співпадає з початком формування слов'янської державності в VI–VII ст. [Толочко 1969: 117]. У пізніших працях П. Толочко розвинув цю тезу, стверджуючи, що «найдавніші слов'янські міста формуються переважно на базі племенних «градів» третьої чверті I тис.н.е.» [Толочко 1989: 47].

Отже, дослідники цілком слушно заглиблюють хронологію явища, яке ми називаємо «місто». З точки зору досліджуваної нами теми дуже важливим є зарахування укріплених градів до протоміських структур, в яких сформувалося поняття меж та типів розпланувальних систем, а також їх фортифікаційних концепцій, що забезпечували тривале існування поселення. Наявність у поселенні функціонального зонування території (зокрема суміщення функції сільбища з довгочасними фортифікаціями) та примітивної інфраструктури перетворюють його на «твердь» (або літописний «град»). Відтак, незалежно від функції цього поселення – адміністративного центру сільськогосподарської округи, торговельно-ремісничого або тривалого військового осередку, воно може розглядатися як містобудівна структура. І в даному випадку менш

*Іл. 105. Архітектурно-археологічні залишки Вежі над Ровом та рову в процесі розкриття в 1969 р.
Дослідження Є.Пламеницької, фото А.Тюпича*

важливо, наскільки це поселення відповідало класичному набору ознак розвиненого міста, про що переконливо висловилися вищезгадані авторитетні вчені.

Після тривалого занепаду укріплення на замковому місці відродилося за слов'янських часів. Архітектурно-археологічні досліджен-

ня, проведені Є.Пламеницькою 1968 р. на головному дворі Старого замку, виявили залишки рову завдовжки (в межах розкопу) 12 м і завширшки близько 8 м, що дугасто огинав територію «протозамку» (цитаделі дако-римського кастеля) зі східного боку (іл. 105; див. іл. 64, Рп7-69; 66, №8). Уздовж дна

рову, на глибині понад 3 м від сучасної денної поверхні, проходив частокіл зі щільно поставлених дерев'яних паль діаметром 18 см – «вовча яма» [Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999: 28, 65]. Цей рів, що перерізав зруйнований дако-римський мур (іл. 106), протрасований у напрямку схід-захід на верхній цитаделі замкового мису, за археологічним матеріалом⁹⁰ було датовано не пізніше VIII ст. Отже, дако-римські муровані укріплення в цей час пристосували для нових умов оборони. Правдоподібно, вони захищали укріплений «град», що належав племені тиверців, які в цей час населяли Наддністрянщину й межиріччя Дністра й Прута. Про численні тиверські «гради» (укріплені поселення) згадують джерела IX та X ст.; ці «гради» продовжували існувати і в період Давньоруської держави [ЛРус: 8].

Урбаністичну структуру майбутнього міста визначила принципова схема організації поселення «замок – острів». Через те, що ця структура, визначена природою, була незмінною, незмінною залишалася й урбаністична концепція, яка сформувалася вже в першій фазі розвитку поселення на острові⁹¹.

⁹⁰ У верхніх шарах рову було знайдено бронзову фібулу з орнаментом, характерним для VI–VIII ст.

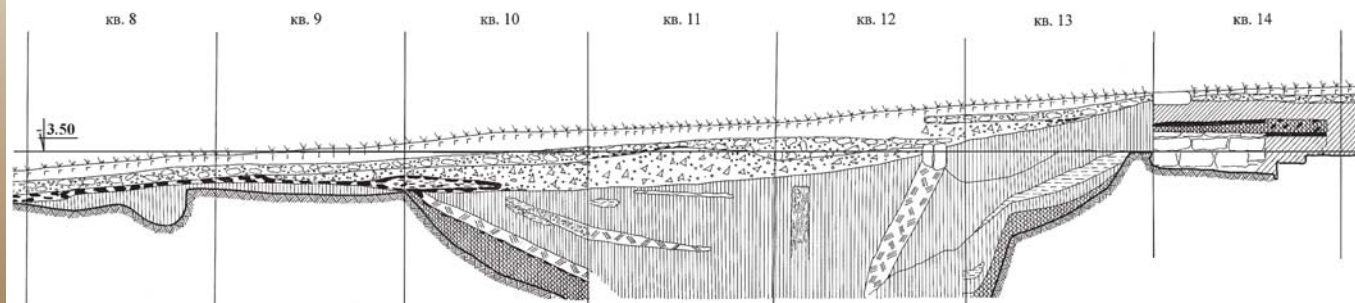
⁹¹ Найявні археологічні знахідки IX – XI ст. пов'язуємо з протоміським утворенням.

Топографію острова визначили напрямом двох вододілів, що проходили по осях схід-захід (співпадаючи з віссю скелястого перешийку) та північ-південь – уздовж поздовжньої осі острова. На південь від першого вододілу острів перерізала глибока улоговина⁹², яка відділяла від решти території терасований південний схил. Від укріпленого західного в'їзду через перешийок дорога піднімалась терасами, розгалужуючись під прямим кутом – відповідно до напрямів вододілів острова. Ці напрямки визначили основу майбутньої вуличної мережі.

Початково було освоєно найвигіднішу територію острова – найвищу площадку в його центрі. Саме ця серединна частина острова, що займала прямокутник близько 300x500 м, стала територією міста XI ст. Від неї поселення розвивалося відцентрово. В топографічних умовах острова захист цього поселення від ворожих нападів вимагав укріплення передусім під'їзду до перешийку. Отже, в цей час активізувалась функція оборонної системи замкового мису.

⁹² Залишки цієї улоговини існували ще наприкінці XVII ст. і виразно показані на мідьориті Ц.Томашевича (див. іл. 40 та 110).

Іл. 106. Давній рів, розкритий в межах траншеї Т-6/66 у квадратах 10-13. Південний профіль. Дослідження і обмір стратиграфії Є.Пламеницької

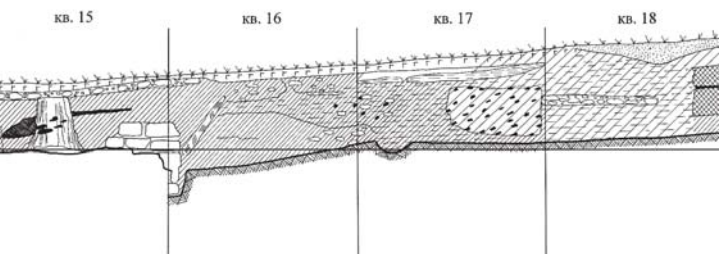
2.6. МІСТО XII – СЕРЕДИНИ XIII СТ.

Якщо містобудівну концепцію Кам'янця з моменту його заселення визначили особливості рельєфу острова, то її розпланувальний каркас утворився в початковий період формування давньоруського граду – в IX–XI ст. Втім, ідентифікація типу урбаністичної схеми міста стала для дослідників своєрідним каменем спотикання.

Історики вважають, що давньоруський Кам'янець складався з кремля (дитинця), посаду та околиць [Винокур, Петров 1983: 10–11], тобто належав до трьохкомпонентних містобудівних структур. Припускаючись, на нашу думку, методичної помилки, вони підмінюють традиційну тріаду «кремль – торг – посад» нерівнозначною за змістом тріадою «кремль – посад – околиці», а також отожднюють «кремль» («кром») – міський склад майна посадських бояр) з замком (відділенням від міста укріпленням феодала). Різниця між цими структурами вимальовується в перебігу їх подальшої урбаністичної еволюції: кремль поступово перетворювався на дитинець – ядро міста і «елітарну» зону для боярської верхівки, натомість замок завжди залишався виключно осередком князя. Приміром, російські міста Клин та Кашин, маючи ідентичну Кам'янцю острівну топографію, демонструють класичну структуру «остріг (кремль) – торг – посад», всі елементи якої розташовані в межах острова з радіальним розплануванням за відцентровим принципом (іл. 107; див. підрозділ 5.5) [Лавров: 23]. Групу міст, всі компоненти яких знаходяться на острові, доповнюють міста-фортеці на західних рубежах Московської держави, розташовані в петлях річок та на островах –

Сокіл, Суша, Туровля, Красная, Ситна, Касьянів. З цим типом споріднене чеське місто Локет, де в XIII ст. навколо оборонного граду, розташованого в межах овального острова 220x280 м, утворився підковоподібний довгий ринок завдовжки понад 200 м, оточений житловою забудовою [PM: 187].

Відмінність урбаністичної структури Кам'янця-Подільського полягає в тому, що вона є двокомпонентною: замок топографічно відокремлений від міста на острові. Замок обороняв місто, але в разі внутрішніх конфліктів міг оборонятися і від нього. Замок ніколи не був міським складом («кромом») і не став дитинцем (ядром міста), чим демонструє принципову відмінність від давньоруського «кремля» і спорідненість зі столяними «городами» Галицької землі др. пол. XIII–XIV ст. (Перемислем, Звенигородом, Теребовлею), що мали двокомпонентну структуру [Петрик: 17]. Водночас місто на острові ніколи не мало самостійного дитинця в «давньоруському» розумінні. Отже, його не можна розглядати як структуру «кремль – посад». Близьким аналогом Кам'янця, що демонструє структуру «замок – місто», є Чеський Крумлов, розташований на острові в петлі річки Влтави; як і у Кам'янці, замок розміщений поза островом на пагорбі над містом (див. іл. 107). Тут на острові, на перехресті трьох доріг (одна з яких, як і в Кам'янці, йде через перешийок), постав квадратний ринок 50x60 м. Локація міста відбулася перед 1274 р. [PM: 22]. Аналогічну схему «замок – місто», зі сполученням топографічно відокремлених замку та міста Замковим мостом, репрезентує німецьке місто Мейсен, структура якого з трьома площами склалася протягом XI–XIII ст. [Mruzek: 24–25; Kuthan: 160; PM: 217]. Місто Чеське Будейовіце, розташоване на овальному в плані острові між двома річками, має квадратний ринок, утворений на перехресті доріг під час локації міста в 1270-х рр. Отже, двокомпонентна урбаністична структура Кам'янця-Подільського споріднена не з російськими містами, а з містами Західної Європи. Вона є типовою для європейської, а не північно-руської моделі міського управління.

Другим каменем спотикання є визначення хронології утворення основних структурних частин міста. Як відомо, однією з основних ознак поселення міського типу є наявність ринкової площі. У випадку з Кам'янцем наукова інтрига полягає в тому, що розташовану в центрі міста регулярну ринкову площу дослідники віднесли до відносно пізніх етапів містобудівної еволюції (середина XV – перша половина XVI ст.), пов'язаних з польським періодом, та іменували її «Польським ринком», чим завдали собі клопоту з хронологічною періодизацією, типологічною ідентифікацією та назвами інших урбаністичних складових.

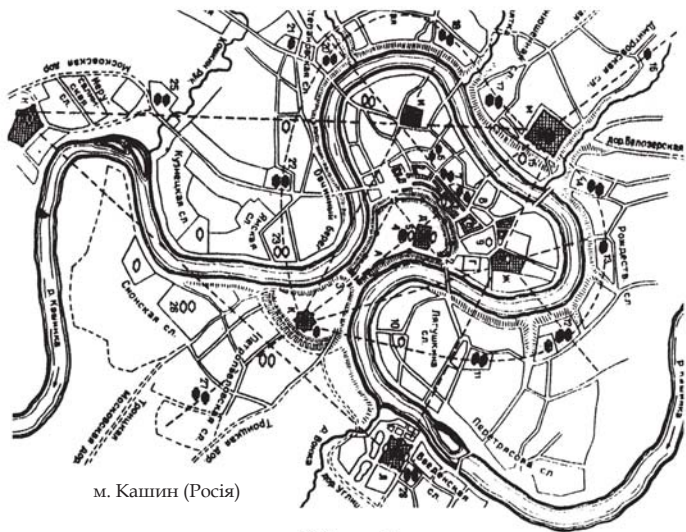
З'ясування хронології утворення головного міського ринку, його місцезнаходження, форми та назви є ключовим питанням у дослідженні міста. На сьогодні запропоновано кілька версій, більшість яких не має вагомої аргументації. Версію утворення в центрі міста прямокутної площі (155x162 м) після 1434 р. як репліки, що наслідувала містобудівний досвід польських міст, запропонував у 1940-х рр. польський дослідник Т.Толвінський [Tolwiński]. Ю.Нельговський, який на час проведення на початку 1970-х рр. візуальних спостережень не мав можливості вивчати забудову архітектурно-археологічним методом⁹³, вважав, що «розбивка ділянок, що оточували ринок у Кам'янці-Подільському, також була проведена в XIV або XV ст.» [Нельговський 1974: 93–94]. М.Петров, І.Винокур, Г.Ківільша також виключно на підставі загальних спостережень датували появу «Польського ринку» в широкіх хронологічних межах – від середини XV до XVI ст. [Ківільша, Петров; Винокур, Петров 1983; Петров 1986; 2001; 2007 а]. М.Петров пов'язує утворення «Польського ринку» з містобудівною діяльністю італійського архітектора Камілуса, який на поч. XVI ст. працював над реконструкцією укріплення Кам'янця [Петров 2001: 78–79].

⁹³ В розпорядженні Ю.Нельговського на початку 1970-х рр. були лише інвентаризаційні кресленики будинків Ринку, зроблені в 1930-х рр., а також матеріали натурального огляду чотирьох (з понад 70) збережених підвалів будинків. Тому датування дослідника базувалося на аналізі (за схематичними обмірами) типології забудови у її кінцевій еволюційній фазі та на поодиноких елементах архітектурного декору [Нельговський 1979].

Польський дослідник М.Лукач дотримується версії щодо розбивки плану Ринку в 1374 р. в габаритах 227x227 м на основі архаїчного «домагдебурзького» краківського шнура 45,5 м [Łukacz: 121]. П.Ричков, вважаючи первинною збережену до 1941 р. структуру Ринку (155x162 м), датує її щонайпізніше кінцем XIV ст. та відзначає, що в XIV-XV ст. домінуючою ринковою структурою був квадрат. На думку дослідника «первісна локація не охоплювала всієї території в межах старого міста, а в основу ідеї було покладено витягнутий з півночі на південь прямокутник з квадратним ринком, центр якого був децю зміщений по відношенню до зовнішніх габаритів розпланувальної схеми. Це може бути свідченням того, що вірменський ринок сформувався за межами первісної, раніше втраченої демаркаційної межі міста, а отже, функціонально і просторово становив південне передмістя» [Ричков 1993: 34, 35, 42, 43]. Як покажемо нижче, дослідник найближче з усіх, хто осмислював ринкову структуру Кам'янця, підійшов до розв'язання питання хронології та типології середньовічного центру міста.

Американський історик А.Мандзій, ігноруючи відкриті в межах Ринку житлові забудови XII–XIII ст., стверджує (не наводячи жодних обґрунтувань), що центральний Ринок постав у XV ст. як центр «нового міста», розміщеного на периферії «старого міста», ринком якого вражає Вірменський ринок у теперішніх межах [33].

На підтримку цієї версії деякі дослідники стверджують, що до XV ст. у східній частині острова (в районі вул. П'ятницької) існував давньоукраїнський («давньоруський») торг, який згодом зник, поступившись місцем польському та вірменському ринкам (механізм і причини зникнення дослідники не розкривають) і перемістившись на північну околицю міста. Цю версію дослідники пояснюють згадками в історично-краєзнавчій літературі XIX ст. про існування на північному кінці міста окремого «Руського ринку» [Ківільша, Петров; Винокур, Петров 1983; Петров 1986; 2001]. Існування «Руського ринку» не виключав Ю.Нельговський, який відніс його появу до XV ст. як наслідок утворення регулярної забудови навколо центрального ринку, втім,

м. Кашин (Росія)

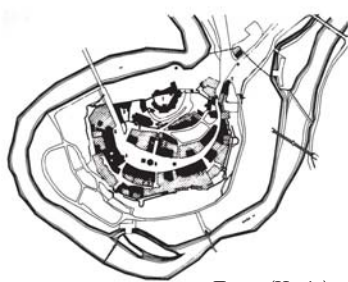
м. Клин (Росія)

м. Суша (Росія)

м. Сокол (Росія)

м. Локет (Чехія)

м. Чеський Крумлов (Чехія)

Лл. 107. Міста-аналоги в петлях річок.

Опрацювала О.Пламеницька

обмежився лише побіжною нотаткою, не розвиваючи цієї тези і не обґрунтовуючи її [Нельговский 1974: 90].

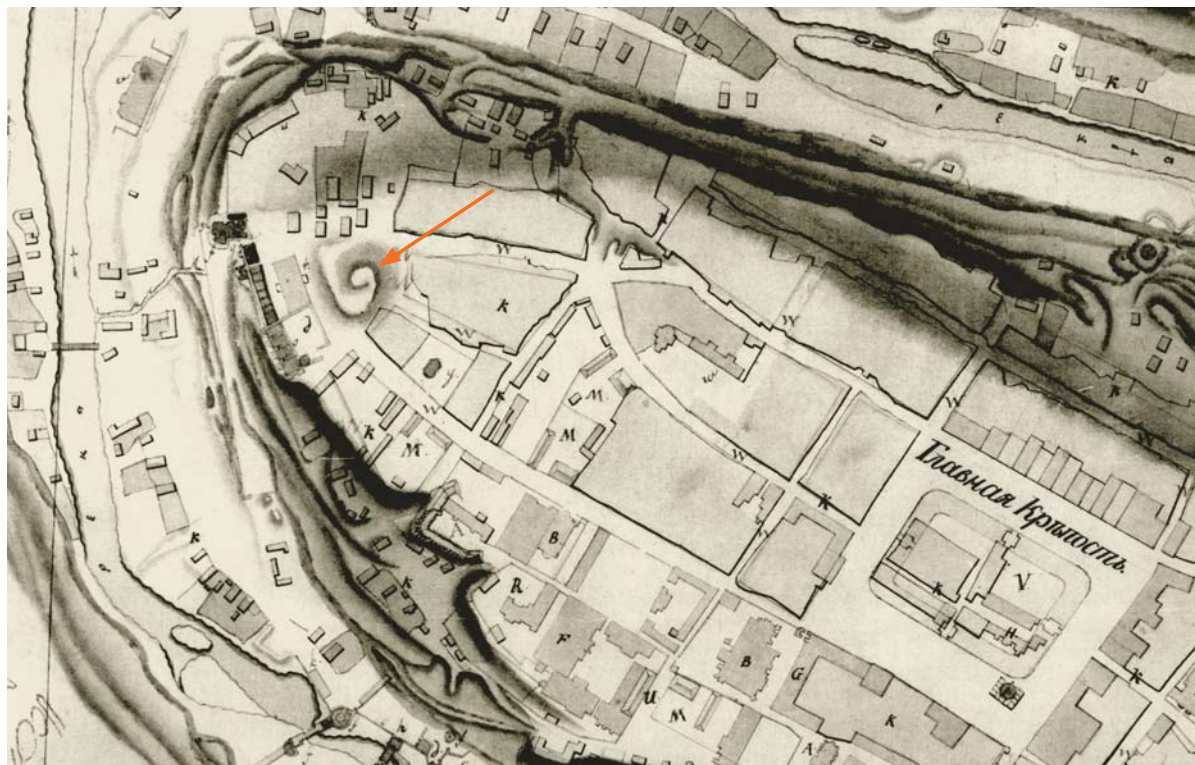
Питання про утворення головного ринку відразу як «Польського» після входження Кам'янець до складу Польщі 1434 р. та формування «Руського ринку» як окремого ринку української громади на околиці міста – принципове. Це означає, що українці ніколи не мали ринку в центрі міста – ані до приходу Кор'ятовичів, ані за їх правління, ані пізніше. Це означає, що за литовських часів місто отримало грамоту на самоврядування

(яку більшість дослідників трактує як магдебурзьку), але ринку як містобудівної основи самоврядування упродовж майже 80 років литовської історії міста не існувало. Це означає також, що натурні дослідження ринкової мурованої забудови кінця XIII–XIV ст. [Пламеницька Є. 1982; Пламеницька О. 1990 б; Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999] залишилися поза увагою професійного цеху істориків і не отримали наукової інтерпретації.

Архівні джерела, що дійшли до нас, фіксують міські урбаноніми, починаючи з середини XV ст., тобто від початку польського періоду в історії міста. Назва головної ринкової площі вперше згадується у польських документах 1452 та 1484 рр. як «головний ринок» («rynek główny») [MRPS: 1094, 11352, 20110] та в актах вірменського суду 1581–1604 рр. як «ринок кам'янецький», «ринок міста Кам'янець» та «ринок» [34]. Лише після 1604 р. вперше з'являється урбанонім «Ринок польський» [35], який ще певний час уживається паралельно з урбанонімом «ринок».

Польський дослідник Ф.Кірик, конкретизуючи топографічне значення ужитого в 1452 р. урбаноніму «rynek główny», додає власне уточнення: «головний ринок (польський)» (виділено нами. – О.П.) [Kiryk: 71]. М.Петров, беззастережно приймаючи це уточнення, поширює «авторитетне» твердження: «У 1452 р., як стверджує Ф.Кірик, крім загального Вірменського ринку (функціонував з XIV до початку 50-х рр. XV ст. для всіх етносів. – М.П.) з'являється й Польський ринок (головний)» (виділено нами. – О.П.) [Петров 2001: 76]. В такий спосіб, міняючи слова місцями, М.Петров перетворює «головний ринок» на «Польський ринок» – відразу для періоду середини XV ст.⁹⁴ В такий спосіб «аргументується» версія про утворення «Польського ринку» вже у XV столітті та про існування Руського ринку на периферії міста.

⁹⁴ Наслідком цієї помилки істориків стало офіційне перейменування міською топонімічною комісією головної площі давньоукраїнського міста на «Польський ринок» та утворення в північній частині Старого міста «Руського ринку» без будь-яких ознак міської площі. На жаль, застереження, висловлені автором цих рядків [Пламеницька О. 1989], а також наукову публікацію на цю тему [Пламеницька О. 1990 а] не було взято до уваги.

Іл. 108. Фрагмент плану Кам'янця-Подільського 1801 р. РДВІА, Москва. Стрілкою показано місце садиби зруйнованої 1672 р. церкви Успіння Пресвятої Богородиці

З метою з'ясування структури розпланування території, ототожнюваної з місцем розміщення «Руського ринку», ми опрацювали низку архівних джерел, зокрема мідьорит Ц.Томашевича 1673–1679 рр. (див. іл. 40), детальний опис Кам'янця (1700) [Описание], перший детальний топографічний план міста 1773 р. [36] (див. іл. 393), а також інші раніші та пізніші історичні плани та виконали масштабовану графічну реконструкцію парцеляції⁹⁵ центральної та північної частини міста. Як виявилось, у щільно забудованій північній частині не існувало простору, який можна було б топографічно ототожнити з Руським ринком. Цей простір виник лише у XVIII ст. у зв'язку з руйнацією розташованої неподалік від північної міської брами (нині башти Стефана Баторія) церкви Успіння Пресвятої Богородиці, на місці садиби якої в 1700 р. утворилась порожня ділянка; ще у 1801 р., як видно з плану міста [37], на ній ви-

вищувався пагорб, утворений руїнами храму (іл. 108). Таким чином було з'ясовано, що жоден з писемних та іконографічних документів XVII–XIX ст. не дає ані прямих, ані опосередкованих свідчень про існування «Руського ринку» як такого і тим більше – на північній околиці міста [Пламеницька О. 1990 а; 2002 а; 2008 а]⁹⁶. А це означає, що головний Ринок (в подальшому називатимемо його саме так) давнього українського міста повинен стати предметом особливо пильної уваги дослідників – як ринок русинів-українців, корінних мешканців Кам'янця. Адже не на околиці, а в центрі міста археологічно доведено існування за домонгольських часів поселення міського типу [Пламеницька Є. 1982; Винокур, Петров 1996].

Дослідження археологічних залишків каркасної дерево-глинобитної забудови XII – середини XIII ст., виявлені на північному боці Ринку, в межах підземних залишків му-

⁹⁵ Парцеляція (лат.) – містобудівна регуляція забудови, розподіл кварталу на ділянки-«парцели».

⁹⁶ На цю обставину вказує також Я.Матвіїшин [Матвіїшин: 245, прим. 108].

Іл. 109. Залишки дерево-глинобитних жител XII-XIII ст. в забудові Головного ринку та Вірменського ринку (показані червоними кружками) за дослідженнями Є.Пламеницької, О.Пламеницької та М.Петрова. Топографія та структура проторинку з діагональним в'їздом на період XII - початку XIV ст. (на основі плану 1773 р.) Реконструкція О.Пламеницької

рованих середньовічних кам'яниць, а також на східному боці Ринку (іл. 109), в межах тротуарної частини, продемонструвало ортогональність ще у доординському розплануванні центру міста [Пламеницька Є. 1982; Пламеницькая О. 1985; Пламеницькая О. 1990 а; Пламеницька О. 2002 а; 2008 а]. Отже, ще в доординській містобудівній фазі почалася кристалізація регулярної розпланувальної

схеми, що було визнано навіть нашими опонентами [Винокур, Петров 1983; Винокур, Петров 1996; Петров 2002 а]. Цей факт послужив основою для гіпотетичної реконструкції містобудівної структури Кам'яниця у початковій фазі формування домонгольського міста (іл. 110).

Центральна частина міста сполучалась із в'їздом через перешийок вулицею, яка влива-

Іл. 110. Містобудівна структура Старого міста до утворення проторинку.

Гіпотетична реконструкція О.Пламеницької на основі топографічної цифрової зйомки території.

Пунктиром показано вододіли острова

лась у проторинок по діагоналі, з південно-західного кута (див. іл. 109). Діагональне розташування в'їзду на проторинок належить до архаїчних і притаманне групі ранньосередньовічних міст, які виникли до впровадження в Європі містобудівної регуляції або на самому її початку, в XIII–XIV ст. Приклада-

ми таких архаїчних рішень є ринок чеського міста Пісек (1254 р.), польських міст Кракова (1257 р.), Сандомежа (1286 р.), Городла (1394 р.) [Kozaczewski]. Найвиразнішим прикладом в'їзду на великий квадратний ринок з кута по діагоналі є Краків (іл. 111). У Кам'янці, з огляду на взаємну локалізацію проторинку й

Лл. 111. План ринку Кракова з діагонально розміщеним в'їздом

західної міської брами, найприроднішим сполученням між ними є в'їзд з південно-західного кута ринку. Ця діагональна комунікація зникла лише в XVII ст., після появи західного кварталу, зменшення ринкового простору та відповідного переміщення головних осей площі.

Як показав метрологічний аналіз історичних планів міста та натурні дослідження середньовічної забудови, форма проторинку становила квадрат. Його розміри визначаються за картографічним та графо-метрологічним аналізом як 216×216 м⁹⁷ (див. іл. 123). Бік квадрату 216 м у метрологічному відношенні є сумірним до давньоруського «сажня-ліктя» 108 см (похідного від «великого ліктя» 0,54 м), або до давньоруського сажня 216 см [Пилецкий; Рыбаков]⁹⁸, а також до візантійського містобудівного модуля в 12 стіп, або 3,6 м, який фігурує в багатьох правилах «Прохірону» (Закону градського) [Алферова].

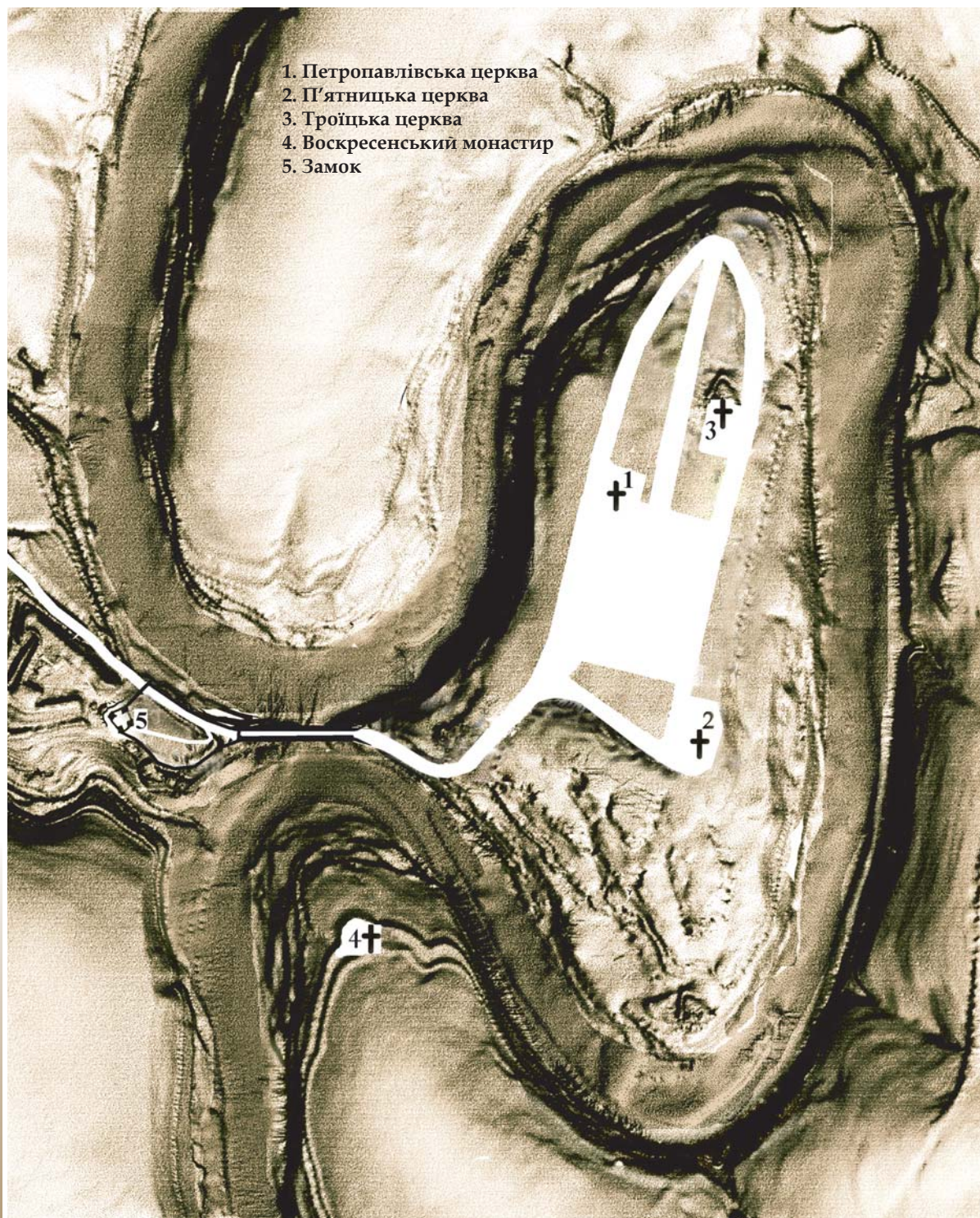
⁹⁷ Аналіз цієї структури наведено нижче у підрозділі 3.1.

⁹⁸ Розмір сажня 216 см простежено Т.Трегубовою в основі розпланування площі Ринок у Львові: ширина площі дорівнює 60, а глибина ринкових кварталів – 20 сажнів 216 см, в основі яких лежить лікоть 0,54 м [Трегубова: 19].

Великий кам'янецький ринок (216×216 м) споріднений з великими ринками польських міст Вроцлава (172×207), Кракова (200×200 м) та чеських міст Бардейова (75×275 м), Левочі (360×130 м), Партизанської Лупчі (170×450 м), Іглави (350×110 м), Часлава (230×100 м). Він також має, хоч і нечисленні, аналоги на землях України (ринки Летичева, Ладижина, Вінниці) [Рычков 1993]. Однак варто взяти до уваги, що, на відміну від більшості середньовічних міст, де розмір ринку був вихідним для визначення розміру міста і периметру оборонних укріплень, у природно укріпленому Кам'янці цих обмежень не існувало. Саме тому на острові площею близько 50 га міг постати дуже великий ринок.

З точки зору теорії урбаністики формування квадратного ринку в центрі острова є закономірним. Там, де існувало перехрестя доріг, що сходилися під прямим кутом, найчастіше утворювався прямокутний або квадратний в плані ринок, а напрями основних вулиць містобудівного каркасу визначалися напрямками цих доріг [Мокеєв: 6].

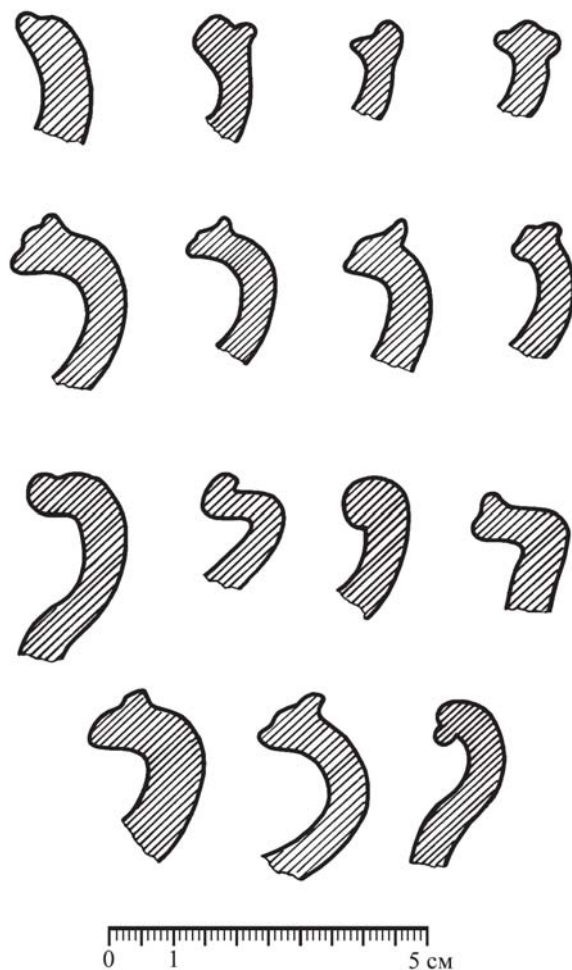
Лл. 112. Містобудівна структура міста XII - сер. XIII ст.
Гіпотетична реконструкція О.Пламеницької
на основі топографічної цифрової зйомки території

Прямокутник, як відомо, належить до найдавніших форм поселення та площі. Ортогональність напрямів вододілів острова та його видовжена форма не могла визначити іншої, крім прямокутника, структури поселення, яке зайняло єдину підвищену площадку в центрі острова. Її північною межею був високий пагорб, на якому в XII–XIII ст. на мурованому фундаменті було зведено дерев'яну Троїцьку церкву, датовану XII–XIII ст. [Бевз В. 1995] (іл. 112, № 3; див іл. 101, Т). Пагорб виконував роль своєрідної фортифікації – міського валу, що обмежував поселення в межах острова. Назва вулиці («Зарванська»), що обмежує пагорб зі сходу, також свідчить про існування тут валу та рову.

Оскільки з півдня розширення міста стримувала улоговина, що проходила рівнобіжно до вододілу схід-захід (див. іл. 109, 110), подальший розвиток міської території відбувався в північному напрямку, де терен рівномірно понижувався. Від центру міста було протрасовано вулиці, які, повторюючи форму рельєфу, зійшлися на північному кінці острова в пучок (див. іл. 112).

Доля стародавніх фортифікацій на замковому мисі в розглядуваний період залишається предметом майбутніх досліджень. Існування укріплень за давньоруських часів є незаперечним з огляду на наявність на терені давньоруського замочку культурного шару XI–XIII ст., виявленого Є.Пламеницькою в 1960-ті рр. в межах західної частини головного замкового двору (в межах протозамку), де його потужність була найбільшою (до 0,5 м). Шар був горілим і густонасиченим фрагментами керамічного посуду XI–XIII ст. (іл. 113) з поодинокими знахідками зброї – вістрями стріл XII–XIII ст. [Пламеницька Є. 1968; 1969 а; 1972; Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999]. За межами давньоруського замочку, на краю північного схилу замкового мису, було археологічно відкрито земляний вал⁹⁹, внутрішню конструкцію якого становили вертикально забиті кілки діаметром понад 20 см (можливо, переплетені хмизом, утворюючи суцільну субструкцію валу). Вал ішов по

⁹⁹ Один фрагмент валу було виявлено Є.Пламеницькою при дослідженні башти Рожанки в 1975 р., другий – Л. Виногородською при дослідженні Північної батареї у 2010 р.

Іл. 113. Давньоруська кераміка з траншеї Т1 та Т2. Дослідження Є.Пламеницької

краю тераси, паралельно північному оборонному муру замку, обмежуючи дорогу, що проходила між муром і валом. За характером керамічного матеріалу, який насичував вал, він існував вже за ординських часів. Нижче по схилу, повторюючи профіль материкової скелі замкового мису та потужного передматерикового шару, насиченого трипільським матеріалом IV–III тис. перед Р.Х. та матеріалом XI ст. перед Р.Х., залягав культурний шар завтовшки до 1 м – однорідний, з матеріалом початку XIII – початку XVI ст. Відсутність у шарі чітких проміжних горизонтів є свідченням безперервності функціонування замку впродовж давньоруського, литовського та польського періодів. Насиченість шару кістками тварин і великого розміру товстостінним

керамічним посудом XIV-XVI ст., який зазвичай уживався у військових гарнізонах і характеризує передусім військовий побут, свідчить про довготривале перебування у замку військової залоги [Виногородська: 100].

З огляду на встановлені вище факти будівельної біографії замку, його початкова історія виглядає значно складнішою,

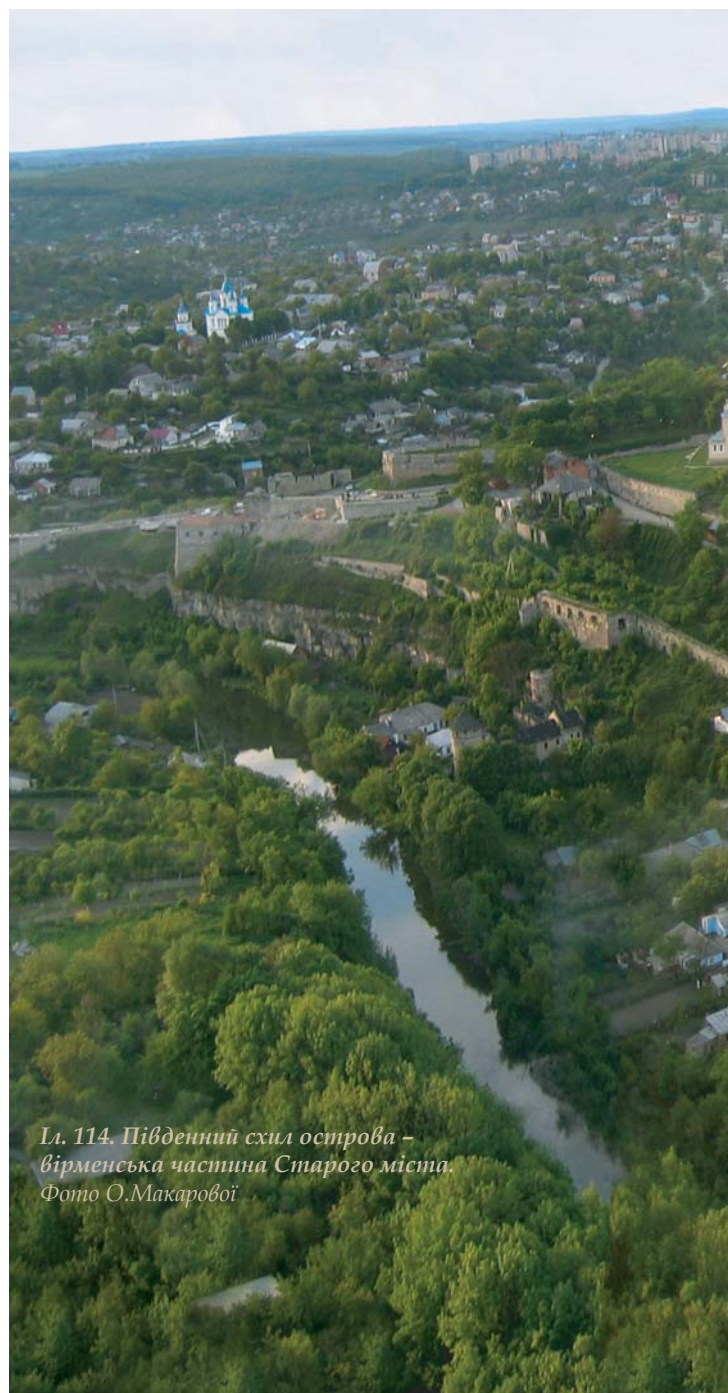
2.7. ФОРМУВАННЯ ПОЛІЦЕНТРИЧНОЇ МІСЬКОЇ СТРУКТУРИ ТА ФОРТИФІКАЦІЙ ОРДИНСЬКОЇ ДОБИ (ДР. ПОЛ. XIII – СЕР. XIV ст.)

Хронологічний період, винесений в підзаголовок, в історії Кам'янця вважається ординським. В архітектурно-містобудівному розвитку міста він характеризується двома процесами, археологічно простеженими на топографічно відлеглих територіях: знищенням житлової забудови внаслідок пожежі з майже одночасним пошкодженням фортифікацій та доволі швидкою відбудовою їх, яка хронологічно співпадає з розширенням території поселення на острові. Ці процеси певною мірою є суперечливими, але картина прояснюється, якщо розглядати їх у хронологічній послідовності.

Доля Пониззя в період монгольської окупації, на наш погляд, потребує ґрунтовного дослідження. Хоча вище ми довели, що Кам'янець, згаданий у літописі, не є Кам'янцем-Подільським і що ординці не могли потрапити на Пониззя на військовому марші з Києва до Володимира, ми не можемо виключати того, що вони повернулися на зворотному шляху. Характер запровадження окупаційного режиму на Поділлі невідомий; не виключено, що не обійшлося без певного військового протистояння.

Протягом століття Пониззя знаходилося під окупаційною владою монголів. Втім, дослідники чим далі, тим більше переконуються, що умови монгольської окупації не були такими жорсткими, як їх змальовували історики за радянських часів. Дослідники, які вивчають післямонгольські «темні віки» в історії України, відзначають, що метою монголів був передусім збір данини з підлеглих територій, а не тотальне знищення поселень, будівель та населення [Івакін: 185]. Отже, контрольований розвиток міст і містечок їм був вигідний.

ніж вважалося дотепер. Відтак коло питань, що наразі цікавлять історико-архітектурну і археологічну науку, стало незрівнянно ширшим, актуалізуючи проведення повномасштабних стаціонарних архітектурно-археологічних досліджень укріплень Старого міста та укріплень на замковому мисі.

Іл. 114. Південний схил острова – вірменська частина Старого міста.
Фото О.Макарової

Саме в цей історичний період на Пониззя-Поділля переселилися вихідці з Вірменії, які заснували у Кам'янці одну з найбільших в Україні колоній, що в період Середньовіччя займала більше ніж третину міста (іл. 114). У суперечці істориків щодо часу переселення вірменів на Пониззя та до Кам'янця наразі відкинута дата XI ст., втім дослідники вагаються між XIII та XIV століттями, адже перші надійно датовані писемні джерела відносяться лише до початку XVI століття.

Ми віддаємо перевагу більш ранній даті: за умов ординської окупації монголи були зацікавлені у присутності вірменів на Пониззі. Окрім повідомлень істориків, які, користуючись вже не доступними для нас джерелами, стверджували, що вірмени осіли в Кам'янці в XIII ст. [*Baliński M., Lipiński: 156; Barącz: 165; Siarczyński: 167*], у вірменському джерелі 1620 р. знаходимо запис про те, що «...вже більше чи менше 300 років як вірмени оселилися в Кам'янці...» [38]. Існування у 1350 р.

у Кам'янці вірменського суду за привілеєм Казимежа Великого¹⁰⁰ підтверджує, що вірменська колонія вже пройшла певний період юридично-адміністративного формування, отже утворення її слід пов'язувати з попереднім часом. Відсутність мовного бар'єру у спілкуванні з ординцями¹⁰¹ була одним із чинників, завдяки якому присутність вірменів у місті була бажаною: вони допомагали у налагодженні стосунків з місцевим населенням. Згідно з переказами, вірменські переселенці, потрапивши на Поділля, заснували неподалік Кам'янця, на р.Смотрич, два села, відомі під назвами Великі Вірмени та Малі Вірмени, звідки невдовзі перебралися до міста [Сецинский 1901 а: 428]¹⁰².

Як свідчать архітектурно-археологічні дослідження, наприкінці XIII ст. у місті інтенсифікувалися будівельні процеси, відбувся впевнений перехід до мурованого будівництва [Пламеницька Є. 1969 а: 141, 144]. Це сталося майже синхронно з переселенням вірменів до Кам'янця. Сталися істотні зміни й у міській топографії: вірмени утворили на острові невеличку колонію, яка згодом стала найбільшою в Україні за чисельністю, розмірами та значенням і проіснувала майже п'ятсот років [Григорян: 52; Гаркавець: 11; Пламеницька О. 2005: 45–46]. Потрапивши до Кам'янця, вірмени почали освоєння найменш зручної для забудови і через це вільної на той час південної частини острова, яка являла собою терасований схил (див.іл. 114). Для приривчених до будівництва в гірських умовах вірменів ця територія виявилася цілком придатною, і наприкінці XIII – в першій половині XIV ст. тут сформувався первісно невеличкий вірменський квартал, який через двісті років розрісся, займаючи понад третину міста [Гаркавець: 11].

¹⁰⁰ Про існування в Кам'янці вірменського суду в XIV ст. пишуть вірменські історики С.Рошка (1670–1739) та М.Бжшк'янц (1777–1851): [Рошка; Бжшк'янц].

¹⁰¹ Вірмени вели своє судочинство вірмено-кипчацькою мовою, що належала до групи кипчацько-половецьких мов кримського ареалу. За структурними особливостями вірмено-кипчацька мова наближена до говірок кримськотатарської мови [Гаркавець: 7].

¹⁰² В 1947 р. ці села перейменовано на Великозалісся та Малозалісся. Заснування сіл, розташованих на пагорбах на відстані 2 км, за переказами відносять до XIII ст., втім за документами села відомі з XV ст. [Сецинский 1895 б: 195–199; Вагцз: 163].

Про укріплення міста ординської доби наразі відомо небагато. Безперечно, що на той час існували дако-римські фортифікації на замковому місі та укріплення в межах острова, частина з яких збереглася дотепер. Втім, з огляду на острівне розташування міста перед фортифікаторами постали нові завдання. Внаслідок зниження рівня води й висихання Амадоцького озера¹⁰³ річка Смотрич обміліла і звузилася. Цей процес тривав не одне століття, але його наслідки, правдоподібно, стали особливо відчутними в XII–XIII ст., коли зі зниженням рівня води у Смотричі переваги острівної місцевості, оточеної зусібіч каньйоном – природним мокрим ровом, – вичерпали себе. З'явилася можливість оминати замкові укріплення на місі й дістатися острова з нижнього рівня каньйону, через брід, пологісними схилами на південному й північному заході. Це стало істотною проблемою оборони міста. Як свідчать обпалені до рожевого кольору камені й будівельний розчин археологічно досліджених замкових мурів, у середині XIII ст. замочок горів; пожежу вірогідно спричинили події, пов'язані з рейдом монголів землями Пониззя, внаслідок якого згоріли й дерево-глинобитні житла на ринковій площі [Пламеницька Є. 1969 а; 1982]. На нашу думку, причиною захоплення неприступного острова було саме обміління Смотрича.

Ми не знаємо умов, на яких тогочасний правитель Пониззя Милій змушений був прийняти протекторат монголів. Втім, збереженість у Кам'янці дако-римських башт і мурів (їхні надземні залишки існували ще за ранньомодерних та новітніх часів і частково збереглися дотепер) свідчить про те, що не всі укріплення на підвладних монголам територіях були зруйновані. О.Білецька, аналізуючи літописні повідомлення, вважає, що Пониззя у 1250–1260-ті рр. безпосередньо не входило до складу золотоординської території, а «майбутній Кам'янець не був об'єктом пильно ї уваги ординців» [Білецька: 73]. Можна поставити під сумнів таке тлумачення вкрай скупих джерел, з яких однозначно цей висновок не постає. Наявність мурованих фортифікацій, навпаки, може свідчити про

¹⁰³ Див. підрозділ 1.1.

Іл. 115. Вірменський бастион на верхній терасі над Міською брамою. Фото з повітряної кулі Ю.Аносова

те, що у Кам'янці базувалися представники ординської адміністрації «Кам'янецької тми»; для її укріпленого осередку якнайкраще підходили замкові укріплення на місці, розміщені окремо від міста. За інших умов зміцнення укріплень замку не знаходить логічного пояснення. З пізнішої інформації про те, що військо Подільського воєводства в 1430-ті рр. складалося з татар та волохів¹⁰⁴, можна зробити висновок, що якась частина ординців осіла на Пониuzzi й асимілювалася з вірменським населенням. Одним з нащадків ординців правдоподібно був вірменин Синан, син Хутлубея, ім'я якого як засновника церкви св.Нікола у 1398 р. увійшло в аннали історії Кам'янця. Існування в місті вулиці Татарської, однієї з найдавніших міських артерій, на наш погляд, також промовисто свідчить про її зв'язок з ординським періодом: можливо, тут мешкали татари.

¹⁰⁴ Інформація з листа Великого магістра Тевтонського ордену воєводи-палатину Малого Поділля Іляшку від 24 січня 1433 р., написаний у Марієнбурзі [Білецька: 321-322].

Наприкінці XIII ст. було скориговано фортифікаційну концепцію острова, який упродовж століть був надійно захищений зусібч заповненим водою каньйоном Смотрича. Система укріплень міста зазнала першої серйозної модернізації. Найбільш уразливими місцями були західна частина острова – перешийок, а також нижній берег Смотрича попід ним. Саме тому укріплення постали передусім з цього, західного, боку. У спорудженні тогочасних мурованих фортифікацій, на нашу думку, взяли активну участь вірменські майстри. На верхній з каскаду терас, що височіли з боку міста над Міською брамою та скельним перешийком, вони звели укріплення, що згодом стало основою полігонального в плані Вірменського бастиону (іл. 115, див. іл. 96, 97). Зразки будівельних розчинів, відібрані з муровання бастиону, попадають у підгрупу I-B (див. додаток № 1), яка хронологічно тягнє до середини – другої половини XIII ст. [39]. Перша згадка про бастион як про «Великий міський бастион за Кармелітами» міститься

Іл. 116. Замковий міст в другій половині XIII–XIV ст. Реконструкція О.Пламеницької

в реляції Стефана Маковецького 1672 р. [40] [Przybył: 198]. Синхронне з реляцією перше зображення бастиону відоме з мідьориту Ц.Томашевича 1673 р. (див. іл. 40), де він названий «Укріплення велике міське». На плані 1684 р. (див. іл. 209) [41] бастион вже пов'язаний з вірменами («Насип для гармат, що збудувала Вірменська Нація з тесаного каменю»); ця інформація згодом повторюється в інших джерелах [Сіцінський 1928: 14].

Вірмени реконструювали головну міську артерію – Замковий міст: верхню дерев'яну конструкцію мостового хідника (або попередні муровані арки¹⁰⁵) замінили на муровані стріласті арки, перетворивши споруду на арковий віадук (іл. 116)¹⁰⁶. Намагаючись знайти типологічні паралелі аркового Замкового мосту у мостобудівництві Вірменії і «прив'язати» тип мостової конструкції до відомих вірменських мостів, ми змушені констатувати, що у вірменському зодстві близь-

ких аналогій цьому мосту немає. Хоча сама форма арок знаходить паралелі у вірменській архітектурі, вірменські мости здебільшого однопрогінні. Отже, цілком правдоподібно, що вірмени лише відремонтували або добували арки на існуючих пілонах.

Тогочасна східна міська брама знаходилася майже на самому східному кінці мосту, в мурі, який перетинав впоперек уступчастий скелястий мис між Замковим мостом і підвищеною скельною терасою, що її нині займає Вірменський бастион (див. іл. 97). До реконструкції кінця XIII ст. дорога огинала скелястий мис з півдня, йдучи найбільш пологою терасою, яку нині займає збудований у XVIII ст. каземат «Лабораторія» (див. іл. 100). Її обмежували два паралельних мурів, утворюючи своєрідний захаб – коридор смерті. Частина цих мурів, зокрема циклопічний мур (див. іл. 98) та квадратні вежі, що стояли по лінії мурів та окремо, збереглися, правдоподібно, ще з дако-римських часів. Пізніше їх було включено в об'єми фортифікацій, що сформували Міську браму.

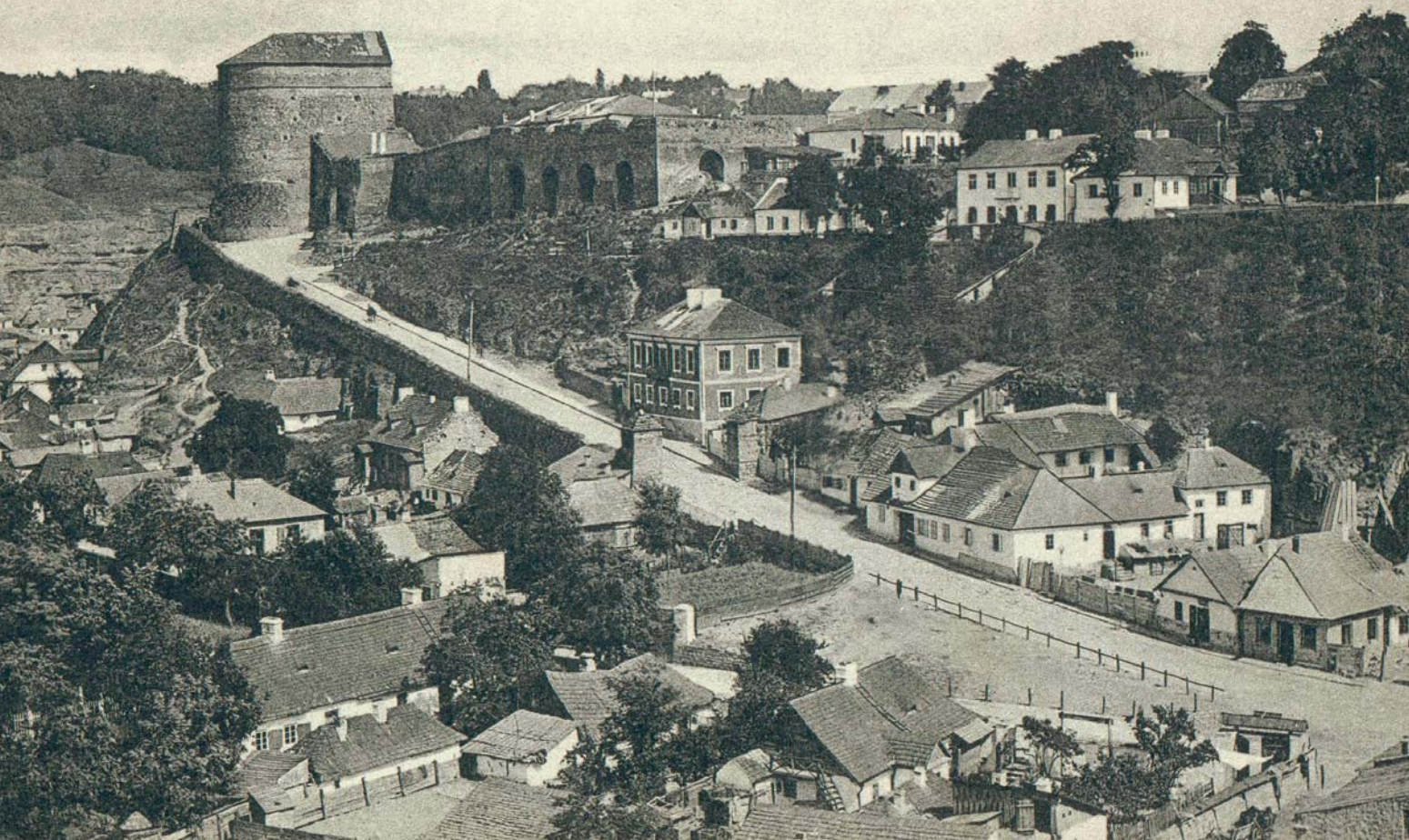
В період реконструкції цього оборонного вузла в скельних терасах було прорубано нову дорогу; це дало можливість перенести важливу міську комунікацію з південного краю мису на його вісь, розташовану по осі Замкового мосту. Рівень скельної платформи, від якого проводили зрубку дороги,

¹⁰⁵ Див. підрозділ 2.3.

¹⁰⁶ Будівельний етап мосту, пов'язаний зі зведенням на мурованих пілонах кам'яних арок на мурувальному розчині I-B2, датовано другою половиною XIII ст. за подібністю до розчину вірменської Благовіщенської церкви, яка за даними історичних джерел постала раніше 1280 р. як перший храм вірменської громади міста. На причетність вірменських будівничих до зведення мостових арок вказує також їхня стріласта форма, притаманна перехідному періоду від романіки до готики та уживана у вірменському будівництві [Халлахчян 1964: 96, 98; Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999: 41–42, 68, 72].

4 Каменець-Подольськь.
Kamieniec-Pod.

Старый въездъ въ городъ и польская брама,
Dawny wjazd do miasta i Polska brama.

Ил. 117. Давня дорога між Нижньою та Верхньою Польською брамою. Поштівка початку ХХ століття

дотепер добре читається в основі Вірменського бастиону; він підноситься над дорогою на висоту близько 6 м.

З обмілінням річки оголились береги каньйону, які на південному заході та північному заході становили положисті схили. Вірогідно, їх також було підтесано і впорядковано. Північно-західний схил, утворений подібною до пандусу терасою, було використано для організації в'їзду до міста; нині тут пролягає дорога між Нижньою та Верхньою Польською брамою (іл. 117). Дорога починалася у каньйоні, йдучи нижнім берегом попід стрімкими скелями, та піднімалася

пандусом від нижньої до верхньої брами. З часу появи дороги тут в каньйоні повинен був існувати міст через Смотрич. Місцем його розташування правдоподібно була ділянка, де згодом постала сторожова башта Захажевська – в місці броду через річку.

Перші штучні укріплення з'явилися в нижньому рівні каньйону Смотрича наприкінці ХІІІ – на початку ХІV ст.: фрагменти муровань цього періоду на будівельних розчинах типу І-В4 (див. додаток 1) було виявлено Є.Пламеницькою в одній із стін Надбрамної башти Нижньої Польської брами [Пламеницька Е. 1986 а: 144; Пламеницька О. 2000 а: 261].

Іл. 118. Дорога від Нижньої до Верхньої Польської брами через Середню браму. Фото О.Плामеницької

Пrawdopodobно, саме тут знаходилась давня нижня брама, від якої починалась стрімка дорога нагору. Ця дорога збереглася дотепер: адже іншого шляху для сполучення з північною брамою верхнього міста не існувало (іл. 118). До укріплень давньої верхньої брами, очевидно, мала відношення архаїчна квадратна вежа, розташована між Турецьким бастионом та баштою Стефана Баторія (іл. 119, див. іл. 102, 103). Ця вежа, на жаль, досі не стала предметом ґрунтового дослідження. Тож можна вважати, що зарод-

ки потужної оборонної системи, що постали в каньйоні на межі XV–XVI ст., слід шукати саме в ординському періоді.

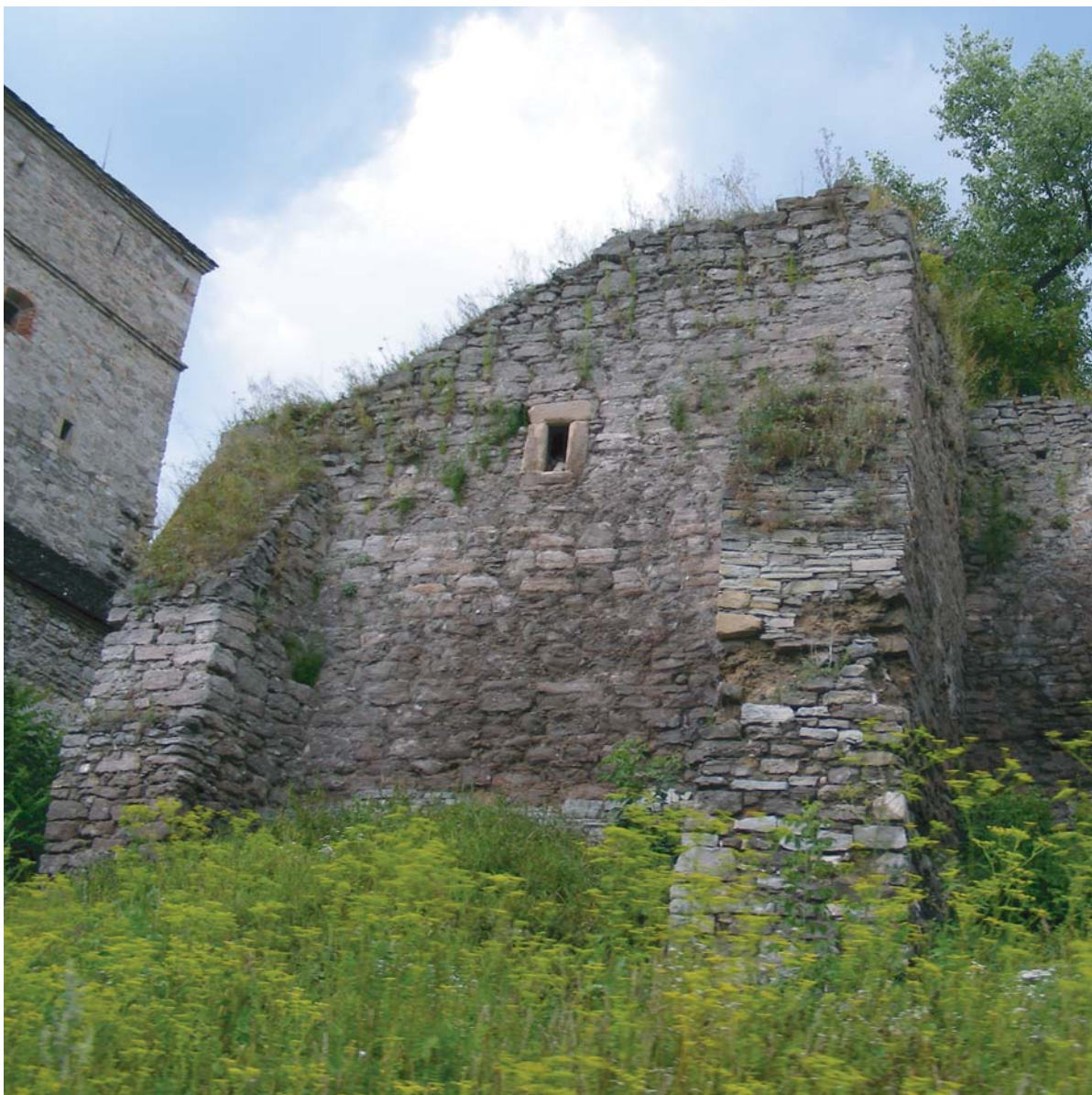
У XIII ст. стався помітний прогрес у розвитку фортифікації, який на теренах Південно-Західної Русі йшов зі значним випередженням. При штурмі укріплень стали активно використовувати металеві машини – «пороки»¹⁰⁷. Відтоді окремі частини укріплень стали диференціювати за їх

¹⁰⁷ В історії західноєвропейської військової справи вони відомі як балісти та требюше.

функціональним призначення в системі оборони. Фортифікації отримали функціональну направленість, а їх оборона стала ділитися на активну – з найменш захищеного боку й напрямку очікуваного штурму, та пасивну – з боку природних перешкод (стрімких схилів, урвищ, річок), де результативність штурму була меншою. Відтак з'явилося поняття «приступного» або напільного боку укріплення; з цього най-

менш захищеного природними чинниками боку нападники могли поставити металеві машини. На цих боках стали максимально концентрувати засоби оборони: потовщувати і підвищувати, надбудовувати і реконструювати оборонні башти, викопувати рови і багаторядні вали [Киртичников 1958: 13–27].

За даними архітектурно-археологічних досліджень відбудовчі роботи, проведені в кінці XIII ст. у замку, заторкнули його західну

*Лл. 119. Давня вежа та оборонний мур – залишки перших укріплень Верхньої Польської брами.
Фото О.Пламеницької*

частину: було підсилено приступний бік давньоруського замочку шляхом потовщення оборонних мурів та включення в оборонний периметр стародавніх дако-римських веж – Денної та Малої Західної. При цьому вежі Денну (див. іл. 69) і Малі Південні №№ 1, 2 та 5 (див. іл. 59), а також західний оборонний мур між вежами Денною та Старою Рожанкою, що перетинав мис впоперек (див. іл. 77), було надбудовано [Пламеницька Є. 1969: 142–143; Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999: 34–38]. Загальна концепція фортифікаційної системи замкового мису, побудована на особливостях природної підоснови, яка в засаді визначила односторонність укріплення, принципово не змінилась. Наприкінці XIII ст. використовувалися усі елементи фортифікацій

II–III ст., розміщених на трьох терасах замкового мису. Складовими оборонної системи мису були чотиривежовий мурований замок площею близько 700 м², що знаходився в західній частині нинішнього замкового двору, між баштами Лаською та Денною, а також мури й вежі на нижній південній та північній терасах (див. іл. 66).

Отже, дані літопису щодо вимоги татар знищувати існуючі на той час укріплення міст і заборони будувати нові, очевидно, не мали прямого відношення до Кам'яця. Оскільки ж фортифікації з попередньої доби в цей час було реконструйовано, можна гадати, що і в стосунках між татарами й боярською верхівкою Пониззя було досягнуто певного компромісу.

3. ТВЕРЖА – АРХ – CASTRUM

ФОРТИФІКАЦІЇ ДОБИ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

3.1. CIVITAS CAMENECZ (ЛИТОВСЬКА ДОБА, СЕР. XIV – СЕР. XV СТ.)

У другій половині XIV ст. Кам'янець став резиденцією князів Юрія та Олександра Кор'ятовичів та адміністративним центром Малого Поділля, що заступило на політичній арені доординське Пониззя [Батура: 30; Білецька: 195-196, 321-322]. Відтоді почалося формування міста як потужної фортеці.

У середньовічних документах фортифікаційні комплекси характеризувалися термінами «castrum» і «arx». Якщо наприкінці XV ст. терміном «castrum» називали замки [Грушевський 1895: 11, 16], очевидно, бажаючи підкреслити масштаб і значення цих фортифікацій, то у XVI ст. цей термін здебільшого вживався вже у значенні «фортеця», або «укріплене поселення (місто)» [Шларас 1998: 175], якому за часів Кор'ятовичів відповідала назва «твержа».

У свідомості людей середньовічної епохи Кам'янець сприймався як потужна фортеця – цілісний оборонний комплекс, що складався з двох урбаністичних компонентів – міста на природно укріпленому острові та висунутого на напілля форпосту – замку, яким за термінологією XVI ст. відповідали назви «civitas» та «arx». Характеризуючи місто як цілісний урбаністичний організм, укладачі документів говорили про «civitas Camenecis» («місто Кам'янець»), натомість коли йшлося про систему міських фортифікацій, що включала замок і місто, вони уживали термін «castrum» в значенні фортеці (під фортецею здебільшого мали на увазі оборонні споруди, розташовані поза межами замку). Цей висновок промовисто підтверджують документи 1546 р., де йдеться про «реставрацію споруд Кам'янецької фортеці («Camenecis Castrum») разом з двома брамами» [42], а також про «Реєстр видатків на споруди Фортеці та Кам'янецького замку» («Regestrum... in Aedificium Castrum et Arces Camenecensis») [43].

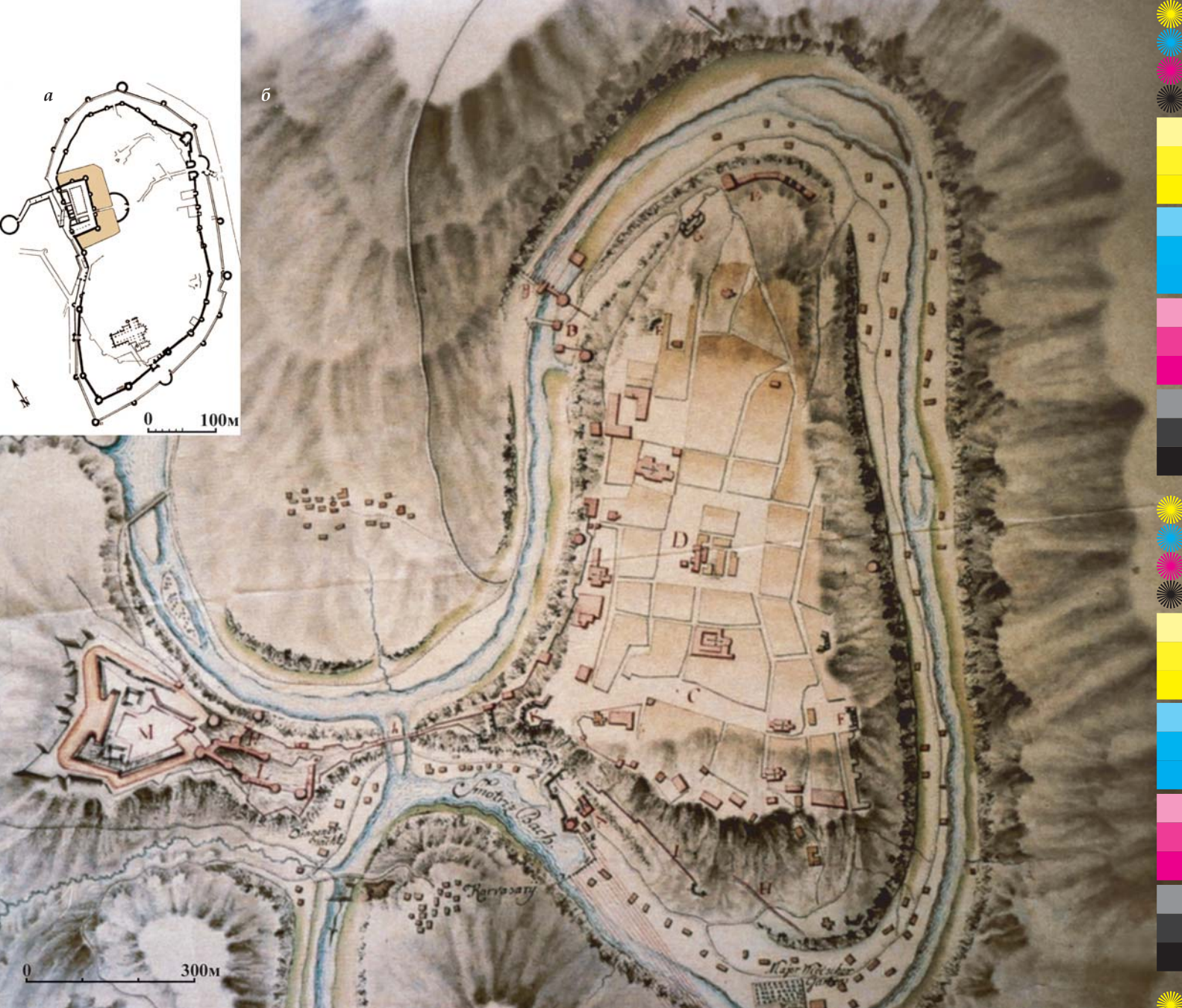
Доречно зазначити, що перший істориків, хто заклав підвалини дослідження фортифікаційної спадщини міста, Ю.Сіцинський, не мав сумнівів у тому, що Кам'янець «був колись дуже міцною, недобутою фортецею і своїм природним середовищем і фортифікаційною

будовою. Ця фортеця складалася з замку і з міських укріплень» [Сіцинський 1928: 6].

Комплекс міста-фортеці Кам'янця з усіма особливостями вдало використаної фортифікаторами топографії виразно прочитується на плані 1778 р. [44]. Військово-топографічну ситуацію Кам'янця можна порівняти з французьким Каркассоном, де замок і поселення на острові формували дві потужні самодостатні оборонні складові одного цілого (іл. 120). Легендарний Каркассон, однак, територіально займав не більше четвертої частини середньовічного Кам'янця, а його ядро – замок – лише половину території кам'янецького Старого замку. Обидва замки поєднувало те, що вони становили як складову міських фортифікацій, так і незалежне від них укріплення. Втім, природне положення кам'янецького замку, порівняно з Каркассоном, було вигіднішим.

Якщо топографічна концепція міста-фортеці Кам'янця була закладена самою природою ще на світанку історії, то формування фортифікаційних елементів цього комплексу розтягнулося в часі на багато століть. По відношенню до міської структури замок можна розглядати як форпост. Поставши за дако-римських часів, він шляхом багаторічних модернізацій трансформувався в багатокомпонентний оборонний комплекс. Укріплення острівної частини міста почали формуватися по кромці острова одночасно з форпостом на замковому мисі, а за литовських часів пронизали всю міську структуру: у забудові вулиць з'явилися оборонні храми і дзвіниці, що виконували функції додаткових вогневих позицій. Подальші фортифікаційні трансформації відбувалися в контексті еволюції містобудівної структури, але задача обороноздатності міста-фортеці завжди стояла на першому місці.

Надана Кам'янцю 1374 р. Кор'ятовичами грамота розглядається істориками здебільшого під кутом обсягу отриманих привілеїв; при цьому не ставиться питання про наслідки цих привілеїв в аспекті урбаністичного розвитку міста, в якому на час приходу Кор'ятовичів уже відбувся територіальний розподіл

Лл. 120. а - План Каркассона (за О.Шуазі); б - План Кам'янець-Подільського до 1778 р. (Хронологічна атрибуція О.Планицької). Військовий архів Австрії, Відень. Плани приведені до одного масштабу

і сформувалася основна розпланувальна схема. Між тим, якщо говорити навіть про неповне магдебурзьке право, як це робить М.Владимирський-Буданов [Владимирський-Буданов: 178], потрібно враховувати, що міська структура повинна була відреагувати на нього певними змінами, передбаченими магдебурзькими нормами щодо організації міської території та розподілу нерухомості. Характер змін розпланування та забудови кварталів, спричинених запровадженням

магдебурзьких норм, становить інтерес з огляду на бієтнічність населення міста та бієтнічність міської структури, де на той час існувало два містобудівних осередки з двома ринками і співіснували дві архітектурно-містобудівні культури - австро-українська та привнесена вірменська.

З тексту грамоти Кор'ятовичів випливає, що метою її надання було ініціювання припливу населення для розбудови Кам'янець та зміцнення його обороноздатності. Такі

процеси, як відомо, завжди пов'язані з утворенням сельбищних та загальноміських зон, а відтак – з розподілом міської території, наданням у власність ділянок під забудову, організацією міської торгівлі. Вони не могли відбуватися без відповідних містобудівних трансформацій, включно з утворенням ринкової площі¹⁰⁸. Важко уявити, щоб Кор'ятовичі, надаючи привілеї, передбачали їх введення в дію лише своїми наступниками, якими виявилися польські королі. Отже, урбаністична програма мала здійснюватися виключно за правління литовських князів¹⁰⁹. Частиною урбаністичної програми була програма укріплення міста.

Литовський період історії Кам'янця, з огляду на бідність джерельної бази і складність архітектурно-археологічного вивчення території в умовах щільної міської забудови, ще практично не досліджений. Через це він досі не отримав адекватної оцінки урбаністів та архітектурознавців. До здобутків доби Кор'ятовичів вчені традиційно зараховують лише «магдебурзьку» грамоту 1374 року, низку привілеїв та факт заснування кляшторів та костьолів. Втім, було б неправильно вважати, що досягнення литовського періоду лише цим і обмежуються. Хоча грамота не була суто «магдебурзькою», втім це не применшує її значення для розвитку міста. Всупереч твердженням деяких істориків, які, не враховуючи містобудівних особливостей урбаністичної структури острова та даних останніх архітектурно-археологічних досліджень [Пламеницька О. 2002 а; 2008 а], не вбачають жодних трансформацій міської структури за литовської доби, вважаючи головним і єдиним міським ринком аж до 1434 р. Вірменський ринок [Петров 2009: 130–131], ми переконані, що саме литовський період мав для Кам'янця доленосні наслідки в усіх сферах його життя. Зокрема, здійснення парцеляції міської території, закріплене правом власності на земельні ділянки, на довгий час визначило просторовий

устрій центральної частини міста. За литовських часів головний ринок, розташований в центрі споконвічної території русинів-українців, перетворився на осередок адміністративного життя й торгівлі (іл. 121). Першу містобудівну регуляцію було здійснено Кор'ятовичами в др. пол. XIV ст. за європейськими взірцями, виходячи з яких забудова отримала типові парцеляційні риси [Пламеницька О. 2008 а: 6]. Ринок XIV ст., разом з оточуючими кварталами, постає як симетрична геометрична структура, на яку ідеально лягає модульна сітка квадратів зі стороною 54 м – п'ять у напрямі північ-південь та шість у напрямі схід-захід (іл. 122). Внутрішній ринковий простір становить квадрат 216х216 м, бік якого включає чотири модулі по 54 м (або 200 давньоруських ліктів по 1,08 м, або 60 модулів по 12 стіп (3,6 м). Саме цей модуль, що має давньоруську метрологічну основу [Рыбаков: 80-81], цілком вито збігається з габаритами тогочасного ринку. Застосування традиційних українських (руських) мір знаходить логічне пояснення: у литовський період на Поділлі й у Кам'янці домінували руські звичаї та традиції, що знайшло зокрема відображення у самоідентифікації кам'янецького князя Олександра Кор'ятовича як «володаря Кам'янця Русі».

Визначною особливістю литовської ринкової структури є те, що давні частини чотирьох костьолів, які оточують Ринок, – кафедрального Петропавлівського, святого Миколая Домініканського кляштору, святої Катерини та Успіння Пресвятої Діви Марії Францисканського кляштору – розміщені по колу з радіусом 155 м (500 футів, або 250 литовських ліктів), центр якого лежить у місці вежі міської ратуші (іл. 123). Цілком вірогідно, що ці костьоли, як, наприклад, у Львові, зайняли місця попередніх давньоруських храмів. У ширших межах місцезнаходження ратуші є центром кола подвійного радіуса 310 м (1000 футів, або 500 литовських ліктів), на якому лежать церкви святої Параскеви П'ятниці (пізніше переосвяченої на церкву Йоана Предтечі) та Святої Трійці. У попередньому розділі ми вже звертали увагу, що вежа ратуші є своєрідним геометричним центром усього міста: відстань від неї до трьох міських брам

¹⁰⁸ Існування ринку (або ринків громад) є очевидним з грамоти 1374 року, де згадуються вже існуючі крамнички (суконні і з товарами, шевські, хлібні, м'ясні тощо).

¹⁰⁹ Ми не виключаємо також розглянутої у підрозділі 1.6 ймовірності надання першого магдебурзького привілею Казимежем Великим.

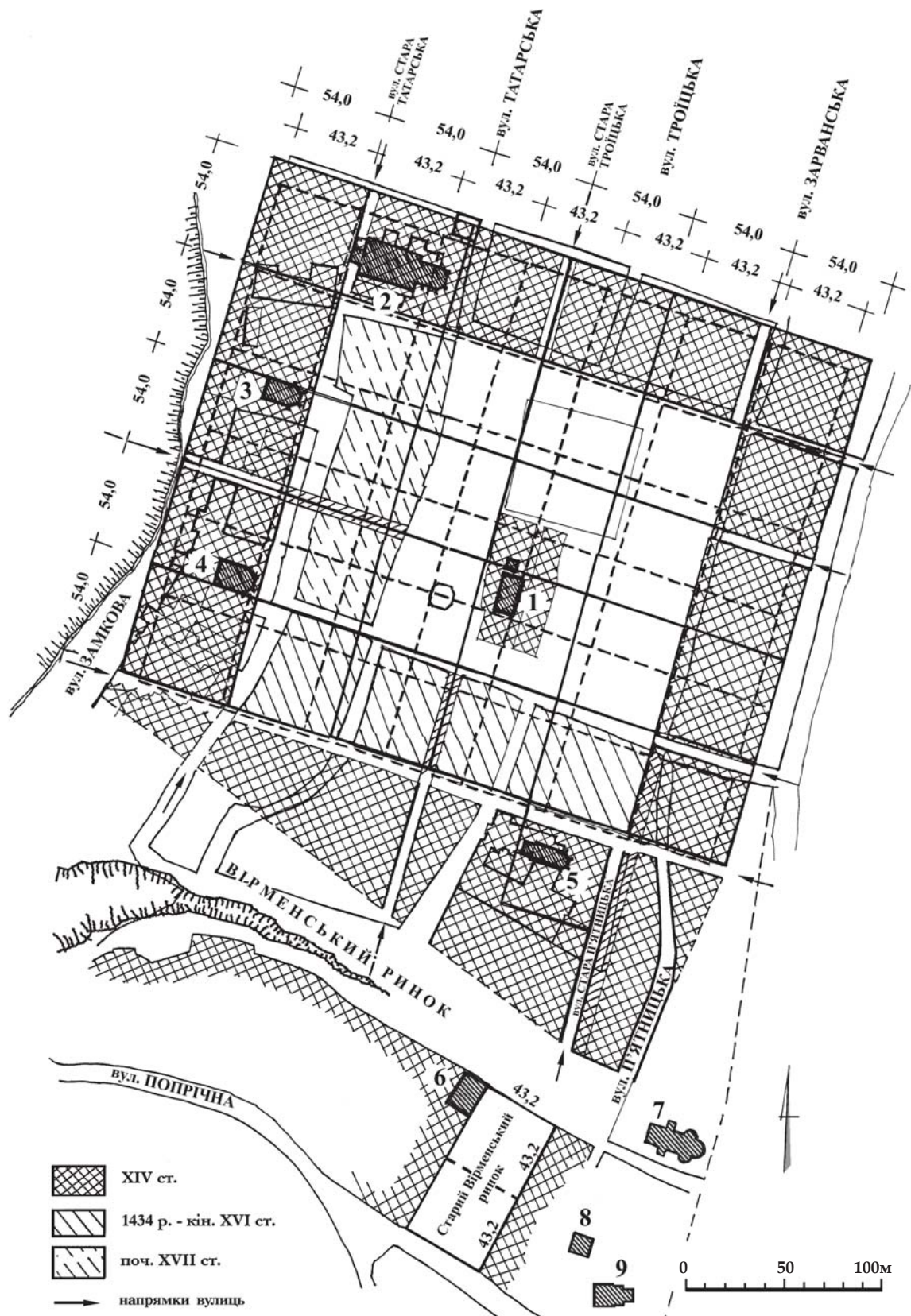
Іл. 121. Ринкова площа. Вид з повітряної кулі. Фото І. Пустиннікової

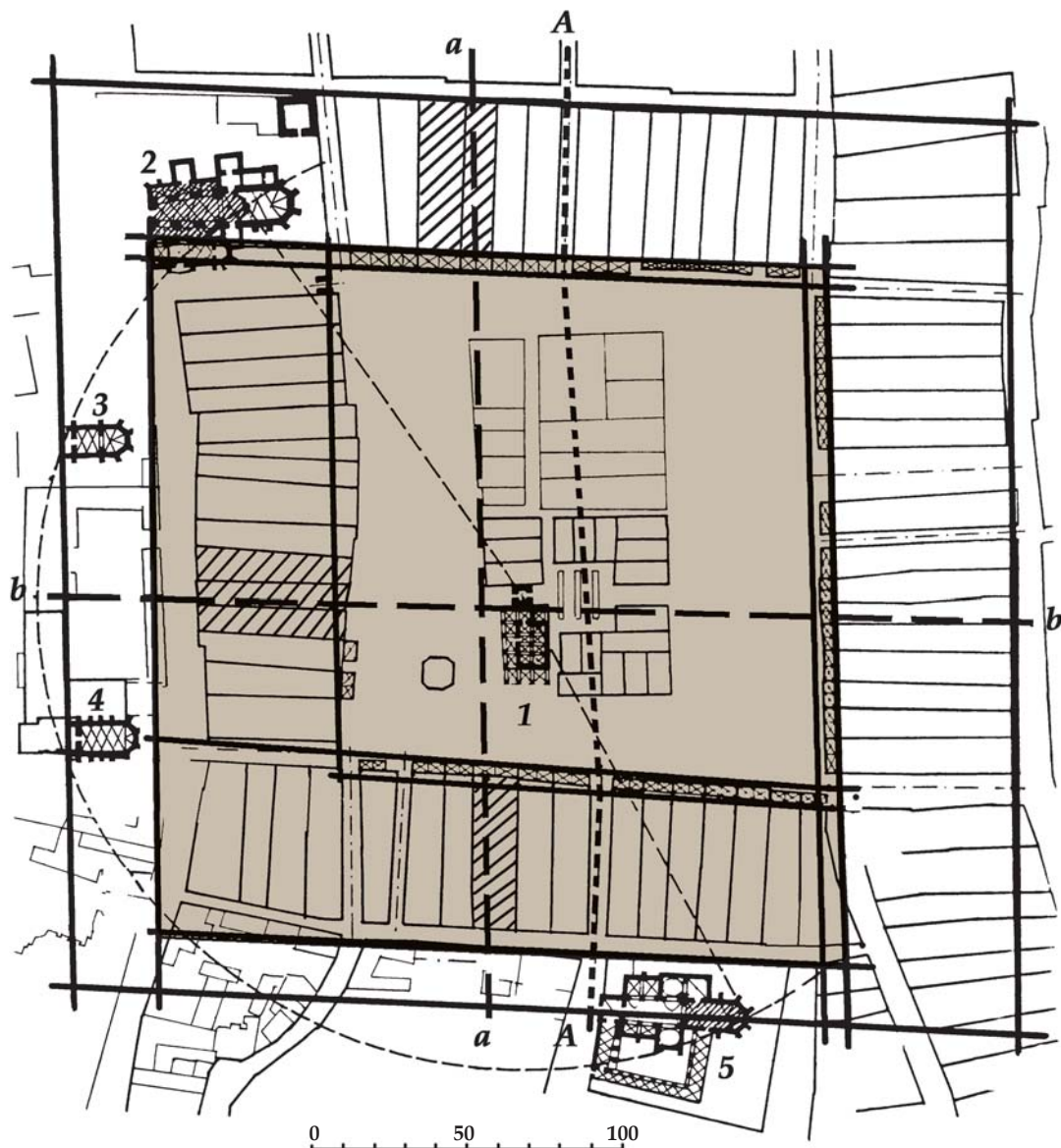
(західної, північної й південної) є однаковою – 600 м (2000 футів). Отже, місто «пронизане» трьома концентричними колами, радіуси яких стосовно найбільшого становлять відповідно $1/4$, $1/2$ та 1 (див. іл. 101). Така кількість закономірностей не може бути випадковою.

Формі та габаритам ринку була підпорядкована основна вулична мережа міста (іл. 124). Головні вулиці йшли паралельно до поздовжньої осі острова: три основні вулиці від північної брами прямували до центру міста, вливаючись у Ринок по кутах та посередині його північного боку. Вулиця, яка від північно-західного кута Ринку йшла на північ паралельно бровці острова, називалася Татарською. Назва вулиці відома з документів кінця 1584 р. [45], хоча, правдоподібно, вона є давнішою і пов'язана з часами ординської окупації Пониззя, коли у Кам'янці мешкала якась частина осілих татар: у пізніший час важко знайти історичну

подію, яка могла б пояснити назву вулиці. Вулиця, паралельна до вул. Татарської, що вливалася у Ринок, ділячи навпіл його північний бік, згідно з документами 1700 р., називалася Троїцькою [46]. Топографічно вона проходила західніше пагорба, на якому стояла давньоруська Троїцька церква, тому, гадаємо, її метрика є значно давнішою. Третя вулиця, що підходила до північно-східного кута Ринку, відома з 1700 р. як Зарванська [Описание: 567]. Вона огинала пагорб Троїцької церкви зі сходу; на нашу думку, доречно пов'язувати її назву з ровом та валом, які оточували зі сходу та півночі пагорб Троїцької церкви, що становив північну межу первісної території міста. Ця назва корелюється також з давнім польським словом «zagwa», що означає урвище, брилу землі [Dubrowski : 802].

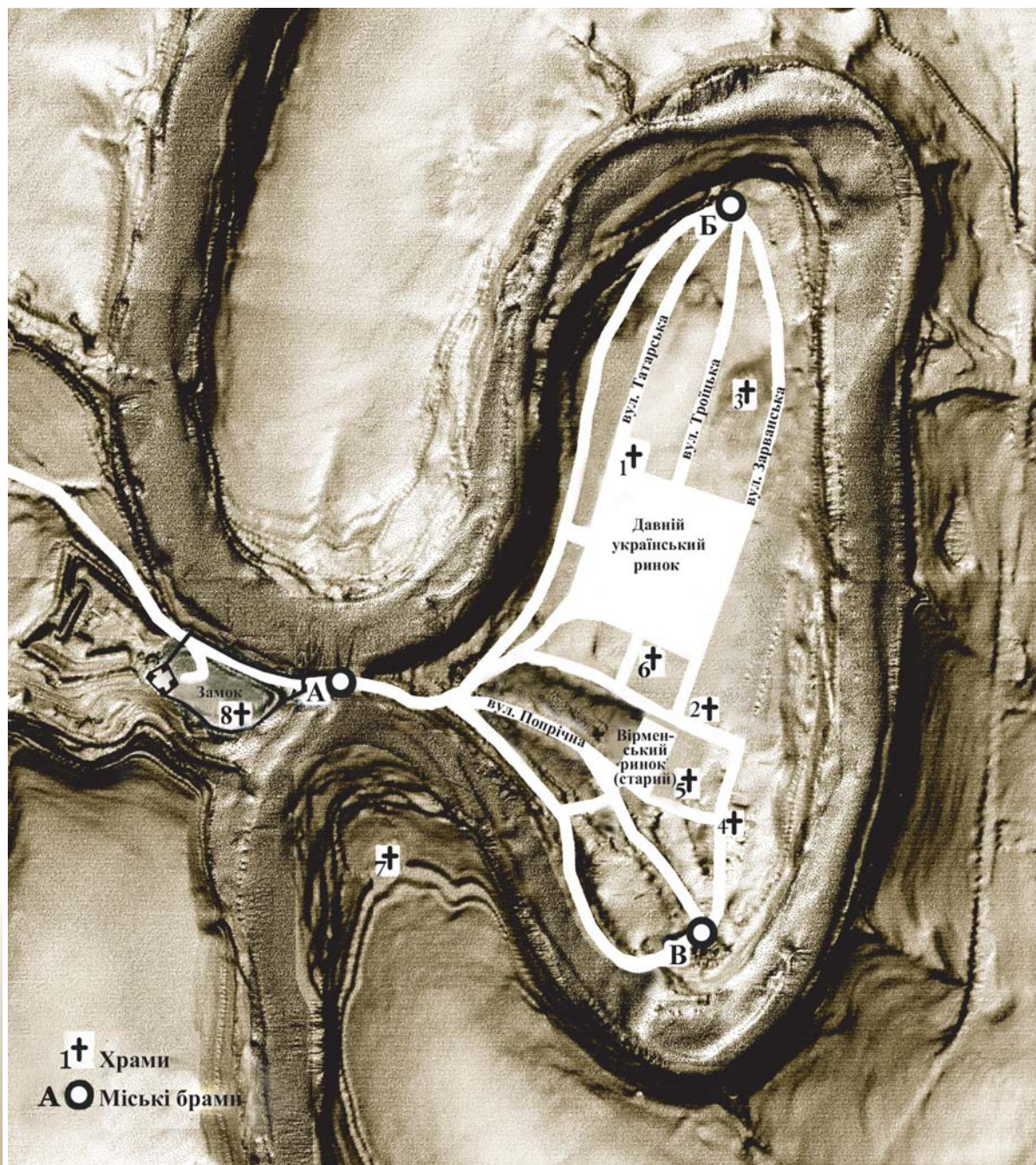
Композиційним центром Ринку була дотепер збережена Ратуша, яка вважається однією з найдавніших в Україні (іл. 125).

Ил. 122. Еволюція містобудівної регуляції Ринку.
 Модульна розбивка Ринку на ранньолитовський період сер. XIV ст. (модуль 54,0 м) та ранній польський період сер. XV ст. (модуль 43,2 м).
 1 – русько-литовська ратуша,
 2 – Петропавлівський храм,
 3 – храм св.Катерини,
 4 – храм Успіння Пресвятої Богородиці,
 5 – храм св.Миколая,
 6 – вірменська ратуша,
 7 – храм св.Параскеви П'ятниці,
 8 – дзвіниця вірменського храму св.Нікола,
 9 – вірменський храм св.Нікола.
 Реконструкція О.Пламеницької

Ил. 123. Розпланування і парцеляція площі Ринок:
 a-a, b-b – містобудівні осі XIV ст.;
 A-A – містобудівна вісь XVIII ст.
 1 – русько-литовська ратуша,
 2 – Петропавлівський храм,
 3 – храм св.Катерини,
 4 – храм Успіння Пресвятої Богородиці,
 5 – храм св.Миколая.
 Реконструкція О.Пламеницької

Лл. 124. Розпланувальна структура міста на період кінця XIV ст.

А – мостова брама, Б – північна брама, В – південна брама.

1 – храм св. ап. Петра і Павла, 2 – храм св. Параскеви П'ятниці, 3 – храм св. Трійці,

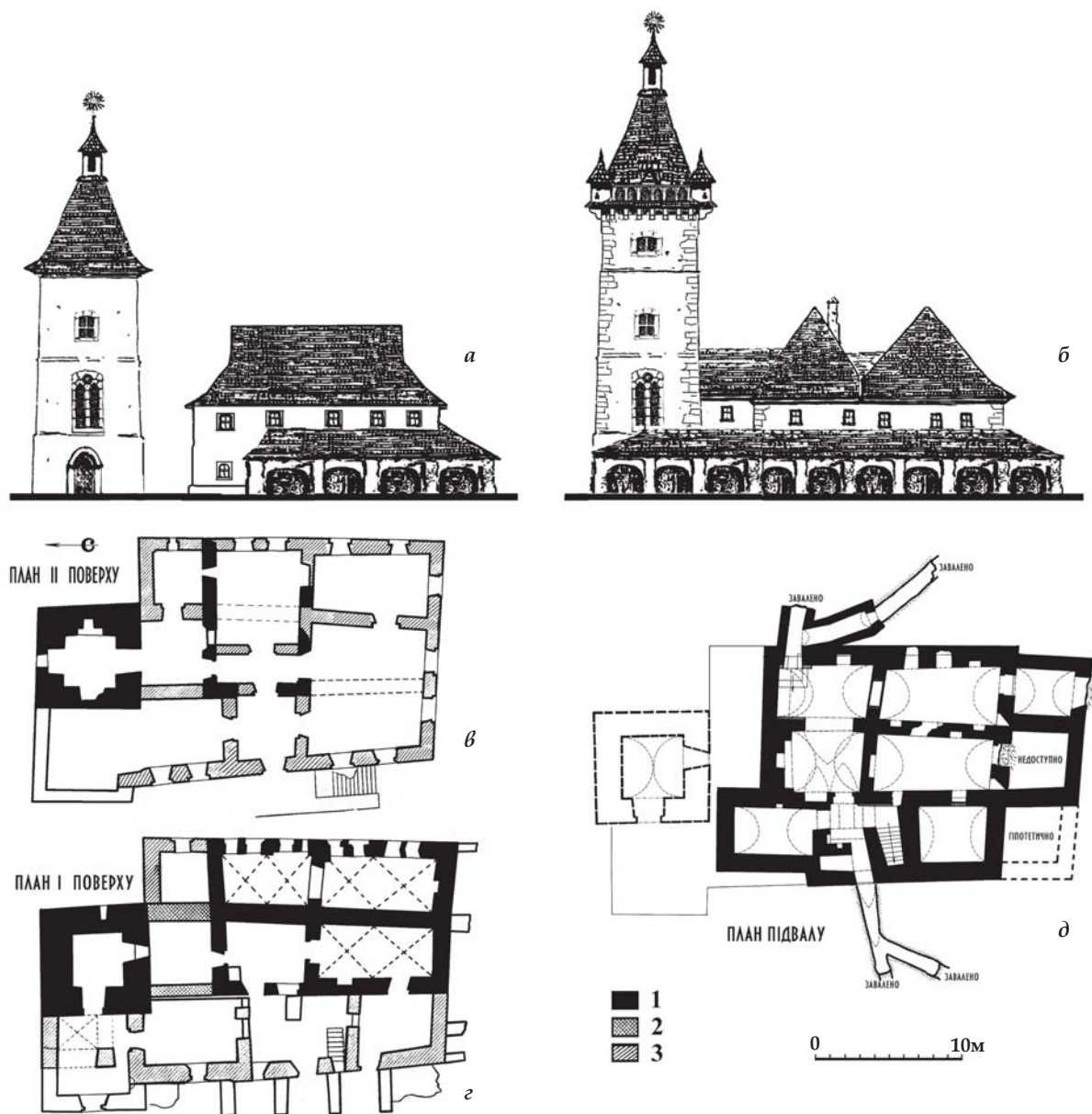
4 – вірменський храм Благовіщення пресвятої Богородиці, 5 – вірменський храм св. Нікола,

6 – храм св. Миколая, 7 – Воскресенський монастир, 8 – храм Покрови Пресвятої Богородиці в замку.

Реконструкція О.Пламеницької на основі топографічної цифрової зйомки

*Л. 125. Ратуша.
Фото О.Пламеницької*

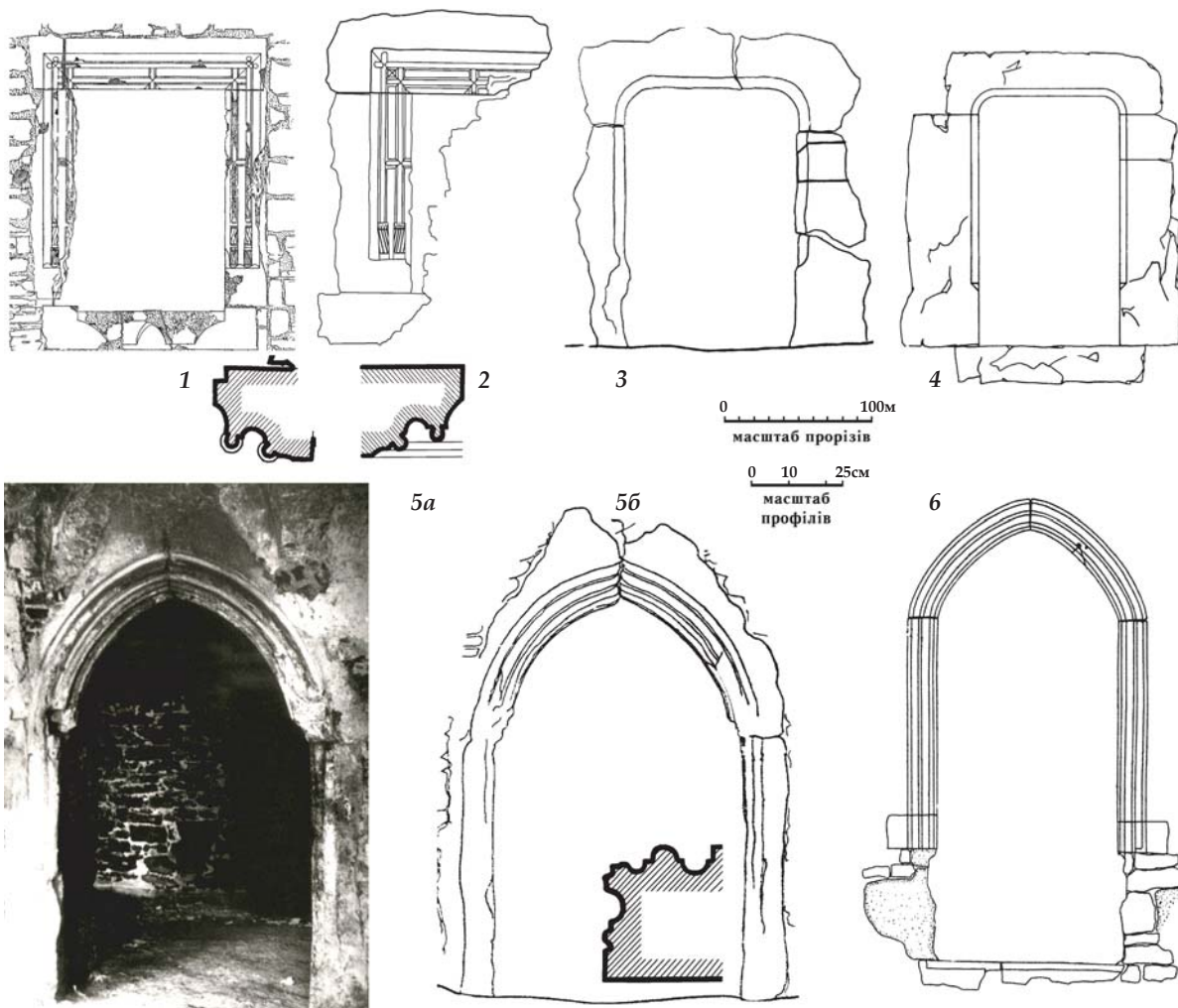

Лл. 126. Еволюція архітектурно-просторової структури русько-литовської Ратуші:
 а – вигляд на кін. XIV ст.; б – вигляд на кін. XVI ст. (гіпотетичні реконструкції О.Пламеницької);
 в – план II ярусу (за Ю.Нельговським); г – план I ярусу (за Ю.Нельговським); д – план підвалу
 (обмір О.Пламеницької, Є.Пламеницької); 1 – др. пол. XIV ст., 2 – сер. XV ст., 3 – XVI ст.

Дослідження мурувань її першого та другого поверхів, виконані Ю.П.Нельговським та М.П.Тищенком (іл. 126: в, г) в перебігу розроблення в 1947 р. проекту реставрації першої черги¹¹⁰, дозволили з'ясувати, що будинок сформувався в результаті чотирьох етапів, причому на першому етапі він стояв окремо

від вежі [Нельговський 1969: 163]. Збережені на південному фасаді будівлі чотири типи вікон відповідають послідовним фазам перебудови Ратуші. Становить інтерес білокам'яне пізньоготичне обрамлення вікна другого поверху, що знаходиться в муруванні, яке, за періодизацією Ю.Нельговського, належить до третього будівельного етапу. Декор на стійках обрамлення з характерним

¹¹⁰ Підвали Ратуші в 1947 р. не було досліджено через завали.

Іл. 127. Елементи білокам'яного декору: 1 – вікно другого ярусу на східному фасаді башти Ляницькоронської у Старому замку; 2 – вікно другого ярусу на південному фасаді Ратуші (обміри О.Пламєницької та Л.Лернера); 3 – портал першого ярусу давнього об'єму Ратуші (обмір Ю.П.Нельговського, 1947 р.); 4 – портал третього ярусу у башті Лаській Старого замку (обмір П.Юрченка, 1950 р.); 5а – портал первісного входу до Ратуші (фото Ю.Нельговського, 1947 р.); 5б – портал первісного входу до ратуші (обмір Ю.Нельговського, 1947 р.); 6 – вікно першого ярусу південного фасаду вежі-дзвіниці вірменської церкви св. Нікола (обмір А.Тюпича)

пізньоготичним профілюванням у вигляді перпендикулярних стрижнів та різьбленої «плетінки» знаходить переконливу аналогію з білокам'яним обрамленням вікна другого ярусу на східному фасаді башти Ляницькоронської Старого замку (іл. 127: 1, 2), вмурованим у кінці XV – на початку XVI ст. під час заміни бійниці на вікно. Отже, логічно датувати третій етап – реконструкцію

ратуші – початком XVI ст. Готичний портал давнього об'єму споруди у південному приміщенні підвалу, ідентичний до порталу башти Ласької (іл. 127: 3, 4), а також портал на давньому західному фасаді, віднесений Ю.Нельговським до першого будівельного етапу (іл. 127: 5а, 5б), можна датувати кінцем XIV – початком XV ст. Його порівняння з обрамленням вікна першого ярусу на східному

*Гл. 128. Старе місто
і каньйон р.Смотрич.
Аерофотознімок*

фасаді вежі-дзвіниці вірменської церкви св. Нікола (іл. 127: б) свідчить, що до готичного будівельного періоду Ратуші на головному Ринку мали відношення вірменські майстри.

За литовських часів ратуша мала вигляд двох окремих об'ємів – будинку та розташованої поряд вежі – і, правдоподібно, була оточена з південного та західного боків відкритими галереями-підсіннями¹¹¹ (див. іл. 126: а) аналогічно житловій забудові по периметру Ринку, що існувала до кінця XVII ст. Таким чином, з початковими будівельними фазами можна пов'язувати нижні яруси вежі Ратуші, а також збережене мурування підвалу (див. іл. 126: д), першого і частково другого поверхів її основного будинку. Готичний період в історії Ратуші становить особливий інтерес, враховуючи, що будівельний розчин мурування та тинькувальний розчин першого ярусу вежі виявляють аналогію з розчинами групи I-B, виявленими у стрілчастих арках Замкового мосту та у вірменській церкві Благовіщення Пресвятої Богородиці [Пламеницька О. 2009], будівництво яких датується початковим періодом формування вірменської колонії в місті (кін. XIII ст. – поч. XIV ст.). На жаль, комплексний відбір і аналіз будівельних розчинів усіх частин Ратуші, зокрема основного будинку, не проводився, тож наразі не можна ствер-

¹¹¹ На їх наявність вказують підвали, що оточують будівлю по периметру з півдня та заходу (дослідження авторки, див. іл. 126, д).

джувати, що на аналогічних розчинах змуровано його підвали. Не виключено, що місцезнаходження ратуші було визначене залишками якоїсь попередньої споруди і нижній ярус башти становить її частину. Це належить з'ясувати під час майбутніх досліджень. Подальша еволюція Ратуші відбувалася шляхом об'єднання вежі та будинку й надбудови вежі на кшталт готичних ратуш Східної Європи (див. іл. 126: б) [Kibic: 18–36].

Наприкінці XIV ст. було освоєно майже всю площу острова. Щільність забудови була ще невисокою: природна фортифікація, якою був каньйон Смотрича (іл. 128), забезпечувала резерв укріпленої території. Містобудівну структуру було впорядковано за єдиною концепцією за взірцем європейських локаційних міст: розплановано Ринок з розподілом на ділянки-парцели (див. іл. 122: б), сформовано межі згадуваного у джерелах «Старого Вірменського ринку», визначено основну вуличну мережу, розпочато муроване житлове будівництво, збудовано декілька храмів у центрі міста. Місто отримало позаміські землі для розвитку господарства, торгівлі, ремесел. З розмірів земельних угідь для вирощування хліба, кормових культур та випасу худоби (200 ланів, або 4888 га), що призначалися міщанам згідно з грамотою Кор'ятовичів 1374 р., кількість міського населення передбачалося довести до 3460 осіб [47].

3.2. «ТВЕРЖА» КОР'ЯТОВИЧІВ

Після Синьоводської битви 1362 р. влада татар на Поділлі значно ослабла, але періодична виплата подолянами данини Орді свідчить про присутність ординського компоненту у зовнішній політиці Подільської землі принаймні до кінця XIV століття. За таких обставин питання зовнішньої безпеки Поділля зі сходу було для Кор'ятовичів першочерговим. На Поділлі розгорнулося оборонне будівництво. Гадаємо, саме з реалізацією цієї масштабної фортифікаційної програми було пов'язане надання Кам'янцю грамоти 1374 р., яка стимулювала процес формування міської, в тому числі й оборонної інфраструктури, закріплюючи за міщанами обов'язок «город твердити».

Грамоти, видані подільським боярам литовськими князями, свідчать, що в цей час існувала диференціація фортифікаційних споруд; зокрема розрізнялися укріплення міст («твержі»¹¹²) та князівські «замки». Зокрема, грамота Кор'ятовичів, видана «на замку Кам'янецькому» 1374 року, є першим документом, де термінологічно визначено назву середньовічного укріплення на замковому мисі. Це знімає багато питань щодо назви цієї фортифікаційної споруди, за якою «з легкої руки» літераторів і краєзнавців XX ст. надовго закріпилася назва «фортеця»¹¹³.

¹¹² Термін «твержа», «твержиця» ужито в білорусько-литовських літописах для означення укріплених міст (від «твердити» – зміцнювати [Поппз: 77]).

¹¹³ Цієї термінологічної помилки не уникають і професійні історики [Станіславська].

З текстів грамот Кор'ятовичів випливає також, що князі приділяли увагу зміцненню як замків, так і обороноздатності міст: в обов'язки бояр і «землян» входило «город твердити» [Грамоти: 30, 50, 102]. Вказаний у грамоті 1374 р. обов'язок міщан «зміцнювати місто для себе» або ж сплачувати кошти до князівської казни на утримання фортифікацій є свідченням виразного впливу німецького права [Владімирській-Буданов: 23–24]. В оточенні князів значну роль відігравала військова боярська еліта: свідками підписання грамоти 1374 р. були кам'янецький воєвода Остап Матвій Малентович, червоногородський воєвода Гринько, смотрицький воєвода Олесько.

У ці часи на Поділлі існували численні «твержі» – у Смотричі, Бакоті, Скалі-Подільській, Червоногороді та інших містах. Їхня поява не обов'язково пов'язана з оборонним будівництвом литовських князів; деякі укріплення було реконструйовано на основі залишків фортифікацій попередньої доби. Немає сумніву, що і фортифікації Кам'янця впродовж майже півстоліття князювання Кор'ятовичів на Поділлі зазнали реконструкції.

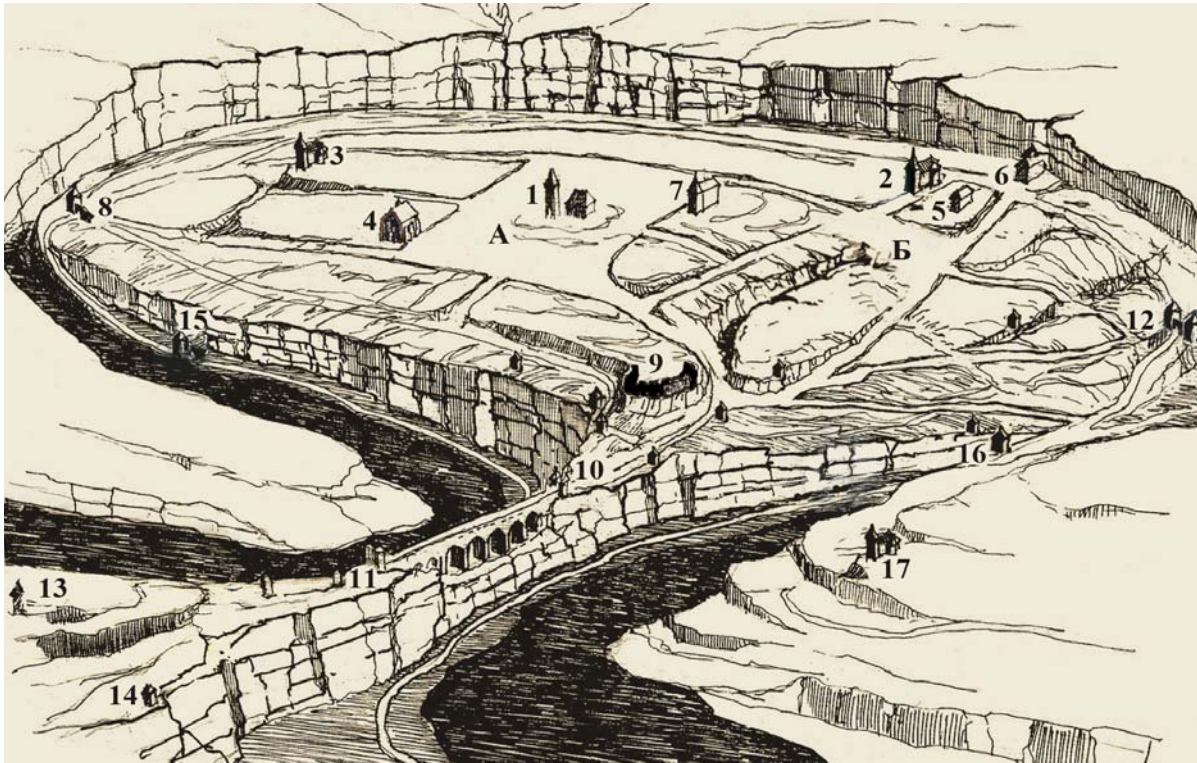
Відомо, що литовці раніше за своїх східних сусідів, ще у XIII ст., опанували муроване будівництво; про це свідчать потужні для тих часів кам'яні й цегляні волинські вежі-донжони, так звані «вежі-стовпи» [Раппопорт 1952]. Замок у Новогрудку (див. іл. 21), «родинне гніздо» Кор'ятовичів, успадковане Михайлом Кор'ятом від батька, великого литовського князя Гедиміна, вважався одним з найпотужніших у Литві: 1274 р. він витримав штурм галицько-волинських князів і татар, а в 1391 та 1394 рр. – хрестоносців. У XIV ст. литовці запозичили в хрестоносців вогнепальну зброю, успішно використовуючи її при штурмах. Водночас вони модернізували свої замки, котрі мали цій зброї протистояти [Абрамаускас 1965; Ткачоў].

Безперечно, що внуки Гедиміна були знайомі як з прогресивними течіями європейської фортифікації, так і з досвідом литовської фортифікаційної школи, відомої з XIII ст. мурованими замками-кастелями [Раппопорт 1952; Абрамаускас 1963]. Крім того, постійні контакти подільських князів з краківським королівським двором – як за часів Казимежа Великого, так і в період, коли

на польський трон сів їхній двоюрідний брат Ягайло, – відкривають ще один шлях запозичення європейського досвіду – через Польщу. Присутність у гербі Кор'ятовичів елементів анжуйського герба, яким користувалися угорські королі, свідчить про васальні зв'язки подільських князів з Угорщиною, яка посідала авангардне місце в будівництві мурованих фортифікацій [László] і з якою військова еліта Поділля мала спільну програму опору Орді. Не менш стислі контакти мали подільські князі з Молдавією, відомою своїми потужними замками і фортецями [Şlapac: 2004]. Отже, цілком імовірно, що у будівництві кам'янецьких укріплень за часів Кор'ятовичів брали участь європейські фортифікатори.

За доби Кор'ятовичів почалося формування оборонної концепції Кам'янця як двокомпонентної структури, що складалася з замку на плато та комплексу міських укріплень і пристосованих до оборони сакральних та монументальних цивільних будівель, розосереджених по території міста для контролю різних його ділянок (іл. 129, див. іл. 124). Саме завдяки розвитку і вдосконаленню обох компонентів цієї структури Кам'янець увійшов в історію середньовічної європейської фортифікації як місто-фортеця.

Специфіка способу життя у феодальних містах полягала в тому, що їх мешканці брали активну участь як у зміцненні укріплень, так і в їх захисті в період військових дій. На час ворожої облоги все місто перетворювалося на одну велику фортецю, в якій кожний загін захищав доручену йому ділянку. Якщо дозволяли запаси провіанту і зброї, місто могло декілька місяців протистояти ворогу. Відтак, як зауважив теоретик фортифікації Віолле ле Дюк, саме в епоху середньовіччя зародився дух відваги, дух індивідуального спротиву, який формував характер нації [Віолле ле Дюк 2007: 72]. Фортифікаційний фактор визначав основні засади містобудівної організації, зокрема систему розпланування середньовічного міста, яке для завойовників перетворювалося на непередбачуваний лабіринт вулиць єдиної фортеці. Фортифікаційний фактор зумовлював також оборонний характер монастирів і кляшторів, де вежі-дзвіниці водночас виконували роль висотних

Іл. 129. Розпланувально-просторова структура міста за ранньолитовської доби.
Реконструкція О.Пламеницької

вогневих позицій, а нерідко й храми отримували спеціальні бойові яруси. Мурована житлова забудова з численними підземними приміщеннями і ходами формувала інфраструктуру міських комунікацій, які сполучали різні ділянки міста. Досвід подібного будівництва швидко запозичувався, оскільки йшлося як про колективну, так і про індивідуальну безпеку. Усі ці прийоми, як показують дослідження різних типів споруд у Кам'янці, були відомі фортифікаторам.

У другій половині XIV ст. острівну частину Кам'янця захищали вже три брами: західна, на в'їзді з Замкового мосту (див. іл. 59, 124), північна з невеличкою квадратною прибрамною вежею, розташована на місці башти Стефана Баторія (див. іл. 102, 103), та південна, що вела до вірменського кварталу (див. іл. 104). Західна брама прострілювалася з верхньої тераси, на якій нині знаходиться Вірменський бастион (іл. 130, див. іл. 96, 115). Він постав, очевидно, вже на початкових етапах формування західного оборонного вузла на верхній площадці

каскаду терас, що піднімалися від Замкового мосту. В муруванні Вірменського бастиону виявлено розчини підгрупи I-B, присутність яких характеризує будівництво литовських часів (див. додатки 1-2). Пізніша реконструкція Вірменського бастиону не дає можливості точно визначити тогочасний архітектурний вигляд споруди, а археологічні дослідження цієї пам'ятки ніколи не проводилися. Втім, логіка розміщення оборонних укріплень, конфігурація скельної тераси та роль споруди у системі оборони в'їзду до міста з боку Замкового мосту, де саме перед Вірменським бастионом дорога розгалужувалася на два рукави (див. іл. 97), підказують, що укріплення мало повторювати форму скельного виступу і забезпечувати ведення кругового обстрілу обох напрямків дороги, а отже, є підстави вважати, що полігональність його плану з'явилася вже на початкових будівельних етапах.

Окреме питання становить з'ясування структури тогочасних укріплень Нижньої та Верхньої Польської брами (біля башти

Л. 130. Вірменський бастион.
Фото О.Пламеницької

Стефана Баторія), які функціонально становили одне ціле, захищаючи в'їзд до міста з півночі, що здійснювався тоді ще правдоподібно через брід¹¹⁴. Сформована у XV–XVI ст. у вигляді багатобаштового оборонно-гідротехнічного комплексу, Польська брама за доби Кор'ятовичів перебувала ще на початковій стадії розвитку. У структурі укріплень як Нижньої, так і Верхньої Польської брами у 1970-х рр. Є.Пламеницькою було виявлено фрагменти, складені на характерних для ранніх періодів фортифікаційного будівництва мурувальних розчинах підгруп І-Б та І-В (див. додаток 2). Дослідження Польської брами (див. іл. 220), які наразі здійснюються автором для розроблення проекту реставрації, дозволять уточнити картину початкових етапів хронологічної еволюції цього важливого оборонного вузла.

Розпочата Кор'ятовичами програма формування оборонної інфраструктури Поділля спричинила появу нових типів фортифікаційних споруд – оборонних храмів, які були своєрідними замочками і служили прихистком мешканцям як поселень, так і окремих міських дільниць. Оборонні храми відігравали провідну роль у забудові міст і особливо маленьких містечок, розташованих на Кучманському шляху (див. іл. 8)¹¹⁵. Найяскравішими представниками цього типу

церков, з числа збережених дотепер на Поділлі, є церкви-замки в селах Сутківці й Шарівка на Хмельниччині, за 70 км на північ від Кам'янця, та в урочищі Монастирок під Бучачем на Тернопіллі [Пламеницька О. 2001 б: 30–32] (іл. 131, див. іл. 5). Перша з них належить до чотириконхового типу, інші становлять типові триконхи. Якщо храм у Сутківцях залишається унікальним представником архаїчної церкви-донжона [Пламеницька О. 2008 б], то триконхові церкви з вежами-дзвіницями є типовим явищем на теренах Поділля. Вони набули поширення в неспокойні часи, коли Литва стала супроти Орди. Головною їх ознакою є форма плану, що становить хрест, три рамена якого мають заокруглену форму. У східному рамені знаходиться апсида, південне й північне рамена завершують напівкруглі в плані великі екседри. Усі три рамена перекриваються чвертьсферичними склепіннями (конхами) [Пламеницька О. 2005: 69].

Своєрідна архітектура триконхових церков зародилася, як вважають дослідники, на Афонському півострові як тип монастирської церкви. Її розповсюджували на Балканах і сусідніх землях Сербії, Болгарії, Молдови й Валахії артілі будівничих, що належали до релігійних братств [Сіцинський 1925а: 57–59; 1925 б]. З наддністрянськими теренами Молдавії Поділля було історично зв'язане ще з часів Траянових війн. Переселення в XIII ст. вірменів на Поділля також відбувалося через молдавські терени. Наприкінці XIV ст. у

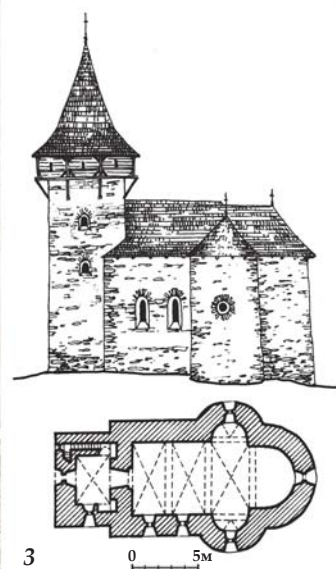
¹¹⁴ Рівень води у Смотричі перебував ще в процесі зниження. Про Польську браму див. у підрозділі 3.5.

¹¹⁵ Значна частина історично важливих укріплених середньовічних містечок, розорених татарськими нападами, у пізніші часи перетворилася на села.

Молдавії, з центром у Бирладі, з'являється в ролі господаря князь Юрій Кор'ятович, шукаючи шляхи спільного опору татарам. Усе свідчить на користь того, що південний, молдавський вектор контактів відіграв вирішальну роль у проникненні триконхових церков на Поділля. В свою чергу вежі-дзвіниці над храмами поширилися на Поділлі за литовських часів і пов'язані з широко розповсюдженим у будівництві Великого князівства Литовського (нині терени Білорусі) явищем інкастеляції храмів у версії надбудови оборонної вежі над нартексом (іл. 132: а). Високі масивні вежі з'явилися у романському зодстві як варіант вестверка, відомий з X–XI ст. в архітектурі Німеччини та Франції (іл. 132: б) і поширилися у Центрально-Східній Європі. Відтак на Поділлі, в умовах постійної загрози нападів кочовиків, канонічний «афонський» церковний тип трансформувався, набувши специфічних оборонних рис у вигляді оборонних веж-дзвіниць над нартексами.

Триконх, аналогічних подільським, немає на теренах Молдавії й Валахії. У молдавських церквах домінує декоративне начало, витонченість форм і архітектурних деталей. При подібному розплануванні в них здебільшого відсутні вежі-дзвіниці, натомість є центральна баня над середхрест'ям. Подільські триконхи зазвичай не мають центральної бані, їх вигляд суворий і аскетичний, архітектура позбавлена декору. Вежа-дзвіниця над притвором має типово оборонний характер, виконуючи роль дзвіниці та вогневої позиції. Подільські триконхи – це передусім вежові церкви; через це їх часто називають церквами-фортецями [Пламеницька О. 2005: 68–70].

З іменами князів Кор'ятовичів деякі джерела пов'язують заснування у Кам'янці двох оборонних триконхових церков – св. Параскеви П'ятниці (відомої як церква Іоана Предтечі) та Святої Трійці. Вони були розташовані на однаковій відстані (310 м, або 1000 футів) від західної та північної міських брам (див. іл. 101). У структурі міста ці оборонні храми виконували роль оборонних позицій. За формою плану, архітектурним типом і навіть розмірами

Іл. 131. Оборонні церкви Поділля:

- 1 – Покровська церква-донжон XIV–XVI ст. в с. Сутківці (реставрація Є. Пламеницької, О. Пламеницької 2007–2009), фото О. Пламеницької;
- 2 – Покровська церква-замок XIV–XVI ст. в с. Шарівка (проект реставрації Є. Пламеницької);
- 3 – церква-замок в урочищі Монастирок під Бучачем (реконструкція О. Пламеницької)

вони були майже ідентичні. Обидва храми було зруйновано в 1930-х рр.

Про те, що Іоано-Предтеченська церква, збережена у рівні підмурків (іл. 133: а), була стародавньою П'ятницькою церквою, збудованою за часів князів Кор'ятовичів, писав протоієрей П. Троїцький, посилаючись

Лл. 132. Прототипи готичних храмів з оборонними вежами:
а – Новий Свержень, Білорусь; б – базиліка Сен Жене, XI ст. Пріорат Лаварден, Франція

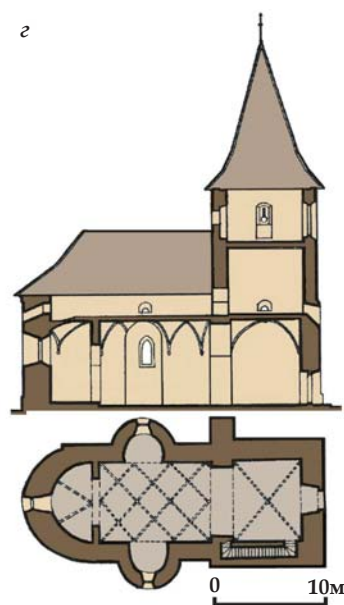
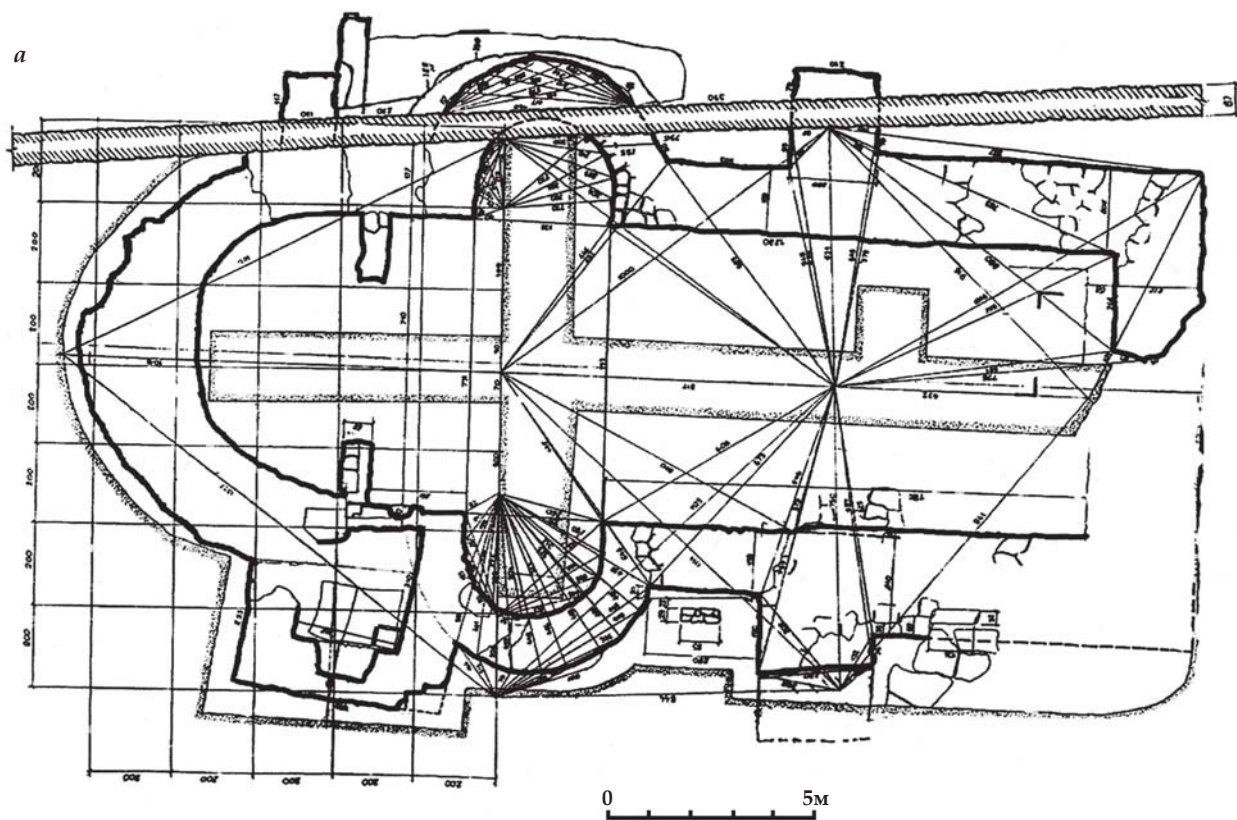
на документ XV ст.¹¹⁶. Оскільки документ не зберігся, Є. Сіцінський спочатку піддав сумніву ці дані¹¹⁷, а згодом відніс їх до безпідставних¹¹⁸. Своім авторитетом Є. Сіцінський, здавалося б, назавжди поставив крапку в цьому питанні, але нещодавно знайдені вірменські акти підтвердили призабуту інформацію П. Троїцького. Як було встановлено дослідженнями автора, первісна П'ятницька церква в період 1580-1593 рр. була переосвячена на Іоано-Предтеченську і під цим ім'ям стала відома в джерелах [П'яницька О. 2001 а: 107; 2005: 71–76]. Факт переосвячення є очевидним з порівняння кількох близьких за датуванням документів

¹¹⁶ «Предтеченская церковь, построенная по преданию в XIV в. при кн. Корiatовичах, существовала, по крайней мере, до второй половины XVII в. под именем святыя великомученицы Параскевы, нареченныя Пятницы, отчего и ныне главная улица, ведущая от римско-католического Армянского костела [вірменської церкви св. Нікола. – О.П.] в город, называется Пятницкою... О древности сей церкви свидетельствует документ, писанный на русском языке [староукраїнською мовою. – О.П.], бывшем в общем употреблении в сем крае, относящийся к XV в., в котором документе при описании границ или меж земли, где был двухэтажный дом возле теперешнего [1862 р. – О.П.] семинарского корпуса, ясно упоминается Пятницкая церковь, как тогда уже существовавшая» [Троїцький 1862: 28–29].

¹¹⁷ «В конце XVI века Пятницкой церкви уже не существовало, а была ныне существующая Предтеченская церковь [...]. Но утверждают, что здание Предтеченской церкви существовало в XV–XVI вв. под именем Пятницкой церкви, нет никаких оснований» [Сецинский 1895 б: 18].

¹¹⁸ «Про сю церкву деякі місцеві історики гадали, що вона збудована в XIV ст. при князях Корiatовичах і що з початку вона існувала під назвою П'ятницької церкви. Але така гадка безпідставна» [Сіцінський 1925 а: 49].

з історії міста – описів садиби русина Васька Сухоради́ча у двох вірменських актах, складених з інтервалом у кілька років. 1580 р. місцезнаходження садиби вказано «навпроти руської церкви святої П'ятниці», а 1595 р. – «на ринку вірменському, навпроти руської церкви святого Івана» [48]. Сама ж назва Іоано-Предтеченської церкви відома ще з 1593 р., зі звіту московського прочанина Т. Коробейникова, тож хронологічний період, протягом якого церкву було переосвячено, замикають дві дати – 1580 та 1593 рр. Слід підкреслити, що жодних документальних свідчень про будівництво Іоано-Предтеченської церкви на Вірменському ринку наприкінці XVI ст. немає. Водночас у вірменських актах є коротке повідомлення, що 1578 р. грек із Стамбула Первана пообіцяв 17 з половиною талерів «на будівництво руської церкви святої П'ятниці» [49]. Найвірогідніше, йшлося не про будівництво, а про ремонт, що в документах нерідко ототожнюється з будівництвом. В іншому вірменському акті, датованому 1588 р., згадано «зятя п'ятницького священника» [50], а 1612 р. йдеться вже про смерть «священника руської церкви П'ятниці Васи́лія» [Дену, р. 32]. А втім, 1593 р. Т. Коробейников саме «до церкви Різдва Іоана Предтечі протопопа Васи́лію дав государеві заздравної милостині два золотих» [Сецинский 1895 а: 116–117]. Немає сумнівів, що в обох документах ідеться про того самого священника – протопопа Васи́лія,

Лл. 133. Оборонна Іоано-Предтеченська церква: а – збережені підмурки (обмір В.Полегкого, О.Тищенко), б – вигляд на мідьориті Ц.Томашевича 1673 р., в – кресленник Яна де Вітте 1770-х рр., г – реконструкція О.Пламеницької на XIV ст.

якого мешканці міста традиційно вважали священиком П'ятницької церкви, а московський прочанин, який не знав старої назви, пов'язував із церквою Іоана Предтечі. Отже, на початку XVII ст. церкву ще пам'ятали як П'ятницьку. Вважаючи П'ятницьку та Іоано-Предтеченську церкву різними храмами, дослідники безуспішно шукали сліди П'ятницького храму та торгу на територіях, прилеглих до садиби Іоано-Предтеченської церкви [Винокур, Петров 1986]¹¹⁹. Натомість при дослідженні садиби останньої в 1974 р. та розкопках підмурків храму в 1984 р. [51] було відкрито потужний культурний шар XII-XIII ст. і знайдено бронзовий хрест-енколпійон XIII ст. [Винокур, Петров 1996: 127, 135], що підтверджує тотожність місцезнаходження обох церков.

Церква стояла на вісі давньої вулиці, яка згодом стала основою Вірменського ринку (іл. 133: б, див. іл. 40, 124). За архітектурно-археологічними дослідженнями фундаментів та наявною іконографією однонавовий храм становив типовий триконх. Над притвором підносилася висока й масивна, майже квадратна у плані вежа-дзвіниця, ширина якої дорівнювала притвору. З вежі прострілювався увесь простір вулиці аж до західного в'їзду до міста: оборонна програма в цей час виразно домінувала. Особливу увагу привертають розміри храму, сумірні до давньоруського ліктя (1,08 м), покладеного в основу парцеляції Ринку, проведеної в XIV ст. [Пламеницька О. 2005: 39–40]. Зовні довжина храму становила 27,0 м, або 25 давньоруських ліктів; ширина

¹¹⁹ За назвою П'ятницької вулиці історики припускають, що поблизу знаходилася церква св. Параскеви П'ятниці [Яворовский: 875; Сецинский 1895 б: 128], яка вважалася покровителькою торгівлі; значить тут, за давньоруською традицією, міг бути міський торг. Про зв'язок міського торгу з П'ятницькою церквою історики наголошують, посилаючись на працю М.Тихомирова, який простежив закономірність будівництва П'ятницьких церков на торгових площах [Тихомиров: 249]. Втім, М.Петров та І.Винокур зазначають, що М.Тихомиров зауважив також, що ця закономірність простежена ним у Північній Русі. М.Тихомиров відзначає рівнозначного з Параскевою П'ятницею покровителя торгівлі – Миколая Мирлікійського, культ якого був розповсюджений у Західній Європі [Тихомиров: 250–251]. В цьому відношенні необхідно відзначити, що первісний Домініканський костюль (церква?), який, за нашою версією, виходив безпосередньо на давньоукраїнський Ринок, освячений в ім'я Миколая Мирлікійського.

в місці конх – 15,12 м, або 14 ліктів, ширина нави – 10,25 м, або 9,5 ліктів, ширина притвору – 11,85 м, або 11 ліктів. Храм стояв на масивному цоколі заввишки близько 1,5 м. Стіни за товщиною (від 1,4 м в конхах до 2,8 м в апсиді й дзвіниці) наближалися до фортечних. По осях конх, високо над землею розміщувалися готичні вікна. Високо піднятий над ними карниз і наявність між карнизом і вікнами конх замуrowаних круглих вікон (зафіксованих на гравюрі XIX ст.), подібних до вікон подільських оборонних церков XIV–XV століття, переконує, що над навою, конхами й апсидою існував оборонний ярус з круглими бійницями. Висота нижнього ярусу церкви за креслеником другої половини XVIII століття, виконаним архітектором Яном де Вітте (див. іл. 133: в) [52], становила близько 10,5 м, висота нави в інтер'єрі – 8–8,5 м. Простір заввишки 2 м, що залишався між склепінням і карнизом даху, був цілком достатнім для влаштування бойового ярусу. Саме в межах цього простору знаходилося кругле вікно-бійниця. Отже, ще однією відмінністю триконхових храмів був оборонний ярус над навою та конхами.

Вежа-дзвіниця була типовою оборонною баштою. Це підкреслював у своєму описі Є.Сіцінський: «Колокольня имеет форму четырехугольной башни [...] в некоторых местах колокольни сделаны амбразуры для пушек; то же самое мы видим и на колокольне ближайшего к Предтеченской церкви армянского костела. [...] раньше же колокольня имела форму обыкновенной замковой башни, почему и визиты прошлого столетия называют эту колокольню вежей (wieża)» [Сецинский 1890: 837–838]. На східному фасаді її другого ярусу ще наприкінці XIX століття проглядалися бійниці, що за типом були ключеподібними, з високими оглядовими щілинами; наявність у дзвіниці бійниць відзначав також О.Прусевич [Prusiewicz: 75]. Типологічно бійниці були подібні до бійниць першого будівельного етапу башти Рожанки в замку, що постала в другій половині XIV ст.

Узагальнення даних архітектурно-археологічних та іконографічних досліджень дозволяє уявити перебіг архітектурної еволюції храму, що поєднував сакральну та оборонну функції та виконати його графічну

реконструкцію (іл. 133: г) [Пламеницька О. 2005: 71–76]. На першому будівельному етапі вежа-дзвіниця, що стояла впритул до триконхової церкви, була триярусною. Внутрішньостінні сходи починалися всередині притвору, на нижньому ярусі дзвіниці, як це спостерігаємо у подільських оборонних триконхах у селі Шарівка неподалік від Ярмолинців (XIV–XV ст.) та в урочищі Монастирок під Бучачем (XV–XVI ст.) (див. іл. 131: 2, 3). Третій ярус вежі поєднував функції ярусу дзвону й оборонної позиції з круговим обстрілом.

Беручи до уваги повідомлення архівних джерел, історичний контекст, архітектурну типологію, конструкції, зовнішній і внутрішній вигляд храму, а також його оборонні елементи, які в пізніші часи виглядали б анахронізмом, вважаємо, що перший будівельний етап церкви, зведеної на місці попередньої дерев'яної, слід віднести до доби Кор'ятовичів, зокрема до останньої чверті XIV ст. з можливими доповненнями на початку XV ст. Ще у XVIII ст. церква зберігала усі особливості первісної об'ємно-просторової структури, яка виразно читається на кресленку Яна де Вітте. Пізніші перебудови заторкнули переважно верхній ярус дзвіниці, яка набула рис провінційного класицизму.

Церква Святої Трійці (іл. 134) – другий триконх, який посів пагорб між двома вулицями, що прямували до Ринку від північної міської брами (див. іл. 124), виконуючи щодо північного в'їзду оборонну функцію, аналогічно П'ятницькій церкві. Троїцьку церкву, як і П'ятницький храм, зруйнували у 1930-ті рр. У 2000-і роки її було відбудовано на збережених підмурках (іл. 134: а)¹²⁰ за іконографією: зображенням на мідьориті Ц.Томашевича 1673 р. (див. іл. 40, «Х»), гравюрою Є.Кошкіна 1794 р., креслеником 1835 р. та фотографією кінця XIX – початку XX ст. (див. іл. 133: б–г) [Сіциньський 1925 б: 66].

Троїцька церква, орієнтована як і П'ятницька, апсидою на схід, до північної міської брами повернута північним фасадом, на

¹²⁰ Храм відбудували без оборонної вежі-дзвіниці над притвором та з фальшивою банею над склепінчастою навою. Відтак він не нагадує ані подільський середньовічний оборонний храм з вежею, ані храм з вежею та банею, що існував у XVIII–XIX ст.

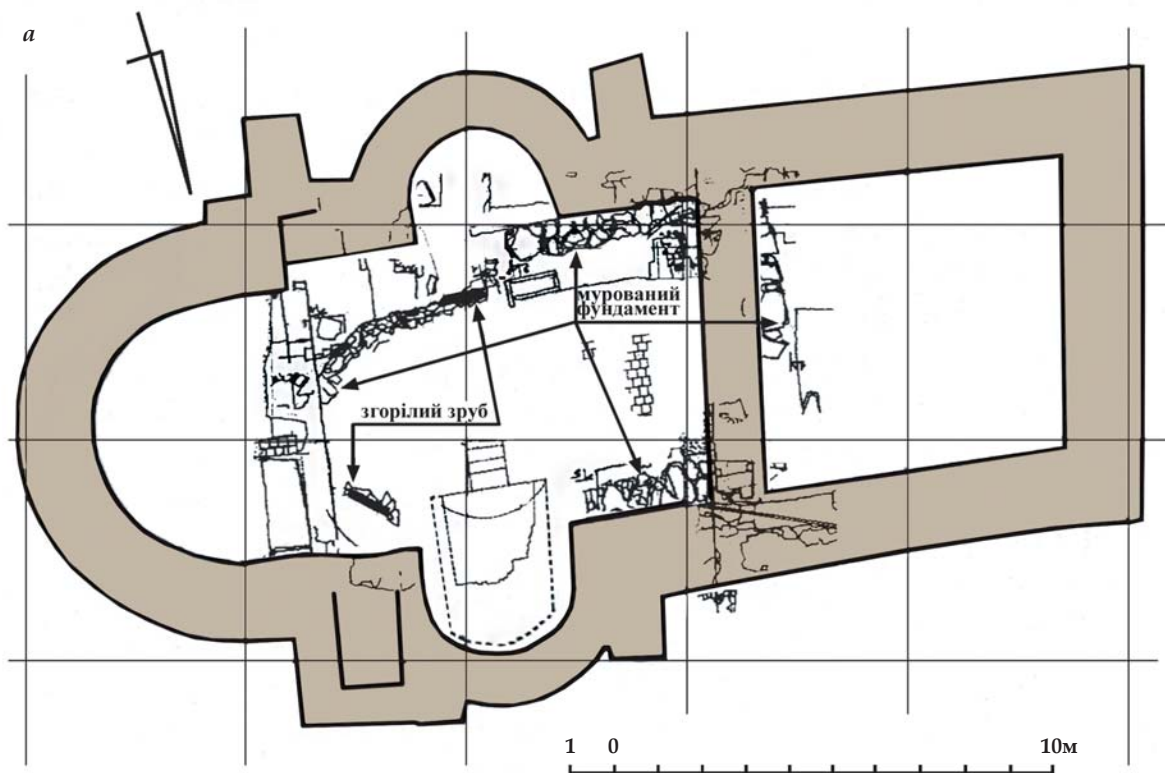
відміну від П'ятницької-Предтеченської, зверненої до Вірменського ринку та до в'їзду з боку Вірменського бастиону західним фасадом з вежею-дзвіницею. Ця орієнтація є найістотнішою відмінністю церков. За рештою розпланувальних параметрів Троїцький та П'ятницький-Предтеченський храми демонструють вражаючу тотожність¹²¹. Зовнішня висота нави мурованого Троїцького храму разом із цоколем, визначена за архівним креслеником церкви 1835 р. [53], також була ідентична П'ятницькій церкві – 10,4 м. Отже, Троїцький храм, як і П'ятницький, мав бойовий ярус над навою. Відрізнялася лише висота бічних конх (6,8 м), які були дещо нижчими від нави, на відміну від П'ятницької церкви, де конхи були заввишки з наву. Цікавою відмінністю храмів можна вважати також те, що план Троїцької церкви демонструє своєрідну «скошеність», ніби праву й ліву половини змістили відносно поздовжньої вісі. Ця обставина знайшла пояснення.

Деякі дослідники вважали церкву Святої Трійці найстаршою з церков Кам'янця, що за часів Кор'ятовичів вже існувала. Кор'ятовичам приписують її відновлення в XIV столітті [SGKP: 757; Синицький: 11]. Натурні дослідження храму підтвердили його «долитовську» метрику: в межах нави храму було відкрито залишки давнішої церкви – зрубної, на мурованому фундаменті, складеному на глинистому розчині¹²², з прямокутною навою та гранчастою апсидою (див. іл. 134: а) [Бевз В.: 35; Мандзій 1999: 20]¹²³. Розміри нави давнього храму

¹²¹ Довжина Троїцького храму ззовні по осі схід-захід – 26,5 м, або 49 давньоруських ліктів (П'ятницького – 27,0 м), довжина по осі схід-захід в інтер'єрі – 22,15 м, або 41 лікоть (П'ятницького – 22,12 м); ширина нави ззовні – 10,3 м, або 19 ліктів (П'ятницького – 10,26 м), ширина нави в інтер'єрі – 7,0 м, або 13 ліктів (7,25 м); зовнішня ширина у межах конх – 15,1 м, або 28 ліктів (15,12 м).

¹²² Глинисті розчини в Кам'янці належать до групи архаїчних будівельних розчинів, досліджених у найбільш ранніх мурованих житлових будинках др. пол. XIII ст. [Пламеницька О. 2008: 23].

¹²³ Храм відкрито розкопками, що проводились А.Задорожноком (НІАЗ «Кам'янець»), В.Бевзом (інститут «Укрзахідпроектреставрація») та А.Мандзієм (Кам'янець-Подільська фундація, США).

Ил. 134. Оборонна Троїцька церква: а – збережені підмурки (обмір В.Бевза, А.Мандзія), б – зображення на гравюрі Є.Кошкіна 1794 р., в – проект перебудови 1835 р., г – вигляд на початку ХХ ст.

визначаються в межах 7,0x7,4 м, розміри апсиди – 5,1x4,6 м. Ці розміри сумірні до давньоруського «ліктя», що дорівнював 0,46 м і уживався при будівництві дерев'яних храмів княжої доби на теренах Галичини, Волині й Буковини [Могитич І.]. Храм був знищений пожежею [Бевз В.: 35].

За висновками А.Мандзія та В.Бевза, мурований храм постав на місці попереднього дерев'яного тоді, коли муровані підмурки дерев'яного храму вже не прочитувалися на поверхні, і тому в процесі закладення фундаментів мурованого храму фундаментні рови довелося дещо змістити

[54]¹²⁴. На думку В.Бевза, появі оборонного триконху передувала одноапсидна мурована церква, яка постала ще перед Кор'ятовичами, в період відродження міста після золотоординської окупації, а триконховий храм сформувався шляхом добудови до неї бічних конх та дзвіниці¹²⁵.

У наві та біля фундаменту вівтарної перегородки мурованого триконха було знайдено «in situ» фрагменти підлоги з цегли формату 205x205x35 мм, яка лежала на шарі вапняного розчину, а останній, в свою чергу, – на щільній глиняній підготовці, збереженій практично по всій площі мурованого храму. Ця остання обставина дала В.Бевзу підставу трактувати глиняну підготовку як частину конструкції підлоги первісного мурованого храму [Бевз В.: 35]. В.Бевз зазначає, що з аналогічної цегли було складено підлогу трапезної монастиря домініканців, яку датовано другою чвертю XV ст.¹²⁶ Під глиняною підготовкою цегляної підлоги Троїцької церкви було знайдено фрагментарні залишки більш давньої підлоги з керамічних полив'яних плиток (іл. 135). На думку В.Бевза, ця підлога перестала функціонувати після пожежі: на полив'яній лицьовій поверхні керамічних плиток, яка на деяких плитках навіть розплавилась¹²⁷, налип шар спаленої деревини. На цій підставі дослідник дійшов висновку, що підлога з плиток належала дерев'яному храму – попереднику мурованої Троїцької церкви¹²⁸ [Бевз В.: 38–39].

¹²⁴ Ми вважаємо за потрібне звернути увагу на те, що зовнішні поздовжні стіни наві мурованого храму було зведено ззовні впритул до мурованих підмурків попереднього дерев'яного; за умови зникнення контурів попередніх підмурків такий збіг був би малоімовірним. Правдоподібно, що розміщення мурованого храму було визначено свідомо, а перерва між зникненням дерев'яного і будівництвом мурованого не була такою тривалою, як вважають дослідники.

¹²⁵ Усне повідомлення В.Бевза. Матеріал не опубліковано.

¹²⁶ Дослідження Домініканського кляштору Є.Пламеницької та А.Тюпича.

¹²⁷ Торці та тильні поверхні плиток не обпалені.

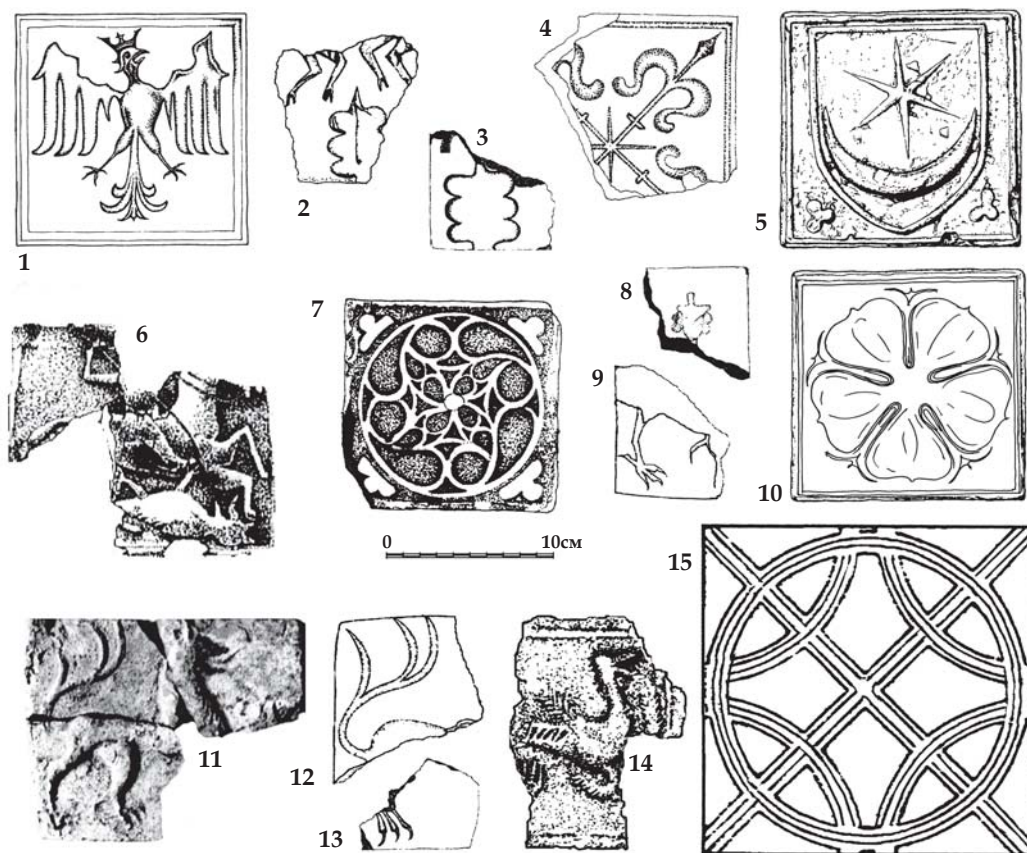
¹²⁸ Враховуючи думку В.Бевза щодо існування одноапсидного мурованого храму як проміжного етапу між дерев'яною церквою і мурованих триконхом (див. прим. 125), не знаходить пояснення той факт, що підлога з керамічних плиток, що належала дерев'яній церкві, уціліла in situ в період будівництва двох мурованих храмів.

Іл. 135. Оборонна Троїцька церква. Плитки підлоги литовської доби, виявлені розкопками В.Бевза, А.Мандзій. Фото О.Пламеницької

Полів'яні плитки підлоги покриті рельєфними зображеннями, сюжети яких різноманітні – геометричні й рослинні орнаменти, в тому числі дубові листки (священний дуб язичників), зображення Юрія Зміборця, лева, грифона – всього понад 20 типів (іл. 136). Аналоги зображень на плитках В.Бевз вбачає у сюжетах чеських плиток XII–XIII ст., відзначаючи, однак, значні відмінності в деталях [Бевз В.: 39]. А.Мандзій, хоча й проводить сюжетні аналогії з церквами Галичини та Буковини XIII ст., датує плитки Троїцької церкви XVI ст. [Мандзій 1999: 28].

Ми маємо дещо відмінну точку зору щодо датування плиток з рельєфами. З огляду

Іл. 136. Оборонна Троїцька церква. Сортамент плиток підлоги, відкритих розкопками: 1 – орел в короні (геральдичний елемент), 2, 3 – сюжет з листком дуба, 4 – орнамент зі списами, 5 – герб «Леліва», 6 – св.Юрій Змієборець (геральдичний елемент), 7 – орнамент в стилі полум'яної готики, 8, 9 – фрагменти з зображенням тварин, 10 – рожа «Порай» (геральдичний елемент), 11–13 – грифони, 14 – птах, 15 – орнамент. (За В.Бевзом).

на характер геральдичних сюжетів, підлога з плиток, гадаємо, належала мурованому триконховому храму, а не дерев'яній церкві, що йому передувала¹²⁹. Один з тиражованих сюжетів плиток Троїцького храму – Орел в короні (див. іл. 136, № 1) – є гербом Королівства Польського, уживаним з часів правління Владислава Локетка (1306–1333) [Szajnocha I-II: 164; KKKP: 83]; в якості шляхетського герба «Орла» він уживався без корони, з зіркою замість голови [Ostrowski: 411]; графіка зображення орла на плитці характерна для XIV ст. [Kałkowski: 104, 107]. Юрій

¹²⁹ Як аргумент на користь того, що підлога з полив'яних плиток належала дерев'яній церкві, В.Бевз наводить спостереження про відсутність слідів пожежі на тильному боці та торцях плиток. Втім, навіть у разі влаштування підлоги в мурованій церкві після знищення пожежею попередньої дерев'яної, плитки клали на спеціально підготовану поверхню, а не на шар пожарища.

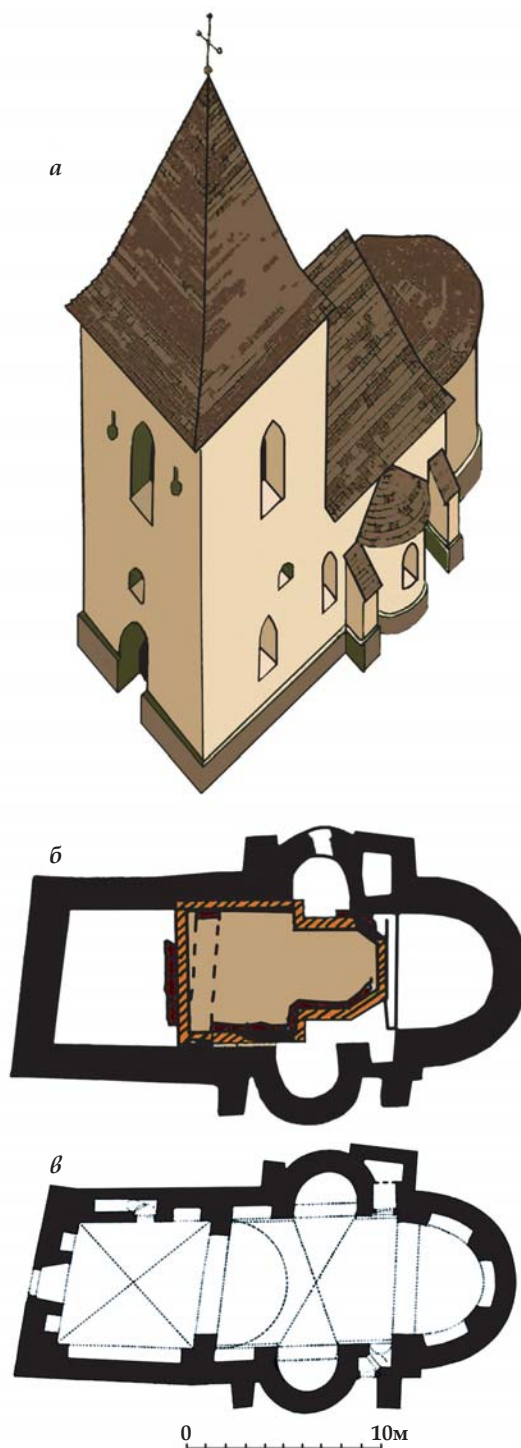
Змієборець (див. іл. 136, № 6) в аналогічній графіці відомий як герб, уживаний на печатках князів Кор'ятовичів (див. іл. 28). Рожа «Порай» (див. іл. 136, №10) є базовим геральдичним елементом однойменного польського гербу, найраніші відомості про який сягають 1386 р. – часів короля Ягелли [Ostrowski: 465, 466].

Вартою уваги є ідентичність геральдичного сюжету з гербом «Леліва» до зображення того ж герба (включно з особливостями графіки) на печатці, що належала Спитковій з Мельштина, який володів Поділлям в 1395–1399 рр. (див. іл. 37) [Szajnocha I-II: 465; П'ялицька О. 2005: 81]. Геометричний орнамент одного з сюжетів паралелізується з орнаментом, характерним для стилю полум'яної (пізньої) готики [Struhár: 101]; серед романських орнаментів галицьких плиток подібних

орнаментів не зустрічаємо [Раппопорт 1994: 49–51; Качук, Тимус]. Другий тип геометричного орнаменту, відомий зі знахідки кахлі на Вірменському ринку Кам'янця, цілковито ідентичний орнаменту на плитці Троїцького храму, також є характерним для пізньої готики; А.Задорожнюк датує його XV – поч. XVI ст. [Задорожнюк, 1992: 19, 30].

Отже, розглянуті сюжети плиток Троїцького храму не дають підстав відносити їх до XII–XIII ст., натомість їхня типологія виразно окреслює період другої половини – кінця XIV ст., в якому ми розглядаємо появу Троїцької церкви як типовий мурований триконх з вежею і оборонним ярусом над навою – майже точну копію церкви св. Параскеви П'ятниці. Троїцький храм постав правдоподібно за часів князів Кор'ятовичів за єдиним фортифікаційно-містобудівним задумом та архітектурною концепцією з П'ятницькою церквою. Що стосується підлоги храму, покритої рельєфними полив'яними плитками, то, на нашу думку, вона могла з'явитися дещо пізніше, на етапі оздоблення храму – наприкінці XIV ст.: орнаментика плиток характерна для пізньолитовського та раннього польського періоду, який хронологічно припадає на короткий етап правління Спитка Мельштинського гербу Леліва. Опосередковано на користь такого датування підлоги свідчить знахідка при розкопках Троїцької церкви срібного денарія другої емісії (1393–1396 рр.) Владислава Ягелли [55]. Саме на цей період ми пропонуємо реконструкцію Троїцького оборонного храму (іл. 137). Цегляна підлога могла з'явитися на етапі ремонту храму: після пошкодження первісної підлоги з геральдичною атрибутикою загиблого Спитка Мельштинського її не стали відновлювати.

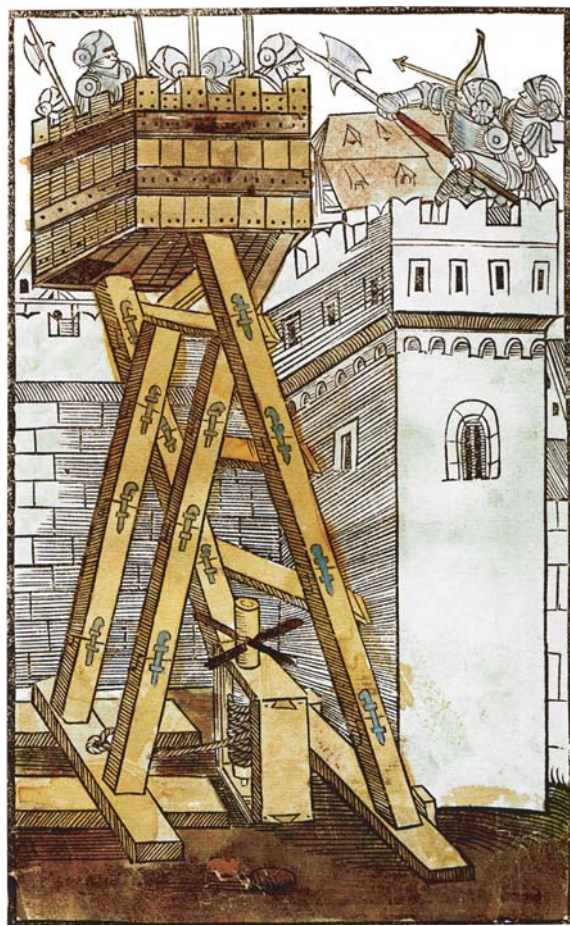
Отже, є всі підстави вважати, що Троїцька церква споріднена з П'ятницькою як за містобудівним і архітектурним задумом, розмірами й пропорціями, так і за оборонною програмою, реалізація якої належить князям Кор'ятовичам. Не виключено, що у спорудженні обох храмів брали участь вірменські будівничі.

Іл. 137. Видя оборонного Троїцького храму на XIV ст.: а – загальний видя; б – план підмурків; в – план I ярусу. Реконструкція О.Пламеницької за матеріалами розкопок В.Бевза і А.Мандзій (коричневим кольором показано давньоруський храм)

3.3. ARX CAMENECENSIS*: ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК ЗАМКУ ЗА ЛИТОВСЬКОЇ ДОБИ

Специфіка природного ландшафту Кам'янця-Подільського визначила ключову роль замкового мису у військовій топографії середньовічного міста. Острів, на якому було розташоване міське поселення, був відокремлений від плато широким каньйоном р.Смотрич, а комунікація з плато здійснювалася через вузький скелястий перешийок, на якому було збудовано Замковий міст. Розташування замку при самому в'їзді на перешийок забезпечувало повний контроль острівної території, оскільки дістатися до міста, оминаючи замок, до появи системи фортифікацій на нижньому березі каньйону, було практично неможливо.

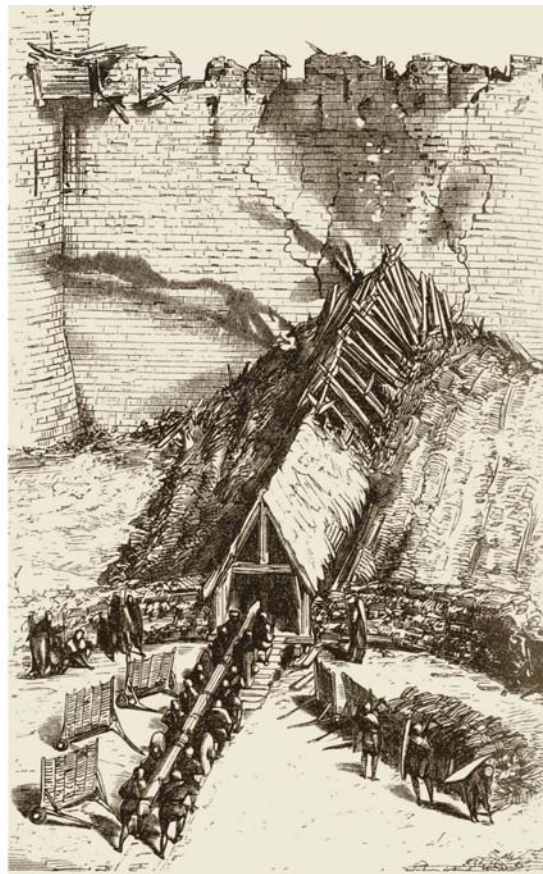
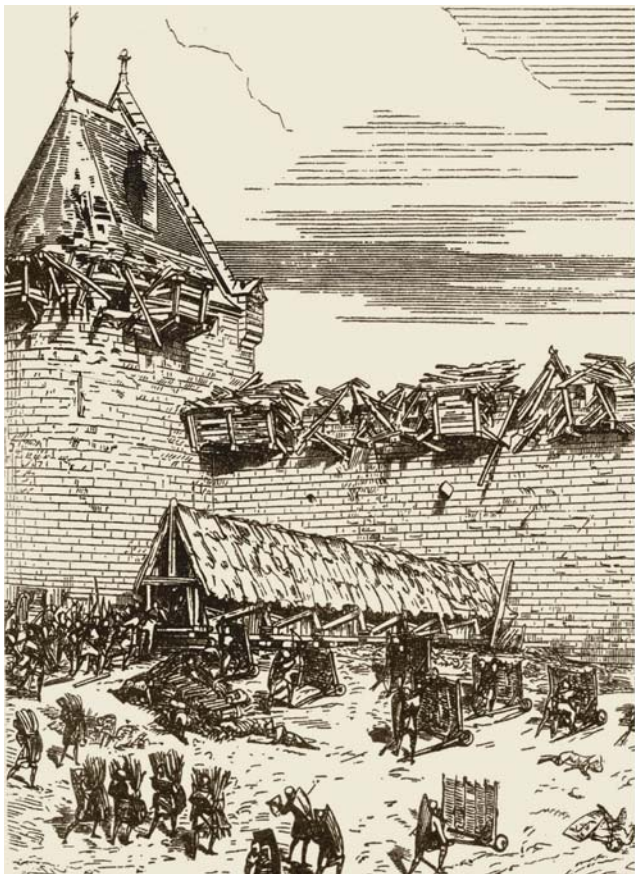
Лл. 138. Осадна вежа. З книги «Four Books of Knightship» видання 1529 р.

Разом з цим, замок зберігав відносно незалежну оборонну позицію: він міг захищатися як з напільного західного боку, так і з внутрішнього східного – з боку міста. В цьому відношенні кам'янецький замок становив рідкісний приклад поєднання функції цитаделі та форпосту: топографічно ізольований і неприступний з боку міста (основна ознака цитаделі) він, з огляду на особливості розташування, становив по відношенню до цього ж міста висунутий перед ним форпост. Оборонна програма замку формувалася, виходячи передусім з вищезазначених особливостей розташування [Пламеницька О. 2012].

У ранню литовську добу військова архітектура перейшла у завершальну стадію розвитку укріплень епохи довогнепальної зброї, засвоюючи прогресивний європейський досвід. Якщо у Західній Європі засадничі принципи будівництва мурованого феодального замку як об'єкта довгочасної оборони сформувалися вже у XII ст., то у наступному XIII столітті фортифікаційні системи продовжували вдосконалюватися, демонструючи в умовах різноманітної природної топографії розвинену розпланувальну, просторову, функціональну і будівельно-конструктивну типологію. Попри загальноприйняте твердження, що фланкуючі башти, які виступали за лінію оборонних мурів, з'явилися у відповідь на запровадження вогнепальної зброї, феодальні замки довогнепальної доби демонструють численні оригінальні рішення як фланкуючих башт, так і сегментоподібних ділянок мурів, що забезпечувало перехресний обстріл підступів до укріплення [Віллемс де Дюк 2007: 74–96]. Ці архітектурно-конструктивні рішення вже до появи вогнепальної зброї вирішували проблеми ефективного протистояння облозі.

Безперечним надбанням фортифікації довогнепальної епохи був винахід системи кількох ліній оборони замків, ядром яких були цитаделі – башти-донжони. Порівняно

* Замок Кам'янецький (лат.).

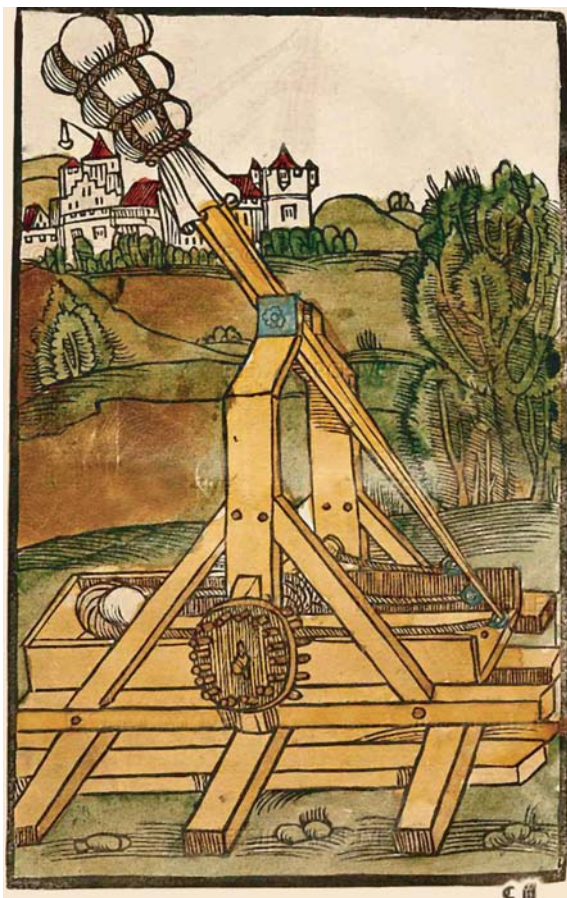

Іл. 139. Штурмові споруди: кіт, таран (за Віолле ле Дюком)

з середньовічними замками вогнепальної епохи, де перебіг облоги значною мірою вирішувала сила штурмових гармат, а прямий контакт оборонців і захисників відбувався після артилерійського обстрілу, на завершальній стадії наступу, у середньовічних замках довогнєпальних часів будівничі демонстрували неабияку винахідливість, щоб мінімізувати ефективність кожного етапу штурму. Фортифікатори вирішували індивідуально кожен ділянку середньовічного замку, максимально уникаючи повторюваності фортифікаційних прийомів і архітектурно-конструктивних засобів, створюючи тим самим непередбачувані для ворога ситуації. У свою чергу, нападники застосовували без перебільшення унікальну винахідливість у конструюванні засобів облоги фортець і замків. До їх арсеналу входили пересувні штурмові драбини

та башти¹³⁰ (іл. 138), які будувалися безпосередньо біля замку і, рухаючись по спеціально підготовлених естакадах, дозволяли максимально наблизитись до оборонних мурів і перебраться на бойові галереї. Висота штурмових башт сягала понад 30 м, наближаючись до розмірів башт замку [Przyłęcki: 23]. Так звані «коти» (інші назви – «щури», «миші», «черепахи») – низькі пересувні криті споруди у вигляді скринь – призначалися для транспортування до підніжжя укріплень під вогнем оборонців спеціальних штурмових груп, які робили проломи в мурах та підкопи під них; часто ці споруди суміщали транспортну функцію з функцією таранів (іл. 139)

¹³⁰ Пересувні штурмові башти відомі ще з часів Давнього Риму. Штурмові башти мали каркасну конструкцію з квадратною в плані основою (бік квадрату іноді сягав 10 м) і складалася з кількох з'єднаних драбинами поверхів, на яких розміщувалися штурмові бригади. Зовнішні стіни башт були дерев'яними і покривалися мокрими шкірами тварин для запобігання підпалу.

Іл. 140. Требюше (за середньовічною гравюрою)

[Виолле ле Дюк 2007: 25–26]. Для руйнації оборонних галерей-горд та мурів використовувалися каменеметальні машини, конструкція яких залежала від калібру снарядів. У Середньовіччі не було уніфікованих назв вищезазначених пристроїв; у різних історичних джерелах уживалися різні назви, однак в засаді мова йшла про технічно подібні конструкції різного розміру та дальнобійності (іл. 140); у Західній Європі вони згадуються під назвами «катапульти», «требюше», «онагри», «мангонели», «балісти» («аркбалісти»), на Русі – «пороки»¹³¹. Широко використо-

¹³¹ Дальнобійність аркбаліст сягала 1000 м; вони призналися для стріл та кам'яних снарядів вагою 0,4 кг. Балісти використовували кам'яні та металеві снаряди вагою від 0,45 кг до 80,0 кг і уражали на відстань від 180 до 750 м. Дальнобійність великих каменеметальних машин з противагою (требюше) мала діапазон від 75 до 250 м при вазі металевих та кам'яних снарядів від 40 до 500 кг [Przyłtecki: 86]. Термін «порок»

увалися глибокі підкопи під зовнішні мур та башти замків, які призводили до їх руйнації або до проникнення на територію укріплень; в історії фортифікації відомі випадки повної руйнації башт і донжонів виключно завдяки підкопам [Виолле ле Люк 2007: 159]. В цьому відношенні замки, розташовані на скельних узвишсях, мали незаперечні переваги.

Методи штурму і засоби оборони, описані теоретиками фортифікації на основі збережених автентичних описів та іконографічних зображень облог замків і фортець Західної Європи [Виолле ле Дюк 2007; 2009; Viollet-le-Duc; Huuri; Кирпичников 1958; Przyłtecki], застосовувалися і на східних рубежах передових європейських держав. Літописи і хроніки надають цьому численні й переконливі підтвердження.

Дослідники середньовічної фортифікації визнають, що на початкових стадіях розвитку військова техніка племен Східної Європи була досконалішою, ніж у народів Західної Європи [Huuri: 56, 57, 212; Кирпичников 1958: 11]. В свою чергу, Південно-Західна Русь у застосуванні техніки й тактики оборони значно випереджала інші давньоруські землі. Саме тут у XIII ст. виникли складні укріплення з багаторядними системами валів, які виконували функцію, ідентичну кільком лініям оборони потужних західноєвропейських замків. Їх метою, очевидно, було створення додаткових перешкод для штурмової техніки, відомої з літописів вже у XII ст. Під час навали 1240 р. монголи активно застосовували каменеметальні машини, що значною мірою визначило результат облоги давньоруських міст.

Невдача Данила Галицького в організації відсічі монголам призвела до утвердження влади Орди над Південно-Західною Руссю майже на півтора століття. Монгольську проблему не вирішили й нащадки Данила Галицького. Але вже з другої половини XIII ст. Південно-Західна Русь засвоїла й перейняла досвід монголів, що визначило її авангардну роль у розвитку військової техніки [Кирпичников 1958: 20].

І.Срезневський етимологічно пов'язує з давньочеським «prak-pra titi», що означає «метати» [Срезневський: 1212, 1213].

Доречно провести паралель: якщо потужний злет фортифікації Західної Європи в XI–XIII ст. був спричинений хрестовими походами проти мусульман, то для Південно-Західної Русі поштовхом для інтенсивного розвитку оборонного будівництва стали монгольська навала 1240 р. та півтора століття ординської окупації – з середини XIII майже до кін. XIV ст. Поділля за часів, які в історії України вважаються ординсько-литовськими (друга половина XIII–XIV ст.), чолом стало супроти Золотої Орди, затуливши християнський світ Західної Європи. Воно утворило на межі з кочовим степом своєрідну буферну зону, яку можна назвати «Подільським щитом Європи», вдосконалюючи оборонну систему в умовах перманентного військового протистояння [Плaменицька О. 2008: 167; 2010: 209].

Поява каменеметальних машин не лише змінила тактику ведення наступу, але передусім викликала істотні зміни в будівництві оборонних укріплень. Прицільна руйнівна далекобійність потребує з кам'яними снарядами вагою від 40 до 320 кг становила (в залежності від ваги снаряда) від 135 до 250 м, перевищуючи середню прицільну відстань стрільби з луків (близько 100 м)¹³²; для баліст зі снарядами вагою в межах 80–26 кг ці показники коливалися в межах 180–360 м [Przytycki: 86]. Отже, нападники могли вести руйнівний обстріл укріплень з відносно безпечної для себе відстані. Безперервність і методичність стрільби з каменеметів, яка могла тривати від кількох днів до декількох тижнів, не дозволяла захисникам ремонтувати стіни фортець, відтак тривалість стрільби з пороків визначала реальний час облоги [Кирпичников 1958: 28–29]. Найбільш привабливими для обстрілу з каменеметів були прясла стін, оскільки їх руйнація, на відміну від башт, дозволяла проникати безпосередньо до замкового двору.

В умовах активної облоги перевага каменя як будівельного матеріалу стала незаперечною, і це усвідомили задовго до появи вогнепальної зброї. Будівництво мурованих фортифікацій стало основним засо-

¹³² Відомий феномен стрільби англійських лучників на відстань до 360 м залишився унікальним в історії зброї.

Іл. 141. Штурм замку. Мініатюра XIV ст.

бом у боротьбі за виживання. Середньовічна іконографія рясніє зображеннями конструкцій мурованих замків (іл. 141).

В XIII ст. дерев'яні укріплення почали замінювати мурованими – з вапняку та пісковика, а за їх відсутності – з цегли. На Волині, яка належала до основних територій Великого Князівства Литовського, для спорудження потужних мурованих фортифікацій з XIII ст. паралельно з каменем почали використовувати цеглу, на якій для кращого зчеплення з мурувальним розчином на постелистому боці пальцями робили боріздки; в науковій літературі вона отримала назву «цегли-пальцівки», «жолобкової» або «литовської». На другу половину XIII – першу половину XIV ст. припадає зведення на Волині мурованих (кам'яних та цегляних) донжонів давньоруських замків – так званих веж-«стовпів»: 1273 р. – у Кам'янці-Литовському, 1288 р. – у Берестії, 1291 р. – у Чорторійську, а на рубежі XIII–XIV ст. – у Белавині, Столп'ї, Холмі, біля Угруська, в Любліні, Дрогобичі [Pannonort 1952: 209, 220–221].

Після першої кардинальної зміни у фортифікаційному мистецтві XIII ст., пов'язаної з диференціацією частин укріплень на пасивну та активну оборону, в середині – другій половині XIV ст. сталася друга якісна зміна: значно збільшилася роль башт в обороні замків і фортець Центрально-Східної Європи. Це нововведення спричинило появу

так званих «односторонніх фортець», які відрізнялись максимальною концентрацією бойових башт на напільних боках [Косточкин 1957; 1962: 109–111]. Саме в цей час було зведено північно-західну прикордонну оборонну лінію для захисту земель Великого Новгороду та Пскова від ливонців та німецьких рицарів, яка контролювала заплави річок на узбережжі Ладозького та Чудського озер та Фінського заливу і включала фортеці: Ладозьку, Орехів, Копор'є, Ям, Івангород, Ізборськ. Типологія цих фортець, частина яких сформувалася шляхом реконструкції попередніх укріплень, свідчить про широке застосування мурованих фланкуючих башт [Косточкин 1962: 95–137].

У ранню литовську добу (друга половина XIV ст.) військова архітектура Південно-Західної Русі, засвоюючи надбання європейської фортифікації та засадничі принципи будівництва мурованого феодального замку як об'єкта довготривалої оборони епохи довогнєпальної зброї, а також випереджаючи Північно-Східну Русь [Кирпичников 1976: 7], перейшла у завершальну стадію розвитку. В умовах розмаїтої природної топографії було сформувано розвинену розпланувальну, просторову, функціональну і будівельно-конструктивну типологію. Литовські князі створили потужну оборонну інфраструктуру на Волині та Поділлі й запропонували силове вирішення задовженої проблеми звільнення західноукраїнських теренів від монгольської окупації. Поділля, ще перебуваючи у сфері згасаючого впливу Орди, перейшло до сфери впливу представників військової еліти Литви. Тож поява мурованих замків була спричинена загальноєвропейською тенденцією посилення державної влади. Нова політична роль Кам'янця як нової столиці Подільської землі зумовила необхідність посилення його обороноздатності, що і стало основною передумовою проведеної модернізації укріплень.

Розбудова замкових укріплень за доби Кор'ятовичів відбувалася в два етапи. На першому етапі, який, можна віднести до середини XIV ст., увагу було зосереджено на зміцненні західного приступного боку замку (іл. 142). Аналіз будівельних розчинів

свідчить, що дако-римську прямокутну (5,5x6,5 м) вежу Денну, згадану в описі 1544 р. як «склеп давній і перекритий склепінням» [Jablonowski: 20], включили в об'єм великої наріжної фланкуючої башти Денної¹³³ (іл. 143) як її центральне ядро; в результаті план башти набув овального абрису – 12x14,5 м [Плaменицька Є. 1969: 135–144] (іл. 144). Про устрій первісних бійниць прямокутної вежі можна судити за кількома збереженими бійницями в інтер'єрі квадратного приміщення другого ярусу. Одна бійниця добре читається у лицьовому муруванні зовнішньої стіни первісної прямокутної вежі, що саморозкрилося у круглому приміщенні, в якому після розбудови башти було влаштовано кручені сходи (іл. 145: а, б; 146: а). Вони склалися з 24 консольних білокам'яних сходинок і починалися з другого ярусу, з'єднуючи його з верхніми. Збереглося вісім нижніх сходинок, одна консольна сходинок та сліди решти зрубаних сходинок, що проглядалися в стінах (іл. 146: б); на їх основі 2008 р. було відновлено білокам'яні сходи на верхні яруси (іл. 146: в). Муровані кручені сходи, характерні для тогочасної фортифікації, найчастіше зустрічаються у вежах-донжонах. Нижній ярус башти Денної, перекритий склепінням, був ізольований від верхніх; на другий ярус провадили вузькі сходи, влаштовані на обрізі відтинку оборонного муру між Денною та Лаською (іл. 147). Такий тип комунікації також зазвичай характеризує середньовічні вежі-донжони. Враховуючи, що в структурі замкового укріплення ранньолитовського періоду башта Денна була найвищою й найпотужнішою, вважаємо, що вона суміщала роль наріжної оборонної позиції та донжону; опосередковано функцію донжону підтверджує наявність саме в цій башті замкової каплиці св. Михаїла, заснованої 1575 р. кам'янецьким старостою і генералом Подільських земель Миколаєм Бжеським [Сіцинський 1928: 19] і згаданої в описі замку 1613 р. [Михайловський 2008: 107].

¹³³ Різниця між вежею та баштою полягає в тому, що вежа забезпечує фронтальний, лобовий обстріл, а башта – фланкуючий. Принцип вежового обстрілу – архаїчний, пов'язаний з часами довогнєпальної зброї.

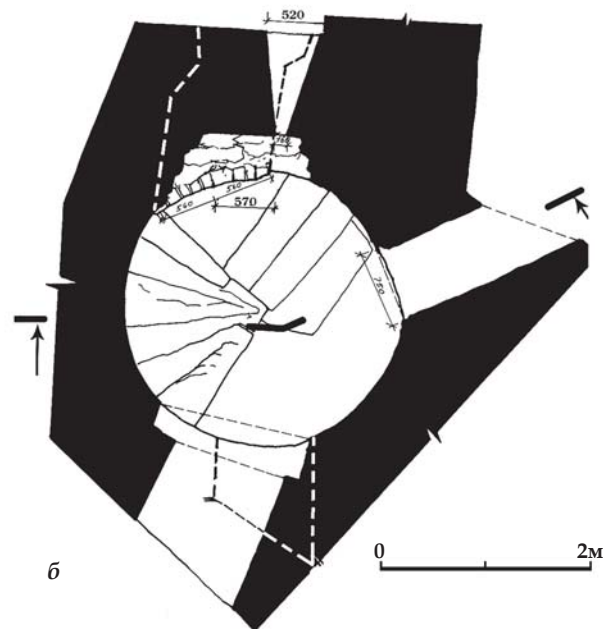
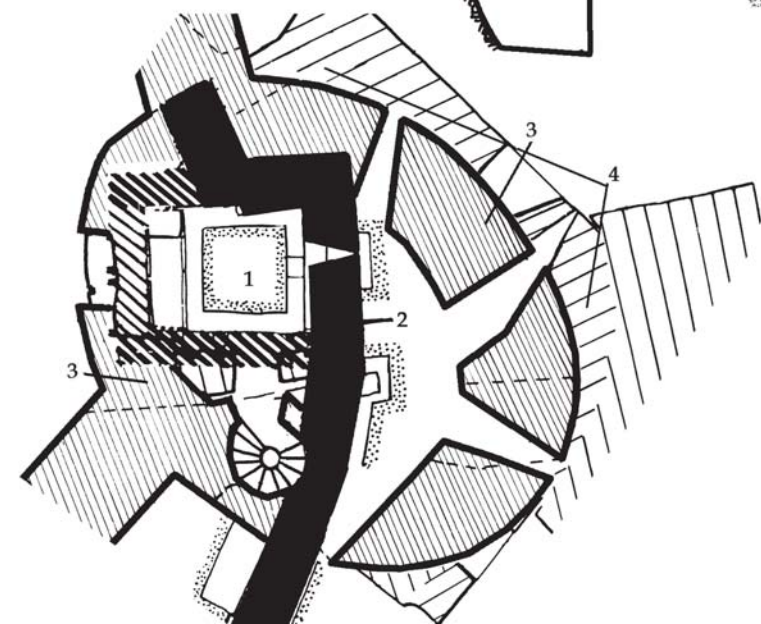
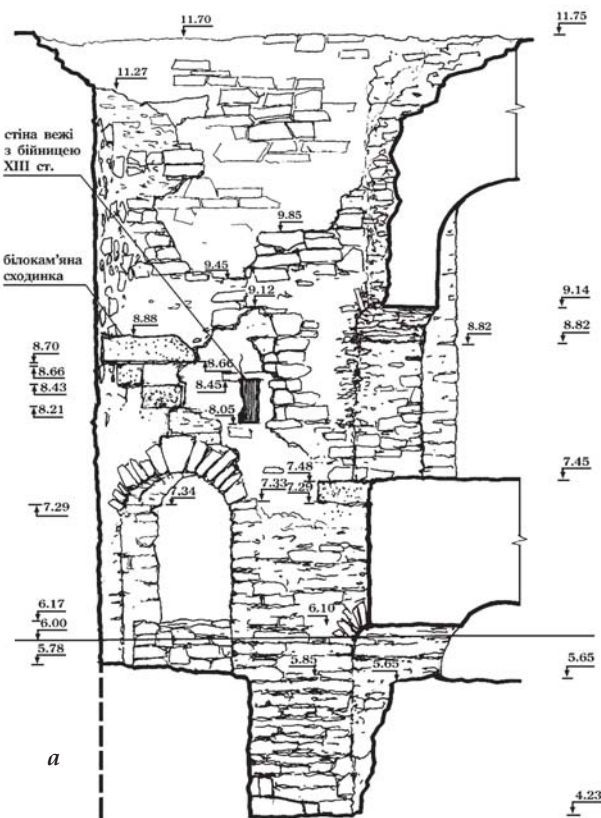
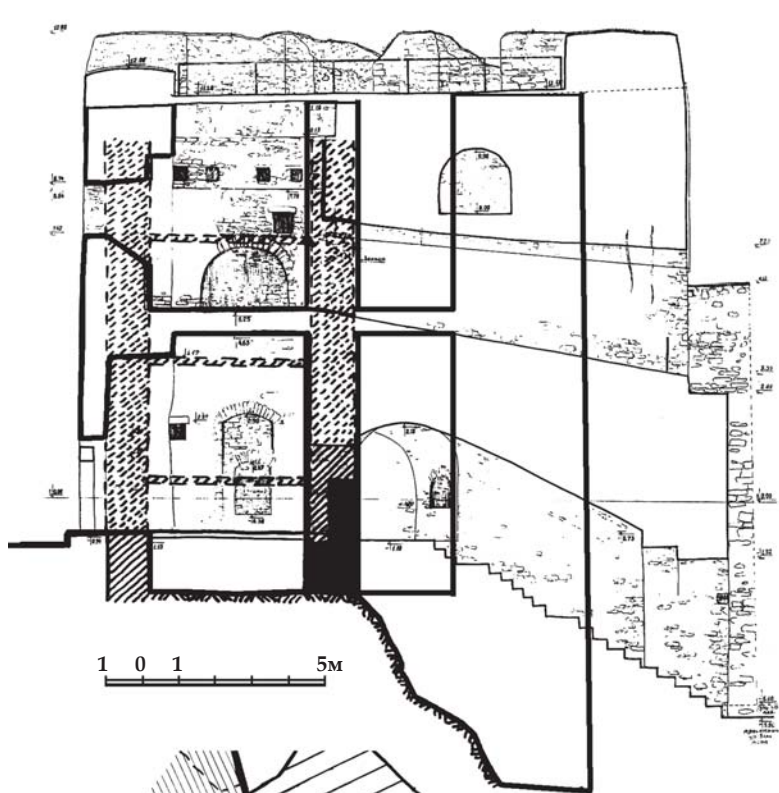

- 1 – Вежа Мала Південна № 3
- 2 – Вежа Мала Південна № 4
- 3 – Вежа Мала Південна № 2
- 4 – Вежа Мала Південна № 1
- 5 – Вежа над Ровом
- 6 – Вежа Верхня Мала Південна
- 7 – Башта Денна
- 8 – Башта Мала Західна
- 9 – Вежа Стара Рожанка (Пільна)
- 10 – Вежа Пільна № 1
- 11 – Стара замкова криниця

Іл. 142. Видяд Кам'янець-Подільського замку в середині XIV ст.
Реконструкція О.Пламеницької. Рисунок автора

Лл. 143. Башта Денна.
Вигляд з півночі.
Фото О.Пламеницької

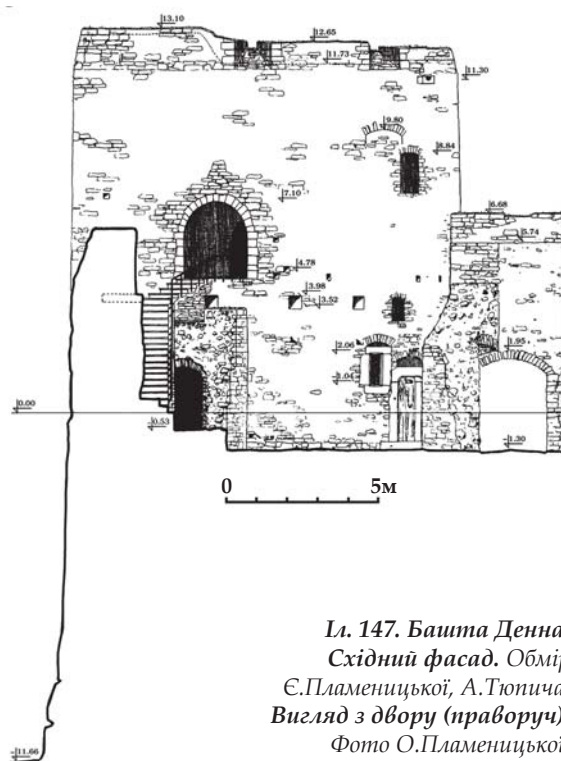

**Іл. 144. Хронологічна еволюція
башти Денної, переріз, план:**

1 – стародавня вежа Денна (II-III ст.),
2 – стародавній дако-римський мур (II-III ст.);
3 – башта ранньолитовських часів (1370-і рр.);
4 – башта періоду реконструкції 1544 р.
Опрацювала О.Пламеницька за матеріалами
обмірів та досліджень Є.Пламеницької

**Іл. 145. Приміщення з внутрішньостінними
сходами в башті Денній:**

а – переріз; б – план
(обміри О.Пламеницької, Я.-О.Мокану)

Ил. 147. Башта Денна.
Східний фасад. Обмір
Є.Пламеницької, А.Тюпича.
Вигляд з двору (праворуч).
Фото О.Пламеницької.

Ил. 146. Приміщення з внутрішньостінними сходами в башті Денній: а – бійниця у стіні, що була зовнішньою стіною вежі Денної; б – вигляд приміщення згори; в – відновлені кручені сходи. Фото О.Пламеницької

Розділ 3. ТВЕРЖА - ARX - CASTRUM

Підвищена до висоти трьох ярусів, башта на три чверті виступала на напілля, формуючи потужний фланкуючий оборонний вузол на південно-західному розі замку.

На першому етапі реконструкції, який правдоподібно відбувся в третій чверті XIV ст., розбудували й давню маленьку вежу Малу Західну, яка раніше стояла в створі західного оборонного муру. З зовнішнього боку замку до неї добудували висунутий на напілля симетричний об'єм. В результаті план башти прибрав еліптичну форму: нова частина башти стала фланкуючою (іл. 148, див. іл. 69, 75), а давня вежа увійшла до внутрішнього укріплення, відомого нині як Західний каземат [Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999: 27–28].

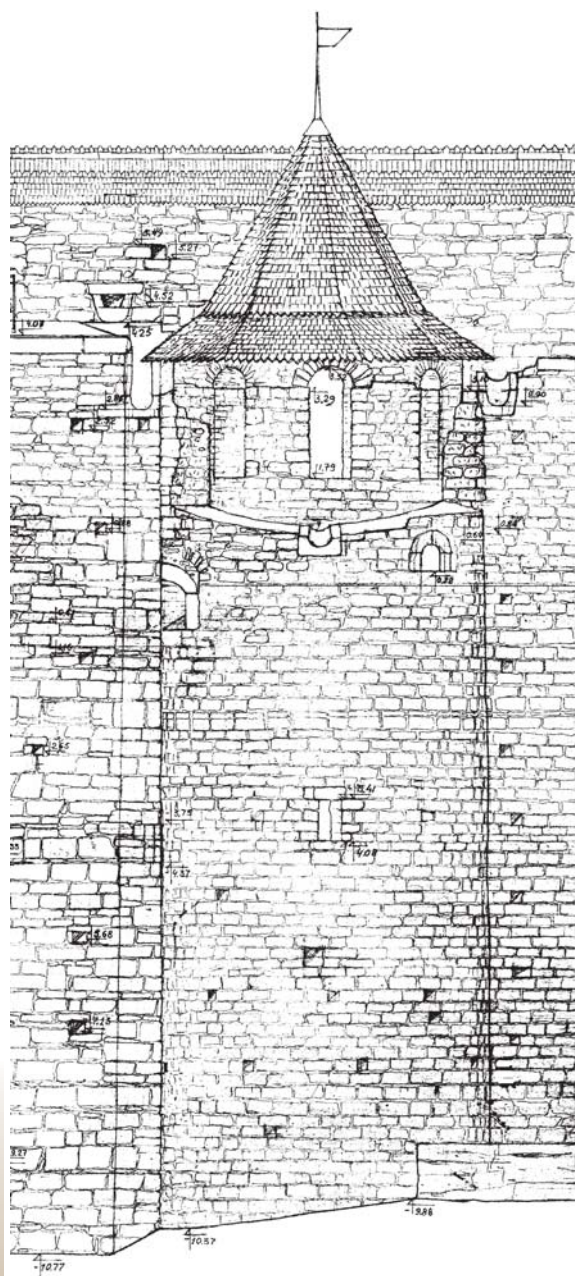
По верху західного оборонного муру замку проходили дерев'яні криті бойові галереї, названі в описі замку 1494 р. [56]¹³⁴ «ізбицями,

¹³⁴ Опис складено середньовічною латиною, для якої характерне вживання українських та польських слів

або зрубами»¹³⁵. Польський термін «ізбиця» означає консольну зрубну галерею, що увінчує дерев'яну вежу або дзвіницю; найчастіше у дерев'яних дзвіницях це був відкритий ярус дзвону. У фортифікації термін «ізбиця» відомий з літописів X–XV ст. у значенні зрубної кліті – основи дерево-земляного оборонного валу або мостової опори, які в деяких випадках заповнювались землею або бутовим муруванням [Krajewski: 259]. Дослідники часто витлумачують його як «городня», пов'язуючи з дерев'яними фортифікаціями, зокрема зрубними конструкціями стін [Поні: 10; Ласковський: 81–82; Шперк: 32]. Ґрунтовну розвідку з питання функціонального призначення і конструкції городень зробили

у латинській транскрипції. В даний час не існує науково апробованого перекладу цього документа. Ми користуємося дещо відмінними робочими перекладами, зробленими Н.Яковенко та Г.Швидько (рукописи перекладу в особистому архіві автора), зведену редакцію яких зроблено автором. Див. додаток 3.

¹³⁵ В тексті опису «*isthbycze sive sramby*» [Грушевський 1895: 12].

Ил. 148. Башта Мала Західна.
Проект реставрації Є.Пламеницької

Л.Крощенко та А.Тюпич, які на основі аналізу численних архівних повідомлень про городні середньовічних замків України дійшли висновку, що в дерев'яних замках городні будувались безпосередньо на землі, натомість у мурованих розміщувалися як при мурах з внутрішнього боку замку (маючи складське призначення), так і по верху

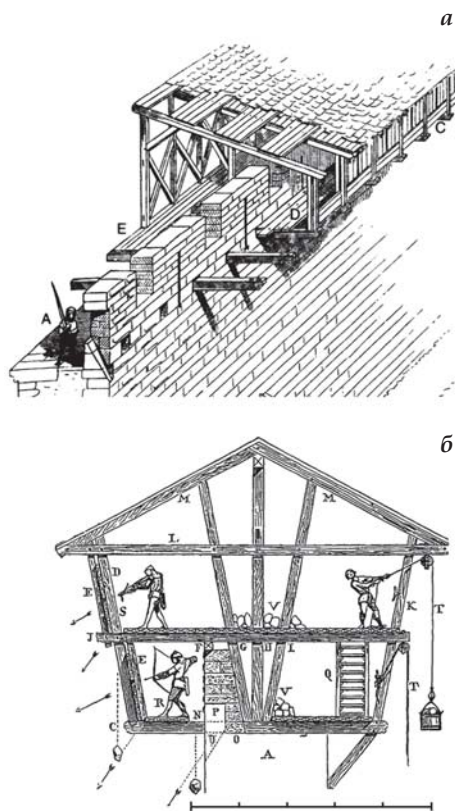
мурів як бойові галереї, що мали вигляд дерев'яних клітей, накритих дахом [Крощенко, Тюпич: 109–110]. Р.Могитич розрізняє «городні» та «бланки», які, на його думку, розміщувалися по верху мурів консольно, відповідно – з внутрішнього та зовнішнього боку мурів, зі сполученням через проміжки між зубцями-мерлонами. Городні дослідник вважає клітями індивідуального господарсько-житлового призначення [Могитич Р. 2011: 435].

З контексту опису кам'янецького замку 1494 р., де зазначено, що башти вивисються над «зрубам», на яких відсутні крокви¹³⁶ та покриття дахів, стає зрозумілим, що дерев'яні зруби «ізбиць» знаходилися на мурах. Підтвердженням того, що під «ізбицями» слід розуміти дерев'яні конструкції бойових галерей на кам'яних мурах, а не зрубні кліті конструкції стін замку, як вважає дехто з дослідників, знаходимо в описі Кам'янецького замку 1613 р., де йдеться про розібрані дубові бойові галереї Пільної брами, які змонтовувалися «для оборони» в разі потреби [57]¹³⁷. Криті дерев'яні бойові галереї на мурах були відомі у середньовічних замках Європи з XII ст. під назвою «горди»¹³⁸, вони становили прототип мурованих машикулів, маючи консольну конструкцію, яка монтувалася під час бойових дій в один або два яруси, а потім розбиралася (іл. 149: а, б) [Виолле ле Дюк 2007: 62–67]. Такі конструкції існували на оборонних мурах та баштах в численних замках Європи; зокрема їх було фрагментарно відновлено при реставрації замку Каркасон у Франції (іл. 149: в).

¹³⁶ В тексті опису «kossly».

¹³⁷ «...w bramie izbica albo taras dębowy rozebrany i na dwie kupie złożony dla obrony w bramie». («в брамі ізбиця чи тарас дубовий розібраний і на дві купи складений для оборони в брамі»). (Тут і надалі цитується оригінальний текст у сучасній польській орфографії. Переклад зі старопольської О.Пламеницької). Ототоження «ізбиці» і «тарасу» підтверджує, що «тарас» має значення надбудованої або добудованої до існуючих оборонних елементів дерев'яної чи земляної площадки з парапетом [Bogdanowski: 557].

¹³⁸ Термін «горда» має аналоги в англійській (hoarding, houred), французькій (hourdis, hourdage), німецькій (Hürde, Horde) та польській (hurdyca) мовах, відрізняючись в італійській (cadafalco, cadalso) [Bogdanowski: 493]. Оборонний прийом влаштування горд по верху оборонних мурів розповсюджений у європейській фортифікації [Виолле ле Дюк 2007: 62–65].

Іл. 149. Бойові галереї-горди: а – одноярусні, б – двоярусні (за Віолле ле Дюком),
в – реставровані горди у замку Каркассон (Франція)

Західний мур кам'янецького замку перетинав увесь замковий мис: від башти Денної та Малої Західної він тягнувся далі на північ до квадратної вежі, що стояла на схилі між верхньою та нижньою північними терасами замкового мису; в описі 1544 р. її зафіксовано як давню вежу Стару Рожанку [Jablonowski: 16]. Мур продовжувався аж до берега каньйону, перекриваючи доступ з напільного боку до нижньої північної тераси; зараз по ній проходить дорога до міста. На час реконструкції замку Кор'ятовичами дорога з заходу йшла верхнім рівнем замкового мису безпосередньо до замочку: глибокого й широкого рову, що нині розділяє Старий та Новий замки, ще не було (див. іл. 142)¹³⁹.

В першій половині XIV ст. на зміну архаїчній металевій артилерії прийшла вогне-

¹³⁹ В описі 1494 р. йдеться про невдалу спробу влаштування на захід від замку рову, який намагалися вирубати в скельному масиві (див. додаток 3) [Грушевський 1895: 13].

пальна артилерія. Її поширення в Європі відбувалося стрімко: впродовж якихось тридцяти років нову зброю почали застосовувати в Англії, Італії, Франції, Іспанії, Північній Німеччині, Нідерландах. Втім, перші вогнепальні гармати відігравали скоріше психологічну роль: їх установка на місцевості й зарядка тривали декілька годин, ефективність пострілів важкими кам'яними ядрами була мінімальною, а нерідко внаслідок пострілу гармату розривало на місці. Отже, основна роль перших гармат зводилася переважно до звукових ефектів [Носов: 207–214]. Разом з цим, поява у військовому арсеналі гармат, переважно мортир і бомбард (іл. 150), поступово спричинила революційні зміни у військовому мистецтві вже починаючи з другої половини XIV ст. Перші бомбарди, з огляду на масивність, неповороткість та малу далькостійність, як засіб штурму фортець ще масово не

Лл. 150. Мортири і бомбарди. За виданням: [Freysleben]

використовувалися¹⁴⁰, тож наприкінці XIV ст. облога міст була, як правило, ще значно слабшою від оборони [Косточкин 1962: 130]. Натомість при обороні фортець вогнепальна артилерія відразу знайшла застосування. З метою її ефективного використання для кругового та флангового обстрілу підступів до фортець і замків почали зводити висунуті за лице мурів на напільний бік укріплень вогневі позиції – фланкуючі високі башти. Вони значно посилили ефективність обстрілу. Поряд із зведенням нових башт розпочалася реконструкція старих з переобладнанням їх для застосування гармат.

Попри відсутність тогочасної джерельної інформації¹⁴¹, є очевидним, що вищеописані

засоби штурму й оборони були відомі як у Західній, так і у Східній Європі. І хоча ані Польща, ані Литва не належали до країн, де народжувалися винаходи фортифікаційного мистецтва, втім, воюючи в XIII–XIV ст. з хрестоносцями, вони активно використовували європейські досягнення. Документально підтверджено, що перші гармати та порох було завезено до Львова за наказом польського короля Владислава Ягелли 1394 р. [Крип'якевич 1936: 21]. І.Данілов припускає, що ця новітня зброя могла використовуватись у хронологічно близький час і у стратегічно важливому кам'янецькому замку [Данілов 2002: 102]. Не зважаючи на відсутність прямих вказівок у наявних джерелах про використання за часів Кор'ятовичів та Вітовта гармат для оборони та облоги фортець, не можна виключати, що і литовський князь Вітовт, і подільський князь Федір Кор'ятович вже могли мати як штурмову, так і захисну

лише на тій підставі, що вони не задокументовані у наявних писемних чи іконографічних джерелах. Такий підхід поширюють і на пам'ятки архітектури [Михайловський 2008: 101], поза тим, що вони становлять предмет натурних досліджень окремої історико-архітектурної науки.

¹⁴⁰ Використання бомбард при обороні фортець відоме з другої чверті XIV ст.: в арсеналі Флоренції 1326 р. вже були чавунні й сталеві бомбарди. Натомість досвід використання бомбард при штурмі фортець з'явився в першій половині XV ст. [Виолле ле Дюк 2007: 163–165].

¹⁴¹ Загальний незадовільний стан джерельної бази, її численні втрати під час історичних і соціальних катаклізмів, на які багата історія України в цілому і Поділля зокрема, стосується не лише фортифікації, а всіх архітектурно-містобудівних процесів. Серед істориків та історіографів поширений спрощений підхід, який заперечує визнання тих або інших явищ

вогнепальну зброю. На користь цього припущення говорить форма бійниць у баштах кам'янецького замку (про що мова буде нижче), а також знахідка на території Миської брами кам'яного ядра діаметром близько 0,5 м. На думку А.Мандзія, ядро призначалося для мортири великого діаметру, що належала до взірців ранньої артилерії. Ядра для таких мортир вирізали з каменю на місці безпосередньо перед бойовими діями [Мандзій 1993].

Якщо перша реконструкція замку, пов'язана з посиленням західного приступного боку в умовах розвитку каменеметальної артилерії, відбулася на початку правління Кор'ятовичів¹⁴², то поява вогнепальної зброї невдовзі спричинила другу, значно масштабнішу реконструкцію укріплень на замковому мисі. Ми переконані, що саме завдяки модернізації замку відповідно до нових вимог оборони білорусько-литовські літописи приписали князям Кор'ятовичам будівництво замку [ПСРЛ.ХБ: 56; ПСРЛ.ХЛЖ: 44; ПСРЛ.СЛ: 66]¹⁴³.

Ю.-А.Ролле, ґрунтуючись на польських хроніках, вважав, що облаштувавшись у місті, Кор'ятовичі так зміцнили замок, що 1393 р. великий литовський князь Вітовт здобув його тільки через суперечки всередині гарнізону фортеці [Antoni 1880, II: 5–6]. У білорусько-литовських літописах цю подію описано коротко: Кам'янець було «взято» вночі, після чого «забрано» й інші подільські замки. Характер здобуття Кам'янця з літописних джерел [ПСРЛ.ХБ: 57; ПСРЛ.ЛК: 139] постає неоднозначно: замок було взято менше, ніж за добу, вночі або над ранок. Це дозволяє зробити висновок про ймовірну зраду: тогочасні методи штурму не могли забезпечити здобуття природно укріпленого Кам'янця протягом однієї ночі та ранку. Тому версія

¹⁴² Ця реконструкція в засаді не змінила давньоруської оборонної концепції замку і носила фрагментарний характер.

¹⁴³ З аналізу численних повідомлень про «будівництво» укріплень, вміщених у різного роду хроніках, зауважимо, що хоча в їх основі завжди лежать реальні факти будівельної діяльності, втім, масштаби її, як правило, свідомо перебільшені з метою прибільшення заслуг тих або інших осіб. Тому часто з будівництвом отождожують ремонт і реконструкцію вже існуючих укріплень.

Ю.-А.Ролле¹⁴⁴, який вважав, що замок піддався через незгоду всередині гарнізону, на наш погляд, має під собою ґрунт.

З появою вогнепальної артилерії замок як форпост на підступах до міста міг здійснювати кругову оборону у всіх напрямках. Далекобійність бомбард, що стріляли кам'яними ядрами, сягала від 1,3 до 2,5 км [Przyłęcki: 86]; це забезпечувало результативність гарматного обстрілу як західної напільної частини замку, так і прилеглої з півдня пагорбу Татариська, двох мисів Руських та Польських фільварків та доріг, що підходили до міста. Тому основні зусилля Кор'ятовичів на другому етапі реконструкції замку було спрямовано на укріплення усього периметру верхньої тераси замкового мису (іл. 151), на відміну від попереднього етапу, коли модернізацію провели на найбільш уразливому західному його боці).

Є.Пламеницька на підставі архітектурно-археологічного вивчення замкового комплексу в 1963–1969 рр. дійшла висновку, що в кінці XIV ст. в результаті реконструкції давній мурований баштовий замочок, що займав західну частину сучасного замкового двору, збільшився майже в шість разів: його було розширено в північний бік та розбудовано у східному напрямку майже до скельного перешийку. Таким чином, було освоєно всю верхню терасу замкового мису (див. іл. 63) [Пламеницька Е. 1986 е: 182]. Отже, приводом для літописного повідомлення про будівництво замку Кор'ятовичами правдоподібно стала значна реконструкція невеличкого укріплення. Її масштаби небезпідставно дали привід для відомої в історії міста легенди про заснування міста під час полювання Кор'ятовичів на оленів. Перебіг цієї масштабної реконструкції з'ясовувався дослідницею в деталях на кожній зі споруд замку і продовжує з'ясовуватися дотепер. Розпочаті 1963 року дослідження будівельної історії комплексу розтягнулися в часі на кілька

¹⁴⁴ «Було здобуто або самі піддалися замки: Брацлав, Смотрич, Червоногород, Бакота і Скала; сильніший опір виставив Кам'янець, де замкнулись Федір з подолянами, русско та волохами; розташування Кам'янця робило його на ті часи неприступним. На це, обороняючись, розраховував і князь Федір, місто ж піддалося лише через непорозуміння між волохами й литовцями» [Antoni 1880, I: 63].

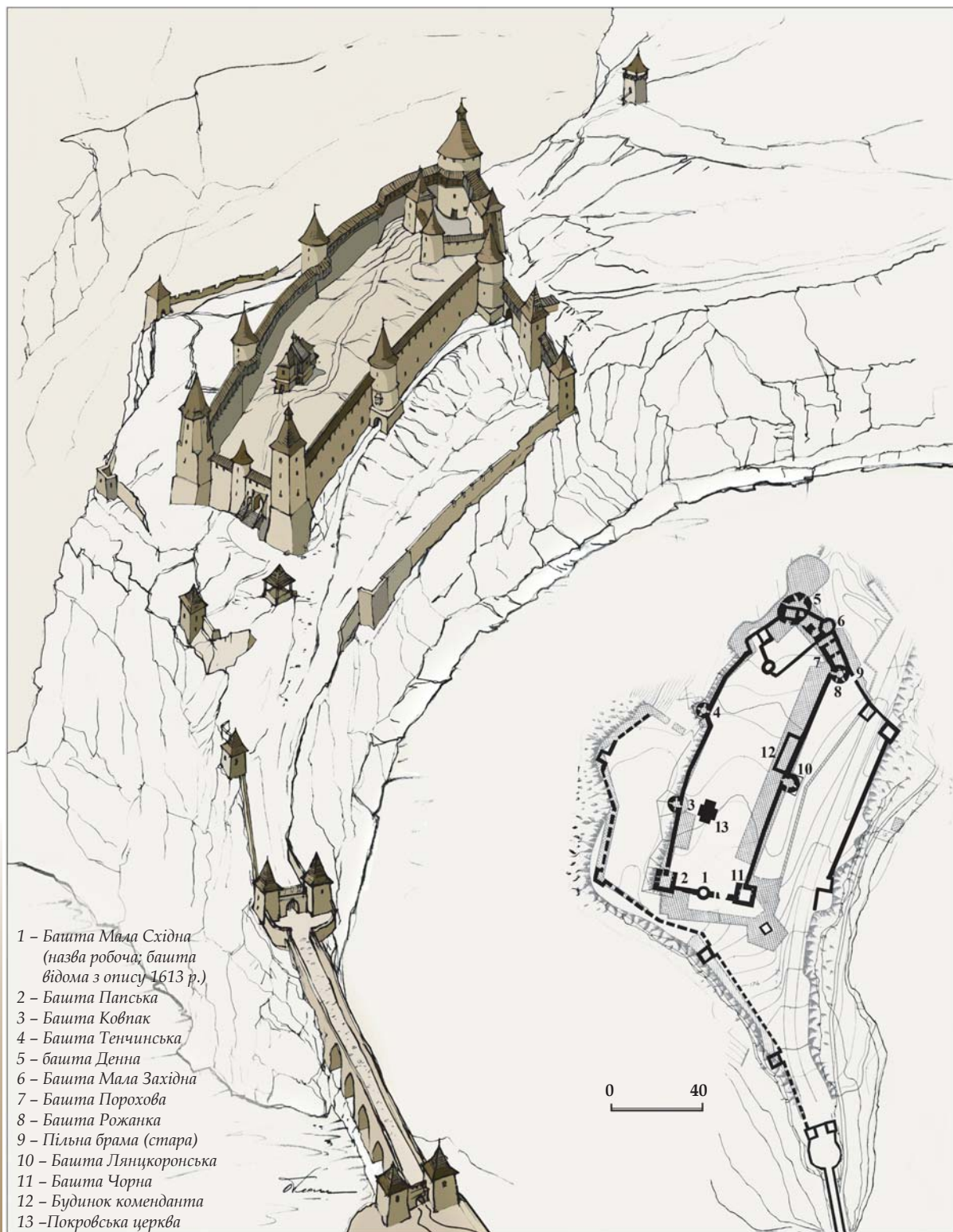
Іл. 151. Замок. Видляд з тівдня.
Фото О.Пламеницької

Розділ 3. ТБЕРЖА - ARX - CASTRUM

десятиліть і досі не завершені¹⁴⁵: вони проводяться в процесі розроблення проектної документації, реставрації та консервації окремих споруд. Багато ділянок, що потребують археологічного розкриття для з'ясування особливостей архітектурної еволюції тих або інших споруд, досі залишаються невивченими¹⁴⁶. Все це зумовлює нерівноцінність знань про укріплення замку, а відтак – періодичне поточення датувань окремих будівельних етапів, з'ясування нових особливостей розпланувальної та просторової структури замку та, відповідно, коригування загальної періодизації будівельної біографії замку. Водночас потреба створення в загальних рисах цілісної картини розвитку фортифікаційної системи міста й замку спонукає до заповнення інформаційних прогалів методом реконструкції з урахуванням закономірностей розвитку оборонного будівництва Європи та залучення аналогій.

Отже, друга модернізація замкових укріплень відбулася, правдоподібно, впродовж 1370-х – 1380-х рр. і полягала у зведенні по південній та північній бровках верхньої тераси замкового мису двох паралельних обо-

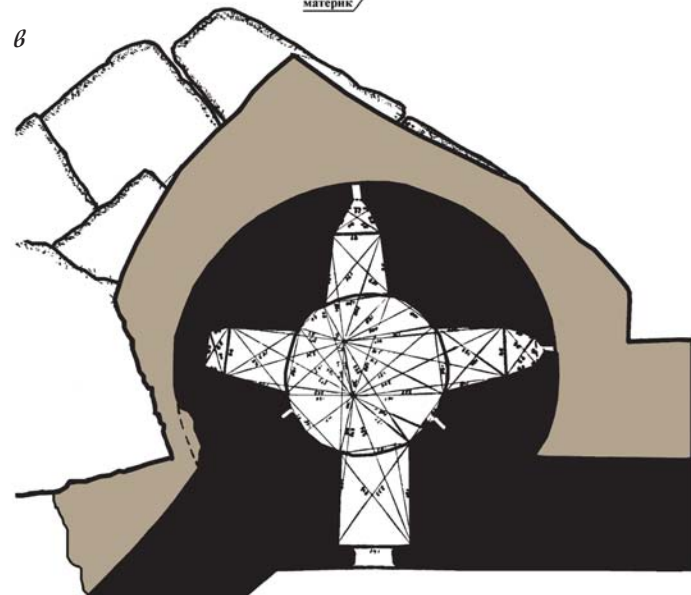
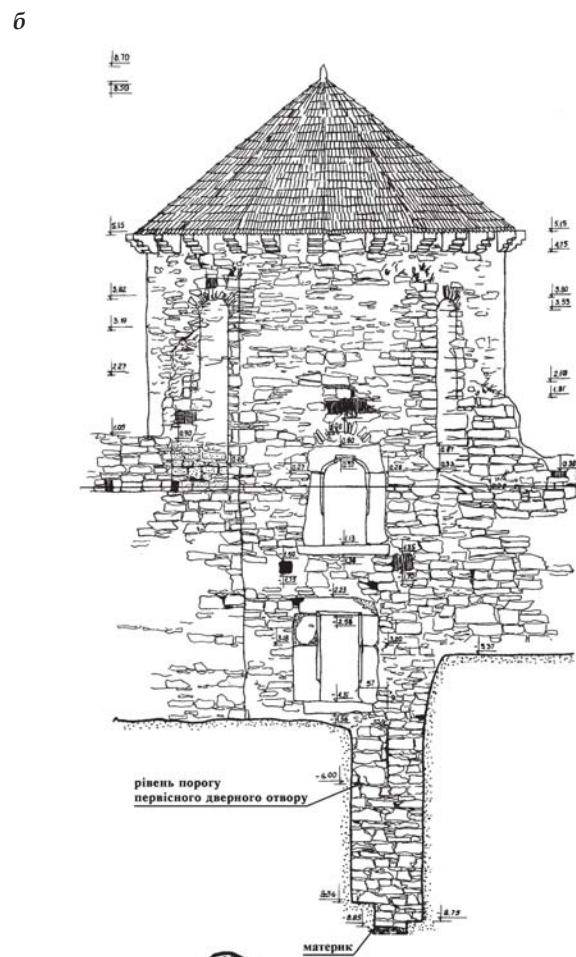
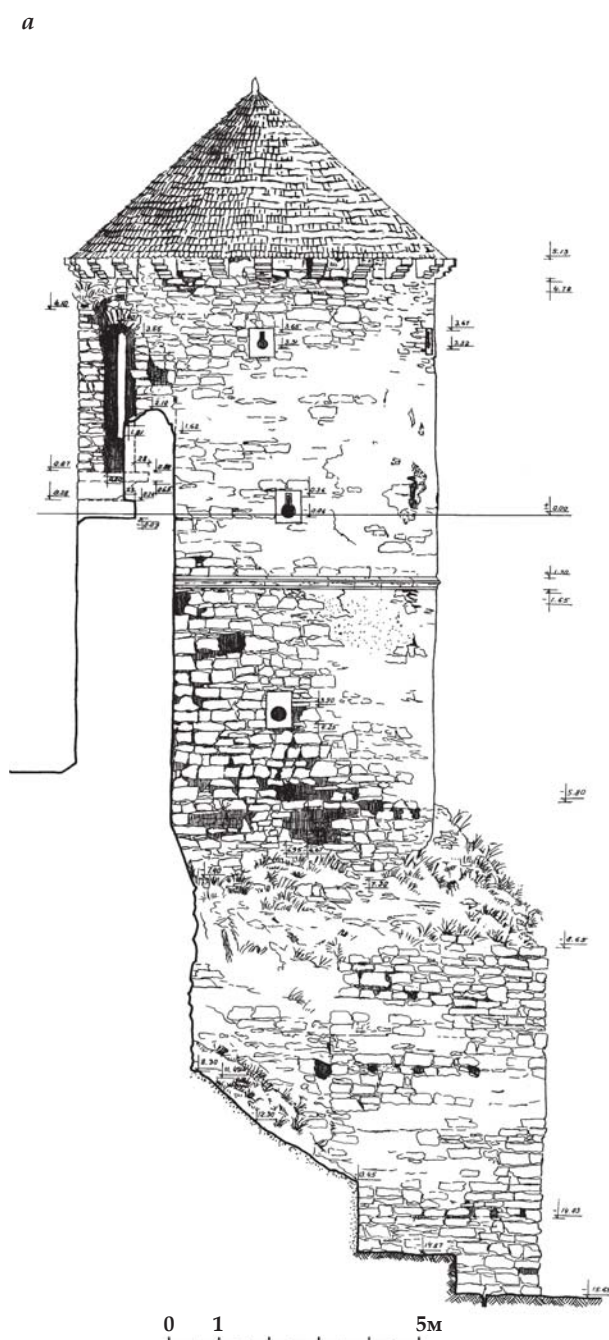
Іл. 153. Замковий двір. Вид зі сходу.
Фото з повітряної кулі О.Мороза

ронних ліній, сформованих мурами та фланкуючими баштами (іл. 152). Південна оборонна лінія завдовжки 142 м, беручи початок від висунутої на напілля наріжної овальної Денної башти, йшла на схід, повторюючи в плані дещо ламану конфігурацію бровки тераси. Північна оборонна лінія замку знаходилась на відстані 40 м від південної, формуючи видовжений в напрямку схід-захід замковий двір (іл. 153, див. іл. 63). Через значний ухил на північ материкової основи верхньої тераси замкового мису профіль двору знижувався в бік північного муру (див. іл. 65, 66), отже, мур було поставлено на схилі між верхньою та нижньою північною терасою¹⁴⁷.

¹⁴⁵ З огляду на перебої у фінансуванні реставраційних робіт дослідження іноді припиняються на значний час; так, перерва, яка істотно загальмувала вивчення замку, тривала з середини 1980-х до кінця 1990-х років. Стационарні археологічні розкопки в замку, розпочаті Г.Хотюном та С.Шкурком в 1959–1960 рр. та продовжені Є.Пламеницькою і І.Винокуром в 1965–1969 рр., були припинені на початку 1970-х рр. 2008 року з ініціативи автора цих рядків експедицією Інституту археології НАН України було проведено дослідження Північної батареї (Північного двору) замку для розроблення проекту його реставрації. Водночас реставрація Північної батареї, північного оборонного муру та башти Нової Західної, що проводилась у 2003–2008 рр. за проектами автора, у 2009–2011 рр. припинилася за браком коштів.

¹⁴⁶ Деякі башти і ділянки мурів детально обміряно і досліджено включно з особливостями будівельних технологій, натомість по деяких об'єктах проведено лише обмірну фіксацію різного ступеня докладності. В числі останніх – башти Ковпак, Папська, Ласька, Водна, східний оборонний мур замку, південна батарея св.Урсули (Південний двір), значна частина головного двору. Не завершено дослідження Північної батареї. Деякі об'єкти, існування яких відоме за іконографічними та писемними джерелами (східний каземат замку, Пільна брама, Покровська церква, костіол св.Станіслава) потребують з'ясування точного місцезнаходження, що неможливо без проведення спеціальних архітектурно-археологічних досліджень.

¹⁴⁷ Північну батарею (так званий Північний двір) перед давнім північним фасадом Старого замку було побудовано 1791 року. До її появи перед північним оборонним муром замку був стрімкий схил (див. іл. 65). Щодо теоретичного припущення (Л.Виногородська; усне повідомлення) відносно можливої наявності на північному схилі дубового частоколу, який передував появі північного оборонного муру замку, то його наявність в жодному з археологічних розкопів на терені замку за період 1963–2010 рр. не підтверджена археологічно. Від зрубних дерев'яних конструкцій завжди залишаються сліди у вигляді бодай фрагментів зотлілих або перепалених колод, залишки яких добре зберігаються в землі. Це підтверджують знахідки частоколу з дубових палів у рові VIII ст. («вовчий ямі») на замковому дворі (див. с. 156).

Лл. 154. Башта Тенчинська: а – західний фасад, б – північний фасад, в – план (обміри 1979 р. Є.Пламеницької, О.Пламеницької); г – вид з південного боку (фото О.Пламеницької)

З заходу північний мур замикала наріжна башта Рожанка, фланкуючи північно-західний кут замку. На схід від Рожанки було поставлено башту Лянцкоронську. Фронт замку з боку міста та Замкового мосту був сформований східним оборонним муром завдовжки близько 28 м з в'ізною брамою і прибрамною баштою (відомою з опису замку 1613 р.), якій ми дали робочу назву Мала Східна. У розглядуваний період його фланкували наріжні башти – Папська та Чорна. Ще донедавна приналежність башт Папської та Чорної до реконструкції Кор'ятовичів ставилася нами під сумнів [Пламеницька О. 2004: 110]; Папська башта практично не досліджувалася, а факт існування Чорної башти, відомої лише за писемними джерелами [Jabtonowski: 18]¹⁴⁸ та іконографічним зображенням середини XVII ст., не був підтверджений. Проведені 2007–2008 рр. авторкою натурні дослідження архітектурно-конструктивних особливостей та складу будівельних розчинів дозволили віднести обидві башти до масштабної реконструкції Кор'ятовичів. Вартим уваги є повідомлення про існування над білокам'яним обрамленням входу до підземного ярусу башти Папської невеличкої плити з гербом із зображенням вершника (литовської «Погоні»?) з літерами, розміщеними по вертикалі: ліворуч – «P» та «G», праворуч – «P», «D» та «P» [Сецинский 1895 а: 106; Васиневский: 141].

Реконструкція Кор'ятовичами замку полягала у його розбудові в напрямку від давнього ядра на схід. Від крайньої зі сходу стародавньої вежі давнього замочку, названою нами Верхньою Малою Південною (див. іл. 152), було протрасовано південний оборонний мур. На відстані 39,5 м на схід від вежі, на повороті бровки верхньої скельної тераси мису, яка утворила тупий кут, у створі внутрішнього лиця муру було закладено круглу в плані башту Тенчинську з зовнішнім діаметром 7 м (іл. 154, див. іл. 63), а на відстані 41 м від неї, на прямолінійній ділянці – такого ж діаметру башту Ковпак (іл. 155)¹⁴⁹. Обидві

¹⁴⁸ Башту названо «Turris carbonum» [58].

¹⁴⁹ На жаль, ми не знаємо тогочасних назв башт; перші документи, в яких вони зазначені, відносяться до XVI ст.

башти були фланкуючими, висунутими поза лінію мурів на дві третини об'єму, зі стінами завтовшки 2 м. Відстань між ними забезпечувала фланговий обстріл ділянок оборонних мурів, який вели переважно з арбалетів – основної тогочасної зброї. Башти було збудовано на розчинах вапняно-піщаного складу, з заповнювачем у вигляді кварцового піску [59]. По верху південного муру, аналогічно західному муру, тягнулися «ізбиці», згадані в описі 1494 р. Вони забезпечували обстріл нижньої південної тераси замку, якою можна було обійти верхнє укріплення і дістатися Замкового мосту.

Попри деяку відмінність архітектурного рішення верхньої частини, є підстави вважати, що будівництво башти Ковпак, яка за об'ємно-розпланувальною структурою майже тотожна до Рожанки, Лянцкоронської та Тенчинської, також було завершене у ранньолитовський період, але згодом, у пізньолитовський період, відбулася перебудова; до цього висновку приводить аналіз архівної інформації. По-перше, в описі 1544 р. башта характеризується як «*z dawna z fundamentu dobrze zmirowana i zbudowana*» («здавна від фундаменту добре змурована і збудована») [Jablonowski: 13]; по-друге, з короткої нотатки випливає, що башти Ковпак та Тенчинську збудували давно і з тих часів не перебудовували¹⁵⁰. В описі 1613 р. зазначено, що в башті Ковпак (яка в той час називалася Шляхетською, оскільки в ній перебували ув'язнені шляхтичі) раніше було п'ять ярусів, а «тепер їх немає»¹⁵¹; очевидно, п'ятий парапетний ярус, аналогічний до башт Рожанки, Лянцкоронської та Тенчинської, на той час був зруйнований. Наразі башта Ковпак не має характерного парапету на аркатурі, подібного до башт краківського типу, нато-

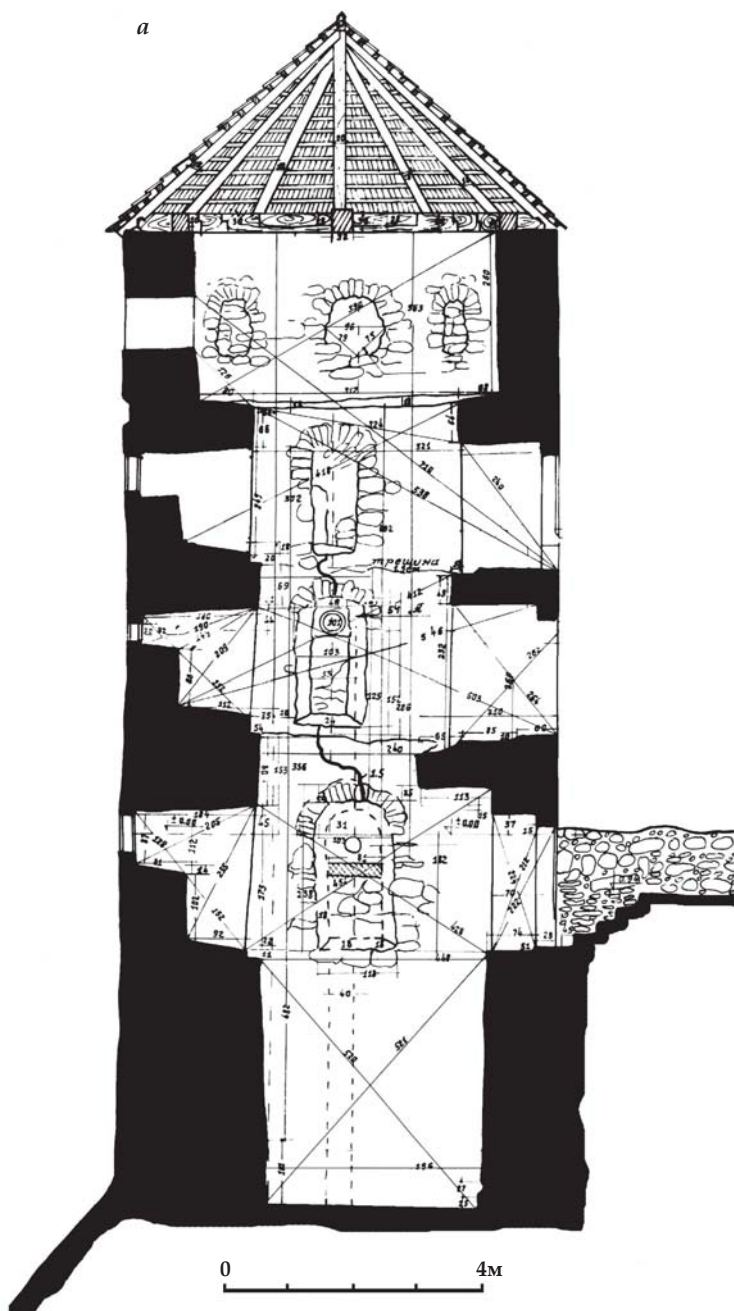
¹⁵⁰ «*Dalej drugie wieże są, w których strzelby staro uczynione są, a nowego jeszcze w nich nic*» («Далі інші башти, в яких бійниці давно зроблені, а нового ще в них нічого») [Jablonowski: 19]. Переклад зі старопольської тут і далі О.Пламеницької.

¹⁵¹ «*Baszta Szlachecka ku południowi w murze: pietra było czworo, niemasz ich... nazwana Szlachecka że szlachcicy występní w niej odproczywają, blanki do niej od Papieski baszty pobite gontami*» («Башта Шляхетська на південь в мурі: ярусів було п'ять, тепер їх немає... названа Шляхетською, оскільки шляхтичі-злочинці в ній перебувають, бланки до неї від Папської башти покриті гонтом») [60].

мість її верхній ярус відділяється утопленням в товщу стін поясом заввишки близько 0,4 м; аналогічне рішення застосоване на двох баштах Руської брами, зведених у XV ст.¹⁵² Такі пояси мали декоративне призначення і тинькувалися; їх поширення спостерігається у замках і оборонних храмах Литви та Польщі, збудованих у другій половині XIV ст. [Kajzer, Kołodziejcki, Salm: 271, 275, 299, 425; AGP II: 92, 108, 174]. Відрізняється й форма ключеподібних бійниць верхнього ярусу: вони мають низьку оглядову щілину, на відміну від нижнього ярусу башти, бійниці якого (з високою оглядовою щілиною) типологічно подібні до бійниць у баштах Рожанці, Лянцкоронській, Тенчинській та північному оборонному муру замку (див. іл. 179). За класифікацією О'Нейла високі оглядові щілини характерні для раннього періоду розвитку артилерії [O'Neil: 9–13]. Отже, правдоподібно, що башту перебудували в 1470-х рр., коли зводили Руську браму.

Одночасно з південним муром зводився і північний мур замку. Оскільки він також повторював конфігурацію верхньої скельної тераси, ширина замкового двору була перемінною. Концепція оборони північного боку замку передбачала, що дорога до міста проходитиме вздовж кромки верхньої тераси мису, попід самим північним муром та під щільним обстрілом з фланкуючих башт. Північно-західний ріг замку фланкувала башта Рожанка. На відстані 49 м на схід від неї, приблизно посередині північного муру замку, було поставлено аналогічну за типом башту Лянцкоронську. Обидві башти виступали за лице мурів, як і південні башти Тенчинська та Ковпак. Втім, порівняно з останніми, які мали діаметри 7 м, башти північної оборонної лінії були масивнішими: їхні діаметри становили 8,8 м (Лянцкоронська) та 8,5 м (Рожанка) при товщині стін відповідно 2,0–2,2 м та 2,0–2,55 м [Пламеницька Є. 1975: 19; 1986 е: 185, 186].

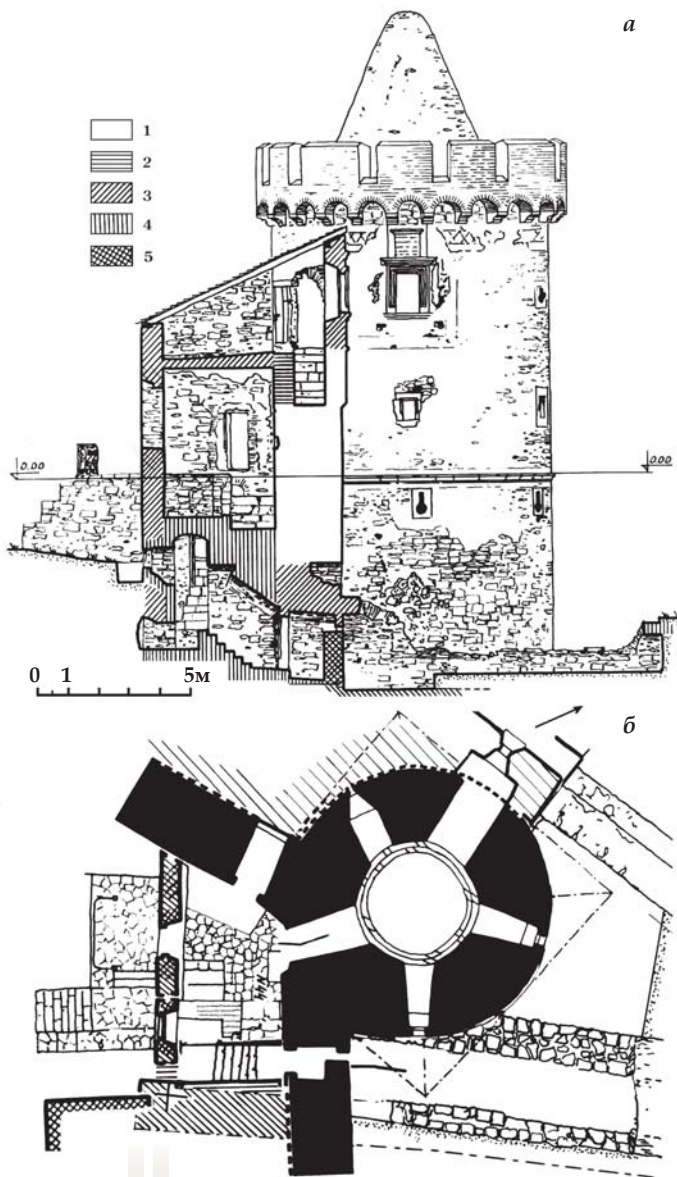
¹⁵² Зважаючи на інформацію, вміщену в описі 1613 р. щодо відсутності верхнього ярусу башти Ковпак [61], не можна виключати перебудови верхнього ярусу башти в період, коли з'явилися перші укріплення Руської брами. Водночас, треба зважати на те, що Руська брама ніколи ґрунтовно не досліджувалася.

Іл. 155. Башта Ковпак: переріз (обмір МАРХІ, 1947 р.), вигляд з північного заходу. Фото О.Пламеницької

Різною була і функція башт у замковому комплексі. Рожанка стояла на розі, з сектором обстрілу західних підступів та дороги, що проходила повз північний бік замку (іл. 156, див. іл. 151). Башта Лянцкоронська

(див. іл. 160), так само висунута поза лінію мурів на три чверті об'єму, крім функції фланкування мурів, виконувала роль проїзної: через башту не в'їжджали до замку, а лише проїжджали, прямуючи на виїзді з неї

Лл. 156. Башта Рожанка: а – східний фасад, б – план (за вид. [Пламеницька Є. 1975: 22]);
в – вид зі сходу (фото О.Пламеницької)

попід самим північними оборонним муром до головної замкової брами, що знаходилась на східному фасаді (див. іл. 152).

Як показали дослідження будівельних розчинів мурувань, башти Рожанку й Лянцкоронську та північний оборонний мур зводили протягом двох етапів, датування яких визначається ранньолитовським часом. На першому етапі було виведено стіни башт і муру на висоту 7,4 м від сучасного рівня

поверхні Північної батареї (в межах трьох з половиною нижніх ярусів башт), на другому закінчено роботи по спорудженню башт та оборонного муру¹⁵³. Мур завершувався бойовою галереєю (бланками) та мурованим парапетом з зубцями. Фрагмент одного з зубців зберігся на відтинку муру, що прилягає до східного фасаду башти (іл. 157, 158). Висота

¹⁵³ Другий етап пов'язаний з діяльністю Спитка Мельштинського (1395–1399), про що мова буде нижче.

зубців становила 0,73 м, ширина – 1,3 м, проміжки між ними дорівнювали 0,48 м; верх зубців перекривався кам'яними плитами, що виступали з мурування на 7 см (іл. 158: б) [Пламеницька Є. 1975: 31]. Завершення башт на першому будівельному етапі правдоподібно не мали парапету на аркатурі. Не виключено також, що на час завоювання Кам'янця великим литовським князем Вітовтом 1394 р. і передачі його польському королю Ягеллі та надання його 1395 р. Спиткові з Мельштина будівництво башт ще не було завершено.

Північний оборонний мур стояв на доволі стрімкому схилі передматерикової скелі, що уступами знижувалася на північ, в бік каньйону. Його головною задачею була оборона дороги до міста та Замкового мосту, що проходила повз замок через три брами. Перша брама в описі 1494 р. названа «Замкова брама, що виходить з боку поля на Скалу»¹⁵⁴, або «Пільна брама» («*valva campestri*») [Грушевський 1895: 13], а в описі 1544 р. – «брама від поля» («*brona z pola*») ¹⁵⁵ [Jabłonowski: 15]. Вона знаходилася поза периметром укріплень верхньої тераси замку, на краю верхньої тераси, у мурі, який, становлячи продовження західного муру замку, перетинав мис упоперек. Ймовірним місцем розташування брами був край тераси між новозбудованою на розі замку баштою Рожанкою та давньою дако-римською вежею, названою в описі 1494 р. «пільною вежею» («*turri campestri*») [Грушевський 1895: 13], а в описі 1544 р. – вежею Старою Рожанкою [Jabłonowski: 16] (див. іл. 66, 77, 152)¹⁵⁶.

Нижню терасу замкового мису, обмежену з боку замку стрімким схилом, а з боку каньйону Смотрича оборонним муром, що тягнувся вздовж бровки каньйону від Пільної брами до Замкового мосту, займав відомий за описом 1544 р. «Пригородок». Аналіз описів замку 1544 та 1613 рр. свідчить про те, що

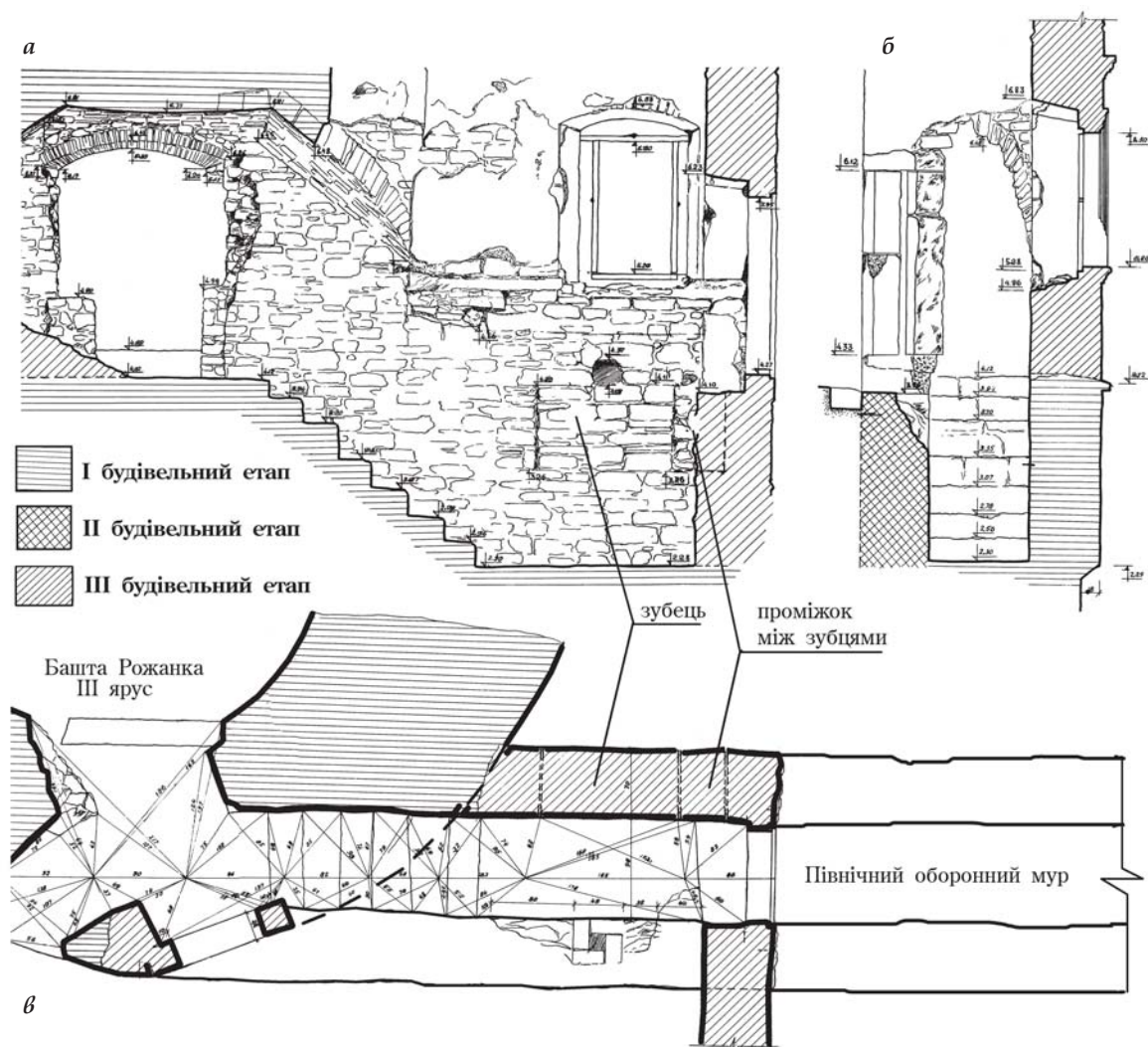
¹⁵⁴ Йдеться про місто Скалу-Подільську.

¹⁵⁵ Найчастіше слово «brona» уживалося в значенні «герса»; друге розповсюджене значення – укріплена брама [Bogdanowski: 514].

¹⁵⁶ Залишки вежі увійшли до збудованої 1544 р. Пільної брами (відомої після реконструкції 1770-х рр. як Королівська або Брама Станіслава Августа) і були розібрані у тр. чв. XIX ст. разом з брамою при розширенні дороги. Про Пільну браму та вежу Стару Рожанку див. нижче.

Іл. 157. а – Башта Рожанка з примикаючим північним оборонним муром; б – залишки зубців на північному оборонному мурі (показані стрілкою) при башті Рожанці. Фото О.Пламеницької

Іл. 158. Будівельна періодизація північного оборонного муру з внутрішньостінним бойовим ходом: а – поздовжній переріз; б – поперечний переріз; в – план. Опрацювали Є.Пламеницька, О.Пламеницька

територію Пригородка вважали складовою частиною замку.

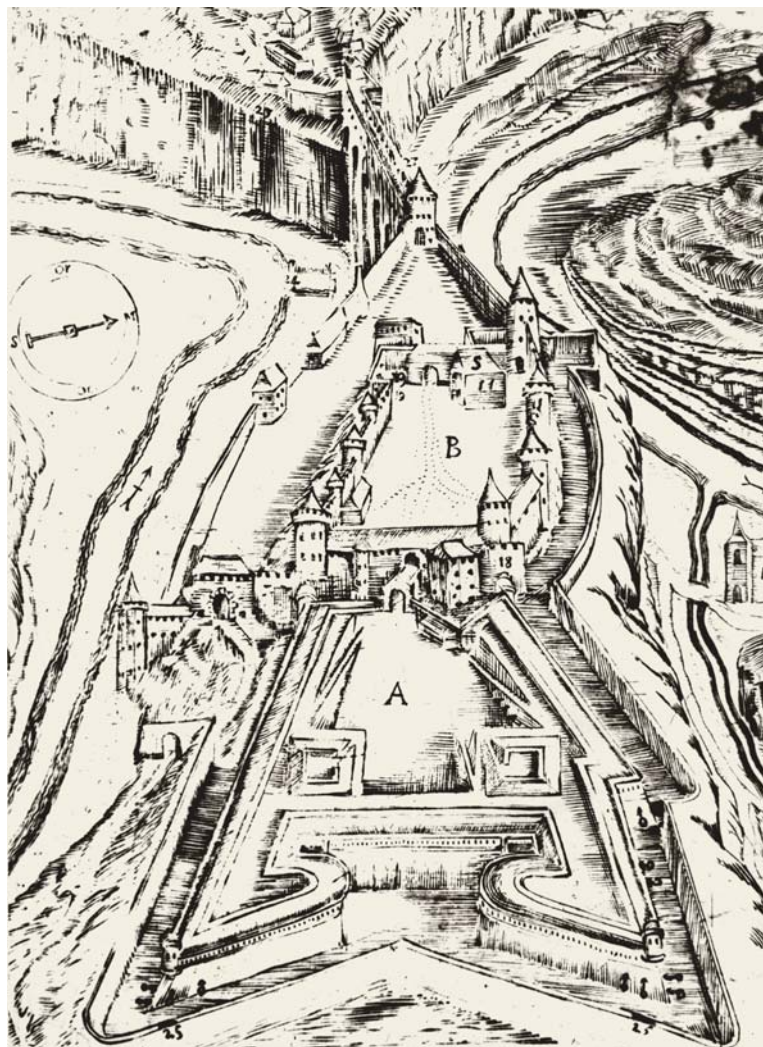
Найбільш раннім іконографічним зображенням, яке дозволяє локалізувати «Пригородок», є мідьорит Ц.Томашевича 1673–1679 рр., де виразно показано широку, обмежену з боку каньйону муром терасу (іл. 159). В XIV ст. дорога до міста проходила верхньою терасою, що підносилася над «Пригородком», попід самим північним муром замку¹⁵⁷. З муру та башт було зручно вести її обстріл (іл. 160, див. іл. 152). Про наявність цієї дороги ми висловлювали припущення в

наших попередніх працях, аргументуючи її локалізацію уздовж північного оборонного муру замку архітектурно-конструктивним рішенням підвального ярусу башти Лянцкоронської, в якому було влаштовано дві брами для наскрізного проїзду (див. іл. 168, 169) [Пламеницька 2004: 111]. Слід зазначити, що фрагментарне відновлення давньої дороги передбачалося нами ще в ескізному проєкті реставрації замку, розробленому 1999 р. (див. іл. 435).

Для обстрілу давньої дороги, що проходила попід самим замковим муром, крім верхнього бойового ходу, існував ще й нижній. Обріз, на якому знаходився хідник нижньо-

¹⁵⁷ В 1544 р. її було перенесено на нижню терасу; див. нижче.

го бойового ходу (раніше невідомого) було відкрито авторкою при дослідженні у 2007–2008 рр. двох Тюремних корпусів¹⁵⁸, що приликають впритул до північного муру з боку замкового двору. Площадка нижнього бойового ходу знаходилася на рівні¹⁵⁹ між -5.06 та -7.20 , нижче підлоги першого поверху Тюремних корпусів (різниця позначок пояснюється рівномірним пониженням скельного материка на схід). Оскільки поперечний профіль двору в XIV ст. мав ухил від центру на два боки, до північного та південного оборонних мурів, утворюючи своєрідні «пазухи» (див. іл. 65), під час будівництва в XIX ст. тюремного корпусу «пазуху» при північному мурі було засипано разом з бойовим ходом. У межах західного тюремного корпусу площадку бойового ходу було виявлено авторкою в шурфі, під підлогою корпусу, на позначці -5.06 , де її ширина становила близько $0,9$ м (іл. 161). У межах східного тюремного корпусу, в якому, на відміну від західного, було влаштовано підвал, нижню частину оборонного муру разом з площадкою бойового ходу (що знаходилася на позначці -7.20) було зрубано на всю ширину площадки до площини нижніх бійниць; у такий спосіб було збільшено площу підвалу будинку. Факт зрубки є очевидним: вище позначки -7.20 мур має лицьову поверхню, а нижче цієї позначки виступає на $0,15$ м і не має лиця¹⁶⁰. Після насипання за проектом архітектора С.Завадського Північної

Іл. 159. Зображення замку на мідьориті Ц.Томашевича. На нижній терасі ліворуч – Пригородок

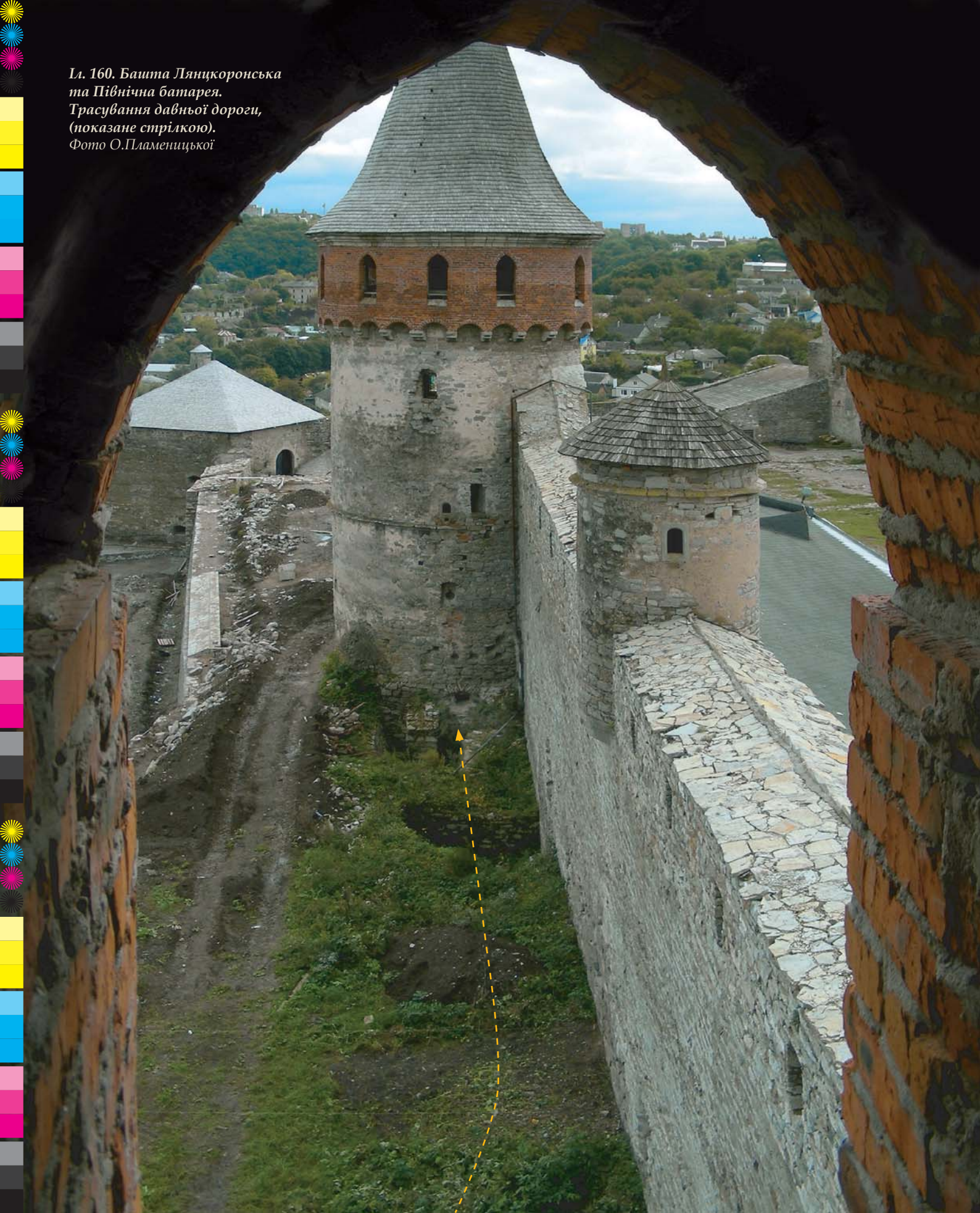
батареї у 1791 р. та прибудови у др. пол. XIX ст. тюремних корпусів бійниці нижнього рівня опинились у рівні міжповерхового перекриття між підвалом та першим поверхом, а з північного боку муру – майже на рівні денної поверхні Північної батареї (іл. 162). Оскільки ж рельєф замкового мису понижувався на схід, рівень площадки нижнього бойового ходу, а разом з ним і рівень бійниць понижувався уступами, що виразно спостерігалось на ділянці оборонного муру на схід від башти Лянцкоронської. Таким чином, специфіку формування топографії Старого замку на схід від башти

¹⁵⁸ Тюремні корпуси споруджено в др. пол. XIX ст. при північному оборонному мурі з боку головного двору: західний корпус – між баштами Рожанкою та Лянцкоронською, східний – між Лянцкоронською та Новою Східною (див. іл. 60). Дослідження тюремних корпусів проводилися автором 2007–2008 рр. в перебігу розроблення проекту реставрації північних замкових мурів.

¹⁵⁹ Обміри всіх без винятку споруд Старого замку та споруд, прилеглих до нього (Замковий міст тощо), проводяться з прив'язкою до єдиного «нульового» рівня, який становить 190.01 м за Балтійською системою висот. Цей робочий рівень, що проходить у рівні білокам'яного поясу між першим та другим ярусом башти Рожанки, було прийнято умовно для фіксації замкового комплексу на початку його архітектурно-археологічних досліджень в 1960-ті рр. Висотна прив'язка всіх споруд до одного рівня дозволяє виконувати аналіз будівельної стратиграфії топографічно відлеглих об'єктів.

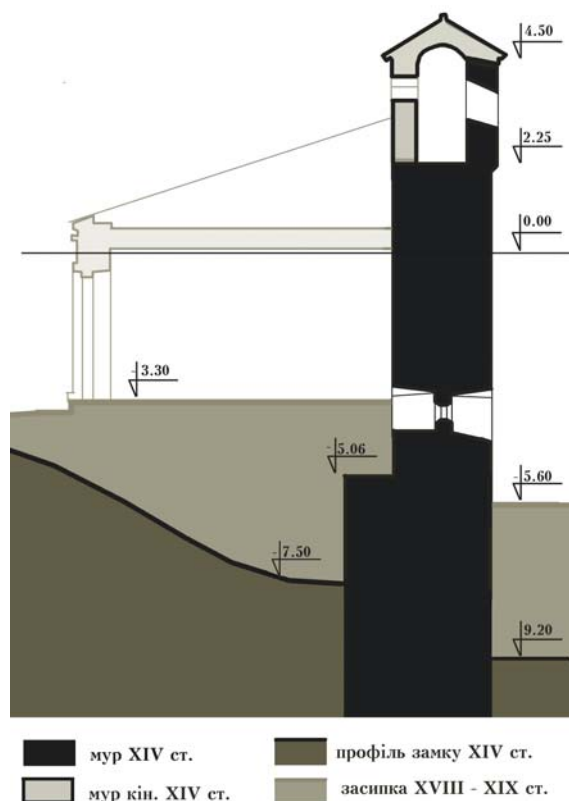
¹⁶⁰ Окремо слід звернути увагу на наявність у рівні площадки бойового ходу потужного горілого шару, який утворюється від згорілої конструкції бойової галереї.

Ил. 160. Башта Ляницькоронська
та Північна батарея.
Трасування давньої дороги,
(показане стрілкою).
Фото О.Пламеницької

Лянцкоронської визначила конфігурація материкової скелі. Під час досліджень 2007 р. авторкою цієї ділянки [62] було з'ясовано, що північний оборонний мур між баштою Лянцкоронською та Новою Східною стояв уздовж кромки верхньої скельної тераси, яка обривалася на північ на висоту майже 3 м. Відповідно біля башти Лянцкоронської зовнішні камери трьох ключеподібних бійниць були розташовані на позначках між -3.56 м (верх) та -4.60 м (низ). На відстані 8,0 м від третьої з заходу бійниці рівень нижнього бою понижувався на 2 м: зовнішні камери бійниць розміщені на висотних позначках -5.36 м (шелига) та -6.22 м (підбійниччя). Це свідчить про пониження об'єкту обстрілу - давньої дороги, яка проходила уздовж замкового мису з заходу на схід (див. іл. 162). Рівень підлоги нижнього (нині підвального) ярусу в проїзній башті Лянцкоронській, яка правдоподібно мала скельну основу, знаходиться на позначці -9.25 - 9.55, що відповідає рівню дороги. Якщо перші три бійниці, розташовані на схід від башти Лянцкоронської, були підняті на 5,4 м над цим рівнем, логічно припустити, що наступні бійниці знаходилися на такій самій висоті над дорогою; відтак пониження висоти наступних двох бійниць у мурі було спричинене відповідним пониженням рівня дороги. Виходячи з цього, орієнтовний рівень скельної основи, по якій проходила давня дорога у східній частині Північної батареї, на відстані 23 м на схід від башти Лянцкоронської, мав становити близько -11.62 м. Отримані Є.Пламеницькою 1968 р. дані щодо топографії території біля башти Нової Східної показали, що материкова скеля знаходилася на рівні між -11.62 та -12.96 м, а в нижньому ярусі башти Нової Східної, що відповідав рівню денної поверхні, - на рівні -15.06 м. Отже, на східній ділянці Північної батареї, прилеглій з півночі до північного оборонного муру Старого замку між баштами Лянцкоронською та Новою Східною (задовжки 60 м), зафіксовано пониження рівня материкової скелі в напрямку з заходу на схід на 5,06 м, що відповідає ухилу дороги 8,4%.

Наші логічні припущення стосовно наявності дороги, побудовані на даних архітектурно-археологічних досліджень 1968 р. та

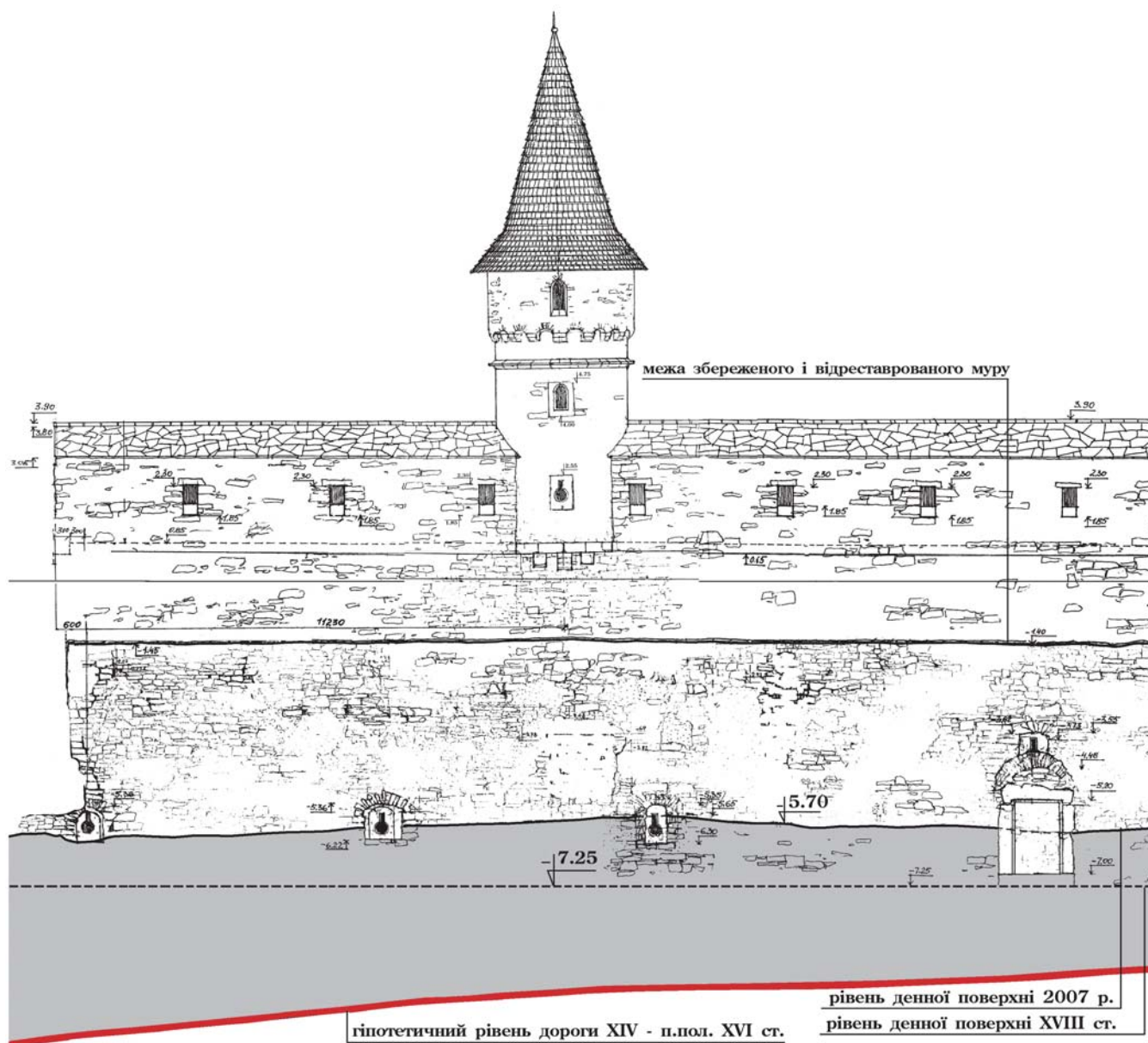
Іл. 161. Хронологічна періодизація північного оборонного муру за обмірами і дослідженнями. Переріз, погляд на захід.

Опрацювала О.Пламеницька

2007 р., повністю підтвердилися під час археологічних досліджень 2008 р. та 2010 р. західної частини Північної батареї. Оскільки дослідження не завершено, наразі можемо дати лише загальну інформацію щодо виявлених фактів. У двох розвідувальних траншеях (Т1 та Т2)¹⁶¹, закладених між баштами Комендантською та Рожанкою на відстані 10 м, під замоцненням XVIII ст., що належало Північній батареї і знаходилось на глибині від -6.50 до -6.60, було виявлено залишки бруківки давньої дороги¹⁶² [Виногородська, Болтанюк]. З півночі, з боку схилу, дорогу обмежував невисокий, близько 1 м, земляний вал давньоруського часу на природному підвищенні трипільського часу, виявлений у траншеї Т2 (іл. 163).

¹⁶¹ Див. прим. 17 в кінці книги.

¹⁶² Архітектурну фіксацію в археологічних траншеях виконано О.Пламеницькою за участі Я.-О. Мокану та К.Ємця.

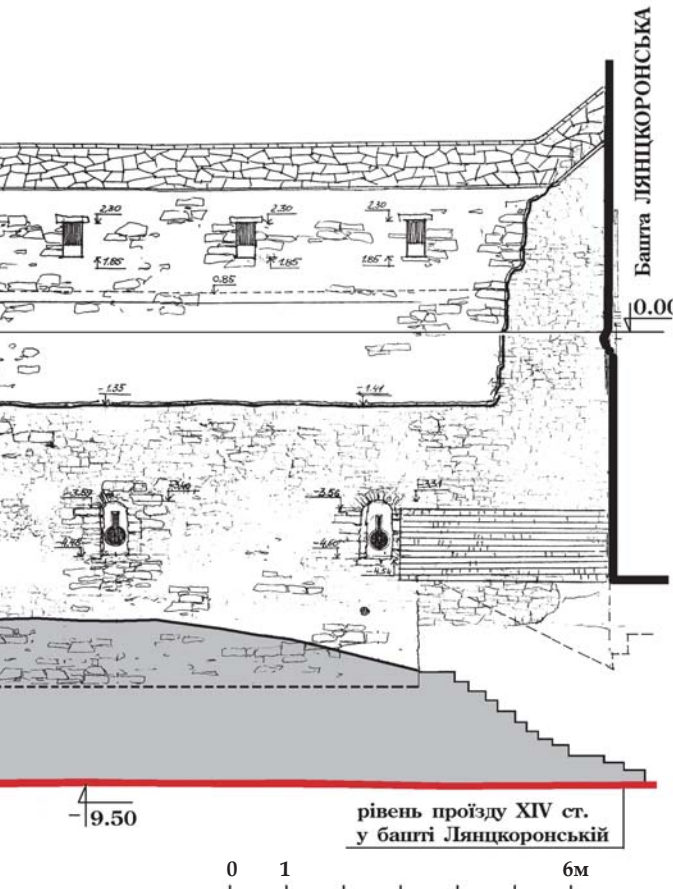

Правдоподібно, що саме продовження цього валу було зафіксоване Є.П'яменицькою в 1975 р. під час архітектурно-археологічних досліджень у шурфі біля північного фасаду башти Рожанки (іл. 164): рівень земляного насипу, відкритий у шурфі, збігається з рівнем валу з урахуванням вище встановленого пониження дороги на схід. Залишки дороги представлено бруківкою завтовшки 0,15–0,2 м і завширшки від 1,88 до 2,35 м, яка залягала на глибині від 2,3 м до 3,2 м від денної поверхні бастиону на позначках від –7.69 до –8.46. Бруківка була складена невеличкими каменями неправильної форми (фракції від 5 до 15 см), покладе-

ними на спеціально підрізаний передматериковий шар, без розчину, за типом буттового мурування (іл. 165). За характером стратиграфічних нашарувань вал, який частково, з напливом, перекрив поверхню бруківки дороги (див. іл. 163), є структурою більш раннього походження і за характером археологічного матеріалу XIII–XIV ст., що лежав поверх нього [Виногородська], тягнє до давньоруського періоду¹⁶³. Отже, є підстави припускати, що дорога виникла раніше XIV ст., коли було споруджено наріжну башту Рожанку та проїзну

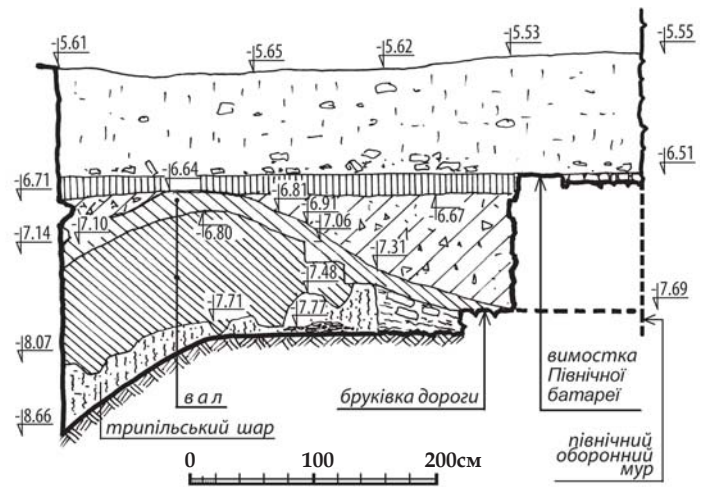
¹⁶³ Цей висновок тягне за собою багато нових питань, які потребують продовження археологічних досліджень.

Лл. 162. Північна батарея замку. Поздовжній переріз східної частини з реконструкцією рівня дороги XIV ст. Північний оборонний мур і башта Комендантська № 2 – за проектом реставрації (пунктиром показано межю між збереженою і відновленою частинами). Автор О.Пламеницька

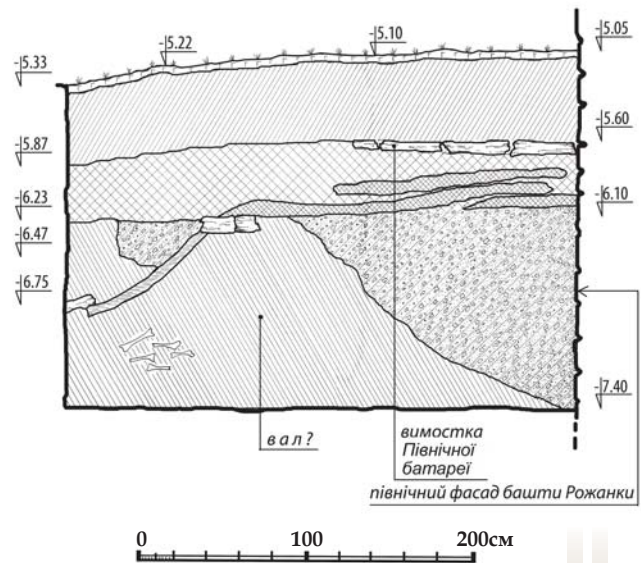

башту Лянцкоронську¹⁶⁴. Зіставляючи рівні бруковки дороги, відкриті у траншеях Т1 та Т2, з рівнем підлоги наскрізного проїзду в підвалі башти Лянцкоронської (в межах між -9.25 та -9.50), а також висоту гіпотетичного валу біля башти Рожанки, доходимо висновку, що дорога на відрізку між баштами Рожанкою та Лянцкоронською рівномірно понижувалася з заходу на схід з ухилом пересічно 5 % (лл. 166). Це підтверджує висновки, зроблені нами 2007 р. на підставі

¹⁶⁴ Більш ранньою датою появи дороги по відношенню до замку ранньолитовської доби пояснюється невідповідність ширини дороги (яка на археологічно відкритій ділянці становила близько 2,4 м) ширини проїзду в башті Лянцкоронській (3,2 м).

Лл. 163. Північна батарея замку. Переріз давньоруського валу і дороги XIV ст. в шурфі при північному оборонному мурі (східний профіль) за матеріалами археологічних досліджень 2010 р. Стратиграфічна фіксація і обмір О.Пламеницької

Лл. 164. Північна батарея замку. Переріз давньоруського валу в шурфі біля башти Рожанки. Дослідження і стратиграфічна фіксація Є.Пламеницької. 1977 р.

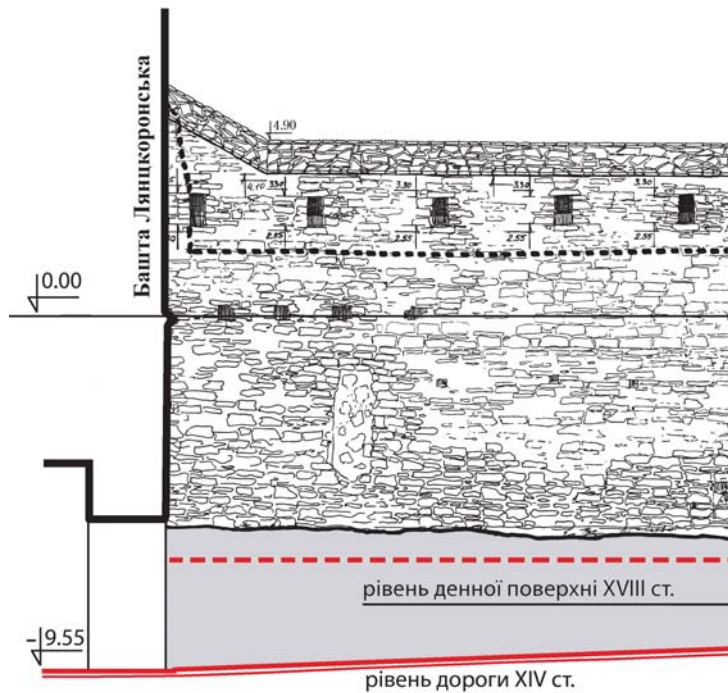
архітектурних досліджень східної частини Північної батареї щодо пониження дороги у східному напрямку.

Таким чином, у замку ранньолитовської доби, реконструйованому Кор'ятовичами в другій половині XIV ст. на засадах середньо-

Лл. 165. Північна батарея замку.
Залишки пошкоджені бруківки дороги
XIV ст. (показана стрілкою) в археологічному
шурфі біля північного оборонного муру.
Дослідження 2010 р. Фото О.Пламеницької

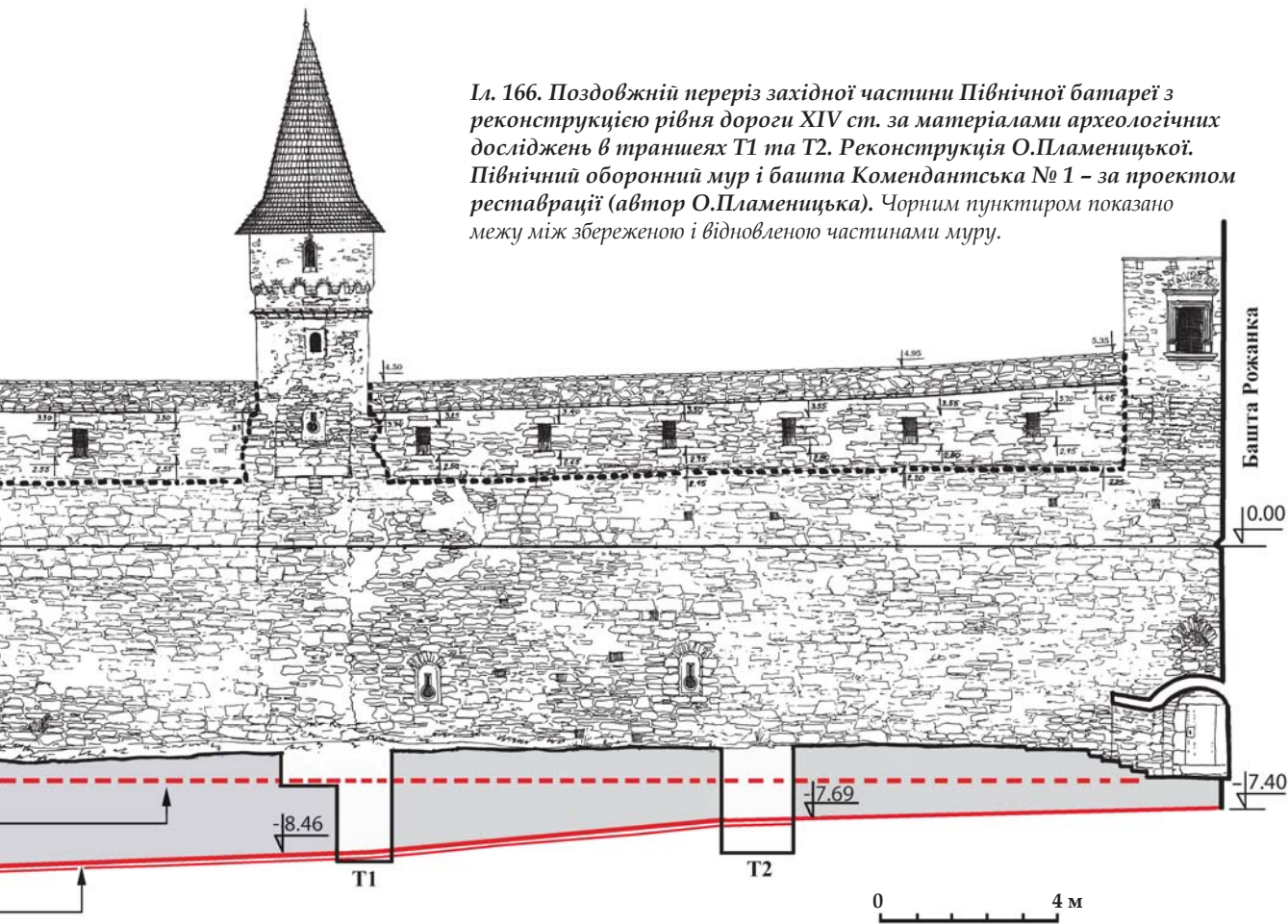
вічної європейської фортифікації, важливе місце належало давній дорозі, яка існувала з давньоруських часів і яку було включено в структуру нових фортифікацій. Така консервативність щодо трасування основної комунікації, на наш погляд, пояснюється топографією скельного мису і невеликим вибором зручних терас для під'їзду до мосту на перешийку. Слід відзначити характер топографії замкового мису, який становив відріг плато, що похило знижувався в бік перешийку. А з цього випливає, що дорога до замку та міста протягом кількох сотень метрів становила пологіший спуск, порушуючи основне правило середньовічної фортифікації, за яким дороги до замків здебільшого піднімалися вгору, щоб створити супротивнику максимальну перешкоду на шляху до брами. Отже, при всіх топографічних вигодах замковий мис мав величезну фортифікаційну ваду: його напільна частина була значно вищою по відношенню до замку. Очевидно, саме з цієї причини башту Лянцкоронську було поставлено посередині північного муру замку над старою дорогою для її контролю і створення додаткової перешкоди (іл. 167). На нашу думку, саме в цій башті знаходилась брама, названа в описі замку 1494 р. «міською брамою» («*valva civitatis*») [Грушевський 1895: 13].

Нижній, нині підвальний ярус башти Лянцкоронської був проїзним, виконуючи роль давньоруського захоба (див. іл. 60 а). У західній та східній стінах нижнього квадратного в плані ярусу башти, підлога якого знаходиться на позначці -9.25 (на 2,5 м нижче рівня сучасної денної поверхні Північної батареї¹⁶⁵), збереглися дві готичні арки¹⁶⁶ заввишки 3,2 м, розраховані на проїзд вершника, а в північній та південній стінах - подвійні ніші для стражників (іл. 168: а), арки яких опиралися на білокам'яні крон-

¹⁶⁵ Північну батарею було насипано на північному схилі між верхньою та нижньою терасами замкового мису 1791 р. за проектом Станіслава Завадського (див. іл. 58, 413, 414).

¹⁶⁶ В середині XVI ст., у зв'язку з перенесенням дороги на нижню північну терасу, проїзд через башту Лянцкоронську втратив актуальність, і обидві готичні брами було замуровано. Наприкінці XVIII ст., під час спорудження Північної батареї, нижній ярус башти став підвальним, після чого у замуваній східній брамі було пробито отвір і влаштовано вихід на батарею.

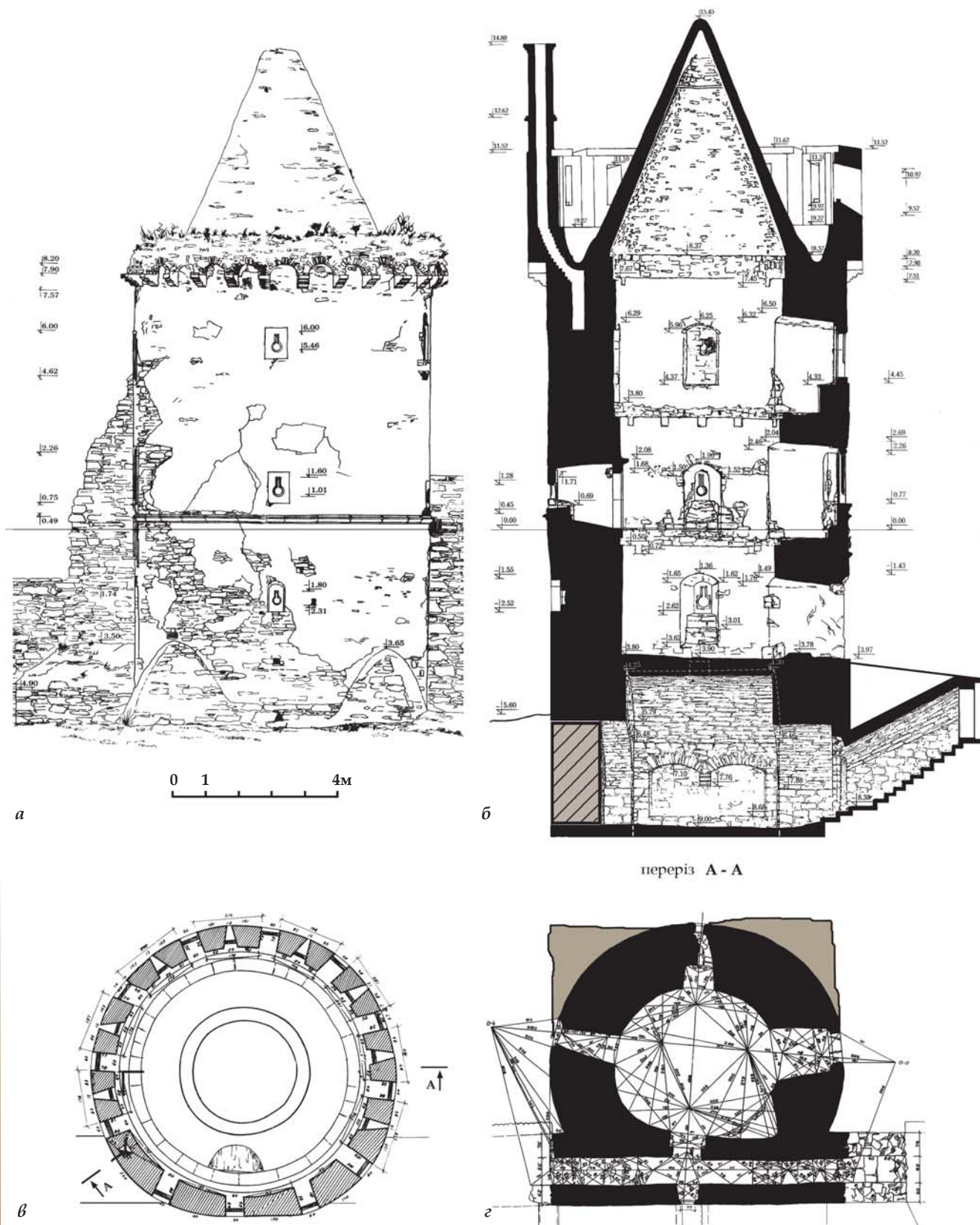
Лл. 166. Поздовжній переріз західної частини Північної батареї з реконструкцією рівня дороги XIV ст. за матеріалами археологічних досліджень в траншеях Т1 та Т2. Реконструкція О.Пламеницької. Північний оборонний мур і башта Комендантська № 1 – за проектом реставрації (автор О.Пламеницька). Чорним пунктиром показано межу між збереженою і відновленою частинами муру.

штейни характерного для XIV ст. готично-го профілювання (див. іл. 186: б). В центрі склепіння підвального ярусу було влаштовано квадратний отвір бійниці-машикуля, з якого можна було обстрілювати тих, хто опинявся між двома брамами всередині башти. Під час досліджень, проведених авторкою 2007–2008 рр., у шурфі перед західними фасадам башти Лянцкоронської було повністю розкрито замувану західну браму (іл. 169, див. іл. 168: б, в), до якої в XIX ст. було прибудовано три стіни вбиральні при тюремному корпусі, збудованому на батареї в 1800 р. впритул до західного фасаду башти [63] (див. іл. 168: г, 172). Рівень проїзду, що відповідав періоду функціонування брами XIV – першої половини XVI ст., було відкрито на позначці -9.25 .

На виході з башти Лянцкоронської дорога, у межах східної частини пізнішої Північної

батареї, спускалась в напрямку до перешийку попід північним муром замку аж до його південно-східного рогу, після чого різко повертала праворуч до «замкової брами» («*valva castris*») [Грушевський 1895: 13], розміщеної у східному мурі замку, що був обернений до Замкового мосту. Таким чином, за класичним принципом середньовічної фортифікації по всій довжині дороги (близько 140 м) оборонці мали змогу обстрілювати незахищений щитом правий бік супротивника.

Структуру укріплень північно-східного наріжного оборонного вузла та східного фасаду, значно перебудованих в кінці XVII–XVIII ст., зафіксовано на першому з відомих на сьогодні детальних іконографічних зображень замку – рисунку 1651 р., виявленому у Музеї Війська Польського у Варшаві і атрибутованому Є. Пламеницькою періодом 1651–1672 рр. (іл. 170). Це єдине зображення

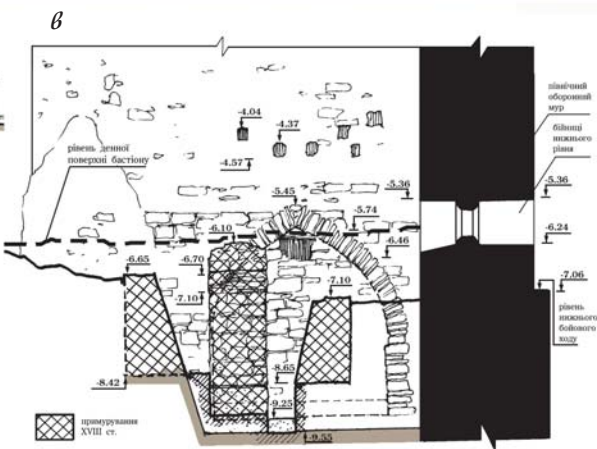
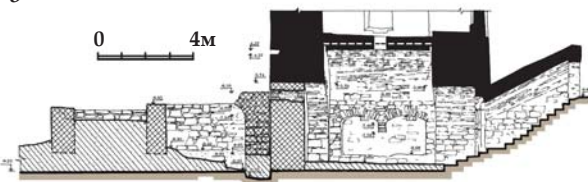

Ил. 167. Башта Ляцкоронська: а – північний фасад (за станом 1977 р.); б – переріз (за проектом реставрації Є.П'яменицької); в – план у рівні зубців; г – план у рівні бойового ходу північного оборонного муру; д – вигляд зі сходу після реставрації (фото О.П'яменицької)

а

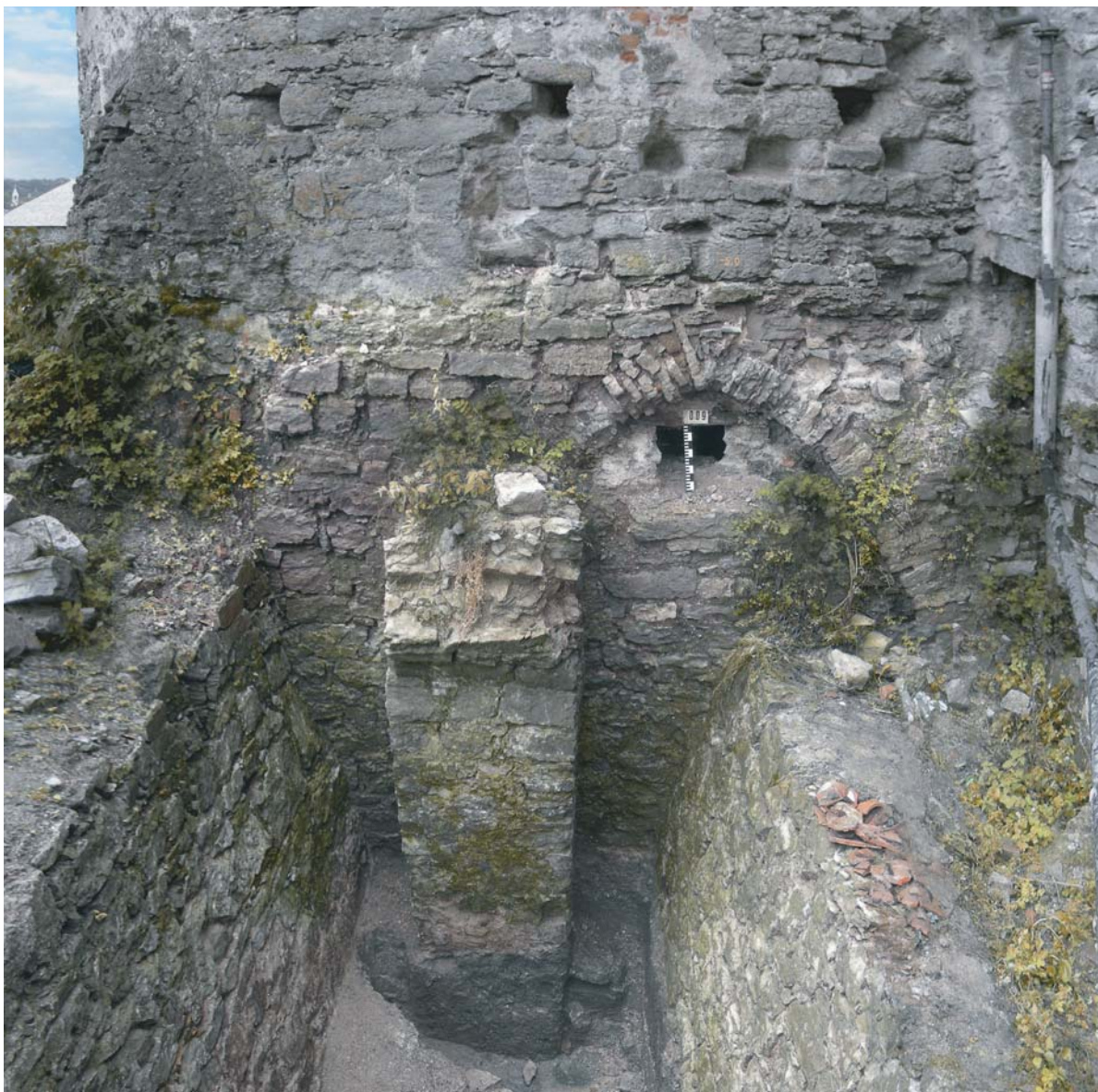

Лл. 168. Башта Лянцокоронська: а – нижній проїзний ярус, інтер'єр. Фото О.Пламеницької; б – поздовжній переріз (за обміром Є.Пламеницької, С.Буркацького, 1977 р. та О.Пламеницької, Я.-О.Мокану, А. Ізотова, 2008); в – відкрита дослідженнями арка проїзду в нижньому ярусі (пунктиром показано сучасний рівень Північної батареї, штриховкою – залишки фундаментів вбиральні 1800 р.; обмір О.Пламеницької, Я.-О.Мокану, А. Ізотова, 2008 р.); г – «Нужное место» (вбиральня) при західному фасаді башти Лянцокоронської. Кресленик 1800 р., РДВІА

замку до руйнацій 1672 р. і єдине незаперечне свідчення архітектурного вигляду низки споруд, вигляд яких раніше XVIII ст. нам невідомий – башти Чорної, східного каземату, північного боку замку, Пільної брами, забудови замкового двору, західної башти св. Анни на Замковому мості та східної мостової башти тощо. Рисунок виконано старанно, хоч і не дуже професійно. Втім, він містить

достатньо інформації для формування уявлення про в'їзну групу оборонних споруд та перебудовану в XIX ст. в'їзну замкову браму.

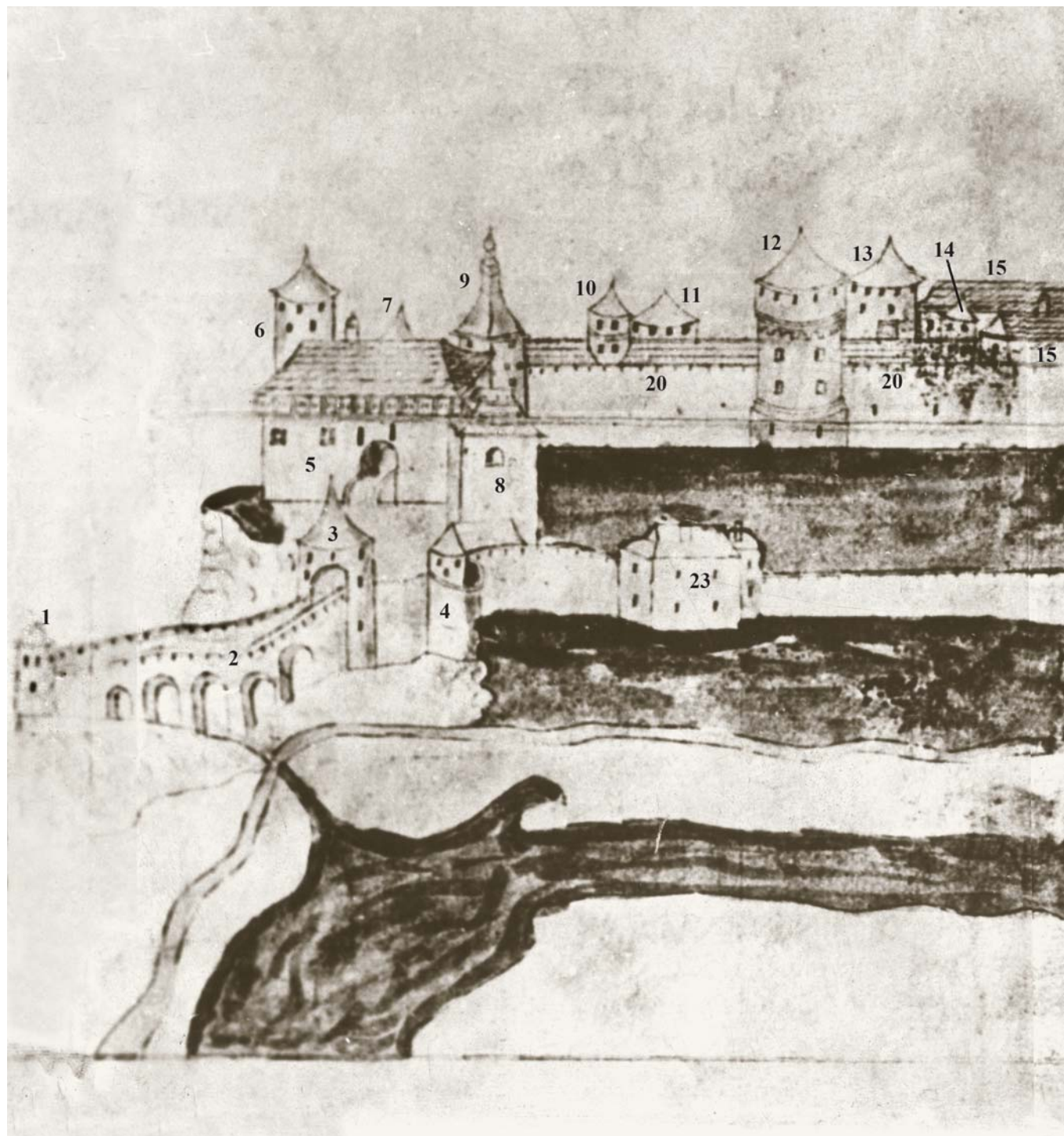
Чоловий фасад замку з боку міста та Замкового мосту був сформований східним оборонним муром завдовжки близько 28 м з в'їзною брамою: його фланкували дві наріжні башти – Папська та Чорна. Папська башта, про яку в описі 1544 р. сказано, що «вона

Іл. 169. Башта Ляницькоронська. Шурф перед західним фасадом.
Замурована в середині XVI ст. готична арка наскрізного проїзду, частково закрита фундаментами вбиральні 1800 р. Фото О.Пламеницької

здавна від фундаменту добре змурована і поставлена» [Jabłonowski: 12], стоїть на відстані 27 м від башти Ковпак, на вісі південного оборонного муру, на виступаючій скельній платформі верхньої тераси замкового мису (іл. 171). На висоту чотирьох ярусів від скельної основи план башти майже квадратний (зовнішній бік – близько 10 м) зі стінами завтовшки 2 м. У рівні п'ятого та шостого ярусів квадратний

об'єм башти переходить у восьмигранник, а у верхньому ярусі – у циліндр зі стінами завтовшки 1,2 м. Перехід з четверика на восьмирик ззовні вирішено наріжними трикутними уступами-тромпами. Подібний тип башт перемінної в плані конфігурації, в яких на прямокутній в плані основі вивищується полігональний або круглий об'єм, у XIV ст. отримав розповсюдження у Польщі та Литві.

Іл. 170. Старий і Новий замки та Замковий міст. Рисунок невідомого автора 1651-1672 рр. Музей Війська Польського у Варшаві. Хронологічна атрибуція Є.Пламеницької.

Сучасні цифрові позначення укріплень: 1 – східна надбрамна башта на Замковому мості, 2 – Замковий міст, 3 – західна надбрамна башта (св.Анни) на Замковому мості, 4 – напівбашта перед Замковим мостом, 5 – Східний каземат, 6 – башта Папська, 7 – башта Ковпак, 8 – башта Нова Східна, 9 – башта Чорна, 10 – башта Біла, 11 – башта Зелена, 12 – башта Червона, 13 – башта Синя, 14 – башта Жовта, 15 – башта Пурпурова, 16 – башта Коричнева, 17 – башта Темно-синя, 18 – башта Темно-жовта, 19 – башта Темно-червона, 20 – башта Темно-сіра, 21 – башта Темно-біла, 22 – башта Темно-розова, 23 – башта Темно-фіолетова.

10 – башта Комендантська № 2, 11 – башта Тенчинська, 12 – башта Ляницькоронська, 13 – башта Ласька, 14 – башта Комендантська № 1, 15 – старостинські будівлі на замковому дворі, 16 – башта Денна, 17 – башта Ружицька, 18 – башта Рожанка, 19 – башта Нова Західна, 20 – північний оборонний мур, 21 – Пільна брама, 22 – башта Водна, 23 – кузня, 24 – Підзамкова брама, 25 – Новий замок.
Опрацювала О.Пламеницька

Чорна башта, яка стояла на протилежному північно-східному розі, була відома лише за писемними джерелами та єдиним іконографічним зображенням середини XVII ст. (див. іл. 170, № 9). В описі 1544 р. її схарактеризовано як «старозбудовану» [Jablonowski: 12, 14, 18], з чого ми зробили припущення, що в основі її могла бути більш рання вежа [Пламеницька О. 2004: 116]. Башту було зруйновано вибухом при штурмі замку 1672 року. Більше вона не відновлювалась: це підтверджує мідьорит Ц.Томашевича (див. іл. 159) та його численні пізніші версії. В результаті спорудження в 1791 р. Північної кам'яно-земляної батареї з оборонним валом топографія північно-східної частини замку кардинально змінилася, тож місцезнаходження башти було відоме лише приблизно. В 2007–2008 рр. авторкою було проведено комплексні натурні дослідження Північної батареї¹⁶⁷ (іл. 172). Місцезнаходження башти Чорної пов'язувалося з ділянкою, прилеглою з заходу до башти Нової Східної (іл. 173). Саме тут, під тонкою мурованою стінкою, зведеною на поч. ХХ ст., та потужною засипкою землею і будівельним сміттям, було відкрито залишки кількох різночасових мурів. Аналіз стратиграфії культурних шарів та муровальних розчинів дозволив виділити серед будівельних залишків квадратну в плані (близько 11x11 м)¹⁶⁸ невідому споруду (іл. 174, 175), поставлену на материк і на різних ділянках збережену на висоту від 0,5 до 1,5 м (іл. 176). Споруда стояла на відстані 45 м від башти Лянцкоронської і за розмірами та характером розміщення на вісі північного оборонного муру була аналогічною до башти Папської. Співставлення основних розпланувальних та будівельних характеристик цієї споруди та башти Папської привело до висновку, що збережені залишки належать башті Чорній, яка, аналогічно Папській башті, фланкувала первісний східний фасад замку. Її західна стіна, збережена на висоту близько 1 м, на всю товщину перекривалась

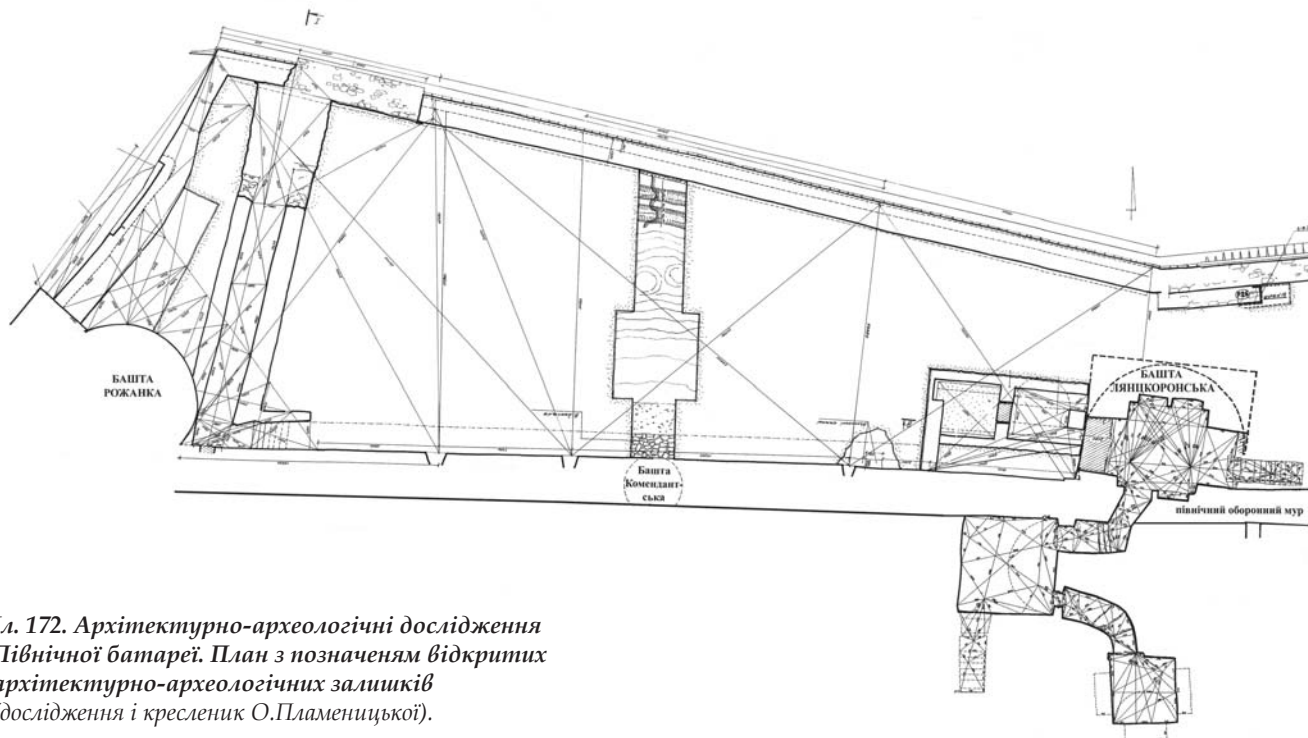

Ил. 171. Башта Папська: а – західний фасад (обмір МАРХІ 1950-ті рр.), б – план (обмір О.Пламеницької, Я.-О.Мокану 2008 р.), в – вигляд з південного заходу (фото О.Пламеницької)

¹⁶⁷ Дослідження виконувалися в перебігу розроблення авторкою у 2007–2008 рр. проекту реставрації Північної батареї.

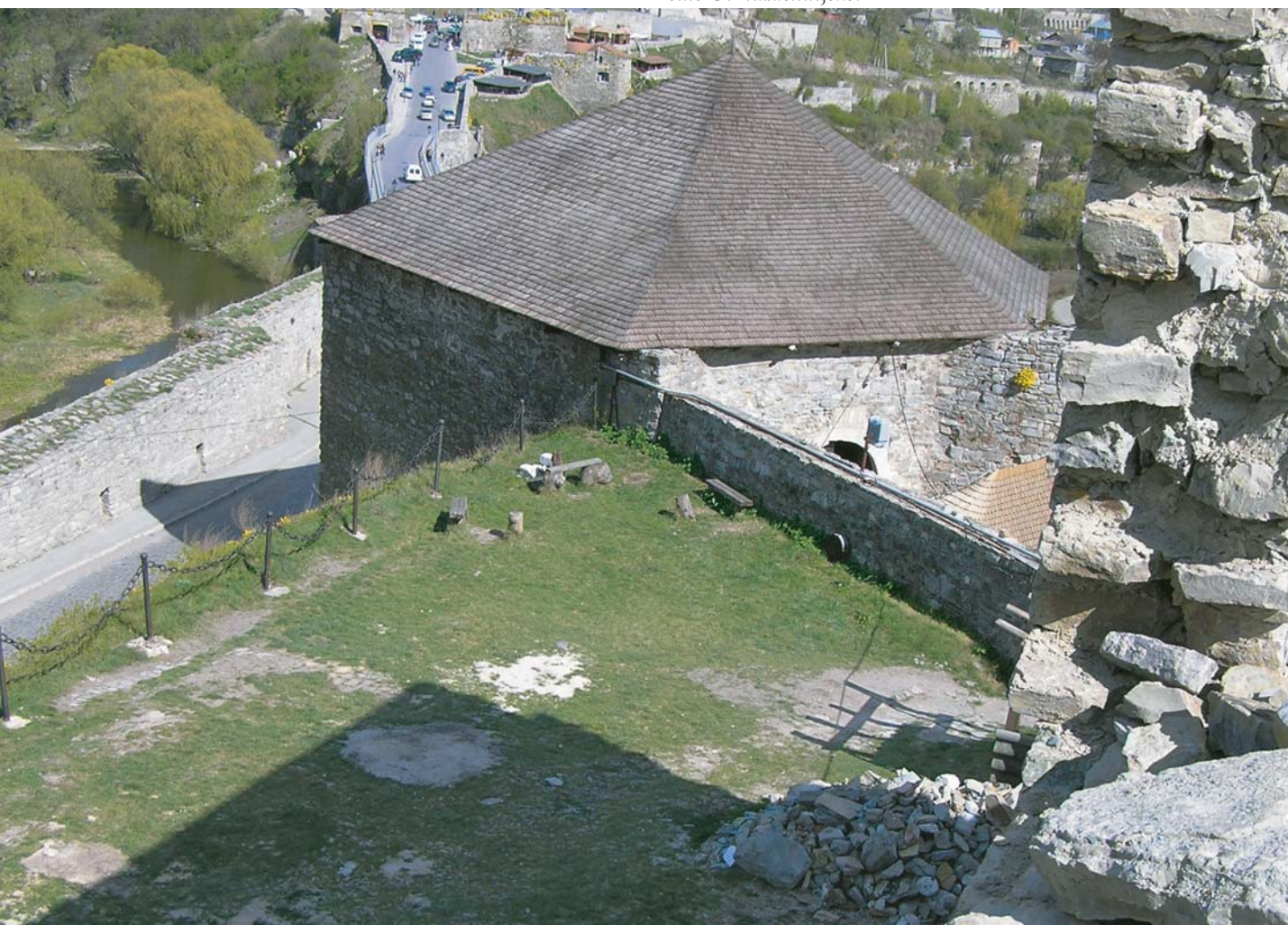
¹⁶⁸ Південний та частково західний мури не було розкрито на всю товщину (див. іл. 174, 175).

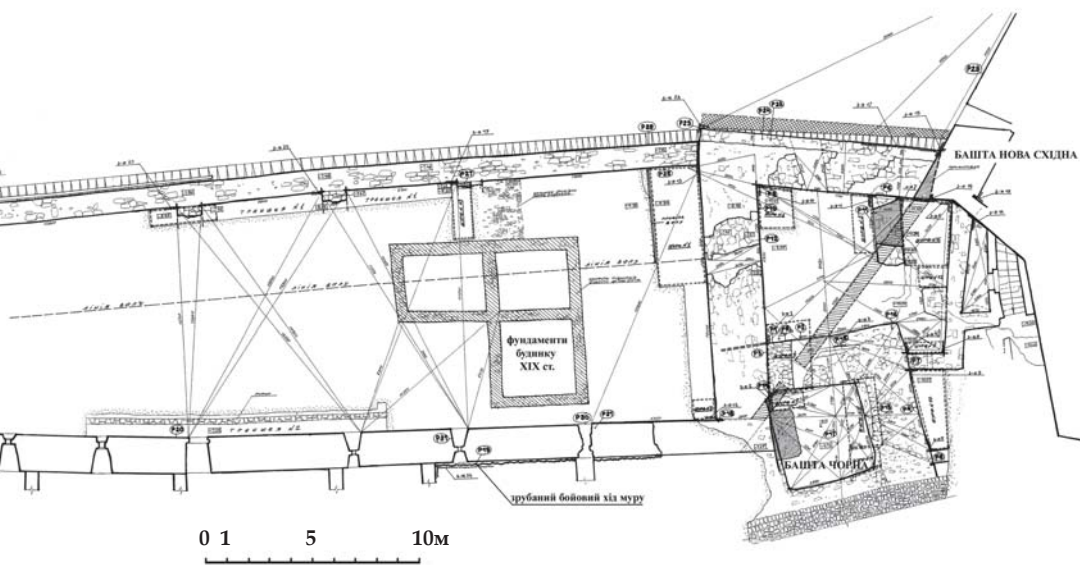

Лл. 172. Архітектурно-археологічні дослідження Північної батареї. План з позначенням відкритих архітектурно-археологічних залишків (дослідження і кресленик О.Пламеницької).

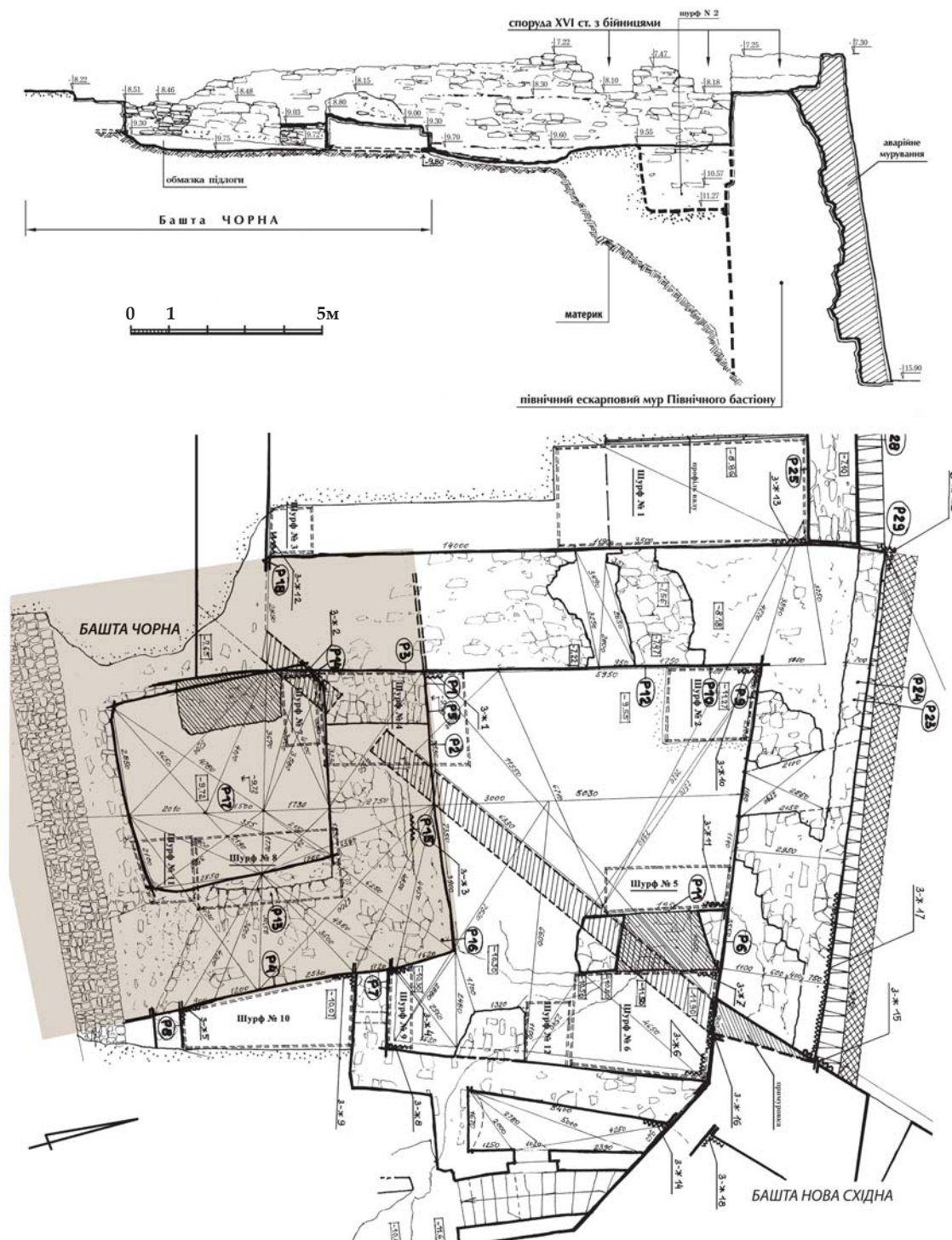
Лл. 173. Східна ділянка Північної батареї перед початком розкриття башти Чорної в липні 2007 р. Фото О.Пламеницької

Лл. 174. Східна ділянка Північної батареї після розкриття башти Чорної (показана стрілкою) в листопаді 2007 р. Фото Я.-О.Мокану

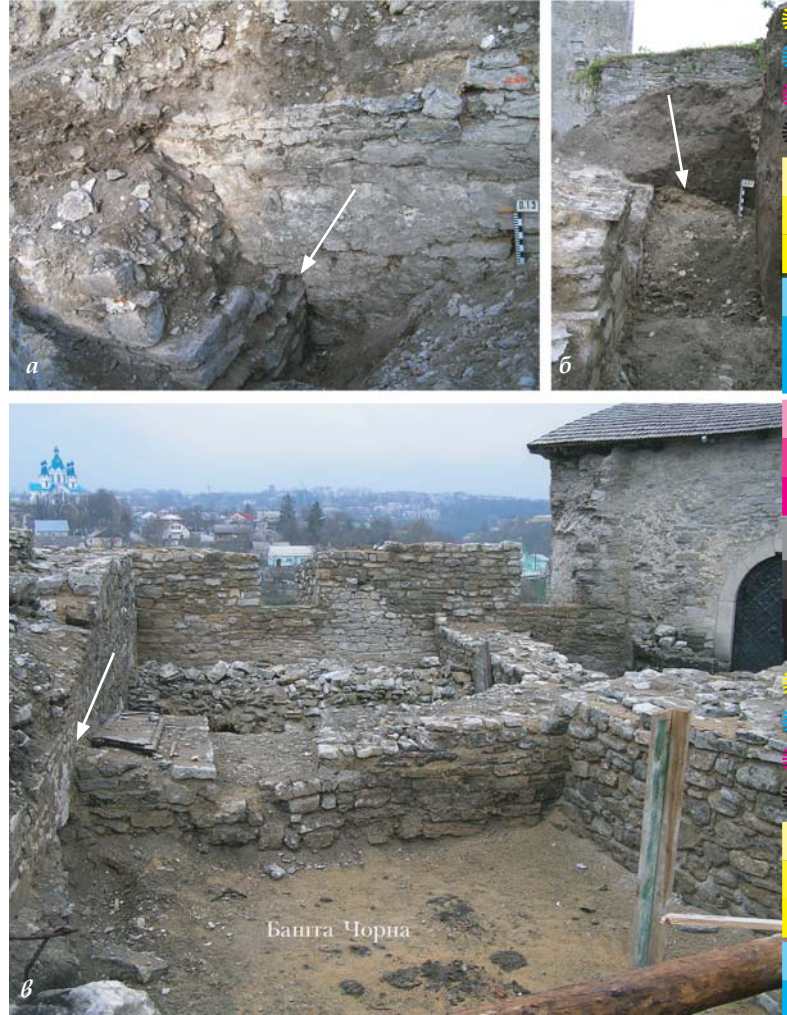

Лл. 175. Архітектурно-археологічні залишки башти Чорної XV ст. (виділена тонуванням) та оборонних споруд XVI ст. східної ділянки Північної батареї: переріз північ-південь, план. Обміри О.Пламеницької, Я.-О.Мокану, А.Кургаєвої, К.Буцули, 2007 р. Дослідження і кресленик О.Пламеницької (нанесено місця шурфів та відбору зразків будівельних розчинів)

пізнішим муром, що з'явився після руйнації башти і був засипаний при спорудженні Північної батареї (див. іл. 175).

Рівень, до якого була зруйнована башта Чорна, простежувався за стратиграфією прилягаючих *in situ* до її зовнішньої західної стіни культурних шарів (див. іл. 176: б). Стіни башти були змуровані на розчинах двох принципово відмінних типів. Розчини першого типу належали до вапняно-піщаних з домішкою глини, завдяки чому були слабкими й сипкими, натомість розчини другого типу були ідентичними до групи розчинів північного оборонного муру та башт Рожанки й Лянцкоронської – вапняно-піщаними, ретельного виготовлення, середньої міцності. Відмінність розчинів у межах квадратного об'єму башти, на нашу думку, пояснюється тим, що башту було споруджено в період реконструкції замку Кор'ятовичами з використанням залишків попередньої споруди. Відповідно цим пояснюється характеристика «старозбудована», ужита щодо башти Чорної в описі 1544 р. Після руйнації башти в 1672 р. оборонний вузол було реконструйовано, внаслідок чого з'явилися два нові мурі з бійницями, зверненими в бік Пригородка та до північного схилу. Рисунок 1651 р. (див. іл. 170, № 7) свідчить, що башта на всю висоту була квадратною (на відміну від Папської башти, яка мала циліндричне завершення), з високим струнким чотиригранним наметовим дахом, увінчаним спостережною вишкою, аналогічно до Денної башти (№ 16). Отже, Папська та Чорна башти, зведені за одною розпланувально-просторовою концепцією в другій половині XIV ст., згодом, очевидно, зазнали перебудов. Зокрема відомо, що в XVI ст. у Чорній башті знаходилася в'язниця [Jabtonowski: 18].

Типологія башт замку ранньолитовського періоду (доби Кор'ятовичів) заслуговує на окрему увагу. Особливий інтерес становлять чотири башти, майже ідентичні за розпланувально-просторовим рішенням і розташовані по довгих – південному та північному – боках замку попарно: з південного боку – Тенчинська та Ковпак, з північного – Рожанка та Лянцкоронська. Всі башти круглі в плані, фланкуючі, виступаючі поза лінію мурів

Іл. 176. Архітектурно-археологічні залишки Башти Чорної: а – місце стику північного муру башти з муром XVI ст.; б – стратиграфія при західній стіні башти Чорної, що фіксує рівень її руйнації в 1672 р. (показаний стрілкою); в – загальний вигляд залишків башти (стрілкою показано фрагмент «а»). Фото О.Пламеницької

на три чверті об'єму. Характерною їх особливістю є гранчаста форма основи, утвореної обмуруванням скельних підмурків. У баштах Рожанці, Тенчинській та Лянцкоронській основа мала кубічну форму з вертикальними гранями і переходила у циліндричний об'єм за допомогою уступів-тромпів (див. іл. 154); у башті Ковпак основу було вирішено двома гранями, що утворювали тупий кут з характерним талусом, при цьому тромпи були відсутні (див. іл. 155). Наявність талуса спостерігаємо й на пряслах південного муру між баштами Тенчинською, Ковпак та Папською (іл. 177). Такі прийоми похилого обмурування основи башт та мурів, які слугували для рикошетування, виникли ще в XI–XII ст. Крім того, вони

перешкождали супротивнику наблизитись до мурів, унеможливаючи штурм за допомогою драбин та значно утруднюючи підкопи та руйнації основи мурів [Шуази II: 497–498; Кетр: 39; Виолле ле Дюк 2007: 88–91]. Винахід рикошетуючого профілю мурів є надбанням східної фортифікації, зокрема Сирії [Шуази I: 71]. Він застосовувався у Візантії і був привнесений у європейську фортифікацію в епоху хрестових походів, відтак отримав широке застосування передусім у замках хрестоносців, а також на землях, які історично були пов'язаними з діяльністю військових орденів (іл. 178).

Шлях, яким ці фортифікаційні прийоми потрапили на Поділля, був зумовлений як військовим досвідом Литви у війнах з хрестоносцями у XIII ст., так і діяльністю будівельників-генуезців, запрошених до Литви через їхні факторії в Четатя-Алба (Білгороді-Дністровському) [Абрамаускас 1965]. Ця остання обставина, що пояснюється як через вірогідний зв'язок Юрія та Костянтина Кор'ятовича з фортецею Четатя-Алба (див. іл. 25), так і через стислі контакти Юрія Кор'ятовича з Молдавією, на які натякають джерела¹⁶⁹, побільшують вірогідність того, що Поділля в цих контактах відіграло роль не лише транзитної території на шляху до Литви, але й безпосередньо користувалось фортифікаційним досвідом Заходу та Сходу. Зносини подільських князів з краківським королівським двором відкривають ще один шлях запозичення європейського фортифікаційного досвіду – через Польщу; саме тут в період правління Казимежа Великого та Владислава Ягелли постали численні замки (зокрема Решель, Коло, Шьвідвін, Свобниця), типологія башт яких має багато спільного з досліджуваними об'єктами [Kajzer, Kotodziejcki, Salm: 110, 120, 186, 216, 226, 261, 275, 288, 311, 387, 424, 456, 490, 550].

Особливо слід відзначити, що архітектурні форми та інженерно-фортифікаційні рішення башт та мурів кам'янецького замку позбавлені провінційності й демонструють бездоганне володіння знаннями топографії та військово-інженерного мистецтва та досконалий рівень майстерності будівничих.

Грандіозні фортифікаційні роботи, проведені Кор'ятовичами, вимагали великих ресурсів. Через це в будівельній технології кам'янецьких майстрів з 1370-х рр. відбулися зміни. На попередніх етапах мурувальні розчини виготовляли на основі вапна та каменю, товченого до фракції піску¹⁷⁰, що забезпечувало міцність і довговічність мурування. З огляду на значний масштаб робіт трудомістку технологію подрібнення каменя спростили, замінивши карбонатний пісок річковим кварцовим. Утім, вдале співвідношення компонентів забезпечило значну міцність вапняно-піщаних розчинів.

Є.Пламеницька пов'язувала перший будівельний етап ґрунтовно дослідженої башти Рожанки (а отже, одночасне зведення на ідентичних будівельних розчинах башт Лянцкоронської, Тенчинської та Ковпак¹⁷¹ з прилеглими оборонними мурами) з фортифікаційною діяльністю краківського воєводи Спитка з Мельштина, який правив Поділлям в 1395–1399 рр. [Пламеницька Є. 1975]. Однак, враховуючи величезний обсяг робіт цього будівельного етапу, вважаємо, що така реконструкція не могла відбутися протягом чотирьох років правління Спитка. Щодо періоду після смерті Спитка, то, як відомо, Поділля з 1399 р. не знало політичної стабільності, переходячи з рук в руки аж до 1411 р., коли стало надбанням великого литовського князя Вітовта. Тому для проведення до 1411 р. грандіозних будівельних робіт не було ані політичних, ані економічних передумов. Більш вірогідно, що реалізацію нової просторової концепції укріплення на замковому мисі було розпочато на попередньому етапі князями Кор'ятовичами, які мали політичну волю, доконечну військову потребу і реальні економічні можливості для проведення модернізації замку. Відтак верх-

¹⁷⁰ За класифікацією хіміко-технологічних досліджень, пісок має карбонатний склад. Специфіка таких розчинів полягає в тому, що вапняк (складається в основному з карбонату кальцію) має властивість тверднути в процесі тривалого контактування розчину з повітрям, а відтак в процесі існування споруди розчин міцнішає [Значко-Яворський: 87–90].

¹⁷¹ Башту Ковпак, яка відрізняється лише відсутністю парапету з аркадуєю, за розпланувально-просторовою типологією можна зарахувати до тієї самої групи башт.

ньою межею раннього «литовського» періоду ми вважаємо 1393 р. – кінець правління Кор'ятовичів і здобуття міста литовським князем Вітовтом, який невдовзі уступив Поділля польському королю Ягеллі.

Наступний етап еволюції замку пов'язаний з діяльністю краківського воєводи Спитка Мельштинського, який 1395 року отримав від польського короля Владислава Ягелли область, визначену історіографами як Мале Поділля¹⁷². На сході вона межувала з теренами Великого Поділля, що належало литовському князеві Вітовту. Знаходячись на околиці Великого Князівства Литовського і приймаючи на себе перший удар кочовиків, Велике Поділля не мало, однак, розвиненої мережі замків і фортець. Відтак Мале Поділля

¹⁷² Див. підрозділ 1.7.

залишалося відкритим для кочовиків зі сходу і вимагало створення ефективної системи оборони. На думку М.Балінського, надання Поділля Спиткові мало на меті передусім укріплення східних кордонів Польщі [Baliński: 299–300].

Спитек Мельштинський як військовий фахівець продовжив справу Кор'ятовичів. Загальновідомо, що частину прибутків кам'янецької громади, зокрема третину мірки від помелу на млині на р.Смотрич, він призначив на оборону міста [ŽD: 16; Молчановський: 249–251]. Втім, гадаємо, що це була не єдина акція краківського воєводи, лише одна, яка залишила слід у джерелах. Зокрема польські історики згадують, що саме за часів правління Спитка стало нормою складання межових актів з татарами [Szajnocha, I-II: 408].

*Ил. 177. Південна батарея та південні оборонні мури з талусом.
Фото О.Пламеницької*

Іл. 178. Типологія архітектурного рішення основи башт у замках: 1 – Крак де Шевальє (Сирія), 2 – Чепстоу (Англія), 3 – Тракай (Литва), 4 – Дувр (Англія), 5 – Каркассон (Франція), 6 – Решель (Польща)

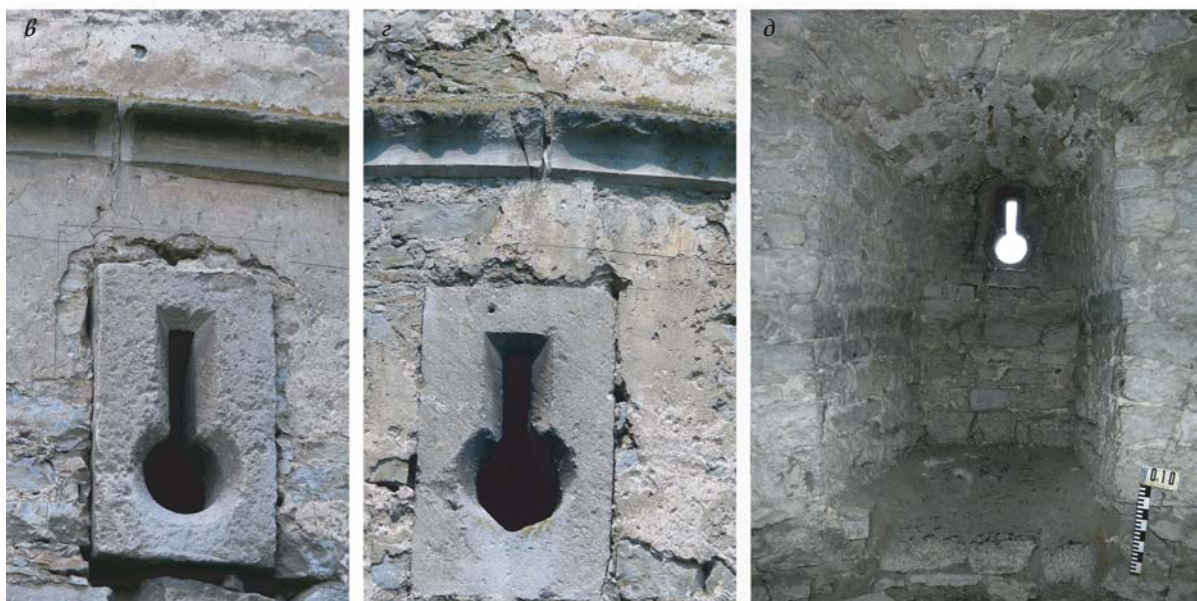
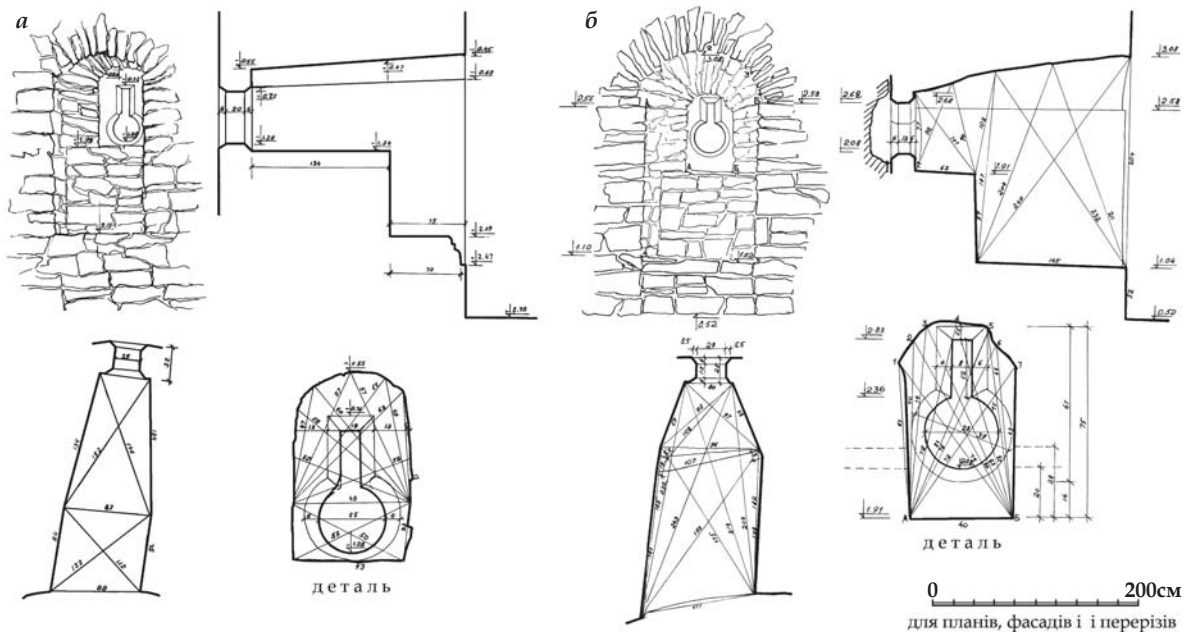
За висловом К.Шайнохи, який спирався на джерела рубежу XVI–XVII ст., Спитек мав на меті здійснення «хрестових походів проти татар» і мурування величезних «градів» на Русі [Szajnocha, I-II: 228]. Чотири роки його правління позначилися завершенням будівництва башт Рожанки, Лянцкоронської та Тенчинської з оборонними мурами, розпочатих Кор'ятовичами. Попри відсутність значного часового проміжку між попереднім (ранньолитовським) періодом, на башті Рожанці Є.Пламеницькою було зафіксовано зміну складу будівельних розчинів: якщо мурування раннього литовського періоду було зведене на вапняно-піщаному розчині (з заповнювачем у вигляді кварцового піску), то мурування наступного за ним (в нашій

класифікації пізньолитовського) – на вапняно-карбонатному (з карбонатним піском в якості заповнювача). Є.Пламеницька занотувала цікаве спостереження: у південно-західній ключеподібній бійниці другого ярусу башти Рожанки, яка збереглася в первісному вигляді, на суцільному білокам'яному блоці, в якому вирізано отвір, простежено стик розчинів першого та другого періодів: білокам'яний блок встановлено на вапняно-піщаному розчині першого періоду, натомість аркову перемичку над ним складено на вапняно-карбонатному розчині другого; при цьому вапняно-піщаний розчин ніде не виявлено зверху вапняно-карбонатного. Є.Пламеницька зробила логічний висновок, що другому будівельному періоду передувало

пошкодження попереднього мурування [Пламеницька Є. 1975: 29, 33], і завершувати будівництво башти могла інша артиль майстрів. Зasadничо типологія ключеподібних бійниць не змінилася, що підтверджує ідентичність рішення внутрішніх камер (іл. 179); втім, відмінність бійниць етапу перебудови Спитка проявилася у пониженні оглядової щілини «ключика», що є харак-

терним для пізніших етапів артилерійських бійниць [O'Neil: 11-13].

Завершення Спитком Мельштинським будівництва башт Рожанки, Лянцкоронської та Тенчинської супроводжувалося реконструкцією північного оборонного муру. Ці роботи полягали у надбудові муру між баштами Рожанкою, Лянцкоронською та Чорною і влаштуванні замість відкритої бойової

Іл. 179. Типологія ранніх бійниць з камерами в баштах Рожанці (а-г) та Тенчинській (д) замку: а, б – обміри Є.Пламеницької та С.Буркацького, в, г, д – фото О.Пламеницької

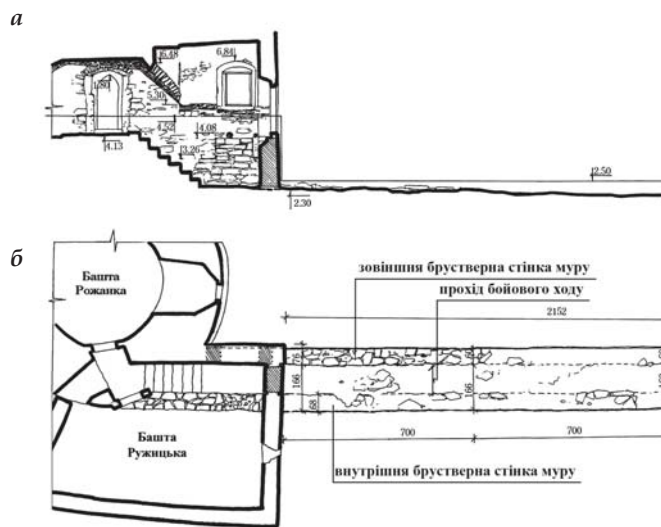
галереї з зубцями-мерлонами та гордами внутрішньостінного склепінчастого бойового ходу з бійницями; в описі замку 1544 р. його названо «*chodzenie murem stare*» («хід муrom старий») [Jabonowski: 26]. Архітектурні залишки ходу виразно збереглися у вигляді штраб внутрішньої та зовнішньої парапетних стінок та склепінь на стінах башт Рожанки, Комендантської та Лянцкоронської, а також у вигляді слідів парапетів по всій довжині ходу (іл. 180, 181). Вони дозволили відновити хід (іл. 182)¹⁷³. Проектне рішення (іл. 183) ґрунтувалося на даних натурних досліджень, а також на архівних креслениках (іл. 184). Хід слугував комунікацією уздовж усієї північної сторони замку – між наріжними баштами Рожанкою та Чорною (остання не збереглася)¹⁷⁴; цей прийом був поширений у краківських фортифікаціях.

Водночас Рожанку, Лянцкоронську та Тенчинську башти було надбудовано до висоти п'яти ярусів; верхні бойові яруси мали вигляд кам'яних парапетів завтовшки 1,35–1,5 м, консольно винесених на цегляній аркатурі. Як показали дослідження, парапети верхніх ярусів було обличковано червоною жолобковою цеглою (іл. 185: а, 186: а) [Пламеницька Є. 1975: 34]; на тлі обмазки стін башт, яка виконувалася вапняним розчином, цегляні парапети на аркатурі з білокам'яними консолями мали привертати увагу кольором і формою. Під парапетом башти Рожанки зберігся також невеличкий фрагмент первісного поліхромного тинькового фризу з готичним ромбічним орнаментом, що оббігав навколо башти, ефектно виділяючись на тлі вохристої поверхні тинькового розчину стін (див. іл. 185: а)¹⁷⁵. Навколо бійниць II та III ярусів, а також вище і нижче між'ярусового профільованого білокам'яного поясу непогано збереглися залишки граф'ї, прокресленої по ша-

¹⁷³ Автор проекту реставрації О.Пламеницька. Проект реалізовано 2003 р.

¹⁷⁴ Оскільки наріжна Чорна башта, до якої провадив хід, не збереглася, проектом передбачено завершити бойовий хід видовою площадкою. Нині закінчено перший етап реставраційних робіт. Реалізація проекту реставрації оборонного муру в повному обсязі стане можливою на завершальному етапі реставрації Північної батареї.

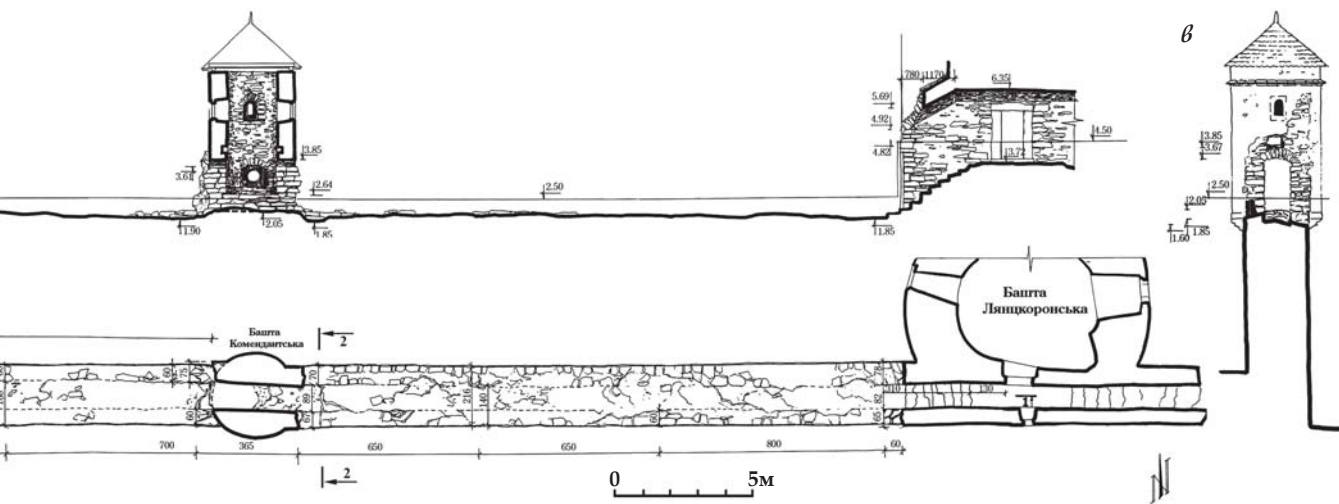
¹⁷⁵ Дослідження Є.Пламеницької та А.Тюпича.

ру товстого, до 2 см, тинькового розчину (див. іл. 179: б, в). Особливо виразно ці сліди збережені навколо бійниці III ярусу, де чітко читаються три прокреслені тонкими лініями прямокутні рамки, що обрамлюють бійницю за концентричним принципом. (див. іл. 185: б). Ці залишки свідчать, що по прокресленому малюнку було нанесено кольорове пофарбування. Отже, білокам'яні пояси обрамлювали кольорові фризи, бійниці – кольорові рамки. Це принципово змінює поширене уявлення про оборонні башти як «суворі», позбавлені декору. Помилковим є також залишення поверхні стін башт нетинькованою: тиньк виконував не лише декоративну функцію, а також (що найголовніше) захищав кам'яне мурування від деструкції в умовах вологого клімату.

Те, що стіни на цьому будівельному етапі були потиньковані, видно на башті Рожанці, в місцях, де товстий шар тинькового розчину напливає на профільований між'ярусовий пояс¹⁷⁶ та білокам'яні блоки ключеподібних бійниць (див. іл. 179: 1, 2). Аркатура парапету спиралася на білокам'яні кронштейні готичного профільовання (іл. 186: а, б), ідентичні тим, на які в підвальному ярусі башти Лянцкоронської спиралася п'яти аркових ніш для вартових (див. іл. 168).

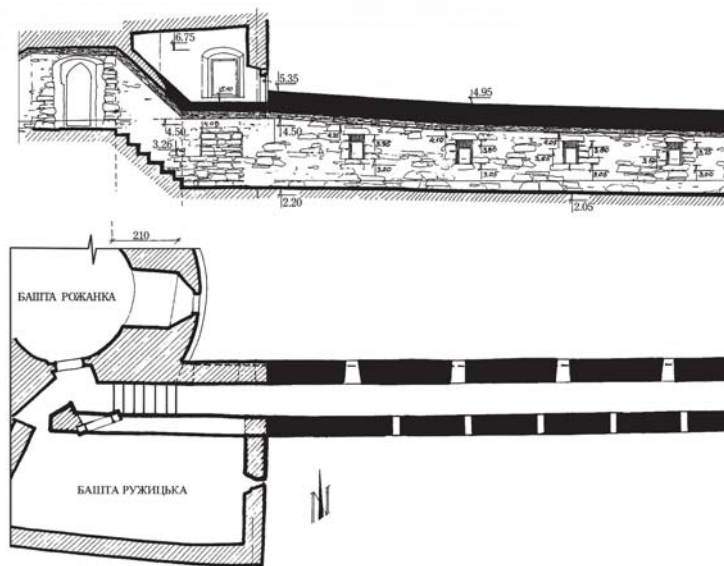
¹⁷⁶ Під білокам'яним поясом на тиньковому шарі навіть помітно граф'ю – дві тонкі паралельні горизонтальні лінії.

Лл. 180. Північний оборонний мур між баштами Рожанкою та Ляницькоронською. Залишки внутрішньостінного бойового ходу: а – поздовжній переріз верхньої частини муру, б – поперечний переріз муру, в – план у рівні внутрішньостінного ходу. Обміри О.Пламеницької, А.Тюпича, Л.Гнатюк, А.Кургаєвої, 2003. Кресленник О.Пламеницької

Лл. 181. Архівна іконографія поч. XX ст. та 1944 р.: натурні залишки внутрішньостінного бойового ходу при баштах Ляницькоронській (ліворуч) та Комендантській

Іл. 182. Відновлений внутрішньостінний бойовий хід між баштами Рожанкою та Лянцкоронською. Фото О.Пламеницької

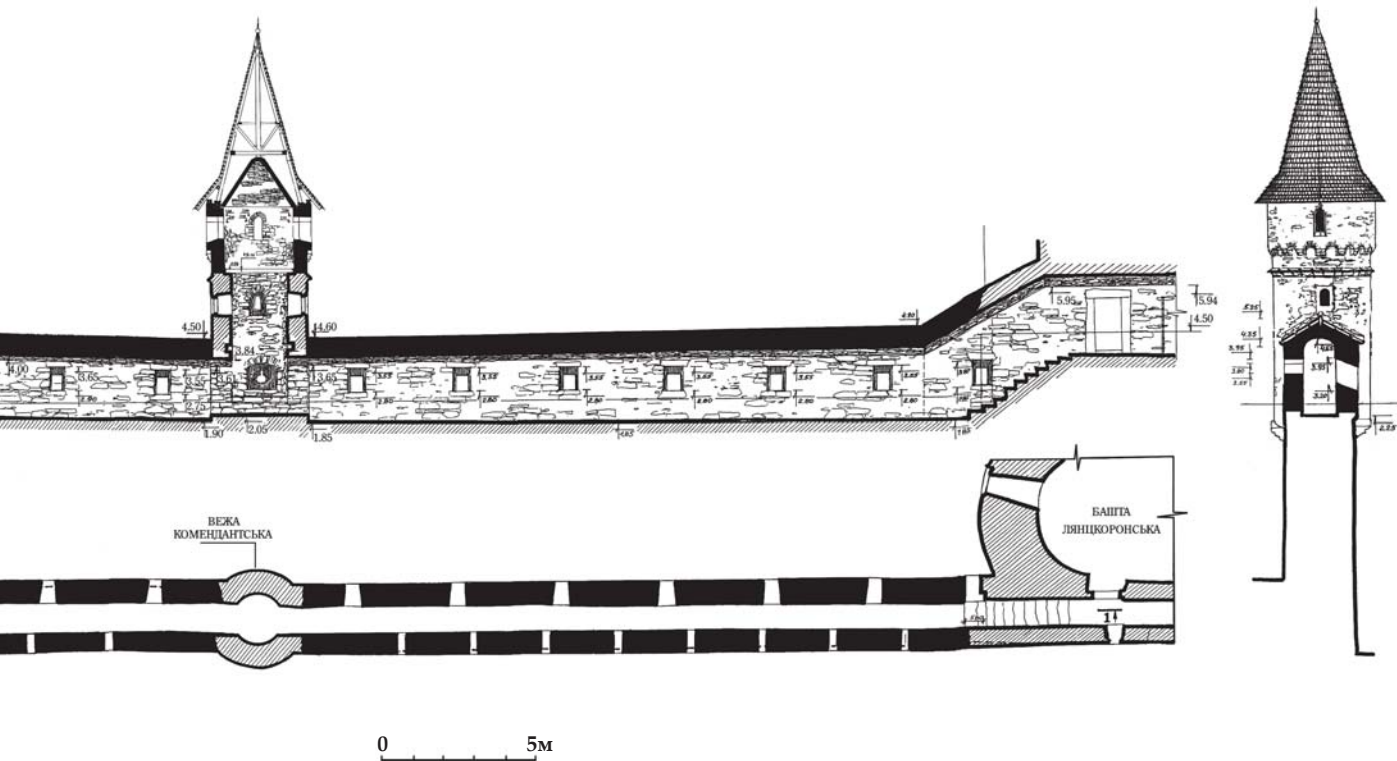
На окрему увагу заслуговує декоративна каменярка башт. Виразні риси готики проявилися в їхніх архітектурних деталях – обрамленнях порталів (іл. 186: в, г, д), профілюванні білокам'яних кронштейнів, а також унікальному білокам'яному водометі у вигляді химери, що зберігся між арокками вінцевого парапету башти Лянцкоронської (див. іл. 186: а). Не менш цікавим є середньовічний туалет на третьому ярусі башти Лянцкоронської, всі функціональні елементи якого витесано з білого каменя, включно з сидінням, лотком для виведення нечистот, а також вентиляційним віконцем (див. іл. 186: е, ж). Не порушуючи своєрідних правил середньовічної фортифікації, цей пристрій було влаштовано над проїзною брамою, на західному фасаді башти Лянцкоронської (див. іл. 160).

Башти Рожанка, Лянцкоронська, Тенчинська, дві Комендантські та, правдоподібно, Ковпак отримали муровані склепіння конічної форми, які подекуди викликають

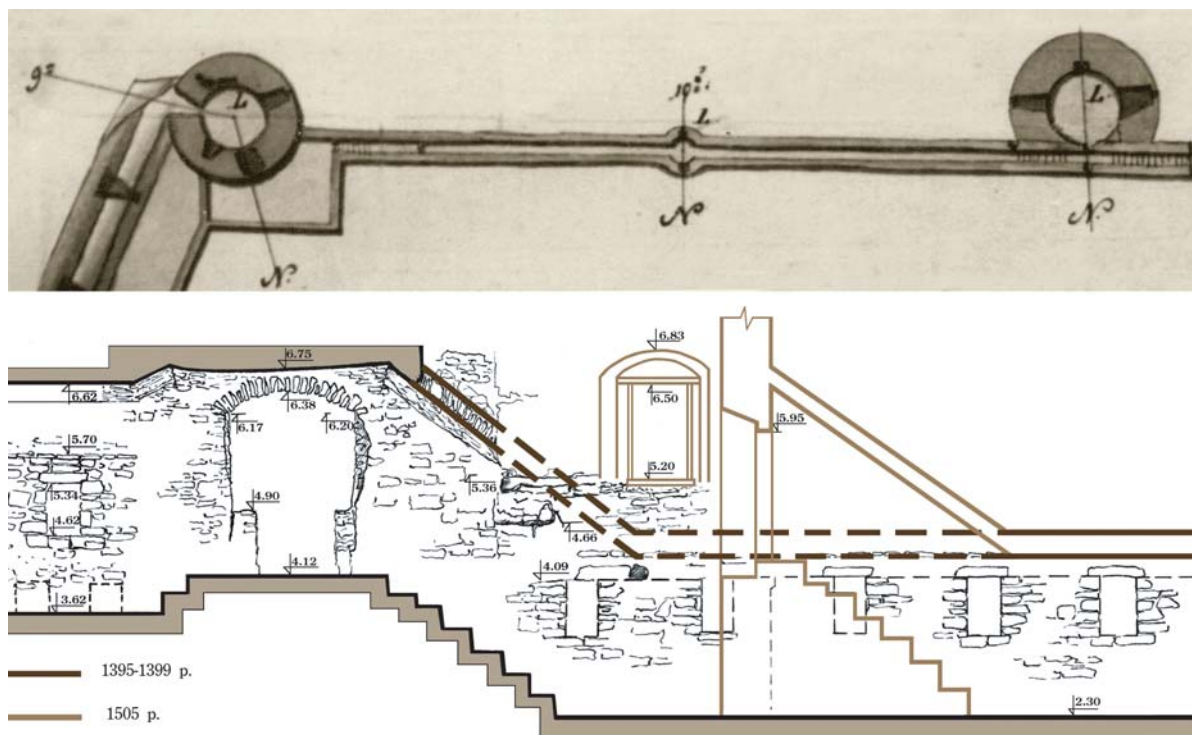
асоціації з «турецькими шапками»; це спричинило версію щодо перебудови башт в період турецької окупації Кам'янця 1672–1699 рр. Хибність цієї версії підтверджує вже той факт, що в описі 1613 р. про башту Тенчинську сказано: «*wierzch jej kotrakiem sklepiony u robity [gontem. – О.П.]*» («*верх її перекритий склепінням-ковпаком і покритий гонтом*») [64]. Вірогідно, саме від форми склепіння походить назва башти «Ковпак». Насправді ж конусоподібні склепіння, які забезпечували захист від атмосферних опадів, з огляду на їх конструктивні переваги (простоту виконання без кружал, міцність та економічність) були поширені у середньовічній фортифікації XIV–XV ст.¹⁷⁷

Що стосується архітектурного завершення башт, то на основі аналізу розпланувально-

¹⁷⁷ Ареал поширення башт з парапетами та конічними склепіннями охоплює Францію (Орлеан, Мон сен Мішель), Німеччину (Дортмунд, Нюрнберг, Ульм), Польщу (Мальборк, Краків, Вроцлав, Рава-Мазовецька, Решель, Огородженець), країни Балтії (Рига, Таллінн), Чехію (Кокоржин, Своянов, Страконіце, Табор), Угорщину (Будапешт, Хунедора), Румунію (Сігішоара).

Лл. 183. Проект реставрації внутрішньостінного бойового ходу між баштами Рожанкою та Лянцкоронською (план, поздовжній та поперечний перерізи). Автор О.Пламеницька. Кресленик автора

Лл. 184. Архівний кресленик внутрішньостінного бойового ходу 1797 р. (матеріали РДВІА) та етапи змін архітектурного рішення ходу в XV ст. (пунктирна лінія) та 1544 р. Опрацювала О.Пламеницька

Іл. 185. Башта Рожанка: а - реконструкція колористичного рішення аркатурного парапету з поліхромним фризом. Автор Є.Пламеницька; б - бійниця III ярусу башти з граф'єю; фото О.Пламеницької

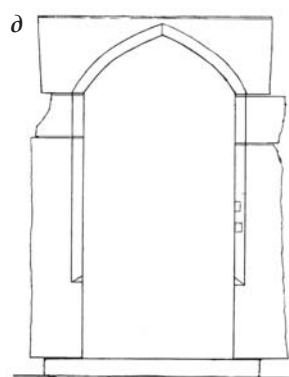
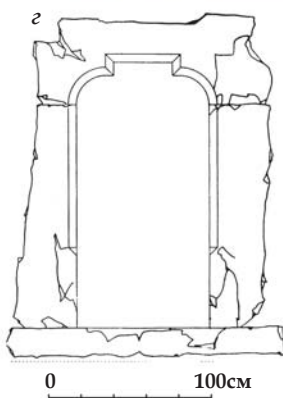
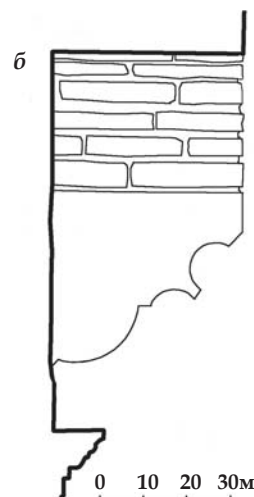
просторових параметрів Є.Пламеницька встановила, що їх найближчим, історично зумовленим прототипом були башти міських укріплень Кракова, зведені у XIV–XV ст. (іл. 187) [Пламеницька 1975: 34–35]. Типологічна подібність краківських башт, увінчаних парапетами на аркатурних поясах та струнками високими дахами, а також сполучених між собою бойовими внутрішньостінними ходами, що проходили по верху мурів, не залишає сумніву щодо впливу на подільську столицю польського оборонного будівництва за часів правління краківського воєводи Спитка Мельштинського. З огляду на типологічну подібність башт Рожанки, Лянцкоронської та Тенчинської до башт, що входили до оборонного поясу міських укріплень Кракова у XIV ст., вважаємо, що саме краківському воєводі належить завершення будівництва найвишуканіших за архітектурними формами й досконаліми пропорціями башт замку. Ці башти визначили характерні риси готичної архітектури кам'янецької твердині кінця XIV–XV ст., наблизивши її до найкращих європейських зразків оборонного будівництва.

На порталах та вікнах башт збереглися клейма майстрів-мулярів. Серед них од-

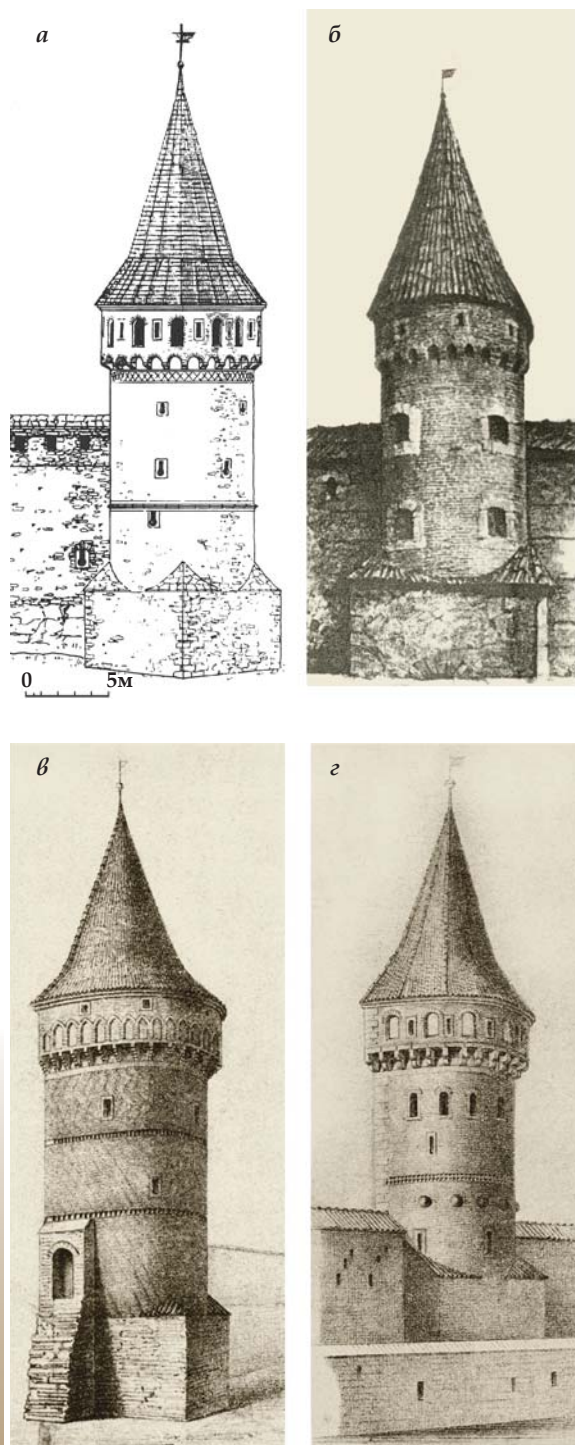
не, найбільше, у вигляді чотирьох перехрещених ліній, вирізьблене на правому стовпчику порталу головного входу до башти Рожанки (іл. 188, див. іл. 186: в), привернуло увагу Є.Пламеницької, яка встановила, що в цю геометричну фігуру було закладено пропорційні співвідношення усіх елементів споруди [Пламеницька Є. 1975]. Відтак це мулярське клеймо, яке містило своєрідний «метричний код» башти, дозволило обґрунтувати пропорції втраченого даху, що стало відправною позицією при визначенні його висоти у проекті реставрації¹⁷⁸. Виявлені метричні закономірності, побудовані на пропорційних співвідношеннях елементів плану та фасадів башти, були притаманні й іншим баштам, зведеним у цей час (іл. 189). При реставрації башт Рожанки, Лянцкоронської та Тенчинської їх готичні дахи відновлювалися на підставі встановлених метричних закономірностей та з урахуванням аналогів фортифікаційних об'єктів Європи періоду готики, для яких було характерним загальне співвідношення висоти даху до діаметру башти від 2 : 1,5 до 2 : 1.

Значна висота готичних дахів середньовічних башт була зумовлена кількома чинниками.

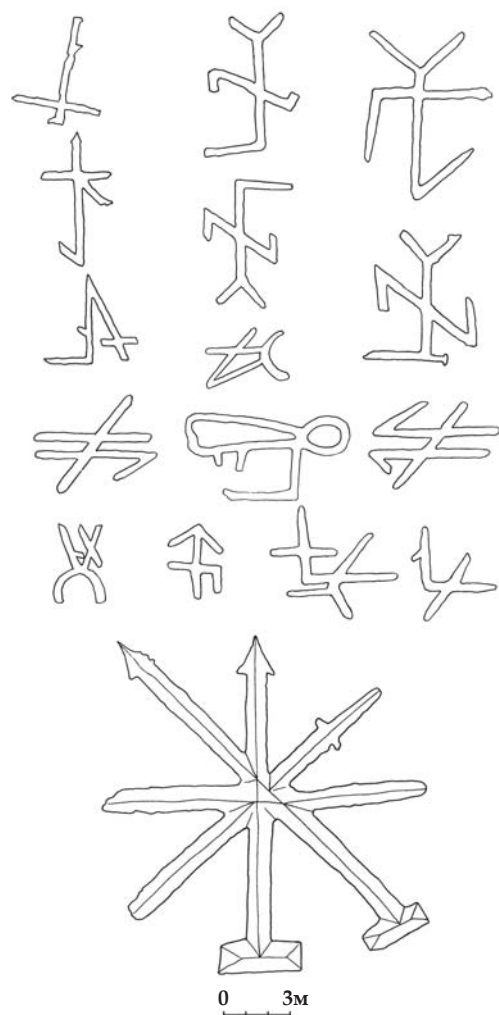
¹⁷⁸ Автор проекту реставрації Є.Пламеницька.

Ил. 186. Готична каменярка Старого замку литовського періоду:
 а – лоток водовідведення на башті Ляницькоронській; б – профілювання білокам'яних кронштейнів на баштах Рожанці, Ляницькоронській, Тенчинській, Водній; в – портал I ярусу башти Рожанки; г – портал II ярусу в башті Тенчинській; д – портал II ярусу в башті Ляницькоронській; е – вікно туалету на II ярусі башти Ляницькоронської; ж – сидіння і вікно туалету башти Ляницькоронської (інтер'єр). Фото і кресленики О.Пламеницької

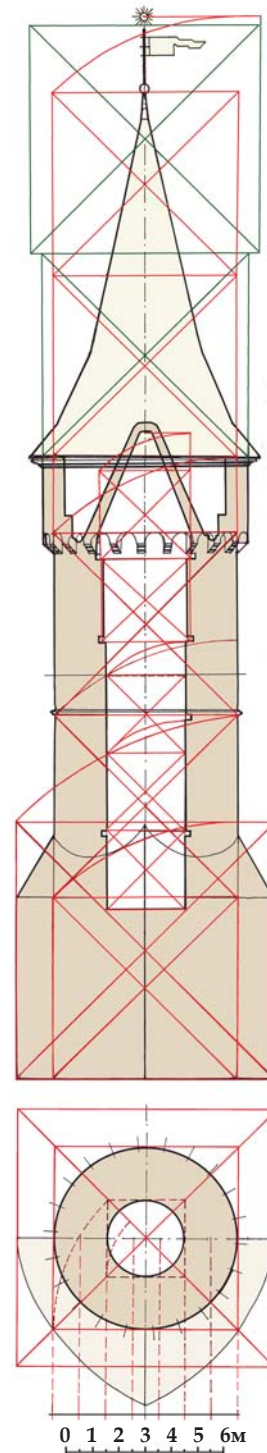
Л. 187. Башти з аркатурними парапетами і високими дахами: а – башта Рожанка (проект реставрації Є.Пламеницької), б, в, г – башти міських укріплень Кракова

Л. 188. Мулярські клейма на башті Рожанці. Дослідження і прориси Є.Пламеницької, фото О.Пламеницької

За мирних часів (а вони тривали значно довші, ніж облоги і війни) башти завжди були накриті дахами, форма яких була зумовлена експлуатаційними характеристиками. Зокрема, в баштах з гонтовою покрівлею (саме такі були поширені на Поділлі) стрімкий ухил даху сприяв швидкому стіканню дощових опадів і не дозволяв накопичуватися снігу. В описі кам'янецького замку 1613 р. про башту Чорну, приміром, сказано: «дах піднято високо» («dach wywiedziony wysoko») [65]. В період облоги дахи здебільшого демонтували і «скидали вниз»; про це прямо йдеться в архівних документах, зокрема в описі замку 1544 р. [Jabłonowski: 22]. Навіть якщо високий дах залишався, значний об'єм піддашшя створював резерв для накопичення порохових газів, що під час стрільби піднімалися вгору; їх концентрація на верхніх ярусах унеможлилювала б перебування там оборонців. Нерідко в дахах влаштовували спеціальні отвори-люкарни для вентиляції. Нарешті, при підпалі високого даху (що нерідко траплялося при штурмі за допомогою спеціальних стріл-смолоскипів) його легше було скинути вниз, підрубавши центральний стояк (який перетворювався на своєрідний важіль), що вимагало незначних зусиль. При малій висоті даху скидати його було значно важче, і гонтове покриття, згораючи, провалювалося б усередину башти, підпалюючи крокви і перекриття. Хибною є думка, яку нерідко можна зустріти у популярних виданнях, ніби високі дахи були хорошим орієнтиром для гармат. Адже середньовічні штурмові гармати (здебільшого бомбарди) не мали високої прицільності і не були спроможні уражати подібні цілі. У штурмовому арсеналі ще довго переважали каменеметальні машини, стріли й тарани.

Про поширення високих дахів у середньовічній оборонній архітектурі Східної Європи свідчать іконографічні матеріали періоду XV–XVII ст. (іл. 190), а також відреставровані споруди, в яких дахові конструкції відновлено на підставі натурних та іконографічних даних. Логіка і доцільність їх застосування не піддається сумніву реставраторами Чехії, Польщі, Румунії, Німеччини, Росії (див. іл. 431).

Іл. 189. Пропорційний аналіз розпланувально-просторової структури башти Тенчинської.
Опрацювала Є.Пламеницька

Лл. 190. Високі дахи башт Смоленська, кінець XVI – початок XVII ст. Гравюра А.Келлера, 1610 р.

Слід зазначити, що всі дерев'яні елементи замків, включно з дахами башт, галереями-гордами на мурах тощо були розраховані на швидке знищення і швидке відновлення. За мирних часів галереї-горди часто взагалі не монтувалися, а лежали у вигляді спеціально заготовлених конструкцій на випадок бойових дій. Така практика використовувалася століттями. Зокрема в описі кам'янецького замку 1613 р. йдеться про розібрані й складені у брамі дерев'яні зрубні конструкції («ізбиця або тарас дубовий»), призначені для оборони [66].

На жаль, в Україні не збереглися готичні завершення переважної більшості будівель XIV-XV ст.; це стосується насамперед спо-

руд оборонного призначення, які були спотворені пізнішими перебудовами. Дослідники відзначають втрату практично усіма готичними мурованими спорудами первісного вигляду [Годованюк: 9]. Тому науково обґрунтоване відновлення втрачених готичних елементів повертає об'єктам їх архітектурну достовірність, містобудівну значущість і художню цілісність.

В період реконструкції Спитком Мельштинським замку, з огляду на значну довжину його північного оборонного муру, виникла необхідність в організації додаткових вогневих позицій. Галереї-горди з зубцями-мерлонами були реконструйовані й замінені на внутрішньостінні склепінчасті

бойові ходи, що з'єднали башту Рожанку з Чорною. Посередині прясел мурів між баштами Рожанкою та Лянцкоронською, а також Лянцкоронською та Чорною з'явилися дві маленькі настінні вежі-бартизани з зовнішнім діаметром 3 м, поставлені по верху муру (іл. 191). Одну з бартизан та вінцевий парапет другої було зруйновано, правдоподібно, ще у XVII ст.: на плані 1761 р. показано лише бартизану між Рожанкою та Лянцкоронською, яка збереглася дотепер під назвою Комендантська¹⁷⁹ (іл. 192, див. іл. 180, 181, 183). В архівних джерелах під такою назвою вежа невідома. Зазвичай «комендантськими» називали башти, в яких мешкали військові коменданти замків. Маленька вежа з внутрішнім діаметром 1,7 м і наскрізним проходом не могла служити для помешкання. Про функцію вежі в описі 1613 р. сказано: «*baszteccka mala dla strzelby na murze postawiona zwirzchu sklepiona*» («*башточка мала для стрільби на мурі поставлена, зверху перекрита склепінням*») [67]. Відтак помешканням коменданта могла бути башта Лянцкоронська, третій ярус якої був пристосований під житло, про що свідчать збережені камін, туалет, велике вікно з пізньоготичним різьбленим обрамленням (вірогідно вмуроване на місці машикуля над брамою). Башта сполучалася зі згаданим в описі 1544 р. «будинком старости», прибудованим з боку замкового двору до північного оборонного муру (див. іл. 159). Ймовірно, це і був будинок коменданта (див. іл. 152), від якого зберігся підвал. Правдоподібно, назва бартизани пов'язана з функцією прилеглих споруд, втім, вона не є автентичною.

Бартизани були зменшеними копіями великих башт – триярусними, з парапетами на аркатурі, про що переконливо свідчать їхні зображення на рисунках і гравюрах XVII ст. (іл. 193). На вежі Комендантській

¹⁷⁹ З огляду на існування двох ідентичних веж-бартизан, збережену вежу ми називаємо «Комендантська № 1». Остання її руйнація сталася в 1941–1944 р., коли артилерійським снарядом було вирвано південно-західну частину вежі на всю висоту. У відновлену після війни ділянку стіни було вмуровано бутафорський снаряд – аналогічно тому, як за часів Середньовіччя у стіни башт вмуровували гарматні ядра. До певних казусів можна віднести акцію «виявлення і знешкодження» цього бутафорського снаряду 2003 р.

збереглися білокам'яні кронштейни та білокам'яний карниз з профілюванням, характерним для готики [Шуази II: 327]. Вежі-бартизани з'явилися в період завершення спорудження башт Рожанки і Лянцкоронської та будівництва внутрішньостінних ходів на мурах. Про хронологічно близький час будівництва свідчать ідентичні профілі білокам'яних карнизів Рожанки й Лянцкоронської та карнизу вежі-бартизани Комендантської, ідентичні профілі кронштейнів під аркатурою парапетів усіх башт, ключеподібні бійниці та маленькі аркові вікна у другому ярусі бартизани Комендантської та третьому ярусі башти Лянцкоронської (див. іл. 186: е, 192). Одночасне будівництво бартизан і верхніх частин мурів з внутрішньостінними ходами підтверджується тим, що останні проходили через бартизани наскрізь, залишивши після руйнації мурів аркові штраби на вході та на виході з вежі Комендантської (див. іл. 180, 181). Утім, істотне зміщення їх рівня по відношенню до ярусів башт Лянцкоронської та Рожанки, з якими вони сполучалися мурованими сходами (див. іл. 180: а, 183, 184)¹⁸⁰ свідчить, що первісна, литовська концепція не передбачала внутрішньостінної комунікації, яка з'явилася вже на етапі реконструкції Спитка Мельштинського в кін. XIV ст.

У польських джерелах збереглася інформація про те, що надмірна фортифікаційна активність Спитка викликала занепокоєння Владислава Ягелли, який побоювався небажаної для Польщі незалежності Поділля [Молчановский: 251]. Джерела згадують також, що в період перебування Кам'янця під владою Польщі (1404–1410 рр.) Ягелло дуже зміцнив його [Сементовский: 44]. Гадаємо, король приписав собі роботи, проведені його відданим васалом.

З 1411 до 1430 рр. Поділля з Кам'янцем належало великому литовському князю Вітовту, який, викупивши Спиткові землі, володів ними до своєї смерті. Це був період відносного політичного спокою. І хоча джерельних даних про те, що Вітовт проводив оборонне будівництво, немає, логічно, що саме в цей

¹⁸⁰ Дані про башту Чорну відсутні.

*Лл. 191. Старий замок.
Загальний вигляд з півночі.
Відновлені завершення північних
обороних мурів з вежами-бартизанами.
Реставрація О.Пламеницької*

Розділ 3. ТБЕРЖА - ARX - CASTRUM

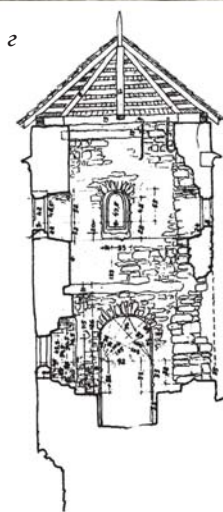
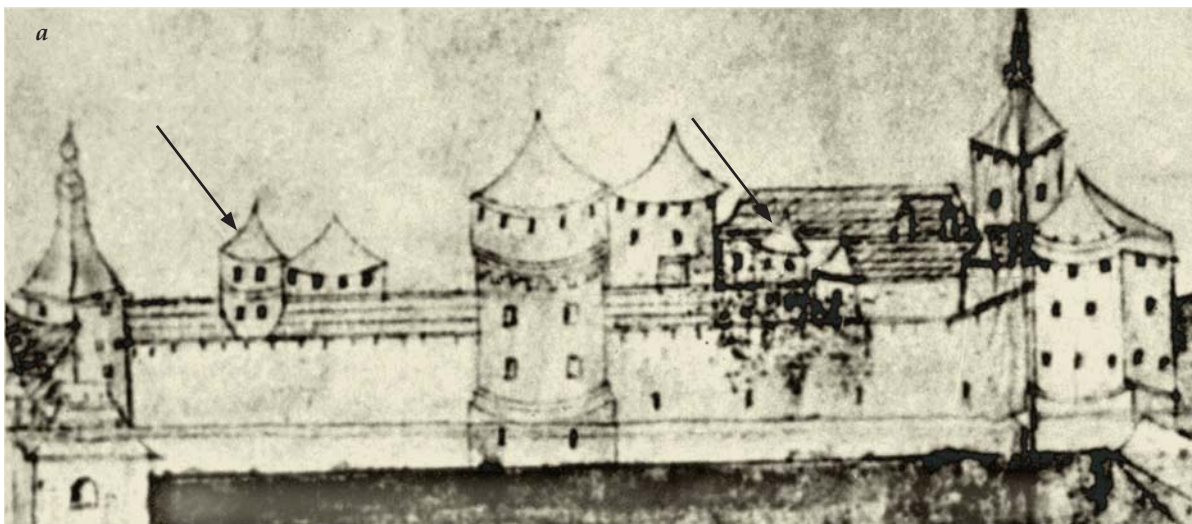
Іл. 192. Вежа-бартизана Комендантська № 1: загальний вигляд. Фото О.Пламеницької

час була можливість завершити розпочаті Кор'ятовичами роботи по формуванню укріпленого периметру замку. З огляду на це в будівельній історії кам'янецького замку ми виділяємо ще один, пізньолитовський період.

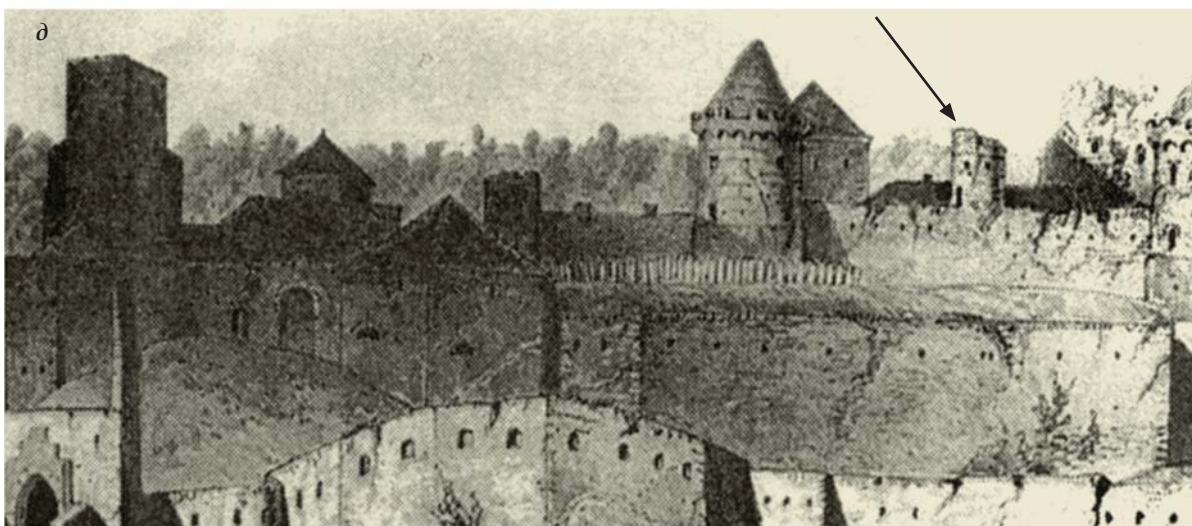
В цей період було підсилено південно-західну частину замку, де стояла наріжна башта Денна. Як ми вже говорили, вона на той час виконувала функцію донжона. Втім, для забезпечення ефективної оборони на напільному розі замку була потрібна фланкуюча башта виключно оборонного призначення. На той час Південної батареї св. Урсули ще не існувало, натомість широка нижня південна тераса замкового мису, що розки-

нулася попід південним оборонним муром, була місцем небажаної концентрації сил супротивника. Оскільки південна батарея археологічно не досліджувалася (крім вежі малої Південної № 1), ми не маємо даних про те, чи існували на південній терасі на початку XV ст. якісь допоміжні фортифікації, аналогічні тим, що з'явилися тут пізніше, в XVI ст. Тому цілком закономірною виглядає поява на південно-західному розі замку, в місці залому оборонного муру між баштами Денною та Тенчинською, великої й високої циліндричної башти Ласької¹⁸¹ (іл. 194). До проведення масштабної реконструкції замку (1540-і рр.) це була найпотужніша башта – чотириярусна, заввишки з напільного боку 22,5 м (без даху), діаметром 11,5–12 м та стінами завтовшки 3 м у рівні нижнього ярусу (іл. 195). Дотепер ця башта ґрунтовно не вивчалася. До її характерних особливостей слід віднести розміщення на перепаді верхньої та нижньої південної терас замку (з істотною різницею в 10,5 м) та на ділянці, де напрямок південного оборонного муру змінювався відповідно до конфігурації бровки скелі верхньої тераси (див. іл. 63, 64, 66, 82). Прясло муру з боку башти Денної до проведення ремонтних робіт кінця 1990-х рр. ще візуально зберігало сліди численних перебудов (іл. 196), зокрема фрагменти зубців та одиночного машикуля давнього муру; на жаль, ці особливості було майже повністю втрачено. Обмуровання скельної основи башти Ласької, як і всіх башт південного боку замку, вирішено з талусом. Стіни башти у верхній частині ззовні зберігають виразні сліди ремонту цеглою, при цьому внутрішня частина башти на всю висоту змурована з каменю.

¹⁸¹ Назва «Ласька» відома з опису 1544 р., де башту названо «Laszka albo Korab arcybiskupi» [Jablonowski: 14]. Назва «Korab» пов'язана з назвою гербу архієпископа Яна Ласького, який фінансував будівельні роботи в замку на початку XVI ст. (його герб вмуровано на південному фасаді башти). В описі 1613 р. башту також названо «Łaska» [68]. В описі 1786 р. [69] башта має назву «Sądowa» («Судова»). Назва «Біла», яку часто уживають у популярних виданнях, не має прямого документального узasadнення: декілька башт, згадуваних в реєстрах XVI ст., характеризуються як «turri nixta» («біла башта») [70], що пов'язано з тинькуванням їх стін вапняним розчином.

*Ил. 193. Архівна іконографія веж-бартизан Кам'янецького замку:
 а – рисунок 1651 р. ;
 б – мідьорит Ц.Томашевича 1673 р.;
 в – кресленик 1797 р.;
 г – обмір вежі-бартизани Комендантської після руйнації 1944 р.;
 д – рисунок 1845 р. (зруйнована верхня частина бартизани № 1 показана стрілкою)*

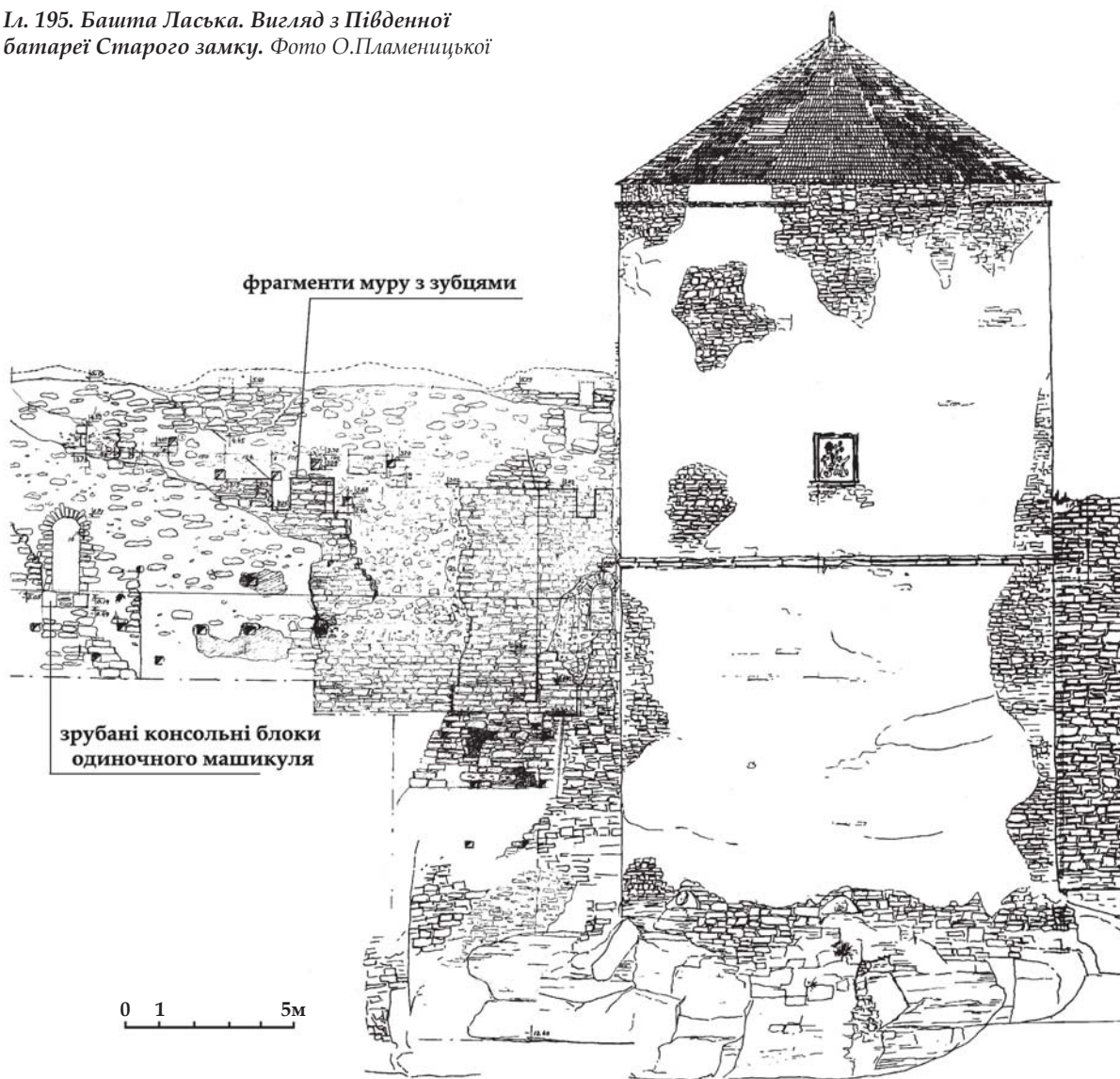

*Ил. 194. Башта Ласька
в системі укріплень
південного боку Старого замку.
Фото О.Пламеницької*

Лл. 195. Башта Ласька. Видляд з Південної батареї Старого замку. Фото О.Пламеницької

Лл. 196. Башта Ласька з примикаючим з заходу оборонним муром з зубцями. Дослідження і кресленик Є.Пламеницької

В описі замку 1544 р. про башту Лаську сказано, що вона «здавна сама поставлена і змурована», а також зазначено, що «навколо тієї башти з фундаменту скелі знову [виділено нами. – О.П.]¹⁸² муром похило навколо аж наго-

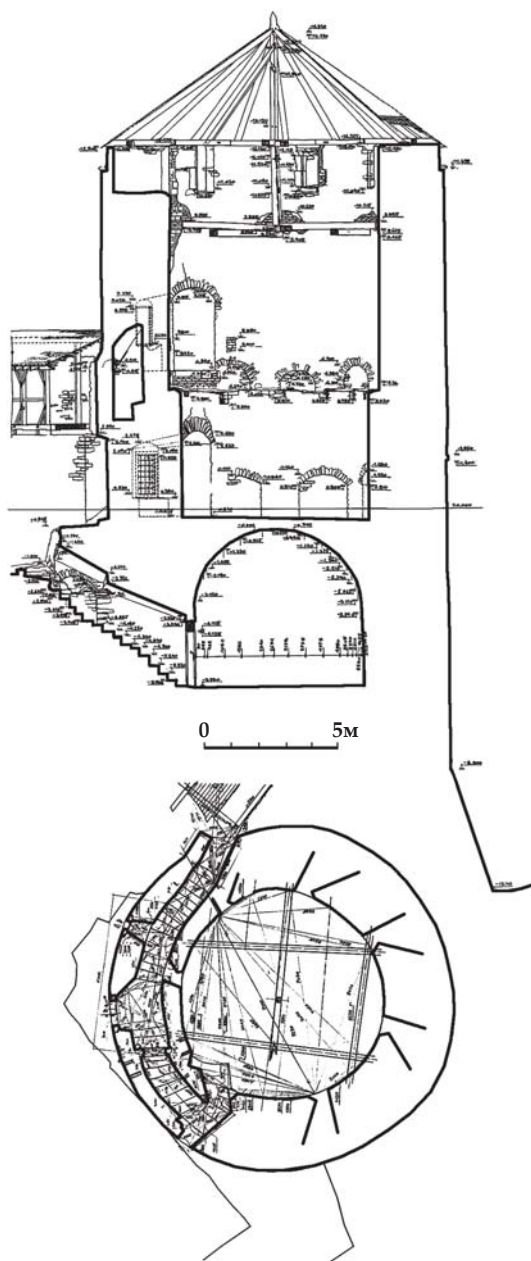
¹⁸² Цитовані фрагменти опису 1544 р., в яких башту названо «здавна поставленою» і які характеризують повторне обмуровання її основи (очевидно, вже пошкодженої на той час), виключають датування першого будівельного етапу споруди першими двома десятиліттями XVI ст., зокрема періодом діяльності примаеса Польщі Яна Ласького, якого деякі

ру до тієї башти змуровано і муром виведено 27 ліктів на висоту 19 ліктів»¹⁸³ [Jabłonowski: 14]. Привертає увагу майже повна відсутність бійниць на напільній частині башти, а також те, що башта мала два між'ярусних

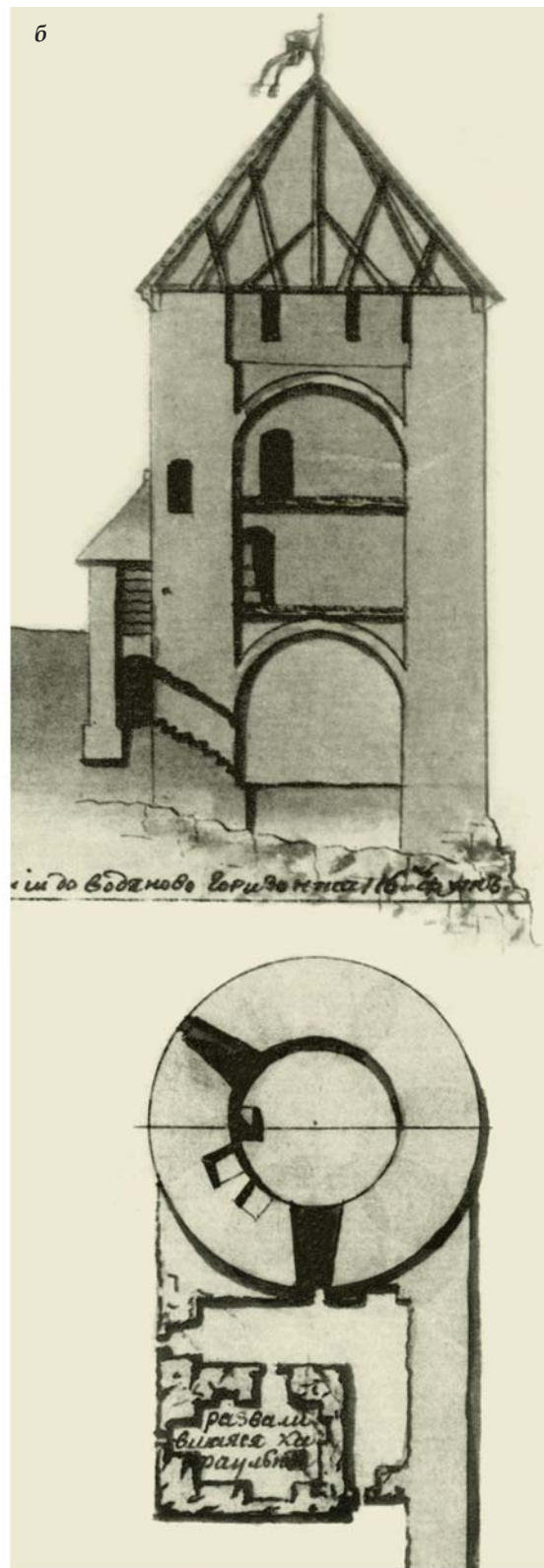
дослідники вважають фундатором як цієї башти, так і башт Папської, Ковпак, Тенчинської, Лянцкоронської та Рожанки [Юрченко С.].

¹⁸³ Розмір лікта, уживаного в Кам'янці в XVI ст., становив 0,576 м. Відповідно похиле облицювання скелі було зроблено на висоту 10,95 м, що дорівнювало перепаду верхньої та нижньої терас замкового мису.

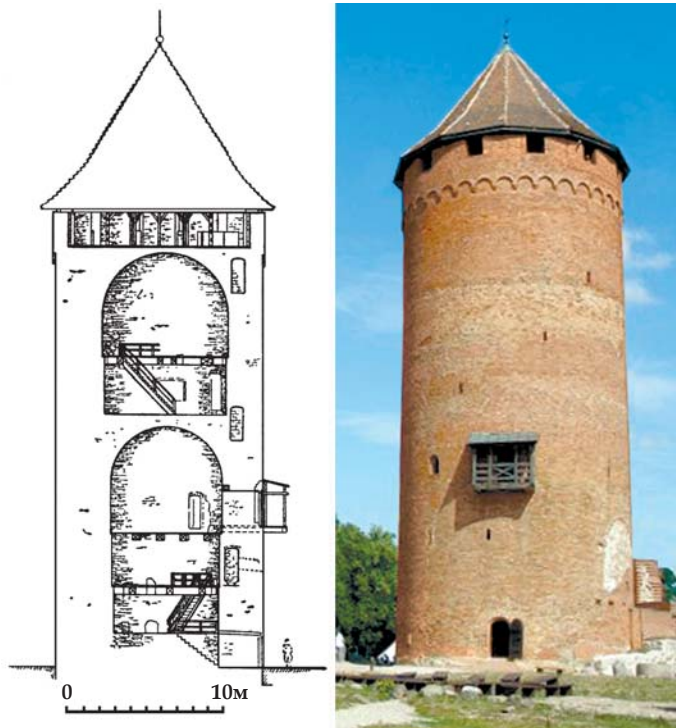
а

б

Ил. 197. Башта Ласька:
а – план, переріз (обмір В.Бевза,
Л.Свінціцького, В.Порчинського);
б – архівний кресленик 1800 р. (Матеріали РДВІА)

Іл. 198. Донжон замку Турайде, Литва: переріз, загальний вигляд (фото: web)

склепіння: між підвалом та першим ярусом та між третім та бойовим четвертим (останнє втрачено і фіксується архівними кресленнями), а комунікація здійснювалася вузькими внутрішньостінними сходами (іл. 197). В описі 1544 р. зазначено також, що посеред башти була «кімната», на четвертому ярусі – велике, «здавна змуроване» аркове вікно; при башті ж з боку башти Денної знаходилося помешкання старости («будинок з білою ізбою старостинські» – «dom z izbą białą staroście») ¹⁸⁴ [Jabłonowski: 21]. Отже, Ласька башта, правдоподібно, виконувала функції житлової вежі – донжона; цю функцію вона, очевидно, перебрала в зв'язку з тим, що попередній донжон – наріжна вежа Денна – в цей час перетворилася виключно на бойову башту. У зв'язку з викладеним вище доцільно зауважити типологічну подібність Ласької башти до башт-донжонів, зокрема донжону в орденському замку Турайда в Латвії (іл. 198).

¹⁸⁴ Можливо, це якоюсь мірою вплинуло на появу назви «Біла».

Наявність в замку «старостинської ізби» свідчить, що саме тут базувалася військова адміністрація. Старостами на Поділлі («*saritanatus podoliensis*») за часів Вітовта були Грановський, Петро Монккирдович, Гедигольд (відомий з 1414 до 1421 рр.), Довгирд; останній, як стверджує Є.Сіцінський, «старостив» на подільських землях до смерті Вітовта [Сіцінський 2009: 91]. Втім, політика православною Вітовта, який роздавав подільські землі українцям та литовцям (за умови відбудовання військових повинностей), була небажаною для поляків. На Поділлі утворилася впливова польська опозиція. Цілком природно, що Вітовт змушений був дбати про обороноздатність замку – основною місця базування литовської адміністрації. В умовах протистояння двох політичних партій – литовської Вітовта та польської Ягелли – замок, де базувався староста, повинен був мати можливість тримати оборону з боку міста. Втім, на думку О.Білецької, наприкінці правління Вітовта кам'янецький староста Мартин, згадуваний в архівному документі 1427 р. ¹⁸⁵, не уник зради – передав замок в управління «своєму бурграбію» з тим, щоби той, в свою чергу, передав його Владиславу Ягеллі або його довірених особі [Білецька 2004: 141–142]. Фактично, документ 1427 р. свідчить про зраду князя Вітовта його литовською адміністрацією, яка перейшла на бік польської феодалної опозиції. Невдовзі, після смерті Вітовта у 1430 р., розпочався останній етап родинної війни за Поділля між братами Гедиміновичами: польським королем Владиславом Ягеллом та литовським князем Свидригайлом.

«Пунктирність» документальних джерел та неповнота натурних досліджень ще не дозволяють синхронізувати всі етапи будівельної історії замку з етапами історії міста, в якій і дотепер ще багато «білих плям». Деякі важливі питання, пов'язані з функціонуванням оборонного комплексу на замковому мисі, досі науковцями не з'ясовані. Це, зокрема, стосується водопостачання замку. З наявної на сьогодні інформації випливає, що існували проблеми, пов'язані з недосяжністю водоносних шарів

¹⁸⁵ Див. підрозділ 1.7.

та з невідповідною якістю води¹⁸⁶. Загалом водопостачання міста здійснювалося переважно джерельною водою: на території острова та його околиць існувало декілька джерел питної мінеральної води, яка за смаком була солонуватою і мала цілющі властивості [Marczyński: 188].

Крім міської криниці на острові, датою появи якої Є.Пламеницька вважала 1581 р. [71], існувало дві криниці в замку – в баштах Новій Східній та Водній. Дата будівництва башти Нової Східної, в якій знаходиться викута в скельному масиві криниця завглибшки 40,8 м, відома з пам'ятної плити, вмурованої на фасаді башти – 1544 р. – та з опису замку, складеного того ж року, де зазначено, що башту в цей час «закладено» [Jabłonowski: 17]. Втім, в описі немає жодної інформації про влаштування або ремонт криниці. Натомість цю криницю згадано в описі 1494 р., де зазначено, що, попри проведені роботи з укріплення фундаменту та ремонту дерев'яного покриття над нею¹⁸⁷ [72], вода через погану якість була непридатною для пиття. Перелік проведених робіт був описаний ревізором; це є свідченням, що вони виконувалися незадовго до складання опису. Вартим уваги, однак, є те, що ці роботи зазначені вже як ремонтні. Відтак викопування криниці віддаляється в часі. Виникає закономірне питання: яку воду споживала залага замку раніше і звідки її брали. Його ще належить з'ясувати.

Не менш важливим джерелом водопостачання замку була криниця у башті Водній, розташованій на нижньому березі Смотрича, в створі західного стародавнього оборонного муру замку (іл. 199, див. іл. 63). В описі 1544 р. коротко описано «здавна збудовану і змуровану» башту «Водну» поряд з Пільною брамою, а також систему подачі води нагору, до замку за допомогою

«коліс»¹⁸⁸ (шлях надзвичайно трудомісткий і під час облоги небезпечний). Нам невідомо, який вигляд мала первісна криниця та чи існувала вона до спорудження башти Водної. Не виключено, що первісно, коли рівень Смотрича був вищим, воду в замок постачали підземним ходом-тайником, що виходив просто до води, а зі зниженням її рівня спорудили криницю з баштою Водною. В описі замку 1613 р. йдеться про «башту, в якій криниця», розміщену в північно-західній частині замку, перехід до якої здійснювався від башти Рожанки оборонним муром над Пільною брамою, а подача води з башти до замку – мурованим підземним каналом¹⁸⁹. Нарешті, в описі замку 1786 р. йдеться про дві башти – «Смотрицьку» (Водну) та «Студенну» (Нову Східну) – обидві спустошені через відсутність води в криницях [73].

Наразі ми не можемо без застережень говорити про точну дату заснування башти Водної, яка досі не була предметом спеціальних архітектурно-археологічних досліджень. Збудована на плані правильного восьмигранника зі стороною 5 м та стінами завтовшки 1,2–1,7 м, без талуса, але з незначним позитивним ухилом, вона мала висоту понад 20 м, не рахуючи даху та підземної частини, що становила обмурівку криниці (іл. 200). Завершувалася башта, судячи з зображення на рисунку 1651 р. та мідьориту Ц.Томашевича 1673 р. (див. іл. 159, 170), парапетом на аркатурному поясі, аналогічним баштам Тенчинській, Лянцкоронській та Рожанці. Нині цей парапет втрачений; один з блокам'яних кронштейнів

¹⁸⁶ З цієї останньої причини не використовували як джерело питної води глибоку міську криницю на головному Ринку, яку на плані міста 1842 р. позначено з експлікацією «каменная беседка над колодцем в коем вода соленая».

¹⁸⁷ «Ibi est puteus, a fundamento munitus et supra de lignis reparatus, sed aqua in inferioribus terre, sed de isto puteo sine fonte aqua non recipitur» («Там є криниця, укріплена від основи і наверху відремонтована деревом, але вода внизу жаклива, пахне гниллю і без джерела є непридатною»). Переклад з латинської О.Пламеницької.

¹⁸⁸ «Podle samej tej brony z pola jest wieża wodna [sic. – О.П.] zdawna zbudowana i zmurowana nad rzeką Smotryczem, w którym woda jest i ku wszęj potrzebie zamkowej one [do] zamku ciągną kołami, które nowo są naprawione i żelazem wcale potrzeby opravione» [Jabłonowski: 15] («Біля цієї самої брами з поля є вежа Водна здавна збудована і змурована над річкою Смотричем, в якій вода є і на всяку потребу замкову вони [до] замку тягнуть колесами, які заново поправлені і в залізо всі належно оправлені»). Переклад зі старопольської О.Пламеницької.

¹⁸⁹ «...przez sień przejście blankami na basztę w której studnia, a do studni z fundamentu pod ziemią od rzeki Smotrycza, dla przejścia wody mурowany kanał; nad tym wszystkim dach» [74]. («...через сину перехід галереєю на башту, в якій криниця, а до криниці від фундаменту під землею від річки Смотрича, для проходу води мурований канал; над усім цим дах»). Переклад зі старопольської О.Пламеницької.

Лл. 199. Башта Водна в системі північно-західних укріплень Старого замку. Фото О.Пламеницької

готичного профілю, аналогічного уживаним в аркатурі на баштах Рожанці та Лянцко-ронській (див. іл. 186: б), було знайдено 1978 р. при обстеженні недалеко від підніжжя башти, в земляній засипці. Збережений верх башти (що майже відповідає рівню, з якого починався парапет) нині знаходиться на позначці близько -19.00 , тобто майже на 10 м нижче рівня основи північного оборонного муру замку, попід яким проходила давня дорога.

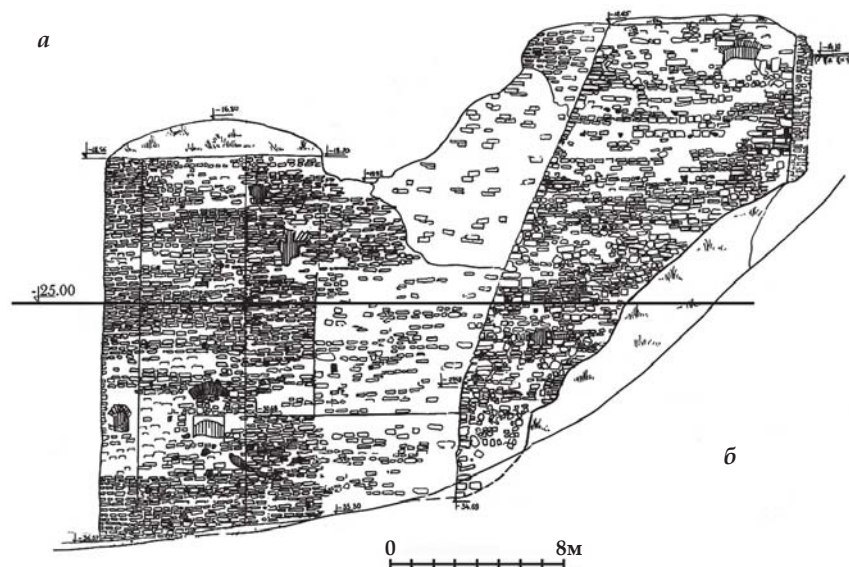
Специфікою розміщення башти Водної є постановка на лінії західного оборонного муру замку, в створі якого, на верхній терасі, стоїть башта Рожанка (іл. 201: а). Саме з цією баштою, за описами 1544 та 1613 рр. [Jablonowski: 16]¹⁹⁰, було влаштовано внутрішньостінну комунікацію для постачання замку водою.

¹⁹⁰ Див. прим. 189.

Про характер цієї комунікації можна говорити лише на підставі попереднього обстеження, проведеного київськими спелеологами 1979 р. Воно показало, що в башті, на висоті близько 3 м від нижнього берега Смотрича, зберігся водозабірний хід-тайник, який похило піднімався у бік замку (іл. 201: б)¹⁹¹. Цей хід використовувався у складній системі пізніших замкових укріплень (див. іл. 253, 275), проте його конструкцію на час будівництва ще належить з'ясувати.

На особливий інтерес заслуговує той факт, що у башті Водній було реалізовано складну військово-інженерну задачу транспортування води з берега Смотрича на верхню терасу замкового мису – на відстань понад 50 м і на висоту близько 40 м. Подібні

¹⁹¹ Про цей хід див. також у підрозділі 4.1.

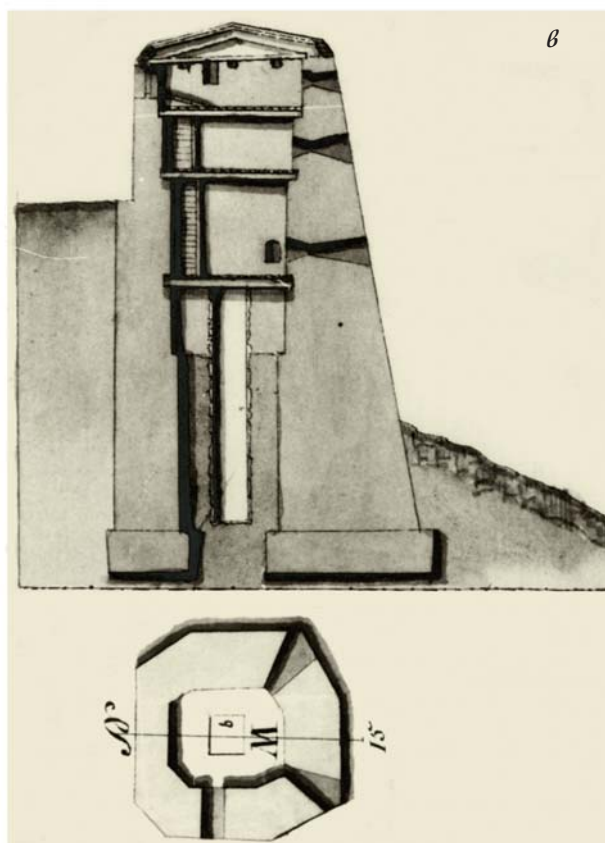
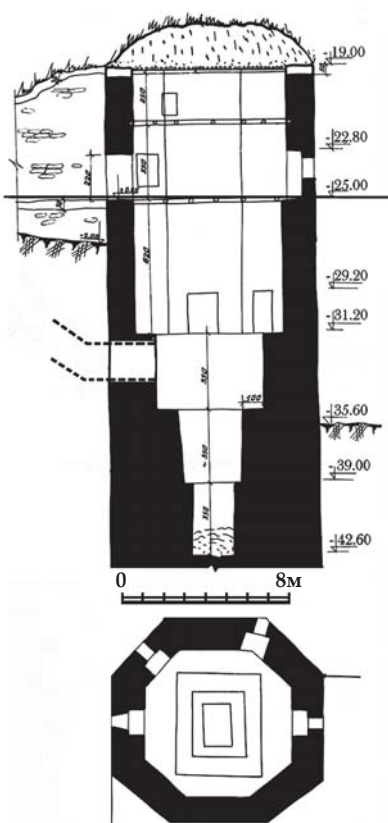

Ил. 200. Башта Водна:
а – західний фасад
(обміри УкрДІНТВ),
б – північний фасад.
Фото О.Пламеницької

задачі вирішувалися у світовій фортифікації, починаючи з XII ст. перед Р.Х. В.Слукін, класифікуючи системи водозабірних оборонних підземних споруд, окремо розглядає ситуацію, коли поселення або укріплення знаходилося на підвищенні, натомість водонесні шари залягали на значній глибині. Одним із варіантів водопостачання в цих випадках було зведення спеціальної охоронної вежі, яка сполучалася з укріпленням ходом-тайником. Такі вежі часто будувалися на самому березі річки для здійснення горизонтального водозабору і транспортування води до укріплення. Іноді охоронна вежа входила до оборонного периметра укріплення, але таке рішення завжди послаблювало оборону, оскільки збільшувало периметр фортифікації та ускладнювало їх розпланувальну схему [Слукін: 102– 112].

Водна башта демонструє принцип організації водозабору шляхом влаштування над криницею спеціальної вежі, відлеглої від основного ядра замку, втім приналежної до зовнішнього поясу укріплень, розташованих на нижніх терасах замкового мису. Технічний аспект організації водозабору на час спорудження башти належить до спеціальних питань, відповідь на

Лл. 201. Башта Водна: а – в панорамі північно-західних укріплень Старого замку (фото УкрДІНТВ), б – переріз (обмір 1965 р. арх. Є.Лопушинської, І.Старосольського, Б.Бокала); в – кресленик 1800 р. (РДВІА)

які дадуть дослідження споруди. Час появи Водної башти, на нашу думку, тяжіє до пізньолитовського періоду. Вибіркові дослідження будівельних розчинів, дані яких ще не можна вважати остаточними, свідчать, що башта Водна не мала відношення до попереднього, ранньолитовського періоду. З іншого боку, її поява зумовлена комплексним вирішенням питання водопостачання замку, в системі якого функціонувало кілька споруд – стара Пільна брама, вежа Стара Рожанка, західний та північний оборонні мурі замку, а також основний компонент – підземний хід-тайник для транспортування

3.4. PONS ARCIS¹⁹³): СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ВІАДУК

З огляду на топографічну специфіку розташування замку й міста на острові цілком імовірною була ситуація, коли ворог, обійшовши замок по нижніх терасах замкового мису, міг підійти впритул до перешийку і мосту. З іншого боку, існувала можливість конфронтації між гарнізоном замку та міським урядом; відтак замок повинен був утримувати оборону проти міста. Як свідчать документи, подібна ситуація мала місце 1427 року, за часів Вітовта [Білецька 2004: 141–142]. Отже, виключно важливою була роль Замкового мосту, довжина якого разом з під'їздами становила понад 120 м (іл. 202, див. іл. 101, 128). Такий відрізок шляху при відповідній організації оборони міг стати серйозною перешкодою для руху в обидва боки. Як побачимо нижче, фортифікатори врахували цю топографічну особливість: в залежності від зміни напрямку наступу – з боку замку, або з боку міста – міст змінював напільний бік, перетворюючись завдяки продуманим засобам оборони на своєрідну фортифікаційну реверсну систему.

На скельних виступах, що з боку міста та замку підходили до мосту, який за ординських часів зазнав реконструкції¹⁹², стояли залишки стародавніх брам з невеличкими квадратними прибрамними вежами, збудованими за дако-римських часів (див. іл. 116). Специфіка геологічної будови основи мосту зумовлює періодичні процеси обвалу верхніх шарів порід, в яких утворюються

води. Можна припускати, що роботи по спорудженню цієї системи було проведено за часів правління Вітовта, в контексті робіт по реконструкції західного приступного боку замку і спорудження башти Ласької.

Технічне вирішення водопостачання замку за допомогою Водної башти, правдоподібно, було досконалим не лише в період будівництва, але і в пізніші часи. Воно впродовж декілької століть задовольняло потреби замкової залози. Принаймні, з фіксаційних креслеників початку XIX ст. (іл. 201: в) є очевидним, що криницю в цей час ще використовували.

тріщини завдяки тому, що, підстилаючи їх породи є менш міцними. За характером примикання мостової конструкції до природних скельних виступів з обох кінців мосту можна зробити висновок, що на час спорудження прибрамних веж ці виступи були довгими, відповідно мостова конструкція – меншої довжини. Згодом сталася руйнація скельних виступів між прибрамними вежами й мостом [75]. Необхідність ремонту мостового переходу, а також та обставина, що прибрамні вежі на той час вже застаріли і вимагали реконструкції¹⁹³, зумовила проведення за часів правління Вітовта модернізації мосту. На його західному кінці, на виступі скелі в зоні обрушення, було збудовано масивну триярусну надбрамну башту, відому як башта св. Анни, що зміцнила мисовий виступ і водночас з'єднала його з мостовим переходом¹⁹⁴. Надбрамна мостова башта згадується в кількох описах замку: в 1494 р. як «замкова брама» (*valvam castris*)¹⁹⁵ [76],

¹⁹³ Незважаючи на це, середньовічні фортифікатори виявляли неабияку опікадлівість і рідко розбирали застарілі укріплення з попередніх часів. Здебільшого їх перебудовували, модернізували, включали до нових структурних елементів. Саме через це до наших часів дійшли архаїчні стародавні вежі.

¹⁹⁴ 1876 року, в зв'язку з розширенням дороги, башту св. Анни було розібрано; дотепер збереглися незначні залишки споруди, які прочитуються у вигляді заокругленого виступу в рівні нижче дорожнього полотна на західному кінці Замкового мосту, на схід від дако-римської Малої Південної вежі № 3 (див. іл. 80).

¹⁹⁵ «*Est et domicula portuarii penes valvam castris, que est circa portem*» («Тут же є приміщення брамника при замковій брамі, що біля мосту»). Переклад з латинської О.Пламеницької.

¹⁹¹ Замковий міст (лат.)

¹⁹² Див. підрозділ 2.7 та іл. 116.

Лл. 202. Замковий міст. Видляд з повітряної кулі. Фото О.Макарової

в 1544 р. – як «брама до міста» («brona ku miastu») ¹⁹⁶ [Jabłonowski: 17], в 1582 р. – як «брама від замку через міст до міста» ¹⁹⁷ [Borek: 162], в 1613 р. – як «брама до пригородку через башту до міста» («brama do przygodku przez basztę do miasta») ¹⁹⁸ [77], в 1786 р. – як

¹⁹⁶ «Za tą stajnią brona ku miastu z przegródką i z wieżą, zdawna zmurowana [виділено нами. – О.П.], a z brony most aż ku miastu przez przykor» («За тією стайнею брама до міста з перегородкою [герсою. – О.П.] та з вежею, давню змурована [виділено нами. – О.П.], а з брами міст аж до міста через рів»). Переклад зі старопольськ. О.Пламеницької.

¹⁹⁷ «Jedna brama od zamku przez most do miasta» («одна брама до замку через міст до міста»); опис М.Стрийковського.

¹⁹⁸ «Brama do przygodku przez basztę do miasta do niej wzwód z żelazem [виділено нами. – О.П.]; wrota dvoiste, zapora u nich żelazna z kłódką. Ta ż baszta ma w sobie dwoie piętra: na niższym nad bramą komory dwie, z trzeci kilka tarcic wyjęto, przed komorami komin murowany; na wyższym piętrze izba, a z niej komora pieca i drzwi oboje nie mają, rółar, dach nad basztą. Po lewej stronie przy baszcie komora, i izdebka w murze dla wrotnego [виділено нами. – О.П.] drzwi oboje na zawiasach» («Брама до пригородка через башту до міста до неї звідний міст з ланцюгом [виділено нами. – О.П.]; ворота подвійні [двостулкові. – О.П.], запор у них залізний з колодкою. Ця башта має три яруси: на нижньому над брамою дві камери, з третьої кілька дощок виїнято, перед камерами муrowаний комин; на вищому ярусі кімната, а з неї камера печі і дверей обидві не мають, переkritтя, дах над баштою. Ліворуч біля башти комора, і кімнатка в мурі для брамника [виділено

«Брама Мостова» («Brama Mostowa») ¹⁹⁹ [78] та в 1786–1787 р. – як «мостова башта під ім'ям св. Анни» («Baszta Mostowa pod imieniem Św. Anny») [79]. Саме цю останню назву ми вживатимемо надалі, говорячи про башту. Судячи з цих назв, для укладачів описів наявність башти мала другорядне значення: основну увагу привертали брама та міст. Утім, башта була достатньо масивною. Про її архітектурний вигляд допомагають скласти уявлення фотографії перед самою руйнацією, а також гравюри і кресленики XVII–XVIII ст. (іл. 203) [80]. За креслеником 1797 р. діаметр башти дорівнював 11 м, а висота без верхнього третього ярусу та даху, зображених на мідьориті Ц.Томашевича (див. іл. 159) і знаданих в описі 1613 р.,

нами: башта Мала Південна № 3. – О.П.] *двери обоє на завісах*). Переклад зі старопольської О.Пламеницької.

¹⁹⁹ Опис за підписом генерал-майора Юзефа Вітте, датований 18.02.1786 р. (Виявлено О.Пламеницькою). Щодо Надбрамної башти, вміщено наступну інформацію: «Brama Mostowa. Baszta onej jest cała, lecz wrota z żelazem zrujnowane» («Брама Мостова. Башта її ціла, лише ворота з залізом [виділено нами: з герсою. – О.П.] зруйновані»). Переклад зі старопольської О.Пламеницької.

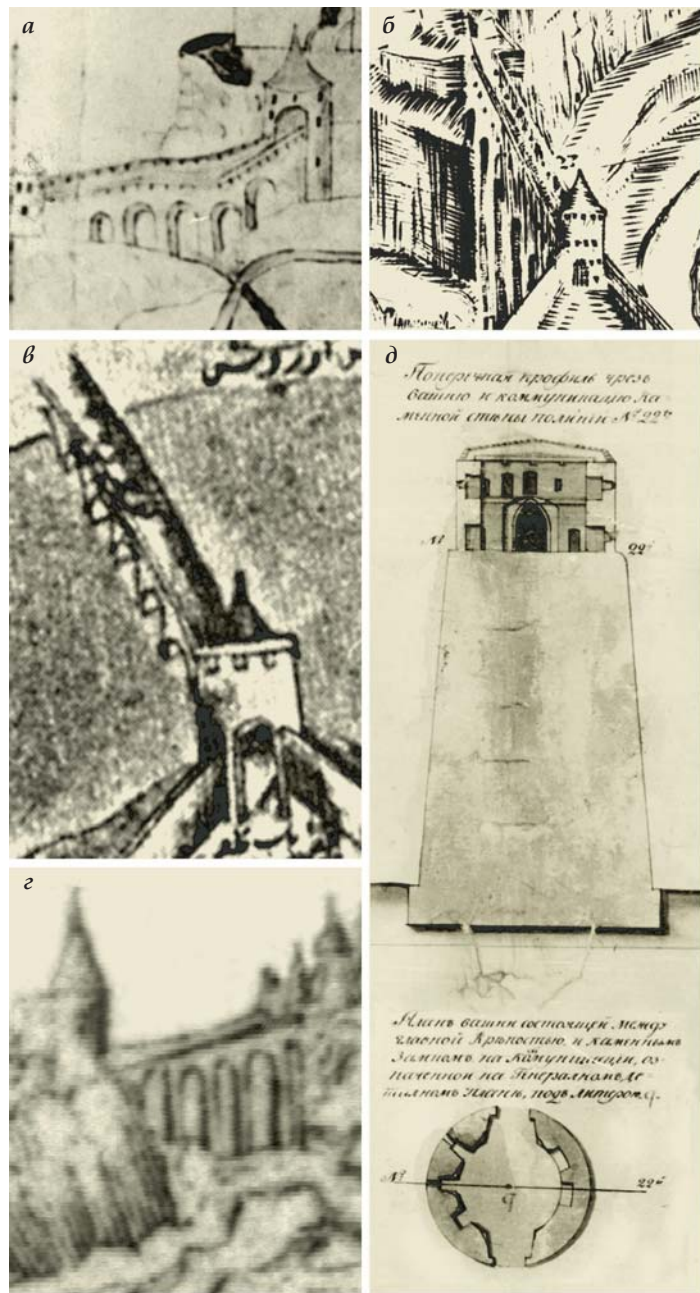
становила близько 8 м. Доречно зауважити, що такий самий діаметр мала башта Ласька. Враховуючи, що башту св. Анни вже згадано в описі замку 1494 р. як існуючу, а в описі 1544 р. названо «давно змурованою», можна з великою вірогідністю стверджувати, що датою її зведення був пізньолитовський період.

Виступаючи елементом фортифікаційної системи міста, башта св. Анни була третьою в шереху міських брам, починаючи з заходу. Напільним боком башти був звернений до замку західний фасад з готичною брамою, на якому ззовні, між вертикальними направляючими, було влаштовано герсу (див. іл. 203: з), названу в описах «przegródka» (перегородка) та «żelazo» (залізо). Мури, що стояли на кромці нижньої тераси замку, впригол підходили до західного фасаду башти, утворюючи вузький коридор, який прострілювався як з верхніх ярусів башти, так і з боку замку.

Становлячи по відношенню до міста елемент оборонного поясу замку, башта св. Анни замикала виїзд з міста через Замковий міст. Її напільним боком по відношенню до замку ставав східний фасад, від якого починався міст, що згадується в описі замку 1613 р.²⁰⁰ [81]. Його верхня частина становила коридор завширшки 2,4 м між двома парпетними стінками заввишки 2,3 м²⁰¹. На східному фасаді башти св. Анни, як видно на архівній фотографії, була велика прямокутна ніша, в якій знаходився арковий отвір брами (див. іл. 203: ж). Отже, між східним фасадом башти та Замковим мостом, в межах останнього мостового прогону, був звідний міст (згадуваний в описі 1613 р.), полотно якого, піднімаючись за допомогою спеціальних ланцюгів, ставало вертикально у нішу. Це свідчить про те, що у межах мостового полотна існував розрив, появу якого

²⁰⁰ «Most od miasta do Zamku na filarach przez wielmożnego P[ana] Jana Połockiego Starostę Kamienieckiego zmurowany, po bokach na cztery łokcie mur wyniesiony. Brama do przygródku przez basztę do miasta do niej wzwod z łańcuchem...» («Міст від міста до замку на пілонах вельможним паном Яном Потоцьким кам'янецьким старостою змурований, по боках на чотири лікті мур піднятий. Брама до пригородку через башту від міста до неї звідний міст з ланцюгом...»). Переклад зі старопольської О.Пламеницької.

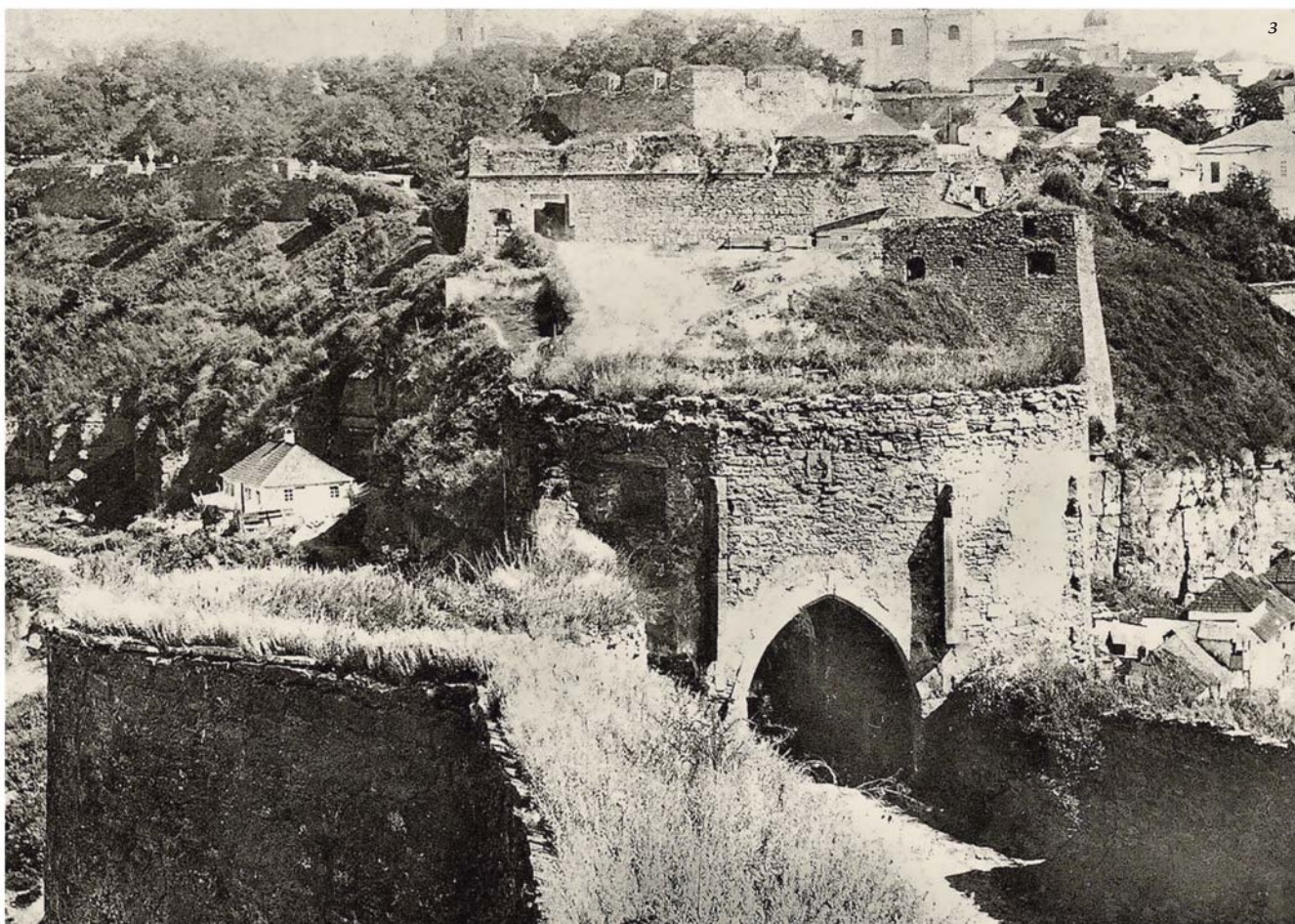
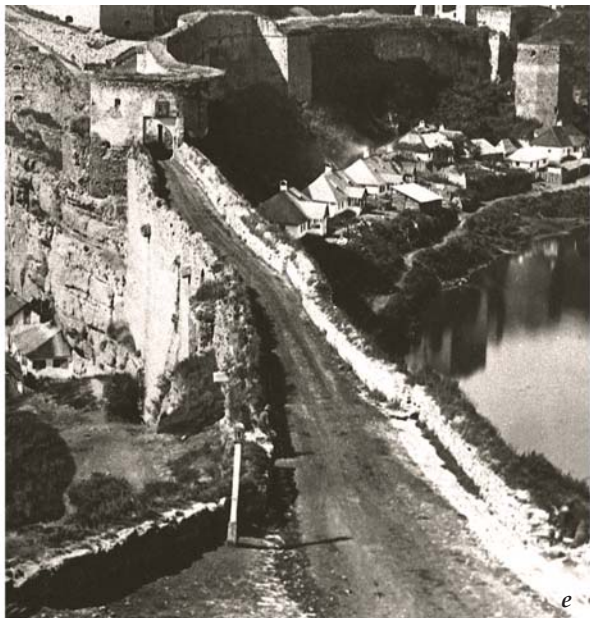
²⁰¹ Висота 2,3 м (чотири лікті по 0,576 м) становить пересічну висоту оборонного бруствера на мурі.

Іл. 203. Башта св. Анни на Замковому мості.

Архівна іконографія:

- а – рисунок 1651 р.,
- б – мідьорит Ц.Томашевича 1673 р.,
- в – турецький план 1672 р.,
- г – зображення на пам'ятній медалі 1699 р.,
- д – кресленик 1797 р. (переріз, план),
- е – вигляд Замкового мосту зі сходу,
- ж – східний фасад башти св. Анни,
- з – західний фасад башти св. Анни

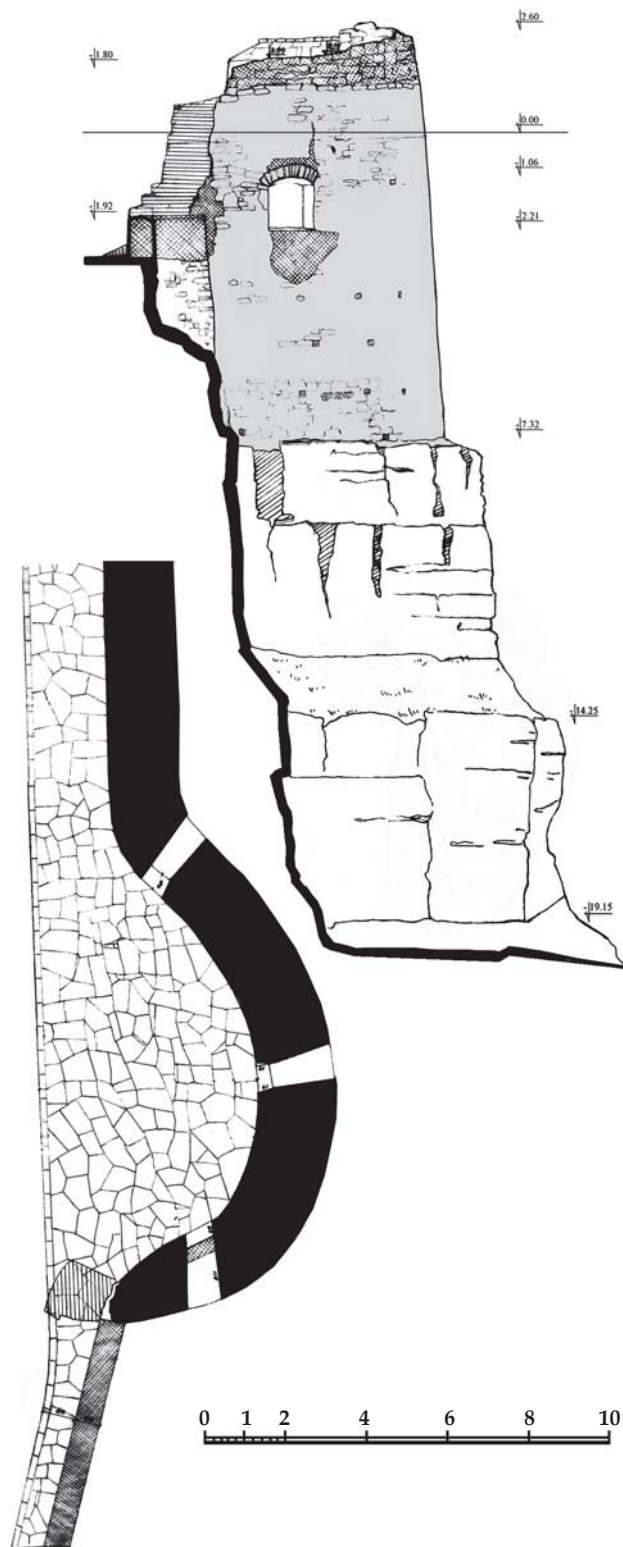

Розділ 3. ТБЕРЖА - ARX - CASTRUM

могло спричинити лише обрушення скелі в місці крайнього з заходу мостового прогону. Це і спричинило будівництво башти св. Анни, мурована основа якої зміцнила слабку ланку скельного виступу. Таким чином природну руйнацію було використано і включено в систему мостових фортифікацій як перешкоду для комунікації в напрямку з міста до замку. Водночас наявність герси на західному фасаді, з боку замку, створювала перешкоду для руху в зворотному напрямку. Отже, башта св. Анни ставала своєрідним ключем як до замку, так і до міста, і все залежало від того, в чийї руках знаходився цей ключ.

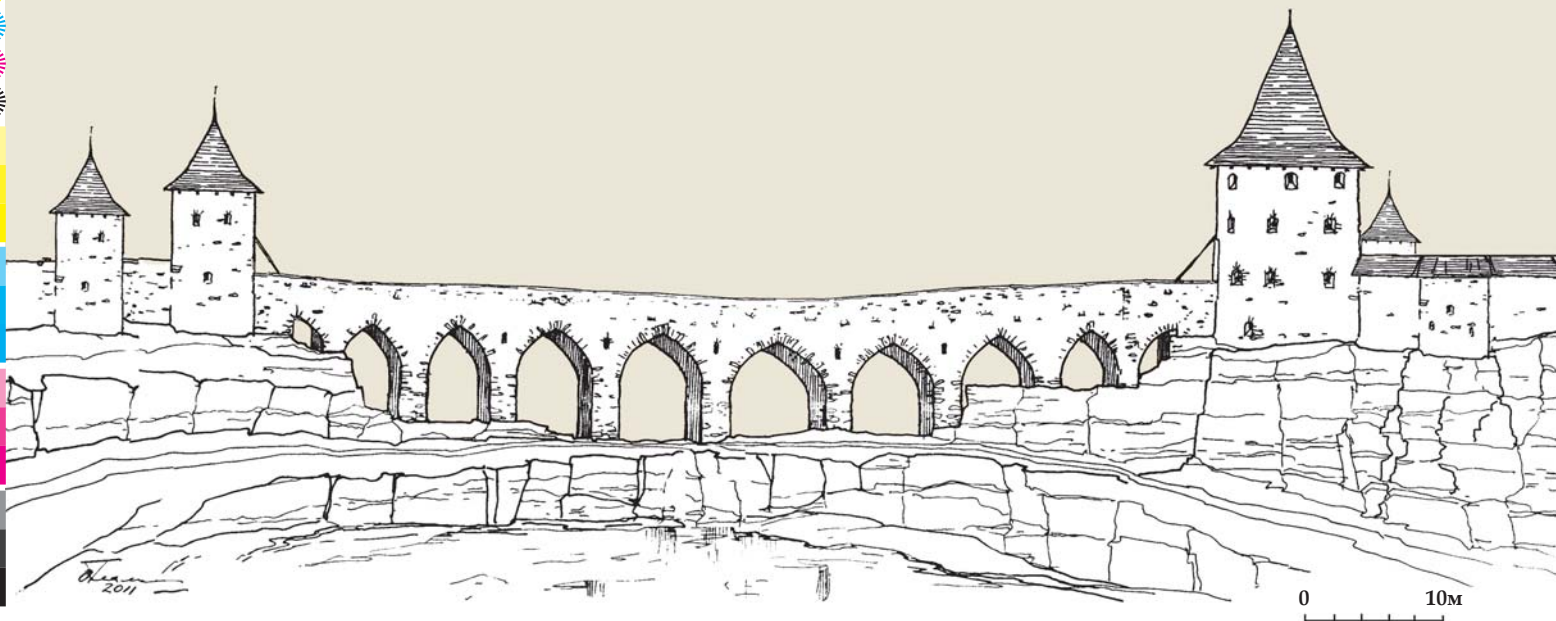
Одночасно зі спорудженням башти св. Анни було реконструйовано і передмостові укріплення з боку замку. Тут ще з давньоримських часів при самому в'їзді на міст існували дві прибрамні вежі – прямокутні в плані, тристінні, відкриті з боку мосту, поставлені симетрично по обидва його боки; одна з веж – Мала Південна № 3 – збереглася дотепер (див. іл. 80). Очевидно, збереженість північної вежі була гіршою, і її було розібрано, натомість на розташованому неподалік скельному виступі зведено напівбашту, відкриту зсередини, як і її попередниця, але округлою в плані (іл. 204). Її відсутність на мідьориті Ц.Томашевича 1673 р., як зрештою і вежі Малої Південної № 3 (див. іл. 159), компенсує детальне зображення на рисунку 1651 р. (див. іл. 170, № 4). Напівбашта повторювала конфігурацію скелі, на виступі якої вона стояла. Власне, наявність цього виступу є найкращим аргументом на користь існування тут укріплення з давніших часів: виступ утворював зручну площадку для фланкуючої башти, призначеної для контролювання дороги в каньйоні.

Загальна висота напівбашти з боку каньйону становила близько 10 м, з внутрішнього боку – близько 5 м. За дослідженнями Є.Пламеницької стіни напівбашти по висоті складено на різних будівельних розчинах; в нижній частині, на висоту близько 4 м, розчин є аналогічним до мурування башти св. Анни, а мурування перев'язане з відтинками стіни, що відходить на північ, у бік башти. Вище спостерігається стик мурувань, розчині яких різні, що є свідченням пізніших перебудов.

Іл. 204. Напівбашта перед Замковим мостом: східний фасад, план (за проектом консервації Є.Пламеницької); вигляд з боку каньйону. Фото О.Пламеницької

Лл. 205. Замковий міст. Видяг на середину XV ст. Реконструкція О.Плaменицької

У місці руйнації скельного виступу зі східного боку мосту було споруджено другу круглу надбрамну мостову башту. Її наявність ми стверджуємо на підставі описів 1544 та 1613 рр., зображення на рисунку 1651 р. (див. іл. 170, № 1) та натурних залишків (див. іл. 85, 438, 439), за якими діаметр башти визначається близько 7 м. Фактично саме за цією баштою починалась міська територія. Таким чином, сам міст перетворювався на своєрідну нейтральну смугу між двома надбрамними баштами, яка могла стати «коридором смерті». Водночас кам'яні парапети обабіч мосту, в яких було влаштовано бійниці, перетворювали міст на важливу оборонну позицію по відношенню до каньйону і доріг, що проходили нижнім берегом, попід скелями, прямуючи до міських брам, розташованих в каньйоні. Значна висота парапетів була зумовлена тим, що вони виконували роль оборонних брустверів. Як свідчать іконографічні матеріали, східна мостова башта, показана на рисунку 1651 р., була зруйнована під час бомбардування мосту турками 1672 р. і більше не відновлювалась: на мідьориті Ц.Томашевича, на якому зафіксовано наслідки турецького штурму, її вже немає.

Укріплення Замкового мосту плавно переходять у мурни нижньої північної тераси замкового мису. Ми наразі не маємо даних щодо часу спорудження цих мурів: об'єкт є малодослідженим і внаслідок підняття рівня

сучасної дороги значною мірою засипаний. Оскільки в XIV–XV ст. дорога проходила верхнім рівнем і спускалася на нижню терасу тільки в районі башти Чорної, територія Пригородка завдовжки майже 150 м, залишалася на периферії замку. Втім, її скельний край нависав над дорогою в каньйоні і був зручною позицією для її обстрілу; вірогідно передмістові укріплення тут існували ще з часів появи мосту.

Отже, в пізньолитовський період концепцію мосту як оборонної реверсної системи було остаточно сформовано. Правдоподібно, однак, що її було лише розвинуто: основу цієї концепції ми бачимо ще на світанку формування фортифікаційної системи міста, за дако-римських часів. За часів середньовіччя ця концепція в засаді не зазнала змін; натомість змінилася принципова конструктивна схема мосту, доповнена наприкінці XIII – в першій половині XIV ст. готичними арками, якими з'єднали стародавні кам'яні пілони. З появою мурованих арок з'явилися муровані парапети (іл. 205).

Подальша доля Замкового мосту, який за архівними документами 1540-х рр. відомий як «Pons Arcis» (Замковий міст) [82], була пов'язана з масштабними фортифікаційними роботами по спорудженню та реконструкції системи укріплень нижнього берега каньйону Смотрича, в результаті яких постала унікальна оборонно-гідротехнічна система Руської та Польської брам.

3.5. PORTA RUTHENICA, PORTA POLONICA*: ФОРМУВАННЯ ОБОРОННО-ГІДРОТЕХНІЧНОЇ СИСТЕМИ В КАНЬЙОНІ СМОТРИЧА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XV СТ.

Зовнішньополітична роль Кам'янця на карті Європи змінилася після смерті Вітовта 1430 р. і переходу Поділля в 1434 р. під владу Польщі. Столиця Поділля стала гарантом політичної стабільності Польщі на сході, а також підмурком католицизму на сході Європи. В цей час татарські наїзди стали особливо турбувати Поділля, створюючи загрозу західним країнам. Татари простували на північний захід трьома давніми шляхами – Волоським, Кучманським та Чорним (див. іл. 8). Безпосередньо через Поділля, з південного сходу на північний захід, колишнім південним берегом Амадоцького озера, проходив Кучманський шлях. Він зливався з Чорним там, де закінчувалося Амадоцьке озеро, – в районі Збаража на Тернопіллі. Всі три шляхи були скеровані в бік Польщі.

В цей час відбулися зміни і в соціотопографії Кам'янця. Через територіальні претензії поляків на ділянки в центрі міста, починаючи з другої половини XV ст., витіснені з головного ринку та прилеглих кварталів українці почали переселятися на вільні території в каньйоні, і він поступово перетворився на сельбищну зону, яку в описах називали «долиною» [Пламеницька О. 2008: 7]. Відтак повені, що раніше завдавали шкоди лише городам міщан та млинам, тепер загрожували населенню каньйону. А в разі нападу на місто частина населення опинялася без захисту.

Вже в першому описі Кам'янця середини XV ст., який належить польському історичному Яну Длугошу, підкреслено роль топографії острова і, зокрема, каньйону для життєдіяльності міста: «Далі Кам'янець, що на кшталт корони, звідусіль замість мурів і укріплень має скелю – високу, міцну й стрімку. Немала річка Серет [Смотрич. – О.П.] з усіх боків це місто оперізує й обливає, децю розливаючись там, де пливе навколо міста. Такий сформований у природний спосіб рідкісний і не маючий собі подібних вигляд в усіх викликає подив, звідусіль оточений стрімкими скелями, – не

валом і не ровом, як інші міста, лише глибокими прірвами, які сповнюють остраху споглядаючого, укріплений ніби валом, іншими навколишніми скелями, ніби прикритий природним валом так, що ніхто не здогадується, що тут є місто, поки до самого міста не увійде. До міста існує один тільки доступ з замку *та з південного боку* [виділено нами. – О.П.], причому теж зі стрімким в'їздом»²⁰² [Długosz 1962: 171–172]. Цей опис підтверджує, що тогочасне місто на острові не мало штучних фортифікацій у розумінні сучасників середньовічної епохи – мурів, валів та ровів; до певної міри їх замінював природний каньйон. З поступовим обмілінням Смотрича загроза захоплення міста з боку каньйону ставала дедалі реальнішою, зводячи до мінімуму переваги модернізованих замкових укріплень. Отже, фортифікаторам належало відновити унікальну природно-топографічну особливість річкового каньйону, який ще на світанку історії міста визначив основу фортифікаційної концепції острівного поселення (див. іл. 81).

Польський король Казимеж Ягеллончик, відвідавши Кам'янець двічі, оцінив переваги та вади місцевості, а також потребу в ресурсах, необхідних для реконструкції фортифікацій. Після Пйотрківського сейму 1463 р. до міста, що отримало статус королівської фортеці, прибули з військово-дипломатичною місією львівський воєвода Андрій Одровонж, краківський каштелян Ян Тенчинський та сандомирський воєвода Дежислав з Ритвян. Їхні імена пов'язують з процедурою викупу міста з застави у Федора Бучацького і, як наслідок, – з розробленням пропозицій щодо його укріплення [Сецинський 1895 а: 89-90; Карнович: 264-265]. Імена будівничих – фортифікаторів та інженерів, які реалізували задум реконструкції оборонної системи Кам'янця, невідомі. На нашу думку, ними були вищеназвані військові фахівці.

* Руська брама, Польська брама (лат.)

²⁰² Переклад з польської О.Пламеницької.

Не можна виключати також, що реалізацію накресленого ними задуму було доручено комусь іншому, або ж у спорудженні міських укріплень брали участь досвідчені знавці військової справи й інженерного мистецтва з Європи. Втім, поза сумнівом, військові будівничі блискуче розв'язали проблему використання для оборонних цілей річкового каньйону. Попри те, що острівна топографічна ситуація міста, оточеного річковою долиною, в європейському містобудуванні має аналоги, оборонно-гідротехнічна система Смотрицького каньйону є унікальною і не була відтворена в жодній фортеці Європи.

Є серйозні підстави вважати, що протягом наступного десятиліття (1464–1474) велися фортифікаційні роботи з укріплення нижнього рівня каньйону. З найбільш уразливого західного боку міста почалося спорудження складної оборонно-гідротехнічної системи, яка включала два фортифікаційні комплекси, запроектовані та зведені виключно для умов Кам'янця – з його унікальною топографічною ситуацією та з використанням глибокого скелястого каньйону Смотрича як природного оборонного рову. В архівних документах каньйон завжди називали ровом (лат. «fossa», польськ. «przekop») і сприймали його виключно як оборонний рів. Метою військово-інженерного проекту було відтворення штучними засобами давньої природної ситуації, коли каньйон затоплювався водою, створюючи перешкоду для захоплення міста з нижнього берега.

Винахід фортифікаторів у засаді був логічним і простим. За прадавніх часів, коли рівень Смотрича був значно вищим, комунікація між островом і плато здійснювалася широкою й високою скельною перемичкою, що замінювала міст. Внаслідок висихання Амадоцького озера, з якого брав початок Смотрич, рівень води в ріці знизився, і вода підмила перемичку, яка невдовзі обрушилася; це спричинило будівництво мосту в перші століття після Р.Х. Втім, рівень води й надалі опускався, знизившись настільки, що річку подекуди можна було перейти вброд. Штучно заповнити каньйон водою можна було, спорудивши греблю в нижній течії

каньйону. Однак постійно тримати високий рівень води в каньйоні не було потреби. По-перше, берегом річки пролягали дороги до міста, які піднімалися пологими схилами на південному й північному заході острова. По-друге, в каньйоні була забудова та городи міщан, міські млини. Тут ламали камінь і мили річковий пісок для будівництва. Отже, каньйон був важливою господарською територією міста.

Затоплення каньйону водою було потрібне лише у випадках облоги міста. Через це військові фахівці запропонували спорудити систему шлюзів, розташованих симетрично по відношенню до перешийку – у верхній та нижній течії Смотрича, в місці трасування доріг, що йшли нижнім берегом каньйону. На основі шлюзів постали два оборонно-гідротехнічні комплекси, що утворили синхронно діючу систему контролю та регулювання рівня води й оборони міських в'їздів. Цю систему докладно відтворено на плані міста, виданому в Римі 1684 р. (іл. 206).

Враховуючи, що Ян Длугош у своїй хроніці, написаній до 1480 року, вказує на існування стрімкого в'їзду до міста лише з південного боку, можна гадати, що на момент завершення хроніки Руська брама вже існувала. Оскільки вона була розташована в південно-західній частині каньйону, в нижній течії річки Смотрич, з інженерної точки зору це виглядає цілком логічно: саме тут необхідно було перегородити річку, щоб затопити каньйон. Відтак початок робіт зі спорудження Руської брами можемо віднести до 1464 р., а завершення – до 1470-х рр.

Комплекс, збудований у нижній течії, за місцем розташування поблизу міських Руських фільварків отримав назву Руська брама (Porta Ruthenica), а комплекс у верхній течії річки, навпроти міських Польських фільварків, – Польська брама (Porta Polonica або Porta Lechica). За концептуальним інженерним рішенням обидва комплекси були подібні, включаючи оборонні споруди по берегах річки та шлюзові системи між ними, які при необхідності перегороджували

Іл. 206. Оборонно-гідротехнічна система Руської та Польської брам на плані Кам'янця 1684 р.

KAMIENIEC.
*Serenissimo Jacobo Polonie Principi
 Magnarum uirtutum Patris Regis Inuictissimi...
 Imitatori Studiosissimo*

Explicatio Notarum.

A. Arx noua.
 B. Casern noua.
 C. Turres a domus Pontificibus olim extructa, uulgo
 D. Epachi dicte.
 E. Turris cum Porta lapidea ingenti altitudine.
 F. Turris ex lapide secto constructa in quam uentus
 sa pars Fluminis influit ad usum
 iborum Moldauiorum.
 G. Agger pro machinis bellis a Natione
 Armena ex secto lapide extructus.
 H. Porta Lethica dicta.
 I. Porta Rustica.
 K. Praetori locus.
 L. Mola Pyrotechnica.
 M. Porta Civitatis cum ampla Turri uelut
 ex fassa proberis in summatione Montis.
 N. Ala uelut Porta rendum perfecta.
 O. Moldauia in fassa Civitatis ad
 Fluvium Smotrycz.

Spiegazione delle Note.

A. Arce noua.
 B. Caserna noua.
 C. Torri con domus Pontifici...
 D. Epachi dicte.
 E. Torre con Porta lapidea...
 F. Torre di pietra...
 G. Agger pro machinis bellis...
 H. Porta Lethica...
 I. Porta Rustica...
 K. Praetori locus...
 L. Mola Pyrotechnica...
 M. Porta della Citta...
 N. Ala uelut Porta rendum...
 O. Moldauia in fassa Civitatis...

*Kamieniec, uulgo Kameniec, urbs est Episcopalis Regni Poloniae, totius Podoliae caput, in confinio Moldaviae. Sita est ad Smotryczium amnem, qui paulo infra in-
 Viam influit, fossis profundis cincta, ualidis muris et aggeribus murata, arcibusque duas habens firmissimas, nouam et ueterem, fere inaccessam, in rupibus extruc-
 tam. Kioiua distat milliaribus communibus Polonicis 85. Leopoli, 20. Varauia 100. Constantiнопoli 120. aut circiter. Milliarium unum ad tria milliaria Italica pro-
 te nditur.*

Розділ 3. ТБЕРЖА - АРХ - КАСТРУМ

течію. Коли виникала потреба затопити каньйон, перетворивши його на мокрий обронний рів, спочатку перекривали шлюзи на Руській брамі, у нижній течії, наповнюючи каньйон водою до певного, наперед визначеного рівня²⁰³. Після цього опускали шлюзи у верхній течії, на Польській брамі. Вода надходила й далі, затоплюючи частину каньйону між Польською брамою і скелястим перешийком, на якому стояв Замковий міст. Його рівень регулювали шлюзами. Коли ворог відступав, шлюзи піднімали, і вода текла навколо острова у звичному режимі. У верхній течії Смотрича, перед Польськими фільварками й замком, там, де нині знаходиться старий млин Ірафа, спорудили греблю зі шлюзами, завдяки якій між скелястими берегами річки утворився став-водосховище (див. іл. 206). Його запасу води вистачало, щоб у разі військової потреби швидко затопити каньйон [Пламеницька О. 1998 б: 90–91].

Давні фортифікатори розглядали обидва комплекси як єдину оборонно-гідротехнічну систему. Це підтверджує найдавніший її опис 1613 р.: «...в рові [каньйоні – О.П.] річка названа Смотрич, місто навколо оточує, і знову до того місця, де міст з міста є мурований до замку²⁰⁴ (бо з іншої сторони мосту [річка. – О.П.] з півночі прийшла, і тут тепер частина річки [води. – О.П.] через вирубану скелю на млин під мостом підходить) прийшовши, на південь також між скелями йдучи, повертається. Скелі від поля стрімкі, тільки у двох місцях підхід і в'їзд до міста утворюють. Навпроти тих місць мури від скелі до скелі, дахом накриті, по яких переведено переходи, під які вода пливе. Башти по три на тих мурах стоять, а під дві інші в'їжджають. Перед брамами є інші башточки чотири, три, однак, спустошені; на четвертій нічна сторожа завжди знаходиться»²⁰⁵ [83].

Руська брама була розташована нижче за течією. З огляду на те, що шлюзову систему

каньйону було задумано з метою його затоплення, Руську браму почали будувати раніше: при потребі вона одна могла виконати гідротехнічну задачу [Пламеницька О. 1998: б]. Комплекс оборонних башт, мурів і шлюзів постав в останній чверті XV ст. на основі давнішої укріпленої брами [84], на відстані близько 200 м на південь від Замкового мосту. Дотепер у південно-західній частині каньйону, над якою по кромці терасованого схилу підносяться міські оборонні мури, збереглося кілька башт та барбакан – частина колись потужного комплексу.

За архівною іконографією XVII ст. комплекс Руської брами складався з восьми башт, барбакану, оборонних мурів загальною довжиною 230 м та системи шлюзів (іл. 207, див. іл. 40). Шість башт і барбакан знаходились на правому березі, дві башти – на острівцях, утворених трьома рукавами Смотрича, перегороджених трьома шлюзами. Над шлюзами між баштами були влаштовані казематні куртини. Ширина каньйону в цьому місці становила 90 м [Пламеницька Е. 1986: д].

На жаль, Руську браму досі ґрунтовно не досліджували. Її графічну реконструкцію вперше виконала Є.Пламеницька 1968 року [Пламеницька Є. та ін. 1968: 20] (іл. 208).

Правобережна частина комплексу Руської брами включає прискельні укріплення, що захищали браму, та укріплення для оборони прибережної частини і шлюзової системи (іл. 209). Прискельна частина складається із Вартової башти, Барбакану та Надбрамної башти²⁰⁶, розташованих на одній осі, уздовж дороги, що за часів заснування комплексу прямувала з передмістя Татарище (згодом Карвасари) попід Замковим мостом (іл. 210). Форпостом Руської брами була розташована на скелі, на висоті 12 м і на відстані 40 м від основних укріплень брами, башта Вартова – мурована двоярусна, кругла в плані, з діаметром 7 м²⁰⁷ та стінами завтовшки 0,7–1,0 м, із входом з боку стрімкого схилу (іл. 211, 212: № 1). Вирішення верхнього ярусу башти, включно з формою бійниць, цілком тотожне до башти

²⁰³ За дослідженнями Є.Пламеницької, максимальний рівень затоплення Польської брами, розташованої у верхній течії каньйону, знаходився в межах 150.0 м (в системі Балтійських висот), тобто на висоті 4 м від рівня нижнього берега. На Руській брамі цей рівень мав бути аналогічним.

²⁰⁴ Звертаємо увагу на ужиття польську назву «замок», а не «фортеця».

²⁰⁵ Переклад зі старопольської О.Пламеницької. Про вирубану скелю під мостом йтиметься в підрозділі 4.2.

²⁰⁶ Назви башт сучасні, прийняті за місцем їх розташування в комплексі. Історичні назви невідомі.

²⁰⁷ Аналогічний діаметр мали башти Генчинська та Ковпак у замку (див. іл. 154, 155).

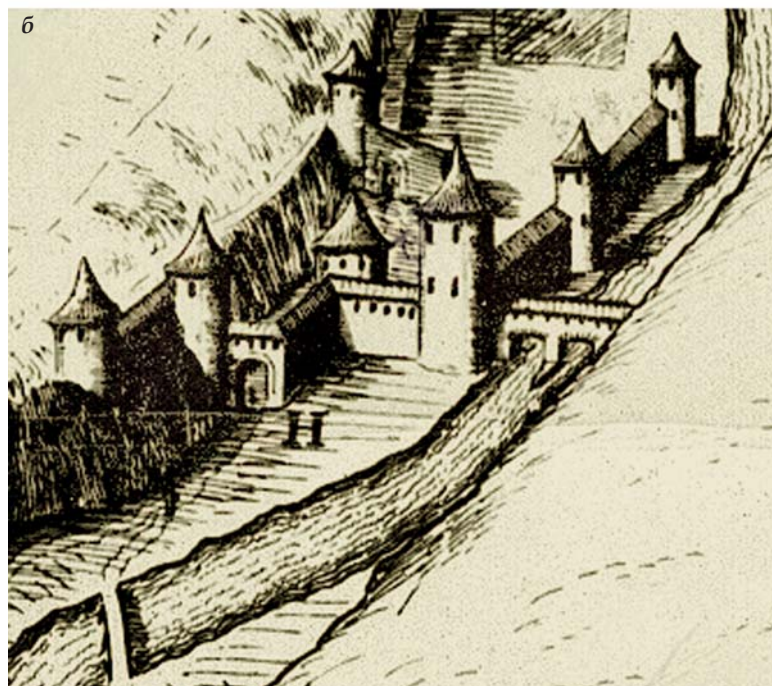
Ковпак у замку. Верхній ярус відділено від нижнього утопленням в товщу стіни поясом заввишки 0,4 м, що заповнювався декоративним тиньком. Сторожова башта сполучалася з Прибрамною оборонним муром з бійницями, поставленим на краю скелі над дорогою (див. іл. 212, № 2).

Барбакан на плані прямокутника (див. іл. 212, № 3) сформований Прибрамною баштою, «Г»-подібним муром та Надбрамною баштою. Мур, що формує його коротший північний бік, східним торцем упирається в скелю; довший західний бік завдовжки 18,7 м проходить паралельно скелі до Надбрамної башти (див. іл. 212, № 8), утворюючи коридор завширшки 10,2 м. Відтак за розпланувальним типом Барбакан Руської брами наближається до захабів, відомих у північноруських замках Порхова, Ізборська, Острова, що датуються серединою XV ст. [Раппопорт 1952]. По верху мур, а також по уступу скелі з протилежного боку проходили дерев'яні бойові галереї, з яких можна було обстрілювати як зовнішню прибережну територію, так і внутрішню частину Барбакану, який, за середньовічним принципом, утворював «коридор смерті» (іл. 213).

У місці примикання північного муру Барбакану до скелі було поставлено чотириярусну круглу Прибрамну башту діаметром 6,6 м зі стінами завтовшки 1,1 м, що фланкувала в'їзд до Барбакану (іл. 214, див. іл. 212, № 4 та іл. 213). Два входи до башти розміщені з боку Барбакану: один на висоті понад 2 м, другий – з оборонної галереї Барбакану.

Дорога проходила через три брами: перша знаходилася в північному мурі Барбакану (див. іл. 212, № 5), дві інші (№№ 6, 7) – у розташованій з протилежного боку Надбрамній башті, фланкованій всередині двору Барбакану невеличкою Напівбаштою (№ 9). Надбрамна башта в період зведення була вирішена як восьмигранна на двоюрисному четверику 7,3x8,2 м (іл. 215)²⁰⁸. У її північній брамі, зверненій до Барбакану, правдоподібно, вже на першому будівельному етапі була герса: приміщення другого ярусу Надбрамної башти було пристосоване

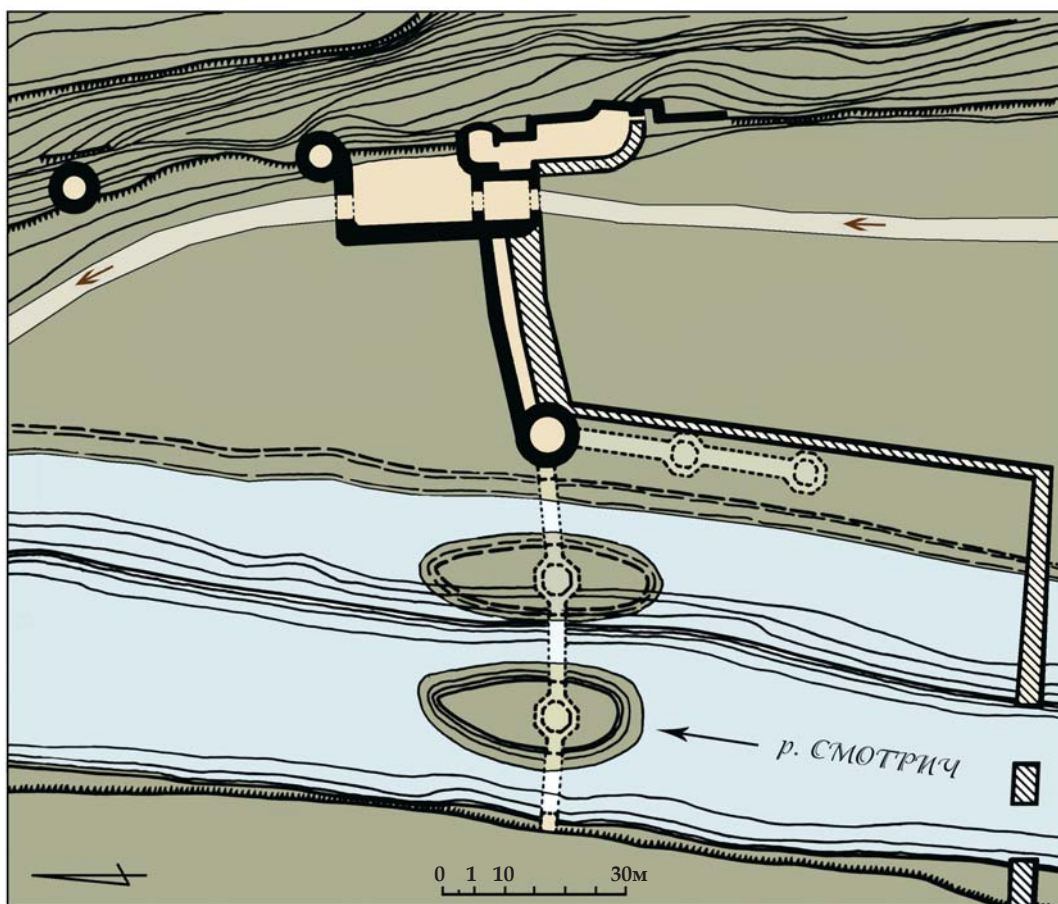
²⁰⁸ Верхня восьмигранна частина башти не збереглася, нижню було перебудовано у XVIII ст. (дослідження Є.Пламницької).

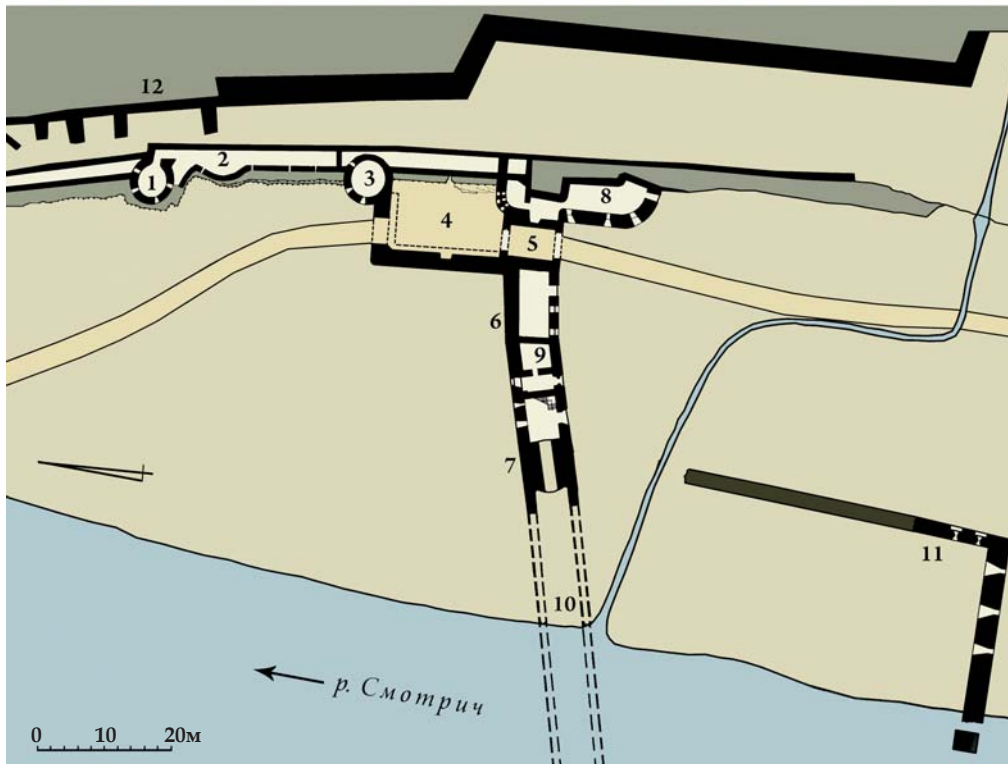
Іл. 207. Руська брама за архівною іконографією XVII ст.: а – мідьорит Ц.Томашевича 1673 р.; б – план 1684 р.

для механізму герси і сполучалося з галереєю Барбакану та двоюрисним Прискельним казематом (див. іл. 212, № 10). На південному фасаді Надбрамної башти, під карнизом, вмуровано білокам'яну плиту з гербом «Погоня» (Юрієм Зміборцем?) та ягеллонським хрестом (іл. 216: а). Є сумніви, що плита збереглася *in situ* та в первісному вигляді: фасад носить сліди ґрунтової перебудови XVIII ст., а виступаючий рельєф плити стесаний.

За повідомленням О.Прусевича [Prusiewicz: 87, 90], на брамі з боку міста було вмуровано

Лл. 208. Оборонно-гідротехнічний комплекс Руської брами: загальний вигляд, план.
Реконструкція Є.Пламеницької

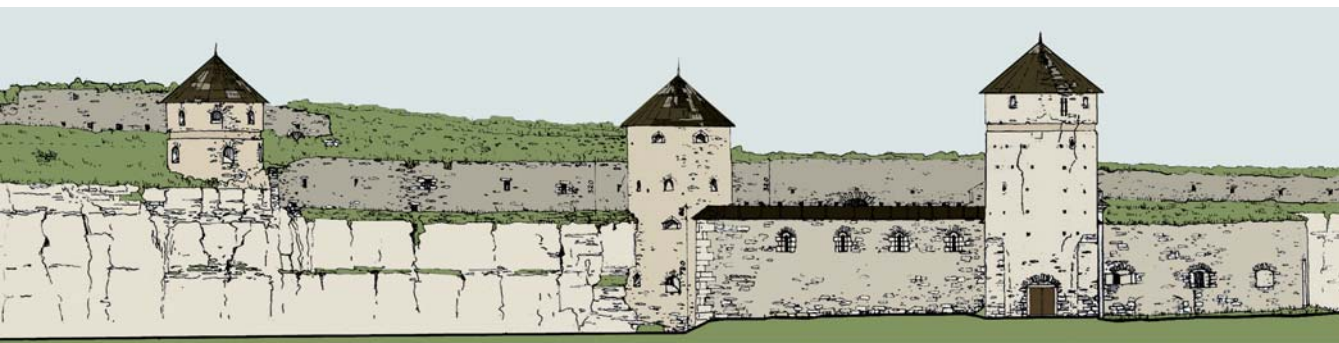
Лл. 209. Комплекс Руської брами. Сучасний стан: вигляд з півночі (фото О.Карбовського).
 План: 1 – Вартова башта, 2 – Наскельний каземат, 3 – Прибрамна башта, 4 – Барбакан, 5 – Надбрамна башта, 6 – старий оборонний мур, 7 – Прибережна башта, 8 – Прискельний каземат, 9 – Казематна куртина, 10 – залишки мурів шлюзової системи, 11 – залишки оборонного муру, 12 – міські оборонні мури над Руською брамою. Опрацювала О.Плаленицька

*Лл. 210. Руська брама. Прискельна частина: Вартова башта, Барбакан і Надбрамна башта.
Фото О.Пламеницької*

Лл. 211. Руська брама. Вартова башта. Фото О.Пламеницької

Іл. 212. Руська брама. Правобережна частина укріплень. Південно-західний фасад, поздовжній переріз, план.

- 1 – Вартова башта,
- 2 – Наскельний каземат,
- 3 – Барбакан,
- 4 – Прибрамна башта,
- 5 – брама Барбакану,
- 6 – північна брама Надбрамної башти,
- 7 – південна брама Надбрамної башти,
- 8 – Надбрамна башта,
- 9 – Наві́вбашта,
- 10 – Прискельний каземат,
- 11 – старий оборонний мур,
- 12 – Прибережна башта,
- 13 – залишки му́рів шлюзової системи,
- 14 – Казематна куртина.

Опрацювала О.Пламєницька
за матеріалами обміру
Є.Пламєницької та А.Тюпича
1980-х рр.

Лл. 213. Руська брама. Внутрішня частина Барбакану і Прибрамна башта. Фото О.Пламеницької

Лл. 214. Руська брама. Прибрамна башта і брама Барбакану. Фото О.Пламеницької

білокам'яну плиту з двома гербами – «Юрій Змієборець» і «Задора»²⁰⁹ – та латинським написом:

«HAEC PORTA
REGIE MAIE
STATIS IMPEN
SIS IN VIGILIA
TRIU REGUM
ERECTA 1515»

Плита не збереглася і відома лише за фотографією (див. іл. 31, 367), яка свідчить, що зображена на ній плита знаходиться не на первісному місці: каземат було зведено у другій половині XVIII ст. Напис на плиті в перекладі звучить: «Цю прекрасну королівську браму великим коштом напередодні свята Поклоніння Волхвів зведено

²⁰⁹ Герб Задора належав Станіславу Лянцкоронському (помер 1505 року), який на початку XVI ст. був начальником кам'янецьких фортифікацій, жив у кам'яниці поряд із Руською брамою і брав участь у її зведенні.

1515»²¹⁰. О.Прусевич та інші історики, наводячи текст напису, невірно читали дату – як «1717». Вони не врахували, що в

²¹⁰ Переважна більшість істориків, виходячи з неправильно прочитаного оригінального тексту («Haec porta impensis Regiae Majestatis Vigilantium Regum erecta An. D. 1717»), відповідно неправильно перекладала напис: «Ця брама коштом Їх королівської величності зведена 1717» [Antoni 1880, II: 26; Сементовский: 28; Гульдман: 242]. Переклад Є.Сіцінського був правильнішим («Ці ворота реставровано королівським коштом напередодні трьох королів (водохреца) 1717 р.») [Сіцінський 1928: 29]. Сполучення «Trium Regum» означає назву польського католицького свята «Eriphaniorum», або «Trzech Krzyw» (Поклоніння Волхвів), яке припадає на 6 січня. Йому відповідає православне свято Богоявлення Господнього або Водохреца (за старим стилем) [Chronologia polska: 258, 265; РГЭС: 360–362]. Втім, Є.Сіцінський, виходячи з датування плити 1717 роком, переклав слово «erecta» як «реставрована». Цей помилковий переклад пояснюється зрозумілим сумнівом Є.Сіцінського щодо зведення брами на початку XVIII ст. Всі неузгодженості знімає правильне прочитання дати «1717» з урахуванням графіки цифр у XVI ст.

Розділ 3. ТБЕРЖА - ARX - CASTRUM

Іл. 215. Руська брама. Надбрамна башта і Прискельний каземат. Вигляд з півдня. Фото О.Пламеницької

XVI ст. у готичному письмі цифри «5» та «7» писалися подібно [Ружицький: 151]. Відтак дату на плиті слід читати як «1515» [Пламеницька О.: 1998 б: 90–91]. Навряд чи цю дату можна вважати датою завершення будівництва; малоімовірно, щоби комплекс зводили впродовж кількох десятиліть. Більш правдоподібно, що йдеться про одну з перших реконструкцій, яких в історії брами було декілька. Зокрема, про реконструкцію початку XVI ст., яку правдоподібно, здійснив начальник кам'янецьких фортифікацій Станіслав Лянцкоронський гербу «Задора».

Від Барбакану впоперек каньйону Смогрича йде Казематна куртина, збудована на основі давнього оборонного муру²¹¹; в торці її замикає розташована за 24 м від Надбрамної башти, біля самого берега, чотириярусна Прибережна башта (іл. 217, див. іл. 212, № 12),

²¹¹ У другій половині XVIII ст. до муру з півдня було прибудовано каземат, який отримав назву «казематна куртина».

збудована на квадратному плані зі стороною 7,6 м. Її перший ярус утворює склепінчастий коридор завширшки 1,7 м між двома потужними мурами. Вище другого ярусу п'ятиярусна башта переходить у циліндр (цей прийом відомий з ранньолитовського періоду у Старому замку). Становить інтерес, що елементи білокам'яного декору, застосовані у Прибережній башті та давньому мурі, споріднені з декоративною каменяркою замку. Зокрема готичні кронштейни одиночного машикуля в рівні третього ярусу Прибережної башти (див. іл. 216: б) мають профілювання, ідентичне до кронштейнів аркатури на баштах Рожанці, Лянцкоронській, Тенчинській та на південному оборонному мурі замку (див. іл. 186 б). На відміну від Прибережної башти, білокам'яні кронштейни у Барбакані мають спрощену форму (див. іл. 216: в). Втім, поєднання обох типів профілювання кронштейнів спостерігаємо в одній споруді замку – вежі-бартизані

а

б

в

г

д

е

Лл. 216. Руська брама. Елементи каменярки: а – білокам'яна плита з гербом на південному фасаді Надбрамної бапти, б – готичні кронштейни одиночного машикуля Прибережної бапти, в – кронштейни Барбакану, г – білокам'яна плита з написом і гербом на північному фасаді Прибережної бапти, д – бійниця старого оборонного муру, е – бійниця Прибережної бапти. Фото О.Пламеницької

Комендантській, збудованій у період реконструкції північного оборонного муру замку 1395–1399 рр. Спитком Мельштинським (див. іл. 192).

У давньому мурі на Руській брамі збереглося дві ключеподібні бійниці з високими оглядовими щілинами, споріднені з бійницями башти Рожанки ранньолитовського періоду. У верхніх ярусах Прибережної башти форма бійниць змінюється (див. іл. 216: д, е): висота щілини понижується, наслідуючи тенденцію, зауважену на спорудах замку, зведених у пізньолитовський час.

На північному фасаді Прибережної башти в рівні верхнього ярусу бійниць збереглася пошкоджена білокам'яна плита з латинським написом та польським гербом «Орел в короні» (див. іл. 216: г). Пливу вмуровано в отвір бійниці, скерованої в бік дороги. Вважаємо, що місце, на якому знаходиться плита, не є первісним, і що плиту раніше було встановлено над брамою. Не виключено, що первісним місцем плити була брама всередині Барбакану²¹². Латинський текст напису на плиті читається не повністю:

«SIGISMV.²³
REX POL⁸...»

Напис означає «Сигізмунд король польський...». Останні символи напису, які, ймовірно, вказували дату, втрачені. Щодо часу встановлення плити можна висловити наступні міркування. Майже все XVI століття і перша третина XVII ст. пройшли в Польщі під правлінням трьох королів на ім'я Зигмунт (в латинській версії Сигізмунд) – Зигмунта I Старого (1506–1548), Зигмунта Августа (1548–1572) та Зигмунта III Вази (1587–1632) [KKKP: 116, 120, 136]. Ім'я Зигмунта Августа на пам'ятних написах завжди зазначали як «SIGIS. AVG.» або «SIGISMUNDUS AVG.», Зигмунта III Вази – як «SIG. III» [Katkowski: 158–169, 194–207]. Природньо, що це робилося з метою їх вирізнення від попередників, які мали аналогічні імена. Напис на плиті не має жодного з уточнень, що повинно би мати місце, якби йшлося про другого або

третього короля. Отже, логічно, що плита увічне роботи, проведені за правління Зигмунта I Старого. Літературні джерела подають інформацію, що модернізацію комплексу Руської брами здійснив італійський фортифікатор Каміллус, який в останні роки правління Зигмунта I Старого був «начальником кам'янецьких фортифікацій» [Łoza: 14–15]. Ця інформація узгоджується з виявленими авторкою в Архіві Давніх Актів у Варшаві архівними документами 1544–1547 рр., які фіксують видатки, види робіт з відновлення («restauratione») Руської брами та імена їх виконавців, серед яких Каміллуса не зустрічаємо. Отже, Каміллус працював раніше²¹³ [85]. А відтак датування плити, встановленої з нагоди проведення ремонту укріплень, визначається часом перед 1544–1548 роками.

Привертає увагу вирішення верхніх ярусів Прибережної та Вартової башт, відділених від нижніх частин башт не традиційним білокам'яним карнизом, що виступає, а утопленим у товщу муру на кілька сантиметрів поясом завширшки 0,4–0,5 м (див. іл. 211, 212). Ідентичне рішення застосоване в башті Ковпак у Старому замку (див. іл. 155). Первісний вигляд цього поясу було встановлено завдяки дослідженням, проведеним Є.Пламеницькою на Прибережній башті. З'ясувалося, що западаючу площину поясу було потиньковано; на ній виявлено поліхромний орнамент у вигляді ромбів із чергуванням пофарбування червоного та вохристого кольорів. Зверху та знизу на поясі збереглася граф'я – пари паралельних ліній, поле між якими заповнювали кольорові прямокутники. На жаль, дотепер поліхромний орнамент не зберігся. Аналогічний орнамент був застосований в оздобленні башти Рожанки в замку (див. іл. 185). Отже, традиції оздоблення фортифікаційних споруд ранньолитовського періоду можуть пролити світло на більш прецизійне датування окремих споруд Руської брами.

Від Прибережної башти вздовж берега Смотрича в південному напрямку стояло ще дві башти (не збереглися), з'єднані казематною куртиною (див. іл. 207, 208).

²¹² Під час ґрунтової реконструкції, проведеної Яном де Вітте в 1770 р., браму облицьовали білим каменем, і над нею встановили нову пам'ятну плиту з датою 1770 р.

²¹³ Про Каміллуса див. с. 326.

Лл. 217. Руська брама.
Прибережна башта.
Вигляд із заходу.
Фото О.Пламєницької

У бік протилежного берега Смотрича, на захід від Прибережної башти, йшли два паралельні мури (див. іл. 209, № 10; іл. 212, № 13, 217); тут починалася шлюзова система з баштами на острівцях, уявлення про яку дають іконографічні матеріали. За цими зображеннями башти були гранчастими, чим споріднені з баштою Водною в замку. Стосовно архітектурного рішення шлюзової системи, то, з огляду на часті повені в каньйоні, можна з упевненістю говорити, що всі гідротехнічні споруди, включаючи переходи над шлюзами між розташованими на острівцях баштами, були мурованими. Переходи мали вигляд казематних куртин із бійницями, а шлюзи знаходились в кам'яних арках під ними (цю конструкцію описано в «Інвентарі»

кам'янецького замку 1613 р.²¹⁴ [86]). На момент обстеження Є.Пламеницькою в 1984 р. від куртини, що перетинала річище Смотрича, зберігся відтинок мурування завдовжки 3 м при скелі лівого берега. За ним ширина куртини визначалася як 3,5 м і висота – майже 8 м. Висота аркових прогонів сягала до 6 м в шелизі, а створи шлюзів були встановлені

²¹⁴ «Przeciwko tym місcom, mury od skały do skały, dachem nakryte, na których są przescią, pod które woda płynie, przewidzione idą. Baszty po trzy na tych murach stoia, a pod dwie drugie wyjezdzią. Przed bramami są ynsze baszteccki cztery iednak trzy spustoszone; na czwartey straż nocna zawsze bywa» («Навпроти тих місць [найбільш пологих. – О.П.] мури від скелі до скелі, дахом накриті, на яких переходи, під які вода пливе, переведені. Башти по три на тих мурах стоять, а під дві інші в'їжджають. Перед брамами – інші башточки чотири, три, однак, спустошені, на четвертій нічна сторожа буває» (переклад зі старопольської О.Пламеницької).

Іл. 218. Правобережна частина Нижньої Польської брами
в панорамі каньйону р.Смотрич
(після реставраційних робіт II черги 2010 рр.).
Фото О.Пламеницької

на 0,7 м вглиб по відношенню до зовнішньої площини куртин. У місцях шлюзів мурування було виконано з білокам'яних блоків. Вже наприкінці XVII ст. оборонні мури з трьома шлюзами, між якими стояли дві башти, що перегороджували розділене на три рукави річище, були зруйновані: на жодному з архівних планів XVIII ст. вони не показані.

Конкретизувати дату зведення комплексу укріплень Руської брами можна з певними припущеннями. Історичний контекст промовляє на користь періоду 1464–1474 рр. Верхню дату приймаємо умовно з огляду на те, що 1474 року татари під проводом хана Айдара не наважилися на штурм Кам'янця. Не вдалася і спроба турків на чолі з султаном Магометом II здобути місто 1476 року.

У 1500 році облога міста волоським господарем Богданом закінчилася для нього поразкою [Сементовский: 46]. Правдоподібно, що на такий перебіг подій вплинуло підсилення обороноздатності каньйону, зокрема його затоплення за допомогою шлюзів Руської брами [Пламеницька О. 1998 б: 95–96].

Другою складовою фортифікаційної системи каньйону був комплекс оборонно-гідротехнічних споруд Польської брами (іл. 218, див. іл. 206), розташований у верхній течії Смотрича, навпроти Польських фільварків, на відстані близько 600 м на північ від Замкового мосту. В цьому місці каньйон був майже вдвічі ширшим, ніж у районі Руської брами, – близько 180 м, відтак система розміщення споруд хоча й була подібною, втім, мала відмінності, пов'язані з обороною широкого

лівого берега, який на Руській брамі був відсутній.

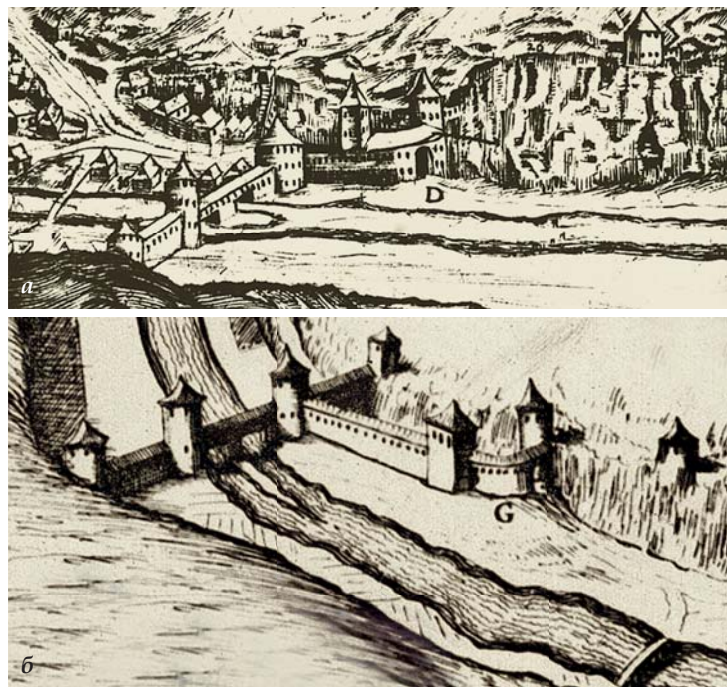
В даний час комплекс має назву Нижня Польська брама, на відміну від Верхньої Польської брами, розташованої на тій же дорозі, але на найвищій терасі, при башті Стефана Баторія (див. іл. 103). Приблизно посередині дороги між ними знаходилася зведена у XVIII ст. брама, яку називають Середньою (див. іл. 118).

Як свідчать іконографічні джерела, зокрема мідьорит Ц.Томашевича та план 1684 р. (іл. 219), а також опис 1613 р. [87] і натурні дослідження, до комплексу Нижньої Польської брами в XVII ст. входили Барбакан, п'ять башт, оборонні мури та двоє шлюзів із розміщеними над ними казематними куртинами, що перегороджували два рукави річки Смотрич (іл. 220). Загальна довжина укріплень сягала майже 200 м. Основні укріплення, що охороняли в'їзд до міста, знаходилися на правому березі. На відстані близько 250 м перед Польською брамою, аналогічно до Руської брами, на скелі було поставлено сторожову башту Захажевську (іл. 221, див. іл. 219). Її історична назва «Захажевська» або «Захаркова», яку подають документи XVIII ст., в XX ст. була призабута, і в списках пам'яток архітектури 1956 р. з'явилася назва «Башта на Броді», яка побутує досі. Башта постала як сторожова й оборонна для захисту дороги до міста, що проходила правим берегом Смотрича, попід скелею. З неї проглядалися Замок і Замоквий міст, отже, був візуальний зв'язок, необхідний для координації управління шлюзовою системою²¹⁵.

В'їзд до міста захищала правобережна частина укріплень Нижньої Польської брами, яка одночасно фланкувала річище Смотрича з системою шлюзів; натомість лівобережна частина укріплень фланкувала гідротехнічну систему і контролювала берегову смугу.

Головною спорудою правобережної частини Нижньої Польської брами була Надбрамна башта на правому березі (іл. 220,

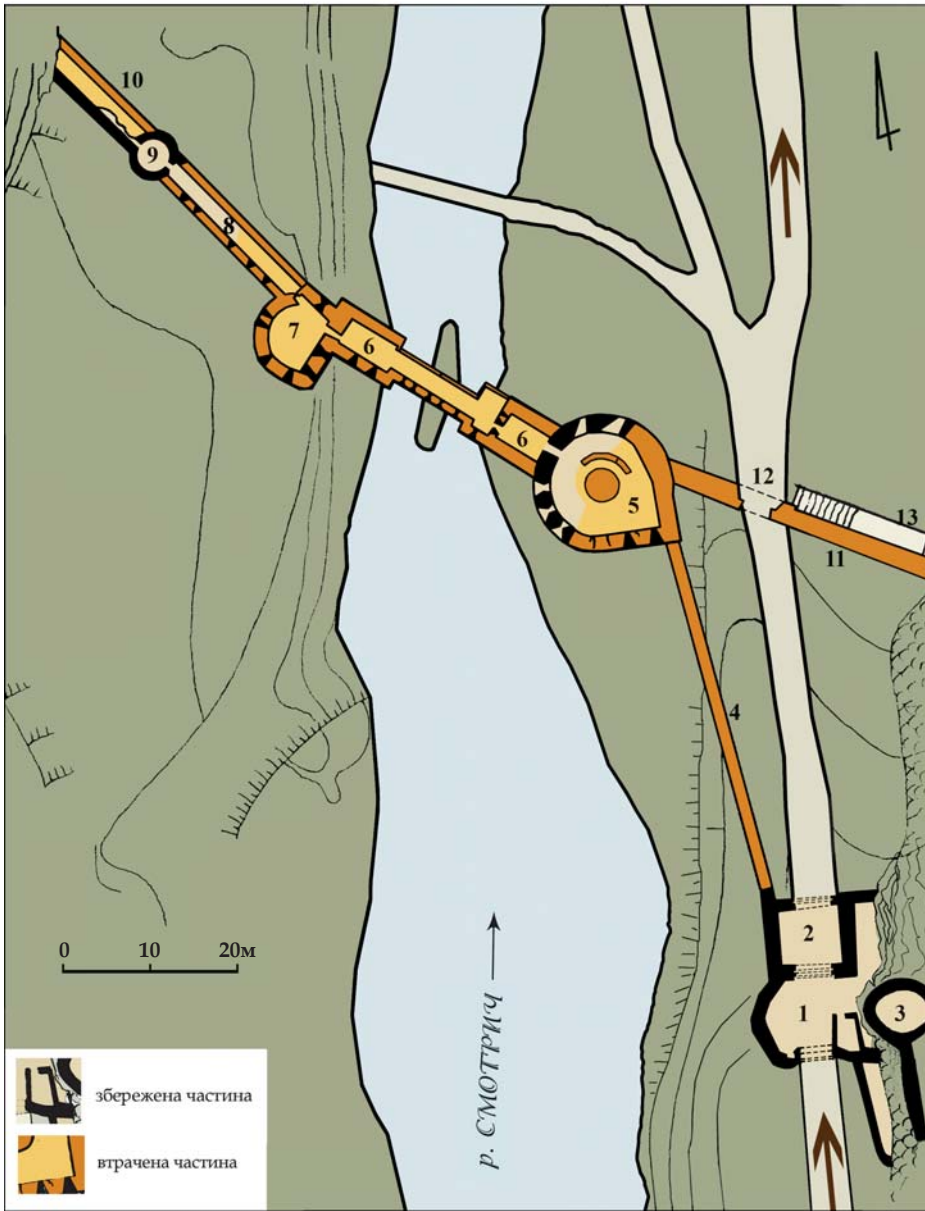
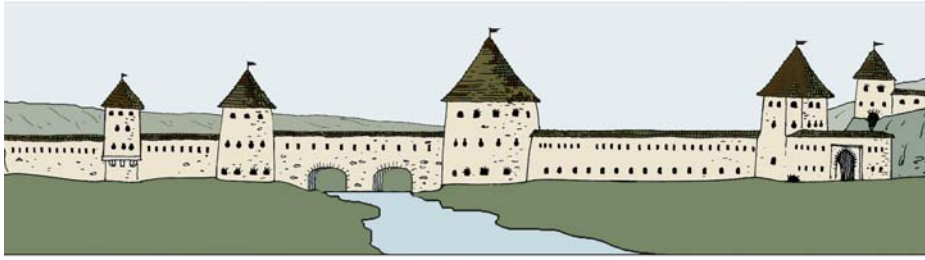
²¹⁵ На початку XIX ст. башту було засипано, а в 1970-х рр. сталася її руйнація. Реставрацію виконано 1984-1987 рр. Див. с. 539, іл. 426.

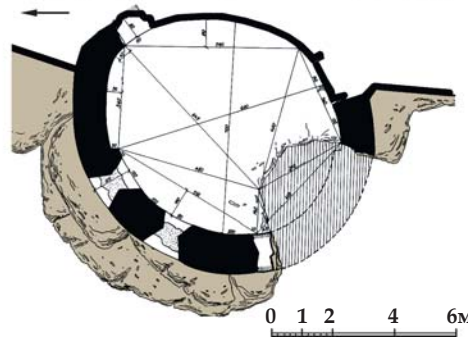
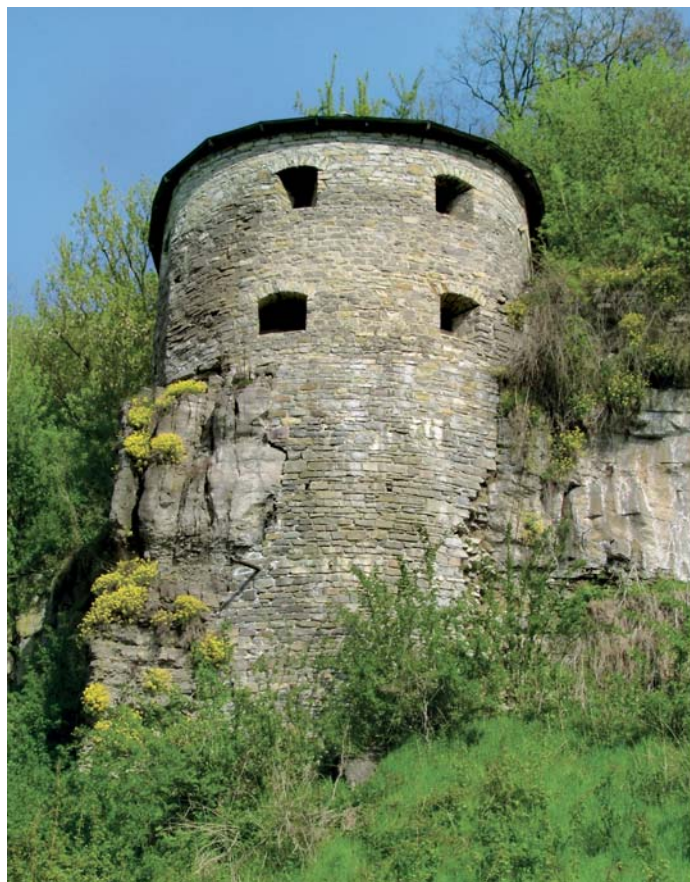
Іл. 219. Польська брама та башта Захажевська за архівною іконографією XVII ст.: а – на мідьориті Ц.Томашевича 1673 р.; б – на плані 1684 р.

№ 2). Перед нею знаходився Барбакан, що утворював замкнений двір з бойовими галереями по периметру (№ 1). Круговий обстріл підступів до Барбакану та його внутрішньої частини забезпечувала Наскельна башта, що підносилася над укріпленням (№ 3). Настінна башта (№ 9) на лівому березі Смотрича контролювала казематну куртину (№ 8), що перетинала берег, відсікаючи його напільну частину. Між укріпленнями правого й лівого берега впоперек річки йшла друга казематна куртина, поставлена на мурованих опорах, між якими були шлюзи (№ 6). Шлюзову систему фланкували дві Прибережні башти на обох берегах Смотрича (№№ 5 та 7).

Ще наприкінці XIX ст. збереженість комплексу була значно кращою: на фотографії, виявленій у Варшаві [88] (іл. 222), видно існуючі на той час залишки Прибережних башт із фрагментами опор казематної куртини, що перетинала річище Смотрича, а також Настінну башту, Барбакан з Надбрамною та Наскельною баштами. Добре видно й оборонні мури над Барбаканом і баштами, а також фрагменти муру, який відходив від Прибережної башти,

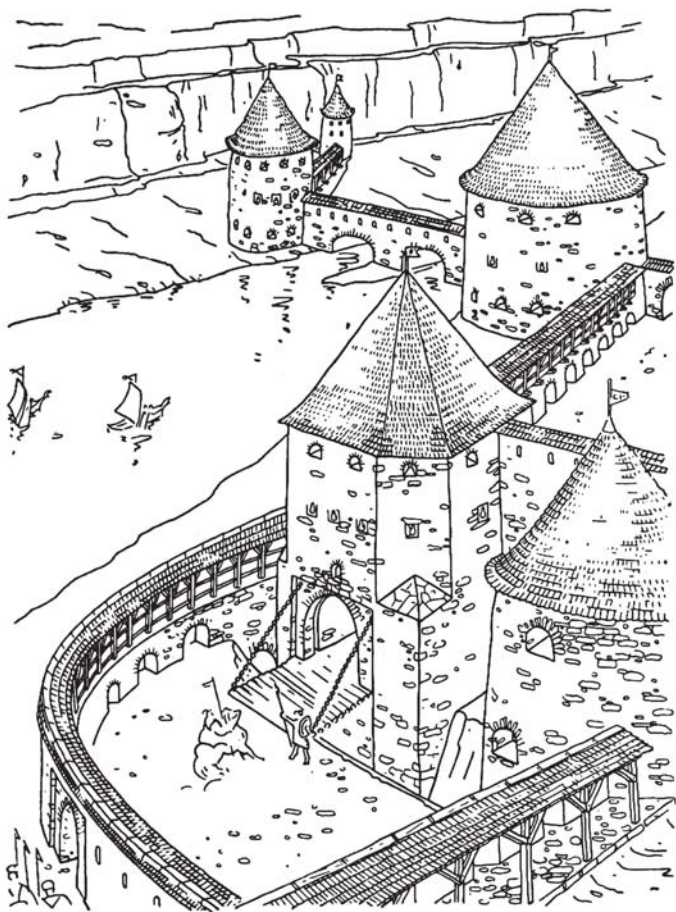
Іл. 220. Польська брама. Вигляд за станом на XVII ст. (реконструкція Є.Пламеницької).
 План (реконструкція О.Пламеницької): 1 - Барбакан, 2 - Надбрамна башта, 3 - Наскельна башта, 4 - прибережний мур, 5 - Велика Прибережна башта, 6 - шлюзова система, 7 - Мала Прибережна башта, 8 - казематна куртина, 9 - Настінна башта, 10 - каземат, 11 - північний мур; 12 - брамка св. Анни, 13 - наскельна брамка

Іл. 221. Башта Захажевська (Башта на Броді). Видяд з заходу (фото Н.Топоровської); західний фасад, план (обмір С.Пламеницької, А.Тюпича)

Іл. 222. Польська брама на фото кінця XIX ст. з Національної Бібліотеки Варшави

Іл. 223. Нижня Польська брама. Реконструкція Є.Пламеницької

піднімався по скелі правого берега і йшов по уступу скелі в напрямку до Захажевської башти (він став основою для збудованих у XIX ст. мурованих сходів Фаренгольця).

Протягом першої половини XX ст. руїни правобережної частини комплексу було майже поховано під землею, що осипалася з верхнього берега каньйону. Вважалося, що Польської брами вже не існує. Залишки башт називали Ковальськими (від кузні, що в них знаходилася в XIX ст.), не пов'язуючи їх із Польською брамою. В результаті архітектурно-археологічних досліджень 1967 р. Є.Пламеницькою під чотириметровою земляною засипкою віднайдено дві найбільші споруди Польської брами – Надбрамну башту та Барбакан [Пламеницька Є. 1965]. Тоді ж

Іл. 224. Польська брама. Білокам'яна плита з гербами Польщі («Орел в короні») та Литви («Погоня»), знайдена при розкритті Барбакану від земляної засипки. Фото А.Тюпича, 1970 р.

відроджено й історичну назву комплексу. Загальну структуру середньовічних укріплень дослідниця відтворила на графічній реконструкції (іл. 223). Під час розкриття Барбакану знайдено красиву білокам'яну плиту з гербами – Польщі (Орел в короні) та Литви (Погоня), на якій частково зберігся витесаний готичною текстурою напис «ANNO DOM 1...» («Року Божого 1...»), що за характером може відноситися до кінця XV – початку XVI ст. (іл. 224, див. іл. 31). На жаль, пошкоджену дату прочитати неможливо.

Дотепер з лівобережних укріплень Польської брами збереглися фрагмент казематної куртини з архаїчною невеличкою двоярусною Настінною баштою діаметром 4,5 м, піднятою на висоту 2 м над землею (іл. 225: а, б).

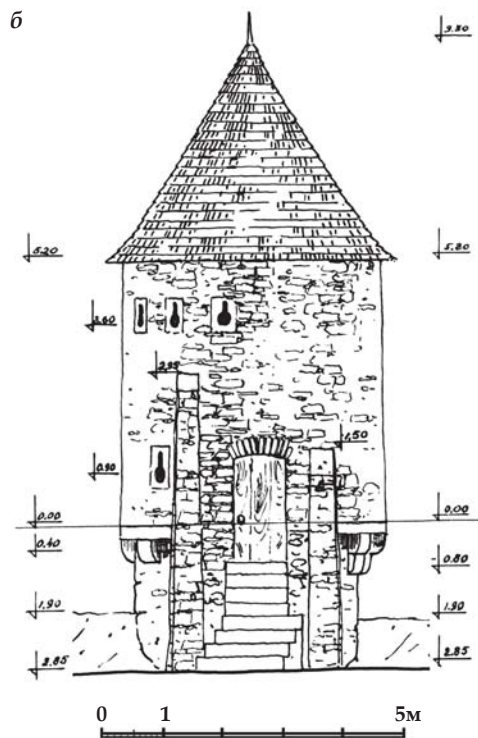

Білокам'яні кронштейни, на яких поставлено башту, з напільного південного боку мають форму чвертьвалу, а з внутрішнього північного – двох чвертьвалів, зміщених по вертикалі. Обидва типи профілювання кронштейнів зустрічаються вже в середині XIV ст., а другий уживається переважно в середині XV – на початку XVI ст. [Kajzer, Kotodziejski, Salm: 366, 496, 499, 537; AGP II: 232–233].

З правобережних укріплень Польської брами зберігся невеличкий фрагмент Прибережної башти біля берега Смотрича, а також Надбрамна башта з Барбаканом, Прискельним казематом (збудованим у XVIII ст.) та Наскельною баштою з оборонним муром (іл. 226). Відреставрований 1980 р. дах Надбрамної башти згорів у 1994 р. Внаслідок тривалої дії атмосферних опадів на початку 2009 р. сталася часткова руйнація башти (іл. 227). Того ж року проведено першочергові протиаварійні роботи, в перебігу яких з'явилася можливість продовжити дослідження башти і Барбакану, що дали нові цікаві результати²¹⁶.

Барбакан становить овальне в плані укріплення з внутрішнім двором і в'їздом з півдня

²¹⁶ Дослідження і реставрацію I черги виконано в 1976–1980 рр. за проектом Є.Пламеницької. Відновлено дахи Надбрамної та Наскельної башт. Дослідження і проектування у 2009 р. виконав Науково-проектний та інформаційно-консультативний центр «Донжон», автор проекту реставрації О.Пламеницька. Реалізацію проекту не завершено.

Іл. 225. Лівобережна частина Польської брами: а – Настінна башта з казематною куртиною (фото Г.Кулешової); б – східний фасад Настінної башти (обмір Є.Пламеницької та А.Тюпича)

Іл. 226. Правобережна частина Польської брами: Барбакан, Надбрамна та Наскельна башти після проведення реставраційних робіт II черги (2010 р.). Фото Н.Топоровської

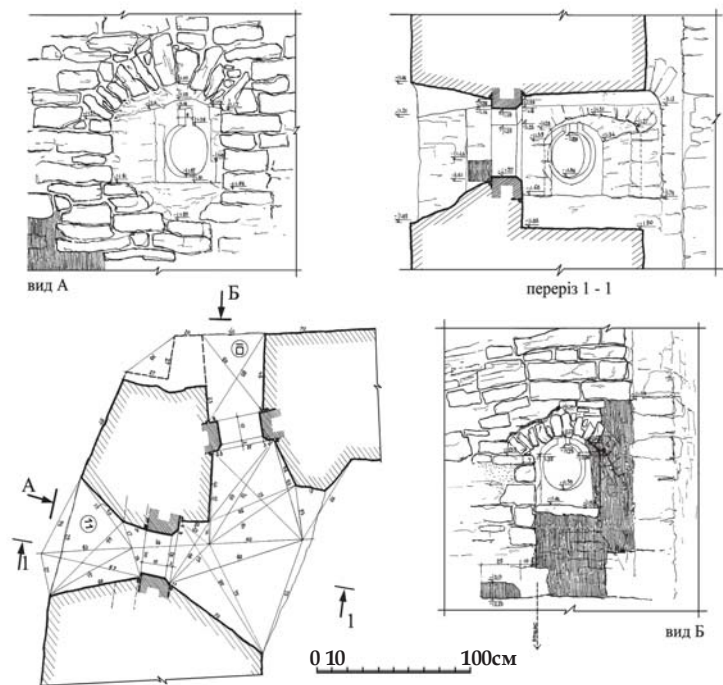

Лл. 227. Польська брама. Північний фасад Надбрамної башти: а – після розкриття від засипання реставрації 1971 р. (фото А.Тюпича); б – після руйнації 2009 р. Фото О.Пламеницької

через браму характерного стрілкового абрису (див. іл. 220, 223, 226), фланковану ключеподібними гарматними бійницями, розміщеними у її косяках (іл. 228). По внутрішньому периметру Барбакану в рівні другого ярусу проходили бойові галереї, з яких вели як круговий зовнішній обстріл, так і обстріл внутрішнього двору. В середині Барбакану, збоку від отвору брами, знаходилося приміщення вартівні, що збереглося в рівні підмурків (іл. 229).

З півночі до Барбакану примикає прямокутна в плані (9,3х10,5 м) Надбрамна башта з наскрізним проїздом через дві готичні брами в південній та північній стінах. Отвір брами на південному, зверненому всередину Барбакану фасаді, вміщений в утоплену в площину фасаду прямокутну рамку (іл. 230). Такі рамки призначалися для підйомних мостів перед брамами. Обабіч брами – дві фланкуючі гарматні бійниці з круглими отворами, які фактично цілять у внутрішній двір Барбакану (див. іл. 229). Браму було обладнано герсою, про що свідчить характерний для такого типу оборонних пристроїв внутрішньостінний паз завширшки 24 см у відкосах брами, який піднімається над арковою перемичкою до рівня третього ярусу

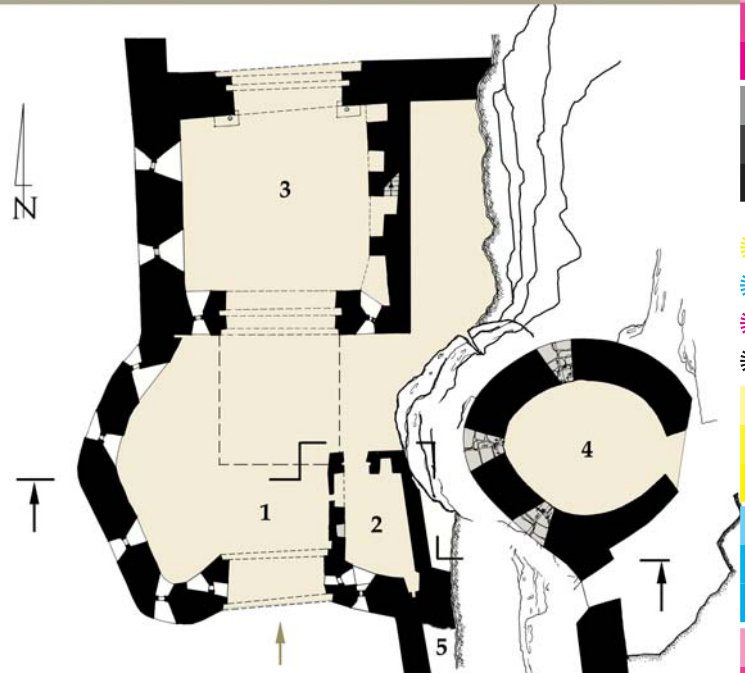
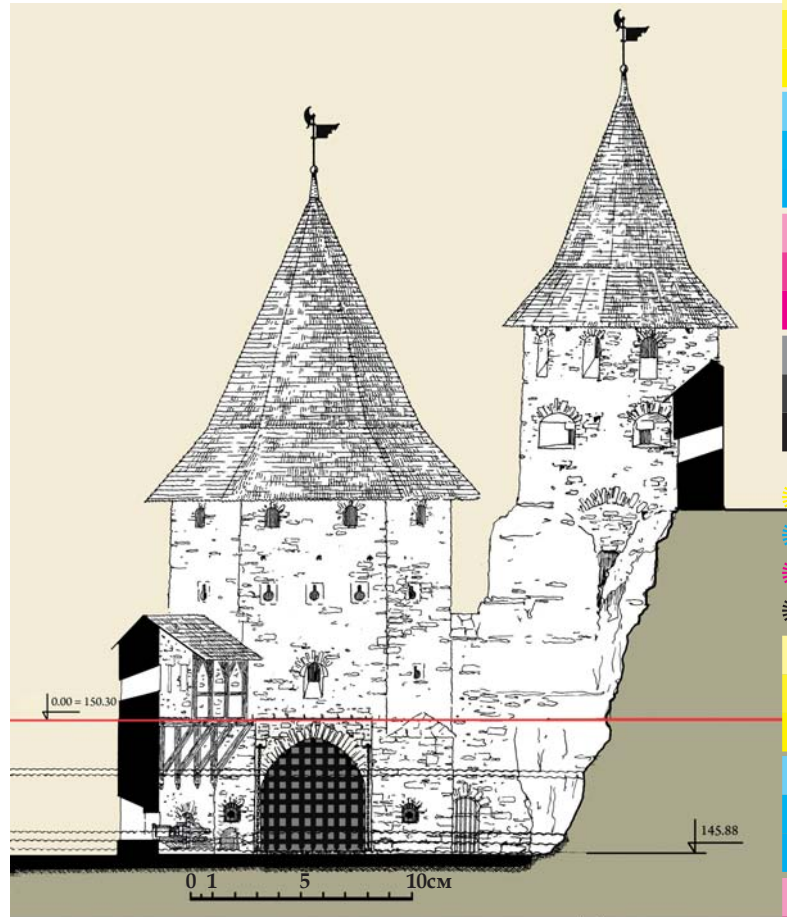
Лл. 228. Польська брама. Бійниці у східному косяку брами Барбакану. Обмір Є.Пламеницької, Л.Лернера

Іл. 229. Польська брама. Барбакан, Надбрамна і Наскельна башти. Проект реставрації Є.Пламеницької з доповненням О.Пламеницької після досліджень 2009 р. Переріз по Барбакану; план: 1 – Барбакан, 2 – вартівня, 3 – Надбрамна башта, 4 – Наскельна башта. Опрацювала О.Пламеницька

(див. іл. 231: а, 232: в). Наявність бійниць та рамки для підйомного мосту свідчать про те, що південний фасад Надбрамної башти первісно був чоловим, а перед ним був рів. Приналежність Надбрамної башти та Барбакану до різних будівельних етапів підтверджується відсутністю перев'язі між південною стіною Надбрамної башти та західною стіною Барбакану (див. іл. 229, 230). З появою Барбакану з вартівнею рів, міст і бійниці втратили актуальність. Отже, можна з упевненістю поставити під сумнів одночасну появу Надбрамної башти і Барбакану.

Цей висновок підтвердився при порівнянні розчинів мурувань Барбакану та Надбрамної башти. Попередній відбір авторкою зразків розчинів засвідчив наявність як мінімум трьох відмінних типів. Зокрема, розчин зверненої до річки західної стіни Барбакану, на якому встановлено білокам'яні блоки ключеподібних бійниць, у Надбрамній башті зустрічається лише в обмазці стін внутрішньостінних сходів (у східній стіні між першим та другим ярусами), а також у затирці південного фасаду, зверненого у двір Барбакану. Цим же розчином заповнено глибоку щілину в куті між південною стіною Надбрамної башти та західною стіною Барбакану, які не мають перев'язі; характерно, що розчин лежить «з напливом» на суміжні стіни. В той же час об'єм Надбрамної башти складено на іншому розчині, за винятком північної стіни, яка не мала перев'язі з західною та східною стінами²¹⁷.

Через руйнацію північної стіни 2009 року було досліджено лише її підмурки та дві штраби в місцях стику зі східною та західною стінами Надбрамної башти²¹⁸. На відміну від інших стін башти, які мали однакову товщину (майже 1,6 м), північна стіна вище шелиги

²¹⁷ Саме ця стіна обвалилася 2009 року.

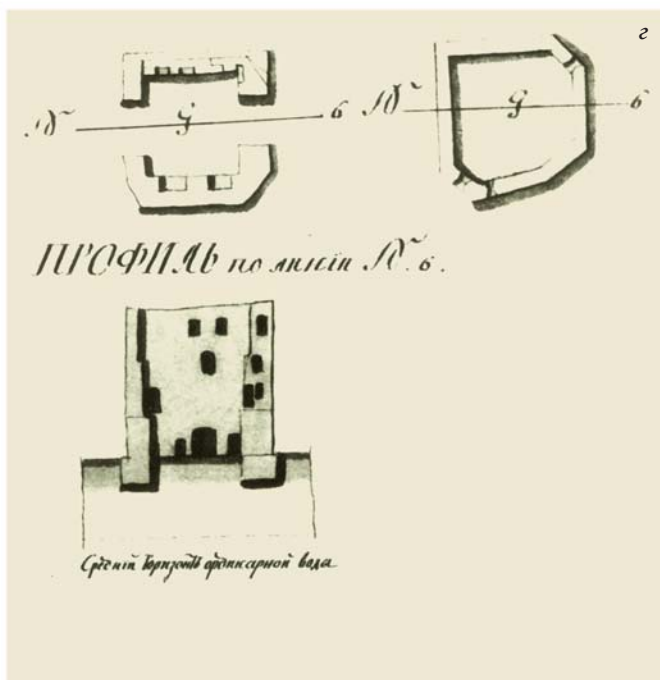
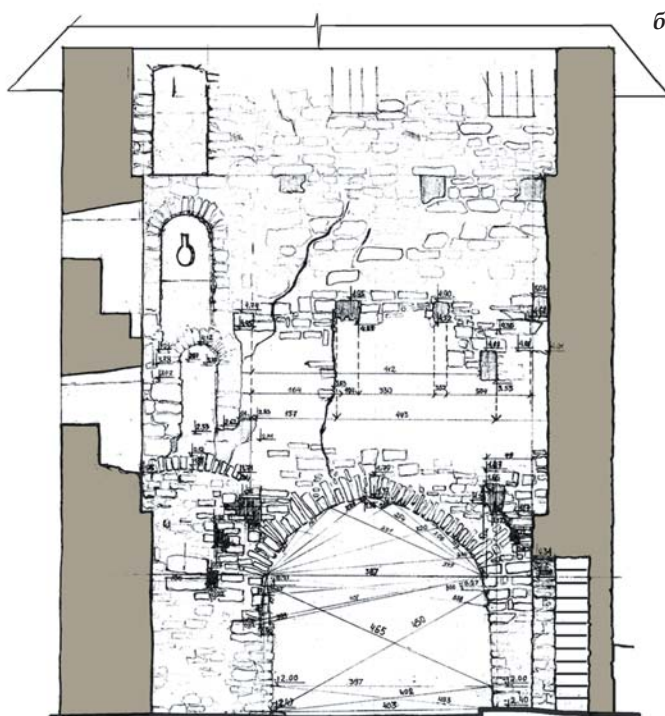
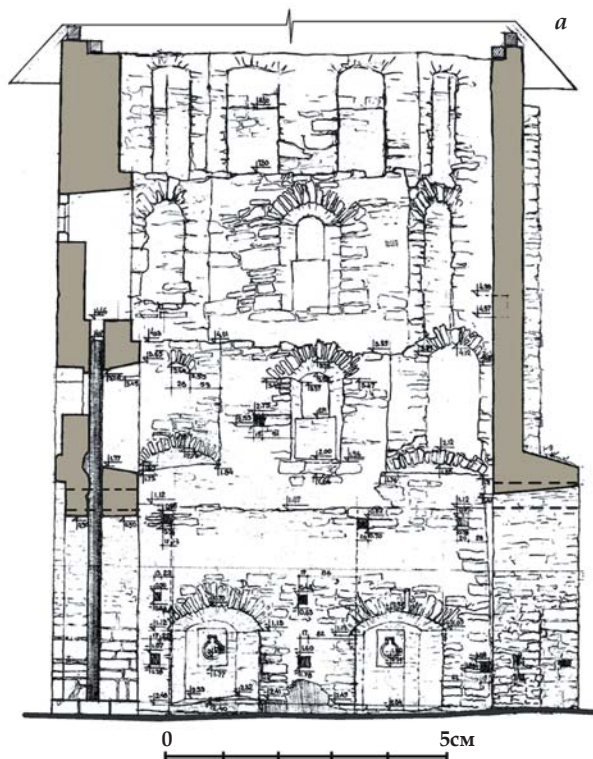
²¹⁸ Дослідження автора. Використовувалися також фотофіксаційні та обмірні матеріали 1970-х рр.

Іл. 230. Польська брама. Барбакан і Надбрамна башта.
 Фото Г.Кулешової, 2008 р.

брами утворювала зовнішній уступ за-
 вширшки 0,9 м (іл. 231: а, в). Отже, в межах
 другого-четвертого ярусів, тобто на висоту
 7 м, товщина стіни не перевищувала 0,7 м.
 Такі параметри несумісні з елементарни-
 ми засадами фортифікації. Лише ця одна
 стіна не мала внутрішніх уступів для балок
 перекриттів, а також бійниць (окрім заму-
 рованого косяка отвору біля північно-східного
 кута, виявленого в процесі протиаварійних
 робіт). Цілком відмінний характер стіни
 (з внутрішніми уступами) фіксує крес-
 леник 1800 р. [89], зроблений, очевидно,
 перед останнім ремонтом, виконаним у
 XIX ст. (іл. 231: в). Характер мурування пів-
 нічної стіни як ззовні, так і зсередини де-
 монстрував різночасові й різнохарактерні
 нашарування, перемуровання й замуру-
 вання. Пізніші перемуровання було зафік-

совано також у межах косяків арки брами
 (див. іл. 231). Ще одна деталь привертала
 увагу: під зруйнованим лицьовим муруван-
 ням західного косяка брами на північному
 фасаді Надбрамної башти виразно прогля-
 далася ще одна лицьова поверхня (іл. 232:
 а, б). В аналогічному місці на південній брамі
 знаходився паз герси (іл. 232: в). Зіставлення
 північної та південної стін Надбрамної баш-
 ти в перерізі, зокрема вимірювання товщи-
 ни північної стіни та внутрішньої частини
 південної стіни, які виявилися тотожними
 (див. іл. 231), привело до висновку, що не-
 природно тонка північна стіна башти є пе-
 ремурованою внутрішньою частиною дво-
 шарової стінової конструкції з пазом, в
 якій, аналогічно до південної стіни, було
 влаштовано герсу. Тим більше, що в рівні
 шелиги північної стіни також збереглися

Ил. 231. Польська брама. Надбрамна башта: а – переріз північ-південь; б – переріз схід-захід (обмір Є.Пламеницької, А.Тюпича, Л.Лернера, П.Крисоченка, С.Буркацького); в – вигляд північної брами Надбрамної башти після обрушення північної стіни (фото О.Пламеницької); г – Надбрамна башта за креслеником 1800 р. (РДВІА)

Іл. 232. Польська брама. Північна брама Надбрамної башти. Лицьова поверхня, що саморозкрилась на західному косяку брами: а – вигляд з півночі, б – вигляд зі сходу (фото Є.Пламеницької); в – паз для герси у південній брамі Надбрамної башти. Фото О.Пламеницької

квадратні отвори обабіч брами, призначення яких не викликає сумнівів: через них протягували ланцюги зводного мосту (див. іл. 227 а, 231 а, б). Цей висновок ліг в основу опрацьованого автором проекту реставрації Надбрамної башти, виконаного після руйнації 2009 року (іл. 233).

Беручи до уваги, що на час спорудження Надбрамної башти Барбакану ще не було, влаштування двох підйомних решіток-герс – на вході та на виході з башти – виглядає цілком логічно: існувала вірогідність того, що ворог міг прорватися через Надбрамну башту, і тоді він опинявся між Надбрамною баштою і брамою св. Анни (див. іл. 220, № 12); назву останньої подає А.Прусевич [Prusiewicz: 94]. Наступний великий двір, утворений мурами, що відходили від Надбрамної та Прибережної башт (№№ 4, 11), виконував функцію захabu. У цьому випадку звідний міст Надбрамної башти піднімали, і башта перетворювалась на укріплення з круговою обороною, а двір – на чергову пастку. Навіть у період існування Барбакану така схема оборони створювала додатковий захист укріплення, з якого можна було відступати на мури над скелею, і далі – у верхнє місто.

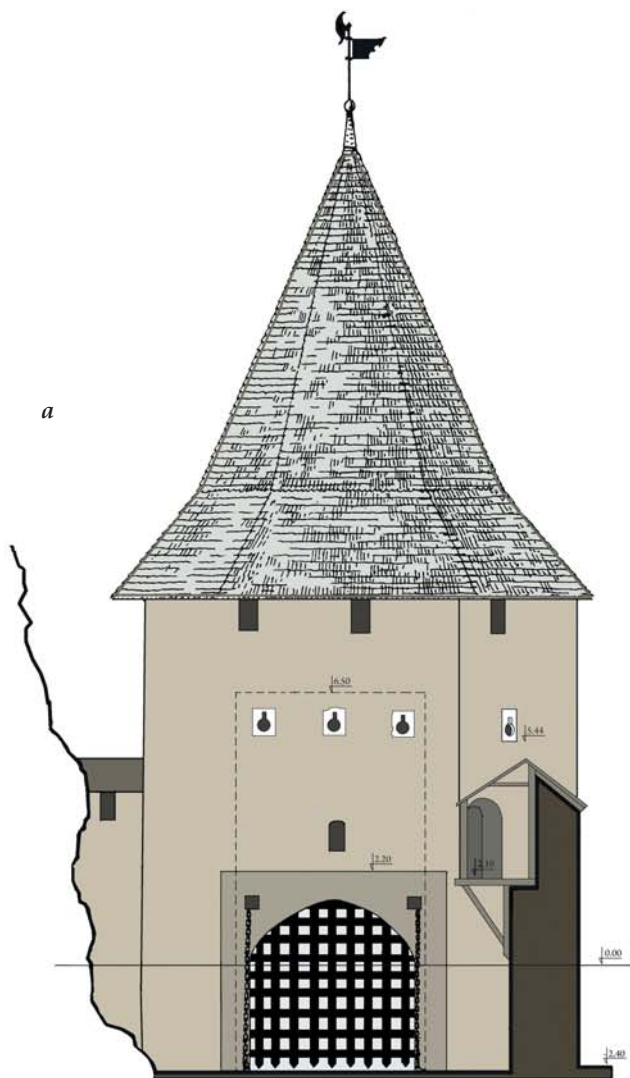
Аналогом Надбрамної башти з двома герсами можна вважати Килійську браму фортеці у Білгороді-Дністровському, надійно датовану, згідно з інскрипцією, 1476 роком. Збудована на плані 10,4х6,2 м, вона мала три брами та дві герси у протилежних зовнішній та внутрішній стінах [Шлапак: 96–103] (іл. 234).

Часткова руйнація північної стіни Надбрамної башти вище арки проїзду зачепила лише її зовнішню частину, відділену від внутрішньої пазом підйомної решітки-герси. Внутрішню частину перебудували, а неактуальні прорізи бійниць замурували разом із пазом герси в арці нижнього ярусу²¹⁹.

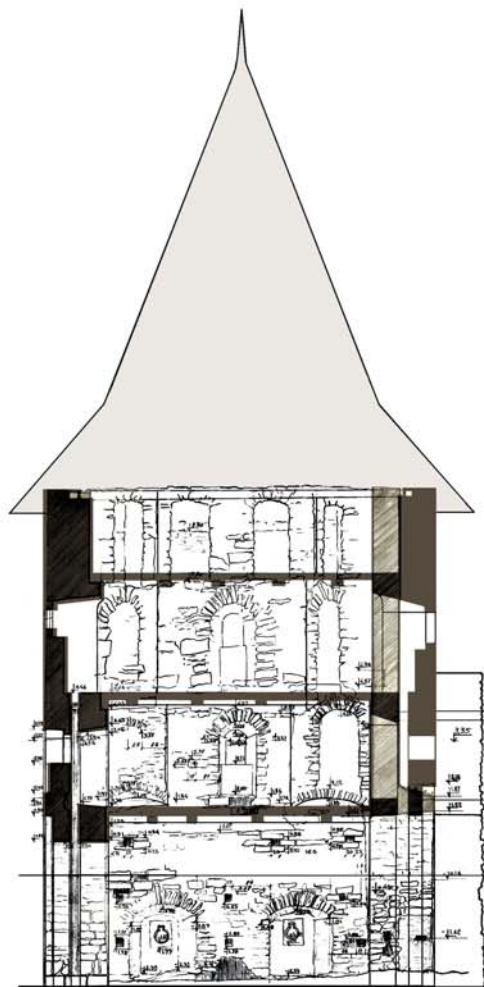
Для детального з'ясування етапності формування Польської брами необхідно встановити будівельну періодизацію всіх її споруд, що вимагає продовження досліджень. Зокрема, привертають увагу характер примикання стін Надбрамної башти і Барбакану, збережена в куті Барбакану архаїчна бійниця, а також західний фасад укріплення зі слідами численних перебудов.

Складовою комплексу була Наскельна башта з оборонним муром (іл. 235, див.

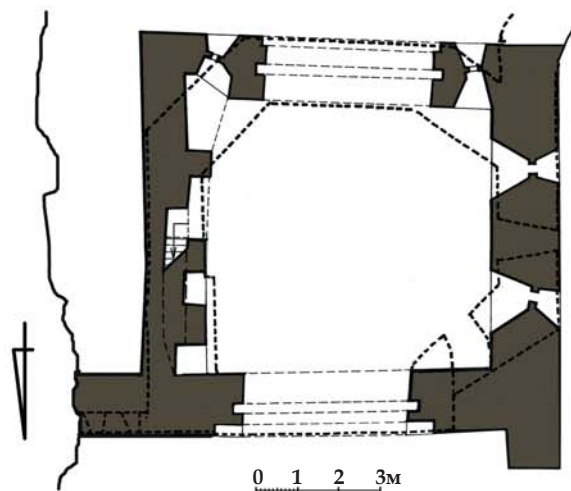
²¹⁹ Аналогічним чином було замуровано паз герси другої брами у Надбрамній башті Білгород-Дністровської фортеці; його було розкрито при реставрації.

б

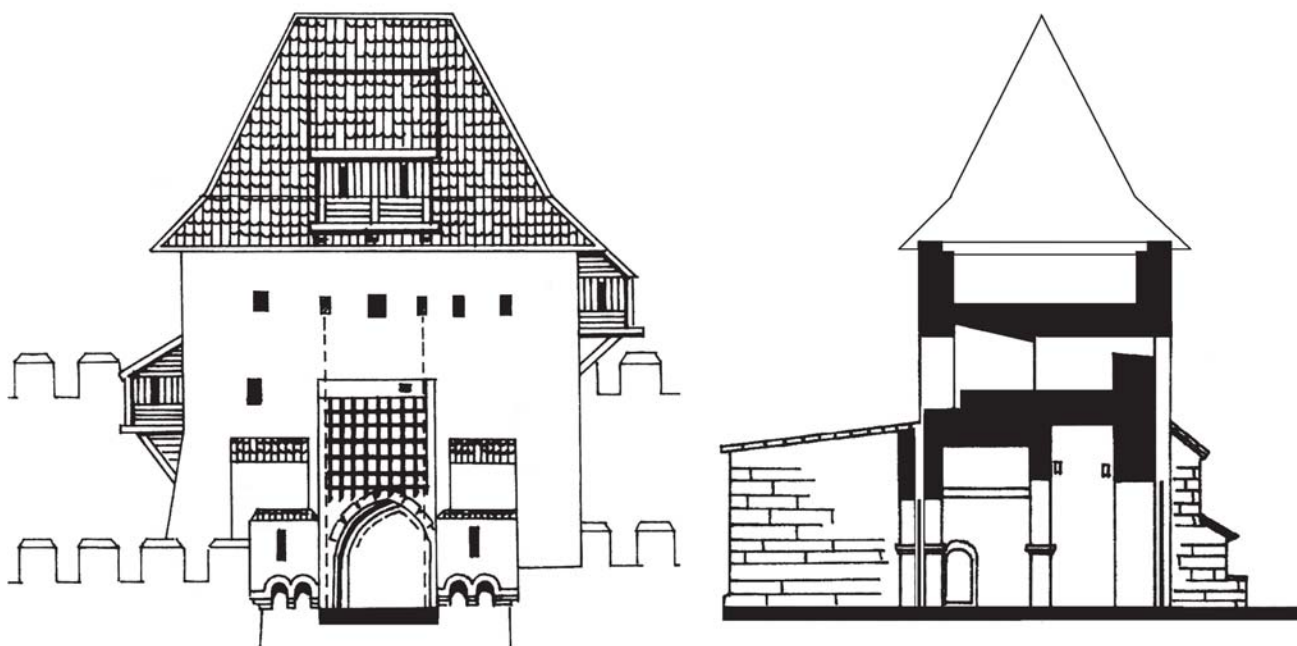
б

0 1 2 3м

Ил. 233. Польська брама. Надбрамна башта. Проект реставрації II черги. Автор О.Пламеницька: а – північний фасад (пунктиром показано паз для герси), б – суміщений план I та II ярусів (пунктиром показано план II ярусу), в – переріз північ-південь (темнокоричневою заливкою показано проектне рішення, світлокоричневою штриховкою – сучасний стан). Кресленник автора

іл. 229), розташована на виступі скелі, що нависає над Барбаканом. За своїм місцезнаходженням і конструкцією вона була аналогічною башті на Броді. Знаходячись по відношенню до Барбакану та Надбрамної башти у верхньому рівні, Наскельна башта повинна була мати з ними функціональний зв'язок. Правдоподібно, він здійснювався по уступу скелі, яка могла сполучатися по стіні, що з'єднувала скелю з Надбрамною баштою.

Ил. 234. Білгород-Дністровський. Килийська брама 1476 р. з двома герсами. Фасад, переріз
(за проектом реставрації І.Іваненко)

Така комунікація була необхідною для повноцінного функціонування укріплення.

Дослідження прибережної та шлюзової частини комплексу Польської брами не проводилось. За збереженими залишками правобережної Прибережної башти (іл. 236), архівними креслениками 1799 р. (див. іл. 371) та ранішою іконографією (див. іл. 219) можна стверджувати, що триярусна башта діаметром 16–17 м, зі стінами завтовшки 2,6 м наприкінці XV ст. була найбільшою оборонною спорудою міста. А форма її плану з характерним наріжним виступом свідчить про те, що башту було задумано в комплексі з Надбрамною баштою, з якою її сполучав оборонний мур. Триярусна Прибережна башта фланкувала берег Смотрича перед муром. Перекриття башти спиралися на масивний центральний круглий мурований стовп, а між'ярусова комунікація здійснювалась широкими мурованими сходами.

Шлюзова система Польської брами теж була мурованою. В цьому переконують як іконографічні зображення (див. іл. 219), так і текстові архівні матеріали [90]²²⁰. Оскільки

фортифікаційна система зазнавала періодичних затоплень, а також першою сприймала удари численних повеней (про такі нищівні повені, які «перевертали» і руйнували навіть башти і «мости» над шлюзами, згадують джерела [Vásáry: 147, 149; Сементовский: 2; Сецинский 1895 а: 97, 100]), то неминучими були й численні ремонти і реконструкції укріплень.

Завершення спорудження комплексу Польської брами можна віднести до рубежу XV–XVI ст. на тій підставі, що збудована у 1470-і рр. Руська брама в 1515 р. зазнала реконструкції. Очевидно, її спричинило завершення будівництва Польської брами і необхідність у зв'язку з цим виконання якихось робіт для синхронізації дії гідротехнічної системи. Значну реконструкцію було проведено також у середині XVI ст.²²¹

Завдяки будівництву комплексу Руської та Польської брам фортифікатори змогли уповні використати унікальну природну ситуацію, яка дозволяла в потрібний час затоплювати водою каньйон. Це значно посилило обороноздатність міста. Комплекс почав функціонувати, правдоподібно, вже під

²²⁰ Див. прим. 214.

²²¹ Див. підрозділ 4.2.

час будівництва. Зокрема відомо, що 1472 р. шляхтич Добеслав привіз із Перемишля до Кам'янця гармати для оборони міста [Kiryk: 75]. З великою долею вірогідності можна стверджувати, що вони призначалися не лише для замку, а також для новозбудованого в каньйоні фортифікаційного комплексу.

В системі Польської та Руської брам сполучною ланкою був Замковий міст (див. іл. 205), який виконував функцію греблі. Одночасно з будівництвом Польської та Руської брам було реконструйовано головну міську браму в мостовій башті св. Анни; зокрема на її західному фасаді, аналогічно Надбрамній башті Польської брами, влаштовано підйомну решітку – герсу (див. іл. 203: в).

Таким чином у другій половині XV ст. в Кам'янці постала наймасштабніша в тогочасній Європі оборонно-гідротехнічна система. Щоб оцінити ступінь її фортифікаційної новачії, достатньо порівняти розміри міста-фортеці Кам'янця та знаменитого французького Каркассону (див. іл. 120). Система фортифікацій Руської та Польської брам охопила весь каньйон, який виконував функцію мокрого рову. До її складу увійшли два фортифікаційних комплекси, що нараховували 14 башт, два барбакани, шлюзові системи, а також резервний став у верхній течії Смотрича. Замикала цю систему гребля-перешийок між замком та містом, яку посів Замковий міст – унікальна споруда, що поєднала функції віадуку, греблі, міської

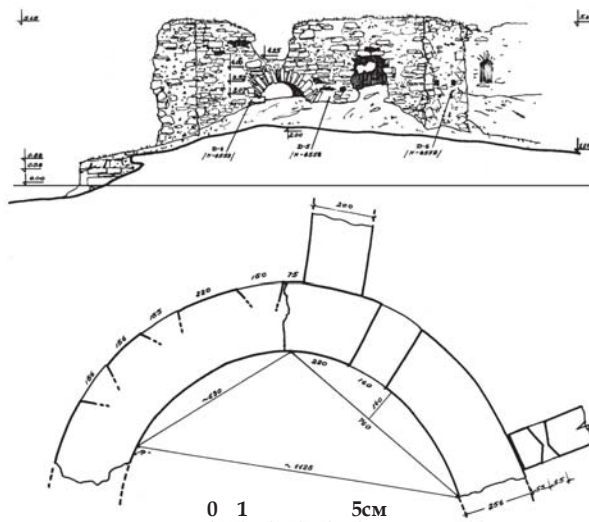

Іл. 235. Польська брама. Наскальна башта з оборонним муром. Фото Н.Топоровської

брами та вогневої позиції. Фортифікації каньйону, які охопили пасмо території завдовжки понад 2 км, стали довершеним шедевром військово-інженерного мистецтва епохи Середньовіччя. На теренах Європи вони становлять єдиний приклад подібного архітектурно-інженерного рішення.

Іл. 236. Польська брама. Залишки Прибережної башти. Фото і обмір Є.Пламеницької, 1967 р.

3.6. ОБОРОННІ ХРАМИ МІСТА-ФОРТЕЦІ

На Поділлі, розташованому на шляху грабіжницьких татарських рейдів, тип оборонного храму-фортеці виник ще за часів Кор'ятовичів. Тоді ж кам'янецькі будівничі подбали про створення вогневих позицій серед міської забудови: вежі-дзвіниці основних мурованих храмів виконували оборонну функцію (див. іл. 133, 137). Концепція оборонного храму надовго «прижилася» на Поділлі й у Кам'янці. У пізніші часи її активно впроваджували в міському будівництві польські й вірменські фортифікатори. Найвиразніше цю концепцію репрезентують дзвіниці катедри Св. Петра й Павла та дзвіниця вірменської церкви Св. Нікола. Вони були збудовані за єдиною оборонною програмою, що, правда, дзвіниця катедри постала майже на півстоліття раніше – в період, коли єпископ Павел Домініканин ремонтував катедру (1434–1453 рр.) [Пламеницька О. 2005 : 133].

Якщо в тогочасних православних церквах вежі будували в одному об'ємі з храмом, дзвіниця при катедрі Св. Петра й Павла постала як самостійна бойова башта в куті катедральної садиби (іл. 237). Як видно з мідьориту Ц.Томашевича, первісно вона мала готичне завершення (іл. 238). Про оборонне призначення споруди говорять, передусім, її параметри: при розмірі сторони 12,7 м товщина стін становить 3,7 м на висоту майже 15 м від цоколя. Подібної товщини стін не мала на час будівництва дзвіниці жодна з оборонних башт замку й міста. Прямими аналогами Катедральної дзвіниці можна вважати вежі-дзвіниці польських романо-готичних костьолів у Вісліці та Бечі з наріжними бартизанами та верхнім оборонним ярусом (іл. 239).

Вхід до дзвіниці було два. Один знаходився на південному фасаді першого ярусу і провадив до ізольованого від верхніх ярусів склепінчастого приміщення. Другий вхід розміщувався на західному фасаді, на висоті понад 6 м над землею (за принципом веждонжонів), і в товщі стіни провадив відразу на другий ярус (іл. 240: а). Цей прийом – типово фортифікаційний, відомий у донжонах середньовічних замків. Другий ярус дзвіниці мав склепіння заввишки 4,8 м (пізніше

розібране) і сполучався з третім ярусом внутрішньостінними сходами, а з четвертим і п'ятим, що мали балкові перекриття, – сходами, влаштованими на внутрішніх обрізах стін (іл. 240: б). Четвертий ярус дзвону мав на фасадах по одному високому отвору. П'ятий, бойовий, був забезпечений бійницями по периметру і вогневими позиціями у консольних квадратних вежечках по рогах високого чотиригранного наметового даху, про що свідчить зображення вежі на мідьориті. На підставі іконографічних зображень, натурних спостережень та аналогів ми виконали реконструкцію вежі-дзвіниці на середину XV ст. (див. іл. 241: а). Пошкодження катедральної вежі-дзвіниці при штурмі Кам'янця турками 1672 р. спричинило її перебудову в середині XVIII ст. архітектором Яном де Вітте – визнаним майстром бароко, який надбудував вежу ще одним ярусом²²² і надав споруді виразних стилістичних рис пізнього бароко, зберігши притаманну будівлі лапідарність форм. Вигляд барокового завершення дзвіниці, запроєктованого Яном де Вітте, невідомий. Пропонуючи свою реконструкцію завершення катедральної дзвіниці (див. іл. 241: б), ми виходили з наявності авторського кресленика Яна де Вітте з зображенням запроєктованого ним барокового завершення оборонної дзвіниці Іоано-Предтеченської церкви, що за формою тяжіла до католицької традиції, (див. іл. 133: в) та з засадничої тотожності функціонального та архітектурного рішення обох дзвіниць. Також було взято до уваги об'ємно-просторову структуру завершення дзвіниць Домініканського, Францисканського та Кармелітського костьолів, що їх

²²² Надбудову середньовічної дзвіниці заввишки 25 м до висоти 34 м виконано з метою встановлення на розташованому поряд турецькому мінареті статуї Діви Марії. Надбудова зрівняла висоту дзвіниці та мінарета (35 м). Важку мідну статую спочатку підняли на верхній ярус дзвіниці, а потім пересунули по спеціально збудованій естакаді на мінарет [Пламеницька О. 2005: 263–264].

Іл. 237. Дзвіниця Петропавлівського кафедрального костьола. Південний фасад.
Фото О.Пламеницької

Іл. 238. Комплекс кафедрального костьолу і дзвіниці. Зображення на мідьбориті Ц.Томашевича

реконструював та збудував Ян де Вітте у Кам'янці в середині XVIII ст.: в основі вони наслідували форму дзвону.

Архітектурне вирішення оборонної башти з наріжними консольними вежечками-бартизанами для підніжного бою відоме в Європі з XIV століття. Серед подільських храмів наріжні бартизани збереглися у вже згаданому оборонному тетраконсі XIV століття – Покровській церкві в селі Сутківцях, який на початковому етапі архітектурної еволюції становив вежу-донжон (іл. 242, див. іл. 131: 1) [Пламеницька О. 2008 б]. Для обстрілу близьких підступів, які не прострілювалися зі звичайних бійниць і попадали у «мертві зони», найбільш відповідало саме консольне вирішення веж-бартизан.

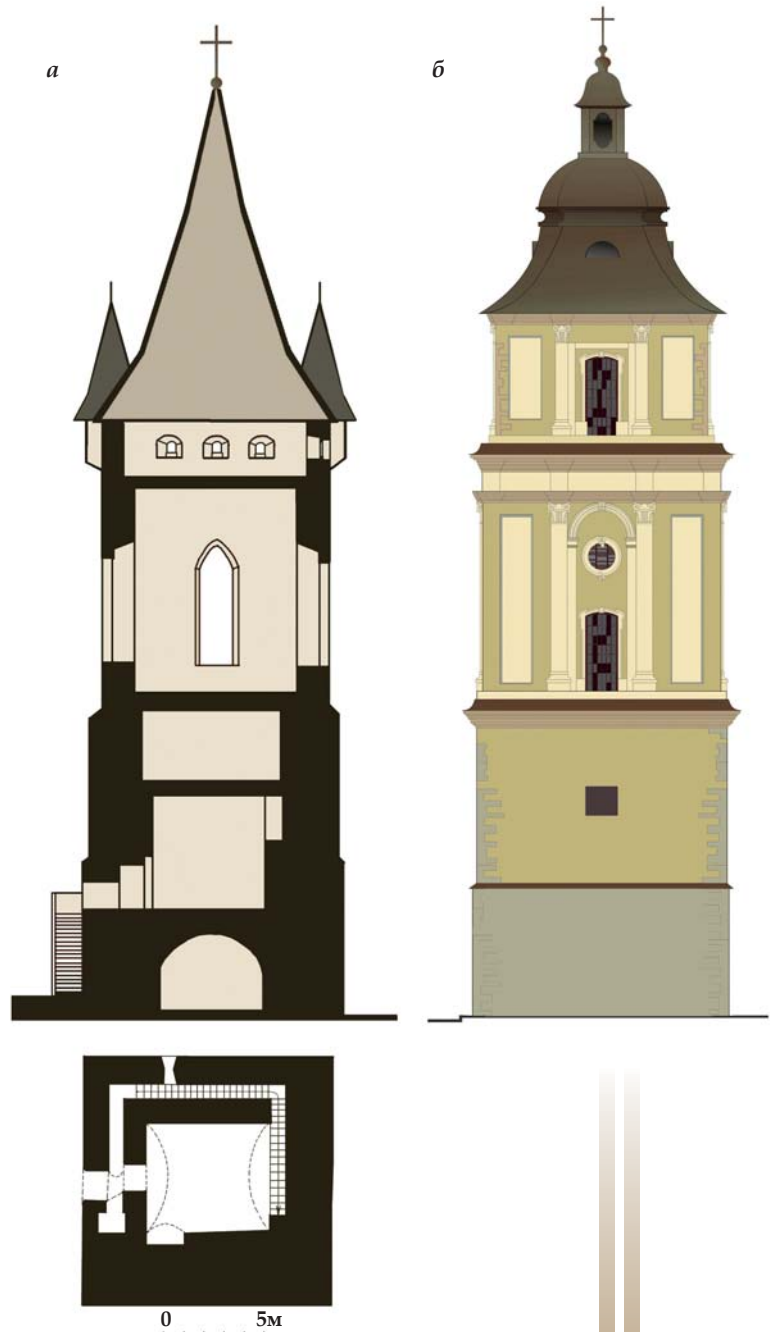

а

б

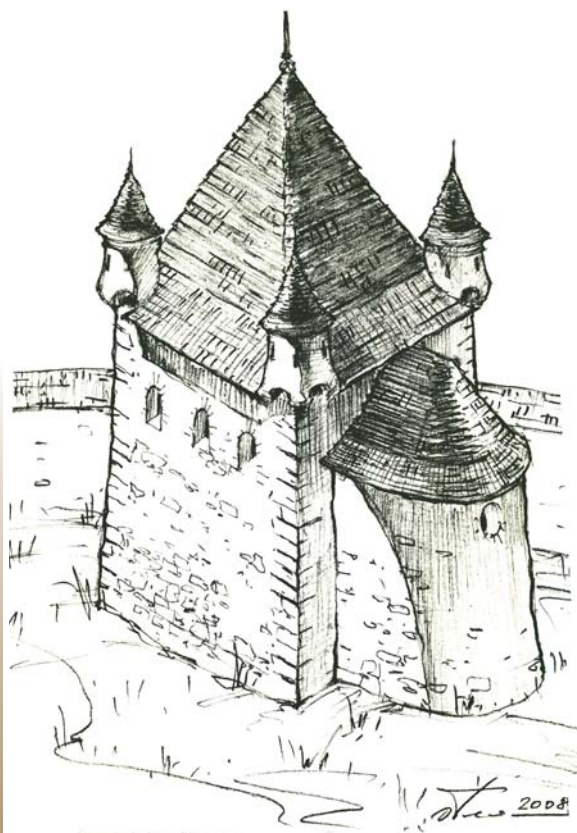
Іл. 239. Аналоги вежі-дзвіниці Петропавлівського кафедрального костьолу: а) костьол і дзвіниця у Віслиці, Польща, НАС, № 1-У-7833; б) костьол і дзвіниця у Бечі, Польща. НАС, № 1-У-142.

Ил. 240. Вежа-дзвіниця Петропавлівського кафедрального костьолу. Інтер'єр: а – внутрішньостінні сходи між II та III ярусами; б – продовження внутрішньостінних сходів на III ярус. Фото О.Пламеницької

Ил. 241. Вежа-дзвіниця Петропавлівського кафедрального костьолу: а – стан на середину XVII ст. (план II ярусу, переріз); б – вигляд у другій половині XVIII ст. (після перебудови Яна де Вітте) Реконструкції О.Пламеницької

За таким самим принципом було організовано оборону дзвіниці, збудованої членами вірменського юначого братства 1495 року в створі огорожі садиби вірменської церкви Святого Нігола [Пламеницька О. 2005: 84–90]. Дзвіниця мала яскраво виражену оборонну функцію. Її особливістю була наявність консольних наріжних веж-бартизан, призначених для підніжного бою. Ці елементи, виразно показані на мідьориті Ц.Томашевича (іл. 243: а), були домінуючими в архітектурі дзвіниці аж до їх руйнації під час штурму міста в 1672 р. Дзвіницю зведено в архітектурній концепції Ренесансу з відчутними ремінісценціями пізньої готики (іл. 244). П'ятиярусна, заввишки 37 м, вона була передусім оборонною баштою і досконалою вогневою позицією, що домінувала над усім вірменським кварталом. Майже квадратна в плані (11x10,7 м), з глухими масивними стінами, завтовшки в

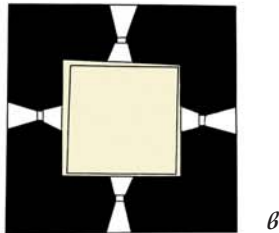
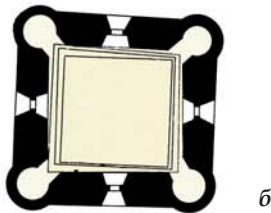
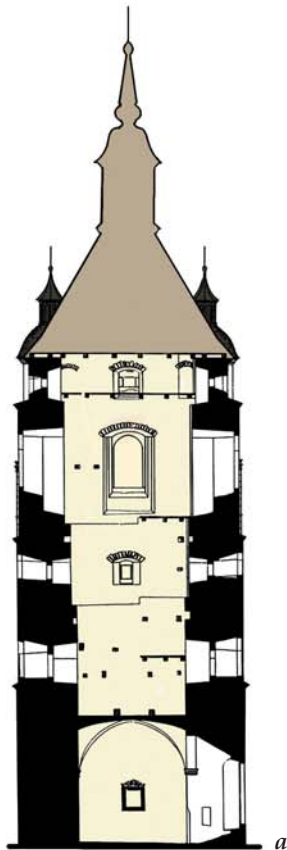
Іл. 242. Оборонна церква в Сутківцях. Давня частина – донжон XIV ст. (перша будівельна фаза). Реконструкція О.Пламеницької

а

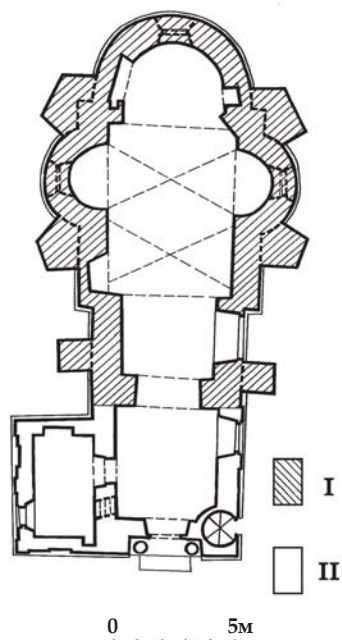
Іл. 243. Вежа-дзвіниця вірменської церкви св. Нігола: а – зображення на мідьориті Ц.Томашевича; б – вигляд на XVI ст. Реконструкція О.Пламеницької

1:50

Лл. 244. Вежа-дзвіниця
вірменської церкви св. Нікола:
а – переріз схід-захід, б – план
V ярусу; в – план III ярусу
(обміри П.Захарченка);
г – загальний вигляд з півдня
Фото О.Пламеницької

Іл. 245. Петропавлівська церква: план (обмір Є.Пламеницької, А.Тютіча, О.Пламеницької, Л.Лернера). I – XVI ст., II – XIX ст. Хронологічна періодизація О.Пламеницької

першому ярусі 2,67 м (10 вірменських футів) і у передостанньому четвертому – 2,03 м, вона за габаритами плану була майже ідентична вежам-дзвіницям, збудованих Кор'ятовичами Іоано-Предтеченської (11,5х10 м) та Троїцької церков (11х10 м). Висота дзвіниці – 23 м до вінцевого гзімсу – також наближалася до висоти веж-дзвіниць (20–21 м) українських церков (див. іл. 133, 137). Квадратне (5,2х5,2 м або 20 вірменських ліктів) приміщення першого ярусу дзвіниці, як і у кафедральній дзвіниці, було ізольованим. На другий ярус провадив внутрішньостінний хід, куди потрапляли через дверний отвір на південному фасаді, до якого попід стіною фасаду вели муровані сходи заввишки 1,5 м. Цей прийом влаштування комунікації з верхніми ярусами має аналогії у дзвіницях Ахпата й Санаїна (Вірменія) [Халтахч'ян 1973: 52]. Перекриття між ярусами первісно були дерев'яними балковими. Третій та п'ятий яруси, з гармат-

ними бійницями, мали бойове призначення, четвертий був ярусом дзвону. Особливою архітектурою відзначався п'ятий, верхній ярус вежі-дзвіниці – з чотирма консольно розміщеними на рогах круглими бартизанами. У підлозі бартизан було влаштовано бійниці для підніжного бою – машикулі (цей прийом дозволяв обстрілювати околиці та підніжжя дзвіниці). По верху стін, між бартизанами, правдоподібно також були бійниці (іл. 243: б) [Пламеницька О. 2001 б: 36–39; 2005: 205–208].

Архітектурне рішення дзвіниці є нетиповим для вірменських дзвіниць, натомість надзвичайно характерним для подільських оборонних храмів із вежами. Аналогія з катедральною дзвіницею у вирішенні верхнього ярусу з наріжними бартизанами говорить про стійкі традиції фортифікаційної школи.

Як свідчить мідьорит Ц.Томашевича, тип триконхових мурованих оборонних храмів з вежами-дзвіницями був репрезентований в Кам'янці кількома православними церквами, зведеними у XVI столітті, – Петропавлівською, Михайлівською та Хрестовоздвиженською. З них збереглася Петропавлівська церква на Татарській вулиці (іл. 245), появу якої, на наш погляд, можна віднести до XV – початку XVI ст. Архаїчна триконхова структура храму, який в XVII ст. мав типову оборонну вежу-дзвіницю, зруйновану під час турецької окупації 1672–1699 рр. і відбудовану в XIX ст. у стилі ампір, спонукає до припущення про можливість існування над склепінчастою навою оборонного ярусу, аналогічно Іоано-Предтеченській церкві (див. іл. 133: г) [Пламеницька О. 2005: 168–176].

Правдоподібно, до триконхового типу належала мурована церква, розташована у передмісті Карвасари, попід південною терасою замкового мису, зображена на мідьориті Ц.Томашевича аналогічно Петропавлівській церкві – з вежею-дзвіницею (див. іл. 40). Первісний храм на Карвасарах не зберігся, втім його оборонна функція, враховуючи місцезнаходження у передмісті, була закономірною.

4. МІСТО-ФОРТЕЦЯ

У РАННЬОМОДЕРНИЙ ЧАС

4.1. МОДЕРНІЗАЦІЯ ЗАМКУ В XVI СТОЛІТТІ

В останнє десятиліття XV ст. на південно-східних рубежах Польщі виникла загроза турецько-татарських нападів. 1494 року король Ян Ольбрахт, щойно посівши польський трон, почав будувати військові плани проти Османської імперії з метою повернення чорноморських портів. Оскільки в цей час молдавський господар Штефан чел Маре (Стефан Великий) під тиском Оттоманської Порти й Московії виступив проти Польщі, короля цікавив також стан укріплень на кордоні з Молдавією [КККР: 113]. За таких обставин 1494 р. замки у Кам'янці, Скалі-Подільській, Смотричі й Летичеві було передано новому старості та зроблено їх ревізію для доповіді королю. Від часу проведення ревізії розпочався новий етап розвитку кам'янецьких фортифікацій.

Після спорудження наприкінці XV ст. основної частини укріплень Руської та Польської брам обороноздатність Кам'янця значно посилилась. А втім, за 60 років від часу переходу Поділля під владу Польщі, упродовж яких здійснювалося будівництво в каньйоні Смотрича, у самому замку не проводилося серйозних фортифікаційних робіт. Водночас у цей період стрімко вдосконалювалося – переважно за рахунок артилерії – мистецтво штурму фортець.

У другій половині XV ст. відбулося кілька знаменних для розвитку артилерії подій, які в сукупності значно збільшили її дальобійність і ефективність. Винахід способу «зерніння» пороху методом продавлювання вологої порохової маси через сито і висушування значно підвищив її гігроскопічність, інтенсивність згорання та, відповідно, – інтенсивність виділення порохових газів. В сукупності з освоєнням в останній чверті XV ст. лиття чавунних ядер (значно менших від кам'яних, але значно міцніших) стало можливим зменшення калібру снарядів та збільшення довжини ствола, що позначилося на дальобійності та руйнівній силі артилерії. Отже, на межі XIV–XV ст. на зміну важким короткоствольним мортирам та бомбардам²²³,

²²³ Мортири призначалися для навісного обстрілу, бомбарди стріляли прямою наводкою по фортечних мурах. В українських джерелах бомбарди називали «моздирами» (польськ. «moździerz»).

які стріляли великими кам'яними ядрами (див. іл. 150), прийшли мобільні малокаліберні гармати, розраховані на невеликі чавунні ядра, які залежно від калібру та довжини ствола належали до типів картаун та кулеврин (іл. 246) [Freysleben]²²⁴. Точність наведення нових типів гармат була значно більшою; відтак на їхніх стволах почали робити спеціальні прицільні пристрої. Все це значно підвищило ефективність штурмової артилерії [Носов: 214–220].

В цих нових умовах оборонні споруди замку, розраховані на середньовічні прийоми ведення бою, вимагали модернізації. Це засвідчив опис 1494 року – перший збережений документ, що стосувався замку, який відобразив не стільки його архітектуру і технічний стан, скільки ситуацію з його озброєнням і боєготовністю.

Документ, складений латинською мовою, опублікував М.Грушевський [Грушевський 1895: 1–18]. На відміну від більшості джерел, що не збереглися і відомі лише в пізніших копіях, оригіналу цього опису пощастило, і він у задовільному стані зберігається в Архіві Давніх Актів у Варшаві (див. іл. 43) [91]²²⁵. Як видно з тексту опису, невідомий ревізор тричі обійшов замок. Спочатку він описав господарські споруди всередині двору та ручну зброю, що знаходилася в приміщеннях. Вдруге він обійшов замок ззовні, занотувавши стан фортифікацій, після чого знову повернувся усередину і переписав артилерійське озброєння. Стиль документу свідчить, що

²²⁴ Не вдаючись у нюанси класифікації середньовічних гармат за типами і назвами, які в сучасній військово-історичній науці чітко не опрацьовані, зазначимо також вплив мовних традицій на їх назви. Загалом залежно від параметрів і калібру гармату типу картауни в середньовічних описах називали півгак, тарасниця, півтарасниця, фогляр, гуфниця, моздир тощо; в свою чергу гармата типу кулеврини в європейській традиції відома як фальконет [Nowak 1970: 271–279; Przyłęcki: 92–97; Носов: 220–223]. Часто у середньовічних польських джерелах гармати в загальному значенні називали словом «штука» («sztuка»).

²²⁵ Переклад документу з середньовічної латини Н.Яковенко та Г.Швидько під ред. О.Пламєницької (описова частина замку) див у додатку 3. Також див. прим. 141. Далі цитати подаються за перекладом.

ревізор не був військовим фахівцем; його більше цікавило замкове господарство і спла-та податків. Відтак ані кількість, ані розміри, і тим більше конструкції та технічний стан башт і мурів, не знайшли в описі адекватного відображення. Щобільше, складається враження, що ревізора цікавили саме пошкоджені будівлі, а ті, що знаходилися в до-брому стані, не привертати його уваги.

Від башти Папської, названої «*баштою, що навпроти міста*», ревізор пішов на захід, уздовж південного боку замку аж до башти Денної, минаючи башти Ковпак, Тенчинську та Лаську. Він занотував лише пошкоджені оборонні галереї – («*ізбиці або заборола*») на південних мурах між цими баш-тами, «*над якими колись були крокви, тепер уже обрушені, і немає дахів*». Від башти Денної (описаної як «*башта мурована з каменю, до-сить міцна, хоч і стара, покрівля на цій башті погана, обідрана, башта не оббита*») ревізор ру-шив уздовж західного напільного боку зам-ку. Старий західний мур він описав з двох відрізків – «*невисокого*» та «*невисокого і пога-ного*»; він тягнувся до «*задовільно відновленої*» замкової брами, що виходила на напільний бік укріплення, звідки дорога прямувала на Скалу-Подільську. Увесь північний бік зам-ку на високому стрімкому схилі, що включав башти Рожанку, Лянцкоронську, Чорну та дві Комендантські, з'єднані мурами, ревізор описав, оглядаючи знизу «*оборонні споруди, які тягнуться в напрямку до рову, що знаходиться з боку міста, але підхід до них поганий*». Баш-та, яка привернула увагу ревізора, – Чорна – була «*обернена до міста, добре накрита, але не обкладена довкола, тобто не оббита*».

Цікавою для нас є інформація про те, що «*перед баштою що підноситься проти Ска-ли*» (Скали-Подільської. – О.П.) була скеля. Ревізор зазначає, що пан Щенський (оче-видно, комендант фортеці) хотів викопати «*тут від поля*» рів, для чого «*з великим зусил-лям розламав скелю, і в даний час зроблено рови на середню глибину до двох людських зростів, де більше, де менше, але через твердість каменя або скелі припинив роботу*» [92]. Отже, в цей час почали виламувати у скелі рів завглибш-ки до 4 м. Заслуговує на увагу також, що до території замку ревізор включив нижню

Лл. 246. Типи гармат XVI ст.: тарасниця, картауна, кулеврина [за виданням: Freysleben B.]

Ил. 247. Старий замок. Башта Рожанка. Вікно III ярусу з блокам'яною плитою 1505 р.
Обмір С.Буркацького. Фото і кресленник О.Пламеницької

північну терасу замкового мису (так званий «Пригородок»), де нині проходить дорога попід Північною батареєю, а також територію між східною замковою брамою та Замковим мостом, де знаходилась криниця з «поганою» водою.

Тогочасне озброєння замку складалося з 132 одиниць ручної зброї, що включала арбалети, рушниці, гаківниці, та десяти гармат – двох тарасниць (великої та меншої), трьох півтарасниць, двох гармат, півгака, «півгака на зразок мортири» та мортири [93]. Оскільки гармати встановлювали лише на бойових баштах, що були в хорошому стані, стає очевидною їх кількість.

Скласти уявлення про детальний склад укріплень та їх стан з опису 1494 р. важко²²⁶: згадано всього п'ять башт із чотирнадцяти. Відсутність згадок про більшу частину оборонних споруд не означає їх відсутності: вже через півстоліття в описі замку 1544 р. більшість замкових башт буде названо «давно збудованими». Отже, добротні об'єкти не цікавили ревізора: метою ревізії було виявлення слабких місць в організації оборони та артилерійського забезпечення замку.

²²⁶ Інші частини документу, в яких фіксувалися прибутки замку та описувалося майно приналежних до замку сіл (включно з поголів'ям худоби, овець, коней та свиней) та розміри податків, давали значно більше уявлення про предмет.

Подальший перебіг подій свідчить, що опис справив враження на польського короля Яна Ольбрахта. Протягом першої половини XVI ст. фортифікаційні роботи велися майже на всіх спорудах замку.

Цикл робіт XVI ст. відкриває 1505 рік. Ця дата зазначена на білокам'яній плиті, вмурованій у східний фасад башти Рожанки, над ренесансним обрамленням вікна III ярусу (іл. 247, див. іл. 156). На плиті вирізьблено напис:

TURRIS CRESLAI	БАШТА КРЕСЛАВА
EPI WLADISLAVI	ЄПІСКОПА ВДАДИСЛАВСЬКА
ENSSIS HUIUS CA	ЦЬОГО УКРІПЛЕННЯ
STRI FUNDATO	ЗАСНОВНИКА
RIS IMPENSSIS EST	НА [ЙОГО] КОШТИ
FINITA 1505	ЗАКІНЧЕНА 1505

З огляду на особливості графіки цифр на межі XV та XVI ст.²²⁷, дату в кінці напису, яка в сучасній графіці виглядає як «1707», слід читати як «1505» [Ружицький: 151]. Переклад напису і датування обґрунтувала Є.Пламеницька. На підставі цього напису вона пропонує етап встановлення плити, четвертий у будівельній періодизації башти, 1505 роком [Пламеницька 1975: 23-24, 28-29, 33-34].

Вище ми довели, що будівництво Рожанки було завершено на межі XIV–XV ст. Характер цегляного мурування навколо плити та його будівельний розчин свідчать, що плиту було вмуровано пізніше, ніж поставлено білокам'яне обрамлення вікна (хоч, з огляду на близькість складу розчину [Пламеницька Є. 1975: 25] – з незначним часовим проміжком, можливо, під час того ж ремонтного циклу). Внаслідок встановлення плити профільований карнизний блок віконного обрамлення дав тріщину. Вочевидь, що плиту використали повторно. Спорудою, для якої вона була виготовлена, є на нашу думку згадана в описі замку 1544 р. башта Ружицька, розташована у внутрішньому північно-західному куті замку, впритул до башти Рожанки (іл. 248: а, б).

Ця споруда, що має незвичний вигляд прибудови до башти під односклиним дахом, виразно показана на архівному кресленіку

²²⁷ Аналогічну проблему було розглянуто стосовно білокам'яної плити на Руській брамі (див. с. 288).

1800 р. (іл. 248: в) [94]. Є.Пламеницька розглядала її в контексті будівельної історії башти Рожанки як «прибудову» XVI ст., помилково вважаючи згадані в описі 1544 р. найменування башт «Рожанка» і «Ружицька» назвами одної споруди [Пламеницька 1975: 16, 19, 20]. Втім, є всі підстави для ідентифікації башти Ружицької з добре збереженою «прибудовою» до башти Рожанки. З огляду на місце розташування в куті замку, де сходилися північний та західний оборонний мур, башта Рожанка та Західний каземат, є очевидним, що «прибудова» була функціональною ланкою між баштами Денною і Рожанкою, Західним казематом та північним оборонним муром, який тягнувся аж до башти Чорної, а також між замковим двором та склепінчастим підземним ходом через Пригородок до башти Водної. В контексті проведених досліджень надійну ідентифікацію отримав Західний каземат замку, описаний під назвою «вежа Порохова»²²⁸.

В описі 1544 р. башта «Ружицька» згадується двічі [Jablonowski : 25–26]. З опису башти Порохової та ділянки, що примикала до башти Ружицької (див. додаток 4), впливає, що ревізор піднявся новими сходами (які починалися від комина башти Денної і йшли при внутрішньому західному мурі над камерами «вежі Порохової» – Західного каземату) і вийшов на другий ярус. Тут він описав оборонні пристрої зовнішнього західного муру замку (старі зубці, перероблені на бійниці з потовщенням муру), а потім – внутрішній західний мур замку, звернутий в бік двору (де також старі зубці було замінено на нові бійниці). Уздовж цього внутрішнього муру завдовжки 28 ліктів (16,13 м) ревізор рушив на північ, де увійшов усередину башти Ружицької, що складалася з двох камер. Саме на відстані 16,2 м від верхньої сходинки «вежі Порохової» (Західного каземату), у рівні другого ярусу, внутрішній західний мур упирається торцем у башту Рожанку, і саме в ньому знаходиться

²²⁸ Вежа Порохова складалася з чотирьох склепінчастих камер («sklepow») для зберігання пороху. Двері до них мали білокам'яне облямуння і були окуту залізом. Над цими камерами були сходи нагору завширшки 3 лікті, що нараховували 23 сходинки [Jablonowski: 24]. Цим параметрам відповідає Західний каземат Старого замку.

вхід до «прибудови» – башти Ружицької, яка склається з двох камер.

Згаданий у написі на білокам'яній плиті Кшеслав з Курозвенк, 39-й єпископ Куявський, гербу «Ружа Порай», у період з 1494 р. до смерті у 1503 р. [Jarochoowski: 202] дійсно міг стати фундатором новозбудованої башти Ружицької, названої, попри дещо нетипову форму і розташування, «вежею». Цю споруду зображено на рисунку замку 1651 р. (див. іл. 170, № 17). Відношення єпископа до будівництва башти Ружицької підтверджують назви, під якими вона згадується в архівних джерелах і які походять від назви єпископського гербу «Ружа Порай»: в описі 1544 р. башта має назву «Ружицька» [Jablonowski: 26], а в реєстрі будівельних робіт 1544 р. – «Біла башта Порайка» («Nixta turre Porajka») [95]. Не менш цікаво, що назва «Ружицька» проіснувала недовго: на початку XVII ст. вона зникає, і в описі замку 1613 р. зустрічаємо цю башту під двома назвами – «Baszta Kryslai Episcopi Wladyslawiensi» та «Надвірна» («Dziedzińcowa»). Також з опису дізнаємось, що в башті Ружицькій, у складі якої були тамбур, сіни та комора (przysionek, sionka, komora), знаходилась в'язниця для злочинців [96].

Втрата баштою Ружицькою первісної назви не є унікальною. На плані 1773 р. обидві споруди – башти Ружицька і Рожанка – позначені як одна башта Капштелянська (Burgrabska) (див. іл. 393) [97]. Аналіз писемних джерел та історичних планів свідчить, що башти та міські укріплення не мали постійних назв. Подекуди їх зміни (див. додаток 5) характеризують певні історичні етапи і допомагають визначити хронологію архітектурних змін.

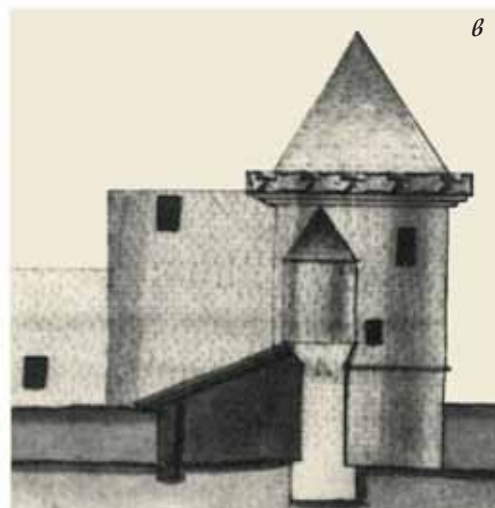
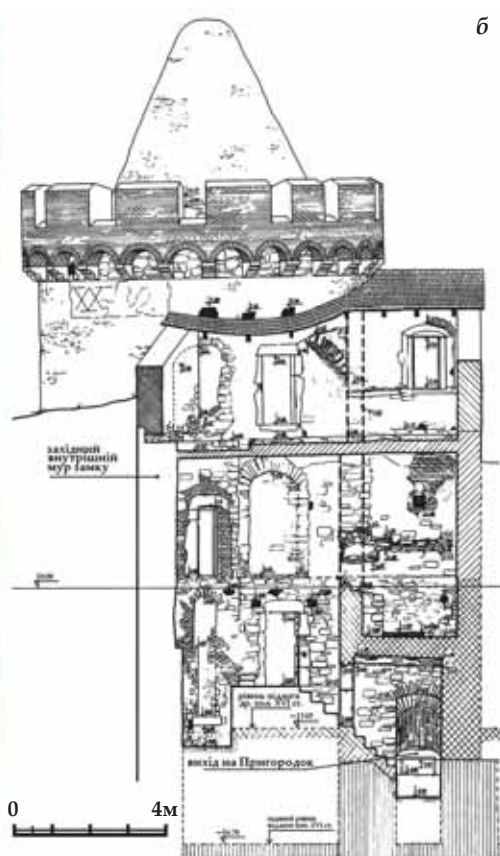
Будівельний період, який розпочався зведенням у 1505 р. башти Ружицької, розтягнувся в часі на всю першу половину XVI ст. і складався з двох етапів.

Особливістю першого етапу, що стартував невдовзі після проведення опису замку 1494 р. і тривав до початку 1530-х років, було те, що фінансування робіт з ремонту і реконструкції замкових укріплень взяла на себе католицька церква. Зокрема папа Юлій II пожертвував польському королю Александру Ягеллоньчику (1501–1506) зібрану в Польщі

данину Св. Петра, призначивши її на зміцнення Кам'янця. Його наступник папа Лев X 1513 р. зробив аналогічну пожертву [Antonini 1880, II: 7; Сецинский 1895 а: 90]. 1518 року за дорученням короля Кам'янець відвідав архієпископ Польщі Ян Ласький; він входив до складу комісії з врегулювання прав і обов'язків місцевих національних громад [Сементовский: 47–48]. Гадаємо, саме після виконання цієї місії Ян Ласький (який у 1480 р. входив до канцелярії вже відомого єпископа Кшеслава з Курозвенк) фінансово підтримав відбудовчі роботи в замку; до їх фінансування долучився також кам'янецький єпископ Якуб Бучацький. Надані єпископами та папами кошти було використано на ремонт чотирьох замкових башт – Папської, Ковпак, Ласької та Лянцкоронської.

За законами того часу проведені на кошти католицької церкви роботи належним чином увічнили: на баштах, на яких було здійснено ремонт, встановили пам'ятні дошки з папськими та єпископськими гербами. Зокрема білокам'яну плиту з гербом папи римського Юлія II Делла Ровере (1503–1513) вмонтували на східному фасаді башти Папської (іл. 249: 1)²²⁹. Плиту з єпископським гербом «Абданк», який належав представникам стародавнього спольщеного подільського роду Бучацьких, зокрема тогочасному кам'янецькому єпископу Якобу Бучацькому (1510–1518) [Niesiecki: 80], вмурували на південному фасаді башти Ковпак (іл. 249: 2). На південному фасаді Ласької башти збереглася білокам'яна плита з єпископським гербом «Кораб» (іл. 249: 3), який належав Яну Лаському (1510–1531). Другий єпископський герб «Кораб», зображений на великій білокам'яній плиті у профільованій рамці, було вмонтовано на східному фасаді башти Лянцкоронської, під білокам'яним пізньоготичним обрамленням вікна (іл. 250). За характером мурування очевидно, що обрамлення встановлено одночасно з гербовою плитою, що спричинило демонтажу частини первісного між'ярусового профільованого білокам'яного поясу. Незважаючи на погану збереженість рельєфного гербу на плиті, спрощений характер рельєфу дає підстави

²²⁹ При цьому зберігалась традиція колористичного оздоблення по прокресленій графі.

Лл. 248. Старий замок. Башта Ружицька: а – вигляд з двору (фото О.Пламеницької); б – переріз із будівельною періодизацією Є.Пламеницької; в – креслення 1800 р. Матеріали РДВІА, Москва

сумніватися, що він був виготовлений одночасно з гербом на башті Лаській. Безперечно, їх виготовляли різні майстри, і не виключено, що з певним часовим проміжком.

Другою особливістю «єпископського» етапу, що охоплює хронологічний інтервал 1503–1531 рр., було те, що він знаменував проникнення в архітектуру Кам'янець мистецьких

1

2

3

Лл. 249. Білокам'яні геральдичні плити на баштах Старого замку: 1 – герб «Делла Ровере» на башті Паській; 2 – герб «Абданк» на башті Ковпак; 3 – герб «Кораб» на башті Лаській. Фото О.Пламеницької

ідей Ренесансу, який у той час поступово ставав панівним стилем у Європі. Але перш ніж Ренесанс з Італії поширився на півночі та заході Європи, його потужний центр виник у першій половині XVI ст. у центральній частині басейну Дунаю та у країнах Центрально-Східної Європи, зокрема Угорщині та Польщі. Покровителями ренесансного мистецтва у Польщі став король Зигмунт I Старий (1506–1548), а також представники польської католицької еліти, одним з яких був архієпископ Ян Ласький [Козакевич Х., Козакевич С.: 11]. З часів правління Зигмунта I (1496–1548) у Польщі та на землях, що входили в її межі, почали активно працювати італійські архітектори; їхні імена зустрічаються в документах, пов'язаних зі спорудженням сакральних, оборонних та цивільних будівель Кракова, Варшави, Вроцлава, Любліна, Сандомежа, Замоща, Львова [Łoza].

У Кам'янці цей період пов'язують із діяльністю італійського архітектора Каміллуса. Про нього відомо небагато. Зокрема С.Лоза повідомляє, що Каміллус був начальником фортифікацій у Кам'янці наприкінці правління короля Зигмунта I. Після смерті короля він втратив цю посаду і переїхав

до Пруссії, позаяк у цей час принц Альбрехт запрошував до королівства іноземних будівничих. Втім, за нез'ясованих обставин архітектора було безпідставно звинувачено у шпигунстві й ув'язнено. Про звільнення Каміллуса персонально просив у принца Альбрехта король Польщі Зигмунт Август [Łoza: 50]. Детальнішої інформації про Каміллуса знайти не вдалося. Не зустрічається його ім'я і у відомих на сьогодні архівних джерелах, пов'язаних із будівельними роботами 1540-х років, тобто під кінець правління Зигмунта I. Залишається припустити – Каміллус працював раніше, що кореспондується з визначеною нами вище хронологією «єпископського» етапу – до 1531 р.

Третьою особливістю «єпископського» етапу було те, що він не привніс істотних змін в оборонну концепцію замку. Бодай наймасштабніші зміни просторової структури укріплення полягали у появі башти Ружицької; адже в детальному описі замку 1544 р. цю башту описано як вже існуючу [Jabtonowski: 26].

«Єпископський» етап першої третини XVI ст. є недостатньо дослідженим. Оскільки вже невдовзі, у хронологічно й стилістично близький час, відбулася наступна реконст-

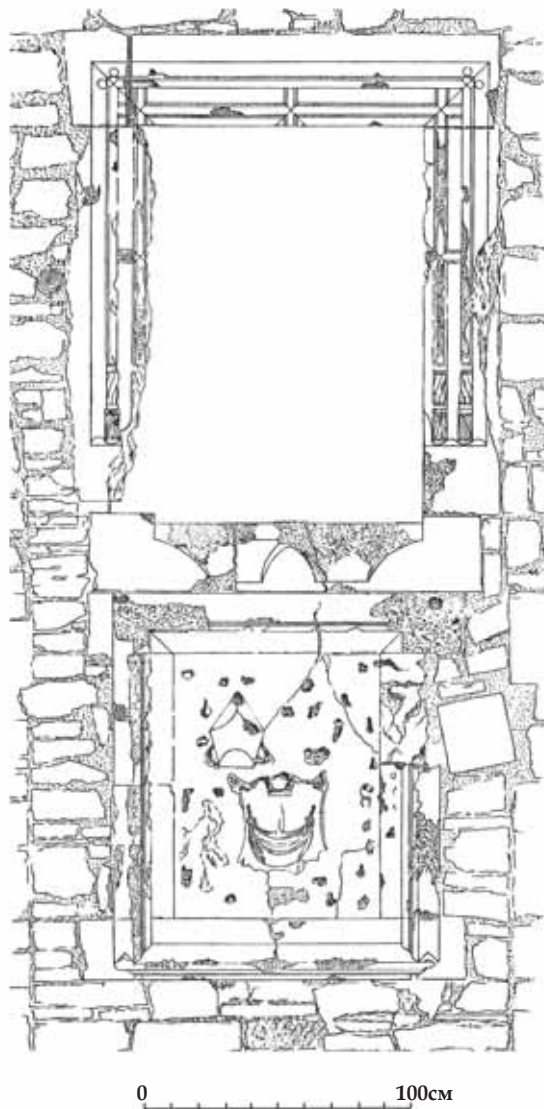
рукція замку, є труднощі у визначенні робіт, пов'язаних із цим етапом. Передусім становить проблему ідентифікація осіб, причетних до проведення фортифікаційних робіт.

На початку XVI ст. значно активізувалась діяльність кам'янецького мулярського цеху. 1510 р. королівська канцелярія офіційно затвердила мулярський цех у Кам'янці, на чолі якого стояв кам'янецький майстер-фортифікатор («munitionis Camenecensis magistro») Гануш. Безперечно, цех було створено міською радою раніше, оскільки ще 1508 р. король надав Яну, «майстру мулярів кам'янецької фортеці» («Johanni magistro muratori castris Camenecensis»), дім на «ринку міста Кам'янця», який той отримав правом кадука²³⁰. Через два роки в архівних документах майстер Ян згадується як муляр Гануш (імовірно, вірменин Ганус), начальник кам'янецьких фортифікацій [MRPS: № 320, 968; Kiryk: 88]. Безперечно також, що в обох документах йдеться про одну особу. Можливо, факт надання Ганушу виморочного будинку говорить про те, що він не був родом з Кам'янця, а, отже, міг бути одним із мулярів на ім'я Гануш, згадуваних у праці Станіслава Лози серед майстрів, які працювали в Кракові наприкінці XV – на початку XVI ст. [Łoza: 116–117].

Здійснені в першій чверті XVI ст. роботи в замку не вирішили головної проблеми, що вже в середині XVI ст. постала перед фортифікаторами. Розвиток військового мистецтва в Європі спричинив зміну якісних характеристик артилерії і передусім конструкцію гармат та їх далекобійність [Яковлев: 31–32]. Підвищення ефективності артилерії при облозі фортець викликало зміну в ідеології оборонних споруд. XVI століття стало перехідним від баштових замків до бастионних, а проміжною формою оборонної споруди стали бастей (круглі або багатокутні низькі башти) та пунтоне (башти у формі п'ятикутних бастионів) [Bogdanowski: 543].

Перед лицем загрози з боку Османської імперії, яка мала прекрасно організовану штурмову артилерію, черкаський староста

²³⁰ Право кадука – jus caducum (від лат. caducus – виморочний) – за відсутністю спадкоємців та заповіту [Дворецкий: 110; Glogier II: 302–303].

Лл. 250. Старий замок. Обрамлення вікна з гербом «Кораб» на башті Лянцкоронській Старого замку: обмір Л.Лернера, П.Крисоченка, кресленик П.Крисоченка

Остафій Дашкович за підтримки єпископа Яна з Вільна 1530 року запропонував Зигмунту I план спорудження системи фортець на Поділлі, Волині й Червоній Русі. Сейм прийняв цей план [Данилов 2002]. Однак, його реалізація не набула розмаху, обмежившись заледве двома об'єктами. З 1537 до 1540 рр. староста замку в Барі на Поділлі Войчех Стажеховський за дорученням королеви Бони Сфорца здійснив реконструкцію барського

замку на принципово нових засадах [Пламеницька О. 2002 б]. Другою була реконструкція кам'янецького замку, проведена в 1540-х роках.

Враховуючи специфіку розташування замку, який мав два приступні боки (від поля та з боку міста) і міг рівнозначно як обороняти місто, так і захищатися від нього, нова концепція оборони полягала у підсиленні саме цієї «реверсної» функції шляхом підсилення двох – західного та східного – коротких боків укріплення. Лише два збережені дотепер плани 1672 р. фіксують вигляд замку до руйнацій і перебудов, здійснених турками у 1672-1679 рр. (іл. 251, див. іл. 39).

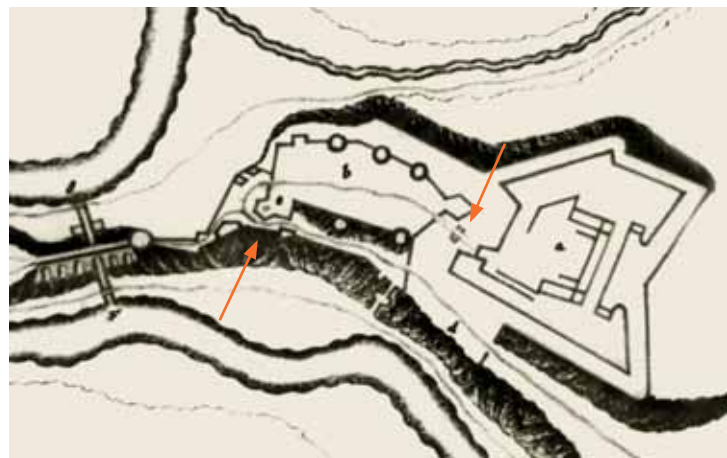
Роботи було розпочато не пізніше 1542 року. На цю дату вказує проведений «Реєстр» 1544 р., де зазначено дату зведення «новозбудованої» на західному, напільному боці замку башти – 1542 рік [Jablonowski: 22]. Другу башту, збудовану на протилежному східному фасаді замку, названо в описі баштою «Новою перед брамою замковою» і описано коротко, оскільки 1544 р. її було лише закладено [Jablonowski: 17]. Втім, на її головному фасаді збереглася прикрашена карнизною полицкою скромна білокам'яна плита (іл. 252) з коротким латинським написом:

1544	1544
DEUS	БОЖЕ
TIBI SOLI GLORIA	ТОБІ ОДНОМУ СЛАВА
IOB PRAETFUES	IOB ПРЕТФУС
ARCHITECTOR	АРХІТЕКТОР

На цей напис вже звертали увагу історики, називаючи його «характерним і піднесеним» [Jablonowski: 11]. Він дійсно вражає лаконічністю і відвагою. Це єдина в історії Кам'янця інскрипція, в якій, на відміну від увічнюваних імен королів і єпископів, вказано ім'я архітектора. Людина, яка це написала, очевидно, мала особливі права²³¹.

Архітектор Іоб Претфус (версії його імені: Praijjtfuss, Prayetfuss, Parthfinn, Parthfum, Praithfuess, Breytfuss, Praeteves, Braitfus, Bratfus, Praet, Praetfues, Bretfus, Brethfus, Bretfens)

²³¹ Текст напису викликає асоціацію з 113-м псалмом, дев'ятий вірш якого звучить: «Не нам, Господи, не нам, але імені Твоєму дай славу за милість Твою, за правду Твою». Перша частина цього вірша була девізом Ордену Тамплієрів. Цілком вірогідною є приналежність до одної з пізніших гілок ордену й архітектора Іоба Претфуса.

Іл. 251. План Старого замку (фрагмент плану 1672 р.; РДВІА). Стрілками позначено башти Нову Західну та Нову Східну

походив із Німеччини. Він був військовим архітектором і будівничим, «Архітектором Його Священнішої Величності Короля» («Architectus Sacratissimae Regiae Maiestatis») Зигмунта Старого. Згідно з джерелами, в 1540 і 1542 рр. він отримував від короля річну платню в розмірі 300 і 400 флоренів²³². За повідомленням дослідників, у Кам'янці-Подільському Іоб Претфус лише ремонтував башти Чорну та Лаську (1545 р.) [Łoza: 46]. Після завершення робіт у Кам'янці він здійснив перебудову середньовічного замку в Тикочині на засадах Ренесансу (1550–1582) [Kajzer, Kotodziejski, Salm : 508], мешкав у Кракові, а з 1551 р. переїхав до Литви, де протягом 20 років перебував на важливих посадах у різних військових фортецях, провадячи військове та сакральне будівництво. Збудував катедру, королівську каплицю та королівський палац у Вільні [SKBHSP: 348].

Такими є дотеперішні дані про діяльність архітектора Іоба Претфуса. Проведені нами дослідження докорінно змінюють уявлення про кам'янецький етап його творчої біографії. Розпочавши в Кам'янці на початку 1540-х рр. фортифікаційні роботи, королівський архітектор Іоб Претфус протягом десятиліття здійснив масштабну реконструкцію основних міських укріплень.

²³² За суму в 300–400 флоренів у Кам'янці можна було купити невеликий мурований будинок.

Чільне місце в будівельних роботах посів замок. На відміну від «косметичних» робіт першої третини XVI ст., реконструкція замку, здійснена Іобом Претфусом, носила концептуальний характер, зумовлений стратегічними задачами (іл. 253). Її він здійснив разом з кам'янецьким старостою Мачеєм Влодком, призначеним на цю посаду 1543 р., та каштеляном Войчехом Стажеховським. У рік призначення Мачея Влодка було складено «Інвентар Фортеці Кам'янецької» – перший докладний опис фортифікацій, який, на жаль, досі, не введений в науковий обіг²³³ і наразі недоступний для дослідження (а саме він, напевно, був би найціннішим, оскільки містив опис споруд до їх реконструкції в середині XVI ст.).

Наступного 1544 року каштеляном Войчехом Стажеховським було складено детальний «Реєстр»²³⁴, в якому знайшли відображення будівельні роботи, виконані на час укладання документу та заплановані на перспективу²³⁵. Вони заторкнули практично всі ділянки замку, кожна з яких мала свою концепцію оборони. Як випливає з опису, замок складався з двору («dziedziniec»), оточеного мурами, «вежами» та «баштами». Диференціація на «вежі» та «башти» не була пов'язана з типологією оборонних споруд: «вежами» називали старі, «здавна змуровані» башти (їх була переважна більшість), натомість «баштами» – новозбудовані. Південний бік формували «вежі» Папська (Юлія), Ковпак, Тенчинська, Ласька (або Кораб), а також «вежа

Іл. 252. Старий замок. Пам'ятна білокам'яна плита на башті Новій Східній. Фото О.Пламеницької

стара»²³⁶. З західного боку стояли вежа Денна, «новозбудована» башта²³⁷, вежа Порохова, вежа або башта Мала²³⁸, вежа Ружицька, наріжна вежа Рожанка, вежа Стара Рожанка та вежа Водна в каньйоні. Північний бік замку, крім вже згаданої наріжної Рожанки, формували вежа Лянцкоронська (або «друга Ласька»), вежа Чорна та башта Нова перед замковою брамою²³⁹. Брам було п'ять. У західному напільному мурі було дві брами – «брама з поля стара до пригородку» зі старим мостом та нова, яку в цей час тільки-но будували разом з «новим мостом» через рів. У східній частині замку також було дві брами – «стара замкова брама» між баштами Папською та Чорною та нова, в новозведеному чоловому оборонному мурі. П'ята брама була у мостовій башті (її названо «брама, яка з пригородка до міста через міст») [Jablonowski: 15, 16, 17, 27].

²³⁶ Вежа верхня Мала Південна біля башти Ласької, існує як археологічний об'єкт.

²³⁷ Башта Нова Західна.

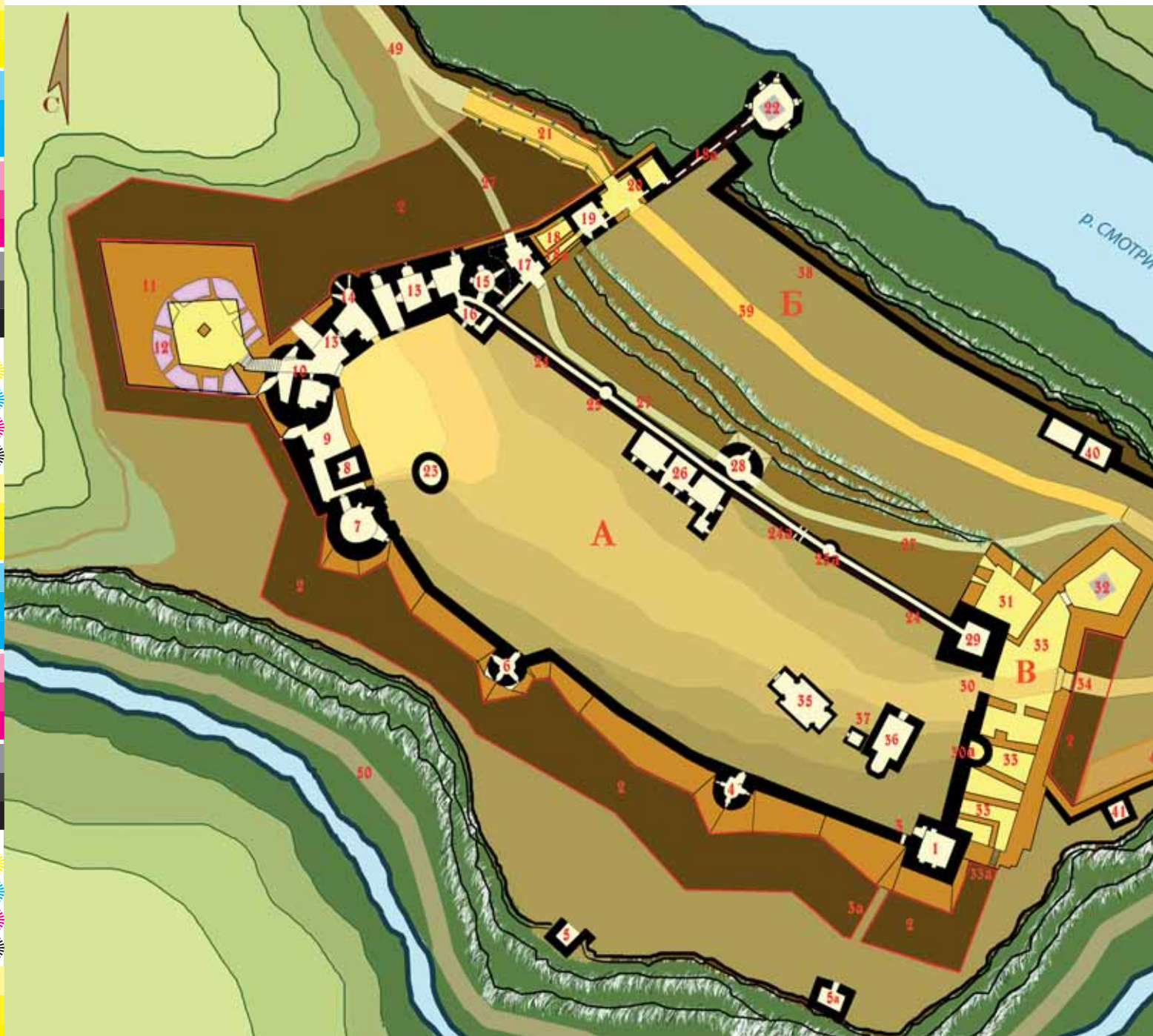
²³⁸ Башта Мала Західна – одна з найдавніших в замку. В даному випадку порушено принцип поділу на старі вежі та нові башти.

²³⁹ Башта Нова Східна.

²³³ Документ під назвою «Registr seu inventarz Castri Camenecen post morte Magnifici olim Jeorgy Jaslowyeczki Capitanei decessi: Circa Institutionem generosy Marthie Wlodek... AD Millesimo quingentesimo quadragesimo tercio» виявлено В.Михайловським в Головному Архіві Давніх Актів у Варшаві (AGAD. – ASK. – Dz. S. – Sygn. 45. – К. 124–146). На жаль, опублікована інформація обмежується лише цими даними [Михайловський 2008: 99, 115].

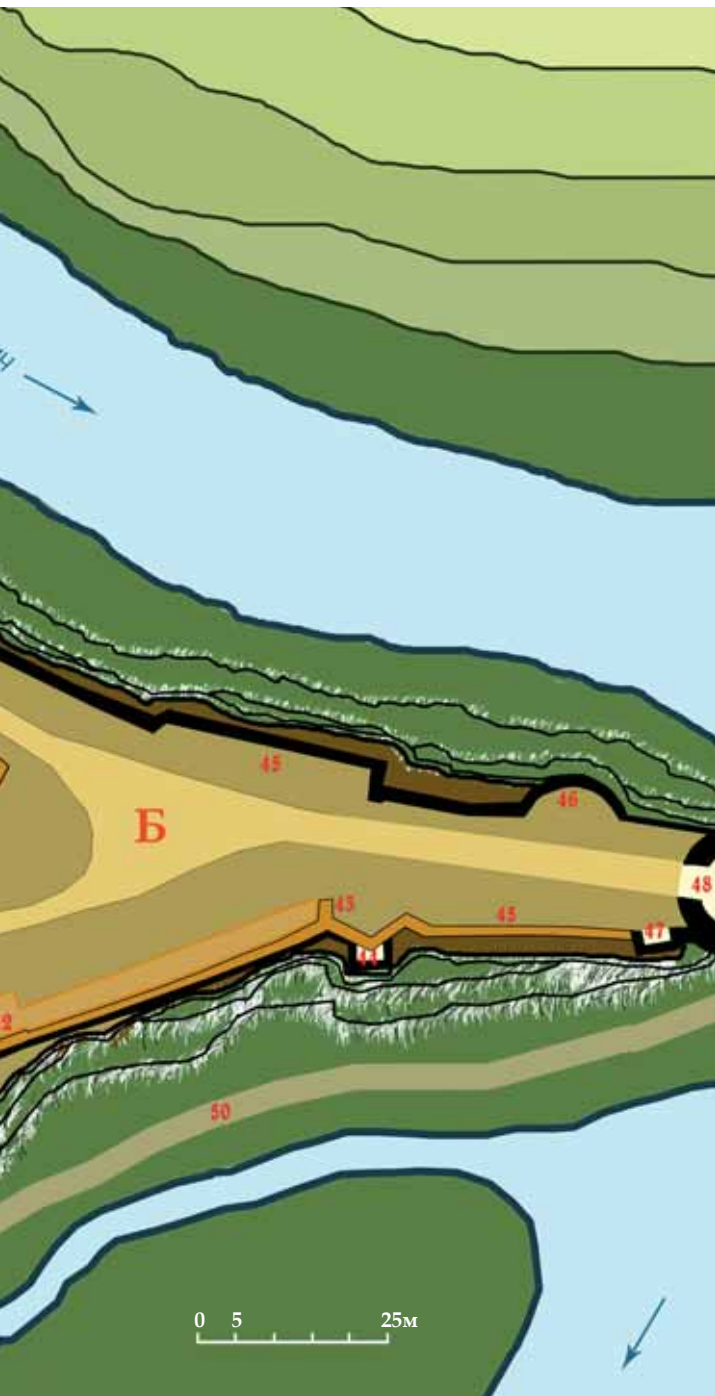
²³⁴ Публікацію документа, який зберігається в Архіві Давніх Актів у Варшаві, здійснив О.Яблоновський у 1882 р. [Jablonowski]. Російський переклад цього документу опублікував В.Гульдман [Гульдман: 214–230].

²³⁵ Привертає увагу нотатка укладача «Реєстру» тогочасного каштеляна Войчеха Стажеховського про те, що «увесь замок навколо... з усім що на той час було виправлено і зроблено, мною оглянуто і заміряно»; окремо зазначено, що детальний опис башти Нової відіслано королю [Jablonowski: 15, 22, 23].

*Лл. 253. Розпланувальна структура
Старого замку в період
1544-1670 рр. Реконструкція
О.Пламеницької за даними
натурних досліджень
та описами 1494, 1544 і 1613 рр.:*

- A – замковий двір;*
- Б – Пригородок;*
- В – Другий пригородок;*
- 1 – башта Папська;*
- 2 – оборонні рови 1540-х рр.;*
- 3 – замкова хвіртка;*

3а – вал-комунікація з хвіртки до Малої Сторожової вежі № 5а;

4 – башта Ковпак;

5 – Мала Південна вежа № 1;

5а – мала Сторожова вежа;

6 – башта Тенчинська;

7 – башта Ласька;

8 – вежа Верхня Мала Південна;

9 – новий будинок (палац) старости;

10 – башта Денна;

11 – башта-пунтоне Нова Західна (дотурецька);

12 – башта (бастея) Нова Західна (турецька);

13 – башта Порохова;

14 – башта Мала Західна;

15 – башта Рожанка;

16 – башта Ружицька;

17 – стара Пільна брама;

18 – лазня;

18а – хід-тайник до башти Водної (показаний пунктиром);

19 – вежа Стара Рожанка (Пільна);

20 – нова Пільна брама;

21 – Пільний міст;

22 – башта Водна (з криницею);

23 – Вежа над ровом;

24 – внутрішньостінна комунікація між баштами Рожанкою та Чорною;

24а – хвіртка до Пригородку;

25 – вежа на мурі (перша бартизана Комендантська);

25а – «башточка мала на мурі» (друга бартизана Комендантська);

26 – старий будинок старости;

27 – дорога XIV ст. – 1544 р.;

28 – башта Ляницькоронська (надбрамна);

29 – башта Чорна;

30 – стара замкова брама;

30а – «кругла башточка» (стара прибрамна вежа)

31 – низька башта («башта без поверху»);

32 – башта Нова Східна (з криницею);

33 – склепи (Східний каземат);

33а – хід-тайник (шусієцзка) до рову;

34 – нова замкова брама і звідний міст через рів;

35 – Покровська замкова церква (дерев'яна);

36 – костюл св. Станіслава;

37 – склеп М.Потоцького;

38 – мури Пригородка;

39 – нова дорога 1544 р.;

40 – кузня та стайня;

41 – вежа мала Південна № 2;

42 – Підземна галерея;

43 – вхід до Підземної галереї;

44 – вежа Мала Південна № 4;

45 – західний передмостовий мур;

46 – Навімбашта перед Замковим мостом;

47 – вежа мала Південна № 3;

48 – Надбрамна башта на Замковому мості;

49 – дорога на місто Скалу;

50 – дорога на місто Хотин.

Лл. 254. Зображення башти Нової Західної:
1 – за мідьоритом Ц.Томашевича; 2 – за планом 1684 р.
(а – башта Нова Західна, б – башта Денна,
в – башта Ласька, г – залом замкового рову)

Забудова двору складалася з кількох будівель, розташованих при мурах замку та посередині замкового двору. Втім, у «Реєстрі» було описано лише ті будівлі, на яких велися роботи, про решту навіть не згадано. Відтак в поле зору Войчеха Стажеховського попав старий будинок старости при північному оборонному мурі замку, біля башти Лянцкоронської: він був дерев'яний, з мурованим підвалом, на традиційному плані «хати на дві половини». В період складання опису в будинку було зроблено нові муровані сени та світлицю. На протилежному боці, при південному оборонному мурі між баштами Лаською та Денною, почали будувати «будинок та білу ізбу старостинську» [Jabtonowski: 15, 16, 17, 27]. Разом із цим, в описі не знайшла відображення дерев'яна замкова Покровська церква, існування якої підтверджують описи 1494 та 1613 рр.

Поза замковим двором, у Пригородку, при мурах нижньої північної тераси, що стояли на бровці скелі, було відремонтовано стайню та шопу, в якій тесали камінь [Jabtonowski: 18].

Основна ідея здійсненої Іобом Претфусом реконструкції враховувала «реверсну» оборонну функцію замку, який міг оборонятися як з напільного боку, так і з боку міста. Відтак передусім було посилено два

боки – приступний західний та східний. Також додатково зміцнили південний бік шляхом відновлення талусу південних замкових мурів (див. іл. 177) і влаштування перед ними обмурованого рову завширшки майже 10 м. Найширшим замковий рів був із заходу, де його вирубували в скелі. Ширина рову перед замком біля башти Нової Західної сягала 12 м, а на відтинку від башти Малої Західної до Рожанки рів ішов паралельно західному муру замку і, згідно з описом, мав ширину 17,85 м. Північний бік замку також було реконструйовано: дорогу до міста, що раніше проходила попід самим замковим муром, через башту Лянцкоронську, перенесли на нижню терасу Пригородка разом із Пільною брамою, перед якою влаштували звідний міст (див. іл. 253; 279).

Виходячи з різних топографічних умов, дві новозбудовані на західному та східному боках замку башти, попри ідентичну п'ятикутну форму, були абсолютно різними. Місце для будівництва з напільного західного боку башти «Нової» (Нової Західної) обрали таким чином, що п'ятикутна башта, яка сильно виступала в рів, опинилася на середині замкового мису, однаково віддалена від його північного та південного стрімких схилів. Для того, щоб висунути башту в бік напілья, у скельному пагорбі, який майже впритул підступав до Старого замку, було вирублено оточену ровом площадку, і таким чином башта опинилася у своєрідній пазусі між двома відрогами скельного масиву (див. іл. 253, № 11). Оскільки на момент укладання опису 1544 р. башту вже завершили, її доволі докладний опис²⁴⁰ (див. додаток 6), разом із двома іконографічними зображеннями (іл. 254), які засадничо з цим описом збігаються, дозволяють реконструювати вигляд споруди. Це принципово важливо, оскільки башту, зруйновану турками при штурмі замку, відновили у відмінному від первісного вигляді – підковоподібної в плані башти бастейового типу.

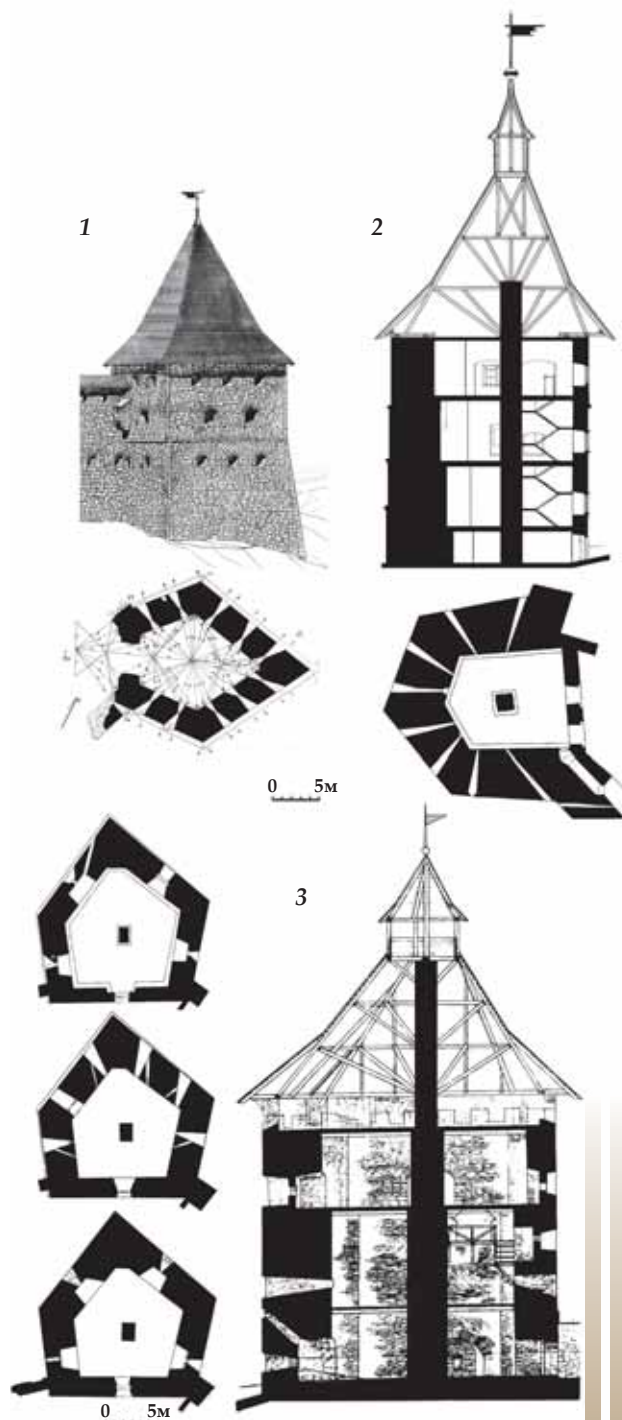
Дотепер ніхто не досліджував питання архітектурного вигляду й основних типо-

²⁴⁰ Цікава подробиця опису – нотатка про те, що детальний опис башти з розмірами «вздовж і вшир» відіслано королю, може свідчити про нетиповість архітектурного рішення башти.

логічних, просторових і конструктивних параметрів дотурецької башти Нової Західної. Вона належала до типу «пунтоне» – перехідного типу між середньовічними артилерійськими баштами та бастионами, який поширився на зламі пізнього Середньовіччя та ранньомодерного часу. Цей тип є різновидом бастей і має характерний п'ятикутний – протобастіонний – абрис плану у вигляді зрізаного ромбу. Башти типу «пунтоне» бувають різними за абрисом (від цілком неправильної форми п'ятикутника до класичної бастионної), а також за товщиною стін та характером бійниць. Іноді вони утворювались шляхом реконструкції середньовічних башт (і тоді форма плану не мала правильної геометрії), але часто будувалися як оборонні споруди нового взірця. У таких випадках план набував геометричної чіткості. Загалом за типологією пунтоне тяжіють до башт, на відміну від більш приземкуватих бастей, основною ознакою яких є перевага ширини над висотою, значна товщина стін, відсутність даху, а також форма плану – здебільшого кругла, прямокутна або прямокутна зі зрізаними кутами.

На Поділлі до типу «пунтоне» належать, зокрема, наріжна башта регулярного замку третьої чверті XV ст. у с.Сутківці [Пламеницька О. 1992: 155] (іл. 255: а; див. іл. 5), західна башта замку в м.Бережанах, Рицарська башта (рубіж XV–XVI ст.) замку в смт Меджибожі (іл. 255: б, в) [Лопушинська: 43; Цяук: 136]. Усі вони були накріті дахами, а у Меджибізькому та Бережанському замках дахи опиралися на центральний стовп. Отже, тип «пунтоне» не був рідкісним на Поділлі. Проте Нова Західна башта, як впливає з «Реєстру» 1544 р., перевершила відомі споруди цього типу. Очевидно, не випадково у «Реляції про падіння Кам'янця», складеній Стефаном Маковецьким, одним із учасників оборони міста 1672 р., цю башту названо «башта широка» [Relacya 1672: 223].

Слід зазначити, що за принципом організації оборони Нова Західна башта, збудована на плані пунтоне, була типовою бастеєю – у версії автора цього фортифікаційного винаходу, німецького військового інженера угорського походження Альбрехта Дюрера

Іл. 255. Башти-пунтоне в замках Поділля:

- 1 – наріжна башта замку в Сутківцях. Ескізний проект реставрації О.Пламеницької (фрагмент);
- 2 – башта замку в Бережанах (за реконструкцією М.Бевза),
- 3 – Рицарська башта замку в Меджибожі, за проектом реставрації Є.Лопушинської

(1471–1528), одного із засновників фортифікаційної науки в Європі та автора виданого 1527 року трактату «Керівництво щодо укріплення міст, замків та межгір'їв». Бастея Дюрера – це велика висунута поза периметр фортечних мурів у рів кругла (напівкругла, підковоподібна) споруда, що мала зверху відкриту гарматну оборону, а внизу, на дні рову – закриту: фронтальну та флангову, яку вели з казематів, влаштованих у товщі стін. Вести атаку на бастеї було практично неможливо, оскільки вони ставали уразливими для артилерії виключно з дна рову; через це зруйнувати їх можна було лише підкопами та мінами [Яковлев: 33].

Споруда, названа в «Реєстрі» 1544 р. та у «Реляції» 1672 р. традиційним терміном «башта» за розпланувальним і функціональним типом належала до пунтоне, а за ідеологією оборони – до бастей, демонструючи своєрідну перехідну форму бастей-пунтоне, запроваджену Іобом Претфусом під впливом фортифікаційних ідей Ренессансу і, правдоподібно, під впливом концепції А.Дюрера.

Нову Західну башту було поставлено на вирубаній у скелі площадці, низ якої знаходився на рівні дна вирубаного у скелі по периметру башти рову. Його глибина навколо башти сягала 16,5 ліктів (9,5 м)²⁴¹; довжина вздовж довшого боку (фаса) башти становила 56 ліктів (32,3 м) [Jablonowski: 14]. Через те, що рів виламували у скельному масиві, в процесі цих робіт він став своєрідною каменоломнею: будівельний матеріал добували прямо зі скелі замкового мису. При обтісуванні каміння утворювалося багато відходів, тож будівничі використали дрібне каміння для приготування будівельного розчину: це було зручніше, ніж возити річковий пісок із каньйону Смотровича. Таким чином, обставини спричинили повернення вже призабутої на той час технології (поширеної у литовські часи), коли вапно мішали з камінням, товченим до фракції піску. Дослідження об'єктів, реконструйованих Іобом Претфусом, показало, що проведені в 1540-і рр. роботи здійснено на характерному вапняно-карбонатному розчині.

Оскільки башта Нова Західна примкнула з напільного західного боку до південно-західного рогу замку, сформованого овальною в плані баштою Денною, Іоб Претфус добудував останню, потовщивши її західну стіну і сформувавши прямий кут (див. іл. 144). Взаємне розташування башт відповідало засадам фортифікації XVI ст., яка виробила прийоми підсилення середньовічних замків ранньомодерними укріпленнями. І.Претфус використав Денну башту як додаткову вогневу позицію, що вивищувалася над новобудованою Новою Західною баштою: в описі 1544 р. зазначено, що якби башту Нову Західну, яка «є найпристойніша», було «збито», то залишалась наріжна Денна башта, в якій нагорі також були бійниці [Jablonowski: 23]. І.Претфус реконструював її верхній ярус для ведення гарматного обстрілу західного напільного боку замку. Саме на верхньому ярусі Денної башти (за описом 1613 р.) стояли дві найбільші гармати – «Orlik» із зображенням гербів «Орла» і «Погоні», та «Smok» (дракон) завдовжки 6 ліктів (3,44 м – О.П.) з датою «1545» [Михайловський 2008: 107]. Денну та Нову Західну башти І.Претфус з'єднав у рівні другого та третього ярусів широкими (2,3 м) склепінчастими коридорами з похилими пандусами для вичучування гармат²⁴². Саме ці коридори, які збереглися дотепер у башті Денній, дозволяють встановити поярусне членування башти Нової Західної. За описом 1544 р. (див. додаток 6), а також з урахуванням натурних досліджень Є.Пламеницької башти Денної та досліджень Нової Західної башти, проведених автором у 2003–2005 рр., вдалося реконструювати вигляд наріжного оборонного вузла та архітектурно-конструктивне рішення Нової Західної башти (іл. 256).

З першого ярусу башти Денної сходами спускались на «середній» (другий) ярус Нової Західної башти. Тут були потрібні бійниці зі схрещеними каналами, причому середній гарматний отвір у мирні часи було замуровано «тонкою стінкою», яку в період бойових дій вивалювали ломом. З другого ярусу спуском-пандусом можна було потрапити на перший, «наземний бойовий ярус» («ziemna strzelba»),

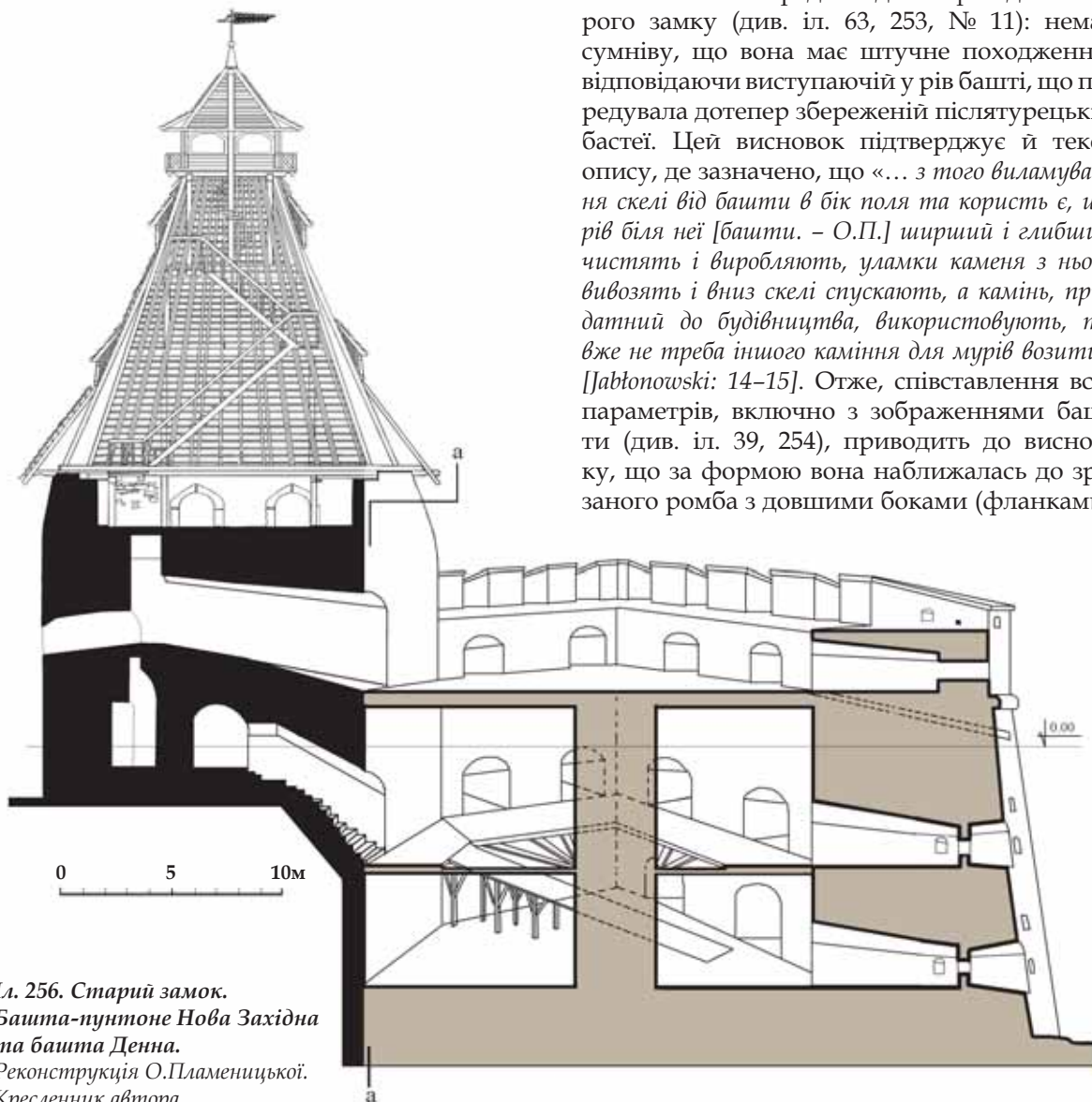
²⁴¹ Розмір ліктя, уживаного в той час – 57,6 см [MSHP: 522].

²⁴² Дослідження Є.Пламеницької.

низ якого був урівень з ровом. У цьому ярусі також були бійниці, замуровані тонкою стінкою. Усього налічувалось чотири яруси; верхній становили зубці [Jablonowski: 23].

На жаль, «Реєстр» 1544 р. не містить даних стосовно розмірів башти в плані. Довжину двох суміжних боків, до висхідного кута, можна приблизно встановити за довжиною рову навколо башти: відгинки рову уздовж її боків з південного сходу та південного заходу мали довжину 25,3 та 32,3 м. Найцікавішу і найсуперечливішу інформацію містить опис

товщини стін башти: в нижній частині вони становили 18 ліктів (10,4 м), а під зубцями – 14 ліктів (8,06 м) при товщині зубців 9 ліктів (5,18 м) [Jablonowski: 23]. Виключаючи текстувальну помилку щодо всіх трьох параметрів (які утворюють певну конструктивну закономірність) та враховуючи, що зазначені в описі розміри інших башт і мурів замку відповідають реальним, слід з довірою поставитися і до цієї інформації. На її підтвердження промовляє як іконографія (див. іл. 159, 251, 254), так і форма рову з характерною виїмкою перед західним фасадом Старого замку (див. іл. 63, 253, № 11): немає сумніву, що вона має штучне походження, відповідаючи виступаючій у рів башті, що передувала дотепер збереженій післятурецькій бастеї. Цей висновок підтверджує й текст опису, де зазначено, що «... з того виламування скелі від башти в бік поля та користь є, що рів біля неї [башти. – О.П.] ширший і глибший чистять і виробляють, уламки каменя з нього вивозять і вниз скелі спускають, а камінь, придатний до будівництва, використовують, то вже не треба іншого каменя для мурів возити» [Jablonowski: 14–15]. Отже, співставлення всіх параметрів, включно з зображеннями башти (див. іл. 39, 254), приводить до висновку, що за формою вона наближалась до зрізаного ромба з довгими боками (фланками)

Іл. 256. Старий замок.
Башта-пунтоне Нова Західна
та башта Денна.
Реконструкція О.Плaменицької.
Кресленник автора

в межах 22–25 м. Її висота, встановлена з урахуванням сполучення коридорами з баштою Денною, не перевищувала 18 м. Товщина стін в основі башти (як зазначено в описі – з трьох боків) становила 10 м. В описі нічого не сказано про наявність у стінах казематованих приміщень. Залишається припустити: камери гарматних бійниць були настільки великими, що повністю вмщали гармати і пушкарів. Перевірити правдивість інформації щодо розмірів башти можна буде або за допомогою археологічних досліджень, або віднайшовши обміри башти, які Войчехом Стажеховським було відправлено королю [Jabłonowski: 23].

Споруда призначалася переважно для ведення гарматного вогню. Оскільки відстань між бійницями становила 9 ліктів (5 м), то в кожному з довгих боків було лише по дві бійниці. Цікава подробиця опису – наявність естакади між середнім та нижнім ярусами. Безперечно, це було зроблено для зручного спуску гармат і боєприпасів. Не менш цікаві подробиці стосуються між'ярусних перекриттів башти: вони спиралися на потужний центральний стовп (стовпи?), від якого віялом розходилося 18 балок²⁴³. У середньому ярусі на них лежали «помости до бійниць» – тобто настили попід стінами, які не створювали суцільного перекриття між першим (надземним) та другим («середнім») ярусами. Це мало метою забезпечити вільний вихід порохових газів з нижнього ярусу. Оскільки висота другого ярусу становила майже 8 м, а у стінах, безперечно, існували канали для виведення порохових газів, було створено резерв простору для уникнення задухи. Третій і четвертий

яруси були відкритими: башта не мала даху, а перекриття між другим та третім ярусами, влаштоване просто неба, становило товсту засипку зі щебеню, вапна й землі. Дощові опади, як зазначено в описі, відводили з нього кам'яними ринвами [Jabłonowski: 23]. На підставі описів та іконографії ми (залишаючи за собою право на помилку) відтворили вигляд артилерійської башти, яка у «Реєстрі» 1544 р. отримала назву «Нова» (див. іл. 256, 253, № 11).

Якщо башта Нова Західна дійсно мала вказані в описі розміри, то на час зведення вона була найбільшою з тогочасних «пунтоне». При такій товщині стін її конструкція мала бути кам'яно-земляною, казематованою. Споруди з подібними значними габаритами і опиранням верхнього перекриття на стовпи нечисленні, але відомі в історії фортифікації другої половини XV ст. [Виолле ле Дюк 2009: 224–225]. Втім, застосування цього прогресивного фортифікаційного рішення у специфічних топографічних умовах замкового мису стало причиною руйнації споруди в 1672 р.: попри незвично великі розміри і потужність, споруда виявилася найслабшою ланкою в системі оборони Старого замку.

Аналізуючи постановку пунтоне Нової Західної, не можна не зауважити очевидного фортифікаційного прорахунку: перед нею був відсутній широкий рів, який, з одного боку, дозволив би контролювати підступи, а з другого – використати її артилерійські можливості. Споруду було поставлено у штучно створеній пастці – в оточенні рову завширшки заледве 10 м, скельні контрескарпи якого були не набагато нижчими від коронки стін (Нового замку на той час ще не було). А це означало, що вузький рів перешкоджав обстрілу підступів з нижніх ярусів, а водночас, створював мертву зону вздовж південного фаса: тут можна було без перешкод вести підкопи та закладати міни. Відтак обороняти широкий замковий рів можна було лише з фланків пунтоне (фаси залишалися незадіяними, бо скеровувалися у вузький рів), а обстріл напільної частини мису перед замком – лише з верхнього ярусу. А втім, цей ярус, який недостатньо вивищувався

²⁴³ В описі 1544 р. йдеться про «стовпи»: «*W pośrodku tej baszty filary są dość cięższe zmirowane, na których tramy leżą aż w mury, na których potogi są do strzelnic*» [Jabłonowski: 23] («Посередині цієї башти стовпи досить товсті змуровані, на яких балки лежать аж в мурі, на яких помости до бійниць»). Натомість в описі 1613 р. йдеться про один стовп: «*...ma w pośrodku filar mirowany, na którym końce tramów leżą: tych tramów ośmnaście, już nadpruchniałych, potari niemasz*» [98] («...має посередині стовп змурований, на якому кінці балок лежать: тих балок вісімнадцять, вже підгнилих, стелі немає»); переклад зі старописьм. О.Пламєницької. Стовп було зруйновано разом з баштою під час турецького штурму замку в серпні 1672 р. [Relacya 1672: 229].

над рівнем напільної частини мису, був прекрасною мішенню для ворога, який міг цілити просто на площадку верхнього перекриття башти²⁴⁴. Усі ці вади проявилися через століття після зведення споруди і, як покажемо далі, мали фатальні наслідки: її було зруйновано як зверху – навісним гарматним обстрілом, так і знизу – шляхом підкопу та мінування.

Одночасно зі зведенням пунтоне Нової Західної Іоб Претфус ґрунтовно реконструював прилеглі до неї Денну та Порохову башти (Західний каземат). Він не лише збільшив розміри башти Денної в плані, але зробив її внутрішню реконструкцію. Зокрема у «давньому склепі», що був «посеред башти»²⁴⁵, замінив склепінчасте перекриття на балкове, а з самого «склепу» пробив два коридори для викочування гармат на третій ярус башти Нової Західної (див. іл. 144) та на верхню площадку башти Порохової. Порохову башту було перекрито дахом, над яким вивищувався комин для виходу порохових газів.

Верхній ярус башти Денної І.Претфус реконструював, замінивши тонкі зубці на широкі гарматні бійниці з білокам'яними обрамленнями. Зовнішні площини коронки стін він скошив для рикошетування ядер. Цей фортифікаційний прийом, автором якого був Альбрехт Дюрер, виник наприкінці XV ст. і поширився у XVI ст. [Шевченко: 86]. У Кам'янці його використав Іоб Претфус при реконструкції кількох споруд, зокрема Денної башти. З верхнього ярусу башти він підняв конструкцію наметового даху заввишки 24 лікті (13,8 м), в основі якої було десять масивних крокв. Дах завершувався майданчиком, на якому поставили маленьку дерев'яну вежечку-вартівню – «малу дерев'яну кімнатку, а в ній – чотири скляні вікна». Вартівню накрили дахом і облаштували для постійного («вдень і вночі») перебування сторожі. З вартівні було «валаську землю видно, коли день ясний» [Jablonowski: 22].

²⁴⁴ За повідомленням джерела 1672 р., ще до руйнації пунтоне було зруйновано ядрами її центральний стовп і верхнє перекриття [Relacja 1672: 229]. Це стало можливим лише внаслідок попадання ядра на відкрити площадку верхнього перекриття.

²⁴⁵ Мається на увазі внутрішнє квадратне приміщення – дако-римська «вежа Денна», див. іл. 69, № 1.

Виходячи зі вказаних у «Реєстрі» 1544 р. розмірів і опису, загальна висота даху Денної башти, разом із вартівнею, становила не менше 19 м. Надзвичайно цікавий фрагмент документу, присвячений ролі даху (і, як належить розуміти, дахів усіх замкових башт) в обороні замку²⁴⁶, свідчить, по-перше, на користь високого даху башти Денної та інших башт, а, по-друге, пояснює, що дах як елемент споруди виконував захисну функцію за мирних часів (які тривали значно довше, ніж війни), натомість не відігравав жодної ролі під час бойових дій, і його легко позбувалися. Привертає увагу, що дах можна «легко скинути». Ми вже висловлювалися на цю тему в попередньому розділі, стверджуючи, що високий дах, за принципом важеля, скинути зручніше, ніж низький. Наведений фрагмент документу це підтверджує.

Опис робіт, виконаних у башті Денній у 1544 р., дозволив опрацювати проект реставрації споруди, яким передбачено відновлення найважливішого втраченого елемента – високого даху з вартівнею (див. іл. 442).

Не менш важливою ділянкою, яка вимагала підсилення, був протилежний, східний фасад замку. Саме перед ним дорога, що прямувала від міста Скали-Подільської, через Пригородок, попід північним оборонним муром замку, розгалужувалася на два напрямки: один – на схід, до Замкового мосту і міста, другий – на захід, до замкової брами (див. іл. 253). Над цим «У»-подібним перехрестям стояла на виступі верхньої тераси

²⁴⁶ Цей фрагмент варто навести дослівно: «... iż gdyby wirzch dachowy, który nad tym murem wierzchnim tej wieże i jej strzelnic czasu podstąpienia nieprzyjaciela był zżucon na dół, tedy woda dżdżowa temi rynkami schodzić będzie na dół, a murem nic szkodzić niema...» («...коли б верх даховий, який над тим верхнім муром цієї вежі [Денної. – О.П.] та її бійниць, під час наступу ворога був скинутий вниз, тоді вода дощова тими ринвами буде сходити донизу, а муром на зашкодить...»), і далі: «... gdyby nieprzyjaciel przystąpił, tedy to wiązanie i budowanie drewniane może łatwo zjąć i rzucić na dół, a wieża sama Denna goła ostanie ze wszystkimi strzelnicami; której deszcz ani śnieg wadzić nic nie może, bo mają gdzie schodzić» [Jablonowski: 22] («...якби ворог наступав, тоді цю конструкцію [дах. – О.П.] і дерев'яну будівлю [вартівню. – О.П.] можна буде легко зняти і скинути вниз, – а вежа сама Денна гола залишиться з усіма бійницями, якій ані дощ, ані сніг не зашкодить, бо має де сходити»); переклад зі старопольської О.Пламеницької.

Іл. 257. Старий замок. Башта Нова Східна. Фото О.Карбовського

замкового мису наріжна північно-східна башта Чорна, а під нею, на нижній терасі, знаходилась стара криниця, яку згадано в описі 1494 р. (див. додаток 3 та іл. 152; 170, № 8). Іоб Претфус вирішив спорудити над самою криницею нову наріжну башту, висунувши її поза старий чоловий замковий мур у напрямку Замкового мосту, а заодно сформувати новий східний фасад замку, збільшивши довжину замкового двору на 18 м. 1544 р. розпочали зведення другої башти-пунтоне – «Башти нової перед брамою замковою» (Нової Східної). Згідно з написом на вмурованій у її південно-східний фасад білокам'яній плиті (див. іл. 252), її завершили того самого року.

Нова Східна башта також репрезентувала тип пунтоне (іл. 257, див. іл. 253, № 32), втім у більш традиційному варіанті, наближеному до згаданих вище подільських аналогів (див. іл. 255). Іконографія башти нечисельна, а втім

на всіх зображеннях вона виглядає дещо по-різному (іл. 258). Башта п'ятикутна в плані, з тупим висхідним кутом, триярусна. Нижній ярус по відношенню до рівня замкового двору є підвальним. У ньому знаходиться отвір вирубаного у скелі криниці; її глибина становить 35 м (в межах висотних позначок –15.50 – –50.70). Від позначки –17.00 починається материк – вапнякова скеля, на позначці –19.00 зустрічаються сталактити і сталагміти, від позначки –23.50 порода формує щільний силурійський вапняк. Вода до криниці поступає з шести джерел, що виходять на позначках –46.70 та –47.60²⁴⁷ (іл. 259: а).

²⁴⁷ Дослідження Є.Пламеницької. Дослідження криниці виконано в процесі ремонтно-реставраційних робіт 1972 р. під час її очищення при постійному відкачуванні води. Архітектурно-археологічний обмір криниці «з мотузок» виконали співробітники науково-реставраційного відділу № 6 УСНРВУ архітектори-реставратори Є.Пламеницька (керівник відділу), С.Буркацький, А.Тюпич, Л.Лернер, П.Крисоченко, В.Ващенко.

До криничного ярусу провадять окремі сходи з двору (іл. 260: а), з відгалуженням до приміщень, прибудованих до давньої башти Чорної (іл. 261: б).

З незрозумілих причин у «Реєстрі» 1544 р., в якому детально описано цю ділянку, відсутня інформація про криницю, наявність якої незаперечно засвідчує опис 1494 р. Не приділили увагу криниці й укладачі опису 1613 р., в якому башта фігурує під назвою «Чотиригранна біля ями для гашення вапна» («Czworogranista przydlasza»)²⁴⁸. У її нижньому ярусі, за описом, був «склеп нижній, від фундаменту», до якого вели погані сходи, а над ним, на другому ярусі – сіни з кухнею, кімната, комора і коридор. На верхній ярус, де були сіни, піч, дві комори з шибками, і третя комора, з боку річки – «для стрільби» (для зброї), піднімалися дерев'яними сходами [99]. Інформацію про криницю знаходимо лише у «Відомості» 1800 р., де описано «п'ятикутну башту» з криницею та підйомним механізмом²⁴⁹ [100], а також у креслениках 1800 та 1811 рр., з яких випливає, що подача води здійснювалась за допомогою влаштованих 1798 р. двох коліс, поярусно розміщених у підвальному та першому ярусах²⁵⁰ (іл. 259: б) [101]. Одне з них, у першому ярусі, збереглося дотепер (іл. 260: б). Є.Пламеницька, досліджуючи башту та її іконографію, дійшла висновку, що складна форма її завершення, зображена на рисунку 1651 р. (див. іл. 258: 1), була спричинена існуванням в об'ємі даху ще одного бойового ярусу. Цей висновок покладено в основу

²⁴⁸ При дослідженні території між баштами Новою Східною та Чорною автором виявлено локальне місце з великою кількістю незагашеного вапна.

²⁴⁹ В основній графі «Відомості» 1800 р. зазначено: «Пятиугольная башня без крыши, с амбразурами, в которой имеются старые два пола, стены местами обрухтели, с одной стороны двери деревянные, а с другой – выход в замок, внутри оной имеется колодезь, выбитый в камне, в обоих этажах сей башни сделано для таскания воды колеса на рамах с бадьями, навешенными на канаты». У графі «в котором году построено» написано: «досталась от польского владения. 1798 года сделаны у колодца колеса на рамах и бадьи в канатах навешены». Стосовно належності до якогось відомства написано: «Башня ничем не занимается, а из колодца водою пользуются».

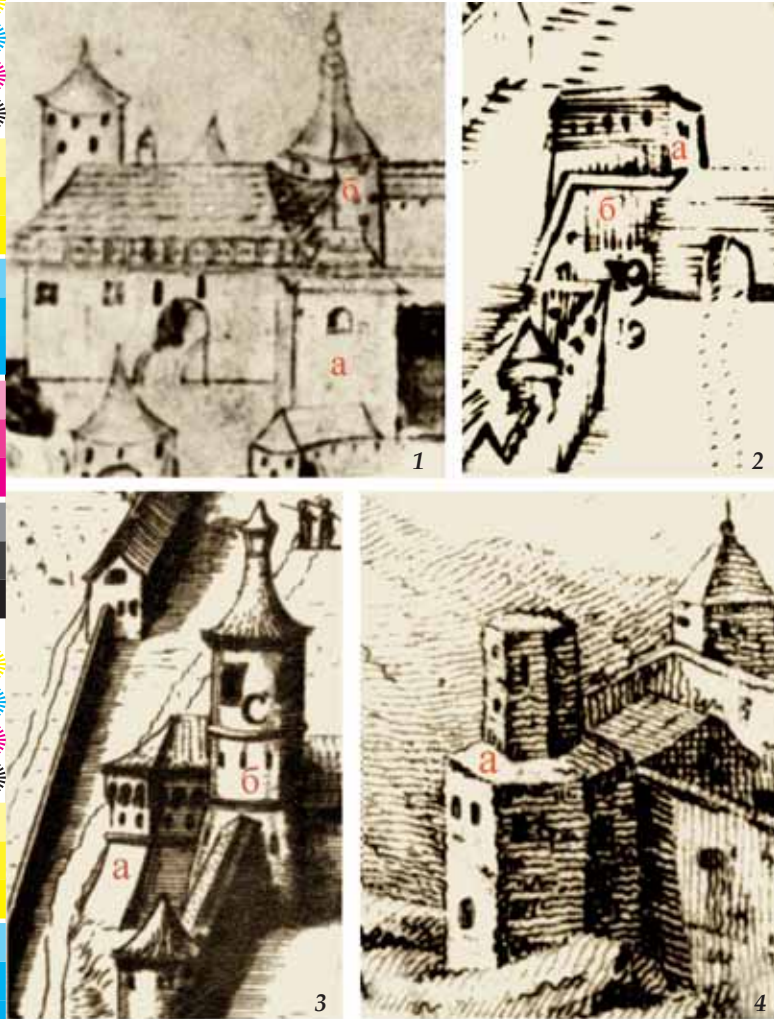
²⁵⁰ Привертає увагу невідповідність глибини криниці за креслениками початку XIX ст. її фактичній глибині, встановленій обміром 1972 р.

розробленого нею 1986 р. проекту реставрації завершення башти (іл. 261), на жаль, не реалізованого за браком коштів.

Оскільки башту Нову Східну було висунуто поза старий чоловіий мур, Іоб Претфус переніс східний фронт замку на 18 м на схід, в бік Замкового мосту, збільшивши площу замку. Паралельно до старого муру було побудовано новий, «Г»-подібний в плані, нижче по схилу; він з'єднав башти Нову Східну та Папську; (власне він тепер і становить головний фасад з боку міста (іл. 262)). Таким чином, між старим і новим чоловіими мурами утворився невеличкий замкнений двір (розміром близько 14 x 36 м), названий в «Інвентарі» 1613 р. «другим пригородком»²⁵¹ (див. іл. 253: В). Як свідчить опис 1613 р., в новому чоловіому мурі було влаштовано «браму пригородка» з бічною хвірткою, до яких провадив звідний міст [102] (див. іл. 253, №34). Очевидна з цієї інформації наявність перед брамою рову кореспондується з зображенням замку на рисунку 1651 р., де у чоловіому мурі показано і браму, і звідний міст (див. іл. 170, №5). Про існування перед брамою рову свідчить та обставина, що дві бійниці теперішнього підвального ярусу Нової Східної башти, скеровані в бік брами, нині знаходяться на 3,3 м нижче рівня землі (див. іл. 261); за часів укладання опису вони цілили у рів. Пізніше брама зазнала значної перебудови: зникли бічна хвіртка та підйомний механізм зводного мосту з отворами для ланцюгів. Змінився й арковий проїзд брами: в існуючому вигляді він мало нагадує класичні ренесансні брами середини XVI ст., збережені в замках Підзамочку, Микулинців, Бережан, Теробовлі.

Перед новим східним фасадом і ровом утворилася трикутна в плані площадка, що сягала південної бровки замкового мису, який височів над Хотинською дорогою (див. іл. 253: № 42, 50). Тут, як випливає з опису, на той час був «великий паркан»; він стояв на залишках стародавнього муру, що сполучав дако-римські вежі Малі Південні №№ 2, 3, 4 та 5 (див. іл. 59, 66). На його місці Іоб

²⁵¹ Цю частину замку, яку згодом накрили дахом, перетворивши на споруду, прийнято називати «Східний каземат» за аналогією з Західним казематом.

Лл. 258. Старий замок. Башта Нова Східна за архівною іконографією:

1 – рисунок 1651 р.;

2 – мідьорит Ц.Томашевича 1673 р.;

3 – план 1684 р.; 4 – гравюра Є.Кошкіна 1794 р.

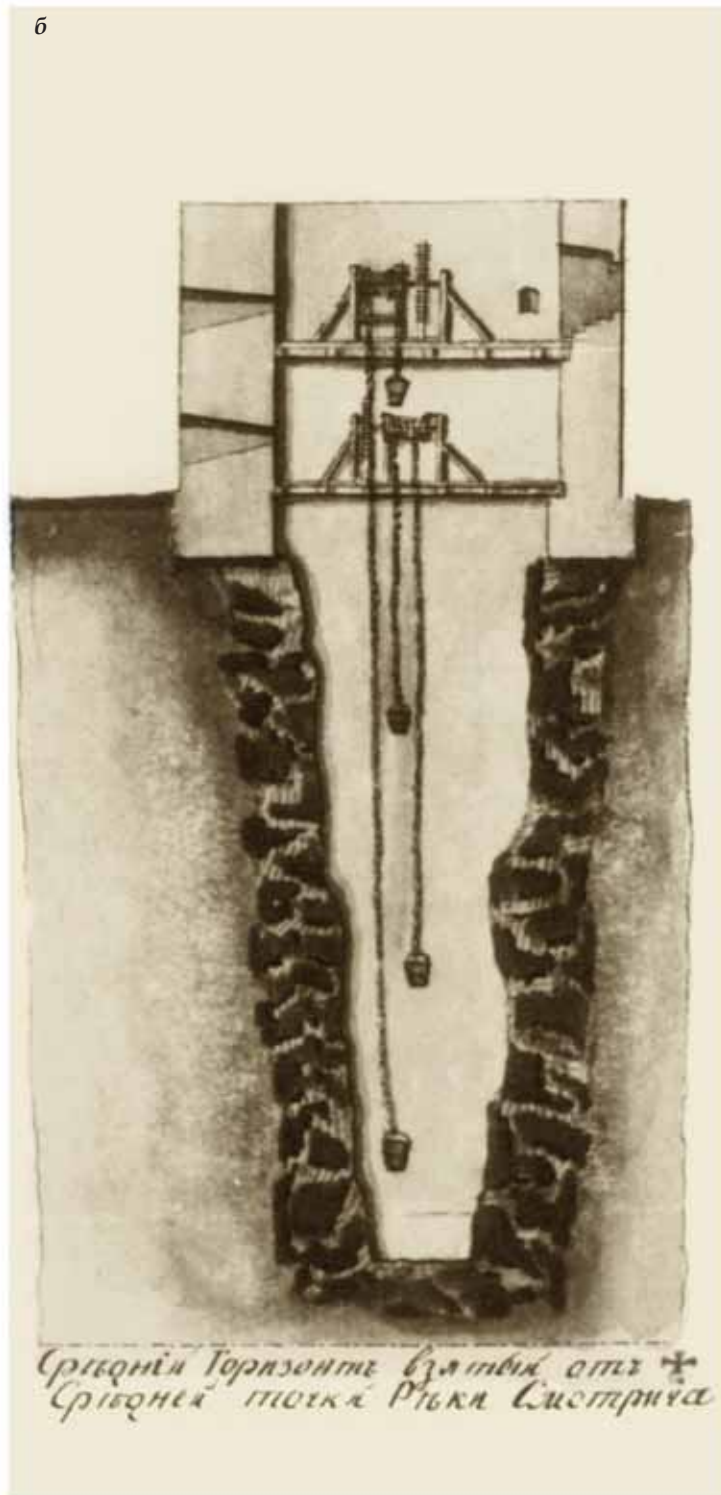
(а – башта Нова Східна, б – башта Чорна)

Претфус розпорядився виламати скелею на довжину 68 ліктів (39 м), завширшки 14 ліктів (8 м) та завглибшки 8 ліктів (4,6 м) і звести мур, відомий нині як західний передмостовий мур із підземною галереєю (іл. 263, див. іл. 253, № 42). Ця довга казематована галерея, названа в описі 1613 р. «довгим склепом для земляної стрільби від пригородку» [103] (іл. 264, див. іл. 262), тримала під обстрілом Руські фільварки та дорогу з Хотина, що провадила до Руської брами, а також прикривала широку площадку перед замковою брамою.

Нова східна замкова брама знаходилась у склепінчастій надбрамній споруді, що утворилась у межах «другого пригородку» –

між старим та новим чоловими мурами; про це свідчить зазначене в описі 1544 р. «нове склепіння над дорогою в тій брамі» з нішами для стражників з обох боків [Jabtonowski: 17]. Ліворуч від входу до другого пригородку була «кругла башточка» (в'язниця) – колишня прибрамна вежа (див. іл 152), праворуч – «велика порожня башта без поверху» – однарусна споруда, розташована на північ від башти Чорної, утворена в 1544 р. двома мурами, що замикали другий пригородок з півночі (див. іл. 253, № 31). Її було відкрито 2007 р. під час дослідження башти Чорної (див. іл. 172, 174, 175). Ліворуч від брами знаходилось шість склепінчастих камер («склепів»)²⁵², зроблених у старому замковому рові, який опинився в межах другого пригородку (див. іл. 253, № 33). Ці «склепи» стали основою підземель Східного каземату (див. іл. 170, № 5). Східна ділянка замку практично недосліджена. Втім, обміри 1970-х рр. свідчать, що з замкового двору через крайній південний «склеп» було організовано вихід-тайник на нижню південну терасу (іл. 265; див. іл. 253, №33-а). Перепад між входом до тайника і виходом становив майже 12 м. На відміну від давнього виходу на нижню терасу, зробленого в оборонному мурі при башті Папській у рівні переходу талуса у вертикальну площину муру (а відтак незахищеного від обстрілу), новий склепінчастий хід-тайник був підземним і, повертаючи під прямим кутом під Східним казематом, виходив у рівні поверхні нижньої тераси (батареї св. Урсули). Вибір місця для ходу зумовила, очевидно, наявність під скелею, над якою височіла башта Папська, природного джерела. Саме з нього, як свідчить «Реєстр» 1544 р., брали воду для будівельних робіт і піднімали її нагору спеціальними пристроями – кафарами (див. іл. 278). Ділянку страхували галереї-горди («за описом – «бланки»), влаштовані на дотепер добре збереженому обрізі східного оборонного муру з зубцями; у разі знищення гордин обстріл продовжували вести безпосередньо через зубці.

²⁵² За планом замку 1773 р. їх відомо три; пошуки решти потребують проведення архітектурно-археологічних досліджень.

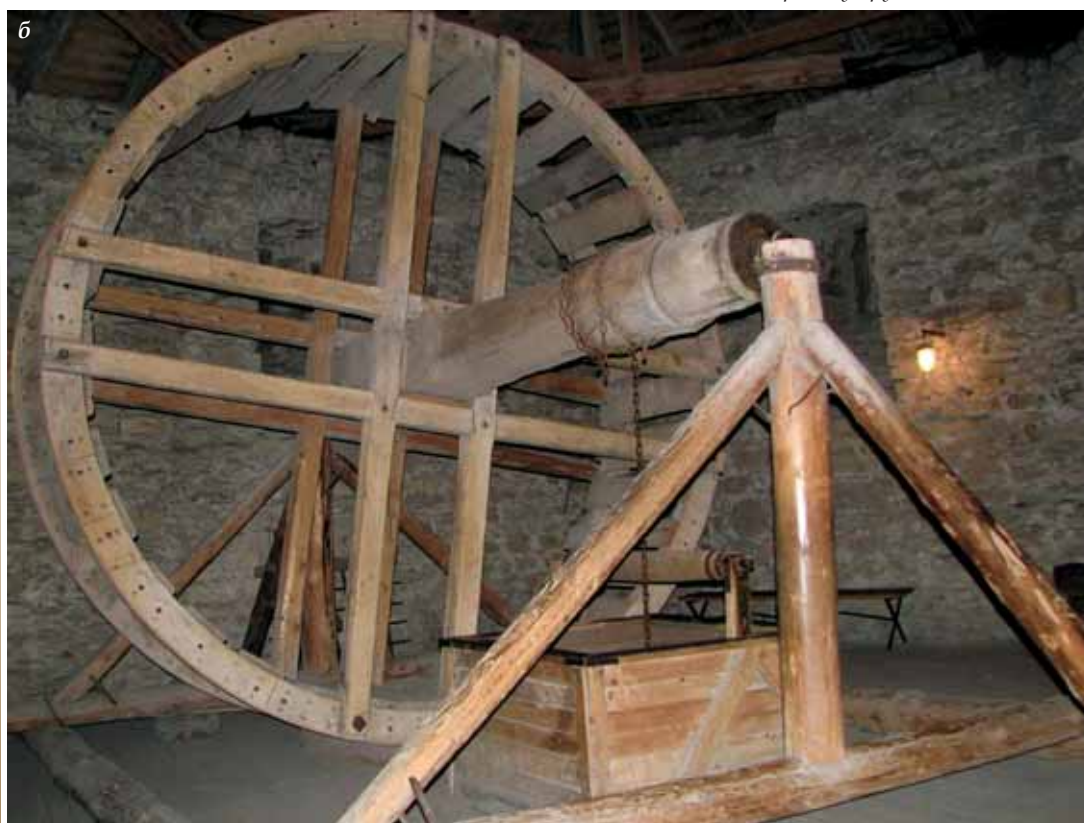

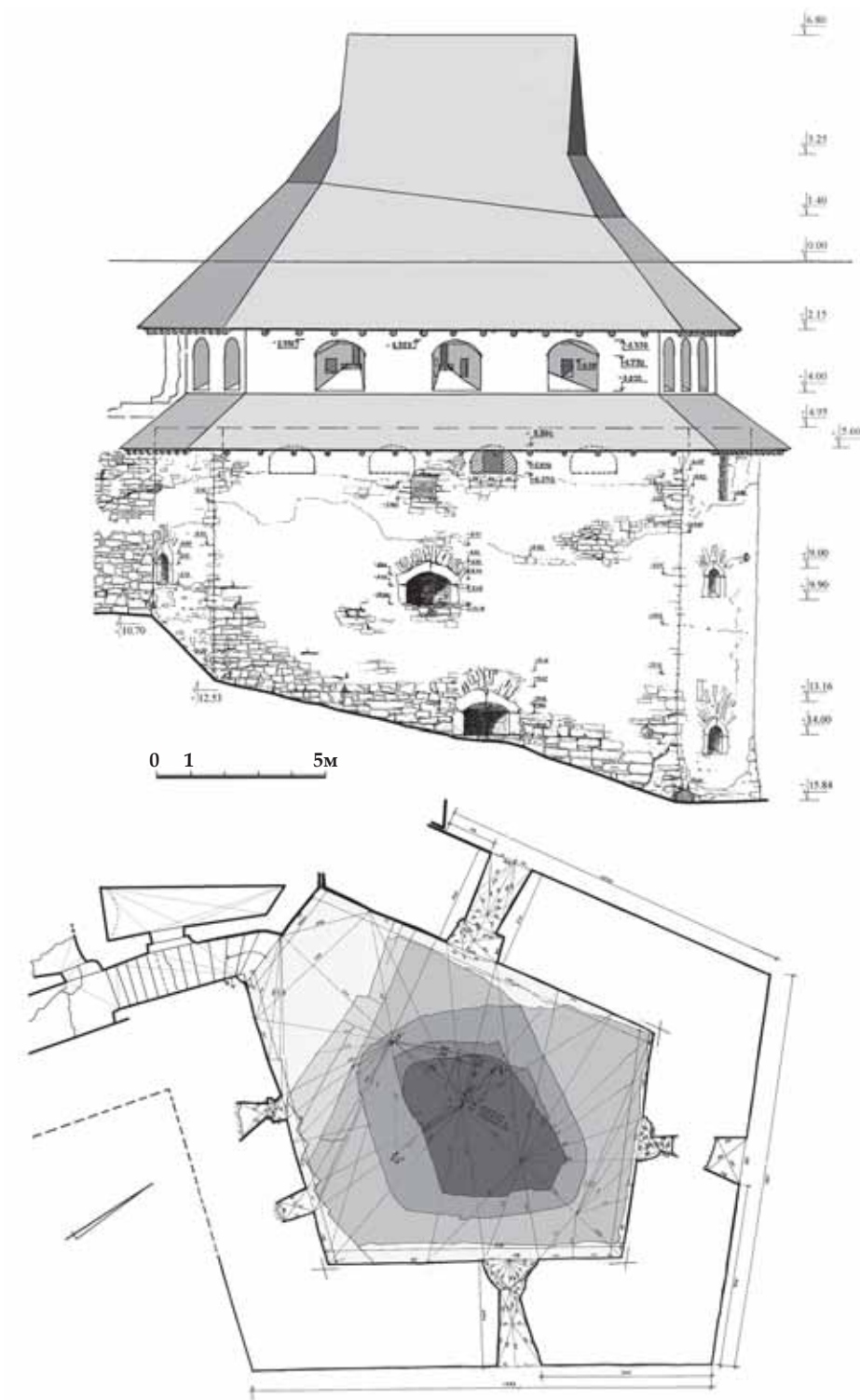
Лл. 259. Старий замок. Башта Нова Східна з криницею. Перерізи: а – 1972 р. (обмір Є.Пламеницької, С.Буркацького, А.Тюпича, Л.Лернера, П.Крисоченка, В.Вацєнка; кресленик Є.Пламеницької), б – 1811 р. (матеріали РДВІА)

У внутрішньому мурі «другого пригородка» була стара брама з білокам'яним обрамленням, праворуч від якої, вже на замковому подвір'ї, знаходилась башта Чорна (див. іл. 174; 175; 253, № 29). Після спорудження Нової Східної башти Чорна, яка колись була наріжною, майже повністю опинилася всередині замкового двору. Але, як і башта Денна, вона була вищою за новозбудовану башту Нову Східну, відтак її роль в обороні замку залишалася дуже важливою. За функцією та розпланувальним типом башта Чорна була ідентична наріжній Папській (див. іл. 253, № 1, 29), хоча вони відрізнялись за архітектурою: у рівні верхніх ярусів Чорна була квадратною, Папська – восьмикутною. Різними були й дахи, зокрема на башті

*Іл. 260. Старий замок. Башта Нова Східна:
а – вхід до підвального криничного ярусу;
б – колесо механізму для підйому води (кінець
XVIII ст.) в першому ярусі. Фото О.Пламеницької*

Лл. 261. Старий замок. Башта Нова Східна. Проект реставрації Є.Пламеницької (південний фасад, план криничного ярусу). Кресленник Є.Пламеницької

*Іл. 262. Старий замок.
Східний фасад.
Фото О.Пламеницької*

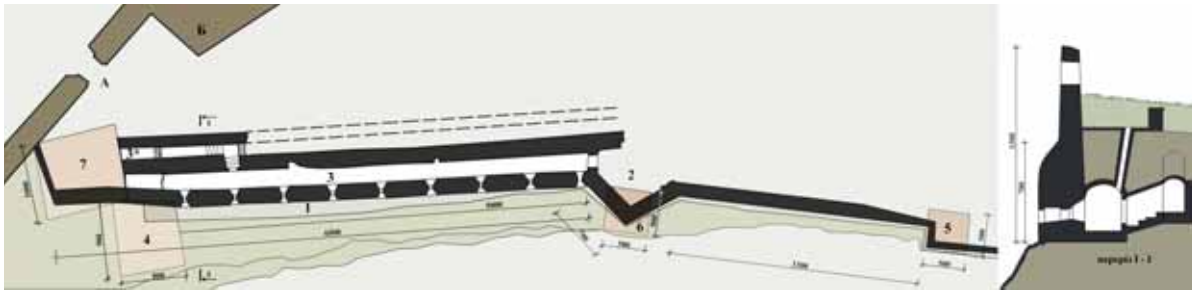

Розділ 4. МІСТО-ФОРТЕЦЯ У РАННЬОМОДЕРНІЙ ЧАС

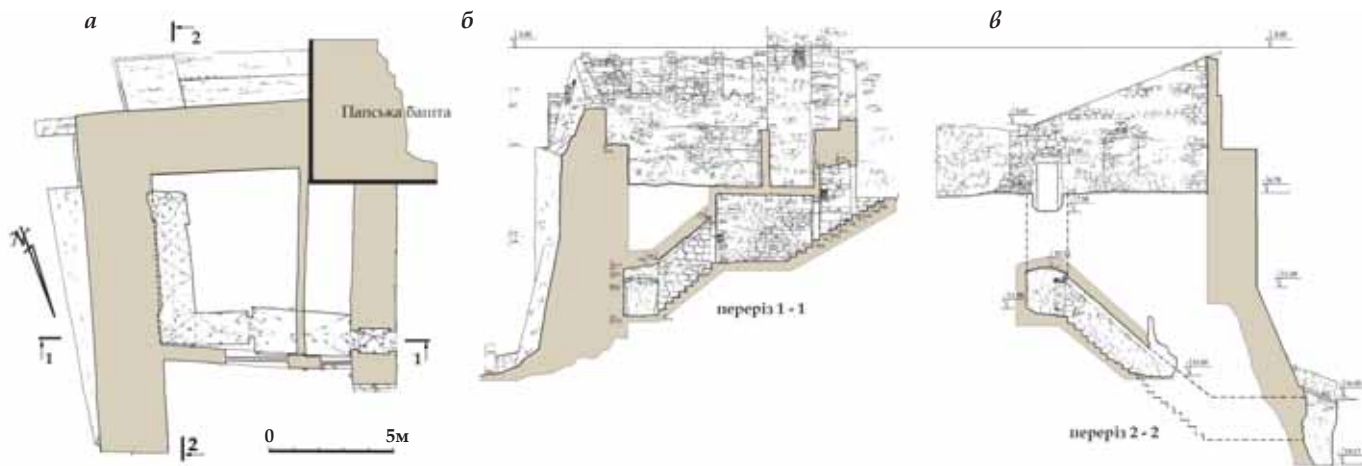

*Л. 263. Старий замок. Зовнішній мур
Підземної галереї, редан і Малі Південні вежі.
Фото О.Карбовського*

Лл. 264. Підземна галерея за обмірами Є.Плामеницької та А.Тюпича (план, переріз): А – замкова брама; Б – Нова Східна башта; 1 – зовнішній південний мур галереї; 2 – редан; 3 – підземний хід галереї; 4 – башта Мала Південна № 2; 5 – башта Мала Південна № 3; 6 – башта Мала Південна № 4; 7 – башта Мала Південна № 5 (гіпотетична)

Лл. 265. Старий замок. Пригородок. Східний каземат: а – план південної частини; б – переріз схід-захід; в – переріз північ-південь. Обміри В.Бірюкович, П.Крисоченка 1975 р., дослідження Є.Плामеницької

Чорній – високий наметовий дах з годинником і «куполлом» [104]²⁵³ (див. іл. 170: 6, 9).

В результаті спорудження Нової Східної башти, перенесення східного чолового муру та спорудження підземної казематованої галереї східний фасад замку кардинально змінився. Сходинчаста топографічна структура терас замкового мису у фортифікаційній концепції Іюбра Претфуса набула архітектурної ярусності (іл. 266): чотири рівні вогневих позицій забезпечували контроль усіх прилеглих і віддалених ділянок.

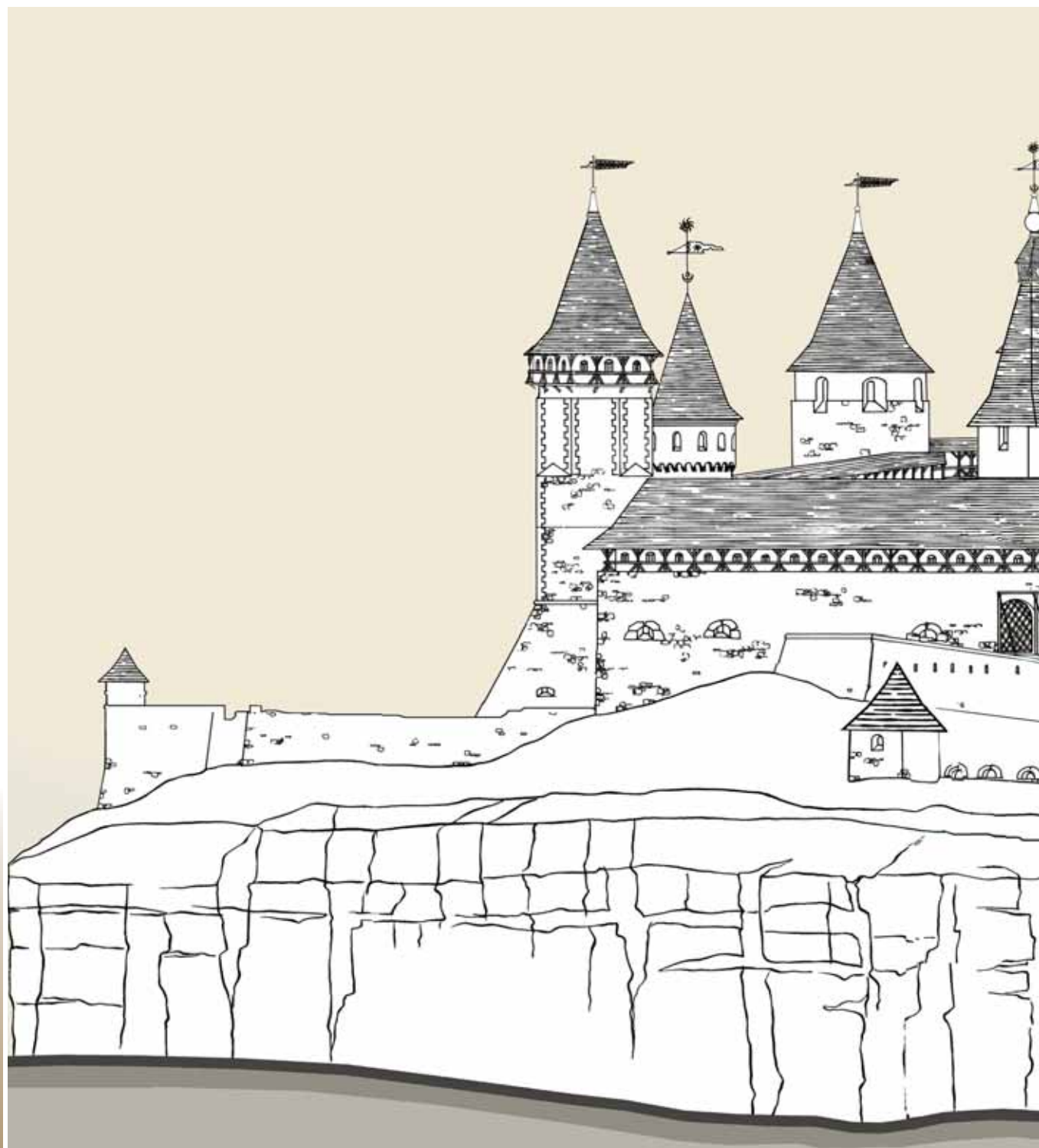
Модернізацію було проведено також на оборонних мурах замку. Іюб Претфус по-

глибив рів перед південними мурами та відновив облицювання талусу, реконструював їхні коронки. Зокрема мур між баштами Денною та Лаською завдовжки 28 ліктів (16,13) м було надбудовано на висоту 5 ліктів (2,88 м), потовщено до 3,4 м, а в ньому влаштовано бійниці нового типу – з двома каналами, один з яких призначався для гармат, другий – для ручної зброї [Jabtonowski: 21]. Такі бійниці, названі в описі 1544 р. «схрещеними віконцями» («krzyżowe okienka»), були також у Новій Західній башті [Jabtonowski: 23]²⁵⁴. Часткової реконструкції зазнав вихід із північного та західного мурів до башти Ружицької.

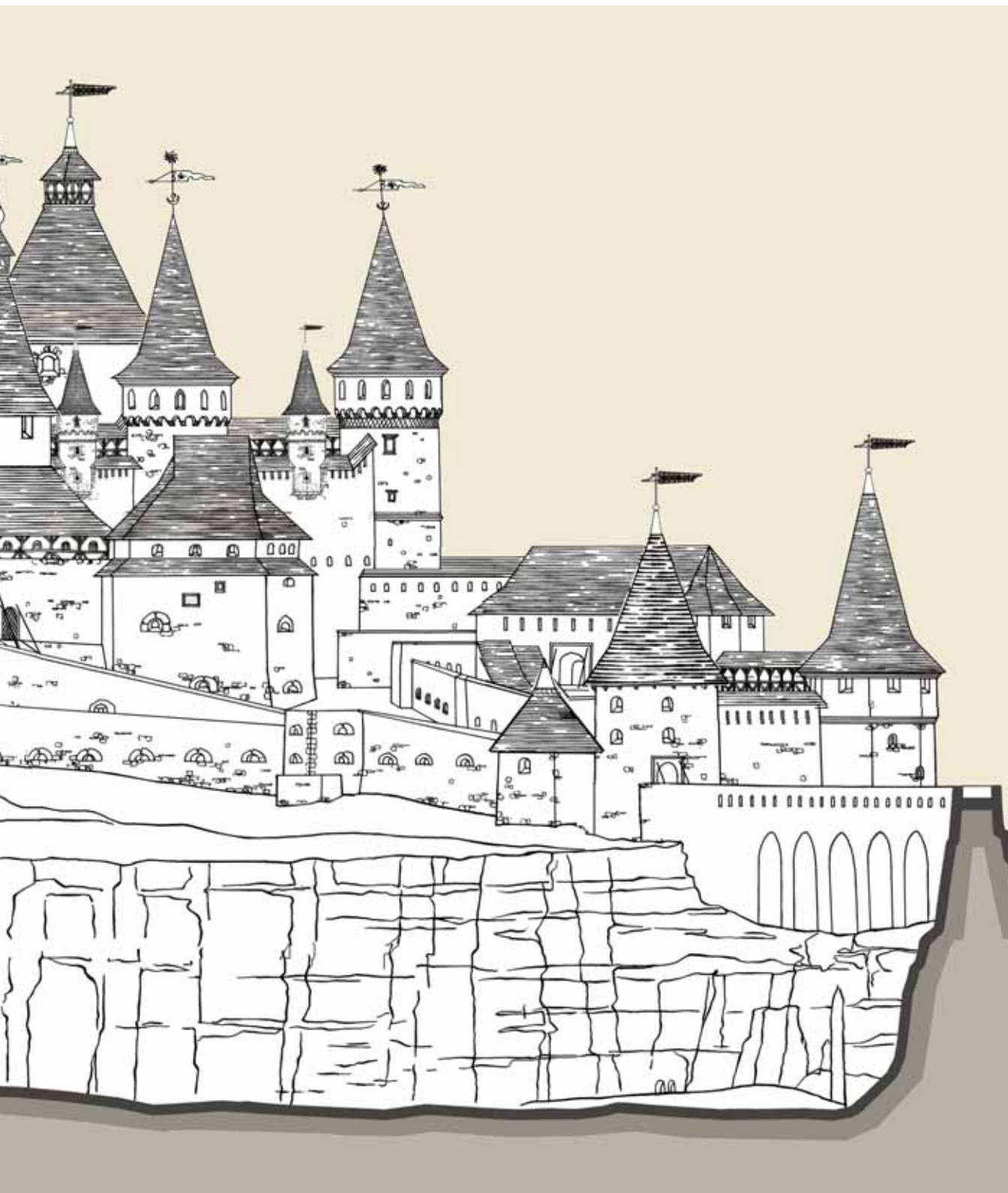
До південного муру між баштами Денною та Лаською з внутрішнього боку І.Претфус прибудував новий «будиночок та світлицю

²⁵³ В описі 1613 р. про дах башти Чорної сказано: «Czwarte piętro na którym sztuka wzdłuż łosci pięć; wyżej dach wywiedziony wysoko wiązaniem, w którym zegar nieparawionu, nad którym bania poworobita blachą» («П'ятий ярус, у якому гармата у п'ять ліктів завдовжки; вище дах виведено високо кроковою конструкцією, в якому годинник зіпсований, над яким купол заново оббитий бляхою»); переклад зі старопольської О.Плामеницької)

²⁵⁴ Бійниці цього типу добре збереглися у Рицарській башті-пунтоне Меджибізького замку (див. іл. 255, № 3).

Лл. 266. Старий замок. Східний фасад. Вигляд на період сер. XVI ст. Реконструкція О.Пламеницької

Розділ 4. МІСТО-ФОРТЕЦЯ У РАННЬОМОДЕРНІЙ ЧАС

старости» («dom i izba biała starością») [Jabłowski: 20]. Його довжина за описом становила 43 лікті (24,8 м), що відповідає довжині будівлі, фундаменти якої відкрила Є.Пламеницька при проведенні архітектурно-археологічних досліджень цієї ділянки у 1968–1969 рр. (див. іл. 64, 82). Будівля мала бути двоповерховою, заввишки 17 ліктів (9,6 м). На першому поверсі за описом планувалося помешкання старости – сіни та «ізба» (кімната), а також «кімната вежі Ласької» з каміном та вікном у бік замкового рову. Отже, Ласька башта становила частину житлових приміщень старостинського будинку; це підтверджує висловлене вище припущення щодо первісної житлової функції башти Ласької як донжону литовського періоду. Будинок старости також увібрав у себе стародавню вежу Верхню Малу Південну при башті Лаській (див. іл. 197: б): в описі вона фігурує як «ізба». Невисокий фрагмент стіни будинку старости зберігся при Лаській башті, а на західному та північному її фасадах виразно читаються численні сліди примикання стін будинку та дверні отвори, які сполучали башту з будинком (іл. 267, див. іл. 197). Перепади їх рівнів підтверджують описану в «Реєстрі» складну просторову структуру двоповерхового будинку, який також слугував комунікацією між Лаською та Денною баштами. Цей будинок показано на рисунку 1651 р. (див. іл. 170, № 15).

У будинку старости було чимало білокам'яних порталів, про які згадано в «Реєстрі» 1544 р. [Jabłowski: 20]. Один із них, з вирізьбленою на архітравному блоці інскрипцією «VERUS AMICUS EST RARIOR FENICE» («Вірний друг є надзвичайною рідкістю»), зберігся на західному фасаді башти Ласької (іл. 268). Він не лише демонструє характерні риси ренесансної каменярки середини XVI ст., але свідчить про присутність серед будівничих італійських майстрів²⁵⁵. При розкопках території будинку старости в 1969 р. Є.Пламеницька виявила ще один пошкоджений архітравний блок portalу

²⁵⁵ Перша частина інскрипції написана латиною, друга («rarior fenice») – італійською мовою. Користуючись нагодою, висловлюємо подяку Л.Шариновій за допомогу в перекладі інскрипції.

з написом «...ALOR AMICUS NATUR...», правдоподібно аналогічної тематики. У щодні однієї з бійниць реконструйованого у XVIII ст. оборонного муру вищезгаданої підземної галереї автором виявлено уламок білокам'яного блоку portalу з характерними фасками та фрагментом напису в графіці XVI ст. – «...S INTR...» Немає сумнівів, що етап реконструкції замку І.Претфусом, як і попередній, «єпископський», був багатий на елементи оздоблення, нечисленні фрагменти якого збереглися у вигляді білокам'яних обрамлень вікон, зокрема вмурованих у суміжних стінах башт Ружицької та Рожанки (див. іл. 157: б; 247; 250). На жаль, більшість елементів декору замкових споруд втрачено. Уявлення про характер їхнього оздоблення дають кахлі з рельєфами рослинного, орнаментального та жанрового характеру, знайдені при архітектурно-археологічних дослідженнях у траншеях. Типологію замкових кахлів XVI ст. доповнюють цікаві військові сюжети [Логвин 1968: 286] (іл. 269), які мають аналоги серед європейських кахлів XIV ст.

Як свідчить текст опису 1544 р., старий будинок старости, зазначений як «давно збудований», знаходився при мурі біля башти Лянцкоронської, над пивницею. Він складався зі світлиці, сіней та кімнати. У 1544 р. прибудовали другу світличку; над нею в другому поверсі зробили приміщення, з якого був вихід до башти Лянцкоронської та на оборонну галерею [Jabłowski: 26]. У другій половині XIX ст. на місці будинку старости спорудили гарнізонні казарми. Дверні прорізи, що сполучали будинок з баштою, збереглися на її південному фасаді, в рівні першого та другого ярусів (іл. 270), а муровані підвали будинку – перед баштою Лянцкоронською та західним Пристінним корпусом (іл. 271).

Ми вже звертали увагу на те, що територія замку не обмежувалася оточеним мурами головним двором; до неї входили також південна та північна нижні тераси замкового мису. На нижній південній терасі 1544 року було зроблено систему глибоких ровів (див. іл. 253, № 2), а також відновлено вал для комунікації між баштою Папською та «сторожовою вежею» (Малою Південною № 1), що стояла на краю південної тераси, над

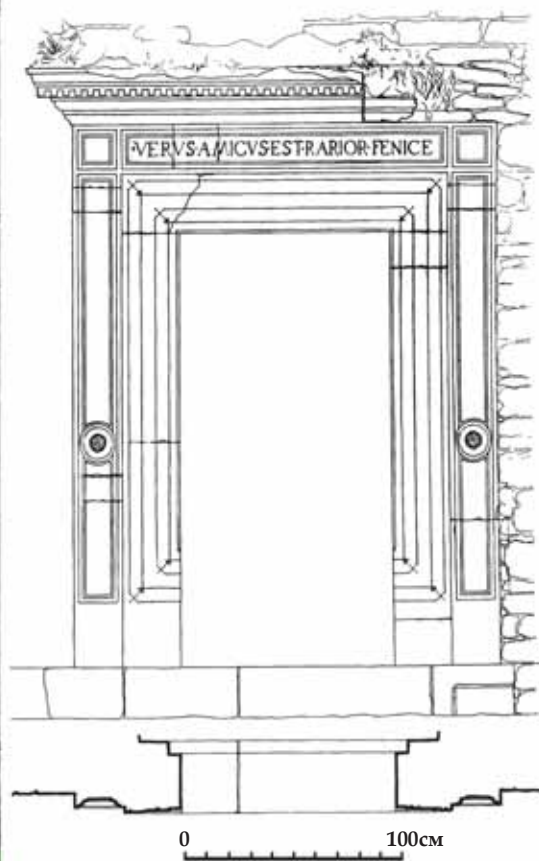
*Іл. 267. Старий замок. Башта Ласька та залишки нового будинку старости.
Фото О.Пламеницької*

Хотинською дорогою. Вихід до неї здійснювався через «замкову хвіртку», дотепер збережену в мурі при башті Папській (див. іл. 253, № 3). Ця сторожова вежа (див. іл. 72, 73), названа в описі «вежею або баштою малою, старою, дуже пошкодженою», належала до групи стародавніх дако-римських веж, розставлених по кромці скелястого замкового мису (див. іл. 66, №№ 1–4).

Замок оточували уфортифіковані скельні тераси поза його периметром. На північ від замку знаходився Пригородок, що охоплював нижню північну терасу замкового мису. Його обмежували північний мур, що стояв на краю скелі каньйону між баштою Водною та Замковим мостом, південний передмостовий мур із підземною галереєю між Замковим мостом і замком та західний напільний мур, що йшов уперек мису, з'єднуючи башти Рожанку та Водну. Час формування Приго-

родка сягає II ст. після Р.Х., коли ця територія становила частину зовнішнього оборонного периметру дако-римського укріплення (див. іл. 66: В; 253: Б). Правдоподібно, що саме тут, по нижній скельній терасі, проходила перша дорога до міста, яку з боку каньйону обмежував оборонний мур, котрий тягнувся аж до Замкового мосту. За часів функціонування давньоруського замочку та за доби Кор'ятовичів її перенесли на верхню терасу, впритул до північного оборонного муру Старого замку, в зв'язку з чим і браму (названу в описі 1494 р. «Пільною», а в «Реєстрі» 1544 р. – «старою брамою з поля в пригородок» [Jablonowski: 15, 16]) було поставлено в створі давнього західного муру, в рівні верхньої тераси замкового мису (див. іл. 142; 152; 253: № 17). Втім, Іоб Претфус повернувся до варіанту розміщення дороги на нижній терасі Пригородка, використавши в якості

Іл. 268. Старий замок. Портал башти Ласької. Фото і обмір О.Пламеницької

прибрамної стародавню вежу, згадувану в описі 1494 р. як «Пільну» та в описі 1544 р. – як «Стару Рожанку», що стояла на схилі між верхньою та нижньою терасами (див. іл. 253: № 19). Відтак «нова брама» на нижній терасі була сформована на базі стародавнього оборонного муру (див. іл. 253: № 39) і залишків стародавньої брами (див. іл. 83).

Від цієї «нової брами» в 1546 р. проклали в бік Замкового мосту нову дорогу («nova via» [105]): на відрізку нижньої тераси завдовжки 146 ліктів (84 м) вирубали скелю на глибину чотирьох ліктів (2,3 м) і вирівняли площадку під дорогу завширшки 6 ліктів (3,45 м) [Jabłonowski: 16]. Відстань 84 м дорівнює довжині дороги XIV ст., яка йшла по під північним муром замку аж до спуску на нижню терасу біля башти Чорної. Тут Претфус поставив потужну «башту без поверха» (низьку) башту, яка тримала під обстрілом дорогу на всій довжині Пригородку (див. іл. 253, № 31).

Грунтовної реконструкції зазнала ділянка західного напільного оборонного муру Пригородка, що виходила у рів (іл. 272). Її основною ознакою стала багатофункціональність. «Реєстр» 1544 р. нотує на відрізку муру між баштою Рожанкою і бровкою скелі каньйону (довжина якого становила заледве 40 м) дві брами, лазню, вежу, кілька помешкань (брамника, вартових, підстарости), а також таємний хід.

Про об'ємно-просторову структуру нової Пільної брами, збудованої Іобом Претфусом, дають уявлення рисунок 1651 р., мідьорит Ц.Томашевича 1673 р., план 1684 р. (іл. 273), а також архівні кресленики брами періоду після реконструкції другої половини XVIII ст. (іл. 274), за якими в об'ємі двоярусної споруди прочитуються елементи «нової Пільної брами» XVI ст. Вони дозволяють графічно відтворити просторову і розпланувальну структуру укріплень цієї частини Пригородку (іл. 275, див. іл. 253).

«Нагорі», на верхній терасі, впритул до башти Рожанки, була «брама з поля стара до пригородку... здавна відома і збудована, в якій є помешкання брамника та іншої сторожі» [Jabonowski: 15]. З контексту опису випливає, що ця стара Пільна брама, згадувана в описі 1494 р., знаходилась у двоярусній надбрамній спо-

Іл. 269. Пічна кахля XVI ст. з експозиції історичного музею

руді, яка примикала з внутрішнього, східного боку до західного напільного муру та з півночі – до башти Рожанки (див. іл. 275: б, № 3); з замковим двором брама з'єднувалась склепінчастим коридором (див. іл. 275: б, № 4а). Помешкання брамника і вартових знаходились безпосередньо над брамою. Біля брами, нижче по схилу, було «підсипане місце, на якому лазня тонким муром змурована» (див. іл. 275: б, № 5). Як свідчить опис і топографія дослідженої ділянки, лазня мала розміри 8,5 x 9,5 ліктів (4,9 x 5,5 м), примикаючи з півночі до старої Пільної брами та зі сходу до західного напільного муру. Оскільки вона стояла на стрімкому схилі, під її північну стіну було підведено три опори заввишки 12 ліктів (6,9 м). Перед лазнею зі сходу були сіни (див. іл. 275: б, № 4), з яких через білокам'яний портал входили до розташованої ще нижче по схилу вежі Старої Рожанки (див. іл. 275: б, № 6). Правдоподібно, під цією назвою 1544 р. описано вежу, згадувану в описі 1494 р. як «Пільну». Вежа Стара Рожанка сформувала південну частину нової Пільної брами, збудованої Іобом Претфусом на нижній терасі замкового мису. Вона, як випливає з тексту, була пошкоджена

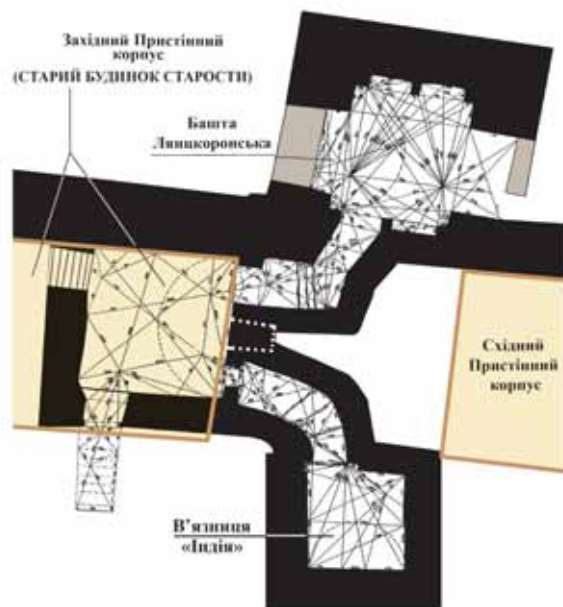
Іл. 270. Старий замок. Південний фасад башти Ляницькоронської з дверними прорізами, що сполучали башту зі старим будинком старости при оборонному мурі. Фото О.Пламеницької

і «загаджена» («zapługawiona») так, що довелося за наказом Іюба Претфуса вибрати з неї землю на 9 ліктів (5,2 м) завглибшки [Jabonowski: 16], що дорівнювало висоті двох ярусів. Це свідчить про те, що башта тривалий час не використовувалася, отже, була дуже старою. Саме цю башту оновив Іюб Претфус.

Пільна брама, зведена на плані прямокутника 8x21 м, мала тричастинну структуру (див. іл. 275: а, б, №№ 6, 7, 8). Її південну частину становила реконструйована І.Претфусом вежа Стара Рожанка. Центральна проїзна частина (№ 7) мала дві брами. Перед брамою з напільного боку був звідний міст, полотно якого оберталося навколо горизонтальної вісі у рівні колесовідбійників. Зовнішня частина мостового полотна при повороті ставала у вертикальне положення і закривала проїзд брами. Внутрішня, що становила горизонтальний помост всередині брами, при повороті опускалася у вертикальне положення в підземному рівні. І.Претфус зробив під брамою фундамент завглибшки 16 ліктів (9,2 м) шляхом потовщення стародавнього дакоримського муру, що виходив у рів (див. іл. 77, 78). Верхній ярус над проїздом брами був бойовим. Північна частина брами (№ 8), симетрична до вежі Старої Рожанки, також була прибудована до стародавнього дакоримського муру з заглибленням фундаменту на 10 ліктів (5,76 м). На першому ярусі знаходилося помешкання підстарости, а внизу був хід-тайник до башти Водної (див. іл. 275: а) [Jabonowski: 15]. Будівля брами не виступала за лице західного стародавнього дакоримського оборонного муру, який у період реконструкції також було потовщено шляхом домурування з двох боків і який, як зазначено в описі, «внав через погане мурування, оскільки від фундаменту був вузьким, а нагорі ширшим; який знову від фундаменту від скелі змуровано на 46 ліктів [26,3 м. – О.П.], на ширину 4 лікті [2,3 м. – О.П.], а у висоту на 32,5 лікті [18,7 м. – О.П.]» [Jabonowski: 16–17].

Лл. 271. Підвал старого будинку старости при башті Лянцкоронській. Інтер'єр (фото О.Пламеницької).
План (обміри Л.Лернера, О.Пламеницької)

Інформацію щодо ділянки Пільної брами доповнює опис 1613 р. [106], який фіксує деякі зміни, що відбулися після 1544 року²⁵⁶. На місці двоярусного будинку старої Пільної брами утворили дві комори – верхню та нижню (див. іл. 253, № 17), а замість колишньої лазні – «кімнатку муровану». Перед нею ще з часів існування лазні залишилися сіни, з яких східцями (див. іл. 275: б, № 4) можна було спуститися вниз, до башти Старої Рожанки («wschodki na dół do baszty»), що примикала до брами, а також піднятися вгору, у протилежний бік – до башти Ружицької, названою в описі Надвірною («baszta Dziedzińcowa»), в якій тримали в'язнів. Залишки цих мурованих сходів відкрито при дослідженнях ходу 2007 р. В описі зазначено, що через башту можна було потрапити до замкового двору, і щоб злочинці не тікали, ці двері замурували. Замурований дверний отвір із білокам'яним обрамленням дотепер зберігся в північному оборонному мурі при башті Рожанці з боку Північної батареї (див. іл. 275: б, № 4а); він сполучав башту Ружицьку з мурованим ходом-тайником, що провадив до башти Водної (див. іл. 413). Під час спорудження в 1790 р.

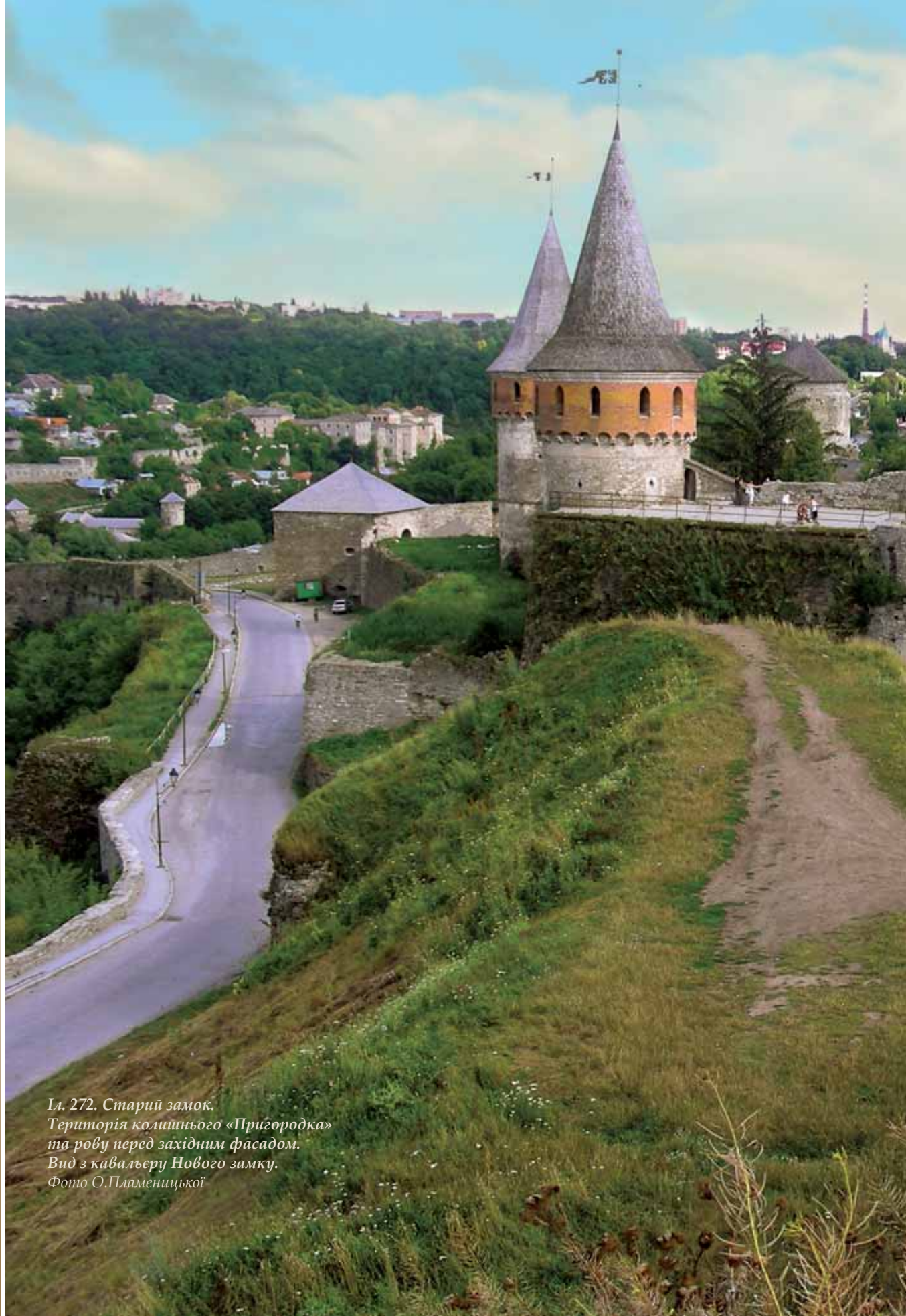
Північної батареї склепіння ходу було зруйновано і «поховано» під земляною засипкою. У 2008 р. його частково відреставрували над збереженими стінами ходу.

За описом 1613 р. Пільна брама з боку міста мала двостулкові ворота, над якими у другому ярусі були «ізбиці»²⁵⁷ – дерев'яні галереї-горди для обстрілу дороги. У цьому ж ярусі, над центральною та північною частинами брами були сіни, кухня, кімната й комора. Через сіни та по верху муру з зубцями, що з'єднував Пільну браму з баштою Водною, можна було потрапити до цієї башти, в якій здійснювали забір води з річки через спеціальний канал.

З опису 1613 р. випливає, що Пільна брама, окрім основної функції, була важливою вогневою позицією, а також виконувала функцію комунікаційного коридору між замковим двором і баштою Водною, в якій знаходилась криниця. Разом із цим привертає увагу нотатка ревізора про те, що «брама вся тріснула і валиться вниз до річки зі скелі, потребує великих коштів і швидкого порятунку, оскільки вже

²⁵⁷ Див. прим. 137. В період, коли проводили опис, галереї були розмонтовані і лежали «двома купами» в будинку брами. Їх змонтували на мурах у період бойових дій.

²⁵⁶ Див. додаток 7.

Іл. 272. Старий замок.
Територія колишнього «Пригородка»
та рову перед західним фасадом.
Вид з кавальєру Нового замку.
Фото О.Пламеницької

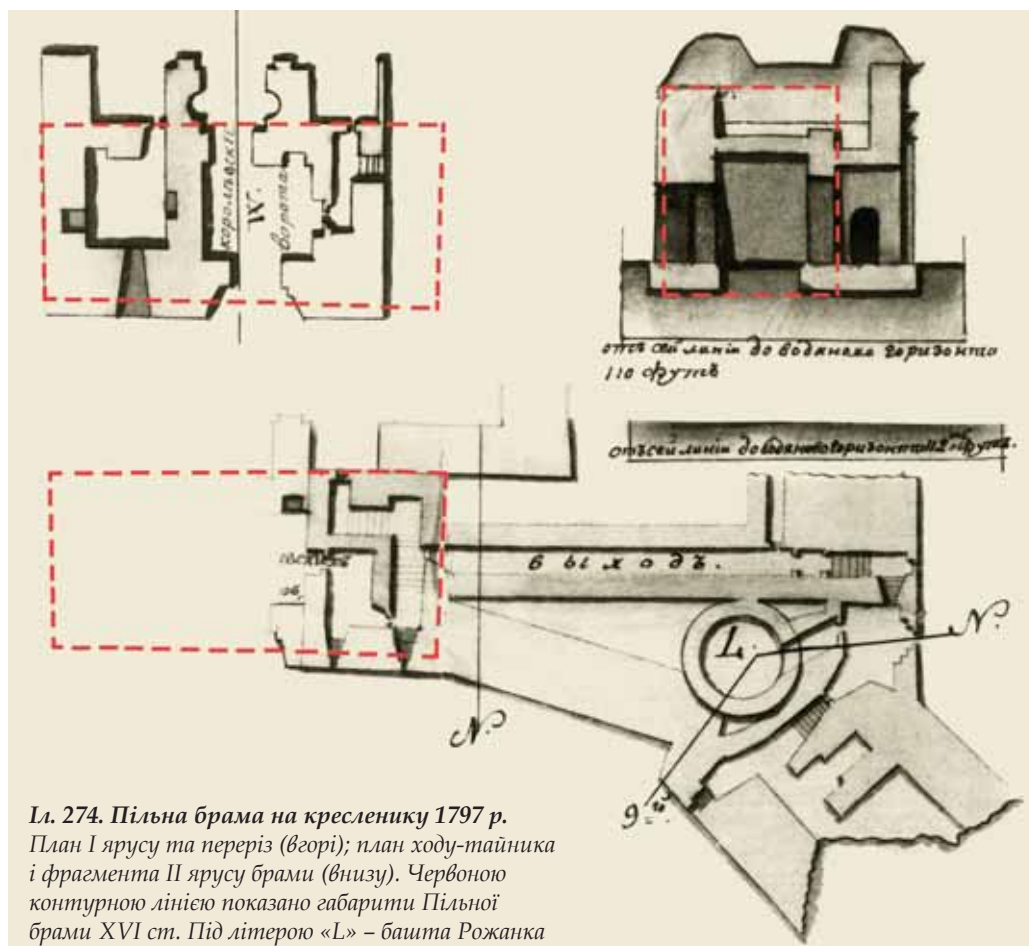

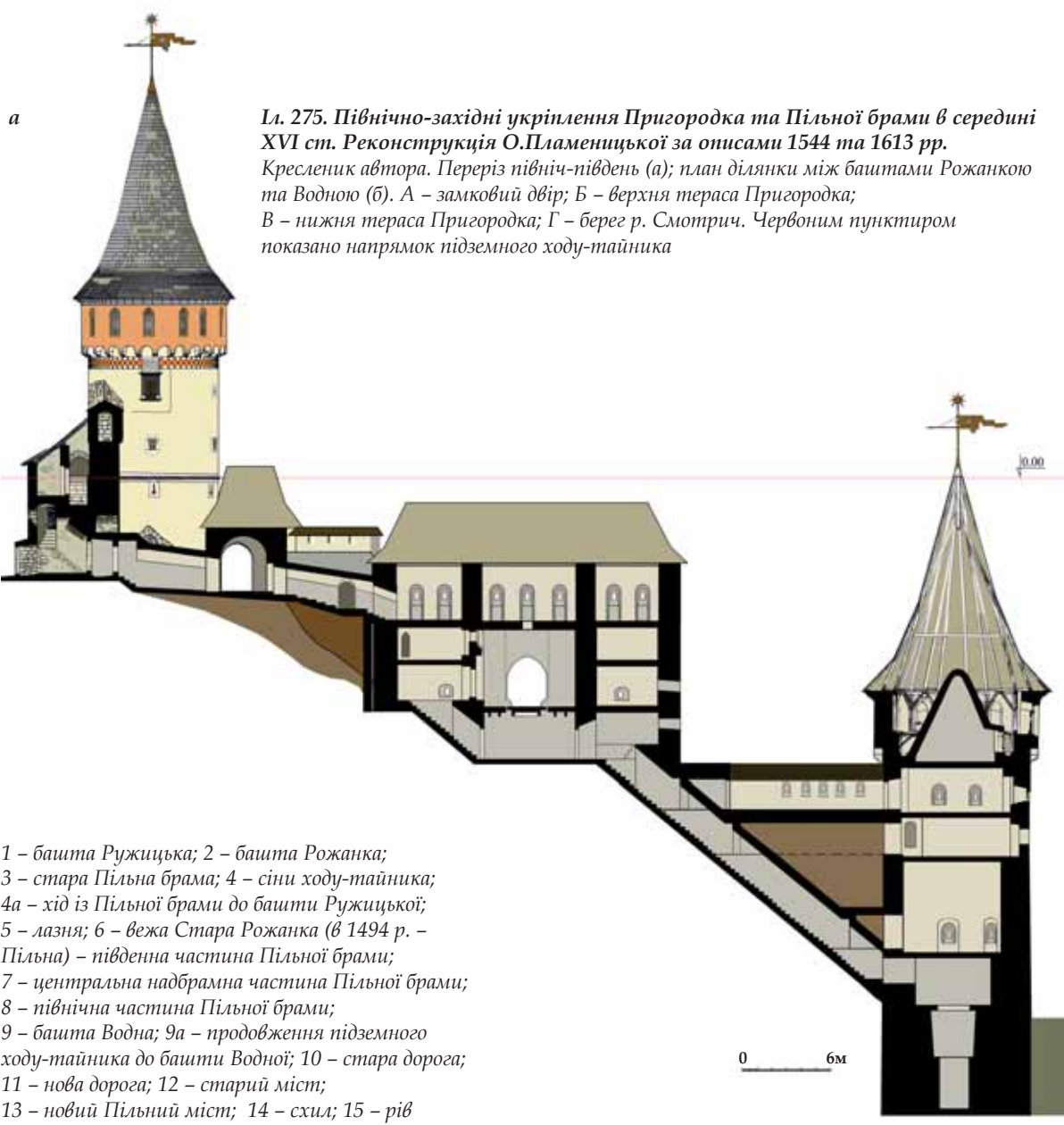
Розділ 4. МІСТО-ФОРТЕЦЯ У РАННЬОМОДЕРНІЙ ЧАС

Лл. 273. Пільна брама. Зображення на рисунку 1651 р. (а), на мідьбориті Ц.Томашевича (б), на плані 1684 р. (в)

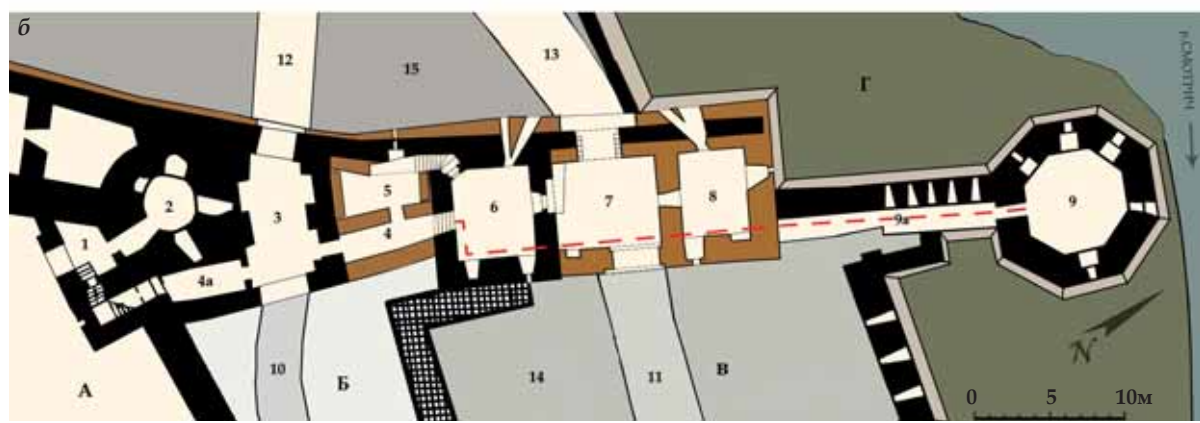

- 1 – башта Ружицька; 2 – башта Рожанка;
- 3 – стара Пільна брама; 4 – сіни ходу-тайника;
- 4а – хід із Пільної брами до башти Ружицької;
- 5 – лазня; 6 – вежа Стара Рожанка (в 1494 р. – Пільна) – південна частина Пільної брами;
- 7 – центральна надбрамна частина Пільної брами;
- 8 – північна частина Пільної брами;
- 9 – башта Водна; 9а – продовження підземного ходу-тайника до башти Водної; 10 – стара дорога;
- 11 – нова дорога; 12 – старий міст;
- 13 – новий Пільний міст; 14 – схил; 15 – рів

0 6м

Розділ 4. МІСТО-ФОРТЕЦЯ У РАНЬНОМОДЕРНИЙ ЧАС

0 5 10м

майже загрожує руйнацією»²⁵⁸. Очевидно, вже невдовзі після 1613 р. відбувся значний ремонт, а можливо, і перебудова споруди, адже вона простояла до 1876 року.

Перед Пільною брамою був звідний міст, за яким знаходився стаціонарний міст через замковий рів²⁵⁹. В описі його названо дерев'яним. Втім, як встановлено дослідженнями, міст був змішаної конструкції: дерев'яною була його верхня частина – опори-зруби («ізбиці»), що несли полотно мосту; вони стояли на мурованих пілонах, які добре збереглися (іл. 276). Конструкцію мосту, що за місцем розташування отримав робочу назву «Пільний», було виявлено при архітектурно-археологічних дослідженнях, проведених 1979–1980 рр. після зсуву в каньйон частини аварійного підпірного муру, який обмежував полотно дороги. На глибині 6 м реставратори відкрили шість кам'яних опор, поставлених у замковому рові з інтервалом близько 4 м²⁶⁰. У зволоженому ґрунті добре збереглися залишки зрубних конструкцій («ізбиць»), що опиралися на муровані опори (іл. 277: а). Перевагою такої конструкції було те, що вона, як і високі дахи замкових башт, могла бути швидко демонтована перед наступом ворога, і величезний рів перетворювався на істотну перешкоду при штурмі, адже висота західного напільного муру, що піднімався з дна рову, сягала 18 м. Збереженість зрубів дозволила визначити інженерно-конструктивну схему мосту, висота якого становила 5 м, а довжина – майже 30 м. Вісь мосту була ламаною відповідно до топографії ділянки на повороті дороги перед Пільною брамою (див. іл. 276: б). Знахідку залишків мосту середини XVI ст., що був складовою наймасштабнішого в Україні оборонного комплексу, без перебільшення можна визнати унікальною.

Глибина замкового рову становила 5 м. На таку ж глибину розкрили західну частину

²⁵⁸ «Ta brama wszystka się rozerwała i wali się na dół ku rzecze z skały, potrzebuje kosztu wielkiego i prędkiego ratunku, gdyż już prawie ruinam minatur» [107].

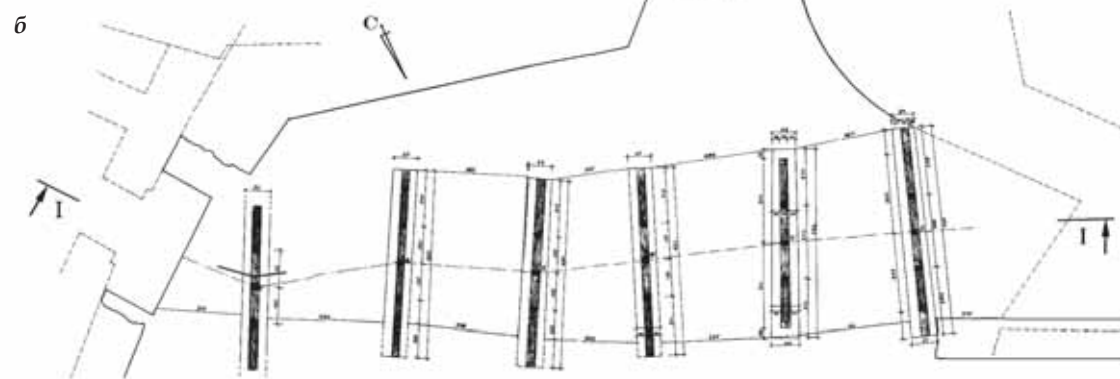
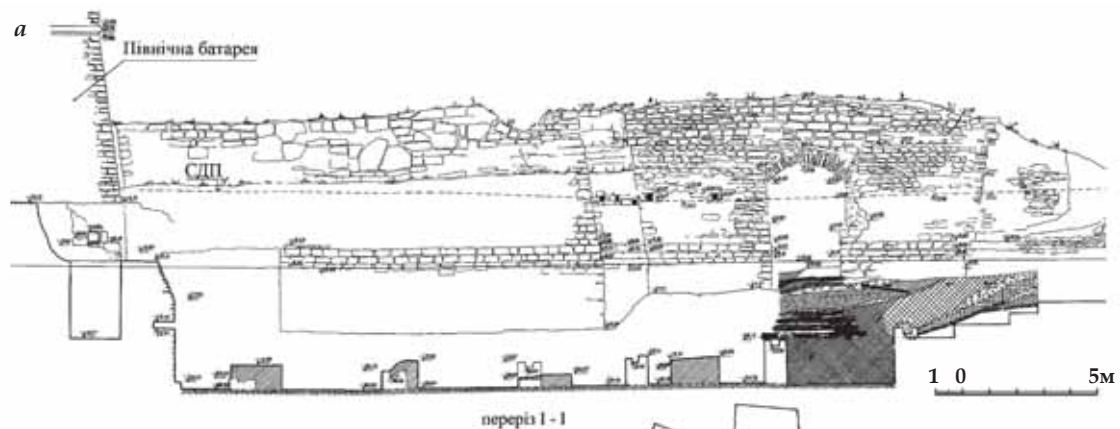
²⁵⁹ «Od pola wzwód, z niego most na izbicach drewniany przez przełaz» («Від поля звідний міст, від нього міст на ізбицях дерев'яний через рів» [108]).

²⁶⁰ Опори виявлено Є.Пламєницькою методом біолокації. При розкопуванні місцерозташування опор підтвердилося.

підмурків Пільної брами (див. іл. 77), перед якою було влаштовано спеціальну похилу муровану платформу, яка утруднювала штурм брами на ділянці перед зводним мостом (див. іл. 276: а). У проїзді брами виявлено *in situ* білокам'яні колесовідбійники середини XVI ст. (див. іл. 78), а в котловані рову – фрагмент білокам'яного декору брами з елементом герба «Ружа Порай» (іл. 277: б). На підставі архітектурно-археологічних досліджень решток Пільного мосту було опрацьовано проект його реставрації та концепцію реставрації Пільної брами (див. іл. 433)²⁶¹. Правдоподібно, що в період реконструкції замку Іобом Претфусом обидві Пільні брами – стара і нова – існували одночасно. Але вже невдовзі, як свідчить опис 1613 р., стара Пільна брама була перероблена на комори, а згодом занедбана.

В період реконструкції 1544 р. актуалізувалася роль башти Водної, висунутої поза оборонний периметр над каньйоном-ровом і з'єднаної з замком оборонною галереєю. За фортифікаційною типологією вона належала до данскерів [Bogdanowski: 516]. Втім, функція башти полягала ще й у постачанні замку водою. Оскільки Пільна брама перетнула трасу, по якій проходила стара комунікація між замком та баштою Водною, Іоб Претфус опустив цю комунікацію у підземний рівень. Як повідомляє «Реєстр» 1544 р., під дорогою було зроблено фундамент на глибину 16 ліктів (9,2 м) [Jablonowski: 16]. Тут обладнали підземний ярус для зводного мосту. З цього ярусу починалась і підземна комунікація з баштою Водною, якою доставляли воду до замку. Вертикальним комунікаційним вузлом слугувала башта Стара Рожанка, яку в цей час було реконструйовано (див. іл. 275: а).

²⁶¹ Дослідження Пільного мосту виконували в 1979 р. співробітники інституту УСНПУ Є. Пламеницька (керівник), Б. Левандовська, Ю. Стріленко, А. Тюпич, Л. Лернер, В. Губернатор. Автори проекту реставрації арх. Є. Пламеницька, А. Тюпич, інж. Б. Левандовська. Затверджений 1980 року Держбудом України проект реставрації, яким було передбачено проїзд по Пільному мосту малогабаритного транспорту, не реалізовано з огляду на бажання тодішньої міської влади використовувати трасу для транзитного великогабаритного автотранспорту. Відтак 1982 року Пільний міст і рів було засипано. Див. також розділ 5.

Лл. 276. Архітектурно-археологічні залишки Пільного мосту. Матеріали обмірної фіксації:
 а – переріз схід-захід; б – план (обміри Є.Пламєницької, А.Тюпича, Л.Хілая, В.Полєгкого;
 в – загальний вигляд розкопу з залишками пілонів Пільного мосту (показано стрілкою). Фото Л.Гончара

Лл. 277. Розкопки Пільного мосту.
Фрагмент зрубної конструкції мостової опори.
Уламок білокам'яного блоку з елементом гербу
«Ружа Порай» з розкопу. Фото Є.Пламеницької

При обстеженні башти Водної у 1978 р. виявили напівзасипаний хід, що похило піднімався з середнього рівня башти в бік Пільної брами. За схематичним обміром, виконаним спелеологом Г.Новіковим, який пройшов ходом до рівня щільної засипки, нам вдалося встановити кут підйому ходу та його напрямок. За цими даними, обмірами підмурків Пільної брами, виконаними під час досліджень 1979–1980 рр., а також розмірами, зазначеними в описах Пільної брами 1544 та 1613 рр., ми реконструювали систему вертикальної та горизонтальної комунікації між баштами Водною та Рожанкою

й об'ємно-просторову структуру Пільної брами (див. іл. 275). Перевірити слушність цієї реконструкції можна буде в процесі архітектурно-археологічних досліджень, якщо такі будуть проведені.

«Реєстр» 1544 р. містить цікаву інформацію, яка доповнює уявлення про будівельні роботи в замку в частині організації будівництва, видів будівельних матеріалів тощо. Заготовлені у значній кількості залізні вироби різних видів («залізо нівіцьке», «залізо земське» і «залізо просте») призначалися як для опрацювання возів, бочок, коліс, так і для будівельних механізмів. Для оковування дверей було заготовлено «бляху залізну на двері» (в кількості 77 листів), а також «чорну тонку бляху» (146 одиниць). Гонтові (дерев'яні) цвяхи рахували бочками (яких було заготовлено 12,5), а залізні («латні») – «копачи» (їх було 8,5). Скляних шибок для вікон ревізор занотував 500 [Jabłonowski: 29]: така кількість свідчить про широке розповсюдження скла. Нерідко вживана назва «вікна» стосовно бійниць²⁶² може свідчити й про те, що бійниці в мирний час також були зашклененими. Для обрамлень дверей, вікон, а також арок нової Пільної брами було заготовлено 317 готових до вжитку білокам'яних блоків, причому збоку брами мала бути хвіртка з білокам'яним обрамленням заввишки 5 ліктів (2,9 м)²⁶³. З білого каменя мали бути обрамлення дверей до пекарні, бійниць, 16 вікон, каміна тощо. Білий камінь, як зазначено в описі, виламували й тесали «в лісі» [Jabłonowski: 29], а за даними реєстру видатків на будівельні роботи 1544 р. – на річці Мукші: робітник Станіслав Медвідь привозив його звідти партіями по 100 блоків («100 portiones lapidis albi») [109]. Каміння, пісок, воду, вапно піднімали на будівельні майданчики замку з нижнього берега Смотрича за допомогою кафарів – спеціальних механізмів, що використовувалися для пересування й підняття вантажів. Кафар діяв за принципом коловороту, намотуючи на дерев'яний кругляк канат, до якого був прив'язаний вантаж [SP: 20]. Засади використання кафарів детально описує

²⁶² Приміром «4 okna to je strzelnice» [Jabłonowski: 29].

²⁶³ Іконографічні зображення, а також плани брами кінця XVIII ст. (див. іл. 273, 274) не підтверджують наявності хвіртки.

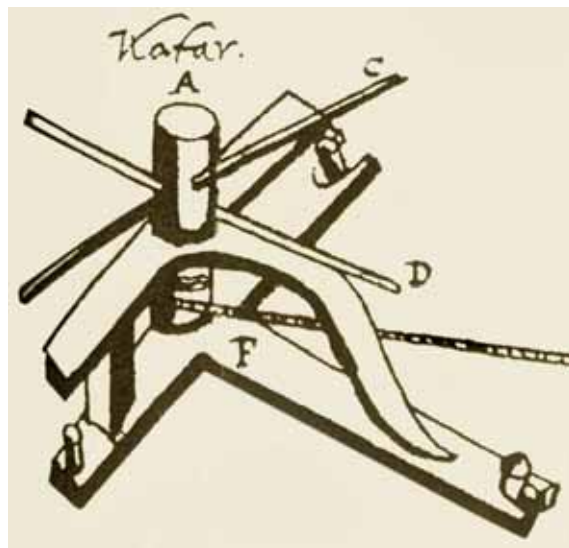
у своєму трактаті Андреа дель Аква, подаючи зображення цього механізму [Dell'Aqua: 131] (іл. 278). Дослідники, на підставі аналізу середньовічної іконографії, відзначають, що подібні механізми почали використовувати в будівельній справі з XV ст. [Wyrobisz: 86]. У замку було чотири кафари: один стояв на краю скелі біля башти Папської, піднімаючи знизу вапно, пісок та воду з джерела під скелею; другий – «перед брамою біля рову», третій – у замку біля башти Ружицької, четвертий ремонтувався [Jabtonowski: 28].

Реконструкція замку І.Претфусом тривала впродовж 1542–1547 рр.: це підтверджують реєстри видатків на будівництво, де серед об'єктів, на яких велися роботи, зазначено «Нову браму» (Пільну), башту Пільну, «білу башту Порайку» (Ружицьку), башти Лянькоронську, Папську, Нову, Чорну, Водну, Пушкарську (Порохову), Лаську (її названо «*turri rotunda iuxta γ ruba*» – «башта кругла біла та червона»²⁶⁴) [110]. За даними досліджень розчинів мурувань вежі Малої Південної № 1, у цей час провели модернізацію укріплення нижньої південної тераси замку (у XVIII ст. вона називалась батареєю св. Урсули), яка, судячи з зображень на мідьориті Ц.Томашевича 1673 р. та плані 1684 р., була оточена мурами та валом по кромці скелі (див. іл. 159, 206).

Реконструкцію замку 1540-х років прийнято пов'язувати лише з одним іменем – королівського архітектора Іюба Претфуса, який у документах фігурує як «будівничий і ротмістр Його Королівської Величності» [111]. Безперечно, він зіграв вирішальну роль у формуванні нової архітектурної концепції комплексу. Втім, значну участь в роботах брав автор «Реєстру» 1544 р. каштелян Войчех Стажеховський [Jabtonowski], а також особи, встановлені за виявленими авторкою архівними документами. Мачей (Матяш) Влодек²⁶⁵, тогочасний староста («*Capitaneus*

²⁶⁴ На нашу думку, цю назву зумовив своєрідний колір стін башти, де кам'яне мурування чергувалося з чималими вставками цегляного. Можливо, йшлося про кольорове пофарбування потинькованої поверхні стін, що не збереглося. Адже вище було доведено активне використання кольористики в оздобленні башт.

²⁶⁵ Мачей Влодек відомий в історії як староста і генерал Подільських земель, який прославив себе в битвах з волохами 1531 р. [Stupnicki: 264; Niesiecki IX: 374–375].

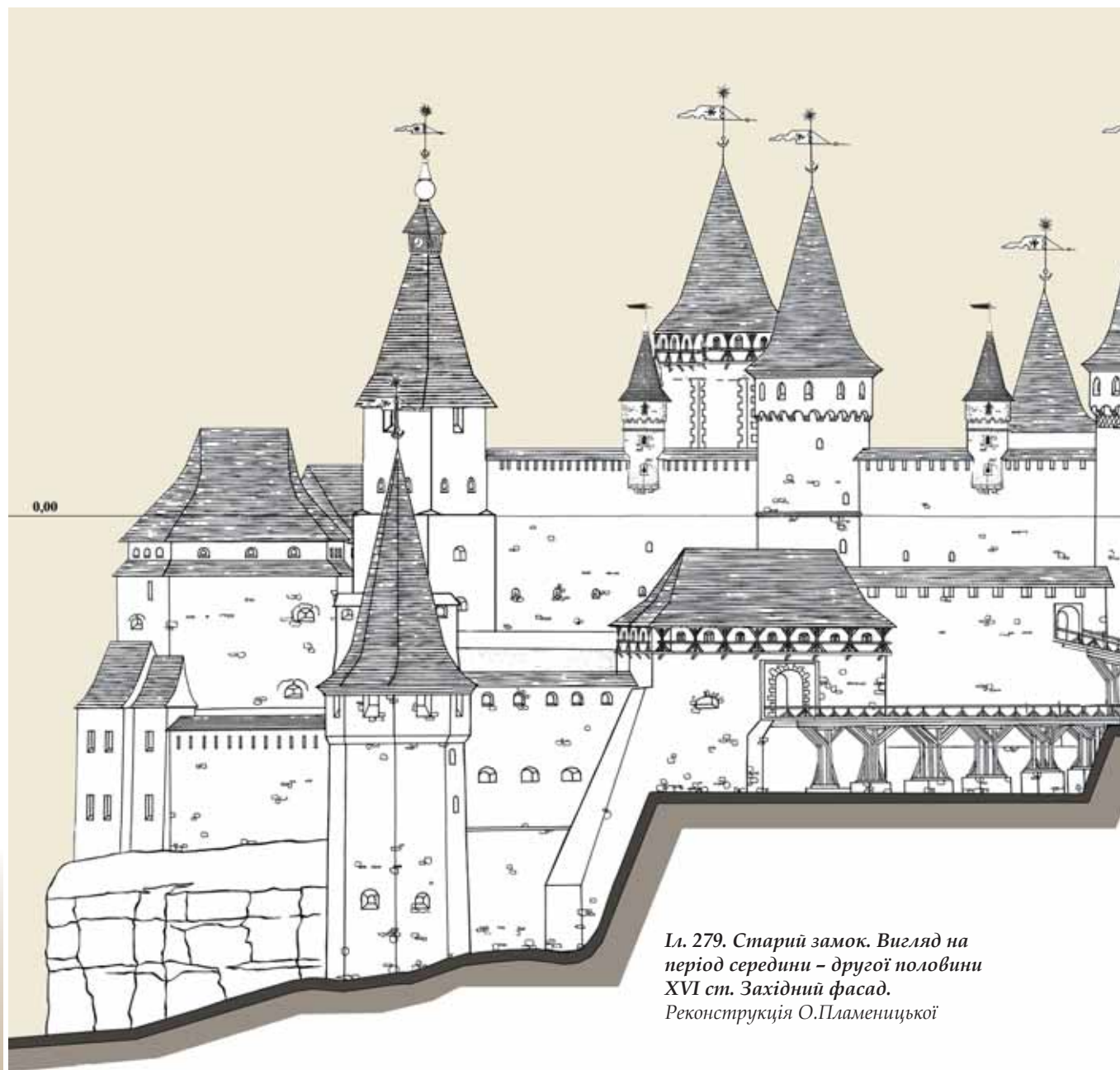

Іл. 278. Кафар. Рисунок Андреа дель Аква.
За: [Dell'Aqua: 131]

Camencensis») був другою, якщо не першою особою в організації процесу будівництва у 1544–1547 рр. Важливу роль в організації робіт виконував Станіслав Румельський, який проводив облік будівельних робіт і здійснював оплату майстрів. У такій самій ролі виступали 1546 р. кам'янецький хорунжий Єжи Лютомирський гербу Ястшембець [Niesiecki VI: 174–175], а 1547 р. – Ян Любятівський [112]. Оплата робіт велася поіменно за виконані обсяги, які фіксувалися у книгах обліку робіт.

Найбільш престижною вважалася професія муляра, тому її представники належали до міської еліти. Серед імен мулярів, які працювали на кам'янецьких укріпленнях, найчастіше зустрічаються імена Анджера Краковчика, Станіслава Ведмеда (якого часто записували в латинській версії як «*Ursus*»), Альберта Сливки, Альберта Пшонки, Петра Зуба, Станіслава Бела (Була), Мартина Хойки, Івана Худого та ін.

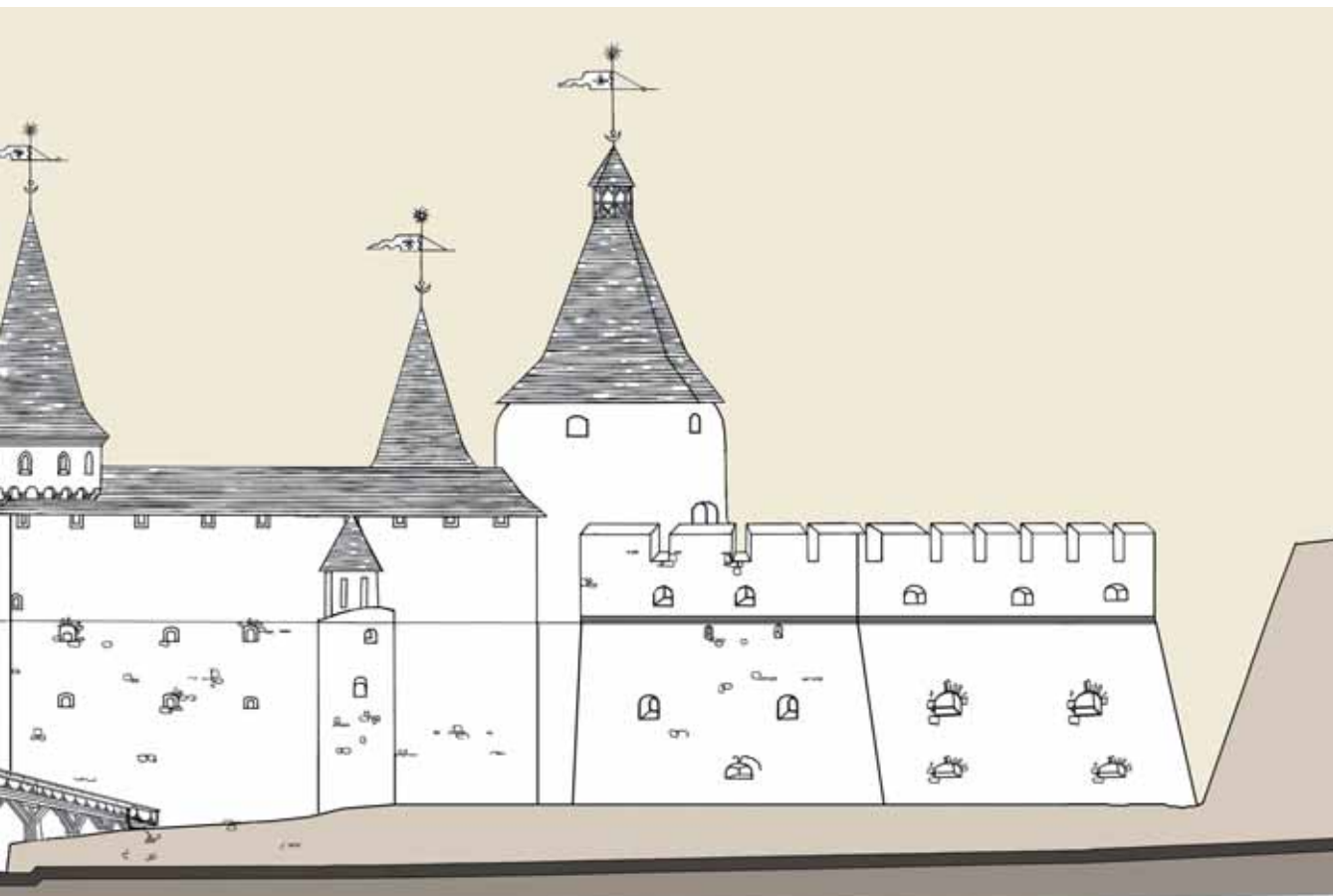
Начальниками кам'янецьких мулярів були львів'янин Григорій Одинець і Войчех Слома; останній вважався найбільш майстерним будівничим («*magister artis muratorie*») [Kiryk: 89]. У складі мулярського цеху в 1520-х рр. вірменські актові книги називають міських радників Флоріана (який був одночасно заступником в'їта) та Петра Довгого. Серед майстрів-ремісників, котрих у

Лл. 279. Старий замок. Вигляд на період середини – другої половини XVI ст. Західний фасад.
Реконструкція О.Пламеницької

документах називають «товаришами муляра», буди помічник вїта Флорїан, Іван Сова з батьком, батько та син Іван Шийка і Микола Шийчич, Степан, Матвій Гала, Ян Пот [113]. «Консулом» теслів («Consul super Carpentarios») був Матвій Галичанин [114], який у 1530-х рр. був радником польського маїстрату [Kiryk: 80]. Поряд із місцевими майстрами працювало багато мулярів і теслів з інших

українських міст, а також із Польщі [Пламеницька О. 2004: 132–143]. Архівні джерела 40-х років XVI ст. донесли імена будівничих, що вказують на міста, з яких вони прибули: Ян Заложич (із Заложців), Павло Меджибожанин (із Меджибожа), Іван Скала (зі Скали-Подільської), Іванко Белзич (з Белза), Матвій Свірж (зі Свіржа), Щенсний з Олики, Бартоломей із Бібрки, Яків з Рогатина, Ян, Микола

та Каспер зі Львова, Андреас Краковчик (з Кракова), Максим із Любліна [115]²⁶⁶.

Деякі з майстрів були відомими будівничими, що уславили себе спорудженням укріплень в інших містах. Альберт Борковський відомий як майстер з Італії. Станіслав Була належав до мулярської династії: його син Анджей був відомим краківським муляром разом з Мачеєм Кобилкою, згадуваним серед краківських мулярів 1565 року. «Murator» Альберт Сливка відомий за роботами 1552 р. у Вільні, куди був направлений за наказом короля [Łoza: 43, 49, 164, 311].

Серед майстрів існували спеціальні будівельні бригади, які добували камінь, ламаючи його тут же в каньйоні, й возами тягли наверх. Інші промивали в Смотричі пісок для будівництва [116] [MRPS: № 320, 968].

²⁶⁶ Див. також додаток 9 – Перелік майстрів.

Здійснена Іюбом Претфусом реконструкція 1540-х рр. підвела ризик під середньовічним періодом формування укріплення на замковому мисі. Завдяки іконографічним зображенням і описам можна скласти уявлення про його тогочасний вигляд (іл. 279). Якщо замок пізньолитовських часів, хоч і збільшив площу в декілька разів, залишався укріпленням двостороннього типу, орієнтованим на два напрямки атаки – з заходу та сходу, то в результаті робіт Іюба Претфуса він перетворився на потужний багатоярусний фортифікаційний комплекс, який міг вести обстріл в усіх напрямках. Цю ефективність захисту забезпечила поява уфортифікованих північної та південної нижніх терас, а також проведення робіт на прилеглих ділянках Замкового мосту. Резерву обороноздатності замку вистачило більше ніж на століття.

4.2. AEDIFICII CASTRI CAMENECENSIS ^{*)}

Період Ренесансу позначився не лише на фортифікаційній концепції замкового комплексу, але й на всій системі укріплень міста-фортеці.

Саме в цей період мистецтво фортифікації на ґрунті ще типово середньовічної архітектури й урбаністики вступало у нову фазу. Основний напрямок фортифікаційного прогресу в XV – на початку XVI ст. полягав у вдосконаленні мистецтва штурму фортець, зокрема у переносі основної ваги на артилерію. До її винаходу штурм середньовічних укріплень забезпечувало застосування металевих техніки. З появою і вдосконаленням артилерії на зміну катапультам і требюше прийшов гарматний обстріл – своєрідна артилерійська підготовка. Переворот в артилерійській справі спричинило освоєння технології виготовлення чавунних ядер. Попри менший діаметр (15–20 см) вони були значно міцніші за кам'яні (переважно діаметром 30–60 см), але мали більшу руйнівну силу, прицільність і далекобійність. З XVI ст. основним принципом конструювання гармат стало співвідношення калібру ядер до довжини ствола (який сягав 3–4 м) як 1:20. Ці довгоствольні гармати називали «кулевринами». Вони належали до польової артилерії (яку репрезентували також фальконети, серпентини, що відрізнялися меншими розмірами) на відміну від штурмових гармат, призначених для руйнації мурів (картауни, василіски). Максимальна прицільна далекобійність кулеврин сягала 1,5–1,8 км; штурмові гармати вдвічі поступалися далекобійністю [Носов: 219–223].

Поступ артилерії, в свою чергу, спричинив швидке реагування мистецтва оборони: основною функцією башт стало ведення гарматного вогню з метою перешкоджання організації наступальних артилерійських позицій. Замкова артилерія була у вигіднішому становищі: гармати встановлювали на баштах. Відтак середньовічні башти стали пристосовувати для гарматного обстрілу підступів до укріплень. Втім, існували проблеми, пов'язані з адаптацією середньовічних башт до артилерійської оборони. Затягування важких гармат та ядер

на верхні поверхи було нелегкою справою, крім того, середньовічні бійниці не були розраховані на гарматний вогонь, а переkritтя башт – на вагу гармат. Це вимагало реконструкції башт (потовщення мурів, зміцнення перекриттів, реконструкції бійниць), які поступово замінювали на кам'яноземляні бастеї, а згодом підсилювали з напілля бастіонами. Перехідною формою від башти до бастіону стали протобастіони – полігональні башти-пунтоне. Плани замків почали прибирати рис регулярності.

Збільшення потужності артилерії зробило уразливими практично всі ділянки середньовічних міст і замків. Це актуалізувало оборону всього їхнього периметру. Перед середньовічними мурами і баштами почали зводити додаткові лінії оборони з низькими бастеями та ронделями. На найбільш загрозливих ділянках будували осібні фортифікаційні споруди, з'єднані між собою прикритими комунікаціями. Одною з форм таких комунікацій став оборонний вал, втім його профіль було вдосконалено, а всередині нерідко влаштовували склепінчасті проходи.

У період Ренесансу інженерна думка фортифікаторів була спрямована на створення укріплених міст-фортець, побудованих на засадах ідеальних геометричних форм та точних інженерних розрахунках. В історії фортифікації вони отримали назву «класичних фортець» [Bogdanowski: 89–92]. Почала зароджуватися теорія *architectura militaris*. На початковому етапі нові ідеї ще не мали концептуальної довершеності. Разом із цим і середньовічні фортифікації ще вповні не вичерпали своїх оборонних можливостей, і для їх кардинальної перебудови ще не було достатніх підстав. До кінця XVI ст. укріплення більшості європейських міст були здебільшого середньовічними за структурою та типологією, з потужними оборонними мурами й баштами, відтак новації запроваджувалися поступово, шляхом часткової модернізації старих укріплень.

Середньовічна система укріплень острівної частини міста-фортеці ще з литовських часів включала оборонні храми з вежами-

^{*)} Споруди Кам'янецької фортеці (лат.).

Іл. 280. Оборонно-житлові будинки («вежі-кам'яниці») у забудові Старого міста:
а) зображення веж-кам'яниць (ламусів) на мідьориті Ц.Томашевича; б) аттикова вежа-кам'яниця по вул.Старобульварній, 2 (проект реставрації О.Пламеницької); в) аттикова вежа-кам'яниця на Вірменському ринку (реконструкція О.Пламеницької)

дзвіницями, які виконували функцію воєних позицій серед міської забудови. Втім, сакральними будівлями не вичерпувалась програма захисту внутрішньоміського простору. Чимало житлових будинків також були пристосовані до оборони, наслідуючи в мініатюрі донжони середньовічних замків і демонструючи середньовічний принцип «мій дім – моя фортеця». Будинки, що суміщали оборонну функцію, репрезентують категорію «оборонно-житлових веж», типологія яких була зумовлена місцем розташування (міський будинок або поза-міський «двір») та домінуванням житлової чи оборонної функції [Jakimowicz: 57–58]. На межі пізнього Середньовіччя та ранньомодерного часу виник особливий тип міського житла – «вежа-кам'яниця», яка становила дво-триповерхову будівлю на прямокутному плані з аттиковим завершенням верхнього ярусу, пристосованого для оборони.

За реєстром будівельних робіт 1546 р. у Кам'янці такі будівлі називали «lamus» [117], що кореспондується з інформацією Т.Якімович стосовно «ламусу» як різновиду вежі-кам'яниці – мурованої господарсько-мешкально-оборонної вежі, що могла служити скарбницею, житлом та оборонною позицією [Jakimowicz: 113–115]. У Кам'янці цей тип будинків набув поширення: за мідьоритом Ц.Томашевича в середині XVII ст. в місті нараховувалося 23 вежі-кам'яниці [Пламеницька О. 2008 а: 9] (іл. 280), причому особливості їх архітектури зберігалися до кінця XIII ст. (див. іл. 358). Їх поширення в забудові Старого міста свідчить про домінування типово середньовічної концепції оборони міської території аж до кінця XVIII століття. Відтак можемо говорити про певну інерцію середньовічного мислення, зрештою, досить поширеною в Європі в період сутінків Середньовіччя.

На фортифікаційні новації зазвичай найповільніше реагували там, де існували системи середньовічних укріплень, що впродовж століть зарекомендували себе як досконалі фортифікації. До таких міст належав і розташований на острові Кам'янець, який ще з давньоруських часів мав резерв укріпленої природним каньйоном території. Втім, на початку XVI ст. стала очевидною недостатність одного лише природного каньйону завширшки 90–200 м для захисту міста проти гарматного обстрілу з протилежного берега Смотрича. Постала задача перетворити місто на фортецю, здатну протистояти новим видам артилерійської зброї, створивши систему укріплень по периметру острова.

Треба визнати, що саме з цього часу почалася повільна, але невпинна втрата Кам'янцем своїх незаперечних якостей міста-фортеці. Колишня перевага острівного розташування, яке за часів Середньовіччя нейтралізувало наступальні засоби, з появою далекобійної артилерії стала гальмівним чинником на шляху вдосконалення системи захисту міста. Оскільки каньйон не давав можливості вийти за межі острова і створити зовнішній пояс оборони на відстані від середньовічного ядра, нарощування потужності цього ядра не вирішувало проблеми недопущення ворога на відстань, з якої він міг безперешкодно вести прицільний вогонь по місту. Острів на правому березі Смотрича по відношенню до лівобережного плато знаходився в низині, й артилерійські позиції наступу були значно вигіднішими, ніж позиції оборони.

З XVI ст., ще на «єпископському» етапі, який передував етапу робіт І.Претфуса, почалося формування поясу укріплень по периметру верхнього берега каньйону Смотрича. До основного складу робіт цього етапу можна зарахувати спорудження на верхній терасі протобастіонного укріплення, відомого як Вірменський бастіон (іл. 281, див. іл. 96, 97, 130), а в експлікації до мідьориту Томашевича як «*Fortalicium maius civile*» – «*Велике міське укріплення*». Характеристика «вірменський» закріпилася за спорудою відповідно до плану 1684 р., де фігурує назва «*Agger pro machinis bellicis a Natione Armena ex sexto lapide extruc-*

tus» («*Шестикутний вал для гармат, зведений з каменя вірменською нацією*») (див. іл. 206). Попри відсутність у джерелах прямих вказівок, реконструкцію Вірменського бастіону можна пов'язувати з діяльністю у Кам'янці італійського архітектора Каміллуса [Пламеницька О. 2000 а: 260–261], який у першій половині XVI ст. (точнішої дати джерела не подають) був начальником кам'янецьких фортифікацій [Łoza: 50].

Тераса, яку займав Вірменський бастіон, на всіх етапах формування фортифікаційної системи Кам'янця відіграла провідну роль, оскільки домінувала над Замковим мостом. Укріплення з'явилися тут ще на початкових етапах формування системи оборони в'їзду на острів²⁶⁷. З тераси розкривалися панорами околиць та вся траса дороги від Підзамча (з міста Скали-Подільської), тож з появою артилерії домінуюча позиція тераси надавала додаткові можливості для ефективної організації оборони. З огляду на це в XVI ст. укріплення модернізували з урахуванням нових фортифікаційних концепцій, що набули поширення у тогочасній Європі.

Ще наприкінці XV ст. італійські архітектори, враховуючи технічний поступ у розвитку артилерії і водночас спираючись на урбаністичний досвід античності, розпочали пошуки альтернативи середньовічним фортифікаціям у рамках архітектурних й містобудівних концепцій Ренесансу. Їхні творчі зусилля були спрямовані передусім на пошуки універсальних, так званих «ідеальних» форм розпланувальної організації міст та їхніх укріплень. Так, італійський урбаніст і фортифікатор Франческо ді Джорджіо Мартіні вважав, що «*якість фортець залежить скоріше від мистецтва їх розпланування, а не від товщини мурів*» [Zarebska: 65]. Разом із цим схеми «ідеальних» ренесансних фортець як складових «ідеальних міст» (італ. «*citta ideale*») здебільшого не вписувалися в структуру середньовічних міст зі складним рельєфом та вже наявним периметром оборонних мурів нерегулярної конфігурації. Часом доходило до крайнощів: передмістя, які не вдавалося уфортифікувати за новими «ідеальними» схемами оборони, зносилися.

²⁶⁷ Про це йшлося у підрозділі 2.7.

Іл. 281. Вірменський бастион. Фото О.Пламеницької

Втім, деякі теоретики реалістичніше дивилися на проблему, пропонуючи «неідеальні» форми фортифікацій, підпорядковані існуючим містобудівним ситуаціям та рельєфу. Наприклад, Франческо де Марші пропонував ставити бастионні укріплення на найбільш загрозливих ділянках середньовічних міст, поєднуючи їх зі структурами оборонних мурів попередніх часів [Zarebska: 182–185, 196].

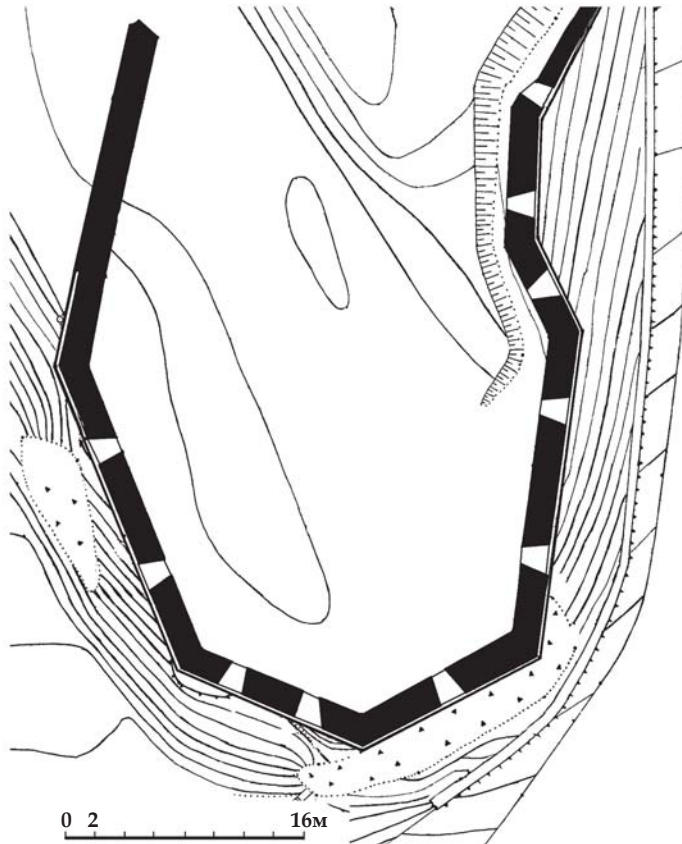
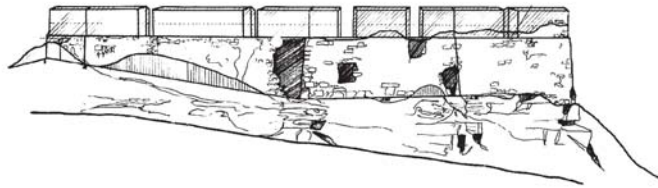
Вірменський бастион репрезентує реалізацію на кам'янецькому ґрунті концепції нетипового протобастионного укріплення, розробленої італійськими фортифікаторами епохи Ренесансу. Воно увібрало в себе мури укріплення попереднього часу, органічно вписавшись у штучно підтесану скельну терасу рельєфу, і відтак набуло форми неправильного шестикутника зі стінами завтовшки від 1,66 до 2,1 м (іл. 282). Вигляд, в якому Вірменський бастион зберігся до часу реставрації в 1968–1969 рр.²⁶⁸, репрезентував результат реконструкції середини XVIII ст. – з великими гарматними бійницями на всю висоту двометрових брустверів. До цієї реконструкції коронка бастиону, скоріше

за все, вирішувалася парапетною стінкою зі скошеною або заокругленою верхньою частиною та низькими бійницями (іл. 283, див. іл. 40). Водночас місцезрештування та форма укріплення, ще далека від класичного бастионного абрису, успішно вирішувала проблему кругової оборони далеких та близьких підступів до замку та міста, включаючи нижній рівень каньйону попід замковим мисом (іл. 284).

Укріплення на нижньому березі каньйону, які захищали в'їзди до міста через Руську та Польську брами, незважаючи на незначний час, що минув від їх спорудження в 1470-х рр., також вимагали ремонту і вдосконалення. В процесі функціонування оборонно-гідротехнічної системи проявилися її вади, пов'язані з весняними повеннями, під час яких маси води, разом із кригами льоду, обрушувались на шлюзи Польської та Руської брам, спричинюючи значні руйнації.

З огляду на це, ще не завершивши модернізації замку, королівський архітектор Іюб Претфус 1544 року приступив до ремонту і реконструкції оборонно-гідротехнічних споруд у каньйоні. Факт масштабних робіт, проведених у період 1544–1547 рр. встановлено

²⁶⁸ Обміри, дослідження та проект реставрації Вірменського бастиону на XVIII ст. виконано М.Говденко.

Ил. 282. Вірменський бастион.

План, північний фасад за обміром М.Говденко

авторкою на підставі виявлених у варшавському Архіві Давніх Актів реєстрів витрат на мулярські та теслярські роботи на Польській та Руській брамах. Одночасно з ремонтом склепінь шлюзів на обох фортифікаційних комплексах у реєстрах робіт зазначено, що з першої половини січня до червня 1544 р. пробивали скелю і мурували склепінчастий отвір у скельному перешийку під Замковим мостом («fornasis sub ponte») ²⁶⁹ [118].

²⁶⁹ Дерево і розчин доставляли «ad fornace apud porta polonicae sub rupe pas[...] flumen» («на склепіння при польській брамі під скелю на ріці») та аналогічно – на Руську браму.

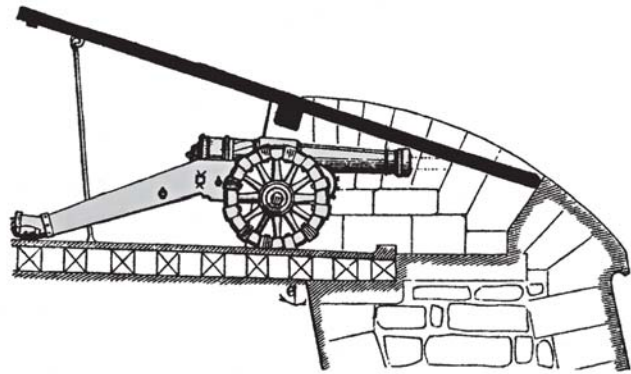
Це було істотним доповненням до попередньої гідротехнічної концепції. Водопереливний отвір під мостом зробили для часткового відведення води з верхнього б'єфу з метою зменшення притоку води до каньйону і розвантаження шлюзової системи Польської та Руської брам. Розпочати роботи ще взимку 1544 року фортифікаторів змусила очікувана велика повінь, яка, попри проведені роботи, за даними вірменських джерел тієї ж весни «зруйнувала фортецю, знесла млин...». У березні 1545 року «вода дуже піднялася, зруйнувала млини вірменів і дві брами міста та завдала багато іншої біди» [Григорян: 66–67]. Треба визнати, що повністю справитися зі стихією фортифікаторам ніколи не вдавалося: «Кам'янецька хроніка» періодично нотує величезні руйнації фортифікацій, які спричиняли повені ²⁷⁰.

²⁷⁰ 31 березня 1619 р. «навколо міста пройшла дуже велика вода. І отак підмила гору [скелю. – прим. перекл.], на якій стояв звідний міст фортеці, звалила гору [скелю. – прим. перекл.] й знесла з усім два млини, що були під фортецею, так що й місця їхнього не знайти. Завдала великої шкоди також Руській брамі – знесла їхній міст...» [Vásáry: 147].

До робіт на Замковому мості наприкінці XVIст. повернувся генеральний кам'янецький староста Ян Потоцький: за описом 1613 р. він підняв мостові парапети до висоти 4-х ліктів (2,3 м) [119], перетворивши міст на оборонну галерею завдовжки 90 м уперек каньйону-рову (іл. 285). Ця оборонна споруда за часів Середньовіччя була досконалою вогневою позицією, яка могла необмежений час тримати під обстрілом найважливіші ділянки – дороги до двох міських брам у каньйоні. Втім, Середньовіччя завершувалося. Наступала епоха артилерії. І, як показав досвід вже недалекого майбутнього, руйнація мурованих мостових парапетів та аркової конструкції середньовічного віадуку – основної комунікації між містом і замком – при артилерійському штурмі Кам'янця 1672 р. стала справою кількох днів.

27 березня 1621 р. «прибула дуже велика вода, і так зруйнувала Руську браму (бланки) міста, а також перевернула вежі, що були на брамі, перевернула догори ногами, зруйнувала мури, знищила усі млини, що були довкола міста, зламала і забрала...» [Vásáry: 149]. Переклади з вірмено-кипчацької О.Гаркавця в особистому архіві автора.

Іл. 283. Гаданий вигляд завершення коронки Вірменського бастиону в XVI ст. (За вид. [Віолле ле Дюк 2007: 234])

Серед видів робіт, згаданих у рахунках 1546 р., були зазначені: «*operary circa porta polonicalem*» («роботи на польській брамі»), «*labor circa portam Rutenicam*» («роботи на Руській брамі»), а також «*operary circa porta Lapidea*» («роботи на Кам'яній брамі») і «*operary qui laboraverunt in porta polonicali e apud porta Lapidea*» («роботи, які проведено на польській брамі та при Кам'яній брамі») [120].

Іл. 284. Вид на Старий замок з Вірменського бастиону. Фото О.Пламеницької

Лл. 285. Замковий міст. Вигляд наприкінці XVI ст. Реконструкція О.Пламеницької, Є.Пламеницької

Важливим є питання ідентифікації «Porta Lapidea» – «Кам'яної брами». Оскільки всі укріплення були мурованими, гадаємо, назва вказує не на матеріал, а на місцезнаходження брами – скельні тераси, що каскадом спускалися від Вірменського бастиону до Замкового мосту. Саме тут розташована Міська брама (див. іл. 96, 97, 100). Про «кам'яну браму» йдеться також в описі 1613 р.: «від тих брам, які в рові між скелями знаходяться [Нижньої Польської брами. – О.П.], в'їзд до міста є положистим та йде по колу [навколо острова. – О.П.] туди, де біля брами названої кам'яною [виділено нами. – О.П.], якою до міста в'їжджають від Польської брами, є на скелі потужна від ґрунту збудована кругла башта, одноярусна, обдерта і спустошена²⁷¹. Від тієї башти по обидва боки немалі шматки виведеного муру, обсіпаного і спустошеного»²⁷². У рапорті С.Завадського 1791 р. зазначалося, що «при кінці Турецького мосту до брами дорога, що була скеляста, нерівна, тепер частково спланована» [121]. Отже, дорогу на цій ділянці протягом століть вирубували в скелі.

²⁷¹ Вважаємо, йдеться про Вірменський бастион.

²⁷² «Od bram tych ktore w rowie miedzy skalami są położone wyjazd do miasta iest pochodzisty y kołem idący gdzie podle wrot, tak nazwanych kamiennych ktoremi do miasta od Lackiey bramy wyjezdzią, iest na skale mocno z ґрунту okragło zbudowana baszta, bes pietra, odarta y spustoszona. Od tey baszty po obu stron sztuki niemale wywiedzionego muru, oblecatego y spustoszonego idą» [Михайловський 2008: 102].

Відтак назву брами зумовила особлива прикмета ділянки – скельна основа. Саме через важкі умови будівництва тут в 1546 р. працювала найбільша кількість робітників – від 72 до 174 осіб. Про вигляд брами дає уявлення мідьорит Ц.Томашевича (див. іл. 40, 159), з якого є очевидним, що брамою вважали не існуючу нині прямокутну надбрамну споруду з проїздом, яка утворилася внаслідок реконструкції XVIII ст. (див. іл. 99), а систему укріплень на скельних терасах між східною надбрамною баштою на Замковому мості та Вірменським бастионом (див. іл. 96, 97).

Формування системи фортифікацій міста продовжувалося в другій половині XVI століття. В попередні часи, коли глибокий і широкий каньйон створював надійну перешкоду для атаки ворога зі сходу, основним напрямком штурму острова був в'їзд до міста з західного боку. З розвитком далекобійної артилерії виникла загроза кругового артилерійського штурму міста з протилежного, високого лівого берега каньйону, звідки місто було прекрасною мішенню. Відтак для ефективної оборони острова стала очевидною необхідність створення фронту лобового та флангового артилерійського обстрілу високого лівого східного берегу каньйону. Тож вздовж східної та південно-східної кромки правого берега постала оборонна лінія, яка складалася з трьох башт, з'єднаних валом.

вим укріпленням з проходом усередині, що слугував як для захисту, так і для комунікації між баштами. Є.Пламеницька не виключала, що ця оборонна лінія могла постати ще в XV ст. для захисту від артилерії, а в XVI ст. відбулася її модернізація [122]. Спорудження цієї лінії фортифікацій велося коштом міської громади, зокрема міських цехів, про що свідчать назви башт, зафіксовані в плані міста 1773 р.: Різницька, Слюсарська, Кушнірська²⁷³. Найбільш раннім відомим документом, де зустрічається назва Різницької башти, є реляція летицького стольника Стефана Маковецького про оборону Кам'янця в 1672 р. [Relacya 1672: 198].

Найважливішою ланкою східної фортифікаційної лінії була башта Різницька, розташована посередині східного фронту острова, на однаковій віддалі від південної та північної міських брам (див. іл. 101). Масивну круглу в плані башту, діаметром у нижньому ярусі понад 13 м, поставили на перепаді стрімкого схилу, на висоті 22 м від берегової лінії Смотрича. З боку каньйону вона мала п'ять ярусів, з боку міста – три (іл. 286). Головною особливістю башти була конструкція її коронки з гарматними бійницями, на рівні якої стіни ззовні були скошено під кутом. Цей прийом, запропонований Альбрехтом Дюрером для рикошетування ядер, у Кам'янці вперше застосував Іоб Претфус на Денній башті у Старому замку (див. іл. 256). Але, на відміну від Денної башти, у Різницькій збереженість верхньої частини стін на момент проведення обмірів, досліджень та реставраційних робіт була значно кращою. Автор проекту реставрації башти Валентина Шевченко відзначає, що з численних реалізацій цього прийому в європейській фортифікації у автентичному вигляді заціліло небагато прикладів. Навіть зведені безпосередньо А.Дюрером башти у Нюрнберзі, де жив фортифікатор, втратили первісний вигляд внаслідок перебудов. Кам'янецькі башти і, зокрема Різницька як найкраще збережена, є унікальними прикладами реалізації концепції

Дюрера [Шевченко: 86]. Конструкція верхньої частини стін башти утруднює влаштування на ній даху: його звис має лежати на скошеній частині парапету, не закриваючи бійниць; це неминухо призводить до попадання атмосферних опадів усередину споруди. Втім, у концепції А.Дюрера фортифікаційний чинник переважав над утилітарним, а ізоляцію від попадання дощу і снігу забезпечували спеціальні поворотні щитки, якими закривали бійниці.

Конструкція коронки стін Різницької башти підтверджує висловлене нами вище твердження, що дахи на баштах належали до конструкцій переважно «мирних» часів: рикошетуючий профіль стін є несумісним з дахом будь-якої конструкції. Не підлягає сумніву, що під час бойових дій дах башти демонтовували.

Верхній ярус Різницької башти призначався для артилерії: про це свідчать гнізда від масивних (0,3x0,4 м в перерізі) балок перекриття (іл. 287) [Шевченко: 86]. Конструкція семи артилерійських бійниць верхнього ярусу башти розрахована передусім на обстріл протилежного берега каньйону в межах кута 180°. Бійниці нижніх ярусів були розраховані на обстріл каньйону в різних рівнях. Вхід до башти було влаштовано з заходу, з боку міста (іл. 288). У південно-західній стіні, поряд із входом, поярусно розміщено ніші камінів та канали для відведення диму, що трьома отворами виходили у димар. Над великим білокам'яним порталом напівциркульного абрису раніше існував мурований машикуль, згодом перероблений на вікно. Над вікном встановлено пам'ятну плиту зі стергими написом та датою «1583» в обрамленні волютних сплавів і гербу Королівства Польського. Плита увічне реконструкцію, проведена під час правління Стефана Баторія. В першому ярусі башта сполучалася з підземною комунікацією, влаштованою під валом, що провадив на південь, до башти Слюсарської [123].

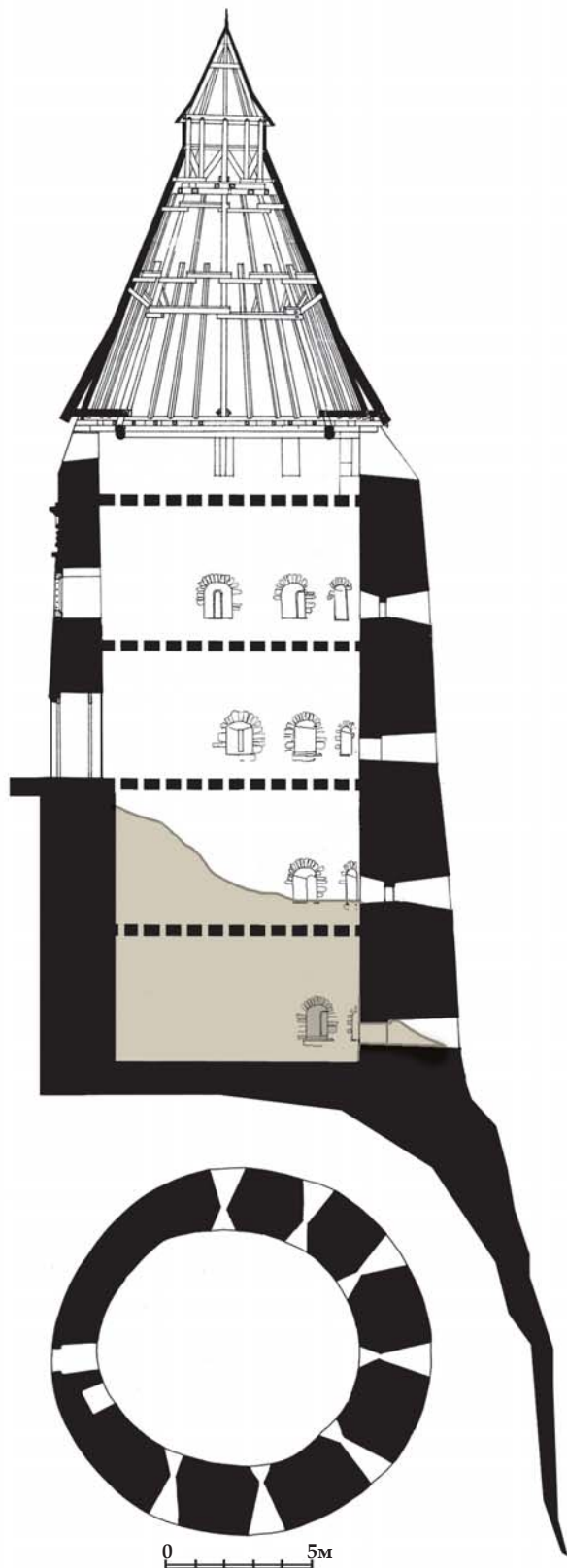
Башта Слюсарська²⁷⁴ розташована по лінії східних укріплень, 370 м на південь від Різницької-Гончарської, на краю скельного берега каньйону (іл. 289). Кругла в плані, триярусна,

²⁷³ Назви башт вказано на плані 1773 р. (див. іл. 393). У XX ст. назви переплутали: тепер Різницьку башту називають Гончарською, Слюсарську – Різницькою, Кушнірську – Кравецькою. Ці помилкові назви увійшли до всіх видань і путівників, списків пам'яток архітектури тощо, а первісні, автентичні назви призабуто.

²⁷⁴ Нині башта Слюсарська помилково називається Кравецькою.

*Лл. 286. Башта Різницька.
Загальний вигляд з боку каньйону.
Фото О.Пламеницької. Переріз,
план II ярусу за обмірами
Є.Пламеницької, А.Кулагіна, А.Тютіча*

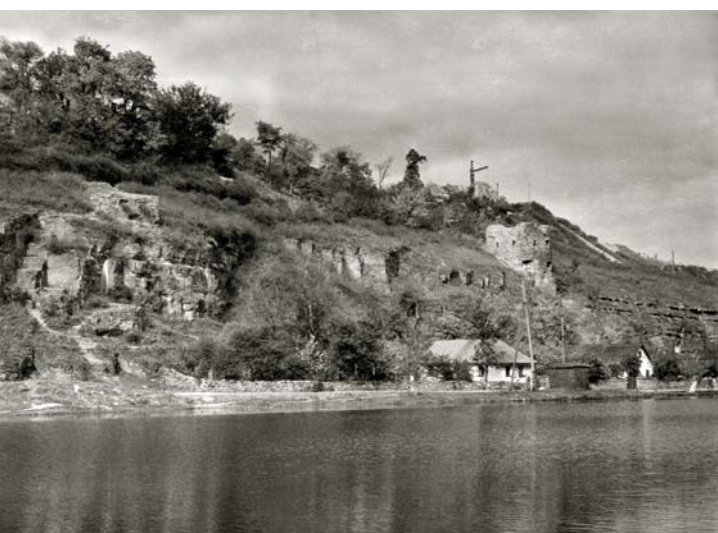
Лл. 287. Башта Різницька. Інтер'єр.
Бійниці та гнізда від балок перекриття
верхнього бойового ярусу. Фото А.Ізотова

діаметром 11 м, вона поставлена на краю скелі на квадратній платформі, помітній лише з боку каньйону, де вона сприймається як скельний виступ (іл. 290). Загальна висота башти від основи платформи – 12,5 м; за рахунок засипаної нижньої частини башта сприймається приземкуватою (іл. 291). У ній добре збереглися бійниці з характерними пазами у відкосах для встановлення гармат (іл. 292: а, 293), а також залишки системи опалення [Пламеницька Є. 1986а: 142]. У рівні першого ярусу з півночі та півдня до башти примикали розташовані під кам'яно-земляними валами підземні муровані склепінчасті ходи (нині засипані), що сполучали між собою три башти східної лінії укріплень. Залишки аркового входу до башти з південного відтинку підземного ходу було виявлено Є.Пламеницькою на глибині 3,2 м від сучасної денної поверхні (іл. 292: б). Поверх ходу, на глибині 1,4 м, знаходився кам'яний мурований стічний канал для відведення дощових вод з вулиці Довгої (іл. 292: в). На підставі цієї знахідки Є.Пламеницька припускає, що підземні ходи належали до етапу побудови башт у середині – третій чверті XVI ст., а обвалування виконувалось у XVII ст. [124]. Слосарська башта є третьою кам'янецькою баштою, де застосовано «дюреровський» принцип

Іл. 289. Башта Слюсарська в панорамі каньйону р.Смотрич. Рисунок Н.Орди, 1870-ті рр.

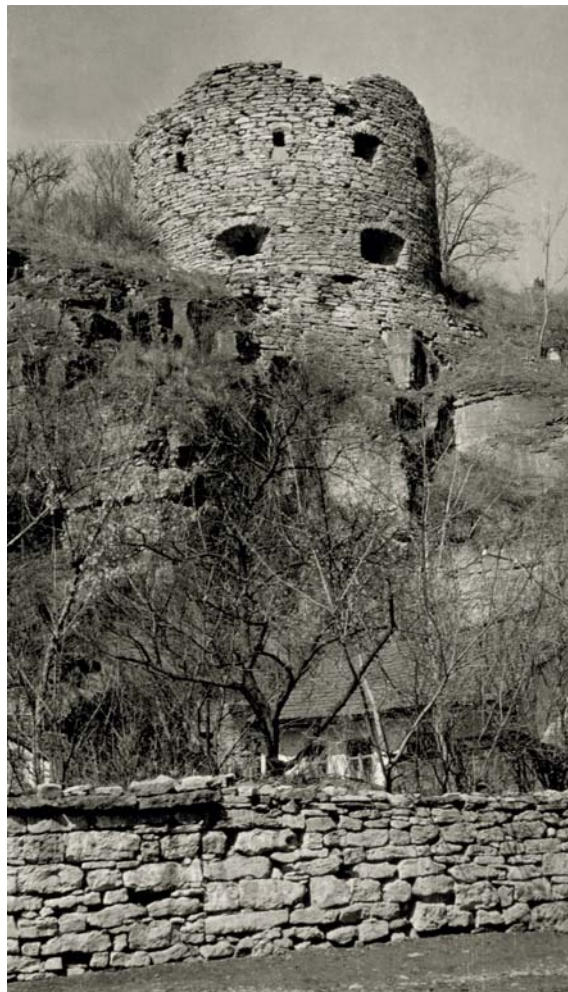

Іл. 290. Руїни башт Слюсарської та Кушнірської в панорамі південно-східної частини каньйону р.Смотрич. Фото Є.Пламеницької, 1960-ті рр.

скошування верхньої частини коронки стін для рикошетування ядер. Незважаючи на пошкодження коронки стін башти, ця особливість виразно прочитується (іл. 293). Тож можна говорити про одну фортифікаційну школу, започатковану в Кам'янці Юбом Прегфусом на засадах європейської фортифікації періоду Ренесансу.

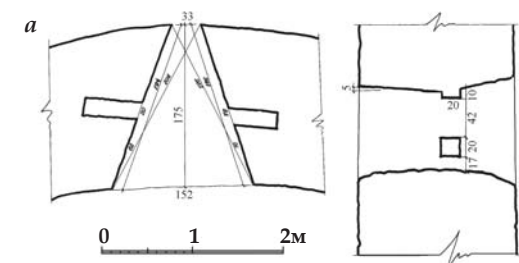
У 60 м на південь від башти Слюсарської, на краю схилу розташована башта Кушнірська²⁷⁵ – найменша з трьох башт, майже квадратна в плані (6,8х6,3 м), триярусна з боку каньйону і двоярусна з боку міста (іл. 294).

²⁷⁵ Офіційна назва башти за державними списками – Різницька – є помилковою.

Іл. 291. Башта Слюсарська. Східний фасад. Стан в 1960-ті рр. Фото Є.Пламеницької

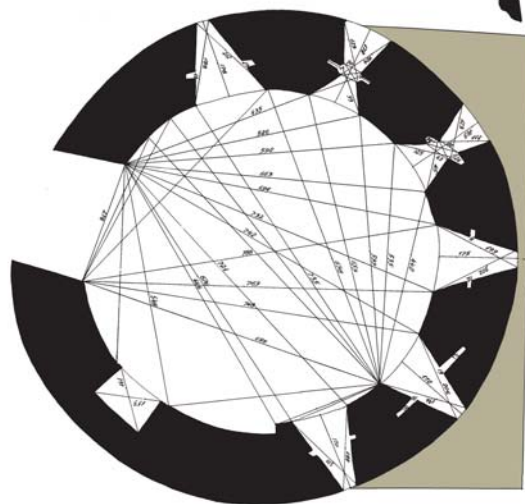
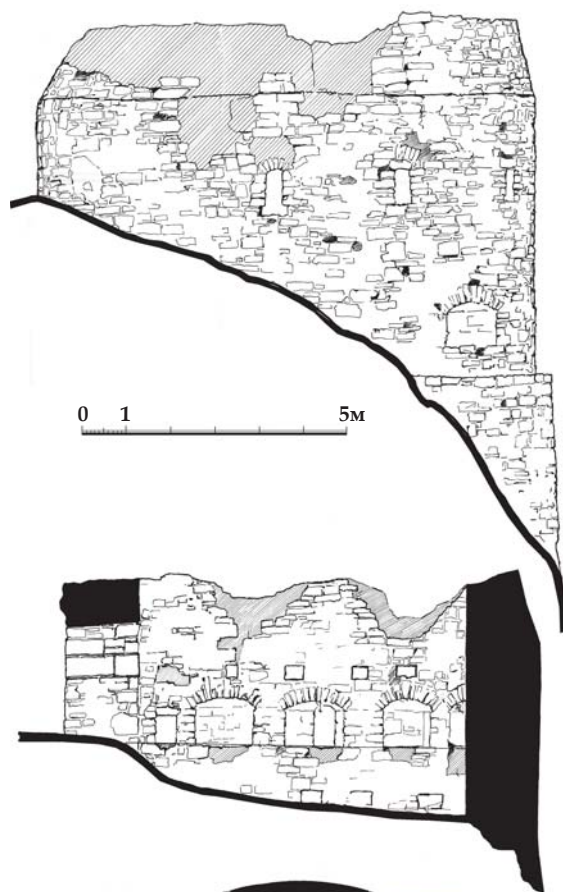
Східним напільним боком башта висувається в бік каньйону. З західного боку башта нижча; вхід до неї організовано у рівні другого ярусу, з сучасної вулиці Вали; з цього боку до башти примикає квадратна площа-платформа. Під валом, як і в башті Слюсарській, було влаштовано підземний склепінчастий хід, який з'єднував Кушнірську башту зі Слюсарською. Вихід із підвалу до підземного склепінчастого ходу знаходився в рівні першого ярусу. Після реставрації 1991 р. за проектом Є.Пламеницької (іл. 295) башти, збереженої лише на висоту одного ярусу (див. іл. 290), відроджено фрагмент оборонної лінії каньйону р. Смотрич (іл. 296).

Іл. 292. Башта Слюсарська:

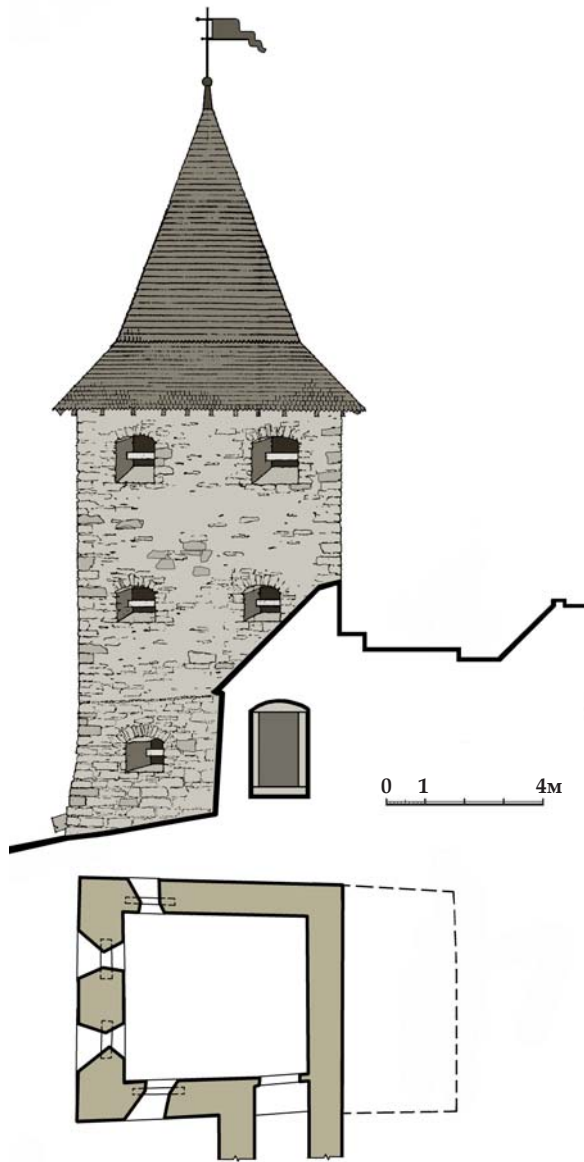
а – бійниця (обмір Є.Пламеницької); *б* – залишки му-
рованого проходу у валу та вхід до башти з півдня;
в – залишки лотка середньовічної каналізації всередині
конструкції валу. Фото Є.Пламеницької

Вал, що з'єднував усі три башти, майже не зберігся, а трасування підземного ходу на відтинках між баштами не досліджувалось. За архівними планами міста другої-третьої

Іл. 293. Башта Слюсарська. Південний фасад, переріз, план. Обміри Є.Пламеницької, А.Тюпича

чверті XVIII ст. цей вал тягнувся від башти Різницької як на південь, так і на північ, аж до північної міської брами, яка в XVI ст. також зазнала реконструкції (див. іл. 344, 345, 393).

Ил. 294. Башта Кушнірська з прилеглим оборонним валом. Північний фасад, план нижнього ярусу. Проект реставрації Є.Пламеницької

Для ефективної оборони міста потрібні були потужні артилерійські башти. З огляду на топографію острова, розташованого нижче від протилежного лівого берега каньйону, великого значення набувала висота башт для обстрілу далеких підступів до острова.

У середині XVI ст. увагу було сконцентровано на північній та південній міських брамах. У місці старої північної брами у 1560–1565 рр. постала велика «оборонна башта»

Ил. 295. Башта Кушнірська. Вигляд з півдня. Реставрація Є. Пламеницької. Фото А.Кулешової

(іл. 297). Вона призначалась для захисту ділянки дороги, що піднімалась від Польської брами, та для контролю північної частини каньйону Смотрича і його високого протилежного берега [Пламеницька О. 2004: 144–145; 2001 а: 262–263]. До появи цієї башти брама знаходилась в оборонному мурі, що стояв по краю берега каньйону. За законами фортифікації брами здебільшого фланкувалися вежами. Одна з таких веж – невеличка,

*Лл. 296. Відновлена башта Кушнірська
в панорамі каньйону р. Смотрич.
Фото О.Пламеницької*

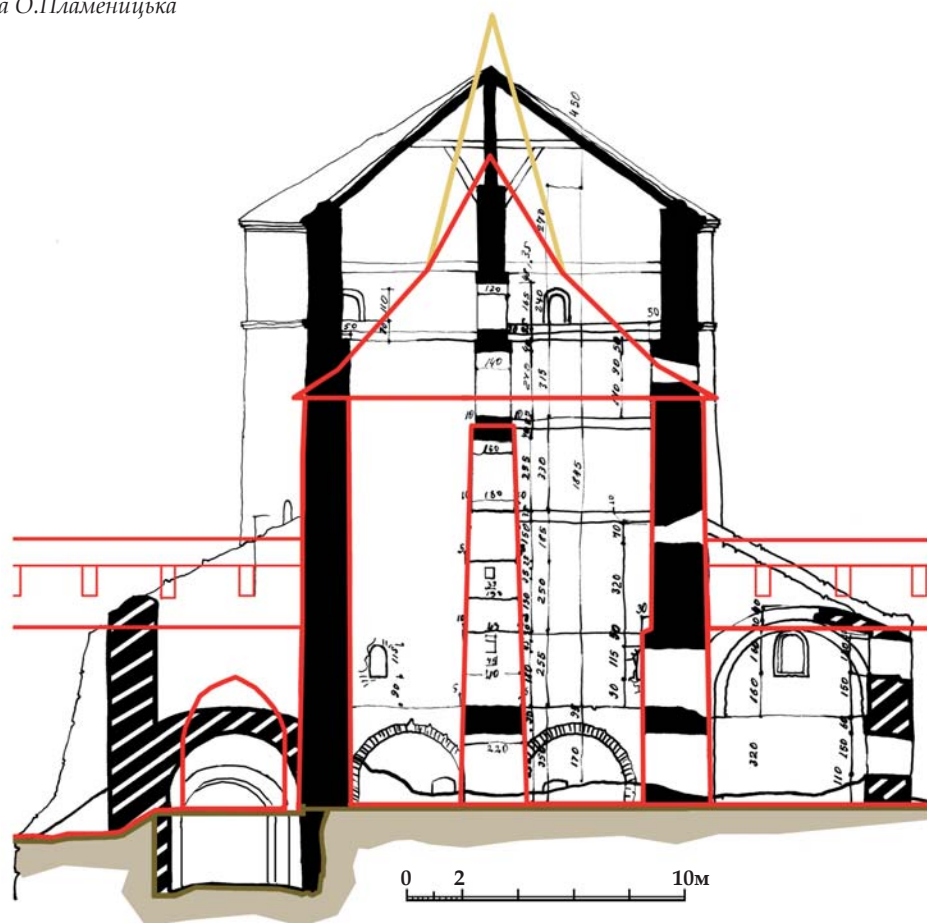

*Дл. 297. Укріплення північної міської брами
з баштою Стефана Баторія та давньою вежею.
Вигляд з південного заходу. Фото О.Пламеницької*

Іл. 298. Башта Стефана Баторія з прилеглими оборонними мурами та брамою.
Хронологічна періодизація:
а - план, б - переріз.
Опрацювала О.Пламеницька

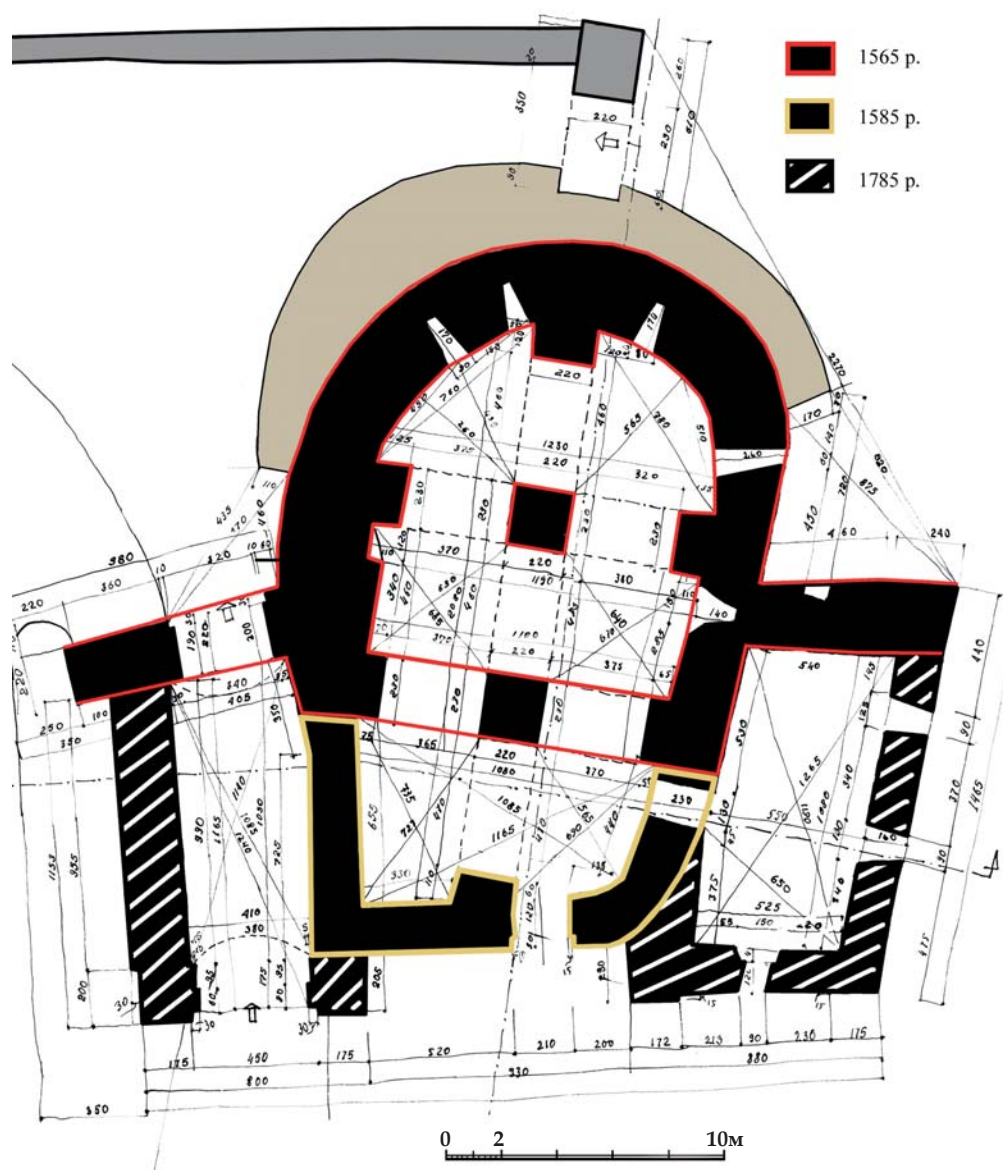

з двома масивними контрфорсами, збереглася дотепер на захід від брами (див. іл. 102, 103, 119, 299). Наявність аналогічної стародавньої вежі зі сходу від брами є очевидною з огляду на поширений принцип розпланування тогочасних міських брам – як вищерозглянутої Пільної брами (див. іл. 275), так і південної (див. іл. 104). Нова башта, збудована 1565 р. на місці одної з веж, належала до типу бастей; її висунули вперед майже на самий край високого берега каньйону (див. іл. 40, 103). Скельна основа башти знаходилась на рівні проїзду давньої брами, майже на 3 м вище його теперішнього рівня. Під час реконструкції XVIII ст. скелю разом із нижньою частиною башти облицювали на висоту понад 5 м

похилим ескарповим муром. Водночас рівень проїзду брами опустили майже на 3 м, витесавши отвір брами у масиві скелі (іл. 298). У сучасному проїзді брами під зруйнованим лицьовим муруванням західної бічної стіни добре видно скельний підмурок, вищий від рівня дороги більш як на 2 м. Замурований готичний отвір брами XIV ст. виразно читається на північному фасаді, майже на 3 м вище від напівциркульного отвору брами XVIII ст. (іл. 299).

Як свідчать виявлені у Львові архівні документи 1565–1566 рр., башту збудували за кошти «шарварку» – дорожнього збору з кам'янецьких купців, який упродовж шести років (1560–1565) збирали під керівництвом радників магістрату Матвія Галичанина,

6

Якуба Бакалавра, секретаря Якуба та віттів міських громад – вірменина Курила та русина Федора. За шість років було зібрано 2514 флоренів, які витратили на «зроблені оборонні башти, перероблені та реставровані з 1560 до 1565 року» [125]. З них на будівництво в 1564–1565 рр. при північній брамі «оборонної башти» було витрачено 1877 флоренів. Опис башти наведено в «Реєстрі», складеному 1565 р. [126]²⁷⁶ (іл. 300). Мулярські роботи виконала артіль під керівництвом майстра

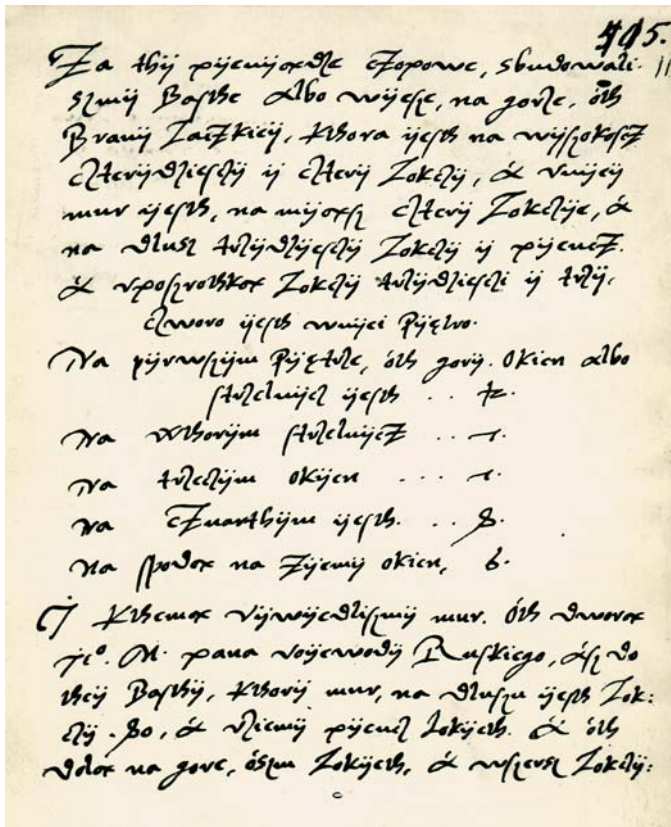
мулярів («magistro muratorum») Адама. За описом п'ятиярусна башта в плані була завдовжки 35 ліктів та завширшки 33 лікті. Із зображень башти на архівних планах міста 1773 та 1782 рр., де її показано без бічних прибудов кінця XVIII ст. (див. іл. 383, 384), а також з порівняння вказаних в описі розмірів стає очевидним, що теперішня башта з центральним об'ємом на плані витягнутої підкови з двома внутрішніми стовпами не є описаною спорудою. Опису відповідає північна частина цього об'єму з одним, північним стовпом;

²⁷⁶ Див. додаток 8.

*Лл. 299. Північні укріплення міста:
оборонний мур, давня вежа та брама
в башті Стефана Баторія.
Фото О.Пламеницької*

Лл. 300. Аркуш з документу 1565 р. з описом башти Стефана Баторія. ЛНБ ім. В. Стефаніка. Фотокопія

її розміри становлять 18,5x17,8 м, що дорівнює зазначеним в описі 1565 р. довжині башти 35 ліктів та ширині 33 лікті (див. іл. 298: б). Відтак розмір ліктя, що застосовувався при спорудженні башти, вираховується як 52,9–53,9 см. Цей лікоть є нетиповим для польських мір [MSHP: 524], натомість дорівнює одному з типів вірменських ліктів (53,28 см), уживаних у середньовічному Кам'янці [Плаленицька О. 2008: 11; Геворкян: 55–59]. Отже, не виключено, що будівництвом займалася артіль вірменських мулярів під керівництвом майстра Адама. З огляду на значні внутрішні розміри башти, її перекриття опиралися на центральний стовп (іл. 301: а, б; див. іл. 298). За описом загальна висота башти становила 44 лікті (22,6 м). Оскільки висота п'яти ярусів становить 14 м, висота даху визначається як 8,6 м. Враховуючи підковоподібну в плані форму башти, він, очевидно, мав невеличкий

гребінь, а з півдня – щипець і вальму, подібно до близького аналогу – «Товстої башти» у чеському місті Бардейові [Hromadová, Hriadelová: 34–38] (іл. 301: в, г).

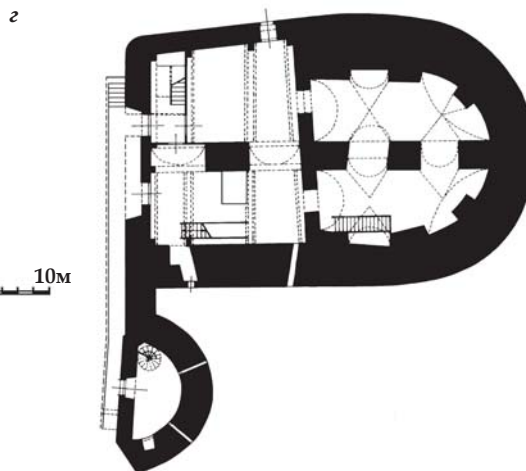
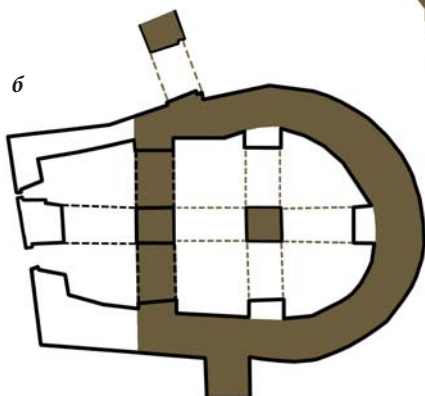
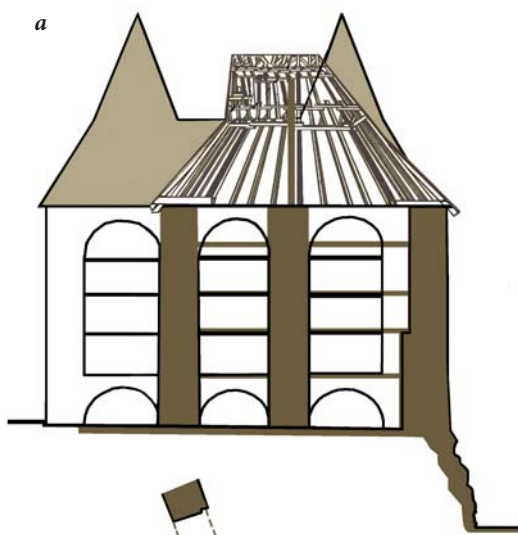
Башта мала бійниці двох типів: із розширеними назовні щоками і зовнішніми білокам'яними обрамленнями, аналогічними бійницям у башті Новій Східній, та зі звуженими назовні щоками. Як свідчить опис, зі сходу до башти прибудували оборонний мур завдовжки понад 50 м і заввишки 7,5 м, по верху і внизу якого влаштували оборонні галереї [127].

Таким чином, замість двох невеличких симетричних фланкуючих прибрамних веж було застосовано асиметричне рішення з малою вежею та потужною баштою для ведення артилерійського обстрілу протилежного берега каньйону. Перед брамою дорога розгалужувалась на два рукави, один із яких різко повертав праворуч, до брами, другий огинав башту з півночі. Брама мала вигляд готичного проїзду в оборонному мурі, по верху якого проходив парапет із бійницями, вирішений як і в замку, криною галереєю. До брами, рівень якої був значно вищим від дороги, провадила дерев'яна естакада, яка за правилами фортифікації мала підйом (іл. 302: а).

Аналогом Кам'янецької північної брами, фланкованої великою баштою та малою вежею, можна вважати пізньоготичну Морську браму в Таллінні, сформовану великою підковоподібною артилерійською баштою «Товста Маргарита» (1518–1529) та невеличкою круглою баштою, увінчаною ярусом машикулів (іл. 303). Встановлено, що башта «Товста Маргарита» первісно мала дах [ВИА IV: 612].

Другий рукав дороги контролювала галерея на оборонному мурі та мурований машикуль на східному фасаді башти, частково збережений дотепер (іл. 304).

1576 року королем Польщі став трансільванський князь Стефан Баторій, який, попри недовгий час панування (1576–1586), доклав чималих зусиль для вдосконалення артилерії та інженерних військ, реформування піхоти [КККР: 130–133]. Син королеви Бони Сфорца (уродженої неаполітанської принцеси, дочки міланського герцога) Сте-

Лл. 301. Башта Стефана Баторія. Реконструкція О.Пламеницької: переріз (а) та план (б) за станом на час побудови у 1565 р. (тоновано) та перебудови 1585 р. з двохконусним дахом; Аналог – Товста башта у Бардейові, Чехія: в – загальний вигляд (фото Ф.Тесарчика), г – план (за [Hromádová, Hriadelová: 36])

фан Баторій мав у своєму оточенні чимало італійських фортифікаторів та інженерів. Джерела називають імена архітекторів та військових інженерів Дженги Сімоне з Урбіно (Genga Simone Urbinate), Родольфіно з Камеріно (Rodolfo da Camerino), Ското з Парми (Scoto da Parma), Паскуале й Антонію Чіконья (Pasquale e Antonio Cikogna), Октавіо Балдігара (Oktavio Baldigara) [Ciampi: 89, 92; Feduszka]. Відомо, що Дженга Сімоне з Урбіно в 1573 р. займався фортецею у Граці (нині Австрія), а на службі у Стефана Баторія в Трансильванії уфортифікував фортецю Орадя (Румунія). У 1577–1580 рр. за дорученням короля він будував і модернізував

фортеці на південно-східних «кресах» Речі Посполитої. За оцінкою фахівців, Сімоне Дженга був здібним інженером, втім використовував переважно застарілі форми військової архітектури початку XVI ст. [Feduszka]. Не виключено, що і у Кам'янці працював хтось із названих італійців. Принаймні проведені в цей час роботи не внесли нічого авангардного в систему фортифікацій міста.

Період правління Стефана Баторія залишив у Кам'янці сліди реконструкції укріплень – Різницької башти (в 1583 р.), а також башти біля північної міської брами та південної брами у вірменській частині міста. Після цього обидві брами отримали назву «Баторієви»;

Лл. 302. Північні укріплення міста. Вигляд на час побудови бапти Стефана Баторія у 1565 р. (А) та перебудови 1585 р. (Б). Реконструкції О.Пламеницької, рисунки автора

Лл. 303. Таллінн (Естонія). Башта «Говста Маргарита» та Велика Морська брама. 1518–1529 рр. Фото О.Пламеницької

Лл. 304. Башта Стефана Баторія. Північний фасад. Залишки кронштейнів розібраного машикуля та замураваний цеглою його отвір у стіні (показані стрілкою). Фото О.Пламеницької

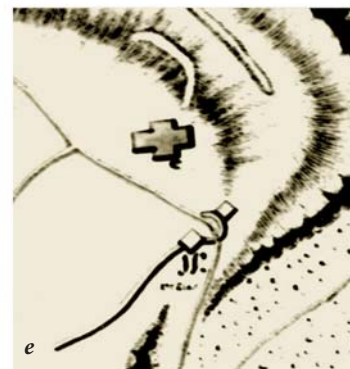
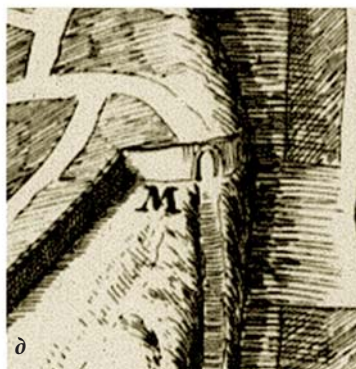
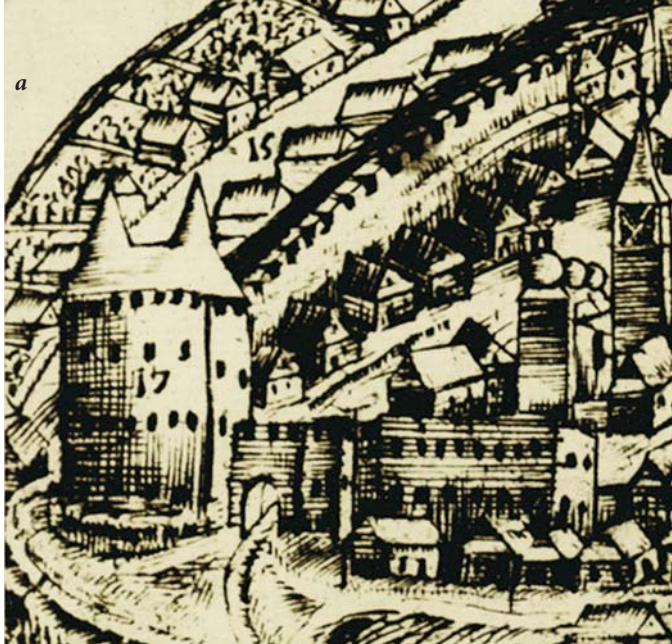
ця назва перейшла і на велику башту біля північної брами, збудовану Зигмунтом Августом. Її масштабна реконструкція заведве через двадцять років після зведення повинна була мати серйозну причину. Гадаємо, такою причиною було не лише істотне збільшення розмірів башти, але й зміна її функціонального призначення: вона стала головною міською житницею. На мідьориті Ц.Томашевича її названо «*Turris vastæ magnitudinis Stephani Regis vulgo Cranarium*» («Велика порожня башта Стефана Короля загальна Житниця»). У «Реляції» Стефана Маковецького 1672 р. башта також згадується під назвою

«*Spiżowa*»²⁷⁷ [Przybył: 198]. При перебудові, яка відбулася згідно з написом на пам'ятній дошці 1585 року, башту розбудували з боку видовженої підкови (див. іл. 298: б; 301: а, б). В інтер'єрі замість одного стовпа поставили два, утворивши три однакових прогони. Жорсткість цієї просторової конструкції забезпечувала система арок, що з'єднувала стовпи в поздовжньому й поперечному напрямках. Для опирання арок стіни башти в рівні

²⁷⁷ Назва башти походить від польських слів «*spiża*» (продовольчі запаси), «*spiżarnia*» (комора для провізії) [Dubrowski: 609].

Лл. 305. Баиша
Стефана Баторія.
Интер'єр давньої частини,
зведеної 1565 року.
Фото О.Пламєницької

Лл. 306. Іконографія міських брам. Башта Стефана Баторія: а – мідьорит Ц.Томашевича 1673 р.; б – рисунок 1633 р. (фрагмент панорами Кам'яниця); в – план 1684 р. (фрагмент); південна брама Стефана Баторія: г – мідьорит Ц.Томашевича 1673 р.; д – план 1684 р.; е – план 1761 р.

першого ярусу було розкреповано чотирма, а вище – двома лопатками, що відповідали ширині стовпів (іл. 305, див. іл. 301: а, б). З появою другого стовпа змінилася конструкція кроквової системи даху і, відповідно, його форма, яка прибрала вигляду двох спарованих гостроверхих наметів, з'єднаних гребенем (див. іл. 301: а; 302: б). Таке рішення дозволило зробити ухил даху стрімкішим, а кожен із наметів – менш масивним, що вирішувало проблему швидкого демонтажу дахів: навряд чи від оборонної функції башти цілковито відмовились. Своєрідну «рогату» форму даху зафіксували мідьорит Ц.Томашевича та аксонометричний план 1684 р. (іл. 306: а, в).

У період панування Стефана Баторія розпочали реконструкцію південної міської брами, розташованої в створі південного оборонного муру над Руською брамою. Між двома стародавніми прибрамними квадратними

вежами, що фланкували в'їзд до південної частини міста (вірменських кварталів), почали зводити круглу надбрамну башту з проїздом, зафіксовану на низці іконографічних джерел – мідьориті Ц.Томашевича, планах 1684 р. та 1761 р. (іл. 306: г, д, е). На плані 1684 р. показано обидві міські брами. Північну, у башті Стефана Баторія, названо «*Porta civitatis cum amplia Turri aditū ex fossa præbens in Summitatem Montis*» («Міська брама з широкою баштою зі входом від рову яка висунута наверху скелі»), а щодо південної брами сказано: «*Alia similis Porta pondum perfecta*» («З іншого боку подібна брама не закінчена»). Оскільки на плані міста 1761 р. цю браму, зазначену літерою «W», (див. іл. 104) названо «*König. Stephani Bathory ganz Ruinirte alte in aue*» («Короля Стефана Баторія повністю зруйнована стара в долині ріки»), стає очевидним, що надбрамну башту не добудували, припинивши будівництво, очевидно, з завершенням

правління Стефана Баторія. Недобудовану башту показано на мідьориті Ц.Томашевича 1673 р. та плані 1684 р. у вигляді заокругленого муру з ренесансною аркою, прикрашеною рустованим архівольтом; в 1761 р. вона перебувала в стані руїни. Втім, назва «Баторієвої» зберігалася за нею до 1780-х рр., коли браму розібрали у зв'язку з будівництвом фортечних казарм. Правдоподібним місцем розташування брами є площадка перед входом до будівлі казарм із вулиці Довгої (див. іл. 114, 399).

У другій половині XVI ст. правдоподібно відбулася модернізація укріплень і третьої

міської брами – на Замковому мості. Зокрема в описі 1613 р. сказано, що «міст від міста до замку на пілонах, вельможним паном Яном Потоцьким, старостою Кам'янецьким змурований, по боках на чотири лікті мур піднято» [128]. Ян Потоцький, який став генеральним кам'янецьким старостою у 1588 р. [PSB: 24-25], реконструював Замковий міст: замість огорожуючих парапетів обабіч мостового полотна було зведено мури заввишки чотири лікті (2,2-2,3 м) – типові бруствери оборонних галерей. Саме ці мури з бійницями показано на рисунку 1651 р. (див. іл. 170, № 2; 285).

4.3. ГОРНВЕРК

Якщо у другій половині XVI ст. зусилля кам'янецьких фортифікаторів були спрямовані на створення кругової оборони острова та формування точкових вогневих позицій, з'єднаних на окремих відтинках валами та оборонними мурами, то на початку XVII ст. увагу знову звернули на замок. Його обороноздатність до появи далекобійної артилерії була незаперечною, але шанси замку вистояти проти артилерійського обстрілу з напілля дедалі зменшувалися: далекобійність гармат в цей період сягала від 2,5 до 4,5 км [Dell'Aqua: 228; Nowak 1970: 278]. Потрібно було кардинально реформувати систему оборони замкового мису.

Зазвичай перед кожною модернізацією проводили опис замку: так було у 1494 та 1543 рр. Черговий реєстр замкових укріплень і озброєння, проведений 1613 р.²⁷⁸, деталізований значно менше, ніж опис 1544 року, але дає загальне уявлення про укріплення замку та його артилерійський арсенал. У складі замку названо понад 20 споруд²⁷⁹.

Поза мурами знаходився «Пригородок» (нижня північна тераса попід замком, обмежена зі сходу Мостовою, а з заходу Пільною брамами) та «другий пригородок» (див. іл. 253: Б, В). Під баштою Папською був таємний вихід із замку («wycieczka») на нижню південну терасу (див. іл. 253: 33а). На ній був невеличкий відтинок муру заввишки 1,9 м, яким колись почали оточувати терасу по краю скелі; роботи ці, судячи з опису, не завершили [129]. У склепінчастих камерах «другого пригородку», ліворуч від входу до замку, зберігалися гродські книги (див. іл. 253, № 33). Над камерами був бойовий ярус, що тягнувся вздовж східного фасаду замку аж до Папської башти. В межах другого пригородку існувала «кругла башточка» («basztecza okrągła»), до якої було замуровано

(«ziemna strzelba od przygodzia»), низьку башту при башті Чорній («baszta wielka pusta»), замковий двір («dziedziniec»), башту Чорну (baszta czarna), башту Папську (baszta Papieska), башточку круглу («basztecza okrągła»), башту Шляхетську – Ковпак («Szlachecka»), башту Джебівку – Тенчинську («baszta Drzewiczka»), башту Лаську («baszta Łaska»), башту Нову Західну («baszta tak reknaia Denna»), башту Денну («baszta który z fundamentu sklep w sieni przed wielką izbą»), «башту Креслава Єпископа Владиславську» – Рожанку («baszta Kryslai Episcopi Wladyslawiensi»), башту Лянцкоронську («druga baszta»), башту-бартизану Комендантську між Лянцкоронською та Чорною («basztecza mala dla strzelby na murze postawiona»), костюл св. Станіслава («kościółek katolicki murowany»), склеп М.Потоцького біля костюлу («sklep murowany... Mikołaja Potockiego»), Покровську замкову церкву («Cerkiew Ruska od Xiążąt Kuryatowiczów»). Переклад назв і атрибуція споруд О.Пламеницької.

²⁷⁸ Опис, складений стропольською мовою, виявлено у Варшавському Архіві Давніх Актів, дешифровано й опубліковано В.Михайловським [Михайловський 2008]. Перекладу документу та аналізу його змісту публікатором не зроблено.

²⁷⁹ В описі згадано наступні споруди: браму у башті св. Анни («Brama od przygodku przez basztę do miasta»), башту Нову Східну («baszta Czworogranista przydassza»), Пільну браму («brama od pola»), башту Водну («baszta w której studnia»), башту Надвірну – Ружицьку (baszta Dziedzińcowa), вежу Малу південну № 2 (basztecza graniasta pusta), Галерею підземну

двері і в якій тримали в'язнів та катували злочинців [130]. Її можна віднести до ділянки при старій міській брамі (див. іл. 152; 253, № 306).

У межах східної частини замкового двору стояв заснований генералом подільських земель Яном Потоцьким (1588–1611) костюл, поряд з яким був склеп померлого 1572 р. кам'янецького старости Миколая Потоцького (див. іл. 253, №№ 36, 37). Біля них знаходилась давня православна церква з дубового зрубу, збережена ще «від князів Кор'ятовичів» – усипальня одного з них, правдоподібно, Олександра (див. іл. 253, № 35). У південній частині двору, при оборонному мурі між баштами Тенчинською та Лаською, були комора для зерна, возівня, пекарня і гарнізонна кухня [131]. Топографічно ці споруди можна прив'язати до ділянки при мурі між баштами Тенчинською та Лаською, де у рівні землі збереглися сліди п'яти склепіння та великий різьблений білокам'яний кронштейн, ідентичний кронштейнам башт Рожанки та Лянцкоронської. Це свідчить про давність будівель, які існували тут, правдоподібно, ще з XV ст. Наразі детальнішої інформації про них не маємо.

Між баштами Лаською та Денною стояв збудований 1544 р. Іобом Претфусом новий будинок старости, в якому в 1613 р. містилося житло підкоморія Подільського [132] (див. іл. 170, № 15; 253, № 9; 267); ним у той час був Пьотр Божиславський [Михайловський 2008: 116]. Староста ж мешкав у відремонтованому 1544 року Претфусом старому будинку, розташованому в північній частині замкового двору, при оборонному мурі між баштами Лянцкоронською та Рожанкою (див. іл. 159; 253, № 26; 271). Будинок старости, який ще в описі 1544 р. згадано як «старий», за описом 1613 р. був частково дерев'яним, частково мурованим, прикрашеним дерев'яною балюстрадою, і складався з житлової та службової частин. Крім того, він мав вихід на галерею оборонного муру через башту Лянцкоронську [133] (див. іл. 270).

Таким чином, за винятком двох збудованих І.Претфусом башт-пунтоне, замок на початку XVII ст. становив типове середньовічне укріплення. Порівняно зі станом 1544 року його архітектурно-просторова концепція

не зазнала змін. Такий стан був характерний для фортифікацій перехідної доби між пізнім Середньовіччям та Ренесансом у Європі.

Усе замкове озброєння в 1613 р. складалося з шести гармат, моздиря на ім'я Йопек (можливо, від імені Іоба Претфуса), семи фальконетів, 22 гаківниць і восьми напівгаків. Усі гармати, виготовлені, як свідчить опис, в період з 1527 до 1554 рр., було встановлено: по одній на баштах «сторожовій» (правдоподібно, на Денній, де перебував сурмач), Лаській, Чорній, у замковій брамі, а також дві – з напільного боку, «na sali od pola» [134] (можливо, на верхній площадці Західного каземату). Отже, напільну територію замкового мису, який відразу за ровом значно розширювався, утворюючи обширний фронт наступу, захищали всього чотири гармати. Відтак для адекватної оборони замку від штурмової артилерії необхідно було підсилити передусім західний бік укріплення.

Час, коли почали шукати засоби для вирішення цієї задачі, в історії фортифікації був складним і суперечливим. Здебільшого середньовічне мислення основної маси військових будівничих-практиків істотно відставало від швидкого прогресу теорії фортифікації, яка зародилася в Італії в контексті розвитку архітектурно-урбаністичних концепцій Ренесансу, посилюючи активні імпульси в країні Європи. Нові форми бастейових і протобастіонних укріплень, не встигаючи пройти фази розвитку і вдосконалення, морально застарівали перед новими винаходами *architectura militaris*. На початку XVI ст. військові теоретики Італії запропонували нову, бастіонну концепцію укріплень, яка в історії фортифікації отримала назву староіталійської школи. Ця система ознаменувала перехідну фазу між середньовічними нерегулярними замками і класичними регулярними фортецями. Староіталійську школу відрізняли маленькі розміри бастіонів, фланки яких були перпендикулярні до куртин, а також значна довжина бастіонного фронту, що вимагала додаткової флангової оборони куртин. Її забезпечували невеличкі пласкі бастіони – п'ятта-форми, поставлені

між основними бастіонами. Характерною була і форма бастіонів – з вухами у вигляді орільйонів та мусонів.

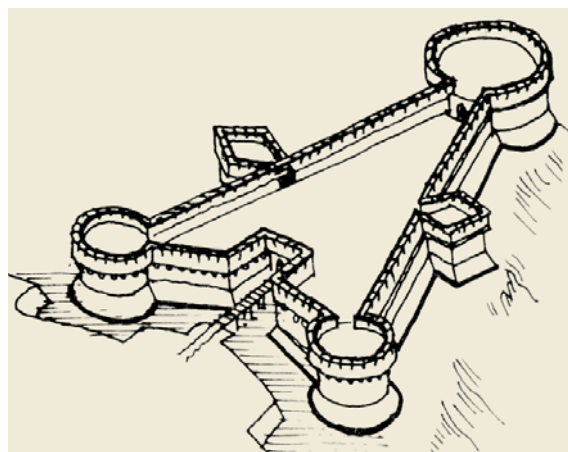
Але вже з середини XVI ст. недоліки перших бастіонних фортець було усунено в новій системі новоіталійської школи. Її ознакою було зменшення довжини бастіонного фронту, відмова від п'ятга-форм, натомість збільшення розміру бастіонів і загострення їх висхідного кута. Незмінною залишилася вухаста форма бастіонів. Для оборони далеких підступів на бастіонах почали ставити кавальєри (надшанці), для здійснення вилазок у бік супротивника споруджували прикриті дороги вздовж контрескарпів ровів, а на зламі напрямків прикритої дороги розміщували площадки-плацдарми [Gruszecki: 27–28; Bogdanowski: 110].

Широке розповсюдження в Європі італійського винаходу – бастіонної системи – призвело до її подальшого вдосконалення фортифікаторами інших країн. Каталізатором цього процесу здебільшого слугували війни. Зокрема у Нідерландах під час революції та війни з Іспанією в 1566–1609 р. було напрацьовано нову концепцію і нові спрощені технології будівництва бастіонних укріплень, які характеризували прості й дешеві у виконанні земляні конструкції, але водночас математично розраховані геометричні форми фортець з бастіонами без вух. В історії фортифікації ця концепція відома як староголландська школа, засади якої описано у трактатах С.Маролоа (1615), А.Фрейтага (1631), А.Келлера (A.Cellarius) (1654) та інших фортифікаторів [Gruszecki: 28–30]. Подальший розвиток ознаменував появу в другій третині XVII – на початку XVIII ст. новоголландської школи, яка створила ешелоновану оборону, а також повернулася до вухастої форми бастіонів, що мала незаперечні переваги. В подальшому застосування обох концепцій – італійської та голландської – відбувалося паралельно, а разом з цим виникли їхні модифікації.

Серед тогочасних фортифікаційних шкіл Європи польський дослідник Януш Богдановський виділяє сформовану під впливом старо- та новоіталійської школи старопольську школу. Її характеризує уживання

кліщової системи оборони у трьох головних модифікаціях: кліщової, кліщово-бастіонної та кліщово-змішаної. Цю систему, значно випередивши час, вперше запропонував італієць Франческо Джордждо Мартіні (др. пол. XV ст.) у сполученні з наріжними артилерійськими баштами (іл. 307), а також описав у своєму трактаті 1586 р. Сезар д'Еволі. Втім, на той час вона не отримала розвитку і була витіснена бастіонами. Лише у першій половині XVIII ст. кліщова система оборони привернула увагу західноєвропейських фортифікаторів. Натомість у Польщі і, зокрема, на західноукраїнських землях, її використали ще на початку XVII ст., випередивши Європу [Bogdanowski: 135, 554–555]. Репрезентантом кліщово-бастіонної системи став Новий замок, зведений в 1617–1621 рр. у Кам'янці-Подільському (іл. 308).

Топографічна ситуація Кам'янця, розташованого на острові, що знаходився у низині по відношенню до високого протилежного берега, за часів Середньовіччя була надзвичайно вигідною: здалека острів був непомітним, а зблизька – неприступним. Але для артилерії початку XVII ст., у разі її розміщення на протилежному підвищеному березі, місто й замок ставали чудовими мішенями. За правилами тогочасної фортифікації оборону міста треба було вести з протилежного лівого берега,

Іл. 307. Кліщова система фортець з артилерійськими баштами: проект Франческо Джордждо Мартіні (др. пол. XV ст.). За виданням [Bogdanowski: tabl. 72]

Лл. 308. Старий і Новий замки. Вигляд з заходу. Фото з повітряної кулі Ю.Аносова

де належало розмістити кілька фортів, а з напілля, на віддалі від середньовічного замку, збудувати укріплення, яке би взяло на себе задачу артилерійської оборони підступів. Втім, з огляду на обмежені фінансові можливості Речі Посполитої, цим шляхом не пішли. Вирішили звести фортифікацію нової бастионної системи лише на одному, традиційному західному на-

прямку – для прикриття замку та головного в'їзду до міста.

1617 року польський король Зигмунт Ваза дав завдання на будівництво нового бастионного укріплення військовому інженеру і архітектору Теофілу Шомбергу – представнику знатного німецького роду, знавцеві європейських і східних мов (згодом послу Польщі у Персії). Відомо, що

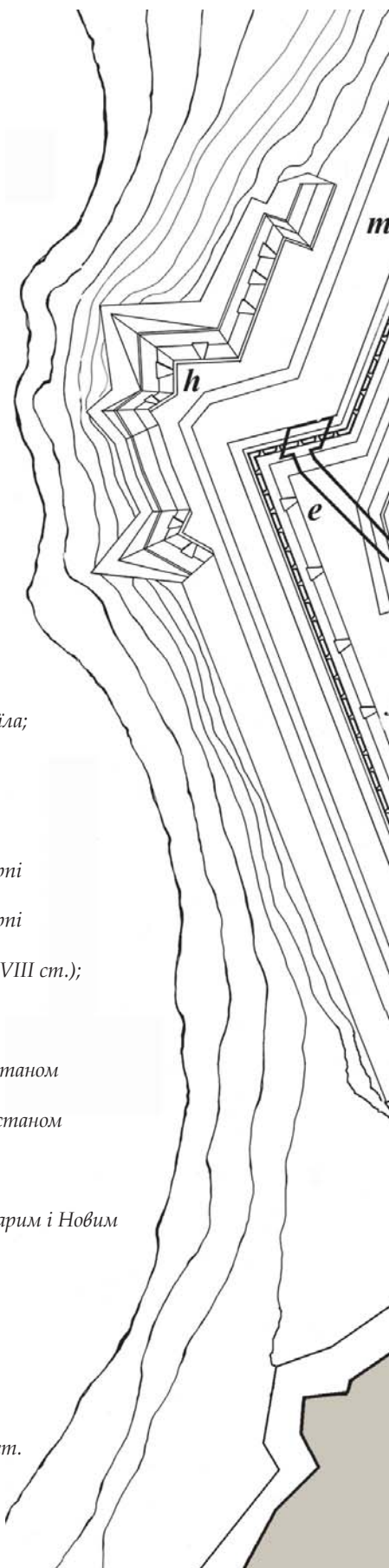
Т.Шомбергу, будівничому кількох приватних замків і палаців у Польщі²⁸⁰, король надав шляхетський титул і звання генерала артилерії коронної. [Łoza: 302]. У Кам'янці Т.Шомберг «почав замок і фортецю належно зміцнювати, а крім того, «звів белоард», як повідомляє Несецький» [Antoni 1880, II: 11–12]. 1621 року на захід від середньовічного замку, починаючи від контрескарпу західного рову, витесаного 1544 року в скельному масиві Іубом Претфусом, постав «Новий замок», який за розпланувально-просторовим типом становив горнверк, за концепцією оборони – кліщово-бастионне укріплення, а за архітектурно-фортифікаційними прийомами тяжів до новоіталійської бастионної системи (іл. 309). На відміну від типових горнверків, які виконували функцію відкритого з тилу допоміжного укріплення і зазвичай розміщувались перед бастионними фортифікаціями як перший ешелон оборони, або як прикриття тет-де-пон, Новий замок позиціонувався як самостійна бастионна споруда, відділена від Старого замку широким ровом і з'єднана з ним вузьким містком – єдиним засобом комунікації.

Кам'янецький горнверк, який отримав назву «Новий замок» (з цього часу середньовічний замок став називатися «Старим замком»), постав на плані прямокутної трапеції, абрис якої визначила характерна топографічна ситуація замкового мису. Західний напільний бастионний фронт горнверка мав довжину 160 м, південний та північний фланги – відповідно 160 та 170 м, а замикаюча їх зі сходу горжа – 60 м; остання прилягала безпосередньо до рову Старого замку. Скласти уявлення про вигляд Нового замку допомагає рисунок 1651 р., виконаний заледве через 40 років після завершення будівництва (див. іл. 170), а також мідьорит Ц.Томашевича 1673 р. та план 1684 р. (див. іл. 159, 206). Бастионний фронт Нового замку був утворений куртиноюю, фланкованою двома орільйонними напівбастионами (іл. 310). Куртина, напівбастиони та фланги мали два

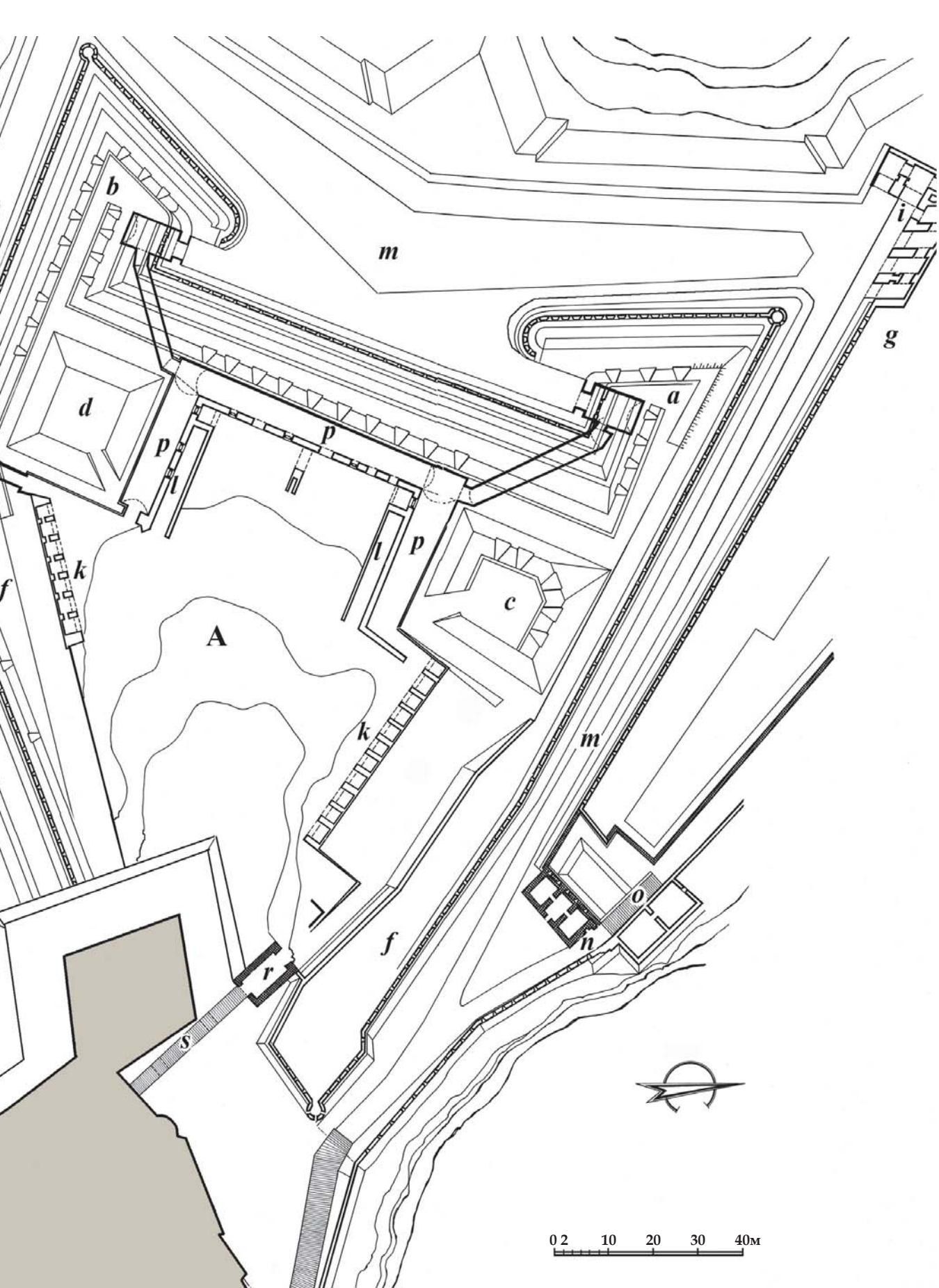
Іл. 309. Новий замок (горнверк). Розпланувальна схема укріплення.

- A – плац горнверка;
- a – напівбастион св. Михаїла;
- b – напівбастион св. Юрія;
- c – кавальєр св. Михаїла;
- d – кавальєр св. Юрія;
- e – ріг св. Маврикія;
- f – фосебреї;
- g – батарея на контрескарпі св. Юзефа;
- h – батарея на контрескарпі св. Казимежа;
- i – кофри (за станом на XVIII ст.);
- k – сутеренги;
- l – апарель;
- m – рів;
- n – брама Підзамкова (за станом на XVIII ст.);
- o – міст Підзамковий (за станом на XVIII ст.);
- p – каземати;
- r – тет-де пон;
- s – міст через рів між Старим і Новим замками.

Реконструкція
О.Пламєницької на XVII ст.
з елементами XVIII ст.
Кресленик автора

²⁸⁰ Інформація С.Лози щодо будівництва Т.Шомбергом фортеці у Кодаку («rowyżej porohów Dniepru na Ukrainie Kojdak, czyli Kudak, twierdzę, na nowo założył») є непевною.

Розділ 4. МІСТО-ФОРТЕЦЯ У РАННЬОМОДЕРНІЙ ЧАС

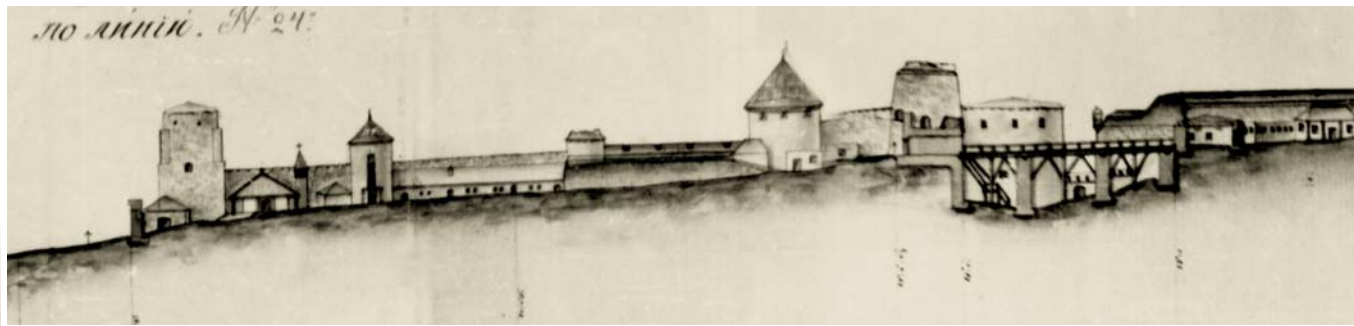

*Лл. 310. Видяд Нового і Старого замків з заходу.
Фото з повітряної кулі Ю.Аносова*

Іл. 311. Новий замок. Напівбастіон св. Михаїла, західна куртина і рів. Фото О.Карбовського

Іл. 313. Новий та Старий замок. Поздовжній переріз по кавальєру та напівбастіону св. Юрія.

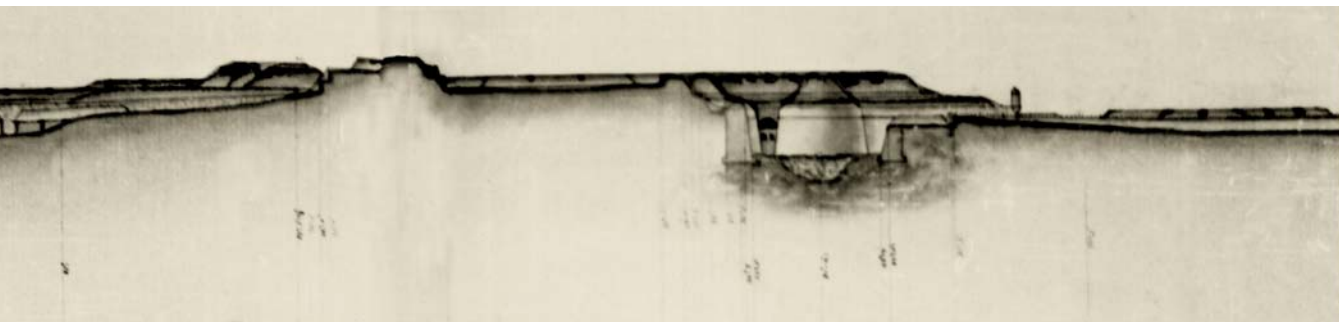
рівні оборони – головний вал та фосебрею, частково збережені дотепер (іл. 311). Куртини, контрескарпи ровів, а також напівбастіони завершувалися брустверами з бійницями; вони виразно показані на рисунку 1651 р. (див. іл. 170) і частково збереглися вище горизонтального напіввалу орільйонів²⁸¹ (іл. 312). Під західною куртаною та кавальєрами напівбастіонів проходили склепінчасті каземати загальною довжиною майже 130 м (див. іл. 309).

Три піхотні потерни під напівбастіонами та куртаною сполучали рів з казематами й мали виходи на верхній рівень – на бастіони та західну фосебрею, а також у рів між ескарпом та контрескарпом, що оббігав увесь замок (див. іл. 309). На виступаючих у рів висхідних кутах двох напівбастіонів та малого бастіону, розміщеного на східному кінці північної фосебреї, у рівні брустверів, були поставлені консольні сторожові вежечки – кавальєри (нині втрачені), з яких проглядалися як найближчі підступи до замку, так і

²⁸¹ У фортифікації кінця XVIII ст. такі бруствери отримали назву «мурів Карнота» [Bogdanowski: 533–534].

Лл. 312. Новий замок. Орільйон напівбастіону св. Михаїла та західний рів. Фото О.Карбовського

Кресленик 1797 р. Матеріали РДАВМФ, Санкт-Петербург

вся міська панорама. Кавальєри зображені на рисунку 1651 р. (див. іл. 170) та на кресленіку 1800 р. (іл. 313). На місцях зруйнованих кавальєрів залишилися стесані кути.

Внутрішній простір Нового замку займав плац, обмежений з півночі та півдня апарелями, якими вкочували гармати на вали і кавальєри. Плац був відкритий горжею до Старого замку: це давало змогу в разі захоплення ворогом анфілювати укріплення горнверка зі Старого замку (іл. 314). Характерний виступ скельної платформи у рів з боку горнверка

на його головній вісі є залишками мурованої тет-де-пон (див. іл. 309, r; 313), зображеної на рисунку 1651 р., на мідьориті Ц.Томашевича та плані 1684 р. (див. іл. 159, 170, 206).

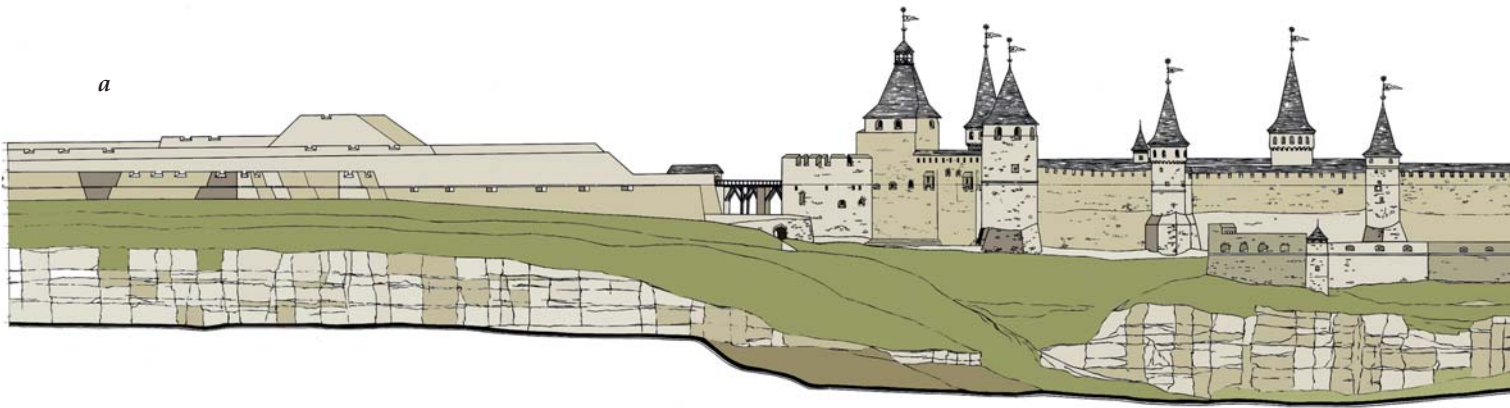
Поява Нового замку (горнверку) завершила формування оборонної системи перед островом Старого міста, яка включала Новий та Старий замки, Замковий міст, Міську браму та Вірменський бастіон. Її загальна довжина сягнула 800 м (іл. 315 а, б). Втім, феномен цієї системи полягав у її фортифікаційній еkleктичності: попри низку

Лл. 314. Новий замок. Загальний вигляд
з північного сходу. Фото О.Карбовського

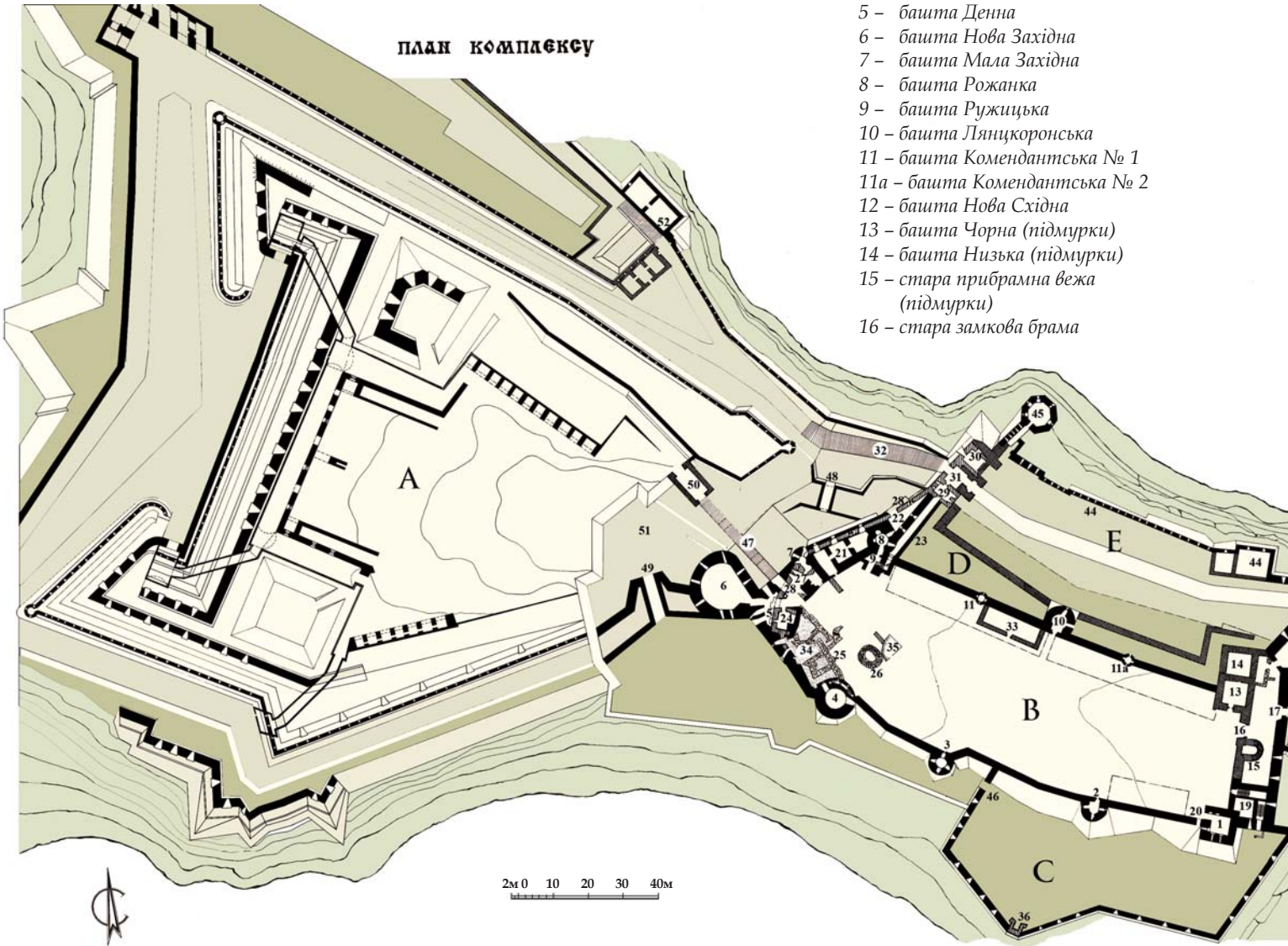

а

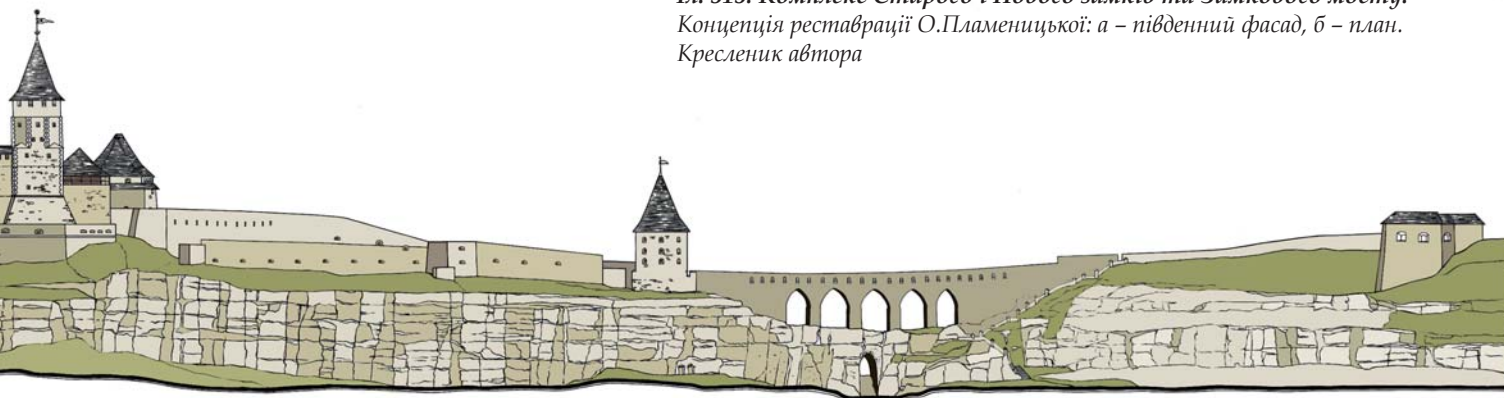
б

ПЛАН КОМПЛЕКСУ

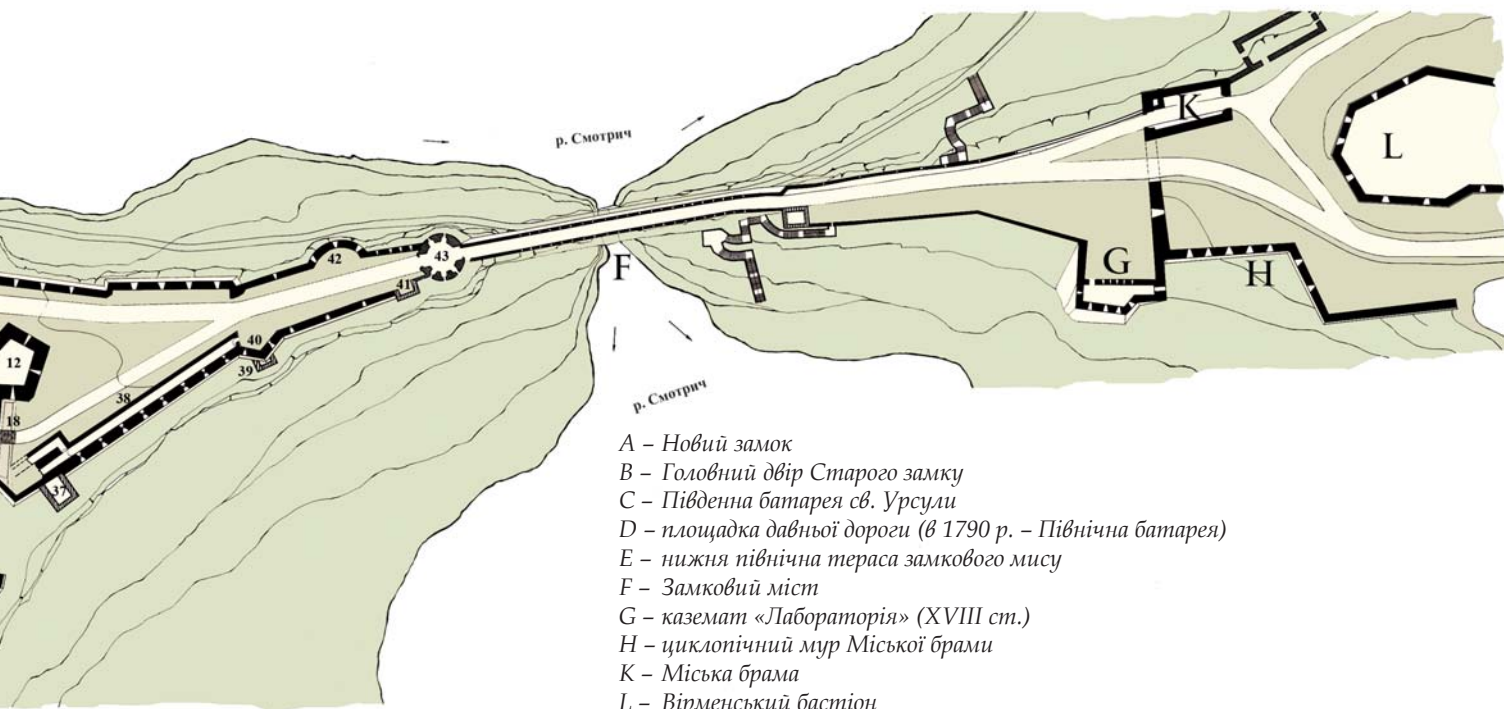
- 1 - баишта Папська
- 2 - баишта Ковпак
- 3 - баишта Тенчинська
- 4 - баишта Ласька
- 5 - баишта Денна
- 6 - баишта Нова Західна
- 7 - баишта Мала Західна
- 8 - баишта Рожанка
- 9 - баишта Ружицька
- 10 - баишта Ляницкоронська
- 11 - баишта Комендантська № 1
- 11а - баишта Комендантська № 2
- 12 - баишта Нова Східна
- 13 - баишта Чорна (підмурки)
- 14 - баишта Низька (підмурки)
- 15 - стара приборна вежа (підмурки)
- 16 - стара замкова брама

Ил. 315. Комплекс Старого і Нового замків та Замкового мосту.
Концепція реставрації О.Пламеницької: а – південний фасад, б – план.
Кресленик автора

- 17 – нова замкова брама
- 18 – східний рів
- 19 – таємний вихід на південну батарею
- 20 – хвіртка
- 21 – башта Порохова
- 22 – стара Пільна брама
- 23 – таємна комунікація до башти Водної
- 24 – вежа Денна
- 25 – вежа Верхня Мала Південна
- 26 – вежа Над Ровом
- 27 – вежа Мала Західна
- 28 – стародавній західний мур
- 29 – вежа Стара Рожанка
- 30 – вежа Пільна № 1
- 31 – нова Пільна брама (підземні залишки)
- 32 – Пільний міст (підземні залишки)
- 33 – будинок старости (підмурки)
- 34 – новий палац старости (підмурки)

- 35 – залишки рову VIII ст.
- 36 – вежа Мала Південна № 1
- 37 – вежа Мала Південна № 2
- 38 – галерея Підземна
- 39 – вежа Мала Південна № 4
- 40 – редан
- 41 – вежа Мала Південна № 3
- 42 – напівбашта перед Замковим мостом
- 43 – башта св. Анни (руїни)
- 44 – оборонні мури нижньої північної тераси
- 45 – башта Водна
- 46 – брама батареї св. Урсули
- 47 – міст між Старим та Новим замками
- 48 – північна сортія (XVIII ст.)
- 49 – південна сортія (XVIII ст.)
- 50 – надбрамна башта Нового замку
- 51 – західний рів
- 52 – Підзамкова брама (руїни)

- A – Новий замок
- B – Головний двір Старого замку
- C – Південна батарея св. Урсули
- D – площадка давньої дороги (в 1790 р. – Північна батарея)
- E – нижня північна тераса замкового мису
- F – Замковий міст
- G – каземат «Лабораторія» (XVIII ст.)
- H – циклопічний мур Міської брами
- K – Міська брама
- L – Вірменський бастион

*Іл. 316. Старий і Новий замки.
Загальний вигляд з поля Татариська.
Фото О.Карбовського*

модернізації її просторова концепція в засаді залишалася типово середньовічною.

Спорудження Нового замку спричинило будівництво з боку Підзамча додаткової брами – п'ятої на шляху до міста. Брамуну, названу Підзамковою, було поставлено посередині північного флангу горнверка, в місці, де починався північний контрескарп рову (див. іл. 309, п). Вигляд брами на час її спорудження зафіксовано на рисунку 1651 р., на мідьориті Ц.Томашевича 1673 р. та на плані 1684 р. (див. іл. 170, № 24; 159; 206). Джерела збігаються у зображенні брами у вигляді аркового отвору в мурі, що перетинав дорогу і сполучався з контрескарпом рову Нового замку.

Аналізуючи Новий замок як складову загальної фортифікаційної системи замкового мису, можна відзначити дві концептуальні помилки, яких припустився Теофіл Шомберг, розмістивши горнверк безпосередньо перед Старим замком (див. іл. 315). Перша

помилка полягала в тому, що вогневі позиції на валгангах горнверка опинилися на рівні верху мурів Старого замку, а кавальєри – на рівні верху стін найвищих замкових башт – Денної та Рожанки. Потужна Нова Західна башта та Західний каземат – основні артилерійські позиції – з висоти фосебрей і кавальєрів Нового замку були відкриті як на долоні. Другою помилкою було розташування горнверка впритул до Старого замку: у разі його здобуття супротивник отримував ідеальний плацдарм для обстрілу як замку, так і міста на острові, а також чудову позицію для ближньої атаки на середньовічне укріплення (іл. 316, див. іл. 32; 272). Невдала постановка Юбом Претфусом башти-пунктоне Нової Західної могла бути частково виправлена при будівництві Нового замку шляхом відсунення його горжі від фасів пунктоне і збільшення ширини рову перед нею. Втім, цього не було зроблено, і східний бік горнверка насипали на самому контрескарпі

замкового рову, в результаті чого південна фосебрєя стала вищою за башту (іл. 317).

З огляду на ці дві принципові помилки активна артилерійська оборона напільного західного боку замкового мису зі Старого замку стала неможливою: розміщений вприпул до Старого замку горнверк став ширмою, яка закрила напільля для оборонців, дислокованих у Старому замку: вони могли вести лише навісний обстріл поверх горнверка, наосліп²⁸². Функціонально горнверк виконував лише роль тет-де-пон, прикриваючи відступ оборонців з бастийного укріплення через міст, перекинутий через рів між Старим та Новим замком. Як самостійне укріплення він був досить уразливим, оскільки міські околиці знаходились на вищих висотних позначках, і бойові позиції

²⁸² Пізніше, у новоголландській фортифікаційній школі, цю проблему було вирішено шляхом розроблення тактики ешелюваної оборони, при якій укріплення, що висувалися на напільля, поярусно знижувались у напрямку до позицій ворога [Яковлев: 43–45].

наступальної артилерії були в значно вигіднішому положенні.

Отже, в самому проекті Нового замку вже було закладено конфлікт між тактикою оборони й наступу: захисники замку не мали резервів для маневру. На ці вади пізніше неодноразово звертали увагу фортифікатори. Зокрема Ян Сідловський в анотації до плану міста, складеного в другій половині XVIII ст., зазначав: «Природа створила це місто надзвичайним і дуже надійним чином, однак людина скористалася з цього дуже недостатньо, подібно тому, як малодосвідчений гофмейстер не здатний розвинути природних здібностей свого молодого пана...» [Ричков: 35–36]. Отже, кам'янецький горнверк можна вважати одною з найбільш невдалих споруд бастийної фортифікації. А втім, незалежно від незаперечних вад, він залишається єдиним повністю збереженим представником кліщово-бастийної системи в Україні і з цієї точки зору є унікальною пам'яткою військово-інженерного мистецтва.

*Ль. 317. Вид Старого замку
з південної фосебреї Нового замку.
Фото О.Карбовського*

4.4. ФОРТИФІКАЦІЇ МІСТА ЗА ЧАСІВ ТУРЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1672–1699)

В середині XVII ст. завершилася еволюція середньовічної оборонної системи Кам'янця-Подільського. Вона формувалася скачкоподібно, реагуючи на зміни у військовій техніці й тактиці – іноді з запізненням, а іноді випереджаючи час. Завдяки своїй природній неприступності місто довгий час використовувало резерв обороноздатності. Два замки, глибокий скелястий каньйон-рів, досконалий оборонно-гідротехнічний комплекс, укріплення на острові – все це не мало аналогів у Європі, створюючи ілюзію непереможності (іл. 318).

На початку 1670-х рр., на фоні нестабільної внутрішньополітичної ситуації у Польщі, овіяний минулою романтичною славою Кам'янець аж ніяк не сприймався королівським двором як потенційно гаряча точка, яку належить зміцнити перед лицем дедалі серйознішої зовнішньої загрози, яку становила Оттоманська Порта. Навіть попри те, що в перебігу польсько-козацьких війн і кількаразових облог міста козацькими загонами Б.Хмельницького в 1651–1652 рр. стало очевидно, що місто вистояло лише завдяки відсутності у козаків досвіду штурму фортець та через сприятливий для оборонців збіг обставин, питання укріплення Кам'янця постійно відкладали. Артилерійський парк

фортеці, який в 1654 р. нараховував 40 гармат [Nowak 1970: 248], вимагав збільшення. Протягом 1667–1672 рр. відбулося десять сеймів, з яких лише на одному, наприкінці правління короля Яна Казимежа, говорили про підсилення обороноздатності міста. В цей час проблемами зовнішньої безпеки для Польщі заступила одна, внутрішня: вибір кандидата на польський трон [Stolicki: 60]. Після зречення престолу польського короля Яна Казимежа 1669 р. його посів Міхал Корибут Вишневецький. За характеристикою польських істориків його правління було не лише періодом виняткової анархії в політичному житті та зниження королівського авторитету, але й занепаду Речі Посполитої: королівський трон розхитувала опозиція, а 1672 р. королю було запропоновано зректися престолу заради вітчизни [KKKP: 151]. Попри те, що входження на трон короля Міхала Корибута супроводжувалося зобов'язанням на виборчому сеймі зміцнити Кам'янець, попри порушення цього питання у численних королівських універсалах, де йшлося про потребу ґрунтовної реставрації мурів фортеці, ремонту Нового замку, збільшення гарнізону, доставку провіанту й амуніції, жодна з цих позицій не була реалізована через брак коштів і непідтримку короля шляхтою

Лл. 318. Старий замок і південно-західна частина Старого міста. Вигляд з гори Татариськи.
Літерами показано дислокацію позицій оборонців у серпні 1672 р. Фото О.Пламеницької

[Stolicki: 61, 63]. Тож ситуація у Варшаві склалася таким чином, що реляції про катастрофічний стан гарнізону й артилерії Кам'янця – «*antemurale wszystkiego Podola i Ukrainy*» («оплоту всього Поділля і України»), хоч і були почуті, але жодних наслідків для Кам'янця не мали.

На розгляд польського сейму в березні 1672 р. двічі виносилася пропозиція негайно зібрати 70-тисячне наймане військо для відсічі можливій турецькій агресії на південному сході. У зверненні до сейму коронний гетьман Ян Собеський писав: «*Я знайомив Його Королівську Величність з дефектами кам'янецької фортеці і давав знати, що там навколо цього міста немає жодних фортифікацій, лише крім природних, а там, де природна ситуація в натурі поправлена, здається, що це фортеці більше шкодить, ніж допомагає. Гармат і озброєння в цій фортеці вистачає частково [...], але провіанту та харчів на складі взагалі немає*». Він вважав, що для належної організації оборони місту потрібен гарнізон у 5 тисяч піхотинців [Stolicki: 68–69]. Катастрофічна ситуація Кам'янця не знайшла розуміння: на сеймі лише було призначено для кам'янецької фортеці «знаменитого» коменданта – буського старосту, генерала Юзефа Лончинського. Втім, генерал поставив вимогу – надати для міста 10 тисяч

піхотинців та 100 тисяч готівки, а коли не отримав позитивної відповіді, відмовився від посади коменданта [Relacya 1672: 184].

У червні 1672 р. турецька армія, у складі якої були війська кримського хана Селім-Гірея та козацькі загони гетьмана Петра Дорошенка, виступила з-під Адріанополя. Про події, детально оповідає «Реляція», написана одним із послів на варшавському сеймі, учасником оборони міста, летичівським стольником Станіславом Маковецьким [135]. Згідно з «Реляцією», за Дністром стояло 70-тисячне турецьке військо, а більша його частина надходила від Ясс. Чисельність оборонців міста була несумірною: замкова залага, збільшена перед наступом турків лише завдяки допомозі краківського єпископа Анджея Тшебіцького [Stolicki: 70–71], складалася з 1060 жовнірів²⁸³, а ціле місто обороняли лише 500 ополченців. Оборону очолили генерал подільських земель і староста Миколай Потоцький,

²⁸³ У складі залаги замку було 200 угорських піхотинців, 500 вояків від краківського єпископа, очолюваних майором Квашіборським, 50 – від генерала Юзефа Лончинського під командуванням Владислава Вонсовича, 150 піхотинців з підрозділу Крашінського під орудою капітана Яна Букара та 24 драгуни Єжи Міхала Володійовського і 40 сердюків полковника Самійла Мотовила. Ці сили було дислоковано у Новому та Старому замках [Relacya 1672: 195].

Лл. 319. Старе місто. Західна частина. Дислокація позицій оборонців у серпні 1672 р. Фото О.Пламеницької

перемишльський стольник Єжи Володийовський, подільський хорунжий Войчех Гумецький та ротмістр Ян Мислішевський. Оборонці Кам'янця, більшість яких не мала відповідного військового досвіду й озброєння, відрізані від будь-якої зовнішньої допомоги, мусили протистояти величезній організованій армії Порти. Подальші події становлять одну з найдраматичніших сторінок військової історії Кам'янця.

В очікуванні підходу турецької армії і сподіваючись на допомогу Польщі, захисники міста ремонтували й споруджували укріплення – вали й бастіони («шанці»), а також «велику греблю» у верхній течії Смотрича, яка тримала запас води для швидкого затоплення каньйону (див. іл. 206). В процесі роботи повинь знищила цю греблю, і треба було насипати її знову, звозячи каміння і працюючи «в болоті». Ця робота, яку інспектував

сам генерал Потоцький, йшла важко [Relacya 1672: 200]. Як відзначає Я.Матвійшин, аналізуючи зображення міста на турецькому плані 1672 р. (див. іл. 326), річище Смотрича в районі Замкового мосту показано дуже широким; це є свідченням затоплення каньйону перед турецьким штурмом [Матвійшин: 220].

Найбільшу кількість захисників і найпотужнішу артилерію було сконцентровано на напільній частині горнверка – куртині та двох напівбастіонах, звідки очікували основний удар. За даними С.Маковецького, напівбастіон св. Михаїла (див. іл. 309) захищав ротмістр Мислішевський, а південно-західну частину з напівбастіоном св. Юрія – подільський хорунжий Войчех Гумецький. Старий замок мав п'ять найуразливіших зон уздовж напільних західного та південного боків; тут було зосереджено основні сили оборонців. Довгий південний бік, навпроти

поля Татариська (див. іл. 315-316), звідки можна було чекати потужної артилерійської атаки, тримав під контролем Єжи Володийовський зі своїми драгунами (див. іл. 318: 1). Поряд із ним, на південно-східному розі, в районі башти Папської, розташувалися сердюки Мотовила, а з протилежного боку, при башті Лаській, – капітан Букар із жовнірами пана Крашінського (див. іл. 318: 2, 3). Напільна західна частина Старого замку (див. іл. 272) була поділена між Владиславом Вонсовичем, який обороняв південно-західний ріг з Новою Західною та Денною баштами, та майором Квашіборським, підрозділ якого був зосереджений на північно-західному розі з баштою Рожанкою [Relacya 1672: 195–196].

Міські укріплення захищали шляхта й міщани. Сили ополченців були зосереджені на Руській та Польській брамах в каньйоні, а також на укріпленнях вздовж верхньої кромки каньйону – «Великому міському шанці»

(Вірменському бастіоні), башті Спіжовій (Стефана Баторія), Різницькій і південному краї острова «вище вірменського млина». Перед самою облогою було збудовано кілька міських батерей («шанців») – нижче вірменського костюлу²⁸⁴ (великої церкви св. Нікола на Вірменській вулиці), в «новому кляшторі» (недавно збудованому кляшторі Босих Кармелітів «на Скельці» над Вірменським бастіоном), поблизу Руської брами.

Руську браму (див. іл. 318: а) захищав автор «Реляції» Станіслав Маковецький з 120 ополченцями, серед яких було лише кілька озброєних шляхтичів, 18 осіб з околиць Скали-Подільської, 30 міщан, надісланих війтом, 39 вірменів і 18 євреїв. Двоє сотників (Юрій Ярмолинський та Марчін Більський) з неукомплектованими сотнями, у складі яких

²⁸⁴ Йдеться про шанець на садибі коменданта фортеці на вул. Вірменській, 2-а, де збереглася тераса, укріплена підірними мурами з аркадою (див. іл. 410).

також була шляхта, доповнили цей підрозділ, озброєний 50 гаківницями, які обслуговували лише троє пушкарів і двоє підручних, що підносили порох і кулі.

Між Руською брамою і Замковим мостом (див. іл. 318: б) стояв підрозділ Яна Хочимирського (поряд був його будинок), а Юзеф Васильковський мав ділянку мису перед самим мостом (див. іл. 318: в). Із «великого міського шанця» – Вірменського бастіону (див. іл. 318: г; 319: а) – вів прицільний вогонь з 12 гармат (отже, в бастіоні було 12 бійниць) вїт польської громади, цивільний інженер Ципріан Томашевич – автор знаменитого на всю Європу мідьориту (див. іл. 40). На маленькому шанці, розташованому над Вірменським бастіоном, на території кляштору Босих Кармелітів на Скельці (див. іл. 318: д), стояли три гармати Яцковського. Далі на північ, уздовж кромки каньйону, між мостом та «двором» Габрієля Сільницького (див. іл. 318: е; 319: б), на якому стояла мурована вежа-кам'яниця (пізніше перероблена турками на башту, а у XVIII ст. – на «людвисарню» [136]), розташувалися зі своїми «сотнями» (чисельністю заледве 20–30 осіб) Казимеж Гумецький і Томаш Журомський. У районі єпископського палацу стояв пан Станішевський (див. іл. 319: в; 320: а), а над Польською брамою, на території свого домоволодіння – подільський підкоморій Марчін Богуш (див. іл. 320: б). На Польській брамі в каньйоні (див. іл. 320: в) обороною керував Станіслав Грудецький з двома писарями-шляхтичами. При башті Стефана Баторія, яку в реляції названо «Spizowa» («Житниця»), знаходився підрозділ Самуєля Яцковського та Єжи Скажинського (див. іл. 320: г). Ділянка міської ратуші була доручена писареві Лукашеві Джевановському (див. іл. 320: д). У східній частині острова, при башті Різницькій (див. іл. 320: е) зосередилися підрозділи Єжи Дубравського та Петрашевського, а в районі башт Слюсарської та Кушнірської (див. іл. 320: ж) – ополченці під командуванням Подчаського. Після здачі Нового замку гармати з нього перенесли на шанець поблизу церкви св. Нігола (див. іл. 320: з) [Пламеницька О. 2004: 152–154]. Таку дислокацію захисників королівської фортеці Кам'янця подає Станіслав Маковецький [Relacya 1672: 197–199].

12 серпня турки отаборилися під Кам'янцем, і вже 18 серпня їхні артилерійські батареї почали бомбардувати замок і місто. Турки мали фахових пушкарів (серед яких було багато найманих французів, німців, угорців та болгар), відтак вони «влучали туди, куди хотіли» [Relacya 1672: 220]. Під прикриттям гарматного обстрілу вони вели підкопи під вали Нового замку [Woliński: 43], а оволодівши ним, використали його як зручний плацдарм для штурму Старого замку. Парадокс – найслабшою ланкою оборони замкового мису став спеціально споруджений для його захисту горнверк, а найслабшим місцем Старого замку – найбільша і найпотужніша Нова Західна башта, яку в «Реляції» С.Маковецького названо «Широкою». Зокрема автор «Реляції» повідомляє, що мурований стовп, який тримав перекриття її верхнього гарматного ярусу, був зруйнований турецькими ядрами 25 серпня, на сьомий день артилерійського штурму, і оборонці змушені були залишити башту [Relacya 1672: 229]. Через недосконале розташування башти у рові біля її підніжжя утворилися мертві зони (див. іл. 253: 11; 309), де турки заклали вибухівку, що зруйнувала лицьову частину мурування. Внутрішню частину стіни, загальна товщина якої за описом 1544 р. становила 10 м (див. іл. 256), складала переважно земляна забутівка, яку сапери пройшли горизонтальною штольнею. Вибірання забутівки не становило труднощів (на це пішло орієнтовно два дні), і турки отримали доступ до Старого замку. Момент їх безперешкодного проникнення на його територію через пролом у стіні, спілкування з його оборонцями через перекладача і відхід назад через утворений пролом (sic! – О.П.) детально описує стольник С.Маковецький, зазначаючи, що місце, під які було підкладено вибухівку, було декілька [Relacya 1672: 236–238].

Фактичне проникнення турків у межі Старого замку остаточно вирішило долю облоги: 27 серпня замок капітулював. З невеличким часовим інтервалом після підписання акту капітуляції стався вибух замкового арсеналу, розміщеного у башті Чорній. Причину

вибуху не з'ясували²⁸⁵, але його сила була настільки потужною, що під руїнами чотири-ярусної башти та прилеглої до неї частини Східного каземату загинуло чимало (за мідьоритом – 600, за «Реляцією» – близько 800) оборонців, і в їх числі – один із очільників оборони Єжи Володийовський [Relacya 1672: 242–244].

Потужний артилерійський удар було завдано під час облоги по Замковому мосту: зруйновано східну мостову башту, бічні парапети і частково мостові арки. Через це султан Мехмед IV в'їжджав до міста не через Замковий міст, непридатний для урочистого дефіле, а через каньйон і Руську браму. Серйозні ушкодження мосту відтермінували його ремонт аж на 13 років: масштабну реконструкцію комунікації між замком та містом турки розпочали лише 1685 року [Płamienicka O., Płamienicka E. 1998: 202; Kołodziejczyk 1994: 185].

Від 2 вересня, згідно з актом капітуляції, місто офіційно стало турецьким. Попри деякі розбіжності в оцінках причин втрати Польщею Кам'янець у 1672 р., історики сходяться в головному: занедбаність фортеці, відсутність потужного гарнізону, фахового коменданта, а головне – волі до організації активного опору Порті з боку Варшави задалегідь передрекли поразку [Stolicki: 59].

Віит польської громади Ципріан Томашевич перебував у окупованому Кам'янці декілька місяців, а після виїзду виконав гравюру на міді з зображенням столиці Поділля (див. іл. 40). На гравюрі було відтворено стан міста перед завоюванням, а також окремі новації, що відбулися за час його перебування в місті. Мідьорит посів одне з чільних місць у європейській ведуті і мав понад десять версій, виконаних іншими граверами на рубежі XVII–XVIII ст. з різним ступенем точності (див. іл. 51). Дослідники сперечаються – чим є мідьорит Ц.Томашевича: символічним зображенням середньовічного міста [Дашкевич Я. 1991 а], чи документальним джерелом. На прикладах сакральної та цивільної забудови міста ми довели

максимальну достовірність документа, враховуючи його невеликий розмір (43 x 30 см) [Плaмeницькa O. 1996]. У розрізі проблеми дослідження фортифікацій звернемо увагу на експлікацію до мідьориту, що позначає об'єкти, ретельно відображені гравером – одним з оборонців міста, який, на думку Ю.-А.Ролле, мав освіту цивільного інженера і землеміра [Antoni 1892: 324]. Ц.Томашевич зафіксував усі топографічні особливості Кам'янець в аспекті його обороноздатності, прискіпливо відтворивши деталі каньйону, зокрема яри вздовж берегів та «природні дефекти скелі, штучно підправлені», а також вніс до експлікації деталі й характеристики, що відображають наслідки руйнації укріплень турками («башта у куті Старого замку, зруйнована турками»; «залишки башти, зруйнованої порохом... при чому загинуло 600 людей і воїнів, що сталося напередодні вступу турків на заході сонця»; «вступ турків до рову Нового замку після того, як було зруйновано підкопом контрескарп»; «напрямок підземних проходів, зроблених турецькими мінами не у фундаментах, а у мурах Нового замку»). Навряд чи ці подробиці належать до категорії тих, що характеризують символічний, а не реальний стан міста.

Упродовж 27-річної турецької окупації (1672–1699) лише двічі (в 1672–1673 та 1676–1683 рр.) Річ Посполита та Османська Імперія не знаходилися в стані війни. Фактично місто перебувало у перманентній облозі польських військ: Польща неодноразово робила спроби повернути Кам'янець [Kołodziejczyk 1994: 114, 120]. В свою чергу Кам'янець був доконечно потрібен Порті як військовий опорний пункт, що мав фланкувати Молдавію з півночі та тримати в зоні контролю Волоський та Кучманський шляхи [Kołodziejczyk 1994: 55]. Упродовж окупації залога фортеці становила щонайменше 6 тисяч осіб, а артилерійський парк нараховував 200 гармат. За чисельністю війська та амуніції у початковий період окупації Кам'янець міг зрівнятися з найпотужнішими османськими фортецями – Белградом, Будєю і Багдадом [Kołodziejczyk 2000: 188].

Разом із цим, фортифікаційна система міста за часів турецької окупації не зазнала

²⁸⁵ За однією з версій, це була випадковість (цю версію подає мідьорит Ц.Томашевича), за другою, про яку пише С.Маковецький, арсенал підпалив з відчаю начальник артилерії майор Геклінг.

Лл. 320. Старе місто.
Вигляд з повітряної кулі.
Дислокація позицій оборонців 1672 р.
Фото О.Макарової

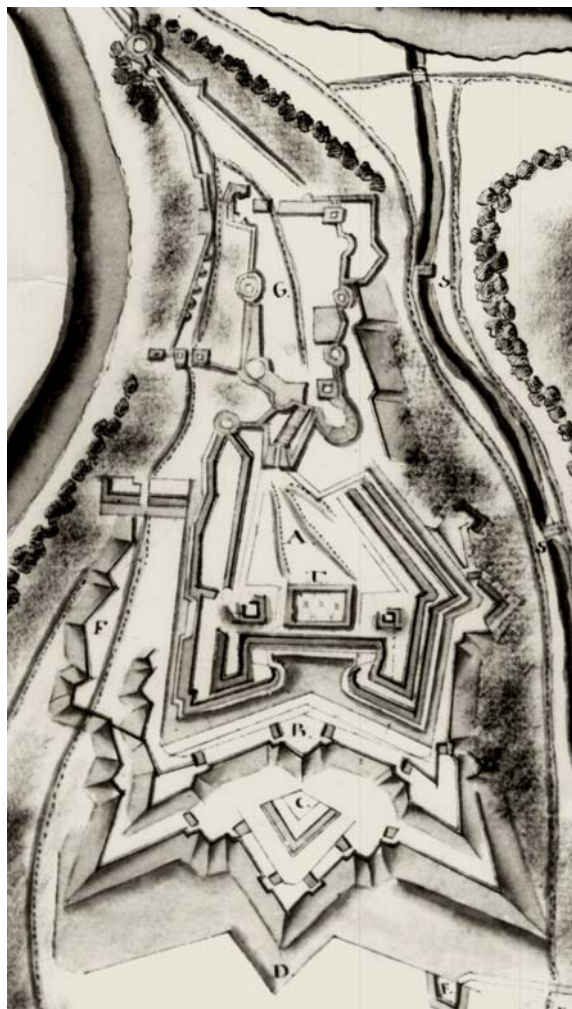

2

5

B

Лл. 321. План міста 1712–1715. Фрагмент: Старий і Новий замки. Матеріали РДВІА

кардинальних змін. Із реляції, що надійшла в квітні 1673 р., вочевидь, що турки лише зробили палісади «від замку аж до біскупства», «обставили фашинами» сім шанців (два белоарди – вище зруйнованого кляштору Босих Кармелітів та на місці самого кляштору, третій – на подвір'ї єпископського палацу, четвертий – на «порожньому дівочому кляшторі», п'ятий – у тилах Петропавлівської церкви, шостий – у дворі пані Богушової, сьомий – на Вірменській вулиці), а також виконували скелі каньйону. Ці роботи виконували французькі інженери [Kotodziejczyk 2000: 70] і виключно на старих батареях, споруджених захисниками міста 1672 р., а також на укріпленнях Старого та Нового

замків, Пільної брами, Польської та Руської брам. У червні 1677 р. польський посол Ян Гнінський, відвідавши Кам'янець, доповідав королю: «Жодних нових фортифікацій не видно, Новий замок по-старому влаштовано, Старий полатано так, що пусток немає. В місті пусток немає, але також нічого нового» [Relacja poselska : 2–3].

Одною з небагатьох споруд, яку можна зарахувати до новозбудованих турками об'єктів, є Башта Нова Західна у Старому замку, яку вони підірвали при штурмі 1672 р. Характер ушкоджень башти був настільки значним, що споруду довелося повністю розібрати і звести заново, відмовившись від попереднього фортифікаційного рішення²⁸⁶. Очевидно, причин відмови від концепції Іоба Претфуса було декілька – кам'яно-земляна конструкція, яка себе не виправдала, невдала постановка башти у рові, її уразливість для саперів, наявність мертвих зон. Велику п'ятикутну башту-пунтоне розібрали, а нову, значно меншого розміру, звели, використавши наявний камінь. Ширина рову перед нею при цьому збільшилась, натомість характерна його форма, яка повторювала форму висхідного гострого кута дотурецької башти, залишилася.

Перший із планів замку, який відображає ці зміни, датований 1712–1715 рр. (іл. 321) [137]. Форму плану башти турки змінили: він набув абрису підкови, і башта прибрала зовні вигляду бастей, хоча і не у класичному варіанті, який передбачав наявність відкритої горжі [Шперк; Bogdanowski: 512] (іл. 322). Товщина її стін була прийнята «стандартною» – майже 3,7 м в основі та 3,2 м у рівні третього ярусу²⁸⁷: ця товщина була сумірною до пересічної довжини стволів кулеврин та картаун [Носов: 222–223], які переважно встановлювалися в бійницях. Якість розчину, на якому змуровано стіни башти, була вкрай низькою: він мав характерний

²⁸⁶ Раніше ми вважали, що перебудова стосувалася лише напільної західної частини п'ятикутної башти-пунтоне [Пламеницька О. 2004: 158]. Втім, після проведених 2005–2007 рр. архітектурно-археологічних досліджень у процесі розроблення проекту реставрації башти з'ясувалося, що башту було повністю зруйновано і збудовано заново.

²⁸⁷ Четвертий ярус не зберігся.

Іл. 322. Башта Нова Західна після реставрації II черги. Фото О.Карбовського, 2008 р.

землистий колір, піщану структуру, дуже низький вміст в'язучого вапна і порошкоподібну консистенцію. При зволоженні він втрачав міцність. Пояснити таку недбалу технологію можна лише тим, що після руйнації дотурецької башти під ногами у будівничих лежала величезна маса будівельного матеріалу, яка переважно складалася з земляного забутування, котре і було використано. Досвід дослідження споруд турецького періоду в Кам'янці свідчить, що будівельники в цей час використовували розчини вкрай низької якості; це також стосується Нового замку та Замкового мосту [138]. Виняток становить лише одна споруда, зведена турецькими будівничими з довершеною майстерністю – мінарет при католицькій катедрі (див. іл. 353).

В процесі досліджень башти Нової Західної, які проводилися з метою розроблення проекту її реставрації²⁸⁸, було здійснено архі-

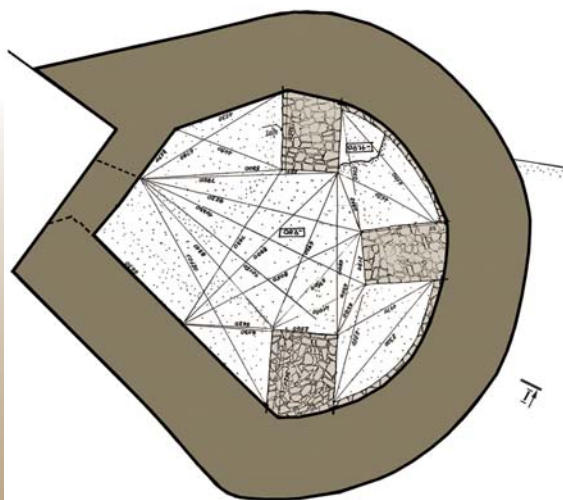
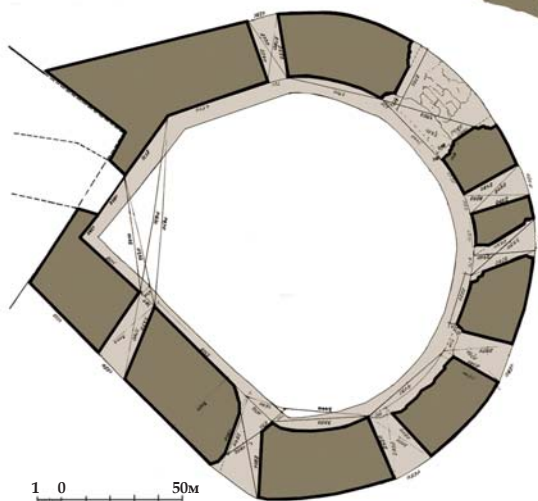
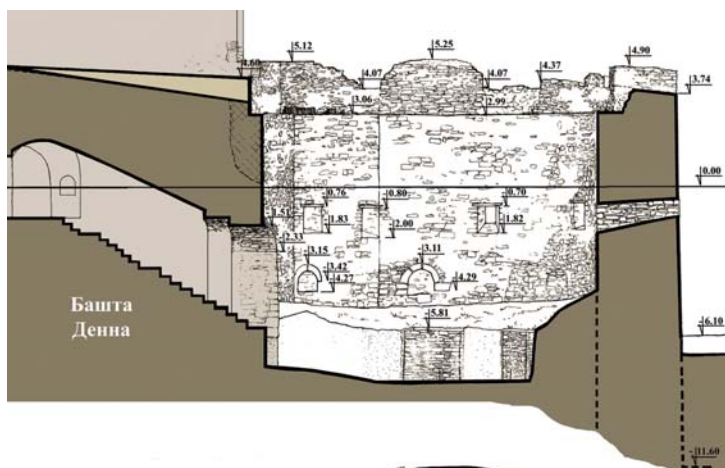
²⁸⁸ Дослідження і проект реставрації башти виконано О.Пламеницькою. Проект I черги реставрації розроблено в інституті НДІТІАМ 2005 р., II чергу в НПКІЦ

тектурно-археологічні пошуки її дотурецьких залишків, зокрема центрального стовпа, згадуваного в описах 1544 та 1613 років. Жодних слідів стовпа знайдено не було, натомість виявлено раніше невідому структуру засипаного землею у XVIII–XIX ст. нижнього ярусу башти турецького періоду – три пілони-крєпиди завширшки 2,4–2,5 м, що радіально відходили від стін башти до центру на довжину 3,5–3,6 м (іл. 323)²⁸⁹. Мурування пілонів було виконано уперев'язь зі стінами башти і на ідентичному з ними будівельному розчині²⁹⁰. Подальші пошуки в засипці ані центрального, ані радіального четвертого стовпа результатів не дали (іл. 324). Відсутність залишків попередньої

«Донжон» у 2007 р. Реалізацію проекту не завершено через припинення фінансування з 2008 р., недотримання підрядними організаціями проектного рішення і часткову руйнацію башти у серпні 2011 рр. Про це див. у розділі 5.

²⁸⁹ Висота нижнього ярусу становила 6 м. Пілони-крєпиди на повну висоту ярусу мали лицьову поверхню; це свідчить про те, що ярус використовувався.

²⁹⁰ Розчин східної стіни, що одночасно належала башті Денній, був відмінним.

Лл. 323. Башта Нова Західна. Плани I та III ярусів, переріз. Обміри О.Пламеницької, А.Гюпича, Л.Гнатюк, А. Кургаєвої, П.Павленко, К.Буцули. Кресленник О.Пламеницької

структури пунтоне пояснюється тим, що споруду було змуровано на дні вирубаного в скелі рову, без фундаменту, отже, каміння від зруйнованого стовпа було повністю вибрано і використане для будівництва нової башти. В якості пояснення функції трьох радіальних пілонів можемо припустити, що їх було поставлено для підсилення зсередини стін башти, скельну основу якої було пошкоджено вибухом.

На відміну від дотурецької полігональної башти-пунтоне, в якій нижній рівень бійниць знаходився майже при самому дні рову, перший ярус турецької підковоподібної Нової Західної бастеї, що мав висоту майже 6 м, бійниць не мав. На другому ярусі (до якого спускалися сходами через широкий склепінчастий прохід із першого ярусу Денної башти) було чотири великі гарматні бійниці, звернені на південь, південний захід, на захід (у рів) та на північний захід (в бік дороги). Висота другого ярусу становила понад 8 м; на половині висоти у стінах було влаштовано вісім прямокутних отворів, що мали вигляд бійниць із архітравними перемичками, підшитими знизу дошками (див. іл. 323). Ці отвори, з огляду на відсутність під ними на стінах в інтер'єрі башти будь-яких ознак гнізд для перекриттів або консольних бойових галерей, могли призначатися лише для виводу порохових газів²⁹¹. На висоті близько 15 м від основи стіни башти зсередини мали обріз, вище якого потоншувалися до 2,6 м і піднімалися на висоту двох відкритих зсередини бойових ярусів – третього і четвертого. На відкриту площадку третього ярусу провадив пандус для викочування гармат, зроблений у широкому склепінчастому коридорі в товщі стін башти Денної. Отже, турки відновили башту з таким розрахунком, щоб використовувати комунікації з баштою Денною, які існували з часів реконструкції Юба Претфуса 1542 р. Втім, збудована ними підковоподібна в плані споруда не мала нічого спільного з попередницею, зведеною Юбом Претфусом, ані за габаритами, ані за формою плану, ані за конструкцією стін і

²⁹¹ Думку щодо призначення цих отворів висловив архітектор-реставратор Є.Осадчий; у процесі досліджень башти вона була підтверджена.

Л. 324. Башта Нова Західна.
Вид розчищеного нижнього ярусу згори.
Фото О.Пламеницької

перекриттів. Вона вже не мала центрального стовпа, натомість стіни нижнього ярусу отримали три масивні пілони-крєпиди, на яких було влаштоване перекриття під важкі гармати. Найбільшу відмінність становила різниця в габаритах споруд: вся турецька башта-бастея вміщалася у внутрішньому просторі дотурецької башти-пунтоне (іл. 325).

Відбудовчі роботи турецького періоду носили локальний характер і проводилися лише там, де це було конче необхідно. Мабуть, з огляду на це Чорну башту, повністю зруйновану вибухом 1672 р., не відновлювали: вона знаходилася на протилежному до напілля боці й не відігравала істотної ролі в обороні. Залишився невідбудованим і частково зруйнований Східний каземат, утворений між старим і новим східними мурами замку; з часом він повністю зник.

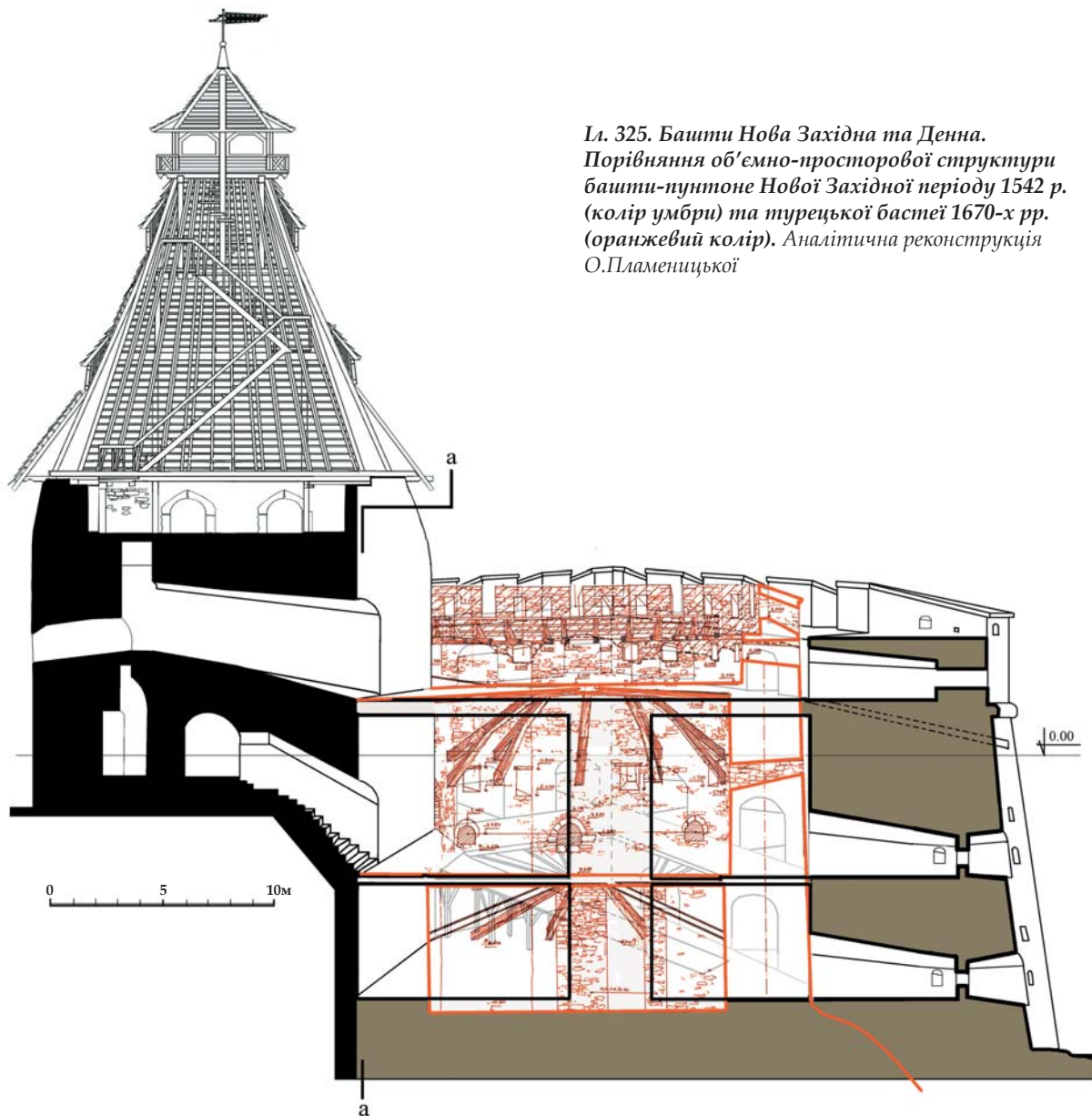
З напільного боку замку турки відремонтували Пільну браму; очевидно, з нагоди відбудови на її північному фасаді було вмонтовано плиту з турецьким написом. Про нього згадує О.Прусевич [Prusiewicz: 99], втім ані фотографії, ані змісту напису не наводить.

Вже на початковому етапі окупації міста турки в очікуванні наступу замурували брами в каньйоні та підняли рівень води [Kotodziejczyk 2000: 75]. Згодом відремонтували і відновили шлюзову систему Польської та Руської брам. Відомо, що 1689 р. поляки, готуючись до штурму міста, налаштували човни та канати для підйому по стрімких скелях: отже, Смотрич розливався від берега до берега. А 1692 р. польний коронний гетьман Станіслав Яблонівський доповідав у реляції, що очікуючи чергового наступу поляків, турки «привели до дії гідравлічну систему міських брам і підняли в каньйоні воду» [Kotodziejczyk 1994: 122].

А втім, попри позірні масштаби фортифікаційної діяльності, турки не збудували у Кам'янці майже нічого нового. Виконані ними плани Кам'янця є доволі умовними зображеннями міста, ступінь достовірності яких невисока. На недатованому плані з Архіву Морської служби Франції, виявленому й опублікованому Я.Матвіїшином [Матвіїшин: 254] (іл. 326), показано переважно фортифікаційні споруди з умовним відображенням міської забудови та поясненнями на кресленіку

турецькою мовою. Втім, можна говорити лише про загальну конфігурацію основних складових фортифікаційної системи міста на час його облоги 1672 р.: Старого замку з північним пригородком, Нового замку з двома напівбастіонами та кавальєрами, арково-го Замкового мосту з західною надбрамною баштою, Вірменського бастіону. На цьому схожість закінчується, оскільки ані кількість башт навколо міста (в даному випадку – художній прийом), ані їх розташування не відповідають натурній ситуації, зафіксованій іншими тогочасними іконографічними джерелами. План з Болонської Університетської бібліотеки, датований 1687–1691 рр., виявлений і опублікований Д.Колодзейчиком [Kotodziejczyk 2001: 173], засадничо збігається з французьким планом, відрізняючись кількістю башт навколо міста та невдалою спробою показати щільну внутрішню забудову острова з хаотичним нагромадженням будинків та суцільно забудовану житловими будинками територію замку з п'ятьма храмами. Болонський план, як вважає Д.Колодзейчик, не було закінчено; такий висновок напрошується з характеру зображення апрошів та артилерійських позицій обох воюючих сторін [Kotodziejczyk 2001: 172, 174]. План не дає жодного уявлення і про виконані турками фортифікаційні роботи. Про них можемо судити з післятурецьких топографічних планів Кам'янця 1712–1715 рр. [139] (див. іл. 339) та 1761 р. [140] (див. іл. 345). Як свідчить експлікація до плану 1761 р., турки побудували на кромці скелі каньйону біля Вірменського бастіону ливарню²⁹², показану на плані 1712–1715 р. під назвою «la Fonderie» (ливарня). Втім, проведені нами дослідження [141] свідчать, що цю споруду, згадану в описі 1700 р. («порожня ділянка пана Сільницького, на якому башта турецька, від якої мур аж до самої Брами Замкової тягнеться» [142]), показано і на мідьориті Ц.Томашевича у вигляді типової для міської забудови житлової вежі-кам'яниці. «Двір пана Сільницького» неподалік Замкового мосту відомий ще з «Реляції» С.Маковецького [Relacya 1672: 198–199]. Отже, турки лише використали мурований будинок Сільницького для військових потреб.

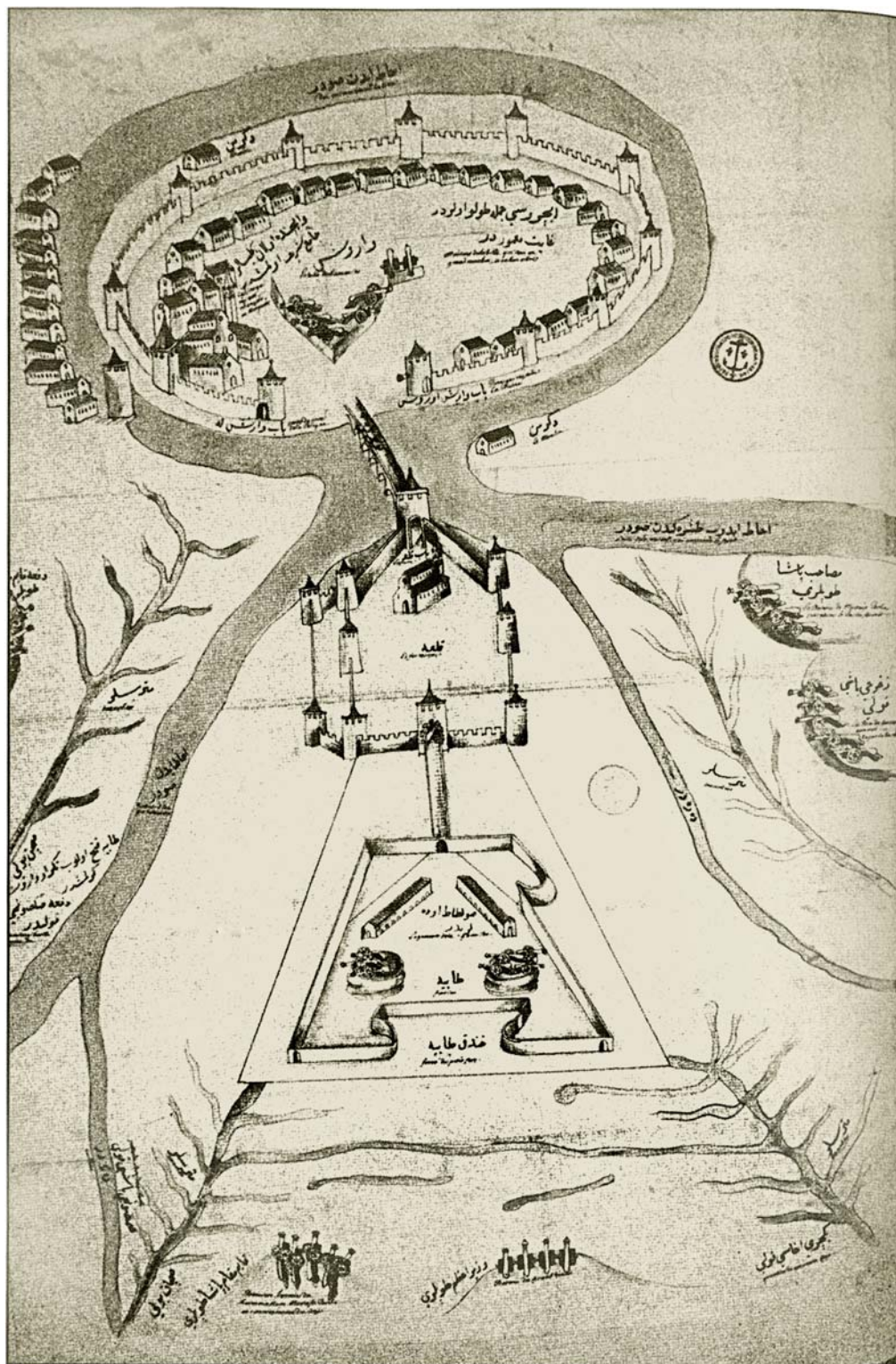
²⁹² «Das Gießhaus von denen Türcken gebauet».

Іл. 325. Башти Нова Західна та Денна. Порівняння об'ємно-просторової структури башти-пунтоне Нової Західної періоду 1542 р. (колір умбри) та турецької бастейі 1670-х рр. (колір умбри). Аналітична реконструкція О.Пламеницької

Ще один слід фортифікаційної діяльності турків знаходимо у датованому 1710 р. листі військового інженера і фортифікатора А.Гловера, який пише про «збудований турками шанець, так званий кармелітський, що прикриває башту Баторія» [Nowak 1973: 159]. Йдеться про так званий «Турецький бастион», розташований на північному кінці острова, на перепаді терас рельєфу та на лінії давнього оборонного муру, що примикає до башти Стефана Баторія з півдня (див. іл. 103, 117). Першим іконографічним джерелом, яке зображує Турецький бастион – у вигляді прямокутного в плані укріплення з чотирипрогінною аркадою на західному фасаді – є гравюра

Єлисея Кошкіна 1794 р. (іл. 327: а). Вочевидь, що форма укріплення не відповідає класичній бастионній структурі; радше можна назвати цю споруду батареєю. Як показали дослідження, підтвержені архівними матеріалами [143], основу укріплення становить чотирикамерний склепінчастий каземат із камерами пересічного розміру 6х9 м (іл. 327: б). Вхід до каземату було влаштовано через мурований тамбур при наріжній південній камері. Площадку батареї з заходу, півночі та півдня обмежували парапети з гарматними бійницями. Основна частина укріплення збереглася дотепер, замикаючи потужну північну оборонну лінію острова (див. іл. 103).

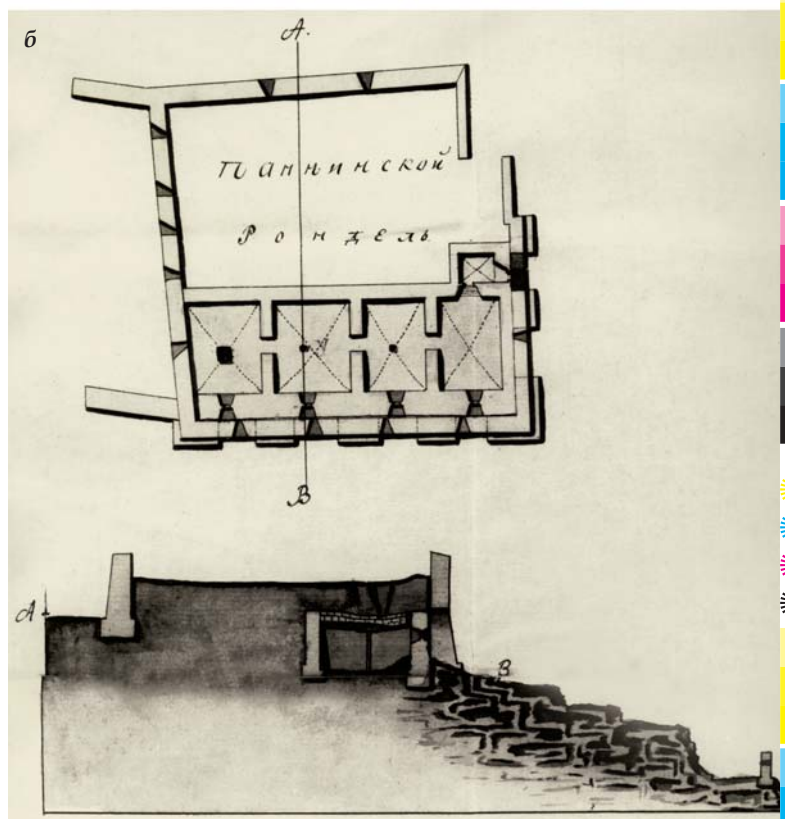
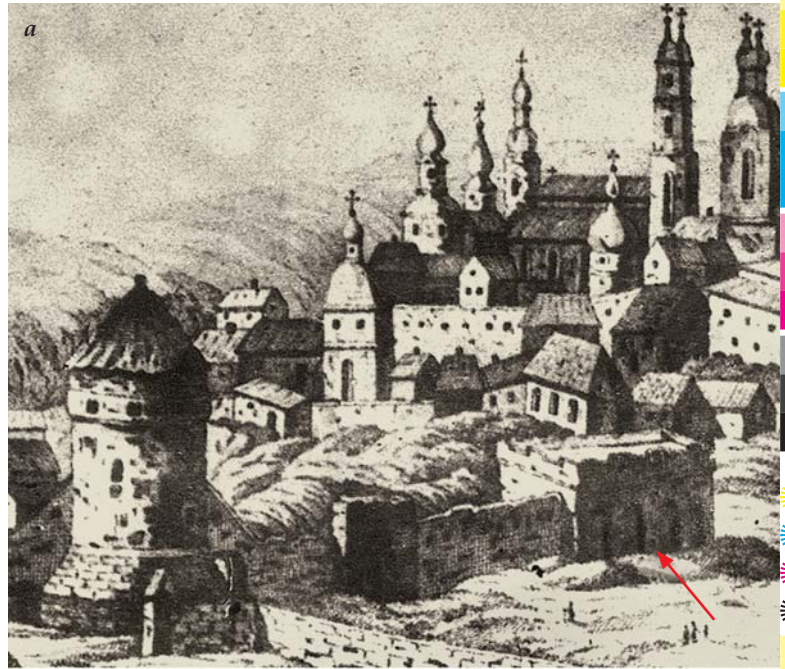

Лл. 326. Турецький план Кам'янець-Подільського 1672 р. з Архіву Морської служби Франції.
Публікується за [Матвіїшин; 254]

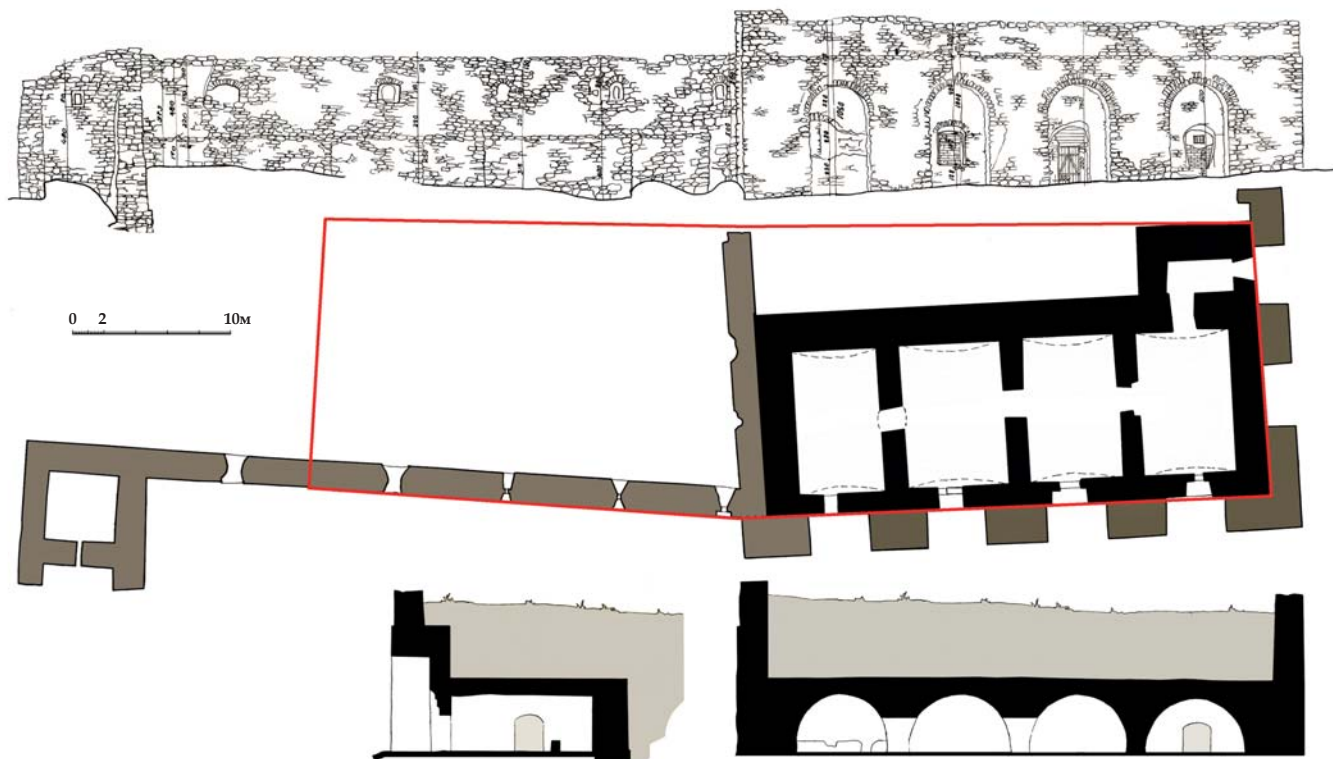
За архівними та історико-літературними джерелами, батарея мала декілька назв – Турецький бастион, гарматний рондель, белоард, батарея св. Марії, панянський (дівочий) рондель, форти Дальке [Antoni 1880 II: 12–13, 274; Jarochowski: 206; Prusiewicz: 54]. Батаресю св.Марії укріплення називали через розташування поблизу церкви Успіння Богородиці (Успіння св. Марії) на Татарській вулиці, зруйнованої турками і розібраної на будівельний матеріал для спорудження фортифікацій. Назва «панянський рондель» пов'язана з тим, що укріплення постало на основі перебудованого кляштору дівиць домініканок, який розміщувався у розташованій при оборонному мурі триповерховій восьмивіконній кам'яниці Потоцьких [Пламеницька О. 2005: 222] (іл. 328, див. іл. 327: б), зображеній на мідьориті Ц.Томашевича (див. іл. 306 а). Існування споруди перед турецькою окупацією підтверджує рапорт, написаний 1791 р. військовим архітектором С.Завадським, в якому він зазначає, що «давній панянський рондель» був побудований з фундації краківського каштеляна Юзефа Потоцького при «старому мурі» [144]²⁹³.

Отже, турки не споруджували батареї, названої згодом «Турецьким бастионом». Вони лише реконструювали південну частину напівзруйнованої будівлі кляштору домініканок – колишній палац Потоцьких, північну частину якого, прилеглу до башти Спіжової (башти Стефана Баторія), було зруйновано при облозі 1672 р. Відновлювати її не стали, обмежившись розбиранням верхніх

²⁹³ «Rondel Panienski zwany Funduszu IM Józefa Potockiego Kasztelana Krakowskiego niedaleko Baszty Magazynowej będący dawnym na strzelnic 12 z których 4 obrócone na Fossie na północ dla anfilowania Jaru od przyjazdu do Bramy Polskiej, a inne do Fossy ku Tejże bramie Zamkowej. Rądel ten ma 4^{ty} Arkady z wysokiemi filarów po łokci 4 do starego muru bez wycięcia sztrabów przytkniętych dla czego się bardzo poodzielają, u przypadku Ataku nieprzyjaciel takowe filary z Parapetem nad nimi wumigowanym u w nim strzelnicami łatwo by zbić potrafi» («Рондель Панянський давній названий фундашем Його Світлості Юзефа Потоцького каштеляна Краківського неподалік від башти Провіантської знаходиться, на 12 бііниць, з яких 4 цілять у рів на північ для анфілювання яру від під'їзду до Польської Брами, а інші – на рів до тієї брами Замкової. Рондель цей має 4 арки з виступом пілонів на 4 лікті, притулених без виїмки штраб до старого муру, через що [вони] сильно повідставали і у випадку атаки ворог ці пілони з вимурованим над ними парпетом, в якому бііници, зможе легко позбивати» (переклад зі старопольськ. О.Пламеницької).

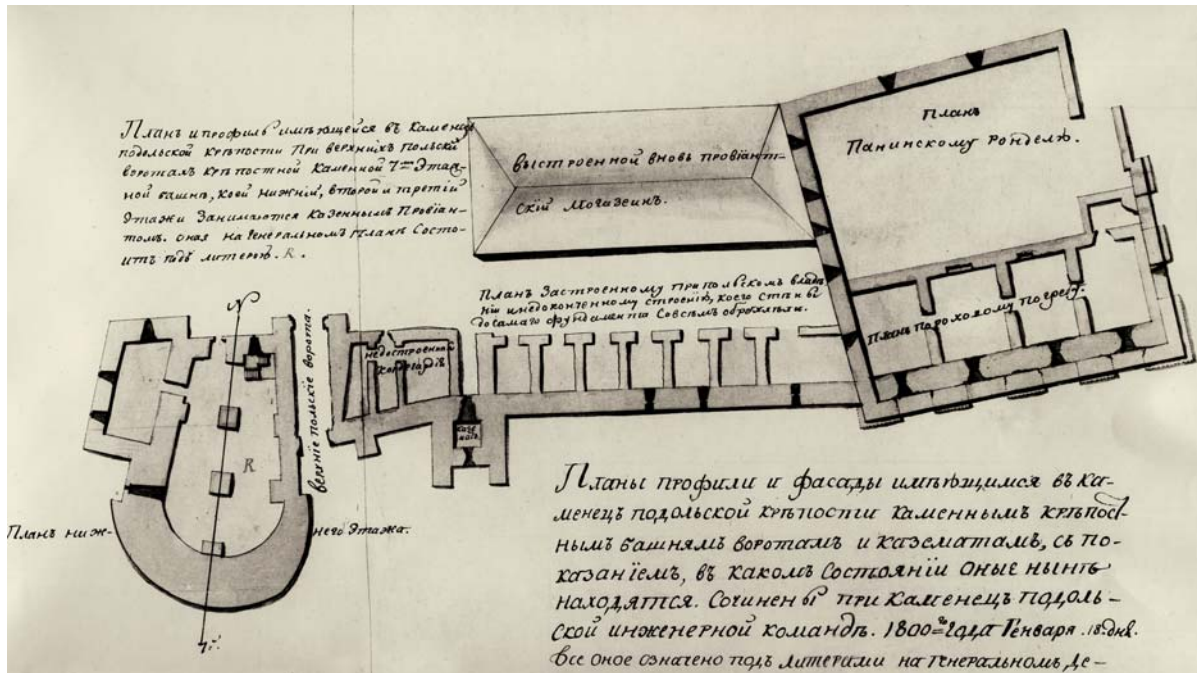
Іл. 327. Турецький бастион на гравюрі Є.Кошкіна, 1794 р. (а) та за креслеником 1800 р. Матеріали РДВІА, Москва (б)

Лл. 328. Турецький бастион та оборонний мур з давньою вежею за обмірами Є.Лопушинської, 1967 р.
План, поздовжній та поперечний перерізи. Червоним контуром показано палац Потоцьких

Лл. 329. Турецький бастион. Фото 1939 р. Архів ІS PAN, neg.157772

Лл. 330. Північні укріплення міста (башта Стефана Баторія, давня вежа, Турецький бастион) за креслеником 1800 р. Матеріали РДВІА, Москва

поверхів менш ушкодженої південної частини палацу і влаштуванням земляної засипки поверх збережених склепінчастих камер його нижнього поверху. Новоутвореній в такий спосіб споруді надали форму прямокутної кам'яно-земляної батареї. Зовнішні мури палацу Потоцьких було потовщено прибудовою ззовні потужної аркади, над якою влаштовано парапети з бійницями (див. іл. 328). Ще одній назві – «форти Дальке» – укріплення завдячує перебудові, здійсненій 1753 р. комендантом фортеці шведом Крістіаном Дальке [Prusiewicz: 54], який замінив парапети на муровані бруствери. Перед Другою світовою війною у брустверах ще читалися чотири гарматні бійниці (іл. 329). У XVIII ст. з внутрішнього боку давнього муру, на фундаментах північної частини зруйнованого палацу Потоцьких, ближче до башти Стефана Баторія, було зведено кілька невеличких казематованих приміщень (іл. 330).

Турецький бастион, на якому в 1960-ті рр. були проведені консерваційні роботи²⁹⁴, добре зберігся дотепер. Його найцікавішу

²⁹⁴ Обмірну фіксацію і проєкт консервації Турецького бастиону виконано Євгенією Лопушинською.

частину становить, однак, не потужна аркада, а давній мур, що сполучає її з давньою вежею (іл. 331, див. іл. 102, 103, 299).

Як свідчить проведений аналіз, фортифікаційні роботи турків у період окупації 1672–1699 рр. носили відбудовчий та ремонтно-реконструктивний характер. Одною з наймасштабніших реконструкцій, виконаних під час окупації, була перебудова в 1685–1687 рр. Замкового мосту, яка поглинула значні кошти. Лише на тринадцятий рік окупації, в умовах загострення військового протистояння Османської Імперії й Польщі, турки приступили до ремонту сильно пошкодженої 1672 р. споруди. Проведені нами дослідження історії будівництва мосту [145] дозволили встановити, що саме було зроблено в цей період. Так, за реєстрами кількість робітників, які брали участь в роботах з ремонту мосту, сягала 485 осіб [Kołodziejczyk 1994: 113–114]. З рахунків поточних витрат на ремонт постає надзвичайний масштаб робіт: їх вартість упродовж двох років становила 15 тисяч дукатів. Враховуючи, що задокументована вартість будівництва 1577 р. вірменської церкви Св. Нікола (на Довгій вулиці) становила

1653 флорени²⁹⁵ [Гаркавець: 28–29], а великого двоповерхового купецького будинку з підвалами (кам'яниці) – від 600 до 1300 (перецічно 900–1000) флоренів [146], витрати на реконструкцію мосту можна прирівняти до спорудження щонайменше дев'яти мурованих церков і 12–15 двоповерхових кам'яниць.

Відновлення мосту у вигляді аркового віадуку, яким він був до руйнації, не становило технічної проблеми для турків, але не мало сенсу з фортифікаційних міркувань. Турки розглядали міст не лише як головну комунікацію між містом і замком, але й як додаткове укріплення впоперек оборонного рову – каньйону. В епоху бастионних фортифікацій це повинен був бути потужний мур, який мав витримувати артилерійський обстріл і виконувати функцію вогневої позиції. З огляду на це турецькі інженери перетворили середньовічний мурований арковий віадук на суцільну кам'яно-земляну конструкцію – батардо – між замковим мисом та островом і водночас – на греблю між верхнім та нижнім б'єфами річки (іл. 332: а, див. іл. 58, 85, 202).

Не відновлюючи пошкоджених готичних аркок, турки змурували поверх них, з мінімальним підвищенням стріли підйому, нові арки більш пологого абрису (іл. 333), а також обмурували міст з обох боків потужними ескарповими мурами завтовшки до 3,5 м в основі і близько 1,5 м у рівні дорожнього полотна. Через певні проміжки в підаркових просторах між ескарповими мурами заклали товсті дубові балки-стяжки впоперек мосту, а підаркові простори забутували камінням з землею. Так турецькі й французькі інженери створили монолітну конструкцію завтовшки в нижній частині 10 м і близько 7 м у верхній, здатну витримувати артилерійський обстріл (див. іл. 86, 202) і поховавши під своєрідним «саркофагом» антично-середньовічний арковий віадук. Ескарпові мури було піднято над рівнем проїжджої частини мосту у вигляді високих, заввишки 2,3 м, парапетів із бійницями (іл. 332: б; 333). Оскільки рівень води у р.Смотрич на той час продовжував опускатися, в процесі виконання обмурівки

шелигу арки водопередивного отвору під мостом було понижено втретє: три рівні водопереливного отвору зафіксовано на кресленіку 1841 р. [147] (іл. 334).

На виконання робіт з обмурування мосту за підрахунками автора пішло майже 4000 м³ каменя. Його взяли зі зруйнованих під час артобстрілу 1672 р. будівель. Найближчі з них були розташовані на території кляштору Босих Кармелітів на Скельці, збудованого в першій половині XVII ст. на терасі над Вірменським бастионом. Через це народилася усна традиція, що турки розібрали кляштор і з цього каменя змурували міст, який до того часу був дерев'яним. Історики Кам'янця Ю.-А.Ролле та М.Ролле, Є.Сецінський та В.Гульдман переповідаючи її, своїм авторитетом надовго закріпили цю помилкову тезу і в науковій літературі. Відтак і за мостом закріпилася помилкова назва «Турецький» [R]: 292; Antoni 1880 II: 19–20; SGKP: 755; Сецінський 1895 а: 94; Rolle M. 1906: 8; Гульдман: 189; Сецінський 1928: 22]. Єдиний, хто висловив іншу точку зору (про ремонт, а не будівництво мосту турками) – А.Прусевич [Prusiewicz: 96–97] – не був почутий.

Роботи з реконструкції мосту турки виконали поспішно, на неякісному будівельному розчині, подібному до розчину башти Нової Західної. Турки не врахували також, що міст по відношенню до міста й замку знаходиться в сідловині (див. іл. 332: а). Відтак ґрунтові води з міста та замкового мису потрапляли всередину змуруваного турками «саркофагу», а дощові опади, стікаючи в бік мосту, концентрувалися на його дорожньому полотні, проникаючи всередину через бруківку. Вони зволювали мостове забутування, яке ущільнилося, спресувалося і почало зсередини «видавлювати» ескарпові мури своєю вагою. Мури, нетривкий розчин з яких було вимито водою за час існування обмурівки, почали випучуватися; два великі обрушення сталися 1841 р. та 1855 р. Одне з них задокументовано кресленіком, який зафіксував внутрішню аркову конструкцію мосту з бічними парапетами та інші особливості мостової конструкції (див. іл. 334), друге – детальним актом, складеним 16 вересня 1855 р. [148] (додаток 10: Б).

²⁹⁵ Вартість флоренів та дукатів була ідентичною.

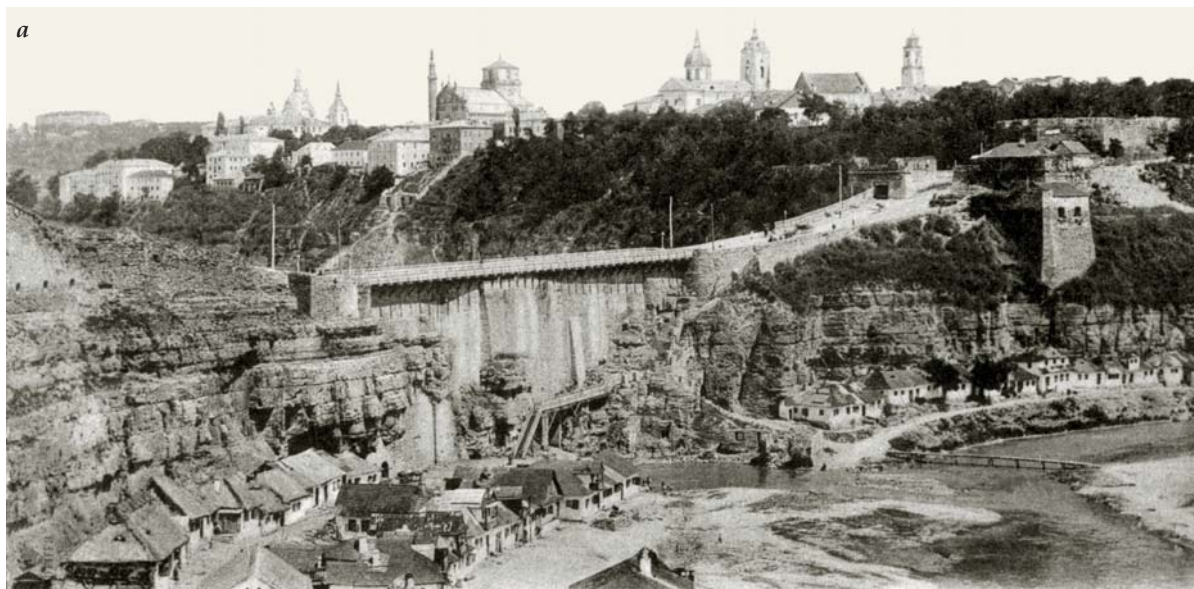

Іл. 331. Давній мур, що сполучає Турецький бастион з прибрамною вежею. Фото О.Пламеницької

Намагаючись підняти рівень дорожнього полотна, будівничі двічі – у 1841 та 1871-1872 рр. – робили підсилення, укладаючи бруківку на мості щоразу вище (див. іл. 333). Але, на жаль, процеси дестабілізації мостової конструкції, спричинені неякісними роботами з обмуровування 1685–1687 рр. та станом зволоженої внутрішньої конструкції мосту, не було припинено: міські та губернські урядники, інженери та архітектори не наважилися виконувати на мості роботи, пов'язані з втручанням у його недосліджену конструктивну основу, закриту обмуровкою і обмежилися розширенням мостового полотна шляхом висування консольних хідників (див. іл. 333) та розбиранням надбрамної башти св. Анни, що

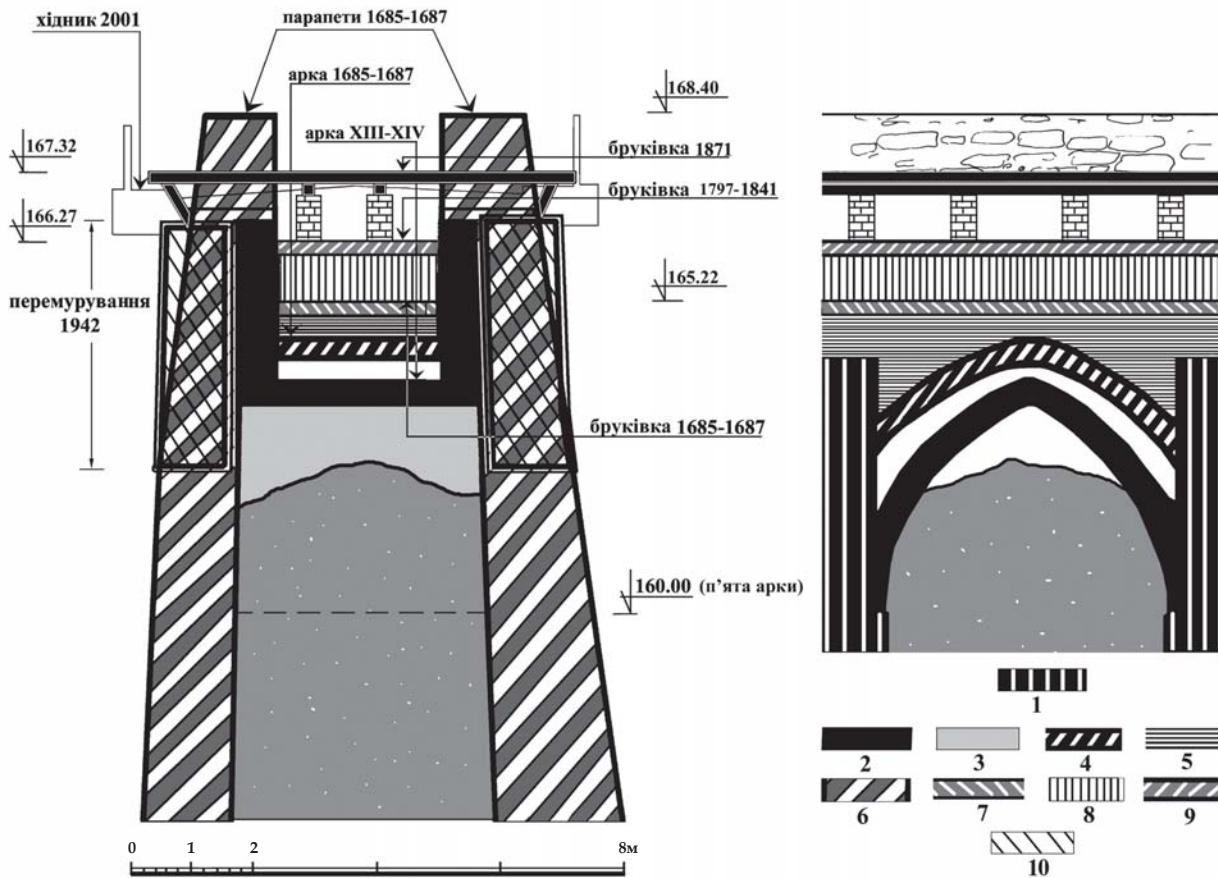
заважала розширенню мосту [149] (додаток 10: Б-Е)²⁹⁶.

²⁹⁶ У жовтні 1872 р. Кам'янець-Подільський губернатор направив листа Подільському й Волинському військовому генерал-губернатору «по ходатайству о разрешении на сломку старых, местами лопнувших крепостных ворот и соединенной с ними круглой колодезной башни [курсив наш. – О.П.], состоящей в конце Турецкого моста в Каменец-Подольске, как угрожающих по ветхости разрушением по случаю образовавшегося в близком от ворот расстоянии провала земляного укрепления, имеющего связь с этими воротами»; в справі згадано кресленики башти [150]. Заслугує на увагу інформація про те, що надбрамну мостову башту св. Анни називали «колодезною»; це свідчить про ймовірність існування в ній криниці та її зв'язку з підземними джерелами які, можливо, також стали причиною насичення мосту вологою. Зі справи відомо, що будівельні роботи з розширення мосту та під'їздів до нього велися вже 1872 року [151].

Лл. 332. Замковий міст: а – південний фасад, фото поч. ХХ ст.; б – вид зі сходу.
Фото перед 1876 р. Поштівки

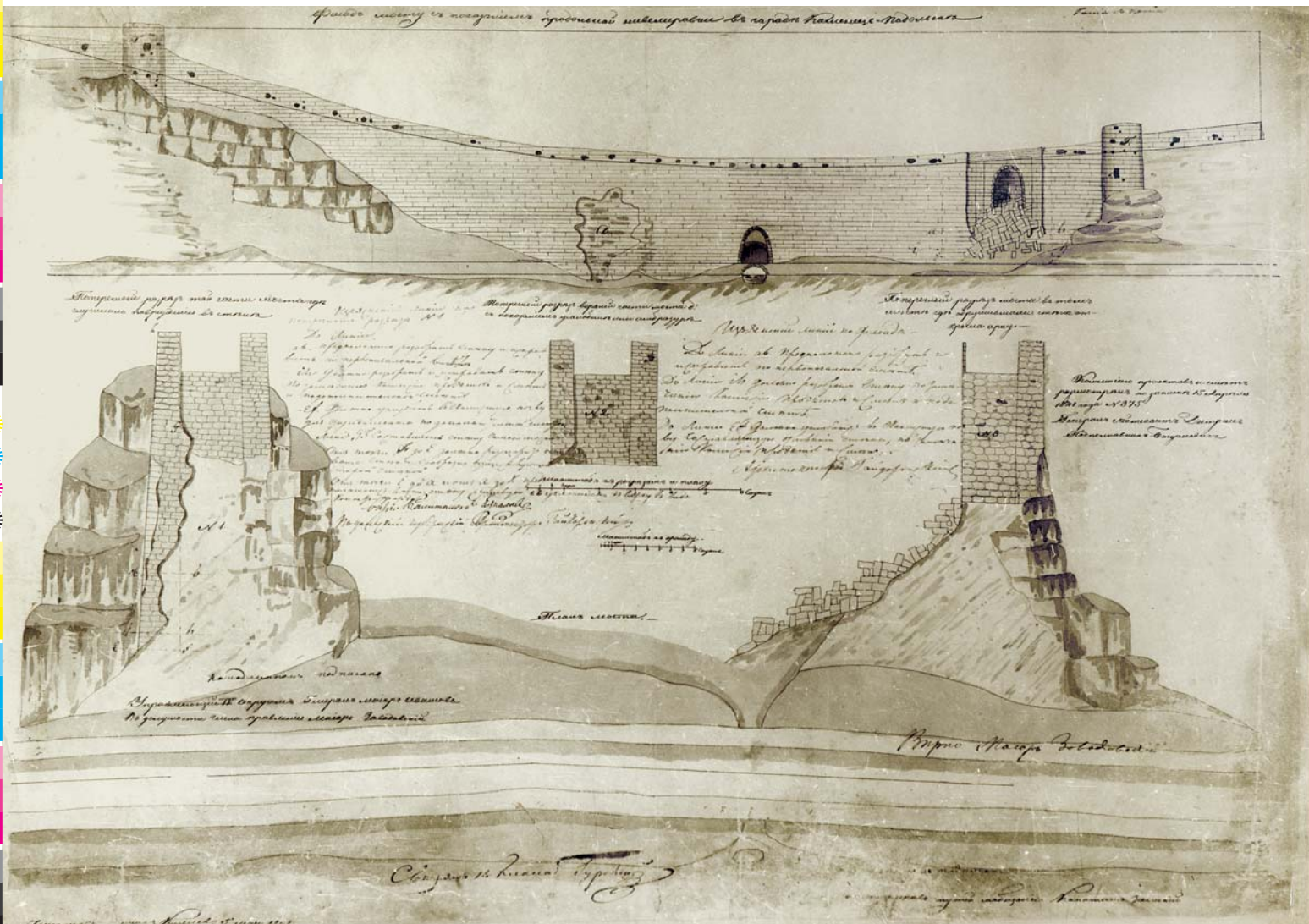

Іл. 333. Замковий міст. Хронологічна періодизація трансформації конструктивної структури: поперечний переріз, поздовжній переріз одного мостового прогону. 1 – пілони II–III ст., 2, 3 – арки кін. XIII ст., 4 – арки 1685–1687 рр., 5 – забутування під дорожнє покриття 1687 р., 6 – обмурування ескарповими мурами 1685–1687 рр., 7 – бруківка 1685–1687 рр., 8 – забутування під дорожнє покриття 1797–1841 рр., 9 – дорожнє покриття 1797–1841 рр. 10 – перемуровання ескарпових мурів 1942 р. Опрацювала О.Пламеницька

На Новому замку турки здійснили локальні ремонти з метою відновлення пошкоджень, спричинених штурмом 1672 р. Різні елементи цієї потужної фортифікації мають значні відмінності за технікою мурування та будівельними розчинами, що свідчить про численні ремонти. На жаль, Новий замок досі практично не досліджувався, а реставраційні роботи носили здебільшого протиаварійний характер. Втім, за архівними матеріалами, зокрема низкою планів початку XVIII ст. (див. іл. 321), можна стверджувати, що в період турецької окупації в Новому замку не було виконано значних робіт, які би вплинули на його фортифікаційну концепцію.

До фортифікаційних робіт, проведених турками, історики відносять згадувані в «Реляції» С.Маковецького «шанці» у вірменських кварталах, над Руською брамою. Ще Ю.-А.Ролле відніс дві тераси, укріплені підпирними мурами з масивними аркадами, до турецького періоду; ця потужна споруда на вул. Шпитальній у середині XIX ст. привернула увагу художника К.Мірецького (іл. 335). Цілком правдоподібно, що деревоземляні шанці, споруджені нашвидкуруч 1672 р. на терасах кількох вірменських садиб, турки відремонтували, перетворивши на стаціонарні батареї (іл. 336). Адже будівельного каменя після численних руйнацій, заподіяних вірменському кварталу

Іл. 334. Замковий міст. Кресленик 1841 р. Матеріали РДІА, Санкт-Петербург

внаслідок нищівного артилерійського обстрілу, було вдосталь.

27-річний турецький період в історії Кам'янець залишив багато легенд, які з часом обросли подробицями і заповнили літературні джерела. На жаль, автентичної інформації, яка би пролила світло на цей етап історії міста, досі бракує. Поза увагою дослідників залишається 143-сторінковий турецький опис міста та фінансові рахунки, з яких можна встановити перелік об'єктів та обсяги виконаних будівельних робіт. Наразі єдиним важливим джерелом для вивчення турецького періоду залишаються праці Д.Колодзейчика

[Kołodziejczyk 1994; 2000; 2001], архівні плани початку XVIII ст., мідьорит Ц.Томашевича, на якому відображено роботи, виконані до 1673 р., а також дані архітектурно-археологічних досліджень, які не можна вважати достатніми. Попри значну кількість ужиткового матеріалу, зокрема керамічних люльок XVII ст., які здебільшого пов'язані з турецьким періодом, виразних слідів перебування турків у Кам'янці та їхньої фортифікаційної діяльності немає. Побутуючі версії щодо спорудження турками конусоподібних завершень башт Старого замку та будівництва ними мурованого Замкового мосту, як було показано вище, є хибними.

Лл. 335 Турецький «белоард». За рисунком К. Мірецького сер. XIX ст. З колекції Ю.-А.Ролле. Матеріали ЛНБ

Лл. 336. Наріжна батарея («шанець») на вул. Шпитальній. Фото О.Пламеницької

4.5. ЗАНЕПАД МІСТА-ФОРТЕЦІ У XVIII СТ.

Період XVIII ст. – завершальний в архітектурно-містобудівній історії фортеці Кам'янець. З огляду на хорошу забезпеченість архівними джерелами він дедалі більше привертає увагу дослідників. Численні документи (ревізії фортеці, переписка її комендантів, звіти про будівельні роботи тощо), які знаходяться переважно в польських архівах, зумовили перевагу джерелознавчого та історичного аспекту студій. Найгрунтовніші публікації на тему кам'янецької фортеці XVIII ст. належать польським історикам, які вивчають соціально-економічне становище міста, стосунки між цивільним населенням та гарнізоном фортеці, особовий склад гарнізону, фінансування фортифікаційних робіт, характер артилерійського озброєння фортеці [Nowak 1973; Król-Mazur]. Разом із цим оборонні споруди кам'янецької фортеці надалі залишаються поза увагою польських вчених з огляду на обмеженість можливості проведення натурних досліджень, а також локалізацію більшої частини графічних архівних матеріалів – планів та креслеників – в архівах Москви та Санкт-Петербурга. Водночас вивчення українськими істориками архітектури кам'янецьких фортифікацій XVIII ст. гальмує відірваність наявного натурального комплексу від картографічного матеріалу, зосередженого в архівах Росії та від текстової джерельної бази (що потребує тривалих студій), локалізованої переважно в польських архівах. Всі ці обставини пояснюють, чому тема фортифікацій XVIII століття досі не знайшла свого дослідника.

До сьогодні в літературі було зроблено лише дві спроби розгляду архітектурного аспекту фортифікаційної діяльності у Кам'янці впродовж XVIII століття [Плaменицька Є. та ін. 1968: 30–38, 54–94; Плaменицька О. 2004: 78–182]. В даній праці цей період цікавить нас передусім з точки зору дослідження стадіальної трансформації середньовічного міста-фортеці. Адже XVIII століття не лише стало завершальним в еволюції фортифікацій Кам'янця. Саме в цей час виник конфлікт між середньовічною за своєю сутністю фортифікаційною концепцією, зумовленою

острівним розташуванням міста, та вимогами новочасної фортифікації, індиферентної до унікальної топографії.

З точки зору *architectura militaris* наслідки пізнього польського періоду (1700–1793) є доволі контрверсійними. З одного боку, місто Кам'янець пережило потужну хвилю відродження, яке заторкнуло міську урбаністику, сакральну та цивільну архітектуру [Плaменицька О. 2001, 2004, 2005, 2008 а]. Але в цей самий час фортеця Кам'янець деградувала і цілковито втратила резерв обороноздатності. Оскільки цей процес розтягнувся в часі, він був не таким помітним. Крім того, містом опікувалися без перебільшення визначні фортифікатори, які в міру можливостей стримували деградацію. Втім, на тлі стрімкого розвитку фортифікаційного мистецтва в Європі стало очевидним, що фортеця на острові не має перспектив для модернізації. В цей час у Європі набувала розмаху концепція головних фортець, які складалися з ядрового укріплення, оточеного системою окремо розташованих «верків» [Bogdanowski: 123–126; Яковлев: 65–74]. Острів, оточений каньйоном, не мав сполучення з околицями, а тому а priori не міг стати ядром фортеці. Крім того, місто активно розвивалося, виходячи поза межі середньовічних укріплень та річкового каньйону. Відтак і подальший розвиток фортеці вимагав відповідного територіального розширення і структурної модернізації, які не мали економічних засобів для втілення. Нижче це буде доведено.

Наприкінці XVII ст. політична ситуація в Європі змінилася. 1697 р. польський престол посів Август II. На початку його правління Річ Посполита ще знаходилась у стані війни з Османською імперією, і новий король запрягнувся повернути Польщі українські землі, які з 1672 р. перебували в окупації Оттоманської Порти. Політична ситуація в Європі і перегрупування сил змусили польського короля приєднатися до підписання 26 січня 1699 р. у Карловицях на Дунаї мирного трактату, учасниками якого стали також Османська імперія, Австрія, Венеція та Росія. Спершу на

Лл. 337. Зображення Кам'янця на пам'ятній медалі на честь звільнення міста від турків в 1699 р.

переговорах про кордони домінувала позиція *uti possidetis*²⁹⁷, яка не влаштовувала Польщу, оскільки тоді Поділля з Кам'янцем залишалося за Портою. Під тиском союзників Порто прийняла переговорні умови, в числі яких було повернення *status quo ante bellum*²⁹⁸. Це означало, що Кам'янець з Поділлям повертався до складу Речі Посполитої, натомість Польща звільняла молдавські фортеці Сороки, Сучаву й Нямц [Зашильняк, Крикун: 203; *Kołodziejczyk* 1994: 128].

Повернення Кам'янця до грона польських земель 1699 р. було увічнено пам'ятною медаллю, на аверсі якої зображено короля Августа II, на реверсі – панораму міста – такого, яким воно було перед турецьким завоюванням (іл. 337). За часів Августа II з'явилася ще одна гравюра – зображення облоги Кам'янця турками (див. іл. 49) [Król-Mazur: 128–129]. Пізніше неодноразово виходили друком версії мідьориту Ципріяна Томашевича (див. іл. 51) як знаки нагадування про тимчасову втрату Кам'янця – національну катастрофу Польщі.

Процес передачі міста польським комісарам тривав понад чотири місяці: в умову здачі турки включили повернення їм усього артилерійського парку – понад 200 гармат, і їх вивезення зайняло чимало часу. Те, що врешті поляки прийняли від турків, було важко назвати містом: руйнації були величезними. Опис, проведений спеціальною комісією у вересні 1700 року [152] засвідчує, що знач-

ну частину міської забудови становили порожні ділянки або руїни будівель. Зведені ще в XVI – на початку XVII ст. і нашвидкоруч «полатані» турками укріплення вимагали невідкладної модернізації: Кам'янець, висунутий у глиб території, по якій проходили татарські шляхи до Криму й Буджаку, розташований на пограниччі з Молдавією, продовжував залишатися найважливішим стратегічним пунктом Речі Посполитої.

У польській політичній термінології початку XVIII ст. були актуальними два терміни – «стіна поморська» та «стіна волоська»; вони були синонімами кордонів Речі Посполитої на півночі та на південному сході. Форпостом «поморської стіни» з боку Швеції був Познань, форпостом «волоської стіни» з боку Молдавії – Кам'янець [Jarochoowski: 13]. Польська корона, для якої XVIII століття почалося з військово-політичної поразки від шведського короля Карла XII, зробила спробу стабілізувати політичну ситуацію на півночі, уклавши з Росією 1704 р. антишведський наступально-оборонний союз і вступивши у Північну війну – третю впродовж останніх ста років війну зі шведами. Перемога Росії над Швецією в битві під Полтавою 1709 р. зміцнила позиції польського короля Августа II, який мало не втратив трон через протистояння політичних партій у Польщі. Після укладення 1704 р. союзу з Росією і стабілізації ситуації з боку «поморської стіни» у поляків з'явилася можливість приділити увагу реконструкції опорного пункту «волоської стіни» –

²⁹⁷ *Uti possidetis* (лат.) – як володієте.

²⁹⁸ *Status quo ante bellum* (лат.) – становище, що було перед війною.

Кам'янця. Оскільки Польща не виключала спроби військового реваншу з боку Османської імперії [Jarochowski: 193–194, 200; За-шкільняк, Крикун: 200–206], фортифікації Кам'янця знову стали актуальною проблемою, вирішення якої Август II поклав на коронно-го гетьмана Адама Миколая Сенявського.

Лише перелік виконаних у XVIII ст. робіт, зафіксований документами з польських архівів, переконує, що досконалих укріплень турки в місті не залишили. Втім, 1699 р. поляки почали не з відбудови і спорудження фортифікацій, а, повторюючи стратегію турків, – з формування артилерійського парку. 27 березня 1699 р., ще до офіційної передачі міста Польщі, польський сейм ухвалив рішення щодо призначення на відновлення кам'янецької артилерії та інші потреби 30 тисяч злотих, які отримав генерал артилерії коронної Марчін Контський. 1703 р. було складено «Генеральний інвентар кам'янецького цейхгаузу», за яким у місті нараховувалося вже 76 гармат. Щоправда, це були переважно легкі гармати [Nowak 1973: 166].

Саме в цей час у Кам'янці було сформовано корпус військових інженерів, що складався головним чином зі штатних офіцерів артилерії коронної, в більшості іноземного походження. Вони мали прекрасні теоретичні знання й практичну підготовку в галузі *architectura militaris*, володіли знаннями з механіки, гідротехніки й піротехніки. З їх числа походили коменданти фортеці, четверо з яких займалися проектуванням – Вільгельм Раппе (Ріппе) з Пруссії (1711–1722), Ян Іоакім Кампенгауз (1737–1739), полковник артилерії, начальник корпусу інженерів у Кам'янці швед Крістіан Дальке (1750–1763), а також Ян де Вітте – найвидатніший архітектор на Поділлі, який зробив у Кам'янці військову кар'єру від поручика до генерал-лейтенанта та коменданта фортеці (1767–1785) [Ковальчик: 68–69].

Маючи такий військово-інженерний потенціал, Польща мала можливість перетворити Кам'янець на взірцеву фортецю новітньої фортифікації. Але у XVIII ст. політична криза співпала з періодом економічного занепаду Речі Посполитої. Польський уряд був неспроможний оплачувати військову службу; через грошову заборгованість війську

протягом усього XVIII століття потреби будівництва фортифікацій мінімізувалися. Прикметною рисою цього періоду було перекладання обов'язків фінансування ремонту міських фортифікацій на громаду Кам'янця. В цей час у місті, крім гарнізону фортеці, було сформовано шість дивізій, що склалися з міщан під проводом шанованих у місті осіб – радників магістрату Павліча, Фостика, Барановича, Шахіна, Яроцького та вїта Бакаловича. Кожна з дивізій нараховувала від 38 до 52 озброєних власним коштом міщан [153]. Водночас на магістрат періодично йшли скарги міщан з приводу обтяжливих видатків на ремонт укріплень [154]. В свою чергу, гарнізон складав скарги на міщан, які не дбали про обороноздатність міста. Взаємні претензії спонукали генерала Подільських земель Марціна Контського до утворення 1707 р. комісії для вирішення спірних питань; до її складу увійшли комісари – кам'янецький суддя Ян Прушецький, каштелян Кароль-Максиміліан Крузер та регент Базиль Машкевич. Комісії належало розібратись, чому міський магістрат, збираючи з міщан численні податки, не виділяє кошти на ремонт фортифікацій [АГ: 228–229]. Слід зазначити, що проблемі фінансової участі міщан у забезпеченні обороноздатності Кам'янецької фортеці не вирішили впродовж усього XVIII століття: відомо, що через 80 років після створення комісії, 1787 року, кам'янецький магістрат у черговий раз склав петицію подільському та летицькому підкомор'ям, в якій йшлося про неспроможність нести витрати на утримання війська, покладені на місто сейміком 1787 року [АГ: 488–489].

Отже, все XVIII століття було наповнене конфліктами з приводу обтяження цивільного населення Кам'янця вирішенням військових питань. Було очевидно, що співіснування передової фортеці з відповідною системою фортифікацій та потужним арсеналом і повноцінного міста з цивільною інфраструктурою є неможливим. Розв'язання проблеми поєднання цих двох дедалі менш сумісних функцій стало найголовнішою задачею всіх без винятку комендантів фортеці та військових фахівців, які займалися її реформуванням на різних етапах.

Польські дослідники Тадеуш Новак та Рената Круль-Мазур виділяють упродовж XVIII століття п'ять етапів трансформації кам'янецької фортеці. Перші два етапи (1710–1715 та 1721–1725) пов'язані з іменем англійця, інженера-фортифікатора, полковника Арчібальда Андре (Анджея) де Глейдена Гловера; третій (1740–1761) – зі шведом інженером-полковником Крістіаном Дальке; четвертий (1768–1785) – із кам'яничанином голландського походження, генерал-лейтенантом, комендантом Кам'янця-Подільської та пограничних фортець Яном де Вітте; п'ятий, прикінцевий (1789–1793)²⁹⁹ – з генерал-лейтенантом інженером Юзефом Орловським [Nowak 1973: 155–162; Król-Mazur: 160].

В 1704–1706 рр., у період перебування на посаді коменданта фортеці генерал-майора Кошкеля, відбудовою укріплень керував майор артилерії коронної П.Штубіч за участі капітанів артилерії англійця Анджея Гловера і голландця Кароля Максиміліана Крузера. Після 1706 р., в період перебування на посаді коменданта генерал-майора Бартша (1707–1718), роботи очолив Анджей Гловер за участі майора артилерії коронної де Боннлеве та німецького генерала Роберта Тапареллі графа Лагнаско [Antoni 1880, II: 47–48; Nowak 1973: 155–156; Król-Mazur: 166]. Проведені в той час ремонти, відображені в детальних звітах, демонструють наполегливі спроби військових інженерів зберегти та в міру можливості пристосувати існуючі середньовічні стіни та башти й новочасні бастионні укріплення до нових вимог, які диктував розвиток мистецтва фортифікації. Разом із цим, острівне положення Кам'янця, оточеного річковим каньйоном, диктувало свою унікальну стратегію оборони, в якій роль каньйону надалі залишалась домінуючою. Відповідно й оборонно-гідротехнічна функція Польської та Руської брам залишалась актуальною.

А.Гловер, який у військовій історії Кам'янця відомий як засновник людвисарні (1708 р.), виконав чимало фортифікаційних робіт. Вдосконалення оборонно-гідротехнічної системи в каньйоні він розпочав із реконструкції берегової лінії укріплення та спорудження

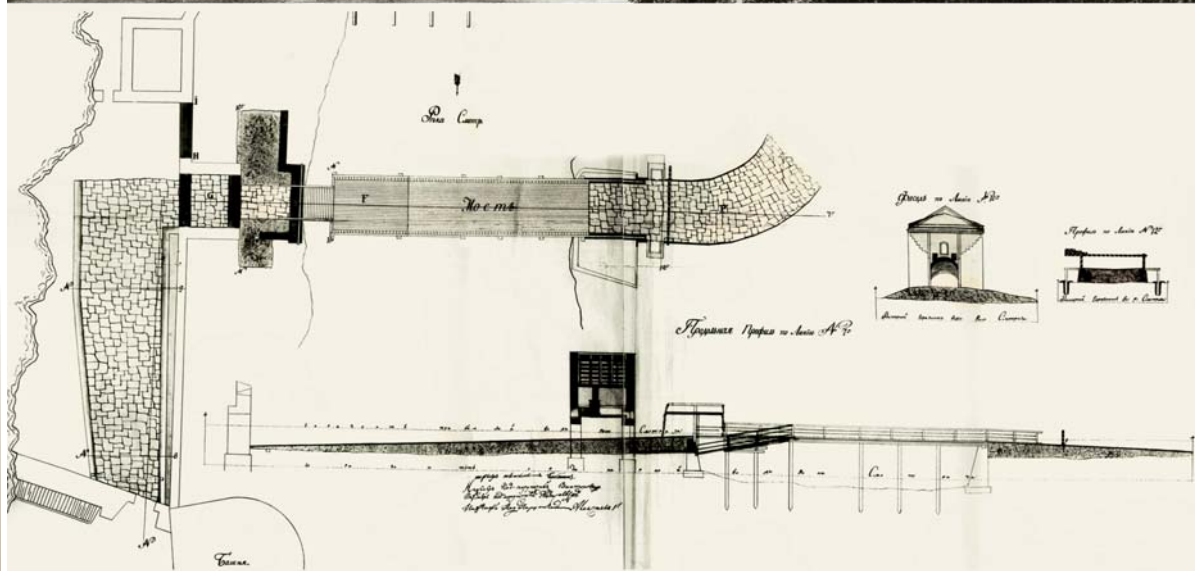
додаткової греблі на Польській брамі [155]. Тут, поряд зі старими шлюзами, але вище за течією, звели дубовий міст через Смотрич (іл. 338: а), а на правобережному його кінці – двоярусну надбрамну башту з підйомним мостом (в документації А.Гловера башта отримала назву «Нової Ляцької брами») [156]. Башта не збереглась і відома за архівними креслениками рубежа XVIII–XIX ст. (іл. 338: б) [157]. Крім того, при Польській брамі звели новий мур завдовжки 25 ярдів (22,86 м), в якому на висоті 2 ярдів (1,83 м) від основи влаштували бійниці для мушкетів. Оскільки бойова площадка муру добре прострілювалась із протилежного лівого берега Смотрича, мур над бійницями мали підняти ще на три лікті (1,7 м) [158].

В 1710–1715 рр. було відремонтовано парапети Турецького бастиону (який отримав назву батареї св. Марії), дах на башті Стефана Баторія, оборонну галерею над старими шлюзами Руської брами; при останній насипали греблю. В переліку робіт, виконаних у цей час під керівництвом Анджея Гловера, – будівництво нового мосту між Старим та Новим замками (на місці старого зруйнованого), поглиблення ровів Нового замку (які вирубували в скелі) [159], підвищення й облицювання тесаними блоками їх контрескарпів, а також ремонт дахів на баштах Папській та Новій Східній і спорудження на головному дворі Старого замку корпусів офіцерських казарм [Nowak 1973: 157–159]. Усі ці роботи знайшли відображення на плані міста 1712–1715 рр. [160] (іл. 339, див. іл. 321).

Після пошкодження Замкового мосту весняною повінню 1715 р. у нижній частині скельного перешийку під мостом було пробито другий наскрізний водопереливний отвір, до якого з верхнього рівня мосту провадили криті сходи – «обрушені й здавна засипані» [Nowak 1973: 158] [161]. Про ці самі сходи згадує і К.Яроховський, переповідаючи зміст реляції 1740 р. «Про стан Кам'янецької фортеці» [Jarochowski: 205].

З кореспонденції генерал-майора драгунів, смотрицького старости, німця Крістофа Вільгельма Раппе (Ріппе), який 1718 р. став новим комендантом фортеці, дослідники роблять висновки про катастрофічний стан її

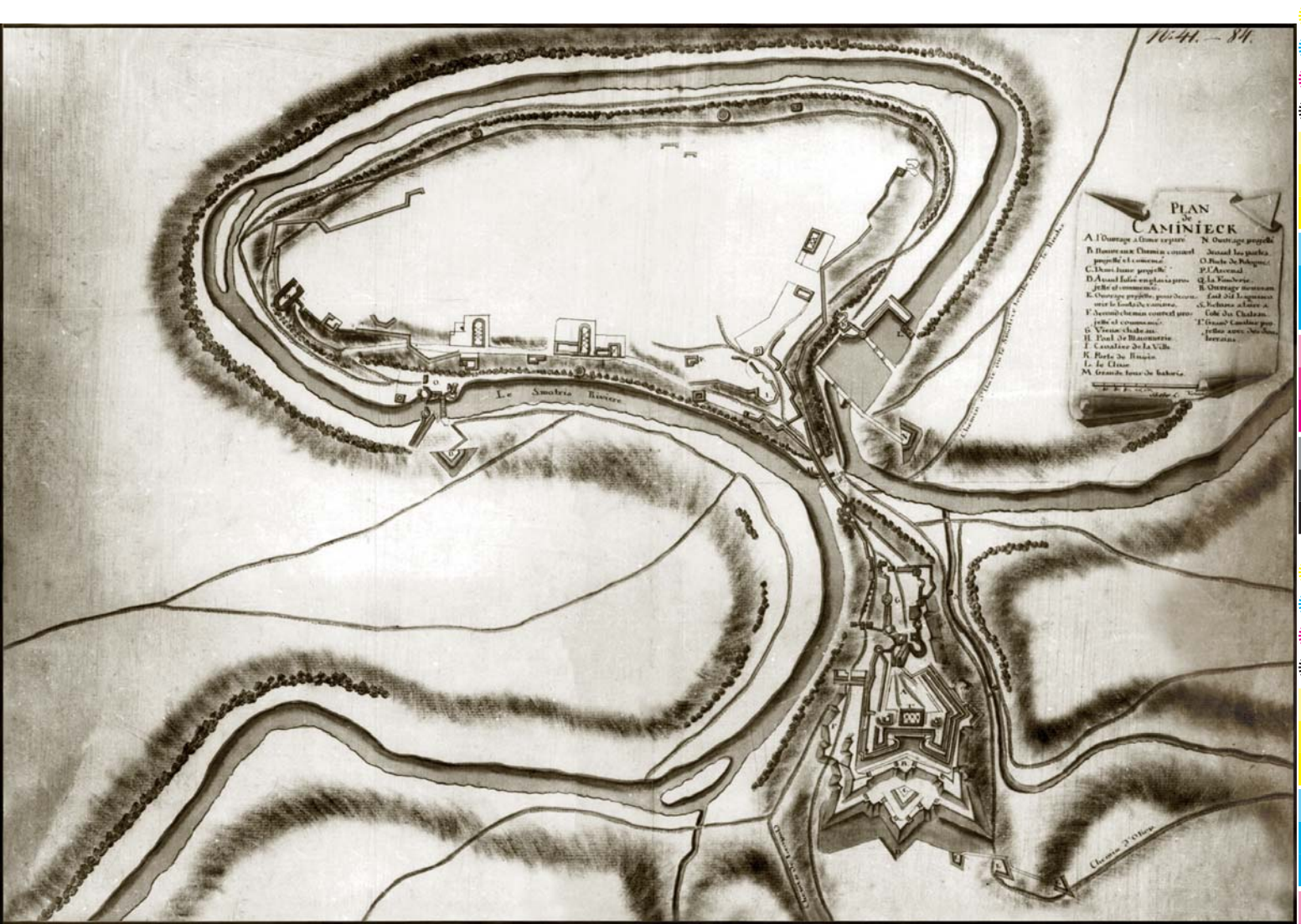
²⁹⁹ Т.Новак датує четвертий етап 1761–1785 рр. і п'ятий етап – 1786–1793 рр. [Nowak 1973: 162].

Лл. 338. Вид Польської брами на гравюрі Лемерс'є за рисунком М.Кулеші, сер. XIX ст.;
Надбрамна башта «Нової Ляцької брами» та міст через р.Смотрич.
Кресленник 1806 рр. Матеріали РДВІА, Москва

укріпленнь, якими з 1713 р. опікувався надісланий Августом II генерал-лейтенант Лагнаско [Nowak 1973: 159; Porotek: 218]. Вже у 1719 р. В.Раппе на посаді коменданта заступив Флоріан Шилінг, який, за повідомленням

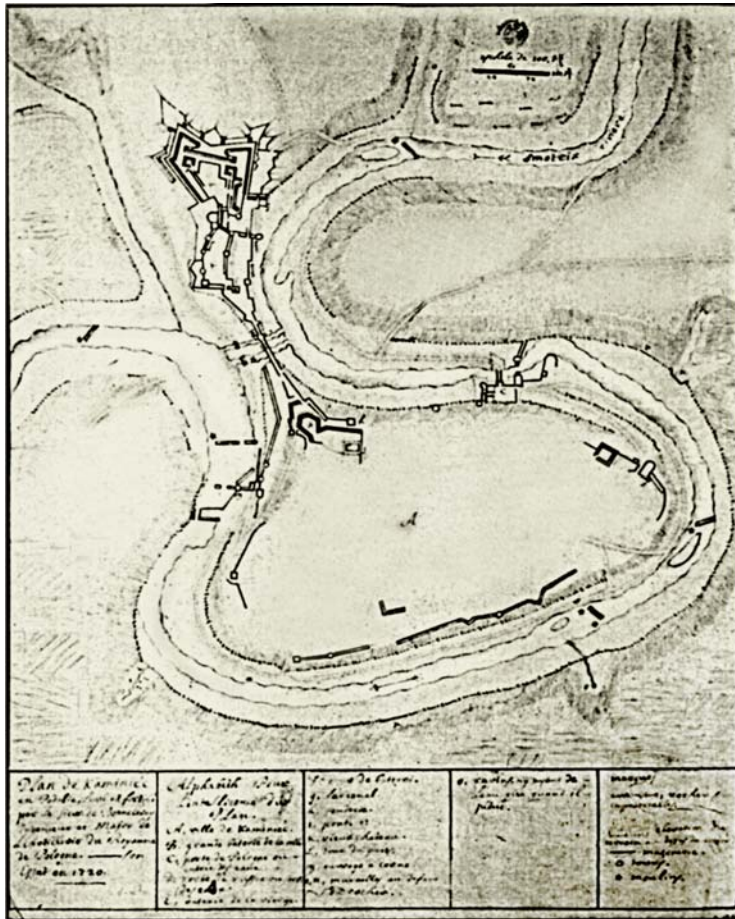
Ю.Ролле, нічим себе не проявив крім утисків міщан. У зверненні магістрату до генерала подільських земель Адама Тарла наприкінці 1730 р. Ф.Шилінга звинувачували в тому, що він «цілим містом як поміщик править»,

Іл. 339. План Кам'яця 1712-1715 рр. РДВІА, Москва. Хронологічна атрибуція Є.Пламєницької

перекладає на міщан всі обов'язки з ремонту кордегардій, гауптвахти, мостів і брам, натомість дозволяє жовнірам тримати шинки й займатися торгівлею. А втім, скарга не мала наслідків, і комендантство Шилінга тривало аж до смерті короля Августа II (1733) [Antoni 1880, II: 50-53]. З робіт, проведених у цей період, джерела зазначають ремонт Замкового мосту та обмурування рову Нового замку. З 1721 р. до фортифікаційної діяльності у Кам'яці знову повернувся Анджей Гловер. Він планував створити єдину систему оборонних мурів фортеці, що мали поєднати місто на острові з замком [Król-Mazur: 167-168]. Стан укріплень на момент початку цих робіт зафіксовано на плані міста 1720 р., виконаному інженером і майором артилерії коронної сіром де Боннлеве в 1720 році [162] [Мамвіїшин: 225] (іл. 340).

Реалізувати свої фортифікаційні плани А.Гловер почав окремими ділянками. 1721 р. він здійснив реконструкцію батареї св. Урсули Старого замку (яку зазвичай називають Південним двором), що розмістилася на терасі попід південним замковим муром. Уздовж її скельного краю ще в 1540-і рр. І.Претфусом було споруджено мур, зображені на мідьориті Ц.Томашевича (див. іл. 159). Під час реконструкції А.Гловер «насилав нову батарею і спорудив нову башту над Карвасарами» [Nowak 1973: 159]. Натурні дослідження, проведені Є.Пламєницькою, підтверджують, що мур південної батареї, які стояли по кромці скелі, було надбудовано парапетними стінками разом зі стародавньою вежею Малою Південною № 1 [Пламєницька О., Пламєницька Є. 1999: 35] (див. іл. 72, 73: а, в).

Іл. 340 План Кам'яця 1720 р., складений сіром де Боннлеве. Національна бібліотека Мадрида (За вид.: [Матвішин: 225])

Оборонні мури постали й на окремих ділянках Старого міста. Зведений 1565 р. на північний схід від башти Стефана Баторія мур, пошкоджений при турецькому бомбардуванні 1672 р., А.Гловер відновив на довжину 25 сажнів (близько 45 м) та висоту 2 сажні (3,6 м). Т.Новак, якому був невідомий документ 1565 р.³⁰⁰, зарахував цей мур до новоспоруджених А.Гловером об'єктів [Nowak 1973: 157]. Втім, порівняння розмірів муру з зазначеними в описі 1565 р., не залишає сумнівів, що мур було відбудовано від основи на старих фундаментах. Цей мур, зафіксований на гравюрі сер. XIX ст. (іл. 341) [163], дотепер не зберігся, на відміну від інших споруджених у той час укріплень.

³⁰⁰ Див. додаток 8 та іл. 300.

У період після 1720 р. Анджей Гловер провів ґрунтовну реконструкцію оборонних мурів, зведених ще за дотурецьких часів у вірменській частині міста, на терасах стрімкого схилу над Руською брамою. Мури становили єдиний комплекс із південною брамою Стефана Баторія: в цьому переконав мідьорит Ц.Томашевича (див. іл. 40; 104; 306: г, д, е), план 1684 р. (див. іл. 206) та план де Боннлеве. Очевидно, після значних пошкоджень, заподіяних турками, А.Гловер не лише відновив мури від основи, але й подовжив їх у північно-західному напрямку, в бік Замкового мосту, вздовж давньої вулиці, що йшла по краю тераси над Руською брамою (іл. 342: 1, 2, див. іл. 114, 210). Між двома відтинками муру на перепаді суміжних терас він поставив ще одну браму (іл. 342: 3). Внаслідок проведених робіт, обсяг яких легко простежити, порівнюючи плани 1712-1715 рр. та 1720 р. та план, виконаний у період 1735-1740 рр. [164]³⁰¹ (іл. 343, див. іл. 339, 340), мури отримали назву «Гловерівських».

План 1735-1740 рр. ілюструє також інші повідомлення архівних джерел, зокрема інформацію А.Гловера 1722 р. про «насипану нову батарею навпроти ринку», щодо місцезнаходження якої Т.Новак висловлює різні припущення [Nowak 1973: 160]. На невідомому Т.Новаку плані 1735-1740 рр. цю батарею позначено під літерою «О» як «Нову батарею» («Nouvel Rempart»). Позначено й інші об'єкти, згадані в документації тих років, зокрема «новий мур при людвисарні». Під людвисарню (ливарню) було пристосовано дотурецьку вежу-кам'яницю Сільницького, розташовану на кромці скелі поблизу Вірменського бастиону і названу в описі міста 1700 року «турецькою баштою» [Описание: 576], зображену на плані 1712-1715 рр. (див. іл. 339) та на плані 1720 р. як «fonderie» під літерою «h» [165] (див. іл. 340). Як свідчить план, у період між 1720 та 1740 рр. нові батареї було насипано також між Різницькою та Слюсарською баштами (батарея св. Григорія під літерою «L») і на південному кінці острова. Крім того, на плані позначено батарею св. Марії

³⁰¹ Хронологічне датування плану Є.Пламеницької. Версія цього плану зберігається в Бібліотеці Чарториських у Кракові [Nowak 1973: 145-148].

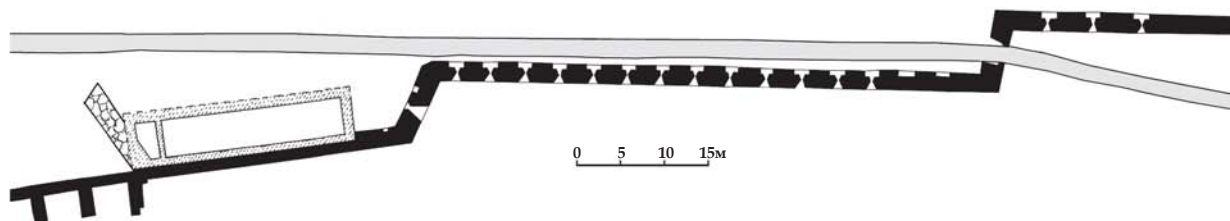

*Іл. 341. Панорама Кам'яця з півночі. Гравюра Станіслава Антошевського, Яна Краєвського.
Національна бібліотека Варшави*

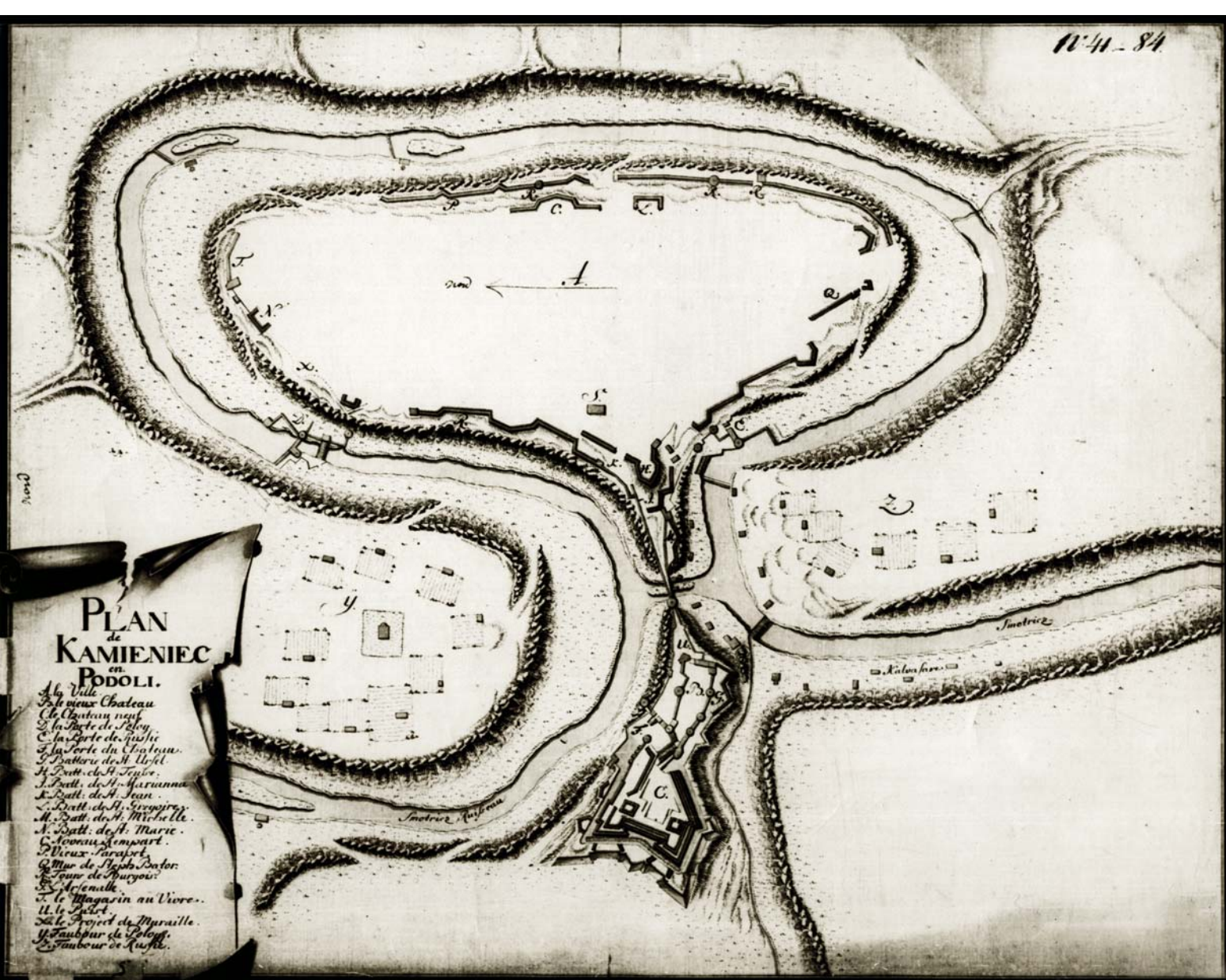
(Турецький бастион) під літерою «N» та батарею св. Терези (Вірменський бастион) під літерою «H», яка, очевидно, в цей період отримала завершення у вигляді великих зубців-мерлонів (див. іл. 203: з). Позначено і батарею св. Михаїла (на південному прискалку між Замковим мостом та Міською брамою) під літерою «M», батарею св. Маріанни (між Міською брамою та Вірменським бастионом) під літерою «J» та батарею св. Яна (біля Людвисарні, на терасі, по якій проходила вулиця Замкова) під літерою «K». Батарея на нижній південній терасі Старого замку отримала назву «Батареї св. Урсули». Зауважимо, однак, що назви батарей не були

постійними, і на пізніших планах міста вони неодноразово змінювалися. План 1735–1740 рр. свідчить про наміри зведення оборонних мурів уздовж північно-західної кромки верхнього берега каньйону – між Батареею св. Марії (Турецьким бастионом) та Людвисарнею («le Project de Muraille» під літерою «X»). Ці роботи, однак, виконано не було.

На початку 1730-х рр. вже немолодий А.Гловер передав будівництво укріплень іншим інженерам. Відтак у документах з'являються нові імена: в 1734 р. «суперінтендантом з ремонту й укріплення фортеці» названо штик'юнкера Яна де Вітте. В цей час комендантом фортеці став Вацлав Жевуський,

Ил. 342. Гловерівські мури з брамою, реставрація Є.Пламеницької:
 1 – північний відтинок мурів з брамою при вул. Успенській (вид з півночі);
 2 – план північної ділянки мурів за обміром Є.Пламеницької та А.Тюпича;
 3 – брама Гловерівських мурів, вид з півдня.
 Фото О.Пламеницької.

Лл. 343. План Кам'янець-Подільського 1735–1740 рр. Матеріали РДВІА.
Хронологічна атрибуція Є.Плामеницької

який, попри надто короткий термін перебування на посаді (з лютого 1734 до червня 1735 р.) заслужив винятково позитивну характеристику історика Юзефа Ролле [Nowak 1973: 160; Antoni 1880 II: 48–51]. Наступним комендантом фортеці став Крістіан Дальке – інженер-фортифікатор шведського походження. Цей період, як зазначають дослідники, був несприятливим для фортифікаційної діяльності з огляду на брак коштів. Польський історик Казимеж Яроховський зазначає, що після 1721 р. і, зокрема, в 1734, 1735, 1739 рр. велися роботи зі зміцнення Кам'янецької фортеці.

Разом із цим, складена 1740 р. реляція командированих для визначення стану укріплень німецьких інженерів під назвою «Про стан фортеці Кам'янецької, що необхідно для утримання будови робити і що далі будувати», підготовлена в 1740 р., засвідчила вкрай поганий стан укріплень, які вимагали ремонту й модернізації. У реляції, зокрема, зазначено необхідність ремонту «замкової брами при наріжній фортеці»³⁰², обмуровання контрескарпів ровів Нового замку, відбудову мосту між Старим і Новим замками,

³⁰² «Наріжною фортецею» названо Новий замок, відповідно йдеться про ремонт Підзамкової брами.

зведення мурів між батареєю св. Урсули та Новим замком. Становить інтерес раніше невідома назва «брама св. Михаїла» стосовно брами в Західному казематі, якою виходили на міст-комунікацію з Новим замком (див. іл. 313, 315) [Jarochoowski: 205].

У Старому замку передбачалося «забезпечення всіх башт, склепінь і мурів дахами та балками, оскільки через затікання дощу та снігу не лише мури розвалюються, але й у склепах з причини вологості жодної амуніції не можна тримати, а в багатьох місцях мури скоро повністю обвалюються». Зокрема у башті св. Михаїла³⁰³ необхідно було влаштувати нові балки та підлоги, оскільки старі погнили і не дозволяли встановити необхідну кількість гармат. Планувався ремонт мурів та покриття дахами башт Старого замку, укріплення Замкової брами³⁰⁴, ремонтні роботи на Руській та Польській брамах та міській греблі, на більшості батарей Старого міста, будівництво нових і відбудова старих мурів та валів вздовж східної кромки каньйону [Król-Mazur: 169–170]. Наслідком «Реляції» 1740 р. стала активізація фортифікаційних робіт у 1740–1761 рр. Р.Круль-Мазур вважає, що роботи, які проводилися з моменту укладання реляції і до моменту прийняття фортеці в управління комендантом Яном де Вітте, мали на меті реалізацію вищезазначених завдань. Їх завершення С.Лоза відносить до 1753 р. [Łoza: 67], а результати відображено на планах міста 1746–1749 рр. та 1761 р.

План 1746–1749 рр. [166] (іл. 344) не має експлікації, в загальних рисах фіксує топграфічну ситуацію, забудову та основні укріплення Кам'янця. Це перший план з числа зроблених після звільнення міста від турків, на якому показано житлові квартали, сакральні споруди та співвідношення забудованих і незабудованих територій, в тому числі пустирі, що утворилися після руйнації житлового фонду. З цього плану, однак, є очевидним, що фортеця Кам'янець навіть у стані відбудови після руйнації була повноцінним містом, яке лише до певної міри можна було використовувати як оборонний плацдарм.

³⁰³ Йдеться про башту Денну, в якій, як відомо, була каплиця св. Михаїла.

³⁰⁴ Йдеться про браму, відому як «Пільна».

Подальше вдосконалення фортифікаційної системи неминує мало увійти в конфлікт з розвитком цивільної міської структури.

Датований 11 липня 1761 р. план (іл. 345) [167] відображає результати діяльності фортифікаторів у Кам'янці впродовж першої половини XVIII ст., з яких найбільший внесок в укріплення міста зробили Анджей Гловер та Крістіан Дальке. Обширна експлікація німецькою мовою дає вичерпну інформацію щодо складу і розташування укріплень. Цей план, виконаний капралом Гіллером³⁰⁵, можна вважати першим детальним зображенням міських фортифікацій, цінність якого побільшується тим, що він містить датуєчу інформацію. Так, з плану стає очевидним, що частина об'єктів, спорудження яких приписували туркам, була зведена перед турецькою окупацією. Це, зокрема, стосується Людвисарні під літерою «L»³⁰⁶ та Замкового мосту під літерою «H»³⁰⁷. В числі фортифікацій на замковому мисі привертає увагу укріплення на нижній південній терасі замку, назване «батарея св. Урсули» під літерою «C» (див. іл. 72), а також мур під літерою «D», яким цю батарею з'єднано з Новим замком. Мур датовано 1761 р. В зв'язку з цим доречно згадати інформацію О.Прусевича про пам'ятну плиту з написом «SUMPTUS*PAL*POD*MDCCLXI» («1761 року коштом Подільського воєводства»), колись вмуровану над брамою у південному мурі батареї св. Урсули (див. іл. 177) [Prusiewicz: 102]. Тим же 1761 роком датовано на плані «два нових мури» під літерою «E», що сполучають Пільну та Підзамкову брами.

Судячи з плану 1761 р., в період 1740–1761 рр. було реконструйовано дотурецьку аркову Підзамкову браму (див. іл. 159; 170, № 24). Єдине відоме зображення як цієї ділянки, так і Пільної брами з заходу належить невідомому художнику (іл. 346); воно фіксує багато цікавих подробиць, які стосуються архітектури міських брам. Від

³⁰⁵ «Dessiné par Sigismundt Corporal v.o.b. Hillers C.»

³⁰⁶ «Das Gieshaus von denen Türcken gebauet» («Людвисарня збудована перед турками»). Переклад з німецької О.Пламеницької.

³⁰⁷ «Die gemauerte Brücke von denen Turck erbauet» («Муруваний міст збудований перед турками»). Переклад з німецької О.Пламеницької.

Іл. 344. План Кам'янець-Подільського 1746-1749 рр. Матеріали РДВІА.
Хронологічна атрибуція Є.Пламеницької

Підзамкової брами дотепер залишився лише фрагмент східного пілону (іл. 347: а). Після 1699 р. браму відновили в дерев'яній конструкції (дослідження Є.Пламеницької), втім різний характер її зображень на планах 1735-1740 рр. та 1761 р. свідчить, що в середині XVIII ст. відбулася ще одна перебудова, внаслідок якої брама набула вигляду двох квадратних в плані пілонів, перед якими з напільного боку було влаштовано рів та дерев'яний міст із підйомною секцією

(див. іл. 376). Це архітектурне рішення запропоновано в проекті реставрації Підзамкової брами, опрацьованому Є.Пламеницькою (іл. 347: б).

Аналіз плану 1761 року та його порівняння з зображенням на мідьориті Ц.Томашевича (див. іл. 40) не залишає сумнівів, що результатом трьох попередніх етапів стала масштабна реконструкція укріплень на в'їзді до міста, зокрема на східному кінці Замкового мосту, де сформувався комплекс Міської брами,

Іл. 345. План Кам'яця-Подільського 1761 р.
Національна бібліотека Варшави

що складався з надбрамної будівлі та казематів (іл. 348, див. іл. 96, 97).

Міська брама (іл. 349, див. іл. 99) становить прямокутну в плані двоярусну споруду з наскрізним проїздом і мерлонами по верхньому ярусу. Вона утворилася на основі стародавньої вежі, що стала невеличкою вартівнею в об'ємі надбрамного будинку. Його було зведено, як встановлено вище, в 1546 р. як «Кам'яну браму» («brama lapidea»)³⁰⁸ на східному кінці Замкового мосту. Значне зміщення проїзду брами від осі мосту спричинене характером терасованої скельної поверхні, по якій було протрасовано дорогу (див. іл. 96, 100). Незважаючи на те, що впродовж століть місце в'їзду через Замковий міст не змінювалося, дорожнє полотно, витесане у скельному масиві, без бруківки, залишало нерівним, дотримуючись правил середньовічної фортифікації і створюючи додаткову перешкоду на в'їзді до міста. Від цієї незручності не позбавлялися, як ми гадаємо, свідомо, аж до кінця XVIII століття³⁰⁹.

На плані 1712–1715 рр. споруда Міської брами відсутня; судячи з зображень на планах 1720 р. та 1735–1740 рр. (див. іл. 339, 340, 343), її трансформації пов'язані з руйнацією турками і реконструкцією. Натомість вже у сучасних габаритах вона зображена на плані 1761 р. під літерою «К» та назвою «Batterie St. Martino Ao. 1743. völlig ausgebaut»³¹⁰. Привертає увагу подібність форми оздобленого жовтуватим пісковиком аркового проїзду Міської брами та арки аналогічного лучкового абрису в брамі Гловерівських мурів (див. іл. 342). Оздоблення західного фасаду Міської брами декоративним білокам'яним напіввалом також є характерним для XVIII ст. Цілком вірогідно, що реконструкція Міської брами відбулася

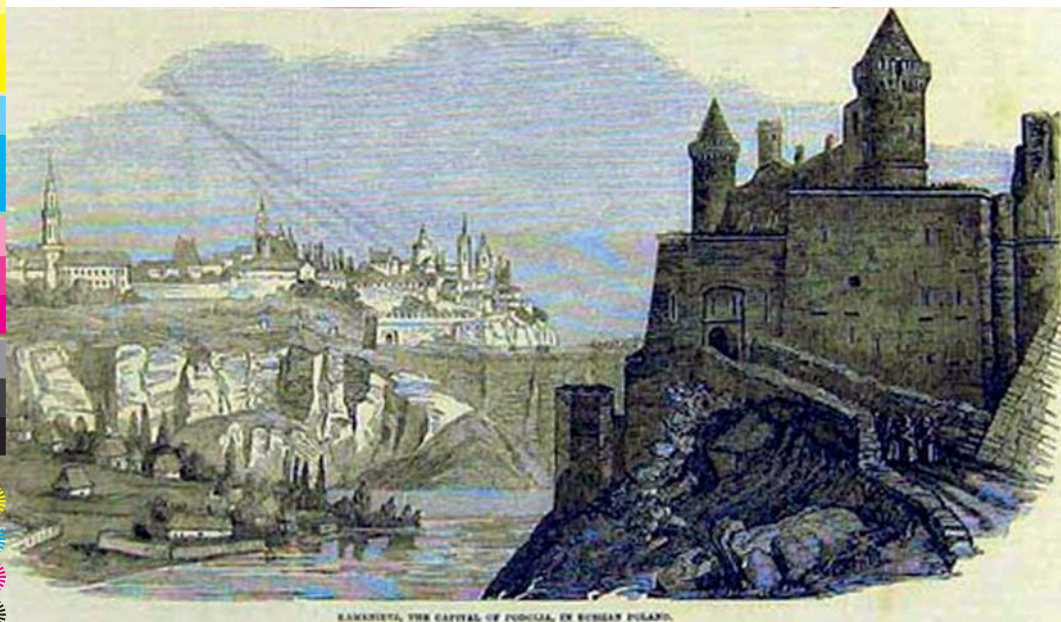
³⁰⁸ Див. с. 370.

³⁰⁹ У рапорті С.Завадського про виконані фортифікаційні роботи, складеному в липні 1791 р., під пунктом 7 зазначено: «Przy końcu Mostu Tureckiego ku Bramie droga która była skalista, nieregularna, jest teraz po części splantowana» [168] («При кінці Мосту Турецького до Брами дорога, що була скеляста, нерівна, тепер частково спланована»). Переклад зі старопольської О.Пламеницької.

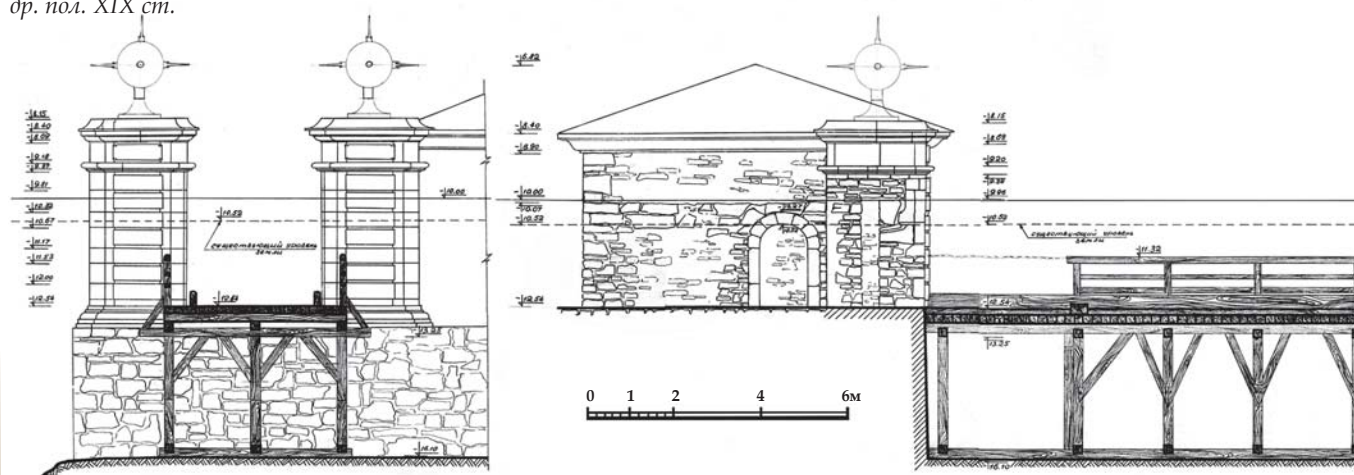
³¹⁰ «Батарей св. Мартіна в 1743 р. повністю споряджена». (Тут і далі переклад з німецької О.Пламеницької).

Лл. 346. Вид Старого замку з заходу. Рисунок невідомого автора др. пол. XIX ст.

між 1740-им та 1743 рр. в перебігу робіт, проведених Крістіаном Дальке. Батарея св. Мартіна включала західну частину, прилеглу до муру, що перегороджував мис перед мостом, а також казематовану південну частину, утворену стародавнім циклопічним муром (див. іл. 97, 315). Ця ділянка батареї тримала під обстрілом Руську браму.

Перед Міською брамою утворилася невеличка трикутна площадка, що упиралася в глухий оборонний мур із мерлонами, в якому, зі зміщенням ліворуч, знаходився отвір

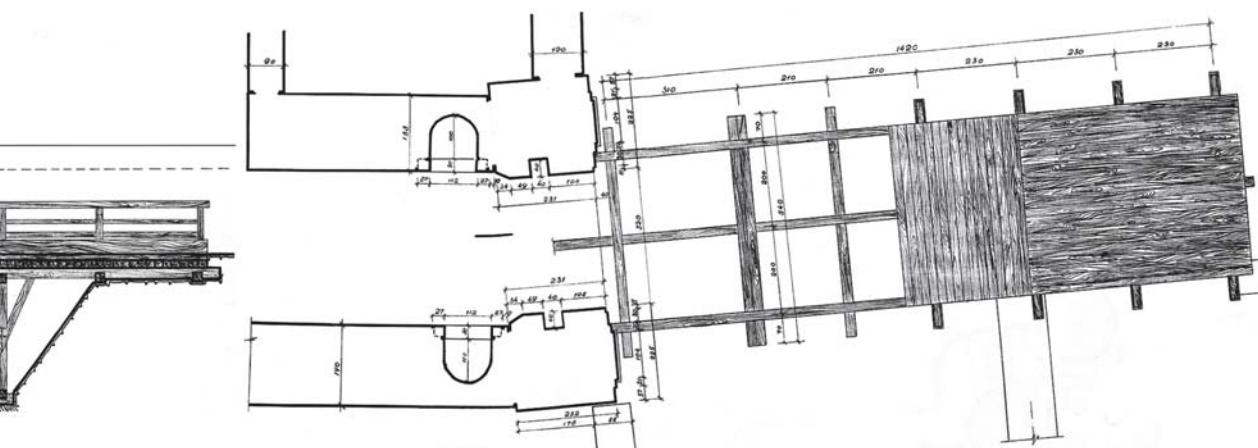
брами (див. іл. 203: в, 315). На цій площадці, на південному краю скелі, в 1760-х рр. було змуровано склепінчастий каземат³¹¹ (іл. 350), який отримав назву «Laboratorium» (тут виробляли селітру для виготовлення чорного пороху)³¹². Бійниці каземату, скеровані в бік

³¹¹ На плані 1761 р. під літерою «J» позначено «Gemauerte Casematte». Не можна виключати, що каземат постав на основі дотурецької споруди, зображеної на мідьориті Ц.Томашевича (див. іл. 40).

³¹² Роботами зі спорудження і спорядження лабораторії опікувався генерал артилерії коронної граф Алоїзій Фридерик Брюль [Król-Mazur: 173].

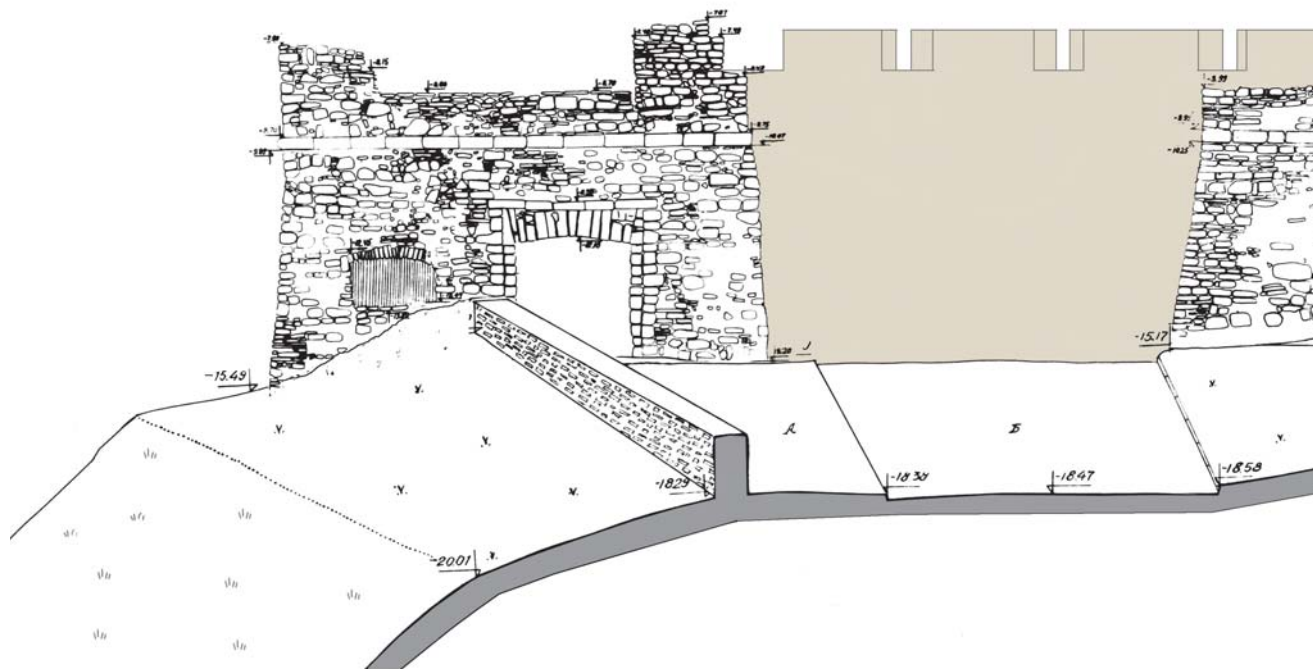
Лл. 347. а) Руїни Підзамкової брами та Старий замок; вид з заходу, фото О.Пламеницької;
б) проект реставрації Підзамкової брами Є.Пламеницької

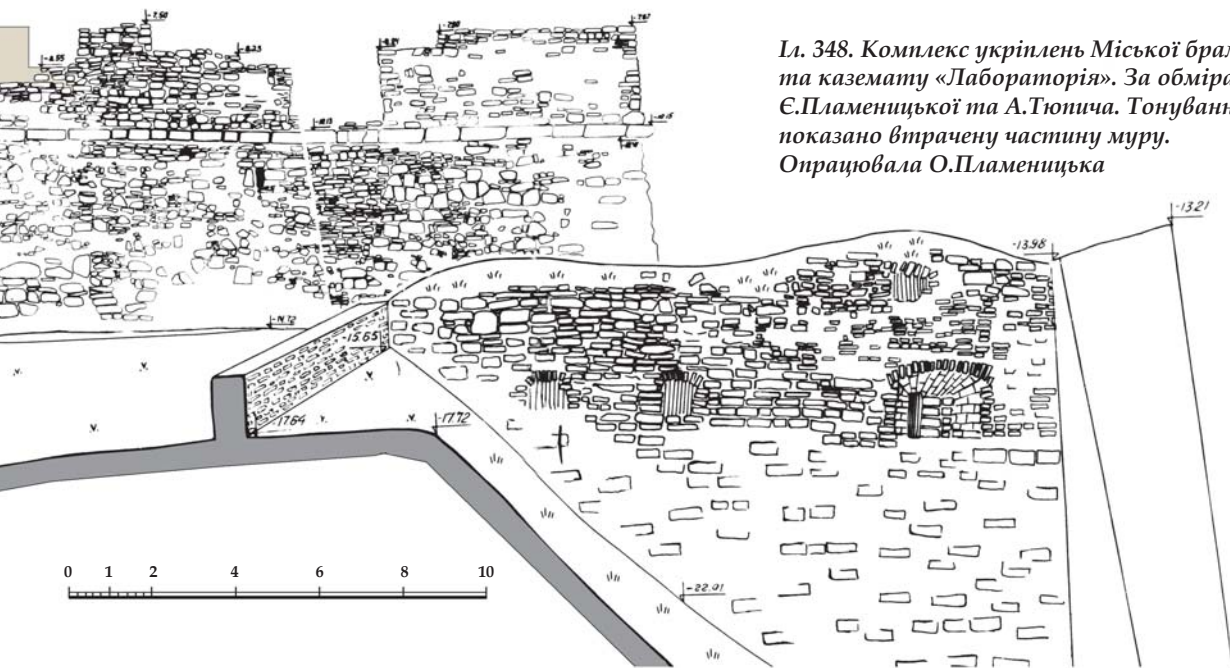

площадки перед Міською брамою (див. іл. 97), свідчать про його друге призначення – обстріл під'їзду до Міської брами.

До ремонтного етапу 1740-х років в експлікації до плану 1761 р. віднесено також «Велику батарею св. Терези» (див. іл. 97, 282, 315), споряджену між 1743 та 1746 рр. (літера «М»). На цій батареї, яку Ю.-А. Ролле помилково вважав новозбудованою на місці дотурецького шестикутного бастиону [169], знаходилась будівля, яка на плані міста 1809 р. позначена як «приміщення скарбниці, де мешкав

генерал Дальке» [170]. Після 1740 р. батарею св. Терези продовжили на північ, паралельно кромці каньйону, аж за Людвигарню. На терасі вище батареї св. Терези, де перед турецькою окупацією був кляштор Босих Кармелітів, на плані 1761 р. позначено «новий верк або кавальєр 1746 року збудований» (див. іл. 345, літера «N») з Цейхгаузом (літера «O»). Під цейхгауз (арсенал) було пристосовано залишки колишньої двоповерхової ренесансної кам'яниці з аркадою та високим фігурним аттиком,

Ил. 348. Комплекс укріплень Міської брами та каземату «Лабораторія». За обмірами Є.Пламеницької та А.Тюпича. Тонуванням показано втрачену частину муру. Опрацювала О.Пламеницька

Ил. 350. Каземат «Лабораторія». Переріз, план (за проектом реставрації Є.Пламеницької); загальний вигляд із південного заходу, фото О.Пламеницької

що належала Кристині Чеклінській і 1623 р. була передана нею для кляштору Босих Кармелітів на Скельці [Пламеницька О. 2005: 158]. З протилежного боку, на заході, нижче від батареї св. Терези, показано «Нижню батарею св. Іоанна від Людвисарні до Брами [Миської. – О.П.] в 1716 р. збудовану» (літера «Р»)³¹³. Ця батарея, розміщена на самому краю верхнього берега каньйону, включала мурований каземат, який майже впритул підходив до Миської брами (див. іл. 97, 315).

Отже, починаючи від Замкового мосту, з заходу на схід піднімались терасованим схилом чотири батареї, які анфілювали Замковий міст та Руську й Польську брами. Сектор обстрілу дорівнював майже 180°.

Порівняно з комплексом укріплень при Миській брамі захист інших ділянок був значно слабшим; це очевидно з характеристик укріплень, які подає план 1761 р. Східний бік острова захищали башти Різницька, Слюсарська та Кушнірська, між якими по кромці берега каньйону проходив напівзруйнований вал, названий «зруйновані парпети від краю скелі»³¹⁴ (див. іл. 345, літери «R» та «P»). Башту Різницьку названо «порожною баштою»³¹⁵, а південну надбрамну башту Стефана Баторія при Гловерівському мурі – «повністю зруйнованим давнім муром Короля Стефана Баторія»³¹⁶. Північна башта Стефана Баторія разом із прилеглим казематом при оборонному мурі зазначена як «зерносковище та склад провіанту»; єдиним укріпленням в цій частині міста була «батарея св. Марії, під якою головний склад пороху в землі збудований, в 1751 р. повністю завершений»³¹⁷. Роботи будівельного етапу 1751–1753 рр., виконані, як стверджують історики, під керівництвом полковника Артилерії Коронної Крістіана Дальке, було відзначено розлогим латинським написом на білокам'яній плиті, вмурованій на фасаді Турецького бастиону з боку міста (на жаль, плита не збереглася); текст

³¹³ «Die untere Batterie St. Joannes von dem Gieshause bis ab das Thor ist Aö 1716 gebauen».

³¹⁴ «Verfallene Parapets aus dem Rande des Felsen».

³¹⁵ «Der Freischer Thurm».

³¹⁶ «König Stephani Bathory gantz Ruinirte alte Mauer».

³¹⁷ «Die Batterien st. Mariee unter wilcher das Haupt Magazin zu Pulver von Grund auss Jhren gebauet ist in 1751 völlig fertig geworden».

напису повністю наводить А.Прусевич [Prusiewicz 54–55]. Дослідники, однак, подають інформацію про участь у ремонтних роботах 1750-х рр. Яна де Вітте – майбутнього коменданта фортеці; перебуваючи в ранзі капітана артилерії коронної, він здійснював нагляд за реконструкцією [Król-Mazur: 177].

Отже, впродовж трьох етапів, завершених наприкінці 1750-х рр., основні будівельні роботи проводились на оборонних мурах – частково відремонтованих, частково споруджених на нових ділянках. Втім, навряд чи ці роботи можна віднести до категорії фортифікаційних новацій. Містку характеристику стану кам'янецької фортеці у 1763 році дав турецький посол Резмі Ахмед Ефенді: «Та фортеця середнього розміру, досить нікчемна, збудована на скелі, хребет якої пласко зрізаний, не оточена муром та не зміцнена баштами. На півдні має менший замок та окопи, які сполучаються з великим замком за допомогою кам'яного мосту, який здійснюється над водою на висоту мінарета. Загалом усі укріплення та військові будівлі занедбані через недбалість та погане утримання, загрожують руйнацією» [Król-Mazur: 172].

Тадеуш Новак вважає, що план 1761 року (див. іл. 345) фіксує стан фортифікацій на кінець третього будівельного етапу. Наступний четвертий етап ремонту та розбудови укріплень Кам'янця стартував на початку 1760-х рр. і тривав до 1785 р. [Nowak 1973: 162].

В 1761–1767 рр. з ініціативи Стефана Маковецького, скарбника червоногородського, обраного шляхтою для контролю над будівництвом, було здійснено серію фортифікаційних робіт на об'єктах замку й міста. За згодою коменданта фортеці Крістіана Дальке для їх проведення залучили найкращих кам'янецьких ремісників на чолі з майстром-муляром Якубом Зехером, а також солдат гарнізону фортеці під командуванням братів де Вітте – капітана артилерії коронної Бартоломея де Вітте (який відповідав за постачання будівельного матеріалу зі скель каньйону Смотрича) та полковника Яна де Вітте. З робіт, проведених у цей час, історик Ю.-А.Ролле зазначає зведення 31737 ліктів муру [Król-Mazur: 174, 176] (18,2 км. – О.П.), що з упевненістю можна

піддати сумніву. А.Прусевич, з посиланням на опис з архіву Маковецьких, приписує Стефанові Маковецькому реставрацію в 1760–1765 рр. башти Стефана Баторія [Prusiewicz: 55, 114]. Історик вважає, що в описі робіт під назвою «Кушнірська башта» зазначена саме башта Стефана Баторія. Втім, як свідчить план 1773 р. (див. іл. 393, літера «Z»), цю назву мала південна з трьох башт, розташованих по лінії східного валового укріплення міста. До робіт, проведених С.Маковецьким, за даними міських актових книг, Р.Круль-Мазур відносить ремонт міських брам і сходів, а також доріг за Польською та Руською брамами [Król-Mazur: 176].

Детальних описів робіт, проведених у 1761–1767 рр., дослідниками поки що не виявлено. Мабуть через це Р.Круль-Мазур не включає їх до четвертого фортифікаційного етапу, рахуючи його з моменту, коли посаду коменданта кам'янецької фортеці посів Ян де Вітте. Втім, варто назвати офіцерів, які безпосередньо перед призначенням Яна де Вітте, у 1764 р., формували ядро її гарнізону. Це генерал артилерії коронної Алоїзій Фридерик граф Брюль, полковники Міхал Збоїньський, Ян де Вітте, Теодор Потоцький, обер-лейтенант Ян Фридерик Гіллер³¹⁸, майор Бартоломей де Вітте (брат Яна де Вітте), капітан Юзеф де Вітте (син Яна де Вітте), поручик Ігнацій Яцковський, штик'юнкер Ігнацій Напюрковський [171].

Останнє тридцятиліття перебування Кам'янця у складі Речі Посполитої – період цікавий і суперечливий з точки зору фортифікаційної діяльності. Умови, в яких довелося працювати наступному коменданту фортеці, Янові де Вітте, надзвичайно містко схарактеризував польський історик К.Яроховський: *«Дивна річ. Кам'янець, так чудово розташований на смотрицьких скелях, Кам'янець, такий багатий на історичні перекази, форпост християнства, жало, що стирчало в серці Польщі аж до Карловицького реваншу, Кам'янець, кинутий як дозорний у фантастичну країну, серед різнобарвної та різномовної людності, на поріг, так би мовити, справді набагато казковішого тоді, аніж тепер, Сходу, – кінчає свою історію у XVIII столітті, ще перед катастрофою 1793*

³¹⁸ Автор плану міста 1761 р.

року³¹⁹, як бачимо, прозаїчно. Розпочати... 1710 року його фортифікації, не збуджуючи жодної неприємної спокуси, сумно вмирають від сучот в 1740 році» [Jarochowski: 207].

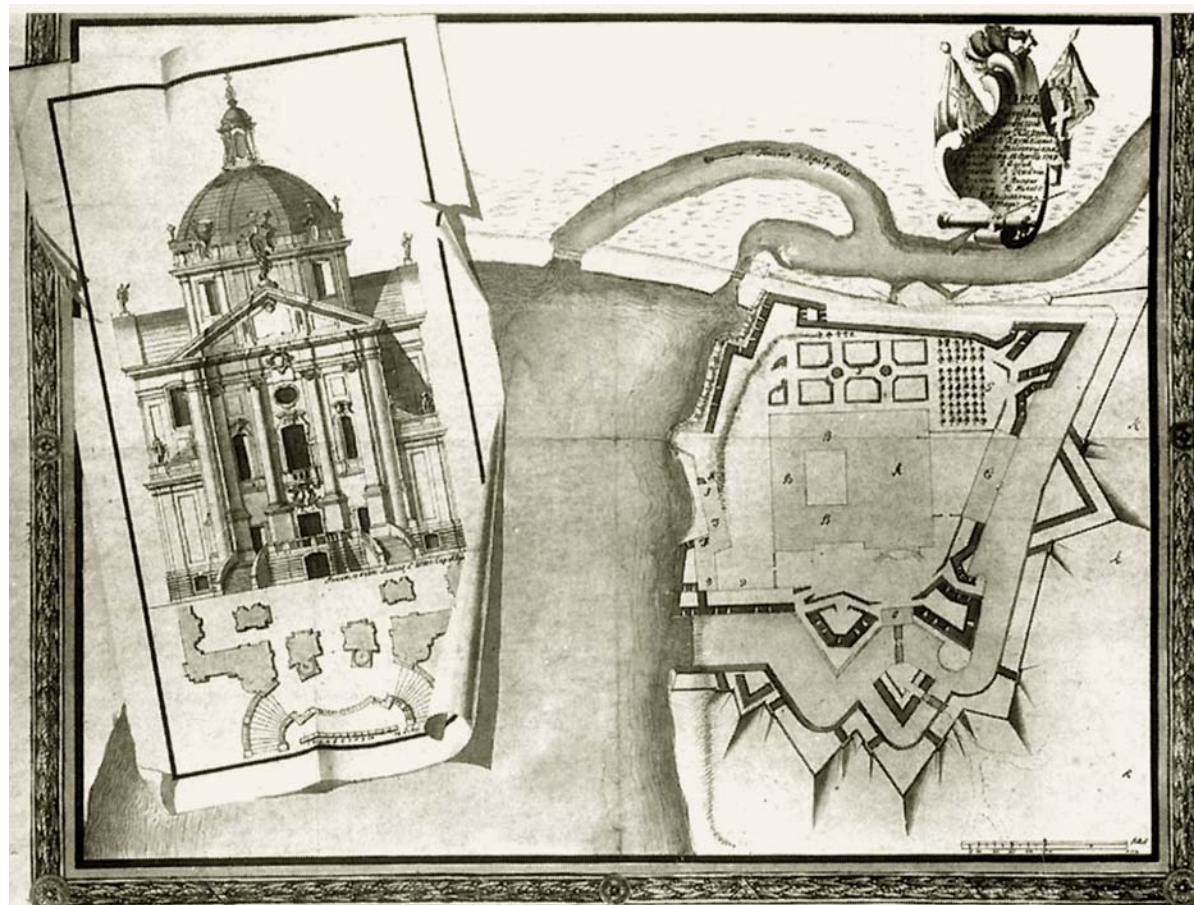
1767 року, в час «вмирання» Кам'янця як військової фортеці, покинутої напризволяще на околиці Речі Посполитої останнім в історії Кам'янця польським королем Станіславом Августом, позбавленої, попри постійні реляції й прохання комендантів, фінансової підтримки, – саме в цей час розпочалася військова кар'єра енергійного, професійно ґрунтованого і всебічно обдарованого коменданта фортеці Яна де Вітте.

Ян де Вітте походив зі знатної голландської родини де Вітт. Він народився 8 липня 1709 р. у військовому таборі під Полтавою, де його батько перебував на службі у російському війську. Згодом батько осів у Кам'янці, одружився вдруге і вступив до польського війська, з яким зв'язали своє життя його єдинокровні сини – Ян та Бартоломей [Hornung: 28–29].

Історичний період, в якому довелося працювати Янові де Вітте, є завершальною фазою ранньомодерного часу. Не претендуючи на вичерпний його розгляд, що може стати темою окремого дослідження, зупинимось на змінах, яких зазнали середньовічні укріплення Кам'янця у прикінцевій фазі його перебування у складі Речі Посполитої, коли комендантами фортеці були генерали артилерії коронної Ян де Вітте, його син Юзеф де Вітте та Юзеф Орловський. Ян де Вітте з усіх архітекторів та інженерів різних епох залишив у Кам'янці-Подільському бодай найбільший слід. Він почав свою кар'єру військового офіцера 1735 р. у ранзі капітана артилерії, згодом став майором (1751), підполковником (1754), полковником (1762), генерал-майором (1767). У цьому ранзі його було призначено комендантом кам'янецької фортеці, а в 1781 р. підвищено до звання генерал-лейтенанта [Hornung: 33].

Архітектурна і фортифікаційна діяльність Яна де Вітте – тема окремої монографії. Втім, розглядаючи проблему фортифікацій, не можна оминати інших аспектів творчості майстра, що отримала дуже уривчасті,

³¹⁹ Йдеться про другий поділ Польщі.

Лл. 351. Кармелітський кляштор у Бердичеві. Проект.
Кресленик Яна де Вітте, 1743 р. (за вид. [Hornung: 204])

неоднозначні й почасти контroversійні характеристики. Їх причини можна дошукувати як в історичних обставинах, в яких він жив і творив, так і в його непростому характері й стосунках з оточенням.

Парадоксом майже сорокарічної діяльності Яна де Вітте у Кам'янці є передусім те, що попри плідну працю як інженера-фортифікатора, він збудував більше цивільних, аніж військових споруд. Ім'я архітектора пов'язане з помітним явищем в архітектурі Поділля – оборонним кляштором кармелітів у Бердичеві, кресленики якого (що становлять частину, на жаль, невеличкої збереженої спадщини графічних робіт Яна де Вітте) свідчать про його високий фаховий рівень проектувальника (іл. 351) [Hornung: 45–49, 204, 205]. Шедевр барокової архітектури – Домініканський костіол у Львові (іл. 352) –

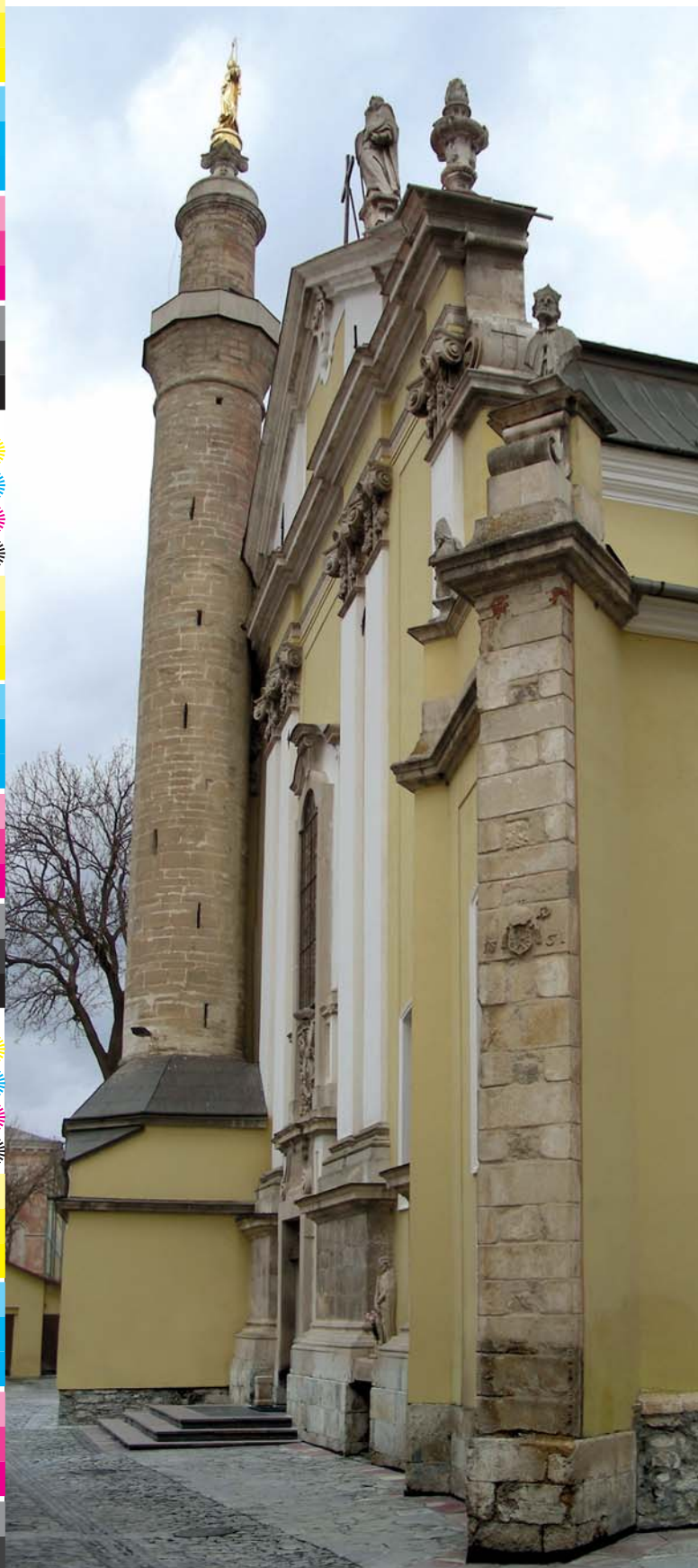
назавжди поставив ім'я майстра в шерг найвизначніших європейських архітекторів.

Другий парадокс діяльності Яна де Вітте полягає в тому, що йому як архітектору судилося бути призабутим передусім у Кам'янці-Подільському, де він жив і творив³²⁰. А втім, серед збудованих і перебудованих вісімнадцяти костіолів та чималої кількості цивільних будівель, про які згадував сам де Вітте [Hornung: 59], більша частина знаходиться у Кам'янці-Подільському, місті, де він усе життя перебував на військовій службі [Пламеницька О. 2001а: 208–211; 2005: 256–259; 2009а]. Було

³²⁰ Вперше на значний доробок Яна де Вітте як архітектора вказала Є. Пламеницька [Пламеницька Є. та ін. 1968: 86, 90, 94, 96; Пламеницька Е. 1986 а; Пламеницька Є. 1995]. Згодом значну увагу його творчості приділили З.Горнунг [Hornung], Є.Ковальчик [Kowalczyk 1998; 2006], а також авторка цих рядків [Пламеницька О. 2002 а; 2005; 2008 а; 2009 а; 2010 а].

Л. 352. Домініканський костюл
Божого Тіла у Львові.
Ян де Вітте, 1744–1768 рр.
Головний фасад.
Фото О.Пламеницької

Іл. 353. Кам'янецька катедрa. Західний фасад.
Барокова перебудова Яна де Вітте,
1743–1757 рр. Фото О.Пламеницької

би помилкою не згадати ці об'єкти хоча би побіжно, оскільки вони є свідченням надзвичайно плідної діяльності військового коменданта як архітектора – діяльності, на жаль, не оціненої сучасниками і вповні не поцінованої як явище істориками архітектури. На нашу думку, причина такої різнобічної реалізації архітектурного таланту військового коменданта фортеці лежить в обмеженні можливостей працювати саме в галузі фортифікації.

Серед найзначніших невійськових споруд, перебудованих Яном де Вітте у пануючому на той час стилі бароко – кафедральний костюл з дзвіницею (іл. 353, див. іл. 237, 241: б), Домініканський костюл (іл. 354, 355) і кляштор, Вірменський костюл св. Миколая (церква св. Нігола) з дзвіницею (див. іл. 244), кляштори францисканців та домініканок. Перелік сакральних будівель доповнюють збудовані архітектором костюли тринітаріїв та Босих Кармелітів, католицька семінарія [Пламеницька О. 2001: 211–255; 2005: 254–313; 2010 а], а також костюли домініканців у Сидорові й Купині, кляштор тринітаріїв у Браїлові та костюл бернардинів у Янові³²¹ на Поділлі [Ковальчик: 111; Kowalczyk 1998; 2006: 129–155]. Архітектурна спадщина Яна де Вітте у Кам'янці різноманітна і значною мірою недосліджена: в ній, крім військових і сакральних, чимало цивільних будівель, атрибутованих у результаті досліджень останніх років Є.Пламеницькою, Є.Ковальчиком та авторкою цих рядків [Пламеницька Є. 1995; Kowalczyk 1998; Пламеницька О. 2009 а]. В їх числі – барокова реконструкція будинку ратуші (див. іл. 125), єпископського палацу, власного палацу на Вірменському ринку, відомого як палац генерала де Вітте [172] (іл. 356), численних житлових будинків [173] (іл. 357), реконструкція під військову комендатуру вірменської садиби (див. іл. 410), спорудження Тріумфальної брамки та павільйону над Вірменською криницею [Пламеницька О. 2002 а: 46-47; 2005: 272-275; 2009 а; 2010 а]. З креслеників та рисунків кам'янецьких будівель,

³²¹ Нині село Іванів на Вінничині.

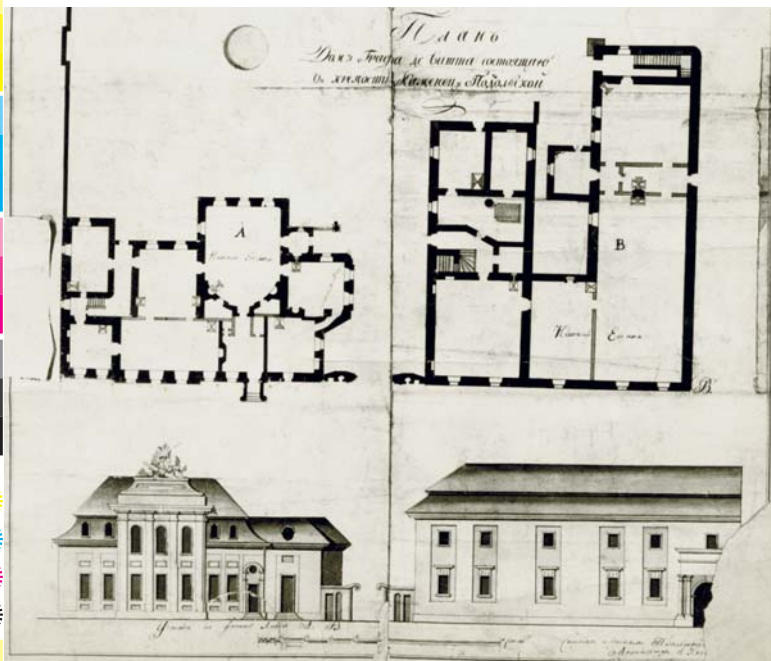
Іл. 354. Домініканський костюл у Кам'янці-Подільському. Інтер'єр. Реконструкція Яна де Вітте, поч. 1750-х рр. Фото О.Пламеницької

Іл. 355. Дзвіниця Домініканського костюлу в Кам'янці-Подільському. Реконструкція Яна де Вітте, поч. 1750-х рр. Фото О.Пламеницької

виконаних самим Яном де Вітте, збереглося лише декілька, і серед них – проект реконструкції головного фасаду ратуші [Александрович] та рисунок, що зображував святковий фейерверк у Кам'янці на честь іменин короля Станіслава Августа 8 травня 1766 р. (іл. 358)³²², опублікований І. Срочинською та Р.Круль-Мазур [Sroczyńska: 288–289; Król-Mazur: 256–257].

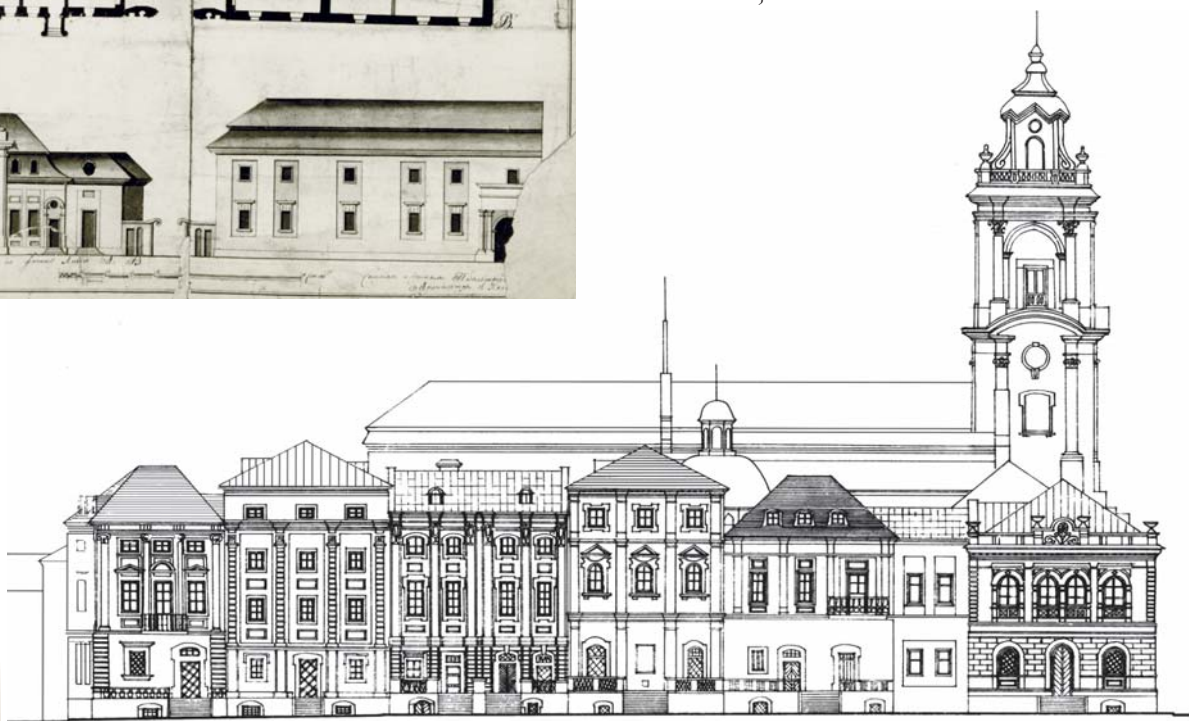
³²² Зображення на цьому рисунку І.Срочинською було атрибутовано невірно [Sroczyńska: 287]. Насправді на ньому показано вид Вірменського ринку в напрямку зі сходу на захід. Ліворуч зображено два будинки палацу генерала де Вітте, за ним вірменську ратушу з наметовим завершенням з главкою та флюгером; праворуч – житлові будинки, що відповідають забудові на вул. П'ятницькій, 2 та вежам-кам'яницям, на місці яких було збудовано окружний суд. Вони мали фігурне аттикове завершення; саме ці будинки показано на Вірменському ринку на мідьориті Ц.Томашевича (див. іл. 280).

Лл. 356. Фасад і план палацу Яна де Вітте.
Кресленник Квятковського, 1808 р.
Матеріали РДВІА

Лл. 357. Кам'янець-Подільський.
Житлова забудова південного кварталу
площі Ринок. Автор Ян де Вітте
(чотири будинки зліва), сер. XVIII ст.
Проект регенерації і кресленник
О.Пламеницької

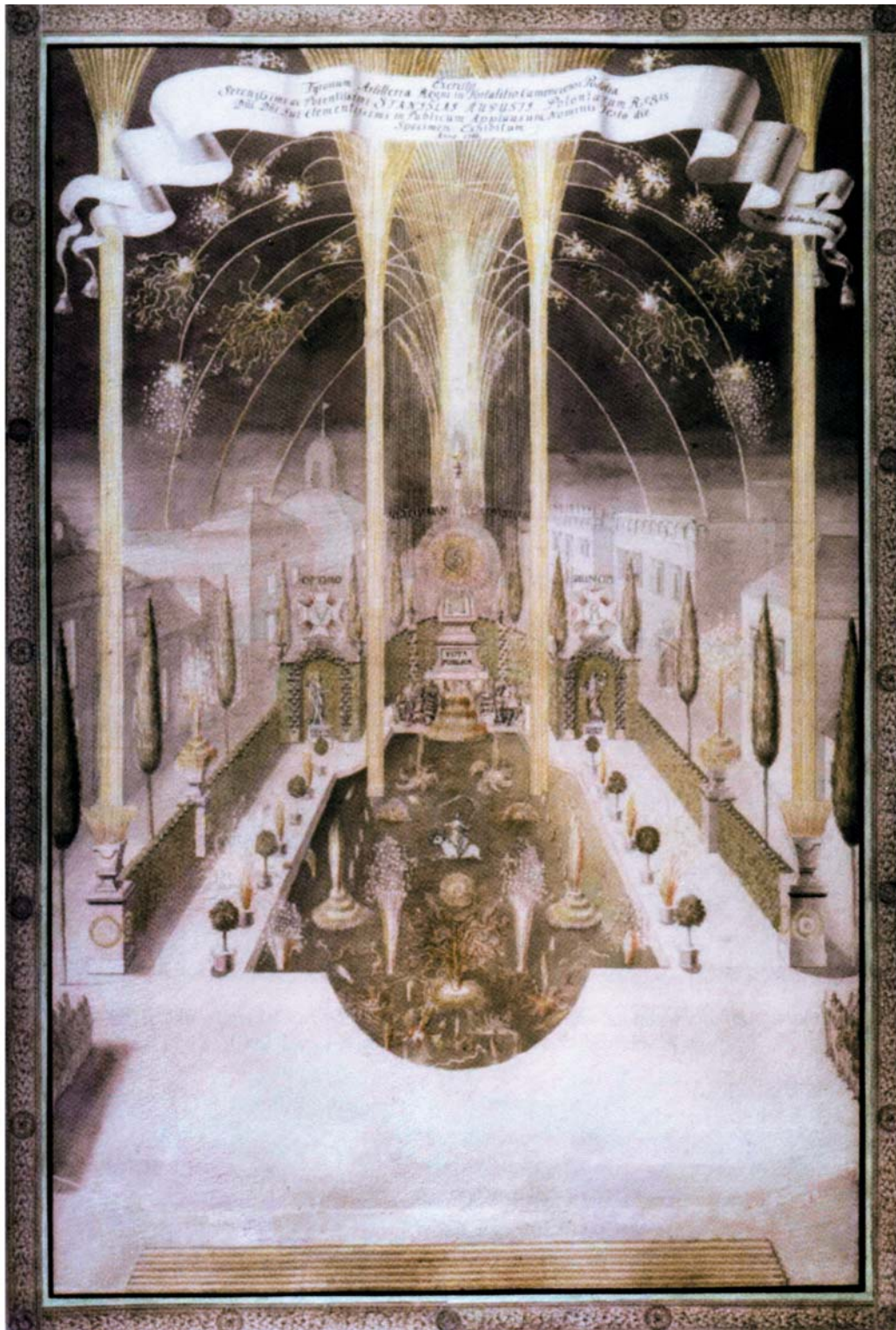

Навіть неповний перелік невійськових споруд Яна де Вітте у Кам'янці-Подільському свідчить про його непересічний архітектурний талант. Поза сумнівом, Ян де Вітте був обдарованим здочим із тонким художнім смаком. Він захоплювався мистецтвом, писав вірші, збирав нумізматичну колекцію³²³, був власником багатой бібліотеки з астрономії, теології, історії, землемірництва, архітектури,

військового будівництва. Серед книг бібліотеки були праці з фортифікації військових теоретиків Самуеля Маролоа та А.Метіуса, підручник з перспективи Й.Шюблера. Ян де Вітте був людиною різнобічних інтересів, хоч і складного характеру, в чому майже достатні сучасники [Hornung: 25, 37, 40].

Керівництво фортецею Ян де Вітте прийняв у складні політичні часи Барської конфедерації, коли у Кам'янці переважали прибічники конфедератів. Втім, йому вдалося швидко, хоч і не без засобів тиску, опанувати ситуацію [Antoni 1880, II: 74–75]. Його перші розпорядження як коменданта фортеці були скеровані на збільшення артилерійського парку.

³²³ Після смерті коменданта його син Юзеф де Вітте продав цю колекцію разом із бібліотекою батька графу Щенському Потоцькому, де вона зберігалася у його палаці в Тульчині. Потім вона потрапила до Парижа як власність Мечислава Потоцького. Частина бібліотеки було придбано Сергієм Строгановим, частина потрапила до бібліотеки замку в Ланьдугі (Польща) [Hornung: 40].

Лл. 358. Декорації та фейерверк на Вірменському ринку на честь іменин короля Станіслава Августа. Рисунок Яна де Вітте 1766 р. Бібліотека Варшавського університету. За вид. [Król-Mazur: 256]

Він наказав відлити 70 гармат, три з яких профінансував особисто. 1768 р. Ксаверій Браніцький, пізніший великий коронний гетьман зазначав, що «Кам'янець [...] так забезпечений продовольством, як ніколи й ні при кому не був, бо запасів вистачить не лише на шість, але й на 12 місяців» [Król-Mazur: 181]. 25 січня 1771 р. комендант створив комісію, яка мала описати всі будинки, двори та костьоли міста, їх стан та придатність для використання. З огляду на брак у фортеці будівель для зберігання запасів збіжжя для гарнізону 6 липня 1771 р. комендант розпорядився наповнити зерном вірменський костюл св. Миколая (колишню вірменську церкву св. Нікола), який на той час не використовувався, а також костюл св. Катерини, приналежний до Фарі (катедри) та з дозволу ректора – недобудований костюл єзуїтів. Магістрат було зобов'язано в десятиденний термін своїм коштом відремонтувати частину гармат артилерійського парку фортеці [174].

Складні умови, в яких довелося працювати Янові де Вітте, очевидні зі збережених у краківському архіві кількох томів написаних ним листів та розпоряджень. У перший рік перебування на посаді, 1768 р., він склав «Генеральну диспозицію» гарнізону фортеці. Комендант вважав, що «фортеця Кам'янецька, яка дотепер була повністю спустошена... повинна через свою обширність бути укомплектована трьома тисячами жовнірів» [175]. В наступні роки він неодноразово звертався до Військової Комісії як зі звітами про виконані фортифікаційні роботи, так і з проханнями про поповнення провіанту, амуніції, потреби фортифікацій. Але лише з 1771 р. з Варшави почали надходити адекватні для проведення будівельних робіт кошти. Цьому сприяло те, що Ян де Вітте належав до кола осіб, які користувалися не лише протекцією впливових сановників з оточення Станіслава Августа, але й особистою прихильністю короля, який нагородив його орденом Святого Станіслава. 1773 року Станіслав Август надав Янові де Вітте та його родині польський шляхетський титул, який історики вважають цілком заслуженою відзнакою його досягнень [Antoni 1880, II: 79–80; Hornung: 36–38].

Характеристики Яна де Вітте як коменданта доволі суперечливі. Юзеф Мікоша, автор «Опису турецької держави», виданого 1782 р., пише про кам'янецьку фортецю: «Пильність дотримується, сторожа навколо виставлена, без належного огляду входу немає, зброярня в належній готовності, позиції гарматами забезпечені, солдати вимуштровані, порядок в усьому дотримується [...] – це наслідки і робота старого генерала». А на додаток: «де Вітте скрізь бачить ворогів, сидить як на гарячому вугіллі й волів би цілу армію впровадити до Кам'янця, а впертий як козел». Такі характеристики Яна де Вітте сусідять зі спогадами про коменданта, який дбав про фортецю, але водночас надзвичайно жорстоко повадився як із солдатами гарнізону, так і з міщанами. Підвладні скаржилися начальнику військової канцелярії генералові Яну Комажевському на нелюдські покарання в гарнізоні. Граф Алоїзій Фридерик Брюль писав, що «ті, хто знає і скуштував командування Вітте, волів би пустити собі кулю, ніж повернутись до нього... Командування до Кам'янця вважали рівнозначним вигнання до Сибіру» [Hornung: 38; Król-Mazur: 180]. Ян де Вітте використовував арештантів не лише для фортифікаційних робіт, але в якості домашньої прислуги у власній родині; це неприємно вражало сучасників. В'язниці за часів його командування були переповнені; особливо відзначалася одна з них – льох завглибшки 6 м, без світла і свіжого повітря, який називали «Індією» [Król-Mazur: 186, 188]. Ця в'язниця знаходилася у підземній камері під замковим двором, перед баштою Лянцкоронською [176] (див. іл. 271).

Хоч як не парадоксально, джерела, рясніючи інформацією про управління Яном де Вітте гарнізоном фортеці, практично не характеризують його як архітектора та інженера-фортифікатора. Не випадково З.Горнунг, відзначаючи брак інформації про фортифікаційну діяльність де Вітте, залучив текст віршованого панегірика від кляштору єзуїтів, прочитаного коменданту в день його іменин 24 червня 1772 р., де йшлося про його успішну працю фортифікатора [Hornung: 39].

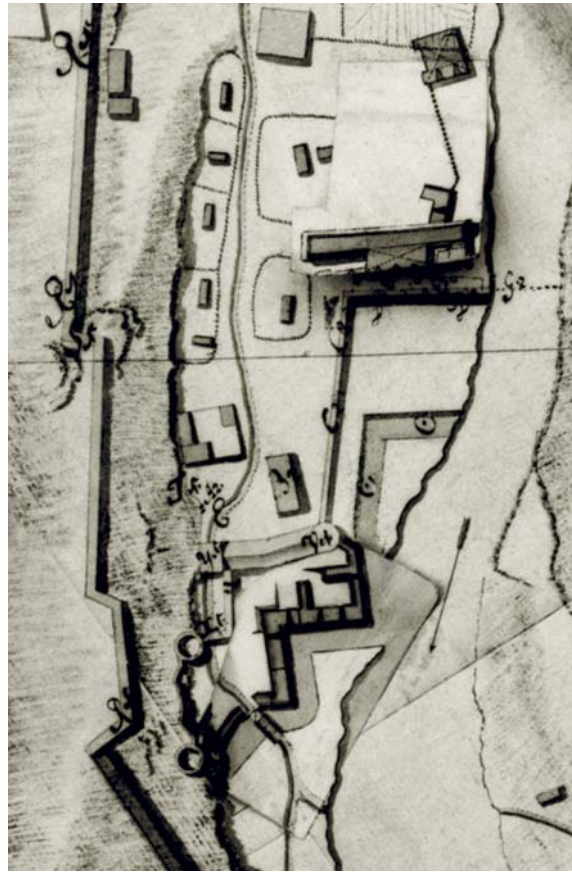
А втім, доробок Яна де Вітте на ниві *architectura militaris* у Кам'янці є доволі значущим. За часів перебування на посаді коменданта

він виконав реконструкцію всіх в'їздів до міста-фортеці – південного (через Руську браму), північного (через Польську браму й башту Стефана Баторія) та західного (через Підзамкову й Пільну брами) [Пламеницька О. 2004: 167–170] (остання після проведених робіт дістала назву Королівської або брами Станіслава Августа). Йому ж належить будівництво порохового льоху [Пламеницька Є. 1995], ремонт валів, палісадів, мостів, кордегардій, гауптвахти, реконструкція під військову комендатуру житлового будинку у вірменських кварталах міста [Hornung: 59].

1765 р. повинь підмила укріплення Руської брами. Але розпочату Яном де Вітте її реконструкцію [Rolle A.: 33] через недостатність фінансування було припинено. З тієї ж причини припинили спорудження мосту через каньйон р.Смотрич, розпочате 1768 р. [Król-Mazur: 176] (цей проект був актуальним до 1790-х рр., однак реалізація його так і не відбулася). Але вже 1770 року Ян де Вітте повернувся до реконструкції міських брам у каньйоні, спрямувавши зусилля на ремонт застарілих укріплень, а також на оновлення, наскільки це було можливо, системи оборони в'їздів. Укріплення Руської та Польської брам було підсилено за допомогою водних перешкод, створених у прибережній частині. Це, звичайно, не вирішувало всього комплексу питань оборони: основну загрозу становила далекобійна артилерія, нейтралізувати яку можна було лише шляхом створення системи лівобережних фортифікацій. Втім, коштів на це бракувало.

За дослідженнями Є.Пламеницької, на комплексі Руської брами було проведено роботи з вертикального планування території: у Барбакані піднято рівень двору, а перед ним, з боку Замкового мосту, насипано батареї з обвалуванням. Часткова руйнація під час турецької окупації шляхів Руської брами змусила шукати інші засоби використання річки в якості водної перешкоди. Так Ян де Вітте запроєктував систему каналів, що відводила воду з основного річища, створюючи заповнені водою рови перед укріпленнями Барбакану, казематної куртени та прибережного оборонного муру [Пламеницькая Е. 1986 д: 178–180]. Канали, а також земляні батареї перед

Іл. 359. Руська брама на плані Кам'янець 1773 р. Матеріали РДВІА

мурованими укріпленнями з боку Замкового мосту було споруджено в 1760-х рр.: це вочевидь з плану кінця 1760-х рр. (іл. 359) [177], виконаного поручиком Корпусу артилерії коронної Я.Шуллером³²⁴. Отже, щоби потрапити до Барбакану, треба було подолати місток та браму, прорізану у валовому укріпленні

³²⁴ Існують два майже ідентичні недатовані плани Кам'янець-Подільського з ідентичною експлікацією. План, виконаний поручиком Я.Шуллером, зберігається у РДВІА Москви (ф. 349, оп. 17, од. зб. 598); інший, без авторства – у бібліотеці Чарториских у Кракові (зб. карт., тека 122, № 76). Московський план за атрибуцією РДВІА датовано 1773 р. Втім, автор плану 1773 р. «поручик Ян Шуллер» в 1776 р. мав уже військовий ранг майора [Данілов 2002: 111]. Така швидка кар'єра є малоімовірною. Отже, на нашу думку, поручик Я.Шуллер виконував план не в 1773 р., а наприкінці 1760-х рр., відразу за вступом Яна де Вітте на посаду коменданта фортеці. Краківський план правдоподібно є брульйоном московського. Тож його датування Т.Новаком «близько 1780 р.» [Nowak 1973: 152] потребує перегляду в бік заглиблення.

Іл. 360. Північна брама і верхній бойовий ярус Барбакану Руської брами після реконструкції XVIII ст.

Фото О.Пламеницької

батареї, яка тримала під обстрілом дорогу від самого Замкового мосту аж до Руської брами.

Обстріл підходів здійснювався з північної та західної стін Барбакану, де Ян де Вітте влаштував високі бійниці зі щоками, які розходились всередину та назовні (іл. 360, див. іл. 213, 214). Він реконструював також Надбрамну башту, яка замикала з півдня торець Барбакану: її верхній ярус, що первісно мав форму восьмикутника, повторив абрис нижнього, квадратного, відтак замість наметового даху з'явився двосхилий з мурованими щипцями (див. іл. 215). Північний фасад Надбрамної башти, в якому була брама з герсоєю, Ян де Вітте облицював білокам'яними блоками на всю висоту (іл. 361). Брама з боку Барбакану отримала перемичку лучкового абрису.

Герсу було збережено, а у білокам'яних блоках облицювання влаштовано для неї неглибокий паз, нині замуrowаний у верхній частині (іл. 362: а; див. іл. 209, № 5; 212, № 6, 7, 8). Давній механізм для підйому герси також було збережено разом з отворами для підйомних ланцюгів брами, які отримали вигляд вузьких прорізів у облицюванні, оформлених декоративним профілюванням. Між ними вмурували білокам'яну плиту з зображенням гербу Речі Посполитої та датою проведення реконструкції брами – «A.D.1770» (іл. 363).

Фрагмент аркового отвору первісної брами XV ст. прочитується ліворуч від білокам'яного облицювання північного фасаду Барбакану (див. іл. 362: б). Тогочасний

*Л. 361. Барбакан Руської брами, внутрішня частина. Північний фасад Надбрамної бапти.
Фото О.Пламеницької*

Лл. 362. а) Паз герси Надбрамної башти Руської брами; б) фрагмент арки первісної брами Надбрамної башти (показаний стрілкою).
Фото О.Пламеницької

Лл. 363. Надбрамна башта Руської брами. Північний фасад. Отвори для ланцюгів герси та герб Речі Посполитої з датою реконструкції «1770». Фото О.Пламеницької

вигляд протилежного південного фасаду Надбрамної башти невідомий: у XIX ст. фасад переробили, а вмуровану на ньому під карнизом білокам'яну плиту з зображенням литовської «Погоні» (або Юрія Змієборця) найвірогідніше за все перенесли з іншого місця (див. іл. 215, 216 а). До надбрамної башти з півдня прибудували прискельний каземат (див. іл. 215). Розпланувальну структуру Барбакану, Надбрамної баш-

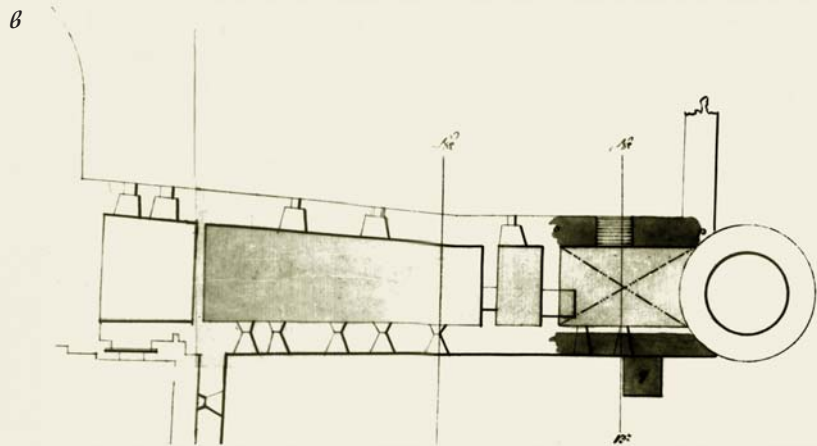
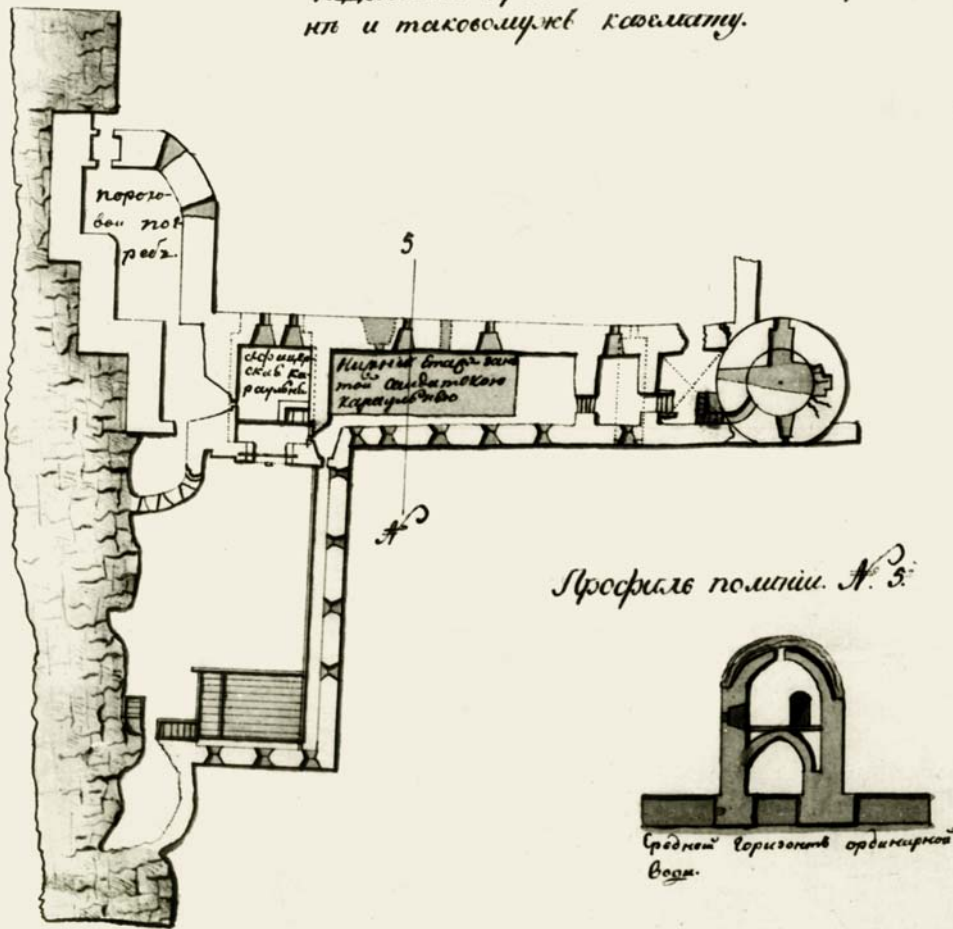
ти з герсою та прилеглими укріпленнями зафіксовано на архівних креслениках, які відображають також реконструкцію Яном де Вітте давнього оборонного муру між Барбаканом та Прибережною баштою з прибудовою до нього з південного боку двоярусного склепінчастого Каземату завширшки 4,2 м. Низка наступних реконструкцій змінила вигляд укріплення: у 1803 р. перебудували проїзну арку на північному фасаді Барбакану, а у 1805 р. – через поганий стан склепінь – другий ярус Каземату (іл. 364) [178]. Його південний фасад змінився після заміни бійниць на великі вікна (іл. 365). У теперішньому стані Каземат зберігає всі різночасові нашарування (іл. 366). На жаль, у процесі перебудов безслідно зникла пам'ятна білокам'яна плита 1515 року, встановлена на південному фасаді Каземату, а згодом пошкоджена при розтісуванні вікон (іл. 367, див. іл. 31) [179].

До складу комплексу Руської брами входив «Г»-подібний в плані прибережний оборонний мур (див. іл. 209, №11), який за дослідженнями Є.Пламеницької, складався з двох різночасових частин [Пламеницькая Е. 1986 д: 180]. Давня частина муру, що походила з XVI ст., мала товщину 1,6–1,7 м та довжину понад 60 м (зберігся сильно зруйнований відтинок завдовжки близько 40 м на висоту до 2,5 м) і йшла паралельно берегу. Бійниці цього муру, розташовані з кроком 2,5 м між осями, мали невеличкі камери і щоки, що розходилися всередину та назовні. Коротша частина муру, збудована у XVIII ст., розташована перпендикулярно до давньої частини муру та до берега. Вона збереглася на висоту 5,5 м і має товщину 2,75 м у рівні основи та 1,9 м – у рівні бойового ходу. Збереглося три безкамерні бійниці зі щоками, що розходяться назовні на ширину 1,5–2,0 м, а також частина стіни з аркою шлюзу на протилежному березі³²⁵.

Невдовзі після проведення Яном де Вітте реконструкції Руської брами її зафіксував ельзаський архітектор, художник та військовий інженер Жан Анрі Мюнц, який в 1781–1783 рр. подорожував Україною (іл. 368). Попри фантазійну манеру рисунку,

³²⁵ Матеріали дослідження Є.Пламеницької в особистому архіві автора.

а
 План и профили и лежащая в Каменистой
 Подольской Крепости, каменной крепостной башни
 и таковоу же каменату.

Профиль по линии № 12

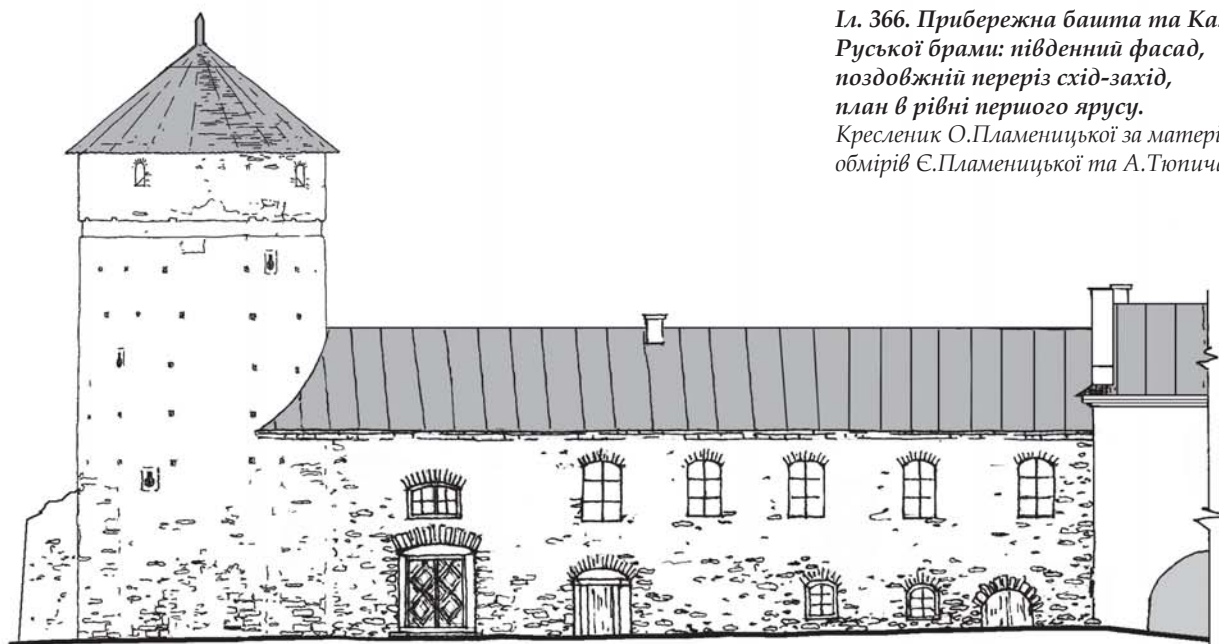
Профиль по линии № 13

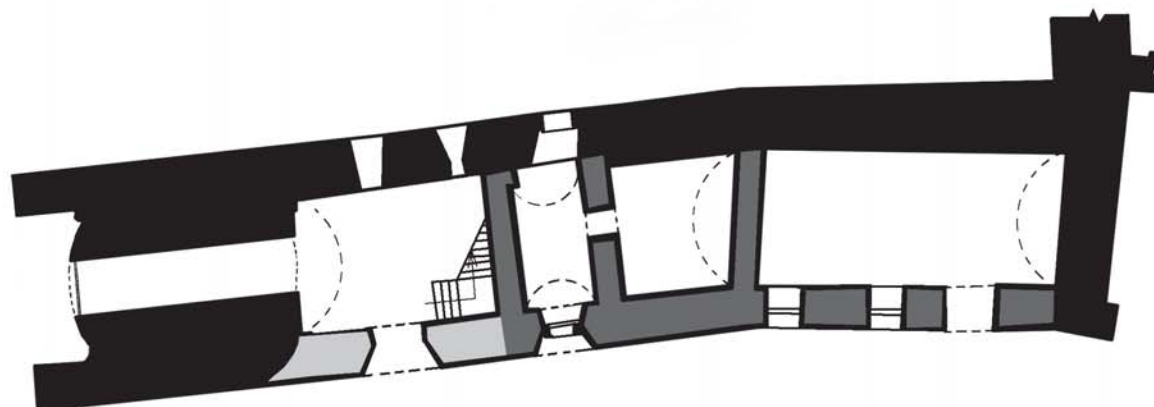
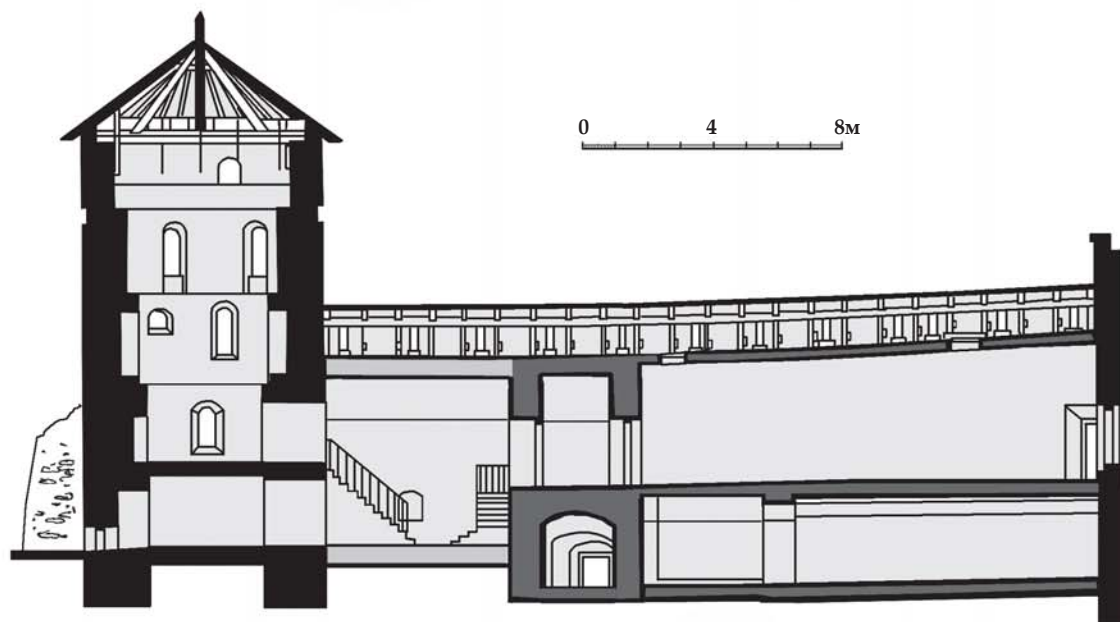
Лл. 364. Руська брама на креслениках 1803 (а, б) та 1805 рр. (в) Матеріали РДВІА

Іл. 365. Прибережна башта
та каземат Руської брами.
Південний фасад.
Фото О.Пламєницької

Лл. 366. Прибережна башта та Каземат Руської брами: південний фасад, поздовжній переріз схід-захід, план в рівні першого ярусу.
Кресленик О.Пламеницької за матеріалами обмірів Є.Пламеницької та А.Тюпича

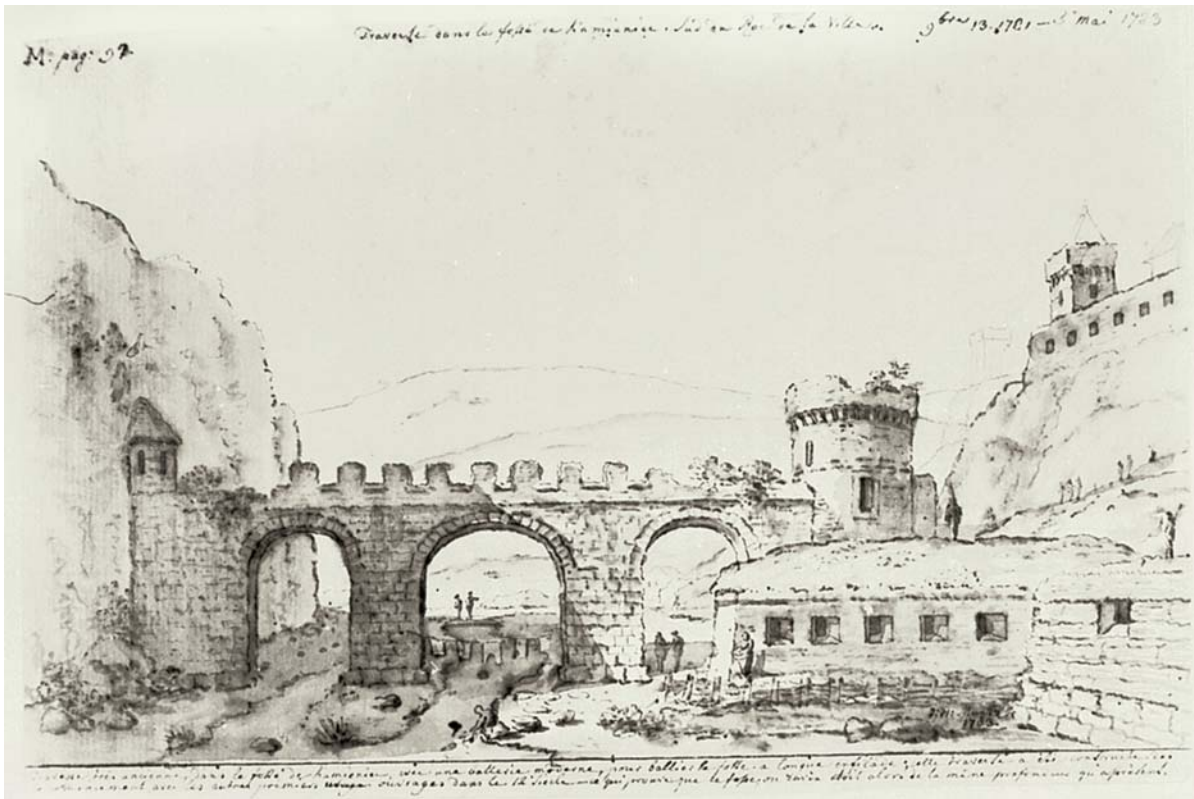
Лл. 367. Надбрамна башта та Каземат Руської брами. Стрілкою показана білокам'яна плита 1515 р.
 Фото поч. XX ст. з Національного музею Варшави

що ввела в оману Я.Чубінського, який помилково інтерпретував зображення як Замковий міст [Czubiński: 338–339]³²⁶, можна однак з довірою поставитись до зображення стану прибережного муру та пошкодженої аркади шлюзів. Закладена Яном де Вітте концепція укріплення Руської брами виявилася оптимальною і в засаді не змінювалася аж до скасування фортеці 1812 року. Після цього почалася прогресуюча деградація прибережної та шлюзової частини укріплень, які на сьогодні повністю втрачені.

Впродовж 1760-х рр. Ян де Вітте вирішив задачу реконструкції в'їзду до міста через Польську браму. Він розробив систему з п'яти брам, поставлених на різних відтинках

³²⁶ З огляду на цю помилку в атрибуції зображення критичний аналіз рисунку Я.Чубінським стосується низки «невідповідностей», які не можна брати до уваги. Адже на рисунку зображено Руську браму з півдня, а не Замковий міст зі сходу. Ці невідповідності слушно відзначив М.Петров [Петров 2003: 61].

дороги, що прямувала від Нижньої Польської брами до Верхньої. Остання включала башту Стефана Баторія з Турецьким бастионом. У комплексі фортифікацій, що захищали північно-західний в'їзд, основним оборонним вузлом залишалася Нижня Польська брама. Тут ще з часів Середньовіччя існувала дорога, що йшла правим берегом, по під скелями каньйону та баштою Захажевською (баштою на Броді), через Барбакан і Надбрамну башту (див. іл. 219, 220). Втім, з точки зору оборони перехід через Смотрич навпроти башти на Броді, на відстані майже 300 м від Польської брами, очевидно, був визнаний комендантом небезпечним: у ворога була можливість згрупувати сили для штурму укріплень брами як з правого берега по прямій, так і з лівого – по діагоналі. Це би створило проблему оборони відразу у двох напрямках. Щоби уникнути цього, Ян де Вітте переніс переправу через Смотрич впритул

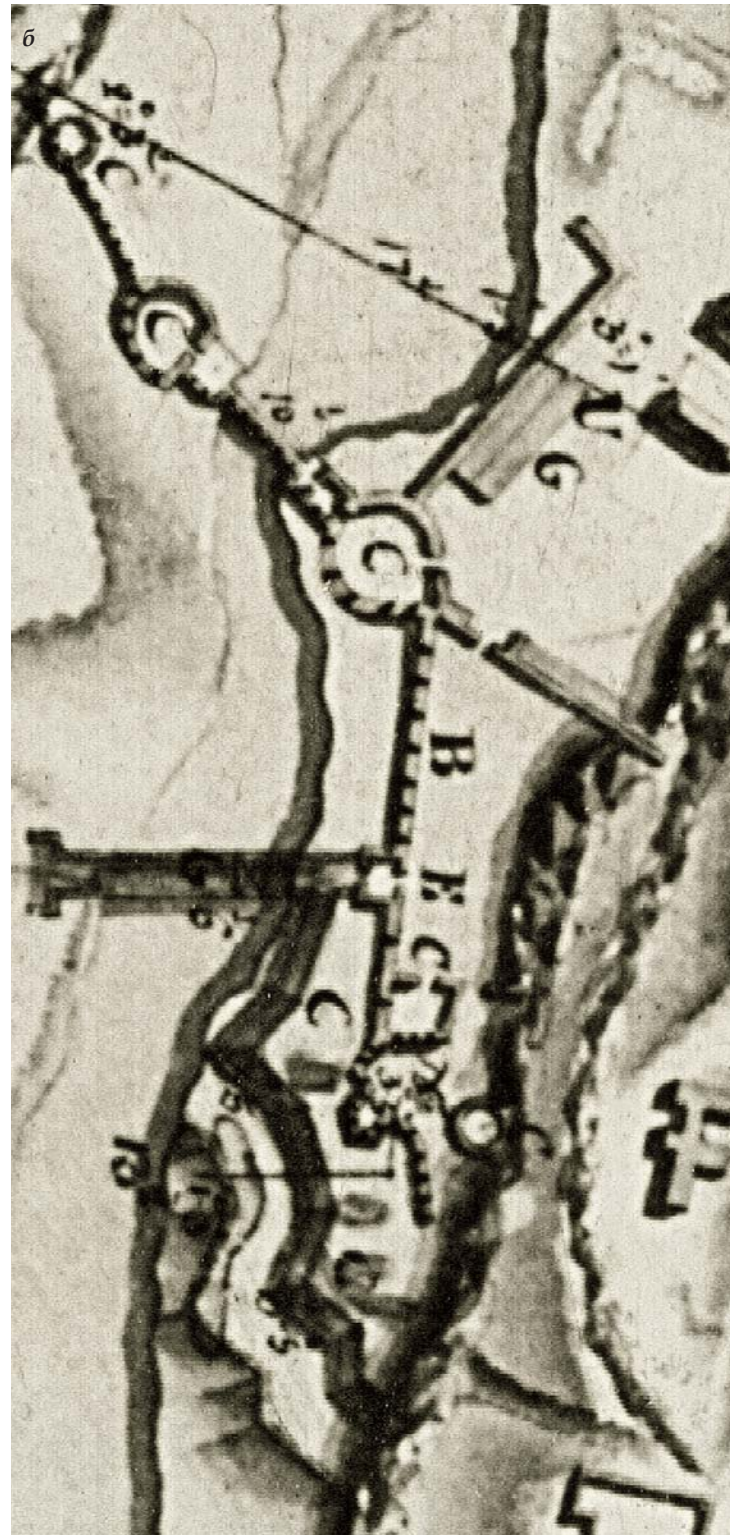
Лл. 368. Руська брама в 1780-х рр. Рисунок Ж.А. Мюнца, збірка Bildarchiv Foto Marburg

до Польської брами. Він протрасував дорогу лівим берегом, на якому перед самим мостом влаштував тет де пон, вирішений як редан із наповненими водою каналами-ровами вздовж фасів. Завдяки цьому фортифікаційному рішенню, зафіксованому на «московському» плані 1773 р. (іл. 369: а) та на більш ранньому, «краківському» плані, підступ до лівобережної частини Польської брами значно утруднювався. На правому березі Смотрича роль водної перешкоди виконував канал, який навскіс, аж до самої скелі, перетнув берег перед валовим укріпленням новозведеної перед Барбаканом батареї.

Першою на шляху до міста була прибудована Анджеєм Гловером на початку XVIII ст. до давнього оборонного муру і відремонтована Яном де Вітте надбрамна башта («Нова ляхська брама») на правобережному кінці мосту. Через неї потрапляли у замкнений двір, утворений з північного, західного та південного боків оборонними мурами та зі східного боку – скельним берегом каньйону.

Розпланувальну структуру цього двору, що збереглася ще з XV ст. (див. іл. 220), найкраще відображає план 1797 р. [180] (іл. 369: б). Друга брама з широким арковим отвором знаходилась біля Прибережної башти, в мурі, що перегороджував правий берег каньйону (див. іл. 338: б). Вона називалася «брамкою св. Анни» – від вміщеної над арковим отвором ікони з зображенням св. Анни (існувала до 1876 р.) [Prusiewicz: 94]. Попід цим муром нагору, до міста, піднімалися по стрімкій скелі муровані сходи, які згодом стали основою міських сходів, збудованих коштом купця Фаренгольца (див. іл. 222).

Від брамки св. Анни дорога піднімалася пологістим схилом угору, проходячи на середині підйому через третю, так звану Середню браму, збудовану Яном де Вітте 1772 р. одночасно з ремонтом давнього оборонного муру, що обмежував дорогу з боку берега [Пламеницькая Е. 1986 а: 140]. Брама мала вигляд двох мурованих пілонів, завершених розвиненими карнизами (див. іл. 118).

470 **Лл. 369. Північні укріплення міста: а** – Нижня Польська брама та Башта Стефана Баторія з Турецьким бастионом (Верхня Польська брама) на плані 1773 р. (РДВІА); **б** – Нижня Польська брама на плані 1797 р. (ЦДАВМФ)

На одному з них, прикрашеному гербом Подільського воєводства – сонцем – збереглися рештки напівстертого напису (іл. 370), відомого з книги О.Прусевича як «SUMPTUS * PAL * POD * MDCCLXXII» («1772 року коштом Подільського воєводства») [Prusiewicz: 94]. Другий пілон 1832 р. було оздоблено гербом Російської імперії – двоголовим орлом, вміщеним, очевидно, замість ранішого барельєфу.

Оборонний мур, що йшов уздовж дороги з боку річки, на плані Я.Шуллера кін. 1760-х рр. був позначений як «мур слабкий коштом Воєводства давно поставлений»; згодом його так і називали – «воєводським муром» [181]. Він прямував аж до башти Стефана Баторія (див. іл. 103, 117, 329), перед якою дорога розгалужувалася. Одна її гілка йшла прямо, понад берегом каньйону, через зведену Яном де Вітте аркову браму, що з'єднувала башту з оборонним муром (див. іл. 298: б), і далі вздовж кромки острова. Друге відгалуження дороги повертало праворуч, до давньої міської брами в оборонному мурі між баштою Стефана Баторія та Турецьким бастионом.

Починаючи з 1750-х рр. і до 1785 р., Яном де Вітте періодично проводились ремонти Польської брами³²⁷. Комендант зробив останню спробу привести шлюзи до робочого стану і, судячи з архівних креслеників початку ХІХ ст. (іл. 371) [182], вони функціонували разом із системою водовідвідних каналів, зафіксованих на планах 1782 р. [183] та 1788 р. (див. іл. 120: б). Втім, стан двох прибережних башт і шлюзів невпинно погіршувався: численні тріщини в їхніх стінах та склепіннях були спричинені підмиванням водою, особливо під час повеней. Крім того, затоплення укріплень Польської брами, яке в ХV–ХVІ ст. було забезпечене системою спеціально обмурованих каналів, що впускали воду всередину укріплення і відводили її після зняття облоги (один із таких каналів відкрито в 1970-ті рр. Є.Пламеницькою під західним муром Барбакану), вимагало відповідного догляду. Це саме стосувалося й системи шлюзів, що

³²⁷ Часткову фінансову допомогу надавав польський король Станіслав Август; на честь однієї з пожертв, зробленої 1765 р. з власних коштів короля, було виکارбувано пам'ятну медаль [Сецинский 1895 а: 100].

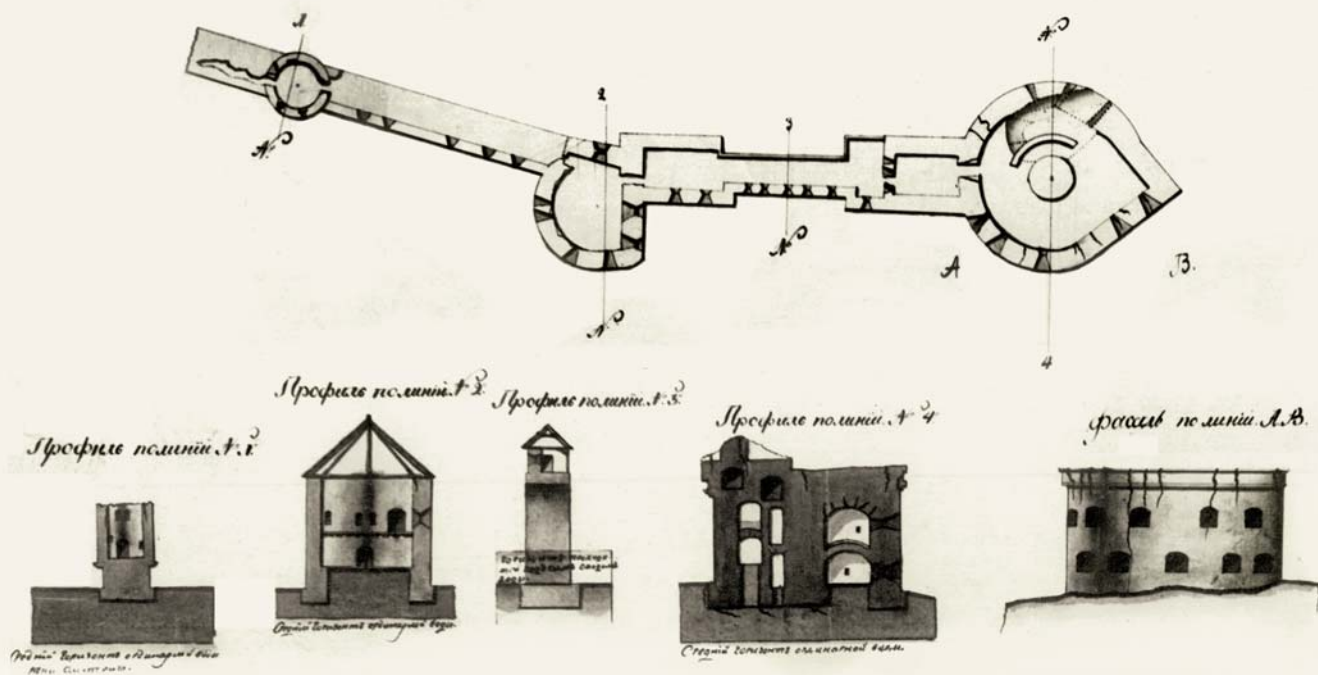

Іл. 370. Герб Поділля на західному пілоні Середньої брами. Фото О.Пламеницької

перегороджували річку, та оборонних галерей над ними. Оскільки система вповні не використовувалася, її конструктивні елементи руйнувалися. Це призводило до поступової деградації всього укріплення, яке функціонально становило одне ціле. Тож у першу чергу руйнація сталася саме на шлюзовій частині, фланкованій прибережними баштами (див. іл. 222). Топографічні плани кінця ХVІІІ ст. свідчать, що потреба в каналах на той час також відпала; періодично оновлювалися лише земляні укріплення. Зокрема батарея перед Барбаканом зазнала реконструкції і набула полігонального в плані абрису (див. іл. 369: б). Паліативні ремонтні заходи продовжили життя Польської брами на два-три десятиліття, але загалом ця середньовічна система, як і Руська брама, була приречена.

1766 року Яном де Вітте було відремонтовано Замковий міст, обмурований турками ескарповими мурами 1685–1687 рр. Під мостом був водопереливний канал у скелі, яким з верхнього б'єфа до нижнього спускали в період повеней надлишкову воду, що загрожувала укріпленням та забудові в каньйоні (див. іл. 334). Певна кількість води поступала через канал постійно, і її використовували,

Листів профилей и фасадів, илюструючих в Камінь-подольській Єпископії укріплені польських воріт, туркв Каміньскіх крѣпостних обіймків съ Колодѣцькимъ мостомъ.

Лл. 371. Укріплення Польської брами на креслениках 1800 р. Матеріали РДВІА

збудувавши під мостом з південного боку млин. 1715 р. поряд пробрили другий канал, на якому також поставили млини (див. іл. 345). Бажання збільшити кількість води, що поступала на млини, спонукала розширити отвір, але скеля дала тріщину, і вода вирвала чималий масив під мостом, що спричинило ремонт і замурування одного з отворів. Цю ситуацію було описано Яном де Вітте в одному з листів від 3 вересня 1778 р. [Listy: 210], а проведені ремонтні роботи відображено в описах фортеці 1786–1787 рр.³²⁸ [184] та увічнено пам'ятною білокам'яною плитою, вмурованою на південному фасаді мосту. Млини ж під мостом продовжували функціонувати до початку ХХ ст. (іл. 372).

Як свідчать джерела, основні фортифікаційні роботи у Кам'янці розпочалися з 1771 р., а їх постійне фінансування – лише після 1776 р. [Król-Mazur: 177]. Відтак у Яна де Вітте з'явилась можливість завершити реконструкцію в'їздів до міста.

До модернізації головного західного в'їзду до міста Ян де Вітте приступив 1771 р. Система оборони дороги включала, окрім двох замків, оборонні мури по кромці каньйону, а також чотири брами, майже з рівними проміжками розставлені на шляху від Підзамча до в'їзду на острів (іл. 373). Перша, починаючи з заходу, брама – Підзамкова – була розташована при контрескарпі північного рову Нового замку, в створі оборонного муру, що перетинав дорогу і з'єднувався з контрескарпом рову Нового замку, на відстані 112 м від Пільної брами (іл. 374). Ще в 1740 р. передбачалося замінити дерев'яну браму, зведену після звільнення міста від турків, на муровану [Jarochoowski: 204]. Судячи з архівних планів 1735–1740, 1746–1749 та 1761 рр. (див. іл. 343–345), в 1761 р. первісну дерев'яну Підзамкову браму змінила мурована. В свою чергу, перебудова 1771 р. мала на меті створити в місці брами потужний оборонний вузол і зв'язати в одну систему контрескарп північного рову Нового замку

³²⁸ Див. додаток 10: А.

Іл. 372. Вигляд Старого замку, Замкового мосту та млина на фотографії початку 1870-х рр.

та новоспоруджену на схід від брами земляну батарею перед фосебресю Нового замку.

По обидва боки Підзамкової брами було вирито рови, що сполучалися між собою, а також з ровом Нового замку. Останній з'єднувався із ровом між Старим і Новим замками, і таким чином утворювалась замкнена система ровів. Вона наповнювалась водою з джерела, що знаходилось у контрескарпі рову між Старим і Новим замками. Про це джерело згадує О.Семетовський [Семетовский: 35]. Скидання води з ровів у каньйон здійснювалось за допомогою шлюзів у мурованій платформі, що замикала північний торець рову при Підзамковій брамі, виступаючи кам'яним масивом на кромці каньйону [Пламеницкая Е. 1986 а: 147] (іл. 375). О.Семетовський відзначає, що в XIX ст. джерело перестали очищувати і води ледве вистачало для потреб навколишніх мешканців

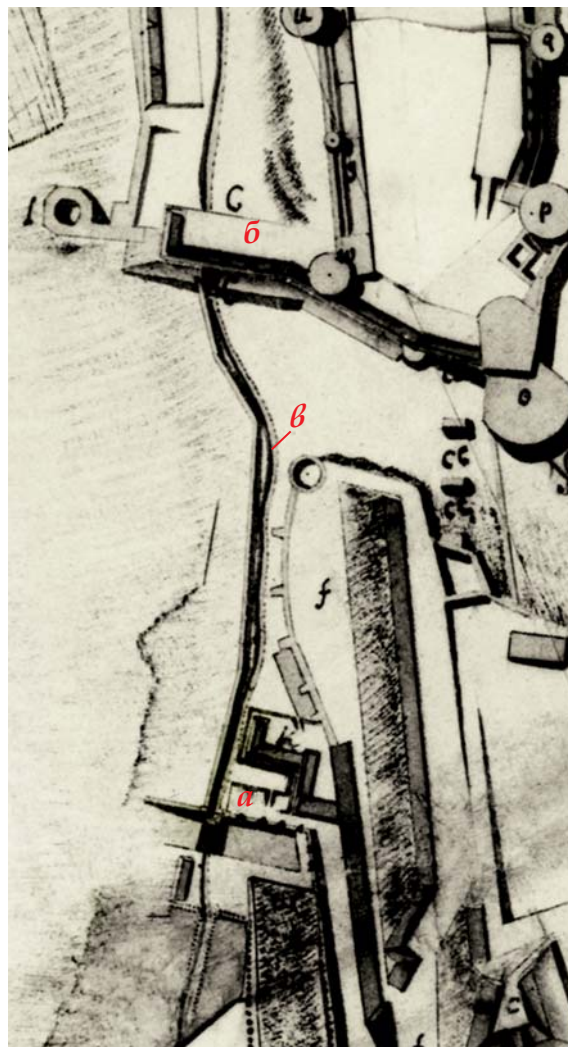
Після скасування фортеці 1812 р. відпала потреба у водопостачанні ровів, і джерельна вода, не маючи виходу, почала насичувати верхній горизонт ґрунту; це спричинило низку обвалів³²⁹. Оскільки ухил терену має східний напрямок, вода направлено рухалась до Замкового мосту, зосереджуючись на кінці замкового мису (саме там, попід скелею на Карвасарах, існує джерело). Це, в свою чергу, спричинило низку технічних проблем, пов'язаних із перезволоженням масивної стіни-батардо, яку після проведеної турками в 1685–1687 рр. реконструкції становив Замковий міст, розташований в сідловині між замковим мисом та островом Старого міста³³⁰.

³²⁹ Останній обвал муру, що замикав з півночі, з боку каньйону, торець рову між Старим і Новим замками, стався 1979 року. Внаслідок цієї руйнації виявлено залишки Пільного мосту (див. іл. 77, 433).

³³⁰ Про це мова буде далі.

Лл. 373. Фортифікаційна система західного в'їзду до міста за планом 1773 р. РДВІА; (а – Підзамкова брама, б – Пільна брама, в – надбрамна бастион св. Анни, г – Міська брама)

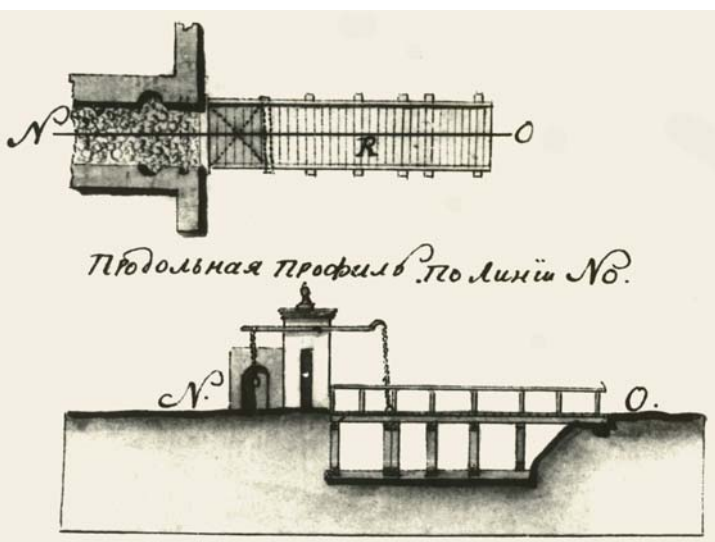
Лл. 374. Ділянка Підзамкової (а) та Пільної (б) брам у системі укріплень дороги (в) до міста. За планом 1773 р.

Як можна судити по дотепер збережених натурних залишках (див. іл. 347: а)³³¹ та архівних матеріалах [185] (іл. 376), Підзамкова брама була утворена двома паралельними мурами завтовшки 1,8–1,9 м, що з напільного боку були вирішені у вигляді пілонів у триумфально-монументальних формах бароко. Пілони завширшки 2,3 м, увінчані білокам'яними скульптурами на п'єдесталах, стояли на склад-

³³¹ Дотепер від Підзамкової брами залишилися фрагменти одного пілону з боку каньйону Смотрича та шпозова платформа. Залишки брами в 1980 р. досліджувала Є.Пламеницька. Матеріали досліджень в особистому архіві автора.

Іл. 375. Підзамкова брама (показана стрілкою) з боку каньйону. Фото А.Тюпича

Іл. 376. Підзамкова брама за станом на 1800 р.
Матеріали РДВІА

нопрофільованих цоколях, завершувалися масивними карнизами, а з заходу були оздоблені білокам'яними рустованими пілястрами. Проїзд брами закривався стулками, що рухалися у спеціальних пазах на внутрішніх поверхнях пілонів. Перед брамою з напілля був дерев'яний міст через рів, остання секція якого піднімалась важільно-поворотним механізмом. У проїзді брами поряд із пазами були влаштовані ніші для вартових (див. іл. 347: б).

Основні засоби оборони було сконцентровано на Пільній брамі, розташованій на продовженні західного оборонного муру Старого замку [186] (іл. 377, див. іл. 374, б) і реконструйованій Яном де Вітте 1771 р. Архітектор надав споруді вигляду триумфальної брами [187] (іл. 378), добудувавши до старої Пільної брами (див. іл. 274, 275) зі сходу три арки на масивних пілонах. Центральна арка, обрамлена рустами і фланкована парою пілястр та увінчана класичним антаблементом, була проїзною. Над нею зі східного боку піднімався високий аттик, прикрашений вирізьбленими з білого каменя короною та драпіруванням з королівською монограмою «S.A.R.P» - «Stanislaus Augustus Rex Poloniae». У полі аттика було вміщено напис³³²:

OPTIMUS PRINCEPS
IN PACE BELLO PROSPICIENS
SECURITATI PUBLICE
MDCCLXXI

Реконструкція Пільної брами не змінила її середньовічної функції – комунікації між замковим двором і баштою Водною – джерелом водопостачання замку [188] (іл. 379, див. іл. 275). Комунікацію забезпечувала система сходів та склепінчастих коридорів, частково відображених на креслениках брами та загальних

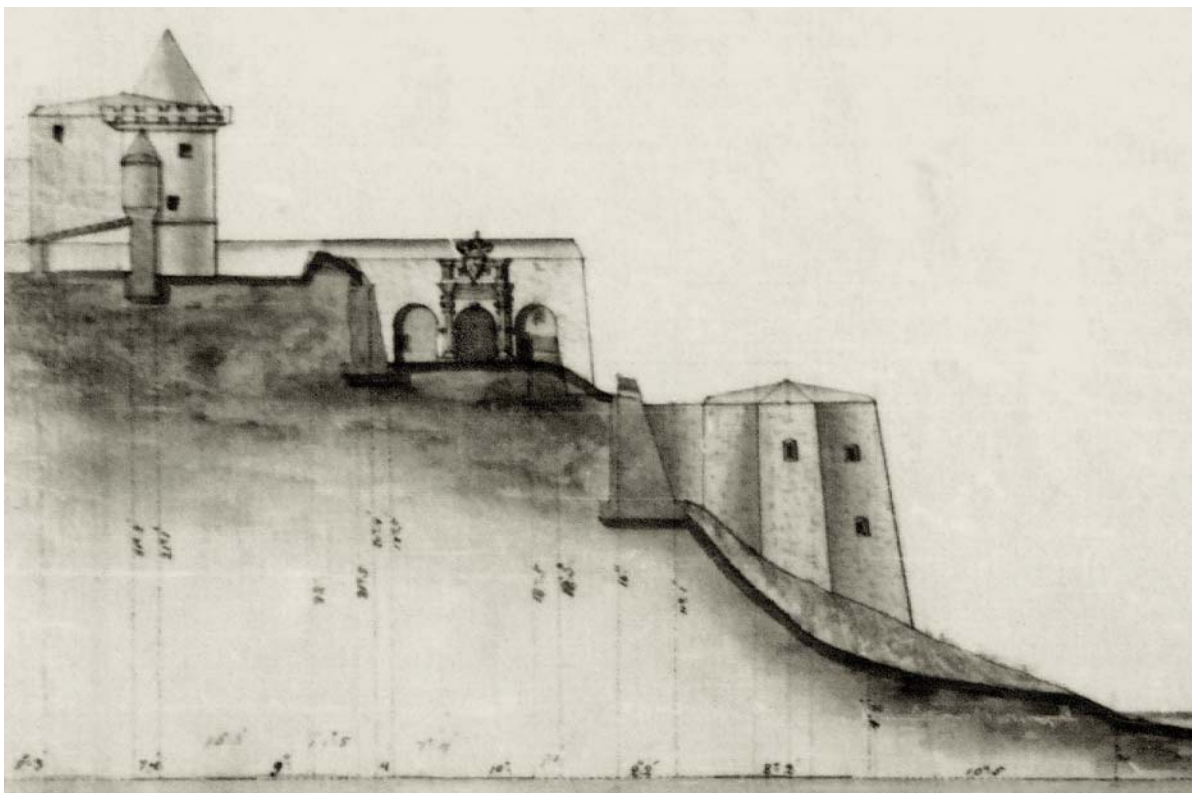
³³² Лат.: «Найкращий король за мирних часів готується до війни для безпеки держави. 1771».

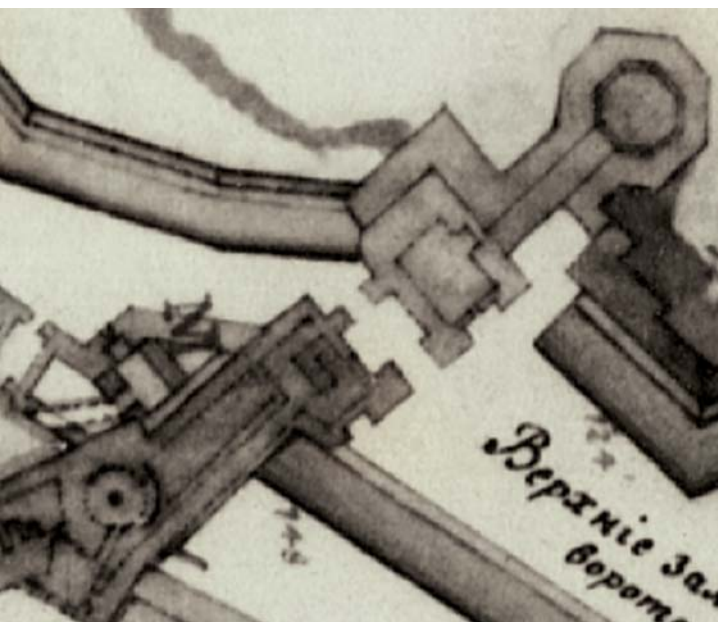
Іл. 377. Старий замок, Пільна (Королівська) та Підзамкова брами.
Фото до 1876 р. Національна бібліотека, Варшава

Іл. 378. Пільна (Королівська) брама. Фото 1860-х рр. Національна бібліотека, Варшава

Лл. 379. Фрагмент кресленика поперечного перерізу замку 1797 р. Ділянка бапти Рожанки, Пільної (Королівської) брами та бапти Водної. Матеріали РДАВМФ

Лл. 380. Фрагмент плану міста 1803 р. Ділянка бапти Рожанки, Водної та Пільної (Королівської) брами. Матеріали РДВІА

планах замку [189] (іл. 380, див. іл. 274). Фотографії, гравюри та кресленики зображують браму (розібрану 1876 року) переважно зі сходу. Єдину невідому дослідникам фотографію західного фасаду, зроблену фотографом Й.Кордишем, бачив О.Прусевич, який відчитав з неї напис на білокам'яній плиті, вмурований на фризі: «FEMIX REGNUM QUOD TEMPORE PACIS TRACTAT BELLA»³³³ [Prusiewicz: 99]. Відтак західний фасад брами наразі відомий виключно за рисунком невідомого художника (див. іл. 346). За цими матеріалами, а також з листування Яна де Вітте³³⁴ [190] можна зробити висновок, що основною новацією виконаних комендантом робіт було влаштування на мурованій брамі земляної артилерійської батареї та реконструкція її архітектурне

³³³ Лат.: «Процвітає держава, яка в мирний час готується до війни».

³³⁴ В експлікації до плану 1771 р. під літерою «D» позначено «браму Замкову, якою в'їзд до міста, і яка щойно відремонттована, перекрита склепінням і землею засипана, на якій батарея корисна сформована».

Іл. 381. Східний фасад Пільної (Королівської) брами 1800 р. Матеріали РДВІА

оздоблення фасадів [191] (іл. 381, див. іл. 274). Отже, в цій багатошаровій споруді, що увібрала в себе різночасові укріплення, починаючи з II–III ст. і до XVIII ст., основних змін зазнав східний фасад, добудований і декорований у характерній для Яна де Вітте героїзованій барокової манері (іл. 382). Після реконструкції Пільна брама отримала назву «Королівської» або «брами Станіслава Августа». Пізніші архівні джерела вказують на її поганий стан, який вже невдовзі спричинив її наступну реконструкцію, проведену 1791 р. військовим інженером Станіславом Завадським [192].

З 1772 року в документації, пов'язаній з будівництвом фортифікацій у Кам'янці, з'являється ще одна особа на прізвище Завадський. У листі від 27 липня 1772 р. до Військової Комісії Ян де Вітте позитивно характеризує «цегварта Завадського», який «не тільки здібний до всього, але мені є всілякою поміччю, доглядаючи всі будівельні роботи», і рекомендує присвоїти йому звання оберцегварта [193]³³⁵. Нова інформація дозволила ідентифікувати незмінного помічника Яна де Вітте – Пьотра Завадського, який служив у Кам'янецькій артилерійській бригаді з 1764 р. і зробив кар'єру від оберканоніра

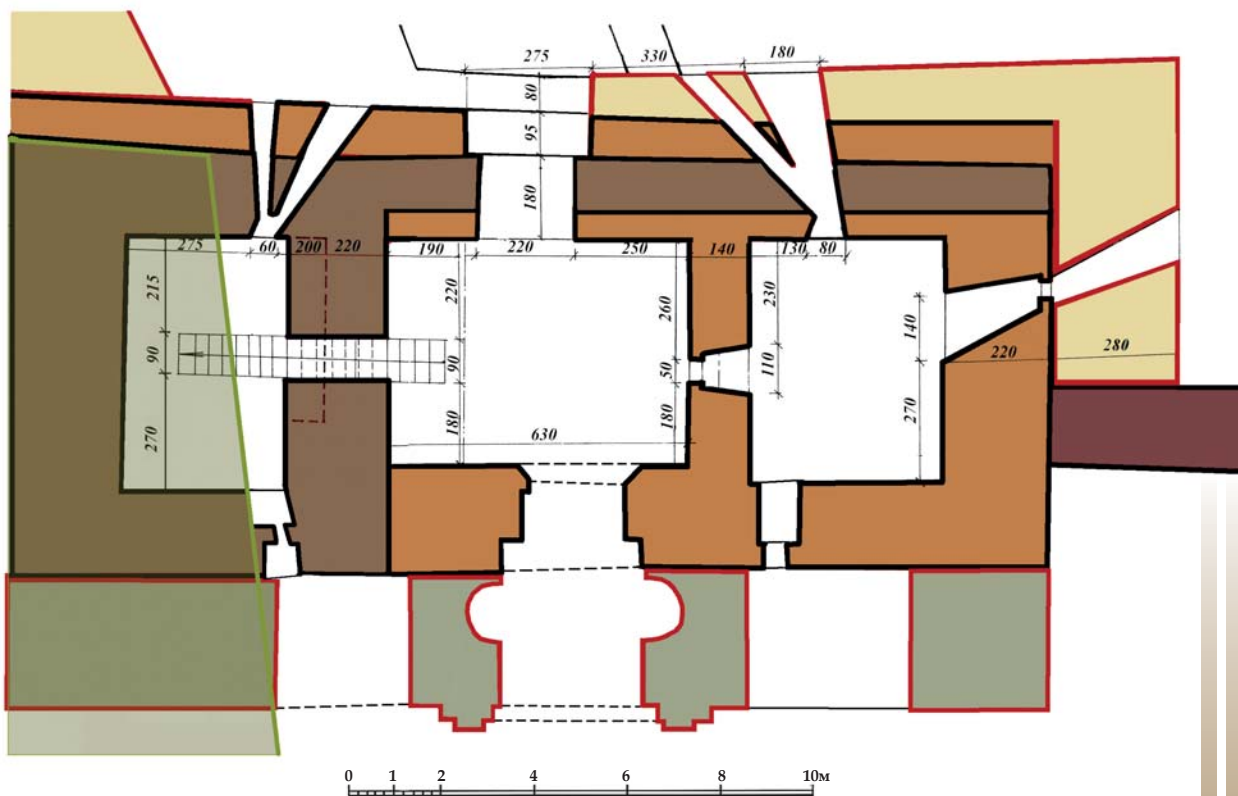
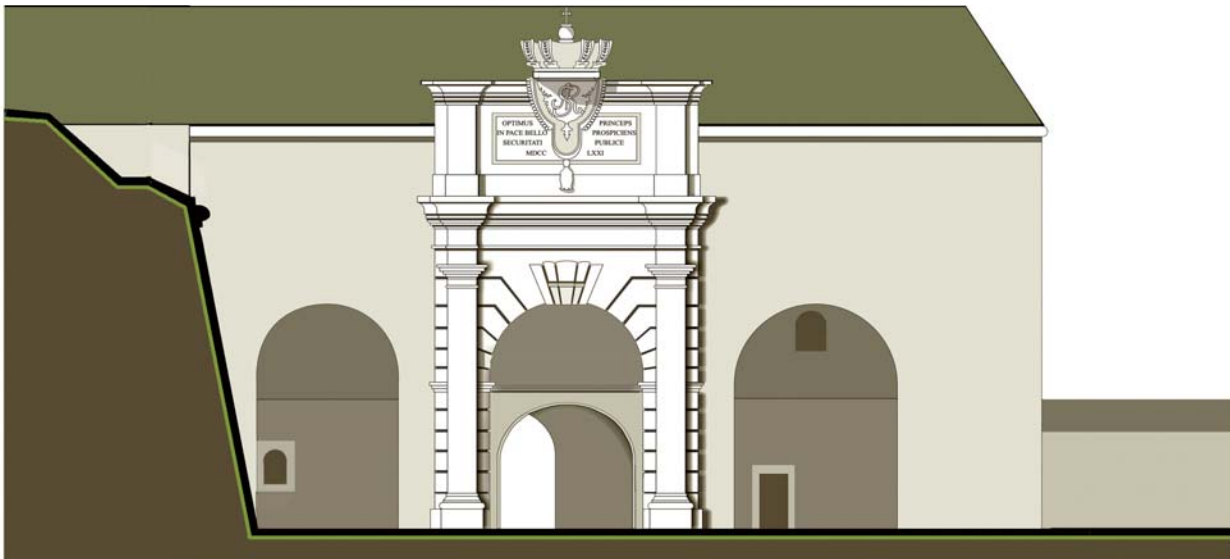
³³⁵ З огляду на відсутність в архівних документах, пов'язаних із будівельними роботами, імені капітана Завадського, ми помилково ототожнювали його зі Станіславом Завадським – автором проекту казарм у Кам'янці [Пламєницька О. 2004: 172–173].

до капітана [Listy: 202; Walter-Janke; Machynia, Srednicki: 24, 26, 30, 54, 65].

За часів комендантства Яна де Вітте Пьотр Завадський брав участь у більшості фортифікаційних робіт у Кам'янці в якості керівника будівництва. 1772 р. він займався реконструкцією Пільної брами з прилеглою частиною Старого замку. При давньому зовнішньому західному мурі замку, на ділянці між баштами Рожанкою та Малою Західною, що виходила у рів, було споруджено потужний ескарповий мур (див. іл. 191). Ян де Вітте, нотуючи руйнацію цього муру, відзначав не лише його «потворний» вигляд, але й потенційну небезпеку з огляду на значну висоту – 35 ліктів (20,2 м). У перебігу робіт 1772 р. прибудовані з внутрішнього боку приміщення при мурі було перекрито склепіннями, поверх яких зроблено земляну засипку і влаштовано гарматну батарею, а зовні примуровано, з застосуванням методу анкерування, ескарповий мур завтовшки 6 ліктів (3,45 м). У такий спосіб постала нова оборонна споруда – Західний каземат. На жаль, зберігся лише опис робіт; кресленик, на який є посилання в тексті, відсутній [194].

У період перебування на посаді коменданта фортеці Ян де Вітте виконав описи багатьох споруд і розробив проекти їх реконструкції та будівництва. На жаль, більшу частину графічних і текстових матеріалів було розкомплектовано, через що до описових документів бракує креслеників, а кресленики не мають пояснювальних записок. Це стосується практично всіх об'єктів, збудованих і реконструйованих у XVIII столітті.

Одним із таких об'єктів є башта Стефана Баторія (іл. 383) – найбільша башта, яка здавна виконувала функцію міської житниці й одночасно слугувала прибрамною при Верхній Польській брамі. Причини, з якої планували реконструкцію башти, були пов'язані, очевидно, з розпачатою ще 1772 р. модернізацією укріплень Верхньої Польської брами та з відновленням оборонного муру, що з'єднував її з Нижньою Польською брамою (див. іл. 369: а). Як вже говорилося, у XVIII столітті здійснювалися спроби привести артилерійське забезпечення та оборонні

Ил. 382. Пільна (Королівська) брама. Реконструкція з хронологічною періодизацією О.Пламеницької

споруди міста-фортеці до вимог постійно вдосконалюваної тактики оборони. Це була нереальна задача, але нестача коштів на кардинальну модернізацію не залишала комендантам фортеці вибору – вони діяли у межах можливого. Відтак збільшення висоти башти Стефана Баторія певною мірою покращувало її якості як вогневої позиції, розрахованої на обстріл протилежного берега. Те, що верхні яруси башти планувалося використовувати для гарматних позицій, підтверджує улаштування в башті ліфта³³⁶ в 1787–1788 рр., на завершальній стадії робіт [195].

Проект реконструкції башти Ян де Вітте опрацював ще в 1776–1778 рр. Виконані власноруч і підписані ним кресленики проекту виявлено авторкою в Архіві Давніх Актів у Варшаві [196] (іл. 384). Згідно з експлікацією, надбудова п'ятиярусної башти двома ярусами, пониження колись високого даху, а також прибудова до східного та західного фасадів башти симетричних двоярусних об'ємів під односхилими дахами на час виконання креслеників були вже майже завершені: західний об'єм закінчений повністю, натовість у східному бракувало склепіння та даху. Як зазначалося в експлікації, необхідно було також перекрити склепінням верхній ярус башти (див. іл. 384, літери «hh»), а також зміцнити її нижню частину ескарповим муром (літери «ii»). Надбудовуючи башту, Ян де Вітте повторив на верхніх ярусах конструктивний прийом, застосований у нижніх ярусах башти, – арки на стовпах (іл. 385).

Датою реконструкції башти вважається 1785 р. Про це сповіщає вмурована у південну стіну західної прибудови над брамою пам'ятна плита з латинським написом³³⁷:

A: D: 1585
Per Steph Bathory. R[ex] P[oloniarum]
Conditum,
Stanislao Augusto
Regnante Polonis,
Restauratum et Auctum
A. D. 1785

³³⁶ «Robota około windy w Baszcie Batorowskiej».

³³⁷ «Року Божого 1585 Стефаном Баторієм Королем Польським збудована, Станіславом Августом Королем Польським відновлена і збільшена року Божого 1785».

А втім, 1785 року башту ще не було завершено: в описі 1786 р., складеному після смерті Яна де Вітте його сином, генерал-майором і комендантом фортеці Юзефом де Вітте, зазначено, що східна прибудова (склад), а також верхні склепіння башти не закінчено [197]. Як свідчать документи, будівельні роботи проводились на «Баторієвій башті» і пізніше – впродовж 1783–1787 рр. [198].

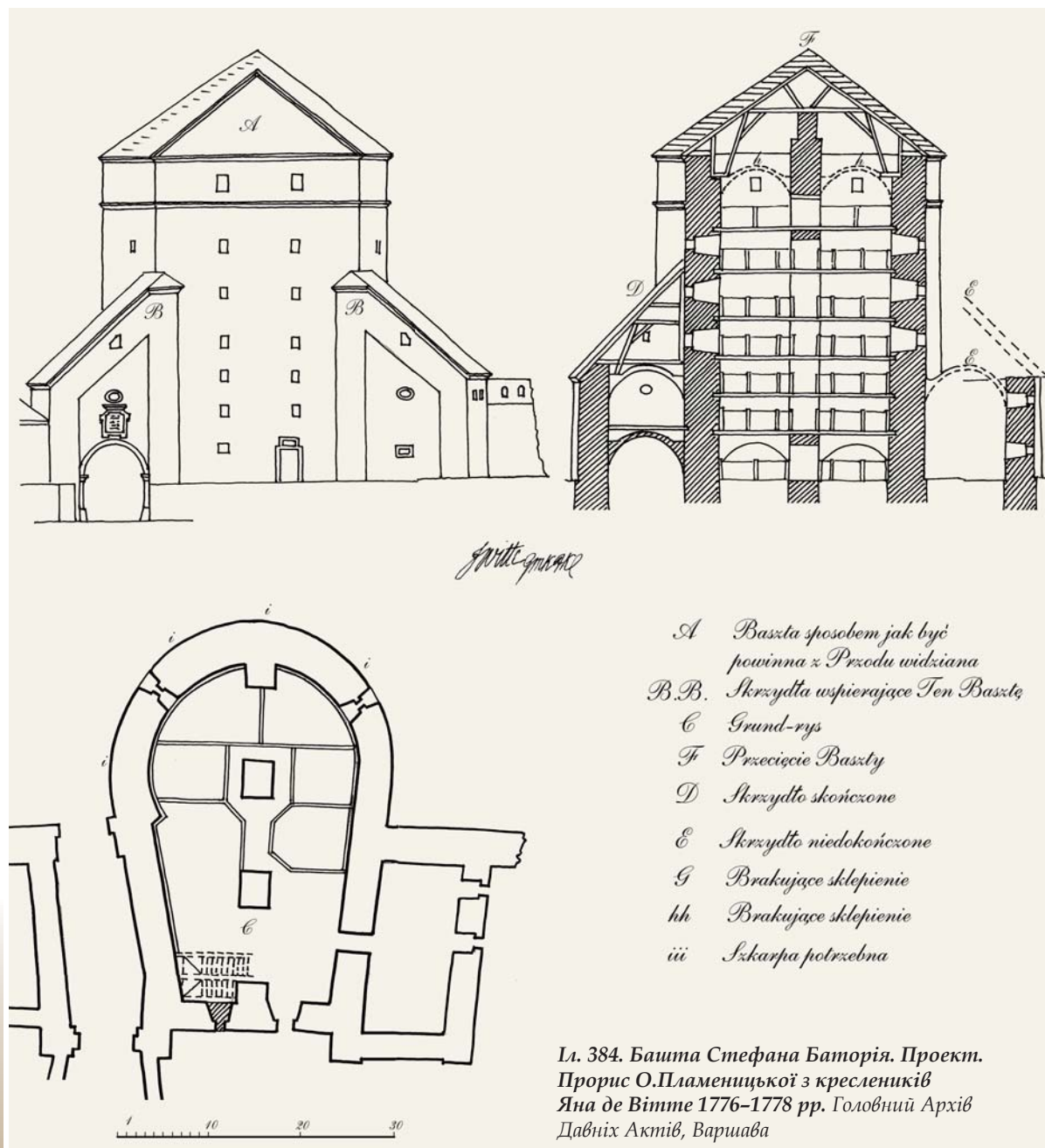
До запланованих, але лише частково реалізованих змін в архітектурі башти Стефана Баторія слід віднести перероблення широких гарматних бійниць із білокам'яними обрамленнями на вікна – маленькі ззовні та широкі всередині. В результаті цієї перебудови автентичні бійниці ззовні збереглися лише частково – там, де через стрімкий рельєф було незручно ставити рихтування, а також в інтер'єрі східної прибудови, в рівні конструкції її даху (іл. 386: а). В інтер'єрі первісні бійниці збереглися в нижньому ярусі, де ззовні їх було замуровано (іл. 386: б). У верхніх ярусах їх розтесали на широкі й високі отвори, відкоси яких переробили з цегли (іл. 386: в). Як свідчать архівні фотографії початку ХХ ст., найменше відповідав проектному рішенню, розробленому 1776 р. Яном де Вітте, південний фасад зі значною кількістю рівновеликих отворів та численними перемурованнями [199]. Певну інтригу вносить фіксаційний кресленик, виконаний 1834 р. губернським архітектором Сімеоном Учтою [200] (іл. 387), з якого випливає, що південний фасад башти було виконано не за проектом де Вітте. Зокрема вікна верхнього ярусу (значно більші та вищі, ніж на кресленнику де Вітте) дістали обрамлення у вигляді рустованих архівольтів, а білокам'яний вінцевий карниз башти було розірвано в середній частині, на відміну від проектного рішення. В цілому ж, за винятком деталей, 1778 року башта набула майже сучасного вигляду.

Північну стіну західної прибудови до башти сформував давній оборонний мур, в якому знаходилась первісна готична брама (див. іл. 103). Відтак дорога пройшла наскрізь через прибудову. Рів перед нею було засипано, дерев'яну естакаду ліквідовано, а рівень дороги понижено, для чого довелося вирувати скелю в проїзді на глибину понад 2 м.

*Л. 383. Баиша Стефана Баторія.
Фото Я.-О.Мокану*

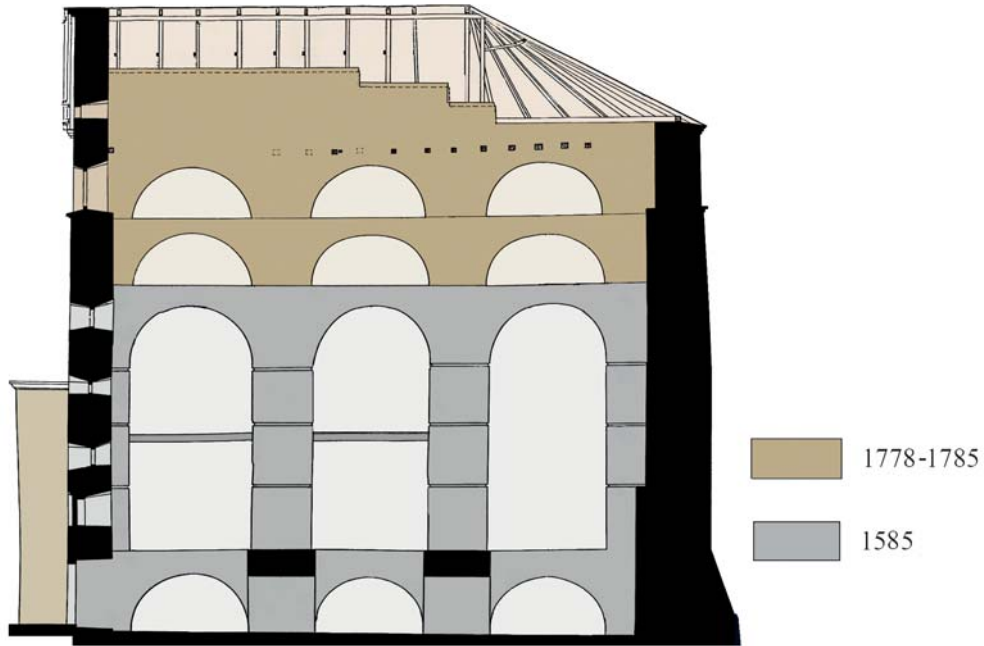
Лл. 384. Башта Стефана Баторія. Проект. Прорис О.Пламеницької з креслеників Яна де Вітте 1776-1778 рр. Головний Архів Давніх Актів, Варшава

Давнє стрілчате склепіння первісного проїзду частково замурували, а нову браму перекрили напівциркульним склепінням (див. іл. 297-299).

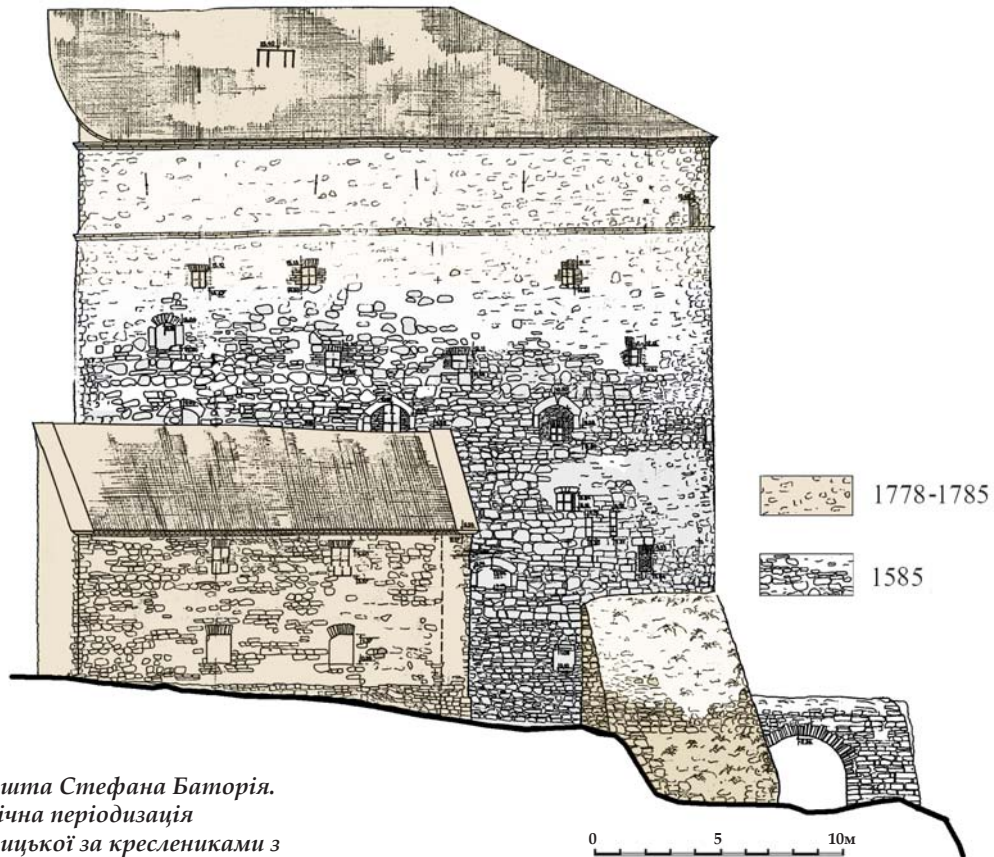
1778 року, в період реконструкції башти Стефана Баторія, в каньйоні на березі Смотрича, майже під самою баштою, на перепаді терас рельєфу, розпочали будівництво

Порохівні за проектом Яна де Вітте [201] (іл. 388). Низьку одноярусну споруду з зовнішніми розмірами 44x21,5 м врізали довгим південним боком у схил нижнього берега Смотрича. В плані її було сформовано внутрішнім прямокутним у плані (30x6 м) складським приміщенням, яке по периметру оббігали вузькі склепінчасі коридори [202]

а

б

Ил. 385. Башта Стефана Баторія.
Хронологічна періодизація
О.Пламеницької за кресленнями з
архіву НІАЗ «Кам'янець»

Іл. 386. Башта Стефана Баторія. Інтер'єр: а) бійниця 1585 р. на III ярусі давнього східного фасаду, що опинився в інтер'єрі східного крила 1785 р.; б) бійниця I ярусу північної стіни об'єму 1565 р.; в) фрагмент східної стіни об'єму 1585 р., в межах якої замуровано вихід у машикуль III ярусу.

Фото О.Пламеницької

(іл. 389). Три зовнішні стіни було вирішено ритмом глухих аркад із маленькими вікнами прорізами. Головний північний фасад мав вигляд семипрогінної аркади з двома бічними ризалітами, в яких розміщувалися тамбури входів. Поверх центрального склепіння та склепінь коридорів було насипано ґрунт з одернуванням у вигляді низького чотирихилого даху. Вигляд споруди дещо змінився 1834 р. після перебудови, здійсненої губернським архітектором Сімеоном Учтою [203], який підрізав терасу схилу, що прилягала до Порохівні з півдня і оформив її горизонтальною площадкою, змінив ухил даху, а навколо споруди влаштував суцільну муровану огорожу з двома брамами, внаслідок чого утворився великий двір [Пламеницька Є. 1986 г: 177]. У цьому вигляді, з незначними втратами, порохівня збереглася дотепер (іл. 390). Порівнюючи розроблений Яном де Вітте проект Порохівні з порохівнею Києво-

Печерської фортеці, збудованою 1748 р., слід відзначити, що замість численних вузьких вентиляційних каналів у товстих стінах, які зазвичай робили для уникнення конденсату, в Кам'янці застосовано більш надійну систему з периметральним коридором навколо складського приміщення, завдяки чому воно було надійніше ізольоване подвійними стінами від випадкового попадання снарядів.

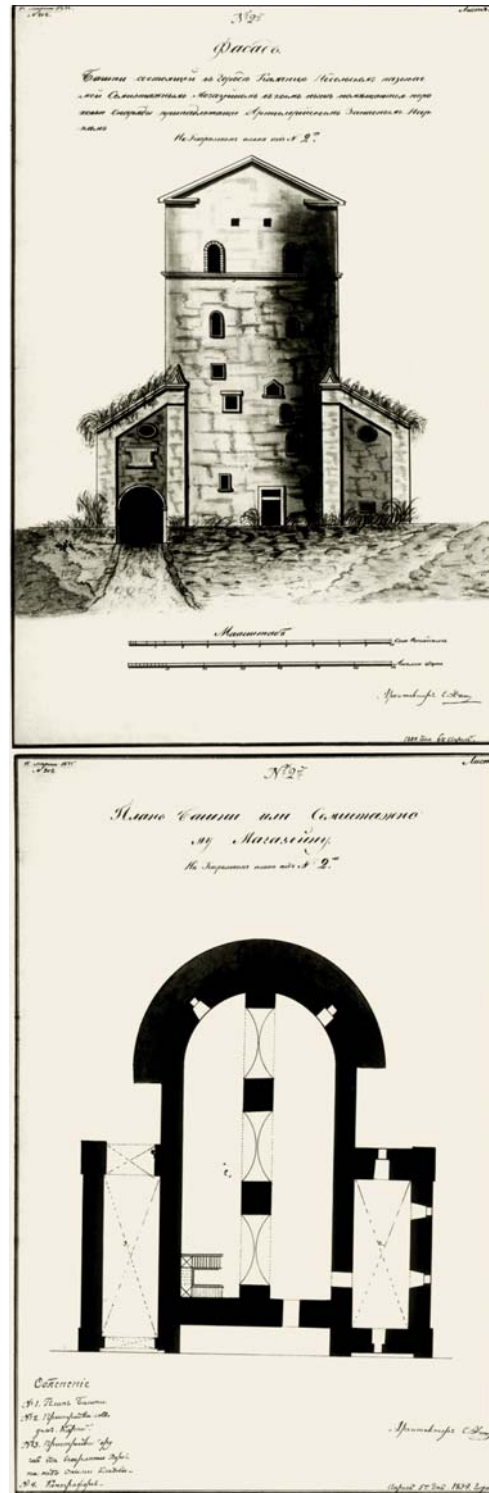
На фасадах споруди Ян де Вітте застосовував елементи декоративної та скульптурної пластики. Фронтони ризалітів прикрашали розміщені в тимпанах білокам'яні плити з рельєфами та латинськими інскрипціями. Західний ризаліт прикрашав рельєф з монограмою короля «S.A.R.P.» – «Stanislaus Augustus Rex Poloniarum» та інскрипція «ADDIT VIRES MARTI» («Додає сили у війні») [Семеновский: 29]. На східному ризаліті було вміщено рельєф із зображенням гербу Речі Посполитої – орла в короні (втраченого під час

пожежі 1878 р.), а також інскрипцію «NON INCAUTA FUTURI» («Не легковаж майбутнім»), яка збереглася дотепер (іл. 391).

Будівництво Порохівні 1778 р. розпочав Ян де Вітте, але основні роботи у 1779–1784 рр. виконано під керівництвом капітана Пьотра Завадського; їх вартість у реєстрах визначена як 26161 злотих [204]. Незважаючи на те, що «фабрикою» Порохівні займався переважно капітан Завадський, у Кам'янці її називали «Віттівською» [205]. Концепцію будівлі змінило спорудження С.Учтою суцільної периметральної огорожі, яке перетворило Порохівню на локальний архітектурний комплекс; у ХІХ ст. він використовувався як кухня гарнізонного батальйону (іл. 392).

Наприкінці 1770-х років Ян де Вітте виконав низку робіт, пов'язаних зі зміцненням середньовічних башт і мурів, а також із ліквідацією зсувів: адже більшість укріплень стояла на бровках скель каньйону, які з часом руйнувалися, і мури давали тріщини. В цих роботах брали участь військові – підлеглі коменданта. Так, 1777 р. капітан Ян Гембажевський розпочав роботи зі зміцнення «скелі, що відхилилася у міському рові [каньйоні. – О.П.] навпроти башти Різницької». Наступного 1778 р. ці роботи, які обійшлися в загальну суму 8976 злотих, виданих із державної скарбниці Речі Посполитої, продовжив капітан Пьотр Завадський [206].

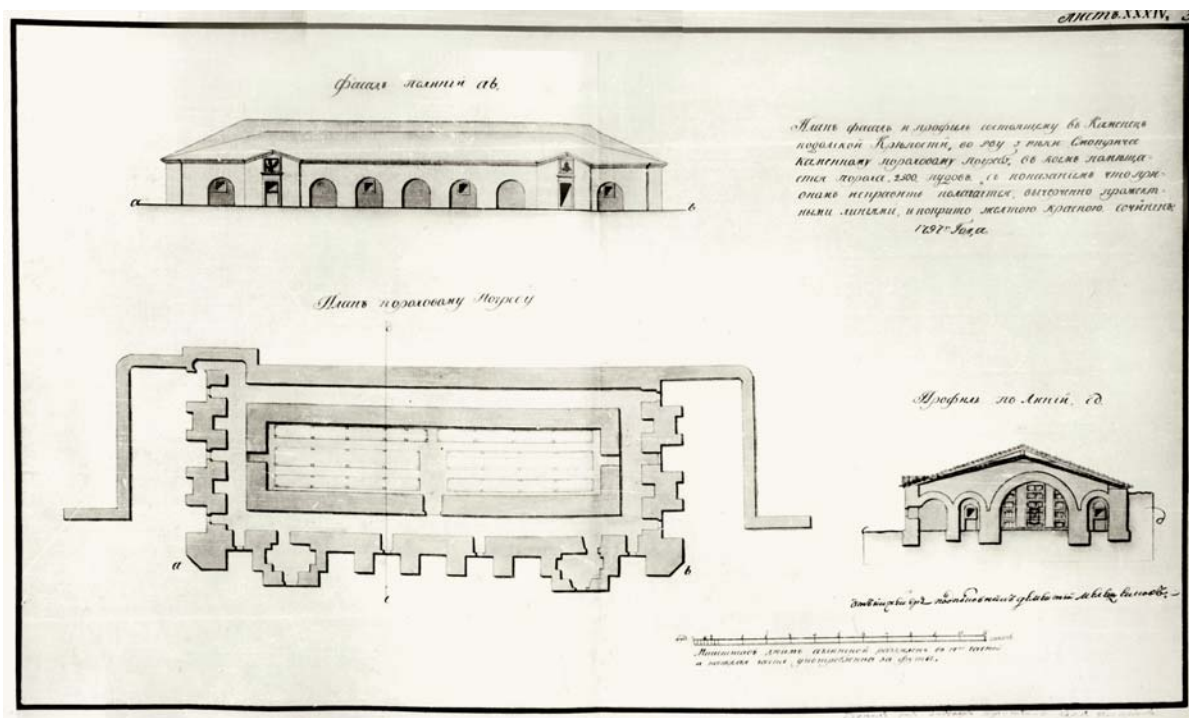
Капітан Завадський виконав чимало робіт під керівництвом Яна де Вітте, в числі яких – реставрація башти при Польській брамі (1778 та 1781 рр.), підривання мінами загрозливих ділянок скелі при башті «Захарковій» (башті на Броді) та над Руською брамою (1778–1779 рр.), ремонт Королівської брами (1778). Значні роботи було ним проведено у «Земляному» (Новому) замку: споруджено нову кордегардію, відремонтовано мостову браму Нового замку та муровані опори мосту між Старим і Новим замками (1781), відновлено «давно зруйновану стіну завдовжки 34 лікті (19,6 м) з пристойними бійницями» під мостом у рові між Старим і Новим замками, вимуровано в рові між замками траверсу завдовжки 56,5 ліктів (32,5 м) із бійницями (1783–1784). Крім того, реставровано мур із бійницями перед мостовою брамою св. Анни та аркаду шлюзів

Іл. 387. Фіксаційні кресленики башти Стефана Баторія, виконані губернським архітектором Сімеоном Учтою в 1834 р. Матеріали РДВІА

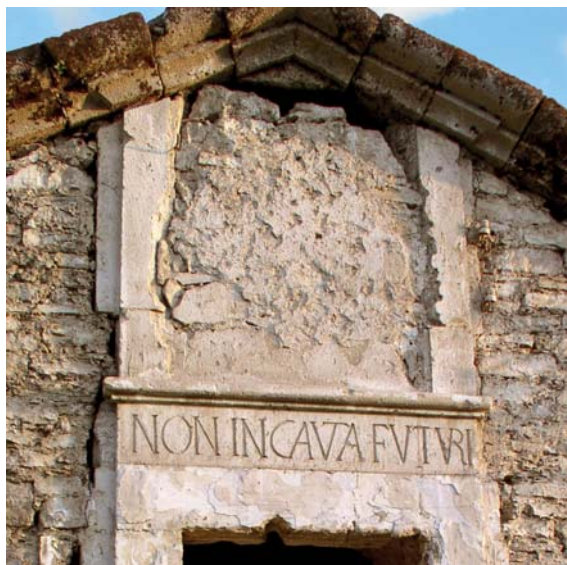
Лл. 388. Фрагмент плану Кам'янець-Подільського 1797 р. північна частина:
а) Порохівня; б) башта Стефана Баторія. Матеріали РДВІА

Лл. 389. Кресленик Порохівні, складений 1797 р. Матеріали РДВІА

Лл. 390. Порохівня. Видяд з північного заходу. Фото О.Пламенщської

Лл. 391. Порохівня. Фронтон східного ризаліту.
Фото О.Пламеницької

Польської брами (1783–1784) [207]. Стан міста в цей період (до 1778 р.) відображено на плані з Військового архіву Відня [Бевз М.: 72], помилково датованому 1788 р. (див. іл. 120: б)³³⁸.

Як вже зазначалося, значною проблемою було розквартирування чисельного гарнізону фортеці. Періодично складалися переписи міського житла, придатного для розміщення офіцерів та солдатів. Так, 1726 р. гарнізон нараховував 58 офіцерів та 693 солдати, розквартируваних у 276 будинках та у склепах під ратушею [208]. За описом 1734 р. [Крикун 1993: 233–261], при майже незмінній кількості офіцерів (46) кількість солдатів збільшилась до 1452 осіб, а для постою було визначено вже 456 будинків та ратушні склепи. В деяких будинках було розквартировано по 4, 6 і навіть 8 солдатів. Зокрема 1739 р. при чисельності 100 офіцерів та 1120 солдатів для їх розміщення зайняли вже 559 будинків [209]. Безперечно, що це викликало спротив мешканців. Ян де Вітте трактував Кам'янець передусім як фортецю. 1768 р. він вимагав довести чисельність гарнізону до 3000 солдатів [210]. Це було катастрофою для міста, яке пере-

³³⁸ План датовано помилково, оскільки на ньому відсутні: прибудови до башти Стефана Баторія (зведені 1776–1778 рр.), порохівня (зведена 1778–1784 рр.), казарми (будувалися в 1783–1789 рр.), гауптвахта (збудована 1783 р.).

творювалося на суцільну казарму. Міщани перестали будувати і ремонтувати будинки, оскільки покращання умов проживання тягнуло за собою загрозу збільшення військових-квартирантів [211]³³⁹.

Численні скарги на важкі умови, в яких перебували солдати, знайшли підтримку з боку начальника штабу Корпусу Артилерії Коронної генерала Алоїзія Фридерика фон Брюля. Покращання побутових умов гарнізону сприяв також особистий візит до Кам'янця у листопаді 1781 року короля Станіслава Августа, який вже 19 грудня 1781 р. видав меморіал про відновлення кам'янецької фортеці та про призначення 80000 злотих на будівництво окремого корпусу казарм. Король вважав, що цієї суми цілком достатньо, оскільки заощадити кошти дозволить використання будівельного матеріалу від розбирання непотрібних старих башт [Król-Mazur: 178–182].

Будівництво Фортечних казарм – найбільшої у Старому місті військової споруди – у фортифікаційній історії Кам'янця пов'язане з певною інтригою. Обставини замовлення та проектування до кінця не з'ясовані. І всупереч усталеній у Кам'янці будівельній практиці, цей об'єкт було зведено не за проектом коменданта фортеці Яна де Вітте. Слід відзначити, що вітчизняна усна традиція, а згодом краєзнавча і наукова література, за браком інформації з польських архівів, довгий час приписували комендантові авторство так званих «казарм Вітте» [Prusiewicz: 86; Пламеницька Є. та ін. 1968: 34; Czubiński: 354; Петров 2002: 26].

Останні дослідження, проведені автором, дозволили з'ясувати історію будівництва казарм. На історичних планах міста, найбільш раннім з яких є «московський» план 1773 р., показано казарми у вигляді наклейки з абрисом плану будівлі (іл. 393) [212]. Втім,

³³⁹ Єпископ Крашинський у Реляції від 4 березня 1792 р. відзначав: «Тільки міщани помітили, що як хтось із них закінчить новий будинок, відразу до нього упишають кільканадцять жовнірів, так жоден, хто почав, не хоче закінчувати, а хто завіз матеріали, не хоче починати, кожен воліє сидіти в найгіршій халупі... Якщо хтось хоче позбутися сусідства з жовнірами, то ліпить халупку з хмизу, переселяючи їх туди. Виникла така безліч небезпечних халупок, що якщо одна загориться, цілий Кам'янець перетвориться на попіл. ...Немає жодної вулиці, аж до самого Ринку, де би халупа на халупі не лежала, майже кожна з них підперта, спустошена, трухлява, без димарів» (переклад зі старопольської О.Пламеницької).

Іл. 392. Порохівня. Загальний вигляд з півночі. Фото О.Пламеницької

як виявилось, існувала ще й друга архітектурно-містобудівна пропозиція.

У листопаді 1781 р. відбувся візит короля Станіслава Августа до Кам'янця спричинений очікуваним приїздом Павла I, сина російської імператриці Єкатерини II. Відомий своєю проросійською політичною орієнтацією і особистою симпатією до Єкатерини II, Станіслав Август був втягнений у її військові плани, в які входило використання Кам'янця як військового плацдарму у прикордонній смузі під час війни Росії з Османською імперією. Станіслав Август пробув у Кам'янці п'ять днів і зробив розпорядження щодо модернізації укріплень. Ян де Вітте, використовуючи нагоду, звернувся до короля з проханням щодо відновлення у фортеці людвисарні [Antoni 1880, I: 254–257].

Вже невдовзі після візиту Станіслава Августа до Кам'янця Ян де Вітте представив королю свій проект казарм [213]³⁴⁰. Для їх розміщення він обрав ділянку у південно-східній частині міста, навпроти садиб на вул. Довгий, 3–17, де з часів турецької облоги існували залишки земляного шанця (див. іл. 393, літера «А»). Поряд було три храми – вірменська каплиця Благовіщення Пресвятої Богородиці з садибою³⁴¹, вірменська церква св. Нікола

³⁴⁰ З супровідної пояснювальної записки Яна де Вітте: «Оскільки Найясніший Король Пан наш Милостивий з Найвеличним Військовим Департаментом хоче мати для Кам'янецького гарнізону зручні казарми і кошти на це отримати зволяє, я тимчасом щодо цього гарнізону вишукавши достатню ділянку, висилаю проект на шести аркушах...» (переклад О.Пламеницької).

³⁴¹ Цей найдавніший (кін. XIII ст.) вірменський храм в 1840 р. було передано православній громаді і переосвячено на церкву св. Миколая [Пламеницька О. 2005: 51, 52, 316].

Eksplikacya

Лл. 393. План Кам'яниця Подільського 1773 р. (основна частина кресленика) з експлікацією. Матеріали РДВІА. А – місце казарм Яна де Вітте; Б – місце казарм Ст.Завадського

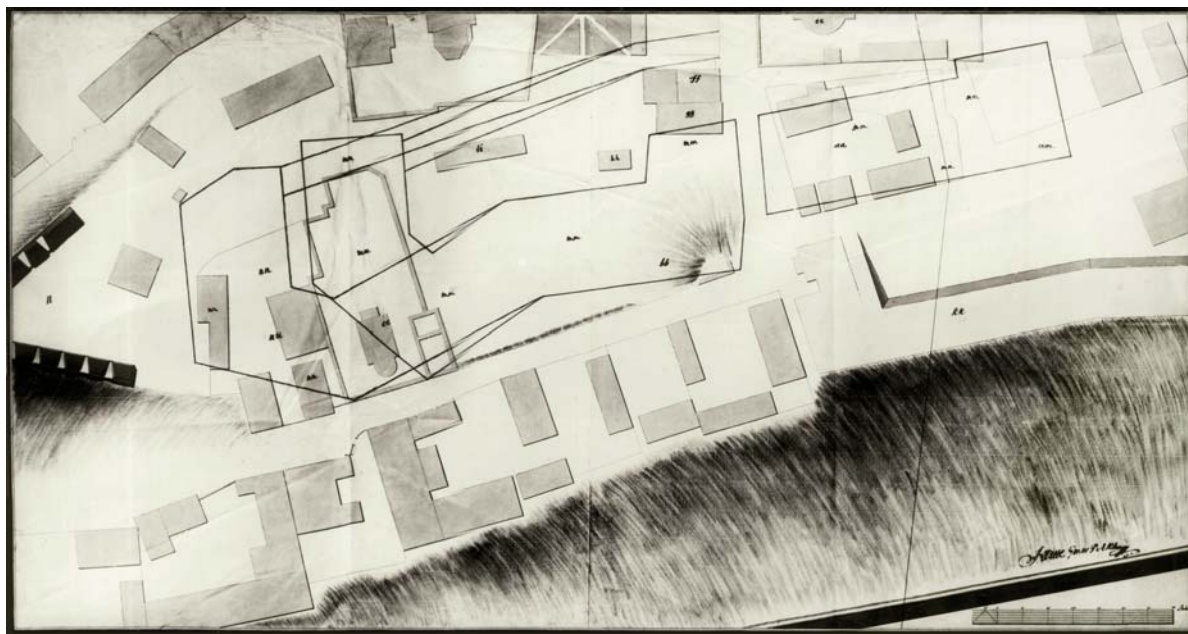
- A Ratusz Rusko Polski
- B Rynek Rusko Polski
- C Ratusz Ormiański
- D Rynek Ormiański
- E Kawiol katedralny
- F Kziwicki
- G Dimimikanski
- H Franciszkański
- I Trynitarski
- K Dominikański
- L Karmelitanski
- M św. Katarzyny
- N Katedralny Ormiański
- O św. Grzegorza Orm.
- P Najświę. Łanny Orm.
- Q Kościół św. Jana
- R Kościół katedralny Bazyljanow
- S św. Piotra
- T św. Mikolaju
- U Bożego Narodzenia
- V Cughaus
- X Magazyn
- Y Rudnia Mińska
- Z Duchwisarnia zniszczona
- 1 Młyn Miński
- 2 Dolwarki Duch.
- 3 Dolwarki Kusię
- 4 Karmasary
- 5 Młyn Karmasarski
- 6 Stochowia
- 7 Zydowski Okopiska
- 8 Cerkiew na Dolwarkach
- 9 karczma na Dolwarkach
- 10 Jar od Wsi Łuzka
- 11 Jar od Kurbowa Doliny
- 12 Dzwon Apotez. Batorych Turcekich
- 13 Wzrostek zwalowy na końcu Chalupy Kozameckich
- 14 Wzrostki nad Łolską Bramą
- 15 Jar klisw Turcy w poludniow. wy. pauller Obci. Błuski altakowali
- 16 Góra Czubińska
- 17 Góra Krzeszowa
- 18 Jar nad Cyrcodem Majera di Witte
- A Murwany Łamek
- B Żumny Łamek
- C Brama Łodziankowa
- D Doka (ul) Łolska Brama
- E Kusię Brama
- F Batorya św. Józefa
- G św. Jana
- H św. Marcina
- I św. Michala
- K św. Stanisława pust.
- L św. Józego pust.
- M św. Grzegorza
- N Rzewuska pust.
- O św. Alojzego
- P św. Józefa
- Q Antoniowa pust.
- R Łanny, Marvi
- S św. Józego pust.
- T św. Mikolaja
- U Brama kopca Batoryego

- Y Brama Rusarska
- Z Kusię mińska
- aa Zacharzewska
- bb Mostowa Polny
- cc Most murwany
- dd Mur poprzeczny z Arkadami w kół skis Brama
- a ul. Batorya św. Michala
- b ul. Józego św. Michala
- c kawałek św. Józego
- d Rog św. Maurycyego
- e Kupałowa
- f Na kontur Batorya św. Józefa Batorya
- g Na kontur Batorya św. Kazimierza
- h Na kłosek lub zastona z kłosaćców na Kziwicku
- i Trawersa 1773, Błagbaumu
- l Brama Smolczycka
- m Batorya Łodziankowa
- n ul. Wroczul
- o Brama św. Michala
- p Cielowa
- q Korabiowa
- r Stłoczecka
- s Kłuska
- t Antyczna
- u Cielowa
- v Wroczulska
- x Batorya Przeczoła
- y Okoła Kłuski
- z Kosiółek św. Stanisława
- aa Wiercia Łodzianowa
- bb Brama Mostowa do Żumnego Łamka, ul. Słupki murwanej
- cc Mur Łalacu Ławojcystego
- cc Kunięta wbita w kule dla obmurowania fortyfikacji
- ff Chociaż drewniane, jedna z Chemin Couvert rektu
- gg Zagroda z kłosaćców od Brazylii św. Michala do Żumnego Łamka
- hh Mur Dalkowski nazwany nowym murem zarcawym przed Bramą św. Michala aż do ul. Wroczul
- ii Bieżnia do Armat w murze Dalkowskiem tak niska że włazie można
- kk Bohr i Młocina
- ll Fortka w starym murze przez które na przysalka wchodzi można
- mm Laboratorium
- nn Brama Łodziankowa
- oo Kłopa na słupach ciętych dachową przysalką
- pp Kurbowe pomiarowanie gdzie Fenel Dalki mieszkał
- qq Fundamenta nowego Cughausu
- rr Zaczętek z grusow staro-Łudzianowa wysypiany
- ss Chociaż z Łolskiej Bramy do Miasta
- tt Brama
- uu Brama stara
- vv Kordygarda nowa capensom Miasta w murwana
- xx Arkada przez którą smolczek wchodzi do Miasta wchodzi i rogalka w grusie leżąca
- yy Staro kosiółek i Fortnuda
- zz Brama w której była stara Brama
- aa Brama Łodziankowa w korycie
- bb Brama Łodziankowa z Józego wodna
- cc Kłuska ziemna przez Brama Łolski
- dd Mur stary

- ee Mur stary od kordygardy do Muru staro-Łolskiej i Fortnudy ciagnący się
- ff Brama
- gg Mur stary kościelny Wojewodztwa dawny, wystawiony
- hh Brama na przysalka
- ii Fortka do Kłuski pod Batorya Łanny, Marvi
- kk Brama wbita
- ll Brama do Magazynu
- mm Kawałek muru staro-Łudzianowa
- nn Zaczętek ziemny
- oo Kłopa pod Batorya św. Grzegorza
- pp Kłopa w starych murach na kłosek porządony
- qq Kłopa w starych murach Turcekich
- rr Brama św. Józefa przy Murach Noworochskich
- ss Brama w Planku Muru Noworochskich
- tt Chociaż z Miasta do Bramy Łolskiej
- uu Kłuska ziemna przed Łolską Bramą
- vv Brama Nawozna
- xx Łomost pod Armaty
- yy Kłuska nad Brama dla Kłuski
- zz Kłuska
- aa Dzwon do Batorya Łodzianowa prowadzący do Kłuski Armat
- bb Kordygarda stara drewniana
- cc Mur stary z Bieżniacami Armatnymi
- dd Mur stary z Bieżniacami Armatnymi
- ee Bieżnia na Armacie
- ff Kłuska Ładzianowa dla Zastony
- gg Kłopa do kłosa ciagnal się Mur dawny od Kłuski i smolczek z niesionym
- hh Nowozalozone Kozary

Muzono y rysowane przez J. Chłapę

Лл. 394. Проект фортечних казарм Яна де Вітте. 1781 р. Генплан. Кресленник Яна де Вітте.
Матеріали бібліотеки Варшавського університету

(вірменський Миколаївський костюл) з дзвіницею та православна церква Іоана Предтечі³⁴². Згідно з креслениками проекту Яна де Вітте, що зберігаються у бібліотеці Варшавського університету, будівництво казарм передбачало руйнацію Благовіщенської церкви: нова будівля поглинала церковну садибу, а разом із нею і частину території садиб інших двох храмів [214] (іл. 394).

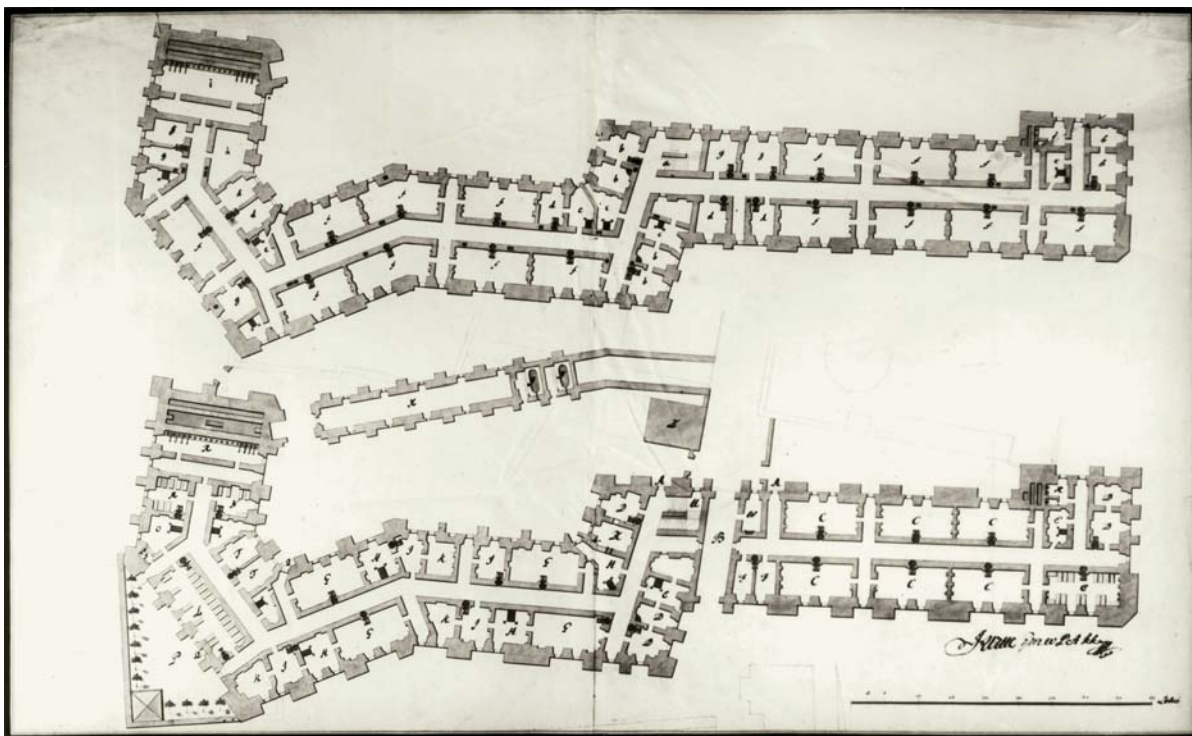
Більшість проектів Яна де Вітте, як ми вже зазначали, виявилася розкомплектованою. Тож пояснювальну записку до проекту казарм, підписану комендантом (без дати), було виявлено Є.Пламеницькою в 1960-ті рр. в Російському державному військово-історичному архіві в Москві [215]. Ознайомлення з креслениками проекту Яна де Вітте у Варшаві в 1996 р. дозволило нам з'єднати ці документи в один комплект.

Звертаючись до короля та військового Департаменту, комендант зазначав у пояснювальній записці, що надсилає пропозиції щодо вибору місця для казарм, розрахованих на понад 400 солдатів і унтерофіцерів та 8 офіцерів, а у разі збільшення довжини будівлі –

на цілий батальйон. Для економії коштів комендант пропонував використати верхнє перекриття казарм для влаштування земляної батареї на 25 гармат, вважаючи, що батарея в цьому місці є конче потрібною для оборони фортеці з боку «гори» (протилеглого східного берега каньйону). Він наводив розрахунок потреби в робітниках, матеріалах та коштах і пропонував приступити до робіт вже «цього літа» [216].

Запроектована Яном де Вітте будівля, підпорядковуючись терасі рельєфу, отримала видовжений план коридорного типу з п'ятикратно заламаною поздовжньою віссю, [217] (іл. 395). Перший поверх казарм було прорізано Іоано-Предтеченською вулицею, що утворювала арковий проїзд; у вищих поверхах обидві частини об'єднувались коридорами. Фасади було вирішено у вигляді похилих ескарпових мурів, розчленованих глибокими арками заввишки у два яруси, опертими на масивні контрфорси. У западаючих площинах арок між контрфорсами розміщувались вікна [218] (іл. 396). Таке архітектурне рішення викликало асоціації з традиційними оборонними спорудами Кам'яця – батареєю св. Марії (Турецьким бастионом) та

³⁴² Обидва храми зруйновано в 1930-ті рр. Збереглися в рівні підмурків.

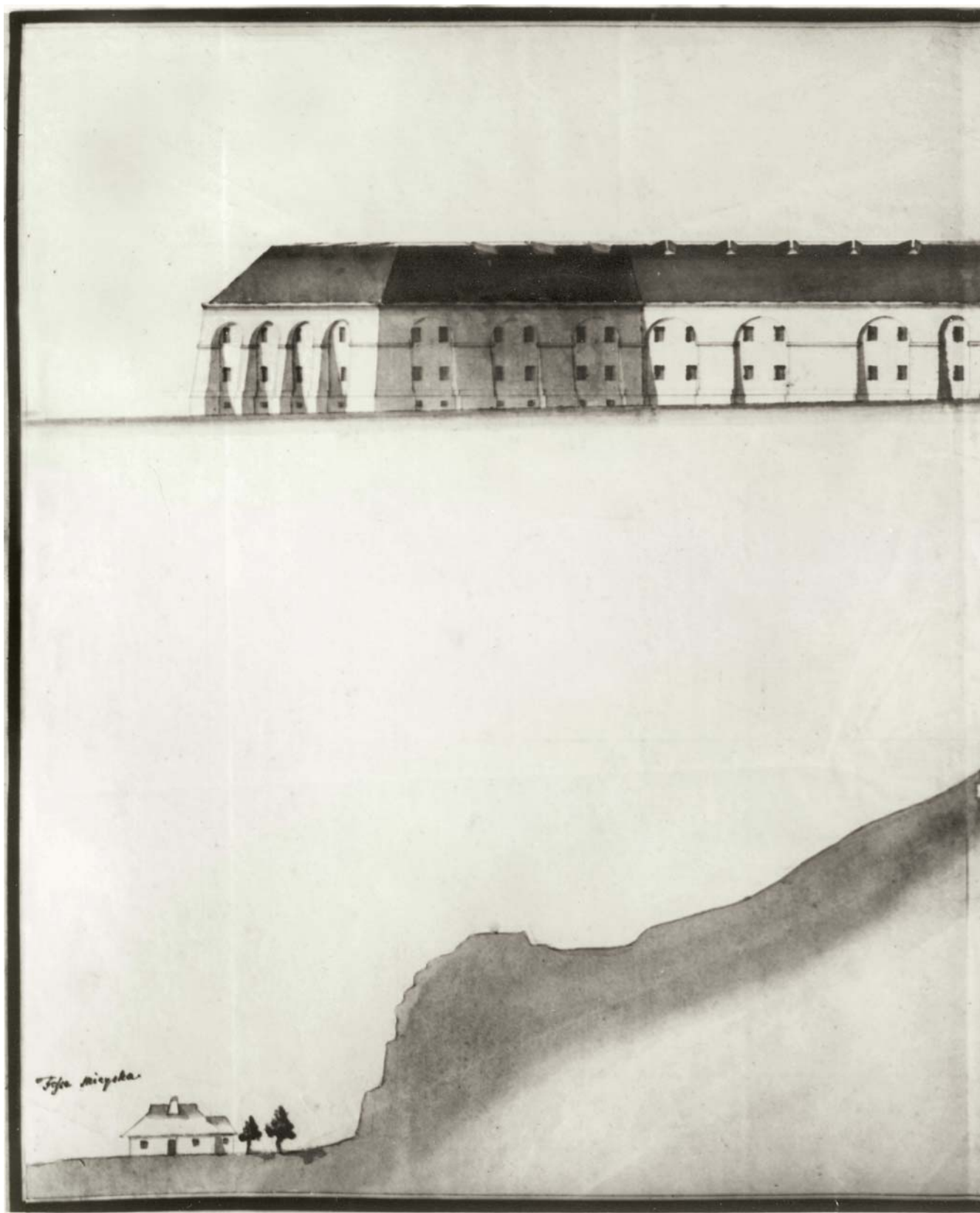
Лл. 395. Проект фортечних казарм Яна де Вітте. 1781 р. Плани I та II поверхів. Кресленник Яна де Вітте. Матеріали бібліотеки Варшавського університету

батареями на вул. Шпитальній (див. іл. 329, 335, 336). З боку міста казарми мали три поверхи, з боку каньйону – два, по верху яких було насипано земляні артилерійські батареї з бійницями, що з віддалі нагадували високий дах. Ця споруда, попри нехтування при виборі ділянки кількома сакральними будівлями, мала незаперечні, з огляду на значний масштаб, архітектурні якості: вона була тактовно вписана в рельєф та міський краєвид і мала гармонійні пропорції та лаконічну і водночас активну пластику фасадів. Кам'янецькі казарми були типово «девіттівською» спорудою.

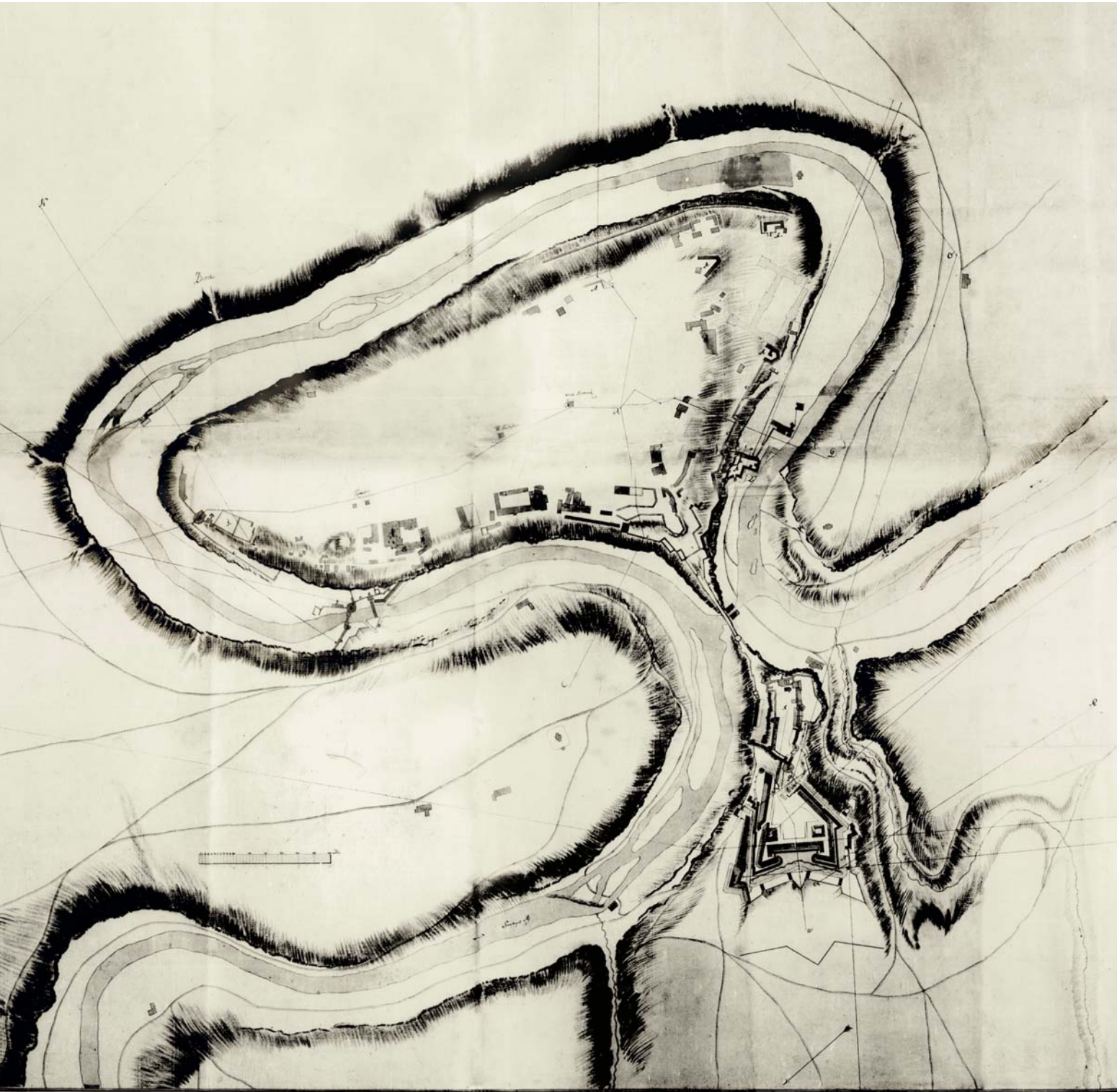
Цей проект, однак, не мав майбутнього. І.Маліновська відзначає, що вибір місця для казарм зонайменше залежав від архітектора. Рішення приймали різні інстанції, зокрема федеральний Військовий Департамент (Departament Wojsk Obojga Narodów), Локаційна комісія, королівські архітектори і, нарешті, сам король, який мав право це рішення скасувати. На вибір також впливали обставини, пов'язані з викупленням у меш-

канців ділянок, які мали відійти під майбутню споруду [Malinowska: 38]. Припускаючи, що саме не влаштувало короля та військову комісію, можна віднести до недоліків проекту необхідність знесення кількох будинків та вірменської церкви, складну просторову структуру споруди, розташованої між житловими садибами та відсутність при ній не лише просторого двору, але будь-якої допоміжної території.

Всіх цих проблем була позбавлена обрана для будівництва велика територія (майже 100x100 м) на південно-західному схилі острова, навпроти Руських фільварків, яка найбільше постраждала в період турецької окупації 1672–1699 рр. і була майже вільною від забудови (див. іл. 393, літ. «Б» та іл. 343, 344). Втім, вона мала свої недоліки, зокрема розташування на околиці острова, а отже, важкодоступність. Крім того, на відміну від стратегічної позиції ділянки, запропонованої Яном де Вітте, низьке розміщення нової площадки по відношенню до високого протилежного південного берега каньйону

Лл. 397. Фіксаційний план Кам'яця-Подільського, складений Яном Бакаловичем 1782 р.
Атрибуція авторства і датування О.Пламеницької. Матеріали РДВІА

та Руських фільварків перетворювало її на відкриту мішень.

Втім, до проектування казарм Ян де Вітте більше не мав відношення. Замовлення отримав 38-річний варшавський архітектор Станіслав Завадський, за проектом якого наприкінці 1780-х рр. постала найбільша на той час споруда Старого міста.

В історії зведення казарм не останню роль зіграв інженер Ян Бакалович, який 1782 року прибув до Кам'янця за дорученням Станіслава Августа в якості першого помічника Яна де Вітте. Він мав вивчити стан фортеці й розробити детальний план її зміцнення. [Król-Mazur: 182]. Ян Бакалович був уродженцем Кам'янця, але з 18 років навчався геометрії, картографії, математики і мовам за кордоном. Після звернення 26-річного Бакаловича до короля його було прийнято на службу в якості поручика Артилерії Коронної і 1766 р. направлено до Франції «для вдосконалення у військових науках». По трирічних студіях в артилерійській школі у Ла Фер та інженерній академії у Мезьєрі він повернувся до Польщі. Як фахівець високого рівня, яких небагато було у тогочасній Речі Посполитій, він користувався особливою прихильністю Станіслава Августа, від якого отримав шляхетський титул [Buczek: 2–9]. Подальша кар'єра Яна Бакаловича була пов'язана з Артилерією Коронною: в 1769 р. він отримав ранг капітана, а 1776 р. – полковника карт географічних при Генеральному штабі [Buczek: 25].

Отже, 73-річний генерал-лейтенант Ян де Вітте змушений був прийняти відкомандированого королем 42-річного полковника Яна Бакаловича як помічника та військового експерта. Цілковитим природно, що двозначність ситуації виключала взаємну прихильність: приїзд Бакаловича означав певну недовіру до коменданта як до військового фахівця з боку короля. Того ж 1782 року Бакалович склав топографічний план міста з позначенням фортифікацій та найважливіших будівель (без експлікації) [219] (іл. 397), на якому позначив напрямки численних топографічних профілів, складених на окремих аркушах для найбільш важливих ділянок міста³⁴³ [220].

³⁴³ Масштабований план міста, підписаний Яном Бакаловичем французькою мовою, датований 1782 р., без назви. Експлікацію російською мовою дописано пізніше. План і профілі виявлено Є.Пламеницькою.

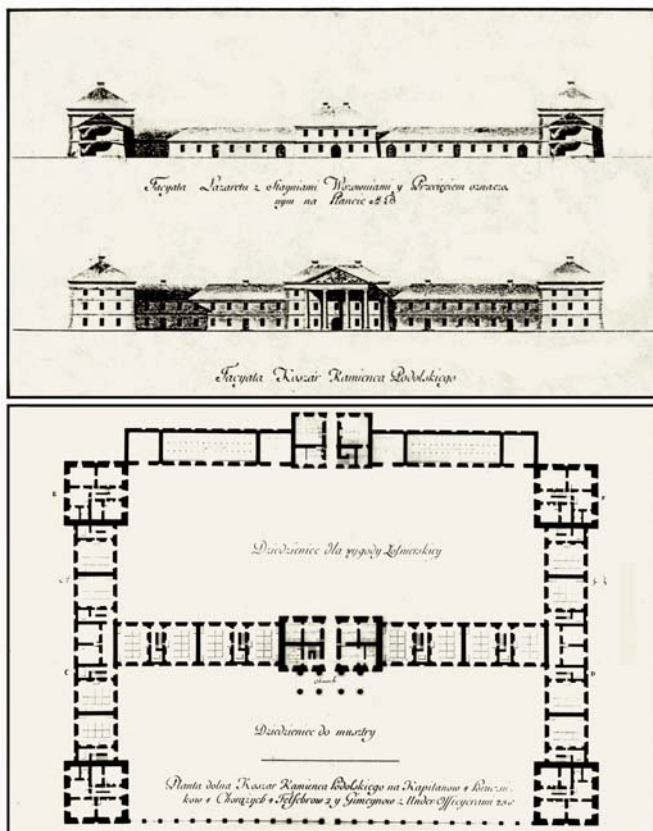
За цими профілями він мав проаналізувати можливості артилерійського захисту міста. Отже, правдоподібно, що саме Бакалович визначив альтернативне місце для будівництва казарм: план 1782 р. – перший топографічний план міста, де позначено казарми на відведеній ділянці та в абрисах, наближених до сучасних, щоправда з іншою орієнтацією³⁴⁴. Крім цього плану існувало 12 креслеників, перелік яких французькою мовою наведено на окремому аркуші під назвою «Projet de Casernes pour Kamienieck»³⁴⁵; наразі дослідникам більшість цих креслеників невідома.

1782 року до Кам'янця приїхав у справі будівництва казарм 38-річний військовий архітектор з Варшави Станіслав Завадський [Król-Mazur: 182–183]. Якщо має рацію І.Маліновська, яка стверджує, що замовлення на проект казарм С.Завадський отримав ще 1781 р. [Malinowska: 18], то це означає, що ще до отримання проекту від Яна де Вітте король вирішив залучити для робіт у Кам'янці іншого архітектора.

Чому для проектування казарм було обрано саме Станіслава Завадського? Абсолювент Академії св. Луки в Римі (1769) Станіслав Завадський, попри молодий вік, мав уже чимало регалій та посад. Він був почесним членом Римської Академії св. Луки (з 1776 р.), архітектором Едукаційної комісії (1774), архітектором Військ Коронних (з 1777 р.) та майором Корпусу Інженерії Коронної [Malinowska: 18]. На час розроблення проекту казарм у Кам'янці архітектурно-проектний досвід Завадського не був значним. У його творчому доробку було кілька нереалізованих проектів, зокрема фасад католицької церкви св. Марії над Мінервою в Римі (1771 р.) та бальний зал Уяздовського замку Варшави (1778), а також роботи з перебудови кляштору єзуїтів у Плоцьку (1776–1777) та перебудова у 1778 р. Арсеналу, Людвисарні та Порохівні

³⁴⁴ На «московському» плані міста, виконаному Й.Шуллером у кінці 1760-х рр., казарми були відсутні; вони показані на окремій наклейці, зробленій пізніше (див. іл. 393); на «краківському» брульйоні їх також немає.

³⁴⁵ «Plan du Rez de chaussée des Casernes; Plan du 1-er Etage; Plan du Second étage; Elévation des Casernes et du Lazaret; Elévation latérale du coté des fossez; Coupes des Casernes; Plan de la Ville; Plan de la Forteresse; Projet pour des Casernes; Elévation et Coupe; Emplacement des Casernes; Coupe des fossez».

Лл. 398. Проект фортечних казарм Станіслава Завадського 1781-1782 рр. Переріз схід-захід, південний фасад, план. Матеріали бібліотеки Варшавського університету

у Варшаві [Łoza: 375; Malinowska: 18]. Втім, Р.Круль-Мазур повідомляє про цікаву обставину – співпрацю Завадського і Бакаловича під час будівництва казарм [Król-Mazur: 183]. Відтак не виключено, що саме за рекомендацією Яна Бакаловича, який, імовірно за все, знав С.Завадського раніше (вони були

майже ровесниками і вчилися за кордоном), проектування було доручене Завадському – військовому архітектору нової генерації.

Станіслав Завадський, представник нового архітектурного стилю класицизму, який почав ширитися в Європі з середини XVIII ст., отримав замовлення на проект казарм – першої в його житті масштабної військової споруди. В перебігу проектування у 1781-1782 рр. він тричі відвідував Кам'янець. Процес проектування супроводжували певні колізії: архітектор був змушений переробляти вже готовий проект [Malinowska: 18].

Збережені у Варшаві кресленики проекту С.Завадського [221] (іл. 398) представляють споруду, сформовану на засадах симетрії, орієнтовану за сторонами світу, з чітким функціональним розподілом території та приміщень. Запроектовані на плані прямокутника, казарми імітували регулярний замок-резиденцію з низькими наріжними баштами. Один бік прямокутника зміщався всередину, на головну вісь, утворюючи глибоке каре. Три боки зовнішнього периметру формували триповерхові корпуси. Четвертий корпус, розташований на осі, розділяв внутрішній простір казарм на два двори: задній замкнений, призначений для побуту солдатів, та парадний передній, розкритий – для муштри. Цей корпус, що мав центральну триповерхову п'ятивіконну частину з чотириколонним портиком, фланковану двома двоповерховими крилами, утворював парадний фасад казарм. Архітектура трьох бічних фасадів була типово класицистичною – з горизонтальним членуванням на три частини [222]: нижню формував високий трисходинчастий стилобат; середню, вирішену з позитивним ухилом стін – два нижніх поверхи, оформлені дощатим рустом та рядом вікон із масивними клинчастими архітравними перемичками; верхню – третій поверх, позбавлений декору. За аналогічним принципом тричастинного горизонтального поділу були вирішені наріжні башти, прикрашені рустами по кутах.

Симетрія архітектурного рішення, яке не врахувало складного рельєфу ділянки, стала перешкодою для реалізації проекту і спричинила його перероблення: фіксаційний

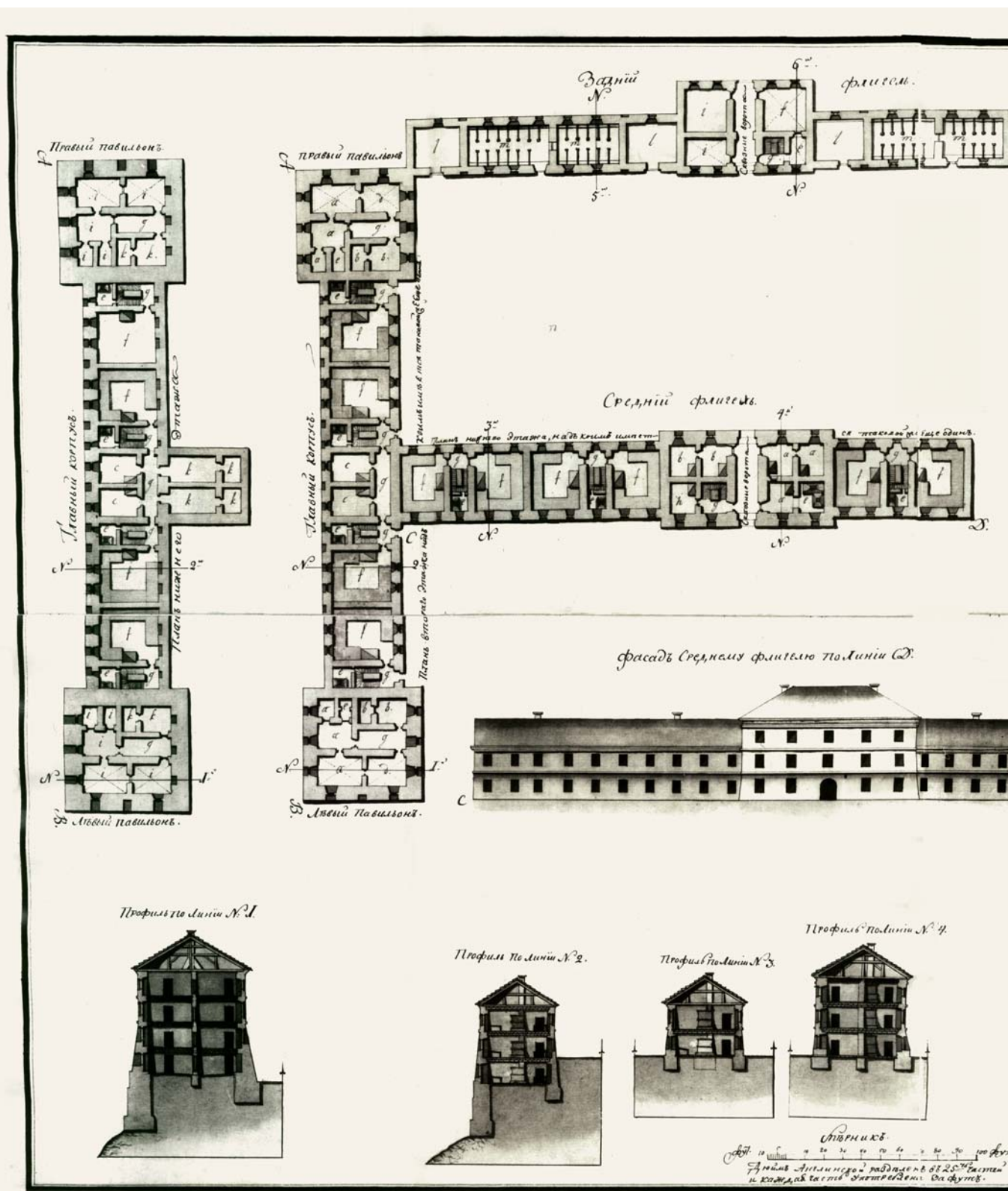
кресленик, виконаний у процесі будівництва в 1786 р., а також пізніші графічні матеріали [223] свідчать, що споруду довелось розвернути на 90°, оскільки зручний під'їзд до неї був лише з півдня, з вулиці Довгої. На цю вулицю й було орієнтовано парадний двір. Водночас зі сходу був терасований схил і неможливо було, дотримуючись поділу на яруси, зробити башти в торцях південного та північного корпусів. Отже, довелось відмовитись від двох наріжних башт зі сходу, а торці корпусів врізати просто у схил. Через це ідея портика у передньому дворі, позбавленому симетричного рішення каре, втратила сенс, і від неї теж відмовилися (іл. 399). Всі ці зміни порушили загальну композицію будівлі; первісний архітектурний задум прочитувався лише на західному, зверненому до річки фасаді [224] (іл. 400). Другим недоліком була невелика – лише 270 чоловік –

місткість казарм (проти понад 400, яких вміщали казарми де Вітте). Крім того, будівництво спричинило значне перепланування вуличної мережі у південно-західній частині міста, де кілька вулиць сходилися до давньої міської брами. Не останньою вадою було і те, що розташування у прибережній частині острова перетворювало казарми на відкриті мішені з протилежного берега.

А втім, усі ці обставини не перешкодили реалізації проекту С.Завадського. Через сім років у Кам'янці постала найбільш немасштабна у тогочасній забудові споруда, яка своїми масивними формами повністю змінила вигляд міської панорами з південного заходу (іл. 401). Водночас вона стала композиційним завершенням фортифікаційного ансамблю Руської брами та Гловеровських мурів (іл. 402) [225]. Очевидно, не без підтримки Яна Бакаловича, причетного до визначення місця

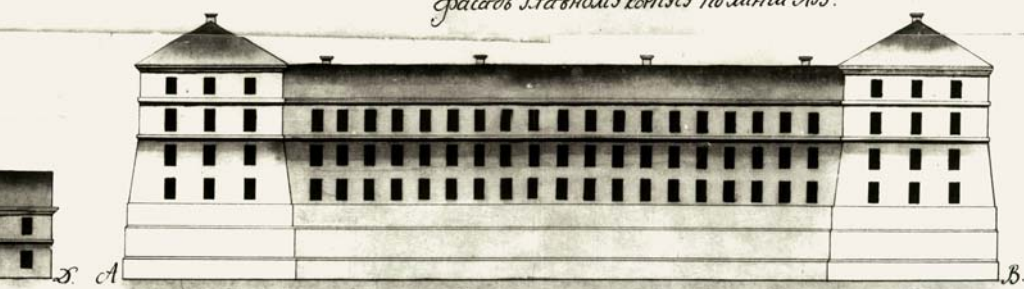
Іл. 399. Фортифікаційні казарми. Вид з повітряної кулі з півдня. Фото І.Лобашова

ЛѢТНИКЪ
 Шкала 0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 футовъ
 Армія Австрійскаго радича въ 1828 году
 и командиръ ея генералъ Францъ Штейн.
 1828 года

Планъ фасады и профили имѣю-
щимся въ Каменецъ-подольской крѣ-
пости Салатскимъ казармамъ
съ офицерскими флигелями озна-
ченнымъ на генеральномъ детальномъ планѣ
листа № 365 литерою н съ показаніемъ въ
какомъ нынѣ состоятъ оныя Нахо-
дятся. Соизиненъ при Каменецъ-по-
дольской инженерной командѣ. 1800го
года Января. 18 Дня.

Фасадъ Главнаго корпуса по линіи АВ.

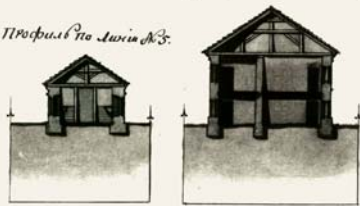

Изясненіе.

- а Пособіе для капитановъ и полковника въ
- б Подполковника
- в Противъ усадебъ
- г Мадскіе
- е Хлѣби.
- ф Для сада въ казармѣ
- д Стѣны и воюющіе мѣстности.
- е Кароликъ для потныхъ цѣлителей и тѣло.
- и Потные цѣлители.
- к Потные.
- л Саран.
- м Канализація.

Профиль по линіи № 6.

Профиль по линіи АВ.

Составилъ и изобразилъ Г. майоръ, Александръ Елисейевичъ

Л. 400.
Фіксаційний
кресленик
Фортечних
казарм. 1800 р.
Генерал-майор
Мелеценков.
Матеріали РДВІА

Лл. 401. Фортечні казарми в панорамі
південно-західної частини Старого міста.
Фото Я.-О.Мокану

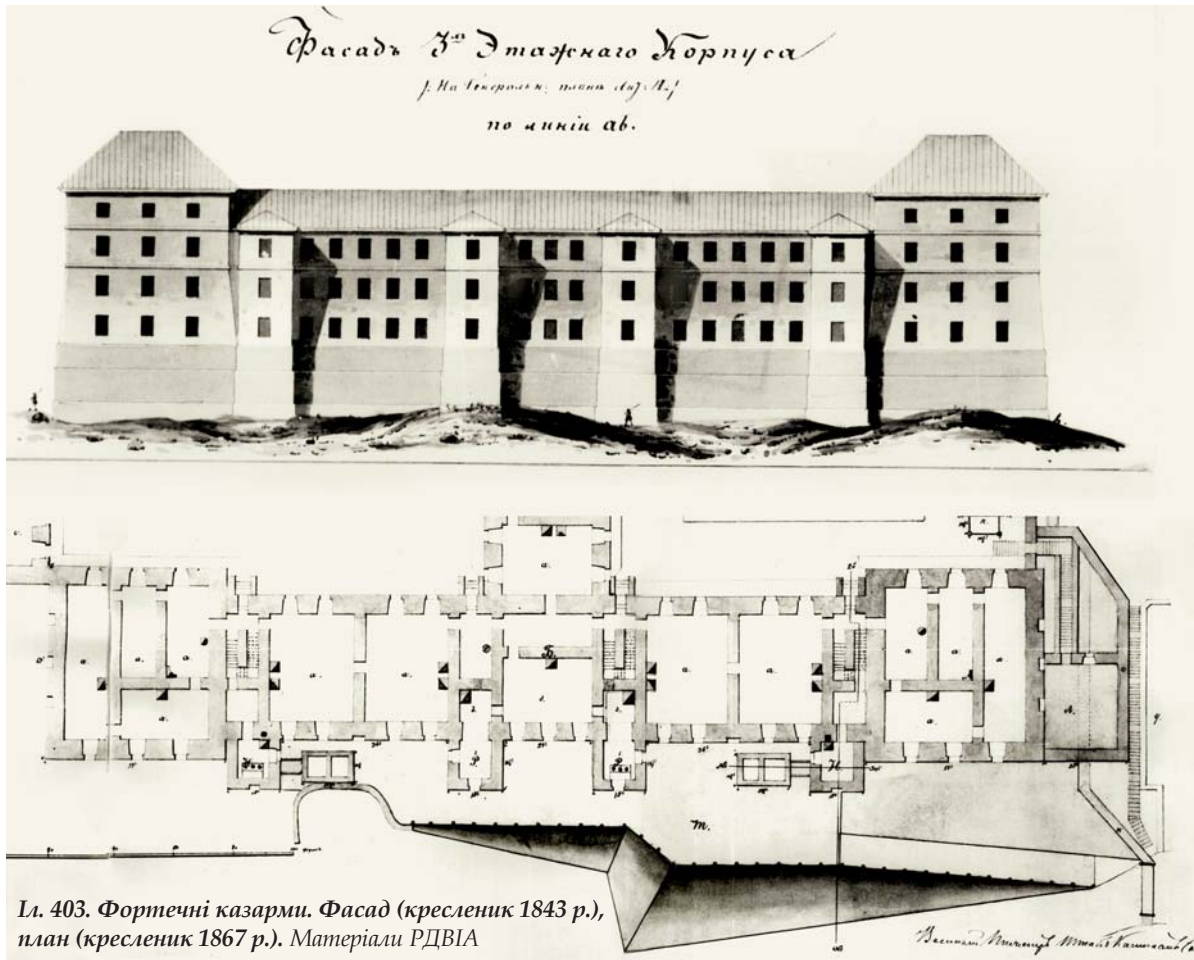

Іл. 402. Фортечні казарми в системі фортифікацій північно-західної частини Старого міста.
Фото до 1939 р. Архів Інституту мистецтв Польської Академії наук

для казарм, 13 липня 1782 р. проект і кошторис в сумі 179771 злотих були затверджені генералом А.Ф.Брюлем [226]. Ян де Вітте, який до 1784 р. включно підписував рахунки на будівельні роботи [227], критикував С.Завадського за численні помилки, а також за неувагу до будівництва і відсутність авторського нагляду, яким змушений був займатись майор Шпілевський [Król-Mazur: 183]. У процесі будівництва майор Шпілевський («кондуктор фабрики казарм») склав позов на майора С.Завадського щодо невідповідної якості проекту [228]. 13 січня 1784 р. С.Завадський надав королю детальні пояснення по кожному з пунктів звинувачення [229]. І хоча в акті комісії від 3 лютого 1784 р. було зазначено, що «закиди зі сторони пана Шпілевського вже не як кондуктора робіт, а як критика будівництва казарм... не мають жодної підстави в правилах архітектури», цей інцидент вплинув на перебіг будівництва: в 1784 р. роботами керував уже помічник Яна де Вітте капітан Пьотр Завадський, якому, за браком фінансування, доводилось вкладати в

будівництво власні кошти [230]. 1785 року будівництво призупинилося; цього року помер Ян де Вітте. Наступного року роботи продовжили вже з новим комендантом фортеці – генерал-майором Юзефом де Вітте – сином Яна де Вітте. Майстром-муляром, який зводив казарми, в документах названо Казимежа Марховського [231].

Реалізація проекту С.Завадського супроводжувалася не лише змінами об'ємно-просторового рішення, а й значним спрощенням архітектури: з фінансових причин довелось відмовитись від класицистичного декору – рустів на фасадах та кутах будівлі, а також від декоративних клинчастих перемичок вікон. Це надало казармам більшої спорідненості з аскетичними за архітектурою келіями кляшторів, що формували забудову північно-західної кромки острова. Будівництво казарм обійшлося польській скарбниці в 246379 злотих. У звіті комісарів Військової Комісії, складеному в липні 1789 р., відзначено істотні недоліки будівлі, найважливішими з яких була відсутність системи каналізації, а також

Лл. 403. Фортешні казарми. Фасад (кресленик 1843 р.), план (кресленик 1867 р.). Матеріали РДВІА

помилки при зведенні мурів, які вже в процесі будівництва дали тріщини [Król-Mazur: 183–184]. Тож, очевидно, що і критика Яна де Вітте на початковій стадії робіт, і позов майора Шпілевського щодо недосконалості проекту мали під собою ґрунт. Офіцери Корпусу Артилерії Коронної, однак, не визнали зауважень і склали свій позитивний висновок [Giergielewicz: 86].

Недоліки будівлі частково виправили у ХІХ ст., коли казарми використовувалися під військовий шпиталь. У 1840 р. було розроблено пропозиції щодо прибудови до головного корпусу «відхожих місць» [232]. Архітектурно їх вирішили чотирма вузькими ризалітами, прибудованими на всю висоту до західного фасаду, у схилі перед яким влаштували вигрібні ями [233] (іл. 403). Поява ризалітів сприяла зоровому розчленуванню масивного

фасаду й надала йому більшої пластичності й виразності. Натомість невдовзі виникли конструктивно-технічні проблеми: прибудовані об'єми не утворили інтегрального цілого з основним корпусом, почався процес тріщиноутворення та осідання ризалітів, який останнім часом прогресує.

Казарми Станіслава Завадського за проектним задумом були типово класицистичною спорудою з офіційно-палацовими рисами, чужими образу середньовічного Кам'янця. На відміну від Яна де Вітте, який проектував казарми саме для Кам'янця, С.Завадський вирішив задачу суто формально. А втім, через брак коштів і вимушену редукцію первісної ідеї, вдалося уникнути образного дисонансу: відмова від класицистичної сухості та декоративності, а також пізніші добудови надали казармам «кам'янецького» колориту.

Заради справедливості треба визнати, що ця споруда, хоч і у своєрідний спосіб, створила новий фортифікаційний образ південної частини каньйону (іл. 404).

В контексті накресленої королем 1781 р. програми спорудження фортифікацій планувалося зведення низки будівель військового відомства. Їх знаходимо на плані міста 1797 р., на якому позначено переважно військові споруди [234] (іл. 405). 1783 р. на Вірменському ринку, на підвалах кількох зруйнованих під час турецької окупації вірменських будинків, постала гауптвахта (див. іл. 405:

літера «а»)³⁴⁶. Як свідчить складений 1783 р. Яном де Вітте рахунок на будівельні роботи, в ній розміщувалося п'ять в'язниць³⁴⁷, не-

³⁴⁶ Тепер на її місці знаходиться облицьований плиткою будинок районної ради.

³⁴⁷ Кількість в'язниць у Кам'янці вражає. Фортеця, крім оборонного призначення, виконувала функцію в'язниці суворого режиму. В числі в'язнів були навіть засуджені за замах на короля Станіслава Августа. У в'язницях перебувало до 200 осіб, які відбували покарання на тяжких роботах. В обов'язки комендантів входило їх утримання, тому нерідко коменданти використовували в'язнів на роботах зі зведення і ремонту фортифікацій [Król-Mazur: 185-186].

личкий цейхгауз, архів та вбиральня³⁴⁸ [235].

³⁴⁸ «Na dokończenie Hauptwachu do dwouga Więzieniów, Szycia i Wschody wymurowane, z należytych zamknięciem, nad któremi mały Ceughauzik Hauptwachowy z sklepikiem na Archiwum, i nad temi ż trzy komorki na więzienie nieoprawnych zasklepione. Obmurowanie w koło Hauptwachu, tudzież wymurowanie wielkiego Prewetu zasklepionego, z kominami przyzwoitemi iako osobny rachunek okazuje» 1783. «На завершення Гауптвахти до двох в'язниць шия та сходи вимурувані, з відповідним замиканням, над якими малий цейхгауз гауптвахтовий для архіву, зі склепінням, і над ними ж три склепінчасті коміркі для в'язниці невинуватих. Обмурування навколо Гауптвахти, тут же вимурування великого туалету склепінчастого, з кимнами порядними як окремих рахунок представляє» 1783 р. (Переклад зі старопольськ. О.Пламеницької).

Комплекс гауптвахти, запроектований Яном де Вітте, було задумано як оточений мурами двір, замкнений з боку Вірменського ринку одноповерховим з мансардою військово-адміністративним будинком, а з тилу – вбиральнею для арештантів [236] (іл. 406). Архітектура вбиральні у вигляді приземкуватої круглої башти з бійницями, прибудованої до прямокутного чотирисекційного тамбура, довгий час бентежила дослідників: оборонна функція башти, не подібної на жодну з башт міста і зведеної перед житлового кварталу наприкінці XVIII ст.,

Лл. 405. План Кам'яця-Подільського 1797 р.
Подполковник Дементій Мелеценков.
Матеріали РДАВМФ

була сумнівною. Призначення цієї споруди, названої за історичною традицією «Казематною баштою»³⁴⁹ і датованої 1783 роком (відповідно до дати на білокам'яній плиті, вмурованій на північному фасаді тамбура), довгий час було нез'ясованим.

В 1960 р. Казематну башту, тоді ще наполовину засипану землею, дослідила Є.Пламеницька, за проектом якої 1963 р. виконано її консервацію з реставрацією даху. З огляду на специфічну конструкцію башти дослідниця висловила припущення, що вона є єдиним збереженим взірцем санітарно-технічної споруди XVIII ст. [Пламеницька Е. 1986 б].

Башта діаметром 13,4 м та стінами завтовшки 1,4 м стоїть на перепаді терас рельєфу (іл. 407). Висота її разом із прибудованим з півночі, з боку гауптвахти, чотирисекційним прямокутним тамбуром – 4,5 м, з південного боку, де тераса стрімко обривається на південь, – 11 м. Шість вікон, радіально розміщених у башті за типом бійниць, в інтер'єрі розташовано високо – так, щоби з них не можна було побачити вулицю. Посеред башти з внутрішнім діаметром понад 9 м поставлено мурований стовп діаметром 2,5 м в нижній частині та 1,8 у верхній та з внутрішнім отвором діаметром 0,6 м (іл. 408). З огляду на таку конструкцію очевидно, що стовп виконував функцію вентиляційного комина. Стовп заглиблено до основи башти таким чином, що внизу утворюється ще одне приміщення заввишки майже 5 м. Первісно на стовп спиралося склепіння башти, яке пізніше було зруйноване, залишивши штраби в місцях пазух. Нетипове для бійниць високе розміщення та конструкція стовпа з внутрішнім отвором привели Є.Пламеницьку до висновку, що споруда належала до комплексу гауптвахти, виконуючи функцію туалету. Ця думка знайшла підтвердження в документі 1791 р., виявленому авторкою 1996 р. у краківському архіві, де йдеться про вимурування в тилу гауптвахти «клоаки для

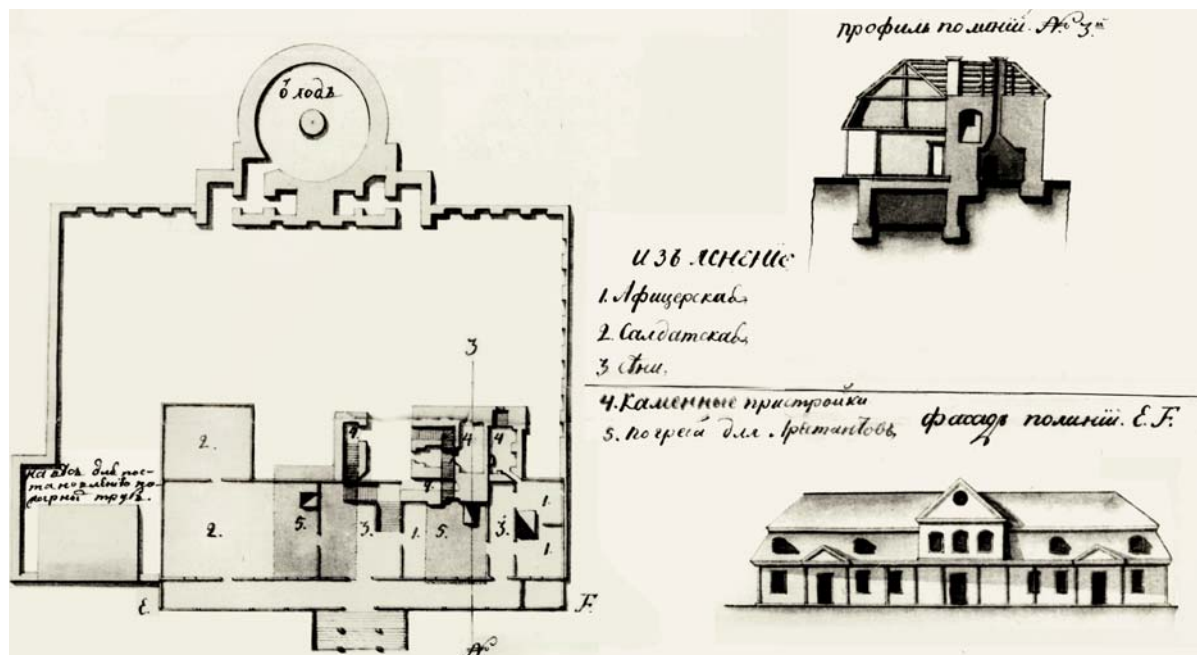
³⁴⁹ Назва, очевидно, походить від каземату-в'язниці, що знаходився поряд.

Розділ 4. МІСТО-ФОРТЕЦЯ У РАННЬОМОДЕРНІЙ ЧАС

Іл. 406. Фіксаційний кресленник гауптвахти. 1800 р. Матеріали РДВІА

арештантів»³⁵⁰ [237]. Як впливає з документів, будівництво гауптвахти було завершено 1783 р., натомість вбиральню («prewet»), про яку йшлося у документі, складеному комендантом, на той час ще не було вимурувано. Втім, існував «рисунок» (проект) Яна де Вітте, за яким 1791 р., вже під керівництвом Станіслава Завадського, було завершено роботи [Пламеницька О. 2004: 175–176]. Походження плити з датою «1783» на споруді, зведеній 1791 р., пов'язане, очевидно, з перенесенням плити при перебудові гауптвахти на початку ХІХ ст.

Запроектована Яном де Вітте форма і конструкція вбиральні була досить цікавою, можна навіть сказати, унікальною. Споруда, розташована на перепаді рельєфу, ділилася на дві частини. У північній прямокутній

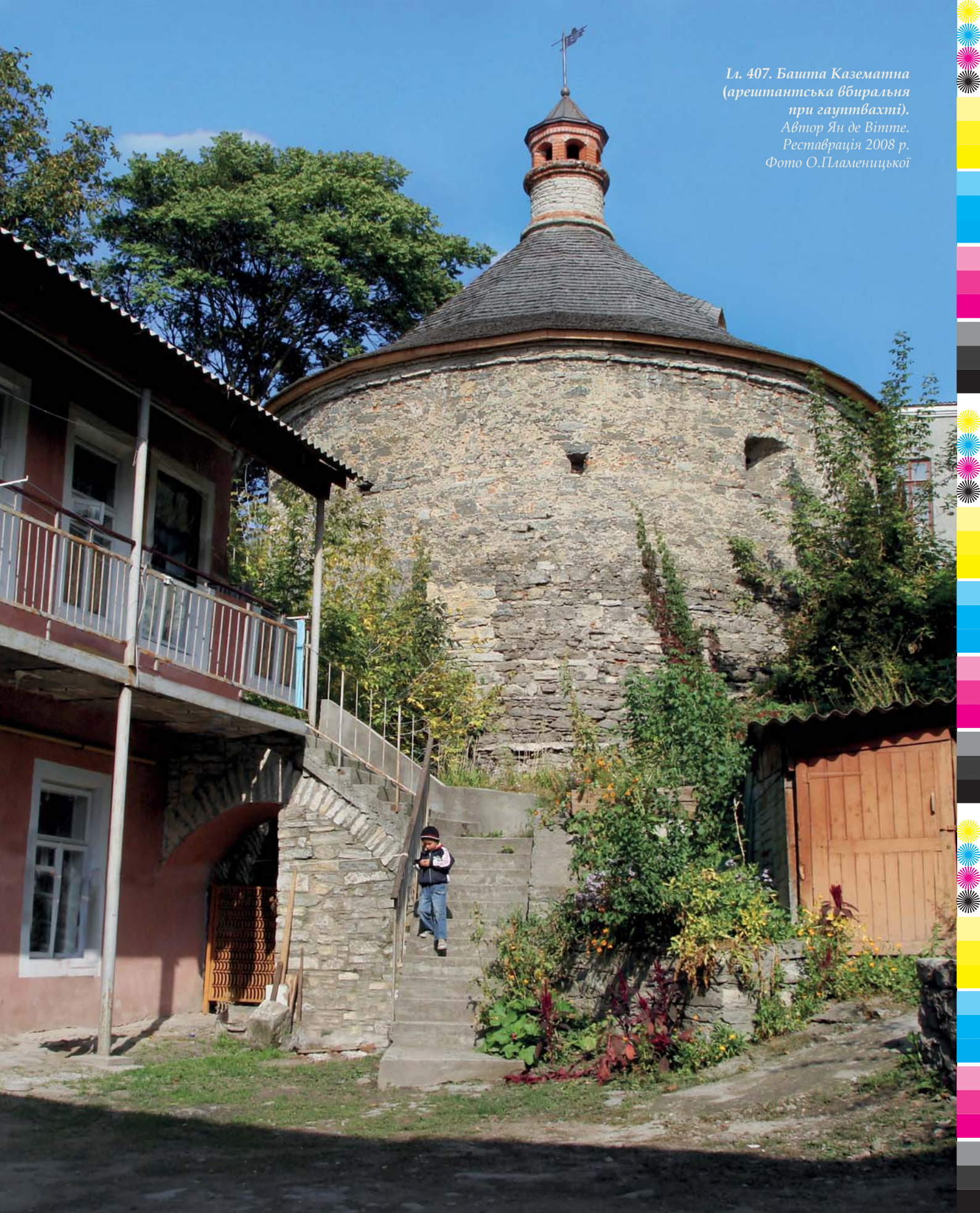
у плані чотирисекційній частині, що стояла на верхній терасі, знаходились тамбур та кабіни для солдатів та офіцерів, натомість велике кругле приміщення башти площею понад 50 м² було арештантською вбиральнею. Центральний стовп слугував не лише основою для опирання крокв даху, але передусім вентиляційним кошиком, що сягав нижнього рівня великої вигрібної ями, в якій також були вентиляційні отвори. У верхньому рівні, в основному приміщенні вбиральні, у стовпі було чотири вентиляційні канали.

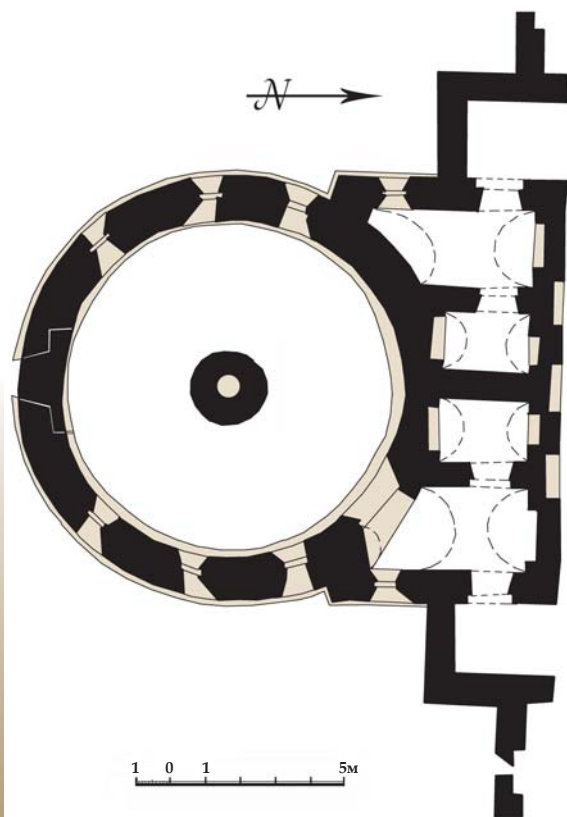
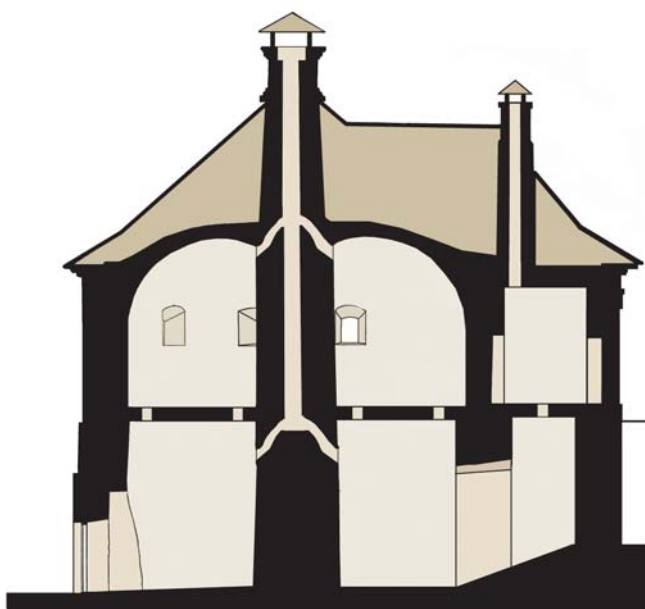
На початку 2000-х рр. Казематну башту реставрували з відновленням втраченого склепіння, верхньої частини комина, а також розкриттям від засипки нижнього ярусу³⁵¹. Отже, Ян де Вітте, найсуворіший із комендантів, а втім не позбавлений професійного романтизму, надав цій утилітарній споруді «фортифікаційного» вигляду. Безперечно, при потребі й ця башта могла стати вогневою вікон. Про це свідчать напрямки відкосів бійниць: за умови спорудження всередині башти дерев'яної галереї вікна можна було використовувати як бійниці. Оригінальна форма,

³⁵⁰ «W tyle frontu tej Budowy [Hauptwacha. – О.П.] to jest od Podwórka, gdzie będzie kloaka dla arezstantów... Kloakę w tymże Podwórku dla Areszstantów wymurować, i zgola wszystko podług rysunku przez JM Generala Kommandanta Fortecy Kamieniieckiej podpisanego exekrować» («В тилу фронту цієї будівлі [Гауптвахти. – О.П.], тобто від подвір'я, де буде клоака для арештантів... Клоаку в тому ж подвір'ї для арештантів вимурувати, і повністю все відповідно до рисунка, підписаного генералом комендантом фортеці Кам'янецької виконати» (розпорядження Станіслава Завадського від 24 серпня 1791 р.)). Переклад зі старопольськ. О.Пламеницької.

³⁵¹ Автори проекту реставрації В.Бевз, О.Свінціцький, Л.Свінціцька.

Л. 407. Баишта Казематна
(арештантська вбиральня
при гауптвахті).
Автор Ян де Вітте.
Реставрація 2008 р.
Фото О.Пламеницької

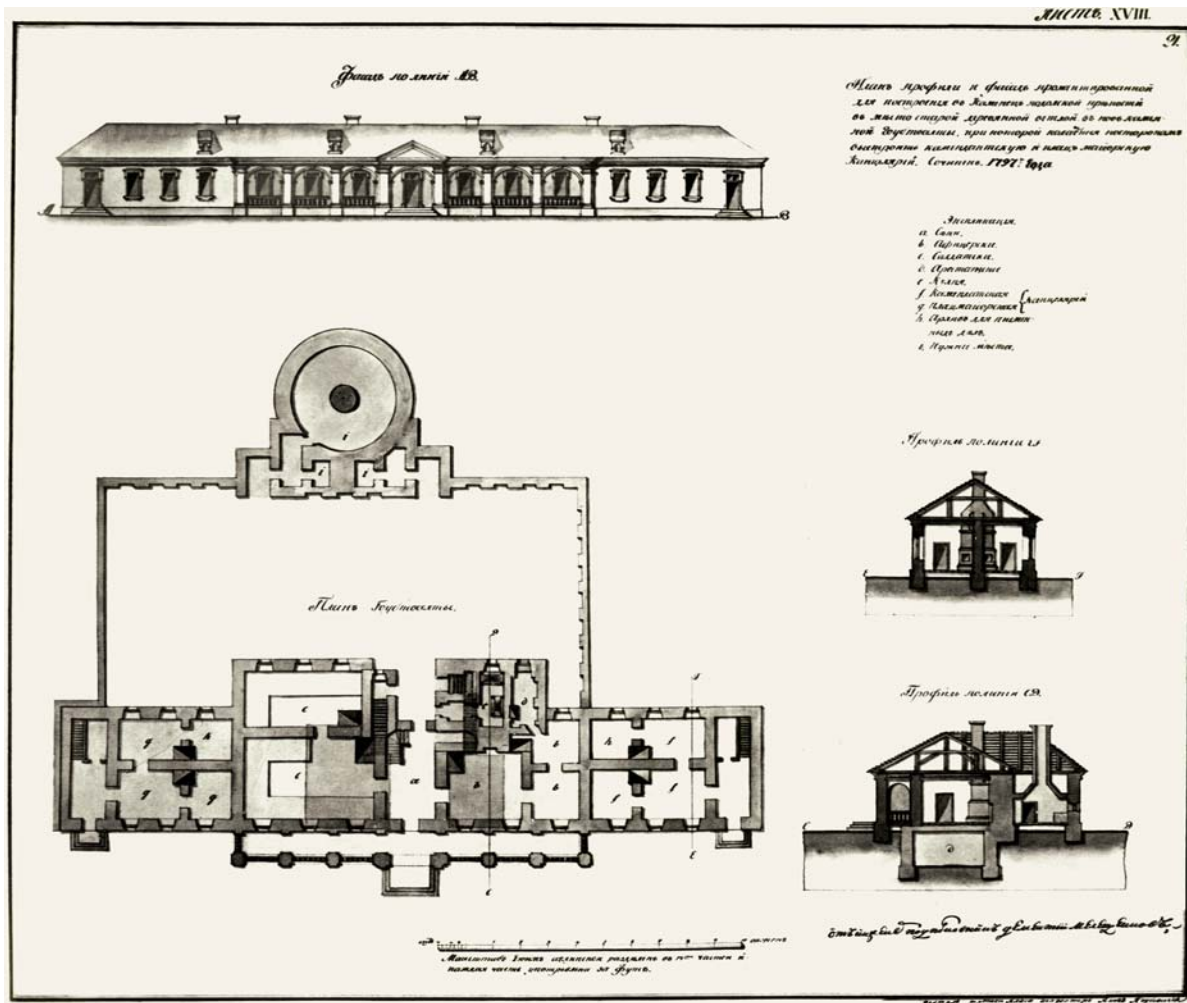

Лл. 408. Башта Казематна (арештантська вбиральня при гауптвахті). Автор Ян де Вітте. Реконструкція О.Пламеницької

завдяки якій споруду вважали бойовою баштою, мабуть, вберегла її від руйнацій, яких зазнало чимало кам'янецьких пам'яток. Отже, слухним був висновок Є.Пламеницької відносно унікальності єдиної на сьогодні санітарно-технічної споруди з оригінальним конструктивним вирішенням, що має безпосереднє відношення до військової архітектури Кам'янця.

Будинок гауптвахти, збудованої 1783 р. за проектом Яна де Вітте, виходив на Вірменський ринок довгим 9-віконним північним фасадом триосової структури, підкресленої центральним мансардним приміщенням із високим фронтоном над головним входом та бічними ганками з малими фронтончиками (див. іл. 405, літ. «а»; 406). Будівля мала високий мансардний дах із перехватом та великими вікнами. До основної дерев'яної північної частини, під якою були арештантські підвали, з півдня примикав мурований об'єм без підвалу, що складався з сіней і двох невеличких приміщень. На всю довжину будівлі з тилу розміщувався великий двір, огорожений муром, що стояв на перепаді терас південного схилу. У 1797 р. було розроблено проект перебудови гауптвахти у формах класицистичного бароко з подовженням будинку на захід, вздовж червоної лінії Вірменського ринку, створенням нової, симетричної системи розпланування та з новим тричастинним поділом фасаду [238] (іл. 409). Центральну, акцентовану семиарковою галереєю частину, планувалося прикрасити імпозантною балюстрадою та завершити невеличким фронтоном. Однак здійснили перебудову в першій декаді XIX ст. за іншим проектом, в стилі провінційного класицизму, відмовившись від збільшення будівлі [239]. При цьому зберегли характерну особливість головного фасаду – довгу аркову галерею на стовпах, а також акцент центральної вісі фасаду мансардним приміщенням, водночас відмовившись від високого мансардного даху. Ще на початку XX ст. аркова галерея існувала [240], але перед Другою світовою війною гауптвахту перебудували, а в період післявоєнної кампанії з розбирання руїн Старого міста повністю знесли, спорудивши на її місці будинок районної адміністрації.

Іл. 409. Проект реконструкції гауптвахти 1797 р. Матеріали РДАВМФ

Особливістю діяльності Яна де Вітте в Кам'янці-Подільському було те, що він був кам'янчанином і сприймав місто не лише як фортифікатор, але передусім (і це доводять його сакральні та цивільні споруди) як архітектор, що формував міське середовище. Цей підхід вирізняє його з-поміж інших військових фахівців, які працювали у Кам'янці. Гауптвахта стояла в ряду забудови Вірменського ринку, архітектурний вигляд якого значною мірою був сформований комендантом де Вітте. Попри величезний масштаб площі він прагнув згармонізувати її ансамбль як військовими, так і цивільними будівлями; це підтверджує виконаний ним 1766 р. малюнок площі (див. іл. 358). На ньому площу показа-

но в напрямку зі сходу на захід. Ліворуч вишикувалися два палацові будинки під високими мансардними дахами, що належали до власної садиби коменданта, графа де Вітте (див. іл. 405: літ. «в»). За ними, під наметовим дахом, увінчаним главною – будівля Вірменського магістрату, яку дослідники, з огляду на незвичне завершення, прийняли за Іоанно-Предтеченську церкву [Sroczyńska: 287]. Усі три будинки Ян де Вітте реконструював у середині XVIII ст. (до 1766 р.) у стилі бароко. Привертає увагу майстерне вирішення архітектором простору площі у вигляді великого партеру зі скульптурним триптихом в торці. Воно могло би сперечатися з кращими італійськими взірцями міських площ періоду бароко,

а також послужити як містобудівна ідея при регенерації Вірменського ринку.

Уявлення про архітектуру «палацу графа де Вітте» дає кресленик, виконаний у 1798 р. архітектором Квятковським [241] (див. іл. 356). Основний репрезентативний будинок з високим першим поверхом, розташований на розі Вірменського ринку та вулиці Вірменської, має асиметричну розпланувальну структуру. Його основну тричастинну восьмивіконну частину завершує стрімкий, вишуканого абрису мансардний дах із перехватом та високими вікнами. Центральний тривіконний ризаліт, прикрашений пілястрами тосканського ордеру в простінках та на кутах, фланкують дві пари вікон. Масивний аттик, що вивисується над розвиненим бароковим карнизом ризаліту, увінчує об'ємна скульптурна композиція, в якій виразно прочитується гармата та ядра. Розташований поряд двоповерховий палацовий будинок під мансардним, з перехватом, дахом має шестиосьовий фасад з широкими простінками вікон. Його архітектура значно скромніша, втім акцентом слугує масивний арковий портал з парами тосканських колон, що підтримують масивний антаблемент – репліка на традиційну архітектуру репрезентативних кам'яниць, які до турецької окупації формували основну забудову Вірменського ринку³⁵². До нашого часу палац не зберігся³⁵³. На південь від нього, навпроти вірменського Миколаївського костюлу, на широкій терасі, де під час турецького штурму 1672 р. було споруджено шанець, а пізніше турки збудували артилерійську батарею з потужним арковим підпірним муром (див. іл. 335), існував одноповерховий середньовічний вірменський будинок (іл. 410, див. іл.

405, іл. «б»). Саме його, разом із садибою, Ян де Вітте обрав для розміщення військової комендатури і виконав реконструкцію в період до 1773 р. Перевагою обраної ділянки була не лише близькість до палацу коменданта, але винятково вигідна топографічна позиція: з тераси відкривалася панорама на половину міста, замок, Руську браму та Руські фільварки, а після спорудження казарм – також на їх територію. Першим архівним зображенням, яке фіксує вигляд будинку комендатури, є кресленик 1798 р. [242]. Оскільки з часу проведених Яном де Вітте робіт пройшло заледве 30 років, гадаємо, зображення засадничо відповідає девіттівській перебудові головного будинку з чотиривіконною мансардою та флігелем і стайнями. Територію садиби було вирішено терасами у двох рівнях, з перепадом, оформленим підпірним муром зі сходами, а на терасах розбито газони.

Збудований у XV столітті будинок був розширений у XVI ст. майже втричі прибудовою з південного заходу трьох приміщень, з яких одне було перекрито коробовим склепінням з розпалубками, а два мали балкові перекриття. Прикметою будинку була вишукана ренесансна каменярка різьблених віконних обрамлень та орнаментованих і прикрашених рельєфними масками порталів у південно-західному приміщенні. Ян де Вітте добував над будинком мансарду, яка проіснувала лише до наступної перебудови 1808 р. і заміни її другим поверхом [243].

Втім, основну увагу в будинку комендатури привертає інша деталь. На стелі південно-західного приміщення, розділеній різьбленою балкою-сволоком на два поля, було вміщено чотири овальні плафони, оформлені рокайлевими штукатеріями. На час проведення реставраційних робіт 1987–1988 рр.³⁵⁴ збереглося лише три плафони, суцільно побілені вапном разом з центральною балкою. В процесі реставрації в полі плафонів під шаром набілу виявлено олійний живопис другої половини XVIII ст. (іл. 411). Оскільки він був виконаний на тиньку, нанесеному по дранці, через просідання стелі зберегти його *in situ* не вдалося, і тому залишки живопису було демонтовано і перенесено до експози-

³⁵² Ці кам'яниці з високими фігурними аттиками зображено на рисунку Яна де Вітте 1766 р. на протилежному боці Вірменського ринку (див. іл. 358); вони відповідають ділянці, де пізніше було зведено масивну будівлю Окружного суду.

³⁵³ У XIX столітті обидва палацові будинки було реконструйовано в стилі класицизму й об'єднано в об'ємі двоповерхового губернаторського палацу з двома бічними чотириколонними портиками іонічного ордеру, з яких на початку XX ст. залишився один. Під час Другої світової війни палац зруйновано, і після війни на його місці постала будівля, в якій розмістився підрозділ пожежної охорони, що існує дотепер.

³⁵⁴ Автор реставрації В.Полегкий.

ційного приміщення НІАЗ «Кам'янець». Розшифровці зображень досі не приділяли уваги, а втім, вони становлять особливий інтерес з огляду на те, що знаходились у військовій комендатурі і що їх замовником, поза сумнівом, був комендант Ян де Вітте.

Сюжети пов'язані між собою; в них зашифровано давні езотерично-філософські символи духовної еволюції людини – основного сенсу християнства. Alegоричні зображення представляють розвиток від людини інстинкту (напівдиккої людини, яка обіймає верблюда) – через людину подвійної природи, але вже згармонізовану і ментальну (грифон як уособлення подвійної природи людини та змія як символ розуму) – до людини, що піднялася над інстинктом і відкрила в собі душу (вбила в собі звіра-дракона і простягає руку до корабля – символу душі). Четвертий, втрачений сюжет, мав відобразити кінцеву стадію духовної еволюції³⁵⁵. Не виключено, що збережений живопис є лише частиною оздоблення інтер'єрів комендатури. Вже самий факт присутності сюжетів такого змісту в будинку комендатури є промовистим свідченням приналежності Яна де Вітте до кола осіб, які володіли закритими знаннями. З огляду на поширення у Польщі в період панування короля Станіслава Августа масонства і приналежність самого короля до одної з масонських лож, можна гадати, що і Ян де Вітте як особа, наближена до короля і відзначена ним орденом св. Станіслава, мав відношення до організації, що берегла традиції братства майстрів-мулярів і до якої здавна належало чимало архітекторів.

Автор розписів комендатури невідомий. Відомо, однак, що в період її реконструкції Ян де Вітте займався розбудовою костюлу Тринітаріїв, фронтон якого він оздобив зображенням Всевидячого Ока Великого Архітектора Всесвіту. Інтер'єр костюлу розписував відомий художник, тринітарієць з Браїлова Юзеф Прехтль, якого король Станіслав

³⁵⁵ Ми вдячні директорів Всеукраїнського науково-методичного та дослідно-інформаційного центру архітектурної спадщини Мінрегіонбуду України мистецтвознавцю Тетяні Маніфасовій за розшифровку сюжетів.

Іл. 410. Садиба військової комендатури (вул. Вірменська, 2а). Фото І.Шелупутіна

Август особисто відвідував 1781 року, перебуваючи на Поділлі [Пламеницька О. 2005: 303]. Тож не виключено, що розписи комендатури виконав якщо не сам Ю.Прехтль, то хтось із його учнів. Можна з вірогідністю припустити, що і у власному палаці коменданта були розписи в інтер'єрах.

В числі оборонних споруд, які реконструював Ян де Вітте, була також дзвіниця вірменського Миколаївського костюлу – колишньої вірменської церкви св. Нікола. Під час турецького штурму 1672 р. було зруйновано верхню її частину з наріжними вежечками-бартизанами (див. іл. 243). Відновлюючи споруду, Ян де Вітте поставив на кутах вінцевого карнизу її верхнього ярусу майстерно викладені з тесаного білого каменя тричетвертні вежечки з ключеподібними бійничками (див. іл. 244). На відміну від середньовічних консольних бартизан, з яких вели обстріл підніжжя, нові вежечки були суто декоративними; обстріл з них вести було неможливо. Втім, вони створювали образ оборонної вежі, нагадуючи про колишнє призначення дзвіниці [Пламеницька О. 2005: 210-211].

Діяльність Яна де Вітте була більшою мірою зосереджена на фортифікаціях каньйону та міста на острові. У замковому комплексі він приділив увагу підсиленню лише західного оборонного периметру Старого замку

(укріплення Західного каземату ескарповими мурами) та головної дороги, реконструювавши Підзамкову та Пільну брами. А втім, об'єктивно оцінюючи чималий доробок Яна де Вітте, зокрема архітектурно-містобудівну та фортифікаційну діяльність³⁵⁶, належить визнати, що в силу історичних обставин вона була незаслужено призабута. Одною з причин був перехід Поділля 1793 р. до складу Російської імперії та непрості політичні й релігійні відносини з урядом Російської імперії, який доклав чимало зусиль для зміни парадигми історії Поділля – як середньовічної, так і ранньомодерної [АЛЮР: 7–8]³⁵⁷. Тому не дивно, що за відсутності архівних документів, які переважно залишилися у Польщі, інформації про останнє століття перебування Кам'янця у складі Речі Посполитої було обмаль. Дослідження 1990–2000-х років дозволили значно доповнити картину розвитку міста-фортеці Кам'янця в період останнього десятиліття XVIII ст. і виявити причини змін, яких зазнала містобудівна структура та фортифікації.

Після смерті Яна де Вітте 1785 р., попри спротив деяких військових чиновників, упродовж чотирьох років комендантом фортеці був генерал-майор Юзеф де Вітте, більше відомий як син свого заслуженого батька та чоловік сенсаційно відомої від Варшави до Парижа красуні-гречанки Софії Главані (згодом Софії Потоцької) [Лоєк: 96–108]. Станіслав Август виконав прохання старого генерала, який бачив своїм наступником на посту коменданта фортеці сина, і надав Юзефові де Вітте цю посаду «як нагороду за заслуги батька» [Król-Mazur: 193; Лоєк: 103–104].

³⁵⁶ Перелік лише цивільних і сакральних будівель, зведених Яном де Вітте, за даними досліджень авторки нараховує 39 позицій [Плaменицька О. 2009 а].

³⁵⁷ Значною мірою це стосується усього, що нагадувало про історію, пов'язану з Польщею, в тому числі рукописів та проєктів. Парадоксально, але основні документи, що стосуються фортифікації Поділля, зосереджено в архівах Росії (Москва, Санкт-Петербург) та Польщі (Варшава, Краків). Трагічна доля спіткала й кресленики XVIII ст., виконані на папері, наклеєному за старою технологією на батист, що зберігалися в архіві Кам'янця-Подільського. За інформацією однієї з найстаріших співробітниць архіву, під час Другої світової війни тканину використовували в утилітарних цілях, розмочуючи у воді та відділяючи від креслеників; відтак вони втрачені безповоротно [Плaменицька О. 2001: 209].

У період комендантства Юзефа де Вітте Кам'янець опинився в ареалі потенційної загрози, спричиненої російсько-турецько-австрійською війною. Відтак у черговий раз постало питання укріплення фортеці та збільшення її гарнізону. 18 лютого 1786 року Кам'янецьку фортецю проінспектував уповноважений Військовим департаментом полковник Людвік Трокін, який склав семисторінковий опис укріплень міста та обох замків [Плaменицька О. 2004: 248]. Опис, підписаний генерал-майором Юзефом де Вітте, містив інформацію про стан «Земляного замку» (Нового замку) з батареями і куртинами, Мурованого замку, Замкового мосту, Міської брами (Батарей св. Яна), Вірменського бастиону (Батарей св. Терези), Польської та Руської брам, башти Стефана Баторія, Турецького бастиону (Батарей св. Марії), Різницької башти, Казарм тощо [244]. Того ж 1786 року

Лл. 411. Будинок військової комендатури. Фрагменти живопису, виявленого в плафонах на стелі.
Фото О.Пламеницької

було складено більш детальні описи – «Інвентар Цейхгауза Кам'янецького» [245], та «Опис Фортеці Кам'янця-Подільського» [246]. Інвентар арсеналу підписано Юзефом де Вітте, а ревізію стану укріплень – генералом Алоїзієм Фридериком Брюлем. Порівнюючи його опис із попереднім, складеним полковником Трокіним, неозброєним оком помітна різниця характеристики стану фортифікацій: узагальненої і відносно позитивної у першому випадку та детальної й прискіпливо-аналітичної в другому. Приміром, якщо Л.Трокін описував укріплення Міської брами як цілком достатні для виконання функції оборони в'їзду [247], то бачення генерала Брюля – цілком протилежне: навряд чи можна вважати обороноздатним укріплення, яке саме руйнується від пострілів розташованих на ньому гармат [248].

Попри наявні проблеми їх вирішення не стало справою швидкого реагування. Доволі довга переписка й різного роду паперові рекомендації [249] затягнули справу реформування оборонної системи Кам'янця. У 1789 р. стало очевидно, що комендант фортеці Юзеф де Вітте не виконує своїх функцій; його більше займали негаразди у подружньому житті, через які він нехтував своїми прямими обов'язками. Посол Кубіцький звинувачував де Вітте, що «порох зеноїв, гармати стоять на лафетах із часів короля Августа II», а новий комендант фортеці генерал Юзеф Орловський доповідав 1791 р., що все валиться і вимагає ремонту або перероблення [Hornung: 38, 39]. Коротка ремарка єпископа Крашінського доповнює портрет коменданта Юзефа де Вітте: «я випросив у вірменів їхню поруйновану ратушу для зручнішої в'язниці, дав

п'ять тисяч і кількості злотих у руки Генерала Віта, але він, розваливши мур, пофарбував фасад і більше нічого не зробив – лише теперішній комендант поправляє те, що попередній зіпсував...» Не менш красномовно характеризує єпископ тісню в'язниць та нелюдські умови, створені Юзефом де Вітте для арештантів [250].

Наступним комендантом, який продовжив справу де Вітте-старшого, став генерал Юзеф Орловський. Новий комендант зазнав шоку після ознайомлення з Кам'янцем: реальний стан міста різко відрізнявся від загальноприйнятого твердження про непереможну фортецю [Król-Mazur: 199]. 1790 року військово-інженерні питання зміцнення фортеці знову було доручено інженеру і картографу Яну Бакаловичу. Позиції Яна Бакаловича та Юзефа Орловського збігалися в головному: для реформування Кам'янця як фортеці потрібні суми, які рахувалися мільйонами злотих. Втім, у баченні конкретного фортифікаційного рішення думки інженерів розійшлися.

Топографічна ситуація Кам'янця найповніше відображена на плані міста 1800 р. [251] (див. с. 597), винятково придатна для організації оборони засобами середньовічної фортифікації, була провокативно небезпечною в умовах штурму артилерією новітніх часів. Проект, розроблений комендантом фортеці генералом Ю. Орловським 1790 р., передбачав розширення Нового замку; водночас всю територію на підступах до міста планувалося зайняти новими фортифікаціями. Полковник Ян Бакалович, заперечуючи таке рішення, зазначав, що «треба разом з цим і дві бічні гори, між якими ця територія знаходиться, охопити фортифікаціями, що без оплати мільйонами не можна буде зробити». Він запропонував інший проект, який полягав у зміцненні існуючих укріплень Старого й Нового замків, Руської та Польської брам, підсиленні їх новими фортифікаціями в каньйоні, ярах та зі сходу, «з боку цієї страшної Хрестової гори» [Buczek: 36]. Проект укріплень Кам'янця, виявлений 1965 р. Є. Пламеницькою у Військово-історичному архіві Москви з невірною хронологічною атрибуцією архівом 1800 роком, є проектним планом Яна Бакаловича, виконаним у 1790 р. (іл. 412) [252]. Експлікацію

Лл. 412. План реконструкції системи укріплень Кам'янець-Подільського, опрацьований Яном Бакаловичем 1790 р.
Атрибуція хронології та авторства О.Плаленицької. Матеріали РДВІА

до цього плану, як і до профілів міста, виконаних Я.Бакаловичем 1782 р., зроблено французькою мовою: картограф навчався фортифікації у Парижі й писав свої військові трактати по французьки.

За проектом Яна Бакаловича 1790 р. Кам'янець мав перетворитися на велику фортову фортецю. Для прикриття острова від артилерійського обстрілу з прилеглих пагорбів лівого берега р. Смотрич, вищих від Старого міста, передбачалося будівництво на Хрестовій та Шибеничній горах, на сході та на півночі від Старого міста, двох великих фортів на плані зірки, які сполучалися з островом під прикриттям тет-де-пон тенального абрису на сході та равеліну на півночі. На Польських фільварках проектувалися дві нові батареї, а на горі Татариськи – бастионний тенальний фронт з равеліном. Новий замок мав бути знесений, а перед ним передбачалося зведення великого кронверка. У східній частині каньйону та через Довжоцький яр проектувалися мости. Острів Старого міста планувалося оточити по кромці каньйону мурами, в яких на певних відстанях влаштувалися батареї для фланкуючого обстрілу. Концепція оборони Яна Бакаловича була логічною, абрис укріплень відзначала геометрична чіткість на кшталт ідеальних фортець. Задум свідчив про масштабність мислення фортифікатора й водночас про увагу до деталей. Цей красивий проект – останній, розроблений поляками, – з огляду на брак коштів не було реалізовано.

Відтак зусилля знову спрямували на реконструкцію укріплень. Комендант фортеці генерал Ю.Орловський у квітні 1791 р. вислав до Військової комісії рапорт «Стан фортеці кам'янецької яким є і яким повинен бути», в якому стверджував, що забезпечити обороноздатність фортеці неможливо без вкладення величезних коштів [Król-Mazur: 200].

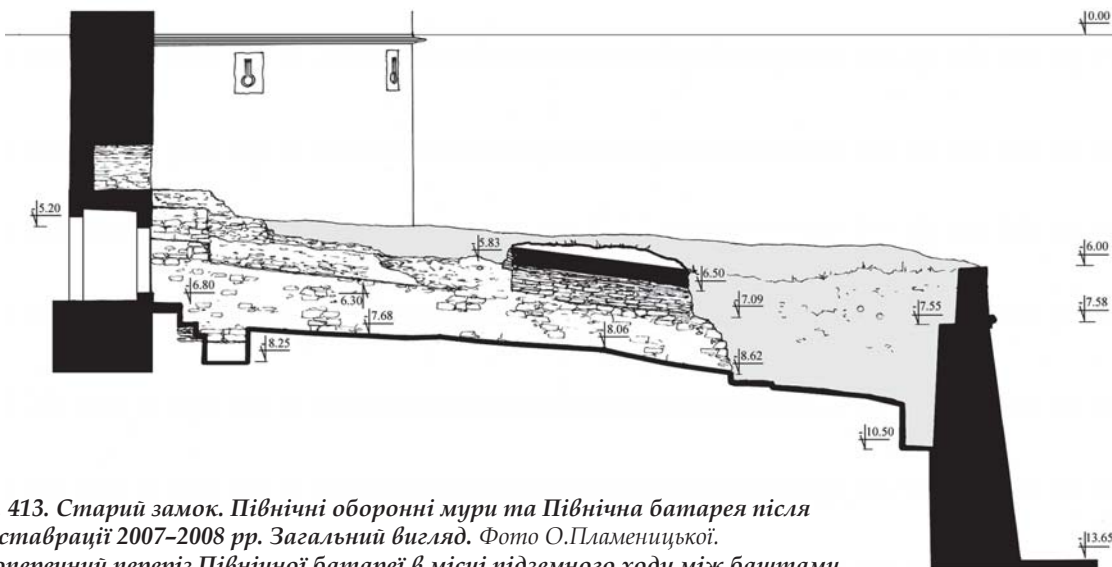
Того ж року до Кам'янця було направлено військового архітектора та інженера С.Завадського. У Державному архіві Кракова авторка виявила низку його розпоряджень щодо ремонту укріплень із характеристикою стану конкретних ділянок та запланованих і проведених робіт. З них постає картина інтенсивної ремонтно-реконструктивної

діяльності. 24 серпня 1791 р. Завадський занотував всі фортифікаційні проблеми міста-фортеці. В зону уваги інженера-фортифікатора потрапили Порохівня, вірменська ратуша (в'язниця), гауптвахта на Вірменському ринку, башта Стефана Баторія, Прибережна башта та кордегардії при Польській та Руській брамах, об'єкти Старого замку, Замковий міст – усього майже 70 об'єктів [253]. Окремим пунктом було зазначено необхідність розбирання «до фундаментів» старих мурів, які від часу втратили міцність, і перемуровання їх за новою технологією [254]; очевидно таких мурів було багато.

26 вересня 1791 р. Завадський знову надав рекомендації щодо реконструкції кожної ділянки [255], які супроводжувалися кресленнями, а також розробив кілька проектів будівництва й перебудови укріплень, зокрема проект мосту з триарусною десятипрогінною аркадою через каньйон Смотрича [Król-Mazur: 208–209].

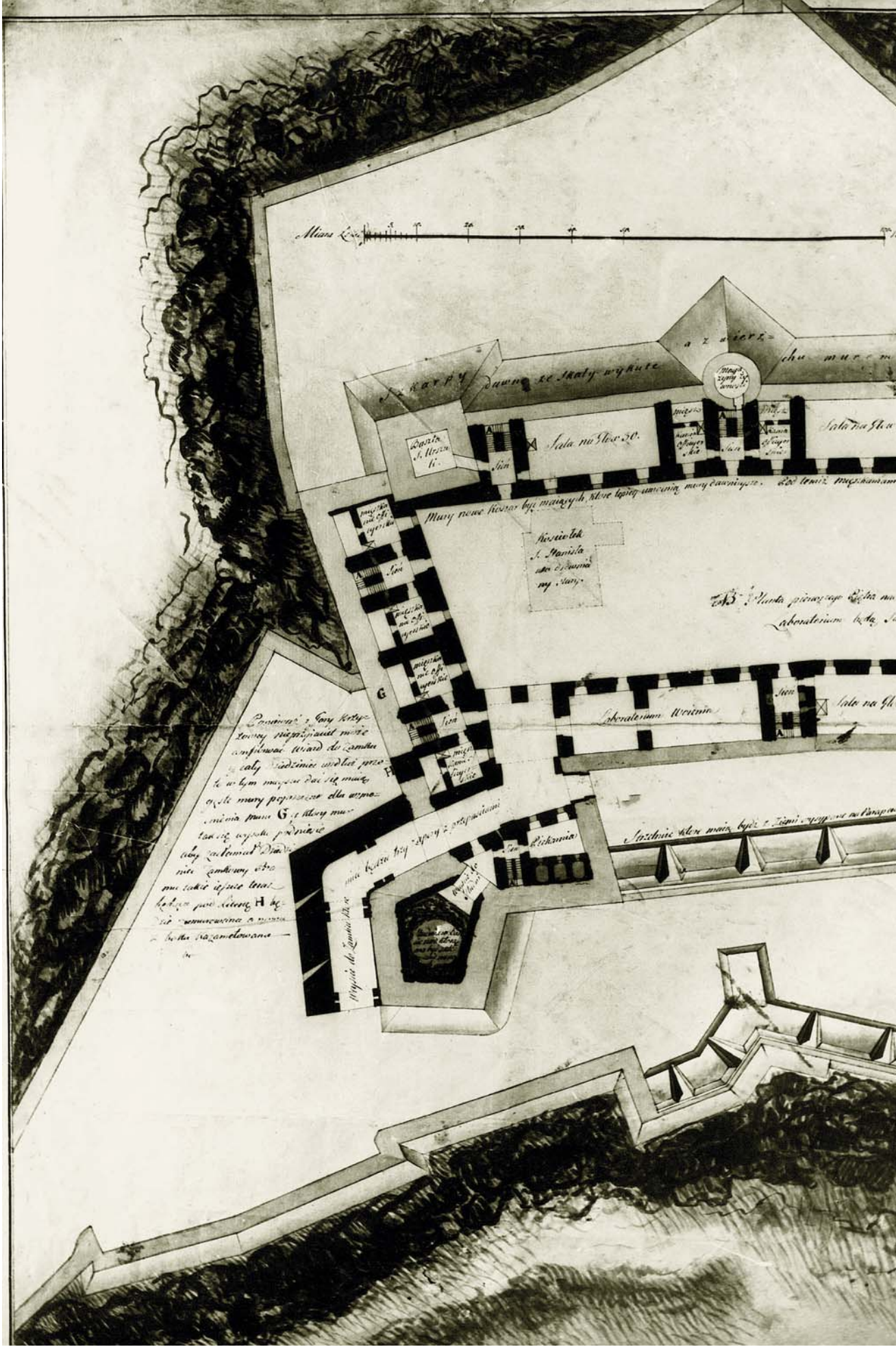
Завершальний період історії головної «кресової» фортеці Речі Посполитої досі не досліджений. Він становить інтерес як з точки зору її трансформації у XVIII ст., так і через джерельну базу, яка привідкриває сторінки більш ранньої історії фортифікації. Деякі документи потребують ідентифікації, зокрема кресленик «Башти Кам'янецької» [Król-Mazur: 208–209] [256], якою могла бути башта при вході до північної сортиї замкового рову (див. іл. 418) [257].

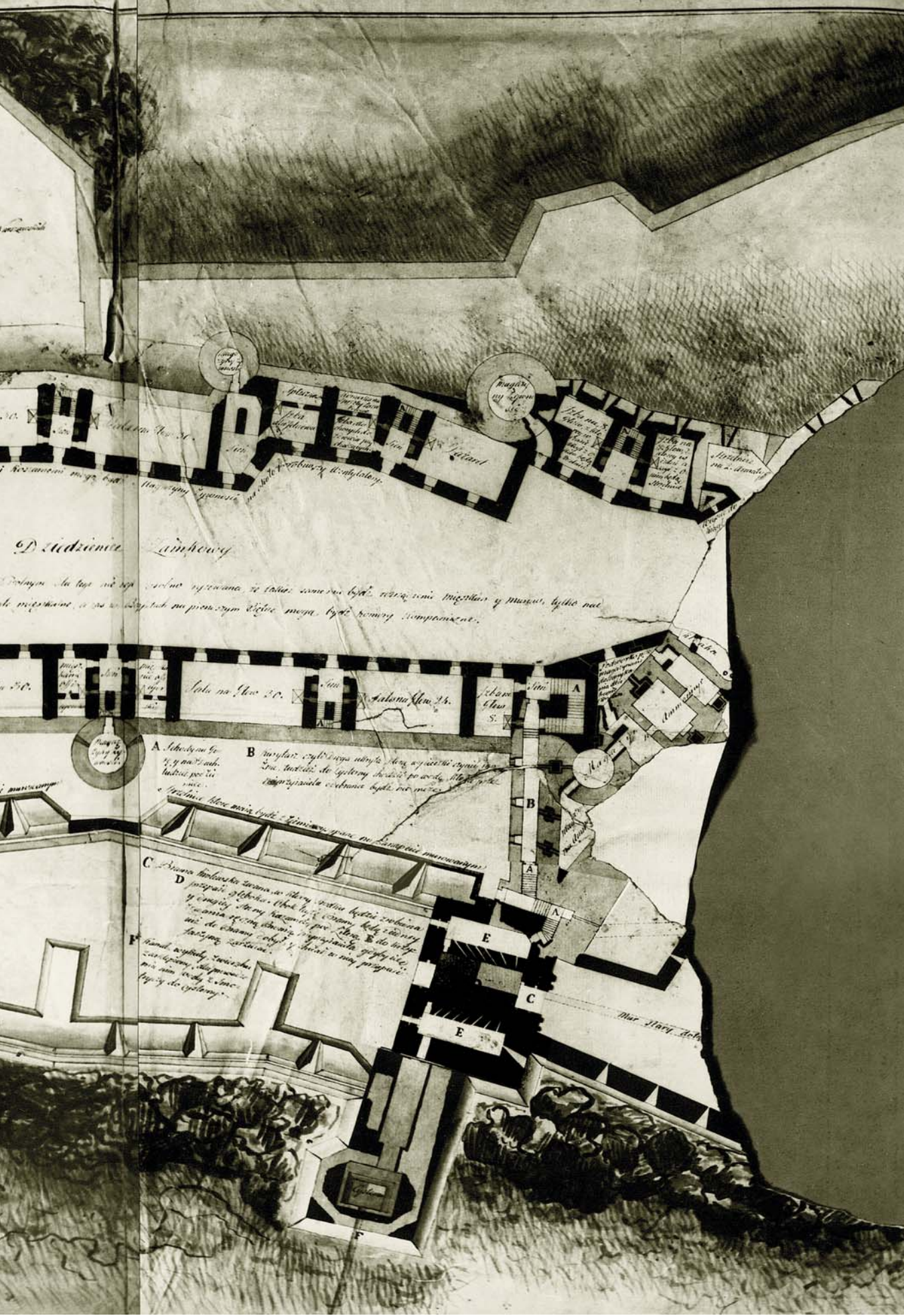
Значну увагу С.Завадський приділив Старому замку. Він переніс оборонну функцію на нижні тераси, натомість замковий двір перетворив на казарми для гарнізону чисельністю понад 200 жовнів. Північний бік замку був підсилений батареєю тенального абрису завдовжки понад 140 м, що простяглася від західного замкового рову до башти Нової Східної, поховавши споруджену І.Претфусом комунікацію між баштами Ружицькою та Водною (іл. 413). Фортифікаційне рішення батареї показано на виконаному С.Завадським 1790 р. проектному кресленню Старого замку [258] (іл. 414), виявленому авторкою в Національній бібліотеці Варшави. Зображене на ньому валове укріплення батареї з бійницями можна

Іл. 413. Старий замок. Північні оборонні мури та Північна батарея після реставрації 2007–2008 рр. Загальний вигляд. Фото О.Пламеницької. Поперечний переріз Північної батареї в місці підземного ходу між баштами Ружичькою та Водною. Обмір О.Пламеницької, Я.-О.Мокану, А.Ізотова

Лл. 414.
 Проект
 реконструкції
 Кам'янець-
 Подільського
 замку,
 опрацьований
 Станіславом
 Завадським
 1790 р.
 Національна
 бібліотека
 Варшави

Розділ 4. МІСТО-ФОРТЕЦЯ У РАНЬНОМОДЕРНИЙ ЧАС

Іл. 417. Старий замок. Південна батарея. Вид із заходу. Фото О.Пламеницької

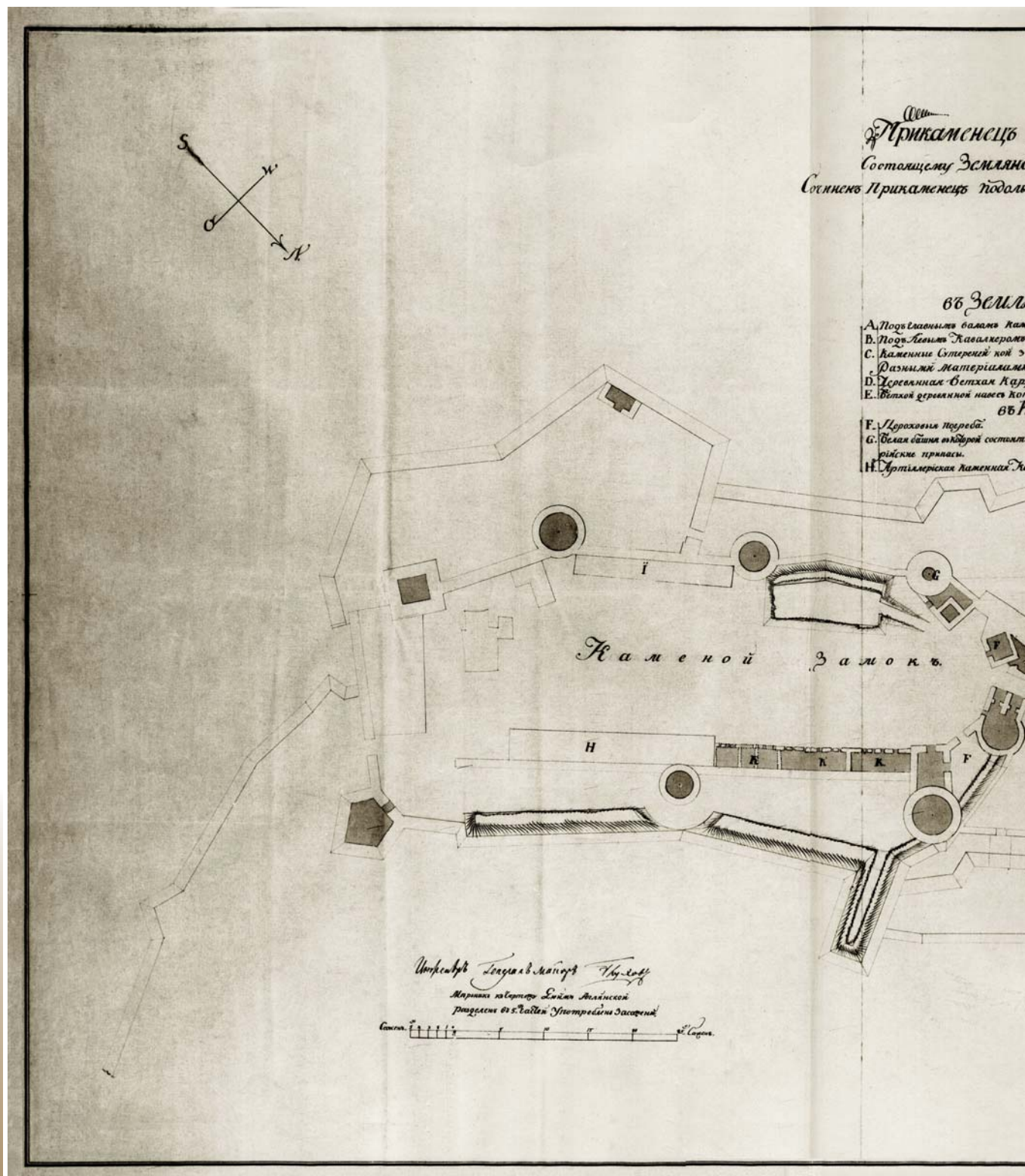
та до нової батареї, яку роблять і де вихід на батарею засипають землею [виділено нами. – О.П.], потрібно боки його [проходу. – О.П.] вимурувати відкосами, поставити гаки залізни, а верх перекрити подвійним склепінням для міцності, одне над другим» [виділено нами. – О.П.] [259]. Відтак комунікація з криницею стала підземною галереєю. Втім, її подвійне склепіння в XIX ст. було зруйновано, а галерею засипано.

Спроби посилення обороноздатності міста-фортеці лише подовжували його агонізуючий стан, описаний в реляції від 4 березня 1792 р. єпископом Крашінським, призначеним королівським рескриптом «комісаром до справ ліквідації всіх перешкод, що стоять на заваді вдосконалення оборони Кам'янця» [260].

Коли після другого поділу Польщі (1793) Кам'янець увійшов до складу Російської імперії, проблема укріплення міста-фортеці, так і не розв'язана упродовж XVIII століття поляками, стала предметом турбот нового уряду. Однак, російські військові фахівці пішли слідами поляків: проект інженер-капітана Карла Опермана 1994 р. повторював концепцію головної фортеці

Яна Бакаловича 1790 р., втім з мінімізацією його пропозиції (див. іл. 54). Згодом відмовившись від концепції головної фортеці, генерал-майор Мелещенко та П.К. фон Сухтелен у 1800 р. виконали детальну ревізію всіх укріплень [261], після чого у 1803 р. фон Сухтелен запропонував проект розміщення на території Старого міста 16 батарей, а на найближчих околицях – трьох капонірів (див. іл. 55). З огляду на цілковитий анахронізм і безсенсовність цієї пропозиції проект залишився нереалізованим. Як свідчить кресленик 1801 р. (іл. 418), в замку також не відбулося жодних змін.

Реконструкція більшості замкових споруд залишилася на папері, як, приміром башти Нової Західної, в якій 1797 р. передбачалося влаштувати між'ярусні перекриття, спорудивши центральний стовп для їх опирання. Оскільки на цей час нижній ярус башти був засипаний, стовп планували поставити поверх засипки, на рівні другого ярусу башти. По верху її стін, із використанням центрального стовпа, планували влаштувати масивне перекриття з дубовим накатом, на якому замість даху мала бути влаштована

Прикамнець
Состоицелу Земляно
Солнско Прикамнець подол

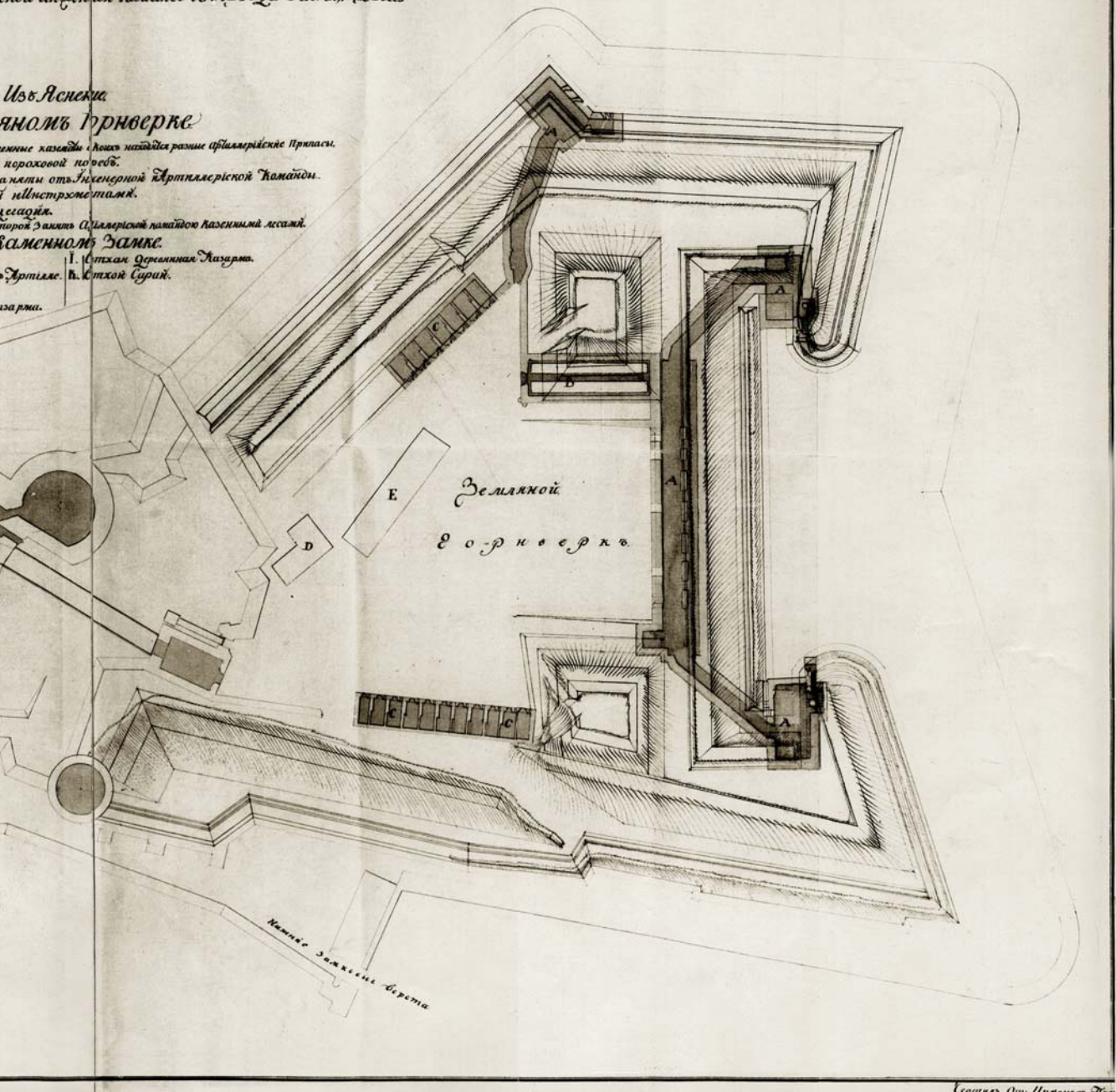
- 66 Земля
- А. Подъ Главниа башня Кавалероа
 - В. Подъ Левия Кавалероа
 - С. Кам'яниа Ступеней кой з
 - Д. Деревяниа Материялиа
 - Е. Деревяниа Ступеней Кавалероа
- 65 Земля
- Ф. Деревяниа Пореба
 - Г. Велиа башня в которой состоит рогатки приласи
 - Н. Артиллерская Кам'янаа Башня

Церковь Св. Духа в Кам'яноу Замку
Мариинск. Соборъ Св. Анжели
разрушенъ в 1715. году Устроеныи Замки
Сажень 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000

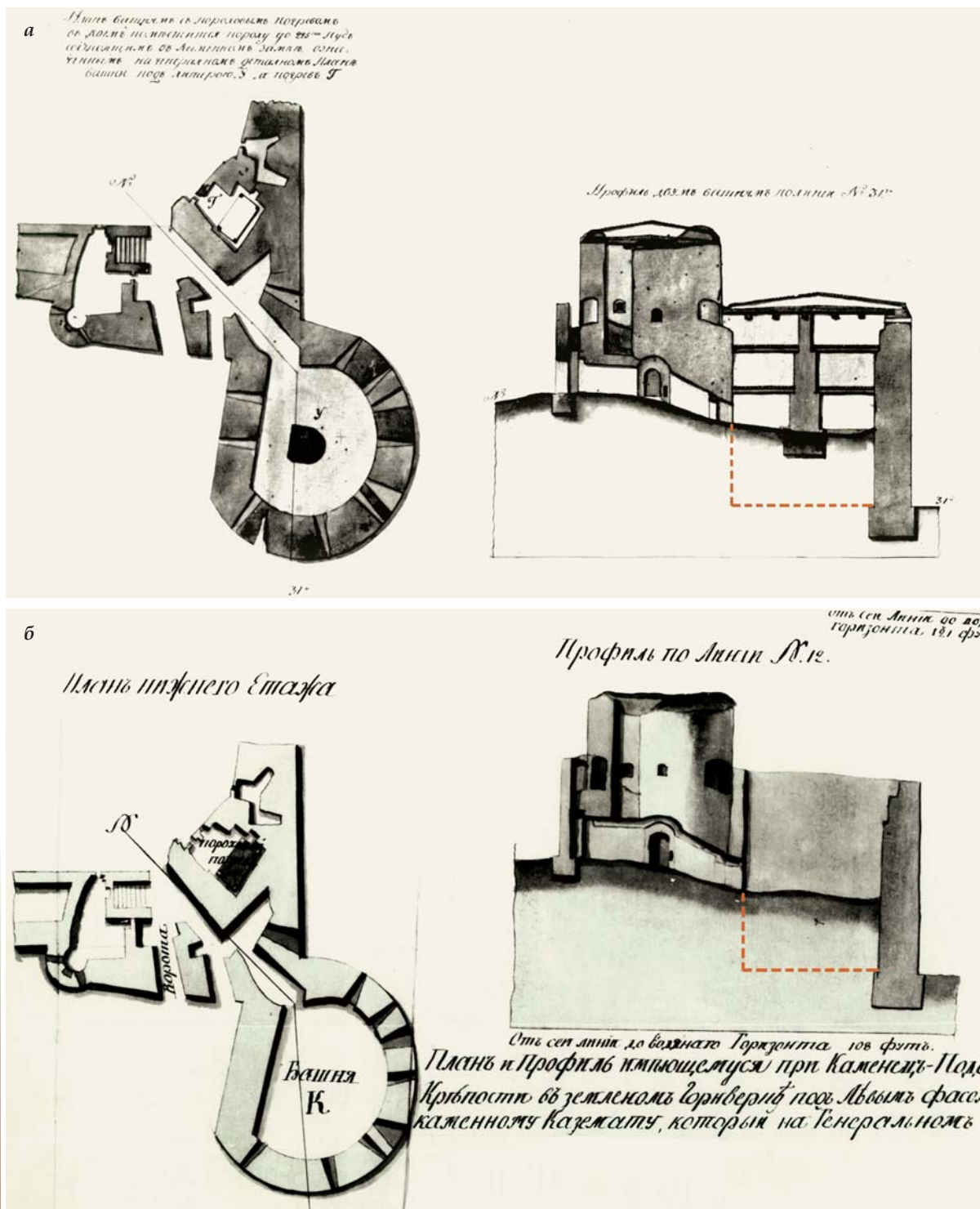
Чертеж
Подольской Крепости
плана Турверку и Каменному Замку
по инженерной Каманде 1801 года М.В.И. Дел...

Изъ Ясники
Каменному Турверку
в немъ казены до сихъ найдены разныя артиллерійскіе Припасы,
пороховой порохъ,
и металъ отъ инженерной Артиллерійской Каманды,
и инструментами.
в ссади.
порохъ Замку Артиллерійской Каманды казенный ассамб.
Каменному Замку
I. Отъехъ Деревянная Дверьца.
II. Отъехъ Стальной Стрелы.

за ржи.

Чертежъ отъ Инженера Под...

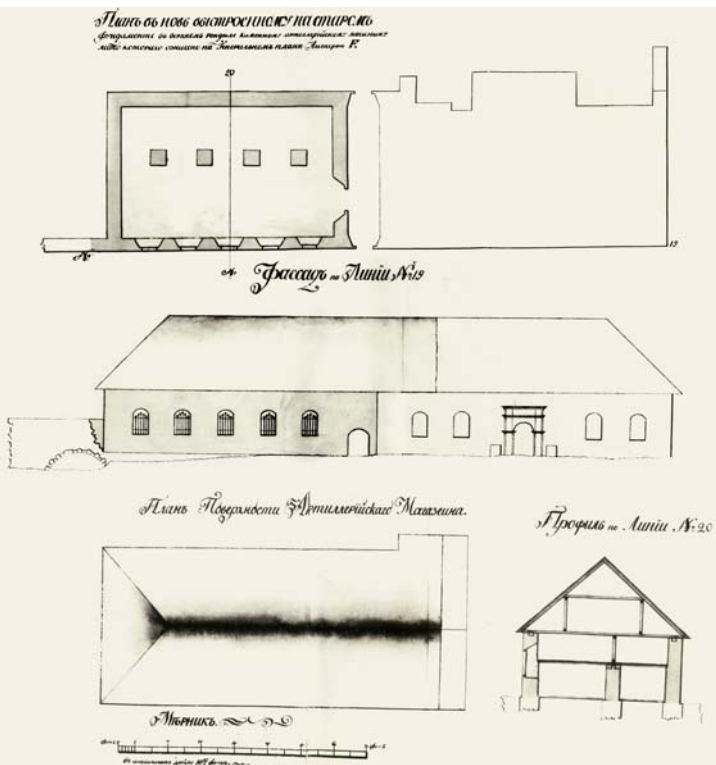

Лл. 419. Кресленики башни Нової Західної Старого замку:

а – проект реконструкції башни з улаштуванням центрального стовпа 1797 р. (РДАВМФ);

б – фіксаційний кресленик 1800 р. (РДВІА).

Пунктиром показано габарити засипаного нижнього ярусу башни

Іл. 420. Кресленик реконструкції з розбудовою Арсеналу на Вірменському ринку. 1805 р. Матеріали РДВІА

Іл. 421. Укріплення західного в'їзду до Старого міста. План міста 1797 р. Матеріали РДВІА

земляна засипка (іл. 419: а). Втім, як свідчать кресленики 1800 р. та пізніші, проект залишився нереалізованим [262] (іл. 419: б). Така ж доля спіткала і заплановану в 1830-х рр. реконструкцію з розбудовою корпусів «тюремного замку»: масштабна розбудова корпусів при південному та північному мурах залишилася на папері [263].

Скоріше до винятків належить зарахувати проведені на деяких спорудах Старого міста будівельні роботи, в числі яких – розширення 1805 року Арсеналу на Вірменському ринку, зведеного на залишках середньовічної вежі-кам'яниці [264] (іл. 420).

Останній детальний топографічний план, який фіксує стан укріплень і, зокрема, обох замків та міських брам, датовано 1797 роком [265] (іл. 421). Цей план свідчить, що попри численні спроби модернізувати оборонну

систему Кам'янця на засадах новітньої фортифікації, вона так і залишилася типом середньовічною, а геніальна концепція фортеці на острові, закладена Природою, – неперевершеною.

Упродовж двох десятиліть, які кам'янецька фортеця знаходилась під опікою російських фортифікаторів (до остаточного її скасування 1812 р. і перетворення на в'язницю), їх зусилля були скеровані на підтримку утилітарної придатності укріплень та споруд військового відомства, що формували колись потужну фортифікаційну систему міста. Втім, після 1812 року фортеця перестала цікавити Російський уряд. Башти і вали на кромках скель руйнувалися, а оборонні укріплення при основних комунікаційних шляхах перетворилися на гальмівний чинник на шляху розвитку міської інфраструктури. Відтак мури, шлюзи та башти при Польській та Руській брамах було частково зруйновано, частково засипано.

Основну проблему становила західна дорога до міста через Замковий міст та кілька середньовічних міських брам, які заважали її розширенню. В середині ХІХ ст. сталося кілька серйозних обрушень ескарпових мурів Замкового мосту, під якими оголилася його складна внутрішня конструкція, що перебувала в аварійному стані. Втім, на її інженерний ремонт місцеві архітектори не наважилися, обмежившись ремонтом обмуровання та розширенням дорожнього полотна (додаток 10).

У 1876 р., у зв'язку зі спорудженням Новошланівського мосту і організацією транзитного проїзду через Старе місто було розібрано Королівську (Пільну) браму, надбрамну башту св. Анни на Замковому мості та частково Міську браму. Поступова деградація впродовж ХІХ – першої половини ХХ ст. укріплень Старого і Нового замків, міських мурів та башт призвела до втрати інтегральності оборонної системи міста.

5. ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ ОБОРОННОЇ СИСТЕМИ МІСТА

5.1. ГІПОТЕЗИ ПРО ЗАСНУВАННЯ МІСТА-ФОРТЕЦІ

Кам'янець-Подільський належить до міст, щодо дати виникнення, історії та архітектурно-містобудівної спадщини яких точаться наукові дискусії. З початку XIX ст. дослідники не можуть поставити крапку в питанні про час заснування міста-фортеці: розбіжність у датах становить майже тисячоліття. Здебільшого вік міста та його фортифікації знаходяться в прямій залежності. Це вповні стосується Кам'янця.

Попри надзвичайну популярність Кам'янця передусім як міста-фортеці, саме пам'яткам оборонної архітектури в історіографії приділено значно менше уваги: заледве десятку частину опублікованих праць присвячено цій тематиці. В XIX ст., коли археологія перебувала у фазі становлення, а історія архітектури лише зароджувалася, увага дослідників міста була зосереджена передусім на історичних джерелах. Відсутність наукової методології ще не дозволяла вивчати оборонні споруди, які в ті часи, з огляду на кращу збереженість, дали б науці набагато більше інформації. На межі XIX–XX ст. предметом студій стала військова історія Кам'янця, але знову в джерелознавчому аспекті.

З розвитком мистецтвознавства та архітектурознавства Кам'янець-Подільський дедалі частіше став привертати увагу істориків архітектури. Втім, закономірність історико-архітектурної науки полягає в тому, що з її «дорослішанням» та вдосконаленням наукової методології бідніше сам об'єкт досліджень. Друга половина XIX – перша половина XX ст. стали періодом значних втрат архітектурної спадщини. Консерваційні та реставраційні роботи на пам'ятках Старого міста розпочалися після Другої світової війни. Потреба наукового осмислення втрат та вироблення стратегії збереження і відродження історичного середовища Кам'янця актуалізувала питання щодо віку міста.

Інтрига в дискусії щодо часу заснування поселення на острові сягає XVII ст., коли майже одночасно, у трьох джерелах – праці німецько-голландського картографа і фортифікатора Андреаса Келлера (Целларія)

[Cellarius], книзі під назвою «Суанае» [Січинський: 117] та романтичній гравюрі кінця XVII ст. (див. іл. 15), з'явилося повідомлення про заснування міста даками. Переконливості цій інформації надавав опис Європейської Сарматії Клавдія Птолемея (II ст.), в якому географ розмістив на лівобережній Наддністрянщині п'ять міст, «приналежних до Дакії» [Ptolemeai] (див. іл. 14). Через вісім століть цю інформацію підтвердив візантійський імператор Константин Порфирогенет, згадавши про п'ять запусітих римських фортець у середній течії Дністра [Багрянородний: 157]. У XVII ст. фризський дипломат Ульріх фон Вердум повідомив про етнічний зв'язок населення лівобережної Наддністрянщини з римлянами [Вердум: 102]. Історики XIX ст. Я.Потоцький, В.Марчинський, О.Пшездзєцький Міхал та Юзеф-Аполінарій Ролле, В.Татищев, В.Шевич, О.Сементовський, П.Семенов, М.Симашкевич, Ю.Сіцінський, Г.Лукомський та В.Геринович [Potocki; Marczyński; Przędziecki; Antoni 1880 II: 14, 20, 35, 46, 47; Rolle J: 292; SGKP: 748; Rolle M.: 7; Татищев: 336; Шевич; Сементовский: 8; Семенов: 314–315; Симашкевич: 115–116; Сецинский 1895 а; Лукомский, Геринович: 55; ИЗ:1–2] [266] з довірою сприйняли інформацію про дакійські корені мешканців Кам'янця. Отже, **гіпотеза про існування на місці Кам'янця дакійського міста Клепідави** (в деяких історичних працях помилково – Петридави) з'явилася в XIX ст. З вітчизняних дослідників-краєзнавців її підтримав у 1968 р. С.Шкурко [Шкурко 1974], а в 1990-ті рр. нову її інтерпретацію на ґрунті архітектурно-археологічних досліджень зробили Є.Пламеницька та авторка цих рядків [Пламеницька Є., Пламеницька О. 1993, 1995; Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999].

Друга **гіпотеза щодо заснування міста за давньоруських часів** ґрунтувалася на кількох згадках у Літописі руському про місто Кам'янець, які спричинили жваву дискусію істориків з приводу їх відношення до Кам'янця на Поділлі. В.Марчинський, В.Семенов, А.Сементовський, Д.Зубрицький вважали, що колишнє дакійське місто відродилося як

літописний Кам'янець, згодом відомий як Кам'янець-Подільський [Marczyński; Сементовский; Семенов: 315, Зубрицкий: 137]. Втім, більшість істориків відносила літописні повідомлення до Кам'янця на півдні Волині, на р. Случ, а заснування Кам'янця на Поділлі датувала литовським часом. Переконливу крапку в цій дискусії поставила архітектор-реставратор Є.Пламеницька, яка в 1960-ті рр. виявила у Старому замку давньоруське ядро XI-XIII ст. [Пламеницька Є. 1968, 1969, 1970], а в 1980 р. відкрила на острові Старого міста

5.2. ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ КАМ'ЯНЕЦЬКИХ ФОРТИФІКАЦІЙ

В історіографії кам'янецьких фортифікацій можна виділити два періоди. Перший (XIX – перша половина XX ст.) характеризує формування засад концепції історії Кам'янця з виразним домінуванням джерелознавчого аспекту, а також перші спроби окреслення часових, просторових та пам'яткових параметрів міста-фортеці. Низку публікацій цього періоду започаткували праці польських істориків Я.Потоцького (1761-1815) [Potocki], В.Марчинського (1779-1845) [Marczyński] і О.Пшездзецького (1814-1870) [Przedziecki] та анонімного автора першого нарису історії міста [ИЗ]. У 1860-і – 1890-і рр. з'явилась низка базових монографій про Кам'янець. Першим у невеличкій, але змістовній монографії 1862 р. висвітлив феномен-міста-фортеці О.Сементовський [Сементовский].

Основну концепцію історії міста сформували двоє дослідників – поляк французького походження Юзеф-Аполлінарій Ролле (1829-1894) [Баженова] та українець, православний протоієрей, кандидат богослов'я Юхим Сіцінський (1859-1937). Грунтовному дослідженню Ю.-А.Ролле [Antoni 1880 II, III] передувала його невидана монографія³⁵⁸ [267]. Наступником Ю.-А.Ролле став Юхим Сіцінський, який досліджував історію Поділля [Сецинский 1895 а, 1994, 2000, 2009] і, зокрема, фортифікації Кам'янця-Подільського [Сецинский 1890, 1925а, 1928]. У 1886 р.

³⁵⁸ Працю, написану під псевдонімом «Юзеф Аполлінарій», виявлено Є.Пламеницькою та Л.Крошечком. Атрибуцію її авторства Ю.-А. Ролле здійснено авторкою [Пламеницька О.: 2006].

залишки житлової забудови XII-XIII ст. [Пламеницька Є. 1982]. Ці дослідження, підтримані археологами [Винокур, Петров 1983, 1996, 1997], спростували гіпотезу щодо заснування міста у середині XIV ст. литовськими князями Кор'ятовичами, що ґрунтувалася на недатованому повідомленні білорусько-литовських літописів, якої трималися Н.Молчановський, М.Дашкевич та О.Прусевич, а з сучасних дослідників – Я.Дашкевич [Молчановский; Дашкевич Н.; Prusiewicz; Дашкевич Я. 1991].

історіографію міста поповнило дослідження Никандра Молчановського, присвячене розвитку Подільської землі за давньоруських та литовських часів [Молчановский]. Цю роботу вирізняє феноменальне володіння джерельним матеріалом і концептуальний підхід у баченні Поділля XIII-XIV ст. як сильного автономного краю. Визначним внеском в історіографію стала публікація базових архівних джерел з історії кам'янецьких фортифікацій: польський історик О.Яблоновський 1880 р. видав реєстр кам'янецького замку 1544 р. [Jablonowski], а М.Грушевський 1895 р. здійснив публікацію найдавнішого з дотепер відомих описів замку, датованого 1494 р. [Грушевський 1895].

XX століття відкриває ґрунтовна праця В.Гульдмана [Гульдман], що містить багато інформації з військово-політичної історії міста і розглядає два унікальних реєстри замку 1494 р. і 1544 р. 1915 року О.Прусевич здійснив археологічно-краєзнавчий опис більшості збережених об'єктів фортифікації, навів тексти інскрипцій (пізніше втрачених) на фортифікаційних спорудах, а також залучив високоякісні фотографії пам'яток кінця XIX – початку XX ст. [Prusiewicz].

Після оголошення 1928 р. Кам'янецької фортеці Державним історико-культурним заповідником³⁵⁹ короткий опис приналежних до нього об'єктів зробив Є.Сіцінський [Сіцінський 1929: 8]. Йому передувало ґрунтовне видання, присвячене замкам Поділля

³⁵⁹ Згідно з постановою ради Народних комісарів УРСР від 23 березня 1928 року.

Іл. 422. Архітектор-реставратор
Євгенія Пламеницька

XIV–XVIII ст., зокрема Кам'янецькій фортеці [Сіцінський 1928]. Верхньою хронологічною межею першого періоду досліджень фортифікаційної спадщини Кам'янця-Подільського стала Друга світова війна (1941–1945).

Відмінністю другого періоду досліджень (1945–1999) стало перенесення акценту з джерелознавчих студій на натурне вивчення пам'яток, що не лише стало підґрунтям для реставрації фортифікацій, але й змінило уявлення про розвиток Кам'янця. Публікації перших повоєнних років про укріплення міста були нечисленними [Юрченко П.; Будянська]. З початку 1950-х рр. розпочалися консерваційно-реставраційні роботи на оборонних спорудах, в перебігу яких було отримано нові дані про топографію та архітектурний розвиток міських фортифікацій, а отже – предметні докази на підтвердження нових датовань і атрибуцій. З початку 1960-х рр. оборонні споруди Старого міста досліджувала й відновлювала Євгенія Пламеницька (1927–1994) – історик архітектури й архітектор-реставратор (іл. 422). В числі перших фортифікаційних об'єктів, на яких було проведено ґрунтовні дослідження та здійснено основні наукові відкриття, – залишки Польської брами [Пламеницька Є. 1966; 1986 а] та Старий замок.

Перші археологічні розвідки у східній частині замку, неподалік головної брами, було проведено в 1959–1960 рр. директором історичного музею Григорієм Хотюном та геологом, краєзнавцем Сергієм Шкурком; вони шукали залишки Покровської замкової церкви³⁶⁰. З огляду на помилково обране місце, вагомих результатів пошуки не дали. Відтоді Є.Пламеницька, тодішній старший науковий співробітник Київського Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури, почала досліджувати західну частину замку і протягом п'яти польових сезонів (1964–1969) виявила його найдавніше ядро (див. іл. 64, 66). Архітектурно-археологічні дослідження вона проводила спільно з дослідником черняхівської культури Волині та Поділля, на той час кандидатом історичних наук Іоном Винокуром (1930–2006) (іл. 423), особисто виконуючи стратиграфічну фіксацію розкопів, виявлених у них споруд та узагальнення наукових результатів досліджень. Значну допомогу в організації робіт надавав директор історичного музею Г.Хотюн, краєзнавці С.Шкурко та Микола Борковський, а наукові консультації – провідний фахівець з історії архітектури доби Середньовіччя, на той час кандидат архітектури Григорій Логвин.

У процесі архітектурно-археологічних досліджень Старого замку в західній частині головного замкового двору Є.Пламеницька виявила залишки найдавніших оборонних веж та мурів, встановила межі первісної території укріплення та його складну будівельну періодизацію [268]. Культурні шари, синхронні до виявлених давніх укріплень, було датовано за археологічними матеріалами XI–XIII ст. [Винокур, Гуменюк: 31–32; Пламеницька Є. 1969, 1970, 1972]. Ця знахідка принципово змінила уявлення про фортифікацію давньоруських часів і про оборонне будівництво домонгольської доби на території Поділля й України. Значення для історико-архітектурної науки відкриття, зробленого Є.Пламеницькою, відзначили провідні історики архітектури та мистецтва [Логвин Г., Милаєва: 64; Логвин Г. 1968, 1982; Логвин Н.]. Втім, консервативною історичною наукою результати досліджень Старого

³⁶⁰ Див. посилання 15 у кінці книги.

Ил. 423. Археолог
Іон Винокур

замку було прийнято не відразу: на той час вважалося, що мурованих укріплень за давньоруських часів на теренах України не існувало. Знадобилося кілька років експедицій, наукових публікацій, виступів на конференціях, у результаті яких нові дослідження, отримуючи щораз вагоміші підтвердження, стали підґрунтям концепції давньоруського походження міста, визнаної історичною наукою. Факт існування давньоруського Кам'янця вдруге було підтверджено Є.Пламеницькою у 1981 рр.: на північному боці середньовічного Ринку (нині площа Польський ринок³⁶¹), між потужними мурованими фундаментами кам'яниць XIII–XVII ст., досліджуваних для розроблення проекту реставрації, відкрилися залишки каркасних дерево-глинобитних жител домонгольської доби [Пламеницька Є. 1982]. Їх датування було підтверджено археологічно [Винокур, Петров 1983: 3–15; 1996]. Втім, частина істориків так і не змогла прийняти нову аргументацію [Дашкевич Я. 1984, 1991 б].

Поглиблене вивчення пам'яток фортифікації в процесі реставраційних досліджень спричинилося до заглиблення датування багатьох споруд Старого міста. А втім, важливі дослідження пам'яток оборонного будівництва були представлені у відносно невеликій кількості друкованих праць [Шевченко; Пламеницька Є. 1965, 1968, 1969а, 1970, 1972, 1975, 1986а–ж; Пламеницька Є., Пламеницька О., 1993, 1995; Пламеницька О. 1998а,

³⁶¹ Сучасна назва площі – Польський ринок – історично не підтверджена. Див. прим. 84.

2000а, 2004, 2009б, 2012; Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999; Płamienicka O., Płamienicka E. 1999; Nowak 1973].

З 1990-х рр. з'явилися можливості роботи українських дослідників у зарубіжних архівах. Завдяки публікації виявлених у них джерел історіографічну базу розширили праці П.Ричкова, Я.Матвіїшина, М.Бевза, В.Михайловського, [Ричков 1996; Матвіїшин; Бевз М.; Михайловський 2008, 2009, 2010].

Останнє десятиліття ХХ ст. і початок ХХІ ст. репрезентує низка публікацій про оборонне будівництво Поділля та кам'янецькі фортифікації, підготовлені авторкою цих рядків, якою за сприяння Інституту Мистецтв Польської Академії наук було здійснено архівні дослідження в наукових бібліотеках і архівах Варшави (Archiwum Główne Akt Dawnych, Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Biblioteka Narodowa, Muzeum Narodowe, Muzeum Wojska Polskiego, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk) та Кракова (Archiwum Państwowe, Biblioteka Czartoryskich). Виявлені документи XV–XVIII ст. дозволили переглянути деякі узвичаєні погляди на історію та розвиток фортифікацій Кам'янця-Подільського [Пламеницька О. 1993, 1994, 2000а, 2001 б, 2004, 2010, 2011, 2012; Пламеницька О. 1999]. Чималу увагу приділено кам'янецьким фортифікаціям у невеличкій, але змістовній монографії молодого історика О.Глушка [Глушок], якій через трагічну передчасну смерть її автора не судилося розгорнутися у масштабну роботу.

Прикметою останнього десятиліття ХХ ст. стало поновлення дискусії щодо часу заснування Кам'янця. Середархітектурно-археологічних залишків давніх мурованих укріплень Старого замку виділилася група об'єктів, які за розміщенням та супроводжуваними їх артефактами були віднесені до перших століть після Р.Х. На підставі цих знахідок, архітектурно-археологічних досліджень Замкового мосту та історико-містобудівних досліджень Є.Пламеницька і автор цих рядків поставили під сумнів давньоруський період як нижню хронологічну межу появи фортифікацій та міського поселення на острові й висунули гіпотезу про існування в межах Старого міста дако-римського військового поселення в перші століття після Р.Х. [Пламеницька О.

1985; ПЛАМЕНИЦЬКА О., ПЛАМЕНИЦЬКА Є. 1992; ПЛАМЕНИЦЬКА Є., ПЛАМЕНИЦЬКА О. 1993, 1995; ПЛАМЕНИЦЬКА О. 1998 а; Płamienicka O., Płamienicka E. 1992; ПЛАМЕНИЦЬКА О., ПЛАМЕНИЦЬКА Є. 1999; Płamienytska O. 2004].

Гіпотеза зустріла зацікавлену підтримку [Римша; Rymsha 1997, 1998; Данилов 2000; Дишкант], аналітичне осмислення [Окої] й упереджену критику [Винокур, Петров 1997; Петров М. 2002; Задорожнюк 1997 а, 1997 б, 1997 в]. Втім, наукової аргументації для її заперечення забракло. З часу останньої ґрунтовної публікації на цю тему (1999) через відсутність нових досліджень історіографія Кам'янця тупіє на місці, рухаючись у тупиковому напрямку копіївання та інтерпретації вже існуючих праць. Публікація монографічної статті про початкові фази розвитку Кам'янця-Подільського [ПЛАМЕНИЦЬКА О., ПЛАМЕНИЦЬКА Є. 1999] завершила другий етап досліджень фортифікації міста. Нині розпочався третій етап.

Цю працю було вже зверстано, коли вийшла друком монографія М.Петрова (1952–2008), прижиттєво не завершена автором і видана посмертно його колегами [Петров 2012]. У монографії, поряд із ґрунтовно опрацьованими історіографічними, джерелознавчими, історичними, соціально-економічними, демографічними тощо проблемами, зроблено наївну спробу «пунктирного» розгляду формування фортифікацій, урбаністичних структур та архітектурної типології [Петров 2012:

142–151, 189–196], а поза тим висловлено емоційні заперечення результатів архітектурно-містобудівних досліджень та реставраційних робіт, проведених Є.ПЛАМЕНИЦЬКОЮ та авторкою. Тут шановному історику рішучо забракло фахових знань у галузі фортифікації, урбаністики та методики реставрації. Зазначені аспекти роботи є найслабшими, вони випадають з контексту монографії і вирізняються декларативністю й відсутністю аргументації, а відтак знижують незаперечну наукову цінність видання. За трагічних обставин, в яких з'явилася книга, ми не будемо полемізувати з її автором, який вже не зможе дати відповідь.

На жаль, серед істориків побутує хибна думка, що джерелами достовірної інформації про час заснування міста чи будівництва окремих споруд можуть вважатися лише писемні документи. Втім, матеріальна субстанція будівель, як і археологічні культурні шари, є найбільш достовірними джерелами, бо виключають імовірність підробки. Й оскільки навряд чи будуть віднайдені середньовічні писемні документи з датою заснування Кам'янця, вирішальне слово в цьому питанні залишається за архітектурною археологією.

Продовження архітектурно-археологічного вивчення міських фортифікацій триває в перебігу передреставраційних досліджень, які дозволяють з'ясувати нові аспекти будівельної біографії кам'янецьких укріплень [ПЛАМЕНИЦЬКА О. 2012].

5.3. ІСТОРІЯ РЕСТАВРАЦІЇ ОБОРОННИХ СПОРУД СТАРОГО МІСТА (1945–2010)

У 60-річній історії реставрації пам'яток фортифікації Кам'янця-Подільського можна виділити кілька етапів, відмінних за науково-дослідною проблематикою та методичною спрямованістю. В кінці 1940-х років у напівзруйнованому після Другої світової війни Старому місті здебільшого переважали роботи з обстеження та фіксація пам'яток³⁶²

³⁶² Такі роботи виконала у 1945 р. експедиція Української академії архітектури у складі Н.Чмутіної, М.Катерноги, Д.Криворучка та І.Косаревського, в 1946–1947 рр. – студенти та аспіранти Московського архітектурного інституту, а на початку 1950-х рр. – архітектори Львівського філіалу інституту «Діпромiсто» Дзядик та Юрчук. Матеріали обстеження і фіксації зберігаються в ДНАББ ім. В.Заболотного (матеріали методфонду НДПІАМ).

(див. іл. 155, 171, 298). З 1951 р. до реставрації архітектурної спадщини було залучено фахівців-реставраторів СНРВМ, які започаткували і піднесли до високопрофесійного рівня українську реставраційну школу – Маріонілу Говденко, Євгенію Лопушинську, Євгенію ПЛАМЕНИЦЬКУ, Валентину Шевченко, Бориса Петичинського, Антоніну Аль.

Починаючи з 1961 р., реставраційними роботами було охоплено фортифікації, розташовані по всій території Старого міста. З огляду на їх здебільшого аварійний стан, основним напрямком робіт була консервація. А втім, протиаварійним і консерваційним роботам передували детальні обміри і натурні

дослідження пам'яток. Методичною засадою тогочасної реставраційної практики було поєднання консервації з фрагментарною реставрацією [Пламеницька Є., Пламеницька О. 1996: 122]. Так, на комплексі Руської брами, більшість об'єктів якого перебувала в аварійному стані, Є.Пламеницька та Б.Петичинський провели консервацію укріплень, а 1961 р. відновили бойову галерею Барбакану на період XVIII ст., архітектурні форми якої було встановлено за слідами дерев'яних конструкцій [Пламеницька Е. 1969 б: 51; Пламеницька Є., Пламеницька О. 1996: 123, 133]³⁶³.

У східній частині острова Старого міста роль єдиної домінанти міського краєвиду каньйону р.Смотрич відігравала башта Різницька, дах якої було втрачено, а коронку стін пошкоджено. Віддаючи перевагу збереженню середовищної ролі пам'ятки, реставратори В.Шевченко (автор проекту) та Є.Пламеницька (науковий керівник) обґрунтували необхідність виконання консерваційного даху в реставраційному варіанті – на повну висоту, зі спостережною вишкою нагорі. Ефект від проведених робіт, враховуючи містобудівну роль башти, за стовідсотковою шкалою сягнув верхньої позначки (див. іл. 286, 288).

Розташовані на одній лінії з Різницькою баштою Слюсарська та Кушнірська башти – складові комплексу оборонних укріплень східного берега каньйону – мали значно менший відсоток збереженості. На Слюсарській башті (див. іл. 291) за відсутності умов для виконання досліджень обмежилися консервацією (автор В.Шевченко, 1962 р.). Зруйновану Кушнірську башту в 1962 р. також було законсервовано, а в 1987–1990 рр. відновлено за проектом Є.Пламеницької (див. іл. 295), яка застосувала синтетичний метод реставрації – доповнення втрат на основі натурних історико-архітектурних досліджень та аналогів.

³⁶³ На превеликий жаль, проведені у 2008 р. під керівництвом дирекції НІАЗ «Кам'янець» реставраційні роботи на Руській брамі звелися до поновлення за креслениками 1950-х рр. пошкоджених від часу конструкцій та повоєнних консерваційних дахів (див. іл. 210–217). А між тим, була можливість отримати значно більший ефект, виконавши дахи у реставраційному варіанті, відновивши поліхромію башт, унікальні середньовічні оборонні елементи (герсу, машикуль), а також частину прибережних мурів комплексу.

Іл. 424. Кам'янець-Подільський. Польська брама до реставрації. Фото Є.Пламеницької, 1963 р.

Консерваційні роботи з фрагментарною реставрацією було виконано 1963 р. і на Казематній башті (див. іл. 407), де за проектом Є.Пламеницької відновили дах за збереженими конструкціями.

На західних міських укріпленнях важливим містобудівним елементом і архітектурним акцентом був Вірменський бастион, який зазнав втрат коронки з зубцями-мерлонами. Застосований у проекті М.Говденко підхід до відновлення цих елементів дозволив повернути пам'ятці втрачені висоту та абрис періоду другої чверті XVIII ст. (див. іл. 96, 130, 281).

Вже в 1960-ті рр. у Кам'янці було апробовано два основних методи консервації оборонних укріплень – покриття зруйнованих мурів кам'яними плитами та одернування. Обидва методи мінімально змінювали вигляд споруд і дозволяли в подальшому продовжувати їх дослідження та реставрацію [Пламеницька Е. 1969 б]. У практиці реставрації такий підхід отримав назву «тривалої руїни» [Matachowicz: 107–110]. Він був застосований на Напівбашті на Замковому мості (див. іл. 204), Міській брамі, Турецькому бастионі, а також на баштах Польської брами (іл. 424, див. іл. 103, 115, 349).

Реставрація деяких об'єктів розтягувала-ся на десятиліття, тому її важко хронологічно прив'язати до якогось окремого етапу. Це, зокрема, стосується Польської брами. Ще в 1966 р., на етапі виконання консерваційних робіт на Настінній та Прибережній

Лл. 425. а – Польська брама. Проект реставрації. Автор Є.Пламеницька. Рисунок Є.Пламеницької; б – Польська брама після проведення реставраційних робіт 2010 р. Автори проекту Є.Пламеницька, О.Пламеницька. Фото Н. Топоровської

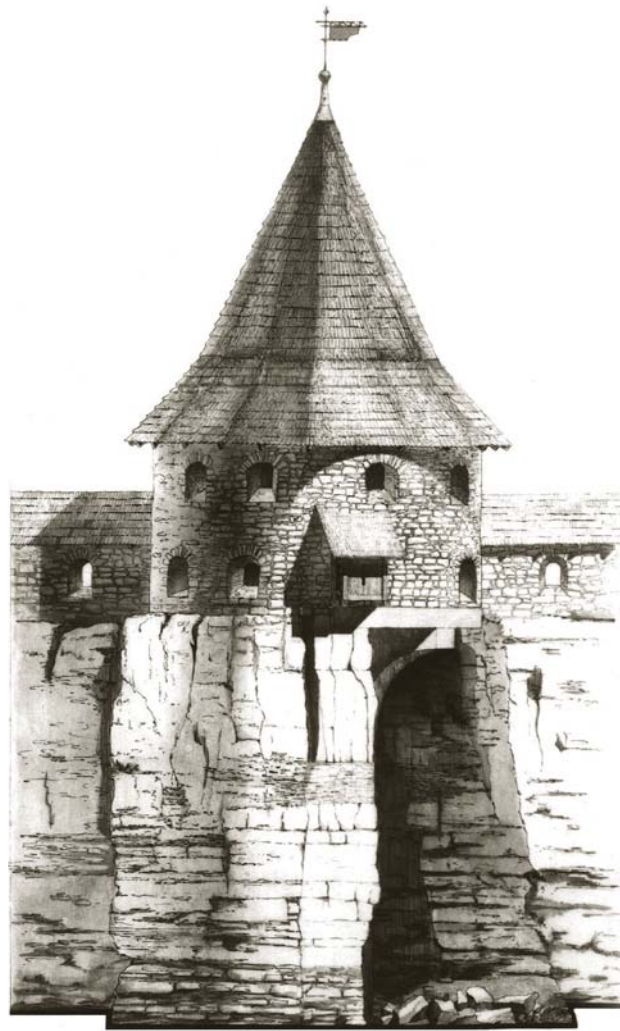
баштах, було розкрито від потужних завалів залишки двох правобережних башт, які Є.Пламеницька ідентифікувала з Надбрамною баштою та Барбаканом оборонно-гідротехнічного комплексу Польської брами. Під засипкою було відкрито три готичні брами, паз для герси Надбрамної башти, а також рив та вартівню Барбакану. У 1970-ті рр., на другому етапі досліджень Є.Пламеницька опрацювала проект реставрації комплексу (іл. 425: а), частково реалізований 1978 р. Після цього реставраційні роботи призупинили майже на 30 років. 1994 р. відреставрований дах Надбрамної башти згорів. 14 років башта простояла просто неба, і в лютому 2009 р. внаслідок тривалого замокання повністю обрушилася її північна стіна (див. іл. 227: б). Того ж року авторкою цих рядків було проведено архітектурно-археологічні дослідження північної частини башти. Нововідкриті факти дозволили скоригувати попередній проект реставрації в частині вирішення північної брами з герсою (див. іл. 233). Реалізація проекту розпочалася наприкінці 2009 року (іл. 425: б; див. іл. 218, 226). Було повторно відновлено дах башти та внутрішню частину північної стіни (яка складалася з двох тонких стін з проміжним вертикальним пазом для механізму герси). Але вже в січні 2010 р. реставрацію було припинено за браком коштів, і нині внутрішня стіна з отворами бійничних камер виконує роль фасаду, спотворюючи враження від споруди. З відхиленням від проектного рішення, поспішно, в січневі морози 2010 року відновили і браму в північній стіні, не дотримавши її стрілчастого абрису. Тож завершення реставрації як Надбрамної башти з Барбаканом, так і всього комплексу залишається справою невизначеного майбутнього.

Реставраційні довгобуду, на жаль, стали нормою. Розташовану неподалік від комплексу Нижньої Польської брами вартову Башту на Броді (див. іл. 221) почали відновлювати 1972 р. і досі не завершили. Башта частково обрушилася внаслідок тривалого замокання від стоків промислового цеху (див. іл. 221: б). Проблема полягала у відновленні споруди методом інженерної реставрації зі

збереженням особливостей скельної основи, в якій ще з часів Середньовіччя утворилася характерна глибока тріщина (див. іл. 219: а). Сьогоднішній вигляд пам'ятки має мало спільного з затвердженим 1977 р. проектом реставрації (автори арх. Є.Пламєницька, інж. Б.Паскарь), який передбачав влаштування над тріщиною залізобетонної розвантажувальної плити, що підтримувалась тонкою вертикальною опорою (іл. 426), а також покриття високого конічного даху традиційним для Кам'янця гонтом. При реалізації проектне рішення «спростили»: скельну тріщину суцільно замурували, змінивши історичний вигляд ділянки і пропорції башти (див. іл. 221: а). Відреставрований дах невдовзі знищила пожежа. У 1999 р. з метою економії коштів його висоту зменшили вдвічі, а гонтову покрівлю замінили на синтетичний матеріал, чим остаточно спотворили пам'ятку.

Весь методичний спектр реставраційних проблем на пам'ятках фортифікації репрезентує найважливіший комплекс Старого міста – Старий та Новий замки і Замковий міст. На початку 1960-х рр. технічний стан Старого замку був незадовільним, а деяких об'єктів – аварійним (іл. 427). З огляду на виняткову історичну, архітектурну й містобудівну цінність замок вимагав комплексної спеціалізованої, високопрофесійної і науково обґрунтованої реставрації на основі глибоких історико-архітектурних досліджень. У Київському науково-дослідному інституті теорії та історії архітектури (КиївНДІТІ) було затверджено спеціальну наукову тему, в рамках якої в 1963 р. Є.Пламєницька розпочала багаторічні натурні дослідження замку.

Для вироблення наукової стратегії реставраційних робіт було виконано величезний обсяг наукової фіксації та досліджень, узагальнено попередньо виконані обмірні матеріали, складено зведені кресленики комплексу (іл. 428, див. іл. 63, 66, 69). У методології дослідження провідну роль відіграла архітектурна археологія. За сім польових сезонів досліджень (1963–1969) було з'ясовано і суттєво заглиблено вік Старого замку та

0 1 2 4 6

Іл. 426. Башта Захажевська (Башта на Броді).
Проект реставрації Є.Пламєницької.
Кресленик Є.Пламєницької

встановлено його загальну будівельну періодизацію³⁶⁴, покладену в основу опрацьованої Є.Пламєницькою архітектурної концепції

³⁶⁴ За Є.Пламєницькою будівельна періодизація замку виглядала наступним чином: 1 період – IX–XI ст. (перші дерев'яні укріплення в західній частині сучасного замку); 2 період – XII–XIII ст. – заміна дерев'яних фортифікацій на муровані в тих самих територіальних межах; 3 період – 1370-ті рр. – перебудова періоду князів Кор'ятовичів (поява фланкуючих башт, підсилення чолової частини замку); 4 період – друга половина XV ст. – розбудова замку на схід; 5 період – початок XVI ст. – друга розбудова замку у східному напрямку (арх. Камілус); 6 період – середина XVI ст. – реконструкція І.Претфуса; 7 період – початок XVII ст. – поява Нового замку (Т.Шомберг); 8 період – 1672–1699 р. – реконструкція укріплень під час турецької окупації; 9 період – XVIII ст. – перебудова і реконструкція укріплень, поява Північної та Південної баштарей [Пламєницька Є. та ін. 1968: 55–57].

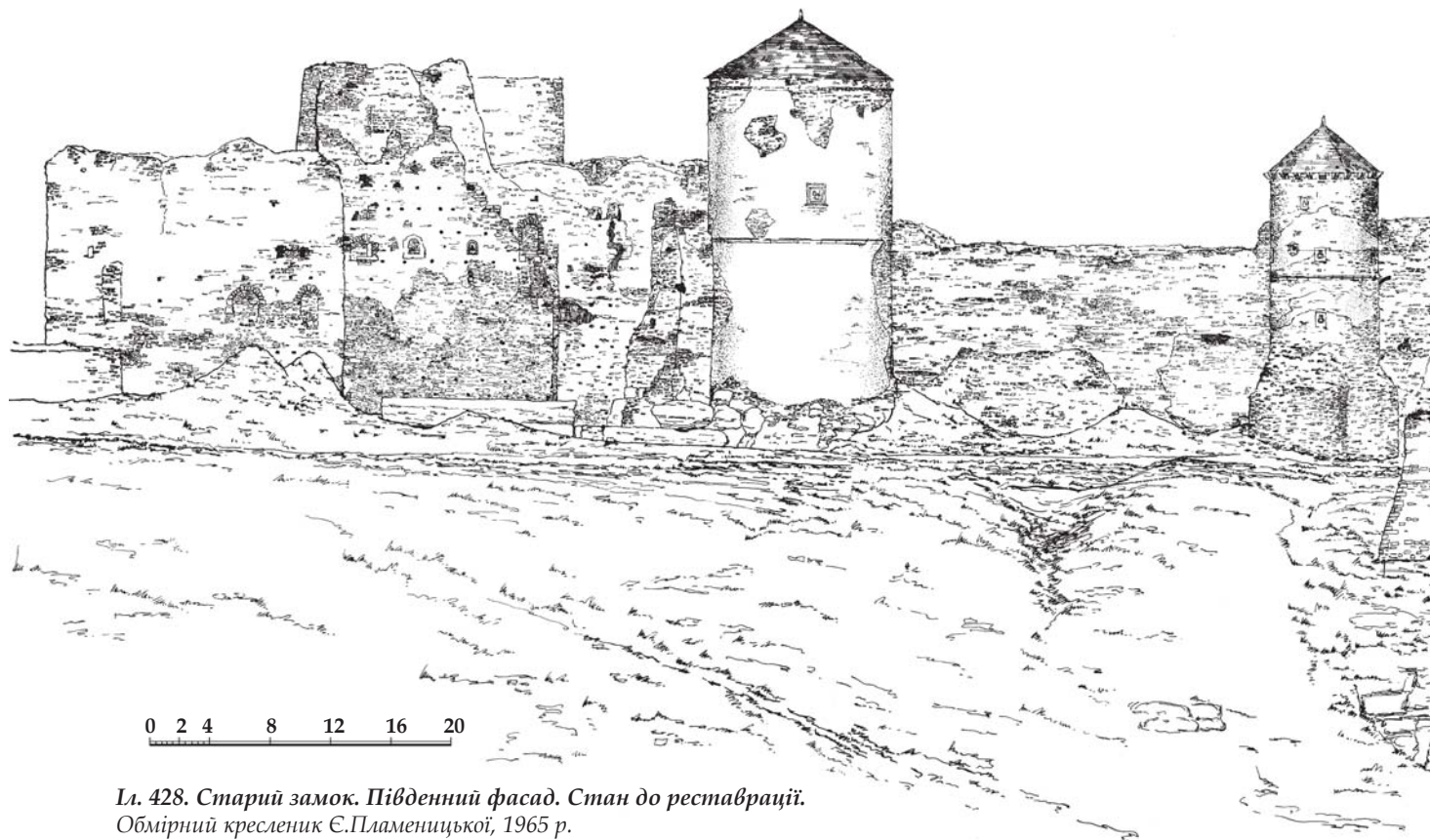
Іл. 427. Старий замок перед реставрацією: 1 – загальний вигляд з заходу (1967 р.); 2 – бапти Ковпак та Західна, вигляд з бапти Денної (1999 р.); 5 – західний каземат і бапти Мала Західна та Рожанка (1963 р.);

Тенчинська (1969 р.); 3 – Північна батарея та бапти Ляницькоронська і Рожанка (1963 р.); 4 – башта Нова
6 – загальний вигляд замку з півдня (1965 р.). Фото Є.Пламєницької (1, 2, 3, 5), О.Пламєницької (4), Г.Логвина (6)

*Лл. 428. Старий замок. Південний фасад. Стан до реставрації.
Обмірний кресленник Є.Плामеницької, 1965 р.*

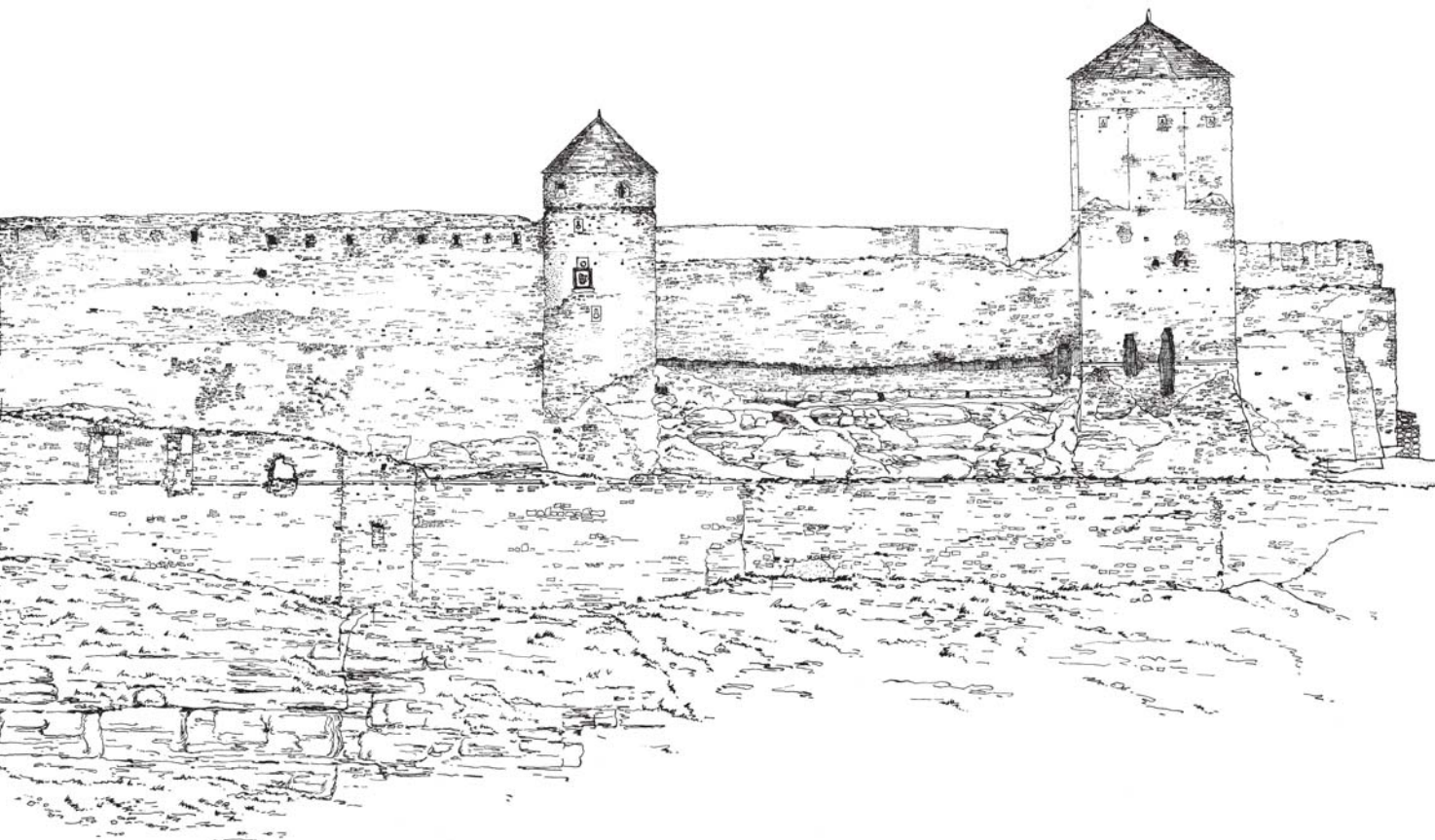
реставрації (іл. 429). Враховуючи роль Старого замку як провідного фортифікаційного ансамблю та містобудівної домінанти Старого міста, реставрація ставила за мету повернення йому цілісного архітектурно-художнього образу середньовічного укріплення з відновленням втрачених силуетних характеристик. Відтак основним реставраційним методом було прийнято аналітичний (археологічний) метод із застосуванням в окремих випадках синтетичного методу, що ґрунтувався на використанні архівних джерел та аналогів.

Концепцію реставрації замку було покладено в основу затвердженої 1968 року Держбудом УРСР «Генеральної програми консерваційно-реставраційних робіт по пам'ятці архітектури XIII-XVIII ст. ансамблю фортеці у м. Кам'янці-Подільському» [269]. В ній ставились три важливі задачі: а) консервація та інженерна реставрація з метою стабілізації матеріальної структури замку й виведення його з аварійного стану; б) реставрація споруд замку та відновлення його архітектурної і містобудівної ансамб-

левої інтегральності; в) адаптація замку для музейно-екскурсійної діяльності.

Головну мету реставрації кам'янецького замку у програмі було визначено наступним таким чином: «Основним принципом консервації ансамблю фортеці є збереження її від руйнації з виявленням найбільш цікавих в історичному відношенні первісних архітектурно-конструктивних елементів, а також з розкриттям та консервацією виявлених у процесі дослідження на її території залишків давніх споруд. Окремі споруди фортеці або їх частини за наявності вичерпного історичного матеріалу (давні описи, кресленики, аналоги) можуть бути відреставровані або в первісному вигляді, або на один з будівельних етапів. Враховуючи вірогідність архітектурно-конструктивних нашарувань різних будівельних етапів на одній споруді, реставрація може бути фрагментарною і включати елементи консервації. Таке поєднання на одній споруді кількох різночасових нашарувань ще більше підкреслить історико-архітектурну значущість давніх споруд» [270].

Реалізація поставлених у програмі задач стала прикметою наступного, третього

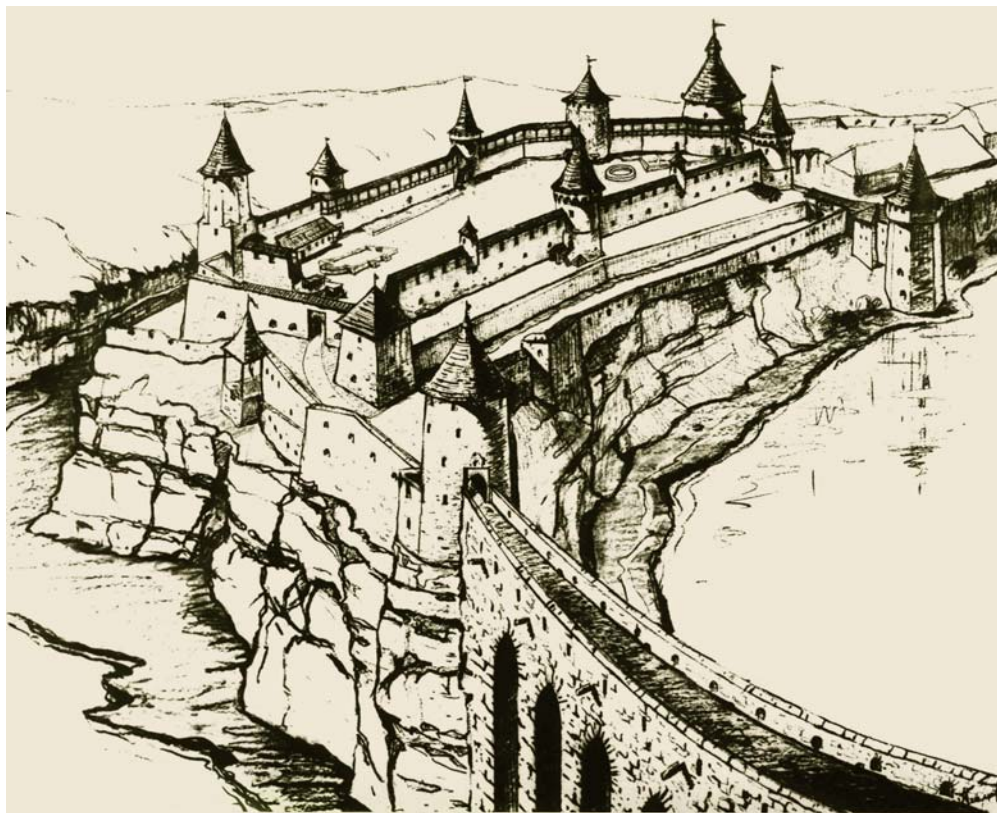
етапу реставраційних робіт (1971–1985). У 1971 р. у складі УСНРВУ було створено науково-дослідний реставраційний відділ для виконання науково-проектних робіт по Кам'янцю, очолений Є.Пламеницькою. Вагомий багаж проведених у попередні роки досліджень дозволив швидко розгорнути проектно-реставраційні роботи. За проектами Є.Пламеницької було проведено консерваційні роботи на Денній та Новій Західній баштах, відновлено південні оборонні мурі замку, талуси яких було облицьовано похилими ескарпами, а коронки доповнено мерлонами з дерев'яними галереями-гордами (див. іл. 177), виконано реставрацію башти Малої Західної (див. іл. 75), передмостових оборонних мурів з Підземною галереєю при вході до замку (див. іл. 263, 264).

Три башти, що належали до так званого «краківського» типу³⁶⁵, – Рожанка, Лянкоронська та Тенчинська – стали предметом окремого дослідження. Стан башт був незадовільним, а вінцевих парапетів та мурованих куполів – аварійним (див. іл. 427: 3),

³⁶⁵ Див. іл. 218–233.

спричиненим постійним замоканням. На башті Тенчинській парапет був повністю втрачений (іл. 430). Нижче парапетів стіни башт вкривали тріщини. Такий технічний стан вже сам собою спростовував побутуючу думку, що муровані конусні куполи могли існувати без дахів. Комплексні дослідження дозволили заглибити датування башт до рубежу XIV–XV ст., а також опрацювати підхід до їх реставрації – з високими готичними дахами, характерними для епохи, в яку вони з'явилися.

На початку 1970-х рр. українська реставрація переживала період розквіту. Водночас через герметичність тогочасного суспільства, що значно звужувала професійні обрії в різних галузях науки, в тому числі й реставрації, залучення аналогів відбувалося виключно через літературу. Відтак аргументація реставраторів з визначенням аналогів та посиленням на європейські приклади, описані в зарубіжних виданнях, часто наштовхувалася на необізнаність тих, хто приймав рішення. За цих умов побільшувалася роль експертів-науковців, голос яких був вирішальним. Є.Пламеницька поставила

Іл. 429. Кам'янець-Подільський. Старий замок.
Концепція реставрації Є.Пламеницької. Рисунок Є.Пламеницької, кін. 1970-х рр.

питання щодо відновлення містобудівної ролі замку і його архітектурно-стилістичного образу шляхом повернення йому втрачених силуетних характеристик. Їх значною мірою визначали високі готичні дахи на баштах Рожанці, Тенчинській та Лянцкоронській, прямими аналогами яких були європейські і, зокрема, краківські башти [МК; Пламеницька Є. 1975]. В Україні, фортифікаційна спадщина якої зазнала численних руйнацій, а архівні джерела значною мірою були знищені, не збереглося вітчизняних аналогів. Численні ж зарубіжні приклади реставрації високих дахів середньовічних башт (іл. 431) здебільшого не бралися до уваги. Відтак випадок реставрації готичних завершень кам'янецьких башт на той час був унікальним, крім того, він був першим³⁶⁶. За таких обставин завжди існують сумніви.

³⁶⁶ Вже пізніше з'явилися проекти реставрації високих готичних дахів на баштах замків у Бучачі, Кривчому, П'ятничанах.

Проект Є.Пламеницької рішучо підтримав доктор мистецтвознавства зі світовим ім'ям Григорій Логвин, а також члени науково-реставраційної ради, провідні реставратори України – архітектори та конструктори. Дахи на баштах Старого замку було відновлено на період їх спорудження, коли замок набув середньовічної просторової структури. Висота дахів визначалася не за смаковими уподобаннями, а спираючись на аналіз метрологічних закономірностей побудови башт (див. іл. 189). Проектне рішення даху башти Рожанки було апробоване в реставраційному макеті, переданому згодом до історичного музею. І хоча процес реалізації проектів дахів на трьох баштах – Рожанці, Тенчинській та Лянцкоронській – розтягнувся на довгі роки³⁶⁷, відновлення дахів

³⁶⁷ Дах на Рожанці було зроблено в 1982 р., на Тенчинській – у 1984 р. Найменше пощастило башті Лянцкоронській. За часів кризи і стагнації реставраційної галузі (1985–2000) надзвичайно активізувалась

Іл. 430. Старий замок. Башти Тенчинська та південний мур замку до реставрації та після проведення консерваційно-реставраційних робіт. Автор проекту Є.Пламеницька. Фото Є.Пламеницької (1963 р.) та О.Пламеницької (2008 р.)

Іл. 431. Приклади реставрації високих дахів оборонних башт: 1 – Кам'янець-Подільський замок, 2 – замок Сюлі сюр Луар (Франція), 3 – замок Корвінеїть (Румунія), 4 – Псковський кремль (Росія), 5 – Волоколамський монастир (Росія), 6 – Сімоновський монастир у Підмосков'ї (Росія), 7 – Псковський кремль (Росія), 8 – Казанський кремль (Росія), 9 – Столярська башта міських укріплень Кракова (Польща), 10 – замок у Мальборку (Польща), 11 – замок у Марбургу (Німеччина), 12 – міська брама Любека (Німеччина), 13 – замок Шомбор (Франція), 14 – замок у Верхньому Кривчому (Україна), 15 – Смоленський кремль (Росія)

Іл. 432. Кам'янець-Подільський Старий замок. Вигляд з півдня після проведення Ласької, Денній, Новій Західній,

повернуло замку втрачений силует і посилило його містобудівне значення в міській панорамі (іл. 432).

Для Кам'янця-Подільського роль силуету замку в міському краєвиді залишається визначальною. Ця обставина побільшує значення висотних та силуетних характеристик ансамблю, який є не лише пам'яткою архітектури, а й містобудування. Заради об'єктивності треба сказати, що і тепер,

«наукова» опозиція до готичних дахів з боку місцевих істориків, скептиків та дирекції НІАЗ «Кам'янець»: башту Лянцкоронську майже 20 років не включали в план реставраційних робіт. Лише у 2008 р., коли верх її кам'яного купола обвалився і з'явилася загрозлива вертикальна тріщина на східному фасаді, а стан башти перейшов у категорію аварійного, затверджений 1980 р. проєкт було реалізовано завдяки активній позиції автора цих рядків та замовника реставраційних робіт, директора «Служби єдиного замовника» Бориса Кириченка, якому вдалося знайти єдиних за всю історію реставрації замку фінансових спонсорів (фірма «Техно-Ніколь»).

через понад 30 років після відновлення готичних дахів на баштах, свідомість деяких фахівців, дотичних до процесу прийняття реставраційних рішень, залишається в полоні індивідуального бачення, що більше – упередженої некомпетентності. А тому тексти двох письмових консультацій Г.Логвина, датовані лютим та березнем 1975 року, надалі залишаються актуальними³⁶⁸.

³⁶⁸ «При реставрації пам'ятки [башти Рожанки. – О.П.] треба виходити з того, що башта є одною з найбільш визначних оригінальних за архітектурою башт в українській архітектурі, тому буде важливим і цінним виявити всі її давні частини, її первісний вигляд [виділено нами. – О.П.], звільнивши від пізніших нашарувань та спотворень. Особливо ошадливо і ретельно необхідно зберегти та виявити всі елементи давнього первісного декору, а також важливі пізніші зміни, звернувши увагу на декор, сграфіто, орнаменти та білокам'яне різьблення. Для реставрації башти використовувати аналогії з оборонної архітектури України, Білорусі, Литви та Польщі. Найбільш складну та відповідальну

консерваційно-реставраційних робіт на оборонних мурах, батареї св. Урсули, баштах Тенчинській, Рожанці та Ляницкоронській. Фото А.Мокану, 2008 р.

Частина науково-проектних робіт так і не перейшла у стадію реалізації, а фінансування деяких об'єктів було припинено після проведення їх обмірної фіксації. Подібна доля спіткала північні оборонні мури Старого замку (1974), вежу-бартизану Комендантську

частину реставрації башт становить їх вінчання, а в башті Рожанці, з огляду на її важливе розташування в ансамблі та умови огляду, – особливо. Тому необхідно висоту підйому покрівлі та висоту всього вінчання розраховувати не лише виходячи з ортогональної проекції на площину; особливо важливо знайти її силует і висоту для сприйняття в реальних умовах. Як показав аналіз старовинних гравюр української архітектури XVII століття, на яких зображено споруди, що зберегли покрівлі та вінчання оборонних башт XV–XVI ст., вони мали явно виражений готичний характер, високий підйом та дуже виразний силует [виділено нами. – О.П.]. При розробленні креслень, а особливо у виконанні в натурі, старатися уникати нарочитої сухості, геометризму, що не є властивим для української архітектури. Українські зодчі завжди тяжіли до м'яких абрисів, гармонійного сполучення окремих частин, особливо увагу приділяючи покрівлі. Г.Н.Логвин, доктор мистецтвознавства».

(1973, 1976), башту Папську (1973–1975), фортечні казарми (1978), Новий замок (1982). У 1973 р. було опрацьовано проект консервації та музеєфікації виявленої на замковому дворі унікальної стародавньої Вежі над Ровом (автор Є.Пламеницька), однак її залишки (див. іл. 70, 105) було засипано. Опрацьований 1973–1976 рр. проект реставрації та благоустрою Південної батареї замку (автори Є.Пламеницька, А.Тюпич) залишився нереалізованим за браком фінансування.

В 1976 р. розпочалися реставраційні роботи на оборонних мурах нижньої північної тераси Старого замку, аварійний стан яких був спричинений концентрацією ґрунтових вод. Їм передувало дослідження геологічних умов ділянки³⁶⁹. Втім, ці роботи було припинено.

³⁶⁹ Фахівці відзначають, необхідність дослідження гідрогеологічних умов історичних територій, які іноді мають вирішальне значення при реставрації пам'яток архітектури [Пашкин: 70].

І вже 1978 р. через підтоплення ґрунтовими водами обвалився в каньйон підпирний мур, що обмежував по кромці скелі до-рогу до Старого міста в місці засипаного середньовічного рову між Старим та Новим замками. В процесі масштабних архітектурно-інженерних досліджень реставраторами було виявлено добре збережені залишки дерев'яного мосту на мурованих пілонах (див. іл. 276). Споруду було ідентифіковано як Пільний міст, споруджений 1544 р. Іобом Претфусом перед Пільною (Королівською) брамою, розібраною 1876 року. В котловані було відкрито велику ділянку стародавнього дако-римського муру, будівельний розчин якого виявився ідентичним до розчинів попередньо відкритих веж – Денної та Малих Південних. Відтак у перебігу реставраційних робіт з'являлося дедалі більше артефактів на підтвердження дако-римської гіпотези. Відкритий під дорогою мур між баштами Рожанкою та Водною виявився межею укріплення замкового мису II–III ст.

Проект реставрації Пільного мосту (автори Є.Пламеницька, А.Тюпич, інженер Б.Левандовська), схвалений 1980 р. Держбудом УРСР, був розроблений з розрахунком використання мосту для транспортного руху з незначними габаритними обмеженнями. У складі проекту Є.Пламеницькою було опрацьовано концепцію реставрації усього західного оборонного вузла замку – з Пільною брамою, баштою Водною та мурами нижньої тераси (іл. 433). Втім, габаритні обмеження транзитного руху через Пільну браму стали перешкодою не лише для реставрації, але й для збереження залишків унікального середньовічного Пільного мосту. Два роки вони простояли в котловані просто неба і 1982 р. були засипані. Дорогу заасфальтували. Того ж року різко погіршився технічний стан Замкового мосту, і рух по трасі було закрито на довгі роки.

Дослідження Замкового мосту розпочалися 1980 р. у зв'язку з його аварійним станом. До робіт, крім реставраторів, було залучено фахівців кафедри будівельних конструкцій і мостів КАДІ під керівництвом доцентів А.Шкуратовського та Ю.Руденка,

які упродовж чотирьох років обмірювали й вивчали конструкцію мосту, вимірювали показники вологості та міцності, бурили свердловини, шурфували внутрішню забутівку³⁷⁰. Як показали дослідження, мостові арки були деструктуровані численними кавернами і тріщинами і знаходились в аварійному стані (див. іл. 88: в), а забутівка аркових прогонів, перезволожена через просочення всередину мосту води, просіла настільки, що під арками можна було стояти в повний зріст (див. іл. 88: а). Бічний тиск забутівки зсередини на ескарпові мури спричинив їх випучування й зволоження.

Дослідження мосту дали цікаві результати і для історико-архітектурної науки: з'ясувалася ідентичність розчинів мостових пілонів до розчинів дако-римських веж та стародавнього західного муру Старого замку [271]. Встановлення цього факту значно зміцнило дако-римську гіпотезу. Враховуючи, що міст є пам'яткою архітектури, вік якої нараховує від семи до сімнадцяти століть³⁷¹, традиційні методи стабілізації конструкції визнали неприйнятними: вони не забезпечували збереження давньої автентичної конструкції мосту [272]. 1982 р. міст закрили для транспорту. Наступні дослідження було проведено лише через 10 років.

Останнім об'єктом третього реставраційного етапу став каземат-лабораторія при Миській брамі, відновлений 1983–1984 рр. (див. іл. 350), а своєрідним підсумком етапу – розроблений 1985 р. інститутом НДІПАМ перший детальний історико-архітектурний опорний план і проект зон охорони Кам'янця (керівник О.Пламеницька), яким було зафіксовано всю фортифікаційну спадщину Старого міста [273].

Наступний четвертий етап (1985–1999 рр.) був малорезультативним з точки зору реставрації кам'янецьких фортифікацій. Розпочаті в 1985 р. дослідження Малої Південної вежі № 1 на Південній батареї³⁷² тривали лише рік, а обміри та дослідження башти Ласької

³⁷⁰ Див. підрозділ 2.3 та 3.4.

³⁷¹ На час проведення досліджень мосту дако-римська гіпотеза знаходилася в стадії накопичення фактографічного матеріалу.

³⁷² Виконувались Є.Пламеницькою, А.Тюпичем, Ю.Стріленко, Т.Нестеренко.

*Лл. 433. Концепція реставрації Пільного мосту та Пільної брами.
Автор Є.Пламеницька. Рисунок О.Пламеницької, 1978 р.*

(див. іл. 195, 267)³⁷³ – два роки (1990–1992). Залишився нереалізованим і проект реставрації башти Нової Східної, опрацьований Є.Пламеницькою 1985–1986 р. (див. іл. 261).

Підсумовуючи результати реставраційних робіт ХХ століття, необхідно зазначити, що впевнене становлення української школи реставрації в 1960-ті – на початку 1980-х рр. перервалося в середині 1980-х рр. через економічну і суспільну кризу, не перейшовши у завершальну стадію, яка, зазвичай, полягає в офіційному визнанні науковими колами парадигми професійної діяльності. Як слушно зауважує Л.Прибега, «започаткована в середині ХІХ ст., а на теренах України – на початку ХХ ст., архітектурна охоронно-реставраційна методика... формувала свої теоретичні підвалини, відпрацьовувала термінологічний апарат, поглиблювала і розширювала сферу діяльності... проте не сформувалася як самостійна наукова дисципліна» [Прибега 2009: 6, 7]. Надзвичайно цінні здобутки науково-практичної реставрації не були узагальнені й професійно осмислені ані в 1990-ті роки, ані в перше десятиліття ХХІ століття. Сформована у 2000-х рр. правова і нормативна база охорони культурної спадщини свідомо не скористалася з унікального практичного досвіду української школи реставрації, віддаючи перевагу управлінсько-менеджерським пріоритетам. За таких умов реставрація здала позиції і перейшла у площину особистого досвіду, наукової ерудиції і професійної позиції фахівців-реставраторів, яка не завжди збігалася з позиціями осіб, наділених функціями прийняття рішень. Як показала практика, реалізація «Генеральної програми» реставрації кам'янецького замку, затвердженої 1968 р., нерідко наштовхувалася на серйозні труднощі, вимагаючи великої наукової відваги і великої відповідальності [Логвин Н.].

1997 р. з ініціативи українських і польських вчених у Кам'янці під егідою Польського національного комітету ICOMOS було проведено міжнародну наукову конференцію «Управління і охорона міст, що внесені і кандидатують на внесення до Списку Всесвітньої

Іл. 434. Перспективна програма консерваційно-реставраційних робіт по комплексу Старого і Нового замків. Ескізний проект реставрації Старого і Нового замків та Замкового мосту.

Автор О.Пламеницька, НДІТІАМ, 1999.

Перспектива Л.Гнатюк

культурної спадщини ЮНЕСКО в Центральній-Східній Європі». На ній було виголошено доповіді українських та польських фахівців щодо відкриттів стародавніх укріплень та історії Замкового мосту [Пламеницька, Rymysza]. Відтак конференція визнала найціннішою пам'яткою Старого міста багатоконпонентний і хронологічно багатопаровий фортифікаційний комплекс, сформований на базі унікального каньйону р.Смотрич, в якому чільне місце займають Старий замок і Замковий міст – найстарший із мостів Центрально-Східної Європи. Пріоритетна увага до цього фортифікаційного комплексу з боку експертів ICOMOS зумовила потребу в опрацюванні засад його реставрації з урахуванням виконаних в період 1968–1999 рр. робіт та нових наукових даних.

В 1999 р. інститут НДІТІАМ опрацював «Перспективну програму консерваційно-реставраційних робіт по комплексу Старого і Нового замків у м. Кам'янці-Подільському»³⁷⁴ [274], в основу якої було покладено ескізний проект реставрації³⁷⁵ комплексу фортифікацій, що простягнувся в довжину майже на 800 м з заходу на схід (іл. 434, 435) [Пламеницька О. 2000 в, *Plamienicka 2000*]. В ньому було визначено 64 складових, зокрема групу нововідкритих об'єктів – залишки стародавніх веж та мурів. «Перспективну програму» було схвалено науково-методичними радами найвищого рівня і 2000 р. затверджено Міністерством культури України, Держбудом України, Хмельницькою облдержадміністрацією та міським головою Кам'янця-Подільського.

Одним із ключових об'єктів Програми був Замковий міст – пам'ятка інженерного та фортифікаційного мистецтва II-III – XVIII ст. З 1982 р. транспортний рух по мосту періодично відкривали і знову закривали через

³⁷³ Роботи виконували В.Бевз, В.Порчинський, О.Свінцицький, Є.Пламеницька, А.Тюпич.

³⁷⁴ Науковий керівник і відповідальний виконавець роботи О.Пламеницька.

³⁷⁵ Автор проекту О.Пламеницька.

КАМ'ЯНЕЦЬ НА ПОДІЛЛІ

р. Смотрич

ЕСКІЗНИЙ ПРОЕКТ
РЕСТАВРАЦІЇ
КОМПЛЕКСІВ
СТАРОГО І НОВОГО
ЗАМКІВ

МСМЛХХХХХ
АВТОРИ
О. ПЛАМІСНИЦЬКА
Є. ПЛАМІСНИЦЬКА
Г. РАВІЛІА А. ДУБІВАК

НАДІА

КАМ'ЯНЕЦЬ - ПОДІЛЬСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК - КАМ'ЯНЕЦЬ

П
КОНСЕРВАЦІЙНО -

ПІДПІСНИЙ ФАСАД КОМПЛЕКСУ

ОХІДНИЙ ФАСАД СТАРОГО ЗАМКУ

Іл. 435. Ескізний проект реставрації Старого і Нового замків та Замкового мосту. Автор проекту

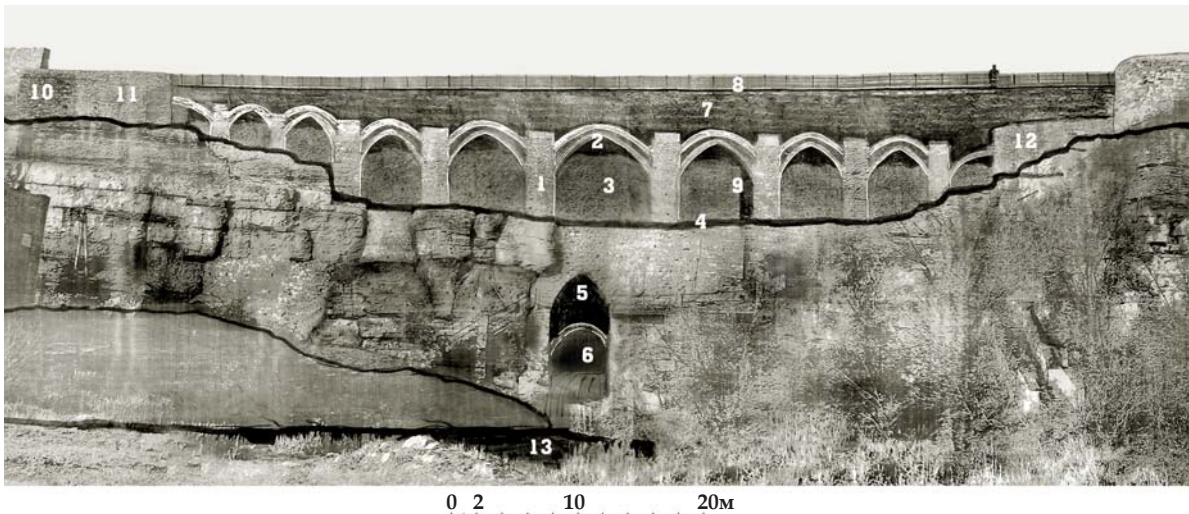
Іл. 436. Замковий міст. Стан внутрішніх конструкцій: а – трищини в готичному склепінні, б – відшарування цокольного муру від склепіння, в – вимитий розчин з готичного склепіння, г – трищина в камені склепіння від перевищення граничного запасу міцності каменя на стискання. Фрагменти відеозйомки О.Пламеницької 1998 р.

появу значних зон замокання на ескарпових мурах. В 1994 р. на замовлення дирекції НІАЗ «Кам'янець» фахівці НДПІАМ та УТУ³⁷⁶ виконали дослідження архітектурно-конструктивної структури мосту та його експлуатаційних характеристик. Було встановлено прогресуючі, порівняно з 1982 р., процеси деструкції споруди та відсутність інтегральності мостової конструкції, кожен із елементів якої перебував у аварійному стані, а весь міст в цілому – у стані нестійкої рівноваги [275]. НДПІАМ, виходячи з унікальності антично-середньовічного віадуку в масштабах Європи, розробив програму проведення комплексних досліджень та реставрації мосту як унікальної пам'ятки архітектурно-інженерного мистецтва³⁷⁷ [276]. Цей напрямок підтримав авторитетний інженер-мостобудівник, професор Георгій Фукс.

28 червня 1996 р. Замковий міст знову нагадав про себе обрушення частини скельної основи. З ініціативи автора цих рядків вже у вересні було розпочато співпрацю між НДПІАМ та Варшавським науково-дослідним інститутом доріг і мостів, фахівці якого зацікавилися науковою та технічною проблематикою Замкового мосту. Польські інженери з надзвичайним пієтетом поставилися до унікальної споруди, підтримавши наукову гіпотезу щодо її римського походження [Płamienicka, Rymsza; Rymsza 1997, 1998]. В 1997–1998 рр. українсько-польською комплексною експедицією у складі істориків архітектури НДПІАМ, технологів-реставраторів ДНПЦ «Конрест» та інженерів Варшавського інституту доріг і мостів було виконано натурні дослідження стану матеріалів і конструкцій мосту (іл. 436, 437) та розроблено концепцію його реставрації і першочергових протиаварійних заходів [277], схвалених Держбудом України в червні 1998 р. Важливим напрямком роботи

³⁷⁶ В 1980, 1982 рр. – КАДІ.

³⁷⁷ Автори програми Ольга та Євгенія Пламеницькі.

Лл. 437. Замковий міст. Внутрішня конструкція (умовно видалено зовнішнє обмурування південного чокового муру): 1 – пілон (II–III ст.); 2 – арки XIII ст. та 1687 р.; 3 – забутівка підаркових просторів (1687 р.); 4 – гребінь скельного перешийку (підмурок мосту); 5 – готичний водопереливний отвір 1544 р. (замурований); 6 – сучасний водопереливний отвір; 7 – забутівка 1942 р. (зроблена для вирівнювання мосту з метою перепуску по ньому військової техніки); 8 – сучасне дорожнє полотно; 9 – шурф у забутівці підаркового простору, зроблений 1980 р. КАДІ; 10 – вежа мала Південна № 3 (II–III ст.); 11 – підмурки надбрамної мостової бапти св. Анни (XV ст.); 12 – підмурки східної надбрамної мостової бапти; 13 – р.Смотрич. Опрацювала О.Пламеницька

стало вивчення стародавніх будівельних розчинів мосту (див. іл. 88, 89) та пошук їх аналогів на українських теренах, що перебували в зоні впливу античної будівельної культури [Пламеницька О. 1998 а].

Учасники українсько-польської наради реставраторів, істориків архітектури та інженерів-мостобудівників у червні 1999 р. визнали «за єдино можливий шлях ліквідації аварійного стану унікальної пам'ятки архітектури поетапно розкриття конструкції мосту від пізнього обмурування і забутівки», а будь-яку його реконструкцію як транспортної комунікації – несумісною з задачею збереження унікальної пам'ятки. Причиною руйнівних процесів визнали накопичення поверхневих та ґрунтових вод у внутрішній забутівці, всередині аварійного «саркофагу», сформованого ескарповими мурами кінця XVII–XIX ст. – 1942 р. Оскільки їх цінність була в рази меншою, ніж антично-середньовічне ядро мосту, було запропоновано усунення «саркофагу» і реставрацію стародавньої аркової конструкції. Ця концепція об'єднала позиції авторитетних українських і польських

вчених. Організаційний патронат міжнародної співпраці здійснювався Канцелярією Прем'єр Міністра Республіки Польща та посольством Польщі в Україні. Актуальність роботи збільшувалася включенням у 2000 р. Замкового мосту до Списку 100 пам'яток світу, що перебувають під загрозою знищення і знаходяться під опікою фонду World Monuments Fund [WMF: 56].

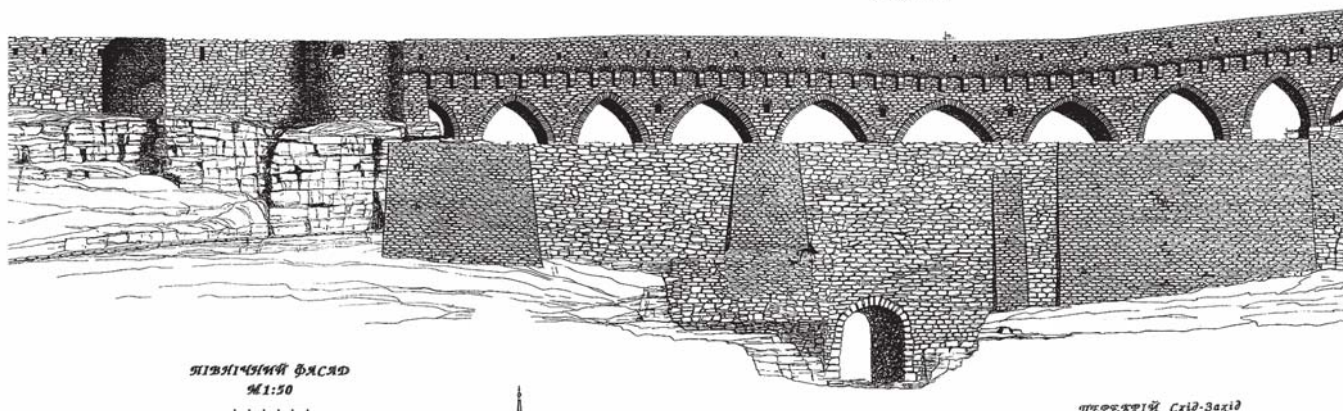
Для реалізації програми співпраці було створено добродійний фонд «Замковий міст» (президент О.Пламеницька) та фундацію «Most» (президент Януш Римша) під опікою Українського та Польського комітетів ICOMOS. Концепцію реставрації мосту О.Пламеницька та Я. Римша представили у квітні 2000 р. у Варшаві в рамках зустрічі Прем'єр-міністрів України і Польщі – Віктора Ющенка і Єжи Бузека [Ф.П.].

Робочий проект реставрації мосту, виконаний на основі ескізного проекту (іл. 438, 439), розробив міжнародний науково-проектний колектив у складі О.Пламеницької (керівник), Я.Римші, Є.Осадчого, А.Кучерявого та Ю.Стріленко. Виконання робіт передбачалося в два етапи. На першому планувалося

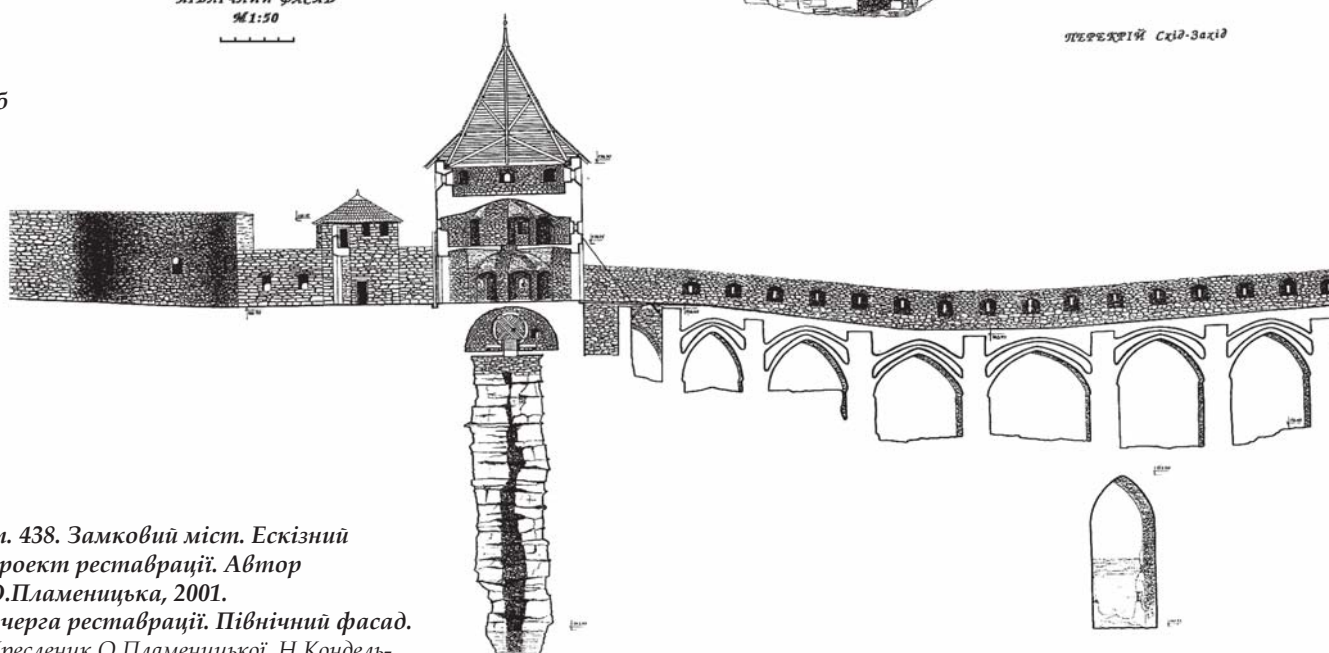
а

ЕСКИЗНИЙ ПРОЕКТ РЕСТАВРАЦІЇ

1 етап

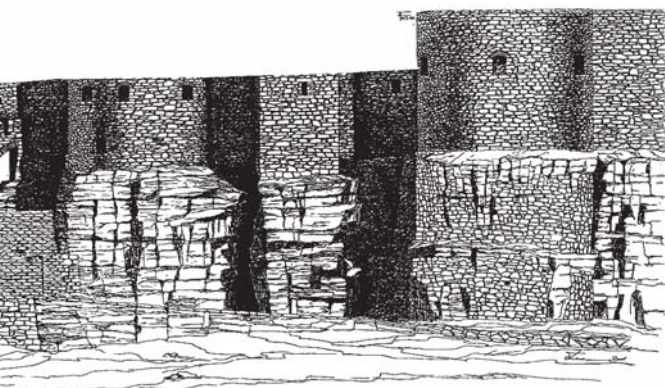
б

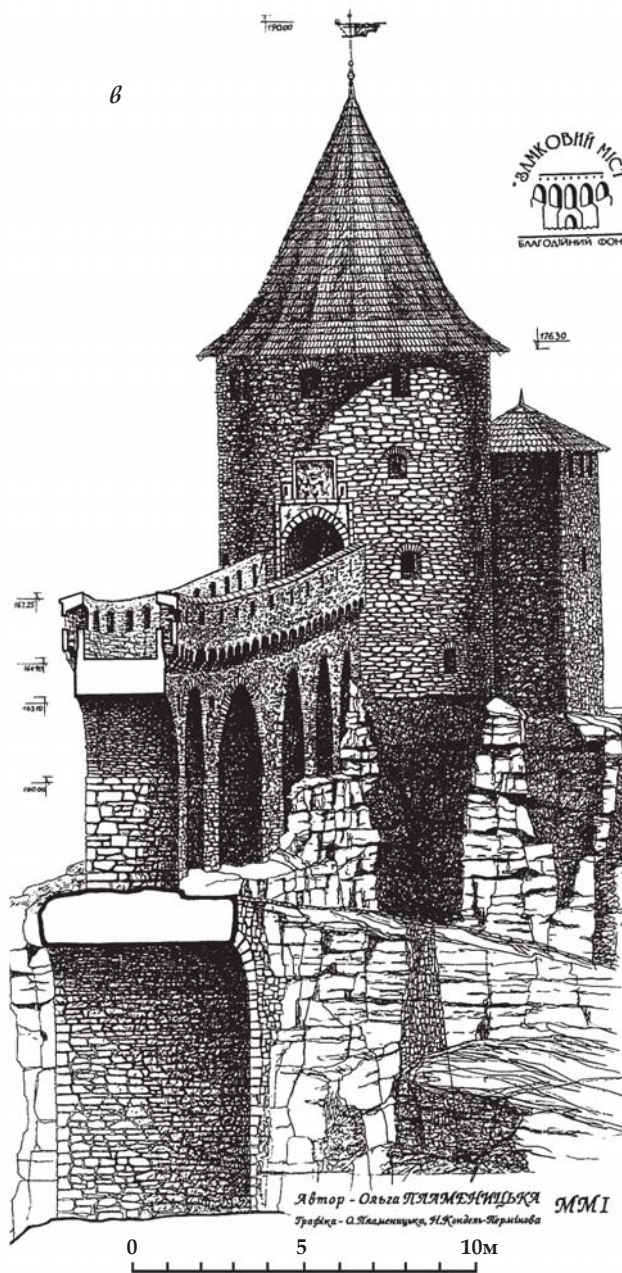
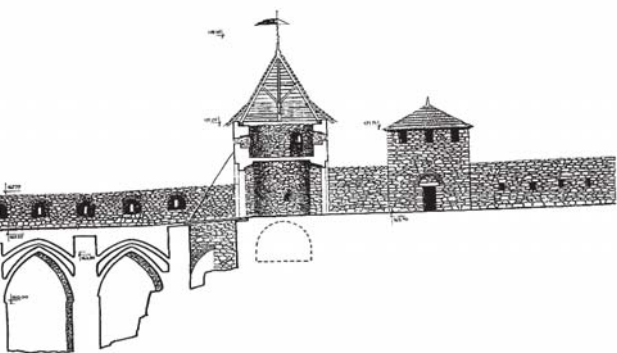
Іл. 438. Замковий міст. Ескізний проект реставрації. Автор О.Пламеницька, 2001. І черга реставрації. Північний фасад. Кресленник О.Пламеницької, Н.Кондель-Пермінової. Фонд «Замковий міст»

усунути як триметрову забутівку, насипану 1942 р. поверх арок мосту (що створювала додатковий тиск понад 2 тисячі тонн на внутрішню конструкцію), так і верхню частину аварійних ескарпових мурів, що закривали внутрішні мостові арки, сприяючи концентрації вологи (іл. 438: а). Це дозволяло зняти з мосту додаткове навантаження та осушити його, а також відновити пошкоджені арки та парапети. На другому етапі планувалася реставрація мосту з розкриттям від обмурування середньовічної арково-пілонної конструкції з рестав-

раційною відбудовою мостових башт (іл. 438: б, в; 439) [278]. Турецькі ескарпові мурів, як свідчення одного з важливих етапів історії мосту, передбачалося залишити на окремих ділянках – там, де вони не створювали зон концентрації вологи. Проїжджа частина мосту в реставраційному варіанті звужувалася до 2,4 м, з обох боків її обмежували оборонні парапети з бійницями (див. іл 438: в). Міст мав залишитися пішохідним з можливістю проїзду малогабаритного транспорту спеціального призначення. Адже транзитний рух транспорту через національний заповідник, зо-

Ольга ПЛЯМЕННИЦЬКА ММІ
Трафіка - М.Христенко-Кривошея

Автор - Ольга ПЛЯМЕННИЦЬКА ММІ
Трафіка - О.Пляменницька, М.Христенко-Кривошея

крема пам'ятки національного значення (Старий та Новий замки) та по унікальному мосту, не відповідав пам'яткоохоронним нормам. Але, попри те, що затвердженою «Перспективною програмою» було передбачено реставрацію мосту, а в новому генеральному плані міста він був виключений зі схеми транспортного руху, вирішальним для подальшої долі пам'ятки (як і у випадку з Пільним мостом) стало обмеження її транспортної функції.

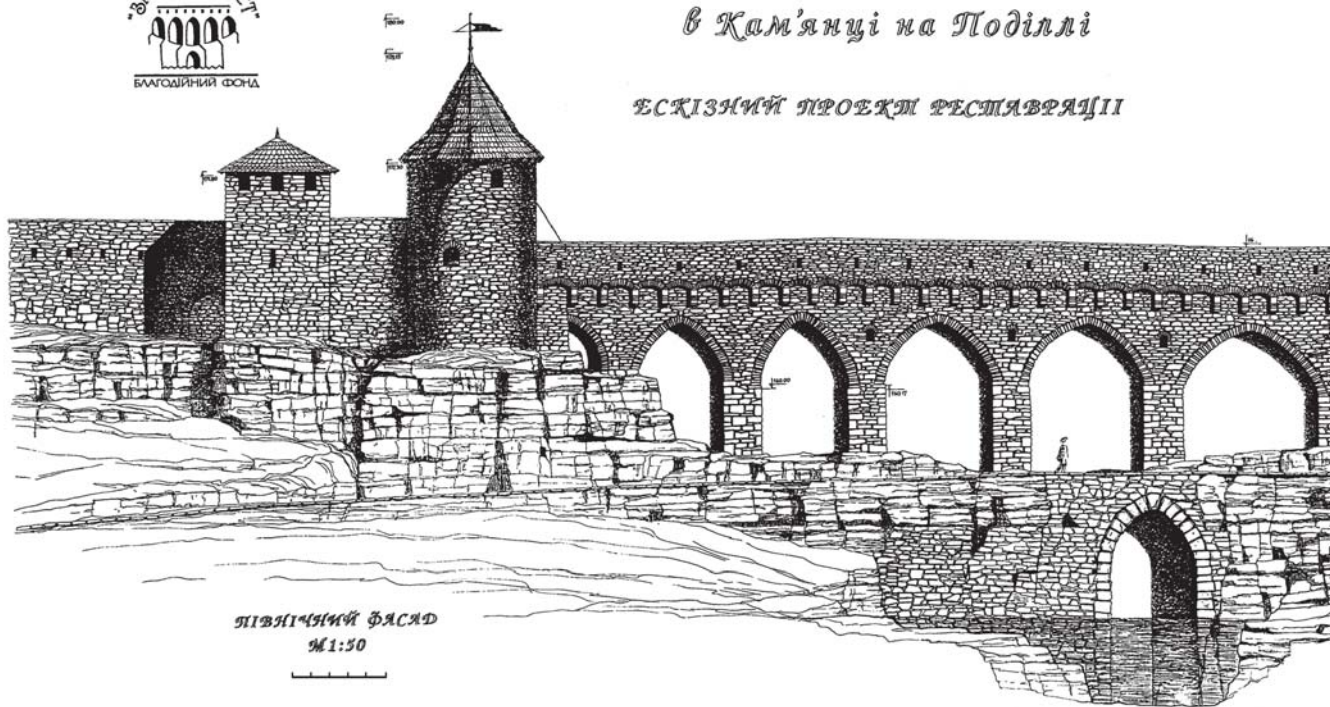
Останній реставраційний етап (2000-2010 рр.) пов'язаний переважно з роботами

на Замковому мості та Старому й Новому замках. У жовтні 2001 рр. українсько-польський науково-проектний колектив представив Кам'янець-Подільській міськраді комплексну науково-проектну документацію на протиаварійні роботи та реставрацію Замкового мосту, розроблену відповідно до попередньо опрацьованої 1998 року концепції та реставраційного завдання. Оскільки міст є пам'яткою архітектури національного значення, складовою фортифікаційного комплексу й унікальною пам'яткою архітектурно-інженерного мистецтва, опрацьована

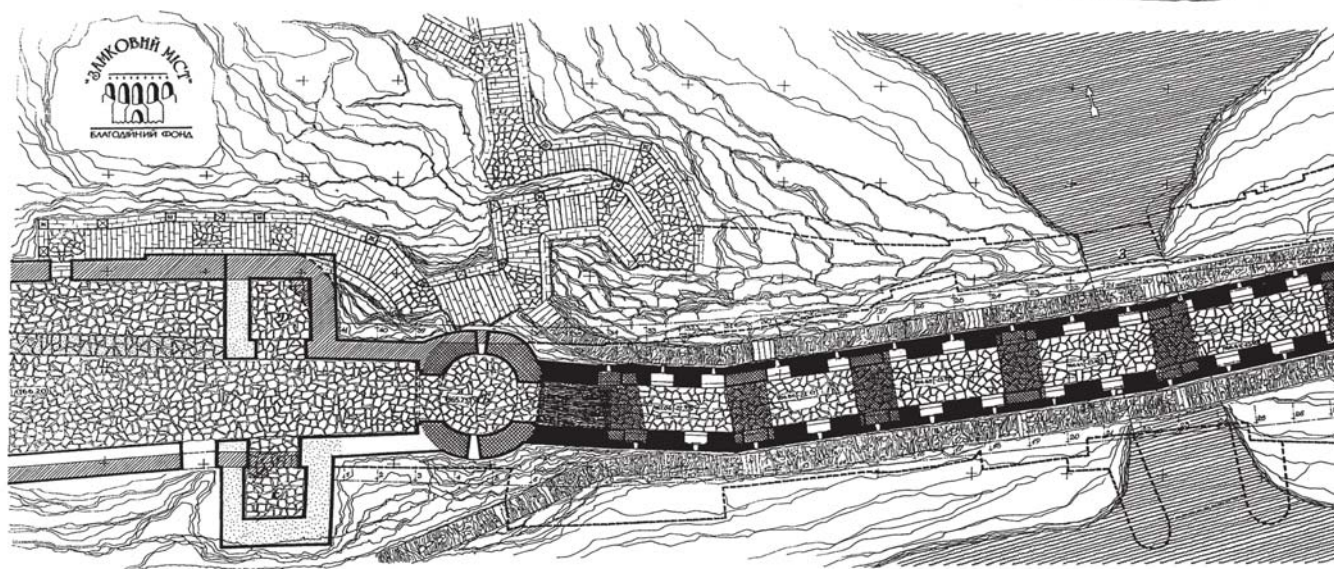

КОМПЛЕКС СПОРУД
ЗАМКОВОГО МОСТУ II-XVIII ст.
в Кам'янці на Поділлі

ЕСКІЗНИЙ ПРОЕКТ РЕСТАВРАЦІЇ

ПІВНІЧНИЙ ФАСЯД
М 1:50

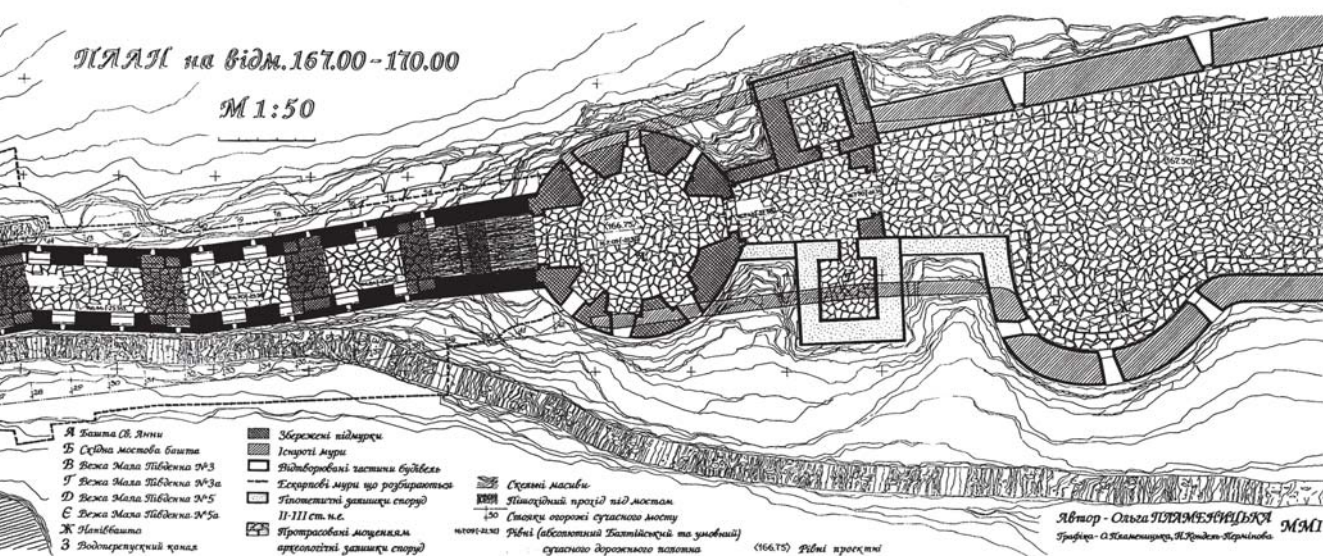

Лл. 439. Замковий міст. Ескізнй проект реставрації. Автор О.Пламеницька, 2001. II черга реставрації. Північний фасад. План. Кресленик О.Пламеницької, Н.Кондель-Пермінової. Фонд «Замковий міст»

Автор - Ольга ПЛАМЕНИЦЬКА ММІ
Графік - О.Пламеницька, Н.Кондель-Пермінова

документація становила проект її інженерної реставрації. Лише через два з половиною роки, у квітні 2004 р., його було розглянуто Науково-методичною радою Держбуду України разом із розробленим у 2001–2003 рр. інститутом «Укрзахідпроектреставрація» (м. Львів) альтернативним проектом ліквідації аварійного стану мосту [279], яким вирішувалися задачі виключно підвищення експлуатаційних характеристик мосту³⁷⁸. Львівський проект схвалили як такий, що *«не передбачає зміни історично сформованого вигляду Замкового мосту і дає можливість використовувати міст за його функціональним призначенням»*. Будівельні роботи, в результаті яких міст має теперішній вигляд, було завершено у 2005 р. На жаль, ані в процесі досліджень «Укрзахідпроектреставрації»³⁷⁹, ані під час виконання будівельних робіт не було з'ясовано технічні параметри мосту – загальну кількість прогонів, стан всіх пілонів та арок тощо. Поверх недослідженої конструкції влаштували залізобетонну плиту. І вже у вересні 2006 р. дирекція НІАЗ «Кам'янець» склала акт, в якому технічний стан мосту знову визнала незадовільним, а стан мостових арок – аварійним. Відтак і в наступні роки ремонтні роботи продовжували – суцільно обмуровували скельну основу пам'ятки та ін'єктували шви ескарпових мурів, на яких у сезони дощів, як і колись, у різних місцях проступають вологі плями (див. іл. 86: а).

У період 2003–2008 рр. реставрація у Старому замку проводилась згідно з «Перспективною програмою» під керівництвом автора цих рядків. Було виконано низку протиаварійних та реставраційних робіт на баштах Лаській, Денній, Новій Західній,

³⁷⁸ За львівським проектом поверх стародавньої аркової конструкції та покладеної на неї 1942 року триметрової забутівки влаштовувалася монолітна залізобетонна плита для ізоляції від атмосферних опадів та організації транспортного руху.

³⁷⁹ У Висновках за результатами обстеження мосту зазначено: «В зв'язку з тим, що при виконанні робіт з обстеження не було можливості оцінити технічний стан конструкцій по всій довжині моста, а тільки на окремих ділянках з відкритими шурфами [близько 40 % мостової конструкції. – О.П.], для кінцевого вирішення питання подальшої надійної експлуатації будівлі моста в цілому необхідно продовжити обстеження закритих для доступу ділянок моста і оцінити їх технічний стан» [280].

Лянцкоронській, північних оборонних мурах. Порівняно з південним фасадом замку, де у 1970-ті рр. відреставрували коронки стін і галереї-горди, північний фасад, завдяки значній руйнації мурів, накритих дахами прибудованих до них колишніх тюремних корпусів, виглядав як значно деградована структура (іл. 440: а).

У 2003 р. розпочалася реставрація зруйнованого у верхній частині муру завдовжки близько 80 м, між баштами Рожанкою, Лянцкоронською і Новою Східною, на якому стояла настінна вежа-бартизана Комендантська. Натурні залишки свідчили, що всі башти з'єднувалися склепінчастим ходом (див. іл. 180). Інформацію про його параметри давали рисунок 1651 р. та кресленик 1797 р. (див. іл. 170, 184). У 2004–2006 рр. хід було відновлено разом із другою настінною вежею-бартизаною (досі не завершено дах) – повним аналогом вежі Комендантської, що існувала до XVIII ст. і була зафіксована в архівних джерелах (див. іл. 191) [281]. У результаті висота північних оборонних мурів замку збільшилася на 3–4,5 м; це принципово змінило вигляд ансамблю, який позбувся ефекту «вростання в землю» і набув втрачених висотних і силуетних характеристик (іл. 440: б, див. іл. 191), вже призабутих за два століття поступової руйнації ансамблю. У 2008 р. (через 28 років після розроблення проекту) відновили і дах на башті Лянцкоронській³⁸⁰.

2003 року під керівництвом автора цих рядків розпочалися реставраційні роботи на одній із найбільших замкових башт – Новій Західній, яка з XIX ст. перебувала в стані руїни (див. іл. 427: 4). Її реставрації, яка тривала до 2008 р. (іл. 441) передували детальна обмірна фіксація та натурні дослідження, в процесі яких здійснено пошуки центрального стовпа, згадуваного описі 1544 р.³⁸¹. Втім, його відсутність, а водночас наявність трьох радіальних пілонів-крепід в основі башти (див. іл. 324) та однорідний склад будівельних розчинів усього її об'єму довели, що п'ятикутну башту-пунтоне з центральним стовпом, збудовану 1542 р., було зруйновано 1672 року, а на її місці і в 1670-х рр.

³⁸⁰ Див. прим. 286, 367 та додаток 6.

³⁸¹ Див. стор. 332–333, 420–423.

*Лл. 440. Північний фасад Старого замку в 1963 р. (а) та після проведення циклу реставраційних робіт (б).
Автори реставрації Є.Пламеницька, О.Пламеницька. Фото А. Тюпича, 1967 р. та О.Карбовського, 2008 р.*

турками зведено бастею на плані підкови і без стовпа. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. її верхній ярус перебудували [282]. Виходячи з цих висновків, 2005–2007 рр. було опрацьовано проект реставрації³⁸² (іл. 443), згідно з яким відновлено два між'ярусних перекриття (іл. 444), а над верхнім, по

³⁸² Автор проекту О.Пламеницька.

внутрішньому периметру башти – дерев'яну бойову галерею в рівні зубців. Дах ця бастея історично не мала. 2009 року незавершені роботи припинили, і майже три роки башта простояла без належного нагляду. Відтак допущену помилку при монтажі внутрішньостінної системи водовідведення з перекриття верхнього відкритого ярусу

Іл. 441. Башта Нова Західна після реставрації 2005–2008 рр. Фото О.Пламеницької

не помітили. Тривале дренавання в товщу мурування башти атмосферних опадів призвело до обрушення в серпні 2011 р. зовнішньої частини її південної стіни. Від повної руйнації (аналогічної тій, що сталася на Польській брамі) споруду убезпечили надійні перекриття.

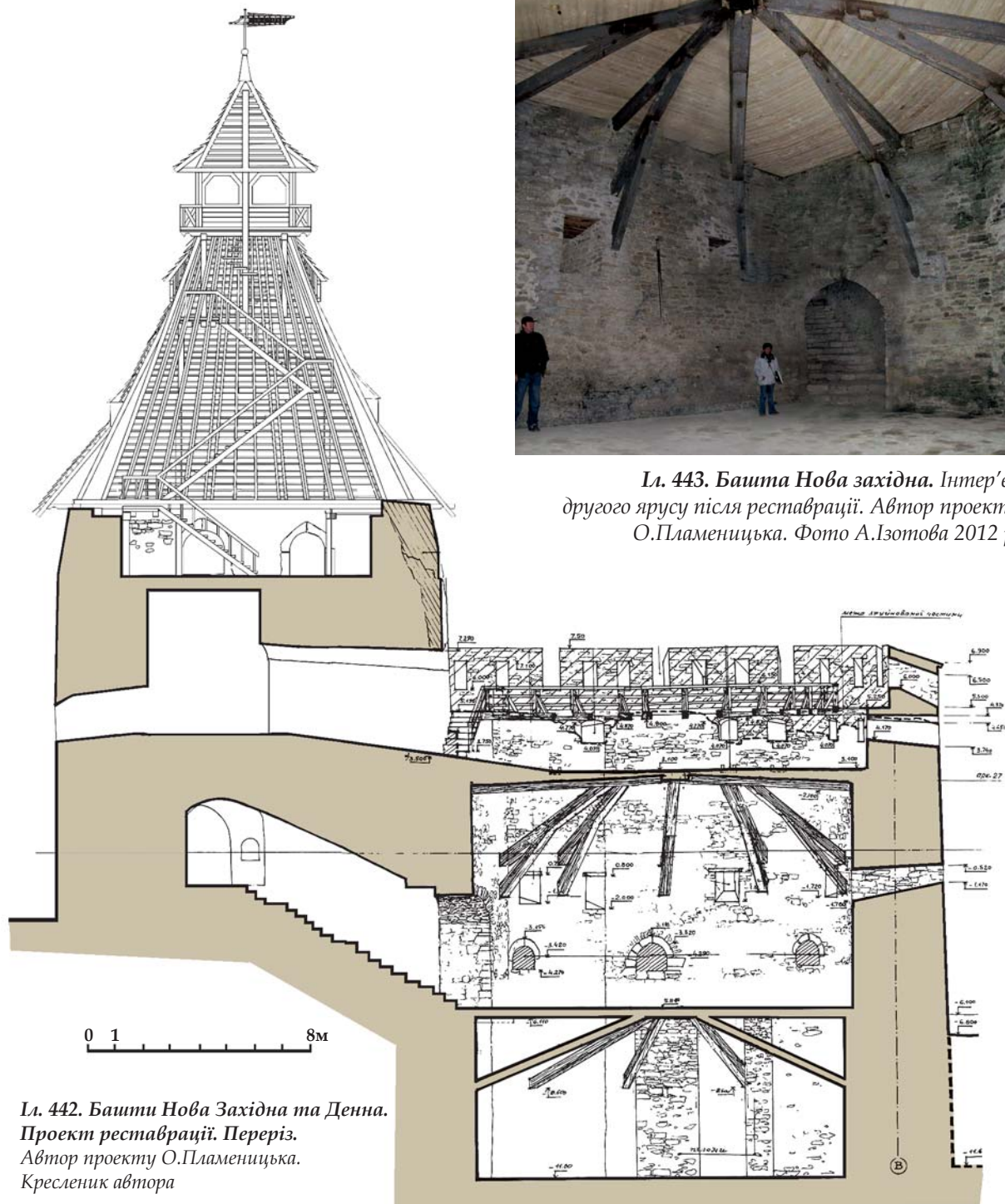
Втім, відразу після руйнації башти на місцевому рівні виникла ідея – змінити саме конструктивну систему перекриттів та «відновити» центральний стовп. Відповідний проект вже 2011 року розробив інститут «Укрзахідпроектреставрація» (автор проекту Л.Горницька) і в березні 2012 р. схвалило Міністерство культури України. Проект передбачає повний демонтаж існуючих перекриттів, а також спорудження двох елементів, яких бастея Нова Західна не мала – центрального стовпа (див. іл. 324) та даху.

2005 року через тривале замокання сталося масштабне обрушення склепінь каземату головної західної куртини Нового замку. Проект протиаварійних робіт розробив львівський інститут «Укрзахідпроектреставрація», а його реалізація тривала до 2009 року, втім не завершена (див. іл. 308). Передбачені «Комплексною програмою» реставраційні роботи на Новому замку, який має величезний туристичний потенціал, ще не починалися.

2007 р. проектно-реставраційні роботи велися на башті Денній та на Північній батареї. До їх призупинення у 2009 р. у башті Денній встигли відновити внутрішньостінні муровані сходи (див. іл. 146: в) та бійниці верхнього бойового ярусу (автор проекту О.Пламеницька); надалі передбачалося відновлення даху в реставраційному варіанті за параметрами, зазначеними в описі 1544 р. (див. іл. 442).

Північна батарея, дослідження якої авторка здійснила у 2007–2008 рр., відкрила цілу низку цікавих подробиць еволюції замку періоду XV–XVIII ст. Відтак виникла можливість музеєфікувати архітектурно-археологічні залишки башти Чорної XV ст. та дотепер невідомої «низької башти» середини XVI ст.³⁸³ [283] (іл. 444, див. іл. 174, 175). Віднайдені авторкою залишки валу та заощення батареї (див. іл. 445), а також виявлений проектний кресленик батареї 1790 р.

³⁸³ Автор проекту О.Пламеницька.

Лл. 443. Баишта Нова західна. Інтер'єр другого ярусу після реставрації. Автор проекту О.Пламеницька. Фото А.Ізотова 2012 р.

Лл. 442. Баишти Нова Західна та Денна. Проект реставрації. Переріз. Автор проекту О.Пламеницька. Кресленик автора

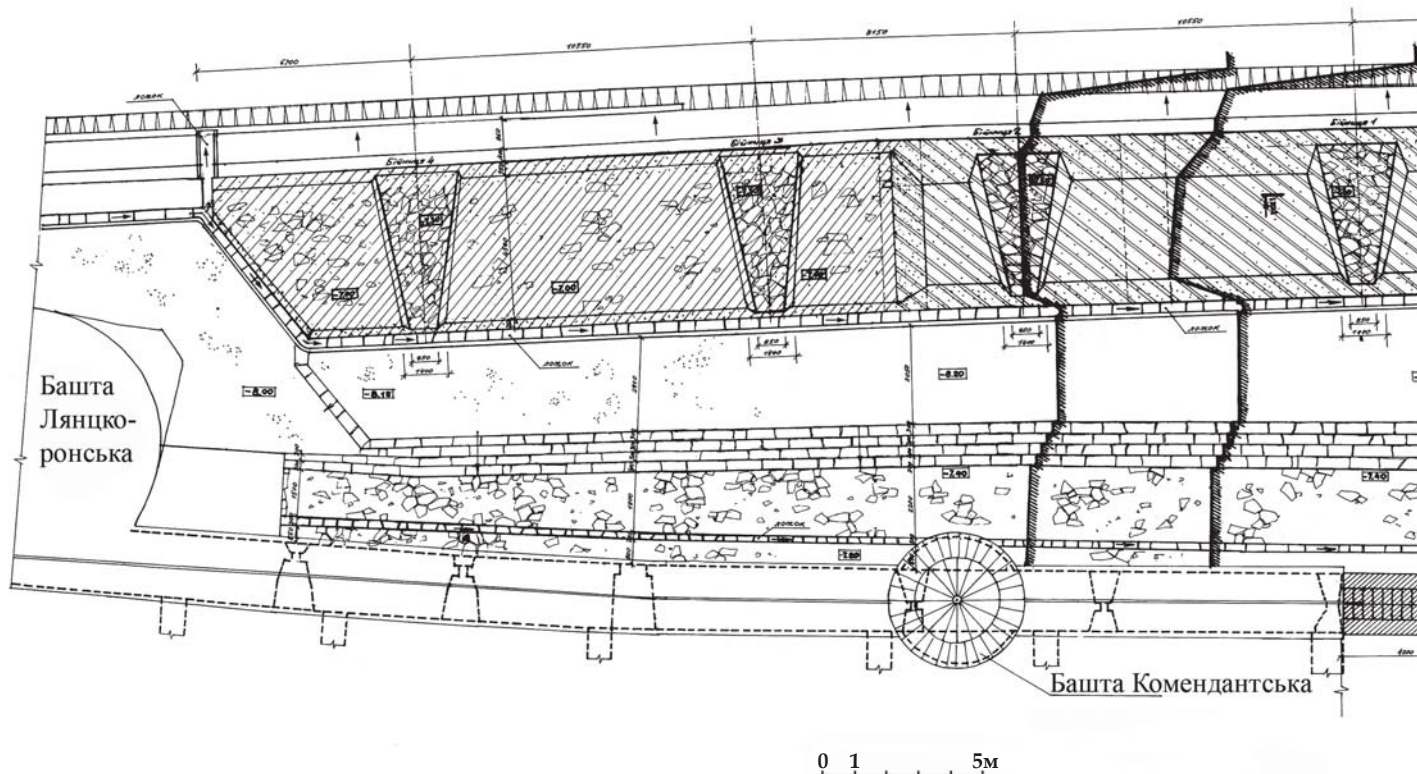

*Іл. 444. Старий замок. Південна батарея, східна частина.
Музеєфікація архітектурно-археологічних залишків башти Чорної (XV ст.) та «Низької» (1544 р.).
Автор проекту О.Плामеницька. Реставраційні роботи не завершено. Фото О.Карбовського*

(див. іл. 414) дозволили опрацювати проєкт її реставрації (іл. 445), який передбачає розкриття і музеєфікацію фрагментів дороги XIV – середини XVI ст. з готичною брамою в нижньому (нині підвальному) ярусі башти Лянцкоронської (див. іл. 169)³⁸⁴, а також відновлення підземної склепінчастої комунікації XVI ст. між баштами Ружицькою та

Водною та оборонного валу батареї 1791 р. (див. іл. 413) [284]. Різномасштабні фрагменти кінця XIV, XV, середини XVI та XVIII ст. за переконанням автора можна експонувати в комплексі; це дасть уявлення про складну первісну топографію і цікаву хронологічну еволюцію замку в період XIV ст. Часткове відновлення західної стіни башти Чорної дозволить зв'язати в один оглядовий маршрут споруди

³⁸⁴ Див. іл. 226–235.

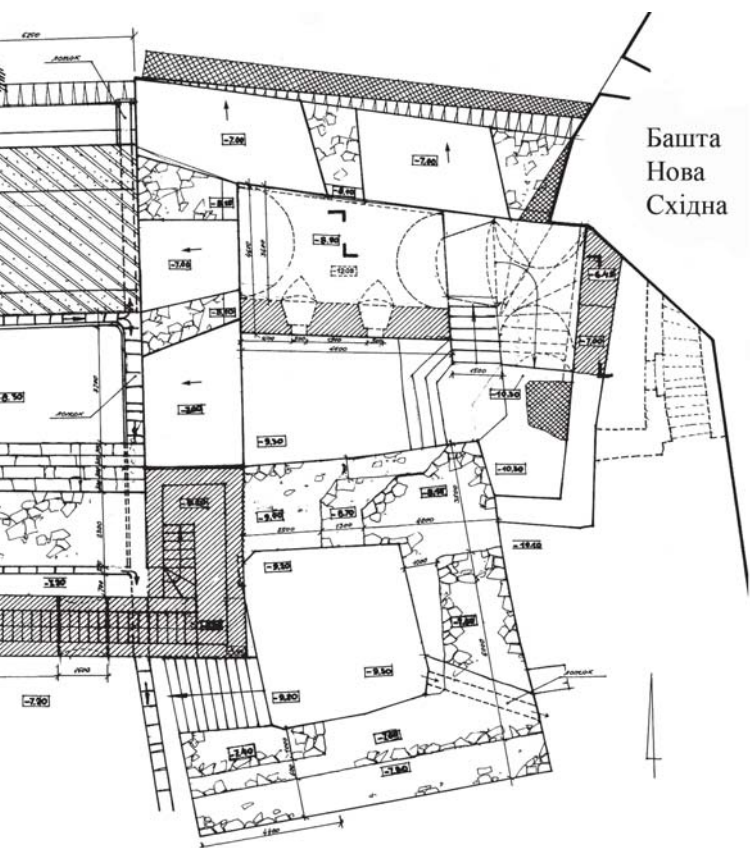
Північної батареї та північний оборонний мур і організувати видову площадку для огляду згори всіх архітектурних залишків та міської панорами (іл. 446). На жаль, цей проект, розроблений авторкою, залишається нереалізованим, а всі вищезазначені фрагменти (дорогу, вал, браму та підземний хід, за винятком оборонного вузла башти Чорної) засипано 2011 року, а поверхню батареї вирівняно.

2010 року фахівцями НПКЦ «Донжон» опрацьовано «Історико-архітектурний опорний план, проект зон охорони та визначення меж і режимів використання історичних ареалів м. Кам'янця-Подільського», затверджені 2011 року Міністерством культури України та Міністерством регіонального розвитку України³⁸⁵. В роботі зафіксовано всю фортифікаційну спадщину Старого міста: з 244 пам'яток архітектури понад 100 об'єктів становлять оборонні споруди (див. вкладку). Наразі цей документ є найповнішим, де обліковано пам'ятки фортифікації з їхніми територіями.

Про наукові та практичні здобутки вивчення й відновлення фортифікаційних споруд Кам'янця можна судити, порівнюючи їх передреставраційний та післяреставраційний стан. На жаль, залишилося чимало нереалізованих проектів і незавершених робіт, а час у реставрації завжди працює проти пам'яток.

Реставрація у Кам'янці розпочиналася в післявоєнні роки, за інших умов і практично в іншій державі, де було створено своєрідні, а втім, ефективно діючі засади й нормативи охоронно-реставраційної діяльності. Зміни, яких зазнала держава за останні майже чверть століття, відбилися і на стані реставрації, яку напругу заторкнула комерціалізація в її найпримітивнішій версії – коли приймаються короткострокові програми і не враховуються перспективи. Втім, історія свідчить, що у сфері культури часовий вимір ефективності вкладених інтелектуальних і економічних інвестицій тим довший, чим більше переважає інтелектуальна складова.

³⁸⁵ Авторський колектив: О.Пламеницька (науковий керівник), А.Ізотов, К.Буцула, А.Кургасва, Я.-О.Мокану.

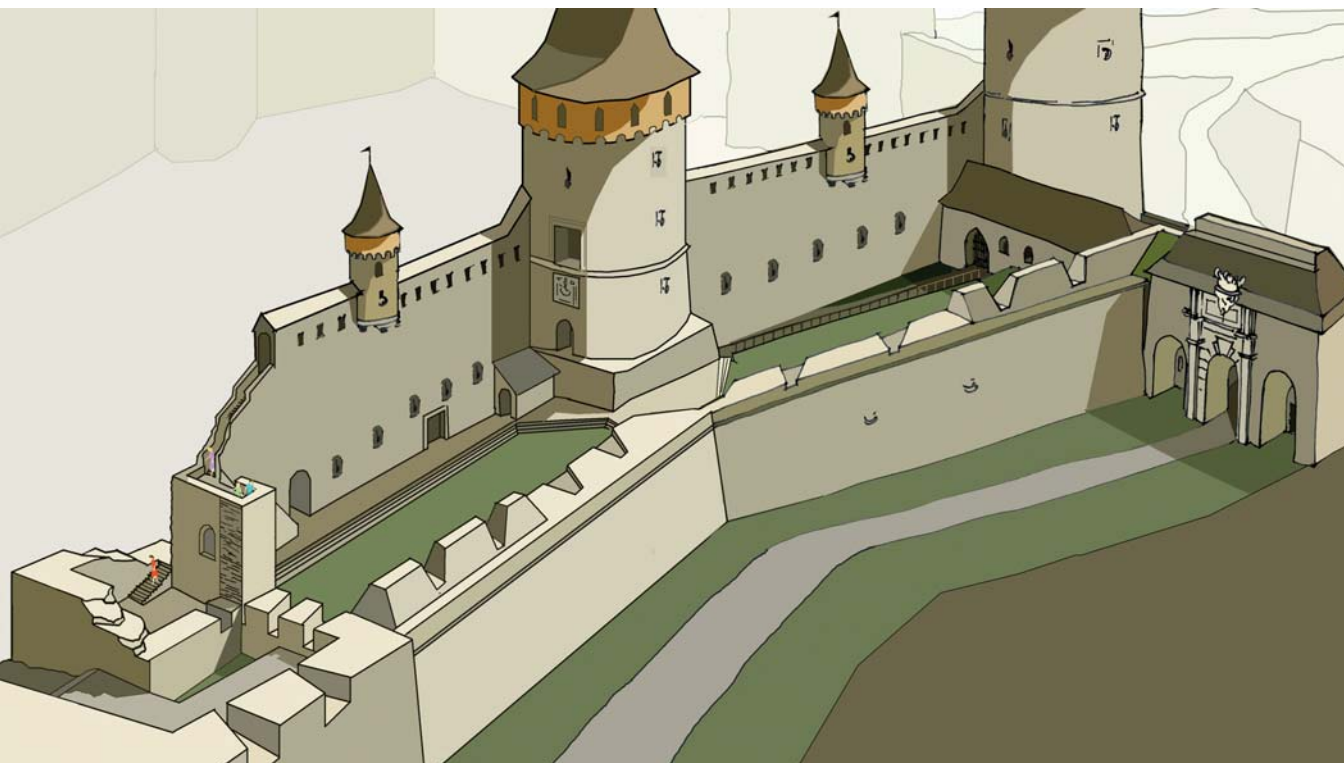

Башта
Нова
Східна

*Ил. 445. Старий замок. Південна батарея, східна частина. Проект музеєфікації архітектурно-археологічних залишків башт Чорної (XV ст.) та «Низької» (1544 р.) і фрагментарної реставрації оборонного валу 1790 р. Автор проекту О.Пламеницька
Кресленник автора*

- Мурування, що розбирається
- Мурування, що відновлюється
- Частина валу, що відновлюється на повну висоту
- Ознакування валу замошенням

*Ил. 446. Старий замок. Південна батарея. Концепція реставрації та музеєфікації з реставраційною реконструкцією Пильної брами. Автор О.Пламеницька.
Рисунок автора*

5.4. НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ РЕСТАВРАЦІЇ УКРІПЛЕНЬ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

Висвітлення питань науково-методичної спрямованості реставрації фортифікацій Кам'янця-Подільського вимагає розгляду науково-методичних принципів сучасної реставрації, яка загалом трактується як «продовження життя пам'ятки» [Реставрація: 60]. Спектр професійних засобів для досягнення цієї мети визначається забезпеченням пам'ятки від руйнації (консервація), виявленням та відновленням її художньої та історичної цінності (реставрація), включенням у сучасне архітектурно-містобудівне та соціокультурне середовище і забезпеченням оптимального режиму використання (адаптація), а за відсутності такої можливості – її тактовним експонуванням (музеєфікація).

Науково-методичну спрямованість реставрації укріплень Кам'янця на кожному з етапів визначав їх технічний стан, стан дослідженості, а також методичні принципи наукової реставрації пам'яток. До 1970 року роботи мали переважно протиаварійне та консерваційне спрямування, а реставрація, з огляду на недостатню вивченість пам'яток, носила фрагментарний характер. На початку 1970-х років, на базі досвіду вивчення низки об'єктів, викристалізувалася методологія досліджень та сформулувалася концепція реставрації оборонних споруд Старого міста, що виходила з унікальності його культурного ландшафту, в якому провідну роль відігравали природна топографія та фортифікації. В 1970–1985 рр. спектр реставраційних заходів включив синтетичну реставрацію з частковим відновленням втрачених елементів – бойових галерей-горд південних оборонних мурів Старого замку, аркатурних парапетів, а також дахів башт замку, Польської брами, Башти на Броді тощо, вигляд яких було обґрунтовано натурними та архівними дослідженнями й аналогами.

Дослідження 1985–1999 рр. дали новий матеріал для теоретичних обґрунтувань концепції реставрації фортифікацій. Ключовим об'єктом Старого міста було визнано комплекс Старого та Нового замків і Замкового мосту разом із каньйоном р.Смотрич

як контекстуально інтегральну пам'ятку виняткової архітектурної, урбаністичної та середовищної цінності. Попри значні втрати, яких вона зазнала з точки зору силуетного впливу на міський краєвид, її потенціал для наукової реставрації був дуже високим (іл. 447).

Аналогічний вплив масштабного фортифікаційного комплексу на середовище історичного міста дослідники відзначають на прикладі Генуезької фортеці в Судаку³⁸⁶, наголошуючи, що «вплив Генуезької фортеці на оточення визначається її історично сформованою роллю в ньому та необхідністю збереження її архітектурної та природної цілісності, масштабу та високих пейзажних якостей як унікальної пам'ятки культури світового значення...» та конкретизуючи, що «основним модулем, яким необхідно оперувати при вирішенні вказаних питань, є величина самої фортеці» [Водзинский, Тыманович: 293]. Поняття «величини» включає три просторових виміри, причому висотні параметри є найбільш вразливими з точки зору процесів руйнації пам'яток. І саме їх відновлення є вирішальним при реставрації пам'ятки чи комплексу пам'яток. Поза тим поняття «архітектурний комплекс» за наявності функціональної, композиційної та естетичної цілісності може бути замінено поняттям «архітектурний ансамбль».

Архітектурний ансамбль – це комплекс функціонально пов'язаних між собою будинків і споруд, в сукупності яких наявна художня цінність. Ансамбль може формуватися як за єдиним задумом, так і протягом тривалого часу. Як частина архітектурного середовища, де архітектурний ансамбль виступає в єдності з природним і культурним ландшафтом, утворюючи систему функціональних, розпланувальних, композиційних, стильових та семантичних зв'язків, він може одночасно виступати в ролі містобудівного ансамблю [Архітектура: 18]. Відтак ансамбль як архітектурно-містобудівний організм вимагає більш складного, комплексного підходу, який у пам'ятко-

³⁸⁶ Ця пам'ятка номінується до Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО.

Лл. 447. Старий замок. Видляд з північного сходу. Фото А.Тюпича, 1965 р.

охоронній практиці визначається напрямками ревалоризації та регенерації.

Метод ревалоризації містобудівних об'єктів, як вважає відомий теоретик реставрації Є.Михайловський, передбачає не лише документальну реставрацію, а й певну естетизацію об'єкта реставраційними засобами ширшого спектру, ніж обумовлює Венеційська хартія³⁸⁷, зокрема шляхом реставраційної рекон-

струкції деяких втрачених елементів на основі натурних та архівних досліджень і науково обґрунтованих аналогів [Методика 1977: 18–19]. Авторитетний теоретик реставрації Л.Прибега, солідаризуючись із Є.Михайловським, вважає, що архітектурна реставрація, залежно від умов сприйняття пам'ятки, передбачає застосування не лише методу консервації та фрагментарної реставрації, але й цілісної реставрації [Прибега 2009: 257]. Остання відрізняється від фрагментарної не масштабами робіт, а основною метою – поверненням історичного стану пам'ятки у всій повноті. Відновлюючи форму історичної будівлі як витвору мистецтва, ми повертаємо їй естетичну значущість [Прибега 1993: 38]. Застосування цілісної реставрації часто мотивується метою ревалоризації архітектурно-містобудівного ансамблю. Відтак цілісна реставрація, ставлячи за мету максимально повне розкриття втрачених особливостей пам'ятки як витвору архітектурного

³⁸⁷ Венеційська хартія, прийнята 1964 року II Міжнародним конгресом архітекторів і технічних фахівців по пам'ятках, визначає принципи реставрації пам'яток архітектури. Зокрема, за ст. 9 «реставрація розглядається як унікальний захід охорони пам'ятки. Метою реставрації є збереження й виявлення естетичної та історичної значущості пам'ятки, що базується на об'єктивному ставленні до історичної субстанції як автентичного документа. Реставрація завершується тоді, коли починається гіпотеза; що ж до гіпотетичних відтворень, то всякі доповнення, визнані необхідними з естетичних чи технічних міркувань, мають відрізнятися в архітектурній формі пам'ятки і нести ознаки нашого часу. Археологічні та історичні дослідження нерухокої пам'ятки мають завжди передувати реставрації та супроводжувати реставраційні роботи» [ОКС: 70].

та містобудівного мистецтва, саме через прагнення до відновлення ансамблевої цілості не може претендувати на вичерпну документальність [Реставрація: 66–67].

Фахівці визнають, що в реставрації «є фактична істина, а є істина художня» [Ильин: 52]. Обґрунтування проекту реставрації середньовічної будівлі, не задокументованої фіксаційними креслениками та описами, завжди залишиться відносним: критерієм припустимості відтворення втрачених елементів буде не абсолютна точність, а відносна, залежна від умов художньо-композиційного сприйняття споруди, яка набуває для реставратора першорядного, порівняно з іншими видами джерел, значення [Реставрація: 57]. І часом незаперечні авторитети методики реставрації, до яких, поза сумнівом, належав І.Грабар, приймали рішення щодо змін деяких автентичних параметрів пам'ятки, приміром, її архітектурної колористики, на користь покращання її естетичного, художнього сприйняття сучасниками [Ильин: 52].

У Міжнародній хартії про принципи аналізу, збереження та реставрації будівель архітектурної спадщини (Зімбabwe, 2003 р.) зазначається, що «збереження або реставрація будівель архітектурної спадщини самі по собі не є метою, це є засіб, щоб слугувати більш важливій цілі – увічнення будівлі в її цілості» [МХП]. Відомий реставратор О.Ополовников визнає, що достовірність повністю втрачених, але функціонально необхідних частин пам'ятки (найскладніша категорія втрат!) завжди залишиться умовною, як би ретельно не підбирав реставратор аналогі і скільки би чинників не брав до уваги. «Умовність відновлення повністю втрачених елементів пам'ятки становить закономірність, яка є об'єктивною властивістю реставрації всіх пам'яток, що мають втрачені елементи. Відтак і сам «метод аналогів», єдино можливий у таких випадках, слід не заперечувати, а визнати не лише припустимим, але й правомірним» [Ополовников: 158–159].

Серед різних аргументів на користь цілості реставрації в більшості випадків переважають міркування повернення ансамблю його композиційної та містобудівної інтегральності, підвищення естетичної виразності [Методика 1977: 18, 38]. «На практиці найчас-

тіше доводиться стикатися з випадками цілісної реставрації найважливіших у композиційному відношенні частин пам'ятки. Набуло поширення відновлення вінцевих елементів давніх будівель – високих завершень башт, глав з хрестами тощо. Ці частини будівель є важливими в конструктивному відношенні, запобігаючи дії атмосферних опадів. Втім, особливу роль відіграє саме врахування містобудівного чинника, оскільки високим завершенням башт і храмів належить істотна роль у створенні виразного силуету міської забудови чи природного ландшафту» [Методика: 41]. Слушність цієї тези підтверджують відреставровані високі завершення башт у замках і оборонних монастирях країн Західної та Східної Європи (див. іл. 431).

Аналіз досвіду реставрації архітектурних ансамблів свідчить, що найбільш вдалими серед них є ті, в яких виявлено урбаністичні характеристики, що домінували в період найактивнішого функціонування об'єктів. Водночас фахівці визнають, що «в практиці діяльності, пов'язаної з регенерацією урбаністичних об'єктів, мали місце відступлення від деяких теоретичних постулатів, що стосуються автентичності (проголошених Венеційською хартією), більші, ніж при реставрації окремих архітектурних об'єктів... Автентичність, надзвичайно істотна в окремій споруді, в просторово складніших комплексах може піддаватись певній редукації...» [Matachowicz: 424–426].

Кожна споруда чи комплекс, розташовані в історичному оточенні, щоразу являють неповторний і складний спектр проблем, змушуючи реставраторів шукати індивідуальні засоби продовження життя пам'яток, а реставраційну науку – розвиватися. Усвідомлення ролі пам'яток в історичному середовищі, поєднане з патріотичним прагненням компенсувати втрати Другої світової війни, спонукали російських та польських реставраторів до проведення в 1946–1960-ті рр. безпрецедентних цілісних реставрацій та реставраційних реконструкцій – від окремих архітектурних об'єктів та ансамблів до історичних середмість [Памятники искусства; Matachowicz: 122–136]. Відтак метод аналітичної (археологічної) реставрації по відношенню до розмаїтого спектру реставраційної проблематики напштовхувався на сер-

йозні фахові застереження авторитетних реставраторів-практиків, які розуміли, що не порушувати пуристичні засади Венеційської хартії можна лише у випадку збереження пам'яток у стані руїн [Zachwatowicz]. Існуючий в реставрації метод «тривалої руїни» (поширений, зокрема, в замських замках Англії) [Matachowicz: 107–109] часто не відповідав вимогам збереження пам'яток у сучасному містобудівному середовищі. Польський фортифікатор А.Грушецький ще 1974 р. зауважив, що класифікація реставраційних методів залежить від містобудівного масштабу об'єктів реставрації, запропонувавши зміни й доповнення до Венеційської хартії [Gruszecki, Łysiak]. Необхідність внесення коректив до хартії, зокрема до статті 9, відзначала й авторка цих рядків [Пламеницька О. 2004 а]. За понад півстоліття з часу прийняття Венеційської хартії реставратори на практиці часто відходили від її жорстких вимог в ім'я збереження ансамблевого та містобудівного контексту пам'яток. З огляду на це авторитетним професійним співтовариством «Міжнародна мережа традиційного будівництва, архітектури і урбаністики» (INTBAU) було запропоновано зміни до Венеційської хартії та прийнято «Венеційську декларацію INTBAU з охорони пам'яток і визначних місць у XXI столітті»³⁸⁸.

З огляду на ширше бачення ролі пам'ятки в середовищі концептуальний підхід до збереження і реставрації оборонної системи Старого міста Кам'янця-Подільського з 1970-х років визначається, виходячи з інтегральної середовищної цінності грандіоз-

³⁸⁸ У 2002 р. під патронатом Принца Уельського було створено «Міжнародну мережу традиційного будівництва, архітектури і урбаністики» (INTBAU), яка об'єднує архітекторів, реставраторів та дослідників традиційної архітектури, урбаністики та проблем середовища. 2006 р. в рамках міжнародної конференції, у Венеції було прийнято «Венеційську декларацію INTBAU з охорони пам'яток і визначних місць у XXI столітті», підписану понад 150 провідними архітекторами та реставраторами з Італії, Великобританії, Румунії, Польщі, Німеччини, Норвегії, США, Канади, Австралії, Індії, Ірану та інших країн. В ній було прийнято низку уточнень до статей 1, 2, 4, 5, 6, 9, 11, 12 та 13 Венеційської хартії, які стосувалися збереження автентичності, сигнації реставраційних доповнень, комплексного збереження середовища, а також розширення спектру методів досліджень пам'яток.

ного архітектурно-містобудівного і фортифікаційного ансамблю. У разі, якщо об'єкт є головною частиною містобудівного ансамблю, методика реставрації передбачає доповнення втрат не лише з метою його функціональної адаптації, але й для відновлення архітектурного краєвиду та містобудівної цілісності ансамблю [Методика 1961: 28–29]. Відтак заходи щодо збереження ансамблю трактуються вже не як реставрація окремих його складових, а як регенерація і ревалоризація всього ансамблю, архітектурний і містобудівний потенціал якого найкраще розкривається через поєднання різних методів реставрації.

Неправомірно застосовувати до всіх об'єктів єдиний реставраційний підхід. Рішення щодо кожного елементу ансамблю приймається залежно від стану його дослідженості, технічного стану, архітектурно-містобудівної та історичної ролі у комплексі, а також від ступеня його унікальності як пам'ятки архітектури й містобудування. Цей підхід, який у професійних колах отримав назву «теорії дискретної реставрації» [Михайловський Е. 1974: 47], знімає болюче питання щодо обов'язкового визначення «оптимальної дати реставрації» (це поняття було введено 1949 року), під якою розуміють вигляд пам'ятки на певний хронологічний період або на визначений стилістичний етап. Адже, якщо навіть стосовно одної споруди це питання часто переростає в проблему [Либсон], то у випадку архітектурного ансамблю ставити його взагалі неправомірно.

Можна навести безліч прикладів, коли на момент руйнації одної споруди ансамблю інша перебувала в стадії розквіту, а на момент занепаду останньої перша вже була відновлена. Тому проводиться вичерпне дослідження з метою прийняття рішення щодо кожної з різночасових складових і щодо ансамблю в цілому. Цілком прогнозованою є ситуація, коли групу хронологічно споріднених об'єктів ансамблю необхідно відновити на стилістично і хронологічно близький час з огляду на вимоги художньо-композиційної та містобудівної цілісності. Водночас іншу складову цього ж ансамблю доцільно відновити на інший період, коли

вона набула найбільш виразних архітектурних та силуетних характеристик. Отже, йдеться про виявлення в ансамблі найвартісніших архітектурно-художніх та конструктивних якостей різних складових, які, можливо, ніколи не співіснували, але становлять для науки і для ансамблю в цілому незаперечну цінність.

Необхідність реставраційних доповнень в архітектурному ансамблі Старого замку з методичної точки зору переходить у проблему припустимості відновлення: а) втраченого елемента споруди-складової ансамблю (приміром, даху башти); б) окремої споруди (наприклад, втраченої настінної вежі-бартизани на оборонному мурі, вигляд якої задокументовано джерелами XVII ст. і збереженим аналогом на сусідній ділянці мурі). Вирішуючи подібні проблеми, реставратори цілком правомірно ставлять питання: «що саме ми розуміємо під пам'яткою: фрагмент давньої будівлі, будівлю в цілому чи архітектурний ансамбль. В залежності від цього одна і та сама дія реставратора може розглядатися як неприпустима, правомірна і навіть необхідна» [Реставрація: 56]. В архітектурному ансамблі замку невеличка настінна вежа вже не розглядається як самостійна споруда; вона становить елемент ансамблю, відновлення якого мотивується досягненням його композиційної єдності і ліквідацією лакуни в його просторовій структурі.

Методика реставрації визнає за норму, що вторгаючись у систему сформованих художніх зв'язків пам'ятки заради виявлення тих чи інших її якостей, реставратор створює нове художнє ціле. При цьому важливим є правильно знайдене співвідношення між ступенем розкриття збережених та доповнення втрачених елементів споруди. Водночас доповнення, які вносить реставратор (висота та винос даху, кольорова гама, рисунок стільярки тощо) повинні використовуватися як засоби створення художньої гармонії [Реставрація: 57]. Лише люди, далекі від наукової реставрації, можуть вимагати документального обґрунтування кожної дії реставратора. З цього приводу О.Ополовников висловлює думку, близьку й зрозумілу багатьом реставраторам-практикам: «Своєрідним різновидом догматизму... є так званий «науко-

вий» бюрократизм. З ним доводиться стикатися переважно в канцеляріях затверджуючих інстанцій, при обговореннях та оцінках проектних пропозицій. «Наукова» атрибуція бюрократизму, як і атрибуція «догматизму», зовні виглядає досить переконливо, солідно і навіть принципово. Його нескладна сутність полягає в тому, що до будь-якого значного і незвичного реставраційного рішення, що виходить поза межі пересічних уявлень, вимагається лише одна незмінна вимога – підтвердити його будь-яким «науковим» документом... І жодні мотивації, що висвітлюють сутність питання, не допомагають подолати цю переешкоду... В практиці формально-бюрокритичні тенденції призводять до найбільш неоправданого зла – до бездуховної реставрації, коли з формальної точки зору всі реставраційні роботи проведено обґрунтовано і документально правильно, але сама пам'ятка втрачає «дух епохи» та індивідуальні ознаки, які надавали її автентичній архітектурі особливий колорит давньої споруди» [Ополовников: 50–53].

З урахуванням сучасних європейських методичних засад реставрації та регенерації архітектурно-містобудівних ансамблів в основу концепції реставрації кам'янецьких фортифікацій, найповніше представлені у «Перспективній програмі консерваційно-реставраційних робіт по комплексу Старого і Нового замків» (див. іл. 434, 435) покладено мету збереження ансамблю, однак не в існуючому деградованому стані – з втратами та пізніми перебудовами³⁸⁹. Оскільки пам'яткою є складний оборонно-урбаністичний комплекс з десятками об'єктів, що розтягнулися в міському просторі на сотні метрів, доцільно розглядати його передусім як урбаністичний організм. Відтак доцільно говорити не про реставрацію об'єкта на пуристичних засадах Венеційської хартії, а про регенерацію і ревалоризацію урбаністичного комплексу. Ансамбль замку – центральний об'єкт цього комплексу – становить яскравий приклад оборонно-урбаністичного утворення, просторова структура якого сформувалася впродовж XIV – середини XVI ст.,

³⁸⁹ Саме цей стан деякі опоненти, професійно не пов'язані з реставрацією, визнають за «історичний» або «автентичний», вважаючи будь-які реставраційні втручання порушенням ідеї «автентичності» й нехтуванням «документальності» пам'ятки.

а архітектурний розквіт припав на XVI – першу половину XVII століття. Пізніші етапи вже не привнесли яскравих урбаністичних і архітектурних рішень, поступово стираючи неповторні риси середньовічного колориту в ім'я утилітарних експлуатаційних потреб.

Поза сумнівом, цілком автентичною може бути тільки руїна. Але чи потрібна автентична руїна в історичному середовищі Старого міста? Навряд чи метою регенерації фортифікаційного комплексу повинно бути увічнення результату його деградації в ім'я збереження «автентичності», сутність якої є вельми розпливчастою. Відтак за нашим переконанням, головна мета регенерації міста-фортеці – утривалення стану, який характеризує розквіт об'єкта, збагачує історичний ландшафт, гармонізує архітектурно-містобудівне середовище й водночас дозволяє ефективно використовувати пам'ятки. Тому за умовно «оптимальну дату» реставрації комплексу Старого і Нового замків прийнято дещо розтягнений в часі етап – від 1540-х рр. (час останньої реконструкції Старого замку, внаслідок якої він набув сучасних розпланувальних і просторових габаритів, а втім зберігав значні фрагменти найдавніших укріплень, частина з яких існує дотепер) до 1620-х рр. (час спорудження Нового замку) з включенням окремих пізніших доповнень і виключенням найпізніших фрагментів, що деструктують цінні автентичні об'єкти [Пламеницька О. 2000 в: 13].

З огляду на ці міркування вибір методики реставрації фортифікації Кам'янця ґрунтувався на вимозі максимального відтворення специфічних рис середньовічного оборонного комплексу міста-фортеці як знакової пам'ятки середньовічної та ранньомодерної фортифікації України.

Як зазначено в методиці реставрації пам'яток архітектури, *«нерідко виникає потреба відновити важливу для історії архітектури пам'ятку, оригінальну, рідкісну за своїми формами, що має ключове значення, і тоді ставиться питання про цілісну реставрацію споруди. Автентичність поступається місцем вірогідності (якщо реставрація науково обґрунтована)»* [Методика: 12]. За таких обставин

важливого значення набуває метод реінтеграції – доповнення втрачених елементів (і споруд), без чого виконання цієї вимоги стає неможливим.

Ансамбль Старого й Нового замків та Замкового мосту, який включає понад 60 об'єктів, має ключове значення для історії архітектури. Він репрезентує різноманітну реставраційну проблематику, різний ступінь наукової вивченості об'єктів-складників комплексу, різний ступінь деструкції їх автентичної субстанції, величезну хронологічну «відлеглисть» окремих об'єктів. Водночас він є добре дослідженим, хоча, як будь-який об'єкт реставрації, включає елементи, що не мають стовідсоткового забезпечення іконографією. Зрештою, коли йдеться про середньовічні етапи, наявність прямої іконографії скоріше становить виняток. За цих обставин побільшується роль натурних, зокрема архітектурно-археологічних досліджень [Пламеницька О. 2000 в: 12]. Отже, формально-бюрократична вимога обґрунтувати всі реставраційні рішення виключно прямими джерелами, часом висловлювана опонентами (які достеменно знають, що таких джерел не існує), є завуальованою позицією – залишити ансамбль в деградованому стані.

Методика реставрації фортифікації Кам'янця-Подільського, яка застосовується з 1960-х рр., ґрунтується на «археологічному» підході до кожного об'єкта, коли реставрації передують ґрунтовні архітектурно-археологічні та історико-архівні дослідження. До арсеналу засобів обґрунтувань входять аналогі з території Кам'янця-Подільського, Поділля, а також хронологічно споріднені фортифікаційні прийоми, які уживалися в Литві та Польщі.

Запропоновані в проектах реставрації кам'янецьких фортифікацій рішення базуються на кількох основних методичних принципах і включають: відтворення синхронної періодам максимального розквіту Старого й Нового замків, Польської та Руської брам, Миської брами та Замкового мосту топографічної структури, втраченої або спотвореної внаслідок руйнівної дії часу, шкідливих реконструкцій, перебудов тощо; відновлення

урбаністичної ролі (силуету) ансамблю замку як провідного елемента історичного ландшафту міста; створення архітектурно цілісного науково-інформативного об'єкта, що експонує будівельну історію міста-фортеці різних історичних етапів; експонування об'єктів і елементів, що походять з найдавніших будівельних етапів, візуально втрачених через пізніші перебудови.

Реалізація цих методичних принципів пов'язана з вирішенням низки проблем. Адже комплекс Старого замку, який формувався впродовж 17 століть, внаслідок експлуатації військовими департаментами Польщі (кін. XVIII ст.) та Росії (XIX ст.) був позбавлений кількох історично найважливіших середньовічних об'єктів (Пільна та Підзамкова брами, надбрамна мостова башта св. Анни, східний каземат Старого замку, шлюзові системи Польської та Руської брам тощо), натомість доповнений прибудовами (тюремні корпуси кін. XIX ст., Північна батарея), які поглинули важливі елементи XV–XVI ст. В результаті ансамбль частково втратив середньовічні топографічні та силуетні характеристики. Важливість відновлення цих характеристик очевидна з порівняння силуету Старого замку на період 1960-х рр. та нині (іл. 448, див. іл. 447).

Отже, найскладніша проблема полягає у фрагментарній експозиції середньовічної топографії замку з кількома оборонними «ярусами»; акцентуванні непомітних з першого погляду стародавніх та середньовічних об'єктів, частково поглинутих пізнішими структурами; розкритті «затертих» пізнішими перебудовами елементів; доповненні зруйнованих елементів, а в деяких випадках – реставраційній реконструкції контекстуально важливих елементів. Основна задача, яка ставилась при розробленні проєктів реставрації, полягала у визначенні для кожного об'єкта відповідного методу, необхідного й достатнього для реалізації мети регенерації усього ансамблю. Іншими словами, приймалося рішення – до якої міри можна обмежитися консервацією, де потрібна строга фрагментарна реставрація, а де – реставрація цілісна.

Надання переваги тим або іншим методам у «Перспективній програмі консер-

ваційних і реставраційних робіт по комплексу Старого і Нового замків» та в ескізованому проєкті реставрації (див. іл. 434, 435) ґрунтувалося на ціннісній категоризації об'єктів, опрацьований за спеціальною авторською методикою. Вона полягає у диференціації об'єктів за хронологічною глибиною, ступенем автентичності, архітектурно-типологічною унікальністю, архітектурною інтегральністю, ступенем вираження регіональних та стилістичних рис, а також авторством (якщо воно встановлене) [Пламеницька О. 2005 а].

Для більшої частини об'єктів комплексу основним методом збереження є консервація – укріплення й стабілізація мурування башт і оборонних мурів для запобігання їх подальшої деструкції (південні оборонні мури, башти Нова Західна, Ласька, Лянцкоронська, Денна); закріплення решток (руїн) архітектурних та археологічних об'єктів в існуючому стані без зміни їхнього вигляду (Вежа над Ровом³⁹⁰, палац старости, башта Чорна); відновлення втраченого лицьового мурування та втрачених частин мурів з ін'єктуванням тріщин на баштах Лянцкоронській, Денній, Лаській, Новій Західній; стабілізація елементів білокам'яного декору – кронштейнів аркатури на баштах, порталів, обрамлень вікон та між'ярусних поясів.

Реставрація як метод розпадається на фрагментарну (документально обґрунтоване відновлення частин пам'ятки) й цілісну (повернення пам'ятці її інтегрального архітектурно-художнього вигляду). Цілісна реставрація, за наявності значного відсотку втрат пам'ятки, методично переходить у реставраційну реконструкцію.

Метод фрагментарної реставрації включає розкриття та доповнення. Розкриття (усунення частин об'єкта, що становлять незначний інтерес порівняно з частинами споруди, котрі знаходяться під ними) застосовано при розбиранні підмурків будинку другої половини XIX ст., збудованого на місці оборонного валу Північної батареї 1790 р., а також усуненні верхнього шару ґрунту, що наріс на денній

³⁹⁰ Керівництво історичного музею-заповідника надало перевагу засипанню стародавньої вежі, а не її експонуванню під спеціально запроєктованим накриттям.

Ил. 448. Старий замок. Вид з північного сходу. Фото О.Карбовського, 2008 р.

поверхні Північної батареї, знівелювавши її історичну топографію. Частина одноразової засипки 1790 р. було усунуто для розкриття й експонування руїн башти Чорної XV ст. та «низької башти» 1540-х рр. Необхідність розкриття давньої готичної брами у нині підземному ярусі башти Лянцкоронської спонукає до розбирання підмурків «отхожего места» (вбиральні), прибудованого до брами у 1800 р. (див. іл. 169). Часткове демонування багаторазово перемурованих ескарпових мурів Замкового мосту дозволить розкрити його антично-середньовічну конструкцію (див. іл. 439), незмірно ціннішу за аварійний зовнішній «саркофаг».

Щодо часом необхідних реставраційних доповнень, можна розрізнити три їх види: а) доповнення архітектурних елементів окремих споруд; б) доповнення архітектурних форм окремих споруд; в) реставраційна реконструкція споруд-складових архітектурного ансамблю.

Перший вид доповнень – відновлення конструктивно необхідних частин і елементів – застосовано при домуруванні зруйнованого рогу башти Денної в місці примикання башти Нової Західної (див. іл. 441), коронки ескарпових мурів Північної батареї (див. іл. 413), склепінь «низької башти». Прикладами доповнення втрачених елементів з метою повернення експлуатаційних якостей є відновлення перекриттів (див. іл. 443), дерев'яних та мурованих між'ярусних сходів, склепінчастого ходу під Північною батареєю.

Другий вид доповнень застосовується з метою повернення інтегральної архітектурно-просторової структури споруди, що становить частину ансамблю. Відновлення композиційно завершеної архітектурної системи пам'ятки як витвору мистецтва спрямоване на повернення їй, передусім, естетичної значущості [Прибега 1993: 37–38]. Такий вид доповнення у масштабі поодинокого об'єкта трактується як цілісна реставрація.

Л. 449. Замок Турайда (Латвія). Цілісна реставрація (фото: web)

Л. 450. Замок Тракай (Литва). Цілісна реставрація (фото: web)

Л. 451. Замок Мальбок (Польща). Цілісна реставрація (фото: web)

За визначенням Л.Прибегги, він спрямований «на відновлення стилістично цілісної, композиційно довершеної системи пам'ятки. Тому, окрім застосування таких інтрагенних втручань в існуючу матеріальну основу пам'ятки як зміцнення і розкриття, тут правомірні й такі реставраційні дії, як заміна, відтворення чи реконструкція, які дають можливість відновити стилістично цілісний вигляд історичної споруди» [Прибегга 2009: 237–238]. Цілісну реставрацію застосовано при відбудові окремих об'єктів Старого замку. На основі натурних залишків відновлено оборонні галереї-горди та талуси південних мурів (див. іл. 177), на основі залишків, архівної іконографії та описів – внутрішньостінні бойові ходи на північних мурах та настінну вежу-бартизану (див. іл. 182, 191). Цілісними реставраціями можна вважати відновлення башт Рожанки, Лянцкоронської, Тенчинської, Нової Західної (див. іл. 154, 156, 167, 441).

Третій вид доповнень застосовується з метою повернення інтегральної архітектурно-просторової структури ансамблю, в якому в якості об'єкта розглядається не мур чи вежа окремо, а ансамбль в цілому. Тоді відновлення вежі чи муру є доповненням окремих складових ансамблю. А відтак цілісною реставрацією щодо ансамблю можна вважати лише повну реставраційну реконструкцію всіх втрачених складових, прикладами якої є замки Турайда в Латвії (іл. 449), Тракай у Литві (іл. 450), Мальборк у Польщі (іл. 451).

З точки зору методики реставрації про цілісну реставрацію Старого замку говорити неправомірно, оскільки відсоток його відновлених частин, порівняно зі збереженою автентичною субстанцією ансамблю, є відносно невеликим. Достатньо порівняти зображення замку на медалі 1699 р., його стан в 1960-х рр. та у 2010 р., аби переконатися, що навіть за умови проведення повного комплексу робіт, передбачених «Перспективною програмою», ці роботи не перейдуть ту кількісну межу, за якою реставрація переходить у іншу якість – реставраційну реконструкцію (іл. 452).

Ил. 452. Кам'янець-Подільський Старий замок:
 а – зображення на медалі 1699 р.;
 б – стан 1960-х рр. (фото Г.Логвина);
 в – ескізний проект реставрації (1999 р., автор О.Пламеницька);
 з – стан 2010 р. (фото А.Ізотова)

5.5. ФОРТИФІКАЦІЙНА СИСТЕМА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ЯК СКЛАДОВА ОБ'ЄКТА НОМІНАЦІЇ ДО СПИСКУ ВСЕСВІТНЬОЇ СПАДЩИНИ ЮНЕСКО

Річка Смотрич – один із найбільших північних допливів Дністра, що вирізьбили у ландшафті Середньої Наддністрянщини вигадливі меандри, в межах Кам'янця-Подільського формує скелястий каньйон – унікальний взірєць подільського ландшафту, який вирізняє форма грецької літери «Ω»: на всій протяжності р.Смотрич (169 км) подібного геологічного витвору немає. Саме у Кам'янці геологічна структура каньйону зі стрімкими скельними берегами та схилами, подекуди заввишки до 40 м, найвиразніше репрезентує характерний для історії регіону розріз верхньосилурійських відкладень. Глибока долина річища Смотрича утворює скелястий острів (близько 500 x 1200 м), сполучений з плато вузьким перешийком. Острів, обрамлений каньйоном, відіграє роль природного п'єдесталу для унікального середньовічного урбаністично-фортифікаційного комплексу (див. іл. 320).

Меандри річищ, що вирізьбили мальовничі миси та напівострови, використані людиною для поселень, нерідко зустрічаються

в світі. Розмаїття таких природних підоснов зумовлює щоразу неповторний характер місцевостей. Приміром, річкова петля російського міста Кашина демонструє вражаючу подібність до Кам'янця-Подільського за конфігурацією плану (іл. 453, див. іл. 107), але за розміром півострова, характером рельєфу, функціонально-розпланувальною та просторовою структурою це поселення не має нічого спільного зі Старим містом. Аналогічні річкові петлі швейцарського Берна та чеських міст Чеського Крумлова³⁹¹ (іл. 454) і Локета сформували напівострови, де виразно домінують прекрасно збережені та тактовно відновлені урбаністичні структури, натомість топографічний чинник здебільшого відіграє роль мальовничого обрамлення, не маючи активної оборонної функції.

Чеський град Звіков, розташований при злитті Влтави та Отави, на невеличкому острові, відділеному від плато замковим мостом,

³⁹¹ Історичні центри Берна та Чеського Крумлова внесені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО [СЧ: 78, 319].

Іл. 453. Історична частина міста Кашина (Росія). Аерофотознімок (фото: web)

Іл. 454. Середньовічне місто Чеський Крумлов (Чехія). Аерофотознімок (фото: web)

*Лл. 455. Град Звіков (Чехія).
Аерофотознімок (фото: web)*

що посів гребінь перешийку (іл. 455), за топографією нагадує кам'янецький каньйон за прадавніх часів – коли води р.Смотрич сягали його високих берегів. Утім, в структурі поселення замок лежить у межах острова, натомість з напілля укріплень немає.

Подібним до Кам'янця за розпланувальною і функціональною структурою є французьке місто-фортеця Безансон, засноване на півострові у петлі річки Ду (іл. 456). У місці широкого перешийку, що сполучає півострів з плато, – високе скельне підвищення, котре прямовисно обривається в бік міста; його посіла заснована Себастьяном Вобаном бастионна фортеця – пам'ятка ЮНЕСКО. Безансон відрізняється від Кам'янця топографічною залежністю розташованого в низині міста від домінуючого над ним замку та наявністю потужної оборонної лінії по периметру самого міста.

Існуючі в світі міста-фортеці мають доволі розмаїту типологію. Приклади суцільних оборонних ліній, що оточували середньовічні міста (так звані «міста в мурах»), репрезентують внесені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО Каркассон у Франції (іл. 457) та Авіла в Іспанії (іл. 458) [СЧ: 42, 313], які поклали на невисоких природних підвищеннях серед широких долин. Суцільні оборонні лінії мурів і башт, що оточують міста по периметру, виникли за відсутністю ефективних природних рубежів. Такий унікальний природний рубіж – каньйон р.Гуадалевін

*Лл. 456. Середньовічне місто Безансон (Франція).
Аерофотознімок (фото: web)*

завглибшки 120 м частково обмежує іспанське місто Ронду³⁹², решта якого має оборонний пояс.

Місто-фортеця Кам'янець є двокомпонентною структурою, утвореною скельним каньйоном та системою фортифікації замкового мису, в якій обидві складові, є потужними і самодостатніми укріпленнями (іл. 459).

Фортифікаційний чинник домінував у формуванні низки укріплених міст Європи, заснованих на високих скельних пагорбах серед широких долин та передгір'їв. До таких міст належать Чівіта ді Баньореджо (іл. 460), Орв'ето (іл. 461), Пітільяно у північній Італії, а також Куенка в Іспанії. Їх вирізняють компактні містобудівні структури, органічне поєднання ландшафту й архітектури, а також надзвичайно виразні «міські фасади», сформовані забудовою, що ніби виростає зі скельного підмурку. Кам'янець-Подільський має не менш виразний за силуетом «міський фасад». Але, на відміну від вищезгаданих європейських міст, де основним фортифікаційним чинником слугує лише одна топографічна особливість – високе підвищення скелі, в Кам'янці існує каньйон як важливий фортифікаційний елемент. Завдяки значній ширині він також відіграє активну роль у формуванні міського краєвиду. У жодному з європейських міст, де

³⁹² Місто Ронда в Андалусії нині номінується до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

*Лл. 457. Середньовічне місто Каркассон (Франція)
Аерофотознімок (фото: web)*

архітектори майстерно довершили скельні природні постаменти без перебільшення досконаліми архітектурними комплексами, природа не створила такого симбіозу ландшафтних складових, як у Кам'янці – зі скельним островом, глибоким річковим каньйоном та вузьким перешийком-мостом, де всі складові є функціонально активними, а фасад міста розгортається не в площині, а є так би мовити, «сферичним» (іл. 462).

Чимало міст-фортець виникло на півостровах, утворених каньйоноподібними долинами річок. Іспанські міста Толедо (іл. 463) і Сеговія (іл. 464), також внесені до Списку ЮНЕСКО, постали на півостровах, утворених широкими річковими долинами з по-

хилими берегами, які, однак, не замінили суцільних міських укріплень, зведених по периметру. Відтак ці долини не відігравали такої фортифікаційної ролі, як Смотрицький каньйон у Кам'янці.

Кам'янецький каньйон не лише слугував сталим чинником, що визначав межі поселення від світанку його історії до кінця XVIII ст., але й на всіх етапах його розвитку був активно задіяний у житті та обороні міста, до пізнього Середньовіччя позбавивши необхідності споруджувати мури по периметру острова. Місто, компактно розташоване на підвищеній скельній платформі посеред широкої і глибокої річкової долини (іл. 465), репрезентує тип укріплення, в якому до кінця XV ст. активна оборона була сконцентрована у вузловому пункті – при в'їзді на острів через перешийок. Лише з обмілінням річки й оголенням нижнього берега каньйону постала проблема пошуку додаткових засобів оборони. Унікальна природна підоснова активізувала інженерну думку військових фахівців, які винайшли оригінальне фортифікаційне рішення, засноване на топографічній особливості виключно кам'янецького каньйону. Саме в ньому постала потужна оборонно-гідротехнічна система Польської та Руської брам, яка дозволяла при потребі заповнювати каньйон водою та регулювати її рівень. Площа острова Старого міста становить майже 50 гектарів; приблизно таку саму площу має і каньйон Смотрича. Ефективний захист цієї величезної території становив за часів Середньовіччя неабияку проблему. Але винахід фортифікаторів урахував і цю обставину: швидке приведення до дії потужної оборонно-гідротехнічної системи стало можливим завдяки створенню у

Лл. 458. Панорама середньовічного міста Авіли (Іспанія). (фото: web)

Іл. 459. Кам'янець-Подільський. Фото з повітряної кулі О.Макарової

верхній течії Смотрича великого ставу з греблею, яка тримала стратегічний запас води для швидкого затоплення каньйону (див. іл. 206).

Специфіка природної підоснови визначила ще одну, можливо, найхарактернішу особливість оборонної системи міста – її реверсність. На відміну від переважної більшості середньовічних замків, топографічно пов'язаних із міськими структурами, в яких вони відігравали роль цитаделі (класичним прикладом є Алькасар у Сеговії, іл. 466), висунутий на напівлія кам'янецький замок становив форпост, що першим зустрічав ворога (іл. 467). Водночас при потребі замок міг ефективно оборонятися і від міста, оскільки таку саму реверсну функцію виконував Замковий міст: його останній прогін з боку замку був обладнаний звідним мостом.

Не менш унікальною була і роль антично-середньовічного Замкового мосту, що виконував дві функції – віадуку між замком і містом (у напрямку схід-захід) та греблі між верхнім та нижнім б'єфами Смотрича (в напрямку північ-південь). Замковий міст має

ще одну виняткову рису – він стоїть «уздовж річки», з'єднуючи два її правих береги.

Аналізуючи аспекти цінності Старого міста Кам'янця-Подільського з точки зору його самобутніх оборонних властивостей, яких не мають інші міста-фортеці, мусимо визнати, що активне використання всіх без винятку елементів природної підоснови, а також їх творче вдосконалення впродовж століть для створення ефективної фортифікаційної системи є унікальним явищем на європейському просторі. І саме Кам'янець демонструє приклад міста-фортеці, обидві частини якого – місто і замок, попри функціональну нероздільність, є самодостатніми явищами мистецтва *architectura militaris*. Старий замок, поза сумнівом, стоїть у ряду найкращих фортифікаційних комплексів Європи (іл. 468).

Мусимо визнати, що нинішній стан історичних міст у більшості європейських країн є набагато кращим, а ставлення до спадщини – у разі дбайливішим, ніж в Україні. І, безперечно, «фасад» Старого міста, особливо в теперішньому вигляді (з дисонуючою

Лл. 460. Панорама середньовічного міста Чівіта ді Баньореджо (Італія). (Фото: web)

Лл. 461. Панорама середньовічного міста Орв'єто (Італія). (Фото: web)

Лл. 462. Західна панорама Старого міста Кам'янець-Подільського. Фото О.Пламеницької

Лл. 463. Панорама середньовічного міста Толедо (Іспанія). (Фото: web)

Лл. 464. Панорама середньовічного міста Сеговії (Іспанія). (Фото: web)

Лл. 465. Північна панорама Старого міста Кам'янець-Подільського. Фото В.Королькова

Лл. 466. Алькасар і середньовічна Сеговія (Іспанія).
Аерофотознімок (фото: web)

новою забудовою і незавершеною реставрацією провідних пам'яток фортифікації), програє в естетичній і художній виразності таким містам, як Каркассон, де фортифікаційні об'єкти активно домінують у міській панорамі (іл. 469), а в забудові історичного міста відсутні дисгармонійні «новобуди».

Втім, як репрезентант унікальної фортифікаційної концепції, Кам'янець не має аналогів. Основною рисою його своєрідності є не «місто на скелі», як прийнято вважати, а передусім каньйон – природний мокрий рів, *sine qua non* «Castrum Camenecensis»³⁹³ (іл. 470). Топографія каньйону, незмінна впродовж останніх двох тисячоліть, зумовила місцезорозташування основних складових фортифікаційної системи та її концепцію.

Каньйон відігравав домінуючу роль в організації захисту та функціонування міста, слугуючи мокрим ровом навколо поселення на острові від часів трипільської культури (IV–III тис. до Р.Х.). За дако-римських часів (перші століття після Р.Х.) було освоєно ще одну

³⁹³ Без якого немає «Кам'янецької фортеці» (лат.).

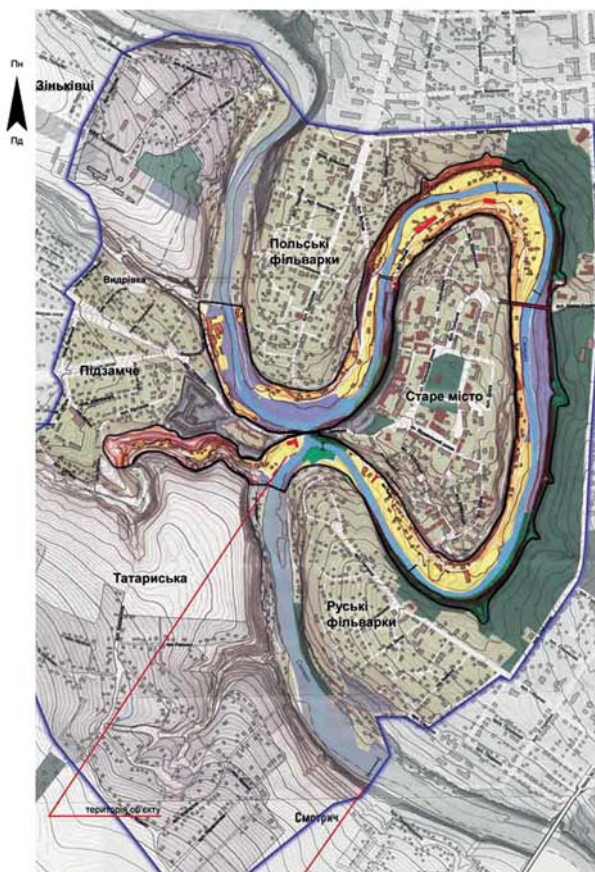
Лл. 467. Замковий комплекс і Старе місто Кам'янця-Подільського. Фото з повітряної кулі О.Макарової

Лл. 468. Кам'янець-Подільський. Панорама Старого замку і Замкового мосту. Фото О.Карбовського

Лл. 469. Панорама Каркассона (Франція). Фото: web

Лл. 470. Кам'янець-Подільський. Межі об'єкта номінації до Списку ЮНЕСКО – каньйону р.Смотрич та його буферної зони. Матеріали НІАЗ «Кам'янець»

його складову – замковий мис, на якому поста-ла перша система фортифікацій. Цей період можна вважати початковим у формуванні двокомпонентної структури міста-фортеці.

Формування системи укріплень на замковому мисі та основної комунікації – Замкового мосту (що становить своєрідний «вузол» петлі каньйону) – відбувалося впродовж II–XIV ст. Втім, у XV ст., зі зниженням рівня Смотрича, резерв обороноздатності каньйону було вичерпано. Історична пам'ять про заповнений водою каньйон-рів змусила фортифікаторів шукати засоби для відновлення цієї природної перешкоди. І вони запропонували унікальну фортифікаційну новацію: збудована наприкінці XV ст. в каньйоні оборонно-гідротехнічна система дозволила в штучний спосіб відновити природні властивості каньйону. Цей фортифікаційний винахід був призначений для топографічної ситуації лише одного міста – Кам'янця на Поділлі. Відтак в історії фортифікації він залишився

унікальним. Середньовічні та ранньомодерні укріплення Кам'янця сформували просторово складний комплекс фортифікацій загальною довжиною майже 3500 м, розташований на верхніх та нижніх берегах каньйону, який ефективно функціонував упродовж майже 17 століть. Це явище також треба визнати унікальним.

Отже, сформована на світанку історії міста і вдосконалена фортифікаторами Середньовіччя й ранньомодерного часу, концепція оборони принципово не змінювалася аж до кінця XVIII століття, коли далекобійна артилерія звела нанівець досягнення попередніх епох.

У 1994 р. на міжнародному симпозіумі в Кракові вперше було відзначено необхідність внесення історичного центру Кам'янця-Подільського до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО [Бевз М.: 72]. Вдруге це питання розглядалося на міжнародній конференції у Кам'янці-Подільському в 1997 р., організованій під егідою Польського національного комітету ICOMOS [Płamienicka, Rymsza 1997]. У травні 2002 р. міжнародною конференцією, організованою у Кам'янці-Подільському УНК ICOMOS за участі експертів з Ізраїлю та Польщі, а також провідних українських фахівців, було розглянуто різні аспекти культурної цінності міста. Зокрема, автор цих рядків у доповіді «Історико-урбаністична еволюція каньйону м. Кам'янця-Подільського» наголосила, що каньйон виступає провідною складовою в номінації на включення до Списку всесвітньої культурної спадщини. Конференція одностайно визнала, що каньйон р.Смотрич має незаперечні якості автентичності й унікальності як тип культурного ландшафту та спільний витвір Людини і Природи, що не має аналогів у Центрально-Східній Європі.

За класифікацією, встановленою Комітетом всесвітньої спадщини, каньйон відноситься до категорії культурних ландшафтів, що перебувають у стані розвитку і репрезентує тип «живого ландшафту», який зберігає активну роль у сучасному суспільстві, тісно пов'язаний з традиційним способом життя, в якому триває процес розвитку. Одночасно

цей ландшафт надає очевидні докази свого розвитку впродовж тисячоліть [Пламеницька О. 2007а: 30]. Отже, до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО було запропоновано номінувати «Культурний ландшафт каньйону у Кам'янці-Подільському»³⁹⁴. У 2006 р. визначено межі каньйону та його «буферної» (охоронної) зони³⁹⁵ (див. іл. 470). На відміну від більшості об'єктів-номінантів, по відношенню до яких буферні зони є зовнішніми територіями, «буферна» зона кам'янецького каньйону розпадається на дві частини – зовнішню і внутрішню: в якості останньої виступає острів Старого міста всередині каньйону. Це підвищує вимоги до обов'язкового дотримання засад наукової регенерації історичного середовища Старого міста.

На жаль, активно розпочатий процес підготовки номінації до Списку всесвітньої спадщини після 2006 р. було загальмовано. Натомість розгорнулася активна будівельна діяльність у межах буферних зон каньйону і, зокрема, на території Старого міста – національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець». Масове включення в міський краєвид та «інтер'єр» заповідника будівель невизначеної архітектури, які не викликають асоціацій ані з історичною, ані з сучасною забудовою, вже створило агресивну конкуренцію для об'єктів культурної спадщини і невпинно наближається до точки неповернення [Пламеницька О. 2007 б].

Оборонна система Кам'янця-Подільського, як було показано вище, не має аналогів, перш за все, за головною ознакою: вона становить приклад хронологічно багатопарової автентичної пам'ятки фортифікаційного мистецтва і є результатом спільної діяльності Природи й Людини впродовж сімнадцяти століть. Відтак ця пам'ятка належить до культурного надбання усього людства.

³⁹⁴ Каньйон є частиною території Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» і одночасно – Національного природного парку «Подільські товтри» та пам'ятки природи «Смотрицький каньйон» загальнодержавного значення.

³⁹⁵ Буферна зона встановлюється навколо об'єкта з метою недопущення дисгармонуючого будівництва і створення архітектурно-містобудівних дисонансів в його оточенні. Для буферної зони встановлюється особливий режим забудови.

ПІДСУМКИ

У світі існує чимало природно-ландшафтних утворень, ідеально пристосованих до оборони. У таких місцях виникають гради та замки, а на великих природно укріплених територіях – міста-фортеці. Втім, закладені природою оборонні концепції цих твердинь з розвитком військової справи себе вичерпують, і тоді сила людського інтелекту й тяжка праця вносять у них корективи, а іноді – геніальні новації, створюючи фортифікаційні шедеври. Блискучим результатом спільної діяльності Природи і Людини є Кам'янець-Подільський, який демонструє концептуальну єдність природного ландшафту та оборонних споруд, створених протягом сімнадцяти століть.

Дотепер місто-фортеця Кам'янець не розглядалося дослідниками з точки зору аналізу процесів стадіальної трансформації фортифікаційної системи та пошуку закономірностей взаємодії природного і людського чинників у змінюваній з часом топографічній ситуації й одночасно – в умовах поступу *architectura militaris*. Не порушувалося також питання щодо концептуалізації науково-методичних засад реставрації фортифікацій міста, які в історії українського оборонного будівництва займають одне з чільних місць. Нарешті, місто-фортеця не розглядалося в контексті подібних явищ на обширі Європи як об'єкт, оцінюваний за шкалою всесвітньої спадщини. Цим трьома аспектами присвячено книгу.

Щодо подібних об'єктів, предметом дослідження яких є еволюція мистецтва фортифікації, мета дослідження полягає у з'ясуванні питань: коли, ким і в який спосіб місто-фортеця було засноване, а також коли, ким і в який спосіб здійснювалися стадіальні трансформації, котрі забезпечили його тривалу обороноздатність в умовах постійного вдосконалення засобів ведення війни.

У цьому дослідженні термін «стадіальність» характеризує процес трансформації фортифікації, якому притаманна низка послідовних, прогресивних чи регресивних, але принципових змін оборонної концепції, що справили визначальний вплив на історичний, містобудівний та архітектурний розвиток міста.

Відповідь на поставлені вище питання дають три види джерел: безпосередньо

об'єкти фортифікації, архівні документи та історіографічні праці. Два останні види джерел є актуальними для відносно пізніх періодів розвитку міста. Тому методологія дослідження Кам'янця-Подільського ґрунтувалася на структурно-функціональному аналізі збережених у натурі об'єктів, а також на системному компаративному аналізі всього комплексу архітектурно-містобудівних, археологічних, архівних, будівельно-технологічних, метрологічних та інших даних, отриманих автором та попередніми дослідниками. Паралельно вивчався історичний контекст розвитку міста й регіону Поділля.

Такий методологічний підхід зумовлений двома чинниками. По-перше, архітектуру, урбаністику і фортифікацію (розвиток яких мотивується багатьма суспільно-історичними чинниками) не можна вивчати за допомогою винятково архітектурного дослідницького інструментарію. По-друге, незадовільний стан вивчення оборонного будівництва міста суміжними галузями історичної науки, і передусім – археографією та археологією, змушує наразі спиратися на доволі обмежену документальну базу. Неспішність в археографічних пошуках, оприлюдненні й вивченні хронікальних та актових джерел, реєстрів і ревізій, а також відсутність вагомих позитивних зрушень у справі археологічного вивчення Кам'янця-Подільського і пам'яток оборонного будівництва зокрема, призводять до того, що фортифікаційна спадщина може не дочекатися моменту, коли спорадичні зусилля різнопрофільних фахівців складуться в щасливу комбінацію на користь об'єкта дослідження. Відтак окремі «зондажі» в суміжні дисципліни, і передусім історію, до яких автори довелися вдатися в перебігу дослідження, були зумовлені потребою концептуалізації досліджуваних містобудівних і фортифікаційних явищ, що неможливо зробити без аналізу історичного контексту та з'ясування мотивації фортифікаційного будівництва.

У результаті проведеного дослідження обґрунтовано нову історичну періодизацію урбаністично-фортифікаційного розвитку Кам'янця і встановлено вісім стадій трансформації оборонної системи міста. Стадіальні

трансформації, зумовлені як змінами топографічної ситуації (частковими руйнаціями перешийку, обмілінням річки, повенями), так і прогресом урбаністики та *architectura militaris* (формування фортифікаційної

системи середньовічного міста і замку, вплив ідей Ренесансу на реконструкцію міських фортифікацій, поява бастионного горнверка), як видно з таблиці, не збігаються з історичною і будівельною періодизацією.

Історична періодизація		Будівельна періодизація		Стадіальні трансформації (нумерація римськими цифрами)	
№	Назва	№	Датування	№	Характеристика
1	Трипільська		IV–III тис. до Р.Х.		Зародження концепції оборони
2	Сарматська	1	II–III ст. після Р.Х.	I	Формування основних засад урбаністичної структури (castrum romanum), будівництво кастиля на замковому мису та Замкового мосту
3	Готська		IV–V ст.		Відновлення Замкового мосту?
4	Слов'янська	2	VI–X ст.		Відновлення Замкового мосту та укріплення на замковому мисі
5	Давньоруська	3	XI – сер. XIII ст.		Часткова розбудова укріплень на замковому мисі
6	Ординська	4	Сер. XIII – сер. XIV ст.	II	Реконструкція Замкового мосту, перші муровані укріплення міста: міські брами
7	Литовська Ранньо-литовський період	5	1340–1360 рр.	III	Реконструкція замку Кор'ятовичами
		6	1370–1394 рр.	IV	Розбудова замку Кор'ятовичами, поява оборонних храмів
8	Литовська Пізно-литовський період	7	1394–1434 рр.	V	Завершення формування замку, реконструкція Замкового мосту як реверсної системи
9	Рання польська	8	1434–1515-і рр.	VI	Будівництво оборонно-гідротехнічного комплексу Польської та Руської брам
		9	1505–1530-і рр.		Будівництво Міської брами, Вірменського бастиону
		10	1540-і рр.	VII	Реконструкція I.Претрусом замку, оборонно-гідротехнічної системи Польської та Руської брам і Замкового мосту, будівництво Міської брами
		11	1565–1585 рр.		Будівництво башт по периметру острова (Стефана Баторія, Різницької, Слосарської Кушнірської), південної брами Стефана Баторія
		12	1617–1621 рр.	VIII	Будівництво горнверка
10	Турецька	13	1672–1699 рр.		Реконструкція Замкового мосту, відбудова укріплень замку і міста
11	Пізня польська	14	1699–1793 рр.		Реконструкція існуючих укріплень, будівництво споруд військового відомства

Розвиток поселення на острові впродовж 17 століть відбувався під потужним впливом його важливої геополітичної ролі на обширі Середньої Наддністрянщини, а також оборонної функції, яка, з одного боку, значно збільшувала шанси безпеки, а відтак – безперервної урбаністичної еволюції міста, з іншого – фокусувала увагу завойовників на стратегічній фортеці.

Феномен оборонної концепції протоміста на острові простежено вже у трипільській добі: поселення, що сполучалося з околицями лише одним перешийком (іл. 1), завдяки унікальній топографії могло протистояти зовнішнім нападам набагато ефек-

тивніше, ніж інші, позбавлені природного захисту. Разом з цим, першим чинником стадіального регресу стала ця ж сама топографічна особливість: руйнація перешийку-комунікації в I тис. до Р.Х. на довгий час призупинила розвиток поселення (іл. 85). Його відродження стало можливим завдяки відновленню комунікації через перешийок та використанню заповненого водою каньйону як оборонного рову навколо протоміста (іл. 81). Поява мурованого мосту на гребені перешийка (іл. 94) стала першою інженерною новацією, яка визначила подальшу долю цього урбаністичного утворення. З першою стадією формування його

фортифікацій автор пов'язує натурні залишки кастеля (що складався з мурів та архаїчних веж) у межах замкового мису та у Старому замку, а також основне конструктивне ядро (муровані пілони) Замкового мосту, специфіку будівельної технології якого підтверджено хіміко-технологічними дослідженнями (іл. 89). Ці фортифікаційні споруди, з огляду на супутні їм археологічні знахідки (іл. 74), датуються першими століттями після Р.Х.

Вивчення цих фортифікацій на стику різних наукових дисциплін та пошуки історичного контексту їх появи в регіоні Середньої Наддністрянщини зумовили розширення територіальних і хронологічних меж дослідження, у які було включено північно-східні провінції Римської імперії, зокрема Дакію. Відтак носіями перших фортифікаційних ідей авторка вважає романізованих даків (які заснували на початку І тис. після Р.Х. військове поселення на острові в петлі р.Смотрич, відоме в історичних джерелах як місто Клепідава), а також римлян, у сферу контролю яких в період Траянових війн (початок II ст.) потрапила Середня Наддністрянщина (іл. 11).

Гіпотеза про дако-римські корені Кам'янець-Подільського не є новою: в історіографії вона відома з XVII–XIX ст. Проте в цій праці її концептуалізовано шляхом хронологічної атрибуції виявлених на замковому мисі стародавніх фортифікаційних споруд та визначення їх місця у стадіальному розвитку міста-фортеці як елементів форпосту на підступах до острова. Він мав два рівні оборони і складався з цитаделі на верхній терасі мису та уфортифікованих по краю каньйону нижніх терас. Дотепер збережені в структурі Старого замку залишки стародавніх дако-римських веж (Денної, Малої Західної, Верхньої Малої Південної, Малих Південних №№ 1, 2, 3, 4) та оборонних мурів в основі західного замкового муру та Південної батареї (іл. 66, 69, 73, 79, 80, 82, 83), циклопічного муру та вежі в комплексі Міської брами (іл. 97–99), а також пілонів Замкового мосту (іл. 88) формують матеріальну доказову базу дако-римської гіпотези. Її доповнюють урбаністично-метрологічні дослідження розпланувальної струк-

тури Старого міста, які свідчать, що в основі регулярної в плані середньовічної ринкової площі ймовірно лежать залишки римського табору – *castrum romanum* (іл. 101), виразні топографічні сліди якого спонукали до містобудівного освоєння за давньоруських часів передусім цієї території.

Дослідження ширшого контексту фортифікацій дако-римського часу спричинили залучення мистецьких аналогів, зокрема пам'ятки епохи Траянових війн – колони Траяна в Римі, рельєфи якої становлять цінне джерело іконографії військового будівництва і, зокрема, мостобудівництва даків і римлян. Тип первісної конструкції Замкового мосту, аналог якої зображено на одному з рельєфів колони, авторка пов'язує з типовими військовими мостами, споруджуваними на теренах імперії (іл. 95). Побічним результатом дослідження рельєфів Траянової колони є спростування загальновизнаної атрибуції зображення мосту на колоні Траяна в Римі (іл. 90–92) як мосту через Дунай, збудованого 105 р. Аполлодором Дамаським.

Пошуки причин застосування при спорудженні пілонів Замкового мосту мурувального розчину, що твердне в контакт з водою, привели до висновку, що міст постав за іншої гідрографічної ситуації – коли каньйон р.Смотрич був повністю затопленим (іл. 81). Походження високого рівня води пояснюється існуванням у верхів'ях Південного Бугу на початку I тисячоліття великого озера-біфуркації – Амадоки, зв'язаного з дністровськими допливами – Серетом, Смотричем, Студеницею, Ушицею. Внаслідок геологічних процесів підняття Балтійської плити впродовж I тисячоліття озеро поступово висихало; це супроводжувалося зниженням рівня води у дністровських річках, а відтак і у р.Смотрич. За часів Середньовіччя озеро зникло, залишивши виразні ознаки в будові ґрунтів. Наявність озера, зафіксованого на численних картах кінця XV – початку XVII ст. (іл. 7, 14, 19, 20), пояснює низку пізніших історичних явищ, яким дослідники не надають значення: напрямку походу монгольських військ у 1241 р., трасування Кучманського та Чорного шляхів (іл. 8), нечіткості межі між історичними теренами

Поділля й Волині до XVII ст., наявність водних шляхів між цими регіонами, зафіксованих у писемних джерелах. Швидкість зниження рівня води, встановлена авторкою за параметрами споруд, збудованих у каньйоні та на гребені перешийку, відповідає науково доведеної швидкості геологічного підняття Балтійської плити. Це дозволило математично обґрунтувати висотну позначку, на якій збудовано Замковий міст, та визначити орієнтовну дату його будівництва – 95 р. після Р.Х.

Спорудження Замкового мосту було безпосередньо пов'язане з існуванням військового поселення на острові. Отже, можна говорити про його заснування у II – на початку III ст. Кількісна обмеженість археологічних артефактів та відсутність потужних культурних шарів цього періоду (спричинена ймовірно коротким часом перебування військового дако-римського контингенту на терені острова) наразі є найбільш уразливим аспектом гіпотези. Однак брак наукової статистики пов'язаний, передусім, з відсутністю відповідних археологічних досліджень.

До слабо досліджених періодів належить час перебування готів і гунів на Поділлі, а також слов'янський період, репрезентований одним відомим фортифікаційним об'єктом – оборонним ровом, виявленим на терені Старого замку (іл. 105–106). Структуру фортифікацій міста за літописних часів (XI – середина XIII ст.) та в ординську добу (середина XIII – середина XIV ст.) досліджено лише на окремих об'єктах, що не дозволяє скласти повної картини розвитку міста-фортеці. Археологічний матеріал XII–XIII ст. надійно супроводжує давнє муроване ядро Старого замку, відтак можна стверджувати факт його відродження і часткової реконструкції. Брак натурних даних компенсують літописні джерела, з яких можна зробити висновок, що Поділля (за давньоруських часів – Пониззя) становило окрему адміністративну одиницю на межі з кочовим степом. Воно було топографічно відокремлене з півдня Дністром, з півночі – Амадоцьким озером і укріплене численними оборонними градами (іл. 8, 17). Мілітаризоване Пониззя, виконуючи роль буферної зони між кочовиками і Галицько-Волинським князівством, залежа-

ло від нього лише номінально і проводило відносно самостійну зовнішню політику.

Наприкінці XIII ст., за ординських часів, у Кам'янці розгорнулося муроване будівництво, пов'язане із заснуванням у місті вірменської колонії. Форпостом міста-фортеці на острові був невеличкий замок (площею близько 700 м²), сформований на основі частково модернізованих мурованих дако-римських фортифікацій на мисі перед мостом. У цей час міст зазнав ґрунтовної реконструкції: на мурованих пілонах замість дерев'яного хідника було зведено муровані стрілчасті арки (іл. 116).

Наступна, доленосна для міста литовська доба, що тривала з середини XIV до першої третини XV ст., відіграла вирішальну роль у становленні фортифікаційної програми Поділля (передусім – Малого Поділля, територіально наближеного до давньоруського Пониззя). Розпочалося масове зведення оборонних споруд між Дністром і Південним Бугом, у буферній зоні на межі з кочовиками. Саме тут сформувався потужний «Подільський щит Європи», який у XV–XVII ст. взяв на себе увесь тягар неспокоїного сусідства.

Для фортифікацій Кам'янця литовська доба стала наступною визначальною віхою в низці стадіальних трансформацій. Авторка ділить її на ранньолитовський (1340–1394 рр.) та пізньолитовський (1394–1434) періоди, які характеризують три послідовні стадії еволюції замкових укріплень.

З точки зору політичної ситуації ранньолитовський та пізньолитовський періоди принципово відрізнялися. У ранньолитовський час литовсько-руські князі Кор'ятовичі стали консолідуючою силою – як в опорі Орді, що поступово втрачала силу, так і в протидії католицькій Польщі, яка набирала політичну вагу, не приховуючи намірів інкорпорації Поділля. Балансуючи між військово-політичними елітами Європи, князі Кор'ятовичі сформували на Поділлі засади державності, розбудували адміністративну систему, яку представляла боярська українська (руська) верхівка, запровадили герб і грошову одиницю. Наступна, пізньолитовська доба є доволі суперечливою

в розвитку Поділля. Завершення правління Кор'ятовичів стало хронологічною межею, після якої Поділля втратило самостійний вектор розвитку і перетворилося на зону стратегічних інтересів Польщі та Литви.

Пізньолитовський період (1394–1434), щодо якого авторка вводить у науковий обіг термін «сорокалітня війна», відзначає політична боротьба за Поділля між Литвою та Польщею. Це була війна між двома державами й одночасно – родинна війна між трьома братами – великими литовськими князями Ягайлом (з 1386 р. польським королем Ягеллом), його рідним братом Свидригайлом і двоюрідним Вітовтом. Вітовт, якому Поділля дісталось по смерті Спитка Мельштинського (1399), не мав, однак, Спиткової політичної відваги і проводив надто помірковану політику. Він змінив зовнішньополітичний курс Поділля, в якому за Кор'ятовичів і Спитка домінувала воєнна доктрина – запорука збереження територіальної цілісності краю. Коротке правління харизматичного Спитка (1395–1399) змінив етап політичних інтриг, компромісів Вітовта, радикальних антипольських виступів Свидригайла, відкритих військових сутичок і таємних змов, який завершився інкорпорацією Поділля до Польщі як нової адміністративної одиниці – Подільського воєводства зі столицею в Кам'янці. Поділля стало «розмінною монетою» в політичних інтригах сусідніх держав, і його незалежність була втрачена назавжди. Пізньолитовський період став крахом здобутків Кор'ятовичів.

У фортифікаційному розвитку Кам'янця ранньолитовський період знаменує низку трансформацій, що відбулися у дві стадії. Між 1340–1370 рр. було підсилено приступний, напільний бік укріплень верхньої та нижньої північної терас замкового мису, які ще зберігали виразні сліди дакоримської оборонної системи – цитадель на верхній терасі мису площею близько 700 м² і загальною довжиною мурів дещо понад 70 м, сформовану вежами Денною, Над Ровом, Верхньою Малою Південною, Малою Західною, Старою Рожанкою (іл. 142). Але у зв'язку зі стрімким поступом у розвитку вогнепальної зброї та появою фланку-

ючої гарматної оборони вже в 1370-х рр. було здійснено значну територіальну реконструкцію замку зі збільшенням площі майже в сім разів. Основну функцію оборони було перенесено на нові фланкуючі башти, висунуті поза межі оборонних мурів на три чверті об'єму – Рожанку, Лянцкоронську, Тенчинську, Ковпак, Папську, Чорну, Малу Східну. Загальна довжина мурів замкового укріплення на верхній терасі збільшилася до 290 м, а площа замку сягнула 4800 м². У результаті проведеної модернізації на трьох терасах замкового мису постав великий середньовічний оборонний комплекс європейського рівня, сформований десятьма стародавніми вежами та вісьмома фланкуючими баштами. Дорога до міста проходила по верхній терасі мису, впритул до замкового муру та через башту Лянцкоронську, яка на той час була надбрамною, і на виході з башти розгалужувалася на два напрямки – до замку та до міста (іл. 152). Замок від міста відділяв мурований Замковий міст.

Отже, наприкінці ранньолитовського періоду давньоруський «град» Кам'янець перетворився на класичне за функціональною структурою і оригінальне за способом організації оборони двокомпонентне місто-фортецю західноєвропейського взірця, у якому постало кілька мурованих оборонних храмів з вежами-дзвіницями.

Формування оборонної концепції середньовічного замку було остаточно завершено в пізньолитовський період. Вдосконаленням замкових фортифікацій між окремими етапами «сорокалітньої війни» займалися наступники Кор'ятовичів – краківський воєвода Спитек Мельштинський та Великий Литовський князь Вітовт, які добудували розпочаті Кор'ятовичами фортифікації, звели башти Лаську, Водну та реконструювали Замковий міст, на якому з'явилися надбрамні башти (іл. 205). Їх поява правдоподібно була пов'язана з необхідністю зміцнення прилеглих до замкового мису та острова частин скельного перешийка. Основною фортифікаційною новацією цієї стадії стала реверсна функція Замкового мосту – принциповий момент у формуванні оборонної концепції.

Найдовший період в історії Кам'янця обіймає середину XV – кінець XVIII ст. і включає три нерівноцінних хронологічних відтинки: ранню польську добу – епоху сарматизму (1434–1672) та пізню польську добу (1699–1793), розділені турецькою окупацією (1672–1699).

Рання польська доба (1434–1672) стала золотим віком міста-фортеці. Чергова стадіальна трансформація була спричинена зниженням рівня Смотрича. Ця серйозна зміна нівелювала переваги каньйону як оборонного рову. Запропоноване польськими фортифікаторами інженерне рішення штучного заповнення каньйону водою за своєю оригінальністю виходить за межі традиційних середньовічних концепцій, не маючи аналогів ані за часів Середньовіччя, ані пізніше. У каньйоні було зведено потужну оборонно-гідротехнічну систему, що складалася з двох багатобаштових фортифікаційно-шлюзових комплексів Польської та Руської брам, розташованих у верхній та нижній течії Смотрича, симетрично до Замкового мосту (іл. 206). Комплекс Руської брами (іл. 208) постав у період 1464–1474 рр., комплекс Польської брами – до 1515 р. (іл. 220). Точний розрахунок забезпечував підняття води в річці до наперед визначеного рівня – на висоту близько 4 м. Ураховуючи значну ширину каньйону – від 90 до 180 м (іл. 218), його затоплення вимагало часу. Цю проблему вирішили, створивши у верхній течії річки великий резервний став зі шлюзами (іл. 206); в XIX ст. на цьому місці збудували млин Ірафа, що зберігся дотепер. Оборонно-гідротехнічній системі Кам'янця судилося залишитися в історії фортифікації унікальною.

У першій третині XVI ст. західний в'їзд на острів через Замковий міст було посилено: на верхній зі скельних терас, якими дорога піднімалася від мосту до міста, на основі давнішої оборонної споруди звели потужний полігональний Вірменський бастіон (іл. 281, 282), який можна віднести до розроблених італійськими військовими архітекторами епохи раннього Ренесансу перехідних форм між нерегулярними середньовічними і регулярними ренесансними фортифікаціями. У замку було проведено низку незначних ремонтів,

з'явилася нова башта Ружицька – споруда нетипової для башт форми (іл. 248). Цей етап пов'язується з фортифікаційною діяльністю італійського архітектора Каміллуса.

Модернізація оборонної системи замку відбулася на наступній стадії – у середині XVI ст. Її здійснив королівський архітектор Іоб Претфус на засадах ренесансної теорії фортифікації. Західний та східний боки замку він посилив баштами-пунтоне: Новою Східною – з боку Замкового мосту, та грандіозною за розмірами Новою Західною (за описом 1544 р. – «Новою») – з напілля. Нова Західна башта була на той час найбільшою з відомих оборонних споруд типу пунтоне: за описом товщина її стін в основі становила близько 10 м, а товщина зубців – 5 м (іл. 256). Мабуть, через це детальний опис башти з розмірами «вздовж і вишир» було відіслано королю. А втім, башту поставили невдало: у рові при фасах утворилися мертві зони, а відкритий верхній ярус гарматної оборони виявився на одному рівні з контрескарпом рову, що зробило споруду уразливою для обстрілу з напілля. В'їзд до замку І.Претфус переніс на нижню північну терасу, на лінію західного оборонного муру між баштами Рожанкою та Водною; тут на залишках дако-римського муру та вежі Старої Рожанки він спорудив нову Пільну браму, а перед нею – міст через замковий рів (іл. 275, 276). На підставі двох описів замку, здійснених з інтервалом у півстоліття (у 1494 та 1544 рр.), авторка виконала низку графічних реконструкцій його укріплень (іл. 253, 266, 279).

Паралельно з модернізацією замку І.Претфус провів будівельні роботи на трьох в'їздах до міста. Було зведено Porta Lapidea – Кам'яну (Міську) браму на східному кінці Замкового мосту, а також відремонтовано Руську та Польську брами; до складу оборонно-гідротехнічної системи включено Замковий міст, що зазнав часткової реконструкції та перетворився на важливу оборонну позицію й одночасно – на греблю між верхнім і нижнім б'єсами Смотрича (іл. 285).

Друга половина XVI ст. стала рубежем, від якого розпочався повільний регрес середньовічної фортифікаційної системи Кам'янця. Традиційно середньовічним у той час

було здебільшого і мислення фортифікаторів, які за інерцією вдосконалювали старі форми організації захисту міста-фортеці. Так поряд з оборонними храмами в міській забудові почали з'являтися «вежі-кам'яниці», або «ламуси» (іл. 280), – новий тип міського житла, який об'єднав риси традиційного будинку та оборонної башти. Втім, ці споруди не вирішували стратегічних завдань оборони міста.

Подальший розвиток військової справи спричинив появу фортифікаційних концепцій, індивідуальних до топографії місцевості. Нові засади мистецтва облоги фортець виходили з нових можливостей артилерійського озброєння та збільшення його далькості. Відповідно засоби оборони, розроблені теоретиками Ренесансу, мали на меті створення концептуально нових систем укріплень регулярної полігональної розпланувальної структури.

Для артилерії нового типу в разі її розміщення на високому лівому березі каньйону Смотрича Старе місто, розташоване на протилежному нижньому березі, було відкритою мішенню. У середині – третій чверті XVI ст. проблему контролю наступальних артилерійських позицій спробували вирішити шляхом зведення укріплень по периметру острова: кромки берегів каньйону з півночі та сходу посилили високими артилерійськими баштами – Стефана Баторія, Різницькою, Слюсарською та Кушнірською, з'єднавши їх на окремих ділянках кам'яно-земляними комунікаціями (іл. 286–297). Ці роботи в низці модернізацій оборонної системи міста можна характеризувати як паліативні.

Нові бастионні укріплення ранньомодерного часу, які поширилися в Європі з другої половини XVI ст., вимагали масштабного реформування всієї системи оборони міст. З економічних причин їх спочатку уникали, традиційно покладаючись на застарілі, а втім перевірені часом середньовічні фортифікації.

Історія Кам'янця XVII–XVIII ст. становить яскраву ілюстрацію експлуатації морально застарілих середньовічних укріплень в нових умовах ведення війни та конфлікту

фортифікаційних новацій *architectura militaris* ранньомодерного часу й органічної для використання середньовічних засобів оборони природної топографії міста-фортеці. Саме унікальна природна підоснова з XVII ст. стала потужним гальмівним чинником у подальшому розвитку системи оборони міста. З огляду на форму й розміри каньйону модернізація, прийнята для більш традиційних природно-топографічних ситуацій, в умовах Кам'янця була недостатньою. Але на рішучі кроки реформування оборонної системи міста польські фортифікатори не наважилися – як через відсутність коштів, так і через ідеалізацію резерву обороноздатності непереможної середньовічної фортеці. Тож реформи звелися до посилення традиційного західного напрямку бастионним укріпленням.

Будівництво в 1617–1621 рр. Теофілом Шомбергом бастионного горнверка (Нового замку) на напільному боці Старого замку (іл. 308–314) стало подією, від якої почався відлік незворотної деградації міста-фортеці. При спорудженні горнверка Т.Шомберг припустився двох принципових помилок. По-перше, він поставив горнверк на терасі замкового мису, підвищеній стосовно Старого замку; відтак кавальєри горнверка опинилися вище коронок оборонних мурів Старого замку. По-друге, горнверк було поставлено впритул до Старого замку, і він затулив напільня для оборонців Старого замку. У свою чергу, здобуття Нового замку автоматично перетворювало його на зручний плацдарм для штурму середньовічного Старого замку, відкритого для обстрілу (іл. 316, 317).

Усі ці вади системи оборони Старого міста й замку проявилися при облозі Кам'янця турецькою армією Мехмеда IV у серпні 1672 р.: місто на острові було розстріляно артилерією з високого протилежного берега каньйону, а Старий замок здався невдовзі після здобуття горнверка й руйнації найбільшої і найпотужнішої башти-пунтоне Нової Західної.

Ранню та пізню польську добу розділяє 27-річний період турецької окупації (1672–1699). Він не привніс кардинальних новацій в оборонну систему міста. Наймасштабнішими роботами, проведеними в цей час, можна вважати реконструкцію аркового Замкового

мосту і перетворення його на батардо, спорудження на місці зруйнованої п'ятикутної башти-пунтоне нової підковоподібної бастей Нової Західної в Старому замку, реконструкцію кількох батарей у Старому місті, ремонтні роботи в Новому замку й на шлюзах Польської та Руської брам. Турки не ставили завдання реформувати фортецю – вони не мали планів тривалого перебування на Поділлі.

Пізня польська доба не зараховується авторкою до стадіальних трансформацій оборонної системи міста. Річ Посполита, повернувши Кам'янець за умовами Карловицької угоди 1699 р., не мала фінансових можливостей для реконструкції фортеці. У період з 1720 до середини 1760-х рр. її коменданти (А.Гловер, К.Дальке) відремонтували деякі укріплення, насипали кілька батарей на території острова, спорудили лінію оборонних мурів над Руською брамою (іл. 342) та біля башти Стефана Баторія (іл. 341), реконструювали Миську браму та Вірменський бастион. У 1770-х рр. комендант фортеці Ян де Вітте виконав наступну низку реконструкцій миських брам – Польської, Руської, Пільної та Підзамкової, а також башти Стефана Баторія (іл. 347–349, 360, 361, 382, 384). Роботи XVIII ст. важко зарахувати до концептуальних реконструкцій. Мабуть, правильніше було би назвати їх удосконаленням середньовічної фортифікаційної концепції, час якої давно минув. Утім, усі коменданти фортеці діяли в межах можливого, свідомі того, що фортеця вже не відповідає новим вимогам оборони.

1780-ті роки були присвячені будівництву споруд військового відомства на терені Старого міста – гауптвахти та порохівні (Ян де Вітте), великих фортечних казарм (Станіслав Завадський), арсеналу (іл. 392, 398–403, 406, 420). Остання спроба «полатати» укріплення міста належить С.Завадському, найбільш помітний слід діяльності якого – зведена у 1791 р. Північна батарея Старого замку (іл. 413, 414).

Наприкінці XVIII ст. фортифікація вступила у фазу головних фортець. Це означало, що фортеця Кам'янець вимагала кардинального реформування – навколо острова Старого міста належало збудувати систему

артилерійських фортів. Проте, крім нестачі коштів, яких вимагала подібна реконструкція і які були відсутні в уряді Речі Посполитої, Старе місто не могло повноцінно виконувати функцію цитаделі головної фортеці: воно залишалося містом з кількатисячним населенням, цивільною і сакральною забудовою та інфраструктурою, несумісними з військовою функцією. Постійні конфлікти цивільного населення з гарнізоном фортеці яскраво це підтверджували. Відтак грандіозний проєкт реформування фортеці з оточенням її великими фортами на стратегічно важливих ділянках лівобережного плато, розроблений Яном Бакаловичем 1790 р. (іл. 412), залишився на папері.

Після переходу Поділля і Кам'янця до Російської імперії фортифікаційні заходи мали здебільшого «косметичний» характер; їх недоцільно виділяти в окремий етап. «Паперове» проєктування, однак, тривало: проєкт 1794 р. інженер-капітана Опермана (іл. 54) можна розцінювати як погіршену версію концепції Яна Бакаловича і так само нереалізовану. Не було втілено і менш амбітний проєкт, розроблений 1803 р. генералом фон Сухтеленем (іл. 55): він передбачав дріб'язкові реконструкції окремих ділянок острівної частини Старого міста – свідчення цілковитої неспроможності реформування кам'янецької фортеці, у якій природна підоснова, закладена на світанку історії, не піддалася фортифікаторам XVII–XIX століть.

Ландшафтно-топографічний чинник, який протягом багатьох століть визначав основні засади фортифікаційної концепції Кам'янця, нині має не менш значущий вплив на композиційно-видові характеристики Старого міста як пам'ятки фортифікації, а відтак відіграє провідну роль у визначенні науково-методичної спрямованості реставрації оборонних споруд і комплексів.

У роботі порушується питання про непра-вмірність застосування для таких значних фортифікаційно-містобудівних комплексів, як Старий і Новий замок, методики реставрації у пуристичній трактовці Венеційської хартії. Авторка солідаризується з теоретиками і практиками реставрації (Є.Михай-

ловським, О.Ополовниковим, Л.Прибегою, Я.Захватовичем, А.Грушецьким, Е.Малаховичем та ін.), які розглядають поняття автентичності в ширшому значенні, ніж матеріальна субстанція пам'ятки, і вважають за можливе застосування як синтетичної реставрації, так і реставраційної реконструкції для відновлення втрачених архітектурних, містобудівних і композиційних якостей пам'яткових комплексів і ансамблів у міському середовищі. Цей напрям робіт зближує реставрацію з регенерацією. Метою регенерації фортифікаційного комплексу Старого міста не повинно бути увічнення результату його просторової та стилістичної деградації в ім'я збереження «автентичності», під якою часто розуміють саме деградований стан пам'ятки. Головна мета регенерації міста-фортеці – утривалення стану, який характеризує його розквіт, збагачує та гармонізує культурний ландшафт і водночас дозволяє ефективно використовувати й експонувати пам'ятки фортифікації. На прикладах синтетичної реставрації об'єктів Кам'янця (іл. 151, 191, 448) доводиться правомірність цього підходу.

Ілюстрацією становлення методичних підходів до реставрації в період 1940-х – 2010 рр. є досвід дослідження і реставрації фортифікацій Старого міста. Розглядаючи різні види реставраційного втручання в пам'яткову субстанцію, авторка не оминає визначення поняття «реставрація». На відміну від розпливчастого пам'яткоохоронного законодавства (відповідно до якого «пам'ятки, їхні частини... забороняється змінювати»), що суперечить реставраційній методиці і, як наслідок, порушується в процесі переважної більшості реставраційних робіт, запропоновану автором дефініцію терміну «реставрація»

(див. словник термінів) визначає конкретика і відсутність двозначності, яка подекуди вводить в оману і провокує оцінки реставраційних робіт за формально-бюрократичними критеріями. Виходячи з мети і завдань реставрації, а також змісту реставраційних дій щодо пам'яток, продиктованих їх вичерпними дослідженнями, авторка трактує *реставрацію як науково обгрунтовані зміни пам'ятки архітектури, що перебуває у зруйнованому, пошкодженому, деградованому стані з метою відновлення її втрачених розпланувально-просторових, інженерно-конструктивних, архітектурно-стилістичних, художньо-композиційних та функціональних якостей*. З таких методичних позицій представлено низку реставраційних робіт та нереалізованих проєктів реставрації об'єктів фортифікації Кам'янця-Подільського (іл. 423, 426, 429, 433–435, 438, 439–446).

Аналіз топографічно-просторової структури та історичної ролі в житті міста каньйону р.Смотрич, який номінується до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (за Попереднім списком), свідчить, що основним аспектом культурної цінності є його фортифікаційна функція, репрезентована унікальною системою пам'яток оборонного будівництва – Старим і Новим замками, Замковим мостом, оборонно-гідротехнічним комплексом Польської та Руської брам, аналогів яким не існує. Комплексна цінність культурного ландшафту каньйону як спільного витвору Природи й Людини, порівняно з ландшафтно-фортифікаційними аналогами – об'єктами-номінантами та об'єктами, включеними до Списку ЮНЕСКО (іл. 453, 456–458, 463, 464), дозволяє розглядати каньйон р.Смотрич – *sine qua non Castrum Samenecensis* – як унікальну пам'ятку *architectura militaris* і пам'ятку всесвітньої спадщини.

ПОСИЛАННЯ

(в тексті позначені в квадратних дужках)

1. ЛНБ ім. В.Стефаніка. – Каб. мистецтв. – Серія «Види міст і місцевостей», 6/№.
2. Основні: карта Польщі та Угорщини Себастьяна Мюнстера 1540 р.; карта Польщі Вацлава Гродецького 1558 р.; карта Південно-Західної Росії Якова Гастальді 1562 р.; карта Європейської Сарматії, Польщі та Литви Андреаса Пограбіуса 1570 р.; карта Росії Соломона Нейгебауера 1612 р.; карта Литви Миколая Хр. Радзивилла 1613 р.; карта Польщі та Литви Г. Левассера де Боплана 1651 р.; карта Польщі Н.Сансона 1655 р.
3. К-ПМДА. – Ф. 120. – Оп. 1. – Од. зб. 1631. – Арк. 21–22.
4. Місто Смотрич розташоване у Хмельницькій області, 30 км на північ від Кам'янця-Подільського, вище за течією по р.Смотрич.
5. Український переклад документа зроблено О.Пламеницькою. Публікується за двома текстами (польською мовою), вміщеними у праці Н.Молчановського [Молчановский: 208–209] та у копії з Актів метрики Коронної (К-П МДА. – Ф. 120. – Оп. 1. – Од. зб. 1631. – Арк. 21–22); текст останнього опубліковано: [Przeddziecki: 140–142]. Переклад вперше опубліковано: [Пламеницька О. 2004: 32–33].
6. 1494. *Castrum Camyenyecz est resignatum sabbato in vigilia sancti Andree apostoli.* – AGAD. – ASK. – Od. LIV. – К. 9–12. Переклад документа див. у додатку 3.
7. ЦДДАУ/К. – Ф. 39. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – Арк. 259, 261.
8. ВН. – Од. ikon. – № 25.475.
9. *Dyspozycja Generalna Catego Garnizonu Fortecy Kam.* 12.05.1768. – АРКр. – АРР. – № 689/І. – К. 143.
10. *Regestr Mieszczan Kamienieckich z Bronią* tudzież ich Czeladzi Paróbków i Chłopów z 28 aprilis 1734 D spisany. – АРКр. – АРР. – № VII.1/7.
11. НТБ Державного університету шляхів сполучення, Санкт-Петербург. – А. VII.32. – № 19871. – Арк. 6–7.
12. *Каменец-Подольск. Генеральный план крепости* с наложением на нем проекта составлен в 1794 г. инженер-капитаном Опперманом. (План виявлено І.В. Даніловим. Фотокопію плану люб'язно надано автору Г.І. Горшунівим, якому, користуючись нагодою, висловлюємо вдячність).
13. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 671. – 1801 р.
14. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 679. – 1803 р.
15. Роботи проводились під керівництвом директора історичного музею-заповідника Григорія Хотюна та інженера-геолога Сергія Шкурка (*Шкурко С.* Доклад о результатах раскопок на территории крепости XIV ст. в г. Каменец-Подольском. Апрель–июнь 1959 г. – Фонди К-ПДІМЗ).
16. Польовий щоденник Є.Пламеницької 1963 р. Особистий архів О.Пламеницької.
17. Археологічну частину досліджень на об'єкті реставрації Північної батареї Старого замку (науковий керівник і автор проекту реставрації кандидат архітектури О.Пламеницька) виконано експедицією ІА НАНУ (керівник кандидат історичних наук Л.Виноградська) за участі співробітників К-ПДІМЗ (П.Болтанюк), НІАЗ «Кам'янець» (О.Мороз) та студентів Кам'янець-Подільського педагогічного університету.
18. *Исследование условий эксплуатации мостов* Каменец-Подольска и разработка рекомендаций по повышению их надежности и долговечности (промежуточный отчет) / КАДИ. Кафедра строительных конструкций и мостов. Научный отчет по теме № 553 / Руководитель А.Шкуратовский. – Киев, 1980. – С. 65–70.
19. Хіміко-петрографічні дослідження виконувалися науково-дослідною лабораторією інституту «Укрпроектреставрація» (керівник Ю.Стріленко, виконавці Т.Нестеренко, О.Кравченко).
20. *Informacja dla Ichm Panów Officerów* od Korpusu Inżynierów Koronnych wykommenderowanych do różnych Czynności w Kamieńcu Podolskim ściągająca się do Budowow tej Fortecy Dnia 24 sierpnia 1791 R^u dane. – АРКр. – АРР. – VII. 1/53. – № 52.
21. Плани Кам'янця-Подільського 1799 та 1800 рр. – РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 627, 650. (Плани виявлено Є.Пламеницькою).
22. Дослідження Замкового мосту проводилися в 1980 р. Київським автомобільним інститутом (керівник кандидат технічних наук А.Шкуратовський) та інститутом «Укрпроектреставрація» (керівник архітектор Є.Пламеницька); в 1982 р. – Українським транспортним університетом (керівник інженерних досліджень А.Шкуратовський, керівник архітектурних досліджень Є.Пламеницька); в 1994 р. – Українським транспортним університетом (керівник А.Шкуратовський) та НДІПАМ (керівник завідувачка відділу, архітектор О.Пламеницька); в 1997–1998 рр. – Державним науково-технологічним центром «Контрест» (керівник директор Ю.Стріленко, НДІПАМ (керівник завідувачка відділу О.Пламеницька) та Варшавським НДІ доріг і мостів (керівник завідувач відділу доктор-інженер Я.Римша); у 2000–2001 рр. – міжнародним науковим колективом, організованим українським фондом «Замковий міст» та польською фундацією «Most» (керівник науково-проектного колективу О.Пламеницька) за фінансової підтримки Канцелярії Прем'єр-міністра Республіки Польща та Посольства Республіки Польща в Україні.
23. *Пламеницька О.* Замковий міст у Кам'янці-Подільському. Пам'ятка архітектури II–XVIII ст. Науково-проектна документація на реставрацію.

- Том II. Комплексні дослідження / Фонд «Замковий міст». – Київ, 2001. – Ркп. 351 с., 194 іл. – Архів Посольства Республіки Польща в Києві; архів фонду «Замковий міст».
24. **Кравченко А.** Памятник архитектуры XI–XVIII вв. Замковый мост в Каменце-Подольском. Заключение по результатам химико-петрографического анализа строительных растворов / НТЛ «Конрест». – Киев, 1994. – Архів ДНТЦ «Конрест»; **Пламєницька О., Стріленко Ю., Шевченко Н., Римша Я.** Замковий міст у Кам'янці-Подільському. Пам'ятка архітектури II–XX ст. Інженерно-технологічні дослідження і опрацювання засад архітектурно-інженерної концепції реставрації. – Науковий звіт / ДНТЦ «Конрест». – Ркп. – Київ, 1998. – Архів ДНТЦ «Конрест»; **Стріленко Ю., Новікова Е.** Пам'ятка архітектури II–XVIII ст. Замковий міст у Кам'янці-Подільському. Звіт про виконання хіміко-технологічних аналізів розчинів споруди Замкового мосту / ДНТЦ «Конрест». – Ркп. 20 с. – Київ, 2001. – Архів ДНТЦ «Конрест».
 25. **Пламєницька О.** Замковий міст у Кам'янці-Подільському. Пам'ятка архітектури II – XVIII ст. – Том II. – С. 318–319.
 26. **Стріленко Ю., Новікова Е.** Вказ. праця.
 27. **Стріленко Ю., Новікова Е.** Вказ. праця. – С. 10, 11.
 28. **Дослідження будівельної технології** по Вірменському кафедральному собору в м. Кам'янці-Подільському. Том I, кн. 6. / Інститут «Укрзахід-проектреставрація». – Ркп., Львів. – 1993. – Архів НІАЗ «Кам'янець».
 29. **Стріленко Ю., Новікова Е.** Вказ. праця. – С. 10, 19.
 30. **Нашиванко Е., Стріленко Ю.** Заключение лаборатории УСНРПУ по результатам анализа строительных растворов Каменец-Подольской крепости / ДНТЦ «Конрест». – Ркп. 24 с. – Киев, 1971. – Архів ДНТЦ «Конрест». – С. 14.
 31. **Стріленко Ю., Нестеренко Т.** Заключение по результатам исследований строительных растворов Каменец-Подольской крепости / ДНТЦ «Конрест». – Ркп. 8 с. – Киев, 1984. – Архів ДНТЦ «Конрест». – С. 4.
 32. **Plan von Kamieniec in Podolien.** In Kamieniec den 11-ten July 1761 Anno. Dessini par Sigismundt Corporal v.A.K. Hillert G. – BN. – Od. Kart. – № 1323.
 33. **Mandzy A.** An urban History of Early Modern Kamianets-Podilsky, Origins to 1672. A thesis submitted to the Faculty of Graduated Studies in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. Graduate Program in History York University. – North York, Ontario, 1998. – P. 74–75.
 34. ЦДІАУ/К. – Ф. 39. – Оп. 1. – Од. зб. 11, 12, 15, 17, 20.
 35. ЦДІАУ/К. – Ф. 39. – Оп. 1. – Од. зб. 20. – Арк. 20-зв.
 36. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 598. датується не пізніше 1773 р. (План виявлено й атрибутовано Є.Пламєницькою).
 37. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 671.
 38. *«хайр мер ор йергнк'ун йес супр йегіці анун к'о»* (Четья Мінея). 1620 р. – ДПБ. – Від. рук. – Ркп. Арм. 2. Переклад опубліковано О.Гаркавцем: [Гаркавець О. 289–290].
 39. **Стріленко Ю., Нестеренко Т.** Вказ. праця. – С. 5.
 40. **Relacya o uradku Kamieńca r. 1672 i ostatnich czynach p. Jerzego Wołodyjowskiego przez Imci pana Stanisława Makowieckiego stolnika Latyczowskiego.** – AGAD. – Zb. Branickich z Sucheja. – № 168/199.
 41. **Kamieniec. Serenissimo Jacobo Poloniae Principi Magnarum uirtutum Patris Regis Inuicissimi Imitatori Studiosissimo.** Jacobus de Rubeis. MDCLXXXIV. – РДВІА. – Ф. ВУА. – Од. зб. 21998.
 42. AGAD. – KADW. – I/6. – Dz. 86. – № 13. 1546 р.
 43. AGAD. – KADW. – I/6. – Dz. 86. – № 14. 1546 р.
 44. **Plan der Festung Kaminiack. 1788.** Військовий архів Австрії, Відень. Хронологічна атрибуція архіву помилкова: план виконано до 1778 р. (План виявлено М.Бевзом, якому, користуючись нагодою, висловлюємо вдячність за надання копії документа).
 45. ЦДІАУ/К. – Ф. 39. – Оп. 1. – Од. зб. 14. – Арк. 80-зв.
 46. **Actum Cameneci Podoliae in Praetorio Civitatis Eiusdem Sabbatio post Festum Nativitatis Beatis-simae Virginis Mariae proximo Anno Domini Mille-simo Septingentesimo.** – ЛНБ. – Каб. рук. – Ф. Чоловського. – № II.2409. – Арк. 15.
 47. **Пламєницька О.А.** Еволюція середньовічного житла Кам'янця-Подільського в урбаністичному контексті. Дис. канд. архітектури / НАОМА / Ркп. – К., 2008. – Бібл. НАОМА. – С. 342–348.
 48. ЦДІАУ/К. – Ф. 39. – Оп. 1. – Од. зб. 8. – Арк. 193 б; Од. зб. 11. – Арк. 138а; Од. зб. 17. – Арк. 217 б – 218 б.
 49. ЦДІАУ/К. – Ф. 39. – Оп. 1. – Од. зб. 8. – Арк. 231.
 50. ЦДІАУ/К. – Ф. 39. – Оп. 1. – Од. зб. 8. – Арк. 193.
 51. **Никитенко М., Полегайлов О., Тищенко О.** Отчет об археологических исследованиях фундаментов церкви Иоана Предтечи / Институт «Укр-проектреставрація». – Ркп. – 1984 р. – Архів НІАЗ «Кам'янець».
 52. BUW. – Gab. Рус. – Zb. Król. – P. 187. – № 204. – Fot. 9239.
 53. РДІА. – Ф. 1488. – Оп. 3. – Од. зб. 552. – Арк. 1.
 54. **Мандзій Адріан О., Лі Джон Р., Бевз В.** Перехідний звіт розкопок 1999 р. Кам'янець-Подільський, Україна / Кам'янець-Подільська фундація. – Ркп. – Кам'янець-Подільський, 1999. – С. 43–44.
 55. **Мандзій А.** П'ять років архітектурно-археологічних досліджень в м. Кам'янці-Подільському. Коротке резюме здійснених робіт / Кам'янець-Подільська фундація. – Ркп. 1993. – С. 12. – Архів НІАЗ «Кам'янець».
 56. **1494. Castrum Camyenyecz...** – К. 9–12.
 57. **Inwentarz i lustracje starostw: Kamieniec Podolskiego i Latyczowskiego. Rok 1613.** – AGAD. – ASK. – Dz. LVI. – Sygn. K-4/1. – К. 55-в.
 58. **Expensa edifition Camenecen Castr...** 1547. – AGAD. – KADW. – Dz. 86. – Nr 15. – К. 23. (Матеріал виявлено О.Пламєницькою).

59. *Стриленко Ю., Нестеренко Т.* Заключение по результатам исследований строительных растворов Замка в г. Каменец-Подольском. Башни Тенчинская, Рожанка, Колпак / Институт «Укрпроектреставрация». – Ркп. – 1983 г. – Архів ДНТЦ «Конрест».
60. AGAD. – ASK. – Dz. LVI. – Sygn. K-4/1. – К. 58v. При перекладі використано [SP XX: 369].
61. Ibidem.
62. *Пламеницька О.А.* Науково-проектна документація на реставраційно-ремонтні роботи по мурах Північного двору Старого замку (охор. № 730/1) у м. Кам'янці-Подільському Хмельницької області (перша черга). Том 2, кн. 2, вип. 1. Комплексні наукові дослідження. Натурні дослідження. Шурфи, траншеї, зондажі. Опис, фотофіксація / НППКЦ «Донжон». – Ркп. – Київ, 2007. – Технічний архів СЄЗ.
63. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 660. 1800 р.
64. AGAD. – ASK. – Dz. LVI. – Sygn. K-4/1. – К. 58v.
65. *Inwentarz i lustracje starostw...* – К. 61-v.
66. Ibid. – К. 55-v.
67. Ibid. – К. 61.
68. Ibid. – К. 58-v.
69. *Inwentarz Cekauzu Kamienieckiego.* Moździerzy, Granatników, Dział Spirzowych i Żelaznych Oręża Dostatku wszelkiego y Naczynia Rzemieślniczego spisany z R. 1786 na Rok 1787. Opisanie Fortecy Kamieńca Podolskiego. – РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 15-зв. (Матеріал виявлено Є.Пламеницькою).
70. *Regestrum expensorum pecuniid Me Reque pro munitioni Arcis Camenecensis. 1544.* – AGAD. – KADW. – I/6. – Dz. 86. – Nr 13. – К. 117-v, 119, 123, 124, 127-v etc. (Матеріал виявлено О.Пламеницькою).
71. *Пламеницькая Е. Памятник архитектуры Армянский колодец* – 1581 г. – середина XVIII в. г. Каменец-Подольский, Хмельницкая обл. Том I. Историческая записка. – Ркп., Киев, 1990. – С. 76. – Архів інституту «Укрзахідпроектреставрация».
72. *1494. Castrum Camyenyecz...* – К. 11.
73. *Inwentarz Cekauzu Kamienieckiego...* – Арк. 15-зв.
74. *Inwentarz i lustracje starostw...* – К. 55-v.
75. *Пламеницька О.* Замковий міст у Кам'янці-Подільському... – С. 182-183.
76. *1494. Castrum Camyenyecz ...* – К. 11.
77. *Inwentarz i lustracje starostw...* – К. 54 v.
78. *Stan Fortecy terazniejszy... 18 lutego 1786 r.* – AGAD. – ASW. – Od. 86. – № 106. – К. 89. (Матеріал виявлено О.Пламеницькою).
79. *Inwentarz Cekauzu Kamienieckiego...* – Арк. 15-зв.
80. BN. – Od. ikon. – Nr 25.475. 1699 r. (Матеріал виявлено О.Пламеницькою); РДАВМФ. – Ф. 3. – Оп. 24. – Од. зб. 41. – Арк. 12. 1797 р. (Матеріал виявлено Є.Пламеницькою).
81. *Inwentarz i lustracje starostw...* – К. 54 v.
82. *Disseributa peccuniarū in Restauratione poiōriū ediffitiorū Camienecen Castri...* – AGAD. – KADW. – I/6. – Dz. 86. – Nr 13. – К. 118, 122, 128 v, 133. (Матеріал виявлено О.Пламеницькою).
83. *Inwentarz i lustracje starostw...* – К. 38-38 v.
84. Дослідження Є.Пламеницької. *Е.Пламеницькая.* Русские ворота. 1984 р. Рукопис в особистому архіві автора.
85. AGAD. – KADW. – I/6. – Dz. 86. – № 13 (1544-1546); Dz. 82. – № 4 (1547). (Матеріали виявлено О.Пламеницькою).
86. *Inwentarz i lustracje starostw...* – К. 38-38 v.
87. Ibidem.
88. BN. – Zakl. repr. – Mf. sygn. J.F.12948.-2.
89. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 638, 652.
90. *Inwentarz i lustracje starostw...* – К. 38-38 v.
91. AGAD. – ASK. – Od. LIV. – № 19. – К. 9-16. Опис замку міститься на арк. 9-11, опис артилерійської зброї – на арк. 16.
92. Ibid. – К. 11.
93. Ibid. – К. 13.
94. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 636. (Матеріал виявлено Є.Пламеницькою).
95. *Regestrum expensorum pecuniid Me Reque pro munitioni Arcis Camenecensis.* – К. 117-v, 119.
96. *Inwentarz i Lustracje starostw...* – К. 56, 60-60 v.
97. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 598. (Матеріал виявлено Є.Пламеницькою); ВСzart. – Zb. Kart. – Teka 122. – № 76.
98. *Inwentarz i Lustracje starostw...* – К. 59-v.
99. Ibid. – К. 55.
100. *Ведомость о цивильных строениях, состоящих в Каменец Подольской крепости и при оной в каменном замке...* Генваря 18 дня 1800-го года – РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 1. – Од. зб. 496. – Арк. 22-зв. – 23. (Матеріал виявлено Є.Пламеницькою).
101. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 732. (Матеріал виявлено Є.Пламеницькою).
102. *Inwentarz i Lustracje starostw...* – К. 56-v.
103. Ibid. – К. 56.
104. Ibid. – К. 61 v.
105. AGAD. – KADW. – I/6. – Dz. 86. – Nr. 14. – К. 123-v – 124.
106. *Inwentarz i Lustracje starostw...* – К. 55 – 55-v.
107. Ibid. – К. 56.
108. Ibid. – К. 55-v.
109. *Regestrum expensorum... Diseributa peccuniarum in Restauratione novorum ediffitorum Camenecen Castri... AD 1544-1546.* – AGAD. – KADW. – I/6. – Dz. 86. – Nr 13. – К. 121-v, 125.
110. Ibid. – К. 97, 105, 117, 119, 122-125, 127, 128. 135.
111. AGAD. – KADW. – I/6. – Dz. 86. – № 14. – Ks. III. – К. 49.

112. *Expensa edifition Camenecen Castris... 1547.* – К. 3, 37–44.
113. ЦДІАУ/К. – Ф. 39. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – Арк. 84, 135, 211, 236, 240, 245, 295, 303, 309, 310, 358, 373, 374, 377, 379, 391, 398, 400, 401, 426.
114. *Regestrum Extraditionis pecuniarum per famatum Mathiam Galiczany Consulem super Carpentarios... AD 1546.* – AGAD. – KADW. – I/6. – Dz. 86. – № 14. – Кs. II. – К.1. (Матеріал виявлено О.Пламєницькою).
115. AGAD. – KADW. – I/6. – Dz. 86. – Nr. 14, 15.
116. 116. ЦДІАУ/К. – Ф. 39. – Оп. 1. – Од. зб. 2; *Anno domini 1566. Die 24 mensis Juli.* Pro facta cum Famatis Mathia Haliczany, Jacobo Baccalawro Consulibus, Jacobo Notario Civili Kurilo Advocato Armenio Fedor Advocato Ruthenio... – ЛНБ. – Каб. рук. – Ф. Чоловського. – № I.245. (Матеріал виявлено Є.Пламєницькою). Переклад з латинської Г.Швидько.
117. AGAD. – KADW. – I/6. – Dz. 86. – Nr 14. – К. 104.
118. AGAD. – KADW. – I/6. – Dz. 82. – Nr 4; Dz. 86. – Nr 13. – К. 68; Dz. 86. – Nr 14. – К. 74-v, 117-v, 118, 122.
119. *Inventarz i Lustracje starostw...* – К. 54 – 54-v.
120. AGAD. – KADW. – I/6. – Dz. 86. – Nr 13. – К. 16-v, 18-v, 21, 22-v, 26.
121. *Kopia Rapportu drugiego o robotach w Kamieńcu Pod.* które za komendy Hr. Orłowskiego Gen. Maj. Kon. Fort. Nastapily. Dnia 26.07.1791. – АРКг. – АРР. – VII. – Nr. 1/54. – К. 9.
122. *Пламєницькая Е.* Гончарная башня. 1984. – Рукопис в особистому архіві автора; *Пламєницька О., Пламєницька Є.* Реєстр науково-дослідницької та проектно-кошторисної документації на роботи по регенерації, реставрації та ремонту пам'яток архітектури Кам'янець-Подільського державного історико-архітектурного заповідника / Київ, НДІТІАМ. – Ркп. 311 с. – Київ, 1993. – Архів НІАЗ «Кам'янець»; ДНАББ. – Ркп. № 1856.
123. Там само.
124. *Пламєницькая Е.* Кравецкая (Слесарная) башня. 1984. – Рукопис в особистому архіві автора.
125. *Anno domini 1566. Die 24 mensis Juli.* – К. 416–418-зв.
126. *Regestrum Civitatis Camenecensis Podolie... 1564 ye 1565* – ЛНБ. – Ф. Чоловського. – № I.245. – Арк. 410–415-зв. (Матеріал виявлено Є.Пламєницькою).
127. Ibid. – К. 415–415-v.
128. *Inventarz i Lustracje starostw...* Опис включає розділи, присвячені складовим замку: пригородку, замковому двору, надвірній забудові, озброєнню замку. Окремо дано узагальнену характеристику міських укріплень. Дотепер дослідники не робили аналізу цього документа.
129. Ibid. – К. 58.
130. Ibid. – К. 57–57-v.
131. Ibid. – К. 62–62-v.
132. Ibid. – К. 59.
133. Ibid. – К. 63.
134. Ibid. – К. 63-v – 65.
135. *Relacja o upadku Kamieńca r. 1672...*
136. *Пламєницька О.* Комплекс фортифікаційних споруд по вул. Замковій, 3, 4 та вул. Францисканській, 10 у м.Кам'янець-Подільському. Історико-архітектурна довідка / НПККЦ «Донжон». – Ркп. 73 с., іл. – К., 2011. – Архів НПККЦ «Донжон».
137. *Plan de Saminieck.* – РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 594. (План виявлено й атрибутовано Є.Пламєницькою).
138. *Пламєницька О.* Замковий міст у Кам'янець-Подільському. – С. 264–265.
139. *Plan de Kamienieck.* Schaeffer L.
140. *Plan von Kamieniec in Podolien.* In Kamieniec den 11-ten July 1761 Anno.
141. *Пламєницька О.* Комплекс фортифікаційних споруд по вул. Замковій... – С. 21, 23.
142. *Actum Cameneci Podoliae in Praetorio Civitatis ...* – Арк. 20.
143. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 639. (Матеріал виявлено Є.Пламєницькою).
144. *O zrewidowaniu murów i Budowów niektórych w Kamieńcu Podolskim Dnia 26 miesiąca września 1791 Roku.* – АРКг. – АРР. – VII. – 1/54. – № 17. (Матеріал виявлено О.Пламєницькою).
145. *Пламєницька О.* Замковий міст у Кам'янець-Подільському...
146. ЦДІАУ/К. – Ф. 39. – Оп. 1. – Од. зб. 8. – Арк. 31, 82, 115; Од. зб. 11. – Арк. 211–212; Од. зб. 12. – Арк. 327, 380; Од. зб. 20. – Арк. 135.
147. РДІА. – Ф. 1488. – Оп. 3. – Од. зб. 561. 1841 р. (Матеріал виявлено Є.Пламєницькою).
148. К-П МДА. – Ф. 33. – Оп. 1. – Од. зб. 535. (Матеріал виявлено О.Пламєницькою).
149. *Пламєницька О.* Замковий міст у Кам'янець-Подільському... – С. 79–97.
150. ЦДІАУ/К. – Ф. 442. – Оп. 105. – Од. зб. 147. – Арк. 2. Кресленики у справі відсутні.
151. РДІА. – Ф. 1287. – Оп. 25. – Од. зб. 862. – Арк. 98. (Матеріал виявлено Є.Пламєницькою).
152. *Actum Cameneci Podoliae in Praetorio Civitatis...*
153. *Regestr Mieszczan Kamienieckich z Bronią tudzież jch Czeladzi Paróbków i Chłopów z 28 aprilis 1734 A° spisany.* – АРКг. – АРР. – VII. 1/7.
154. ЦДІАУ/К. – Ф. 39. – Оп. 1. – Од. зб. 1, арк. 85, 307, 804; Од. зб. 82. – Арк. 43; Од. зб. 95. – Арк. 2.
155. *Głower do Sieniawskiego.* – BCzart. – Rkps. 5816. IV. – Nr 11957.
156. *Głower do Sieniawskiego.* – BCzart. – Rkps. 5816. IV. – Nr 11955.
157. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 625 (1799 р.); Од. зб. 696 (1806 р.). (Матеріали виявлено Є.Пламєницькою).
158. *Głower do Sieniawskiego.* – BCzart. – Rkps. 5816. IV. – Nr 11970.

159. *Głower do Sieniawskiego*. – BCzart. – Rkps. 5816. IV. – Nr 11955.
160. *Plan de Kaminięck*. Scherster L. – РДВІА, ф. 349, оп. 17, од. зб. 594. (Матеріал виявлено Є.Пламеницькою).
161. *Głower do Sieniawskiego*. – BCzart. – Rkps. 5816. IV. – Nr 11968, 11969.
162. *Plan de Kaminięck en Podolie*, Levé et fortifié par Le sieur de Bonnelevay, Ingenieur et Major du L'Artillerie Royaume de Pologne, Son/Estat en 1720. – Національна бібліотека Мадрида, бвд. (Матеріал виявлено Я.Матвіїшином) [Матвіїшин: 225].
163. Вид Кам'янець з півночі. Гравюра Станіслава Антошевського та Яна Красевського. – ВН. – Zakl. repr. – Mf. sygn. 6.29197.
164. *Plan de Kaminięck en Podoli*. – РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 595. (Матеріал виявлено Є.Пламеницькою).
165. *Пламеницька О.* Комплекс фортифікаційних споруд по вул. Замковій...
166. *Kaminięck Podolski* Capitale du Palatinat de la Haute Podolie. – РДВІА. – Ф. ВУА. – Од. зб. 21999. (План виявлено й атрибутовано Є.Пламеницькою).
167. *Plan von Kaminięck in Podolien*. In Kaminięck den 11ten July 1761 Anno...
168. *O zrewidowaniu murów i Budowów...* – К. 9. – № 7.
169. [Apolinary J.]. *Kaminięck Podolski. Szkich historyczny* przez Józefa Apolinarego. – ЛНБ. – Ф. Чоловського. – Од. зб. П.2250. – Арк. 26. (Матеріал виявлено Є.Пламеницькою. Атрибуція авторства документа Ю.-А.Ролле виконана О.Пламеницькою [Пламеницька О. 2000 б]).
170. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 715. (Матеріал виявлено Є.Пламеницькою).
171. *Rolla Generalna Ich Mościów Panów Szaabs-ober-Unter-Officierów... po Ceughauzah Rzeczypospolitej Artyllerii Koronnej lokowananych... Anno 1764*. – BCzart. – Rkps. 2654.IV. – К. 59, 60. (Матеріал виявлено О.Пламеницькою).
172. РДІА. – Ф. 1399. – Оп. 1. – Од. зб. 623. – Арк. 1. 1798–1800 рр. Кресленник арх. Квятковського. (Матеріал виявлено Є.Пламеницькою).
173. *Пламеницька О.А.* Еволюція середньовічного житла Кам'янець-Подільського в урбаністичному контексті. Дис. канд. арх. – С. 149.
174. *Listy Jana de Witte*. – АРКр. – АРР. – № 689/II. – К. 123, 275.
175. *Dyspozycya Generalna Całego garnizonu Fortecy Kaminięckiej...* – К. 143.
176. *Inwentarz Cekauzu Kaminięckiego...* – Арк. 12-зв.
177. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 598.
178. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 657. 1800 р.; Од. зб. 652. 1800 р.; Од. зб. 692. 1805 р. (Матеріали виявлено Є.Пламеницькою).
179. MN. – Од. Ікон. – № 16698. (Матеріал виявлено О.Пламеницькою).
180. *План Каменец Подольской крепости с замком и земляным горнверком...* Снят ... инженер-полковником Дементием Мелешенковым сентября 22 дня 1797 года. – РДАВМФ. – Ф. 3. – Оп. 24. – Од. зб. 41. (Матеріал виявлено Є.Пламеницькою).
181. *Stan forteci terazniejszyy... 18 lutego 1786 r.* – К. 90.
182. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 657. 1800 р. (Матеріал виявлено Є.Пламеницькою).
183. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 599. 1782 р. (Матеріал виявлено Є.Пламеницькою).
184. *Stan forteci terazniejszyy... 18 lutego 1786 r.* К. 90 v.; *Opisanie Fortecy Kaminięcka Podolskiego. Inwentarz Cekauzu Kaminięckiego*. – РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 1. – Од. зб. 61. – Арк. 18. (Матеріали виявлено Є.Пламеницькою).
185. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 644. 1800 р. (Матеріал виявлено Є.Пламеницькою).
186. ВН. – Sygn. J.F. 4054.
187. ВН. – Sygn. J.F. 12943.
188. РДАВМФ. – Ф. 3. – Оп. 24. – Од. зб. 41. – Арк. 4.
189. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 679. 1803 р. (Матеріал виявлено Є.Пламеницькою).
190. *Do Komissyi Wojskowej*. – АРКр. – АРР. – Nr 689/II – К. 302.
191. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 679. 1803 р.
192. *O zrewidowaniu murów i Budowów...* – Nr 6.
193. *Do Komissyi Wojskowej*. 27.07.1772. – АРКр. – АРР. – Nr 689/III.
194. *Do Komissyi Wojskowej*. – АРКр. – АРР. – Nr 689/II.
195. *Rachunek Expensy Pieniężnej na Różne Reparacje w Fortecy Kaminięcka Podolskiego*. 2.06.1787. – АГАД. – KADW. – Dz. 86. – Nr 106. – К. 129; *Obrachowanie Expensy Pieniężnej na Fortyfikacje*. 1788. – Ibid. – К. 149. (Матеріали виявлено О.Пламеницькою).
196. АГАД. – АСВ. – Од. 86. – Nr 106. – К. 104. (Матеріал виявлено О.Пламеницькою).
197. *Stan Fortecy terazniejszyy, 18 lutego 1786 r.* – К. 90.
198. АГАД. – АСВ. – Од. 86. – Nr 106. – К. 116, 120, 124, 129, 133.
199. ВН. – Zakl. repr. – Mf. sygn. J.F. 12923.
200. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 742. 1834 р. (Матеріал виявлено Є.Пламеницькою).
201. РДАВМФ. – Ф. 3. – Оп. 24. – Од. зб. 41. – Арк. 11.
202. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 639. (Матеріал виявлено Є.Пламеницькою).
203. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 741. 1834 р. (Матеріал виявлено Є.Пламеницькою).
204. АГАД. – АСВ. – Од. 86. – Од. 86. – Nr 106. – К. 114.
205. АРКр. – Arch. Sanguszków. – Nr 639/I. – К. 272, 283.
206. АГАД. – АСВ. – Од. 86. – Од. 86. – Nr 106. – К. 114.
207. АГАД. – АСВ. – Од. 86. – Од. 86. – Nr 106. – К. 114-v – 115.
208. *Działo się w Kaminięcu Podol. 18 okt. 1726 Ano.* – АРКр. – Zb. Rusieckich. – Nr 151. – К. 381–390.
209. *Dyspartymnt Garnizonu Kaminięckiego Kwaternek Anno Domini 1739.* – ЛНБ ім. Стефаника.

- Каб. рук. – Ф. Чоловського. – № 2248/III. (Матеріал виявлено О.Пламєницькою).
210. *Desideria*. 31.08.1768. – АРКг. – АРР. – Nr 689/I. – К. 143.
211. *Die 4. Martii 1792. Relacja o Kamieńcu. p. X.Krasińskiego biskupa kamienieckiego*. – BCzart. – IV.922. – К. 906, 907.
212. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 598. 1760-і рр. (Хронологічна атрибуція О.Пламєницької).
213. *Obiaśnienie Projektu na Kaserny dla części Garnizonu Kamienieckiego*. – РДВІА, Москва. – Ф. 349. – Оп. 1. – Од. зб. 61. – Арк. 59. (Матеріал виявлено Є.Пламєницькою).
214. BUW. – Gab. Rycin. – Zb. Król. – P. 187. – Nr 201.
215. *Obiaśnienie Projektu na Kaserny...* – Арк. 59–62.
216. Ibid. – К. 59.
217. BUW. – Gab. Rycin. – Zb. Król. – P. 187. – Nr 202.
218. BUW. – Gab. Rycin. – Zb. Król. – P. 187. – Nr 204.
219. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 599. (Матеріал виявлено Є.Пламєницькою).
220. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 602–610. 1782 р. Кресленики підписані Я.Бакаловичем. (Матеріали виявлено Є.Пламєницькою).
221. *Planta dolna Koszar Kamieńca Podolskiego...; Planta drugiego Piętra Kamieńca Podolskiego Koszar na Kapitanów i Poruczników ...* – BUW. – Gab. Rycin. – Zb. Królewskie. – P. 187. – Nr 205, 207, 208.
222. *Faciata Voku Fabryki Koszar Kamieńca Podolskiego ...* – Ibid. – К. 203.
223. *Fabryka Koszar w Kamieńcu Podolskim* tak się znajduje podczas Lustracji zesłanej kommissyи Dnia 26 stycznia 1786 Ru. – AGAD.– Dz. 86. – Nr 106. – К. 103; *Чертеж имеющимся в Каменец-Подольской крепости и при оной в каменном Замке и Земляном Горнверке разным цивильным строениям...* Сочинен при Каменец-Подольской инженерной команде 1800 года декабря. – РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 660. (Матеріал виявлено Є.Пламєницькою).
224. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 643. 1800 р. (Матеріал виявлено Є.Пламєницькою).
225. IS PAN. Arch. Fot. – Neg. 119637. Fot. przed 1939.
226. *Wyrachowanie materiałów i Rzemiesników na Całą Fabrykę Koszar w Fortecy Kamieńca Podolskiego*. – AGAD. – KADW. – Od. 86. – Nr 106. – К. 1 – 1-v. (Матеріал виявлено О.Пламєницькою).
227. Ibid. – К. 49.
228. Ibid. – К. 13.
229. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 1. – Од. зб. 61. – Арк. 50–51.
230. AGAD. – KADW. – Od. 86. – Nr 106. – К. 7, 16 – 17-v.
231. Ibid. – К. 5, 49, 57, 66.
232. *По проекту устройства помещения военного Госпиталя в г.Каменец-Подольске*. 1840. – РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 752. (Матеріал виявлено Є.Пламєницькою).
233. *По проекту перестройки зданій военного Госпиталя на 450 челов. в г. Каменец Подольске*. 1843. – РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 759; *План Каменец Подольскаго военного госпиталя нижняго этажа со всеми службами*. 1867. – РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 831. (Матеріал виявлено Є.Пламєницькою).
234. *План Каменец Подольской Крепости* с Каменным замком и земляным Горнверком... Сентября 22 дня 1797 года.
235. AGAD. – KADW. – Od. 86. – Nr 106. – К. 114-v.
236. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 631. 1800 р. . (Матеріал виявлено Є.Пламєницькою).
237. *Informacja dla Ichm Panów Officerów...* – P. 38, 41.
238. *План, профили и фасад* прожектированной для построения в Каменец Подольской крепости вместо старой деревянной ветхой вновь каменной гауптвахты... – РДАВМФ. – Ф. 3. – Оп. 24. – Од. зб. 41. 1797 р. (Матеріал виявлено Є.Пламєницькою).
239. *Детальные планы, профили и фасад разным цивильным зданиям...* – РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 712. 1808 р. (Матеріал виявлено Є.Пламєницькою).
240. *«Dom Horbkowskiego w Kamieńcu»*. Fot. przed 1918 р. – IS PAN. Arch. Fot. – Neg. 151431.
241. РДІА. – Ф. 1399. – Оп. 1. – Од. зб. 623. – Арк. 1. 1798–1800. (Матеріал виявлено Є.Пламєницькою).
242. *План, профили и фасад обывательскому двухэтажному дому со службами...* 1800 года. – РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 649. (Матеріал виявлено О.Пламєницькою).
243. *Детальный план и профили казенным цивильным зданиям*, с показанием что при оных в прошлом 1807 году вновь выстроено и починками исправлено... 1808 года. – РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 711. (Матеріал виявлено Є.Пламєницькою).
244. *Stan forteci terazniejszy...* – К. 88–91.
245. *Inwentarz Cekauzu Kamienieckiego* Moździerzy, Granatników...
246. *Opisanie Fortecy Kamieńca Podolskiego...*
247. *Stan forteci terazniejszy... 18 lutego 1786 r.* – К. 89-v.
248. *Opisanie Fortecy Kamieńca Podolskiego*. – Арк. 16–16 зв.
249. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 1. – Од. зб. 61. – Арк. 19–47. Матеріал виявлено Є.Пламєницькою.
250. *Die 4. Martii 1792. Relacja o Kamieńcu. p. X.Krasińskiego...* – К. 911.
251. *Чертеж Каменец Подольской крепости* с Каменным Замком и Земленным Горнверком. 18.01.1800 г. Генерал-майор Мелещенко. – РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 1. – Од. зб. 632. 1800 р. (Матеріал виявлено Є.Пламєницькою).
252. *Plan Figuratif & Proiét idéal* Pour la disposition des Ouvrages que le Local de la Fortr de Kamenietzk... – РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 648. (Матеріал виявлено Є.Пламєницькою).

253. *Informacja dla Ichm Panów Officerów...*
254. *O zrewidowaniu murów i Budowów* niektórych w Kamieńcu Podolskim Dnia 26 miesiąca września 1791 Roku dany. – AP. – APP. – Nr. VII. – 1/54. (Матеріал виявлено О.Пламеницькою).
255. *O zrewidowaniu murów i Budowów...* – APKr. – APP. – Nr. VII. – 1/54
256. BN. – Oddz. Kart. – Zb. Czoł. – Nr 1325.
257. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 666. 1801 р. (Матеріал виявлено Є.Пламеницькою).
258. *Planta Dolna Zamku mrowanego w Kamieńcu Podolskim* w projekcie jak może byćdż tenże Zamek reformowany. – BN. – Zb. Kart. – Nr 1626.
259. *Informacja dla Ichm Panów Officerów...* – Nr 52.
260. *Die 4. Martii 1792. Relacja o Kamieńcu. p. X.Krasin'skiego...*
261. *Ведомость о цивильных строениях, состоящих в Каменец-Подольской крепости и при оной в каменном замке и земляном горнверке...* – 18.01.1800. – РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 1. – Од. зб. 1496. – Арк. 1–76; *Перевод с рапорта о состоянии крепости Каменца Подольского* по осмотру, учиненному по повелению Его Императорского Величества Самодержца Всероссийского в марте месяце 1800 года Инженер Генералом фон-Сухтеленем. – РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 1. – Од. зб. 837. – Арк. 1–28. (Матеріали виявлено Є.Пламеницькою).
262. ЦДАВМФ. – Ф. 3. – Оп. 24. – Од. зб. 41. – Арк. 12. 1797 р.; РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 653. 1800 р. (Матеріали виявлено Є.Пламеницькою).
263. *План тюремных строений* в настоящем их виде с бывшим крепостным замком в городе Каменце состоящих снят 23 июля 1836 года. – ДНАББ. – Методфонд НДІПАМ. – Нег. № 46327; *План тюремных строений* в бывшем крепостном замке в Каменце с предлагаемой вновь перестройкой... 1837 года. – ДНАББ. – Методфонд НДІПАМ. – Нег. № 46326; *Проект предполагаемого расширения тюремного замка* из старых тюремных строений состоящих в городе Каменце в бывшем крепостном замке выполнен 1836 года. – ДНАББ. – Методфонд НДІПАМ. – Нег. № 46323. (Матеріали виявлено О.Пламеницькою).
264. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 694. 1805 р. (Матеріал виявлено Є.Пламеницькою).
265. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 613. 1797 р. (Матеріал виявлено Є.Пламеницькою).
266. *История Каменца-Подольского* (Из трудов Подольского Арусолога Бечки). – РДВІА. – Ф. ВУА. – Од. зб. 18950, б.д. (до 1853 р.). (Матеріал виявлено Л.Крощенком).
267. [Arolinary J.]. *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny...*
268. *Пламеницкая Е.М.* Отчет о натуральных исследованиях ансамбля Каменец-Подольской крепости / Киев НИИТИ. – Ркп. – Киев, 1966. – ДНАББ. Методфонд НДІПАМ; *Пламеницкая Е.* Отчет об архитектурно-археологических исследованиях Каменец-Подольского замка в 1969 г. / Киев НИИТИ. – Ркп. – Киев, 1969. – Архив К-ПДІМЗ; *Пламеницкая Е.* Отчет об архитектурно-археологических исследованиях памятника архитектуры XIII–XVIII вв. – Замка в г.Каменце-Подольском / Киев НИИТИ. – Ркп. – Киев, 1978. – Архив института «УкрНДІпроектреставрація».
269. *Е.Пламеницкая.* Генеральная программа консервационно-реставрационных работ по памятнику архитектуры XIV(XIII)–XVIII вв. – ансамбля крепости в г.Каменец-Подольском Хмельницкой области / Государственный комитет Совета Министров УССР по делам строительства и архитектуры / Научно-исследовательский и проектный сектор Республиканских специальных научно-реставрационных производственных мастерских. – К., 1967.
270. Вказ. праця. – С. 52.
271. *Исследование условий эксплуатации мостов* Каменец-Подольска... – С. 38.
272. *Исследование условий эксплуатации мостов* Каменец-Подольска и разработка рекомендаций по повышению их надежности и долговечности (заключительный отчет). Научный отчет по теме № 553 / КАДИ. Кафедра строительных конструкций и мостов / Руководитель А.Шкуратовский. – Ркп. – Киев, 1982.
273. *Историко-архитектурные исследования* г.Каменца-Подольского. Научные рекомендации к историко-архитектурному опорному плану города и проект зон охраны памятников истории и культуры / Киев НИИТИ / Отв. исп. О.Пламеницкая. – Т. 1–5. – Ркп. – Киев, 1987.
274. *Перспективна програма* консерваційних і реставраційних робіт по комплексу Старого і Нового замків у м.Кам'янці-Подільському / НДІПАМ / Наук. керівник НДР О.Пламеницька. – Ркп. – Київ, 1999. – ДНАББ. – Методфонд НДІПАМ.
275. *Проведение комплексного инженерного обследования*, выполнение эксплуатационной оценки и разработка рекомендаций по обеспечению надежности Замкового моста в г.Каменце-Подольском (заключительный отчет) / Министерство образования Украины / Украинский транспортный университет. – Ркп. – Киев, 1994.
276. *Проведення комплексного архітектурного обстеження* Замкового (Фортченого) мосту в м.Кам'янці-Подільському з метою з'ясування особливостей його архітектурно-конструктивного вирішення. – Том 1, 2, 3 / НДІПАМ / Наук. керівник О.Пламеницька, вик. Є.Пламеницька, А.Тюпич, К.Липа. – Ркп. – Київ, 1994. – ДНАББ. – Методфонд НДІПАМ.
277. *Замковий міст у Кам'янці-Подільському.* Пам'ятка архітектури II–XX ст. Інженерно-технологічні дослідження і опрацювання засад архітектурно-інженерної концепції реставрації. Том 1, 2, 3 / ДНТЦ «Конрест» / Наук. керівник

- О.Пламеницька, виконавці Ю.Стріленко, О.Устименко, Н.Шевченко, Я.Римша. – Ркп. – Київ, 1998; *Rymasz J. Techniczne aspekty rekonstrukcji Zamkowego mostu w Kamieńcu Podolskim na Ukrainie / Instytut Badawczy Dróg i Mostów.* – Warszawa, 1998.
278. *Замковий міст у Кам'янці-Подільському.* Пам'ятка архітектури II-XVIII ст. Науково-проектна документація на реставрацію. Т. 1. Документація співпраці; Т. 2. Комплексні дослідження; Т. 3. Ескізний проект реставрації Замкового мосту. Архітектурна частина; Т. 4. Інженерна концепція ліквідації аварійного стану та організація будівельних робіт; Т. 5. Технічний проект ліквідації аварійного стану замкового мосту. Архітектурно-будівельна частина; Т. 6. Кошторисно-фінансовий розрахунок на ліквідацію аварійного стану / Фонд «Замковий міст» / Наук. керівник О.Пламеницька. – Ркп. – К., 2001; Т. 7. Організація будівництва / Фонд «Замковий міст». Ркп. – Київ, 2003. – Архів Посольства Республіки Польща в Києві.
279. *Пам'ятка архітектури 2, 14, 17 ст.* (охор. № 732) Замковий міст у Кам'янці-Подільському. Технічні висновки за результатами обстеження, визначення технічного стану та комп'ютерного моделювання роботи Замкового мосту / Інститут «Укрзахідпроектреставрація» / І.Могитич, Я.Римар, А.Гевак. – Том II. – Кн. 1, вип. 1. – Ркп. – Львів, 2003. – 168 с.; *Робочі креслення на ліквідацію аварійного стану Замкового мосту / Інститут «Укрзахідпроектреставрація» / І.Могитич, Я.Римар, А.Гевак, С.Стонжжа, О.Савчак, Т.Голова.* – Том IV. – Львів, 2003.
280. *Пам'ятка архітектури 2, 14, 17 ст.* (охор. № 732) Замковий міст... – С. 70.
281. *Пламеницька О.* Науково-дослідні та проектні роботи на реставрацію Північного оборонного муру між баштами Лянцкоронською та Новою Східною Старого замку у м.Кам'янці-Подільському, пам'ятки архітектури національного значення, охор. № 730/1. Том 2. Книга 4. Історична записка за даними історико-архівних та натурних досліджень / НППКЦ «Донжон». – Ркп. – Київ, 2007. – Архів НІАЗ «Кам'янець».
282. *Пламеницька О.* Науково-проектна документація на реставраційно-ремонтні роботи по башті Новій Західній Старого замку (охор. № 730/8) у м.Кам'янці-Подільському Хмельницької області. Том 4, книга 1. Реставраційний звіт. Частина I / НППКЦ «Донжон». – Ркп. – Київ, 2007; – Архів НІАЗ «Кам'янець».
283. *Пламеницька О.* Науково-проектна документація на реставраційно-ремонтні роботи по мурах Північного двору Старого замку (охор. № 730/1) у м.Кам'янці-Подільському Хмельницької області (перша черга). Том 2, книга 2, випуск 1. Комплексні наукові дослідження. Натурні дослідження. Шурфи, траншеї, зондажі. Опис, фотофіксація / НППКЦ «Донжон». – Ркп. – Київ, 2007; Том 2, книга 2, випуск 2. Натурні дослідження. Шурфи, траншеї, зондажі. Кресленики досліджень / НППКЦ «Донжон». – Київ, 2007; *Пламеницька О.* Науково-проектна документація на ремонтно-реставраційні роботи по Північних мурах Старого замку (Північний двір з нижньою північною терасою), охор. № 730/1, у м.Кам'янці-Подільському Хмельницької області. I черга. Том 1. Книга 2. Комплексні наукові дослідження. Натурні дослідження, фотофіксація / НППКЦ «Донжон». – Ркп. – Київ, 2008. – Архів НІАЗ «Кам'янець».
284. *Пламеницька О.* Науково-проектна документація на ремонтно-реставраційні роботи по Північних мурах Старого замку (Північний двір з нижньою північною терасою), охор. № 730/1, у м.Кам'янці-Подільському Хмельницької області. Том 1. Завдання на виконання археологічних досліджень в межах західної частини Північного двору Старого замку в м.Кам'янці-Подільському (для розроблення науково-проектної документації на реставрацію за угодою № 2-08 від 1.09.2008). Період проведення археологічних досліджень: 20.09.2008 – 31.10.2008 р.); Том 2. Фотофіксація архітектурних фрагментів у процесі архітектурно-археологічних досліджень; Том 3. Обміри Північного двору для фіксації по шурфах і зондажах / НППКЦ «Донжон». – Ркп. – Київ, 2008. – Архів НІАЗ «Кам'янець».
285. Історико-архітектурний опорний план, проект зон охорони та визначення меж і режимів історичних ареалів м. Кам'янця-Подільського. – Т.1-4 / НППКЦ «Донжон» / Наук. кер. О.Пламеницька, вик. А.Ізовов, А.Кургасва, А.Мокану, Я.-О.Мокану.– Ркп. – Київ, 2010 – Архів Міністерства культури України; архів Управління містобудування і архітектури Кам'янця-Подільського.

ДОДАТКИ

ХАРАКТЕРИСТИКА ТИПІВ

Група	Підгрупа	Опис розчину й співвідношення в'язучого до наповнювача	Наповнювач	Включення	Тип
I	I-A	Вапняк карбонатно-кораловий. Співвідношення в'язучого до заповнювача 27% : 70% або 1,0 : 2,6	Вапняк піщаний 30%, вапняк піщаний з алевролітом 10%, вапняк кристалічний і органогенний (корал) 30%	Кераміка товчена, деревне вугілля, черепашник жовтий, пірит, рудні включення, рослинний клей	I-A1
					I-A2
					I-A3
					I-A4
	I-B	Вапняно-алевролітовий. Співвідношення в'язучого до заповнювача 35% : 62% або 1,0 : 1,8	Алевроліт 40%, вапняк кристалічний і органогенний 22%	Пірит, гідроокис заліза	I-B1
					I-B2
					I-B3
	I-B	Вапняно-карбонатний. Співвідношення в'язучого до заповнювача 62% : 35% або 1,0 : 0,5	Вапняк кристалічний і органогенний 30%, кварц карбонатний 5%	Пірит, гідроокис заліза, вугільна речовина	I-B1
					I-B2
					I-B3
I-B4					
II	II/I, II/II	Вапняно-піщаний. Співвідношення в'язучого до заповнювача 43% : 55% або 0,8 : 1,0	Пісок гірський грубо-зернистий 50%, вапняк кристалічний 5%	Породи кремнію, цем'янка, деревне вугілля, уламки алевроліту	II/I, II/II

Примітка:

Групу I характеризують вапняно-карбонатні розчини. Виділені в межах підгрупи I-A три типи (I-A1, I-A2, I-A3) обумовлені кількістю заповнювача, що впливає на вигляд розчину та його міцність при повній аналогії мінерального складу. Структура розчинів псаммітова (піщаниковидна) з участю алевролітової. Співвідношення в'язучого та заповнювача = 1:0,3 - 1:1 (відповідно змінюється забарвлення розчинів - від дуже світлого кремувато-сірого до сірого). В'язуче - вапняне. Заповнювач представлений дрібнозернистим карбонатним піском з домішкою (до 10-15%) кварцу, які є продуктами руйнування мергелистого вапняку, в складі якого також присутня алевролітова фракція (слода, кварц, карбонат кальцію, розміром дрібніше 0,01 мм). Зерна карбонатної складової окатної форми розміром 0,2-0,6 мм, трапляються уламки розміром до 2 мм. Зерна кварцу кутасті та кутасто-окатної форми двох фракцій: розміром 0,02-0,1 мм; розміром 0,15-0,7 мм. Зустрічаються поодинокі зерна розміром до 0,8-1,0 мм. Кількість заповнювача складає 30-50 % площі шліфа, де на карбонатну складову припадає 20-40%. Решта - кварцова та глиниста складові. В деяких зразках

БУДІВЕЛЬНИХ РОЗЧИНІВ

Колір	Примітка
Сірий, холоднуватий, з фракціями (до 10 мм) біло-вохристого вапна і білого коралу, рослинного клею	Міцний
Вохристо-сірий, однорідний, з фракціями (до 0,2 мм) біло-вохристого вапна, оранжевого черепашнику, рожевого й червоного коралу, товченої кераміки, рослинного клею	Міцний. Висока культура й ретельність виготовлення
Ясно-оранжево-строкатий, з яскравими фракціями оранжевого черепашнику, рожевого й червоного коралу, рослинного клею	—
Ясно-оранжево-сірий, однорідний, з дрібними фракціями рожевого коралу, рослинного клею	Дуже легкий, достатньо міцний, можливо, це варіант розчину I-A3
Ясно-сірий, теплого тону, з яскравими фракціями брунатно-зеленкуватого алевроліту	Середньої міцності
Ясно-сірий, теплого тону, з фракціями брунатно-зеленкуватого алевроліту й зрідка цегли	—
Ясно-сірий, теплого тону, з дрібними фракціями брунатно-зеленкуватого алевроліту й білого вапна	—
Сірий, теплого тону, з фракціями ясно-вохристого вапна, дуже рідко алевроліт, поодинокі – кручена черепашка	Міцний, жорсткий
Темно-сірий, теплого тону, з поодинокими крученими черепашками й алевролітовими фракціями	—
Темно-сірий, вохристий, строкатий від різних домішок; округла невелика ринь і значна кількість крученої черепашки	Середньої міцності й жорсткості
Вохристо-сірий, однорідний, з поодинокими фракціями червоної цегли	Середньої міцності
Ясно-сірі, теплого кремовевого відтінку. В заповнювачі багато кварцового піску. Зрідка – включення крупної гальки	Міцні

трапляються поодинокі зерна цем'янки. Кількість цем'янки складає 5-10% загальної кількості заповнювача. Пористість шліфа – 3-5%. Серед цих зразків можна виділити три підгрупи, що відрізняються різною кількістю заповнювача. Це впливає на зовнішній вигляд та міцність розчинів при повній аналогії мінералогічного складу. Тип I-A1. Зразки мають найтемніше забарвлення. Кількість заповнювача складає 50-60% площі шліфа, де 30-40% припадає на карбонатну складову, решта – кварцова та алевритова складова. Тип I-A2. Зразки мають світліше забарвлення в порівнянні із I-A1, що обумовлено меншою кількістю заповнювача, яка складає 30-40% площі шліфа, де на карбонатну складову припадає 20-30%, решта – кварцова та алевритова частини. Тип I-A3. Зразки мають ще світліше забарвлення, але з жовтуватим відтінком, досить міцні. Кількість заповнювача становить 7-10 % площі шліфа, де на карбонатну складову припадає 5-7%, решта – кварцова та алевритова складові.

ХРОНОЛОГІЧНА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТИПІВ БУДІВЕЛЬНИХ РОЗЧИНІВ I-ОЇ ГРУПИ (ДО СЕРЕДИНИ XIV СТ.)

О. Платецицька. CASTRUM SAMENECENSIS. ФОРТЕЦЯ КАМ'ЯНЕЦЬ

№	Об'єкти досліджень	ПЕРІОДИ									
		Дакійсько-римський (гіпотетично)		Давньоруські							Середньовічні (XIV ст.)
				XI - сер. XIII ст.			II пол. XIII - кінець XIII ст.				
		II - III ст.		XI - поч. XII ст.	1153 - 1180 рр.	1245 - 1259 рр.	1260 - 1280 рр.			кін. XIII - I пол. XIV ст.	
		ЕТАПИ									
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X		
1	Замковий міст	I-A1		I-A3 I-A4*					I-B2		
2	Вежа Мала Південна №3	I-A1									
3	Вежа Мала Південна №4		I-A2								
4	Вежа Мала Південна №2		I-A2						I-B3		
5	Вежа Мала Південна №5		I-A2						I-B3		
6	Вежа Мала Південна №1	I-A1 (?)	I-A2	I-A3 I-A4*				I-B1	I-B2	I-B4	
7	Вежа Денна		I-A2	I-A3	I-B1	I-B2			I-B2	I-B4	
8	Вежа над Ровом			I-A4* (?)							
9	Західний оборонний мур між вежами Денною і Малою		I-A2		I-B1	I-B2	I-B3				
10	Західний оборонний мур між вежами Рожанкою і Старою Рожанкою		I-A2						I-B3		
11	Вежа Стара Рожанка		I-A2								
12	Західний оборонний мур між вежами Старою Рожанкою і Водяною		I-A2								
13	Польська брама в Старому місті					I-B2	I-B3			I-B4	
14	Благовіщенська церква в Старому місті								I-B3		

* Не виключено, що ці розчини в забутівці мурування (вапняно-коралові) слід залічити до підгрупи I-A3.

ОПИС КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ЗАМКУ 1494 Р.

Castrum Camyenyecz resignatum sabbato in vigilia sancti Andree apostoli. –
 Archiwum Główne Akt Dawnych. – Archiwum Skarbu Koronnego, oddział LIV, Nr 19. – Арк. 9–16*.
 (Переклад з латинської Н. Яковенко та Г.Швидько, редакція та примітки О.Пламеницької).

Арк. 9 (107), див. іл. 43 на с. 79.

1494. Кам'янецький замок описано в суботу напередодні свята Андрія-апостола**

Цей замок зруйнований і знищений майже дощенту, відкритий з боку нижнього озера¹. Перш за все, в названому замку є: велика світлиця з глинобитною піччю, поставлена з доброго, хоч і старого дубового дерева, але дах на ній руйнується. Перед світлицею є поганий палац, і дах на ньому теж поганий.

В цій світлиці є чотири столи, збиті з тутового дерева, як заведено у замках: один із них малий і поганий, один тріснув посередині. Попід стінами стоїть п'ять лав, перед столами – дві лави і одна маленька лавка.

Посередині цієї світлиці висить ліхтар, зроблений з рогів оленя.

У цій світлиці на стіні висять 32 короткоствольні рушниці, себто гаківниці, і один шомпол на кшталт шворня, яким забивають порох у гаківниці.

Тут же є дві залізні лопатки, насажені на горіхові держакі, якими засипають порох до гаківниць і гармат².

Біля згаданої світлиці і будинку стоїть православна церква, в якій щодня правиться служба Божа за руським або грецьким обрядом під карою штрафу в одну копу грошів.

Біля великої світлиці і будинку є ще інший дім, в якому з одного боку розташована схованка або склепінчаста камера³, себто спіжарня, в якій не знайдено нічого, крім двох ночов, себто корит. Під цією камерою є комірчина, в якій нічого не знайдено: ані хліба, ані питва, лише сморід, покидьки і подібне всередині.

[Арк. 10 (108)].

Перед комірчиною – порожньо і неприбрано, валяється пивний казан і кухоль.

Навпроти комірчини в цьому ж будинку є камера або схованка, де зберігають зброю, порох для гармат⁴ та інше нижче перераховане, а саме:

Перш за все, 12 баліст⁵ досить добрих і 90 зіпсованих, поламаних і нічого не вартих.

Тут же є п'ятнадцять поламаних або зіпсованих рушниць, залишених найманним військом, коли воно перебувало в замку.

Тут же знайдено п'ятнадцять цілих і одну поламаних гаківницю⁶, а також рублене залізо або дріб середнього розміру для малих гаківниць і кам'яний дріб – для гармат⁷ і тарасниць⁸. Куль же тут не багато, але і не мало.

Тут же зберігається порох для гармат у двох ново збитих бочках, себто бербеницях⁹, засипаних наповнину, і в одній бочці повній, себто в бочонку.

У дев'яти бочках, бербеницях або бочонках, лежить зброя, себто стріли; стріли зберігаються також у ночвах, себто в кориті у кількості двох повних бочок, а держакі для стріл у кількості одного бочонка або бербениці. Над цією камерою розташована камера для житла обслуги. Дах на названому домі поганий і руйнується.

Поруч є інший дім або комора, себто шпихлір¹⁰, на дві камери, в яких нічого не знайдено, крім декількох порожніх кадовбів.

Ані в замку, ані довкола замку жодних запасів харчів не знайдено, окрім двох волів вартістю два флорени і трьох скирт, себто стіжків сіна в полі: ані м'яса, ані борошна, ані пива, ані зерна, ані городини, ані бухання хліба, ані мірки солі, ані солоду, ані меду, ані фуражу для коней. Усередині замку майже всі будівлі¹¹ поруйнувалися, знищені й спорожнілі, і всі закутки порожні, так що я навіть з острахом пишу й говорю це про такий важливий замок.

Біля згаданої комори або хатини¹² є маленька і тісна кімнатка, світличка¹³, вибілена всередині білою глиною, себто ліплена¹⁴. В цій світличці стоїть малий стіл і три лави, а також піч із білої глини і з двома отворами, себто челостями, що дуже чадять від великого диму. Поруч із згаданою світличкою

* Латинський текст опубліковано: *Грушевський М.* Опис подільських замків 1494 р. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. VII. – Кн. 3. – Львів, 1895. – С. 11–16.

** 29 листопада 1494 р. (прим. перекл.).

¹ Йдеться, очевидно, про резервний став у верхній течії Смотрича, нещодавно перед тим зроблений для наповнення водою каньйону у зв'язку з будівництвом Руської та Польської брам.

² [Примітка на окремому клаптику паперу, прикріпленому до документу]: «У скарбниці ж церкви Благословенної діви Марії зберігається така кількість бочок із [в'язками] стріл, а також ще сорок одна бочка стріл і одинадцять бочок, наполовину наповнених порохом. Також церква св. Марії у королівському Кам'янці...».

³ Термін «camera» означає склепінчасте перекриття [Дворецкий: 116].

⁴ Гармати означено терміном «machina» (прим. перекл.).

⁵ В тексті: «ballista» (лат. ballista). Цим терміном позначено арбалети (прим. перекл.).

⁶ В тексті: «hakownicza» (з польськ.). Тут і далі в примітках подаються латинські назви оборонних споруд і зброї за оригіналом.

⁷ В тексті: «machina».

⁸ В тексті: «tarasnicza» (з польськ.).

⁹ В тексті: «byrzvynicze sive beczulku» (від зах. укр. «бербениця» – невеличка бочка).

¹⁰ В тексті: «domus, sive gaza, alias spychlerz».

¹¹ Йдеться, безперечно, про внутрішню забудову двору, а не про мури й башти.

¹² В тексті: «penes hanc gazam alia domicula».

¹³ В тексті: «stubella parva alba magna».

¹⁴ В тексті: «alias lepiona» (з польськ.).

є окреме місце¹⁵; навпроти виходу зі світлички – піч, де стоїть неймовірний сморід. Перед світличкою – малий палацик і дві камери¹⁶ поруч із ним. Навпроти світлички розташована маленька кімната з коминою, розрахована на одну особу – єдине достатньо зручне для тебе місце¹⁷, із вибиральнею¹⁸.

Є ще й інше маленьке помешкання, збудоване недавно і призначене для відпочинку однієї особи, і світличка в ньому теж приготовлена, але не поставлено печі; перед світличкою теж є палацик.

Також є заборолла¹⁹, зроблені з дубового дерева, що тягнуться від башти, що навпроти міста²⁰ і аж до муру, де впав Ветрих, божий брат, башта вища від заборол, не тинькована і без даху.

З боку поля біля заборол є невисокий мур, а також башта мурована з каменю, [арк. 11 (109)] досить міцна, хоч і стара²¹, наверху якої чатує вартовий або сурмач; покрівля на цій башті погана, обідрана, [башта] не оббита.

Біля цієї башти також є ізбиці або заборолла²², над якими колись були крокви²³, тепер уже обрушені, і немає дахів; від цих ізбиць невисокий поганий мур тягнеться до замкової брами²⁴, що виходить до поля в бік Скали²⁵. Над цим муром є камери або вартівні, себто сторожки, зараз хоч і відбудовані трохи, але нічого не варті. Від згаданої брами, відновленої задовільно, є оборонні споруди²⁶, які тягнуться в напрямку до рову, що знаходиться з боку міста, але підхід до них поганий²⁷. Там є криниця, укріплена від основи і наверху відремонтвана деревом²⁸, але вода внизу жаклива, пахне гниллю і без джерела є непридатною.

Перейшовши від пільної брами²⁹ до міської брами³⁰, є хатинка над замковим ровом³¹, де зазвичай перебуває пушкар³², але його немає.

¹⁵ В тексті: «secretum», правдоподібно вибиральня (прим. перекл.).

¹⁶ В тексті: «palacium parvum et duo camere penes palacium».

¹⁷ Люстратор звертається до короля? (прим. перекл.).

¹⁸ В тексті: «cum secreto».

¹⁹ В тексті: «szramby» (зруби) – в значенні «заборолла».

²⁰ В тексті: «turgi, que stat versus civitatem». Йдеться про Папську башту (див. іл. 173, № 6).

²¹ В тексті: «turris ex lapidibus munita, satis bona, sed vetusta». Йдеться про Денну башту (див. іл. 173, № 16).

²² В тексті: «isthbycze sive sramby». Йдеться про південні мурі замку, на яких були городні (горди).

²³ В тексті: «kossly» (архаїчна форма польськ. «koziol» – кроква з підкосом).

²⁴ В тексті: «ad valvam aliam castris». Йдеться про стару Пильну браму, розташовану неподалік башти Рожанки (див. іл. 257, № 17).

²⁵ В бік міста Скали (Скали-Подільської).

²⁶ В тексті: «edificia pro tuicione parata» (йдеться про башти Рожанку, Лянцкоронську та оборонні мурі (див. іл. 173, №№ 12, 18, 20)).

²⁷ Мова йде про башти і мурі північного боку замку.

²⁸ В тексті: «Ibi est puteus, a fundamento munitus et supra de lignis reparatus». Йдеться про криницю, над якою збудовано башту Нову Східну (див. іл. 142, № 11; 152; 173, № 8; 257, № 32).

²⁹ В тексті: «valva campestris». Йдеться про Пильну браму на відтинку між баштами Рожанкою й Водною (див. іл. 173, № 21).

³⁰ В тексті: «ad valvam civitatis». Йдеться про браму в башті Лянцкоронській (див. іл. 173, № 12; 257, № 28).

³¹ В тексті: «supra fossatum castrensem».

³² В тексті: «poxidarius».

Тут же, біля польової башти³³ є невеличка зруйнована хатинка, а в ній дві діряві камери.

Тут же велика стара світлиця, над якою немає даху. Поблизу неї досить зручна, хоч і невелика кухня.

Біля кухні стоїть цілком добра чорна світлиця, в якій гріється варта, але дах і на ній поганий.

Біля цієї світлиці розташована нова будівля³⁴, добре накрита, в якій є світлиця і перед нею піч, у котрій печуть хліб. Біля цієї печі – пивоварня, себто бровар, а в ньому – казан для варіння пива і два кадовби.

Також серед цих будівель [замку. – О.П.] є башта, обернена до міста³⁵, добре накрита, але не обкладена довкола, тобто не оббита.

Тут же в замку з боку міста є погана стайня для коней.

Тут же є приміщення брамника при замковій брамі що біля мосту³⁶.

Від рову з боку міста до рову з боку Хотина тягнеться поле, а перед баштою, що підноситься проти Скали³⁷ – скеля. Там пан Шенський хотів був викопати рів від поля, з великим зусиллям розламав скелю, і в даний час зроблено рови на середню глибину двох людських зростів, де більше, де менше, але через твердість каменя або скелі припинив роботу.

Прибутки Кам'янецького замку

Перш за все – від міста, звідки вірменське війтівство сплачує по шістнадцять кіп грошів польської лічби на свято св.Єпіфанія.

Також руське війтівство сплачує по дванадцять кіп грошів, теж польських, на Провідну неділю після Великодня.

Також від Руських воскобоєнь сплачується по чотири копи польських грошів на свято Петра і Павла.

[Арк. 12 (110)]

Також Вірмени і Русини платять по 10 кіп грошів польської лічби за лани³⁸ на свято св.Мартина.

Русини й Вірмени порівну користуються п'ятьмадесятьма ланами угідь.

Також Поляки платять за лани, яких мають теж п'ятдесят, по десять кіп польських грошів, тобто по флорену з кожного лану, на свято св. Мартина.

Також тридцять один купець від простолюття платить кожен за себе чотири рази [на рік] по сім з половиною грошів польської лічби.

Також кравці Ляхи, яких двадцять один, платять кожен за себе теж по півфлорена чотири рази [на рік], а одного кравця немає, тому за нього вже декілька років не плачено.

³³ В тексті: «turri campestris». Йдеться про Пильну вежу; існувала в об'ємі Пильної брами (див. іл. 173, № 21; 257, № 19).

³⁴ В тексті: «edificia nova».

³⁵ В тексті: «turris versus civitatem». Йдеться про башту Чорну (див. іл. 173, № 9; 257, № 29).

³⁶ В тексті: «domicula portuarij penes valvam castris, que est circa pontem». Йдеться про браму у надбрамній башті, пізніше відомій як башта св. Анни (див. іл. 152; 257, № 47).

³⁷ Місто Скала (Скала-Подільська).

³⁸ За користування землею (прим. перекл.).

Також кравці Вірмени, яких дев'ять, платять кожен за себе теж по півфлорена чотири рази [на рік].

Також шевці Ляхи платять від яток чотири рази [на рік] по польській копі з чотирма грошами польськими.

Також різники, яких дев'ять, платять від кожної ятки зокрема по одному флорену один раз на рік.

Також Вірмени і Русини платять по сім з половиною грошів чотири рази [на рік] від будь-якої корчми, а таких корчем було цього року десять, але кількість їх не завжди стала: буває меншою і більшою.

Пан Подільський воєвода сказав мені, що хлібні ятки міщани тримають з дозволу замку і сплачують йому за це відповідний податок. Опісля ж я сам перевірив і розпитував їх від імені вашої величності, і вони це заперечували і сказали, що згадані ятки від замку не залежать.

Також шевці, Вірмени й Русини, після Великодня платять замку кожен за себе від кількості пошихтих ними черевиків, але число їх невідоме, бо інколи більше, інколи менше.

Також по всьому Поділлію з королівських сіл платиться бджільна десятина, яка, проте, не у всякий рік однакова. Цього року усе Кам'янецьке староство дало дванадцять тун³⁹ меду, і кожна туна продана за дев'ятнадцять угорських флоренів.

Прибуток з мита теж не однаковий, проте я дізнався від того чоловіка, що збирав мито за минулі роки, що воно не перевищило двохсот флоренів, іноді – трохи більше, але після останньої пошесті хоч би досягло двохсот флоренів.

Також млин, згідно з відомостями надійних осіб, міг би забезпечити [кошти для купівлі] хліба й пива для двадцятьох або й трохи більше осіб на рік.

Села Кам'янецького замку

Перш за все, село Ляшковиця, в якому є такі осілі селяни-землевласники:

По-перше, Гринич, слуга, Гаврило, ватаман, Пашко Яцько, Лука, Федір, Градич, Хоцько, Олексина, лавар, Ігнатій, Федір, Пігулка, Піп. Вони пограбовані і обідрані волохами і не платять жодного податку, але зобов'язані до всіх робіт у замку.

[Арк. 13 (111)]

Хотинській намісник розпорядився вивезти з цього села усю худобу: чотириста овець [sic. – О.П.], п'ятсот двадцять коней [sic. – О.П.], триста свиней [sic. – О.П.], не рахуючи хатнього начиння.

В цьому селі п'ятдесят власницьких садиб, і відповідна ж їх кількість проставлена в реєстрі.

³⁹ Туна – міра синких і рідких тіл (прим. перекл.).

Коли селяни питали хотинського намісника, чому він наказав так вчинити, [той відповів]: «Тому що Подільський воєвода відняв у мого пана, Волоського господаря, сто волів і сім бочок грецького вина, себто півкуфки».

Село Крогулець – це село теж повністю пограбоване, як і Ляшковиця, в той же самий час хотинським намісником і його людьми. В Крогульці селяни такі:

Луб'ян, у якого взято десять волів, чотирнадцять корів і квартиру меду.

Інший селянин Фетько, в якого взяли п'ять волів і шість корів.

Також вдова Олекса, в якій взяли п'ять волів, сім корів і двох коней.

Також селянин Йосип, в якого взяли шість волів, п'ять корів і двох коней; у нього ж люди з Хотина насильно відібрали двадцять колод бджіл. Все хатнє начиння у згаданих селян теж позабирано. Вони не дають жодного податку, але відробляють усі роботи для замку, скільки б їм не було наказано.

Великі гармати⁴⁰

Кам'янецького замку такі:

Гармат одинадцять: одна велика тарасниця⁴¹, чотири напівтарасниці⁴², чотири гармати середнього розміру, менші, ніж велика тарасниця, і два півгаки⁴³.

Ці гармати розміщені в наступних місцях: згадана велика тарасниця разом з однією меншою стоять біля тієї замкової башти, що перед містом; ложа у них погані. Інша гармата, на зразок меншої, стоїть у замку, себто в башті⁴⁴, на станку в ложі. Ще інша менша гармата, себто півгак на зразок мортири⁴⁵, лежить без ложа біля згаданої вежі, що навпроти поля. Ще одна гармата, схожа на попередню, знаходиться внизу, в тій частині замку, що розташована проти міста⁴⁶; ще інша маленька гармата або полгак є поблизу колодязного колеса джерела, себто замкової криниці. Одна півтарасниця знаходиться біля кухні, дві інші – на вежах проти поля і проти міста; мортира⁴⁷ лежить в приміщенні пушкаря без ложа.

Примітка на клаптику паперу: «Міст польський, солдат з півдня, піп баварський, порука малярська, рада литовська, віра пруська, присяга руська, піст німецький, а будівлі у Скалі й Кам'янці – всі нікчемні».

⁴⁰ В тексті: «machine magne».

⁴¹ В тексті: «machina tarasnicza».

⁴² В тексті: «poltarasnicze».

⁴³ В тексті: «polhufnicze».

⁴⁴ В тексті: «in arce, alias w baszcie».

⁴⁵ В тексті: «polhufnicze ad modum mosgerz».

⁴⁶ В тексті: «due super turribus versus campum et versus civitatem».

⁴⁷ В тексті: «mosgerz».

ОПИС БАШТИ РУЖИЦЬКОЇ 1544 Р.

REJESTR WSZEGO BUDOWANIA WOKRĄG I ZEWNĄTRZ ZAMKU KAMIENIECKIEGO TAK NOWO MURÓW MUROWANYCH JAKO STARYCH WEDLE POTRZEB POPRAWIONYCH I WYWOŻENIE PRZEKOPÓW ZAMKOWYCH PRZEZ PANA WOJCIECHA STARZECZOWSKIEGO KASZTELANA BEŁZKIEGO etc. POMIERZANE. ROKU 1544

A. Jabłonowski. Zamek Kamieniecki u schyłku pierwszej połowy XVI wieku // Przegląd Bibliograficzno-archeologiczny. – T. III. – Warszawa, 1882. – С. 25–26.

It. Wszędzszy tym nowym schodem nad temi komorami, co są nad wieżą prochową, to jest od komina nowego w Dennej wieże, były czynnie złe i ciężkie, które są skażone i złamane, a znowu murem mięszszym dobrze sprawione, aż do malej baszty, która jest podle baszty nowej a wieże Dennej [...].

It. Zaś od tej baszty malej aż do wieże Rożanki też czynnie dawno skarzone i złamane, bo były cienkie, a ine nowym a mięszszym murem są wywiedzione na dłużę łokci 40, na zmiąż 3 a na zwyż łokci 5. Gdzie też strzelnicze wielkie i male sprawiono.

It. Od tego z wschodu idąc po prawej ręce, aż do wieże Różycka, to je od zamku, jest mur nowy wywiedziony na starym murze, wzdłuż 28 łokci, a zmiąż 2 łokcia, a zwyż około na górę 5. Gdzie też strzelnicze okna 4 na zamek uczyniono z ciosanego kamienia zwnątrz i zewnątrz po obach stronach.

[S. 25]. Z tych murów jdąc ku wieże Różyckiej, to je w pośrodku tej wieże samej, było budowanie dawne zasklepione; wszakże teraz nowo tynkiem ochędożona ta komnata. Zaś z niej jest druga mała komora, a zaś z niej nowo mur wylamano i drzwi wystawiono do wychodu, który znowu tam naprawiono, i drugie drzwi: wszystkie z ciosanego kamienia [...].

It. Od tej wieże jest chodzenie murem stare, od miasta aż za do wieże to je Czarnej, k teże bronie starej zamkowej.

Також увійшовши тими новими сходами над тими камерами, які над вежею пороховою, себто від нового комина вежі Денної, були зубці тонкі й погані, які зіпсовані й зламані, і знову муром товстшим добре поправлені, аж до малої башти, яка є біля башти нової та вежі Денної [...].

Також від тієї башти малої аж до вежі Рожанки є зубці давно зіпсовані й зламані, бо були тонкі, і вони новим та товстим муром виведені на довжину 40 ліктів, на ширину 3 і на висоту 5 ліктів. Де теж бійниці великі й малі зроблено [...].

Також від тих сходів ідучи правою стороною аж до вежі Ружицької, себто до замку, є мур новий, поставлений на старому мурі, завдовжки 28 ліктів, а завширшки 2 лікті а висотою 5. Де теж 4 бійничні вікна на замок [в бік замку. – О.П.] зроблено з тесаного каменя ззовні та зсередини з обох боків.

[С. 25]. З тих мурів ідучи до вежі Ружицької, себто посеред цієї самої вежі, була будова стара склепінчаста; відтак тепер новим тиньком оздоблена та кімната. А з неї є друга мала камера, а з неї знову мур виламано і вставлено двері до виходу, який знову там налаштовано, і другі двері: всі з тесаного каменя [...].

Також від тієї вежі є хід в мурі старий, від міста аж до вежі Чорної, до тієї старої замкової брами.

Переклад зі старопольської О.Пламеницької

НАЗВИ ОСНОВНИХ УКРІПЛЕНЬ КАМ'ЯНЦЯ ПРОТЯГОМ XV–XVIII СТ.

№	Сучасна назва об'єкта	Назви і характеристики в період XV–XVIII ст.					
		XV ст.	XVI ст.		XVII ст.	XVIII ст.	
		Опис 1494 р.	Опис 1544 р.	Реєстри 1544-1547 рр.	Опис 1613 р.	Реляція С.Маковецького 1672 р., мідьорит Ц.Томашевича 1673 р., план 1684 р., опис міста 1700 р.	Плани 1761, 1773 рр., описи 1786-1787 рр., документи 1790-1791 рр.
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	СТАРИЙ ЗАМОК			Arx	Zamek Kamieniecki	Arx Vetus; Stary Zamek; Zamek	Murowany Zamek; Zamek wysoki czyli murowany; Das Alte Schloss

1	2	3	4	5	6	7	8
2.	Галерея підземна				Sklep długi dla ziemnej strzelby od przygrodzia		Stara galeria podziemią
3.	Стара східна брама замку		Brona zamkowa stara		Wrota przygródkowe w murze		
4.	Нова східна брама замку		Druga nowa brona	Porta Arcis	Brama ciosanym kamieniem sklepiona		
5.	Східний каземат				Drugi przygroddek, w nim sklepów przemurowanych sześć pustych i nienakrytych ani sklepionych, a w jednym podle bramy krata żelazna		Mury Pałacu Starościńskiego; Pałac Starościński
6.	Головний двір Старого замку				Dziedziniec	Ganek zamkowy	
7.	Башта Папська	Turri, que stat versus civitatem; turris versus civitatem	Wieża Papieżka Julii zdawna z fundamentu dobrze zmurowana i postawiona, zdawna była spustoszona i zepsowana	Papale turris, Turris Pabula	Baszta Papieska		Baszta Papieska
8.	<i>Невідома башта на головному замковому дворі, до 1544 р. – на давньому східному фасаді замку</i>				Basztecza okrągła, drzwi do niej zamurwane wieźniów tam przed tym sadzano i złoczyńców męczono		
9.	Башта Ковпак		Wieża Kołpak zdawna z fundamentu dobrze zmurowana i zbudowana		Baszta Szlachecka		Baszta Szlachecka
10.	Башта Тенчинська		Wieża Tęczyńska zdawna i z fundamentu dobrze zmurowana i zbudowana		Baszta Drzewiczka od Biskupa fundatora iey nazwana		Baszta Korabiowa
11.	Вежа Мала Південна № 1		Wieża albo baszta mała, stara, bardzo zepsowana				
12.	Вежа Мала Південна № 3	Domicula portuarij penes valvam castris, que est circa pontem			Komora i izdebka w murze dla wrotnego		Basztecza czworogranna spustoszała przy okrągłej Bramie
13.	Вежа Мала Південна № 4				Basztecza graniasta pusta		

1	2	3	4	5	6	7	8
14.	Південна батарея						St. Ursula Bateria; Baterya S.Urszuli; Niski Rądel
15.	Башта Ласька		Wieża Laszka albo Korab arcybiscupi zdawna sama postawiona i zmurowana	Turri rotunda nixta & ruba	Baszta Łaska od fundatora nazwana		Baszta Sądowa
16.	Вежа Верхня Мала Південна		Wieża stara				
17.	Башта Денна	Turris ex lapidibus munita, satis bona, sed vetusta	Wieża Denna		Baszta ktory z fundamentu sklep w sieni przed wielką izbą	Baszta Dymna; kaplica luterska	
18.	Башта Нова Західна		Baszta nowa; Baszta roku 1542 (nowo zbudowana)	Nowa turris	Baszta tak rzeknaia Denna	Turris in angulo veteris arcis per suppositionem pulueris nitrate a Turcis diruta et slatem post reparata; Baszta Szeroka; wielka Baszta	Baszta S.Michała
19.	Башта Мала Західна		Wieża abo baszta Mała zdawna murowana				
20.	Західний каземат		Wieża Prochowa	Turris Puzkarum	Sklepy dwa niezasklepione, trzeci sklep przemurowany, ma dwoje piętra	Baszta w której zwykle prochy chowano	Baterya kazametowana
21.	Башта Рожанка	Turris a Scala eundo	Wieża Rożanka zdawna postawiona i zmurowana		Baszta Kryslai Episcopi Wladyslawien przez tegosz fundowana	Baszta Burgrabska	Baszta Burgrabska
22.	Башта Ружицька		Wieża Różycka	Nixta turris Porayka	Baszta Dziedzińcowa gdzie więźniów sadzają		
23.	Башта Лянцкоронська	Valva civitatis	Wieża Lanskoronńska; druga Łaska od miasta, dawno zbudowana	Turris Lancz-korunska	Druga baszta nad rzeką, z fundamentu ma sklep piwnaczny		Baszta Orłowa
24.	Рів між Старим і Новим замком		Przekop od pola		Przekop		
25.	Новий рів, Новий рів під баштою [Новою Західною]			Nowa fossa; Fossa nowa sub turris			
26.	Північна батарея						Baterya nowo robiąca się
27.	Нижня Північна тераса (Пригородок)		Przygródek		Przygródek		Baterya Podzamkowa

1	2	3	4	5	6	7	8
28.	Пільна вежа	Turris campestri; turris versus campum		Turris pulucze; Turris pulucze de fossa			
29.	Вежа Стара Рожанка		Wieża Rożanka stara				
30.	Пільна брама стара	Valva campestri	Brona z pola stara w przygrodek, dawno jest miana i zbudowana; brona u mosta; brona stara				
31.	Пільна брама		Brona nowa; Brona nowa z przegródka; Brama zamkowa polna	Nowa Porta; Porta nowa	Brama od pola		Brama Królewska; Brama Zamkowa
32.	Пільний міст		Most nowy		Most na yzbitach drewniany przez przekop		
33.	Тасмна комунікація між баштами Ружицькою та Водною		Chodzenie do wody tajemne; tajemne chodzenie do studnie na dole		Tajemnik		Wchud kurytarzowy podziemny z Zamku idący Kommunikacją Bramie Królewskiej; stara galerya pod ziemią która do mrowanego Zamku jest komunikacya
34.	Башта Водна		Wieża Wodna zdawna zbudowana i zmurowana nad rzeką Smotryczem	Turris Fontana	Baszta w której studnia		Baszta Smotrycka; baszta Studzienna
35.	Башта Комендантська № 1				Komoreczka w murze k której transit pokojowy, z tego pokoju przechód na blamki murem aż do drugiej baszty		
36.	Башта Комендантська № 2				Basztecza mała dla strzelby na murze postawiona, zwirzchu sklepiona		
37.	Башта Чорна	Turris versus civitatem	Wieża Czarna	Turris Carboni	Baszta Czarna	Vestigia Turris casualiter pulvere tormentario in eadem deposito circa concessam depositionem leguminorum in veteri arce existentium incenso disiectae	

1	2	3	4	5	6	7	8
38.	Башта низька		Taras albo ciemnica		Baszta wielka pusta w przygodku wtórym po prawej stronie, sklepik, piekarnia, to wszystko z basztą pod jednym dachem nowym		
39.	Башта Нова Східна	Ibi est puteus, a fundamento munitus et supra de lignis reparatus	Baszta nowa przed broną zamkową jest założona		Baszta Czworogranista przydłassa		Ein Brűnnen in Felsen gebauen in dem A° 1544 Erbauten Turm; Baszta Studzienna
40.	Нова дорога до брами [в межах Пригородку]			Nowa via ad porta			
41.	Замковий міст	Pons	Z brony most aż ku miastu przez przykop	Pons Arcis (Pons)	Most od miasta do Zamku na filarach	Pons coniungens civitatem cum veteri arce; Most Zamkowy; przechód od miasta do Zamku Starego	Die gemauerte Brűcke von denen Turck erbauet; Most Murowany; Most Turecki
42.	Башта Мостова св.Анни	Valvam castris, que est circa pontem	Brona z przyródka do miasta przez most; brona ku miastu z przegródką i z wieżą zdawna zmurowana		Brama do przygodku przez basztę do miasta		Der Brűcken Turm St. Anna; Baszta Mostowa pod imieniem S.Anny; Brama okrągła czyli Baszta z Mostu Tureckiego ku Zamkowi ciągnący się; Brama Mostowa i Baszta onej
43.	Новий замок					Arx noua; Nowy Zamek	Ziemny Zamek; Das Horn Werk
44.	Підзамкова брама						Brama Podzamkowa; Brama zamkowa; Brama najpierwsza od przyjazdu z Warszawy do Zamku
45.	Міська брама			Porta Lapidea	Wrota tak nazwane kamienne		Batteria St. Martino 1743 volling ausgebaut; Brama Podrońdelowa
46.	Вірменський бастион					Fortalicium maius civile; Agger pro machinis bellicis a Natione Armena ex sexto lapide extractus; Szaniec miejski; wielki szaniec miejski za Karmelitami	Grosse Batteries St. Terejce von Sig. 1743 A° bis 1746 New ausgebaut; Batterya S. Theressy

1	2	3	4	5	6	7	8
47.	Турецький бастіон						Rađel Panienski; baterya pod imieniem Panny Maryi
48.	Руська брама		Brona miejska Ruska	Porta Ruthena	Ruska brama	Ruska brama	Das Russische Thor; Brama Ruska; Ruska brama
49.	Польська брама			Porta Poloniale	Lacka brama	Brama «Łucka» [Lacka]	Das Polnische Thor; Brama Polska; Lacka (Polska) brama
50.	Башта Захажевська (Башта на Броді)				Mocno z gruntu okrągło zbudowana baszta, bez pietra, odarta i spustoszona		Baszta Zacharzewska; baszta Zacharkowa
51.	Башта Стефана Баторія				Baszta Króla Stephana	Kusznierska baszta; Turris vastoe magnitudinis Stephani Regis vulgo Cranarium dicte; Baszta Spizowa	Baszta Magazynowa; baszta Króla Batorego
52.	Башта Різницька					Baszta Rzeźnika	Baszta Rzeznicza; baszta Rzeźnicka
53.	Башта Слюсарська						Baszta Slusarska
54.	Башта Кушнірська						Baszta Kuszniorska
55.	Людвисарня					Baszta turecka	Das Gieshaus von denen Türcken gebauet; Ludwisarnia spustoszona;
56.	Арсенал (цейхгауз)						Das Zeughaus; Ceughaus
57.	[Башта]			Basztha			
58.	Башта біла Брамна [Лянц-коронська?]			Turri nixta Porta			
59.	[Біла дерев'яна башта]			Nixta turri Ligura			
60.	?			Turri ex Czarnokoznicz...			
61.	?				Baszta drewniana zgniła		
62.	?			Turris effractio			
63.	?			Portas prefacas			
64.	?			Turri ferri Puviricu [?]			

ОПИСИ ДІЛЯНКИ БАШТИ НОВОЇ ЗАХІДНОЇ 1494 ТА 1544 РР.

1494. CASTRUM CAMYENYECZ.

М. Грушевський. Опис Подільських замків 1494 р. // Записки НТШ. – Т. VII. – Кн. 3. – Львів, 1895. – С. 13.

«A fossata versus civitatem usque ad fossatam versus Choczum est campus et ruppes sunt ex opposito terries a Scala euundo. Ibi dominus Sczesny voluit facere fossatam a campo et fregit ruppem cum magno labore, et est iam ibi fossata facta ad altitudinem duorum virorum aliquibus locis, in alijs magis, in alijs minus, sed propter duriciam lapidum sive ruppis cessavit a labore».

«Від рову з боку міста до рову з боку Хотина тягнеться поле, а перед вежею, що підноситься проти Скали, – скеля. Пан Шенсний хотів був викопати рів від поля, з великим зусиллям розламав скелю, і в даний час зроблено рови на середню глибину двох людських зростів, де більше, де менше, але через твердість каменя або скелі припинив роботу».

Переклад з латинської Н. Яковенко

REJESTR WSZEGO BUDOWANIA WOKRĄG I ZEWNĄTRZ ZAMKU KAMIENIECKIEGO TAK NOWO MURÓW MUROWANYCH JAKO STARYCH WEDLE POTRZEB POPRAWIONYCH I WYWOŻENIE PRZEKOPÓW ZAMKOWYCH PRZEZ PANA WOJCIECHA STARZECZOWSKIEGO KASZTELANA BEŁZKIEGO etc. POMIERZANE. ROKU 1544

A. Jabłonowski. Zamek Kamieniecki u schyłku pierwszej połowy XVI wieku // Przegląd Bibliograficzno-archeologiczny. – Т. III. – Warszawa, 1882. – С. 12–30.

S. 14-15.

Piąta baszta nowo zbudowana

Item od pierwszego rogu albo kątu idąc ku baszcie nowo zbudowanej od wieże Laszkiej, skała jest nowo łamana w przykopie od murów i wyrobiona wzdłuż łokci 35, głębię 6, a szerzę 8 łokci.

Item pod tą basztą od pola ku pierwszemu rogowi przekop w skale łamiąc jest wyrobiony na wysokość łokci 16 ½, na długość 44, a szerokość wedle okręgu baszty idzie. A przedsię robią.

Item od drugiego rogu tej baszty ku polu przekop skały wyrobiony i wywożony na długość łokci 56, a na głębokość łokci 11. A przed się robią.

Item z trzeciej strony tej baszty nowej od pola przykop skały jest wyrobiony na długość 79 łokci, na głębię albo na górę 16 łokci, a na szerzę około baszty wyrobiono są łokci 31. A przedsię roboty sprawują i kończą.

Item z tego łamania skały ku polu ten pożytek jest, że przykop około niej szerzej i głębiej czyszczą i wyrabiają, rum z niego wywozując a na dół skały spuszczaając, a kamień godny na budowania ku murowaniu obracając, tak już nie potrzeba innego kamienia do murów wozic, jedno tym wszystkie potrzeby zaprawują.

S. 23.

O baszcie nowej.

Baszta, którą nowo założono podle wieże Dennei, od samego pola, gdzie jest przystęp nieprzyjacielowi, jest dość mocno wywiedziona i z fundamentu zmurowana. Której baszty tak z fundamentu wniąwszy i wzdłuż i szerz tego miarę spisana Jego K.M. odesłano.

S. 14.

П'ята башта новозбудована

Також від першого рогу або кута йдучи до башти новозбудованої від вежі Ласької, скеля є наново ламана в рові від murів і вироблена вздовж на 35 ліктів, вглиб на 6, а в ширину на 8 ліктів.

Також під тією баштою від поля до першого рогу рів у скелі виламаний, є вироблений на висоту 16 ½ ліктів, на довжину 44, а в ширину навколо башти йде. Далі роблять.

Також від другого боку тієї башти в бік поля рів скелі вироблений і виведений в довжину на 56 ліктів, а на глибину 11 ліктів. Далі роблять.

Також з третього боку тієї башти нової від поля рів скелі є вироблений на довжину 79 ліктів, на глибину або наверх 16 ліктів, а на ширину навколо башти вироблено на 31 лікоть. Далі роботи проводять і кінчають.

Також з того виламування скелі в бік поля та користь є, що рів біля неї ширший і глибший чистять і виробляють, уламки каменя з нього вивозять і вниз скелі спускають, а камінь придатний до будівництва, використовують, то вже не треба іншого каміння для murів возити, тільки тим всі потреби задовольняють.

S. 23.

Про башту нову.

Башта, яку наново закладено біля вежі Dennei, від самого поля, де є приступ неприятели, є досить міцно виконана і від фундаменту змуrowана. Якої башти як з фундаменту в товщину, в довжину і в ширину розміри описані і Його Королівській Величності відіслані.

It. Wchodząc z zamku do tej baszty nowej jest nowo to chodzenie mурowane na długość 8,5 łokcia, na szerzę 4 łokcie, co jest zaskleпione mocno; którym chodzeniem mają działa na tę nową basztę toczyć, gdyby potrzeба przyszła. A drzwi też dość są szerokie z ciosanego kamienia wstawione.

It. Z tego średniego piętra wszedłszy w basztę, są strzelnice zakryte małym murem od pola, z których ma być strzelba; które może hnet drągiem w przekop wywalić, gdyby potrzeба przyszła. A zaś są krzyżowe okienka około tych strzelnic albo okien, którymi może bronić mała strzelba tych okien i tak ich zakrył, że nie może nic nieprzyjaciel szkodzić tym oknom, bo jego strzelba nie będzie służyła w ty okna bo są na bok uczyniony, a z zamku nieprzyjacielowi bardzo szkodzić może.

It. Z tego piętra po schodzie na dół drugie jest chodzenie do ziemnej strzelby, która jest równo z przekopy dolnemi około tej baszty; gdzie też strzelnice są cienkim murem zakryte, tak iż gdyby potrzeба była hnet drągiem to odwaliwszy strzelnice odkryje.

It. W pośrodku tej baszty filary są dość mięszce zmurowane, na których tramy leżą aż w mury, na których połogi są do strzelnic

It. Na wierzchniem piętrze, to je na trzeciem, takiz strzelnice wielkością i drugie małe pobocz ich, a ty czynie które są zaskleпione tak, że im strzelba mało wadzić może. Które są na wierzchu tej czynie wzmiaż 9 łokci zmurowane; a pod czyniami baszta jest wzmiaż 14 łokci; tak jest mur na trzech stronach równiej między okny po 9 łokci; a spodek wszыtek 14 łokci; - i kiedyby, czego Boże uchwaj, tę basztę z pola która jest najprzystojniejsza nieprzyjacielowi ku strzelbie zbito, tedy jest wieża druga Denna przeciwko tej baszcie w zamek przymurowana, na której też jest wierzch na 7 łokci i na wierzchu też są strzelnice, jakoż już o tym wyżej писано.

It. Na spodku jest mur tej baszty są wiązania 18 łokci wzmiaższ, iż kiedy tę przednią basztę by zбил, tedy w tej może przykopa bronić.

It. Do tych strzelnic wierzchnich tej baszty jest chodzenie spośród wieże Dennej wykowane i dość szeroko uczynione zaskleпieniem - jakoż wyżej jest писано - że może przezpiecznie działa toczyć i wytoczyć.

It. To wierzchnie piętro jeszcze ma być pawimentem położone wzmiaższ dobrze i nie ma być ta baszta przykryta niczem; abowiem rynny kamienne uczyniono, którymi woda schodzić będzie, a mуром nic wadzić nie ma, a śniegom też Jop daje obyczaj jako zmietać.

Далі. Входячи з замку до тієї башти нової є новий той хід [прохід. - О.П.] мурований в довжину 8,5 ліктів в ширину 4 лікті, який перекрито міцним склепінням; яким ходом мають гармати на ту нову башту вкочувати, якби настала потреба. А двері теж досить широкі з тесаного каміння вставлені.

Далі. З того середнього ярусу увійшовши до башти, є бійниці, закриті малою стінкою від поля, з яких мають стріляти; яких можна закладку ломом в рів вивалити, якби потреба була. А потім є хрестові віконця біля тих бійниць або вікон, якими ті вікна може боронити мала зброя, і так їх закрив, що неприятель ніяк не може зашкодити тим вікнам, бо його зброя не трафить в ті вікна, бо в бік зроблені; а з замку неприятели дуже ушкодити може.

Далі. З того ярусу по схилу вниз є другий хід до наземного бойового ярусу («земна стрелба»), який також є нижнім навколо тієї башти; де теж бійниці тонкою стінкою закриті, так щоб у разі потреби заклад ломом відваливши, бійниці відкрити.

Далі. Посеред тієї башти є стовпи досить товсті змуровані, на яких балки лежать аж в мурі, на яких помости є до бійниць.

Далі. На верхньому ярусі, тобто на четвертому, такі ж бійниці завбільшки й інші малі збоку них, а ті зубці (сзупіе), які перекриті склепінням так, що їм обстріл мало зашкодити може. Які є на верху тієї [башти] зубці завтовшки 9 ліктів змуровані, а під зубцями башта є завтовшки 14 ліктів; так є мур з трьох боків однаковий між вікнами по 9 ліктів; а низ весь 14 ліктів; - і коли б, борони Боже, ту башту, яка з поля є найпристойнішою, неприятель при обстрілі зніс, тоді є вежа друга Денна навпроти тієї башти до замку примурована, на якій є верх на 7 ліктів і наверху теж є бійниці, як про це вже написано.

Далі. Внизу є мур цієї башти є вперев'язь на 18 ліктів завтовшки, так що коли передню башту би знесли, тоді в цій можна рів боронити.

Далі. До тих бійниць верхніх тієї башти є прохід з середини вежі Денної викутий і досить широко перекритий склепінням - як вище написано - що можна безпечно гармати викочувати й заковувати.

Далі. На тому верхньому ярусі ще має бути покладена підлога досить товста зі щєбня, вапна й землі і не має бути та башта накрита нічим; оскільки кам'яні лотки зроблено, якими вода сходити буде, а муром не зашкодить, а сніг теж їб розпорядився як змитати.

Переклад зі старопольської О.Пламеницької

ОПИС ДІЛЯНКИ ПІЛЬНОЇ БРАМИ 1613 Р.

Inwentarz i ilustracje starostw: Kamieniec Podolskiego i Latyczowskiego. Rok 1613. – AGAD. – ASK. – Dz. LVI. – Sygn. K-4/1. – K. 55 – 55-v.

Ku bramie od pola sztuki w ziemi mura pustego niekrytego stoi od niego wschodki na dół do baszty: nad tym murem izdebka murowana, kędy przed tym łaźnia bywała, tam drzwi na zawiasach z wrzeciędłem i kantabą, sień przed nią, u niej drzwi na zawiasach, z sieni komora w murze; na wierzchu druga, drzwi na zawiasach, okna z kratami, tam długich dwie, przez sień przescie blankami na basztę w której studnia, a do studni z fundamentu pod ziemią od rzeki Smotrycza, dla przescia wody murowany kannał; nad tym wszystkim dach. Brama od pola ma w sobie od zamku wrota dwoiste z zaporą żelazną i kłódką; w bramie izbica albo taras dębowy rozebrany i na dwie kupie złożony dla obrony w bramie [...] Nad bramę wschod kamienny do sieni w pułwschodów w prawą stronę komora bezdrzwi w sieni okno z kratą, kuchnia murowana bez komina z niej izbica i komora, i obojga drzwi na zawiasach, komora połapu nie ma; w oknach trzech kraty żelazne; z sieni przeciwko tajemnik sklepiony ziemią idzie aż do baszty Dziedzińcowej gdzie więźniów sadszają, i tam przez basztę tę było przejście do Dziedzińca, ale drzwi zamurowane aby złoczyńcy nie uciekali.

До брами від поля шматок в землі муру пусто-го ненакритого стоїть, від нього східці вниз до башти: над тим муром кімнатка муrowана, де перед тим лазня була, там двері на завісах з засувом та клямкою, сїни перед нею, в нїй двері на завісах, вікна з ґратами, там двоє довгих, через сїни перехід зубця-ми на башту в якїй криниця, а до криниці з фунда-менту під землею від річки Смотрича, для проходу води муrowаний канал; над усім цим дах. Бrama з по-ля має в собі з боку замку ворота подвійні з залізним засувом і замком; у брамі ізбиця або тарас дубовий розібраний і на дві купи складений для оборони в брамі [...] Наверх брами сходи кам'яні до сїней і напівсходи праворуч [в північний бік, оскільки до брами заходили зі сходу. – О.П.] комора без дверей в сїнях вікно з ґратами кухня муrowана без комина, з неї кімната і комора, і обидвоє дверей на завісах, комора стелі не має; у трьох вікнах ґрати залізні; з сїней навпроти тайник склепінчастий в землі йде аж до башти Надвірної де злочинців саджають, і там через цю башту був перехід до двору, але двері замуровані, щоб злочинці не тікали.

Переклад зі старопольської О.Пламеницької

ОПИС БАШТИ СТЕФАНА БАТОРІЯ 1565 Р.

Regestrum Civitatis Camenecensis Podolie... 1564 ye 1565 – ЛНБ, ф. Чоловського. – № 245. – Арк. 415–415-зв.

Za te pieniądze czopowe zbudowaliśmy Basztę albo wieżę, na górze od Bramy Lackiej, która jest na wysokość czterdzięci i cztery łokcie, a w niej mur jest na miąż cztery łokcie, a na dłuż trzydzięci łokci i pięć. I w pośrodku łokci trzydzięci i trzy. Czworo jest w niej piętra. Na pierwszym piętrze, od góry okien albo strzelnic jest 12, na wtórym strzelnic 7, na trzecim okien 7, na czwartym jest 8. Na spodu na ziemi okien 6. I w тому wszystkiemu mur od двору J.M. Pana wojewody Ruskiego aż do tej baszty, który mur na dłuż jest łokci 80 i w ziemi pięć łokci. A ot wału na górę ośm łokci, a wszерze łokci cztery i ćwierć, i w tym murze двоја strzelba – spodnia i wierzchnia.

За ті гроші «чопові» збудували ми башту або вежу та горі від Ляцької брами, яка є на висоту 44 лікті, а в нїй мур завтовшки чотири лікті, а вздовж 35 ліктів. І посередині 33 лікті. В нїй є п'ять ярусів. На першому ярусі згори вікон або бійниць 12, на другому бійниць 7, на третьому вікон 7, на четвертому є 8. Внизу на землі вікон 6. І в то-му всьому мур від двору Пана воеводи Руського аж до тієї башти, який мур є завдовжки 80 ліктів і в землі п'ять ліктів. А від валу нагору вісім ліктів, а вшир ліктів чотири і чверть, і в тому мурі два рівні бою – нижній та верхній.

Переклад зі старопольської О.Пламеницької

ПЕРЕЛІК НАЙВІДОМІШИХ МАЙСТРІВ-МУЛЯРІВ, ЯКІ ПРАЦЮВАЛИ В 1544-1547 РР.

Прізвище	Місце роботи	Дата	Професія	Інші відомості
1	2	3	4	5
Andrea Krakowczik Andreas Cracowytha	Arx Porta Ruhenicam	1544 1546	Murator	
Mathi[as] Swierz	Arx	1544	Murator	
Sta[nislao] Miedziedz Stanislao Urssiis, Ursus	Arx Porta Poloniale	1544 1546, 1547	Murator	
Nicolao Wrzesczak Nicolaus Vrzesczack	Arx, Porta Polonica Porta Poloniale	1544, 1547 1546	Murator	
Alberto Czyplo (Czuplo)	Arx	1544	Murator	
Alberto Verzholek	Arx	1544	Murator	
Alberto Boszkowski Albertis Borkowski	Arx Arx	1544 1546	Murator	Італієць. Łoza: 43
Alberto Leny	Arx	1544	Murator	
Stanislao Bula Stanislaus Biela	Arx Porta Poloniale	1544 1546, 1547	Murator	Andrzej Bula mularz w Krakowie ok. 1603 r. Łoza: 49.
Lawrentio Zakrzawski	Arx	1544	Murator	
Sebastiano Borowicz	Arx	1544	Murator	
Stanislaw Vanglowski	Arx	1544	Murator	
Nicolao Horizka	Arx	1544	Murator	
Simoni Markuszowicz	Arx	1544	Murator	
Martino Choyka	Arx	1544	Murator	
Alberto Slywka Alberty Slywka, Sliwka	Arx Porta Poloniale	1544 1546, 1547	Murator	Albert Slywka, 1552. Łoza: 311
Petro Zamb; Peter Zup Petrus Zup	Arx Porta Poloniale	1546	Murator	Łoza: 257-258
Dominik Discipulus	Porta Rutenicam	1546	Murator	
Rulyk		1546		
Nicolaus ze Lwowa	Porta Poloniale	1546	Murator	
Ioannes Pasthuch	Porta Rutenicam	1546, 1547	Murator	
Nossall, Nossal, Nosal	Arx, Porta Polonica	1546, 1547	Murator	
Cygan, Czygan	Porta Rutenicam	1546, 1547	Murator	
Czolkowski	Porta Rutenicam	1546	Murator	
Stachowski	Arx, Porta Polonica	1546, 1547	Murator	
Jakobus Petrikowitha	Arx	1546, 1547	Murator	ex Cracovia
Leonardis Lopus Lopus (Zapus)	Arx Porta Polonica	1546 1547	Murator	
Jan Chudy	Porta Polonica	1547	Murator	
Jan Puszy mloszek Jan Pusty mlodek	Arx Porta Polonica	1546 1547	Murator	
Marek Koszkodan Reszkodan	Arx Porta Polonica	1546 1547	Murator	
Albertus Pzoncka Psonka, Albert Pzonka	Porta Rutenica Porta Polonica	1546 1547	Murator	de Leopoly
Jedinecz	Porta Poloniale	1546, 1547	Murator	

1	2	3	4	5
Paul Koserewa	Porta Polonica	1546	Murator	
Jan Zanoczki	Arx	1546	Murator	
Kobulka, Mattias Cobiella	Porta Rutenicam	1546, 1547	Murator Murator	Maciej Kobylka murator 1565 w Krakowie. Łoza: 164
Pudelniczki Andreas Pudelnicki	Porta Rutenicam Porta Rutena	1546 1547	Murator	ex Cracovia
Subryczky, Zubryczky Albert Zubryczky	Porta Rutenicam	1546, 1547	Murator	de Leopoly
Susidlo	Porta Rutena	1547	Murator	
Zikora	Porta Rutena	1547	Murator	
Stanislaw Sikora		1547	Murator	ex Cracovia
Andreas Pudelnicki		1547	Murator	ex Cracovia
Jamissek	Porta Polonica	1547	Murator	
Zrujno	Porta Polonica	1547	Murator	
Laska	Porta Polonica	1547	Murator	
Przegoha Juri	Porta Polonica	1547	Murator	
Beczka	Porta Polonica	1547	Murator	
Matuzowicz	Porta Rutena	1547	Murator	de Leopoly
Pyotrowski (Piotrowita)	Porta Polonica	1547	Murator	
Michałowski Sebastian Michałowski	Arx, Porta Polonica	1547	Murator	ex Cracovia
Pelr	Porta Polonica	1547	Murator	

Додаток 10

ДОКУМЕНТИ СТОСОВНО РЕМОНТІВ ЗАМКОВОГО МОСТУ

А. Витяги з описів 1786–1787 рр.

Stan Fortecy terazniejszy... 18 lutego 1786 r. – AGAD. – ASW. – Oddz. 86. – Nr 106. – K. 88 – 90 v.

«Most Murowany ze wszystkim dobry, y mury które od dołu z obu stron idą, w niczym niezruynowane, te które u góry były u dwóch miejscach zepsute są sporządzone. Skala która była pod mostem z Arkadą wywalona, y groziła upadkiem Mostu, iest w początkach Panowania kosztem Nayiasniejszego Pana (jak y innych wiele miejsc, wyniesionych w górę, y oporzędzonych) wskroś całkowitym murem od iednej do drudziej ściany napelniona, y kosztem sporządzona...»

«Міст мурований у всьому добрий, і мури, що знизу з обох боків ідуть, ні в чому не зруйновані, а ті, що були вгорі, зруйновані в двох місцях, опоряджені. Скеля, що була під мостом з Аркадою, вивалена і загрозувала руйнацією мосту, на початку панування Найяснішого Пана [короля. – О.П.] (як і інших місць, що знаходяться вище і опоряджені) наскрізь суцільним муром від одної стіни до другої заповнена і коштом опоряджена».

Переклад зі старопольської О.Пламеницької

Opisanie Fortecy Kamieńca Podolskiego. Inwentarz Cekauzu Kamienieckiego 1786–1787. РДВІА, Москва. – Ф. 349. – Оп. 1. – Од. зб. 61. – Арк. 18.

«Idąc od Bramy po Podskalu drogą po nad Smotryczem będącą, są młyny podmostowe Nr 5, bardzo mizerne, na które idzie woda służą po pod most zastawiona, a gdy ta woda dawniej z wielką szkodą w moście znaczną wyrwała dziurę, ta w roku 1766 przez Jm P. Komendanta iest różnym kamieniem zamurowana, która robota doskonałym iest dziełem, jednak w ustawicznym mieć trzeba dozorce, aby przez podobny przypadek woda zamków od miasta, największy w tę stronę mające spadek nie odtoczyła»

«Йдучи від Брами [Руської – О.П.] по Підскеллю дорогою, що йде понад Смотричем, є п'ять малосінських млинів під мостом, на які вода йде через підмостовий шлюз, а коли давніше та вода з великою шкодою вирвала в мості велику діру, її 1766 року замурував різним камінням п.Комендант [Ян де Вітте. – О.П.], яка робота є досконало виконана, однак, треба постійно пильнувати, щоб через подібний випадок вода, що має в той бік найбільший спуск, не відірвала замку від міста».

Переклад зі старопольської О.Пламеницької

Б. Витяг з Акта від 18 липня 1855 року, складеного Губернським архітектором Карчевським, міським головою Чайковським та поліцеймейстером Казаковим (К-П МДА. – Ф. 33. – Оп. 1. – Од. зб. 535. – Арк. 15).

«1. Со стороны Польских фольварков, при Турецком мосту лежащая ближе к городу Каменца одна контрфорса высотой до 7 сажень, шириною до 3 сажень, отстала от моста и половина ее совершенно обрушилась [курсив наш. – О.П.], а другая половина местами дала трещины и угрожает падением. В обрушившейся части этой контрфорсы видны большие деревянные связи на небольшом одна от другой расстоянии; но ныне связи эти оказываются сгнившими. Обрушение это произошло, должно полагать, от действия воды, постоянно затекавшей на контрфорсу из восточного окна [курсив наш. – О.П.]¹, находящегося прямо противу самого контрфорса, отчего известковый раствор потерял свою прочность, а деревянные связи сгнили. Контрфорсу эту полагаем разобрать всю как вовсе ненадежную и наместо нее устроить эскарпом новую, высотой с фундаментом до 7 сажень, среднюю шириною 3,5 сажень [курсив наш. – О.П.] и толщиной при фундаменте до 3,5 аршин. При устройстве этой контрфорсы необходимо местами в стенах моста пробрать кладку, если таковая окажется при разборке контрфорса, для того, чтобы камни новой кладки впускать в старую стену и таким образом связать новую постройку со старою. Для большой же связи, прочности и устойчивости полагается в новом контрфорсе через каждую сажень в высоту положить по 6-ти вместо деревянных железные анкеры или связи, со штырями, так, чтобы их концы были укреплены в каменную массу моста; для поддержания же сколько-нибудь мостовой стены от обрушения при разборке контрфорсы полагается те подмостки, кои будут устраиваться для разборки и возведения контрфорсов и исправления других повреждений, в том месте, где находится опасная контрфорса, укрепить эти подмостки так, чтобы они могли служить некоторою поддержкою самому мосту.

2. Другую контрфорсу полагается до половины исправив, дать железные связи как и в первой. Кроме того, в том месте, где вода, вытекающая из другого окна, повредила наружную кладку, стену моста, выпавшую на глубину до 1/2 аршина, полагается устроить обделку этого места в виде контрфорса высотой 7 саж., шириною 2 саж. и средней толщины 1,5 аршина.

3. Со стороны Местечка Карвасар полагается исправить в виде контрфорса в 20-ти местах стены моста, поврежденные водою, вытекающею из окон, где тоже наружная кладка вся опала [курсив наш. – О.П.], хотя не так значительно, при том здесь же исправить каменную кладку около вделанной в стену, тесовой с надписью доски, а там, где из скалы просачивается вода, называемая Карвасарскою крыницею, для поддержания скал, на место бывшей, полуразрушившейся стены устроить поддерживающие две арки в диаметре до 2-х аршин.

4. Все окна на мосту, коими вода сбегает с них [курсив наш. – О.П.]², полагается исправить и обделать из тесового камня³, водосточные длиною до 3-х аршин жолоба так, чтобы они выходили из-за стен, и контрфорс на 1,5 аршин для того, чтобы вода, сливающаяся з жолобов, не могла падать на стены моста.

5. Свод моста, под коим вода из реки проведена на Карвасарские мельницы, частично имеет повреждения от промыва воды. Ныне при значительной воде, постоянно проходящей под этим сводом, нельзя с достоверностью судить о порче воды, а потому полагается видимые промывы исправить и обделать весь канал деревом, а для сего необходимо следует при работах отвести всю воду в реку Смотрич посредством перемычки, устроенной на все время работ.»

В. Витяг з Акта від 16 вересня 1855 року (К-П МДА. – Ф. 33. – Оп. 1. – Од. зб. 535. – Арк. 57-58).

«1. Противу того места, где на полотне моста оказался провал, а в барьерной стене образовались: трещина и наклонение, вся каменная стена моста, вместе с барьерною стенкою, ныне от неумажительных причин, *вовсе обрушилась на 8 сажень по длине моста* [курсив наш. – О.П.]. Ширина контрфорса, для поддержания этой стены прежде падения ее, полагалась в 3,5 сажени, т.е. такого измерения, как была старая обрушившаяся контрфорса. Ныне же по значительности повреждения, находим необходимым положенную по смете большую контрфорсу расширить, т.е. с возведением этой контрфорсы пристроить к ней другую контрфорсу, высотой до 7, шириною 2 сажени и толщиной при подошве фундамента: в середине ее 5 аршин, а при наружном углу – 2 и 1/5 аршина.

2. Каменную стенку моста, обрушившуюся, *возвести вновь з барьером, длиною 8 саженей, высотой, от сводов моста до верха барьера 5 и 1/4 аршина и среднюю толщиною до 2 аршин* [курсив наш. – О.П.]; с выведением в ней водосливных окон.

3. Каменную стену моста, которая *продолжается от обвалившейся стены по направлению к бульвару, наклонившуюся, грозящую падением и оказавшуюся весьма тонкою и непрочною устроенною, разобрать до самой скалы, на длину 11 саженей, высотой до 7 аршин* [курсив наш. – О.П.] и вместо ее возвести новую стенку, длиною 11 саженей, среднего высотой до 8 аршин с фундаментом и среднюю толщиною до 2 аршин с деланием в барьере оной водосливные окна.

¹ Не зрозуміло, чи йдеться про бійницю-машикуль, чи про отвір для скидання води.
² Схилиємося до того, що йдеться про бійницю, підніжжя яких розташовані на рівні дорожнього полотна. Первісно вони могли й не бути машикульними, але після підняття рівня бруківки стали врівень з дорогою.
³ Якби це були жолоби, не було би потреби обкладати їх тесаним камінням: вони були би зроблені з нього. Отже, це свідчить на користь бійниць.

4. Обвалившися под вторым сводом моста каменную внутреннюю кладку, ныне открытую, полагаем необходимым заделать и видимую часть свода исправить и защитить снизу, по трещинам в ней образовавшимся [курсив наш. — О.П.].

5. Так как ныне заметно, что все вообще повреждения Турецкого моста происходят, кроме общего непрочного его устройства, более от весьма значительной сырости и мокроты, вкравшейся во внутрь его; то мы полагаем, что необходимо должно принять все возможные меры к отвращению дальнейшего увеличения внутренней сырости. Вследствие этого находим полезным устроить по всему мосту водосточные плитные канавы, и часть проезжего полотна моста покрыть каменною мостовою по длине 29-ти сажень; для предохранения от скорого просачивания воды во внутрь моста [...].

Других повреждений в Турецком мосту ныне не открывается, хотя видимая часть теперь открытая, конструкция его показывает общее нетщательное не прочное устройство моста. [...].

И как [...] видно, что повреждения Турецкого моста сами собою без посторонних причин вновь открываются, то неисправный Турецкий мост до наступления ненастного времени и зимы, и разобранный местами, может при содействии дождей и снега, подвергнуться еще более значительному разрушению и потребовать огромных расходов на исправление свое».

Г. Кошторис та перелік виконаних робіт, складений 19 вересня 1855 р., підписаний губернським архітектором Карчевським (К-П МДА. – Ф. 33. – Оп. 1. – Од. зб. 535. – Арк. 80–85).

- «1. Разломка каменной стены от обрушения в сторону Бульвара:
l [довжина. – О.П.] = 11 саж., h [висота.- О.П.] = 7 арш., b [ширина. – О.П.] = 1,5 арш.; всего 13 саж.³.
2. Разборка оставшейся от падения стены от сводов моста на [курсив наш. — О.П.]:
l = 8 саж., h = 1 саж., b = 1,5 саж.; всего 4 саж.³.
Всего разломано 17 саж.³.
3. Выкопано и выброшено земли под фундаменты стенки:
l = 11 саж., h = 1,5 арш., b = 3 арш.; всего 5,5 саж.³.
4. И под фундамент вновь устраиваемой контрфорсы:
l = 2 саж., h = 4 арш., b = 5 арш.; всего 4 саж.³.
Всего копки щебной земли — 9,5 саж.³.
5. Откопана насыпная щебенная земля, крепко слежавшаяся в полотне моста [курсив наш. — О.П.] шириной от возводимых стенок:
l = 20 саж., h = 1 саж., b = 1,5 арш.; всего 13 саж.³.
Всего 10 саж.³.
6. Обратно засыпано это место щебенною землей с утрамбовкой [курсив наш. — О.П.] без подноски всего — 10 саж.³.
7. Перенесен мусор и выкопана земля и поднесена на высоту 7 саж. до верха моста, щебенная земля для засыпки за стенки его, вообще всю подноску полагая средним расстоянием на 35 пог.саж.
Всего — 19,5 саж.³ щебня.
8. Сложена стена моста, упавшая от верха сводов до верха барьера [курсив наш. — О.П.]:
l = 8 саж., h = 5 арш., b = 2 арш.
9. Стена идущая от упавшей по направлению к бульвару:
l = 11 саж., h = 8 арш., b = 2 арш.
10. Контрфорса: h = 7 саж., b шир. = 2 саж., b толщ. = 4 арш.
11. Заделана вывалившаяся внутренняя часть кладки второго свода моста [курсив наш. — О.П.]:
b шир. = 2 саж., h = 2 арш., h глуб. = 1 саж.; всего кладки 50,5 саж.³.
12. Проложена контрфорса лещадною плитою во всю толщину, в высоту чрез 1 саж. всего одноаршинных в квадрат штук 200.
13. Произведена самая грубая обтеска наружной части кладки, без постелей и заусенков одной контрфорсы всего 1880 саж.².

Д. Рапорт інженера Костенецького від 23 грудня 1871 року Губернському Управлінню (ЦДІАУ / К. – Ф. 442. – Оп. 104. – Од. зб. 46. – Арк. 12-зв – 14-зв.)

«Предварительные изыскания [...] не смогли быть вполне точны и определительны, так как внутреннее состояние стен и самое устройство моста не могли быть надлежащим образом обследованы. Оставалось довольствоваться наружными и возможными внутренними осмотрами и измерениями и рассказами старожилов и делать отсюда аналогические выводы, дабы прийти к заключению о мерах проектируемых для уширения моста. При этом найдено, что каменные стены, ограждающие с обеих боков ряд многоэтажных сводов турецкого моста, в нижних частях своих от основания до верхних сводов [курсив наш. — О.П.], при ширине их вверху до 2 арш. и в низу до 5 аршин с наружными уклонами, будучи местами усилены контрфорсами, простояв со времени их капитальной

перестройки в 1842 и 1855 годах без исправлений, и судя по настоящему их наружному весьма удовлетворительному виду и состоянию, представляют, — принимая во внимание, что эти части стен не подверглись никаким изменениям достаточно прочные для верхней части моста основанию, на котором предполагается укрепить вновь проектируемую систему уширения оно. К более же положительному заключению об их прочности можно прийти только по разборке верхних частей стен при самом производстве работ, когда и могут быть проектируемы, если встретится надобность, меры к их большему укреплению, напр., железными связями. Верхние же части боковых стен Турецкого моста, на которых предполагается укрепить проектируемые для уширения железные балки *над верхними сводами* [курсив наш. — О.П.] и *под настоящими парапетами, хотя по наружному виду находятся в удовлетворительном состоянии, но должны быть менее прочны, чем низшие* [курсив наш. — О.П.], ибо они подвержены, при настоящем недостаточном отводе дождевых вод на мосту, вредному действию сырости, постоянно скопняющейся в полуторааршинном слое из щебня и земли, насыпанным между полотном и сводами, находящуюся на сих последних старую *мостовую из крупных камней*, которую можно было видеть в нескольких местах полотна моста [курсив наш. — О.П.] разобранных им Костенецким. Окончательное заключение о степени прочности этих частей стен моста, которые предполагается частью заменить новыми, и об укреплении в них железных балок, в подробностях с исполнительными на них чертежами, также может быть сделано только по совершенной разборке сказанных частей стен. [...] Что же касается сводов Турецкого моста, то они в настоящем их виде не представляют повода сомневаться в их прочности, простояв так долго без исправления, но в виду предположения увеличить над ними нагрузку возвышением горизонта полотна моста, а также показаний Г. Стефановича, является необходимость по возможности обследовать их на месте, что может быть сделано пробивкою отверстий в одной из боковых стен, при чем представляется возможность произвести и частные исследования прочности самих стен моста».

Е. Витяг із Записки Київського, Подільського та Волинського губернатора до Міністра внутрішніх справ (на основі записки дійсного статського радника князя Мещерського). 1872 р. (РДІА. — Ф. 1287. — Оп. 25. — Од. зб. 862. — Арк. 83 зв. — 86 зв.).

«Старый мост этот, выстроенный чрез Смотрич со скалы на скалу, формой сильно вогнутой сверху вниз дуги, чрезвычайно много терпит и от нецелесообразности формы этой и от постоянного наплыва на него воды и грязи [...] что от этой грязи и воды ремонтное устройство этого шоссеванного моста год от году обходится земству дороже, требуя чуть не постоянных работ подсыпкой огромного количества шоссеванного щебня [...] *несколько лет тому назад вся северная, продольная облицовочная стена моста, от верха и до низа и от одного конца до другого — обвалилась* [курсив наш. — О.П.] уже, вследствие именно не отвода от моста грязи и воды и потребовала значительных тысячных работ, крайне дурно произведенных именно тем самым Аксельрудом [...] сии последние должны были приостановиться вовсе не по тем причинам, которые Аксельруд выставляет Министерству, а единственно вследствие того, что я вынужден был их прекратить — ввиду *внезапно происшедшего, на западном конце моста, обрушения крепостного вала* [курсив наш. — О.П.], мимо которого и у подошвы которого должна была производиться часть работ, каковое обрушение грозило опасностью и прекратить вовсе в этом месте сообщения и завалить и уничтожить все там проектированные работы [...] в этот же промежуток времени, после таяния снегов и весенней грязи, оказались еще значительные повреждения в той столь дурно произведенной Аксельрудом работе, по возобновленной северной облицовочной стене моста [...] оказавшиеся лишь после сильных потоков воды и грязи по всей той стене, вследствие чего ее признано совершенно неотложным и возможным укрепить особыми работами [...] и защитить сплошной и широкой двойной мостовой настилкой, как и верх старого сооружения, т.е. проезд, как и обе его боковые северную и южную лицевую стороны. [...] *турецкий же мост, состоящий из рядов арок или сводов, поставленных ряд над рядом, снизу в верх и от одного берега к другому* [курсив наш. — О.П.], уже давно размокает и все более и более портится по той причине, что *верхние своды арок дурно защищены весьма плохой и постоянно размокающей шоссеванной насыпью* [курсив наш. — О.П.], пропускающей на своды много сырости и что *при вогнутой форме проезда* [курсив наш. — О.П.] без всякого правильного отвода воды и грязи и *при каменных сплошных тяжелых боковых парапетах* [курсив наш. — О.П.] нет возможности исправить то шоссевание и предохранить боковые облицовочные стены моста от постоянного обливающихся их воды и грязи».

БІБЛІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

БІБЛІОГРАФІЯ

- АБС** *Акты Барского староства XV-XVI вв.* // Архив Юго-Западной России. – Ч. VIII. – Т. 1 / Материалы для истории местного самоуправления в связи с историей сословной организации. – К., 1893.
- Александрович** *Александрович В.* Проект фасаду ратуші в Кам'янці-Подільському Яна де Вітте (1742 р.) // Пам'ятки України: Історія та культура. – 2006. – № 4. – С. 46-51.
- Абрамаускас 1963** *Абрамаускас С.* К вопросу генезиса крепостных сооружений типа кастель в Литве (на примере замка Медининкай) // Научные труды высших учебных заведений Литовской ССР. Строительство и архитектура. – № 3. – Каунас, 1963. – С. 73-107.
- Абрамаускас 1965** *Абрамаускас С.С.* Развитие каменного строительства в Литве в XIII-XVI веках. – Автореферат дис. канд. архитектуры. – Москва-Каунас, 1965.
- АГ** *Акты о городах (1432-1798)* // Архив Юго-Западной России. – Ч. V. – Т. I. – К., 1869.
- Алферова** *Алферова Г.В.* Русские города XVI - XVII веков. – М.: Стройиздат, 1989.
- АЛЮР** *Археологическая летопись Южной России.* – Т. III. – Киев, 1901.
- Антонович В.** *Антонович В.* Українські міста // Руська історична бібліотека. Т. XXIV. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в. – Ч. 1. – У Львові, 1904.
- АрУРСР** *Археологія УРСР.* Т. III. – Київ: Наукова думка, 1987.
- Архітектура** *Архітектура. Короткий словник-довідник* /Мардер А.П., Евреинов Ю.М., Пламеницька О.А. – К.: Будівельник, 1995.
- Багрянородный** *Багрянородный Константин.* Об управлении империей: Текст, перевод, комментарий. – Москва: Наука, 1991.
- Баженов 2004** *Баженов О.Л.* Щодо формування території Пониззя в IX-XIII ст. // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 138-147.
- Баженов 2009** *Баженов О.Л.* Історія та культура Середнього Подністров'я IX - XIII ст. – Кам'янець-Подільський, 2009.
- Баженова** *Баженова С.* Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість. – Кам'янець-Подільський, 2002.
- Бандрівський, Бандровський** *Бандрівський М., Бандровський О.* Поява пам'яток східносередземноморських культур на Придністровському Поділлі // Україна в минулому. – Вип. 2. – Київ-Львів, 1992. – С. 5-26.
- Бандрівський** *Бандрівський М.* Про час появи техніки кам'яної кладки і мурування на західноукраїнських землях // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – № 8. – Львів, 1997. – С. 33-40.
- Бандровський** *Бандровський О.Г.* Свідчення про перебування римських допоміжних з'єднань у Подністров'ї // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Тези конференції. – Львів, 1992. – С. 43-45.
- Баранаускас** *Баранаускас Т.* Новогрудок в XIII в.: історія і міф // Castrum, urbis et bellum: збірник наукових праць; присвячається пам'яті професора Міхаса Ткачова. – Баранавічы, 2002. – С. 29-44.
- Барсов** *Барсов Н.П.* Очерки русской исторической географии: География начальной (Несторовой) летописи. – Варшава, 1885.
- Батура** *Батура Р.К.* Борьба Литовского княжества против Золотой Орды. От нашествия полчищ Бату до битвы у Синих Вод. Автореф. дис. канд. ист. наук. – Вильнюс, 1972.
- Батюшков** *Батюшков П.Н.* Бессарабия. Историческое описание. – Т. II. – Санкт-Петербург, 1892.
- Бевз В.** *Бевз В.* Попередні результати досліджень церкви св.Трійці в місті Кам'янці на Поділлі // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – № 3. – Львів, 1995. – С. 34-39.
- Бевз М.** *Бевз М.* Культурний ландшафт каньйону р.Смотрич у м.Кам'янці-Подільському (про номінаційну документацію до Комітету Всесвітньої Спащини ЮНЕСКО) // Архітектурний вісник. – Львів, 2005. – № 2-3. – С. 72-74.
- Бжик'янци** *Бжик'янци М.* Подорож до Польщі та інших місцевостей, залюднених вірменами, нащадками міста Ані (вірм. мовою). – Венеція, 1830.
- БЗ** *Българските земи* в книги, атласи, карти, гравюри и рисунки от колекцията на д-р Симеон Симов. – София, 1986.
- Білецька 2004** *Білецька О.* Поділля на зламі XIV і XV ст.: до витоків формування історичної області. – Одеса: Астропринт, 2004.
- Білецька 2005** *Білецька О.* «Казус Спитка»: до історії вивчення середньовічного Поділля (друга половина XIV - перша половина XV ст.) // Київська старовина. – 2005. – № 2. – С. 23-33.
- Большакова** *Большакова С.А.* Папские послания Галицкому князю как исторический источник // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1975 год. – Москва, 1975. – С. 123-126.
- Бортник** *Бортник С.Ю.* Морфоструктури центрального типу території України: просторово-часовий аналіз. Автореф. дис. доктора географ. наук. – Київ, 2002.

- Брайчевский** *Брайчевский М.Ю.* К происхождению древнерусских городов // Краткие сообщения института истории материальной культуры. – Вып. ХLI. – 1951.
- Будяньска** *Будяньска Т.М.* Замок у Кам'янці-Подільському. – Київ: Держвидавництво літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1961.
- Бунин** *Бунин А.В.* Особенности архитектурно-планировочного развития средневековых городов Центральной и Западной Европы // Исследования по истории архитектуры и градостроительства / Сб. исследований по истории архитектуры и градостроительства. Вып. 1. – Москва: МАРХИ, 1964. – С. 65–145.
- Быря** *Быря П.П.* Из истории молдавского Белгорода – Четатя Албэ // Аккерманские древности. – Белгород-Днестровский, 1997. – С. 107–116.
- Вавричин, Дашкевич, Кришталович** *Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У.* Україна на стародавніх картах (кінець XV – перша половина XVII ст.). – Київ: ДНВП «Картографія», 2006.
- Васиневский** *Васиневский Е.* Каменецкий замок (крепость) // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып. VII. – Разд. III. – Каменец-Подольский, 1895. – С. 135–143.
- Вердум** *Вердум Ульріх фон.* Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через королівство польське // Жовтень. – Львів, 1983. – № 10.
- Верина** *Верина В.Н.* Связь Днестра с Южным Бугом и Днепром по карте Георгия Рейхерсторфера (Georgius Rejcherstorfer) // Проблемы географии Молдавии. – Кишинев, 1970. – Вып. 5. – С. 165–166.
- ВИ II** *Всемирная история.* – Т. II. – Москва, 1956.
- Виногородска** *Виногородска Л.І.* Кераміка XIII – початку XVI ст. з розкопок в м.Кам'янець-Подільський у 2008 році // Актуальні проблеми археології. Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І.С.Винокура. – Тернопіль, 2010. – С. 98–100.
- Виногородска, Болтанюк** *Виногородска Л.І., Болтанюк П.А.* Археологічні дослідження Північного бастиону замку в м.Кам'янець-Подільський у 2008–2010 рр. // Актуальні проблеми археології. Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І.С.Винокура. – Тернопіль, 2010. – С. 102–104
- Винокур** *Винокур І.* Черняхівська культура: витоки і доля. – Кам'янець-Подільський, 2000.
- Винокур, Гуменюк** *Винокур І.С., Гуменюк С.К.* Археологічні пам'ятки Хмельниччини. (Конспект лекцій на допомогу студентам). – Кам'янець-Подільський, 1965.
- Винокур, Петров 1983** *Винокур І.С., Петров М.Б.* Исторична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII століття. (Методична розробка). – Хмельницький, 1983.
- Винокур, Петров 1996** *Винокур І., Петров М.* До початку історії Кам'янця-Подільського // Мappa Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича. – Київ – Львів – Нью-Йорк, 1996. – С. 113–135.
- Винокур, Петров 1997** *Винокур І.С., Петров М.Б.* Про час виникнення Кам'янця: погляди дослідників // Кам'яниччина в контексті історії Поділля. Науковий збірник. Том 1. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 53–61.
- Винокур, Горішній** *Винокур І., Горішній П.* Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський, 1994.
- Виолле ле Дюк 2007** *Виолле ле Дюк Э.Э.* Крепости и осадные орудия. Средства ведения войны в средние века. – М.: Центрполиграф, 2007.
- Виолле ле Дюк 2009** *Виолле ле Дюк Э.Э.* Осада и оборона крепостей. Двадцать два столетия осадного вооружения.. – М.: Центрполиграф, 2009.
- Владімирський-Буданов** *Владімирський-Буданов М.* Німецьке право в Польщі й Литві // Руська історична бібліотека / Т.ХХІІІ, ХХІV. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в. – Ч. 1, 2. – У Львові, 1904.
- Водзинский, Тыманович** *Водзинский Е.Е., Тыманович Е.В.* Охрана исторической и природной среды Генуэзской крепости в Судак // Праці науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Вып. 2. – К., 2006. – С. 275–298.
- Войнаровський 2005** *Войнаровський В.* Сучасний стан та проблеми археологічного дослідження пам'яток римського часу Північної Буковини // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вып. 9. – Львів, 2005. – С. 174–193.
- Войнаровський 2008** *Войнаровський В.* Верхне Побужья как балто-черноморское роздорижжя (I тис. н. е.) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вып. 12. – 2008. – С. 170–181
- Войтович 1996** *Войтович Л.В.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. – Львів, 1996.
- Войтович 2000** *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Историко-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000.
- ГВЛ** *Галицько-Волинський літопис.* Пер. Л.Махновця. – К.: Наукова думка, 2002.
- Гаркавець** *Гаркавець О.* Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії. Каталог. – Київ: Українознавство, 1993.

- Гваньїні* *Гваньїні О.* Хроніка Європейської Сарматії. Упор. та перекл. о. Ю.Мищика. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2007.
- Геворкян* *Геворкян Т.* О построении планов базиличных церквей Армении раннего средневековья // Второй международный симпозиум по армянскому искусству. Сб. докладов. Т. II. – Ереван, 1978. – С. 51–60.
- Геринович* *Геринович В.* Порадник екскурсанта Кам'яниччини. – Кам'янець-Подільський, 1928.
- Геродот 1992* *Геродот із Галікарнасу.* Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. – Київ, Довіра, 1992.
- Геродот 1993* *Геродот.* Геродота турійця з Галікарнасса «Історій» книг дев'ять що їх називають музами. – Київ, 1993.
- Глушок* *Глушок О.* Еволюція фортифікацій на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV–XVII ст.). – К.: Пульсари, 2009.
- Годованюк* *Годованюк О.М.* Вплив готики на муроване монументальне будівництво Волині кінця XIII–XVI ст. // Архітектурна спадщина Волині. Збірник наукових праць. – Рівне: ПП ДМ, 2008. – С. 9–22.
- Головко* *Головко О.Б.* Держава Романовичів та Золота Орда (40 – 50-ті рр. XIII ст.) // Український історичний журнал. – № 6 (459). – 2004. – С. 3–16.
- Грамоти* *Грамоти XIV ст.* – Київ: Наукова думка, 1974.
- Григорян* *Григорян В.Р.* История армянских колоний Украины и Польши (Армяне в Подолии). – Ереван, 1980.
- Грушевський 1895* *Грушевський М.* Опис подільських замків 1494 р. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. VII. – Кн. 3. – Львів, 1895.
- Грушевський 1911* *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – Київ-Львів, 1911.
- Грушевський II* *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. II. – К.: Наукова думка, 1992.
- Грушевський IV* *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IV. – К.: Наукова думка, 1993.
- Гульдман* *Гульдман В.К.* Памятники старины в Подолии: (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии). – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1901.
- Гуменюк* *Гуменюк С.К.* Як складалася територія Поділля // Тези доповідей Подільської історико-красознавчої конференції. – Хмельницький, 1965. – С. 48–50.
- Гуцал* *Гуцал А.Ф.* Середньодністровська оборонна лінія епохи раннього заліза // Матеріали XI Подільської історико-красознавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 115–119.
- Данілов 1993* *Данілов І.* Фортифікація Кам'янця-Подільського за планом К.Ошпермана 1794 р. // Фортифікація України. Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993.
- Данілов 2000* *Данілов І.* Uti possidetis. Про римлян, міст і не тільки (в контексті військової історії Кам'янця) // Пам'ятки України: Історія та культура. – 2000. 3–4. – С. 135–140.
- Данилов 2002* *Данилов І.* Артилерія Кам'янецької твердині // Військово-історичний альманах. – Київ, 2002. – № 1 (4). – С. 102–113.
- Дашкевич Н.* *Дашкевич Н.* Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. – Киев, 1873.
- Дашкевич Я. 1971* *Дашкевич Я.* Розселення вірмен на Україні в XI–XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. – Вип. 1. – К., 1971.
- Дашкевич Я. 1984* *Дашкевич Я.* Каменец – еще раз // Sonderdruck aus Russia mediaevalis. – Tomus V, I. Ediderunt John Fennel, Muellek, Andrzej Poppe. – Wilhelm Fink Verlag München, 1984. – P. 7–19
- Дашкевич Я. 1990* *Дашкевич Я.* Східне Поділля на картах XVI ст. // Географічний фактор в історичному процесі. – Київ: Наукова думка, 1990. – С. 161–162.
- Дашкевич Я. 1991 а* *Дашкевич Я.Р.* Зображення Кам'янця-Подільського 70-х років XVII – XVIII ст. як історико-топографічне джерело // Проблеми історичної географії України. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 43–54.
- Дашкевич Я. 1991 б* *Дашкевич Я.* Поява міст в Україні: міфи і факти // Ратуша. – № 27. – Львів, 1991. – С. 4–5.
- Дворецкий* *Дворецкий И.Х.* Латинско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1986. – 840 с.
- Державин* *Державин Н.* «Троян» в «Слове о полку Игореве» (К истории вопроса в науке) // Вестник древней истории. – 1939. – № 1. – С. 159–177.
- Дишкант* *Дишкант Т.* Призначення мосту // «Кам'янець-Подільський вісник». – 9.05.1997.
- Доронович 1880* *Доронович М.З.* Армяне в Подолии и первая церковь их в городе Каменце, ныне градская церковь православная во имя святителя Николая. – Каменец-Подольск, 1880.
- Егоров* *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – М.: Наука, 1985.
- ЕІДУ* *Етнічна історія давньої України.* – Київ, 2000.
- Ефименко* *Ефименко А.* Очерки истории Правобережной Украины // Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. – Т. I. – СПб, 1905. – С. 16.

- Завальнюк, Комарницький 2001* *Завальнюк О., Комарницький О.* Кам'янець-Подільський. Історико-популярний нарис. Кам'янець-Подільський, 2001.
- Завальнюк, Комарницький 2006* *Завальнюк О., Комарницький О.* Нариси з історії Кам'янця-Подільського. – Львів, 2006.
- Задорожнюк 1992* *Задорожнюк А.* 1992. Кам'янецькі кахлі // Подільське братство: Інформаційний вісник. – 1992. – № 2. – С. 19–22, 30–32.
- Задорожнюк 1997 а* *Задорожнюк А.* Ще раз про дако-римську концепцію походження Кам'янця-Подільського // Кам'яничина в контексті історії Поділля. Науковий збірник. – Т. 1. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 62–64.
- Задорожнюк 1997 б* *Задорожнюк А.* Навіщо будувати міст на пустинний півострів? // «Кам'янець-Подільський вісник». – 15.02.1997. – С. 6.
- Задорожнюк 1997 в* *Задорожнюк А.* Хто ти є, Кам'янце?: Ще раз про дако-римську концепцію походження Кам'янця-Подільського // Музейний вісник. – № 2. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 5–6.
- Зашикільняк, Крикун* *Зашикільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002.
- Значко-Яворський* *Значко-Яворський И.Л.* Очерки истории вязыщих веществ от древнейших времен до середины XIX века. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1963.
- Зубрицкий ИЗ* *Зубрицкий Д.И.* История древнего Галичско-русского княжества. – Ч. III. – Львов, 1855. *Историческая записка о городе Каменце-Подольском // Журнал министерства внутренних дел.* – 1853. – Ч. II. – Отд. III. – СПб, 1853.
- Ильин* *Ильин М.А.* Методологические вопросы архитектурной реставрации // Методика и практика сохранения памятников архитектуры / ЦНИИГИА. – М.: Стройиздат, 1974. – С. 48–53.
- Иордан* *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов (Gética). Вступительная статья, перевод, комментарий Е.Ч.Скржинской. – М., 1960.
- Івакін Карнович* *Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – Київ, 1996. *Карнович Е.П.* Заднепровская Украина // Живописная Россия. Малороссия, Подолия и Вольнь. – Т. V. – Ч. I. – СПб, б/г. – С. 263–294.
- Кирпичников 1958* *Кирпичников А.Н.* Метательная артиллерия Древней Руси // Материалы и исследования по археологии СССР. / № 77. Метательная артиллерия и оборонительные сооружения Древней Руси. – М., 1958. – С. 7–51.
- Кирпичников 1976* *Кирпичников А.Н.* Военное дело на Руси в XIII–XV вв. – Ленинград: Наука, 1976.
- Ківільша, Петров* *Ківільша О.К., Петров М.Б.* Про датування та атрибуцію пам'яток архітектури м.Кам'янця-Подільського у «Словнику пам'яток історії і культури Хмельницької області» // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 1998. – С. 177–183
- Ковальчик* *Ковальчик Є.* Пізньобарокові костели Кам'янецької дієцезії // Архітектурна спадщина України. – Вип. 4. – К., 1997. – С. 59–72; – Вип. 5. К., 2002. – С. 104–115.
- Козак 1997 а* *Козак Д.Н.* Готы. – Николаев: Возможности Киммерии, 1997.
- Козак 1997 б* *Козак Д.Н.* Гунны. – Николаев: Возможности Киммерии, 1997.
- Козак 1999* *Козак Д.Н.* Особливості етнічної історії східнокарпатського регіону в латенський час і в перші століття нашої ери // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Т. I. Археологія та антропологія. – Львів, 1999. – С. 163–165.
- Козак 2000* *Козак Д.Н.* Етнічні процеси в Україні наприкінці I тис. до н.е. – у I тис. н.е. // Етнічна історія давньої України. – Київ, 2000. – С. 122–129.
- Козакевич Х., Козакевич С.* *Козакевич Х., Козакевич С.* Ренессанс в Польше. – Варшава: Аркады, 1977.
- Кордт* *Кордт В.* Карты всей России и южных ее областей до половины XVII в. // Материалы по истории русской картографии. – Вып. I. – Киев, 1899; Вып. II. – Киев, 1910.
- Косточкин 1957* *Косточкин В.В.* Оборонительные системы русских крепостей XIV – начала XVI вв. // Советская археология. – 1957. – № 1. – С. 132–142.
- Косточкин 1962* *Косточкин В.В.* Русское оборонное зодчество конца XIII– начала XVI веков. – М., 1962.
- Котигорошко 1992* *Котигорошко В.Г.* Питання історичних процесів в Карпато-Дунайському басейні римського часу // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Тези конференції. – Львів, 1992. – С. 42–43.
- Котигорошко 1995* *Котигорошко В.Г.* Фракийці Верхнього Потисся (III в. до н.е – IV в. н.е.). – Ужгород, 1995.
- Крикун 1992* *Крикун Н.Г.* Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII: границы воеводств в свете источников. – Киев, 1992.
- Крикун 1993* *Крикун М.Г.* Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. (до питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст.) // Український археографічний щорічник. – Вип. 2. – Київ, 1993. – С. 193–262.
- Крип'якевич 1936* *Крип'якевич І.* Історія українського війська. – Ч. II. Запорозьке військо. – Львів: Вид. І.Тиктора, 1936.

- Крип'якевич 1984** *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинське князівство. – Київ: Наукова думка, 1984.
- Кроценко, Тюнич** *Кроценко Л.М., Тюнич А.Д.* До питання про «городні» Кременецького замку // Український історичний журнал. – 1975. – № 7. – С. 107–113.
- Кучера КХ** *Кучера М.* «Траянові» вали Середнього Подністров'я // Археологія. – 1992. – № 4. – С. 42–55.
- Лавров** *Кам'янецька хроніка* складена Агопом, доповнена і продовжена його рідним братом Аксентом // Жовтень. – 1985. – № 4. – С. 95–108.
- Ласковський** *Лавров В.А.* Развитие планировочной структуры исторически сложившихся городов. – М.: Стройиздат, 1977.
- Левада** *Ласковський Ф.* Материалы по истории инженерного искусства в России. – Ч. 1. – СПб., 1858.
- Либсон** *Левада М.* Могильник Черепашинці: Спроба архівної реконструкції досліджень археологічної пам'ятки // Пам'ятки України: Історія та культура. – 2003. – № 4. – С. 12–19.
- ЛРУс** *Либсон В.Я.* О «наслоениях» и «оптимальной дате» реставрации // Методика и практика сохранения памятников архитектуры / ЦНИИТИА. – М.: Стройиздат, 1974. – С. 54–57.
- Логвин Г. 1968** *Літопис руський* / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989.
- Логвин Г. 1982** *Логвин Г.Н.* По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. – Київ: Мистецтво, 1968.
- Логвин Г., Миляева** *Логвин Г.Н.* Украина и Молдавия: Справочник-путеводитель. – Москва-Лейпциг, 1982.
- Логвин Н.** *Логвин Г.Н., Миляева Л.С.* Новое о древнем украинском искусстве // Сквозь века. – Вып. 1. – М.: Знание, 1986. – С. 61–92.
- Лоек** *Логвин Н.* Реставратор Євгенія Пламеницька // Пам'ятки України: Історія та культура. – 2000. – № 3-4. – С. 114–127.
- Лопушинська** *Лоєк Є.* Історія прекрасної бітинки. Оповідь про життя Софії Вітт-Потоцької (1760–1822). – К.: Юніверс, 2005.
- ЛС** *Лопушинська Є.* Меджибізька фортеця // Пам'ятки України: Історія та культура. – 1996. – № 3-4. – С. 42–47.
- Лукомский** *Літопис Самовидця.* – Київ: Наукова думка, 1971.
- Максимович** *Лукомский Г.* Несколько слов о Каменце-Подольске // Журнал «Зодчий». – № 16. – 1910, 18 апреля.
- Мандзій 1993** *Максимович М.* О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом // М.О.Максимович. Киев явился градом великим... Выбранные украинознавчі твори. – Київ: Либідь, 1994. – С. 179–190.
- Мандзій 1999** *Мандзій А.О.* Дещо про раннє використання артилерії в фортифікаційних спорудах Кам'янець-Подільського // Фортифікація України. Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 43.
- Матвійшин** *Мандзій А.О.* Сліди в минуле. Археологічні розкопки в середньовічному Кам'янці-Подільському. – Кам'янець-Подільський: Вид-во «ХВМ», 1999.
- Медведев** *Матвійшин Я.* Кам'янець-Подільський і Хотин на рукописних планах XVII–XVIII ст. // Історична топографія і соціотопографія України. Збірник наукових праць. – Львів, 2006. – С. 216–257.
- Мельвиль** *Медведев М.* Георгий Победоносец: святой иконы и герой герба (<http://sovnet.geraldika.ru/article/23158>).
- Методика 1961** *Мельвиль М.* История ордена тамплиеров. – СПб: Евразия, 2003.
- Методика 1977** *Методика* реставрации памятников архитектуры. Пособие для архитекторов-реставраторов. – М., 1961.
- Михайловский Е.** *Методика* реставрации памятников архитектуры. Под общ. ред. Е.В.Михайловского. – М.: Стройиздат, 1977.
- Михайловський 2008** *Михайловський Е.* основы современного подхода к реставрации памятников культуры // Методика и практика сохранения памятников архитектуры / ЦНИИТИА. – М.: Стройиздат, 1974. – С. 40–47.
- Михайловський 2009** *Михайловський В.М.* Описи кам'янецького та летицького замків 1613 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки. – Том 18. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С. 98–116.
- Михайловський 2010** *Михайловський В.М.* Правління Коріатовичів на Поділлі (1340-ві – 1394 рр.): соціальна структура князівського оточення // Український історичний журнал. – К., 2009. – № 5. – С. 34–47.
- Мицько** *Михайловський В.М.* Васальні стосунки князів Коріатовичів із Казимиром III та Людовіком Угорським // Український історичний журнал. – К., 2010. – № 4. – С. 4–14.
- МХП** *Мицько І.* Cherchez la femme або генеалогічний аспект історії Подільської держави // Семінарії «Княжі часи». – Львів, 2002. – С. 24–39.
- Могитич І., Могитич Р., Мовчан Я.** *Міжнародна хартія про принципи* аналізу, збереження та реставрації будівель архітектурної спадщини. Зімбабве, 2003 // Міжнародні засади охорони нерухокої культурної спадщини. – К.Фенікс, 2008. – С. 111–113.
- Могитич І., Могитич Р., Мовчан Я.** *Могитич І., Могитич Р., Мовчан Я.* Церква княжої доби над Збручем // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – № 1. – 1993. – С. 23–32.

- Могитич І.** *Могитич І.* Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини й Волині X–XIV ст. // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – № 10. – Львів, 1999. – С. 3–14.
- Могитич Р. 2011** *Могитич Р.* Особливості вирішення верхніх частин у мурованих твердинях Руського королівства 2 пол. XIII ст. // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. – Луцьк, 2011. – С. 431–442.
- Мокеєв** *Мокеєв Г.Я.* Черты своеобразия в структурах городов восточных и западных славян // Архитектурное наследство. – Вып. 23. – Москва: Стройиздат, 1975.
- Молчановский** *Молчановский Н.* Очерк известных о Подольской земле до 1434 года: Преимущественно по летописям // Сб. соч. студентов Университета св. Владимира. – Вып. VIII. – Киев, 1886.
- МХП** *Міжнародна хартія про принципи* аналізу, збереження та реставрації будівель архітектурної спадщини. Зімбабве, 2003 // Міжнародні засади охорони нерухомої культурної спадщини. – К.Фенікс, 2008. – С. 111–113.
- Нельговський 1969** *Нельговський Ю.А.* Архітектура будинку магістрату в Кам'янці-Подільському // Українське мистецтвознавство. – Вип. 3. – Київ: Наукова думка, 1969. – С. 157–164.
- Нельговський 1979** *Нельговський Ю.А.* О древней застройке города Каменца-Подольского // Проблемы современной архитектуры и историческое наследие Украины. – Киев: КиевНИИТИ, 1979. – С. 88–95.
- Носов** *Носов К.* Осадная техника. Античность и средневековье. – Москва: Эксмо, 2010.
- ОКС** *Охорона культурної спадщини:* Збірник міжнародних документів. – К.: АртЕк, 2002.
- Описание** *Описание города Каменца,* составленное комиссией, наряженной Каменецким старостой. 1700. Сентября 15. Actum Cameneci Podoliae in Praetorio civitatis... // Архив Юго-Западной России. – К., 1869. – Ч. V. – Т. I. – С. 556–583.
- Ополовников** *Ополовников А.В.* Реставрация памятников народного зодчества. – М.: Стройиздат, 1974.
- Осетрова** *Осетрова Г.О.* Историчні умови поширення латинської мови на території Середньої Наддністрянщини в 1-й половині I тисячоліття н.е. // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції (22–23.11.2007). – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – С. 172–180.
- Павленко** *Павленко Ю.В.* Передісторія давніх Русів у світовому контексті. – Київ: Фенікс, 1994.
- Павлюченко, Сапарова** *Павлюченко Т., Сапарова И.В* В поисках Збручской Прави. – К., 2008.
- Палиенко** *Палиенко В.П.* О типах голоценового аллювия долины Днестра // Материалы по четвертичному периоду Украины. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 247–258.
- Памятники искусства** *Памятники искусства, разрушенные немецкими захватчиками в СССР.* Сб. статей под ред. И.Грабаря. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948.
- Параска** *Параска П.Ф.* Внешнеполитические условия образование Молдавского феодального государства. – Кишинев, 1981.
- Пашкин** *Пашкин Е.М.* Инженерная геология (для реставраторов). – М.: Архитектура-С, 2005.
- Пеняк** *Пеняк П.* Археологічні старожитності у зведенні пам'яток історії і культури Закарпатської області // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 10. – 2006. – С. 272–276.
- Петрик** *Петрик В.М.* Архітектурно-просторова організація столярних городів Галицької землі XI–XIII століть. Автореф. дис. канд. архітектури. – Львів, 2003.
- Петров 1986** *Петров М.Б.* Особливості планування і забудови Кам'янця-Подільського у другій половині XIV – середині 30-х років XV ст. // Проблеми етнографії Поділля. Тези доп. наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 1986. – С. 143–144.
- Петров 2001** *Петров М.Б.* Польський ринок Кам'янця-Подільського XV–XVIII ст. в історико-топографічній структурі міста // Наукові праці Кам'янця-Подільського педагогічного університету: Історичні науки. – Т. 5. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – С. 76–90.
- Петров 2002** *Петров М.Б.* Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII–XVIII ст. (Історіографія. Джерела). – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – С. 91–92.
- Петров 2003** *Петров М.Б.* Історична топографія Кам'янця-Подільського очима художників 70-х рр. XVII – першої половини XIX ст. // Краєзнавство. – 2003. – № 1–4. – С. 58–65.
- Петров 2007 а** *Петров М.Б.* Польська громада Кам'янця-Подільського XV–XVIII ст. (адміністративно-правовий та соціальний аспекти) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – № 7. – С. 85–103.
- Петров М. 2009** *Петров М.* Кам'янець-Подільський – політико-адміністративний, оборонний, містобудівний та економічний центр Подільської землі у складі Великого князівства Литовського (60–90-і рр. XIV ст.) // Ukraina Lithuanica. – Т. 1. – К., 2009. – С. 121–133.
- Петров 2012** *Петров М.* Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. – Кам'янець-Подільський: Аксіома. – 2012.
- Пилецкий** *Пилецкий А.А.* Система размеров и их соотношений в древнерусской архитектуре // Естественнонаучные знания в Древней Руси. – М.: Наука, 1980. – С. 63–109.

- Письма Плиния* *Письма Плиния Младшего*: Кн. VIII. – Плиний – Канинию / Изд. подгот. Сергеенко М.Е., Доватур А.И. – 2-е изд., перераб. – М., 1982.
- ПЛП* *Памятники литературной полемики* южнорусцев с латино-униатами // Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. VII. – Киев, 1887.
- Пламеницькая Е. 1965* *Пламеницькая Е.М.* К исследованию оборонительных сооружений в городе Каменце-Подольском. Польские ворота // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1965. – С. 89–92.
- Пламеницька Е. 1968* *Пламеницька Е.М.* Дослідження Кам'янець-Подільської фортеці // Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1968. – С. 139–142.
- Пламеницька Е. та ін. 1968* *Пламеницька Е.М., Виокур І.С., Хотюн Г.М., Медведовський І.І.* Кам'янець-Подільський. Історико-архітектурний нарис. – Київ: Будівельник, 1968.
- Пламеницька Е. 1969 а* *Пламеницька Е.М.* Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці // Слов'яно-руські старожитності. – Київ: Наукова думка, 1969. – С. 124–144.
- Пламеницькая Е. 1969 б* *Пламеницькая Е.* Консервация оборонительных сооружений в г.Каменец-Подольском // Консервация архитектурно-археологических памятников южных районов СССР. – М., 1969. – С. 50–57.
- Пламеницька Е. 1970* *Пламеницька Е.М.* Початкові етапи будівництва Кам'янець-Подільського замку // Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1970. – С. 139–143.
- Пламеницька Е. 1972* *Пламеницька Е.М.* Дослідження Кам'янець-Подільського замку в 1969 році // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. Вип. IV. – Київ: Наукова думка, 1972. – С. 298–303.
- Пламеницька Е. 1975* *Пламеницька Е.М.* Дослідження Кам'янець-Подільського замку // Археологія. – Т. 16.– К.: Наукова думка, 1975. – С. 14–37.
- Пламеницька Е. 1982* *Пламеницька Е.М.* Дослідження двох житлових будинків в місті Кам'янці-Подільському // Матеріали другої республіканської наукової конференції з історичного краєзнавства. К.: Інститут історії АН УРСР, 1982. – С. 266–268.
- Пламеницькая Е. 1986 а* *[Пламеницькая Е.М.]* Каменец-Подольский. Городские укрепления // Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстрированный справочник-каталог. – Т. IV. – Киев: Будівельник, 1986. – С. 138–148.
- Пламеницькая Е. 1986 б* *[Пламеницькая Е.М.]* Каменец-Подольский. Казематная башня // Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстрированный справочник-каталог. – Т. IV. – Киев: Будівельник, 1986. – С. 166.
- Пламеницькая Е. 1986 в* *[Пламеницькая Е.М.]* Каменец-Подольский. Новый замок // Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстрированный справочник-каталог. – Т. IV. – Киев: Будівельник, 1986. – С. 170–171.
- Пламеницькая Е. 1986 г* *[Пламеницькая Е.М.]* Каменец-Подольский. Пороховые склады // Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстрированный справочник-каталог. – Т. IV. – Киев: Будівельник, 1986. – С. 177–178.
- Пламеницькая Е. 1986 д* *[Пламеницькая Е.М.]* Каменец-Подольский. Русские ворота с башнями и укреплениями // Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстрированный справочник-каталог. – Т. IV. – Киев: Будівельник, 1986. – С. 178–180.
- Пламеницькая Е. 1986 е* *[Пламеницькая Е.М.]* Каменец-Подольский. Старый замок // Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстрированный справочник-каталог. – Т. IV. – Киев: Будівельник, 1986. – С. 182–190.
- Пламеницькая Е. 1986 ж* *[Пламеницькая Е.М.]* Каменец-Подольский. Турецкий бастион // Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстрированный справочник-каталог. – Т. IV. – Киев: Будівельник, 1986. – С. 182–190.
- Пламеницька Е., Пламеницька О. 1993* *Пламеницька Е., Пламеницька О.* Нова концепція формування системи фортифікацій Кам'янця-Подільського в аспекті визначення віку міста // Фортифікація України. Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 22–24.
- Пламеницька Е. 1995* *Пламеницька Е.М.* Вітт Ян де // Мистецтво України. Енциклопедія. – Т. I. – К.: Українська енциклопедія, 1995. – С. 357.
- Пламеницька Е., Пламеницька О. 1995* *Пламеницька Е., Пламеницька О.* Фортечний міст Кам'янця-Подільського: хронологічна і типологічна атрибуція // Архітектурна спадщина України. – Вип. 2. – Київ. 1995. – С. 21–33.
- Пламеницька Е., Пламеницька О. 1996* *Пламеницька Е., Пламеницька О.* Дослідження і реставрація архітектурної спадщини Кам'янця-Подільського // З історії української реставрації. – К.: Українознавство, 1996. – С. 122–134.
- Пламеницька Е. 1997* *Пламеницька Е.* Малодосліджені фортифікації містечка Жванця на Поділлі // Пам'ятки України: Історія та культура. – 1997. – № 3. – С. 88–95.

- Пламеницкая О. 1985
 Пламеницкая О. 1989
 Пламеницкая О. 1990 а
 Пламеницкая О. 1990 б
 Пламеницкая О. 1992
 Пламеницкая О. 1993
 Пламеницкая О. 1994
 Пламеницкая О. 1996
 Пламеницкая О. 1998 а
 Пламеницкая О. 1998 б
 Пламеницкая О. 1998 в
 Пламеницкая О., Пламеницкая Е. 1999
 Пламеницкая О. 1999
 Пламеницкая О. 1999
 Пламеницкая О. 2000 а
 Пламеницкая О. 2000 б
 Пламеницкая О. 2000 в
 Пламеницкая О. 2001 а
 Пламеницкая О. 2001 б
 Пламеницкая О. 2002 а
 Пламеницкая О. 2002 б
 Пламеницкая О. 2004
 Пламеницкая О. 2004 а
 Пламеницкая О. 2005
 Пламеницкая О. 2005 а
- Пламеницкая О.А. Особенности средневековой застройки центра Каменца-Подольского // Архитектурное наследство. - М.: Стройиздат, 1985. - № 33. - С. 52-61.
 Пламеницкая О. Повернути вулицям їх назву // «Прапор Жовтня», 2 червня 1989 р. - С. 4.
 Пламеницкая О.А. К вопросу об эволюции планировочной структуры Каменца-Подольского // Архитектурное наследство. - № 37. - Москва, 1990. - С. 48-57.
 Пламеницкая О.А. Средневековая жилая застройка Каменца-Подольского // Архитектурное наследство. - Москва: Стройиздат, 1990. - № 37. - С. 223-233.
 Пламеницкая О.А. Замок в Сутковцах // Архитектурное наследство. - № 39. - М., 1992. - С. 148-155.
 Пламеницкая О. Висліди і перспективи студій мурованого оборонного будівництва Поділля // Фортифікація України. Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Матеріали. - Кам'янець-Подільський, 1993. - С. 5-8.
 Пламеницкая О. Початок мурованого оборонного будівництва на Поділлі // Архітектурна спадщина України. - Вип. 1. - К, 1994. - С. 39-57.
 Пламеницкая О. Забудова Кам'янця-Подільського за мідьоритом К.Томашевича 1673-1679 рр.: до проблеми дослідження української ведуги // Архітектурна спадщина України. - Вип. 3. - Ч. 1. - К.: Українознавство, 1996. - С. 82-105.
 Пламеницкая О. Исследования Каменца-Подольского над Днестром (к вопросу атрибуции моста на рельефе колонны Траяна в Риме // Реставрация, реконструкция, урбоэкология: материалы шестого международного симпозиума RUR'98. - Одеса - Белгород-Днестровский, 1998. - С. 52-55.
 Пламеницкая О. Оборонно-гідротехнічний комплекс у Кам'янці-Подільському // Пам'ятки України: Історія та культура. - 1998. - № 3-4. - С. 88-96.
 Пламеницкая О. До питання генези Кам'янець-Подільського Замкового мосту: Репліка з приводу атрибуції мосту Аполлidora на Колоні Траяна в Римі // Теорія та історія архітектури. Збірник праць на честь Г.Н.Логвина. - Вип. 3. - К.: НДПІАМ, 1998. - С. 108-117.
 Пламеницкая О., Пламеницкая Е. Місто на периферії Римської імперії. Найдавніша урбаністична структура і фортифікації Кам'янця на Поділлі // Пам'ятки України: Історія та культура. - 1999. - № 4. - С. 1-80.
 Пламеницкая О. Про подільську архітектурно-урбаністичну школу з погляду історичної географії // Теорія та історія архітектури і містобудування. - Вип. 4. - Київ: НДПІАМ, 1999. - С. 145-155.
 Пламеницкая О. О хронологии и типологии средневекового оборонного зодчества Подолья // Архитектурное наследство. - № 43. - М., 1999. - С. 60-75.
 Пламеницкая О.А. м.Кам'янець-Подільський. Міські укріплення // Пам'ятки архітектури та містобудування України. Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. - Київ: Техніка, 2000. - С. 258-265.
 Пламеницкая О. Невідома монографія Юзефа-Аполлінарія Ролле з історії Кам'янця на Поділлі // Пам'ятки України: Історія та культура. - 2000. - № 3-4. - С. 57-61.
 Пламеницкая О. Архітектурна концепція реставрації комплексу Старого й Нового замків у Кам'янці на Поділлі // Пам'ятки України: Історія та культура. - 2000. - № 3-4. - С. 11-13.
 Пламеницкая О. Християнські святині Кам'янця на Поділлі. - К.: Техніка, 2001.
 Пламеницкая О. Оборонні храми Поділля // Пам'ятки України: Історія та культура. - № 2001. - № 1-2. - С. 30-39.
 Пламеницкая О. Особливості еволюції містобудівної структури Кам'янця-Подільського у XI-XVII ст. // Архітектурна спадщина України. - Вип. 5. - К.: НДПІАМ - Головкивархітектура, 2002. - С. 28-50.
 Пламеницкая О. Барський замок // Військово-історичний альманах. - № 2 (5). - Київ, 2002. - С. 100-107.
 Пламеницкая О. Кам'янець-Подільський. - К.: Абрис, 2004.
 Пламеницкая О. Венеційська хартія: погляд з віддалі 40 років // Пам'ятки України: Історія та культура. - 2004. - № 4. - С. 60-63.
 Пламеницкая О. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі. - Кам'янець-Подільський: Абетка, 2005.
 Пламеницкая О. Ціннісна категоризація архітектурної спадщини у Державному реєстрі пам'яток містобудування і архітектури України // Теорія та історія архітектури і містобудування. - Вип. VI. К.: НДПІАМ, 2005. - С. 313-328.

- Пламеницька О.
2007 а
- Пламеницька О.
2007 б
- Пламеницька О.
2008 а
- Пламеницька О.
2008 б
- Пламеницька О.
2009 а
- Пламеницька О.
2009 б
- Пламеницька О.
2010
- Пламеницька О.
2010 а
- Пламеницька О.
2011
- Пламеницька О.
2012
- Подосинов
- Погорелець, Саввов
2005
- Погорілець,
Саввов 2004
- Погорілець,
Саввов 2007 а
- Погорілець,
Саввов 2007 б
- Полонська-
Василенко
- Поптэ
- Прибега 1993
- Прибега 2009
- Прохненко
- ПС
- ПСРЛ.ЛБЛ
- ПСРЛ.ЛК
- ПСРЛ.СЛ
- ПСРЛ.ХБ
- ПСРЛ.ХЛЖ
- Пуцко
- Раппопорт 1952
- Пламеницька О. Список всевітньої культурної та природної спадщини: засади формування // Вісник Українського національного комітету ICOMOS. – № 1. – К., 2007. – С. 26–30.
- Пламеницька О. Genius loci Кам'янця-Подільського // Архітектурний вісник. – 2007. – № 2 (32). – С. 6–15.
- Пламеницька О.А. Еволюція середньовічного житла Кам'янця-Подільського в урбаністичному контексті. Автореф. дис. канд. архітектури. – К., 2008.
- Пламеницька О. Церква-донжон в Сутківцях // Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці. – Вип. 15. – К., 2008. – С. 155–169.
- Пламеницька О. Ян де Вітте як цивільний архітектор // Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці. – Вип. 16. – К., 2009. – С. 216–232.
- Пламеницька О. До питання методики дослідження стадіальності розвитку архітектурно-урбаністичних утворень (архітектурна петрографія як метод верифікації будівельної періодизації об'єктів Кам'янця-Подільського) // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. – Вип. VI. – Київ, 2009. – С. 255–268.
- Пламеницька О. До питання про розвиток мурованих фортифікацій Західної України в IX–XIII ст. // Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці. – Вип. 17. – К., 2010. – С. 208–217.
- Пламеницька О. Костюл Босих Кармелітів у Кам'янці-Подільському. До питання авторства та будівельної періодизації // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. – Вип. VII. – Київ, 2010. – С. 164–176.
- Пламеницька О. Початок литовського правління на Поділлі (фортифікаційний аспект) // Наукові записки Вінницького педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вип. XIX. – Вінниця, 2011. – С. 20–25.
- Пламеницька О. Фортифікації Кам'янця-Подільського ранньолитовської доби (1340-і – 1393 рр.) // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Вип. VIII. – Луцьк, 2012. – С. 506–525.
- Подосинов А.В. Восточная Европа в римской картографической традиции. Тексты, перевод, комментарий. – Москва: Индрик, 2002.
- Погорілець О.Г., Саввов Р.В. Монети Подольського князя Константина Кориатовича (вторая половина XIV в.) // Тринадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. – М.: Альфа-Принт, 2005. – С. 109–110.
- Погорілець О.Г., Саввов Р.В. Монета Подільського князя Костянтина // Нумізматика і фалеристика. – 2004. – № 3. – С. 24–29.
- Погорілець О.Г., Саввов Р.В. Давньоримський військовий диплом з Поділля // Нумізматика і фалеристика. – 2007. – № 2. – С. 32–35.
- Погорілець О.Г., Саввов Р.В. Про нові знахідки монет Подільського князівства // Нумізматика і фалеристика. – 2007. – № 4.
- Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2. – Київ: Либідь, 1992.
- Поптэ А. Материалы для терминологического словаря древнерусского строительного дела X–XV вв. – Вроцлав–Варшава–Краков, б/г.
- Прибега Л. Реставраційні реконструкції в пам'яткоохоронній практиці України // Праці центру пам'яткознавства. – Вип. 2. – К., 1993. – С. 84–97.
- Прибега Л. Охорона і реставрація об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини. Методологічний аспект. – К.: Мистецтво, 2009.
- Прохненко І.А. Історія військової справи даків I ст. до н.е. – початку II ст. н.е. Автореф. дис. канд. історичних наук: 07.00.02. – Ужгород, 2002.
- Палестинский сборник. – Вып. 27. – Санкт-Петербург, 1888.
- Летописи белорусско-литовские. Полное собрание русских летописей. – Т. 35. – Москва, 1980.
- Летопись Красиньского // Полное собрание русских летописей. – Т. 35. – Москва, 1980.
- Супрасльская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. 35. – Москва, 1980.
- Хроника Быховца // Полное собрание русских летописей. – Т. 32. – Москва, 1975.
- Хроника Литовская и Жмойтская // Полное собрание русских летописей. – Т. 32. – Москва, 1975.
- Пуцко В.Г. Об иконографии ранних Новгородских амулетов-змеевиков // Новгород и Новгородская Земля. История и археология. Материалы научной конференции. – 2001. – Вып. 15.
- Раппопорт П.А. Волынские башни // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 31. – Т. II. – М., 1952. – С. 202–223.

- Раппорт 1967* *Раппорт П.А.* Военное зодчество западно-русских земель в X–XIV вв. Материалы и исследования по археологии СССР. – Вып. 140. – Ленинград: Наука, 1967.
- Раппорт 1994* *Раппорт П.А.* Строительное производство Древней Руси (X–XIII вв.). – СПб: Наука, 1994.
- Раппорт, Косточкин* *Раппорт П.А., Косточкин В.В.* К вопросу о периодизации истории древнерусского военного зодчества // Краткие сообщения института истории материальной культуры. – Вып. 59. – Москва, 1955.
- РГЭС* *Российский гуманитарный энциклопедический словарь.* – Т. I. – М.-СПб., 2002.
- Ремецас 2004* *Ремецас Э.* О датировке древнейших монет Великого княжества Литовского (конец XIV в.) // Dejiny peňazi v strednej a východnej Európe. Prednášky. Symposium Kremnica 2003. Numizmatika. – Т. 19. – Bratislava, 2004.
- Ремецас 2006* *Ремецас Э.* Монеты Великого княжества Литовского чеканены Ягайло около 1388–1392 гг. // Tarptautinė numizmatikos konferencija, skitra Lietuvos nacionalinio muziejaus 150 – mečiui. Pranešimų tezės. – Vilnius, 2006.
- Реставрация* *Реставрация памятников архитектуры/* Подъяпольский С.С., Бессонов Г.Б., Беляев Л.А., Постникова Т.М. – М.: Стройиздат, 1988.
- Римша* *Римша Я.* Військові мости Траяна // Пам'ятки України: Історія та культура. – 2000. – № 3–4. – С. 16–21.
- Ричков 1996* *Ричков П.* Першоджерела до історії архітектури та містобудування України в збірках Відня // Архітектурна спадщина України. – Вип. 3. – Ч. 2. – Київ: Українознавство, 1996. – С. 31–43.
- Рошка* *Рошка С.* Хроніки або церковні літописи Степаноса Рошки, видав Амазасп Восканян з конгрегації Мхітаристів (вірм. мовою). – Відень, 1964.
- Ружицький* *Ружицький Є.Й.* Цифри латинського письма XIV–XVIII ст. (за матеріалами ЦДДА УРСР у Львові) // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 6. – К., 1971. – С. 145–153.
- Рыбаков* *Рыбаков Б.А.* Русские системы мер длины XI – XV веков. (Из истории народных знаний) // Советская этнография. – № 1. – М., 1949. – С. 67–91.
- Рычков 1993* *Рычков П.А.* Градостроительное искусство Западной Украины XV–XIX веков. – Автореферат дис. доктора архитектуры. – Москва, 1993.
- Светоний Семенов* *Светоний Гай Транквилл.* Жизнь двенадцати цезарей. – Москва: Наука, 1964.
Семенов В. Атлас Подольской губернии // Журнал Министерства внутренних дел. – Ч. II. – СПб, 1843.
- Сементовский Сецинский 1890* *Сементовский А.* Каменец-Подольский. – Санкт-Петербург, 1862.
Сецинский Е. Древнейшие православные церкви в Подолии. III. Св.-Иоанно-Предтеченская церковь (Старый собор) // Подольские Епархиальные ведомости. – 1890. – № 37. – С. 835–847; № 39. – С. 891–903; № 40. – С. 915–926; № 42. – С. 952–965.
- Сецинский 1895 а* *Сецинский Е.* Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – Киев, 1895.
- Сецинский 1895 б* *Сецинский Е.* Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии. – Вып. 1. – Каменецкий уезд. – Каменец-Подольский, 1895.
- Сецинский 1901 а* [*Сецинский Е.*] Приходы и церкви Подольской епархии // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып. IX. – Под ред. Е.Сецинского. – Каменец-Подольск, 1901.
- Сецинский 1904* *Сецинский Е.* Материалы для истории цехов в Подолии. – Каменец-Подольск, 1904.
- Симашкевич* *Симашкевич М.* Историко-географический и этнографический очерк Подолии // Сборник сведений о Подольской губернии. – Вып. I. – Каменец-Подольский, 1880.
- Синицкий* *Синицкий Д.* Каменецкий Свято-Троицкий первоклассный монастырь. // Подольские Епархиальные ведомости. – № 18. – 1868.
- Сіцінський 1925 а* *Сіцінський Є.* Муровані церкви на Поділлі. – Львів – Кам'янець-Подільський, 1925.
- Сіцінський 1925 б* *Сіцінський Є.* Вплив візантійсько-атенської архітектури на будівництво мурованих церков на Поділлі // Записки НТШ у Львові. – Т. 139, 140. – Львів, 1925. – С. 10–22.
- Сіцінський 1928* *Сіцінський Є.* Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст. (Історично-археологічні нариси) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Київ, 1928.
- Сіцінський 1929* *Сіцінський Є.* Кам'янецький державний історико-культурний заповідник «Кам'янецька фортеця». – Вид. Кам'янець-Подільської художньо-промислової профшколи, 1929.
- Сіцінський 1994* *Сіцінський Є.* Нариси з історичної топографії міста Кам'янець-Подільського та його околиць. – Кам'янець на Поділлі: Видання Подільського братства, 1994 (репринт).
- Сіцінський 2000* *Сіцінський Є.* Стародавні племена й народи на Поділлі за історичних часів перед заснуванням Київської держави /Пламєницька О. Цінна розвідка з наукової спадщини Є.Сіцінського // Пам'ятки України: Історія та культура. – 2000. – № 3–4. – С. 46–57.
- Сіцінський 2009* *Сіцінський Ю.* Поділля під владою Литви. – Кам'янець-Подільський, 2009.

- Січинський** *Січинський В.* Чужинці про Україну. – Київ: Довіра, 1992.
- Слукин** *Слукин В.М.* Архитектурно-исторические подземные сооружения (типология, функция, генезис). – Свердловск, 1991.
- Смирнов** *Смирнов А.* Сборник древнерусских памятников и образцов народной русской речи. – Варшава, 1882.
- Сокол-Кутыловский** *Сокол-Кутыловский О.Л.* Славянская руническая надпись на печати князя Миндовга // «Академия Тринитаризма». – М., Эл № 77-6567, публ. 14018.
- Соколовский, Волков** *Соколовский И.Л., Волков Н.Г.* Методика поэтапного изучения неотектоники. – К.: Наукова думка, 1965.
- СЧ** *Сокровища человечества.* Памятники культуры, внесенные в Список всемирного наследия ЮНЕСКО. – М., 2007.
- Срезневский** *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка. Т. III. – СПб., 1912.
- Станіславська** *Станіславська Л.* Стара фортеця. Путівник. – Кам'янець-Подільський, 2002.
- Степанков** *Степанков В.* «Реляція» С.Маковецького – найважливіше джерело вивчення облоги турками кам'янецької фортеці (16–27 серпня 1672 р.) // Фортифікація України. Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 40–42.
- Стрижак** *Стрижак О.С.* Етнонімія Птоломеевої Сарматії. У пошуках Русі. – К.: Наукова думка, 1991.
- Стріленко** *Стріленко Ю.* Атлас стародавніх будівельних матеріалів та технологій // Пам'ятки України: Історія та культура. – 2000. – № 3–4. – С. 133–134.
- Субтельный** *Субтельный О.* Украина. История. – Київ: Либідь, 1994.
- Татищев** *Татищев В.Н.* История Российской. – Т. 1. – М.-Л., 1962.
- Тихомиров** *Тихомиров М.Н.* Древнерусские города. – Москва, 1956.
- Тищенко** *Тищенко К.* Італія і Україна: тисячолітні етномовні контакти. – К., 2009.
- Ткачоў** *Ткачоў М.* Замкі Беларусі. – Мінськ: Польша, 1977.
- Ткачук, Тимус** *Ткачук Т.М., Тимус К.Л.* Галицькі керамічні плиткі із рельєфними зображеннями та гончарні клейма. Каталог. – Галич, 1997.
- Толочко 1969** *Толочко П.П.* Про час виникнення Києва // Слов'яно-руські старожитності. – Київ: Наукова думка, 1969.
- Толочко 1989** *Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город. – Киев: Наукова думка, 1989.
- Трегубова** *Трегубова Т.А.* Планировка средневекового Львова. (Опыт историко-градостроительного анализа). Автореф. дис. канд. архитектуры. – М., 1973.
- Троцкий** *Троцкий П.* Каменецкий кафедральный Св. Иоанно-Предтеченский собор // Подольские епархиальные ведомости. – 1862. – № 2.
- Трубчанінов, Винокур** *Трубчанінов С., Винокур І.* Історія Поділля та Південно-Східної Волині. Книга 1. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлязнавства, 1993.
- Тюшич, Хотюн** *Тюшич А., Хотюн Г.* Армянские сооружения Каменец-Подольского // Второй международный симпозиум по армянскому искусству: Сб. докладов. – Т. II. – Ереван, 1978. – С. 423–435.
- УЛД** *Україна: литовська доба 1320–1569.* – К.: Балтія-друк, б/д.
- Федоров** *Федоров Г.Б.* Тиверцы. (Из итогов работы Славяно-Днестровской экспедиции ИИМК АН СССР в 1950 г.) // Вестник древней истории. – № 2. – Москва, 1952. – С. 250–259.
- Федоров, Полевой** *Федоров Г.Б., Полевой Л.Л.* Археология Румынии. – Москва: Наука, 1973.
- Ф.П.** *Фенцур В., Пламеницька О.* Реставрація Замкового мосту. Перші результати українсько-польської співпраці // Пам'ятки України: Історія та культура. – 2000. – № 3–4. – С. 14–15.
- Фроянов** *Фроянов И.Я.* Киевская Русь: Очерки социально-политической истории. – Москва, 1980.
- Халмахчян 1964** *Халмахчян О.Х.* Инженерные сооружения Армении // Архитектурное наследие. – № 17. – Москва, 1964.
- Халмахчян 1973** *Халмахчян О.Х.* Санаин. Архитектурный ансамбль Армении X–XIII веков. – М.: Искусство, 1973.
- Херрман** *Херрман И.* Ruzzi. Forsderen Ludi. Fresiti. К вопросу об исторических и этнографических основах «Баварского географа» (первая половина IX в.) // Древности славян и Руси. – М.: Наука, 1988.
- Хотюн** *Хотюн Г.М.* Археологічні дослідження на території Кам'янець-Подільської фортеці // Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1970. – С. 138–139.
- Циглик** *Циглик В.М.* Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. – Київ, 1975.
- Цинкаловський** *Цинкаловський О.* Княжий город Володимир // Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. – Луцьк, 2007. – С. 155–217.
- Цяук** *Цяук В.* Комплекс фортеці у Меджибожі Хмельницької області // З історії української реставрації. – К.: Українознавство, 1996. – С. 134–139.

- Шабундо** *Шабундо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – Киев, 1987.
- Шевич** *Шевич В.* О монетах и медалях, находимых в земле в Каменец-Подольской губернии // Подольские губернские ведомости. – № 37. – 10 сент. 1855. – Отд. II. – С. 196–199.
- Шевченко** *Шевченко В.* Фортифікаційні ідеї Альбрехта Дюрера: втілення в Україні // Пам'ятки України: Історія та культура. – 1998. – № 3–4. – С. 84–87.
- Шевчук** *Шевчук О.* З історії вивчення особливостей Придністерського Поділля // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – Вип. 33. – Львів, 2006. – С. 449–453.
- Шкурко 1965** *Шкурко С.К.* Археологические наблюдения за земляными работами в Каменце-Подольском // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1965. – С. 83–84.
- Шкурко 1968** *Шкурко С.* Армянские архитектурные памятники в городе Каменце-Подольском // Историко-филологический журнал. – Ереван, 1968. – № 2. – С. 233–239.
- Шлапак** *Шлапак М.* Белгород-Днестровская крепость. Исследование средневекового оборонного зодчества. – Кишинев: ARC, 2001.
- Шнайдер** *Шнайдер А.* Борщівський повіт у Галичині з його доісторичною та археологічною старовиною: (Археологічне дослідження, опрацьоване на місці у 1878 р.) // Літопис Борщівщини. Науково-краєзнавчий збірник. – Вип. 7. – Борщів, 1995.
- Шперк** *Шперк В.* Фортификационный словарь. – М., 1846.
- Шуази I** *Шуази О.* История архитектуры. – Т.1. – Москва: изд. гр. Уваровой, 1906.
- Шуази II** *Шуази О.* История архитектуры. – Т.2. – Москва: изд. гр. Уваровой, 1906.
- Шусев** *Шусев П.В.* Мосты и их архитектура. – Москва, 1952.
- Юрченко П.** *Юрченко П.Г.* Кам'янець-Подільський замок // Архітектурні пам'ятники. – Київ: Видавництво Академії архітектури Української РСР, 1950. – С. 105–120.
- Юрченко С.** *Юрченко С.Б.* Перший прояв Ренесансу на українських землях // Перспективні напрямки проектування житлових та громадських будівель. Зб. наукових праць. – К., 2005. – С. 138–142.
- Яворовский** *Яворовский Н.* Существующие ныне здания Каменецкого духовного училища в их прошедшей судьбе // Подольские Епархиальные Ведомости. – 1888. – № 38. – Отд. Неофициальный. – С. 871–899.
- Яковенко 1993** *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993.
- Яковенко 2006** *Яковенко Н.* Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. – Київ: Критика, 2006.
- Яковлев** *Яковлев В.* История крепостей. – СПб: Полигон, 1995.
- AGP** *Architektura gotycka w Polsce.* T. I – IV. – Warszawa, 1995.
- AHP** *Atlas historyczny Polski.* – Warszawa, Wrocław, 1970.
- AHZAAE** *Algemeene Histori der Zaaken in Asie, Afrike en Europe* en in derzelve Koningryken. Landschappen. Staaten en Steden... Verrykt en Opgeheldert door Sigebert Haverkamp... In S'Gravenhaage. – Bd. I–II, 1736–1737.
- Aleksiejūnas** *Aleksiejūnas V.* Lietuviškos monetos su Vyčiu ir dvigubu kryžiumi skyde // Numizmatika. – T. 1. Metrastis. – Vilnius, 2000.
- Antonescu D. 1967** *Antonescu D.* Construcții dacice reprezentare pe Columna Traiana // Arhitectura. – № 4. – București, 1967.
- Antonescu D. 1984** *Antonescu D.* Introducere în arhitectura dacilor. – București: Editura Tehnică, 1984.
- Antonescu Th.** *Antonescu Th.* Coloana Traiana. – Jași, 1910.
- Antoni 1878** *Antoni J. dr.* [Rolle J.]. Nowe opowiadania historyczne. Wyd. drugie. – Lwów, 1878.
- Antoni 1880, I, II** *Antoni J. (Dr).* Zameczki podolskie na kresach multańskich / [J.Rolle]. – T. I, II. – Warszawa, 1880.
- Antoni 1892** *Antoni J. (Dr).* Państwo Wołodyjowscy // Sylwetki historyczne / [J.Rolle]. – Serya VIII. – Kraków, 1892.
- Antoni 1907** *Antoni J. (Dr).* Do dziejów Kamieńca Podolskiego. (Z papierów pozostałych po ś. p. D-rze A.J.Rolle) / [J.Rolle] // Przewodnik naukowy i literacki/ – Lwów, 1907. – S. 1–8, 116–123; 224–231; 322–328; 427–434; 534–540; 636–644; 732–740; 803–810; 905–912.
- Baliński** *Baliński M.* Spytko z Melsztyna i ród jego. Opowiadanie historyczne // Biblioteka warszawska. – T. III. – 1844.
- Baliński., Lipiński** *Baliński M., Lipiński M.* Starożytna Polska. – Wyd. 2. – T. 3. – Warszawa, 1886.
- Barącz** *Barącz S.* Rys dziejów ormiańskich. – Tarnopol, 1869.
- Beneš** *Beneš J.* Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia. – Praha: Academia, 1978.
- Bernacka-Lubańska** *Bernacka-Lubańska M.* The Roman and the early-byzantine fortifications of Lower Moesia and Northern Thrace. – Wrocław-Warszawa-Kraków, Ossolineum, 1982.
- Bobrzyński** *Bobrzyński M.* Dzieje Polski w zarysie. – Warszawa, 1974.

- Bogdanowski** *Bogdanowski J.* Architektura obronna w krajobrazie Polski. – Warszawa-Kraków, 1996.
- Borek** *Borek P.* Kamieniec Podolski w świetle przekazów diariuszowo-pamiętnikarskich XVII wieku // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. T. 1. – Kraków, 2000. – C. 159-180.
- Buczek** *Buczek K.* Jan Bakałowicz pułkownik kart geograficznych. (Szkic biograficzny). – Warszawa, 1935.
- Cellarius A.** *Cellarius A.* Regni Poloniae, Magnique ducatus Lithuaniae, omnimque regionum iuri Polonico subiectorum novissima descriptio, urbium potissimarum icones elegantissimas et delimitationem huius regni geographicam oculis subiiciens studio... – Amsterdam, 1659.
- Chmiel** *[Chmiel A.]*. Zbiór dokumentów znajdujących się w bibliotece hr. Przeddzieckich w Warszawie. – Kraków, 1890.
- Chronologia polska** *Chronologia polska* / Pod red. B.Włodarskiego. – Warszawa, 1957.
- Ciampi** *Ciampi da Sebastiano.* Notizie di Medici, maestri di musica e cantori, pittori, architetti, scultori ed altri artisti Italiani in Polonia e Polacchi in Italia. – Lucca, 1830.
- Cichorius** *Cichorius C.* Die reliefs der Trajanssäule: Die reliefs des zweiten Dakischen Krieges. – Bd. I, II, III. – Berlin: Reimer, 1896.
- Coarelli** *Coarelli F.* Guida Archeologica di Roma. – IV edizione Libri Illustrati Mondatori Maggio, 1984.
- Czamańska** *Czamańska I.* Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku. – Poznań, 1996.
- Czołowski, Janusz** *Czołowski A., Janusz B.* Przeszość i zabytki województwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926.
- Czubiński** *Czubiński J.* Studia nad historyczną ikonografią widoków i panoram Kamieńca Podolskiego // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. – T. 1. – Kraków, 2000. – S. 329-364.
- Davies** *Davies J.A.T.* Topography and the Trajan Column // Journal of Roman Studies. – X. – 1920. – P. 1-28.
- Dell'Aqua** *Dell'Aqua A.* Praxis Ręczna działa. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1969.
- Deny** *Deny T.* L'armeno-coman et les «Ephemerides» de Kamieniec. – Wiesbaden, 1957.
- Daicoviciu C., Daicoviciu H.** *Daicoviciu C., Daicoviciu H.* Columna lui Traian. – București: Editura Meridiane, 1966.
- Dictionnaire des antiquites** *Dictionnaire des antiquites* grecques et romaines / Red. C.Daremberg, E.Saglio. – Parisii, 1877-1919.
- Długosz III** *Długosz Jan.* Dziejów polskich ksiąg dwanaście. – T. III. – Ks. 10. – Kraków, 1868.
- Dubrowski** *Dubrowski P.* Dokładny słownik języka polskiego i ruskiego. Część polsko-ruska. – Warszawa, 1906.
- Feduszka** *Feduszka J.* Wojskowi inżynierowie włoscy w Polsce w XVI-XVII wieku // «Pod niebem północy». Z dziejów polsko-włoskich związków artystycznych. – Zamość, 2010.
- Freysleben** *Freysleben B.* Zeugbuch Kaiser Maximilians I. – Innsbruck, 1515.
- Gazzola** *Gazzola P.* Ponti Romani. – Firenze & Leo Plschki, 1963.
- Galliazzo** *Galliazzo V.* Ponti romani // Elementos de Ingeneria Romana. Congreso Europeo «Las Obras Publicas Romanas». – Tarragona, 2004.
- Giergielewicz** *Giergielewicz J.* Zarys historii korpusu inżynierów w epoce Stanisława Augusta. – Warszawa, 1933.
- Glogier II** *Glogier Z.* Encyklopedia staropolska ilustrowana. T. II. – Warszawa, 1978.
- Gorovei** *Gorovei Șt.S.* Întemeirea Moldovei. Probleme controversate. – Jași, 1997.
- Gromnicki** *Gromnicki T.* Ormianie w Polsce. – Warszawa, 1889.
- Gruszecki** *Gruszecki A.* Bastionowe zamki w Małopolsce. – Warszawa, 1962.
- Gruszecki, Łysiak** *Gruszecki A., Łysiak W.* Propozycje nowej wersji Karty Weneckiej // Architektura, 1974. – № 1-2. – S. 3-21.
- Hornung** *Hornung Z.* Jan de Witte architekt kościoła dominikanów we Lwowie / Pod red. J.Kowalczyka. – Warszawa, 1995.
- Hromadová, Hriadelová** *Hromadová L., Hriadelová R.* Bardejov. – Bratislava: Tatran, 1977.
- Huuri** *Huuri K.* Zur Geschichte des mittelalterlichen Geschutzwesen aus orientalischen Quellen // Studia Orientalia. – Nr IX, 3. – Helsingforsiae, 1941.
- Jabłonowski** *Jabłonowski A.* Zamek kamieniecki u schyłku pierwszej połowy XVI wieku // Przegląd bibliograficzno-archeologiczny. – T. III. – Warszawa, 1882. – S. 1-30.
- Jakimowicz** *Jakimowicz T.* Dwór murowany w Polsce w wieku XVI. (Wieża-kamienica – kasztel). – Warszawa-Poznań, 1979.
- Jarochoowski** *Jarochoowski K.* Kamieniec i Poznań po Augustowej restauracji // Przewodnik naukowy i literacki. – T. XII. – Lwów, 1884.
- Jureczko** *Jureczko A.* Dokument lokacyjny Kamieńca Podolskiego // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. – T. 1. – Kraków, 2000. – S. 61-66.
- Kajzer, Kołodziejcki, Salm** *Kajzer L., Kołodziejcki S., Salm J.* Leksykon zamków w Polsce. – Warszawa: Arkady, 2001.

- Kałkowski** *Kałkowski T.* Tysiąc lat monety polskiej. – Kraków, 1974.
- KDBZNO** *Katalog dokumentów biblioteki zakładu narodowego im. Ossolińskich.* Cz. 1. Dokumenty z lat 1507–1700 / Opracował A. Fastnacht. – Wrocław: Ossolineum, 1953.
- Kemp** *Kemp A.* Castles in Colour. – Dorset, 1977. – 208 p.
- Kibic** *Kibic K.* Historické radnice. – Praha, 1998. – 158 s.
- Kiryk** *Kiryk F.* Z dziejów późnośredniowiecznego Kamieńca Podolskiego // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. – T. 1. – Kraków, 2000. – S. 67–109.
- KKKP** *Księga królów i książąt polskich.* Pod red. K. Kuczyńskiego. – Warszawa: Świat książki, 1999.
- Kołodziejczyk 1994** *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki. 1672 – 1699. – Warszawa: Polczek, 1994.
- Kołodziejczyk 2000** *Kołodziejczyk D.* Kamieniec Podolski pod panowaniem tureckim // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. T. I. – Kraków, 2000. – S. 187–192.
- Kołodziejczyk 2001** *Kołodziejczyk D.* O turkach w Kamieńcu Podolskim raz jeszcze – refleksje z kwerendy w Bolonii // Barok. Historia – Literatura – Sztuka. Półrocznik VIII/1 (15). – Warszawa, 2001. – S. 165–174.
- Kowalczyk 1998** *Kowalczyk J.* Z badań nad dziełami architektury sakralnej Jana de Witte // Sztuka pograniczy Rzeczypospolitej w okresie nowożytnym od XVI do XVIII wieku. – Warszawa: ARX REGIA, 1998. – S. 327–354.
- Kowalczyk 2006** *Kowalczyk J.* Świątynie późnobarokowe na kresach. Kościoły i klasztory w diecezjach Rusi Koronnej. – Warszawa: IS PAN, 2006.
- Kozaczewski** *Kozaczewski T.* O programie miast czeskich // Wielkość i program budowy miasta średniowiecznego. – Wrocław, 1972. – S. 51–63.
- Krajewski** *Krajewski K.* Mała encyclopedia architektury i wnętrz. – Ossolineum, 1974.
- Król-Mazur** *Król-Mazur R.* Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku. – Kraków: Awalon, 2008.
- Kurtyka 2000** *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską a Litwą w XIV i 1. połowie XV wieku // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. – T. 1. – Kraków, 2000. – S. 9–59.
- Kurtyka 2004** *Repertorium Podolskie. Dokumenty do 1430 r.* // Rocznik Przemyski. – T. XL. – Z. 4, Historia. – 2004. – S. 127–274.
- Kuthan** *Kuthan I.* Gotická architektura v jižních Čechách. Zakladatelské dílo Přemysla Otakara II. – Praha: Academia, 1975.
- Lamprecht** *Lamprecht H.* Opus cementitium: Bautechnik der Römer. – Beton-Verlag, 1993.
- László** *László G.* Magyarország várpítészete. (Vázlat a Magyar várpítés fejezetéről). – Budapest, 1955.
- Listy** *Listy Jana de Witte,* jenerala majora wojsk koronnych, pułkownika artylerii koronnej, komendanta fortecy kamienieckiej, kawalera orderu św. Stanisława, 1777–1779 / Wydał Stanisław Krzyżanowski. – Kraków: «Czas» W. Kirchmayera, 1868.
- Łobocki** *Łobocki J.* Castrum Romanum // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. – 1966. – № 1. – S. 43–77.
- Łowmiański** *Łowmiański H.* Polityka Jagiellonów. – Poznań, 1998.
- Łoza** *Łoza S.* Architektura i budownictwo w Polsce. – Warszawa, 1954.
- Machynia, Srednicki** *Machynia M., Srednicki Cz.* Oficerowie wojska koronnego. 1777–1794. Spisy / Cz. 2. Artyleria i wojska inżynierskie. – Kraków: Księgarnia akademicka, 1999.
- Małachowicz** *Małachowicz E.* Konserwacja i rewitalizacja architektury w zespołach i krajobrazie. – Wrocław, 1994.
- Malinowska** *Malinowska J.* Stanisław Zawadzki. 1743 – 1806. – Warszawa, 1953.
- Marczyński** *Marczyński W.* Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej z rycinami i mappami. – Tom I. – Wilno, 1820.
- MK** *Mury Krakowa* w połowie XVII wieku. – Warszawa, 1994.
- MRPS** *Matricularum regni Poloniae Summaria.* – T. IV. – Varsoviae: Ed. T. Wierzbowski, 1919.
- MSHP** *Mały słownik historii Polski.* – Warszawa: Wiedza powszechna, 1964.
- Nadolski** *Nadolski A.* Broń i strój rycerstwa polskiego w średniowieczu. – Ossolineum, 1979.
- Nagielski** *Nagielski M.* Oblężenie Kamieńca Podolskiego przez siły kozacko-tatarskie w maju 1651 roku // Barok. Historia – Literatura – Sztuka. – Półrocznik VIII/1 (15). – Warszawa, 2001. – S. 175–197.
- Niesiecki** *[Niesiecki K.]* Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. – T. I – X. – Lipsk, 1839–1846.
- Nowak 1970** *Nowak T.* Polska technika wojenna XVI–XVIII w. – Warszawa, 1970.
- Nowak 1973** *Nowak T.* Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w. // Studia i materiały do historii wojskowości. – T. XIX. – Cz. I. – Warszawa, 1973.

- Nowak, Tomczak* *Nowak Z., Tomczak A.* Rękopiśmienne plany miast dawnej Rzeczypospolitej w zbiorach Biblioteki królewskiej w Kopenhadze // *Kwartalnik architektury i urbanistyki*. – 1971. – Z. 2-3. – S. 225-233.
- O'Connor* *O'Connor C.* Roman bridges. – Cambridge: University Press, 1993.
- O'Neil* *O'Neil B.Y.* St. Castles and Cannon. A Study of Early Artillery Fortifications in England. – Oxford: At the Clarendon Press, 1960.
- Okoń* *Okoń P.* Czy most w Kamieńcu Podolskim jest budowlą rzymską? // *Conservatio Aeterna Creatio est / Seminarium*. – Kielce 20.05.1998. – S. 79-88.
- Ostrowski* *Ostrowski J.* Księga herbowa rodów polskich. Cz. 1. – Warszawa, 1897; Cz. 2. – Warszawa, 1906.
- PM* *Paměť měst.* Městské památkové rezervace v Českých zemích. – Praha: Odeon, 1975
- Pârvoan* *Pârvoan V.* Dacia. An outline of the early civilizations of the Carpatho-Danubian countries. – Cambridge, 1928.
- Plamenytska O., Plamenytska E.* 1992 *Plamenytska O., Plamenytska E.* Daco-Roman Period in the History of Kamianets-Podilsky: Toward an Understanding of the Problem // 2nd International Conference «Problems and Methods in Historical Archaeology». Abstracts. – Toronto - Lviv, 1992. – P. 26-27.
- Plamienicka, Rymsha* 1997 *Plamienicka O.A., Rymsha J.* Kamyanets Podilsky in Roman times // International Conference «The protection and management of Central and Eastern European Cities inscribed and nominated to the World Heritage List UNESCO». – Warszawa, 1997.
- Plamienicka O., Plamienicka E.* 1998 *Plamienicka O.A., Plamienicka E.M.* Most Zamkowy w Kamieńcu Podolskim: Na marginesie badań Kolumny Trajana w Rzymie // *Kwartalnik architektury i urbanistyki*. – T. XLIII. – Z. 3. – Warszawa, 1998. – S. 183-207.
- Plamienicka, Rymsha* 1998 *Plamienicka O., Rymsha J.* Most Zamkowy w Kamieńcu podolskim – badania i rekonstrukcja // IV Konferencja naukowo-techniczna «Inżynierskie problemy odnowy staromiejskich zespołów zabytkowych». – Kraków, 1998. – S. 233-240.
- Plamienicka O.* 2000 *Plamienicka O.* Program kompleksowej rewaloryzacji Zamkowego zespołu zabytkowego w Kamieńcu Podolskim // Międzynarodowa konferencja konserwatorska «Interwencja architektoniczna w zespołach zabytkowych – od reliktu historycznego do kreacji artystycznej». – Kraków, 2000. – S. 44-45.
- Plamenytska O.* 2004 *Plamenytska O.* Recenti sviluppi degli studi sulle origini della cultura urbanistica e delle fortificazioni ucraine nel periodo delle guerre di Traiano // Fondazione Cassamarca. Conferenza Internazionale «Umanesimo Latino in Ucraina»/ Leopoli, Casa della Scienza, 8 giugno 2002. – Treviso: Fondazione Cassamarca, 2004. – P. 59-78.
- Potocki* *Potocki J.* Histoire ancienne du gouvernement de Podolie pont server du suite á l'histoire primitive des peuples de la Russie. – Petersburg, 1805.
- Popiołek* *Popiołek B.* Życie w twierdzy kamienieckiej w czasach Augusta II na podstawie listów komendanta Rappego // *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*. – T. 1. – Kraków, 2000. – S. 215-219.
- Prusiewicz* *Prusiewicz A.* Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. – Kijów-Warszawa, 1915.
- Przedziecki* *Przedziecki A.* Podole, Wołyń, Ukraina. – Wilno, 1841.
- Przybył* *Przybył J.* Kamieniec Podolski. Bastion na styku cywilizacji. – Łódź-Wrocław: Thesaurus, 2007.
- Przyłęcki* *Przyłęcki M.* Budowle i zespoły obronne na Śląsku. – Warszawa, 1998.
- Ptolemeai* *Ptolemeai Claudii.* Geographia e codicibus recognovit, prolegomenis, annotatione indicibus, tabulis instruxit. Carolus Muller. – V. I. – Parisiis: editore Alfredo Firmin Didot, 1883.
- Putkowska* *Putkowska J.* Dwór murowany w Polsce w wieku XVI (wieża – kamienica – kasztel). – Warszawa-Poznań, 1979.
- Relacja poselska* *Relacja poselska i diariusz* // Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego. – Warszawa, 1907.
- Relacja 1672* *Relacja o upadku Kamienica r. 1672* i ostatnich czynach p.Jerzego Wołodyjowskiego przez Imci pana Stanisława Makowieckiego stolnika Lanyczowskiego [z oryginalnego rękopisu] // Przybył J. Kamieniec Podolski. Bastion na styku cywilizacji. – Łódź-Wrocław: Thesaurus, 2007. – S. 177-257.
- RJ* *R[olle] J[ózef].* Kamieniec, materiały do historii miasta // *Tygodnik ilustrowany*. – T. XIV. – Warszawa, 1866.
- Rimša* *Rimša E.* Heraldika. Iš praeities į dabartį. – Vilnius, 2004.
- Rolle M. 1891* *Rolle M.* Z życia Ormian Kamienieckich w XVII i XVIII wieku. – Kraków, 1891.
- Rolle M. 1906* *Rolle M.* Stary Kamieniec // *Nasz kraj*. – 1906. – T. I. – Nr 3.
- Rolle A.* *Rolle A.J.* Pamiętnik delegatów kamienieckich // *Sylwetki historyczne*. – Serya VIII. – Kraków, 1892. – S. 5-114.
- Rolle J.* *Rolle J.* Kamieniec. Materiały do historii miasta // *Tygodnik ilustrowany*. – 1866. – T. XIV. – Nr 378.

- Ruggieri** *Ruggieri F.* Opis Polski w r. 1565 // Relacje nuncjusów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690. – Berlin-Poznań, 1864.
- Rymsza 1997** *Rymsza J.* Nowa hipoteza dotycząca budowy mostów Trajana // Inżynieria i Budownictwo. 1997. – № 8. – S. 417–420.
- Rymsza 1998** *Rymsza J.* Konstrukcja «Mostu Trajana» przez Dunaj // Kwartalnik architektury i urbanistyki. – 1998. – Z. 3. – S. 209–216.
- Sękowski** *Sękowski J.J.S.* Collectanea z dziejopisów tureckich. – T. I. – Warszawa, 1824.
- Siarczyński** [*Siarczyński F.*] Galicja, jej ziemia, plody. Z pism pośmiertnych księdza Franciszka Siarczyńskiego // Dodatek tygodniowy przy «Gazecie Lwowskiej». – № 41, dnia 10. – Lwów, 1857.
- SKBHSP** *Sprawozdania komisji* do badania Historii Sztuki w Polsce. – T. VIII. – Z. III – IV. – 1912. – S. 345–358.
- SGKP** *Słownik geograficzny królestwa polskiego* i innych krajów słowiańskich. – T. III. – Warszawa, 1882.
- Şlapac 1998** *Şlapac M.* Cetatea Albă. Studiu de arhitectură militară medievală. – Chişinău, 1998.
- Şlapac 2004** *Şlapac M.* Cetăți medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIV-ea – mijlocul secolului al XVI-lea). – Chişinău: ARC, 2004.
- Smolka** *Smolka S.* Szkice historyczne. Serya I. – Warszawa, 1882.
- Sokołowski** *Sokołowski A.* Dzieje Polski ilustrowane. – T. II. Epoka Jagiellońska. – Warszawa, 1900.
- SP** *Słownik polszczyzny XVI wieku.* – T. X. – Ossolineum, 1976; T. XV. – Ossolineum, 1984; T. XX. – Ossolineum, 1991.
- Sroczyńska** *Sroczyńska I.* Architektoniczna oprawa uroczystości oraz przedstawień teatralnych na starym mieście w Kamieńcu Podolskim do pocz. XX wieku // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. T. I. – Kraków, 2000. – S. 283–298.
- Starowolski** *Starowolski Sz.* Wojownicy sarmaccy / Przełoż. J.Starnawski. – Warszawa: Wyd-wo MON, 1978.
- Stolicki** *Stolicki J.* Przygotowanie Kamieńca Podolskiego do obrony przed rokiem 1672 // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego / T. MCCXXXVIII. Prace historyczne/ – Z. 127. – Kraków, 2000. – S. 59–72.
- Struhár** *Struhár A.* Geometrická harmónia historuckej architektúry na Slovensku. – Bratislava, 1977.
- Stupnicki** *Stupnicki H.* Herbarz Polski i imionopis zasłużonych w Polsce ludzi wszystkich stanów i czasów. – T. III. – Lwów, 1855.
- Szajnocha I-II** *Szajnocha K.* Jadwiga i Jagiełło. 1374 – 1413. – T. I – II. – Warszawa, 1974.
- Szajnocha III-IV** *Szajnocha K.* Jadwiga i Jagiełło. 1374 – 1413. – T. III – IV. – Warszawa, 1974.
- Szaniawska** *Szaniawska L.* Sarmacja na mapach Ptolemeusza w edycjach jego «Geografii». – Warszawa, 1993.
- Tęgowski** *Tęgowski J.* Pierwsze pokolenia Gedyminowiczów // Biblioteka genealogiczna. – T. 2. – Poznań-Wrocław, 1999.
- Thevet** *Thevet A.* Cosmographie universale. – T. 3. – Paris, 1575.
- Tołwiński** *Tołwiński T.* Town planning. V. I. Dewelopment of the town in the past. – Warsaw, 1948.
- Tudor 1965** *Tudor D.* Drobeta. – Bucureşti, 1965.
- Tudor 1971** *Tudor D.* Podurile romane de la Dunărea de Jos. – Bucureşti, 1971.
- Vásáry** *Vásáry S.* Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Cronicle // Akta Orientalia Hungarica. – 1969. – № XII.
- Viollet-le-Duc** *Viollet-le-Duc.* La cite de Carcassonne. – Paris, 1878.
- Vlădescu** *Vlădescu C.M.* Fortificațiile Romane din Dacia Inferior. – Craiova, 1986.
- Walter-Janke** *Walter-Janke Z.* Artyleria koronna w latach 1776–1792 // Studia i materiały do historii wojskowości. – T. XXVIII. – Cz. I. – Warszawa, 1985. – S. 123–182.
- WMW** *World Monuments Watch.* One hundred most endangered sites 2000. – NY, 2000.
- Wolff** *Wolff J.* Kniaziowie Litewsko-Ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1994.
- Woliński** *Woliński J.* Z dziejów wojen polsko-tureckich. – Warszawa: MON, 1983.
- Wyrobisz** *Wyrobisz A.* Budownictwo murowane w Małopolsce w XIV i XV wieku // Studia i materiały z historii kultury materialnej. – T. XVII. – Ossolineum, 1963.
- Zachwatowicz** *Zachwatowicz J.* Program i zasady konserwacji zabytków // Biuletyn Historii Sztuki i Kultury. – 1946. – Zesz. 1-2.
- Zarebska** *Zarebska T.* Teoria urbanistyki włoskiej XV i XVI wieku. – Warszawa: PWN, 1971.
- ZDM** *Zbiór dokumentów małopolskich* / Wyd. I.Sułkowska-Kuraś i S.Kuraś. – Cz. VI. – Wrocław, 1974.
- ŻD** *Źródła dziejowe.* Tom V. Lustracja Dóbr króla Jmci w województwach trzech: Podolskim, Braclawskim, Kijowskom leżących Lustracje królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku wydał A.Jabłonowski. – Warszawa, 1877.

ДЖЕРЕЛА

Ведомость о гражданских строениях, состоящих в Каменец-Подольской крепости и при оной в каменном замке... Генваря 18 дня 1800-го года – РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 1. – Од. зб. 496.

Детальный план и профили казенным гражданским зданиям, с показанием что при оных в прошлом 1807 году вновь выстроено и починками исправлено... 1808 года. – РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 711.

Детальные планы, профили и фасад разным гражданским зданиям... – РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 712.

Дослідження будівельної технології по Вірменському кафедральному собору в м. Кам'янці-Подільському. Том I, кн. 6 / Укрзахідпроектреставрація. – Ркп. – Львів, 1993. – Архів НІАЗ «Кам'янець».

Замковий міст у Кам'янці-Подільському. Пам'ятка архітектури II–XVIII ст. Науково-проектна документація на реставрацію. Т. 1. Документація співпраці; Т. 2. Комплексні дослідження; Т. 3. Ескізний проект реставрації Замкового мосту. Архітектурна частина; Т. 4. Інженерна концепція ліквідації аварійного стану та організація будівельних робіт; Т. 5. Технічний проект ліквідації аварійного стану Замкового мосту. Архітектурно-будівельна частина; Т. 6. Кошторисно-фінансовий розрахунок на ліквідацію аварійного стану / Фонд «Замковий міст». – Ркп. – Київ, 2001; Т. 7. Організація будівництва / Фонд «Замковий міст». – Ркп. – Київ, 2003. – Архів Посольства Республіки Польща в Києві.

Исследование условий эксплуатации мостов Каменец-Подольска и разработка рекомендаций по повышению их надежности и долговечности. – КАДИ. Кафедра строительных конструкций и мостов. Научный отчет по теме № 553 / Рук. А.Шкуратовский. – Ркп. – Киев, 1980. – Архів НІАЗ «Кам'янець».

Исследование условий эксплуатации мостов Каменец-Подольска и разработка рекомендаций по повышению их надежности и долговечности (заключительный отчет) / КАДИ. Кафедра строительных конструкций и мостов. Научный отчет по теме № 553 / Руководитель А.Шкуратовский. – Ркп. – Киев, 1982. – Архів НІАЗ «Кам'янець».

Историко-архитектурные исследования г. Каменца-Подольского. Научные рекомендации к историко-архитектурному опорному плану города и проект зон охраны памятников истории и культуры / Отв. исп. О.Пламаницька / КиевНИИТИ. – Т. 1–5. – Ркп., чертежи, ил. – Киев, 1987. – ДНАББ. – Методфонд НДІПАМ. – №№ 1547–1554; архів НІАЗ «Кам'янець».

История Каменца-Подольского (Из трудов Подольского Арусолога Бечки). – РДВІА. – Ф. ВУА. – Од. зб. 18950, б.д.

Историко-архитектурный опорный план, проект зон охорони та визначення меж і режимів історичних ареалів м. Кам'янця-Подільського. –Т. 1-4 / НПКІЦ

«Донжон» / Наук. кер. О.Пламаницька / Вик. А.Ізотов, А.Кургаєва, А.Мокану, Я.Мокану. – Ркп., кресленики, ил. – Київ, 2010. – Архів Міністерства культури України; архів Управління містобудування і архітектури Кам'янця-Подільського; архів НІАЗ «Кам'янець».

Кравченко А. Памятник архитектуры XI–XVIII вв. Замковый мост в Каменце-Подольском. Заключение по результатам химико-петрографического анализа строительных растворов / НТЛ «Конрест». – Ркп. – Киев, 1994. – Архів ДНТЦ «Конрест».

Мандзій А. П'ять років архітектурно-археологічних досліджень в м. Кам'янці-Подільському. Коротке резюме здійснених робіт / Кам'янець-Подільська фундація. – Ркп. 1993. – Архів НІАЗ «Кам'янець».

Мандзій Адріан О., Лі Джон Р., Бєвз В. Перехідний звіт розкопок 1999 р. Кам'янець-Подільський, Україна / Кам'янець-Подільська фундація. – Ркп. – Кам'янець-Подільський, 1999.

Нашиванко Е., Стриленко Ю. Заключение Лаборатории УСНРПУ по результатам анализа строительных растворов Каменец-Подольской крепости / УСНРПУ. – Ркп. – Киев, 1971. – Архів ДНТЦ «Конрест».

Никитенко М., Полегайлов О., Тищенко О. Звіт про археологічні дослідження фундаментів церкви Йоана Предтечі / Інститут «Укрпроектреставрація». – Ркп. – Киев, 1984 р. – Архів НІАЗ «Кам'янець».

Пам'ятка архітектури 2, 14, 17 ст. (охор. № 732) Замковий міст у Кам'янці-Подільському. Технічні висновки за результатами обстеження, визначення технічного стану та комп'ютерного моделювання роботи Замкового мосту / Інститут «Укрзахідпроектреставрація» / І.Могитич, Я.Римар, А.Гевак. – Том II. – Кн. 1, вип. 1. – Ркп. – Львів, 2003. – 168 с.; *Робочі креслення* на ліквідацію аварійного стану Замкового мосту // Інститут «Укрзахідпроектреставрація» / І.Могитич, Я.Римар, А.Гевак, С.Сгонжка, О.Савчак, Т.Голова. – Том IV. – Львів, 2003.

Перевод с рапорта о состоянии крепости Каменца Подольского по осмотру, учиненному по повелению Его Императорского Величества Самодержца Всероссийского в марте месяце 1800 года Инженер Генералом фон-Сухтеленем. – РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 1. – Од. зб. 837. – Арк. 1–28.

Перспективна програма консерваційних і реставраційних робіт по комплексу Старого і Нового замків у м. Кам'янці-Подільському / НДІПАМ / Наук. керівник НДР О.Пламаницька. – Ркп. – К., 1999. – ДНАББ. – Методфонд НДІПАМ.

Петров Н.Б. Историческая топография Каменца-Подольского XII – XVIII вв. – Диссертация на соискание ученой степени канд. истор. наук. – Кам'янець-Подільський, 1987. – Ркп. 160 арк. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – № 667.

Пламеницька Е.М. Отчет о натурных исследованиях ансамбля Каменец-Подольской крепости / КиевНИИТИ. Ркп. – Киев, 1966. – ДНАББ. – Метод-фонд НДПТАМ, Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник (рукопис в особистому архіві автора).

Пламеницька Е. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях Каменец-Подольского замка в 1969 г. / Институт Укрпроектреставрація. – Ркп. – Киев, 1978. – Архів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (рукопис в особистому архіві автора).

Пламеницька Е. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях памятника архитектуры XIII–XVIII вв. – Замка в г.Каменце-Подольском/ Институт Укрпроектреставрація. – Ркп. – Киев, 1978. – Архів інституту «УкрНДПроектреставрація» (рукопис в особистому архіві автора).

Пламеницька Е. Гончарная башня. Рукопис. 1984 р. (рукопис в особистому архіві автора).

Пламеницька Е. *Кравецкая (Слесарная) башня.* 1984. (рукопис в особистому архіві автора).

Пламеницька Е. *Памятник архитектуры Армянский колодец* – 1581 г. – середина XVIII в. г.Каменец-Подольский, Хмельницкая обл. Том I. Историческая записка. – Ркп. – Киев, 1990. – Архів інституту «Укрзахідпроектреставрація».

Пламеницька О., Пламеницька Є. *Ресстр науково-дослідницької та проектної-кошторисної документації* на роботи по регенерації, реставрації та ремонту пам'яток архітектури Кам'янець-Подільського державного історично-архітектурного заповідника / НДПТАМ. – Ркп. 311 с. – Київ, 1993. – ДНАББ. – Ркп. № 1856; Архів НІАЗ «Кам'янець».

Пламеницька О., Стріленко Ю., Шевченко Н., Римша Я. Замковий міст у Кам'янці-Подільському. Пам'ятка архітектури II–XX ст. Інженерно-технологічні дослідження і опрацювання засад архітектурно-інженерної концепції реставрації / ДНТЦ «Конрест». – Ркп. – Київ, 1998. – Архів ДНТЦ «Конрест».

Пламеницька О. *Замковий міст у Кам'янці-Подільському.* Пам'ятка архітектури II–XVIII ст. Науково-проектна документація на реставрацію. Том II. Комплексні дослідження / Фонд «Замковий міст». – Київ, 2001. – Ркп. 351 с., 194 іл. – Архів Посольства Республіки Польща в Києві.

Пламеницька О. Науково-дослідні та проектні роботи на реставрацію північного оборонного муру між баштами Лянцкоронською та Новою Східною Старого замку у м.Кам'янці-Подільському, пам'ятки архітектури національного значення, охор. № 730/1. Том 2. Книга 4. Історична записка за даними історико-архівних та натурних досліджень / НППКЦ «Донжон». – Ркп. – Київ, 2007. – Архів НІАЗ «Кам'янець»; Технічний архів СЄЗ.

Пламеницька О. Науково-проектна документація на реставраційно-ремонтні роботи по башті Новій Західній Старого замку (охор. № 730/8) у м.Кам'янці-Подільському Хмельницької області. Том 4, книга 1. Реставраційний звіт. Частина I / НППКЦ «Донжон». – Ркп. – Київ, 2007. – Архів НІАЗ «Кам'янець»; Технічний архів СЄЗ.

Пламеницька О. Науково-проектна документація на реставраційно-ремонтні роботи по мурах Північного двору Старого замку (охор. № 730/1) у м.Кам'янці-Подільському Хмельницької області (перша черга). / НППКЦ «Донжон». – Том 2, книга 2, випуск 1. Комплексні наукові дослідження. Натурні дослідження. Шурфи, траншеї, зондажі. Опис, фотофіксація. – Ркп. – Київ, 2007; Том 2, книга 2, випуск 2. Натурні дослідження. Шурфи, траншеї, зондажі. Кресленики досліджень. – Київ, 2007. – Технічний архів СЄЗ.

Пламеницька О. Науково-проектна документація на ремонтно-реставраційні роботи по Північних мурах Старого замку (Північний двір з нижньою північною терасою), охор. № 730/1, у м.Кам'янці-Подільському Хмельницької області. I черга / НППКЦ «Донжон». – Том 1. Книга 2. Комплексні наукові дослідження. Натурні дослідження, фотофіксація. – Київ, 2008. – Архів НІАЗ «Кам'янець».

Пламеницька О. Науково-проектна документація на ремонтно-реставраційні роботи по Північних мурах Старого замку (Північний двір з нижньою північною терасою), охор. № 730/1, у м.Кам'янці-Подільському Хмельницької області / НППКЦ «Донжон». – Том 1. Завдання на виконання археологічних досліджень в межах західної частини Північного двору Старого замку в м.Кам'янці-Подільському (для розроблення науково-проектної документації на реставрацію за угодою № 2-08 від 1.09.2008). Період проведення археологічних досліджень: 20.09.2008–31.10.2008 р.); Том 2. Фотофіксація архітектурних фрагментів процесі архітектурно-археологічних досліджень; Том 3. Обміри Північного двору для фіксації по шурфах і зондажах. – Київ, 2008. – Технічний архів СЄЗ; Архів НІАЗ «Кам'янець».

Пламеницька О.А. Еволюція середньовічного житла Кам'янця-Подільського в урбаністичному контексті. Дис. канд. арх. / НАОМА / Ркп. 427 с. – К., 2008. – Бібліотека НАОМА.

Пламеницька О. *Комплекс фортифікаційних споруд по вул. Замковій, 3, 4 та вул. Францисканській, 10* у м.Кам'янці-Подільському. Історико-архітектурна довідка / НППКЦ «Донжон». – Ркп. 73 с., іл. – Київ, 2011. – Архів НППКЦ «Донжон».

План Каменец Подольской крепости с замком и земляным горнверком... Снят ... инженер-полковником Дементием Мелешенковым сентября 22 дня 1797 года. – РДАВМФ. – Ф. 3. – Оп. 24. – Од. зб. 41.

План, профили и фасад обывательскому двухэтажному дому со службами... 1800 года. – РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 649.

План, профили и фасад прожектированной для построения в Каменец Подольской крепости вместо старой деревянной ветхой вновь каменной гауптвахты... – РДАВМФ. – Ф. 3. – Оп. 24. – Од. зб. 41.

План тюремных строений в настоящем их виде с бывшим крепостным замком в городе Каменце состоящих снят 23 июля 1836 года. – ДНАББ. – Методфонд НДПІАМ. – Нег. № 46327.

План тюремных строений в бывшем крепостном замке в Каменце с предлагаемой вновь перестройкой... 1837 года. – ДНАББ. – Методфонд НДПІАМ. – Нег. № 46326.

Проведения комплексного архитектурного обследования Замкового (Фортчного) мосту в м. Кам'янець-Подільському з метою з'ясування особливостей його архітектурно-конструктивного вирішення / НДПІАМ. – Том 1, 2, 3 / Наук. керівник О. Пламеницька, вик. Є. Пламеницька, А. Тюпич, К. Липа. – Ркп. – К., 1994. – ДНАББ. – Методфонд НДПІАМ.

Проведение комплексного инженерного обследования, выполнение эксплуатационной оценки и разработка рекомендаций по обеспечению надежности Замкового моста в г. Каменце-Подольском (заключительный отчет) / Министерство образования Украины / Украинский транспортный университет – Ркп. – К., 1994. – Архив НІАЗ «Кам'янець».

Проект предполагаемого расширения тюремного замка из старых тюремных строений состоящих в городе Каменце в бывшем крепостном замке выполнен 1836 года. – ДНАББ. – Методфонд НДПІАМ. – Нег. № 46323.

По проекту устройства помещения военного Госпиталю в г. Каменец-Подольске. 1840. – РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 752.

По проекту перестройки зданий военного Госпиталю на 450 челов. в г. Каменец Подольске. 1843. – РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 759.

План Каменец Подольского военного госпиталя нижнего этажа со всеми службами. 1867. – РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 831.

Сіцінський Є. Стародавні племена й народи на Поділлі за історичних часів перед заснуванням Київської держави. – К-ПІМДА. – Ф. 3333. – Оп. 1. – Од. зб. 31

Стриленко Ю., Нестеренко Т. Заключение по результатам исследований строительных растворов Замка в г. Каменец-Подольском. Башни Тенчинская, Рожанка, Колпак / Институт Укрпроектреставрация. – Ркп. – Киев, 1983 г. – Архив ДНТЦ «Конрест».

Стриленко Ю., Нестеренко Т. Заключение по результатам исследований строительных растворов Каменец-Подольской крепости / Институт «Укрпроектреставрация». Отчет НРТО институту та Укрпроектреставрация. – Ркп. – Киев, 1984. – Архив ДНТЦ «Конрест».

Стриленко Ю., Новікова Е. Пам'ятка архітектури II-XVIII ст. Замковий міст у Кам'янци-Подільському. Звіт про виконання хіміко-технологічних аналізів розчинів споруди Замкового мосту / ДНТЦ «Конрест». – Ркп. – Київ, 2001. – Архив ДНТЦ «Конрест».

Чертеж Каменец Подольской крепости с Каменным Замком и Земленным Горнверком. 18.01.1800 г. Генерал-майор Мелешенков. – РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 1. – Од. зб. 632.

Чертеж имеющимся в Каменец-Подольской крепости и при оной в каменном Замке и Земляном Горнверке разным цивильным строениям... Сочинен при Каменец-Подольской инженерной команде 1800 года декабря. – РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 660.

Шкурко С. Доклад о результатах раскопок на территории крепости XIV ст. в г. Каменец-Подольском. Апрель-июнь 1959 г. – Фонды К-ПДІМЗ.

1494. Castrum Camyenyecz est resignatum sabbato in vigilia sancti Andree apostoli. – AGAD. – ASK. – Od. LIV. – К. 9-16.

Actum Cameneci Podoliae in Praetorio Civitatis Eiusdem Sabbatu post Festum Nativitatis Beatissimae Virginis Mariae proximo Anno Domini Millesimo Septingentesimo. – ЛНБ. – Каб. рук. – Ф. Чоловського. – № II. 2409.

Anno domini 1566. Die 24 mensis Julii. Pro facta cum Famatis Mathia Haliczanin, Jacobo Baccalawro Consulibus, Jacobo Notario Civili Kurilo Advocato Armenio Fedor Advocato Ruthenio... – ЛНБ. – Каб. рук. – Ф. Чоловського. – № I. 245.

[Apolinary J.] Kamieniec Podolski. Szkic historyczny przez Józefa Apolinarego. – ЛНБ. – Каб. рук. – Ф. Чоловського. – Од. зб. II. 2250.

Desideria. 31.08.1768. – APKr. – APP. – Nr 689/I.

Die 4. Martii 1792. Relacja o Kamieńcu. p. X. Krasieńskiego biskupa kamienieckiego. – BCzart. – IV. 922.

Disseributa peccuniarū in Restauratione noūorū ediffitiorū Camienecen Castrī... – AGAD. – KADW. – Dz. 86. – Nr 13.

Do Komissyi Wojskowej. – APKr. – APP. – Nr 689/II; 689/III.

«Dom Horbkowskiego w Kamieńcu». Fot. przed 1918 p. – IS PAN. – Arch. Fot. – Neg. 151431.

Dyspozycja Generalna Catego Garnizonu Fortecy Kamienieckiej. – 12.05.1768 – APKr. – APP. – № 689/I.

Dyspartyment Garnizonu Kamienieckiego Kwaterunek Anno Domini 1739. – ЛНБ. – Каб. рук. – Ф. Чоловського. – № 2248/III.

Działo się w Kamieńcu Podol. 18 okt. 1726 Ano. – APKr. – Zb. Rusieckich. – Nr 151. – К. 381-390.

Expensa edifition Camenecen Castrī... 1547. – AGAD. – KADW. – I/6. – Dz. 86. – Nr 15.

Fabryka Koszar w Kamieńcu Podolskim tak się znajduje podczas Lustracji zeslanej komissyi Dnia 26 stycznia 1786 Ru. – AGAD. – ASW. – Od. 86. – Nr 106.

- Faciata Boku Fabryki Koszar Kamięca Podolskiego.* – BUW. – Gab. Rycin. – Zb. Królewskie. – P. 187. – Nr 203.
- Głower do Sieniawskiego.* – BCzart. – Rkps. 5816. IV. – Nr 11955.
- Głower do Sieniawskiego.* – BCzart. – Rkps. 5816. IV. – Nr 11957.
- Głower do Sieniawskiego.* – BCzart. – Rkps. 5816. IV. – Nr 11968.
- Głower do Sieniawskiego.* – BCzart. – Rkps. 5816. IV. – Nr 11969.
- Głower do Sieniawskiego.* – BCzart. – Rkps. 5816. IV. – Nr 11970.
- «*Найр мер ор иєргнк'ун иєс сурп иєгїці ауну к'о*» (Четья Мінея). 1620 р. – ДПБ. – Від. рук. – Ркп. Арм. 2.
- Informacja dla Ichm panów officerów* od Korpusu Inżynierów Koronnych wykommenderowanych do różnych Czynności w Kamięcu Podolskim ściągająca się do Budowów tej Fortecy Dnia 24 sierpnia 1791 R^u dane. – APKr. – APP. – VII. – Nr 1/53.
- Inwentarz Cekauzu Kamięckiego* Moździerzy, Granatników, Dział Spizowych i Żelaznych tudzież Oręża Dostatku wszelkiego y Naczynia Rzemieślniczego spisany z R^u 1786 na Rok 1787^{my}. – PДBIA. – Ф. 349. – Оп. 1. – Од. зб. 61. – Арк. 1–12.
- Inwentarz i Lustracje starostw: Kamięciec Podolskiego i Latyczowskiego.* – AGAD. – ASK. – Dz. LVI. – Sygn. K-4/1/. – K. 38–66v.
- Kamięciec Podolski* Capitale du Palatinat de la Haute Podolie. – PДBIA. – Ф. BYA. – Од. зб. 21999.
- Kamięciec. Serenissimo Jacobo Poloniae Principi Magnarum uirtutum Patris Regis Inuictissimi Imitatori Studiosissimo.* Jacobus de Rubeis. MDCLXXXIV. – PДBIA. – Ф. BYA. – Од. зб. 21998.
- Kopia Rapportu drugiego o robotach w Kamięcu Pod.* które za kommandy Hr. Orłowskiego Gen. Maj. Kon. Fort. Nastąpiły. Dnia 26.07.1791. – APKr. – APP. – VII. – Nr 1/54.
- Listy Jana de Witte.* – APKr. – APP. – Nr 689/II.
- Mandzy A.* An urban History of Early Modern Kamięnets-Podilsky, Origins to 1672. A thesis submitted to the Faculty of Graduated Studies in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. Graduate Program in History York University. – North York, Ontario, 1998.
- O zrewidowaniu murów i Budowów* niektórych w Kamięcu Podilskim Dnia 26 miesiąca września 1791 Roku dany. – APKr. – APP. – VII. – Nr 1/54.
- Obiaśnienie Proiektu na Kaserny dla części Garnizonu Kamięckiego.* – PДBIA. – Ф. 349. – Оп. 1. – Од. зб. 61.
- Obrachowanie Expensy Pieniężnej na Fortyfikacje.* – AGAD. – Dz. 86. – Nr 106.
- Opisanie Fortecy Kamięca Podolskiego.* Inwentarz cekauzu Kamięckiego. Roku 1787. – PДBIA. – Ф. 349. – Оп. 1. – Од. зб. 61.
- Plan de Kamięciec.* Schaeffer L. – PДBIA. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 594.
- Plan Figuratif & Proiét idéal* Pour la disposition des Ouvrages que le Local de la Fortr de Kamenietzk... – PДBIA. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 648.
- Plan von Kamięciec in Podolien.* In Kamięciec den 11-ten July 1761 Anno. Dessini par Sigismundt Corporal v.A.K. Hillert G. – BN. – Od. Kart. – Nr 1323.
- Plan de Camiēciec.* – PДBIA. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 594.
- Plan de Kamięciec en Podoli.* – PДBIA. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 595.
- Planta dolna Koszar Kamięca Podolskiego na Kapitanów 4 Poruczników 4 Chorążych 4 Felfebrów 2 i Gimeynów z Under Officerami 256.* – BUW. – Gab. Ryc. – Zb. Król. – P. 187. – Nr 205.
- Planta drugiego Piętra Kamięca Podolskiego Koszar na Kapitanów i Poruczników ...* – BUW. – Gab. Ryc. – Zb. Król. – P. 187. – Nr 207.
- Planta Dolna Zamku* murowanego w Kamięcu Podolskim w projekcie jak może być tenże Zamek reformowany... – BN. – Zb. Kart. – Nr 1626.
- Rachunek Expensy Pieniężnej na Różne Reparacje w Fortecy Kamięca Podolskiego.* 2.06.1787. – AGAD. – KADW. – Dz. 86. – Nr 106.
- Regestrum Civitatis Camenecensis Podolie...1564 ye* 1565 – ЛНБ. – Каб. рук. – Ф. Чоловського. – № 1.245.
- Regestrum expensorum pecuniid M^o Reque pro munitioni Arcis Camenecensis.* A.Dⁿⁱ 1544. – AGAD. – KADW. – Dz. 86. – Nr 13.
- Regestrum expensorum... Diseributa peccuniarum in Restauratione novorum edificiorum Camenecan Castri... AD 1544-1546.* – AGAD. – KADW. – I/6. – Dz. 86. – Nr 13.
- Regestrum Extraditionis pecuniarum per famatum Mathiam Galiczany Consulem super Carpentarios... AD 1546.* – AGAD. – KADW. – I/6. – Dz. 86. – Nr 14. – Ks. II.
- Regestr Mieszczan Kamięcieckich z Bronią tudzież jch Czeladzi Paróbków i Chłopów z 28 aprilis 1734 A spisany.* – APKr. – APP. – VII. – Nr 1/7.
- Relacya o upadku Kamięca r. 1672* i ostatnich czynach p.Jerzego Wołodyjowskiego przez IMCI pana Stanisława Makowieckiego stolnika Latyczowskiego. – AGAD. – Zb. Branickich z Suchej. – Nr 168/199; *Relacya o upadku Kamięca r. 1672* i ostatnich czynach p.Jerzego Wołodyjowskiego przez Imci pana Stanisława Makowieckiego stolnika Latyczowskiego (z oryginalnegi rękopisu). – ЦДІАУ/К. Кол. Браницьких з Сухой. – № 168/199.
- Rolla Generalna Ich Mościów Panów Szaabs-ober-Unter-Officerów... po Ceughauzah Rzeczypospolitej Artyllerii Koronnej lokowanych... Anno 1764.* – BCzart. – Rkps. 2654.IV.
- Rymsza J.* Techniczne aspekty rekonstrukcji Zamkowego mostu w Kamięcu Podolskim na Ukrainie / Instytut

- Badawczy Dróg i Mostów. – Warszawa, 1998. – Архів ДНТЦ «Конрест».
- Stan Fortecy terazniejszy... 18 lutego 1786 r.* – AGAD. – ASW. – Od. 86. – Nr 106. – K. 88–91.
- Wyrachowanie materiałów i Rzemiesników na Całą Fabrykę Koszar w Fortecy Kamieńca Podolskiego.* – AGAD. – Od. 86. – Nr 106.
- К-П МДА. – Ф. 33. – Оп. 1. – Од. зб. 535.
- К-П МДА. – Ф. 120, оп. 1. – Од. зб. 1631.
- ЛНБ. – Каб. рук. – Ф. Чоловського. – № 245.
- РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 1. – Од. зб. 61.
- РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 598.
- РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 599.
- РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 602–610.
- РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 613.
- РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 625.
- РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 627.
- РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 631.
- РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 636.
- РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 638.
- РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 639.
- РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 643.
- РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 644.
- РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 650.
- РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 652.
- РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 653.
- РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 657.
- РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 671.
- РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 679.
- РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 692.
- РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 694.
- РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 696.
- РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 715.
- РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 732.
- РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 741.
- РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Од. зб. 742.
- РДІА. – Ф. 1287. – Оп. 25. – Од. зб. 862.
- РДІА. – Ф. 1399. – Оп. 1. – Од. зб. 623.
- РДІА. – Ф. 1488. – Оп. 3. – Од. зб. 552.
- РДІА. – Ф. 1488. – Оп. 3. – Од. зб. 561.
- ЦДІАУ/К. – Ф. 39. – Оп. 1. – Од. зб. 2.
- ЦДІАУ/К. – Ф. 39. – Оп. 1. – Од. зб. 11.
- ЦДІАУ/К. – Ф. 39. – Оп. 1. – Од. зб. 12.
- ЦДІАУ/К. – Ф. 39. – Оп. 1. – Од. зб. 14.
- ЦДІАУ/К. – Ф. 39. – Оп. 1. – Од. зб. 15.
- ЦДІАУ/К. – Ф. 39. – Оп. 1. – Од. зб. 17.
- ЦДІАУ/К. – Ф. 39. – Оп. 1. – Од. зб. 20.
- ЦДІАУ/К. – Ф. 39. – Оп. 1. – Од. зб. 82.
- ЦДІАУ/К. – Ф. 39. – Оп. 1. – Од. зб. 95.
- ЦДІАУ/К. – Ф. 442. – Оп. 105. – Од. зб. 147.
- AGAD. – ASK. – Dz. LIV. – Nr 19.
- AGAD. – ASK. – Dz. LVI. – Sygn. K-4/1.
- AGAD. – KADW. – I/6. – Dz. 86. – Nr 13.
- AGAD. – KADW. – I/6. – Dz. 82. – Nr 4.
- AGAD. – KADW. – I/6. – Dz. 86. – Nr 13.
- AGAD. – KADW. – I/6. – Dz. 86. – Nr 14.
- AGAD. – KADW. – I/6. – Dz. 86. – Nr 15.
- APKr. – Arch. Sanguszków. – Nr 639/I.
- BCzart. – Zb. Kart. – Teka 122. – Nr 76.
- BN. – Od. ikon. – Nr 25.475.
- BN. – Oddz. Kart. – Zb. Czoł. – Nr 1325.
- BN. – Zakl. repr. – Mf. sygn. J.F.12948. – 2.
- BN. – Zakl. repr. – Mf. sygn. J.F. 12923.
- BN. – Zakl. repr. – Mf. sygn. 6.29197.
- BUW. – Gab. Ryc. – Zb. Królewskie. – P. 187. – Nr 201–208.
- IS PAN. Arch. Fot. – Neg. 119637.

УЖИВАНІ СКОРОЧЕННЯ

- Від. рук. – відділ рукописів
ВУА – Військово-учений архів (РДВІА)
ДНТЦ «Конрест» – Державний науково-технологічний центр консервації та реставрації пам'яток Держбуду (Мінрегіонбуду) України, Київ
ДНАББ – Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека ім. В.І.Заболотного Держбуду (Мінрегіонбуду) України, Київ
ДПБ – ДПБ ім. М.Є.Салтикова-Щедрина, Санкт-Петербург
ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України
Каб. рук. – кабінет рукописів
КАДІ (КАДИ) – Київський автодорожній інститут
Кол. – Колекція
К-ПДІМЗ – Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
К-ПМДА – Кам'янець-Подільський міський державний архів (кол. ДАХО)
ЛНБ – Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника Національної академії наук України
НА ІА НАНУ – науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
КиївНДІТІ – Науково-дослідний інститут теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури в Києві (пізніше НДІПІАМ) Держбуду (Мінрегіонбуду) України
МАРХІ – Московський архітектурний інститут
НАОМА – Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури Міністерства культури України, Київ
НДІПІАМ – Державний науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування Держбуду (Мінрегіонбуду) України, Київ (ліквідований 2007 р.).
НПІКЦ «Донжон» – Науково-проектний та інформаційно-консультативний центр «Донжон» (спеціалізована науково-проектна реставраційна організація, Київ)
нег. – негатив
НІАЗ «Кам'янець» – Національний історико-архітектурний заповідник, Кам'янець-Подільський
НТБ – науково-технічна бібліотека
НТШ – наукове товариство ім. Шевченка, Львів
Од. зб. – одиниця зберігання
РДАВМФ – Російський державний архів військово-морського флоту, Санкт-Петербург
РДВІА – Російський державний військово-історичний архів, Москва
РДІА – Російський державний історичний архів, Санкт-Петербург
Ркп. – рукопис
СНРВМ – Спеціальні науково-реставраційні виробничі майстерні Держбуду України
СЄЗ – Служба єдиного замовника, Кам'янець-Подільський
УНК ICOMOS – Український національний комітет ICOMOS
УкрДІНТБ – Український державний інститут інженерно-технічних вишукувань, Київ
Укрзахідпроектреставрація – Український регіональний спеціалізований науково-реставраційний інститут «Укрзахідпроектреставрація» Держбуду (Мінрегіонбуду) України, Львів
УкрНДІпроектреставрація – Український науково-дослідний і проектний інститут «УкрНДІпроектреставрація» Держбуду (Мінрегіонбуду) України, Київ
УСНРВУ – Українське спеціальне науково-реставраційне виробниче управління Держбуду УРСР, Київ
УСРР – Українська соціалістична радянська республіка (після 1937 р. – УРСР).
ЦДІАУ/К – Центральний державний історичний архів України, м. Київ
AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa
APKr – Archiwum Państwowe, Kraków
APP – Archiwum Podhoreckie Potockich (APKr)
Arch. – Archiwum
Arch. Fot. – archiwum fotograficzne
ASK – Archiwum Skarbu Koronnego (AGAD)
ASW – Akta skarbowo-wojskowe (AGAD)
BCzart. – Biblioteka Czartoryskich, Kraków
BN – Biblioteka Narodowa, Warszawa
BUW – Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego
Dz. – Dział
Fot. – fotografia
Gab. Ryc. – Gabinet rycin
ICOMOS – The International Council on Monuments and Sites (Міжнародна рада з питань пам'яток і визначних місць)
IS PAN – Instytut sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa
K. – Karta (аркуш справи)
KADW – Konsygnacja akt dawnych wojskowych (AGAD)
Ks. – Księga
MN – Muzeum Narodowe, Warszawa
Mf. – mikrofilm
NAC – Narodowe Archiwum Cyfrowe, Polska (*web*)
Neg. – negatyw
Od. – oddział
Od. ikon. – oddział ikonografii
Od. kart. – oddział kartografii
PAN – Polska Akademia Nauk
Rkps. – rękopis
Sygn. – sygnatura
Zakł. repr. – Zakład reprografii
Zb. – zbiór
Zb. Król. – Zbiory Królewskie (BUW)

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Ad fontes	лат.: до джерел.
Амбразура	(франц. <i>embrasure</i>) – горизонтальний отвір у <i>бруствері</i> для дула гармати, форма якого дозволяє повертати дуло під необхідними для обстрілу кутами; в плані має вигляд трапеції, менша основа якої звернена всередину.
Аналітичний метод реставрації	метод, який передбачає <i>реставрацію</i> виключно на основі прямих даних, зокрема натурних досліджень пам'ятки (інша назва – археологічний метод).
Анфілювання	(франц. <i>enfiler</i> – нанизувати) – обстріл уздовж мурів, мостів, ровів, укріплень.
Апарель	(франц. <i>appareil</i> – в'їзд) похилтий підйом до підвищених частин укріплень; похила платформа для викочування гармат; спуск з <i>валганта</i> , спуск до фортечного рову.
Артефакт	в данному випадку: будь-який створений чи модифікований людиною матеріальний об'єкт чи предмет людської діяльності, виявлений в археологічному культурному шарі.
Architectura militaris	лат.: військова архітектура.
Архітравна перемичка	пласка, балкова перемичка.
Артилерійська башта	<i>башта</i> , пристосована для ведення гарматного вогню.
Барбакан	передукріплення в оборонній системі міст і фортець (круглої чи прямокутної в плані форми) у вигляді замкненої оборонної споруди з двома брамами і внутрішнім двором що прострілювався; слугувало своєрідним шлюзом перед міською брамою, створюючи додаткову перешкоду для супротивника; середньовічний аналог давньоруського <i>захаба</i> .
Бартизана	вежа, консольно розміщена на мурі або споруді для ведення спостереження або підніжного бою.
Батардо	(італ., франц.: <i>batardau</i> – гребля) – споруда для утримання води або підтримання її заданого рівня, яка влаштована біля фортеці; мур у фортечному рові, що заважає переходу з одного боку на інший та захищає від притоку води.
Бастея	потужна артилерійська <i>башта</i> переважно круглої або підковоподібної форми в плані, діаметр якої значно перевищує висоту; здебільшого не має даху.
Бастіон	полігональне, зазвичай п'ятикутне в плані укріплення дерево-земляної або кам'яно-земляної конструкції, розташоване на розі або посередині <i>куртини</i> фортеці, що слугує для ведення фланкуючого обстрілу; складові частини – <i>фаси</i> , <i>фланки</i> , <i>горжа</i> .
Бастіонний фронт	лінія бастіонного укріплення у вигляді двох <i>напівбастіонів</i> з <i>куртиною</i> між ними.
Батарей	прямокутна, трапецієподібна, трикутна тощо в плані площадка, обведена з напільних боків <i>ескарпом</i> , призначена для розміщення гармат; іноді мала <i>каземати</i> .
Башта	кругла, прямокутна чи багатокутна в плані замкнена або тристінна споруда в системі замку (зокрема наріжна, надбрамна) або розташована осібно, призначена для фланкуючого обстрілу; має декілька бойових ярусів, внутрішні комунікації, іноді оснащена системою опалення.
Бійниця	вертикальний отвір у стіні <i>башти</i> або оборонному мурі, призначений для ручної зброї (тук, арбалет, мушкет, рушниця) або гармати; в плані має вигляд трапеції, що розширюється, залежно від виду зброї, назовні або всередину.
Біфуркація	розділення річища та долини річки на дві гілки; розподіл водоймища між басейнами двох річкових систем.
Бланки	дерев'яні оборонні галереї з <i>бруствером</i> по верху оборонного муру; функціональний аналог <i>заборол</i> та <i>горд</i> .
Бомбарда	короткоствольна потужна гармата, що стріляла без прямої наводки кам'яними ядрами великого калібру і застосовувалася при облозі й обороні фортець в XIV-XVI ст. для руйнації мурів; вийшла з ужитку після переходу на чавунні ядра.
Бруствер	мурована або земляна стінка заввишки від 1,4 до 2,3 м з <i>бійницями</i> на оборонному мурі або валу, що слугує прикриттям оборонців.
Валгант	частина оборонного валу, що проходить з внутрішнього боку <i>бруствера</i> , закрита бруствером і прорізана <i>амбразурами</i> , в яких встановлювались гармати; складалася артилерійського валгангу та пониженого валгангу сполучення.
Ведута	картина, гравюра або малюнок із зображенням міського краєвиду.
Вежа	різновид <i>башти</i> архаїчного типу, призначеної виключно для фронтального обстрілу; її особливістю є відсутність виступу або незначний виступ за лице оборонних мурів.
Вежа-кам'яниця	середньовічний мурований житловий будинок (іноді осібно розташований) у вигляді <i>вежі</i> ; часто мав верхній ярус з аттиком, прорізіаним <i>бійницями</i> ; був пристосований до оборони.

Вежа-стовп	архаїчна мурована <i>вежа</i> значної висоти, розташована посередині замчища чи городища; виконувала функцію <i>донжона</i> .
Верк	окрема оборонна споруда, що входить до складу системи фортифікації і може самостійно вести оборону; термін набув поширення у бастионній фортифікації.
Вестверк	західна частина храму у вигляді високого об'єму з двома симетричними високими вежами обабіч входу (іноді однією, розміщеною над входом); з'явилася у каролінгському та романському сакральному будівництві; мала світське та оборонне призначення.
Висхідний кут бастиону	кут, сформований двома суміжними <i>фасами</i> .
Вухо бастиону	частина <i>фаса</i> бастиону, в місці його сполучення з <i>фланком</i> , у вигляді виступу, що прикриває розміщені на відступному фланку гармати (за формою поділяється на <i>орільйон</i> та <i>мусон</i>).
Вхідний кут	кут, утворений <i>фланком</i> бастиону та <i>куртиною</i> .
Гаківниця	важка рушниця з гаком під сподом, яким її чіпляли за мур, зменшуючи силу відкиду при вистрелі. Здебільшого уживалась при обороні міст і замків; гаківницю меншого калібру звали півгаком або півгаківницею.
Герса	опускні ґрати (ковані або дерев'яні) надбрамної <i>вежі</i> (башти), що закривали проїзд брами для підвищення її обороноздатності. Приводилися в рух спеціальним підйомним механізмом, встановленим над або під брамою. Г. опускалася під дією своєї маси по спеціальних пазах ззовні або всередині стіни башти. Башта могла мати дві герси – на вході та на виході.
Гласіс	пологий насип перед ровом, попереду <i>прикритої дороги</i> для полегшення обстрілу місцевості перед головним валом.
Горда	(англ.: <i>hoarding, hourd</i> ; франц.: <i>hourdis, hourdage</i> ; нім.: <i>Hürde, Horde</i> ; пол.: <i>hurducja</i> ; італ.: <i>cadalso, cadafalco</i>) – дерев'яна оборонна галерея для ведення фронтального та підніжного обстрілу; влаштувалась на оборонних мурах за консольним принципом.
Горжа	тильна сторона <i>бастиону</i> або <i>бастей</i> , якою вона примикає до основного укріплення (іноді наз. шиєю).
Горнверк	(нім.: <i>Horn werk</i> – рогата споруда) – кам'яно-земляна бастионна споруда на плані витягнутого прямокутника, оберненого до напільного боку <i>напівбастионами</i> – «рогами».
Городні	дерев'яні оборонні галереї на мурах (те ж саме що бланкування, <i>бланки</i> , обломки, <i>заборол</i> , <i>ізбиці</i> , <i>горди</i>); в дерев'яних замках – зрубні кліті, з яких формувалися стіни укріплень (прототип <i>казематів</i>).
Данскер	(нім.: <i>Dansker</i>) – оборонна споруда у формі винесеної за периметр замку чи міського муру <i>башти</i> , що сполучалася з основними укріпленнями галереєю-ходом.
Донжон	центральна найвища <i>башта</i> оборонного та житлового призначення у середньовічному замку, що виконувала функцію його <i>цитаделі</i> .
Ейялет	провінція Османської імперії.
Ескарп	(франц.: <i>escarpe</i> ; італ.: <i>scarpa</i> – укіс) – частина профілю кам'яно-земляного оборонного укріплення, що формує внутрішній укіс рову та обидва укоси оборонного валу; мур, що має позитивний ухил і виконує підпірну або протирикошетну функцію.
Естакада	(франц.: <i>estacade</i>) – споруда на підпорах для проведення одного шляху над іншим.
Заборол	дерев'яний <i>бруствер</i> , консольно влаштований з зовнішнього боку по верху земляного валу, оборонного муру, <i>башти</i> для фронтального та підніжного обстрілу (термін відомий з XI ст.), аналог <i>бланків</i> та <i>горд</i> .
Захаб	передукріплення перед замковою чи міською брамою у вигляді вузького прострілюваного коридору-шлюзу, влаштованого між двома оборонними мурами; відоме з давньоруських часів (функціональний аналог середньовічного <i>барбакану</i>).
Інженерна реставрація	<i>реставрація</i> , в якій проектне рішення мотивується інженерними заходами по виведенню пам'ятки з аварійного стану та стабілізації її конструкцій.
Інкастеляція	пристосування невійськової споруди до оборони шляхом перебудови і доповнення фортифікаційними елементами; переважно цей термін уживається стосовно церковної архітектури.
In situ	лат.: на місці; цим терміном в археології та архітектурній археології позначають <i>артефакти</i> , які збереглися непорушеними, в первісному положенні.
Кавальєр	(італ.: <i>cavaliere</i> – вершник) – підвищення-насип на <i>бастионі</i> для розміщення гармат і ведення ярусного обстрілу; маленька сторожова <i>башта</i> , консольно розміщена на <i>висхідному куті</i> бастиону.
Каземат	(франц.: <i>casemate</i> ; італ.: <i>casamatta</i> – невидиме укріплення) – муроване склепінчасте приміщення галерейного типу (іноді розділене на окремі камери), влаштоване всередині оборонного валу або з внутрішнього боку замкового муру, призначене для зберігання боєприпасів, ведення обстрілу в останньому випадку мають <i>біійниці</i> .

Канал бійниці	наскрізний отвір в мурі, через який ведеться обстріл; бійниці можуть мати від одного до трьох каналів, скерованих у потрібному напрямку як по горизонталі, так і по вертикалі.
Капіталь	умовна лінія, що ділить висхідні та <i>вхідні кут</i> укріплення; місцевість, розташована по лінії капіталі, позбавлена фронтальної оборони і попадає в <i>мертву зону</i> .
Картауна	(нім.: <i>cartauen</i> – пуд) – короткоствольна гармата, що стріляла кам'яними ядрами вагою до пуда; гармати з пропорційно меншою вагою ядер називали відповідно напів- та чверть-картаунами; пізніше назву замінили на гармати.
Кастель	(ісп.: <i>castells</i>) – тип регулярного (здебільшого прямокутного) замку, елементами якого є стіни, <i>вежі (башти)</i> , житлові споруди по периметру стін. На території Держави Тевтонського ордену вежі майже не виступали за периметр мурів, на відміну від кастелів французького типу, з напівкруглими або круглими фланкуючими баштами.
Кафар	підйомний механізм, що працює за принципом коловорота; відомий з часів Середньовіччя.
Кліщі	оборонна споруда для ведення перехресного вогню, сформована <i>куртиною</i> , що утворює <i>вхідний кут</i> з виступаючими вперед гострими кутами укріплення; аналог у бастионної системи фортифікації – <i>теналь</i> (франц. <i>tenaille</i> – кліщі).
Консервація	метод науково обґрунтованої стабілізації матеріальної структури (науково обґрунтованого реставраційного ремонту) пам'ятки для запобігання її руйнації; іноді включає елементи <i>реставрації</i> .
Контрескарп	зовнішній укіс оборонного рову, розташований навпроти <i>ескарпу</i> .
Коври	оборонна казематована споруда у контрескарпі <i>висхідного кута</i> рову; закрита мурована галерея в сухому оборонному рові.
Кренеляж	зубчасте завершення <i>бруствера</i> оборонних споруд (мурів, башт), доповнене бойовим ходом з внутрішнього боку.
Кронверк	оборонна споруда, що складалася з <i>бастиону</i> та двох <i>напівбастионів</i> по боках; в плані нагадувала корону.
Кулеврина	довгоствольна гармата з довжиною ствола понад 33 калібри; малокаліберні кулеврини називали напів- та чвертькулевринами, великокаліберні – подвійними кулевринами.
Куртина	прямолінійна ділянка оборонного муру або валу між двома <i>баштами</i> або <i>бастионами</i> .
Лімес	(лат. <i>limes</i>) – укріплена валами і сторожовими таборами прикордонна зона Римської імперії, у якій встановлювався режим військового управління та митний контроль.
Людвисарня	ливарня для відливання ядер.
Машикулі	(франц.: <i>mâchicoulis</i>) – консольно виступаючі поза мури <i>бійниці</i> спеціальної конструкції (дерев'яні або муровані) з отворами, скерованими на підніжжя мурів і башт для обстрілу близьких підступів, недосяжних зі звичайних бійниць; функціонально споріднені з <i>гордами</i> .
Мерлон	частина <i>парапету</i> оборонного муру між двома <i>бійницями</i> , що не мають перемичок.
Мертва зона	зона, безпосередньо прилегла до замку чи іншого укріплення, яка не попадає в сектори обстрілу з башт і мурів і може стати місцем концентрації сил ворога.
Міст звідний	міст через оборонний рів перед надбрамною <i>баштою</i> , оснащений підйомним механізмом; при підйомі закриває браму.
Моздир	(польськ. <i>moździerz</i>) – короткоствольна гармата для стрільби кам'яними ядрами великого діаметру або розривними ядрами, всередину яких заливали олію для підпалювання цілі.
Мортира	(нідерл. <i>mortier</i>) – потужна короткоствольна гармата (з довжиною ствола 1,5–3 калібри) для навісної стрільби. Стріляла зі станка. Застосовувалася з XV століття. До типу мортир можна віднести бомбарди.
Мусон	різновид <i>вуха бастиону</i> гранчастої форми.
Надбрамна башта	башта, що має в нижньому ярусі дві брами (з одною або двома <i>герсами</i>), а також приміщення для сторожі (звичай на другому ярусі); іноді виконувала функцію <i>захаба</i> (в цьому випадку в перекритті між I та II ярусами влаштовували бійниці спеціальної конструкції).
Напівбастион	наріжна оборонна споруда у формі половини <i>бастиону</i> , розділеного по <i>капіталі</i> .
Напільна частина укріплення	частина, звернена до приступного боку (поля).
Орійльон	(франц.: <i>oreillon, orillon</i>) – різновид <i>вуха бастиону</i> заокругленої форми.
Пандус	у фортифікації: похила площина для викочування гармат та інших важких засобів озброєння.
Парапет	у фортифікації: вертикальна стінка заввишки до 2,3 м, що прикриває від ворога площадку бойового ходу, оборонної галереї чи валу, в якій влаштовуються <i>бійниці</i> чи <i>амбразури</i> .
Півгак	див. гаківниця.

Плацдарм	зайнята військами місцевість, підготовлена інженерними засобами для розгортання наступальних дій військ; розширення <i>прикритої дороги</i> в фортецях XVI-XVII ст.
Потерна	мурований підземний коридор (галерея) для сполучення різних частин бастионного укріплення.
Прикрита дорога	широка смуга між <i>гласісом</i> і <i>контрескарпом</i> , призначена для зручності вилазок і контратак.
Прясло	мурований муру між двома <i>баштами</i> (аналог <i>куртини</i>).
Пунтоне	п'ятикутна оборонна споруда протобастионного типу, перехідного від <i>башти</i> до <i>бастиону</i> – здебільшого п'ятикутна в плані, з прямим або гострим <i>висхідним кутом</i> .
П'ятта-форма	невеличкий додатковий <i>бастион</i> , сплюснений за рахунок тупого <i>висхідного кута</i> ; розміщувався посередині довгих <i>куртин</i> у фортецях староіталійської школи XVI ст.
Равелін	фортифікаційна споруда трикутної в плані форми, розташована перед фортечним муром з напільного боку рову.
Ранньомодерний час	історичний період з 1500 до 1800 р.
Ревалоризація	реставраційний підхід, в основі якого лежить синтетичний метод з розширеним діапазоном втручання в пам'яткову субстанцію з метою повернення пам'ятці її естетичної функції, художньої виразності та активним включенням її в культурний ландшафт.
Регенерація	відновлення особливостей (розпланувальної та просторової структури, композиційної та художньо-стилістичної цілісності) історичного середовища та його складових.
Редан	польове укріплення у формі двох <i>фасів</i> , розміщених за принципом <i>висхідного кута</i> .
Реляція	(<i>франц.: relations</i>) – письмове військово донесення про стан укріплень і озброєння, військовій дії.
Реставрація	науково обґрунтовані зміни пам'ятки архітектури, що перебуває у зруйнованому, пошкодженому, деградованому стані з метою відновлення її втрачених розпланувально-просторових, інженерно-конструктивних, архітектурно-стилістичних, художньо-композиційних та функціональних якостей.
Рондель	(<i>франц.: rond</i> – круглий) – напівкруглі виступи по кутах фортечних мурів XV-XVI ст., що підвищуються над ними, фланкуючи підступи до укріплення. В XVII ст. ронделями називали <i>батареї</i> незалежно від їх форми.
Синтетичний метод реставрації	метод, який при <i>реставрації</i> пам'ятки зі значним відсотком втрат допускає застосування аналогій за відсутності необхідних натурних даних (метод аналогій).
Сортія	склепінчастий прохід для проходу через фортечний вал.
Сутеренг	казематована споруда в оборонному валу.
Талус	похила основа оборонного муру, що запобігала наближенню до стін та підкопам.
Теналь	(<i>франц. tenaille – кліщі</i>) – окреме бастионне укріплення на плані <i>вхідного кута</i> , розміщене перед основним укріпленням для прикриття від вогню артилерії.
Тет-де-пон	(<i>франц.: tete-de-pont – голова мосту</i>) – передмостова позиція з напільного боку рову або на протилежному березі річки, для забезпечення наступу або відходу через переправу (рів).
Траверса	поперечний насип, що перетинав оборонний рів для захисту від поздовжнього вогню
Тромп	архітектурний елемент у вигляді чверті сферичного купола чи частини конуса, за допомогою якого здійснюється конструктивний перехід між квадратним у плані об'ємом та розташованим вище круглим (восьмигранним).
Фальконет	(<i>італ.: falconetto</i>) – малокаліберна артилерійська гармата, що стріляла свинцевими ядрами.
Фас	довгий бік <i>бастиону</i> , звернений до напільля.
Фашина	зв'язки хмизу прутів, які при будівництві <i>батареї</i> кладуть під вали для прискорення робіт та зміцнення земляного насипу.
Фланк	коротка бічна сторона <i>бастиону</i> , перпендикулярна до лінії <i>куртини</i> .
Форт	невелика замкнена фортеця, призначена для короткочасної чи довгочасної оборони стратегічно важливих позицій.
Фосебрея	понижений вал попереду головного, який разом з головним створював двоюрсну оборону, захищаючи дно рову.
Цитадель	внутрішнє укріплення фортеці, що мало самостійну оборону (останній опорний пункт гарнізону фортеці)
Шанець	загальна назва кам'яно-земляного або дерево-земляного укріплення (<i>бастиону, батареї</i>).
Щоки бійниці	вертикальні бічні стінки <i>каналу бійниці</i> .

РЕЗЮМЕ

CASTRUM SAMENECENSIS. ФОРТЕЦЯ КАМ'ЯНЕЦЬ (пізньоантичний – ранньомодерний час)

Монографія підсумовує багаторічний досвід досліджень авторкою архітектурно-містобудівної та фортифікаційної спадщини унікального українського міста Кам'янець-Подільського, історичної столиці Поділля, що виникло ймовірно на початку першого тисячоліття після Різдва Христового на межі античного і праслов'янського світів. Завдяки винятковому розташуванню на пограниччі різних держав, що змагалися з впливи в середньовічній Європі, а також через своє виняткове природно-топографічне розташування Кам'янець упродовж багатьох століть виконував функцію міста-фортеці.

Міст, подібних Кам'янцю, є небагато в світі. З огляду на унікальність природної та архітектурно-містобудівної спадщини, на початку 2000-х років експертами ЮНЕСКО ініційовано номінування Кам'янець-Подільського до Списку всесвітньої культурної та природної спадщини ЮНЕСКО за категорією «культурний ландшафт». Об'єктом номінації визначено спільний витвір Природи й Людини – скельний каньйон р.Смотрич з унікальною у світовому масштабі системою середньовічних фортифікацій. У зв'язку з цим дослідження витоків формування цього унікального об'єкта набуває особливого значення.

Представлена авторська концепція розвитку міста-фортеці в хронологічному інтервалі II–XVIII ст. ґрунтується на узагальненні численних праць попередніх дослідників та результатів досліджень авторки в контексті еволюції європейської фортифікації.

Розділ 1 «ЕТАПИ ІСТОРІЇ: НОВИЙ ПОГЛЯД» присвячений аналізу географічних та історичних передумов формування поселення та історичного тла, на якому відбувалася еволюція фортифікації міста. Авторка пропонує періодизацію історії Кам'янець-Подільського, початковий період якої припадає на сарматську добу (перші століття після Різдва Христового), слов'янську добу (VI–X ст.), літописні часи (XI – сер. XIII ст.), золотоординську добу (сер. XIII – сер. XIV ст.). Авторка стверджує, що впродовж сер. XIV – першої третини XV ст., за литовської доби (яка ділиться на ранньолитовський та пізньолитовський періоди) Кам'янець став столицею Поділля, пройшовши чималий шлях

містобудівного розвитку у складі Європейської Сарматії та давньоруського Пониззя, що у ранній литовський період трансформувалося у Мале Поділля. З огляду на бідність джерельної бази та слабку археологічну базу в літературі надійно закріпилася теза про те, ніби історія міста фактично почалася лише з наданням 1374 р. князями Кор'ятовичами Кам'янцю Магдебурзького права. Авторка спростовує цю тезу. Досліджується герб міста Кам'янець, який, на думку авторки, становить синтез геральдичних традицій – християнського символу Св. Юрія Зміборця та привнесеного Кор'ятовичами на Поділля литовського гербу «Погоня».

Майже півстолітній ранньолитовський період («доба Кор'ятовичів»), попри наявність потенційної військової загрози і залежності з боку Золотої Орди а одночасно – від Угорщини та Польщі, відіграв вирішальну роль у формуванні економічної та оборонної програми Поділля. Кор'ятовичі, балансує між впливовими державами, якими були Литва, Польща й Угорщина, періодично змінюючи сюзеренів й підтримуючи дипломатичні стосунки, зуміли зберегти соціально-економічну, релігійну й етнічну однорідність подільського краю. Вони консолидували населення в обороні територіальної цілісності Поділля, сформували на базі давньоруських осередків та нових укріплених поселень кілька потужних удільних центрів, ініціювали розбудову адміністративної системи та оборонної інфраструктури. Кам'янець став одним з давніх оборонних форпостів Поділля, модернізованих Кор'ятовичами.

Введений авторкою в попередніх працях термін «сорокалітня війна» (1394–1434) характеризує пізньолитовський період, який відзначає боротьба за Поділля між Литвою та Польщею.

Час перебування Поділля у складі Польщі авторка ділить на ранню польську добу – епоху сарматизму (1434–1672) та пізню польську добу (1699–1793); їх розділяє турецька окупація (1672–1699). Основну увагу приділено ранній польській добі, в якій було розвинуто і блискучо вдосконалено здобутки оборонного будівництва литовського періоду. Саме в XV–XVI ст. Кам'янець перетворився на досконалу середньовічну фортецю.

Архітектурно-містобудівну концепцію фортифікаційної еволюції міста представлено в наступних двох розділах на матеріалі досліджень оборонних споруд.

Розділ 2 «КАСТЕЛЬ – ГРАД (ЕВОЛЮЦІЯ ФОРТИФІКАЦІЙ ПІЗНЬОАТИЧНИХ ТА РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ ЧАСІВ)» присвячений формуванню протоміста-фортеці, зокрема характеристикі історико-топографічних передумов виникнення оборонного поселення в системі військових форпостів Середньої Наддністрянщини. Авторка висуває гіпотезу щодо існування на замковому мису в II–III ст. дакійського укріплення-кастеля, який мав два рівні оборони – по периметру скельного мису та на його вершині. Розглядаються збережені дотепер у Старому замку залишки стародавніх фортифікацій, які можна пов'язувати з пізньоримським часом. Згідно з гіпотезою авторки на території острова Старого міста існувало військово-поселення II–III ст., залишки структури якого репрезентує середньовічна ринкова площа. Комунікацією між кастелем та поселенням був мурований віадук (відомий після середньовічних перебудов як Замковий міст – Pons Arcis). Дказова база гіпотези ґрунтується на архітектурно-археологічних даних та дослідженнях будівельних технологій (зокрема мурувальних розчинів). Проводяться аналогі з римським мостобудуванням. В коло аналогів попадає міст, зображений на колоні Траяна в Римі, який, на думку авторки, помилково ототожнюється з мостом через Дунай біля м. Дробета-Турну-Северин (Румунія), збудованим 105 р. Аполлодором Дамаським.

Військовий характер був притаманний і поселенню слов'янських часів на острові Старого міста. В цей час воно перетворилося на укріплений «град». Розпланувальний каркас майбутнього міста-фортеці складався з двох компонентів – мисового укріплення та острівного протоміста.

Топографія острова вплинула на формування типу урбаністичної структури поселення і за давньоруських часів. Вона класифікується як двокомпонентна (замок – місто), притаманна європейським містам. Зокрема, топографічно відокремлений від міста замок міг захищати місто, але в разі внутрішніх конфліктів міг оборонятися й від нього. Авторка доводить відмінність цієї структури від трикомпонентної структури північноруських міст (що склалися з крем-

ля, торгу й посаду). Розпланування тогочасного міста на острові сформувалося на основі регулярного центрального ринку і трьох міських брам, від яких до центру провадили осі-вулиці. Після переселення до міста вірменів в період ординської окупації Пониззя (др. пол. XIII – сер. XIV ст.), у Кам'янці сформувалося біцентрична урбаністична структура з двома міськими ринками – українським і вірменським. Початок масового мурованого будівництва в місті, зокрема реконструкцію фортифікацій, авторка пов'язує з діяльністю вірменських переселенців, які наприкінці XIII – в першій половині XIV ст. заснували у місті велику колонію.

Розділ 3 «ТВЕРЖА – АРХ – CASTRUM (ФОРТИФІКАЦІЇ ДОБИ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ)» присвячений формуванню системи фортифікацій Кам'янця за литовських і польських часів. Місто стало резиденцією князів Юрія та Олександра Кор'ятовичів, адміністративним центром Малеого Поділля. Було здійснено його містобудівну регуляцію – парцеляцію за європейськими взірцями, але на модульній основі давньоруських мір. Окрему увагу приділено оборонним храмам, що постали на терені міста за литовських часів. Військовим центром князя став «Кам'янецький замок». З огляду на місцезонашування в топографічній структурі міста замок становив рідкісний приклад поєднання функцій цитаделі та форпосту.

На матеріалі архітектурно-археологічних досліджень доводиться, що Кор'ятовичі двічі зміцнювали замок – на початку свого правління в сер. XIV ст. та в 1370-ті рр. Друга модернізація, внаслідок якої замок збільшився майже в шість разів, була здійснена на засадах фланкуючої оборони, що поширилась у тогочасному європейському фортецебудуванні в зв'язку з появою вогнепальної артилерії. Детально розглядається оборонна концепція та архітектура замку литовського періоду, а також трансформації, яких він зазнав в період правління краківського воєводи Спитка з Мельштина (1395–1399) та Великого литовського князя Вітовта (1410–1430). Характеризуються всі замкові споруди та Замковий міст, реконструйований за литовських часів як елемент оборонної системи міста.

Основною ознакою раннього польського періоду (1434–1672) було формування оборонної системи міста. На матеріалах архівних джерел доведено, що, на відміну від терміну «арх» – замок, термін «castrum» здебільшого уживався в

значенні міста-фортеці, до складу якої входили укріплення замку та міста на двох рівнях оборони. Верхній рівень формували оборонні храми в межах міста та башти навколо міста на верхньому березі каньйону р.Смотрич. Нижній рівень було сформовано на нижньому березі каньйону. Тут було збудовано укріплення Руської та Польської брами, які разом з Замковим мостом становлять унікальну в європейському масштабі оборонно-гідротехнічну систему. Її специфікою було використання топографічних особливостей каньйону, перетвореного на оборонний рів навколо міста на острові. Детально розглянуто архітектурну та функціональну концепцію комплексу Руської та Польської брам, що належить польським фортифікаторам.

Розділ 4 «МІСТО-ФОРТЕЦЯ У РАННЬО-МОДЕРНИЙ ЧАС» висвітлює реконструкцію Кам'янецького замку в XVI-XVIII ст. На основі прогресивних концепцій, опрацьованих італійськими фортифікаторами епохи Ренесансу в 1542-1544 рр. західний та східний боки замку було посилено полігональними баштами типу пунтоне, ґрунтовно реконструйовано Пільну брану. Реконструкцію здійснив королівський архітектор Іоб Претфус (Job Praetfues) разом з кам'янецьким старостою Мачесем Влодком та каштеляном Войчехом Стажиховським. Іобу Претфусу належить також реконструкція Польської та Руської брам і Замкового мосту, проведена в 1544-1547 рр. Ці роботи авторка детально розглядає на основі документів, віднайдених нею в польських архівах. Розглядається також вдосконалення оборонної системи острова Старого міста в XVI ст., в якій брали участь італійські архітектори – Каміллус та інженери-фортифікатори з оточення польського короля Стефана Баторія.

Концепція оборони замкового мису змінилася з появою 1617-1621 рр. перед західним напільним боком замку бастионного Горнверка (Нового замку), спорудженого за проектом Теофіла Шомберга на засадах новоголландської фортифікаційної школи. Однак Новий замок, невдало розташований на схилі замкового мису вище Старого замку, не підсилив, а послабив середньовічне укріплення, що полегшило здобуття міста 1672 р. турецькою армією Мехмеда IV. Аналізується перебіг облоги та штурму міста і наслідки 27-річної турецької окупації, а також фортифікаційні недоліки Нового замку.

Пізня польська доба (1699-1793 рр.) стала періодом згасання могутності подільської твердині. Розглядаються основні фортифікаційні роботи, виконані у місті та замку у XVIII ст., коли фортеця Кам'янець переживала занепад на околиці («кресах») Речі Посполитої. Розглядається будівельна діяльність кам'янецьких фортифікаторів Анджея Гловера, Яна де Вітте, Станіслава Завадського.

Розділ 5 «ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ ОБОРОННОЇ СИСТЕМИ МІСТА-ФОРТЕЦІ» присвячений аналізу історіографії міста-фортеці та реставрації укріплень Кам'янця-Подільського, що проводиться з 1940-х років. Виділено два основних періоди вивчення фортифікацій міста: XIX – перша половина XX ст. та друга половина XX – початок XXI ст. Основні дослідження фортифікаційної спадщини, що проводились протягом другого періоду в перебігу архітектурно-реставраційних досліджень, дозволили істотно скоригувати концепцію розвитку міста. Розглянуто три основні гіпотези про заснування міста – за часів романізації Дакії (перші століття після Різдва Христового), а також за давньоруських та литовських часів. Наведено основні результати історичних та архітектурно-містобудівних досліджень Кам'янця, а також реставраційних робіт протягом 1940-х – 2010-х рр. Сформульовано основні методологічні засади реставраційних робіт на міських фортифікаціях, основні позиції опрацьованої авторкою концепції реставрації комплексу Старого і Нового замків та Замкового мосту, представлено основні проекти реставрації фортифікацій Старого міста. Оборонна система міста розглядається як складова об'єкта номінації до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, унікальна хронологічно багатопланова пам'ятка фортифікаційного мистецтва Центрально-Східної Європи.

У «ПІДСУМКАХ» наведено основні результати наукових досліджень та реставраційних робіт на фортифікаціях Кам'янця-Подільського. На думку авторки місто-фортецю можна вважати унікальним в Україні прикладом стадіальної еволюції двокомпонентної фортифікаційно-урбаністичної системи «замок-місто». Наголошується її значення для історії європейської фортифікації та необхідність її включення до Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО.

РЕЗЮМЕ

CASTRUM CAMENECENSIS. КРЕПОСТЬ КАМЕНЕЦ (позднеантичное – раннее новое время)

Монография подытоживает опыт многолетних исследований автором архитектурно-градостроительного и фортификационного наследия уникального украинского города Каменца-Подольского, исторической столицы Подолья, возникшего, предположительно, в начале первого тысячелетия после Р.Х. в контактной зоне между античным и протославянским миром. На протяжении многих веков, находясь на пограничье различных государств, которые боролись за сферы влияния в средневековой Европе, а также занимая исключительное природно-топографическое положение, Каменец играл роль города-крепости.

Городов, подобных Каменцу, на свете немного. Учитывая уникальность природного и архитектурно-градостроительного наследия, в 2000-х гг. эксперты ЮНЕСКО инициировали номинацию Каменца-Подольского в Список всемирного культурного и природного наследия ЮНЕСКО по категории «культурный ландшафт». Объектом номинации признано совместное творение Природы и Человека – скальный каньон р.Смотрич с уникальной в мировом масштабе системой средневековых фортификаций. В связи с этим исследование истоков формирования этого уникального объекта приобретает особое значение.

Представленная в работе авторская концепция развития города-крепости в хронологическом интервале II–XVIII вв. основывается на обобщении многочисленных работ предыдущих исследователей и результатах исследований автора в контексте эволюции европейской фортификации.

Глава 1 «ЭТАПЫ ИСТОРИИ: НОВЫЙ ВЗГЛЯД» посвящена анализу географических и исторических предпосылок формирования поселения на острове Старого города, а также исторического фона, на котором происходила эволюция его фортификаций. В работе предложена авторская периодизация истории Каменца-Подольского, начальный отрезок которой включает сарматский (первые века после Р.Х.), славянский (VI–X вв.), летописный (XI – сер. XIII вв.) и золотоордынский (сер. XIII – сер. XIV вв.) периоды. Автор утверждает, что на протяжении середины XIV – первой трети XV вв., в литовское время (охватывающее раннелитовский и позднелитовский периоды), Каменец стал столицей Подолья, уже пройдя значительный путь градостроительного развития в составе Европейской Сарматии и древнерусского Понизья (которое на раннем литовском этапе

трансформировалось в Малое Подолье). Учитывая скудость источников и относительную слабость археологической базы, в литературе надежно закрепился тезис о том, что история Каменца-Подольского фактически началась лишь с представлением в 1374 г. от князьями Корьятовичами Магдебургского права. Автор опровергает этот тезис.

Исследуется герб города, явившийся, по мнению автора, результатом синтеза геральдических традиций – христианского символа св. Георгия Победоносца и привнесенного на Подолье князьями Корьятовичами литовского герба «Погоня».

Почти полувековой раннелитовский период («период Корьятовичей»), несмотря на наличие потенциальной военной угрозы и зависимости со стороны Золотой Орды, а одновременно – от Венгрии и Польши, сыграл решающую роль в формировании экономической и оборонной программы Подолья. Корьятовичи, балансируя между такими влиятельными государствами, какими были Литва, Польша и Венгрия, периодически меняя сюзеренов и поддерживая с ними дипломатические отношения, сумели сохранить социально-экономическую, религиозную и этническую однородность Подольской земли. Они консолидировали население для защиты территориальной целостности Подолья, сформировали на основе древнерусских поселений несколько сильных удельных центров, инициировали формирование административной системы и оборонной инфраструктуры края. Каменец стал одним из наиболее древних оборонных центров Подолья, модернизированных Корьятовичами.

Предложенный автором в предыдущих работах термин «сорокалетняя война» (1394–1434 гг.) характеризует позднелитовский период, который отличает борьба за Подолья между Литвой и Польшей.

Время существования Подолья в составе Польши автор делит на два периода – ранний польский период и «эпоху сарматизма» (1434–1672) и поздний польский период (1699–1793); их разделяет этап турецкой оккупации (1672–1699). Основное внимание уделено раннему польскому периоду, в котором были развиты и блестяще усовершенствованы достижения оборонного зодчества литовского времени. Именно в XV–XVI вв. Каменец превратился в совершенную средневековую крепость.

Архитектурно-градостроительную концепцию эволюции фортификаций города представлено в двух последующих главах на материалах исследований оборонных сооружений.

Глава 2 «КАСТЕЛЬ – ГРАД (ЭВОЛЮЦИЯ ФОРТИФИКАЦИЙ ПОЗДНЕАНТИЧНОГО И РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОГО ПЕРИОДА)» посвящена формированию протогорода-крепости, в частности, характеристике историко-топографических предпосылок возникновения оборонного поселения в системе военных форпостов Средне-го Поднестровья. Автор выдвигает гипотезу о существовании на замковом мысу во II–III вв. дакийского укрепления-кастеля с двумя уровнями обороны – по периметру скального мыса и на его вершине. Рассматриваются сохранившиеся донныне в Старом замке остатки древнейших фортификаций, которые можно связывать с позднеримским временем. Согласно гипотезе автора на территории острова Старого города во II–III вв. существовало военное поселение, остатки планировочной структуры которого демонстрирует средневековая рыночная площадь. Коммуникация между кастелем и поселением осуществлялась через каменный виадук, известный после перестроек средневекового времени как Замковый мост (Pons Arcis). Доказательная база гипотезы основывается на архитектурно-археологических данных и исследованиях строительных технологий (в частности, кладочных растворов). Проводятся аналогии с римским мостостроением. В кругу аналогов рассматривается мост, изображенный на колонне Траяна в Риме, который, по мнению автора, ошибочно атрибутируется как мост через Дунай близ г. Дробета-Турну-Северин (Румыния), построенный в 105 г. Аполлодором Дамасским.

Военный характер был присущ и поселению славянского времени на острове Старого города. В этот период оно превратилось в укрепленный «град». Планировочный каркас будущего города-крепости состоял из двух компонентов – мысового укрепления и протогорода на острове.

Топография острова повлияла на сложение типа урбанистической структуры поселения в древнерусское время. Она классифицируется как двухкомпонентная (замок – город), присущая европейским городам. Топографически обособленный от города замок мог защищать город, но в случае внутренних конфликтов мог защищаться от него. Автор доказывает отличие этой структуры от трехкомпонентной структуры северорусских городов (состоящих из кремля, торгового посада). Планировка города на острове сложилась на основе регулярной центральной рыночной

площади и трех городских ворот, от которых к центру города вели улицы – градостроительные оси. После переселения в город армян в период ордынской оккупации Понизья (вт. пол. XIII – сер. XIV вв.) в Каменце сформировалась бицентрическая структура с двумя рыночными площадями – украинской и армянской. Начало массового каменного строительства в городе, в частности, реконструкцию фортификаций, автор связывает с деятельностью армян, основавших в конце XIII – первой половине XIV в. большую колонию.

Глава 3 «ТВЕРЖА – ARX – CASTRUM (ФОРТИФИКАЦИИ ПЕРИОДА ПОЗДНЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ)» посвящена формированию системы фортификаций Каменца в литовский и польский периоды. Город стал резиденцией князей Корьятовичей и административным центром Малого Подолья. Была проведена его структурная градостроительная перепланировка и выполнена парцелляция (деление на участки на принятой в средневековой Европе модульной основе), базировавшаяся, однако, на древнерусских мерах. Особое внимание в работе уделено оборонным храмам, возникшим на территории города в литовский период. Военным центром князя стал «Каменецкий замок». Учитывая особенности размещения в топографической структуре города, он являл редкий пример сочетания функций цитадели и форпоста.

На материалах архитектурно-археологического исследования в работе доказано, что Корьятовичи дважды модернизировали замок – в начальной фазе правления (середина XIV в.) и в 1370-х гг. Вторая модернизация, в результате которой замок увеличился почти в шесть раз, была проведена в соответствии с принципами фланкирующей обороны, распространившихся в крепостном зодчестве того времени в связи с появлением огнестрельной артиллерии. Детально рассматривается оборонительная концепция и архитектура замка литовского периода, а также трансформации, которые он претерпел в период правления краковского воеводы Спытка Мельштынского (1395–1399) и Великого литовского князя Витовта (1410–1430). Характеризуются все сооружения замка и Замковый мост, реконструированный в литовский период как элемент оборонной системы города.

Основной чертой раннего польского периода (1434–1672) стало формирование оборонной системы города. На материалах архивных источников доказано, что в отличие от термина «arx» (замок), термин «castrum» употреблялся, главным образом, в значении города-крепости, в

состав которой входили укрепления замка и города в двух уровнях. Верхний уровень формировали оборонные храмы внутри городской черты и башни вокруг города, на верхней кромке каньона р.Смотрич. Нижний уровень был сформирован на нижнем берегу каньона. Тут были сооружены укрепления Русских и Польских ворот, которые вместе с Замковым мостом составляют уникальную в европейском масштабе оборонно-гидротехническую систему. Ее специфика состояла в использовании топографических особенностей каньона, превращенного в оборонный ров вокруг города на острове. Детально рассмотрена архитектурная и функциональная концепция комплекса Русских и Польских ворот, принадлежавшая польским фортификаторам.

Глава 4 «ГОРОД-КРЕПОСТЬ В РАННЕЕ НОВОЕ ВРЕМЯ» посвящена реконструкции Каменецкого замка в XVI – XVIII вв. На основе прогрессивных концепций, разработанных итальянскими фортификаторами эпохи Ренессанса в 1542–1544 гг. западная и восточная стороны замка были усилены полигональными башнями типа пунтоне, кардинально реконструированы Польные ворота. Реконструкцию выполнил королевский архитектор Иоб Праетфус (Job Praetfues) вместе с каменецким старостой Мачеем Влодком и каштеляном Войцехом Стажеховским. Ему принадлежит также реконструкция Польских и Русских ворот, а также Замкового моста, проведенная в 1544–1547 гг. Эти работы автор детально рассматривает на основе документов, выявленных в польских архивах. Рассматривается также модернизация оборонной системы острова Старого города в XVI в., в которой принимали участие итальянские архитекторы – Камиллус и инженеры-фортификаторы, работавшие при дворе польского короля Стефана Батория.

Концепция обороны замкового мыса изменилась с появлением в 1617–1621 гг. перед западным напольным фасадом замка бастионного Горнверка (Нового замка), сооруженного по проекту Теофила Шомберга по принципу новоголландской фортификационной школы. Однако, Новый замок, неудачно расположенный на склоне замкового мыса выше Старого замка, не усилил, а ослабил средневековое укрепление, что облегчило завоевание города 1672 г. турецкой армией Мехмеда IV. Анализируется ход осады и штурма города и последствия 27-летней турецкой оккупации, а также фортификационные недостатки Нового замка.

Поздний польский период (1699–1793) стал периодом угасания мощи подольской твердыни. Рассматриваются основные фортификационные работы, выполненные в городе и замке в XVIII в., в период, когда крепость Каменца переживала упадок на окраине Речи Посполитой. Рассматривается строительная деятельность каменецких фортификаторов Анджея Гловера, Яна де Витте, Станислава Завадского.

Глава 5 «ИССЛЕДОВАНИЯ И РЕСТАВРАЦИЯ ОБОРОННОЙ СИСТЕМЫ ГОРОДА» посвящена анализу историографии города-крепости, а также реставрации укреплений Каменца-Подольского, которая ведется с 1940-х гг. Выделены два основных периода изучения фортификаций города: XIX – первая половина XX в. и вторая половина XX – начало XXI в. Основные исследования фортификационного наследия, проводившиеся на протяжении второго периода, в ходе архитектурно-реставрационных работ, позволили существенно скорректировать концепцию развития города. Рассмотрено три основных гипотезы основания города – в период романизации Дакии (в первые века после Рождества Христова), а также в древнерусское и литовское время.

Приведены основные результаты исторических и архитектурно-градостроительных исследований Каменца, а также реставрационных работ, проведенных в течение 1940-х – 2010-х гг.

Сформулированы основные методологические принципы реставрационных работ на городских фортификациях, основные позиции разработанной автором концепции реставрации комплекса Старого и Нового замков и Замкового моста, представлены основные проекты реставрации оборонных сооружений Старого города. Оборонная система города рассматривается как составная часть объекта номинации в Список Всемирного наследия ЮНЕСКО, уникальный и хронологически многослойный памятник фортификационного искусства Центральной и Восточной Европы.

В **«ИТОГАХ»** приведены основные результаты научных исследований и реставрационных работ на объектах фортификации Каменца-Подольского. По мнению автора, город-крепость можно считать уникальным в Украине примером стадийной эволюции двухкомпонентной фортификационно-урбанистической системы «замок-город». Акцентируется ее значение для истории европейской фортификации и необходимость ее включения в Список всемирного культурного наследия ЮНЕСКО.

SUMMARY

CASTRUM CAMENECENSIS. FORTRESS OF KAMYANETS (late antiquity – early modern times)

This monograph is summing up the author's firsthand experience gained in her extensive studies of the architectural, town planning and fortification legacy of Kamyanets-Podilsky, a unique Ukrainian city (once the historical capital of the Podolia region) emerged at the crossroads of the Ancient and proto-Slavic worlds at the beginning of the A.D. first millennium.

Due to its exceptional location along the borders of the neighboring states rivaling between them for the influence in the medieval Europe, due to its exceptional natural and topographic features Kamyanets served as a town-fortress for many centuries. There are but few cities of the kind in the world.

At the beginning of the 2000s, considering the above-stated unique character of the city's natural, architectural and town planning heritage, the UNESCO experts initiated a nomination of the site of Kamyanets-Podilsky to be inscribed on the UNESCO World Cultural and Natural Heritage List, the site being assigned to the «Cultural Landscape» category. As nomination site has been chosen the rock canyon of the Smotrych river with its medieval fortification system presenting the combined work of nature and man and being of outstanding universal value.

Hence, a scholarly research of origins of this unique site formation takes on greater and greater importance. Presented by the author the development concept of the town-fortress within the chronological range cc. 11–18 has been based on generalization of numerous works of previous scholars as well as the results of the author's own studies within the context of the European fortification evolution.

Chapter 1 «HISTORICAL STAGES: NEW APPROACH». The chapter is dealing with the analysis of geographical and historical preconditions of the settlement formation as well as historic background against which the city fortifications were evolving. The author has suggested the following chronology of the history of Kamyanets-Podilsky: the initial period coinciding with the Sarmatian era (the A.D. first centuries); the Slavic era (6th–10th cc.); chronicle times (11th–mid-13th cc.); the Golden Horde era (mid-13th–mid-14th cc.). The author maintains that during the mid-14th c. and the first three decades of the 15th c. in the Lithuanian era (subdivided into

the Early and Late Lithuanian periods) Kamyanets became the capital of Podolia having gone a long way of town planning development within European Sarmatia and Ruthenian Low Reaches of the Dniester (transformed into Podolia Minor in the Early Lithuanian period). In view of the scarcity of sources and poor archeological basis there exists in the professional literature a firmly rooted thesis on the alleged factual beginning of the city's history in 1374 when the Koryatovich princes granted the Magdeburg Charter to Kamyanets. The author has been disproving the above thesis.

The coat of arms of the town of Kamyanets has been studied, representing, in the author's opinion, a synthesis of heraldic traditions – the Christian symbol of Saint George and the Lithuanian national emblem «Pursuit» brought by the Koryatovichs. Almost for fifty years running the Early Lithuanian period (the Koryatovichs era), in spite of an ever present potential military threat and dependence on the Golden Horde and – at the same time – on Hungary and Poland, was playing a decisive role in the formation of economic and defense program of Podolia. The Koryatovichs, balancing between the then influential states of Lithuania, Poland and Hungary, periodically changing suzerains, maintaining diplomatic relations, had succeeded to keep intact social, economic, religious and ethnic unity of the Podolia land. They consolidated the population to defend the territorial integrity of Podolia, established some major feudal centers on the basis of Ruthene settlements and new strongholds, developed the administrative system and defense infrastructure. Kamyanets had grown into one of the oldest defense outposts of Podolia modernized by the Koryatovichs.

In her previous works the author has introduced the term of the «forty-year war» (1394–1434) to define the late Lithuanian period with its struggle for Podolia between Lithuania and Poland.

The period of Podolia's incorporation into Poland the author has subdivided into the Early Polish era – Sarmatism epoch (1434–1672) and the Late Polish era (1699–1793): they are separated by the Turkish occupation (1672–1699). The author's attention has been focused on the Early Polish era – the time of development and substantial improvement of the defense raising achievements of

the Lithuanian period. It was in the 15th-16th cc. that Kamyanets turned into a perfect medieval fortress. The architectural and town planning concept of the city evolution as a fortress has been presented in the two following chapters based on the defense structures research.

Chapter 2 «CASTLE-TOWN (FORTIFICATION EVOLUTION in the LATE ANTIQUITY and EARLY MIDDLE AGES)» is dedicated to the formation of the proto-town-fortress, in particular to the description of historic and topographic preconditions of the defense settlement emerging in the system of military outposts of Middle Transnistria along the Dniester flood plain. The author has advanced the hypothesis as to the existence of a Dacian fortress-castle at the Castle promontory in the 2nd-5th cc. having two defense levels – on the perimeter of the rock promontory and at its summit. The author is pointing out that to this day have survived the remains of the Old Castle ancient fortifications to be possibly attributed to the Late Roman times. According to the author's hypothesis, there existed a military settlement of the 2nd-3rd cc. at the territory of the Old City island – the vestiges of its structure being represented by the medieval Market Place. The castle and settlement had been in communication through a stonework viaduct (known as the Castle Bridge – Pons Arcis – after the medieval reconstructions). The hypothesis proof has been based on architectural and archaeological data as well as research of building technologies (especially, mortars and grouts). Analogies have been drawn with the Roman bridge building. Among the analogues there is a bridge depicted on the Trajanus Column in Rome which, in the author's opinion, is erroneously identified as the bridge across the Danube near the town of Drobeta-Turnu-Severin (Romania) built by Apollodorus Damascenus in A.D 105.

The same military character had been peculiar to the settlement of the Slavic period on the Old Town island. The settlement had turned then into a fortified town. The layout grid of the future town-fortress was taking shape out of two components – the promontory fortress and the island proto-town.

The island's topography had been influencing the urbanistic structure of the emerging settlement in the Ruthenian period. It is classified as consisting of two components (castle-town) peculiar to European cities. Thus, the castle topographically separated from the town could defend the latter, but in case of home conflicts, the castle could defend itself against the town. The author is proving a distinc-

tion between this structure and a triple-component one of the Northern Rus cities (consisting of a citadel, market and settlement). The layout of the then city on the island had been formed on the basis of a regular central market and three city gates with axial streets from them to the center. After moving of Armenians to the town (during the Golden Horde occupation of the Lower Reaches, in the second half of the 13th c.-mid 14th c.) there had been formed in Kamyanets a bicentric urbanistic structure with two market places, Ukrainian and Armenian. The beginning of mass building in masonry in the town, specifically the fortifications reconstruction, the author connects with the activities of Armenian immigrant settlers whose mighty colony in the city was established at the end of the 13th c.- the first half of the 14th c.

Chapter 3 «TVERDZHA (STRONGHOLD) – ARX – CASTRUM (FORTIFICATIONS of the LATE MIDDLE AGES)» is dedicated to the formation of the Kamyanets fortification system under the Lithuanian and Polish dominion. The town had become residence of princes Juri and Oleksandr Koryatovich, the administrative center of Podolia Minor. Its town planning regulation – parcelling following the European pattern but with Ruthenian metric measures – had been implemented. The closest attention was paid to the city's defense temples dating back to the Lithuanian times. «The Kamyanets castle», the then Prince's residence, in view of its location in the city topographic structure presented a rare example of combined functions of a citadel and outpost.

It has been proved on the basis of architectural and archaeological research that the Koryatovichs had twice transformed the Castle – at the beginning of their rule (mid-14th c. and in the 1370s). The second modernization resulting in almost sixfold extension of the Castle had been implemented on the basis of the flanking defense principles prevalent in the European fortress building since the advent of firearms. The defense concept and architecture of the Castle in the Lithuanian period has been considered in detail, as well as transformations it had undergone under the rule of the Krakov voivode Spytko of Melsztyn (1395-1399) and Grand Lithuanian Duke Vitovt (1410-1430). The author has characterized all Castle outbuildings and the Castle Bridge reconstructed as an element of the city defense system in the Lithuanian period.

The main feature of the Early Polish period (1434-1672) consisted in forming the town defense system. On the basis of the archival sources

has been proved that in contrast to the term «arc» (castle) the term «castrum» was most of the time used in the meaning of «town-fortress» consisting of the Castle and town fortifications at two defense levels. The upper level was formed by the defense temples within the limits of the town and the towers surrounding the town at the upper bank of the Smotrych river canyon. The lower level was formed at the lower bank of the canyon. There were built fortifications of the Rus and Polish Gates, representing together with the Castle Bridge a unique defense and hydrotechnical system on a European scale. Its specific character lay in the utmost use of the topographic features of the canyon, the latter turned into a defense moat around the town on the island. The Russian and Polish Gates complex has been considered in detail, the contribution of the Polish builders of fortifications to its architectural and functional concept has been pointed out.

Chapter 4 «TOWN FORTRESS in the EARLY MODERN TIMES» elucidates the Kamyanyets Castle reconstruction of the 16th-18th cc. Carried out on the basis of progressive conceptions developed by Italian fortifiers of the Renaissance epoch, in 1542-1544 the west and east sides of the Castle were strengthened with polygonal towers of the PUNSTONE type, as well as Pilna (fieldward) Gate was substantially reconstructed. The reconstructions were implemented by the royal architect Job Praetfues together with the Kamyanyets elder Maciej Wlodek and the Castle warden Wojciech Starzechowski. As to Job Praetfues, his are also the Polish and Rus Gates and the Castle Bridge reconstructions of the 1544-1547. The author is considering in detail the above mentioned works on the basis of the documents she discovered in Polish archives. The 16th c. improvement of the Old Town island defense system carried out with the participation of Italian architect Camillus and engineers – fortifiers associated with Polish king Stefan Batory has been also considered.

The concept of the Castle promontory defense underwent changes in 1617-1621 with the emergence on the west (left from the entrance, fieldward) side of the castle of a bastionary Hornwerk (the New Castle) built to the design of Theophilus Schomberg along the lines of the New Dutch fortification school. However, the New Castle awkwardly positioned on the slope of the Castle promontory (above the Old one) had not strengthened but weakened the medieval fortification and made it easier to seize the town by the Turkish army of Mehmed IV in 1672. The running of the siege and

assault has been analyzed as well as the aftermath of 27 years of the Turkish occupation, together with the New Castle fortification shortcomings.

The late Polish period (1699-1793) witnessed dying away of the powerful Podolia's stronghold. Have been considered the main fortification works implemented in the town and Castle in the 18th c., i.e. in the period when the fortress of Kamyanyets experienced decline at the outskirts of Rzeczpospolita. The contribution of the Kamyanyets fortifications builders Andrzej Glower, Jan de Witte and Stanislaw Zawadzki has been considered.

Chapter 5 «STUDIES AND RESTORATION of the TOWN-FORTRESS DEFENSIVE SYSTEM» is analyzing the town-fortress historiography and its fortifications restoration which has been carrying out since the 1940s. In the town fortifications studies can be distinguished two main periods: the 19th c. – the first half of the 20th c. and the second half of the 20th c – the early 21st c. The fundamental research of the fortification heritage carried out during the second period in connection with architectural and restoration studies permitted to correct substantially the city development concept. Three main hypotheses as to the city foundation have been considered: during Romanization of Dacia (A.D. first centuries) and also in Ruthene and Lithuanian times.

The main results of the historic, architectural and town planning research of Kamyanyets, as well as the restoration works executed during 1940-2010 have been given. The main methodological principles of the city's fortifications restoration have been formulated as well as the author's stand on her own restoration concept of the Old and New Castles and the Castle Bridge. The main restoration designs of the Old Town fortifications have been presented. The defense system of Kamyanyets is viewed as a component of the nomination site on the UNESCO List of the World Heritage, as a unique chronologically multilayered monument of the Central and Eastern European fortification art.

In the «**SUMMING UP**» part the main results of the studies, research and restoration works on the Kamyanyets fortifications have been given.

In the author's opinion, the town-fortress is a unique Ukrainian example of a phasic development of two-components fortification-urban organism «castle-town». One could not overstress its importance for the history of European fortifications and an urgent necessity to inscribe it on the UNESCO World Cultural and Natural Heritage List.

Translated by Ludmila Sharinova

RESUME

CASTRUM CAMENECENSIS. LA FORTERESSE de KAMIANETS (l'antiquité plus tarde – les debuts des temps modernes)

La monographie résume l'expérience des recherches de l'auteur dans le domaine du patrimoine architectural, de l'art urbanistique et de la fortification de la ville ukrainienne unique Kamianets-Podilskyi, la capitale historique de Podillia, qui a été créée apparemment au début de 1er millénaire EC à la limite du monde antique et protoslave. Grâce à l'emplacement exceptionnel à la limite des états différents qui luttaient pour l'influence dans l'Europe médiévale et aussi grâce à son emplacement naturel et topographique exceptionnel Kamianets exerçait le rôle d'une forteresse pendant quelques siècles.

Il n'y a pas beaucoup de villes dans le monde qui ressemblent Kamianets. A cause de l'originalité de son patrimoine naturel, architectural et urbanistique, au début des années 2000 les experts d'ONUESC ont initié la nomination de Kamianets-Podilskyi à la Liste du patrimoine culturel et naturel d'ONUESC dans la catégorie «paysage culturel». Pour l'objet de la nomination on a choisi une création commune de la Nature et de l'Homme, le canyon rocheux de la rivière Smotrytch avec un système unique au niveau mondial des fortifications médiévales. De ce fait les recherches des sources de la formation de cet objet unique ont une signification exceptionnelle.

La conception de l'auteur du développement de la ville-forteresse pendant la période chronologique de 2ème-18ème siècle présentée est basée sur la généralisation de nombreux travaux des chercheurs précédents et des résultats des recherches de l'auteur dans le contexte de l'évolution de la fortification européenne.

Chapitre 1 «LES ETAPES HISTORIQUES: L'APPROCHE NOUVELLE» est consacré à l'analyse des conditions géographiques et historiques de la formation de la colonie et du fonds historique de l'évolution des fortifications de la ville. L'auteur propose la périodisation de l'histoire de Kamianets-Podilskyi dont la période de début tombe sur l'époque Sarmate (premiers siècles EC), l'époque slave (6ème-10ème siècles), l'époque des annales (11ème-première moitié de 13ème siècle), époque de la Horde d'or (deuxième moitié de 13ème siècle -première moitié de 14ème siècle). L'auteur affirme que pendant la première moitié de 14ème siècle - le premier tiers de 15ème siècle, pendant l'époque lituanienne (qui est divisée en période lituanienne ancienne et plus tarde) Kamianets est devenu la capitale de Podillia après avoir passé une longue histoire du développement urbanistique en qualité d'une partie de la Sarmatie

Européenne en Ponizia ruthène ancien qui s'est transformé en Male Podillia pendant la période lituanienne ancienne. A cause de la pauvreté de la base des sources et la pauvre base archéologique dans la littérature un avis s'est ancrée que l'histoire réelle de la ville n'a commencé qu'en 1375 quand les princes Koriatovytsch ont accordé le droit de Magdebourg à Kamianets. L'auteur infirme cette thèse.

L'auteur analyse les armes de la ville de Kamianets qui constitue à son avis le synthèse des traditions héraldiques : du symbole chrétien de Saint George et les armes lituanienne «La poursuite» qui a été apportée à Podillia par les Koriatovytsch.

Malgré l'existence du danger militaire potentiel et de la dépendance de la Horde d'or et de l'Hongrie et de la Pologne en même temps, la période lituanienne ancienne de presque cinquante ans («période de Koriatovytsch») a eu le rôle principal dans la formation du programme économique et de la défense de Podillia. Les Koriatovytsch qui balançait entre des états puissants comme Lituanie, la Pologne et l'Hongrie en changeant périodiquement des suzerains et en entretenant des rapports diplomatiques ont arrivé à garder l'unité socio-économique, religieux et ethnique du pays de Podillia. Ils ont consolidé la population dans la défense de l'unité territoriale de Podillia, formé quelques centres féodaux puissants à la base des colonies ruthènes anciennes et nouvelles colonies fortifiées et initié le développement du système administratif et de l'infrastructure défensive. Kamianets est devenu un des avant-postes de la défense de Podillia qui ont été modernisés par les Koriatovytsch.

La notion de «la guerre de quarante ans» (1394-1434) introduite par l'auteur dans ces travaux précédents caractérise la période lituanienne plus tarde marqué par la lutte pour Podillia entre la Lituanie et la Pologne.

L'auteur divise la période pendant laquelle Podillia était la partie de la Pologne en époque polonaise ancienne - l'époque Sarmate (1434-1672) et l'époque polonaise plus tarde (1699-1793) ; elles sont divisées par l'occupation turque (1672-1699). L'attention principale a été consacrée à l'époque polonaise ancienne pendant laquelle les succès de la construction défensive de la période lituanienne ont été développés et perfectionnés. C'est pendant la période de 15ème-16ème siècles Kamianets s'est transformé en forteresse médiévale.

La conception architecturale et urbanistique de l'évolution des fortifications de la ville a été présentée dans deux chapitres suivants à la base des matériaux des recherches des bâtiments défensifs.

Chapitre 2 «CASTEL - GRAD» (L'EVOLUTION des FORTIFICATIONS de l'ANTIQUITE PLUS TARDE et en EPOQUE MEDIEVALE ANCIENNE)» est consacré à la formation de la proville-forteresse, notamment à la caractéristique des conditions historiques et topographiques de la création d'une colonie défensive dans le système des avant-postes militaires de Serednia Naddnistrianchtchyna. L'auteur échauffe l'hypothèse de l'existence d'une fortification-castel dace sur le cap de château de 2ème-3ème siècle qui avait deux niveaux de la défense: tout au long du cap rocheux et au sommet. L'auteur examine les vestiges des fortifications anciennes qui se trouve toujours dans le Château ancien qui peuvent être liés à l'époque romaine plus tarde. Selon l'hypothèse de l'auteur, sur le territoire de l'île de la Ville ancienne il a eu une colonie militaire de 2ème-3ème siècle dont les restants de la structure représentent une place médiévale. La communication entre le castel et la colonie a été représentée par un viaduc en pierre (connu après des reconstructions médiévales comme le Pont de château - Pons Arcis). La base des preuves est fondée sur des données architecturales et archéologiques et des recherches des technologies de la construction (notamment du mortier de maçonnerie). Des analogies avec la construction des ponts romaines sont données. Elles incluent le pont dessiné sur la colonne de Traian à Rome qui est incorrectement - à l'avis de l'auteur - comparé au pont à travers le Danube construit en 105 par Apollodorus de Damas près de la ville de Drobert-Turnu-Severyn (Roumanie).

Le caractère militaire était inhérent à la colonie de l'époque slave sur l'île de la Ville ancienne. Pendant ce temps-là elle a été transformée en «grad» fortifié. La carcasse d'aménagement de la ville-forteresse future avait deux composants : la fortification du cap et la proville de l'île.

La topographie de l'île a influencé la formation du type de la structure urbanistique de la colonie pendant l'époque ruthène ancienne. Elle est classifiée comme la typologie binaire (château - ville) qui est caractéristique aux villes européennes. Notamment, le château divisé topographiquement de la ville pouvait défendre la ville mais il pouvait se défendre de la ville en cas des conflits internes. L'auteur démontre la différence de cette structure de celle de trois composants des villes russes anciennes du Nord (qui se composaient du kremlin, du marché et de la bourgade). L'aménagement de la ville sur l'île de ce temps a été formé à la base du

marché central régulier et de trois portes urbaines avec des axes-rues qui menait au centre. Après les Arméniens ont déménagé à la ville pendant la période de l'occupation de l'horde de Ponyzzia (deuxième moitié de 13ème siècle - premier moitié de 14ème siècle) une structure urbanistique bicentrale avec deux marchés urbains, ukrainien et arménien, s'est formée à Kamianets. L'auteur lie le début de la construction de maçonnerie de masse dans la ville, notamment la reconstruction des fortifications, à l'activité des migrants arméniens qui ont créé une colonie puissante dans la ville à la fin de 13ème - première moitié de 14ème siècle.

Chapitre 3 «TVERJA - ARX - CASTRUM» (Les FORTIFICATIONS de l'EPOQUE MEDIEVALE PLUS TARDE)» est consacré à la formation du système des fortifications de Kamianets de l'époque lithuanienne et polonaise. La ville est devenue le lieu de résidence des princes Yurii et Oleksandr Koriatovytsch et le centre administratif de Male Podillia. Sa régulation urbanistique a été réalisée par le parcellement selon les exemples européens mais sur la base modulaire des mesures ruthènes anciennes. Une attention particulière a été réservée aux temples de défense qui ont été construits dans la ville pendant la période lithuanienne. «Château de Kamianets» est devenu la résidence du prince. A cause de son emplacement sur la structure topographique de la ville le château était un exemple rare de la combinaison des fonctions de la citadelle et de l'avant-poste.

A la base des recherches architecturales et archéologiques on démontre que les Koriatovytsch ont fortifié le château pour deux fois : au début de leur règne au milieu de 14ème siècle et aux années 1370. La deuxième modernisation en raison de laquelle le château a été élargi de presque six fois a été effectuée à la base de la défense flanquante qui s'est répandue dans la construction des forteresses de cette époque à raison de l'apparition de artillerie à feu. La conception défensive et l'architecture du château de la période lithuanienne et aussi les transformations dont il a su pendant la période du règne du voïévode de Krakiv Spytko de Melchtyn (1395 - 1399) et du Grand-duc de la Lituanie Vitovt (1410-1430) ont été analysées en détail. On y trouve des caractéristiques de toutes les constructions de château et le Pont de Château qui a été reconstruit en période lithuanienne comme un élément du système de la défense de la ville.

Une caractéristique principale du début de la période polonaise (1434-1672) était la formation du système défensive de la ville. A la base des matériaux des sources des archives on a démontré que contrairement au terme «arx» - le château, le terme «castrum » était utilisé le plus souvent en

signification «la ville-forteresse» qui se composait des fortifications du château et de la ville sur deux niveaux de la défense. Le niveau supérieur était formé par des temples de la défense dans les limites de la ville et les tours autour de la ville sur la côte supérieure du canyon du fleuve Smotrytch. Le niveau inférieur était formé sur la côte inférieure du canyon. C'est là que les fortifications de la Porte Ruthène et Polonaise ont été construites qui, accompagnés du pont de Château, constituent un système défensif et hydrotechnique unique dans le cadre de l'Europe. Sa spécificité était l'utilisation des particularités topographiques du canyon qui a été transformé en tranchée de la défense autour de la ville sur l'île. On a analysé en détail la conception architecturale et défensive de l'ensemble des Portes Ruthène et Polonaise qui appartient aux fortificateurs polonaises.

Chapitre 4 La «VILLE-FORTERESSE au DEBUT DES TEMPS MODERNES» élucide la reconstruction du Château de Kamianets qui a été faite en 16ème - du 18ème siècle.

À la base de conceptions progressistes élaborées par des fortificateurs Italiens de la Renaissance pendant les années 1542-1544 les cotés occidentale et orientale du château ont été renforcés par des tours polygonales du type pountonais, et de même la Porte de Champ a été reconstruite essentiellement. La reconstruction a été réalisée par l'architecte du roi Job Praetfues avec le staroste de Kamianets Maciej Włodek et l'intendant du Château Wojciech Starzechowski. C'est Job Praetfues qui a réalisé aussi la reconstruction des Portes Polonaise et Ruthène et du pont de Château qui a été faite en 1544-1547. L'auteur analyse ces travaux à la base des documents qu'elle a trouvés dans des archives polonaises. Elle analyse aussi le perfectionnement du système défensif de l'île de la Ville Ancienne en 16ème siècle dont les participants furent l'architecte Italien Kamilus et l'ingénieurs-fortificateurs associés au Roi Polonais Stefan Batory.

La conception de la défense du cap du château a changée après l'apparition du Gornverk (Château Neuf) de bastion devant le côté occidental du château en 1617-1621 qui a été construit selon le projet de Théophile Chomberg sur les principes de l'école de fortifications hollandaise nouvelle. Pourtant, le Château Neuf peu commodément situé sur la descente du cap de château au dessus du Château Ancien n'a pas renforcé mais a affaibli les fortifications médiévales ce qui a simplifié la conquête de la ville en 1672 par l'armée turque de Mehmed IV. L'auteur analyse le cours du siège et de l'assaut de la ville et les résultats de l'occupation par les turques de 27 ans, aussi bien que les défauts de fortifications du Château Neuf.

La période polonaise plus tarde (1699-1793) est devenue la période de la défaillance de la citadelle de puissance de Podillia. L'auteur a examiné les travaux de fortification principaux qui ont été effectués dans la ville et au château en 18ème siècle, pendant la période quand la forteresse de Kamianets a su sa défaillance aux banlieues de Rzeczpospolita. Elle analyse l'activité de construction des fortificateurs de Kamianets Andzhei Glover, Ian de Vitte, Stanislav Zavadski.

Chapitre 5 «RECHERCHE et RESTAURATION du SYSTEME DEFENSIF de la VILLE-FORTERESSE» est consacré à l'analyse de l'historiographie de la ville-forteresse et à la restauration des fortifications de Kamianets-Podilskyi effectuée à partir des années quarante de 20ème siècle. Deux périodes principales de l'étude de la ville ont été définies : 19ème siècle - la première moitié de 20ème siècle et la deuxième moitié de 20ème siècle - le début de 21ème siècle. Les recherches principales de la patrimoine des fortifications qui ont été effectuées pendant la deuxième période dans le courant des recherches de la restauration architecturale ont permis de corriger substantiellement la conception du développement de la ville. Trois hypothèses principales de la fondation de la ville ont été examinées : celle de l'époque de la romanisation de la Dacie (les premières siècles EC) et aussi des époques des ruthènes anciens et des Lithuaniens.

On donne les résultats principaux des recherches historiques, architecturales et urbanistiques de Kamianets, aussi des travaux de la restauration pendant les années 1940-2010. On a formulé les principes méthodologiques essentiels des travaux de la restauration des fortifications urbaines, les positions principales de la conception de la restauration de l'ensemble des Châteaux Ancien et Neuf et le Pont de Château, présenté des projets principaux de la restauration. Le système défensif de la ville est analysé comme un élément de l'objet en nomination pour la Liste du patrimoine mondial d'ONUESC, un monument de l'art des fortifications unique multiséculaire de l'Europe Centrale et Occidentale.

Dans le «RESUMÉ» on donne des résultats principaux de recherche et restaurations des fortifications de Kamianets-Podilskyi. L'auteur pense que on peut considérer la ville-forteresse comme unique dans l'Ukraine exemple de l'évolution stadiale de la structure défensive urbanistique «Château-Ville».

On met en relief l'importance de Kamianets-Podilskyi pour l'histoire des fortifications européennes et l'urgence de sa nomination pour la Liste du patrimoine mondial d'ONUESC.

Traduction de Ludmila Charinova

STRESZCZENIE

CASTRUM CAMENECENSIS. TWIERDZA KAMIEŃC (późny okres antyczny – wczesny okres nowożytny)

Praca podsumowuje doświadczenia wieloletnich badań prowadzonych przez Autorkę nad architektoniczno-urbanistycznym i fortyfikacyjnym dziedzictwem unikatowego ukraińskiego miasta – Kamieńca Podolskiego, historycznej stolicy Podola. Miasto powstało prawdopodobnie na początku pierwszego tysiąclecia naszej ery, na granicy dwóch światów – antycznego i prasłowiańskiego. Dzięki wyjątkowemu położeniu na pograniczu różnorodnych państw i kultur, walczących o wpływy w średniowiecznej Europie, a także na skutek osłabłości swej naturalnej topografii, Kamieniec w ciągu wielu stuleci pełnił funkcje miasta-twierdzy.

Miast podobnych do Kamieńca jest na świecie niewiele. Biorąc pod uwagę unikatowy charakter dziedzictwa naturalnego i architektoniczno-urbanistycznego, u progu XXI wieku, eksperci UNESCO zainicjowali nominowanie Kamieńca Podolskiego do Listy Światowego Dziedzictwa Zabytków Kultury i Przyrody UNESCO, w kategorii «Krajobraz Kulturowy». Za obiekt nominacji uznano wspólne dzieło Natury i Człowieka – skalny wąwóz rzeki Smotrycz, z unikatowym systemem średniowiecznych fortyfikacji. W związku z tym badania początków kształtowania tego wyjątkowego obiektu nabierają szczególnego znaczenia.

Przedstawiona w pracy autorska koncepcja rozwoju miasta-twierdzy w szerokim zakresie chronologicznym (II – XVIII wiek), opiera się na obszernym wykorzystaniu licznych prac poprzednich badaczy oraz na rezultatach własnych badań Autorki, rozpatrywanych w kontekście ewolucji europejskiej sztuki fortyfikacyjnej.

Rozdział 1 «DZIEJE: NOWE SPOJRZENIE» jest poświęcony charakterystyce geograficznych i historycznych przesłanek kształtowania osiedla oraz tła dziejowego, na którym odbywała się ewolucja fortyfikacji miasta. Autorka zaproponowała konkretną periodyzację historii Kamieńca Podolskiego. Początkowy jej okres przypada na dobę sarmacką (pierwsze stulecia naszej ery), dobę słowiańską (VI-X w.), czasy kronikalne (XI – poł. XIII w.) i dobę Złotej Ordy (poł. XIII – poł. XIV w.). W dalszym ciągu historycznym, od połowy XIV w. do lat trzydziestych XV w., w czasach litewskich (dzielących się na okres wczesny i późny), Kamieniec stał się stolicą Podola po przejściu długiej drogi urbanistycznego rozwoju w składzie Europejskiej Sarmat-

cji oraz staroruskiego Poniza, które we wczesnym okresie litewskim przekształciło się w Małe Podole. Ze względu na skąpe źródła oraz słabą bazę archeologiczną, w literaturze zakorzeniła się teza, że realna historia miasta rozpoczęła się dopiero od 1374 r., kiedy książęta Koriatowicze nadali Kamieńcowi Prawo Magdeburskie. Autorka prostuje dotychczasowe poglądy.

W rozdziale przedstawiona została autorska wersja pochodzenia herbu miasta Kamieńca jako syntezy tradycji heraldycznych – chrześcijańskiego symbolu (postaci Św. Jerzego) oraz litewskiego herbu «Pogoń», przeniesionego na Podole przez Koriatowiczów.

Prawie półwiekowy okres wczesnolitewski («doba Koriatowiczów»), pomimo obecności stałego wojennego zagrożenia i zależności od Złotej Ordy, a jednocześnie od Węgier i Polski, odegrał decydującą rolę w kształtowaniu programu gospodarczego i obronnego rozwoju Podola. Koriatowicze, balansując między wpływowymi państwami, jakimi były Litwa, Polska i Węgry, utrzymując z nimi kontakty (w tym dyplomatyczne), zmieniając od czasu do czasu suwerenów, potrafili utrzymać społeczno-gospodarczą, religijną i etniczną jedność podolskiego kraju. Konsolidowali ludność w obronie terytorialnej integralności Podola; na bazie osad staroruskich oraz nowych umocnionych osiedli uformowali kilka silnych samodzielnych ośrodków, inicjowali rozbudowę systemu administracyjnego oraz infrastruktury obronnej. Na tym tle Kamieniec pozostawał nadal jedną z najstarszych i najważniejszych obronnych placówek Podola, stale przez Koriatowiczów unowocześnianą.

Wprowadzony przez Autorkę w jej poprzednich pracach termin «wojna czterdziestoletnia» (1394–1434), odnosi się do okresu późnolitewskiego, który wyróżnia walka o Podole między Litwą a Polską.

Okres istnienia Podola w granicach Polski, Autorka dzieli na dobę wczesnopolską – epokę sarmatyzmu (1434–1672) oraz dobę późnopolską (1699–1793), które przedziela okupacja turecka (1672–1699). Główną uwagę poświęca dobę wczesnopolskiej, w której rozwinięto i perfekcyjnie udoskonalono osiągnięcia budownictwa obronnego z okresu litewskiego. To właśnie w XV–XVI w. Kamieniec przekształcił się w doskonałą średniowieczną twierdzę.

W kolejnych dwóch rozdziałach została przedstawiona koncepcja architektoniczno-urbanistycznej i fortyfikacyjnej ewolucji miasta, w oparciu o rezultaty badań budowli obronnych.

Rozdział 2 «KASZTEL – GRÓD (EWOLUCJA FORTYFIKACJI W OKRESIE PÓŹNEGO ANTYKU I WCZESNEGO ŚREDNIOWIECZA)» poświęcony jest kształtowaniu protomiasta-twierdzy, w szczególności charakterystyce historyczno-topograficznych przesłanek powstania osiedla obronnego w systemie wojskowych placówek Środkowego Naddniestrza. Autorka wysuwa hipotezę, że na cyplu zamkowym w II-III w. istniał umocniony kasztel dacki, posiadający dwie linie obrony – wzdłuż obwodu skalnego cypla i na jego wierzchołku. Zostały przeanalizowane zachowane do dziś w Starym Zamku pozostałości starożytnych fortyfikacji, które z dużym prawdopodobieństwem można odnieść do okresu późnorzymskiego. Zgodnie z hipotezą Autorki w II-III w. na terenie wyspy Starego Miasta istniała osada wojskowa (pozostałości dawnej struktury obozu wojskowego widoczne są w rozplanowaniu średniowiecznego rynku miejskiego), zaś komunikację między kasztelem i osadą stanowił murowany wiadukt (po średniowiecznych przebudowach znany jako Most Zamkowy – Pons Arcis). Dowodowa podstawa hipotezy opiera się na danych architektoniczno-archeologicznych oraz badaniach technologii budownictwa (zwłaszcza zapraw budowlanych). Autorka odwołuje się do analogii z rzymską sztuką budowy mostów; w szczególności, do mostu przedstawionego na Kolumnie Trajana w Rzymie, który, Jej zdaniem, omyłkowo jest utożsamiany z mostem przez Dunaj koło miasta Drobeta-Turnu-Seweryn w Rumunii, zbudowanym w 105 r. naszej ery, przez Apollodora Damaskiego.

Wojskowy charakter miała również osada z czasów słowiańskich, na wyspie Starego Miasta. W tym okresie przekształciła się ona w umocniony gród. Planistyczny schemat przyszłego miasta-twierdzy posiadał dwie składowe – umocnienia na półwyspie i protomiasto na wyspie.

Topografia wyspy wpłynęła na kształtowanie typu urbanistycznej struktury osiedla także w czasach staroruskich. Struktura klasyfikuje się jako dwuskładnikowa (zamek – miasto), właściwa miastom europejskim. W Kamieńcu, w szczególności, oddzielony topograficznie od miasta Zamek mógł bronić miasta, ale w razie konfliktów wewnętrznych, sam mógł się bronić przed nim. Autorka dowodzi odmienności tej struktury od trójskładnikowej struktury miast północnoruskich (składających

się z kremla, targowiska i osiedla mieszkalnego – «posadu»). Rozplanowanie ówczesnego miasta na wyspie ukształtowało się na podstawie regularnego rynku centralnego i trzech miejskich bram, od których do śródmieścia prowadziły ulice osiowe.

Po przesiedleniu do miasta Ormian w okresie ordyńskiej okupacji Poniża (druga poł. XIII – połowa XIV w.), w Kamieńcu sformowała się bicentryczna struktura urbanistyczna z dwoma miejskimi rynkami – ukraińskim i ormiańskim. Początek masowego budownictwa murowanego w mieście, w szczególności rekonstrukcję fortyfikacji, Autorka łączy z działalnością Ormian, którzy pod koniec XIII – w pierwszej połowie XIV w. założyli w Kamieńcu liczną kolonię.

Rozdział 3 «TWIERDZA – ARX – CASTRUM (FORTYFIKACJE OKRESU PÓŹNEGO ŚREDNIOWIECZA)» jest poświęcony formowaniu systemu fortyfikacji Kamieńca za czasów litewskich i polskich. Miasto stało się rezydencją księcia Jerzego i Aleksandra Koriatowiczów i ośrodkiem administracyjnym Małego Podola. Urzeczywistniono jego regulację urbanistyczną – dokonano parcelacji według wzorów europejskich, ale na modułowej podstawie miar staroruskich. Szczególną uwagę Autorka zwraca na cerkwie obronne, które powstały na terenie miasta w czasach litewskich. Wojskowym ośrodkiem księcia został Zamek Kamieniecki, który ze względu na usytuowanie w układzie urbanistycznym miasta stanowił rzadki przykład połączenia funkcji cytadeli i wysuniętej placówki obronnej.

Na podstawie badań architektoniczno-archeologicznych w rozdziale udowodniono, że Koriatowiczowie dwukrotnie umacniali Zamek – na początku swych rządów w połowie XIV w. oraz w latach siedemdziesiątych XIV wieku. Druga modernizacja, po której Zamek powiększył się prawie sześciokrotnie, została zrealizowana według zasad obrony flankowej, upowszechniającej się w ówczesnym europejskim budownictwie fortyfikacyjnym w związku z pojawieniem się artylerii. Szczegółowo rozpatrzona została koncepcja obrony i architektura Zamku w okresie litewskim, a także przekształcenia dokonane w okresie rządów krakowskiego wojewody Spytka z Melsztyna (1395–1399) oraz Wielkiego Księcia Litewskiego Witolda (1410–1430). Ocharakteryzowano wszystkie budowle zamkowe, a także Most Zamkowy, rekonstruowany za czasów litewskich jako element obronnego systemu miasta.

Główną cechą wczesnego okresu polskiego (1434–1672) stanowi formowanie obronnego systemu miasta. Na podstawie źródeł archiwalnych

Autorka udowadnia, że w odróżnieniu od terminu «arx» – zamek, termin «castrum» używany był przeważnie w znaczeniu miasta-twierdzy, w skład której wchodziły Zamek oraz umocnienia obronne miasta na dwóch poziomach. Górny poziom tworzyły obronne świątynie w obrębie miasta i baszty wokół miasta, stojące na górnych krawędziach kanionu Smotrycza. Niższy poziom obrony został ukształtowany na dolnych brzegach rzeki. Zbudowano tutaj umocnienia bram Ruskiej i Polskiej, które wraz z Mostem Zamkowym stanowią zespół obronno-hydropolityczny, bezprecedensowy w skali całej Europy. Jego specyfika polega na wykorzystaniu topograficznych osobliwości kanionu rzeki przekształcanego w obronną fosę wokół miasta na wyspie. W rozdziale szczegółowo rozpatrzono również architektoniczną i funkcjonalną koncepcję zespołów bram Ruskiej i Polskiej, zrealizowaną przez polskich fortyfikatorów.

Rozdział 4 «MIASTO-TWIERDZA W OKRESIE WCZESNONOWOŻYTNYM» przedstawia rekonstrukcję Kamienieckiego Zamku z XVI–XVIII w. W oparciu na postępowej koncepcji fortyfikatorów włoskich epoki Renesansu w latach 1542–1544 zachodnia i wschodnia strona Zamku zostały wzmocnione przez wieloboczne baszty typu puntone, całkowicie została zrekonstruowana brama Polna. Rekonstrukcji Zamku dokonał królewski architekt Job Praetfues razem ze starostą kamienieckim Maciejem Włodkiem oraz kasztelanem Wojciechem Starzechowskim. Dziełem Joba Praetfusa jest także rekonstrukcja bram Polskiej i Ruskiej oraz Mostu Zamkowego, przeprowadzona w latach 1544–1547. Prace te Autorka analizuje szczegółowo na podstawie dokumentów odnalezionych w polskich archiwach. Rozpatrzone zostały również udoskonalenia systemu obrony wyspy Starego miasta w XVI w., których autorami są architekt włoski Camillus oraz inżynierowie fortyfikatorzy pracujący przy dworze polskiego króla Stefana Batorego.

Koncepcja obrony cypla zamkowego zmieniła się po wzniesieniu w latach 1617–1621 przed zachodnią stroną Zamku, od strony przedpoła Nowego Zamku – bastionowego Hornwerku, zbudowanego zgodnie z zasadami nowoholenderskiej szkoły fortyfikacji, według projektu Teofila Schomberga. Jednak Nowy Zamek, niefortunnie usytuowany na zboczu cypla zamkowego powyżej średniowiecznego Starego Zamku, niestety, nie wzmocnił, lecz przeciwnie, osłabił średniowieczne fortyfikacje, co ułatwiło zdobycie miasta w 1672 r. przez turecką armię Mechmeda IV. W rozdziale

przeprowadzona jest analiza przebiegu oblężenia i szturmowania miasta oraz fortyfikacyjnych wad Nowego Zamku. Rozpatrzone są skutki okupacji Kamieńca przez Turków w ciągu 27 lat.

Późny okres polski (lata 1699–1793) stał się czasem schyłku potęgi kamienieckiej twierdzy. Rozdział opisuje główne prace fortyfikacyjne wykonane w mieście i na Zamku w XVIII w., analizując działalność ówczesnych kamienieckich fortyfikatorów – Andrzeja Gloverera, Jana de Witte, Stanisława Zawadzkiego.

Rozdział 5 «BADANIA I RESTAURACJA SYSTEMU OBRONNEGO MIASTA» jest poświęcony analizie historiografii miasta oraz pracom nad restauracją umocnień Kamieńca Podolskiego, które są prowadzone od lat czterdziestych XX wieku. Wyszczególniono dwa główne okresy badań fortyfikacji miasta: XIX – pierwsza połowa XX w. oraz druga połowa XX – początek XXI w. Główne badania dziedzictwa fortyfikacyjnego przeprowadzono w drugim okresie, w trakcie badań architektonicznych i prac restauratorskich, które pozwoliły na istotną korektę dotychczasowej koncepcji rozwoju miasta. W rozdziale rozpatrzone zostały trzy główne hipotezy o założeniu miasta – w okresie romanizacji Dacji (tj. w pierwszych wiekach naszej ery), a także za czasów staroruskich i litewskich.

Przytoczono główne rezultaty badań historycznych i architektoniczno-urbanistycznych Kamieńca oraz prac konserwatorskich w latach 1940. XX wieku –2010. Sformułowano podstawowe zasady metodologiczne prac restauratorskich na fortyfikacjach miejskich oraz główne założenia opracowanej przez Autorkę koncepcji restauracji zespołów Starego i Nowego Zamku oraz Mostu Zamkowego, przedstawiono najważniejsze projekty restauracji obiektów fortyfikacji Starego Miasta. Obronny system miasta rozpatrywany jest jako składowa część obiektu nominacji do Listy Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz unikatowy, chronologicznie wielowarstwowy, zabytek sztuki fortyfikacyjnej Europy Środkowo-Wschodniej.

«WYNIKI» podsumowują rezultaty badań naukowych oraz prac konserwatorskich na obiektach fortyfikacji Kamieńca Podolskiego. Zdaniem autorki miasto-twierdzę należy uznać za unikatowy dla Ukrainy przykład stadialnej ewolucji dwuskładnikowego układu «zamek-miasto». Autorka podkreśla znaczenie takiego układu dla historii europejskiej fortyfikacji oraz potrzebę jego wpisania na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO.

Thumaczył Andrzej Otko

REZUMAT

CASTRUM CAMENECENSIS. CETATEA CAMENIȚA (perioada antică târzie - modernă timpurie)

Monografia prezintă rezultatul cercetărilor patrimoniuului arhitectural-urbanistic al orașului Camianeț-Podilski (Camenița de Podolia, Camenița) - capitala istorică a Podoliei - apărută probabil la începutul primului mileniu după Hristos în zona de contact a lumii antice cu cea protoslavă. În decursul mai multor secole, fiind situată la frontiera diferitelor state, care au concurat pentru sferile de influență în Europa medievală, și ocupând o situație natural-topografică exclusivă, Camenița a jucat rolul unui oraș-cetate.

În anul 2000, având în vedere patrimoniul natural și arhitectural-urbanistic unic, experții UNESCO au inițiat includerea Cameniței în Lista patrimoniului cultural și natural mondial la categoria «sit cultural». Obiectivul în cauză este creația comună a Naturii și a Omului - canionul săpat în stâncă al râului Smotryci cu un sistem de apărare unic constituit în Evul Mediu. Cercetarea începuturilor acestui complex defensiv are o importanță deosebită.

Concepția de autor privind dezvoltarea orașului-cetate în intervalul cronologic secolul al II-lea - secolul al III-lea se bazează pe generalizarea numeroaselor lucrări ale înaintașilor și pe rezultatele investigațiilor proprii în contextul evoluției artei de apărare europene.

Capitolul 1 «ETAPELE ISTORIEI: PRIVIRE NOUĂ» este dedicat analizei premiselor geografice și istorice de constituire a așezării pe insula Orașului Vechi, precum și anturajului istoric, în care au evoluat amenajările lui defensive. În lucrare este propusă periodizarea istoriei Cameniței, al cărei segment inițial include următoarele perioade: sarmatică (primele secole după Hristos), slavonă (secolele VI-X), cea a letopisețelor (secolul al XI-lea - mijlocul secolului al XIII-lea) și cea a Hoardei de Aur (mijlocul secolului al XIII-lea - mijlocul secolului al XIV-lea). Autoarea susține că de la mijlocul secolului al XIV-lea până la prima treime a secolului al XV-lea, în perioada lituaniană (cea timpurie și târzie) Camenița era capitala Podoliei, care a parcurs deja o fază urbanistică importantă în componența Sarmatiei Europene și a Poniziei rutene, transformată în perioada lituaniană timpurie în Podolia Mică. Din cauza puținătății izvoarelor și bazei arheologice slabe în literatura de specialitate s-a încetățenit teza că istoria reală a Cameniței s-a început doar de la 1374, odată cu acordarea orașului dreptului de Magde-

burg de către cnejii Coriatovici. Autoarea dezmente această teză.

A fost examinată stema orașului, care prezintă, în opinia autoarei, rezultatul sintezei tradițiilor heraldice - a simbolului creștin Sf. Gheorghe Purtătorul de Biruințe și a stemei lituaniene *Pogoń*, introduse în Podolia de cnejii Coriatovici.

În pofida pericolului militar extern și dependenței de Hoarda de Aur, Ungaria și Polonia, perioada lituaniană timpurie, care a durat aproape o jumătate de secol («epoca cnejilor Coriatovici»), a jucat un rol decisiv în definitivarea programului economic și militar al Podoliei. Cnejii Coriatovici, balansând între statele influente ca Lituania, Polonia și Ungaria, schimbând periodic suzeranii și întreținând cu ei relații diplomatice, au reușit să păstreze identitatea social-economică, religioasă și etnică a Podoliei, au creat în baza așezărilor rutene câteva centre teritoriale importante, au format sistemul administrativ și infrastructura de apărare a regiunii. Camenița este unul din cele mai vechi centre defensive ale Podoliei modernizate de cnejii Coriatovici.

«Războiul de patruzeci de ani» caracterizează perioada lituaniană târzie, remarcată prin luptă între Lituania și Polonia pentru stăpânirea Podoliei.

Autoarea divizează timpul aflării Podoliei în componența Poloniei în două perioade distincte: perioada poloneză timpurie - «epoca sarmatismului» (1434-1675) și perioada poloneză târzie (1699-1793), între ele fiind plasată etapa ocupației otomane (1672-1699). Atenția principală se acordă perioadei poloneze timpurii, când au fost dezvoltate și perfecționate în mod strălucit amenajările defensive ale epocii lituaniene. Anume în secolele XV-XVI Camenița a devenit o cetate medievală perfectă.

Concepția arhitectural-urbanistică a evoluției fortificațiilor urbane este prezentată în următoarele două capitole.

Capitolul 2 «CASTEL - ORAȘ (EVOLUȚIA FORTIFICAȚIILOR ANTICE TÂRZII ȘI A CELOR MEDIEVALE TIMPURII)» este dedicat așezării protourbane fortificate, în special premiselor istorico-topografice a apariției acesteia în sistemul de avanposturi militare ale Nistrului de Mijloc. Autoarea lansează ipoteza despre existența în secolele II-III pe promontoriu a unei întărituri-castel cu două niveluri de apărare: pe perimetrul promontoriului și pe creasta acestuia. Sunt examinate restu-

rile celor mai vechi fortificații păstrate până astăzi în Castelul Vechi, care pot fi raportate la perioada romană târzie. Conform ipotezei autoarei, în secolele II-III pe teritoriul insulei Orașului Vechi a existat o așezare militară. Urmele structurii planimetrice a acesteia demonstrează piața medievală. Comunicarea dintre castel și așezare se realiza prin viaductul de piatră, cunoscut în urma refacerilor medievale ca Podul Castelului (*Pons Arcis*). Drept dovadă servesc datele arhitectural-arheologice și analizele materialelor și tehnicilor de construcție (în special ale mortarelor). Se propun analogii din domeniul construcției de poduri romane. Ca analogie, este examinat podul reprezentat pe Columna lui Traian din Roma, care, după opinia autoarei, se identifică eronat cu podul peste Dunăre lângă orașul Drobeta – Turnu Severin (România), construit în anul 105 de Apollodor din Damasc.

Așezarea slavonă situată ulterior pe insula Orașului Vechi avea de asemenea un caracter militar. În această perioadă ea s-a transformat într-un *grad* fortificat. Carcasa planimetrică a viitorului oraș-cetate era alcătuită din două componente: întărirea din promontoriu și așezarea protourbană din insulă.

În perioada ruteană topografia insulei a determinat tipul structurii urbane a așezării. La această vreme localitatea dispunea de două componente (castel-cetate), specifice orașelor europene. Castelul, distanțat topografic de oraș, putea să-l protejeze, dar, în cazul unor conflicte interne, putea să se apere de el. Autoarea arată deosebirea acestei structuri de structura orașelor nordice din Rusia constituită din trei componente urbane: kremlin, târg și posadă. Planimetria orașului insular s-a constituit în baza unei piețe centrale regulate cu funcție comercială și a trei porți orașenești, de la care porneau spre centru străzile – axele urbane. În perioada ocupației mongole a Poniziei (jumătatea a doua a secolului al XIII-lea – mijlocul secolului al XIV-lea), după venirea în oraș a armenilor, la Camenița s-a cristalizat o structură urbană cu două centre și două piețe de comerț – ucraineană și armenescă. Autoarea pune în legătură începutul construcției în masă a clădirilor de piatră și reconstrucția fortificației cu activitatea armenilor, care au fondat aici la sfârșitul secolului al XIII-lea – prima jumătate a secolului al XIV-lea o colonie puternică.

Capitolul 3 «ÎNTĂRITURĂ - ARX - CASTRUM (FORTIFICAȚIILE MEDIEVALE TĂRZII)» este dedicat formării sistemului de fortificații ale Cameniței în perioada lituaniană și în cea poloneză. Orașul a devenit reședința cnejilor Coriatovici și centrul administrativ al Podoliei Mici. Au fost

realizate replanificarea structurii urbane și «parcelarea» (divizarea în loturi în baza sistemului de module europene de epocă), bazată însă pe sistemul de măsuri rutean. O atenție deosebită a fost acordată bisericilor fortificate, apărute pe teritoriul orașului în perioada lituaniană. Datorită amplasamentului său specific în structura topografică a orașului, cetatea prezenta un exemplu rar de îmbinare a funcțiilor de citadelă și avanpost.

Cercetările arhitectural-arheologice dovedesc că cnejii Coriatovici au modernizat castelul de două ori: în faza inițială a guvernării (mijlocul secolului al XIV-lea) și la 1370. Cea de-a doua modernizare, în rezultatul căreia castelul s-a mărit aproape de șase ori, a fost realizată conform principiilor de apărare din flancuri, răspândite în arta fortificațiilor odată cu apariția artileriei. Se examinează în detaliu concepția de apărare și arhitectura castelului în perioada lituaniană, precum și refacerile din timpul guvernării voievodului din Cracovia Spytek din Melsztyn (1395-1399) și a marelui cneaz al Lituaniei Vitold (1410-1430). Sunt caracterizate toate construcțiile castelului, precum și Podul Castelului, reconstruit în perioada lituaniană ca un element al sistemului defensiv urban.

Constituirea sistemului de apărare a orașului a devenit un indice important al perioadei poloneze timpurii (1434-1672). În baza materialelor de arhivă s-a dovedit că, spre deosebire de termenul *arx* (castel), termenul *castrum* era utilizat, în cea mai mare parte, în sens de oraș-cetate, în componența căruia intrau fortificațiile castelului și orașului cu două niveluri de apărare. Nivelul superior era alcătuit din biserici fortificate orașenești și o serie de turnuri situate în perimetrul insulei pe malul de sus al canionului râului Smotryci. Nivelul inferior era concentrat pe malul de jos al canionului. Aici au fost construite fortificațiile Porților Rutene și Poloneze, care, împreună cu Podul Castelului, alcătuiesc un sistem defensiv-hidrotehnic unic la scara Europei. Specificul acestuia consta în utilizarea particularităților topografice ale canionului transformat într-un șanț de apărare care împreună orașul. Este examinată în detaliu concepția arhitectural-funcțională a complexului Porților Rutene și Poloneze care aparținea polonezilor.

Capitolul 4 «ORAȘUL-CETATE ÎN PERIOADA MODERNĂ TIMPURIE» elicează procesul de reconstrucție a cetății Camenița în secolele XVI-XVIII. Pe bază concepțiilor renascentiste, elaborate de meșterii italieni în 1542-1544, porțile de vest și de est ale castelului au fost amplificate cu turnuri poligonale de tip *puntone*. A fost reconstruită esen-

țial și Poarta dinspre Câmp. Reconstrucția era realizată de arhitectul regal Iob Praefturs, primarul orașului Matei Vlodko și castelanul Voiteh Stajehovski. Lui Iob Praetfues aparține de asemenea și reconstrucția Porților Rutene și Poloneze și a Podului Castelului, executată în anii 1544-1547. Autoarea examinează aceste lucrări constructive ținând cont de noile documente descoperite în arhivele Poloniei. Este examinată de asemenea modernizarea sistemului defensiv al insulei Orașului Vechi în secolul al XVI-lea, la care au participat arhitectul italian Camillus și inginerii militari din ambianța regelui Poloniei Ștefan Bathory.

Concepția de apărare a promontoriului a fost modificată odată cu apariția în anii 1617-1621 a *Hornwerk*-ului bastionat (Castelul Nou) în fața laturii de vest a cetății. El a fost construit după proiectul lui Teofil Schomberg după principiile școlii olandeze. Însă Castelul Nou, amplasat în mod nefericit pe panta promontoriului mai sus de Castelul Vechi, nu a amplificat, ci a slăbit fortificația medievală, fapt care a facilitat cucerirea orașului în 1672 de către armata otomană a lui Mehmed al IV-lea. Este analizat modul de asediere și asalt al orașului, precum și consecințele ocupației turcești, care a durat 27 de ani. Sunt menționate și defectele fortificațiilor Castelului Nou.

Perioada poloneză târzie (1699-1793) a devenit o perioadă de asfințit a fortificațiilor din Podolia. În lucrare sunt analizate cele mai importante lucrări de fortificare executate în oraș și castel în secolul al XVIII-lea, atunci când cetatea Cameniței degrada la periferia Poloniei. În atenția autoarei este activitatea constructivă a meșterilor de lucrări din Camenița: Andjei Glover, Jan de Witte și Stanisław Zawadski.

Capitolul 5 «CERCETAREA ȘI RESTAURAREA SISTEMULUI DEFENSIV AL ORAȘULUI» este dedicat istoriografiei orașului-cetate și restaurării fortificațiilor Cameniței, care se începe din

anii 1940. Sunt evidențiate două perioade principale ale cercetării: secolul al XIX-lea – prima jumătate a secolului al XX-lea și jumătatea a doua a secolului al XX-lea – începutul secolului al XXI-lea. Cele mai importante investigații ale amenajărilor de apărare efectuate în timpul lucrărilor de restaurare în cea de-a doua perioadă au permis rectificarea substanțială a concepției evoluției orașului. Au fost puse în discuție trei ipoteze principale privind fondarea urbei: în perioada romanizării Daciei (în primele secole după Hristos), în perioada ruteană și în cea lituaniană.

Sunt prezentate rezultatele investigațiilor istorice și arhitectural-urbanistice, și de asemenea ale lucrărilor de restaurare în decursul anilor 1940-2010.

Sunt formulate principiile metodologice de bază ale lucrărilor de restaurare ale fortificațiilor urbane și tezele principale ale concepției de autor a restaurării complexului ambelor castele – Vechi și Nou împreună cu Podul Castelului. Sunt prezentate de asemenea cele mai importante proiecte de restaurare ale fortificațiilor Orașului Vechi. Sistemul de apărare a orașului este examinat ca o parte componentă a obiectivului propus pentru includerea în Lista patrimoniului cultural și natural mondial UNESCO, ca un monument de excepție al artei de fortificare al Europei Centrale și Europei de Est.

În «**CONCLUZII**» sunt propuse principalele rezultate ale investigațiilor științifice și ale lucrărilor de restaurare realizate asupra fortificațiilor Cameniței. După părerea autoarei, complexul fortificat prezintă un exemplu unic care ilustrează evoluția stadială a structurii defensive de tip «castel-oraș» cu două componente fortificațional-urbanistice. Este subliniată de asemenea semnificația acestui complex de apărare pentru istoria arhitecturii militare europene și necesitatea includerii acestuia în Lista patrimoniului cultural și natural mondial UNESCO.

Traducere Mariana Șlapac

ПРО АВТОРА

Пламеницька Ольга Анатоліївна – архітектор-реставратор, історик архітектури, кандидат архітектури. Доцент Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури. Професор Київського Національного університету будівництва і архітектури. Член Національної спілки архітекторів України (1988). Дійсний член Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ICOMOS); з 2004 р. – член бюро Українського національного комітету ICOMOS.

Лауреат Міжнародної премії ім. професора Яна Захватовича в галузі дослідження і ревалоризації пам'яток Польського Національного комітету ICOMOS (2001). Лауреат премії в галузі охорони пам'яток архітектури та містобудування ім. І.В.Моргилевського (1998).

Народилася 2 червня 1956 року в Києві. Закінчила Київський державний художній інститут (1980), аспірантуру Київського науково-дослідного і проектного інституту містобудування (1984). З 1984 до 2006 р. працювала у Київському науково-дослідному інституті теорії та історії архітектури і містобудування, з 1990 р. – начальником відділу проблем реставрації пам'яток архітектури. У 1997–1998 рр. була головним архітектором Державного науково-технологічного центру консервації та реставрації пам'яток (ДНТЦ «Конрест»). У 2006–2007 рр. очолювала відділи планування та організації реставраційних робіт та наукового і нормативного забезпечення збереження архітектурної спадщини Міністерства регіонального розвитку і будівництва України. З 2007 р. викладає у Національній академії образотворчого мистецтва і архітектури та Національному університеті будівництва і архітектури в Києві.

Фахівець з історії архітектури, містобудування і фортифікації доби Середньовіччя та ранньомодерного часу. Досліджує середньовічну фортифікацію, цивільну та сакральну архітектуру і містобудування. Обстежила сотні пам'яток архітектури й містобудування Києва, Хмельницької, Тернопільської, Волинської, Вінницької, Житомирської, Сумської областей, АР Крим (1983–1994). Написала близько 150 статей до «Зводу пам'яток історії та культури України». Розробляла історико-містобудівну документацію для Києва, міст і селищ України.

Співавтор Державних будівельних норм по реставрації пам'яток архітектури (2005). Науковий керівник і автор понад 40 науково-дослідних, науково-методичних і науково-про-

ектних розробок в пам'ятоохоронній та реставраційній галузі.

Стажувалася в Академії Наук Республіки Польща (Каса ім.Юзефа Мянговського, Варшава, 1996); Міжнародному центрі культури у Кракові (1997).

В 1990-х рр. від Міністерства культури України здійснювала функції експерта в рамках програми Ради Європи по збереженню архітектурно-містобудівної спадщини країн Східної Європи.

Автор близько 200 наукових публікацій та наукових монографій: «Средневековое жилище Восточной Европы» (1990), «Кам'янець-Подільський – місто на периферії Римської імперії» (1999), «Християнські святині Кам'янця на Поділлі» (2001), «Кам'янець-Подільський» (2004), «Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі» (2005), путівників: «Кам'янець-Подільський державний історико-архітектурний заповідник» (1990), «Кам'янець-Подільський» (2003, 2007), «Kamieniec Podolski» (2006). Публікувалася в Італії, Греції, Польщі, Росії, Молдові.

Відповідальний редактор «Вісника Українського Національного комітету ICOMOS».

Президент Фонду «Замковий міст» (з 1999).

Автор концепції регенерації Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» (1994), Перспективної програми консервації та реставрації комплексу Старого та Нового замків у Кам'янці-Подільському (1999), близько 20 проектів регенерації містобудівних комплексів та реставрації пам'яток архітектури Кам'янця-Подільського та Хмельницької і Волинської областей (2000–2010), історико-архітектурного опорного плану і проекту зон охорони пам'яток культурної спадщини Кам'янця-Подільського (1987, 2006, 2010).

Протягом 2003–2011 р. здійснювала науково-проектні реставраційні роботи по Кам'янцю-Подільському (у 2007–2011 рр. як головний архітектор спеціалізованого Науково-проектного та інформаційно-консультативного центру «Донжон»). Науковий керівник реставрації Кам'янець-Подільського замку.

За багаторічну пам'ятоохоронну діяльність нагороджена Почесною грамотою Міністерства культури України, Подякою Київського міського голови, а за вагомий внесок в охорону, збереження та відтворення архітектурної, історико-культурної спадщини Старого міста Кам'янця-Подільського – відзнакою «Честь і шана» Кам'янець-Подільської міської ради.

Міністерство культури України
Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури

Наукове видання

Ольга ПЛАМЕНИЦЬКА

**CASTRUM CAMENECENSIS. ФОРТЕЦЯ КАМ'ЯНЕЦЬ
(пізньоантичний – ранньомодерний час)**

Монографія

Друкується в авторській редакції

Керівник проекту *Ярослав Сисин*
Головний редактор *Любов Скоб'як*
Макет та художнє оформлення *Ольги Пламеницької*
Обкладинка *Ольги Пламеницької*
Основна фотозйомка *Ольги Пламеницької*
Комп'ютерний набір *Ольги Пламеницької*
Комп'ютерне макетування, верстка *Любові Скоб'як*
Обробка ілюстрацій *Наталії Топоровської*
Переклад на англійську, французьку *Людмили Шарінової*
Переклад на польську *Андрія Отко*
Переклад на румунську *Мар'яни Шлапак*

Фото на 1 стор. суперобкладинки *Олени Макарової*
Фото на 4 стор. суперобкладинки та на обкладинці *Ольги Пламеницької*

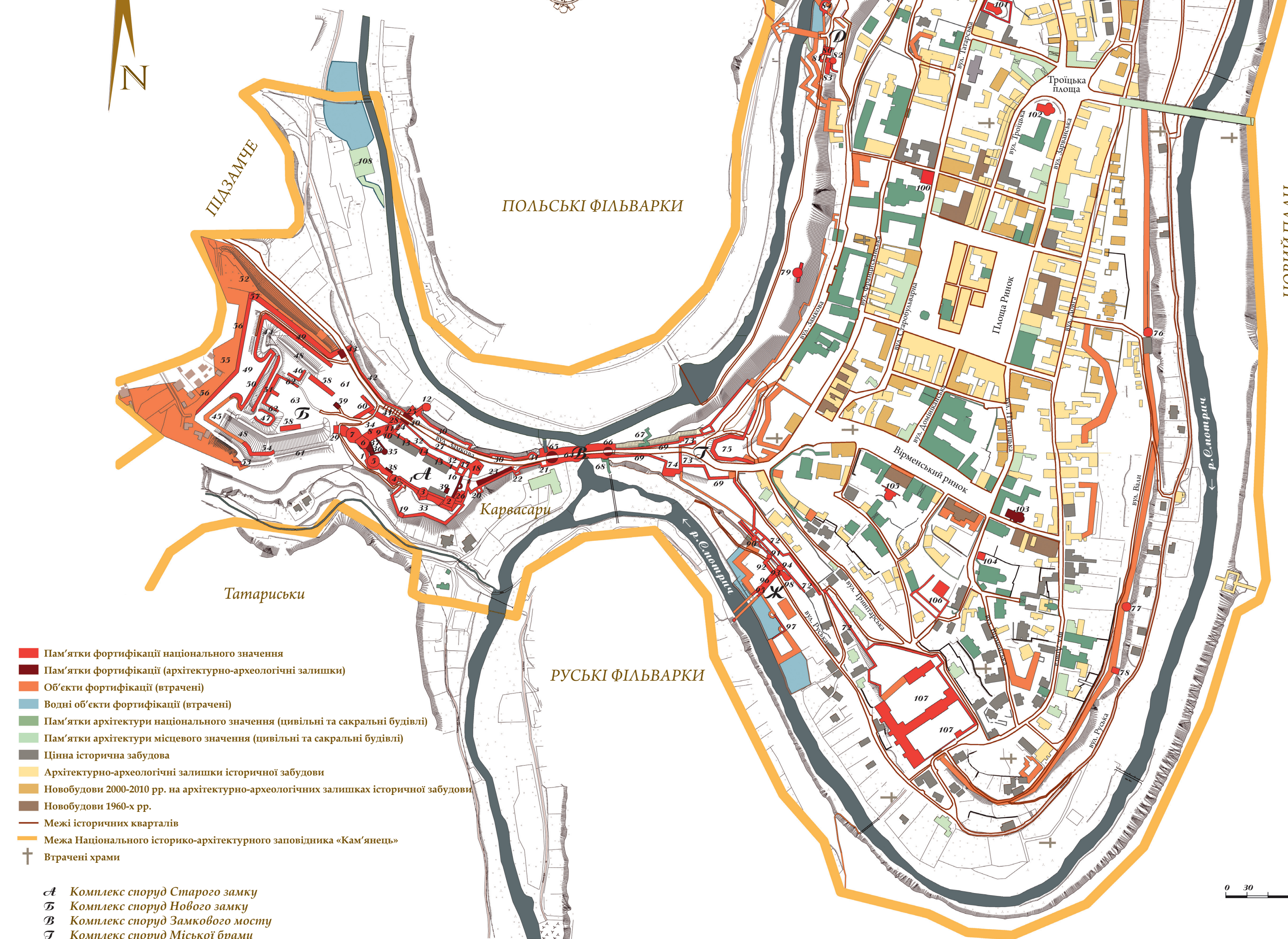
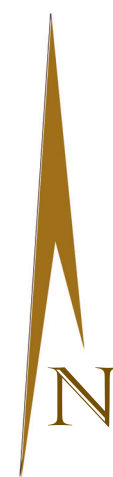
Видавництво висловлює подяку за надання ілюстративного матеріалу:
Ю.Аносову, М.Бевзу, Л.Гончару, Г.Горшуну, А.Ізотову, О.Карбовському,
Б.Кириченку, Г.Кириї, В.Королькову, Г.Кулешовій, Н.Логвин, А.Мокану, Я.-О.Мокану,
О.Макаровій, О.Морозу, А.Овчаруку, О.Погорільцю, І.Пустинніковій, Я.Римші,
Н.Топоровській, А.Тюпичу, І.Шеллапутіну, І.Шиманському.

Підписано до друку 23.08.2012. Формат 80x104/16.
Ум. друк. арк. 65,91. Наклад 2000 прим. Зам. № 1166.

ФОП Сисин О.В. Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців та виготівників видавничої продукції від 27.11.2006 р. Серія ДК №2699.
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський, вул. Князів Коріатовичів, 9а;
а/с 111; тел./факс (03849) 2-73-84; моб.: 0984253404, 0501931724, 0682058554;
e-mail: abetka2006@yandex.ru; http://abetka.in.ua

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ФОРТИФІКАЦІЙНА СПАДЩИНА

ОЛЬГА ПЛАМЕНИЦЬКА.
CASTRUM CAMENECENSIS.
ФОРТЕЦЬ КАМ'ЯНЕЦЬ
(ПІЗНЬОАЧИМНИЙ – РАННЬМОДЕРНИЙ ЧАС).
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ: АБЕТКА, 2012

- Пам'ятки фортифікації національного значення
- Пам'ятки фортифікації (архітектурно-археологічні залишки)
- Об'єкти фортифікації (втрачені)
- Водні об'єкти фортифікації (втрачені)
- Пам'ятки архітектури національного значення (цивільні та сакральні будівлі)
- Пам'ятки архітектури місцевого значення (цивільні та сакральні будівлі)
- Цінна історична забудова
- Архітектурно-археологічні залишки історичної забудови
- Новобудови 2000-2010 рр. на архітектурно-археологічних залишках історичної забудови
- Новобудови 1960-х рр.
- Межі історичних кварталів
- Межа Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець»
- + Втрачені храми

- А** Комплекс споруд Старого замку
- Б** Комплекс споруд Нового замку
- В** Комплекс споруд Замкового мосту
- Г** Комплекс споруд Миської брами
- Д** Комплекс споруд Нижньої Польської брами
- Е** Комплекс споруд Верхньої Польської брами
- Ж** Комплекс споруд Руської брами

0 30 150 м

Опрацьовано на основі історико-архітектурного опорного плану Кам'янця-Подільського, розробленого Науково-проектним та інформаційно-консультативним центром «ДОНЖОН» (2010 р.).
Автор О.Пламеницька

А	КОМПЛЕКС СПОРУД СТАРОГО ЗАМКУ	II, XI-XIX ст.
1	Мури замку	II, XI-XVIII ст.
2	Башта Папська (Кармалюкова)	др. пол. XIV – сер. XVI ст.
3	Башта Ковпак	1370-і рр., 1390-і рр., поч. XVI ст., 1544 р.
4	Башта Тенчинська	1370-і рр., 1390-і рр., поч. XV ст.
5	Башта Ласька	пер. пол. XV, поч. XVI ст., 1544 р.
6	Башта Денна	II-III, XII-XVI ст.
7	Башта Нова Західна	1542, 1770-і рр., 1790-і рр.
8	Башта Мала Західна	II ст., сер. XIV ст., 1542-1544 рр.
9	Західний каземат (башта Порохова)	XV-XVI, XVIII ст.
10	Башта Ружицька	пер. тр. XVI ст.
11	Башта Рожанка	1370-і рр., 1390-і рр., сер. XVI ст.
12	Башта Водна	XV, сер. XVI, XVIII ст.
13	Башта Комендантська № 1	1390-і рр., 1544 р.
14	Башта Лянцкоронська	1370-і рр., 1390-і рр., XV, сер. XVI ст.
15	Башта Комендантська № 2	(1390-і рр.), 2008 р.
16	Башта Чорна (руїни)	XIV ст., 1544 р.
17	Башта Низька	1544 р.
18	Башта Нова Східна	1544 р.
19	Башта Мала Південна № 1	II ст.
20	Башта Мала Південна № 2	II ст.
21	Башта Мала Південна № 3	II ст.
22	Башта Мала Південна № 4	II ст.
23	Галерея підземна і передмостові мури	II ст., 1540-і рр., XVIII ст.
24	Галерея-тайник	сер. XVI, XVIII ст.
25	Каземат північний	сер. XVI ст., 1770-і рр.
26	Каземат східний (руїни)	кін. XIV ст., 1540-і рр.
27	Батарея Підзамкова	XVI, XVIII ст.
28	Сортія північна	1797 р.
29	Сортія південна	1797 р.
30	Мури нижньої північної тераси	XVI, XVIII ст.
31	Напівбашта перед Замковим мостом	XV ст.
32	Батарея північна (Північний двір)	II-III ст., XVI ст., 1790 р.
33	Батарея св. Урсули (Південний двір)	1544 р., XVIII ст.
34	Рів Старого замку	XIV, XV ст., 1540-і рр., XVII ст.
35	Башта над Ровом (руїни)	(II?), XI-XIII ст.
36	Башта Верхня Мала Південна (руїни)	II ст.
37	Будинок старости (руїни)	1540-і рр.
38	Офіцина ремісничка (підземні залишки)	XVI - XVIII ст.
39	Костьол св. Станіслава (підземні залишки)	XVII ст.
40	Пілляна брама (підземні залишки)	II ст., XII-XIII ст., 1544 р., 1771 р.
41	Пілляний міст (підземні залишки)	1544р.
Б	КОМПЛЕКС СПОРУД НОВОГО ЗАМКУ	1617-1621, кін. XVII ст., XVIII ст.
42	Підзамковий мур	
43	Підзамкова брама	
44	Напівбастіон св. Михаїла	
45	Напівбастіон св. Юрія	
46	Кавальєр св. Михаїла	
47	Кавальєр св. Юрія	
48	Вали Нового замку	
49	Рів Нового замку	
50	Західна куртина	
51	Каземати з потернами	
52	Батарея на контрескарпі св. Юзефа	
53	Батарея св. Казимира	
54	Ріг св. Маврикія	
55	Релан	
56	Контрескарпи	
57	Кюфрі	
58	Сутеренги	
59	Тет-де-пон (руїни)	
60	Східний бастіон	
61	Фосебреї	
62	Апарелі	
63	Плац	
В	КОМПЛЕКС СПОРУД ЗАМКОВОГО МОСТУ	II ст. - 1942 р.
64	Замковий міст	II, кін. XIII - поч. XIV, XV ст., 1540-і рр., 1685-1687 рр., пер. пол. 1715 рю, XIX ст., 1942 р. поч. XV, XVI, XVIII ст.
65	Башта мостова св. Анни (руїни)	XV ст.
66	Башта мостова східна (руїни)	тр. чв. XIX ст.
67	Північні сходи Замкового мосту	тр. чв. XIX ст.
68	Південні сходи Замкового мосту	II (?) XIII - XVIII ст.
Г	МІСЬКІ ОБОРОННІ МУРИ	II (?) 1540-і рр., XVIII ст.
69	Миські мури при Миській брамі	XIII, др. пол. XV, XVI, XVIII ст.
70	Миські мури при Нижній Польській брамі з Середньою та Верхньою брамами	XIV, XVI, XVIII ст.
71	Миські мури при Верхній Польській брамі	п. чв. XVIII ст.
72	Миські (Гловерівські) мури з брамою	XVI - XVIII ст.
Д	КОМПЛЕКС СПОРУД МІСЬКОЇ БРАМИ	XVI - XVIII ст.
73	Батарея св. Мартіна з Миською брамою	II (?), сер. XVI, пер. пол. XVIII ст.
74	Каземат-лабораторія	сер. XVIII ст.
75	Вірменський бастіон	кін. XIII - XIV ст., пер. пол. XVI, XVIII ст.
76	Башта Різницька	XV, XVI ст., 1583 р.
77	Башта Спасарська	XV, XVI ст.
78	Башта Кушнірська	XV, XVI ст.
79	Башта на Броді (Захажевська)	XV - XVI ст.
Е	КОМПЛЕКС СПОРУД НИЖНЬОЇ ПОЛЬСЬКОЇ БРАМИ	XIII - XVIII ст.
80	Надбрамна башта	XIII, XV - XVI ст.
81	Барбакан	XV - XVI ст.
82	Наскельна башта та мур	XV - XVI ст.
83	Прискельний каземат	XVIII ст.
84	Прибережна башта	XV - XVIII ст.
85	Настінна башта з оборонним муром	XV - XVIII ст.
Ж	КОМПЛЕКС СПОРУД ВЕРХНЬОЇ ПОЛЬСЬКОЇ БРАМИ	XIII - XVIII ст.
86	Башта Стефана Баторія	1565, 1585, 1770-і рр., 1785 рр.
87	Напівбашта	кін. XIII ст.
88	Давній оборонний мур	XIII - XIV ст.
89	Турецький бастіон (Батарея св. Марії)	XIII, XVII ст., 1753 р.
З	КОМПЛЕКС СПОРУД РУСЬКОЇ БРАМИ	др., пол. XV - XVIII ст.
90	Наскельна башта (Вартова)	1460-і рр.
91	Прибрамна башта	1460-і рр., 1770-і рр.
92	Барбакан	1460-і рр., 1770-і рр.
93	Надбрамна башта	1460-і рр., 1770-і рр.
94	Напівбашта з галереєю	XV - XVII ст.
95	Прибережна башта	1460-і рр., поч. XVI ст.
96	Казематна куртина	1460-і рр., поч. XVI ст., XVIII ст.
97	Мури	XV - XVIII ст.
98	Прискельний каземат	XVIII ст.
99	Порохівня	1769 - 1779 рр.
100	Дзвіниця Кафедрального костьолу	XV ст., 1755 - 1757 рр.
101	Петропавлівська церква з огорожею	XV - п. XVI ст., 1580 р., 1834 р.
102	Церква св. Трійці	XIV, XVIII ст., 2006 р.
103	Церква Іоана Предтечі	XIV - XVIII ст.
104	Дзвіниця вірменської церкви св. Нігола	1495, 1601, 1756-1767 рр.
105	Башта Казематна	1783 - 1791 рр.
106	Садиба коменданта фортеці	
107	Казарми фортеці	XV ст., 1770 р., XVIII ст.
108	Млин Графа	1781-1787, 1860-1870 рр.

Зауважені опечатки

Стор.	Стовпч.	Рядок	Надруковано	Треба читати
44	лівий	15 зверху	Червоноградом	Червоногородом
49	правий	прим. 25, 4 ряд.	Синіх водах	Синіх Водах
69	лівий	3 зверху	вічного	довічного
92	лівий	1 знизу	панорами	панораму
94	лівий	17 знизу	скеровані для	скеровані на
105	правий	2 зверху	шар трипільської кераміки	шар з трипільською керамікою
127	іл. 80	1 зверху	(між стрілками)	(вивітрене мурування)
141	лівий	3 знизу	і висоті пілонів	і висота пілонів
141	правий	15 зверху	по фасадної площини	до фасадної площини
158	лівий	3 знизу	Камілуca	Каміллуса
176	заголовок	1 зверху	3.1. CIVITAS CAMENECZ	3.1. CIVITAS CAMYENYECZ
176	лівий	10 знизу	(«Camenecei Castr»)»	(«Camenecei Castr»)»
185	іл. 127	над масштабом	100 м	100 см
189	відсутня експлікація до іл. 129	1 – Ратуша, 2 – П'ятницька церква, 3 – Троїцька церква, 4 – Петропавлівська соборна церква, 5 – вірменська церква св. Нікола, 6 – вірменська соборна Благовіщенська церква, 7 – Миколаївський костюл (церква?), 8 – північна брама (Верхня Польська брама), 9 – великий міський шанець (Вірменський бастион), 10 – східна мостова брама, 11 – західна мостова брама, 12 – південна міська брама, 13 – замковий мис, 14 – вежа Мала Південна № 1, 15 – укріплення на місці Нижньої Польської брами, 16 – укріплення на місці Руської брами, 17 – Воскресенський монастир		
221	лівий	1 знизу	(іл. 156, див. іл. 151).	(іл. 156, див. іл. 152).
231	лівий	8 знизу	збудованому	збудованої
231	іл. 166	над масштабом	4 м	5 м
253, 254	іл. 186, 188	над масштабом	м	см
272	правий	15 зверху	завдяки тому, що, підстилаючи	завдяки тому, що підстилаючи
273	правий	1 знизу	знаданих	згаданих
302	іл. 227	підтекстівка	розкриття від засипання реставрації	розкриття від засипання і реставрації
303, 305	іл. 229, 231	над масштабом	см	м
316	лівий	4 зверху	вежам-дзвіницям, збудованих	вежам-дзвіницям збудованих
334	лівий	1 зверху	в межах 22–25 м.	завдовжки в межах 22–25 м.
338	правий	7 зверху	(див. іл. 152)	(див. іл. 152; 253, № 30а)
352	правий	23 зверху	підземною	підземному
353	лівий	13 зверху	названою	названої
353	лівий	1 знизу	1790 р.	1791 р.
365	правий	8 знизу	до кінця XIII ст.	до кінця XVII ст.
365	правий	2 знизу	досить поширеною	досить поширену
371	лівий	28 зверху	були скошено	було скошено
392	лівий	прим. 279, 1 знизу	№ 2	№ 4
533	лівий	прим. 358	[Плaменицька О.: 2006]	[Плaменицька О.: 2000б]
539	правий	прим. 364, 7 знизу	Камілуc	Каміллус
557	лівий	2 зверху	пам'ятки національного значення	через пам'ятки національного значення
560	правий	8 знизу	згадуваного описі	згадуваного в описі
560	правий	прим. 380	додаток 6	додаток 4
572	правий	6 знизу	середини XVI ст.	середини XVII ст.
574	правий	5 знизу	батареї 1790 р.	батареї 1791 р.
575	лівий	3 зверху	засипки 1790 р.	засипки 1791 р.
584	правий	12 знизу	Castrum	Castr)»
589	лівий, табл.	2 зверху	Назва	Історична доба